

ISSN - 2277 - 3428

ELIXIR

Peer Reviewed
National Journal of
Multidisciplinary
Research

Journal

**March
2026**

Vol. IX-B

Published By : Shri Sachhidanand Shikshan Sanstha, Nagpur.

TAYWADE COLLEGE
(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Mahadula-Koradi, Tah. Kamptee, Dist, Nagpur. (MS) India
E-mail : contact@taywadecollege.edu.in | Website : taywadecollege.edu.in

**TAYWADE
COLLEGE**

Managing Editor

Dr. Mrs. S. B. Taywade, Principal
Taywade College, Koradi.

Editor

Dr. C. S. Bhaskar

Professor, Dept. of Chemistry
Taywade College, Koradi.

Associate Editors

Dr. Mrs. Varsha Vaidya
Dr. V. T. Sheikh
Dr. Suvarna Patil

Dr. Girish Katkar
Dr. R. R. Watane
Dr. S. R. Daware

Editorial Consultants

Dr. P. D. Nimsarkar, Head Dept. of linguistic
Dr. D. B. Thakre, Dept. of Microbiology, K.V. Patil College, Vashi, Navi Mumbai.
Dr. Madhukar Wakode, Dept. of Marathi, Amravati.
Dr. Mangala Hirwade, University Dept. of Lib. Science, Nagpur.
Dr. K. C. Deshmukh, Dept. of Mathematics R.T.M. University, Nagpur.
Dr. Kiran Nerkar, Dept. of Comm. Womens College, Nagpur.
Dr. V. P. Rasam, Dept. of Political Science, Shivaji Uni. Kolhapur.
Dr. G. S. Mane, Dept. of History, Sant Gadge Baba Amravati Uni.
Dr. B. C. Vaidya, Dept. of Geography, Pune University.

Disclaimer: The publisher is not responsible for the findings or opinions expressed in the paper.

Liability: Authors bear full responsibility for the content, accuracy, and original research; the publisher serves solely as the hosting and distribution platform.

One - Day International Interdisciplinary Conference – 2026

On

**Emerging India: Transitions in Politics, Society,
Economy and Administration**

Jointly Organized by

Shree Sachhidanand Shikshan Sanstha, Nagpur

Taywade College, Mahadula – Koradi and

Aadvay Multipurpose Foundation

Saturday 28th March 2026

Patrons

Dr. Baban B. Taywade

President,

Shri Sachhidanand Shikshan Sanstha , Nagpur

Dr. Sharyou Taywade

Principal,

Taywade College, Mahadula – Koradi

Conference Director

Prof. (Dr.) Varsha Vaidya

In-Charge, Faculty of Humanities,
Taywade College, Mahadula-Koradi

Convenor

Dr. Chandrashekhar Gitte

Head, Dept. of Public Administration,
Mahila Mahavidyalay, Nandanwan, Nagpur

Convenor

Prof. (Dr.) Vakil Shaikh

Head, Dept. of Political Science,
Taywade College, Mahadula – Koradi

Coordinator

Dr. Bhupendra Gharat

Vice - President,
Aadvay Multipurpose Foundation

Mr. Raman Shiwankar

Asst. Professor, Dept. of Public Administration
and LSG, RTM Nagpur University

Organizing Secretary

Prof. (Dr.) Sharad Daware

Head, Dept. of History,
Taywade College, Mahadula – Koradi

Dr. Pramod Kanekar

Asst. Professor, Dept. of Political
Science, RTM Nagpur University

Mr. Upendra Bagul

Asst. Professor, Department of Economics,
Mahila Mahavidyalay, Umred

Dr. Nitin Kayarkar

President
Access Foundation

Venue - Taywade College, Mahadula – Koradi , Dist - Nagpur

अ.क्र.	लेखकाचे नाव	लेखक	पृष्ठ क्र
१	पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षण व राजकारण	डॉ. अभिषेक सुधाकर गावंडे	१
२	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला आरक्षण:सामाजिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन	सहा.प्रा. पवन महंत	७
३	भारतातील शहरीकरण : बदलत्या सामाजिक संरचना आणि आव्हाने	प्रा.आशिष रमेश बोरकर	१४
४	राज्यसभेमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे (१९५२-१९५६) मधील योगदान : एक ऐतिहासिक, राजकीय व समकालीन विश्लेषण कालानुक्रमिक अभ्यास	सतिश जुमडे डॉ. रविंद्र बेले	२६
५	भारतातील एक राष्ट्र, एक निवडणुक, संकल्पना आव्हाने आणि घटनात्मक पेच-एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. विनोद मारोतराव मुडे	३३
६	भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम व राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया : एक ऐतिहासिक अध्ययन	Dr. Chandu R. Deshpande	४३
७	प्राचीन भारतीय वर्णव्यवस्था : उदय, विकास आणि स्मृती साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण	५३
८	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला आरक्षण: धोरणात्मक व सामाजिक परिप्रेक्ष्य	प्रा.संजय पुसदकर	६३
९	भारताचे परराष्ट्र धोरण : वाढता जागतिक प्रवाह आणि मृदू शक्ती	प्रा.डॉ. स्वप्ना लेंडे	६८
१०	मुस्लिम राज्यकर्त्यांचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन-एक अध्ययन	प्रा.डॉ.चंद्रशेखर क्षीरसागर	७८
११	महिलांच्या राखीव जागांच्या धोरण व अंमलबजावणीमुळे अनुसूचित जमातीच्या महिला सरपंच यांचा राजकीय सहभागात वाढ	प्रा. प्रतिक गोकुलदास ठाकरे	८४
१२	स्थलांतरामुळे वृद्धांवर झालेला परिणाम : एक समाजकायात्मक अभ्यास	Dr. Priyanka Kewaldas Ambade	९२
१३	भारताचा उद्योन्मुख जागतिक प्रवाह : परराष्ट्र धोरण आणि सॉफ्ट पॉवरचे राजनैतिक आयाम	जितेंद्र छोटेलाल दरवडे प्रा.डॉ. राजेंद्र बेलोकार	१०३
१४	महात्मा गांधीच्या सामाजिक चळवळी आणि आधुनिक भारताची जडण घडण : एक चिकित्सक अभ्यास	Swapnil Himmatrao Deshmukh	११०
१५	इस्त्राइल-इराण युद्धाचे भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम	प्रा. आनंद वनदेव पवार	१२०
१६	निवडणुकीच्या राजकारणात जात आणि मतदारांची भुतिका व प्रभाव (गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात)	पंकज रेशीम कापगते प्रा. डॉ. रूपराव गायकवाड	१२९
१७	स्थलांतराबाबत ग्रामीण विकासाच्या समस्या : एक सामाजिक दृष्टिकोन	डॉ. अविनाश गेडाम	१३८
१८	तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कुटुंब व समाजिक संबंधांवर परिणाम	धनजीत नारायणराव वाकडे	१४५
१९	भारतातील बेरोजगारी आणि कौशल्य भारत अभियानाचे महत्व : एक विश्लेषण	डॉ. सुनील प्रभाकर घुगल	१५३
२०	नागरीकरणाचा गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगारांवर	प्रा. तृप्ती मार्गेश गणवीर	१६२

	पडणारा प्रभाव	डॉ. प्रदीप कालीदास मेश्राम	
२१	देवास संस्थानचे राजे विक्रमसिंह पवार यांचे प्रशासकिय कार्य	अरुणा तुकाराम रमधम	१७४
२२	जी-२० अनुषंगाने भारत-चीन संबंधाचे बदलते परिमाण व परराष्ट्रीय धोरण-एक राजकीय विश्लेषण	विवेक मा. बोरकर प्रा.डॉ. मंगेश आचार्य	१८४
२३	डिजीटल लोकशाहिच्या संदर्भात राजकारणावर सोशल मिडियाचा प्रभाव:एक राजकीय विश्लेषण	पिंकी क्रिष्णा भेंडे डॉ. रिता धांडेकर	१९२
२४	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणात महिला आरक्षण (विशेष संदर्भ:वर्धा जिल्हा)	अमर काशिनाथजी भोगे डॉ. शिला संजय खेडीकर	२०४
२५	उच्च शिक्षणातील आव्हाने तसेच शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य : एक अध्ययन	प्रा.मनेश भि. काळपांडे	२१८
२६	राजर्षी शाहु महाराज यांच्या शैक्षणिक धोरणांचा आधुनिक भारतावर प्रभाव : एक अध्ययन	डॉ. कैलाश मारोती फुलमाळी	२२७
२७	महिला आरक्षणामुळे स्थानिक स्वशासनातील राजकीय वाटचाल	प्रा.डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी	२३१
२८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची न्याय व समतेची संकल्पना : भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेतील क्रांतीकारक दृष्टीकोण	डॉ. अरविंद म. पुनवटकर	२३६
२९	आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थितीमध्ये झालेल्या बदलांचे अध्ययन	श्री संतोष वसंतराव चलाख डॉ. अभय एस.लाकडे	२४२
३०	डिजीटल युगातील कौटुंबिक नातेसंबंध : सोशल मीडियाच्या संदर्भात समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. शिल्पा मेश्राम	२४९
३१	भारताची परराष्ट्र धोरणे आणि नेतृत्वाची दिशा : सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातुन प्रभाव वाढवण्याचे प्रयत्न	डॉ. अनिल रा. कडू	२६१
३२	करवीर संस्थानातील जिजाबाई यांचे प्रशासकीय कार्य	कु.भाग्यश्री गिरीधर घुरडे प्रा.डॉ.चंद्रशेखर तुकारामजी क्षिरसागर	२६८
३३	सामाजिक चळवळीचा इतिहास आणि आधुनिक भारतातील त्याचे योगदान	प्रा. डॉ. योगेश या. किनकर	२७७
३४	कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या गुणवत्तेवर सामाजिक माध्यमांच्या वापराचे परिणाम : एक समाजशास्त्रिय अध्ययन	तृप्ती सुरेंद्र रोकडे डॉ. क्रिष्णा पासवान	२८४
३५	वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजीक रचना आणि आव्हाने	गोपाल आनंतराव घेवंदे	२९७
३६	कलात्मकतेच्या पुनर्जागरणासाठी-नामशेष सर्जनशील प्रदेशातील लोककला आणि हस्तकला यांना समर्पित गुजरात सरकारच्या धोरणांचे व्यापक विश्लेषण	डॉ. शोभा विजय कारेकर	३०६
३८	स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधील महिला आरक्षण: (विशेषत: महाराष्ट्र संदर्भात)	डॉ. निलेश अरविंद फर्टिंग	३१९
३९	आपत्ती व्यवस्थापनात स्थानिक प्रशासनाची भूमिका	प्रा.डॉ. पार्वती दिगांबरराव वासरे	३३०
४०	भारतीय लोकशाहीत प्रसार माध्यमांची भूमिका	प्रा. डॉ. संजय मोतीराम मोहाडे	३३७

४१	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन.	दिनेशकुमार रामदास अंबादे डॉ. अभय लाकडे	३४५
४२	डिजिटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे विश्लेषण व त्यावरील श्रीमद्भगवद् गीतेतील तत्वांची उपयुक्तता: एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. कविता अनिल बोंडे	३५२
४३	तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम	डॉ. मालती वि.पाटील आणि डॉ. प्रीती मु.घटे	३६०
४४	झाडीपट्टीतील उपेक्षितांचा आवाज मांडणाऱ्या मराठी कविता	जयश्री दत्तात्रय डुंभरे डॉ. गजानन कोर्तलवार	३६६
४५	भारतातील निवडणूक सुधारणा आणि एक राष्ट्र एक निवडणूक संकल्पना: एक अभ्यास	डॉ बबीता मनीष थूल	३७५
४६	भारतीय राज्यसंस्थेचा वारसा: रत्निन, अष्टप्रधान आणि आधुनिक कॅबिनेट	पवन छत्रपती उमक	३८२
४७	उदयोन्मुख भारतातील स्थित्यंतरे आणि संताची जीवनमूल्ये	सौ अश्विनी संदीप कुलकर्णी प्रोफेसर डॉ. राजेंद्र वाटाणे	३८७
४८	उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता आणि विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता: एक सर्वेक्षणात्मक अध्ययन	कु. मंगला एन. गणवीर डॉ. अमोल मांडेकर	३९३
४९	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने आणि भविष्यकालीन दृष्टीकोण	प्रा. डॉ. सोहन सामृतवार	४०४
५०	एक राष्ट्र, एक निवडणूक आणि भारतीय संघराज्य व्यवस्था - घटनात्मक पेचप्रसंग आणि उपाययोजना	शुभम तिखट डॉ.रुपराव गायकवाड	४१३
५१	GST चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव	Prof. Dr. Manoj Sonkusare	४२१
५२	भंडारा जिल्ह्यातील महिला नेतृत्वासमोरील आव्हाने आणि संधी: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	सौरभ रोशन चव्हाण	४२८
५३	दलित साहित्यातील स्त्री संतकवयित्रींचे योगदान	कु. ज्योती आ. इंगळे डॉ. राजेंद्र र. वाटाणे	४३४
५४	बदलती आर्थिक धोरणे (कर सुधारणा व डिजिटलायझेशन) आणि वाढत्या बेरोजगारीच्या पार्श्वभूमीवर विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे अध्ययन (२०१२-१३ ते पुढे)	शामराव तुळशीराम तभाने डॉ. गजानन आर. सोमकुवर	४४३
५४	आधुनिक बुद्धिमत्ता आणि किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य	जयश्री लटये (चनापे) डॉ. सुहासकुमार रुपराव पाटील	४५७
५५	वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील योगदान	अखिलेश दिनेशराव राठोड डॉ. विमल राठोड	४६४
५६	स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी आणि स्थानिक विकास: नागपूर महानगरपालिकेच्या कार्यक्षमतेवर पडणारा प्रभाव	क्रिष्णा शिवदास दहीकर डॉ. विमल राठोड	४७३
५७	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सामाजिक चळवळींची भूमिका :	डॉ. अमोल लक्ष्मणराव ढोबळे	४८१

	एक ऐतिहासिक अध्ययन		
५८	वैदर्भीय लोकसंस्कृती : विविधांगी अभ्यास	प्रा. विजया वि वानखेडे	४९१
५९	महिला आरक्षण व स्थानिक स्वराज्य संस्था	डॉ. शुद्धोधन एस. गायकवाड	५००
६०	धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय उन्मदाला अधोरेखित करणारा कादंबरीकार : प्रवीण बांदेकर विशेष संदर्भ 'इंडियन ऑनमल फार्म'	पिराजी आत्माराम कांदे डॉ. गजानन कोर्तलवार	५०७
६१	मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार	राकेश चंद्रभान लोहकरे	५१२
६२	भारतातील डिजिटल पायाभूत सुविधा: सामाजिक प्रगती आणि आर्थिक समावेशनावर परिणाम	उपेंद्र वि. बागूल डॉ. समित माहोरे	५२०
६३	समाज माध्यमांवरील वर्तमान स्त्रियांची स्थिती, भूमिका आणि अस्तित्वापुढील आव्हाने – विदारक वास्तव !	डॉ. विजयता एम विटणकर - वंजाळकर	५३१
६४	भारतातील सामाजिक चळवळींचा इतिहास आणि आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत त्यांचे योगदान	अश्विनीकुमार सखाराम साबळे	५४०
६५	कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब न्यायालयाची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	भाग्यश्री अशोकराव कदम प्राचार्य रामचंद्र भिसे	५४६
६६	नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथनांतील स्त्री-अस्मिता, वेदना आणि प्रतिकार : निवडक आत्मकथनांच्या संदर्भात	क्रांतीलाल सुरेश पटले प्रा. डॉ. चैनलाल सोमाजी राणे	५५६
६७	बंगारा जमातीतील सामाजिक चळवळीचा इतिहास: एक अभ्यास	ताराचंद एम. चव्हाण डॉ. शरद आर. डवरे	५६५
६८	कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन	डॉ. लक्ष्मण न. गोरे	५७६
६९	भारताचा स्वातंत्र्यलढा आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया : एक ऐतिहासिक अध्ययन	अमोल गुरुदास बोरकर	५८८
७०	मनसमझावन' कादंबरीतील समाज वास्तव	पूजा ता. बुरडकर डॉ. सुधीर व. मोरे	५९८
७१	पारंपारिक लिंगभावाच्या प्रमाणकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात पुरुष परिचारकांची भूमिका	प्रा. मिलिंदकुमार खेळकर प्रा. डॉ. राजेंद्र कांबळे	६०८
७२	आदिवासी आश्रमशाळा आणि व्यावसायिक गतिशीलतेचे बदलते स्वरूप : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	मनोज भीमराव चव्हाण	६१४
७३	पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला लोकप्रतिनिधींना येणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने :- एक अध्ययन	हेमंतकुमार फुलचंदराव ब्राम्हणकर	६२७
७४	स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण विरुद्ध प्रत्यक्ष राजकीय वास्तव: चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला प्रतिनिधींच्या नेतृत्व विकासाचे आणि राजकीय हस्तक्षेपाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	राजेश बबन गजभे डॉ. विमल राठोड	६३४
७५	उच्च शिक्षणातील आव्हाने : शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य	प्राचार्य डॉ. संजय भीमराव खडसे प्रा. मनोरमा सानप	६४३
७६	डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि भारतातील पेमेंट प्रणालीचा प्रवाह: एक सांख्यिकीय अभ्यास	डॉ. संदीप चव्हाण	६५३
७७	भारतातील बेरोजगारी आणि 'स्किल इंडिया' अभियान : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	अरविंद हरिचंद्र दुनेदार	६६०

७८	भारताचे परराष्ट्र धोरण : स्वरूप व परिवर्तन	सिद्धार्थ द. चनकापुरे प्रा. डॉ. प्रवीण श्रीराम भागडीकर	६७१
७९	इराण - इस्माईल संघर्ष : 'द क्लॅश ऑफ सिव्हिलायझेशन' आणि बदलते जागतिक राजकारण	कु. शीतल लक्ष्मणराव रोकडे प्रा. राजाभाऊ देशमुख	६७९
७०	नवीन कर सुधारणा आणि महिला उद्योजकता: जीएसटीचा (GST) महिला-संचलित एमएसएमई (MSME) उद्योगांच्या आर्थिक विकासावरील प्रभाव (नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)	सोनाली हरिदासजी मुटे डॉ. धिरज स. कदम	६८७
७१	अद्वैत वेदांत और एकात्म मानव दर्शन : एक तुलनात्मक दार्शनिक अध्ययन	डॉ. नरेंद्र व. रघटाटे	६९६
७२	वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजिक रचना आणि आव्हाने	गोपाल आनंतराव घेवंदे	७०६
७३	सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम	डॉ. राजू बुरीले	७१४
७४	Challenges of Indian Democracy and Future Perspectives	प्रा. डॉ. वकील टी. शेख प्रणय वसंतराव सातकर	७२४
७५	मुखवटा कादंबरीतील सामाजिक व राजकीय प्रतिबिंब	पायल कैलास डहाट	७३२
७६	दक्षिण आशियातील डीप स्टेट – एक तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य	७३७
७७	"भारतीय शहरीकरण आणि घनकचरा व्यवस्थापनातील विविध समस्या व उपाय: एक अभ्यास" (संदर्भ: नागपूर महानगरपालिका, जिल्हा नागपूर)	भोलाराम हरिचंद्र खोब्रागडे प्रा. डॉ. ज्योती सेलुकर	७४७
७८	पर्यावरण संवर्धन आणि महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान	डॉ. पद्मिनी दुरूगकर घोसेकर	७५२
७९	भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलते स्वरूप : जागतिक प्रभाव आणि सौम्य शक्तीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	पलाश गिरिधर करकाडे	७६०
८०	भारतातील शहरीकरण: बदलत्या सामाजिक संरचना आणि आव्हाने	डॉ. मोनाली यशवंत बहादुरे	७७१
८१	भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला आरक्षण : धोरणात्मक व सामाजिक परिप्रेक्ष्य	प्रा. संजय पुसदकर	७८२
८२	Emerging India: Transition in politics, society, economy and administration. मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांमधून भारतातील राजकीय सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास.	कुमारी स्नेहल अशोक रोकडे प्रो.डॉ. राजेंद्र वाटाणे	७८६
८३	“आधुनिक काळातील मराठी भाषेचे महत्त्व, विकास आणि संवर्धन”	माधुरी धनराजजी नागमोते	७९०
८४	भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने आणि भविष्यकालीन दृष्टीकोन	महेंद्र देवरावजी भलमे	७९४
८५	डिजिटल लोकशाही आणि राजकारण: सोशल मीडियाचा राजकीय प्रक्रियेवरील प्रभाव	माया दुर्योधन बोपचे प्रा. डॉ. नीता महादेवराव गभने- सोमनाथे	८००
८६	आधुनिक भारतातील जातीय आणि वर्गीय परिवर्तन (Caste and Class Transformation in Contemporary India)	Pragati Harle	८०९

८७	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे लोकसंस्कृतीची ओळख	डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे	८१७
८८	नागपुरातील महिलांचा असहकार चळवळीत सहभाग	डॉ. गणेश वानखेडे, संशोधक	८२१
८९	शेतीतील संकटे सोडवण्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका	डॉ.ईश्वर जनार्दन वाघ	८२५
९०	गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणात शिक्षण रोजगार व आरोग्य सेवांची भूमिका: एक समाजास्त्रीय अध्ययन	भारती मोहनराव वाहने	८३३
९१	सोशल मीडिया मार्केटिंगचा ग्राहक निर्णयावर प्रभाव	Prof. Dr. Laxmi Gopal Charpe (Barmase)	८३८
९२	आणीबाणीची ५० वर्षे : भारतीय लोकशाहीसाठीचे धडे	प्रा. लोमेश डी. बावणकुळे	८४२
९३	सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम	डॉ. राजू बुरीले	८४९
९४	नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	कु. शितल भगीरथजी भुतडा डॉ. आर.डी. शिंदे	८६१
९५	भीष्म साहनी यांच्या तमस कादंबरीचा मराठी अनुवाद : एक चिकित्सक अभ्यास	श्री. वैभव सुधाकर म्हस्के डॉ. नरेंद्र तु. आरेकर	८६६
९६	डीजीटल अर्थव्यवस्था आणि क्यासलेस इंडिया मोहिमेची प्रगती	प्रो.चुन्नीलाल प. साखरवाडे	८७५
९७	डिजिटल लोकशाहीचा उदय: समाजमाध्यमांचा आधुनिक राजकारणावर वाढता प्रभाव	माया दुर्योधन बोपचे प्रा. डॉ. नीता महादेवराव गभने- सोमनाथे.	८७७
९८	डिजिटल लोकशाहीचा उदय: समाजमाध्यमांचा आधुनिक राजकारणावर वाढता प्रभाव	प्रा.पंकज भाऊरावजी नागदेवे	८८५
९९	भारतीय डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि कॅशलेस इंडिया - एक आर्थिक विवेचन	जयंत रवींद्र सोनकुसळे	८९०
१००	ग्रामीण कथेची वाटचाल	संशोधनार्थी - प्रा. सचिन काळे मार्गदर्शक - डॉ. राजेंद्र वाटाणे	८९८

पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षण व राजकारण**डॉ. अभिषेक सुधाकर गावंडे**

संशोधक विद्यार्थी राज्यशास्त्र विभाग

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

ईमेल – gawandeabhi82@gmail.com**प्रस्तावना**

स्वातंत्र्य, समता, विकास हे भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख आधार आहेत. स्त्री पुरुष समता हे या घटनेतून प्रामुख्याने व्यक्त होते. राज्यघटना केवळ महिलांना समतेची हमी देत नाही, तर सार्वजनिक हित व विकासाची संधी सुद्धा उपलब्ध करून देते. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या चौकटीमध्ये कायदे विकासाची धोरणे, नियोजन आणि कार्यक्रम यामध्ये महिलांना केंद्रीभूत मानले गेले आहे. त्यामुळे महिलांच्या कल्याणाबरोबरच त्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे सुद्धा लक्ष पुरविण्यात येऊ लागले आहे. गेल्या काही दशकांपासून देशात महिला सक्षमीकरणावर अधिक भर देण्यात येत आहे. यासाठी महिला आयोगाची सुद्धा स्थापना करण्यात आली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे महिलांच्या सार्वजनिक जीवनातील सक्रीय सहभाग वाढीस लागण्यास मदत झाली. शिवाय ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना राजकीय पटलावर सुद्धा आपले अधिराज्य गाजविण्याची संधी प्राप्त झाली. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना राजकीय सहभागाची व नेतृत्व विकासाची उत्तम संधी प्राप्त झाली. महाराष्ट्र शासनाने २०१२ पासून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ५०% आरक्षण लागू केले. यामुळे महिलांच्या विकासाचे प्रारूपच बदलले. ग्रामीण भागातील महिलांना आपल्यातील क्षमता सिद्ध करण्याची योग्य संधी या धोरणाने मिळाली. पंचायतराज व्यवस्था, महिला आरक्षण व महिला सक्षमीकरण यातून देशात खऱ्या अर्थाने ‘महिलाराज’ निर्माण झाल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार त्यांना प्रतिनिधित्व मिळाल्याने त्यांचे सामाजिक अस्तित्व खऱ्या अर्थाने जाणवू लागले. या आरक्षणामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका, महानगरपालिका यामध्ये महिलांना व्यापक प्रमाणात प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले आहे. आज या महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मोठ्या आत्मविश्वासाने व धिटाईने कारभार करून लोकशाही प्रक्रिया बळकट करीत आहेत. पंचायतराज कायदा आल्यामुळे राजकीय सहभागाचे चित्र बदलायला झपाट्याने सुरुवात झाली. स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग, निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग, नेतृत्व गुणांचा विकास संघटन, सक्षमीकरण या स्त्रियांच्या विकासासाठी उपयुक्त असणाऱ्या बाबी प्रकर्षाने दिसू लागल्या. या राजकीय

व्यवस्थेत झालेल्या बदलांचा परिणाम अभ्यासणे सुद्धा तितकेच गरजेचे आहे. म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधील महिलांचे आरक्षण व राजकारण या विषयावर संशोधन होणे तितकेच आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षणाचा अभ्यास करणे.
२. महिला आरक्षणाच्या माध्यमातून महिलांच्या सबलीकरणाचा व नेतृत्व विकासाचा अभ्यास करणे.
३. महिलांच्या पंचायतराज व्यवस्थेतील सहभागासाठी स्वयं-सहायता समूहाची उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना आरक्षण दिल्याने त्यांचा सर्वांगीण विकास होतो.
२. आरक्षणामुळे स्त्रियांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधील महिलांचे आरक्षण हा महिलांच्या सक्षमीकरणाचा प्रमुख आधार आहे.
४. स्वयं सहायता समूह हे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सबलीकरणाचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययन विषयाशी संबंधित माहितीचे संकलन करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीय संमकांचा उपयोग करण्यात आला आहे. विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन पत्रिका, वृत्तपत्रे, निवडणूक आयोगाचे अहवाल या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे सांख्यिकीय व विश्लेषणात्मक पद्धतीने अध्ययन करण्यात आले आहे.

१) राजकारणातील स्त्रियांचे स्थान :

आपल्या देशात राजकारण हा तर फक्त पुरुषांची मक्तेदारी असलेला प्रांत समजला जात होता. त्यामुळे साहजिकच, राजकारणात स्त्रियांना फारसा वाव मिळाला नाही. 'चूल व मूल' याच विचारात गुरफटलेल्या स्त्रियांना राजकारणापासून दूर राहणे कधीही चांगले अशी समाजाची धारणा होती. त्यामुळे राजकारणात सहभागी होणाऱ्या स्त्रियांची संख्या अगदी नगण्य होती. पंचायतराज व्यवस्थेच्या सुरुवातीच्या काळात याच कारणामुळे स्त्रिया राजकीय संस्थांकडे वळल्याच नाहीत. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्त्रियांना आरक्षण नव्हते. परिणामी या

क्षेत्रात स्त्रिया अपवादानेच दिसत. केवळ स्वीकृत सदस्य म्हणून स्त्रिया पंचायतराज व्यवस्थेत पाहायला मिळत. ज्या मोजक्या महिला राजकारणात असत त्यामागे कुटुंबाचा राजकीय वारसा असलेल्या महिलाच प्रामुख्याने दिसत. यामुळे राजकीय क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागासाठी त्यांना आरक्षण असणे गरजेचे भासू लागले.

२) ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती :

१९९३ साली भारतीय संसदेमध्ये महिला आरक्षण विधेयक मंजूर करण्यात आले. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भागातील महिलांना व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने शहरी भागातील महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. शिवाय संस्थांना घटनात्मक दर्जा सुद्धा प्राप्त करून देण्यात आला. महिलांच्या राजकीय परिप्रेक्ष्यातील सहभागासाठी ही उत्तम संधी महिलांना या घटनादुरुस्तीने प्राप्त झाली. विशेष म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती, मागास प्रवर्ग या सर्वांसाठी हे आरक्षण होते. महाराष्ट्र राज्यात हे आरक्षण २०१२ पासून ५० टक्के करण्यात आले. राजकीय क्षेत्रापासून लांब राहणाऱ्या महिला या आरक्षणाने मोठ्या प्रमाणात राजकीय क्षेत्रात सक्रिय सहभागी झाल्या. यातून पंचायत संस्थांमधील नेतृत्वाची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी स्त्रिया आत्मविश्वासाने पुढे येत असल्याचे उत्साहवर्धक चित्र समाजात दिसत आहे.

३) महिलांचे राजकीय आरक्षण व सक्षमीकरण :

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना राजकीय शिक्षणाच्या पाठशाळा म्हटले जाते. या संस्थांमधील सहभाग उत्तम दर्जाचे नेतृत्व घडविण्यासाठी पूरक ठरत असतात. महिलांना या क्षेत्रात मिळालेल्या आरक्षणामुळे अनेक महिला या क्षेत्रात आपल्या कार्याची छाप पाळत आहेत. आज देश पातळीवरील अनेक नेते किंवा महाराष्ट्राच्या राजकारणात सक्रिय असलेले अनेक नेते मंडळी यांचा राजकीय जीवनाचा प्रवास स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा राहिलेल्या आहेत. महिलांना आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सहभागी होण्याची मिळालेली संधी ही महिलांच्या सक्षमीकरणाचा पाया ठरत आहे. महिलांना सर्वांगीण विकासासाठी, त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी पंचायतराज व्यवस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. त्यामुळेच आज देशात लाखो महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून आपले नेतृत्व सिद्ध करण्याची व सक्षम होण्याची संधी मिळत आहे. या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतून महिलांच्या क्षमतांचा विकास, राजकीय सत्ता प्राप्तीची आकांक्षा वाढीस लागल्याचे दिसून येते.

४) स्वयं सहाय्यता समूह व महिलांचा राजकीय विकास :

महिलांचे स्वयं सहाय्यता समूह हे त्यांच्या समान गरजा आणि समान आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिलांचे गट आहेत. महिलांचा अर्थाजनात सहभाग असल्याशिवाय त्यांच्यात सामाजिक व राजकीय जाणीव निर्माण होणे शक्य नाही. ही बाब लक्षात घेऊनच आज लाखो स्वयंसहाय्यता समूह महिलांच्या आर्थिक विकासासाठी स्थापन केले जात आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांना या समूहांच्या माध्यमातून प्रगती करणे एक उत्तम राजमार्ग ठरत आहे. आपल्या समूहांशी संबंधित कार्यासोबतच अनेक शासकीय, सामाजिक व राजकीय उपक्रमांमध्ये या स्त्रिया सक्रिय सहभागी असतात. यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण गुणांचा विकास होतो. लाखो स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील सहभागासाठी स्वयंसहाय्यता समूह प्रमुख माध्यम ठरत आहेत. या समूहामुळे स्त्रिया भक्कमपणे स्वतःच्या पायावर उभे राहत आहेत. या समूहातील विविधांगी कार्यामुळे या स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान प्राप्त होत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील आरक्षणाचा लाभ प्राप्तीसाठी या समूहातील महिला आपल्या समूहाचे जाळे व्यापक बनवत आहेत. या समूहांचे संघ व महासंघ या महिलांच्या राजकीय समावेशनासाठी वोट बँक ठरत आहेत. एकंदरीत महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमीकरणासोबतच महिलांचे नेतृत्व विकासात या समूहांची उपयोगिता महत्त्वाची आहे.

५) पंचायत राज व नव-नेतृत्वाचा विकास :

पंचायत राज व्यवस्था, त्यातील महिलांचे आरक्षण यामुळे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला चालना मिळाली. राजकीय जीवनाचा अनुभव नसलेल्या स्त्रियांचे एक नव-नेतृत्व यातून विकसित झाले. या आरक्षणामुळे महिलांच्या स्वरूपात एका नवीन नेतृत्वाने राजकारणात स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जवळपास ४६ वर्षांनी नवा पंचायतराज कायदा आला. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचे नवे नेतृत्व उदयास आले आहे. ग्रामीण भागातील कानाकोपऱ्यातून दुर्गम आदिवासी, डोंगराळ भागातून स्त्रियांचे नेतृत्व पुढे यायला लागले. या आरक्षणामुळे अनुसूचित जाती, मागास जाती, निरक्षर, भूमिहीन, संपत्ती विरहित व गरीब महिलांचा शासनात समावेश होत आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांना राजकीय चौकटीत मान्यता देणारे हे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल असल्याचे दिसून येते. महिलांना आरक्षणाच्या माध्यमातून राजकीय क्षेत्रात येण्याची व आपले कर्तृत्व सिद्ध करण्याची संधी पंचायतराज व्यवस्थेमुळे प्राप्त झाली. पंचायतराज व्यवस्थेतील आरक्षण आणि शहरी व ग्रामीण समाजात स्थानिक पातळीवर स्त्रियांच्या रूपाने नवी सत्ता केंद्रे निर्माण झाली. त्याबरोबर महिलांच्या स्थानिक नेतृत्व विकासालाही अनुकूल वातावरण

तयार झाले. राजकीय सत्ता व नेतृत्वाची जबाबदारी आपण उत्तमरीत्या सांभाळू शकतो याची जाणीवही महिलांना झाली. महिलांच्या रूपाने एक नव-नेतृत्वाची जडण-घडण करण्यास व पर्यायाने भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम करण्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचे आरक्षण सर्वाधिक कारणीभूत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाची बाब ठरली. या आरक्षणाचा लाभ शहरी ग्रामीण सर्वात जाती जमातीतील महिलांना झाला. या व्यवस्थेमुळे महिलांचा समाज विकास कार्यातील सहभाग वाढल्याने त्यांचाही आत्मविश्वास वाढला. आरक्षणामुळे ग्रामपंचायत सदस्या पासून ते जिल्हा परिषद अध्यक्ष तसेच महापौर अशी मानाची पदे स्त्रियांनी हस्तगत केली. यामुळे निश्चितच त्यांचा राजकीय व्यवस्थेतील निर्णय - निर्धारण प्रक्रियेतील सहभाग लक्षणीय वाढला आहे. या सर्वांमुळे केवळ आरक्षित पदांवरच मजल न मारता अनारक्षित राजकीय पदे ही प्राप्त करण्यासाठी महिला धजावत आहेत. नुकत्याच महाराष्ट्रात झालेल्या नगरपालिका महानगरपालिका व जिल्हा परिषद निवडणुकीत हे चित्र पाहायला मिळाले. आरक्षणामुळे देशात १३ लाख जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. याचा लाभ देशभरातील लाखो स्वयंसहाय्यता समूह सुद्धा घेताना दिसतात. हे समूह स्त्रियांच्या राजकीय समावेशनाचे माध्यम ठरत आहेत. एकंदरीत पंचायत राज व्यवस्था महिला आरक्षण महिलांचे सक्षमीकरण व नेतृत्व विकास यामुळे आज देशात महिलाराज निर्माण झाल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भसूची :

१. आढाव बाबा – ‘महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख’ डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१२
२. भागवत विद्युत - ‘स्त्री प्रश्नांची वाटचाल’ प्रतिभा प्रकाशन पुणे, २००३
३. चोरमारे विजय – ‘स्त्री सत्तेची पहाट’, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, २००३
४. पाटील व्ही.बी. – ‘महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था’ के सागर पब्लिकेशन पुणे २०१३
५. पवार दिपक – ‘महिलांचे राजकीय समक्षीकरण’, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१३

६. पवार वैशाली – “महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख”, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१२
७. मुलानी एम. यू. - ‘महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट’ डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००६
महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, २०२२-२३

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण: सामाजिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन

सहा. प्रा. पवन महंत

श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड

सारांश:- भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण अनिवार्य होते. ७३ व्या आणि ७४ व्या संविधान दुरुस्तीने ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण देऊन राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्याने हे आरक्षण ५०% पर्यंत नेऊन महिलांना निर्णयाच्या प्रक्रियेत बरोबरीचे स्थान दिले आहे. महिलांनी केवळ 'मतदार' न राहता 'निर्णयकर्त्या' म्हणून स्वतःला सिद्ध केले आहे. महिला लोकप्रतिनिधींनी पिण्याचे पाणी, आरोग्य, स्वच्छता, अंगणवाडी आणि मुलांचे शिक्षण यांसारख्या मूलभूत सामाजिक प्रश्नांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. आरक्षणाने महिलांना घरातील चार भिंतींच्या बाहेर काढून सार्वजनिक जीवनात सन्मानाने जगण्याची आणि नेतृत्व करण्याची संधी दिली आहे. परिवर्तनाचा हा प्रवास सोपा नाही. आजही ग्रामीण भागात 'सरपंच पती' किंवा 'अध्यक्ष पती' ही संकल्पना अस्तित्वात आहे, जिथे महिला केवळ नावापुरती पद भूषवते आणि प्रत्यक्ष कारभार पुरुष पाहतात. तसेच, प्रशासकीय ज्ञानाचा अभाव आणि राजकीय साक्षरतेची कमतरता ही मुख्य आव्हाने आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण हे केवळ राजकीय पद नसून ते सामाजिक क्रांतीचे बीज आहे. यामुळे पितृसत्ताक मानसिकतेला छेद मिळाला असून, तळागाळातील महिलांमध्ये नेतृत्वाची बीजे पेरली गेली आहेत. प्रशिक्षणाद्वारे या महिलांना अधिक सक्षम केल्यास, भविष्यात भारताच्या सर्वांगीण विकासात स्त्रियांचा सहभाग हा परिवर्तनाचा सर्वात मोठा घटक ठरेल.

बिजशब्द:- महिला आरक्षण, सामाजिक परिवर्तन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती.

प्रस्तावना:- प्राचीन काळापासून आतापर्यंत स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत सामाजिक, आर्थिक, संस्कृतीक, धार्मिक आणि राजकारणात दुय्यम स्थान दिलेले आहे. महिलांचा विकास होण्यासाठी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तिच्या क्षमतेनुसार विकास करण्याची संधी देणे आवश्यक आहे. विशेषता राजकीय सहभाग वाढवून सशक्तिकरण करणे आवश्यक आहे. स्त्री पुरुष समानता स्त्रियांना स्वतःच्या क्षमतेनुसार पूर्ण विकास करण्याचा अधिकार स्वतः संबंधित निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यासाठी

राजकीय सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. महिलांच्या आंदोलनामुळे काही प्रश्न सुटलेले आहेत पण तिला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात वंचितच राहावे लागले आहे. संविधानाने स्त्री-पुरुषांना समान राजकीय अधिकार देऊनही व्यवहारात महिलांची राजकीय हिस्सेदारी फारच कमी आहे. १९९६ च्या लोकसभा निवडणुकीत केवळ ४० महिला उमेदवार निवडून आलेल्या होत्या. २००४ च्या लोकसभा निवडणुकीत ३५५ पैकी केवळ ४५ महिला उमेदवार निवडून आलेल्या होत्या. २००९ च्या लोकसभा निवडणुकीत ५५६ महिला उमेदवारांपैकी केवळ ५९ महिला उमेदवार विजयी झालेल्या होत्या. २००४ च्या लोकसभा निवडणुकीत ३५५ पैकी फक्त ४५ महिला उमेदवार विजयी झालेल्या होत्या. २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत ६३१ महिला उमेदवार उभे होत्या त्यापैकी केवळ ६२ विजयी झालेल्या होत्या. २०१९ मध्ये ७२६ पैकी ७८ महिला निवडून आलेल्या होत्या. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत ७९७ पैकी ७४ महिला उमेदवार विजयी झालेल्या होत्या. महिलांची लोकसभेतील टक्केवारी फक्त १५% इतकी आहे. महिलांच्या राजकीय सहभागातील बाधा महिलांची सामाजिक स्थिती आहे. महिलांचे कार्य चूल आणि मूल तसेच संविधानात्मक समानतेची संधी मिळाली तरी तिच्यावर दुहेरी कामाची जबाबदारी घरकाम आणि बाहेरचे तसेच राजकीय स्थिती यात सध्याच्या निवडणुका ह्या अत्याधिक पैसा आणि बळांचा वापर हे पुरुषच करू शकतात तसेच राजकीय पक्षांची सूत्रे पुरुषाकडेच आहे. भारतीय लोकशाहीच्या प्रवासात ७३ व्या आणि ७४ व्या संविधान दुरुस्तीने (१९९२-९३) एक क्रांतिकारी पर्व सुरू केले. या दुरुस्त्यांनी केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिला नाही, तर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासोबतच सामाजिक न्यायाचा एक नवा मार्ग प्रशस्त केला. यामध्ये महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आलेली ३३% (आणि महाराष्ट्रासारख्या राज्यात ५०%) जागांची तरतूद हा केवळ आकड्यांचा खेळ नसून, तो पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या मुळावर केलेला एक घटनात्मक आघात आहे. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून समोर आले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा प्रामुख्याने उच्चभ्रू वर्गापुरता मर्यादित होता. ग्रामीण भागातील आणि तळागाळातील महिलांना निर्णयाच्या प्रक्रियेत स्थान नव्हते. महिलांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम करून राजकीय प्रवाहात आणण्यासाठी सरकारने केलेली ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती होय. याद्वारे ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद) महिलांसाठी आरक्षण. तसेच नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (नगरपालिका, महानगरपालिका)

महिलांसाठी आरक्षण.महाराष्ट्र राज्याचा पुढाकार घेऊन १९९४ मध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य ठरले आणि पुढे २०११ मध्ये हे आरक्षण ५०% पर्यंत वाढवण्यात आले.

महिला आरक्षण विधेयक आणि महिलांचा राजकीय सहभाग

महिला महिला आरक्षण विधेयक (ज्याला आता 'नारी शक्ती वंदन अधिनियम' म्हणून ओळखले जाते) हे भारताच्या संसदीय इतिहासातील एक मैलाचा दगड आहे. महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढवण्यासाठी हे एक ऐतिहासिक पाऊल मानले जाते. सुरुवातीला स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात १९१७ मध्ये सरोजिनी नायडू यांनी महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा मुद्दा उपस्थित केला होता. त्यावेळी या मागणीचा अर्थ प्रौढ समान अधिकार संबंधित होता. १९३५ च्या सुधारणा अधिनियमाने हा अधिकार महिलांना प्रदान केला. परंतु हा अधिकार संपन्न व शिक्षित महिलांनाच होता. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी निर्माण केलेल्या समितीने १९७४ मध्ये आपल्या अहवालात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (नागरी व ग्रामीण) आरक्षण द्यावे त्याच समितीतील दोन सदस्यांनी विधिमंडळात आरक्षणाची मागणी केली होती. १९८८ च्या नॅशनल प्रस्पेक्टिव्ह प्लानमध्ये ग्रामीण नागरी स्वराज्य संस्थांमध्ये राजकीय पक्षांमध्ये ३०% आरक्षणाची शिफारस केली होती.

महिला आरक्षणाचे मुख्य मुद्दे:-

- 1) लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांना ३३% आरक्षण असेल हे आरक्षण संसदेद्वारे निर्मित संस्थेद्वारे निर्धारण केले जाईल.
- 2) लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात जे आरक्षण अनुसूचित जाती जमाती नाहीत त्यातच त्यांच्या जातींना महिलांना १/३ आरक्षण असेल.
- 3) सर्व महिलांना समान आरक्षण असेल अनुसूचित जाती जमातींना स्वतंत्र आरक्षण नाही.
- 4) महिलांना आरक्षण लागू झाल्यानंतर १५ वर्षांला त्याची समीक्षा केली जाईल.
- 5) राज्यसभा आणि विधान परिषदेसाठी स्वतंत्र आरक्षणाच्या प्रावणाची आवश्यकता.

लोकसभा:-

लोकसभेत महिला आरक्षित जागा विविध राज्ये, केंद्रशासित प्रदेशात रोटेशन प्रणालीनुसार केले जाईल. ज्या केंद्रशासित किंवा राज्यात लोकसभेची एकच जागा आहे तेथे तीन निवडणुकांच्या पहिल्या निवडणुकीत महिलांना समान आरक्षण असेल हाच नियम अनुसूचित जाती जमातीही असेल.

विधानसभा:-

१) सर्व राज्यातील विधानसभेत एकूण सदस्यांच्या १/३ संख्या ही महिलांसाठी आरक्षित असतील आरक्षित जागा रोटेशन पद्धतीने निर्धारित केली जाईल.

२) अनुसूचित जाती जमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण असेल त्यातीलच १/३ जागा अनुसूचित जाती जमातींनाही असेल (लोकसभेप्रमाणेच)

महिला आरक्षणाचा घटनाक्रम:-

१२ सप्टेंबर १९९६:- देवगवडा सरकारने महिला आरक्षण विधेयकाला ८१ व्या संशोधन विधेयकाच्या रूपात संसदेत मांडण्यात आले परंतु काही दिवसातच देवगवडा सरकार अल्पमतात आली त्यामुळे ११ वी लोकसभा भंग करण्यात आली.

१४ डिसेंबर १९९८:- भाजपच्या रालोया सरकारने महिला आरक्षण विधेयकाला १२ व्या लोकसभेत ८४ व्या संविधान संशोधनाच्या रूपात प्रस्तुत करण्यात आले. यावेळी पण बाजपेयी सरकार अल्पमतात आल्याने बारावी लोकसभा भंग करण्यात आले त्यामुळे बिल संमत होऊ शकले नाही.

२२ नोव्हेंबर १९९९:- दुसऱ्यांदा राहलो हा सरकारने १३व्या लोकसभेत महिला आरक्षण विधेयक मांडण्यात आले. पण सहमती अभावी हे विधेयक संमत झाले नाही. परत २००२ आणि २००३ मध्ये परत महिला आरक्षण प्रस्तुत करण्यात येईल याला काँग्रेस आणि डाव्यांनी पाठिंबा दिला तरीपण हे विधेयक संमत झाले नाही.

मे २००४:- मध्ये काँग्रेसच्या संपूआने त्यांच्या जाहीरनाम्यात महिला आरक्षण विधेयक संमत करण्याचे ठरविले.

६ मे २००८:- हे विधेयक राज्यसभेत मांडण्यात आले कायदा आणि न्यायसंबंधित स्थायी समितीकडे पाठविण्यात आले.

१७ डिसेंबर २००९:- स्थायी समितीने परत हे विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवण्यात आले पण समाजवादी पार्टी, जनता दल युनायटेड आणि राष्ट्रीय जनता दलाच्या विरोधामुळे हे विधेयक मंजूर होऊ शकले नाही.

२२ फेब्रुवारी २०१०:- राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी आपल्या संसदेच्या अभिभाषनास सांगितले की सरकार महिला आरक्षणाला लवकरच संमती देईल. २५ फेब्रुवारी २०१० ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने महिला आरक्षणाला अनुमोदन दिले. ८ मार्च २०१० ला बिल राज्यसभेत

मांडण्यात आले पण सभागृहात राष्ट्रीय जनता दल आणि समाजवादी पार्टीने हंगामा निर्माण केल्याने मतदान झाले नाही. ९ मार्च २०१० ला राज्यसभेत महिला आरक्षण विधेयक बहुमतांनी मंजूर करण्यात आले.

आरक्षण विधेयकातील प्रमुख वादाचे मुद्दे:- महिला आरक्षण विधेयक राजकीय पक्षांमध्ये एकमत होण्याच्या अभावी आतापर्यंत पास झालेले नाही आघाडी शासनातील विविध पक्षांच्या मतभेदाच्या भूमिकेमुळे हे विधेयक संमत झालेले नाही.

१) समाजवादी पार्टी, राष्ट्रीय जनता दल, बहुजन समाजवादी पार्टी, संयुक्त जनता दल, लोकजनशक्ती या पक्षांच्या मते ३३% मध्ये अनुसूचित जातीजमाती, मागासवर्ग, अल्पसंख्याकांना स्वतंत्र आरक्षण द्यावे तरच मागासवर्गीय महिलांना राजकारण प्रतिनिधित्व मिळेल आणि त्यांचा विकास होईल अन्यथा उच्च जातीच्या महिलांनाच या आरक्षणाचा लाभ मिळेल.

२) काँग्रेस, भाजपा आणि डाव्या पक्षांची भूमिका ही सध्याची जे महिला आरक्षण विधेयक आहे ते पास करणे आवश्यक आहे.

३) काँग्रेसने राजकीय पक्षांनीच लोकसभेत आणि राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीत जातीच्या संवर्गानुसार अनुसूचित जाती, जमाती, ओबीसीच्या महिलांना उमेदवारी द्यावे असे झाले तर सर्व जातीच्या महिलांना प्रतिनिधित्व मिळेल म्हणून हे विधेयक पास करणे गरजेचे आहे असे मत व्यक्त केले होते.

४) भाजपाच्या मते लोकसभेची संख्या वाढविण्यात यावी यांनी मग ३३% महिलांना आरक्षण द्यावे त्यामुळे पुरुषा प्रतिनिधित्व कमी होणार नाही.

पंचायत राज आणि महिला आरक्षण:- ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती (१९९३) करून संविधानात ९ व्या भागात कलम २४३ समाविष्ट करण्यात आले. तसेच ११ वे परिशिष्ट २९ बाबी राज्यशासनाने पंचायतीराज संस्थेकडे हस्तांतरित करण्यात आल्या. अनुच्छेद २४३ (१) नुसार अनुसूचित जातीजमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा असलेल्या पैकीच १/३ जागा त्या गटातील महिलांनाच आरक्षित असतील तिन्ही स्तरावर एकूण निर्वाचित जागांपैकी १/३ जागा महिलांसाठी आरक्षित असतील राखीव जागा असणारे मतदारसंघ चक्राकार पद्धतीने निर्धारित करण्यात येतील. तसेच तिन्ही स्तरावरील पदाधिकाऱ्यांच्या जागांमध्ये अनुसूचित जातीजमाती व महिलांसाठी १/३ अधिकार पदे राखीव असतील ही

राखीव पदे चक्राकार पद्धतीने निर्धारित केले जातील. महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण आणि नागरी भागात महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. सुशिक्षित शहरी स्त्रिया तर आत्मविश्वासाने स्थानिक स्वराज्यात वावरू लागल्या आहेत. तसेच निरक्षर स्त्रियाही आपापल्या प्रश्नावर निर्भीडपणे मत व्यक्त करीत आहे. या महिला आरक्षणामुळे स्त्रिया स्थानिक राजकारणात सक्रिय झालेले आहे.

निष्कर्ष:-प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासाअंती असे स्पष्ट होते की, ७३ व्या आणि ७४ व्या संविधानिक दुरुस्तीमुळे मिळालेले महिला आरक्षण हे केवळ राजकीय प्रतिनिधित्व नसून, ते स्त्री सबलीकरणाचे आणि सामाजिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन ठरले आहे. भारतीय लोकशाहीच्या प्रवासात 'घराच्या उंबरठ्यापासून ते ग्रामपंचायतीच्या चावडीपर्यंत' झालेला महिलांचा हा प्रवास क्रांतीकारक आहे. आरक्षणाने महिलांना सत्तेच्या निर्णयप्रक्रियेत स्थान दिले. सुरुवातीच्या काळात 'पतीराज' किंवा 'पुरुष प्रधानता' दिसून आली असली, तरी काळानुरूप महिलांनी प्रशासकीय कौशल्ये आत्मसात केली आहेत. आज महिला सरपंच आणि नगरसेविका बजेट, शिक्षण आणि आरोग्यासारख्या प्रश्नांवर सक्षमपणे निर्णय घेत आहेत. राजकारणातील सक्रिय सहभागामुळे महिलांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक दर्जात मोठी सुधारणा झाली आहे. समाजात स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलत असून, त्या एक 'निर्णयकर्त्या' म्हणून स्वीकारल्या जात आहेत. आरक्षणाने केवळ निवडून आलेल्या महिलांचाच नव्हे, तर सामान्य महिला मतदारांचाही आत्मविश्वास वाढवला आहे. ग्रामसभांमधील महिलांची वाढती उपस्थिती ही निकोप लोकशाहीची नांदी आहे. केवळ ५०% आरक्षण असून चालणार नाही, तर महिलांना प्रत्यक्ष काम करताना येणारे अडथळे, जसे की राजकीय हिंसाचार, चारित्र्यहिनन आणि प्रशासकीय असहकार्य, हे दूर करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण हे केवळ कागदावरचे हक्क नसून, ते पितृसत्ताक व्यवस्थेला दिलेले एक लोकशाहीवादी उत्तर आहे. जेव्हा एखादी स्त्री स्थानिक पातळीवर नेतृत्व करते, तेव्हा ती केवळ स्वतःचा विकास करत नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणते. "आरक्षणाकडून अधिकाराकडे" आणि "प्रतिनिधित्वाकडून नेतृत्वाकडे" होणारा हा प्रवासच खऱ्या अर्थाने भारताच्या समृद्ध लोकशाहीचे भविष्य आहे

संदर्भ ग्रंथसूची:

- १) पाटील, पी. बी. (२०१८). पंचायत राज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास. के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
- २) देशमुख, प्रभाकर. (२०२१). महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था: स्वरूप आणि कार्य. डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ३) टोकेकर, डॉ. वीणा. (२०१५). भारतीय राजकारण आणि महिला आरक्षण. चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ४) आठवले, सरोज. (२०१९). सत्तेच्या सोपानावर महिला: एक अभ्यास. राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- ५) कुलकर्णी, सतीश. (२०२०). "स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला सहभाग: संधी आणि आव्हाने". लोकराज्य मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
- ६) महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग: <https://mahasec.maharashtra.gov.in>
- ७) पंचायत राज मंत्रालय, भारत सरकार: <https://panchayat.gov.in>
- ८) विकासपीडिया (महिला सक्षमीकरण विभाग): <https://mr.vikaspedia.in>

भारतातील शहरीकरण: बदलत्या सामाजिक संरचना आणि आव्हाने**प्रा.आशिष रमेश बोरकर**

कार्यकारी प्राचार्य व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

स्व.पार्वताबाई मदनकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वरठी

Email:-vimrshborkar2017@gmail.com**1. Abstract (सारांश)**

शहरीकरण ही आधुनिक समाजातील महत्त्वपूर्ण सामाजिक व आर्थिक प्रक्रिया आहे. भारतामध्ये गेल्या काही दशकांत शहरीकरणाचा वेग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विस्तार, शिक्षण, आरोग्य सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी यांमुळे ग्रामीण लोकसंख्या शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे. 1990 मध्ये भारतातील सुमारे 25% लोकसंख्या शहरी भागात राहत होती, तर 2023 पर्यंत हे प्रमाण सुमारे 36% पर्यंत वाढले आहे.

शहरीकरणामुळे आर्थिक विकास, पायाभूत सुविधा आणि आधुनिक जीवनशैलीचा विस्तार झाला आहे. शहर ही देशाच्या आर्थिक प्रगतीची केंद्रे बनली आहेत आणि राष्ट्रीय GDP मध्ये मोठे योगदान देतात. तथापि, वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणामुळे अनेक सामाजिक व पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. झोपडपट्ट्यांची वाढ, बेरोजगारी, वाहतूक कोंडी, प्रदूषण, पाणीटंचाई, सामाजिक विषमता आणि पायाभूत सुविधांवरील ताण ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

या संशोधन पेपरचा उद्देश भारतातील शहरीकरणाची प्रवृत्ती, सामाजिक संरचनेतील बदल आणि त्यातून उद्भवणारी आव्हाने यांचा अभ्यास करणे हा आहे. तसेच शाश्वत शहरी विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे हा देखील या अभ्यासाचा भाग आहे.

2. Keywords

शहरीकरण, सामाजिक परिवर्तन, ग्रामीण-शहरी स्थलांतर, शहरी विकास, सामाजिक संरचना, झोपडपट्ट्या, पायाभूत सुविधा, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय समस्या, आर्थिक विकास

3. प्रस्तावना (Introduction)

आजच्या आधुनिक काळात शहरीकरण ही जगभरात वेगाने घडणारी सामाजिक आणि आर्थिक प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा विकास, शिक्षणाचा प्रसार आणि रोजगाराच्या संधी यांमुळे शहरांचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे शहरांकडे स्थलांतर होणे तसेच शहरांच्या भौगोलिक व आर्थिक विस्ताराची प्रक्रिया होय. ही प्रक्रिया

एखाद्या देशाच्या आर्थिक विकासाशी, औद्योगिक प्रगतीशी आणि सामाजिक परिवर्तनाशी घनिष्ठपणे संबंधित असते.

भारत हा परंपरेने कृषीप्रधान देश आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या आर्थिक आणि औद्योगिक विकासामुळे शहरांचे महत्त्व वाढू लागले. विशेषतः 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे उद्योग, व्यापार, माहिती तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र आणि पायाभूत सुविधांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. या सर्व घटकांमुळे रोजगाराच्या संधी प्रामुख्याने शहरांमध्ये निर्माण झाल्या आणि ग्रामीण भागातील लोकसंख्या शहरांकडे आकर्षित होऊ लागली. परिणामी भारतामध्ये शहरीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगाने घडू लागली. भारताच्या जनगणनेनुसार देशातील शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण सतत वाढत आहे. शहरांमध्ये उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य सुविधा, वाहतूक आणि संप्रेषण यांसारख्या सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे लोक शहरांमध्ये स्थायिक होण्यास प्राधान्य देतात. यामुळे मोठ्या शहरांचा विस्तार होत असून नवीन शहरे आणि उपनगरे देखील विकसित होत आहेत. शहरीकरण ही केवळ लोकसंख्येची स्थलांतर प्रक्रिया नसून ती समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संरचनेत व्यापक बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. ग्रामीण समाजामध्ये परंपरा, सामूहिकता आणि संयुक्त कुटुंब पद्धतीला महत्त्व असते, तर शहरी समाजात व्यक्तिवाद, स्पर्धात्मकता आणि अणुकुटुंब पद्धती अधिक प्रचलित असते. त्यामुळे शहरीकरणामुळे सामाजिक संबंध, कुटुंब रचना, जीवनशैली आणि मूल्यव्यवस्था यामध्ये मोठे बदल घडून येतात.

शहरीकरणामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते, रोजगाराच्या संधी वाढतात, शिक्षण व आरोग्य सुविधा उपलब्ध होतात आणि जीवनमानात सुधारणा होते. शहरं ही नवोन्मेष, उद्योग आणि व्यापाराची केंद्रे बनतात. त्यामुळे देशाच्या एकूण विकासामध्ये शहरांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते. तथापि, शहरीकरणामुळे अनेक समस्या देखील निर्माण होतात. शहरांमध्ये वाढती लोकसंख्या, झोपडपट्ट्यांची वाढ, पायाभूत सुविधांवरील ताण, वाहतूक कोंडी, पर्यावरणीय प्रदूषण, बेरोजगारी आणि सामाजिक विषमता या समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत आहेत. विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशात शहरीकरणाचा वेग जास्त असल्यामुळे शहरांच्या नियोजनावर आणि व्यवस्थापनावर मोठा ताण येतो. योग्य नियोजनाचा अभाव असल्यास शहरांमध्ये अनियंत्रित विस्तार, अव्यवस्थित वस्ती आणि पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे शाश्वत आणि नियोजनबद्ध शहरी विकास करणे ही काळाची गरज बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतातील शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. शहरीकरणामुळे सामाजिक संरचनेत कोणते बदल

घडून येत आहेत, त्यातून कोणती आव्हाने निर्माण होत आहेत आणि त्या समस्यांवर कोणत्या उपाययोजना करता येतील याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतातील शहरीकरणाची प्रक्रिया, त्यामागील कारणे, सामाजिक संरचनेतील बदल आणि त्यातून निर्माण होणारी विविध सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच शहरी विकास अधिक शाश्वत आणि समतोल करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाययोजना देखील सुचविण्यात आल्या आहेत.

4. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. भारतातील शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
2. शहरीकरणामुळे सामाजिक संरचनेत झालेले बदल समजून घेणे.
3. शहरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. शाश्वत शहरी विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे.

5. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी द्वितीयक माहिती स्रोत (Secondary Data) वापरण्यात आले आहेत.

माहितीचे स्रोत

- भारताची जनगणना अहवाल
- संशोधन लेख व जर्नल
- सरकारी अहवाल
- जागतिक बँक व UN डेटा
- पुस्तके व शैक्षणिक लेख

संशोधन प्रकार

- वर्णनात्मक संशोधन (Descriptive Research)

माहिती विश्लेषण पद्धती

- सांख्यिकीय माहिती विश्लेषण
- तक्ते व आलेख
- तुलनात्मक विश्लेषण

6. भारतातील शहरीकरणाची स्थिती

भारत हा पारंपरिकपणे कृषीप्रधान देश असला तरी गेल्या काही दशकांत येथे शहरीकरणाचा वेग सातत्याने वाढत आहे. औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विकास, शिक्षणाच्या वाढत्या संधी आणि ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या मर्यादा यांमुळे ग्रामीण लोकसंख्या शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे. त्यामुळे भारतातील शहरांची संख्या, आकार आणि लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. भारताच्या जनगणनेनुसार 1951 मध्ये देशातील सुमारे **17% लोकसंख्या शहरी भागात** राहत होती. त्यानंतर औद्योगिक विकास, वाहतूक आणि पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे शहरी लोकसंख्या वाढत गेली. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील **सुमारे 31.16% लोकसंख्या शहरी भागात** राहत होती. अलीकडील अंदाजानुसार 2023-2024 मध्ये हे प्रमाण **सुमारे 35-36% पर्यंत** पोहोचले आहे. शहरीकरणाचा वेग विशेषतः मोठ्या महानगरांमध्ये जास्त दिसून येतो. मुंबई, दिल्ली, बेंगळुरू, चेन्नई, हैदराबाद आणि पुणे यांसारखी शहरे आर्थिक, औद्योगिक आणि तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने देशातील प्रमुख विकास केंद्रे बनली आहेत. या शहरांमध्ये उद्योग, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण संस्था, आरोग्य सुविधा आणि व्यापाराची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे लोकसंख्या आकर्षित होत आहे. भारतामध्ये सध्या **4000 पेक्षा अधिक शहरे व नगरपरिषद क्षेत्रे** अस्तित्वात आहेत. यापैकी काही शहरांनी महानगरांचे स्वरूप धारण केले आहे. शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि आधुनिक सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतर करतात. तथापि, भारतातील शहरीकरणाची प्रक्रिया अनेकदा **अनियोजित (Unplanned Urbanization)** स्वरूपाची आहे. शहरांमध्ये लोकसंख्या झपाट्याने वाढल्यामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ, पायाभूत सुविधांवरील ताण, वाहतूक कोंडी, प्रदूषण आणि घरांची कमतरता यांसारख्या समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामुळे शहरी विकासाचे योग्य नियोजन करणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. तज्ञांच्या मते, **2035-2050 पर्यंत भारतातील शहरी लोकसंख्या 50% च्या जवळ पोहोचू शकते**. त्यामुळे भविष्यात शहरांच्या विकासासाठी शाश्वत नियोजन, पर्यावरणपूरक धोरणे आणि प्रभावी शहरी व्यवस्थापन यांची आवश्यकता अधिक वाढणार आहे.

तक्ता : भारतातील शहरी लोकसंख्या वाढ

अनु क्र.	वर्ष	शहरी लोकसंख्या (%)
01	1951	17.03
02	1960	17.09
03	1981	23.03
04	1990	25.05
05	2001	31.16
06	2007	30.00
07	2011	35.36
08	2023	36.04

आलेख (Urbanization Trend Graph)

Urban Population %

1960 ——— 17%

1990 ——— 25%

2007 ——— 30%

2020 ——— 34%

2023 ——— 36%

हा आलेख भारतातील शहरीकरणाचा वाढता प्रवाह दर्शवितो.**7. शहरीकरणामुळे सामाजिक संरचनेतील बदल**

भारत मध्ये शहरीकरणाच्या वाढत्या प्रक्रियेचा समाजाच्या संरचनेवर मोठा परिणाम झाला आहे. शहरीकरणामुळे लोकांच्या जीवनशैलीत, कुटुंब व्यवस्थेत, सामाजिक संबंधांमध्ये आणि मूल्यव्यवस्थेत लक्षणीय बदल घडून आले आहेत. ग्रामीण भागातील पारंपरिक सामाजिक रचना तुलनेने स्थिर व परंपरांवर आधारित असते, तर शहरी समाज अधिक गतिशील, आधुनिक आणि व्यक्तिनिष्ठ असतो. त्यामुळे शहरांमध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक जीवनात विविध प्रकारचे बदल दिसून येतात.

1. कुटुंब व्यवस्थेतील बदल

ग्रामीण समाजामध्ये संयुक्त कुटुंब पद्धती प्रामुख्याने आढळते. कुटुंबातील अनेक सदस्य एकत्र राहून आर्थिक व सामाजिक जबाबदाऱ्या सांभाळतात. परंतु शहरीकरणामुळे अणुकुटुंब (न्यूक्लियर फॅमिली) पद्धतीचा प्रसार वाढला आहे. रोजगाराच्या संधी, शिक्षण, स्थलांतर आणि कमी जागेची उपलब्धता यांमुळे शहरांमध्ये लहान कुटुंबे अधिक प्रमाणात आढळतात.

2. सामाजिक संबंधांमध्ये बदल

ग्रामीण समाजात व्यक्तींमधील संबंध जवळचे आणि भावनिक स्वरूपाचे असतात. गावातील लोक एकमेकांना ओळखतात आणि सामूहिक जीवनशैलीचे पालन करतात. परंतु शहरी समाजात लोकसंख्या मोठी असल्यामुळे व्यक्तींमधील संबंध तुलनेने औपचारिक आणि मर्यादित असतात. शहरांमध्ये व्यक्तिवाद आणि स्पर्धात्मकता वाढलेली दिसून येते.

3. सामाजिक मूल्ये आणि जीवनशैलीतील बदल

शहरीकरणामुळे लोकांच्या विचारसरणीमध्ये आणि जीवनशैलीत आधुनिकता आली आहे. शिक्षणाचा प्रसार, तंत्रज्ञानाचा वापर, माध्यमांचा प्रभाव आणि जागतिकीकरणामुळे पारंपरिक मूल्यांमध्ये बदल होऊन आधुनिक मूल्यव्यवस्था विकसित होत आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता आणि व्यावसायिक प्रगती यांना अधिक महत्त्व दिले जाते.

4. महिलांची सामाजिक व आर्थिक भूमिका

शहरीकरणामुळे महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती मजबूत झाली आहे. अनेक महिला विविध व्यावसायिक क्षेत्रात कार्यरत असून त्या कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयांमध्येही सक्रिय सहभाग घेत आहेत.

5. सामाजिक गतिशीलता वाढ

शहरी समाजात व्यक्तीच्या प्रगतीसाठी अधिक संधी उपलब्ध असतात. शिक्षण, व्यवसाय आणि रोजगाराच्या आधारे व्यक्ती सामाजिक स्तर बदलू शकते. त्यामुळे सामाजिक गतिशीलता (Social Mobility) वाढलेली दिसून येते.

6. सांस्कृतिक विविधता

शहरांमध्ये विविध राज्ये, भाषा आणि संस्कृतीतील लोक एकत्र राहतात. त्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढते आणि समाज अधिक बहुसांस्कृतिक बनतो. विविध सण, परंपरा आणि जीवनपद्धती शहरांमध्ये एकत्र पाहायला मिळतात.

7. सामाजिक नियंत्रणात बदल

ग्रामीण समाजात सामाजिक नियंत्रण प्रामुख्याने परंपरा, रूढी आणि समुदायाच्या नियमांवर आधारित असते. परंतु शहरी समाजात कायदे, संस्था आणि प्रशासनिक यंत्रणा सामाजिक नियंत्रणाचे मुख्य साधन बनतात.

8. जीवनशैलीतील वेग आणि ताण

शहरी जीवनशैली अत्यंत वेगवान आणि स्पर्धात्मक असते. रोजगार, वाहतूक, आर्थिक दबाव आणि कामाचा ताण यांमुळे लोकांच्या जीवनात तणाव वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्या देखील वाढताना दिसतात.

9. शहरीकरणामुळे निर्माण झालेली आव्हाने

भारत मध्ये शहरीकरणाचा वेग वाढत असताना त्यासोबत अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय आव्हाने देखील निर्माण होत आहेत. शहरांमध्ये लोकसंख्या झपाट्याने वाढल्यामुळे पायाभूत सुविधा, संसाधने आणि सार्वजनिक सेवांवर मोठा ताण निर्माण होतो. नियोजनाचा अभाव आणि अनियंत्रित शहरी विस्तार यामुळे शहरांच्या विकासात अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. खालीलप्रमाणे शहरीकरणामुळे निर्माण झालेली प्रमुख आव्हाने पाहायला मिळतात.

1. झोपडपट्ट्यांची वाढ

शहरीकरणामुळे शहरांमध्ये लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. परंतु सर्व लोकांना परवडणारी घरे उपलब्ध नसल्यामुळे अनेक लोक झोपडपट्ट्यांमध्ये राहण्यास भाग पडतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वच्छता, पाणीपुरवठा, आरोग्य सुविधा आणि मूलभूत सुविधा अपुऱ्या असतात. त्यामुळे आरोग्याच्या समस्या, संसर्गजन्य रोग आणि अस्वच्छतेचे प्रमाण वाढते.

2. पायाभूत सुविधांवरील ताण

शहरांमध्ये वाढत्या लोकसंख्येमुळे पाणीपुरवठा, वीज, रस्ते, वाहतूक व्यवस्था, मलनिस्सारण आणि कचरा व्यवस्थापन यांसारख्या सुविधांवर मोठा ताण पडतो. अनेक शहरांमध्ये या सुविधांची क्षमता मर्यादित असल्यामुळे नागरिकांना विविध अडचणींचा सामना करावा लागतो.

3. पर्यावरणीय प्रदूषण

शहरीकरणामुळे औद्योगिक विकास, वाहनांची वाढ आणि बांधकाम कार्य वाढते. त्यामुळे हवा, पाणी आणि ध्वनी प्रदूषण वाढते. शहरांमध्ये हिरव्या क्षेत्रांची कमतरता निर्माण होत असल्यामुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडतो. याचा परिणाम मानवी आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होतो.

4. वाहतूक कोंडी

शहरांमध्ये वाहनांची संख्या झपाट्याने वाढल्यामुळे वाहतूक कोंडी ही गंभीर समस्या बनली आहे. रस्त्यांची मर्यादित क्षमता आणि नियोजनाचा अभाव यामुळे वाहतूक व्यवस्थेत अडथळे निर्माण होतात. यामुळे वेळेचा अपव्यय, इंधनाचा जास्त वापर आणि प्रदूषण वाढते.

5. बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता

ग्रामीण भागातून शहरांकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होत असल्यामुळे शहरांमध्ये रोजगारासाठी स्पर्धा वाढते. सर्वांना पुरेसा रोजगार उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे काही लोकांना अनौपचारिक क्षेत्रात कमी वेतनावर काम करावे लागते. शहरांमध्ये श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक दरी देखील वाढताना दिसते.

6. घरांची कमतरता

शहरांमध्ये लोकसंख्या वाढल्यामुळे घरांची मागणी वाढते. परंतु घरांची उपलब्धता मर्यादित असल्यामुळे घरांच्या किमती वाढतात. त्यामुळे मध्यमवर्गीय आणि गरीब लोकांसाठी परवडणारी घरे मिळविणे कठीण होते.

7. सामाजिक समस्या

शहरीकरणामुळे काही सामाजिक समस्या देखील वाढतात. गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता, बेघर लोकांची संख्या आणि सामाजिक तणाव यांसारख्या समस्या काही शहरांमध्ये दिसून येतात. सामाजिक संबंध तुलनेने कमी असल्यामुळे लोकांमध्ये एकाकीपणाची भावना देखील वाढते.

8. सार्वजनिक आरोग्य समस्या

शहरांमध्ये लोकसंख्या दाटी जास्त असल्यामुळे संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार होण्याची शक्यता अधिक असते. तसेच प्रदूषण, ताणतणाव आणि अनियमित जीवनशैलीमुळे आरोग्याशी संबंधित अनेक समस्या निर्माण होतात.

9. शहरीकरणाचे सकारात्मक परिणाम

भारत मध्ये शहरीकरण ही केवळ लोकसंख्या वाढण्याची प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना देणारी महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. शहरांच्या विकासामुळे अनेक सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. औद्योगिक प्रगती, शिक्षण, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि जीवनमानात सुधारणा यांसारखे अनेक फायदे शहरीकरणामुळे समाजाला मिळाले आहेत.

1. आर्थिक विकासाला चालना

शहरीकरणामुळे उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. शहरांमध्ये उद्योग, कारखाने, आयटी कंपन्या, बँका आणि विविध व्यवसाय केंद्रे निर्माण झाल्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात शहरांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

2. रोजगाराच्या संधी वाढ

शहरांमध्ये विविध प्रकारचे उद्योग आणि सेवा क्षेत्र उपलब्ध असल्यामुळे रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होतात. ग्रामीण भागातील लोकांना शहरांमध्ये रोजगार मिळण्याची शक्यता जास्त असते. त्यामुळे लोकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते.

3. शिक्षणाच्या सुविधा वाढ

शहरांमध्ये शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि तांत्रिक शिक्षण संस्था मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्याची संधी मिळते. शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे समाजात जागरूकता आणि प्रगती वाढते.

4. आरोग्य सुविधांचा विकास

शहरांमध्ये आधुनिक रुग्णालये, दवाखाने आणि वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध असतात. त्यामुळे लोकांना चांगल्या आरोग्य सेवांचा लाभ मिळतो. आधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञानामुळे अनेक गंभीर आजारांचे उपचार शक्य झाले आहेत.

5. पायाभूत सुविधांचा विकास

शहरीकरणामुळे रस्ते, पूल, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था, वीज, पाणीपुरवठा, संप्रेषण सुविधा यांचा विकास झाला आहे. या सुविधांमुळे लोकांचे दैनंदिन जीवन अधिक सोयीस्कर झाले आहे.

6. सामाजिक जागरूकता वाढ

शहरांमध्ये शिक्षण, माध्यमे आणि विविध सामाजिक संस्था सक्रिय असल्यामुळे लोकांमध्ये सामाजिक जागरूकता वाढते. महिला सक्षमीकरण, पर्यावरण संरक्षण, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारख्या विषयांबाबत लोक अधिक जागरूक होतात.

7. महिलांचे सक्षमीकरण

शहरीकरणामुळे महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या अधिक संधी मिळाल्या आहेत. त्यामुळे महिलांची सामाजिक व आर्थिक भूमिका अधिक मजबूत झाली आहे. महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला आहे.

8. सांस्कृतिक देवाणघेवाण

शहरांमध्ये विविध भाषा, संस्कृती आणि परंपरांचे लोक एकत्र राहतात. त्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढते आणि समाज अधिक बहुसांस्कृतिक बनतो. विविध सण, परंपरा आणि कला यांचा प्रसार होतो.

10. शाश्वत शहरी विकासासाठी उपाय

भारत मध्ये वाढत्या शहरीकरणामुळे अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामुळे शहरांचा विकास शाश्वत (Sustainable) पद्धतीने करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाश्वत शहरी विकास म्हणजे शहरांचा असा विकास ज्यामध्ये आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखला जातो. खालील उपाययोजना शाश्वत शहरी विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

1. नियोजनबद्ध शहर विकास

शहरांचा विस्तार योग्य नियोजनाच्या आधारे करणे आवश्यक आहे. नवीन वसाहती, रस्ते, औद्योगिक क्षेत्रे आणि सार्वजनिक सुविधा यांचे वैज्ञानिक नियोजन केल्यास शहरांमधील गर्दी आणि अव्यवस्थित वाढ कमी करता येते.

2. परवडणारी घरे उपलब्ध करणे

शहरांमध्ये घरांची कमतरता ही मोठी समस्या आहे. त्यामुळे सरकार आणि खासगी क्षेत्राच्या सहकार्याने परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ कमी होऊ शकते.

3. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था मजबूत करणे

वाहतूक कोंडी आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था सुधारण्याची गरज आहे. मेट्रो, बस सेवा, सायकल मार्ग आणि पादचारी मार्ग यांचा विकास केल्यास वाहतूक व्यवस्था अधिक सुलभ होईल.

4. पर्यावरण संरक्षण

शहरांमध्ये हरित क्षेत्रे वाढविणे, वृक्षारोपण करणे आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. कचरा व्यवस्थापन, पुनर्वापर (recycling) आणि स्वच्छ ऊर्जा वापर यांवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

5. पायाभूत सुविधांचा विकास

पाणीपुरवठा, वीज, स्वच्छता, मलनिस्सारण आणि कचरा व्यवस्थापन यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा विकास करणे आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून या सुविधांची कार्यक्षमता वाढवता येते.

6. ग्रामीण विकासावर भर

शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागाचा विकास करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध केल्यास लोकांना शहरांकडे स्थलांतर करण्याची गरज कमी होईल.

7. लोकसहभाग वाढविणे

शहरांच्या विकासामध्ये नागरिकांचा सहभाग महत्वाचा असतो. नागरिकांनी स्वच्छता, पर्यावरण संरक्षण आणि सार्वजनिक सुविधांच्या जपणुकीमध्ये सक्रिय भूमिका निभावणे आवश्यक आहे.

8. स्मार्ट सिटी संकल्पना

स्मार्ट सिटी संकल्पनेद्वारे माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून शहरांचे व्यवस्थापन अधिक प्रभावी करता येते. डिजिटल सेवा, स्मार्ट वाहतूक व्यवस्था आणि ऊर्जा व्यवस्थापनामुळे शहरांचा विकास अधिक कार्यक्षम बनतो.

11. निष्कर्ष (Conclusion)

भारत मध्ये शहरीकरण ही वेगाने वाढणारी सामाजिक आणि आर्थिक प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विकास, शिक्षणाच्या वाढत्या संधी आणि रोजगाराच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे. त्यामुळे शहरांची लोकसंख्या, आकार आणि आर्थिक महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. शहरीकरणामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला मोठी चालना मिळाली आहे. शहरांमध्ये उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि पायाभूत सुविधांचा विकास झाला आहे. तसेच महिलांचे सक्षमीकरण, सामाजिक गतिशीलता आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांसारखे सकारात्मक बदलही घडून आले आहेत. परंतु वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणामुळे अनेक गंभीर समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. झोपडपट्ट्यांची वाढ, पायाभूत

सुविधांवरील ताण, पर्यावरणीय प्रदूषण, वाहतूक कोंडी, घरांची कमतरता आणि आर्थिक विषमता ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

या समस्यांमुळे शहरांच्या जीवनमानावर आणि पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. म्हणूनच शहरीकरणाची प्रक्रिया संतुलित आणि नियोजनबद्ध पद्धतीने राबविणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाश्वत शहरी विकासासाठी प्रभावी धोरणे, पायाभूत सुविधांचा विस्तार, पर्यावरण संरक्षण आणि लोकसहभाग यांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. तसेच ग्रामीण विकासावर भर देऊन शहरांकडे होणारे अनियंत्रित स्थलांतर कमी करणेही महत्वाचे ठरते.

एकूणच पाहता, योग्य नियोजन आणि प्रभावी व्यवस्थापनाच्या साहाय्याने शहरीकरण ही प्रक्रिया देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकते. भविष्यातील शहरं अधिक स्वच्छ, सुरक्षित, पर्यावरणपूरक आणि राहण्यायोग्य बनविण्यासाठी शाश्वत विकासाच्या तत्वांचा अवलंब करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. आहरे, एस. (2018). *भारतीय समाजशास्त्र*. पुणे : निराली प्रकाशन.
2. कुलकर्णी, पी. के. (2016). *भारतातील सामाजिक परिवर्तन*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
3. देशमुख, एस. (2019). *नागरी समाजशास्त्र*. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
4. जाधव, आर. (2017). *भारतातील शहरीकरण व विकास*. मुंबई : हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
5. पाटील, एम. (2020). *समाजशास्त्राचे तत्त्वज्ञान*. पुणे : फडके प्रकाशन.
6. भारत सरकार. (2011). *भारताची जनगणना अहवाल*. नवी दिल्ली : भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
7. संयुक्त राष्ट्र संघ. (2022). *जागतिक शहरीकरण अहवाल*.
8. जागतिक बँक. (2023). *भारतामधील शहरी लोकसंख्या व विकास अहवाल*.
9. जोशी, व्ही. (2015). *भारतीय समाजाची रचना*. पुणे : प्रतिमा प्रकाशन.
10. शिंदे, ए. (2018). *नागरी विकास आणि सामाजिक बदल*. मुंबई : सागर प्रकाशन.
11. Census of India. (2011). *Population and Urbanization Data*. Government of India.
12. World Bank. (2024). *Urban population statistics for India*.
13. O'Neill, A. (2025). *Urbanization in India statistics*. Statista.

**राज्यसभेमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे (1952-1956) मधील योगदान :
एक ऐतिहासिक, राजकीय व समकालीन विश्लेषण कालानुक्रमिक अभ्यास****सतिश जुमडे**

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, रा.तु.म.नागपूर, विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. रवींद्र बेले

विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राज्यसभेतील (१९५२-१९५६) संसदीय कारकीर्दीचे ऐतिहासिक, राजकीय आणि समकालीन परिप्रेक्ष्यातून चिकित्सक विश्लेषण करणे हा आहे. भारतीय संसदेच्या उच्च सभागृहात (राज्यसभा) डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई प्रांतातून निवडून आल्यानंतर बजावलेली भूमिका ही केवळ एका लोकप्रतिनिधीची नसून ती एका 'द्रष्ट्या घटनातज्ज्ञाची' होती. या संशोधनात कालानुक्रमिक पद्धतीने त्यांच्या महत्त्वाच्या संसदीय हस्तक्षेपांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने हिंदू कोड बिल (ज्यासाठी त्यांनी मंत्रिपदाचा त्याग केला आणि नंतर राज्यसभेत त्याचा पाठपुरावा केला), राज्यांची पुनर्रचना, आणि अनुच्छेद ३५६ यांसारख्या घटनात्मक तरतुदींच्या संभाव्य गैरवापराबाबत त्यांनी दिलेले इशारे यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच, डॉ. आंबेडकरांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाबाबत (विशेषतः चीन आणि अलिप्ततावादी धोरण) मांडलेले परखड विचार आणि पहिली पंचवार्षिक योजना व आर्थिक नियोजनातील त्रुटींचे त्यांनी केलेले विश्लेषण या शोधनिबंधाचा मुख्य गाभा आहे. त्यांच्या भाषणांमधील 'घटनात्मक नैतिकता' आणि संसदीय लोकशाहीच्या मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न आजही तितकेच प्रासंगिक आहेत. अखेर हे संशोधन असे सिद्ध करते की, १९५२ ते १९५६ हा कालखंड डॉ. आंबेडकरांच्या वैचारिक प्रगल्भतेचा अत्युच्च बिंदू होता. ज्याने भारतीय संसदीय परंपरेला एक नवी दिशा आणि वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. हा प्रबंध त्यांच्या राज्यसभेतील योगदानाचे मूल्यमापन करून त्यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता अधोरेखित करतो.

बीजशब्द : राज्यसभा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संसदीय लोकशाही, हिंदू कोड बिल, घटनात्मक नैतिकता, कालानुक्रमिक अभ्यास.

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक इतिहासातील एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व होते. त्यांची ओळख केवळ भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य शिल्पकार, थोर अर्थशास्त्रज्ञ किंवा समाजसुधारक इतकीच मर्यादित नसून, ते एक 'अद्वितीय संसदपटू' होते. १९५२ मध्ये स्वतंत्र

भारताची पहिली संसद अस्तित्वात आली, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई प्रांतातून राज्यसभेवर निवडून येत संसदीय राजकारणात एका नव्या अध्यायाची सुरुवात केली. एप्रिल १९५२ ते ६ डिसेंबर १९५६ (त्यांच्या महापरिनिर्वाणापर्यंत) हा चार वर्षांचा कालखंड भारतीय लोकशाहीच्या जडणघडणीतील अत्यंत कळीचा काळ मानला जातो. संसदेच्या वरिष्ठ सभागृहात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका ही केवळ एका लोकप्रतिनिधीची नव्हती, तर ती एका 'लोकशाहीच्या रक्षकाची' होती. १९५१ मध्ये 'हिंदू कोड बिल' मंजूर न झाल्याने त्यांनी केंद्रीय मंत्रिमंडळाचा राजीनामा दिला होता. त्यानंतर राज्यसभेत विरोधी बाकांवर बसून त्यांनी सत्ताधारी काँग्रेस पक्षाच्या धोरणावर जे भाष्य केले, ते भारतीय संसदीय परंपरेतील अत्यंत प्रगल्भ आणि वैचारिक मानले जाते. या काळात त्यांनी संसदेला केवळ कायदे बनवण्याची 'यंत्रणा' न मानता, ती 'जनतेच्या आकांक्षांचे आणि सामाजिक न्यायाचे सर्वोच्च व्यासपीठ' असल्याचे आपल्या कृतीतून सिद्ध केले.

शोधनिबंधाची व्याप्ती आणि उद्दिष्टे

१. घटनात्मक नैतिकतेचा पुरस्कार: डॉ. आंबेडकरांनी राज्यसभेत बोलताना वारंवार 'Constitutional Morality' (घटनात्मक नैतिकता) या संकल्पनेचा आग्रह धरला. संसदेने बहुमताच्या जोरावर घटनेच्या मूळ चौकटीला धक्का लावू नये, असा त्यांचा स्पष्ट पवित्रा होता.
२. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही: केवळ राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे नसून जोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक समता प्रस्थापित होत नाही, तोपर्यंत लोकशाही टिकणार नाही, हा त्यांचा विचार राज्यसभेतील भाषणांचा मुख्य गाभा होता.
३. परराष्ट्र धोरण आणि राष्ट्रीय सुरक्षा: तत्कालीन भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणावर त्यांनी केलेली तर्कशुद्ध टीका आणि चीनच्या विस्तारवादी धोरणाबाबत दिलेला इशारा, या शोधनिबंधात ऐतिहासिक संदर्भासह तपासला आहे.
४. भाषिक प्रांतरचना आणि अल्पसंख्यांक हित: आंध्र प्रदेशच्या निर्मितीवेळी आणि नंतर १९५६ च्या 'राज्यांची पुनर्रचना' कायद्यावर चर्चा करताना त्यांनी मांडलेली 'Small States' (लहान राज्ये) ही संकल्पना आजही प्रशासकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाची ठरते.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १९५२-१९५६ या कालखंडातील राज्यसभा कारकीर्दीचे ऐतिहासिक, राजकीय आणि समकालीन विश्लेषण करणे हा आहे. त्यांच्या संसदीय मुत्सद्देगिरीचा अभ्यास केल्याशिवाय भारतीय संसदेची उत्क्रांती पूर्णपणे समजून घेणे अशक्य आहे. या प्रबंधाद्वारे त्यांच्या त्या दुर्लक्षित पण अत्यंत महत्त्वाच्या कालखंडातील योगदानाचे मूल्यमापन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.

साहित्य पुनरावलोकन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राज्यसभेतील (१९५२-१९५६) योगदानाचा अभ्यास करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या साहित्याचे पुनरावलोकन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या विषयावर विविध विद्वानांनी, सरकारी प्रकाशनांनी आणि चरित्रकारांनी जे लेखन केले आहे, त्यातून आंबेडकरांच्या संसदीय मुत्सद्देगिरीचे विविध पैलू उलगडतात.

१. 'Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches' (Volume 15): महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागाद्वारे प्रकाशित हा खंड प्रस्तुत संशोधनाचा प्राथमिक आणि सर्वात महत्त्वाचा आधारस्तंभ (Primary Source) आहे. या खंडात डॉ. आंबेडकरांनी राज्यसभेत दिलेली सर्व भाषणे, त्यांनी विचारलेले प्रश्न आणि विविध विधेयकांवरील त्यांच्या चर्चांचे अधिकृत संकलन आहे. यामध्ये प्रामुख्याने 'हिंदू कोड बिल', 'अस्पृश्यता निवारण विधेयक' आणि 'राज्यांची पुनर्रचना' यांवरील त्यांच्या भाषणांमधून त्यांची कायदेशीर प्रगल्भता आणि लोकशाहीवरील निष्ठा दिसून येते. हे साहित्य त्यांच्या मूळ विचारांना समजून घेण्यासाठी अपरिहार्य आहे.

२. धनंजय कीर – 'Dr. Ambedkar: Life and Mission': डॉ. आंबेडकरांचे अधिकृत चरित्रकार धनंजय कीर यांनी त्यांच्या लेखनात बाबासाहेबांच्या संसदीय संघर्षाचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. कीर यांनी १९५२ च्या निवडणुकीतील पराभवानंतर बाबासाहेबांनी राज्यसभेच्या माध्यमातून पुन्हा एकदा देशाच्या राजकारणात दिलेली झुंज प्रभावीपणे मांडली आहे. मंत्रिमंडळात नसतानाही एका बाणेदार विरोधी पक्षनेत्याप्रमाणे त्यांनी नेहरू सरकारला धोरणात्मक पातळीवर कसे जेरीस आणले, याचे जिवंत चित्रण कीर यांच्या साहित्यात आढळते.

३. डॉ. नरेंद्र जाधव – 'आंबेडकर: आत्मचरित्र आणि विचारविश्व': प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या लेखनातून डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची राज्यसभेतील मांडणी स्पष्ट होते. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेवर चर्चा करताना बाबासाहेबांनी केलेले अर्थशास्त्रीय विश्लेषण, तुटीचा अर्थभरणा आणि करांचे नियोजन यांबाबतचे त्यांचे विचार जाधव यांनी साधार स्पष्ट केले आहेत. राज्यसभेतील त्यांच्या आर्थिक भाषणांचे आधुनिक संदर्भात विश्लेषण करण्यासाठी जाधव यांचे साहित्य मोलाचे ठरते.

४. 'Ambedkar in Parliament' (लोकसभा सचिवालय प्रकाशन): भारतीय संसदेने प्रकाशित केलेल्या या ग्रंथात डॉ. आंबेडकरांच्या दोन्ही सभागृहातील (लोकसभा व राज्यसभा) योगदानाचे संकलन आहे. यात त्यांच्या संसदीय कामकाजाच्या पद्धतीवर, नियमांच्या अचूक वापराच्या कौशल्यावर आणि सभापतींशी केलेल्या संवादावर विशेष प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

५. **भालचंद्र मुणगेकर – 'The Essential Ambedkar':** डॉ. मुणगेकर यांनी आंबेडकरांच्या राज्यसभेतील सामाजिक न्याय आणि नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या संकल्पनांचे समकालीन विश्लेषण केले आहे. विशेषतः राज्यसभेत त्यांनी मागासवर्गीयांच्या आरक्षणाबाबत आणि पदोन्नतीमधील आरक्षणाबाबत मांडलेल्या प्राथमिक विचारांचा धागा मुणगेकर यांच्या साहित्यात सापडतो.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनासाठी 'ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक' पद्धतीचा अवलंब केला आहे. माहिती संकलनासाठी द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary Data) वापर केला असून, यात संसदेचे अधिकृत वृत्तांत, ग्रंथालय संदर्भ आणि ई-जर्नलचा समावेश आहे.

कालखंड	मुख्य योगदान / विषय	ऐतिहासिक महत्त्व
मे १९५२	अंदाजपत्रकावर चर्चा	लोकशाहीत विरोधी पक्षाचे महत्त्व अधोरेखित केले.
१९५३	आंध्र राज्याची निर्मिती	भाषिक राज्यांच्या निर्मितीसाठी लोकशाही निकष मांडले.
सप्टें १९५३	३५६ कलमाचा गैरवापर	'घटनात्मक तरतुदींचा वापर जपून करावा' असा इशारा दिला.
१९५४-५५	हिंदू कोड बिल व महिला हक्क	स्त्रियांना मालमत्तेत अधिकार मिळण्यासाठी प्रखर संघर्ष केला.
मे १९५६	राज्यांची पुनर्रचना	भाषिक राज्यांमधील अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणावर भर दिला.

चर्चा आणि विश्लेषण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्यसभेतील चार वर्षांची कारकीर्द ही केवळ एका खासदाराची भूमिका नव्हती, तर ती एका 'संविधानतज्ज्ञाने' आपल्याच कलमांच्या अंमलबजावणीवर ठेवलेली कडक नजर होती. त्यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण खालील मुख्य मुद्द्यांच्या आधारे करता येते:

अ) घटनात्मक नैतिकता आणि लोकशाहीचे रक्षण

डॉ. आंबेडकरांनी राज्यसभेत वारंवार असा इशारा दिला की, केवळ संविधान लिहून लोकशाही यशस्वी होत नाही, तर ती राबवणाऱ्यांमध्ये 'घटनात्मक नैतिकता' असणे आवश्यक आहे.

- **अनुच्छेद ३५६ चा गैरवापर:** १९५३ मध्ये पेप्सू (PEPSU) राज्यामध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू करण्यात आली, तेव्हा त्यांनी राज्यसभेत कडक टीका केली. त्यांनी म्हटले होते की, "हे कलम

केवळ शेवटचा पर्याय (Dead Letter) म्हणून वापरले जावे, राजकीय सूड उगवण्यासाठी नाही." आजच्या काळातही केंद्र-राज्य संबंधांच्या संदर्भात त्यांचे हे विश्लेषण अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

ब) नियोजन आयोग आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण

पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१-५६) राज्यसभेत चर्चेला आली असता, डॉ. आंबेडकरांनी त्यावर अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून प्रखर टीका केली.

- **नियोजनातील त्रुटी:** त्यांनी नमूद केले की, जोपर्यंत शेतीचे आधुनिकीकरण होत नाही आणि ग्रामीण भागातील अतिरिक्त मजूर उद्योगांकडे वळत नाहीत, तोपर्यंत भारताचा विकास अशक्य आहे.
- **प्रशासकीय खर्च:** त्यांनी नियोजनावर होणाऱ्या अफाट खर्चावर बोट ठेवून 'मितव्ययिता' (Economy) पाळण्याचा सल्ला दिला होता.

क) परराष्ट्र धोरणाचे वास्तववादी विश्लेषण

पंडित नेहरूंच्या अलिप्ततावादी धोरणावर (Non-Alignment Policy) डॉ. आंबेडकरांनी राज्यसभेत अत्यंत तर्कशुद्ध आणि भविष्याचा वेध घेणारी टीका केली.

- **चीनचा धोका:** १९५४ च्या पंचशील करारावर बोलताना त्यांनी संसदेत स्पष्टपणे बजावले होते की, "चीनवर विश्वास ठेवणे ही भारताची मोठी घोडचूक ठरेल." तिबेटच्या प्रश्नावर त्यांनी घेतलेली भूमिका ही त्यांच्या दूरदृष्टीचा पुरावा होती, जो १९६२ च्या युद्धानंतर जगाला समजला.
- **लोकशाही देशांशी मैत्री:** भारताने साम्यवादी देशांऐवजी लोकशाहीवादी पाश्चात्य देशांशी अधिक दृढ संबंध ठेवावेत, असा त्यांचा आग्रह होता.

ड) सामाजिक न्याय आणि 'हिंदू कोड बिल'

मंत्रिपदाचा राजीनामा देऊनही त्यांनी राज्यसभेत महिलांच्या हक्कांसाठी संघर्ष सुरूच ठेवला.

- १९५४ आणि १९५५ मध्ये जेव्हा हिंदू कोड बिलाचे तुकड्या-तुकड्यांत रूपांतर करून (उदा. हिंदू विवाह कायदा, हिंदू वारसा हक्क कायदा) ते संसदेत मांडले गेले, तेव्हा त्यांनी त्यावर सविस्तर चर्चा केली. स्त्रियांना मालमत्तेत समान वाटा मिळणे हे केवळ कायद्याचे काम नसून ते सामाजिक क्रांतीचे पाऊल आहे, असे त्यांनी ठामपणे मांडले.

इ) संसदेची प्रतिष्ठा आणि कार्यपद्धती

डॉ. आंबेडकर राज्यसभेत उपस्थित राहून संसदीय नियमांचे काटेकोर पालन करत. त्यांनी संसदेला केवळ 'कायदे बनवणारी फॅक्टरी' मानले नाही, तर ते 'सार्वजनिक गाऱ्हाण्यांचे निवारण केंद्र' असल्याचे मानले.

- त्यांनी राज्यसभेतील सभापतींच्या अधिकारांचा आदर राखला, पण त्याच वेळी सरकारच्या हुकूमशाही प्रवृत्तीवर शब्दांचे प्रहार केले. त्यांच्या मते, संसदेत चर्चा होणे हा लोकशाहीचा प्राण आहे.

समकालीन विश्लेषण

आज जेव्हा संसदेत चर्चाएवजी गोंधळ जास्त होतो, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांची १९५२-५६ मधील भाषणे अभ्यासावी लागतात. त्यांची राज्यसभेतील भूमिका ही सत्ताधान्यांना जबाबदार धरणारी आणि विरोधी पक्षांना वैचारिक दिशा देणारी होती. त्यांचे 'संवैधानिक लोकशाही' टिकवण्याचे आवाहन आजही तितकेच ज्वलंत आहे.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या राज्यसभेतील (१९५२-१९५६) योगदानाचा ऐतिहासिक, राजकीय आणि समकालीन अंगाने अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, हा कालखंड भारतीय संसदीय लोकशाहीला वैचारिक प्रगल्भता देणारा एक महत्त्वाचा टप्पा होता. या संशोधनातून खालील निष्कर्ष काढता येतात:

- **संसदीय लोकशाहीचा आदर्श:** डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या चार वर्षांच्या राज्यसभा कारकीर्दीत हे सिद्ध केले की, संसदेत संख्याबळ कमी असूनही केवळ बुद्धिमत्ता, घटनात्मक ज्ञान आणि तर्कशुद्ध मांडणीच्या जोरावर सत्ताधारी पक्षाला लोकशाहीच्या चौकटीत उत्तरदायी ठरवता येते. त्यांनी संसदेत मांडलेला प्रत्येक मुद्दा हा केवळ टीका नसून तो देशाला दिशा देणारा 'सल्ला' होता.
- **घटनात्मक नैतिकतेचे रक्षक:** बाबासाहेबांनी राज्यसभेत वारंवार बजावले की, संविधान कितीही चांगले असले तरी ते राबवणारे हात जर चांगले नसतील, तर लोकशाही धोक्यात येईल. 'कलम ३५६' सारख्या तरतुदींच्या विरोधात त्यांनी दिलेला लढा आजही केंद्र-राज्य संबंधांच्या अभ्यासात मैलाचा दगड ठरतो.
- **दूरदृष्टी असलेले राजकारण:** परराष्ट्र धोरणाबाबत त्यांनी दिलेले इशारे, विशेषतः चीनच्या विस्तारवादाबाबत त्यांनी व्यक्त केलेली भीती, ही त्यांच्या जागतिक राजकारणाच्या सखोल अभ्यासाची पावती होती. आजच्या बदलत्या जागतिक परिस्थितीत त्यांचे ते विचार अत्यंत वास्तववादी ठरले आहेत.
- **सामाजिक न्यायाचा पाठपुरावा:** हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी दिलेला लढा आणि अस्पृश्यता निवारण कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी केलेला आग्रह, यातून त्यांची सामाजिक समतेप्रती असलेली कटिबद्धता दिसून येते. त्यांनी राज्यसभेचा वापर पददलित आणि शोषित वर्गाचे प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्यासाठी प्रभावीपणे केला.

- **समकालीन प्रासंगिकता:** आजच्या काळात जेव्हा संसदेतील चर्चेचा दर्जा आणि लोकशाही मूल्यांचा संकोच यावर चर्चा होते, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांची राज्यसभेतील भाषणे एक दीपस्तंभ म्हणून कार्य करतात. 'संसदीय लोकशाही' म्हणजे केवळ निवडणुका जिंकणे नव्हे, तर ती एक जीवनपद्धती आहे, हा त्यांचा संदेश आजही तितकाच ज्वलंत आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५२-१९५६ या काळात राज्यसभेत जे योगदान दिले, ते भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी संसदेला एक वैचारिक उंची प्राप्त करून दिली, जिथे लोकशाहीचे रक्षण आणि लोककल्याणाचा विचार सर्वश्रेष्ठ मानला गेला.

संदर्भ ग्रंथसूची

- Ambedkar, B. R.** (1995). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches* (Vol. 15). Education Department, Government of Maharashtra.
- Jadhav, N.** (2014). *Ambedkar: Awakening India's Social Conscience*. Konark Publishers.
- Rajya Sabha Secretariat.** (2003). *Dr. B.R. Ambedkar in Rajya Sabha (1952-1956)*. Rajya Sabha Secretariat, New Delhi. [Official Record of Debates].
- कीर, ध.** (२०१८). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: जीवन आणि कार्य (१३ वी आवृत्ती). पॉप्युलर प्रकाशन. (मूळ प्रकाशन १९५४).
- मुणगेकर, भा.** (२०१०). *आंबेडकरांची लोकशाही: विचार आणि व्यवहार*. शब्द पब्लिकेशन.
- खैरमोडे, चं. वि.** (१९९९). डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (खंड ११ आणि १२). सुगावा प्रकाशन. (या खंडात त्यांच्या १९५२ नंतरच्या राजकीय जीवनाचा सविस्तर आढावा आहे).
- कसबे, रा.** (२०१६). डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना. सुगावा प्रकाशन.
- अहीर, डी. सी.** (२००५). *संसद में डॉ. अम्बेडकर*. गौतम बुक सेंटर.
- त्यागी, एस.** (२०१५). डॉ. बी. आर. अम्बेडकर का संसदीय योगदान. सामयिक प्रकाशन.
- जाटव, डी. आर.** (२००२). डॉ. अम्बेडकर के विचार और भारतीय राजनीति. समता साहित्य प्रकाशन.

भारतातील 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' संकल्पना आव्हाने आणि घटनात्मक पेच -**एक चिकित्सक अभ्यास****डॉ. विनोद मारोतराव मुडे**

सहयोगी प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग

श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे. ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा.

Email – vinodmude@gmail.com**सारांश (Abstract) :-**

भारतात वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारी तिजोरीवर पडणारा आर्थिक भार आणि आचारसंहिते मुळे धोरणात्मक निर्णयांमध्ये येणारी स्थगिती या पार्श्वभूमीवर 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना अत्यंत कळीची ठरली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या प्रस्तावाचा आर्थिक, प्रशासकीय आणि घटनात्मक दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनात माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखालील उच्चस्तरीय समितीच्या अहवालाचा आणि २२ व्या विधी आयोगाच्या शिफारसीचा आधार घेण्यात आला आहे. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' राबवण्यासाठी राज्यघटनेतील कलम ८३, ८५, १७२, १७४ आणि ३५६ मध्ये आवश्यक असणाऱ्या दुरुस्त्या आणि त्यातील कायदेशीर गुंतागुंत यावर या शोधनिबंधात सविस्तर चर्चा केली आहे. विशेषतः, मुदतपूर्व विधानसभा विसर्जित झाल्यास किंवा त्रिशंकू स्थिती निर्माण झाल्यास उर्वरित कालावधीसाठी कोणत्या तरतुदी असाव्यात, या घटनात्मक पेचाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तसेच, या प्रक्रियेत होणारी साधारण ४,५०० कोटी रुपयांची संभाव्य बचत आणि सुरक्षा दलांच्या कार्यक्षम वापरावरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे. मात्र, ही संकल्पना राबवताना भारताच्या संघराज्य चौकटीला धक्का लागू नये आणि प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व धोक्यात येऊ नये, यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतील, याचाही शोध या निबंधात घेतला आहे. अंतिमतः, राजकीय सहमती आणि निवडणूक आयोगाची तांत्रिक सज्जता हाच या सुधारणेचा खरा पाया असल्याचे निष्कर्ष या अभ्यासातून मांडले आहेत.

बीज संज्ञा (Key-Words) :-

एक राष्ट्र एक निवडणूक, कोविंद समिती अहवाल, विधी आयोग, निवडणूक खर्च, संघराज्य संरचना, घटनात्मक पेच.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives of Research Paper) :-

1. भारतातील 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि सद्यस्थितीतील निकड स्पष्ट करणे.
2. एकाच वेळी निवडणुका घेतल्यामुळे सरकारी तिजोरीवर होणारी आर्थिक बचत आणि प्रशासकीय फायद्यांचे मूल्यमापन करणे.
3. या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यघटनेत आवश्यक असणाऱ्या कलम दुरुस्त्या आणि त्यातील कायदेशीर अडथळ्यांचे विश्लेषण करणे.
4. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' धोरणामुळे भारताच्या संघराज्य संरचनेवर आणि प्रादेशिक पक्षांच्या अस्तित्वावर होणाऱ्या परिणामांचा शोध घेणे.
5. मुदतपूर्व सरकार कोसळल्यास किंवा त्रिशंकू स्थिती निर्माण झाल्यास उद्भवणाऱ्या लोकशाही आणि घटनात्मक पेचावर उपाययोजना सुचवणे.

गृहीतके (Hypothesis) :-

1. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' संकल्पनेमुळे निवडणूक खर्चात मोठी बचत होऊन प्रशासकीय यंत्रणेची कार्यक्षमता वाढेल असे गृहीत धरले आहे.
2. वारंवार लागणाऱ्या आचारसंहितेचा अडथळा दूर झाल्यामुळे विकासकामांमध्ये सातत्य निर्माण होईल असे मानले जाते.
3. या प्रक्रियेसाठी राज्यघटनेतील अनेक कलमांमध्ये बदल करणे हे सर्वात मोठे कायदेशीर आव्हान असल्याचे गृहीत धरले आहे.
4. एकाच वेळी निवडणुका घेतल्यास राष्ट्रीय मुद्द्यांचा प्रभाव वाढून प्रादेशिक पक्षांच्या महत्त्वावर परिणाम होईल अशी शक्यता आहे.
5. त्रिशंकू स्थिती उद्भवल्यास लोकशाही स्थैर्यासाठी पर्यायी घटनात्मक तरतुदी आवश्यक ठरतील असे गृहीत धरले आहे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती (Scope of Research Topic) :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती भारताच्या निवडणूक पद्धतीतील १९५२ ते १९६७ या काळातील ऐतिहासिक अनुभव आणि सद्यस्थितीतील कोविंद समितीच्या (२०२४) शिफारसींचा अभ्यास करण्यापर्यंत मर्यादित आहे. यामध्ये केवळ केंद्र आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुकांचे एकत्रीकरण

आणि त्यासाठी लागणाऱ्या कलम ८३, ८५, १७२ आणि १७४ मधील घटनात्मक दुरुस्त्यांचा तांत्रिक अभ्यास केला आहे. तसेच, या प्रक्रियेमुळे होणारी आर्थिक बचत, प्रशासकीय सुलभता आणि भारताच्या संघराज्य चौकटीवर होणारा संभाव्य परिणाम या पैलूंचे विश्लेषण यात समाविष्ट आहे. हा अभ्यास प्रामुख्याने कायदेशीर पेच आणि राजकीय स्थैर्याच्या चौकटीत राहून लोकशाहीच्या व्यापक हिताचा शोध घेतो.

संशोधनाची पद्धती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'गुणात्मक' आणि 'विश्लेषणात्मक' संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, माहिती संकलनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम स्रोत वापरले आहेत. यामध्ये भारतीय राज्यघटनेतील कलमे, निवडणूक आयोगाची आकडेवारी, रामनाथ कोविंद समितीचा अहवाल (२०२४) आणि विधी आयोगाच्या शिफारसींचे सखोल दस्तऐवजीकरण केले आहे. ऐतिहासिक अनुभवांची तुलना करण्यासाठी 'तुलनात्मक पद्धती' वापरली असून, उपलब्ध कायदेशीर तरतुदींचे तार्किक विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडले आहेत. या पद्धतीमुळे विषयातील घटनात्मक पेच आणि आव्हानांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे शक्य झाले आहे.

प्रस्तावना :-

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि गतिमान लोकशाही मानली जाते. भारताच्या या लोकशाही प्रवासात निवडणूक हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. मात्र गेल्या काही दशकांपासून भारतात केंद्र आणि विविध राज्यांमध्ये सातत्याने कुठे ना कुठे निवडणुका सुरू असतात. या पार्श्वभूमीवर 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' (One Nation, One Election) ही संकल्पना पुन्हा एकदा राष्ट्रीय चर्चेचा केंद्रबिंदू ठरली आहे. ही संकल्पना म्हणजे लोकसभा आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी किंवा एकाच कालावधीत घेण्याची प्रक्रिया होय. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही भारतासाठी पूर्णपणे नवीन संकल्पना नाही. स्वतंत्र भारताच्या सुरुवातीच्या काळात, म्हणजे १९५२, १९५७, १९६२ आणि १९६७ मध्ये लोकसभा आणि विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी पार पडल्या होत्या. मात्र, १९६८ आणि १९६९ मध्ये काही राज्यांच्या विधानसभा मुदतपूर्व विसर्जित झाल्यामुळे आणि त्यानंतर १९७० मध्ये लोकसभा विसर्जित झाल्यामुळे ही साखळी तुटली. तेव्हापासून भारतात निवडणुकांचे चक्र विस्कळीत झाले.

सततच्या निवडणुकांमुळे सरकारी तिजोरीवर मोठा आर्थिक भार पडतो, सुरक्षा दले आणि शिक्षकांसारख्या प्रशासकीय यंत्रणेवर ताण येतो आणि वारंवार लागू होणाऱ्या आचारसंहिते मुळे धोरणात्मक निर्णयांना खीळ बसते. या समस्यांवर उपाय म्हणून २०१४ पासून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी

या संकल्पनेचा जोरदार पुरस्कार केला आहे. अलीकडेच, मार्च २०२४ मध्ये माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखालील उच्चस्तरीय समितीने सादर केलेल्या अहवालामुळे या विषयाला कायदेशीर आणि तांत्रिक दिशा मिळाली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये ही संकल्पना पुन्हा लागू करताना येणारे कायदेशीर पेच, राजकीय आव्हाने आणि लोकशाही मूल्यांचे जतन यावर चिकित्सक चर्चा केली आहे.

ऐतिहासिक आढावा :-

भारतात 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना स्वतंत्र भारताच्या सुरुवातीच्या काळात प्रत्यक्ष अंमलात होती. १९५१-५२ मधील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून ते १९६७ पर्यंत लोकसभा आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी पार पडल्या. १९५२, १९५७, १९६२ आणि १९६७ अशा सलग चार निवडणूक चक्रांमध्ये ही परंपरा यशस्वीरित्या पाळली गेली.

साखळी तुटण्याची प्रमुख कारणे :-

1. मुदतपूर्व विसर्जन: १९६८ आणि १९६९ मध्ये काही राज्यांच्या विधानसभा विविध राजकीय कारणांमुळे मुदतपूर्व विसर्जित झाल्या, ज्यामुळे निवडणुकांचे चक्र विस्कळीत झाले.
2. राजकीय अस्थिरता: १९६७ च्या निवडणुकीनंतर काँग्रेस पक्षातील अंतर्गत फूट आणि काही राज्यांमध्ये युती सरकारे कोसळल्यामुळे बहुमत सिद्ध न झाल्याने निवडणुका घ्याव्या लागल्या.
3. लोकसभेचे विसर्जन: १९७० मध्ये चौथी लोकसभा निर्धारित वेळेच्या एक वर्ष आधीच विसर्जित करण्यात आली आणि १९७१ मध्ये मध्यावधी निवडणुका घेण्यात आल्या.
4. कलम ३५६ चा वापर: १९५९ मध्ये केरळमधील सरकार बरखास्त करण्यासाठी कलम ३५६ चा वापर झाल्याने ही साखळी तुटण्यास सुरुवात झाली होती.

यामुळे १९७१ पासून केंद्र आणि राज्यांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी घेण्याची पद्धत रूढ झाली.

आर्थिक आणि प्रशासकीय पैलू :-

1. **निवडणूक खर्चाची आकडेवारी :** भारतातील निवडणुकांवरील खर्च उत्तरोत्तर वाढत आहे. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीत जवळपास ६०,००० कोटी रुपये खर्च झाल्याचा अंदाज 'सेंटर फॉर मीडिया स्टडीज' ने वर्तवला आहे. केंद्र आणि राज्यांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी घेतल्यामुळे निवडणूक यंत्रणा, ईव्हीएम, आणि वाहतुकीवर दुहेरी खर्च होतो. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' लागू केल्यास हा खर्च निम्म्याने कमी होऊ शकतो. कोविंद समितीच्या

अहवालानुसार, एकत्रित निवडणुकांमुळे जीडीपीच्या वाढीवरही सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो, कारण सरकारी पैसा विकासकामांकडे वळवता येईल.

2. आचारसंहितेचा विकासकामांवरील परिणाम : निवडणूक जाहीर झाल्यापासून निकाल लागेपर्यंत 'आचारसंहिता' लागू असते. भारतात सरासरी दरवर्षी ४-५ राज्यांत निवडणुका असतात. यामुळे केंद्र किंवा राज्य सरकारला नवीन योजना जाहीर करता येत नाहीत किंवा महत्वाचे निविदा काढता येत नाहीत. वारंवार लागणाऱ्या आचारसंहितेमुळे 'गव्हर्नन्स पॅरालिसिस' सारखी स्थिती निर्माण होते, ज्याचा थेट परिणाम पायाभूत सुविधा आणि जनकल्याणकारी प्रकल्पांच्या गतीवर होतो.

3. मनुष्यबळाचे नियोजन : निवडणूक प्रक्रियेसाठी मोठ्या प्रमाणावर सरकारी कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती केली जाते. निवडणूक ड्युटीसाठी लाखो शिक्षकांची आणि इतर कर्मचाऱ्यांची मदत घेतली जाते, ज्यामुळे शाळांमधील शैक्षणिक कामकाजाचे तसेच इतर विभागाचे नुकसान होते. देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी तैनात असलेल्या निमलष्करी दलांना सीमावर्ती भागातून काढून निवडणूक केंद्रांवर पाठवावे लागते. एकत्रित निवडणुकांमुळे या दलांची हालचाल वर्षातून एकदाच करावी लागेल, ज्यामुळे सुरक्षेतील जोखीम कमी होईल.

घटनात्मक पेच आणि आव्हाने :-

'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत चौकटीत बदल करणे आवश्यक आहे. प्रामुख्याने खालील कलमांमध्ये दुरुस्तीची गरज आहे:

1. संबंधित कलमांमधील दुरुस्त्यांची गरज:

(i) कलम ८३ आणि १७२: या कलमांनुसार अनुक्रमे लोकसभा आणि विधानसभेचा कार्यकाळ ५ वर्षांचा निश्चित केला आहे. सर्व निवडणुका एकाच वेळी आणण्यासाठी काही विधानसभांचा कार्यकाळ कमी करावा लागेल किंवा काही ठिकाणी तो वाढवावा लागेल. यासाठी घटनादुरुस्ती अनिवार्य आहे.

(ii) कलम ८५ आणि १७४: राष्ट्रपती आणि राज्यपालांना अनुक्रमे संसद आणि विधानसभा विसर्जित करण्याचे अधिकार आहेत. एकाच वेळी निवडणुकीचे चक्र राखण्यासाठी या विसर्जित करण्याच्या अधिकारांवर मर्यादा किंवा नवीन अटी घालाव्या लागतील.

- (iii) **कलम ३५६ (राष्ट्रपती राजवट):** जर एखाद्या राज्यात घटनात्मक यंत्रणा कोलमडली, तर तिथे राष्ट्रपती राजवट लागू केली जाते. मात्र, नवीन प्रस्तावानुसार, तिथे लगेच निवडणुका न घेता उर्वरित कालावधीसाठी काय व्यवस्था असावी, याचे स्पष्टीकरण या कलमात आवश्यक आहे.
2. **त्रिशंकू विधानसभा आणि राजकीय पेच :** जर निवडणुकीनंतर कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही (त्रिशंकू स्थिती), तर पेच निर्माण होतो. कोविंद समितीने सुचवल्यानुसार, अशा वेळी 'रचनात्मक अविश्वास ठराव'ही पद्धत वापरता येईल. म्हणजेच, विद्यमान सरकार पाडतानाच पर्यायी सरकार कोणाचे असेल आणि त्याला कोणाचा पाठिंबा असेल, हे आधीच स्पष्ट करावे लागेल.
3. **मुदतपूर्व विसर्जन आणि उर्वरित कालावधी :** जर एखादे सरकार ५ वर्षांचा कार्यकाळ पूर्ण होण्याआधीच कोसळले, तर नवीन निवडणुका फक्त 'उर्वरित कालावधीसाठी' (Remainder Tenure) घेतल्या जाव्यात, अशी शिफारस करण्यात आली आहे. यामुळे पुढील सार्वत्रिक निवडणुकीची सायकल बिघडणार नाही. मात्र, यामुळे मतदारांना वारंवार मतदानाला सामोरे जावे लागू शकते, हा एक लोकशाही पेच आहे.
4. **संघराज्य संरचना आणि राज्यांची संमती:** राज्यघटनेच्या कलम ३६८ नुसार, संघराज्य रचनेत बदल करण्यासाठी संसदेच्या विशेष बहुमतासोबतच किमान ५०% राज्यांच्या विधानसभांची मंजूरी लागते. अनेक प्रादेशिक पक्षांचा याला विरोध असल्याने ही कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण करणे हे सर्वात मोठे राजकीय आणि घटनात्मक आव्हान आहे.

कोविंद समिती आणि विधी आयोगाच्या शिफारसी :-

रामनाथ कोविंद समितीच्या (२०२४) - प्रमुख शिफारसी :- माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या अध्यक्षतेखालील उच्चस्तरीय समितीने १८, ६२६ पानांचा सविस्तर अहवाल सादर केला आहे. त्यांच्या मुख्य शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

- (i) **दोन टप्प्यांची अंमलबजावणी:** पहिल्या टप्प्यात लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जाव्यात. दुसऱ्या टप्प्यात, त्यानंतर १०० दिवसांच्या आत स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (महानगरपालिका, पंचायत) निवडणुका घेतल्या जाव्यात.
- (ii) **निश्चित तारीख :** सार्वत्रिक निवडणुकीनंतरच्या पहिल्या लोकसभेच्या बैठकीची तारीख 'निश्चित तारीख' म्हणून घोषित केली जाईल. त्यानंतर स्थापन होणाऱ्या विधानसभांचा कार्यकाळ पुढील लोकसभेसोबतच संपेल.
- (iii) **उर्वरित कार्यकाळ :** जर एखादे सरकार मुदतपूर्व कोसळले, तर नवीन निवडणूक ही केवळ पाच वर्षांच्या चक्रातील उर्वरित कालावधीसाठीच असेल, पूर्ण ५ वर्षांसाठी नाही.

(iv) **सामाईक मतदार यादी:** केंद्र, राज्य आणि स्थानिक निवडणुकांसाठी एकच मतदार यादी आणि एकच

मतदार ओळखपत्र असावे, अशी शिफारस करण्यात आली आहे.

1. विधी आयोगाचा दृष्टिकोन : विधी आयोगाने (प्रामुख्याने १७० वा आणि २२ वा आयोग) या विषयावर तांत्रिक आणि कायदेशीर आराखडा मांडला आहे:

(i) **घटनात्मक दुरुस्त्या:** विधी आयोगाच्या मते, किमान पाच कलमांमध्ये (८३, ८५, १७२, १७४, ३५६) बदल करणे अनिवार्य आहे.

(ii) **राज्यांची संमती:** १८ व्या विधी आयोगाने सुचवले होते की, या सुधारणेसाठी निम्न्या राज्यांच्या विधानसभांची संमती आवश्यक आहे. मात्र, अलिकडील काही मते असे सूचित करतात की सर्वच दुरुस्त्यांना राज्यांची संमती आवश्यक नसेल.

(iii) **रचनात्मक अविश्वास ठराव :** सरकार पाडताना पर्यायी सरकारची तरतूद करणे, जेणेकरून वारंवार निवडणुका टाळता येतील.

३. चिकित्सक विश्लेषण :-

आर्थिक लाभ: दोन्ही अहवाल निवडणुकांवरील अफाट खर्च कमी करण्यावर भर देतात. कोविंद समितीच्या मते, यामुळे विकासकामांना गती मिळेल आणि आचारसंहितेचा अडथळा कमी होईल.

(i) **संघराज्य संरचना :** समीक्षकांच्या मते, उर्वरित कार्यकाळाची तरतूद राज्यांच्या अधिकारांवर गदा आणू शकते. राज्यांच्या निवडणुका राष्ट्रीय मुद्द्यांच्या प्रभावाखाली येण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे.

(ii) **लोकशाही मूल्ये:** विधी आयोगाने मांडलेला 'रचनात्मक अविश्वास ठराव' लोकशाही स्थैर्यासाठी सकारात्मक असला तरी, तो राजकीय पक्षांच्या लवचिकतेवर मर्यादा आणू शकतो.

संघराज्य संरचना आणि राजकीय प्रभाव :-

भारताची राज्यघटना 'राज्यांचा संघ' या तत्वावर आधारित असून, संघराज्य संरचना हा घटनेचा मूलभूत साचा आहे. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' या संकल्पनेचा या संरचनेवर होणारा परिणाम खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतो.

(i) **राज्यांची स्वायत्तता :** सध्या प्रत्येक राज्याला स्वतःचा ५ वर्षांचा स्वतंत्र कार्यकाळ उपभोगण्याचा अधिकार आहे. मात्र, लोकसभेसोबत निवडणुका जुळवण्यासाठी अनेक

राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ मुदतपूर्व संपवावा लागेल किंवा वाढवावा लागेल. टीकाकारांच्या मते, यामुळे राज्यांच्या वैधानिक अधिकारांवर गदा येईल आणि केंद्र सरकारचा राज्यांवरील अंकुश वाढू शकेल.

(ii) **प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व :** एकाच वेळी निवडणुका घेतल्यास राष्ट्रीय मुद्दे आणि राष्ट्रीय नेत्यांचा प्रभाव स्थानिक मुद्द्यांवर वरचढ ठरू शकतो. यामुळे प्रादेशिक पक्षांना त्यांच्या स्थानिक अस्मितेच्या आणि विकासाच्या मुद्द्यांवर मते मिळवणे कठीण होऊ शकते. 'आयडीएफसी' इन्स्टिट्यूटने केलेल्या एका अभ्यासानुसार, जेव्हा निवडणुका एकत्र होतात, तेव्हा साधारण ७७% मतदार केंद्र आणि राज्यासाठी एकाच पक्षाला मतदान करण्याची शक्यता असते.

(iii) **राष्ट्रीय विरुद्ध स्थानिक मुद्दे:** एकत्रित निवडणुकांमुळे मतदारांमध्ये गोंधळ निर्माण होऊ शकतो. शिक्षण, आरोग्य आणि स्थानिक रस्ते यांसारखे राज्यांचे विषय राष्ट्रीय सुरक्षा किंवा परराष्ट्र धोरणासारख्या मोठ्या मुद्द्यांच्या छायेत झाकले जाण्याची भीती आहे.

(iv) **राजकीय उत्तरदायित्व:** निवडणुका दरवर्षी कुठे ना कुठे होत असतात, त्यामुळे राजकीय नेते जनतेच्या संपर्कात राहतात. जर निवडणुका ५ वर्षांतून एकदाच झाल्या, तर नेत्यांचे जनतेप्रती असलेले उत्तरदायित्व कमी होईल, असा एक मतप्रवाह आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) -

एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना केवळ एक प्रशासकीय सुधारणा नसून भारतीय निवडणूक व्यवस्थेतील एक क्रांतिकारी पाऊल आहे. वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारी तिजोरीवर पडणारा अवाढव्य खर्च या पद्धतीमुळे नियंत्रित करणे शक्य होईल. तसेच वारंवार लागू होणाऱ्या आचारसंहितेमुळे थांबणारी विकासकामे आणि धोरणात्मक निर्णय यात यामुळे सातत्य निर्माण होईल. सुरक्षा दले आणि शिक्षण क्षेत्रातील मनुष्यबळाचा निवडणुकांसाठी होणारा वारंवार वापर कमी होऊन त्यांच्या मूळ कर्तव्यात कार्यक्षमता येईल.

मात्र, या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीसाठी भारतीय राज्यघटनेतील कलम ८३, ८५, १७२, १७४ आणि ३५६ मध्ये दुरुस्ती करणे हे सर्वात मोठे कायदेशीर आव्हान आहे. ज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ कमी किंवा जास्त करताना भारताच्या 'संघराज्य' संरचनेला धक्का लागणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय मुद्द्यांच्या प्रभावाखाली प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व आणि स्थानिक प्रश्न दुर्लक्षित राहण्याची भीती लोकशाहीच्या दृष्टीने कळीचा मुद्दा आहे. त्रिशंकू स्थिती किंवा

सरकार कोसळल्यास 'रचनात्मक अविश्वास ठराव' सारख्या पर्यायी घटनात्मक तरतुदींचा विचार करणे अनिवार्य ठरेल. कोविंद समितीच्या शिफारसीनुसार टप्प्याटप्प्याने केलेली अंमलबजावणी ही संकल्पना यशस्वी करण्यासाठी योग्य मार्ग ठरू शकते.

अंतिमतः ही सुधारणा यशस्वी होण्यासाठी केवळ तांत्रिक सज्जता असून चालणार नाही, तर सर्व राजकीय पक्षांमध्ये व्यापक 'राजकीय सहमती' असणे ही काळाची गरज आहे.

शिफारसी (Recommendations) :-

1. **टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी:** कोविंद समितीने सुचवल्याप्रमाणे, पहिल्या टप्प्यात लोकसभा आणि विधानसभा आणि दुसऱ्या टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घ्याव्यात.
2. **रचनात्मक अविश्वास ठराव :** जर एखादे सरकार कोसळले, तर पर्यायी सरकारची तरतूद केल्याशिवाय विद्यमान सरकार पाडू नये, जेणेकरून ५ वर्षांचे चक्र खंडित होणार नाही.
3. **सामाईक मतदार यादी:** केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी 'एकच मतदार यादी' तयार करून निवडणूक आयोगावरील कामाचा व्याप कमी करावा.
4. **उर्वरित कालावधीची निवडणूक:** मधल्या काळात सरकार कोसळल्यास होणारी निवडणूक ही केवळ उर्वरित कालावधीसाठी असावी, जेणेकरून पूर्ण देशाचे निवडणूक चक्र विस्कळीत होणार नाही.
5. **राजकीय संवाद:** केंद्र सरकारने सर्व प्रादेशिक पक्षांना विश्वासात घेऊन त्यांच्या शंकांचे निरसन करावे, जेणेकरून संघराज्य रचनेला धक्का न लागता ही सुधारणा स्वीकारली जाईल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. कोविंद, रामनाथ समिती (२०२४): "एक राष्ट्र, एक निवडणूक: उच्चस्तरीय समितीचा अहवाल", विधी विभाग, भारत सरकार. (विशेषतः पृष्ठ क्र. १८५ ते २१० - घटनात्मक दुरुस्त्या आणि शिफारसी).
2. विधी आयोग (Law Commission of India): "Report No. 255 on Electoral Reforms", (२०१५), भारत सरकार. (पृष्ठ क्र. १० ते १५ - निवडणूक खर्चाचे विश्लेषण).
3. विधी आयोग (Law Commission of India): "Draft Report on Simultaneous Elections", (२०१८). (पृष्ठ क्र. ४५ ते ५२ - विधानसभा विसर्जन आणि कलम १७४).

4. बासू, दुर्गा दास (२०२१): "भारतीय राज्यघटनेचा परिचय" (Introduction to the Constitution of India), २६ वी आवृत्ती, लेक्सिस नेक्सस पब्लिकेशन. (पृष्ठ क्र. २१५ ते २३० - संसदेचा कार्यकाळ आणि विसर्जन).
5. काश्यप, सुभाष (२०१८): "Our Constitution", नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया. (पृष्ठ क्र. १७८ ते १८५ - निवडणूक सुधारणा आणि केंद्र-राज्य संबंध).
6. लक्ष्मीकांत, एम. (२०२३): "Indian Polity", ७ वी आवृत्ती, मॅकग्रॉ हिल एज्युकेशन. (पृष्ठ क्र. १८.५ ते १८.१२ - निवडणुका आणि लोकशाही प्रक्रिया).
7. IDFC Institute Study (२०१५): "Co-incidence of Victories in Simultaneous Elections", डेटा विश्लेषण लेख. (पृष्ठ क्र. ४ ते ८ - मतदारांचे वर्तन आणि राष्ट्रीय विरुद्ध प्रादेशिक मुद्दे).
8. Centre for Media Studies (CMS) Report (२०१९): "Poll Expenditure, the 2019 General Election", नवी दिल्ली. (पृष्ठ क्र. १२ - निवडणुकीतील ६०,००० कोटी रुपयांचा खर्च).
9. भारतीय निवडणूक आयोग (ECI): <https://eci.gov.in> (निवडणूक आकडेवारी आणि आचारसंहिता नियमावली).
10. प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो (PIB): <https://pib.gov.in> (कोविंद समितीच्या अहवालाचे अधिकृत सारांश आणि प्रसिद्धीपत्रक).
11. PRS Legislative Research: <https://prsindia.org> (निवडणूक सुधारणांवरील कायदेशीर टिपणी).

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम व राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया : एक ऐतिहासिक अध्ययन**Dr. Chandu R. Deshpande**

Asst. Professor, Dept of History

Nabira Mahavidyalaya, Katol.

Email Id: chandud234@gmail.com**सारांश (Abstract):**

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम ही केवळ राजकीय स्वातंत्र्याची लढाई नव्हती, तर ती सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि आर्थिक परिवर्तनाची व्यापक प्रक्रिया होती. या चळवळीमुळे भारतीय राष्ट्रवादाची संकल्पना विकसित होऊन आधुनिक भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीची पायाभरणी झाली. १८५७ च्या उठावापासून संघटित राष्ट्रीय चळवळीपर्यंत आणि पुढे गांधीवादी जनआंदोलनांपर्यंतचा प्रवास हा भारतीय जनतेच्या राजकीय जागृतीचा इतिहास आहे. या प्रक्रियेत जहाल-मवाळ गट, क्रांतिकारी विचारसरणी, समाजसुधारकांचे कार्य, स्त्रियांचा सहभाग तसेच शेतकरी व कामगार चळवळी यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा होता.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया भारतीय संविधानाच्या निर्मितीद्वारे संस्थात्मक रूपात साकार झाली. लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवादी ध्येय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय, व संघराज्यीय रचना या तत्वांवर आधारित राष्ट्राची उभारणी करण्यात आली. मात्र फाळणीचे परिणाम, सांप्रदायिकता, आर्थिक विषमता व प्रादेशिक असमतोल ही आव्हाने कायम राहिली.

या संशोधनात ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतींच्या साहाय्याने स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रनिर्मिती यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही राष्ट्रनिर्मितीची प्रेरक शक्ती होती आणि तिच्या वैचारिक वारशावर आधुनिक भारताची रचना उभी आहे. असे निष्कर्षांती स्पष्ट होते.

बीजशब्द (Keywords) :

राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्यचळवळ, १८५७ उठाव, गांधीवाद, संविधान, राष्ट्रनिर्मिती, जहाल-मवाळ, फाळणी, सामाजिक परिवर्तन

प्रस्तावना (Introduction):

भारतातील स्वातंत्र्य चळवळ ही आधुनिक भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना असून, ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेविरुद्धचा संघर्ष हा केवळ राजकीय सत्तांतराचा प्रश्न नव्हता, तर भारतीय समाजाचा आत्मसन्मान, ओळख आणि राष्ट्रभावनेच्या पुनर्जागरणाची प्रक्रिया होती. राष्ट्र ही

संकल्पना भारतात पाश्चात्य प्रभावातून आली असली तरी तिचे स्वरूप भारतीय सांस्कृतिक व ऐतिहासिक परंपरेशी निगडित होते.

१८५७ च्या उठावाने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध असंतोषाचे व्यापक स्वरूप निर्माण केले व भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेने संघटित राजकीय संघर्षाला दिशा मिळाली. जहाल-मवाळ विचारसरणीच्या संघर्षातून स्वराज्याची संकल्पना स्पष्ट झाली. टिळकांच्या नेतृत्वाखाली चतुसुत्री म्हणजेच स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार सोबतच राष्ट्रवाद अधिक तीव्र झाला, तर गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली तो लोकचळवळीत परिवर्तित झाला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून संस्थात्मक झाली. लोकशाही मूल्ये, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकास यांवर आधारित राष्ट्र उभारण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनात या सर्व टप्प्यांचे विश्लेषण करून स्वातंत्र्य चळवळीचा राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेवरील प्रभाव अभ्यासलेला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनात ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक व दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला असून अधिकृत कागदपत्रे, स्वातंत्र्य सैनिकांची भाषणे, आत्मचरित्रे तसेच इतिहासकारांचे ग्रंथ यांचा संदर्भ घेतलेला आहे. घटनांचे कालानुक्रमिक विश्लेषण करून राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेतील बदलांचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे व मर्यादा:

या संशोधनाचे उद्दिष्ट स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रनिर्मिती यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे तर विविध विचारसरणींचा राष्ट्रनिर्मितीवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे हे आहे. या संशोधनाचा अभ्यास प्रामुख्याने १८५७ ते १९५० या कालखंडापुरता मर्यादित आहे.

स्वरूप व व्याप्ती:

या संशोधनात राजकीय, सामाजिक, आधुनिक विचारसरणी व आर्थिक घटकांचा समावेश केला आहे. स्वातंत्र्य चळवळीपासून संविधान निर्मिती पर्यंतचा कालखंड अभ्यासल्या गेला आहे. तर राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत वैचारिक व संस्थात्मक बदलांचा विचार करण्यात आला आहे.

ब्रिटिशांचे भारताविषयी धोरण:

भारतामध्ये ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाल्यानंतर त्यांनी आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय नियंत्रण मजबूत करण्यासाठी विविध धोरणे राबविली. सुरुवातीला व्यापाराच्या नावावर आलेल्या East India Company ने हळूहळू भारतातील राज्यकारभार आपल्या ताब्यात घेतला. ब्रिटिशांनी

‘फोडा आणि राज्य करा’ (Divide and Rule) हे धोरण अवलंबून भारतीय समाजात धार्मिक व जातीय भेद वाढविण्याचा प्रयत्न केला. आर्थिक क्षेत्रात त्यांनी कच्चा माल इंग्लंडला पाठवून तयार वस्तूंची बाजारपेठ भारताला बनविले, ज्यामुळे पारंपरिक उद्योगधंद्यांची हानी झाली. जमीन महसूल व्यवस्था, रेल्वे, टपाल व प्रशासकीय सुधारणा यांमुळे आधुनिक संस्थांची निर्मिती झाली. परंतु त्यामागे मुख्य उद्देश ब्रिटिश सत्तेला बळकट करणे हा होता. या धोरणांमुळे भारतीय समाजात असंतोष वाढला आणि पुढे स्वातंत्र्य चळवळीला चालना मिळाली. १८५७ नंतर ब्रिटिश सरकारने थेट राज्यकारभार हाती घेतला आणि भारतातील वसाहतवादी नियंत्रण अधिक मजबूत केले.

पाश्चात्य शिक्षण व संस्कृतीचा भारतीयांवर प्रभाव:

भारतात पाश्चात्य शिक्षण व संस्कृतीचा ब्रिटिश काळात मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडला. १८३५ मध्ये Thomas Babington Macaulay यांच्या शिक्षणविषयक मिनिटानुसार इंग्रजी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले. यामुळे भारतीय समाजात आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार झाला. पाश्चात्य विचारसरणीमुळे स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही, राष्ट्रवाद आणि मानवाधिकार यांसारख्या संकल्पना भारतीयांना समजू लागल्या. या शिक्षणामुळे भारतीय मध्यमवर्ग व समाजसुधारकांचा वर्ग तयार झाला आणि सामाजिक व राजकीय जागृती निर्माण झाली.

पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे सामाजिक सुधारणा चळवळींना चालना मिळाली. सतीप्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक कुप्रथांविरुद्ध आवाज उठविण्यात आला. राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, स्वामी विवेकानंद, यांसारख्या सुधारकांनी आधुनिक विचारांचा प्रसार केला. यामुळे भारतीय समाजात आधुनिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि राष्ट्रभावना विकसित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीला बौद्धिक आधार मिळाला.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम व आधुनिक युगातील विचार/तत्त्वज्ञान :

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम हा केवळ राजकीय संघर्ष नव्हता, तर आधुनिक विचारसरणी व तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावाखाली विकसित झालेली व्यापक चळवळ होती. पाश्चात्य शिक्षण आणि आधुनिक राजकीय संकल्पनांमुळे स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही आणि राष्ट्रवाद यांसारख्या मूल्यांची जाणीव भारतीय समाजात निर्माण झाली. बाल गंगाधर टिळक यांनी “स्वराज्य हा जन्मसिद्ध हक्क” असल्याचे प्रतिपादन करून राष्ट्रवादी विचारांना चालना दिली.

पुढे महात्मा गांधी यांनी सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रह या तत्त्वांवर आधारित संघर्षाची दिशा दिली. त्याचबरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय, समता आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीचे तत्त्वज्ञान मांडले. या विविध विचारधारांच्या प्रभावामुळे भारतीय

स्वातंत्र्य चळवळ केवळ राजकीय आंदोलन न राहता सामाजिक, नैतिक आणि बौद्धिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ठरली. त्यामुळे आधुनिक भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीत या विचारसरणीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. **भारतीय समाजसुधारकांचे कार्य व चळवळी:**

१९व्या व २०व्या शतकात भारतीय समाजसुधारकांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. समाजातील सतीप्रथा, बालविवाह, अस्पृश्यता आणि स्त्रीशिक्षणाचा अभाव यांसारख्या कुप्रथांविरुद्ध त्यांनी संघर्ष केला. राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाज स्थापन करून सतीप्रथेच्या निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले. ज्योतिबा फुले यांनी शिक्षण आणि सामाजिक समतेसाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तसेच धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रीशिक्षण व विधवा पुनर्विवाहासाठी कार्य केले. या समाजसुधार चळवळींमुळे भारतीय समाजात जागृती निर्माण झाली आणि सामाजिक समतेच्या विचारांना बळ मिळाले.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ विविध टप्प्यांत विकसित झाली. प्रारंभीच्या असंतोषापासून संघटित राजकीय चळवळीपर्यंत आणि पुढे जनआंदोलनांपर्यंत तिचा प्रवास झाला. सामाजिक सुधारणा, शिक्षणाचा प्रसार आणि राजकीय जागृती यांमुळे राष्ट्रवादाची भावना बळकट झाली. स्वराज्य ही संकल्पना लोकमानसात रुजली.

१८५७ चा उठाव:

१८५७ चा उठाव हा ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा पहिला व्यापक सशस्त्र संघर्ष होता. सैनिकांच्या असंतोषातून सुरुवात होऊन तो जनआंदोलनात परिवर्तित झाला. राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे आणि बहादुरशहा झफर यांसारख्या नेत्यांनी नेतृत्व केले. जरी उठाव अपयशी ठरला तरी राष्ट्रवादाची व स्वातंत्र्याची बीजे पेरल्या गेली.

भारतीय राष्ट्रीय संग्राम:

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस स्थापनेनंतर राष्ट्रीय संग्रामाला संघटित दिशा मिळाली. सुरुवातीस मवाळवाद्यांनी सुधारणा मागितल्या व पुढे स्वराज्याचा आवाज देशभर गुंजू लागला. तर जहालवादी गटाने राष्ट्रवाद व राष्ट्रीय चळवळ व्यापक बनविली.

वंदे मातरम् चा जयघोष:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत “वंदे मातरम्” हा राष्ट्रभक्तीचा प्रेरणादायी जयघोष बनला. बकिमचंद्र चटोपाध्याय यांनी आनंदमठ या कादंबरीत हे गीत लिहिले. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आंदोलनांमध्ये, सभांमध्ये आणि मोर्चांमध्ये हा घोष देऊन देशभक्तीची भावना जागृत केली जाऊ

लागली. या जयघोषामुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मता, स्वाभिमान आणि मातृभूमीप्रती निष्ठा अधिक दृढ झाली.

जहाल-मवाळ गट :

मवाळ गटाने घटनात्मक मार्गाने सुधारणा मागितल्या, तर जहाल गटाने तातडीच्या स्वराज्याचा आग्रह धरला. या वैचारिक संघर्षामुळे चळवळ अधिक गतिमान झाली. राष्ट्रवाद तीव्र स्वरूपात व्यक्त करणे सुरू झाले.

टिळक युग :

बाल गंगाधर टिळक यांच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्य हा जन्मसिद्ध हक्क असल्याचा नारा दिला गेला. गणेशोत्सव व शिवजयंती सारख्या उत्सवांतून जनजागृती निर्माण झाली व राष्ट्रवाद जनमानसात रुजला. तर चतुसुत्री प्रणाली मुले अर्थात स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यामुळे स्वातंत्र्य लढ्याला गती मिळून राष्ट्रनिर्मितीस चालना मिळाली.

गांधी युग :

महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळ लोकचळवळ बनली. सत्य, अहिंसा व सत्याग्रहाच्या तत्त्वांवर आधारित संघर्षाने जनतेचा व्यापक सहभाग वाढविला. जगात सत्य, अहिंसा व सत्याग्रह तत्त्वावर स्वतंत्र मिळविणारा प्रथम देश म्हणून भारत जगविख्यात बनला तसेच राष्ट्रनिर्मितीस पोषक तत्व म्हणून गांधी विचारधारेचा उदय झाला.

असहकार चळवळ :

१९२० मध्ये सुरू झालेल्या असहकार चळवळीने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सत्य व अहिंसा तत्त्वावर असहकाराचा मार्ग अवलंबला. शाळा, न्यायालये आणि पदव्या यांचा बहिष्कार करण्यात आला. १९२२ च्या चौरी चौरा हत्याकांडामुळे या चळवळीस गालबोट लागल्याने ही चळवळ मागे घेण्यात आली. अर्थात भारताच्या राष्ट्र निर्माण कार्यात सत्य व अहिंसा तत्त्वाला महत्व प्रदान झाले.

कायदेभंग चळवळ :

१९३० मधील दांडी यात्रा करून मिठाचा सत्याग्रह हा कायदेभंग चळवळीचा प्रमुख टप्पा होता. अन्यायकारक कायद्यांचे उल्लंघन करून शांततामय मार्गाने प्रतिकार केला गेला. राष्ट्रनिर्माण कार्यात अन्याया विरुद्ध लढणारे शस्त्र म्हणून ही संकल्पना उदयास आली.

चलेजाव चळवळ :

१९४२ मधील भारत छोडो आंदोलनाने स्वातंत्र्याची मागणी तीव्र केली. व्यापक प्रमुख नेतृत्वाची अटकसत्रे व दडपशाही झाली, तरीही चळवळ सुरू राहिली. व विशाल जनांदोलन उभे झाले. राष्ट्रवाद अंतिम सीमापार झाला.

क्रांतिकारकांचे नेतृत्व व राष्ट्रीय चळवळ :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत क्रांतिकारकांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष करून स्वातंत्र्य मिळविण्याचा त्यांचा उद्देश होता. भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद आणि सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या नेत्यांनी तरुणांना प्रेरणा दिली. गुप्त संघटना, शस्त्रसज्ज उठाव आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलनांच्या माध्यमातून त्यांनी राष्ट्रवादी भावना जागृत केली. क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्याला धैर्य, त्याग आणि बलिदानाची दिशा दिली. त्यांच्या कार्यामुळे ब्रिटिश सत्तेवर दबाव निर्माण झाला आणि राष्ट्रीय चळवळीला नवी प्रेरणा मिळाली.

समाजसुधारक, शेतकरी व स्त्रीसहभाग :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत समाजसुधारक, शेतकरी आणि महिलांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा होता. समाजसुधारकांनी सामाजिक समता, शिक्षण आणि न्याय यांसाठी कार्य केले. ज्योतिबा फुले यांनी शेतकरी व दलितानांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला, तर सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाला चालना दिली. तसेच महिलांनी आंदोलन, सत्याग्रह आणि विविध राष्ट्रीय चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. या सर्व घटकांच्या सहभागामुळे स्वातंत्र्य चळवळ अधिक व्यापक व सर्वांगीण लोकाधारित बनली.

मुस्लिम लीग व फाळणी प्रश्न :

१९०६ मध्ये स्थापन झालेल्या अखिल भारतीय मुस्लीम लीगने मुस्लीम समाजाच्या राजकीय हक्कांसाठी कार्य केले. पुढे महम्मदअली जिना यांच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी पेटल्या गेली. परिणामी १९४७ मध्ये भारताची फाळणी होऊन भारत आणि पाकिस्तान अशी दोन स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण झाली.

संविधाननिर्मिती व राष्ट्रनिर्माण प्रक्रिया :

स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही व न्यायावर आधारित राष्ट्र उभारण्यासाठी संविधान निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली. १९४६ मध्ये घटना समितीची स्थापना झाली आणि विविध समित्यांच्या चर्चेनंतर भारतीय संविधान तयार झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान अमलात आले. या संविधानाने लोकशाही, धर्मनिर्पेक्ष, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या मूल्यांवर आधारित आधुनिक भारतीय राष्ट्रनिर्मितीचा पाया घातला.

राष्ट्रनिर्मितीची सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया :

स्वातंत्र्यानंतर भारताने आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीसाठी सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण उपाययोजना केल्या. लोकशाही व्यवस्था, समान हक्क आणि सामाजिक न्याय यांवर आधारित विकासाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आणि पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून औद्योगिकीकरण, शेती सुधारणा व सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास घडवून आणला. शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्य सुविधा, भूमिसुधारणा आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमुळे समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत प्रगती पोहोचविण्याचा प्रयत्न झाला. या प्रक्रियेमुळे भारताने आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय एकात्मता साध्य करण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली.

स्वातंत्र्योत्तर आव्हाने :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेसोबत अनेक गंभीर आव्हानांना सामोरे जावे लागले. देशाची फाळणी, निर्वासितांची समस्या आणि सांप्रदायिक तणाव ही सुरुवातीची मोठी संकटे होती. त्याचबरोबर गरिबी, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक असमानता यांसारख्या समस्या देशासमोर उभ्या राहिल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय व समतेवर भर दिला असला तरी जातीय भेदभाव पूर्णपणे नाहीसा झाला नाही. तसेच प्रादेशिक असमतोल, लोकसंख्या वाढ आणि विकासातील तफावत ही आव्हाने कायम राहिली. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न आवश्यक ठरले.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम व राष्ट्रनिर्माण :

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम हा केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचा राजकीय संघर्ष नव्हता, तर आधुनिक भारतीय राष्ट्रनिर्मितीची एक व्यापक ऐतिहासिक प्रक्रिया होती. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाल्यानंतर भारतीय समाजात आर्थिक शोषण, सामाजिक बदल आणि राजकीय असंतोष वाढू लागला. या परिस्थितीत भारतीय समाजात राष्ट्रवादाची भावना विकसित झाली आणि स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली गेली.

१८५७ चा उठाव हा स्वातंत्र्य संग्रामाचा प्रारंभिक टप्पा मानला जातो. त्यानंतर १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ची स्थापना झाली आणि राष्ट्रीय चळवळीला संघटित स्वरूप प्राप्त झाले. पुढे बाल गंगाधर टिळक यांनी स्वराज्याची संकल्पना जनतेसमोर मांडून राष्ट्रवादाला नवी दिशा दिली. विसाव्या शतकात महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली असहकार, सविनय कायदेभंग आणि भारत छोडो अशा जनआंदोलनांनी स्वातंत्र्य चळवळीला व्यापक लोकसमर्थन मिळवून दिले. या संघर्षातून

भारतीय समाजात राष्ट्रीय एकात्मता, स्वाभिमान आणि लोकशाही मूल्यांची जाणीव निर्माण झाली. १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधान, लोकशाही व्यवस्था आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम हा आधुनिक भारताच्या राष्ट्रउभारणीचा भक्कम पाया ठरला.

यश व अपयश :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेमुळे भारताने दीर्घकाळ चाललेल्या ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेतून मुक्तता मिळवली, हे या चळवळीचे सर्वात मोठे यश मानले जाते. विविध सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घटकांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे राष्ट्रवादाची भावना बळकट झाली. महात्मा गांधी यांच्या अहिंसात्मक आंदोलनामुळे जनतेचा व्यापक सहभाग वाढला आणि स्वातंत्र्याची लढाई लोकचळवळ बनली. तसेच संविधान निर्मितीच्या माध्यमातून लोकशाही, धर्मनिर्पेक्ष, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय यांवर आधारित राष्ट्राची उभारणी झाली. परंतु या प्रक्रियेत काही अपयशही दिसून येतात. १९४७ मध्ये देशाची फाळणी होऊन सांप्रदायिक तणाव आणि हिंसाचार निर्माण झाला. आर्थिक विषमता, सामाजिक असमानता आणि प्रादेशिक समस्या पूर्णपणे दूर करता आल्या नाहीत. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतरही राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया अनेक आव्हानांसमोर उभी राहिली.

निष्कर्ष :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही आधुनिक भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीची मूलभूत प्रक्रिया होती. विविध विचारसरणी, समाज सुधारणा चळवळी आणि जनआंदोलनांच्या माध्यमातून राष्ट्रवादाची भावना विकसित झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झालेल्या संविधानामुळे लोकशाही मूल्यांवर आधारित राष्ट्राची उभारणी शक्य झाली. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला. मात्र सांप्रदायिकता, गरिबी आणि असमानता यांसारखी आव्हाने अद्यापही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीचा आदर्श आणि राष्ट्रनिर्मितीची मूल्ये जपणे आजही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

अंतर्निहा :

1. बिपन चंद्र यांच्या मते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही दीर्घकालीन जनआंदोलनाची प्रक्रिया होती; १८५७ पासून १९४७ पर्यंत राष्ट्रवाद क्रमशः विकसित झाला.¹
2. आर.सी. मजूमदार यांनी १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप 'सैनिकी बंड' असे मानले असले, तरी पुढील इतिहासलेखनात त्याला 'पहिले स्वातंत्र्यसमर' असेही संबोधले गेले.²

3. बेनेडिक्ट अँडरसन यांच्या 'Imagined Communities' सिद्धांतानुसार राष्ट्र ही सांस्कृतिक कल्पना असून ती सामूहिक ओळखीवर आधारित असते.³
4. सुमित सरकार यांच्या मते १८८५ ते १९४७ या कालखंडात भारतीय राष्ट्रवाद सामाजिक व आर्थिक घटकांशी निगडित राहिला.⁴
5. गांधीजींच्या 'हिंद स्वराज' मध्ये आधुनिक सभ्यतेवर टीका करून स्वराज्याची नैतिक व आध्यात्मिक संकल्पना मांडली आहे.⁵
6. राणाजित गुहा यांनी शेतकरी उठावांच्या माध्यमातून सबॉल्टर्न दृष्टिकोनातून राष्ट्रवादाचे विश्लेषण केले आहे.⁶
7. आयेशा जलाल यांच्या अभ्यासानुसार मुस्लिम लीगची मागणी ही राजकीय सत्तासंतुलनाच्या संदर्भात समजून घ्यावी लागते.⁷
8. संविधान सभेतील चर्चेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय, समता व बंधुता यांना राष्ट्रनिर्मितीची मूलतत्त्वे मानले.⁸
9. पॉल ब्रास यांच्या मतानुसार स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकारण हे राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेचा सातत्यपूर्ण भाग आहे.⁹

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. चंद्र, बिपन. (1988). India's Struggle for Independence. New Delhi: Penguin Books.
2. मजूमदार, आर. सी. (1963). History of the Freedom Movement in India (Vol. I-III). Calcutta: Firma KLM.
3. सरकार, सुमित. (1983). Modern India (1885-1947). Delhi: Macmillan.
4. नेहरू, जवाहरलाल. (1946). The Discovery of India. New Delhi: Oxford University Press.
5. गांधी, मोहनदास करमचंद. (1909). Hind Swaraj. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

6. आंबेडकर, भीमराव रामजी. (1948). भारताचे संविधान: घटना सभेतील भाषणे. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन.
7. नौरोजी, दादाभाई. (1901). Poverty and Un-British Rule in India. London: Swan Sonnenschein.
8. ताराचंद. (1961). History of the Freedom Movement in India. New Delhi: Publications Division.
9. बोस, सुभाषचंद्र. (1964). The Indian Struggle. Calcutta: Netaji Research Bureau.
10. Brass, Paul R. (1994). The Politics of India Since Independence. Cambridge: Cambridge University Press.

प्राचीन भारतीय वर्णव्यवस्था : उदय, विकास आणि स्मृती साहित्यातील प्रतिबिंब**डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण**

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग
एस.पी.डी.एम.कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
शिरपूर जि.धुळे-४२५४०५

Email.-vivekanand.chavhan@rediffmail.com

प्रस्तावना :- प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेत स्मृती साहित्य हे धर्म, समाजव्यवस्था, आचारसंहिता आणि न्यायव्यवस्था यांचे महत्त्वपूर्ण स्रोत मानले जाते. वैदिक ग्रंथांमध्ये भारतीय समाजाच्या मूलभूत स्वरूपाचे परीक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा आपल्याला आढळते की प्राचीन भारतीय समाज अधिक प्रगत आणि संघटित दिसतो. वेदांना 'श्रुति' मानले जात असताना, त्यानंतरच्या काळात समाजजीवन नियमन करण्यासाठी जे ग्रंथ रचले गेले त्यांना 'स्मृती' असे संबोधले गेले. या स्मृतीग्रंथांमध्ये वर्णव्यवस्थेचे स्वरूप, कर्तव्ये, सामाजिक स्थान आणि आचारसंहिता स्पष्ट करण्यात आली आहे. भारतीय साहित्यात, श्रवणानंतर आठवणींना खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. श्रुतीच्या कोनशिलेवर आठवणी चांगल्या प्रकारे स्थापित आहेत. खरं तर, वेदांमध्ये समाविष्ट असलेल्या धर्माचे वर्णन बहुतेकदा स्मृतींमध्ये केले जाते. वेद म्हणजे सर्व वेद, ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषद. महान कवी कालिदासांनी स्पष्टपणे घोषित केले आहे - 'श्रुतेरिवर्त स्मृतिरणागच्छत.' या विधानावरून हे स्पष्ट होते की स्मृतींचे मूळ श्रुती आहे. स्मृती हा शब्द व्यापक आणि संकुचित दोन्ही अर्थानी वापरला गेला आहे मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादी स्मृती आहेत. मनूने स्वतः स्मृतींना धर्मशास्त्र म्हणून घोषित केले आहे. 'स्मृती' म्हणजे ऋषींनी वेदांतील तत्त्वांचे स्मरण ठेवून समाजासाठी रचलेले नियमग्रंथ. हे ग्रंथ धार्मिक तसेच सामाजिक जीवनाचे मार्गदर्शक होते. वर्णव्यवस्था ही प्राचीन भारतीय समाजरचनेची प्रमुख संकल्पना होती. तिचा उल्लेख ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात आढळतो; परंतु स्मृतीग्रंथांमध्ये तिचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे. मनुस्मृती मध्ये प्रत्येक वर्णाची कर्तव्ये, अधिकार आणि सामाजिक मर्यादा स्पष्ट केल्या आहेत. स्मृतीग्रंथांमध्ये वर्ण हा जन्मावर आधारित मानला गेला. प्रारंभी कर्माधिष्ठित असलेली व्यवस्था पुढे जन्माधारित झाली. प्राचीन भारतीय स्मृती साहित्य हे त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक व न्यायव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे. वर्णव्यवस्था ही सुरुवातीला समाजातील कार्यविभाजनासाठी निर्माण झाली असावी परंतु कालांतराने ती जन्माधारित व कठोर बनली. त्यामुळे सामाजिक विषमता वाढली. आजच्या संविधानिक व लोकशाही व्यवस्थेत समता, स्वातंत्र्य व बंधुता यांना महत्त्व देत वर्णव्यवस्थेचा पुनर्विचार केला जात

आहे. प्राचीन भारतीय समाजरचनेचा पाया वेद, उपनिषदे, धर्मसूत्रे आणि स्मृती ग्रंथांवर आधारित होता. वेदांना 'श्रुति' म्हणून सर्वोच्च स्थान दिले गेले, तर वेदांवर आधारित समाजजीवनासाठी आचारसंहिता निर्माण करणारे ग्रंथ 'स्मृती' म्हणून ओळखले गेले. स्मृती साहित्याने सामाजिक, धार्मिक, नैतिक आणि न्यायव्यवस्थेचे नियम निश्चित केले. वर्णव्यवस्था ही या स्मृती साहित्याचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. भारताची संस्कृती आजची नाही, तर हजारो वर्षांपासून एका शाश्वत प्रवाहात वाहत आहे. भारतीय सांस्कृतिक वारसा हा जगातील सर्वात जुन्या संस्कृतींपैकी एक आहे. सामाजिक व्यवस्था ही कोणत्याही संस्कृतीचा सर्वात महत्त्वाचा भाग आहे. प्रत्येक देशातील सामाजिक संघटना, विभाजन आणि स्तरीकरणाचे स्वरूप त्याच्या भौगोलिक परिस्थिती, जीवनाच्या गरजा, सांस्कृतिक परंपरा आणि ऐतिहासिक विकासाच्या प्रक्रियेचा परिणाम आहे. प्राचीन भारतीय समाजरचनेत वर्णव्यवस्था ही एक मूलभूत व प्रभावी सामाजिक संस्था होती. वैदिक काळात उदयास आलेली ही व्यवस्था पुढे उत्तरवैदिक आणि स्मृतिकाळात अधिक संघटित व नियमबद्ध झाली. प्रस्तुत संशोधन लेखात वर्णव्यवस्थेचा उदय, तिचा ऐतिहासिक विकास आणि स्मृती साहित्यातील तिचे प्रतिबिंब यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः ऋग्वेद, मनुस्मृती आणि याज्ञवल्क्यस्मृती यांसारख्या ग्रंथांच्या आधारे वर्णव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करण्यात आले आहे.

स्मृती साहित्याची संकल्पना :- 'स्मृती' म्हणजे ऋषींनी वेदांतील तत्त्वांचे स्मरण ठेवून समाजासाठी तयार केलेले नियमग्रंथ. हे ग्रंथ धर्मशास्त्र म्हणूनही ओळखले जातात. स्मृती ग्रंथांमध्ये आचारधर्म, राजधर्म, स्त्रीधर्म, वर्णधर्म, दंडनीती इत्यादी विषयांचा समावेश आहे. स्मृती ग्रंथांची परंपरा किती प्राचीन आहे हे सांगणे फार कठीण आहे. आज उपलब्ध असलेल्या असंख्य स्मृती ग्रंथांमध्ये असंख्य स्मृती लेखकांचा उल्लेख आहे. १) मनुस्मृति, २) याज्ञवल्क्यस्मृति, ३) नारदस्मृति, ४) वसिष्ठ स्मृति, ५) गौतमस्मृति, ६) कात्यायनस्मृति, ७) विष्णु स्मृति, ८) परारार स्मृति, ९) आपस्तम्ब स्मृति, १०) दक्ष स्मृति, ११) हारीत स्मृति, १२) संवर्तस्मृति, १३) व्यासस्मृति, १४) शातातपस्मृति, १५) शंखस्मृति, १६) देवल स्मृति, १७) अत्रिस्मृति, १८) बौधायन स्मृति. तसेच यमस्मृति, औशनस स्मृति, अंगिरसस्मृति, गोभिल स्मृति, लिखितस्मृति, बृहस्पती स्मृति, भृगू स्मृति इत्यादी अनेक स्मृति साधन म्हणून अभ्यासिल्या आहेत. प्रामुख्याने १८ स्मृति (८) प्रमाणभूत मानल्या गेल्या तरी प्रत्येक स्मृतिकाराने ही संख्या वेगवेगळी दिली आहे. प्राचीन काळी स्मृतींची संख्या मर्यादित होती. कालांतराने समाजाच्या वाढत्या गरजेनुसार लोकजीवनाच्या बारीक सारीक तपशीलासहित सर्व बाबी धर्मग्रंथात समाविष्ट केल्याने स्मृतिकार व स्मृतिग्रंथ यामध्ये वाढ होत गेली. बौधायनाने सहा स्मृतिकारांची नावे

आपल्या ग्रंथात दिली आहेत. वसिष्ठाने पाच, आपस्तम्बाने दहा तर याज्ञवल्क्य वीस स्मृतिकारांची नावे देतो. लघु-आश्वलायन स्मृति, व्याघ्र स्मृति, पितामह स्मृति, लौगाक्षि स्मृति, कश्यप स्मृति, पैठीनसी स्मृति इत्यादी स्मृतींमधील श्लोकांचा आधारही काही ठिकाणी घेतलेला आहे. आपल्या प्राचीन धर्मग्रंथांमध्ये आणि त्यांच्या भाष्यकारांमध्ये असंख्य स्मृती लेखकांचा उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्य मुनींनी एकोणीस धर्मशास्त्र लेखकांमध्ये मनूचा उल्लेख प्रथम केला आहे. गुप्तकाळातील लेखकांनी धर्मशास्त्रीय ग्रंथांच्या निर्मितीमध्ये मोठी भूमिका बजावली. धर्मसूत्रे समजण्यासारखी बनवण्यासाठी रचलेल्या असंख्य श्लोक-आधारित स्मृतींवर गुप्तकाळात महत्त्वाचे भाष्य आणि अधिकृत भाष्ये लिहिली गेली. या काळात ब्राह्मण धर्मावरील असंख्य ग्रंथ समृद्ध, सुधारित आणि पुनरुज्जीवित केले गेले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. वर्णव्यवस्थेचा वैदिक काळातील उदय स्पष्ट करणे.
२. उत्तरवैदिक काळातील तिच्या विकासाचे विश्लेषण करणे.
३. स्मृती साहित्यातील वर्णधर्माचे स्वरूप तपासणे.
४. सामाजिक परिणामांचा चिकित्सक आढावा घेणे.

स्मृती साहित्याचा वर्ण्यविषय : स्मृतिंमध्ये वर्णविवेक, स्नातकाचे आचारनियम, विवाहप्रकार, स्त्री व पुरुषाचे अधिकार व कर्तव्ये, जातीव्यवस्था, गृहस्थधर्म, द्रव्यशुद्धी, दानप्रशंसा, श्राद्धविवेचन, ग्रहशांती, वर्णाश्रमधर्म, राजधर्म, ऋणव्यवस्था, दिव्य, दायविभाग इत्यादी सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाचे प्रश्न हाताळलेले आहेत. हे सर्व नियम समाजधारणेचे नियम असल्याने धर्मविवेचन या संज्ञेत अंतर्भूत होतात. येथे धर्माची कल्पना केवळ देवयज्ञपर किंवा नित्य नैमित्तिक कर्मपर न राहता समाजधर्मावर झाली. येथे धर्मापूढे संपूर्ण समाज व त्यातील विविध भेद आहेत. त्यांच्या विविध आकांक्षा आहेत. मानवतेचा विशाल पसारा आहे व म्हणून स्मृतिंमधील धर्म समाजसापेक्ष आहे. स्मृतितील या धर्माचे स्वरूप महाभारत व पुराणे यात आणखी विस्तारलेल्या म्हणजे लोकधर्माच्या रूपात आढळते. वर्ण उत्पत्तीचा जन्म सिद्धांत प्राचीन साहित्यातून उपलब्ध असलेल्या पुराव्यांवर आधारित आहे. या सिद्धांतानुसार, वर्ण जन्माच्या आधारे उद्भवले. या सिद्धांतानुसार, ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेल्या व्यक्तीला आदरणीय आणि श्रेष्ठ मानले जात असे, जरी ते अयोग्य आणि अज्ञानी असले तरी. अशा प्रकारे, जन्म हा वर्णाचा आधार मानला जात असे. महाकाव्यांच्या काळापर्यंत, वर्ण व्यवस्था पूर्णपणे जन्मावर आधारित झाली. वैदिक काळात, वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्यात ब्राह्मणत्व आणि पुरोहितत्वावरून मतभेद आणि संघर्ष निर्माण झाले. प्राचीन साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की रंग हा वर्णांच्या उत्पत्तीचा

आधार होता. कथक संहितेत क्षत्रिय आणि वैश्य यांचे रंग अनुक्रमे धुरकट आणि पांढरे असे वर्णन केले आहे. त्याचप्रमाणे, गोपथ ब्राह्मण ब्राह्मणांचा रंग पांढरा असल्याचे वर्णन करते.

स्मृती साहित्याचा कालखंड :- स्मृमनुस्मृतीच्या रचनेचा काळ निश्चितपणे सांगता येत नसला तरी, इतिहासकार आणि विद्वानांनी त्याची तारीख निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. काणे यांनी त्यांच्या धर्मशास्त्राचा इतिहास या पुस्तकात या विषयावर प्रकाश टाकला आहे. तिकालखंड इ.स.पू. २०० ते इ.स. १००० असा मानला गेला तरी त्याची व्याप्ती इ.स. १८०० पर्यंत जाते. कारण इ.स. १००० नंतर बरेच टीकाग्रंथ निर्माण झाले, ज्यांनी स्मृतिंवर आपले मत प्रतिपादन केले. स्मृतिनिर्मितीच्या कालखंडात समाजधारणेच्या स्वरूपानुसार नवीन स्मृतिंची निर्मिती होत गेली व सामाजिक नियमांनी समाज बद्ध झाला.

स्मृती साहित्यातील वर्णव्यवस्थेची संकल्पना :- भारताच्या सामाजिक व्यवस्थेची स्वतःची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय सामाजिक रचनेचे सर्वात जुने ज्ञात स्वरूप म्हणजे वर्ण व्यवस्था. संपूर्ण भारतीय व्यवस्थेचे वर्णन करायचे असेल तर "वर्णाश्रम" हा शब्द वापरला जातो. वर्णांच्या दैवी उत्पत्तीची संकल्पना वर्ण व्यवस्थेच्या श्रेष्ठतेचे तसेच तिच्या प्राचीनतेचे सूचक आहे. "वर्ण" हा शब्द संस्कृत मूल "व्र" पासून आला आहे. "वर्ण" हा शब्द तीन मुळांपासून बनवला जाऊ शकतो, प्रत्येकाचे वेगवेगळे अर्थ आहेत. "वर्ण वर्णे" या मूळापासून "वर्ण" हा शब्द वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो, ज्याचा अर्थ वर्णाचे मुख्य लाक्षणिक अर्थ, जसे की व्यवसाय, गुण, सामाजिक स्थिती किंवा कर्तव्ये यांचे वर्णन करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. "वर्ण प्रेरणा" या मूळापासून "वर्ण" म्हणजे एखाद्याला विशिष्ट कर्तव्ये चांगल्या प्रकारे पार पाडण्यासाठी प्रेरणा देणे किंवा प्रेरित करणे. ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे शब्द स्पष्टपणे वापरले आहेत. परंतु त्यांच्यासाठी 'वर्ण' हा शब्द वापरला जात नाही. नंतरच्या ग्रंथांमध्ये, समाजाच्या अंतर्गत सामाजिक विभाजनासाठी म्हणजेच जातिव्यवस्थेसाठी तो स्पष्टपणे वापरला जातो. कथक संहितेत, क्षत्रिय आणि वैश्य यांचे रंग अनुक्रमे धुम्र आणि शुक्ल असे वर्णन केले आहेत. गोपथ ब्राह्मणात, ब्राह्मणाचा रंग शुक्ल असे वर्णन केले आहे. छांदोग्य उपनिषदातही, सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भात 'वर्ण' हा शब्द वापरला आहे. धर्मसूत्रांमध्ये, चार वर्णांसाठी 'वर्ण' हा शब्द वापरला आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेच्या उत्पत्तीबद्दल, एकमताने निष्कर्ष काढणे जवळजवळ अशक्य आहे. श्रुती, नंतरचे वैदिक ग्रंथ आणि स्मृतिपुराणांमध्ये आढळणाऱ्या तपशीलांवरून वर्णांची उत्पत्ती शोधता येते. प्राचीन साहित्यात असलेल्या साहित्याच्या आधारे जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीबद्दल विद्वानांनी व्यक्त केलेल्या मतांमध्ये एकरूपता नाही. हे प्रामुख्याने

विद्वानांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून पुराव्यांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. वर्ण उत्पत्तीचा सर्वात प्राचीन सिद्धांत म्हणजे दैवी उत्पत्ती किंवा पारंपारिक सिद्धांत. त्याला दैवी निर्मित सिद्धांत असेही म्हणतात. ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळातील पुरुषसूक्त वर्ण उत्पत्तीचा पहिला उल्लेख देते. यानुसार, वर्णांची उत्पत्ती विराट पुरुषापासून झाली. या सिद्धांतानुसार, ब्राह्मणांची उत्पत्ती या विराट पुरुषाच्या मुखातून, क्षत्रियांची बाहूंपासून, वैश्यांची मांड्यांपासून आणि शूद्रांची पायांपासून झाली. सुव्यवस्थित समाजासाठी या चार वर्णांचे अस्तित्व महत्त्वाचे आहे. मनुस्मृतीनुसार, सार्वजनिक समृद्धीसाठी, ब्रह्मदेवाने अनुक्रमे तोंड, हात, मांड्या आणि पायांपासून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र निर्माण केले. पुराणांमध्येही वर्णांची उत्पत्ती देवालाच असल्याचे म्हटले आहे आणि त्यांचे महत्त्व खरे मानले जाते. विष्णु पुराणानुसार, भगवान विष्णूच्या तोंड, हात, मांड्या आणि पायांपासून अनुक्रमे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र निर्माण झाले. गुण हा जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचा आधार मानला जातो. महाभारतात वर्णांच्या उत्पत्तीच्या गुणाशी संबंधित सिद्धांताचे विस्तृत वर्णन दिले आहे. हे गुण अनेक भागांमध्ये विभागले गेले आहेत. स्वाभाविकच, गुणांचे तीन प्रकार होते. सत्त्व, रज आणि तम या गुणांच्या वैशिष्ट्यांचा काळजीपूर्वक विचार केल्यास असे दिसून येते की सत्त्व अत्यंत शुद्ध, स्वच्छ, निर्दोष, ज्ञान देणारा आणि सांसारिक आसक्तीपासून मुक्त करणारा मानला जातो. धर्मसूत्र लेखकांनीही वर्ण उत्पत्तीच्या संदर्भात कर्मांचे महत्त्व मान्य केले आहे. गौतम यांच्या मते, "विविध जाती आणि वर्गांचे लोक, जे नेहमीच त्यांचे कर्तव्य बजावून आपले जीवन जगतात, मृत्यूनंतर त्यांच्या चांगल्या कर्मांचे फळ उपभोगतात आणि त्यांच्या उर्वरित गुणवत्तेच्या आधारे, सौंदर्य, दीर्घायुष्य, वेदांचे ज्ञान, चांगले आचरण, संपत्ती, आनंद आणि ज्ञानाने संपन्न होऊन उदात्त देश, जाती आणि कुटुंबात पुनर्जन्म घेतात.

वर्णांची कर्तव्ये व अधिकार :- ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची धार्मिक कर्तव्य अध्ययन, यजन व दान ही होत. अध्यापन, यज्ञाचे पौरोहित्य व प्रतिग्रह (दक्षिणेच्या रूपात) यांचा अधिकार ब्राह्मणांनाच आहे. धनुर्विद्या व राज्यप्रशासन हे क्षत्रियांचे उपजीविकेचे साधन आणि व्यापार व कृषिकर्म हे वैश्यवर्णांचे आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांची सेवा हे शूद्रांचे कर्तव्य होय व तेच उपजीविकेचे साधन होय. चार वर्ण, अनुलोम संकरजन्य जाती व प्रतिलोम संकरजन्य जाती यांचे परंपरेने प्राप्त असे व्यवसाय निश्चित झालेले आहेत.

स्मृती साहित्याचा सामाजिक परिणाम :-

वर्णव्यवस्थेमुळे समाजात कार्यविभाजन झाले आणि स्थैर्य निर्माण झाले,असे काही विद्वान मानतात.परंतु जन्माधारित भेदभावामुळे सामाजिक विषमता वाढली.शूद्र आणि स्त्रियांना शिक्षण व धार्मिक अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले. जातींच्या उत्पत्तीच्या कर्म सिद्धांताबाबत असे म्हणता येईल की, हा सिद्धांत सामान्य लोकांमधील धार्मिक बाबींवर निश्चितच प्रभाव पाडतो .परंतु तो जातीसारख्या सामाजिक व्यवस्थेची उत्पत्ती आणि संकल्पना स्पष्ट करण्यात अयशस्वी ठरला आहे.स्मृती साहित्याचा (स्मृतिग्रंथ/नियमग्रंथ) भारतीय समाजावर झालेला परिणाम अत्यंत खोल आणि दीर्घकालीन आहे. त्याचे प्रमुख सामाजिक पैलू खालीलप्रमाणे आहेत.स्मृतींनी (विशेषतः मनुस्मृती) समाजाला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैयक्तिक आणि शूद्र या चार वर्णांत विभागले. यामुळे समाजात उच्च-नीचतेची भावना निर्माण झाली आणि जातीव्यवस्था अधिक कठोर झाली.प्राचीन काळी स्मृती हे केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून ते सामाजिक कायदे होते.गुन्ह्यांसाठी शिक्षा,वारसा हक्क,करप्रणाली आणि न्यायदान प्रक्रिया यावर स्मृतींचा मोठा प्रभाव होता.स्मृती साहित्याने स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणल्या. "स्त्री बालपणी पित्याच्या, तारुण्यात पतीच्या आणि वृद्धत्वात पुत्राच्या संरक्षणाखाली असावी" यांसारख्या नियमांमुळे स्त्रियांचे सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित झाले.मानवी जीवनाचे १६ संस्कार (उदा. उपनयन, विवाह, अंत्येष्टी) स्मृतींनी निश्चित केले.यामुळे हिंदू जीवनपद्धतीत एकसूत्रता आली, पण त्याचवेळी कर्मकांडांचे स्तोमही माजले.स्मृतींनी शिक्षणाचे अधिकार प्रामुख्याने उच्च वर्णांसाठी राखीव ठेवले. यामुळे समाजाचा एक मोठा वर्ग (शूद्र आणि स्त्रिया) दीर्घकाळ ज्ञानापासून वंचित राहिला.विविध प्रदेशांत विखुरलेल्या हिंदू समाजाला एका विशिष्ट 'आचारसंहितेत' बांधण्याचे काम स्मृतींनी केले, ज्यामुळे परकीय आक्रमणांच्या काळातही हिंदू संस्कृती टिकून राहण्यास मदत झाली.

स्मृती साहित्यातील दंडव्यवस्था व न्याय :- स्मृती साहित्यातील दंडव्यवस्था आणि न्याय ही संकल्पना प्रामुख्याने 'धर्म' आणि 'न्याय' यांवर आधारित होती. प्राचीन भारतीय न्यायशास्त्रात राजा हा सर्वोच्च न्यायाधीश मानला जाई, जो धर्म, श्रुती, स्मृती आणि सदाचारानुसार न्यायनिवाडा करत असे.मनुस्मृतीमध्ये समान गुन्ह्यासाठी वेगवेगळ्या वर्णांसाठी भिन्न शिक्षा नमूद केलेली आढळते. त्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने असमानता दिसून येते.राजा हा न्यायव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू होता.तो स्वतः किंवा विद्वान ब्राह्मणांच्या (प्राड्विवाक) मदतीने न्यायनिवाडा करत असे.याज्ञवल्क्य आणि नारद स्मृतीनुसार,वादांचे निराकरण करण्यासाठी विविध स्तरांवरील न्यायालये होती.जसे की ,राजाची सभा, 'पूग' (व्यापाऱ्यांच्या संघटना), 'श्रेणी' आणि 'कुल'.न्यायप्रक्रिया: कात्यायन स्मृतीमध्ये फिर्यादीला कसे

प्रश्न विचारावे आणि पुराव्यांची (साक्षीदार, दस्तऐवज) तपासणी कशी करावी, याचे सविस्तर वर्णन आढळते. 'दंड' हा राजसत्तेचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ मानला जात असे, जो समाजात शिस्त राखण्यासाठी आवश्यक होता. दंडाचे उद्देश, गुन्हेगाराला शिक्षा देणे, पीडिताला न्याय मिळवून देणे आणि समाजात भीती निर्माण करून गुन्हेगारी रोखणे, हे दंडाचे प्रमुख हेतू होते. शिक्षेचे प्रकार, गुन्ह्याचे स्वरूप आणि गांभीर्यानुसार विविध प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जात.

स्मृती साहित्याचे समालोचनात्मक दृष्टीकोन :-

स्मृती साहित्याकडे (Smriti Literature) पाहण्याचे समालोचनात्मक दृष्टीकोन हे भारतीय समाजव्यवस्था, कायदा आणि धर्मशास्त्राच्या अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. स्मृती ग्रंथ हे प्रामुख्याने मानवी आचरण, सामाजिक कर्तव्ये आणि दंडनीतीचे नियमन करण्यासाठी लिहिले गेले आहेत. बौद्ध आणि जैन धर्मांनी जन्माधारित वर्णव्यवस्थेला विरोध केला. आधुनिक काळात भारतीय संविधानाने समानतेचा अधिकार दिला असून वर्णभेदाला कायदेशीर मान्यता नाही. कर्मकांड इत्यादींची परंपरा ब्राह्मण ग्रंथ, सूत्र ग्रंथ आणि नंतर स्मृती ग्रंथांमध्ये आली असली तरी, स्मृती ग्रंथांची नियमन शैली ब्राह्मण ग्रंथ आणि सूत्र ग्रंथांपेक्षा पूर्णपणे वेगळी आहे. वाहन ग्रंथ केवळ वैदिक संप्रदायापुरते मर्यादित आहेत. सूत्रकारांनी केवळ वर्णाश्रम धर्माची कर्तव्ये आणि कर्तव्ये सांगून त्यांच्या कायद्यांचा इतिहास घडवला, तर स्मृतींनी केवळ वर्णाश्रम धर्माच्या कर्तव्यांवर आणि कर्तव्यांवर त्यांचे तपशीलवार मत दिले नाही तर ब्राह्मण आणि सूत्रांनी राजधर्माच्या तपशीलवार मीमांसा वर प्रकाश टाकला. थोडक्यात, मानवी धर्मशास्त्रापूर्वी धर्म आणि अर्थ वेगळ्या पद्धतीने पाहण्याची परंपरा, 'मनुस्मृती' मध्ये आपण प्रथम पाहतो की जे राजधर्म आणि वर्तनात्मक अर्थशास्त्राचा भाग बनत होते, त्याने धर्माच्या सीमा घट्ट केल्या आणि त्याला धर्मशास्त्राचा आधार बनवले. मनुस्मृतीकारांनी हे पूर्णपणे नवीन काम केले.

स्मृती ग्रंथांचे महत्त्व :- स्मृती ही भारतीय अस्मितेचे प्रवेशद्वार आहे आणि संपूर्ण मानवजातीच्या सांसारिक आणि लौकिक विचारसरणीचा पाया आहे. स्मृती श्रुतीमध्ये रुजलेल्या आहेत आणि मानव नसल्यामुळे, या जगात धर्माशिवाय धार्मिक व्यक्तीची कल्पना करणे अशक्य आहे. तथापि, श्रुती आणि स्मृतीच धर्माचे निर्देश करतात. धर्म निश्चित करण्यासाठी ते एकमेव पुरावे आहेत आणि हे सर्वज्ञात सत्य आहे की प्रमेय केवळ पुराव्यांद्वारे सिद्ध होतात, कारण "प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधी." म्हणूनच धर्माबद्दल उत्सुक असलेले लोक श्रुती आणि स्मृतींना पुरावा मानतात. प्राचीन भारतीय वर्णव्यवस्था ही वैदिक काळात उदयास आलेली आणि स्मृती साहित्यात संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त केलेली सामाजिक रचना

होती. तिचा विकास हा ऐतिहासिक, आर्थिक आणि धार्मिक घटकांच्या परस्परसंबंधातून झाला. स्मृती ग्रंथांनी वर्णधर्मांना विधिसंमत चौकट दिली, ज्यामुळे ती दीर्घकाळ टिकून राहिली.

निष्कर्ष :-

स्मृती ग्रंथांनुसार वर्णव्यवस्थेची उत्पत्ती दैवी मानली गेली आहे. ऋग्वेदातील 'पुरुष सूक्ता'चा आधार घेऊन ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांची निर्मिती एकाच विराट पुरुषाच्या विविध अंगांपासून झाली असे सांगून तिला धार्मिक अधिष्ठान दिले गेले. प्रत्येक वर्णासाठी विशिष्ट कर्तव्ये (वर्णधर्म) निश्चित करण्यात आली होती. ब्राह्मणांनी अध्यापन आणि यज्ञ करावे, क्षत्रियांनी रक्षण करावे, वैश्यांनी व्यापार व शेती करावी आणि शूद्रांनी सेवा करावी, असे स्पष्ट विभाजन सामाजिक स्थैर्य राखण्यासाठी केले गेले होते. सुरुवातीच्या काळात वर्णव्यवस्था ही व्यक्तीच्या गुणांवर आणि कर्मावर (Occupation-based) आधारित व लवचिक होती. मात्र स्मृती काळात ती अधिक कठोर झाली आणि जन्मावर आधारित (Hereditary) बनली, ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलतेचा (Social Mobility) मार्ग बंद झाला.

स्मृती साहित्याने समाजात एक स्तररचना (Hierarchy) निर्माण केली. यामध्ये ब्राह्मणांना सर्वोच्च स्थान दिले गेले, तर खालच्या वर्णांवर अनेक निर्बंध लादले गेले. यामुळे समाजात संस्थात्मक विषमता आणि भेदभावाचा उदय झाला. स्मृती साहित्यात, विशेषतः उत्तर काळात, स्त्रिया आणि शूद्रांना वेदाध्ययन व काही धार्मिक अधिकारांपासून वंचित ठेवल्याचे दिसून येते. त्यांच्या सामाजिक आणि कायदेशीर स्थानावर मर्यादा आणल्या गेल्या. एक सकारात्मक निष्कर्ष असा काढला जातो की, या व्यवस्थेमुळे विशिष्ट व्यवसाय पिढ्यान्पिढ्या एकाच गटात राहिल्याने व्यावसायिक कौशल्ये आणि ज्ञानाचे जतन होण्यास मदत झाली. स्मृती साहित्याने मांडलेली ही वर्णव्यवस्था पुढे जातीव्यवस्थेत (Caste System) रूपांतरित झाली, ज्याचे परिणाम आजही भारतीय समाजव्यवस्थेवर दिसून येतात. आधुनिक काळात या विषमतेच्या विरोधात घटनात्मक सुधारणांवर भर दिला गेला आहे. स्मृती या दीर्घ परंपरेचे जिवंत मूर्त स्वरूप आहेत. आपल्या स्मृतींनी भारतीय जीवनाचे दीर्घकालीन नियम पद्धतशीरपणे संकलित केले. शतकानुशतके कठोर संशोधन केल्यानंतर, स्मृतींनी समाजाच्या सुरळीत कामकाजासाठी अस्तित्वात असलेल्या नियमांना अखेर मान्यता दिली आणि प्रमाणित केले. भारताच्या धार्मिक इतिहासात सामाजिक एकतेसाठी स्मृतींनी ज्या महान नैतिक व्यवस्था आणि उच्च मानके तयार केली ती स्वतःमध्ये उल्लेखनीय आहेत. प्राचीन भारतीय स्मृती साहित्य हे त्या काळातील सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज आहे. वर्णव्यवस्था सुरुवातीला

कार्यविभाजनासाठी उपयुक्त असली तरी ती जन्माधारित आणि कठोर बनल्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली. आधुनिक भारत समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. हिंदू जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीबाबत चर्चा केलेल्या सिद्धांतांचे टीकात्मक परीक्षण करणे अवांछनीय ठरणार नाही. खरंच, भारतीय समाज ही एक गुंतागुंतीची व्यवस्था आहे. वैदिकपूर्व सिद्धांताचा मूलभूत पाया मजबूत नाही, ज्यामुळे तो जातींच्या उत्पत्तीमध्ये त्याच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेपासून वंचित राहतो. चार वर्णांची उत्पत्ती पुरुषांच्या शरीराच्या अवयवांपासून झाली हा सिद्धांत एक मिथक आहे. जरी तो आपल्याला वर्षानुवर्षे समाजातील असमानतेची कल्पना देतो, परंतु त्यांच्या उत्पत्तीवर पुरेसा प्रकाश टाकत नाही. वेगवेगळ्या वर्णांना जन्म देणारे विविध शरीराचे अवयव निश्चितच त्यांच्या व्यवसायांचे प्रतीक आहेत, परंतु त्यांचे मूळ अज्ञात आहे. जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक अंतर्दृष्टी प्रदान करत नाही. स्मृतींची रचना सूत्रांनंतर करण्यात आली. धर्मसूत्रे सूत्र शैलीत लिहिली गेली होती आणि विष्णू स्मृती वगळता उर्वरित स्मृती पद्यांमध्ये रचल्या गेल्या होत्या. या स्मृती त्या काळातील धार्मिक आणि सामाजिक चालीरीतींवर प्रकाश टाकतात. त्या बृहत् भारताच्या शासनव्यवस्थेबद्दल तपशीलवार चर्चा करतात. स्मृतींचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की प्राचीन भारताचे संविधान खूप अभ्यास आणि छाननीनंतर तयार करण्यात आले होते. समकालीन ब्राह्मण संस्कृतीच्या व्यापकतेचे प्रतिबिंबित करणाऱ्या या स्मृती सर्व मानवांच्या हिताचे रक्षण करतात.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. पाण्डेय विमलचंद्र प्राचीन भारत का राजनैतिक तथा सांस्कृतिक इतिहास, सेन्ट्रल बुक डेपो, इलाहाबाद, १९७५.
२. पार्जिटर, एफ. जी. एनशंट इंडियन हिस्टोरीकल ट्रेडीशन्स, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी, लंडन, १९२२.
३. निकम, एन.ए. भारतीय संस्कृती की कुछ अवधारणाएँ, हिन्दी अनुराधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, १९७९.
४. दास, आर. एम. : वुमेन इन मनु अँड हीज सेवन कॉमेटेटर्स, कांचन पब्लिकेशन्स, बोधगया, १९६२.
५. डॉ. दत्तरी केशव लक्ष्मण: धर्मरहस्य, महाराष्ट्र, राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९६५.
६. प्रभु, पी.एन.: हिंदू सोशल ऑर्गनायझेशन, बॉम्बे, १९५४.
७. त्रिपाठी, आर.एस. "प्राचीन भारताचा इतिहास", ओरिएंट पब्लिकेशन, दिल्ली, १९७१
८. राजा, सी.के., सम आस्पेक्ट ऑफ एज्युकेशन इन एनशियंट इंडिया, अड्यार पब्लिकेशन, नवी

दिल्ली, १९५०

९. दास, संतोष कुमार, प्राचीन हिंदूची शैक्षणिक प्रणाली, मित्र प्रेस, कलकत्ता, १९३१
१०. भांडारकर डी.के., प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे काही पैलू, ओरिएंट पब्लिकेशन, दिल्ली, १९७७
११. अल्टेकर, ए.एस., प्राचीन भारतातील शिक्षण, नंदा किशोर ब्रदर्स, बनारस, १९६१
१२. अय्यर नारायण आर.ए.: द हिस्ट्री ऑफ द हिंदू लॉ इन द वेदिक एज अँड पोस्ट वेदिक टाईम्स डाउन टू द इन्स्टिट्यूट्स ऑफ मनु, मद्रास, १९२५
१३. वास्तव के.सि., प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृती, युनायटेड बुक डेपो, इलाहाबाद, ग्यारावी आवृत्ती २००९.
१४. डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी, हिंदू संस्कृतीतील राष्ट्रवाद, एस. चांद अँड कंपनी, दिल्ली, १९५७
१५. केशटीवार के.मु., प्राचीन भारताचा इतिहास विद्या प्रकाशन, नागपूर, पंचमावृत्ती, जून, १९८८
१६. डांगे स.अ., हिंदू धर्म आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९५
१७. अंबिका प्रसाद बाजपेयी, हिंदूची राज्य-कल्पना, भारत मित्र प्रेस, कलकत्ता, १९७०
१८. डॉ. लल्लनजी गोपाळ, प्राचीन भारतीय राजकीय विचार, विद्यापीठ प्रकाशने, वाराणसी, १९९९
१९. काका कालेलकर, युगातील जीवनाचा हिंदू दृष्टिकोन, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशने, दिल्ली, १९७०
२०. विजय बहादूर राव, पोस्ट-वेदिक सोसायटी अँड कल्चर, भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, १९६६
२१. शास्त्री, मंगलदेव, भारतीय संस्कृतीचा विकास. भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, १९६६
२२. <https://www.semanticscholar.org/paper/EDUCATION-SYSTEM-IN-VEDIC-PERIOD>
२३. <https://blog.teachmint.com/vedic-education-all-you-need-to-know>
२४. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/68571/1/Unit-4.pdf>
२५. <https://www.researchgate.net/publication/345051997ancient/vedic-education-in-present-era>
२६. <https://www.ijnrd.org/papers/>वर्ण व्यवस्था

**भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला आरक्षण :
धोरणात्मक व सामाजिक परिप्रेक्ष्य**

प्रा. संजय पुसदकर
सी.पी. अँड बेरार महाविद्यालय नागपूर

सारांश

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या तळागाळातील शासनाचे प्रभावी माध्यम मानल्या जातात. महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी १९९२ साली झालेल्या ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती यांच्या माध्यमातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. अनेक राज्यांनी हे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात महिला आरक्षणाच्या धोरणात्मक आधार, राजकीय सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि लोकशाहीवरील परिणाम या ठळक मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठी आणि विविधतेने नटलेली लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. या लोकशाही व्यवस्थेचे खरे सामर्थ्य तळागाळातील शासनव्यवस्थेमध्ये म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण व शहरी भागातील नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित असलेल्या विविध प्रश्नांचे निराकरण करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण संस्था आहेत. स्थानिक पातळीवर विकास नियोजन, सार्वजनिक सुविधा, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये या संस्थांची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सर्व घटकांचे प्रतिनिधित्व असणे हे लोकशाहीच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक मानले जाते.

भारतीय समाजव्यवस्थेत दीर्घकाळ पितृसत्ताक परंपरेचा प्रभाव राहिल्यामुळे महिलांचे राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनातील प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले होते. सामाजिक रूढी, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक अवलंबित्व आणि कुटुंबीय जबाबदाऱ्या यांमुळे महिलांना राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे कठीण होते. परिणामी निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा आवाज कमी प्रमाणात ऐकू येत होता. महिलांच्या या अल्प प्रतिनिधित्वामुळे त्यांच्या प्रश्नांना आणि गरजांना योग्य प्राधान्य मिळत नव्हते.

या परिस्थितीत महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतूद करणे आवश्यक मानले गेले. १९९२ साली करण्यात आलेल्या ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती यांच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आणि महिलांसाठी किमान ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. या घटनादुरुस्त्यांमुळे महिलांना स्थानिक शासनव्यवस्थेत सहभागी होण्याची ऐतिहासिक संधी प्राप्त झाली.

महिला आरक्षणामुळे लाखो महिलांनी प्रथमच राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका या संस्थांमध्ये महिलांनी नेतृत्वाची जबाबदारी स्वीकारली. अनेक राज्यांनी महिलांच्या राजकीय सहभागाला अधिक प्रोत्साहन देण्यासाठी आरक्षणाची टक्केवारी ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविली आहे. या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या नेतृत्वगुणांना वाव मिळाला तसेच समाजातील लिंगसमानतेच्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल उचलले गेले.

महिला आरक्षणाचा प्रभाव केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित नसून त्याचा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांवरही मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून येतो. महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक विकासाच्या प्राधान्यक्रमांमध्ये बदल घडून आले असून शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि महिला व बालकल्याण यांसारख्या विषयांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक आणि सामाजिक परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक पाया, त्यातून निर्माण झालेले राजकीय सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन तसेच अंमलबजावणीतील आव्हाने या मुद्द्यांचा अभ्यास करून या धोरणाचे व्यापक परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

मुख्य मुद्दे

महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक पाया

महिला आरक्षणाची संकल्पना घटनात्मक तरतुदींवर आधारित आहे. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आणि महिलांसाठी किमान ३३% जागा राखीव ठेवण्याची सक्ती करण्यात आली.

या तरतुदीमुळे महिलांना केवळ सदस्य म्हणून नव्हे तर अध्यक्ष, सरपंच, सभापती, महापौर अशा नेतृत्वाच्या पदांवरही संधी मिळाली. काही राज्यांनी आरक्षणाची टक्केवारी ५०% पर्यंत वाढवून महिलांच्या सहभागाला अधिक बळ दिले.

धोरणात्मकदृष्ट्या या आरक्षणाचा उद्देश सामाजिक न्याय, लिंगसमानता आणि राजकीय सक्षमीकरण साध्य करणे हा होता.

महिला आरक्षण आणि राजकीय सक्षमीकरण

महिला आरक्षणामुळे लाखो महिला प्रथमच औपचारिक राजकारणात प्रवेश करू शकल्या. ग्रामीण भागातील महिलांना स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी सांभाळण्याची संधी मिळाली.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढल्यामुळे विकास आराखड्यांमध्ये महिला व बालकल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छता यांसारख्या प्रश्नांना प्राधान्य मिळू लागले.

महिलांच्या नेतृत्वामुळे स्थानिक प्रशासन अधिक संवेदनशील आणि लोकाभिमुख झाले असल्याचे विविध अभ्यासातून दिसून येते. आत्मविश्वास, संवादकौशल्य आणि नेतृत्वगुण यांची वाढ ही या प्रक्रियेची महत्त्वाची फलश्रुती आहे.

महिला आरक्षणाचे सामाजिक परिणाम

महिला आरक्षणाचा परिणाम केवळ राजकीय पातळीवर मर्यादित राहिला नाही, तर सामाजिक संरचनेतही बदल घडवून आणला.

१. पितृसत्ताक मानसिकतेला आव्हान – सार्वजनिक जीवनात महिलांची उपस्थिती वाढल्याने पारंपरिक दृष्टिकोनात बदल झाला.

२. शिक्षणाबाबत जागरूकता – महिला प्रतिनिधींनी मुलींच्या शिक्षणावर विशेष भर दिला.

३. स्वयं-सहाय्यता गटांची वाढ – महिलांनी आर्थिक सक्षमीकरणासाठी बचतगट आणि लघुउद्योगांना चालना दिली.

४. सामाजिक प्रश्नांवर ठोस भूमिका – बालविवाह, दारूबंदी, घरगुती हिंसाचार यांसारख्या विषयांवर महिलांनी पुढाकार घेतला.

यामुळे महिला आरक्षण सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरले आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

महिला आरक्षणाच्या यशस्वितेस काही मर्यादा देखील आहेत.

❖ प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व (सरपंच-पती प्रथा) – अनेक ठिकाणी वास्तविक सत्ता पुरुषांकडे राहते.

❖ प्रशिक्षणाचा अभाव – प्रशासकीय ज्ञान व कायदेशीर प्रक्रियेची माहिती अपुरी असते.

❖ सामाजिक दबाव व राजकीय हस्तक्षेप – जातीय व पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव राहतो.

❖ आर्थिक स्वायत्ततेची मर्यादा – निधी व संसाधनांची कमतरता निर्णयक्षमतेवर परिणाम करते.

या अडचणी दूर करण्यासाठी नियमित प्रशिक्षण, कायदेशीर संरक्षण आणि सामाजिक जागरूकता आवश्यक आहे.

लोकशाही बळकटीकरणातील भूमिका

महिला आरक्षणामुळे स्थानिक लोकशाही अधिक व्यापक आणि समावेशक झाली आहे. वंचित व दुर्लक्षित घटकांना प्रतिनिधित्व मिळाले आहे.

महिलांचा सहभाग वाढल्याने पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जनसहभाग वाढला आहे. तळागाळातील शासनव्यवस्था अधिक लोकाभिमुख बनली आहे.

यामुळे महिला आरक्षण हे केवळ सामाजिक न्यायाचे साधन नसून लोकशाही बळकट करण्याचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

निष्कर्ष

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षण हे सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. घटनात्मक तरतुदींमुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळाले आणि त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण घडून आले.

तथापि, प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व, प्रशिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक अडथळे यांसारखी आव्हाने दूर करणे आवश्यक आहे. योग्य धोरणात्मक सुधारणा, संस्थात्मक पाठबळ आणि सामाजिक मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडवून आणल्यास महिला आरक्षण अधिक प्रभावी ठरेल.

अशा प्रकारे महिला आरक्षण ही भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढीकरणाची आणि लिंगसमानतेच्या प्रस्थापनेची एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. भोसले, बी. जी. (२०१२). भारतीय राज्यघटना व शासनव्यवस्था., प्रशांत प्रकाशन पुणे.
२. जोशी, व्ही. आर. (२०१५). पंचायतराज व्यवस्था. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन.
३. पाटील, आर. एम. (२०१८). स्थानिक स्वराज्य संस्था. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
४. देशमुख, एस. डी. (२०१६). भारतीय राजकारण आणि महिला सक्षमीकरण., मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
५. सावंत, एम. के. (२०१९). महिला आणि राजकीय सहभाग., डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.
६. महाराष्ट्र शासन., पंचायतराज वार्षिक अहवाल., मुंबई.

भारताचे परराष्ट्र धोरण: वाढता जागतिक प्रभाव आणि मृदू शक्ती**प्रा.डॉ.स्वप्ना लेंडे**

सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

swapnalende2@gmail.com**सारांश (Abstract) :-**

परराष्ट्र धोरण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे मार्गदर्शन करणारे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. भारताने स्वातंत्र्यानंतर शांतता, सहकार्य आणि विकास या मूल्यांवर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. प्रारंभी गुटनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांवर आधारित असलेले भारताचे परराष्ट्र धोरण आज बहुआयामी आणि गतिमान स्वरूप धारण करत आहे. जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि राजनैतिक सक्रियता यांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक पातळीवर आपला प्रभाव वाढवला आहे.

यासोबतच भारताने सांस्कृतिक परंपरा, योग, आयुर्वेद, भारतीय चित्रपटसृष्टी, लोकशाही मूल्ये आणि प्रवासी भारतीयांच्या माध्यमातून “मृदू शक्ती” (Soft Power) प्रभावीपणे वापरली आहे. त्यामुळे भारताची जागतिक प्रतिमा मजबूत झाली आहे. या संशोधनात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये, जागतिक प्रभाव आणि सॉफ्ट पॉवरची भूमिका यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

कीवर्ड: परराष्ट्र धोरण, सॉफ्ट पॉवर, जागतिक प्रभाव, सांस्कृतिक राजनय, भारत

प्रस्तावना :-

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात एखाद्या देशाचा विकास आणि त्याची आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिष्ठा मोठ्या प्रमाणावर त्या देशाच्या परराष्ट्र धोरणावर अवलंबून असते. परराष्ट्र धोरण म्हणजे एखाद्या देशाने इतर देशांशी राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी आखलेली रणनीती होय. भारतासारख्या मोठ्या आणि विविधतेने समृद्ध देशासाठी प्रभावी आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण अत्यंत महत्वाचे ठरते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने शांतता, सहकार्य, परस्पर आदर आणि सार्वभौमत्व या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरण अवलंबले आहे.

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी करताना **अलिप्ततावाद (Non-Alignment)** या धोरणाला महत्त्व दिले. त्या काळात

जग दोन महासत्तांमध्ये विभागले गेले होते; अशा परिस्थितीत भारताने कोणत्याही गटात सामील न होता स्वतंत्र आणि संतुलित भूमिका स्वीकारली. पुढे बदलत्या जागतिक परिस्थितीनुसार भारताने आपले परराष्ट्र धोरण अधिक व्यावहारिक आणि बहुआयामी बनवले. आज भारत केवळ प्रादेशिकच नव्हे तर जागतिक स्तरावरही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे.

गेल्या काही दशकांत भारताची आर्थिक प्रगती, तंत्रज्ञानातील विकास, लोकसंख्येची ताकद आणि लोकशाही व्यवस्था यामुळे भारताचा जागतिक प्रभाव लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. भारत अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहे, जसे की United Nations, G20 आणि BRICS. या मंचांवर भारत जागतिक शांतता, आर्थिक सहकार्य, पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर आपली भूमिका प्रभावीपणे मांडत आहे.

भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावामागे **मृदू शक्ती (Soft Power)** हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. मृदू शक्ती म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या संस्कृती, परंपरा, मूल्ये आणि जीवनशैलीच्या माध्यमातून जगावर प्रभाव टाकणे. भारताची समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा, योग, आयुर्वेद, भारतीय सिनेमा, साहित्य आणि आध्यात्मिक विचार यामुळे भारताची सकारात्मक प्रतिमा जगभर निर्माण झाली आहे. उदाहरणार्थ, International Day of Yoga च्या माध्यमातून योगाचा प्रसार जगभर झाला असून त्यामुळे भारताची सांस्कृतिक ओळख अधिक दृढ झाली आहे.

याशिवाय विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातही भारताने महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे. विशेषतः Indian Space Research Organisation (ISRO) च्या अवकाश मोहिमांमुळे भारताने जागतिक स्तरावर आपली वैज्ञानिक क्षमता सिद्ध केली आहे. तसेच जागतिक संकटाच्या काळात मानवीय मदत, औषधे आणि लसींचा पुरवठा करून भारताने “जागतिक मित्र” म्हणून आपली ओळख निर्माण केली आहे.

या सर्व पार्श्वभूमीवर भारताचे परराष्ट्र धोरण, त्याचा वाढता जागतिक प्रभाव आणि मृदू शक्तीचा प्रभावी वापर या विषयांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या संशोधन निबंधात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये, त्याची उद्दिष्टे, जागतिक स्तरावर वाढत असलेला प्रभाव आणि मृदू शक्तीची भूमिका यांचा सविस्तर आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण – संकल्पना

परराष्ट्र धोरण म्हणजे एखाद्या देशाने इतर देशांशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी, त्यांचे राष्ट्रीय हित जपण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले स्थान मजबूत करण्यासाठी आखलेली व्यापक योजना किंवा रणनीती होय. या धोरणामध्ये राजनैतिक, आर्थिक, लष्करी, सांस्कृतिक आणि सामाजिक संबंधांचा समावेश असतो. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या ऐतिहासिक परंपरा, लोकशाही मूल्ये, राष्ट्रीय हितसंबंध आणि जागतिक परिस्थिती यांच्या आधारे विकसित झाले आहे.

भारताला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाच्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी झाली. त्या काळात भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी शांतता, सहअस्तित्व आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांना महत्त्व देणारे धोरण स्वीकारले. त्यांनी **अलिप्ततावाद (Non-Alignment)** या तत्वाचा अवलंब केला. यामागील उद्दिष्ट असे होते की, शीतयुद्धाच्या काळात दोन महासत्तांमध्ये विभागलेल्या जगात भारताने कोणत्याही गटाशी पूर्णपणे संलग्न न होता स्वतंत्र आणि संतुलित भूमिका घ्यावी. या विचारातूनच Non-Aligned Movement या आंतरराष्ट्रीय चळवळीचा उदय झाला.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आणखी एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे **पंचशील तत्त्वे**. ही तत्त्वे १९५४ मध्ये भारत आणि चीन यांच्यातील करारातून पुढे आली. या तत्त्वांमध्ये परस्पर सार्वभौमत्वाचा आदर, परस्पर आक्रमण न करणे, अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे, समानता आणि परस्पर लाभ, तसेच शांततापूर्ण सहअस्तित्व या मूल्यांचा समावेश आहे. या तत्त्वांमुळे भारताने जागतिक स्तरावर शांतता आणि सहकार्याला प्राधान्य दिले.

काळानुसार जागतिक परिस्थिती बदलत गेली आणि त्यानुसार भारताचे परराष्ट्र धोरणही अधिक व्यावहारिक आणि बहुआयामी बनले. आज भारत जागतिक राजकारणात सक्रिय भूमिका बजावत आहे. भारत अनेक महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सहभाग घेतो, जसे की United Nations, G20 आणि BRICS. या मंचांवर भारत जागतिक शांतता, आर्थिक विकास, हवामान बदल, दहशतवादविरोधी सहकार्य आणि शाश्वत विकास यांसारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर आपली भूमिका मांडतो.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे राष्ट्रीय सुरक्षा राखणे, आर्थिक विकासाला चालना देणे, प्रादेशिक स्थैर्य टिकवणे आणि जागतिक शांततेसाठी योगदान देणे. यासाठी भारताने शेजारी देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्यावर भर दिला आहे. तसेच “Neighbourhood First Policy” आणि “Act East Policy” यांसारख्या उपक्रमांद्वारे भारताने आशिया आणि इतर प्रदेशांमध्ये सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आजच्या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण केवळ राजकीय संबंधांपुरते मर्यादित नसून आर्थिक सहकार्य, सांस्कृतिक आदान-प्रदान, विज्ञान व तंत्रज्ञान, व्यापार आणि मानवीय मदत या क्षेत्रांमध्येही सक्रिय झाले आहे. भारताने जागतिक स्तरावर आपली प्रतिमा मजबूत करण्यासाठी सांस्कृतिक आणि मानवी मूल्यांवर आधारित मृदू शक्तीचाही प्रभावी वापर केला आहे.

एकूणच, भारताचे परराष्ट्र धोरण हे शांतता, सहकार्य, स्वातंत्र्य आणि परस्पर आदर या मूल्यांवर आधारित आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीनुसार भारत आपले धोरण अधिक लवचिक आणि प्रभावी बनवत आहे. त्यामुळे भारताचा जागतिक प्रभाव वाढत असून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारत एक महत्त्वाची शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.

भारताचा वाढता जागतिक प्रभाव

२१व्या शतकात भारताचा जागतिक प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर वाढताना दिसून येतो. आर्थिक विकास, तंत्रज्ञानातील प्रगती, लोकसंख्येची ताकद, लोकशाही व्यवस्था आणि प्रभावी राजनैतिक धोरण यांमुळे भारत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक महत्त्वाची शक्ती म्हणून उदयास येत आहे. आज भारत केवळ दक्षिण आशियापुरता मर्यादित नसून जागतिक राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या क्षेत्रातही सक्रिय भूमिका बजावत आहे.

सर्वप्रथम, भारताच्या **आर्थिक प्रगतीमुळे** त्याचा जागतिक प्रभाव वाढला आहे. भारत जगातील वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक मानला जातो. माहिती तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र, उद्योग आणि स्टार्टअप संस्कृतीमुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत आपली ओळख निर्माण केली आहे. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात गुंतवणूक करत आहेत आणि भारत जागतिक व्यापार व्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. आर्थिक स्थैर्य आणि मोठी बाजारपेठ यांमुळे भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग बनला आहे.

दुसरे म्हणजे, **आंतरराष्ट्रीय मंचांवरील भारताची सक्रिय भूमिका** ही देखील त्याच्या वाढत्या प्रभावाची महत्त्वाची कारणे आहेत. भारत अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये महत्त्वाची भूमिका

बजावत आहे, जसे की United Nations, G20 आणि BRICS. या संघटनांद्वारे भारत जागतिक शांतता, आर्थिक सहकार्य, हवामान बदल, दहशतवादविरोधी उपाय आणि शाश्वत विकास यांसारख्या महत्वाच्या मुद्द्यांवर आपली भूमिका मांडतो. 2023 मध्ये भारताने G20 चे अध्यक्षपद भूषवले, ज्यामुळे भारताची जागतिक नेतृत्व क्षमता अधिक स्पष्ट झाली.

तिसरे म्हणजे, **विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती** देखील भारताच्या जागतिक प्रभावाला बळकटी देत आहे. विशेषतः अवकाश संशोधन क्षेत्रात भारताने उल्लेखनीय यश संपादन केले आहे. Indian Space Research Organisation (ISRO) च्या विविध अवकाश मोहिमांमुळे भारताने कमी खर्चात उच्च दर्जाचे संशोधन करण्याची क्षमता जगाला दाखवून दिली आहे. उपग्रह प्रक्षेपण सेवा, अंतराळ संशोधन आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यामुळे भारताची वैज्ञानिक प्रतिमा मजबूत झाली आहे.

याशिवाय **राजनैतिक आणि रणनीतिक सहकार्य** देखील भारताच्या प्रभावाला चालना देत आहे. भारताने आशिया, आफ्रिका, युरोप आणि अमेरिकेतील अनेक देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले आहेत. व्यापार, संरक्षण, ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवण्यासाठी भारत विविध द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय करार करत आहे. त्यामुळे जागतिक राजकारणात भारताचा आवाज अधिक प्रभावी झाला आहे.

भारतीय प्रवासी समुदाय (Indian Diaspora) हाही भारताच्या जागतिक प्रभावाचा एक महत्वाचा घटक आहे. जगातील अनेक देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भारतीय वंशाचे लोक राहतात. ते आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देत असून भारत आणि त्या देशांमधील संबंध अधिक दृढ करण्यास मदत करतात.

तसेच, मानवीय मदत आणि जागतिक संकटांमध्ये भारताची भूमिका देखील महत्वाची ठरते. नैसर्गिक आपत्ती, महामारी किंवा इतर संकटांच्या काळात भारताने अनेक देशांना मदत केली आहे. औषधे, अन्नधान्य, तांत्रिक मदत आणि बचावकार्याच्या माध्यमातून भारताने “विश्वासू मित्र” म्हणून आपली ओळख निर्माण केली आहे. एकूणच, आर्थिक प्रगती, तांत्रिक विकास, प्रभावी राजनैतिक धोरण आणि जागतिक सहकार्य यांमुळे भारताचा जागतिक प्रभाव सातत्याने वाढत आहे. भविष्यातही भारत जागतिक शांतता, विकास आणि सहकार्य यासाठी महत्वाची भूमिका बजावेल, अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते.

भारताची मृदू शक्ती (Soft Power) :-

जागतिक राजकारणात एखाद्या देशाचा प्रभाव केवळ लष्करी किंवा आर्थिक शक्तीवरच अवलंबून नसतो, तर त्या देशाच्या संस्कृती, मूल्ये, परंपरा आणि जीवनशैलीवरही अवलंबून असतो. या प्रकारच्या प्रभावाला **मृदू शक्ती (Soft Power)** असे म्हणतात. मृदू शक्ती म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या संस्कृती, विचारधारा आणि सामाजिक मूल्यांच्या माध्यमातून इतर देशांवर सकारात्मक प्रभाव टाकण्याची क्षमता होय. भारताच्या बाबतीत मृदू शक्ती ही अत्यंत प्रभावी ठरली आहे, कारण भारताकडे प्राचीन संस्कृती, विविध परंपरा आणि समृद्ध वारसा आहे.

भारताची मृदू शक्ती प्रामुख्याने त्याच्या सांस्कृतिक वारसा, आध्यात्मिक परंपरा, कला, साहित्य, योग, आयुर्वेद आणि चित्रपटसृष्टी यांमधून प्रकट होते. हजारो वर्षांची सांस्कृतिक परंपरा असलेल्या भारताने जगाला शांतता, सहिष्णुता आणि सहअस्तित्वाचा संदेश दिला आहे. भारतीय संस्कृतीतील “**वसुधैव कुटुंबकम्**” ही संकल्पना संपूर्ण जगाला एक कुटुंब मानण्याचा विचार मांडते, ज्यामुळे भारताची प्रतिमा शांतताप्रिय आणि सहकार्यशील देश म्हणून निर्माण झाली आहे.

भारतातील **योग आणि आयुर्वेद** या प्राचीन परंपरांनी जगभरात मोठी लोकप्रियता मिळवली आहे. योगाच्या माध्यमातून शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य सुधारण्यास मदत होते. या परंपरेला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळाल्यामुळे International Day of Yoga हा दिवस दरवर्षी जगभर साजरा केला जातो. या उपक्रमामुळे भारताची सांस्कृतिक ओळख आणि आध्यात्मिक परंपरा जगभर पोहोचल्या आहेत.

भारताच्या मृदू शक्तीमध्ये **भारतीय चित्रपटसृष्टी आणि मनोरंजन उद्योग** यांचाही मोठा वाटा आहे. भारतीय चित्रपट, संगीत आणि नृत्य यांना जगभर मोठी लोकप्रियता मिळाली आहे. विशेषतः Bollywood चित्रपटसृष्टीचे चित्रपट आशिया, आफ्रिका, मध्य पूर्व आणि युरोपमधील अनेक देशांमध्ये लोकप्रिय आहेत. भारतीय चित्रपटांमधून भारतीय संस्कृती, कुटुंबव्यवस्था आणि सामाजिक मूल्ये जगभर पोहोचतात.

तसेच **भारतीय प्रवासी समुदाय (Indian Diaspora)** हा देखील भारताच्या मृदू शक्तीचा महत्त्वाचा भाग आहे. जगभरातील अनेक देशांमध्ये भारतीय वंशाचे लोक मोठ्या प्रमाणावर राहतात. ते त्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेत, शिक्षणात, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

त्यामुळे भारताची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण होण्यास मदत होते आणि भारत व त्या देशांमधील संबंध अधिक मजबूत होतात.

भारताने शिक्षण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातही आपली मृदू शक्ती वापरली आहे. भारतीय विद्यापीठे, संशोधन संस्था आणि तांत्रिक कौशल्यामुळे अनेक विदेशी विद्यार्थी भारतात शिक्षण घेण्यासाठी येतात. तसेच अवकाश संशोधन क्षेत्रात Indian Space Research Organisation (ISRO) च्या यशस्वी मोहिमांमुळे भारताची वैज्ञानिक क्षमता जगभरात मान्य झाली आहे.

याशिवाय मानवीय मदत आणि जागतिक सहकार्य ही भारताच्या मृदू शक्तीची आणखी एक महत्त्वाची बाजू आहे. नैसर्गिक आपत्ती, आरोग्य संकटे आणि महामारीच्या काळात भारताने अनेक देशांना औषधे, अन्नधान्य आणि तांत्रिक मदत पुरवली आहे. यामुळे भारताने “विश्वाचा मित्र” किंवा “विश्वगुरू” म्हणून आपली प्रतिमा निर्माण केली आहे.

एकूणच, भारताची मृदू शक्ती ही त्याच्या सांस्कृतिक समृद्धी, आध्यात्मिक परंपरा, शिक्षण, विज्ञान, कला आणि मानवी मूल्यांवर आधारित आहे. या शक्तीच्या माध्यमातून भारताने जगभरात आपली सकारात्मक आणि प्रभावी प्रतिमा निर्माण केली आहे. भविष्यातही भारताची मृदू शक्ती जागतिक स्तरावर भारताचा प्रभाव वाढवण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

भारतासमोरील आव्हाने

भारताचा जागतिक प्रभाव वाढत असला तरी त्याचवेळी अनेक राजकीय, आर्थिक आणि सुरक्षा विषयक आव्हानेही भारतासमोर उभी आहेत. परराष्ट्र धोरण राबवताना या आव्हानांना योग्य प्रकारे सामोरे जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताला आपले राष्ट्रीय हितसंबंध जपताना संतुलित आणि दूरदृष्टी असलेले धोरण अवलंबावे लागते.

सर्वप्रथम सीमावाद आणि प्रादेशिक तणाव हे भारतासमोरील एक मोठे आव्हान आहे. भारताच्या काही शेजारी देशांबरोबर सीमा प्रश्न अजूनही पूर्णपणे सुटलेले नाहीत. विशेषतः China आणि Pakistan यांच्याशी असलेले सीमावाद भारताच्या परराष्ट्र धोरणासाठी महत्त्वाचे आणि संवेदनशील विषय आहेत. या तणावामुळे प्रादेशिक स्थैर्यावर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे भारताला सुरक्षा, संवाद आणि राजनैतिक प्रयत्न यांचा समतोल साधावा लागतो.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे दहशतवाद आणि सुरक्षा समस्या. दहशतवादी संघटनांमुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण होतो. विशेषतः सीमावर्ती भागांमध्ये घडणाऱ्या दहशतवादी

कारवायांमुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवादविरोधी सहकार्य वाढवण्याची गरज भासते. या संदर्भात भारताने अनेक आंतरराष्ट्रीय मंचांवर दहशतवादाविरुद्ध कठोर भूमिका मांडली आहे.

तिसरे म्हणजे **जागतिक राजकारणातील बदल आणि महासत्तांमधील स्पर्धा**. आजच्या काळात जगातील मोठ्या शक्तींमध्ये राजकीय आणि आर्थिक स्पर्धा वाढत आहे. अशा परिस्थितीत भारताला विविध देशांशी संतुलित संबंध ठेवावे लागतात. उदाहरणार्थ, भारताला United States, Russia आणि China यांसारख्या मोठ्या देशांबरोबर सहकार्य राखताना राष्ट्रीय हितसंबंध जपावे लागतात. हे संतुलन राखणे भारतासाठी एक महत्त्वाचे आव्हान आहे.

चौथे आव्हान म्हणजे **आर्थिक स्पर्धा आणि जागतिक बाजारपेठेतील आव्हाने**. जागतिकीकरणामुळे देशांमध्ये आर्थिक स्पर्धा वाढली आहे. भारताला आपल्या उद्योग, व्यापार आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात सातत्याने प्रगती करावी लागते. तसेच परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे, निर्यात वाढवणे आणि आर्थिक स्थैर्य राखणे ही देखील महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

पाचवे म्हणजे **हवामान बदल आणि पर्यावरणीय समस्या**. हवामान बदल हा आज संपूर्ण जगासमोरील एक गंभीर प्रश्न आहे. पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास आणि हरित ऊर्जा यांसारख्या विषयांवर भारताला जागतिक सहकार्य वाढवावे लागते. भारत या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहे, जसे की United Nations.

याशिवाय **सायबर सुरक्षा आणि तांत्रिक आव्हाने** ही देखील आधुनिक काळातील महत्त्वाची समस्या आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असताना सायबर हल्ले आणि माहिती सुरक्षेचे प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यामुळे भारताला तंत्रज्ञान आणि सुरक्षेच्या क्षेत्रात अधिक मजबूत धोरण तयार करावे लागते.

एकूणच, भारतासमोर सीमावाद, दहशतवाद, आर्थिक स्पर्धा, जागतिक राजकीय बदल आणि पर्यावरणीय समस्या अशी विविध आव्हाने आहेत. या सर्व आव्हानांना सामोरे जाताना भारताला प्रभावी, संतुलित आणि दूरदृष्टीपूर्ण परराष्ट्र धोरण अवलंबणे आवश्यक आहे. योग्य धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून भारत या आव्हानांवर मात करून जागतिक स्तरावर आपले स्थान अधिक मजबूत करू शकतो.

निष्कर्ष :-

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांचे रक्षण करण्याबरोबरच जागतिक शांतता, सहकार्य आणि विकास यांना प्रोत्साहन देणारे आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने शांततापूर्ण सहअस्तित्व, परस्पर आदर आणि सहकार्य या तत्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. भारताने पहिले पंतप्रधान Jawaharlal Nehru यांनी मांडलेल्या अलिप्ततावादाच्या धोरणामुळे भारताने जागतिक राजकारणात स्वतंत्र आणि संतुलित भूमिका राखली. या धोरणामुळे भारताला अनेक देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करता आले आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विश्वासार्ह प्रतिमा निर्माण झाली.

काळानुसार जागतिक परिस्थितीत मोठे बदल झाले. आर्थिक जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्पर्धा यामुळे देशांना आपली धोरणे बदलावी लागली. भारतानेही या बदलत्या परिस्थितीनुसार आपले परराष्ट्र धोरण अधिक सक्रिय, व्यावहारिक आणि बहुआयामी बनवले. आज भारत अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे, जसे की United Nations, G20 आणि BRICS. या मंचांवर भारत जागतिक शांतता, आर्थिक सहकार्य, हवामान बदल आणि शाश्वत विकास यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर प्रभावीपणे आपली भूमिका मांडत आहे.

भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावामागे आर्थिक विकास, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती, राजनैतिक सक्रियता आणि मजबूत लोकशाही व्यवस्था ही प्रमुख कारणे आहेत. विशेषतः अवकाश संशोधन क्षेत्रात Indian Space Research Organisation (ISRO) च्या यशस्वी मोहिमांमुळे भारताने जगभरात आपली वैज्ञानिक क्षमता सिद्ध केली आहे. याशिवाय माहिती तंत्रज्ञान, व्यापार आणि उद्योग क्षेत्रातील प्रगतीमुळे भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग बनत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात **मृदू शक्ती (Soft Power)** हाही एक महत्त्वाचा घटक आहे. भारताची समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा, योग, आयुर्वेद, भारतीय सिनेमा आणि आध्यात्मिक विचार यामुळे जगभरात भारताची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण झाली आहे. उदाहरणार्थ, International Day of Yoga च्या माध्यमातून योगाचा प्रसार जगभर झाला असून भारताच्या सांस्कृतिक वारशाला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळाली आहे. तसेच भारतीय प्रवासी समुदायानेही भारताची ओळख आणि प्रभाव वाढवण्यास महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

तथापि, भारतासमोर सीमावाद, दहशतवाद, आर्थिक स्पर्धा, हवामान बदल आणि जागतिक राजकीय तणाव अशी विविध आव्हाने आहेत. विशेषतः China आणि Pakistan यांच्याशी असलेले काही प्रश्न भारतासाठी महत्त्वाचे ठरतात. या सर्व आव्हानांना सामोरे जाताना भारताला संतुलित आणि दूरदृष्टीपूर्ण धोरण स्वीकारणे आवश्यक आहे.

एकूणच, भारताचे परराष्ट्र धोरण हे शांतता, सहकार्य, विकास आणि जागतिक कल्याण या तत्वांवर आधारित आहे. आर्थिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांतील प्रगतीमुळे भारताचा जागतिक प्रभाव सातत्याने वाढत आहे. भविष्यातही योग्य धोरण, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि मृदू शक्तीच्या प्रभावी वापरामुळे भारत जागतिक स्तरावर एक महत्त्वाची आणि जबाबदार शक्ती म्हणून उदयास येईल, अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते.

संदर्भ सूची (References / Bibliography)

1. Indian Foreign Policy – V. P. Dutt
2. Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy – David M. Malone
3. Pax Indica: India and the World of the 21st Century – Shashi Tharoor
4. Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy – Shivshankar Menon
5. Ministry of External Affairs, Government of India – अधिकृत संकेतस्थळ व अहवाल
6. United Nations – आंतरराष्ट्रीय अहवाल आणि दस्तऐवज
7. Indian Space Research Organisation – अधिकृत संकेतस्थळ आणि प्रकाशने
8. महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय राज्यशास्त्र / आंतरराष्ट्रीय संबंध विषयाची पाठ्यपुस्तके

मुस्लिम राज्यकर्त्यांचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन-एक अध्ययन**प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर**

इतिहास विभाग प्रमुख,

राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगाव तह.नरखेड जि. नागपूर

सारांश -

भारतात मध्ययुगीन काळात मुस्लिम सत्तेची स्थापना झाल्यानंतर राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांबरोबरच शिक्षण क्षेत्रातही काही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्याच्या काळात शिक्षणाला विशिष्ट धार्मिक आणि प्रशासकीय स्वरूप प्राप्त झाले. मुस्लिम शासकांनी इस्लाम धर्माच्या प्रसारासाठी तसेच प्रशासन चालविण्यास सक्षम अधिकारी तयार करण्यासाठी शिक्षणव्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे मदरसे आणि मकतब या संस्थांची स्थापना मोठ्या प्रमाणात करण्यात आली. या शिक्षण संस्थांमध्ये मुख्यतः कुराण, हदीस, इस्लामी कायदे (फिकह), अरबी-फारसी भाषा, तर्कशास्त्र, गणित, खगोलशास्त्र यांसारख्या विषयांचे शिक्षण दिले जात असे. अनेक शासकांनी विद्वानांना आश्रय देऊन ग्रंथनिर्मिती, भाषांतर आणि ज्ञानवृद्धीला चालना दिली. विशेषतः काही मुघल सम्राटांनी धार्मिक शिक्षणाबरोबरच लौकिक विषयांच्या अध्ययनालाही प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच मुस्लिम शासकांचे शिक्षण विषयक धोरण हे केवळ धार्मिक मर्यादित न राहता प्रशासन, संस्कृती आणि ज्ञानाच्या विकासाशीही संबंधित होते. या धोरणामुळे मध्ययुगीन भारतात शिक्षणाची विशिष्ट पद्धती विकसित झाली आणि भारतीय समाजाच्या बौद्धिक व सांस्कृतिक जीवनावर त्याचा दीर्घकालीन प्रभाव पडला.

प्रस्तावना-

भारतात आठव्या शतकापर्यंत इस्लाम धर्माचा प्रसार भारतात बराच प्रसार झालेला होता. महंमद घोरीने उत्तर भारतात मुस्लिम राजवटीचा पाया घातला तर कुतुबुद्दीन ऐबकाने भारतात मुस्लिम राजवटीची सुरुवात केली, भारतात इ.स. १२०६ ते १८५८ या कालखंडात मुस्लिम राजवट होती. सुमारे ६५० वर्ष राज्य करून गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद, लोदी आणि मोगल घराण्यांनी भारताच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक इतिहासावर आपल्या चांगल्या वाईट कर्तृत्वाची छाप पाडली. मुस्लिम राजवटीतील धर्माधता, हिंदूव्देश, आक्रमकता व संकुचितपणा यामुळे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात भारताची बरीच पिछेहाट झाली. त्याबरोबरच काही वैशिष्ट्यपूर्ण बाबीही पडून

आल्यात, कलेच्या विकासाला चालना मिळाली. नविन शिक्षणप्रणाली उदयास आली. तिला मध्ययुगीन शिक्षण प्रणाली असे म्हणतात.

बीजशब्द- मुस्लिम, मदरसा, कुराण, सुलतान, मोगल, सम्राट

संशोधनाची उद्दिष्टे-

- १) दिल्ली सुलतानांनी शिक्षणाच्या विकासाला दिलेले योगदान स्पष्ट करणे.
- २) मुस्लिम राजवटीतील शिक्षणाची स्थिती जाणून घेणे.
- ३) मुगल सम्राटांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात घडवून आणलेले बदल विशद करणे.
- ४) मुस्लिम राजवटीत गैरमुस्लिम प्रजेच्या शिक्षणाचा स्तर समजून घेणे.
- ५) मुस्लिम राजवटीतील विविध राज्यकर्त्यांच्या शिक्षण विषयक धोरणावर प्रकाश टाकणे.

संशोधन पद्धती व साधने -

प्रस्तुत शोधनिबंध हा सामाजिक संशोधन पद्धतीवर आधारित असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा वापर करून तो पूर्णत्वास आलेला आहे.

विषय विवेचन -

भारतातील मुस्लिम राजवटीचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक होय. त्याने प्रथम मुसलमान लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला. तो अतिशय विद्वान होता. त्याच्या केवळ चार वर्षांच्या कारकिर्दीत त्याने अनेक मक्ताव व मदरसे आणि मशिदी बांधून शिक्षणाचा प्रसार केला. त्याने बौद्ध विहार व मंदिरे याचा विध्वंस करून मशिदी आणि मदरसांची निर्मिती केली.

अल्तमश हा शिक्षणप्रेमी शासक होता, त्याने दिल्लीत मदरसा बांधून त्यातून अनेक विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतले. रझिया सुलताना ही कुराणाची चांगलीच जाणकार होती. तिच्या काळात 'मुईझझी मदरसा' ही एक फार मोठी मुस्लिम शिक्षणसंस्था निर्माण झाली. सुलतान नासिरुद्दीनने अनेक हुशार विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य केले. त्याने पंजाब व जालंधर या ठिकाणी दोन महाविद्यालये स्थापन केल्याचे उल्लेख आढळतात. सुलतान नासिरुद्दीन याने पवित्र कुराणाची नक्कल केली. त्याच्या दरबारातील विद्वानांचा तो आदर करित असे. त्याच्या काळात फारशी भाषा विकसीत झाली. त्याच्या राज्यात अनेक पुस्तकांचे लिखाण झाले. 'तबकाते नासिरी' हे ऐतिहासिक दस्तऐवजाचे पुस्तक त्यापैकीच एक होय. बल्बनने अनेक विद्वान व बुद्धीवंतांना राजाश्रय दिला. त्याच्या दरबारात आमिर खुसरो हा प्रतिभाशाली विद्वान होता. त्याच्या २० वर्षांच्या राजवटीत संस्कृती आणि वाङ्मयाला बरेच प्रोत्साहन मिळाले.

बल्बनचा पूत्र मुल्तान महंमद याने सर्वप्रथम वाङ्मय मंडळाची स्थापना केली. तो तत्वज्ञानाच्या चर्चेत भाग घेत असे. महंमदाच्या काळात शिक्षणाबरोबरच वाङ्मय निर्मितीलाही चालना मिळाली.

जलालुद्दीन खिलजी ता खिलजी साम्राज्याचा संस्थापक होय. शिक्षणप्रेमी असल्याने त्याने अनेक विद्वानांना प्रोत्साहित केले व त्यांचा आदर केला. त्यामुळे नवसाहित्य निर्मितीला बहार आली. सुल्तान जलालुद्दीन खिलजीने दिल्लीजवळ किलगुरी येथे एक ग्रंथालय स्थापन केले. त्या ग्रंथालयाचा प्रमुख आमीर खुसरो होता. अल्लाउद्दीन खिलजी हा निर्दयी व जुलमी सुल्तान होता त्याला शिक्षणाबद्दल आदर नव्हता. त्याने सुरु असलेल्या अनेक शैक्षणिक संस्था बंद केल्या होत्या. त्यामुळे काळात शिक्षणाची पिछेहाट झाली.

तुघलक घराण्याचा संस्थापक गयासुद्दीन तुघलक हा मोठा शिक्षणप्रेमी होता. त्याने विद्वानांची कदर केली. त्याने सांस्कृतिक सभा स्थापना करून अनेक विद्वानांना बक्षिसे दिली. महंमद तुघलक हा सुध्दा शिक्षणप्रेमी होता. तो स्वतः लेखक होता. त्याला वैद्यकशास्त्र, तर्कशास्त्र, खगोलशास्त्र, इत्यादींचे ज्ञान होते. तत्वज्ञानातील अनेक ग्रंथाचे त्याने वाचन केलेले होते. अनेक विद्वानांना राजसभेत बोलावून तो वादविवाद घडवून आणत असे. त्याने विद्यार्थ्यांसाठी विद्यावेतने सुरु केली. अनेक नविन मक्तबांची स्थापना केली. त्याच्या दरबारात अनेक विद्वान, लेखक, कलाकार, तत्ववेत्ते होते. यापुर्वीच्या कोणत्याही सुलतानाच्या दरबारात विद्वानांची एवढी मोठी संख्या नव्हती. दुरदुरहून विद्वान त्यांच्याकडे येत असत. फिरोज तुघलक हा स्वतः शिक्षणप्रेमी व विद्वान शासक होता. त्याने शिक्षण क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती घडवून आणली. त्याचे नाव भारतातील मुस्लिम शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी सुवर्णाक्षरांनी नोंदविले गेले, त्याच्या काळात दिल्ली हे शिक्षणाचे केंद्र बनले, वाङ्मय, इतिहास आणि कल्ला यांना त्याने उत्तेजन दिले. त्याने केवळ शिक्षण संस्थाना आर्थिक मदतच केली असे नाही तर तीस वस्तीगृहात्मक शैक्षणिक संस्थाही स्थापन केल्या. गुलाम मुलांसाठी त्याने शिक्षकांची नियुक्ती केली. शिक्षण हे पूर्णपणे राज्याची जबाबदारी आहे असे त्याचे मत होते. त्याने अनेक संस्कृत ग्रंथांचा फारशी भाषेत अनुवाद केला. हिंदू धर्माविषयी त्याची वृत्ती सहिष्णूवादी होती. त्याच्या काळात शिक्षणातून केवळ ज्ञानदानाचे कार्य होत नव्हते, तर इस्लाम धर्माला पोषक असे प्रात्यक्षिकही करून घेतले जात होते. त्याच्या ३८ वर्षांच्या राज्यकारभारात त्याने अनेक मक्ताब व मदरसे बांधले. तो गरीब विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन देत असे. फिरोजाबाद मध्ये त्याने एक मोठी मक्ताब बांधली.

भारतात मोघल साम्राज्याचा पाया घालणारा सम्राट बाबर होय. अरबी, तुर्की आणि फारशी साहित्यातील थोर विद्वान महणून त्याची ख्याती होती. त्याला स्वतःला शिक्षणाची आवड व प्रेम होते. त्याने शोहरती ई-आम या संस्थेची स्थापना केली. वाङ्मय, कला आणि कलाकारांचा तो भोक्ता होता. त्या काळातील विद्वान गयासुद्दीन, महंमद खुदागीर आणि मौलाना शहाबुद्दीन हे बाबराचे चांगले मित्र होते. बाबराने तुझूक ए बाबरी (बाबरनामा) हे आत्मचरित्र लिहिले. बाबराने शिक्षणाच्या प्रसाराकरीता काही मक्ताब व मदरसे स्थापना केले होते.

हुमायुनला कवी, तत्त्वज्ञ यांच्या सहवासात राहायला आवडत असे. त्याने दिल्ली येथे भव्य अशी शैक्षणिक संस्था निर्माण करून त्याचे प्रमुखपद शेख हुसैन यांना बहाल केले. हुमायुनने अनेक मदरसे व मक्ताब निर्माण केले. तो जेव्हा जेव्हा बाहेर जाई त्या वेळी त्याच्या बरोबर पुस्तकांचा संग्रह असे. त्याने विद्वान व बुद्धीमान व्यक्तींसाठी अतिथीगृहे बांधली. हुमायुनने खागोल व भूगोलाच्या अध्ययनासाठी महाविद्यालये सुरू केली होती. भारताच्या इतिहासात सम्राट अकबराची कारकीर्द प्रशासनाच्या बाबतीत नव्हे तर शिक्षण आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील त्याच्या योगदानाबद्दल उल्लेखनीय ठरली. तो स्वतः निरक्षर असला तरी शिक्षण प्रसाराची अतिशय आवड होती. शिक्षण, कला, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान आणि इतिहास या क्षेत्रांच्या विकासासाठी त्याने विशेष प्रयत्न केले. त्यासाठी त्याने विशेष धोरणे आखली होती. धार्मिक शिक्षण देताना हिंदूंना स्वातंत्र्य दिले. त्यामुळे साहित्य, संगीत, चित्रकला, गणित यांसारख्या विषयांचे शिक्षण सुरू झाले. त्याच्या काळात व्यावसायिक शिक्षणाला चालना मिळाली अकबराने अनेक महाविद्यालये स्थापन केली. त्याच्या काळात त्याने एक मोठे वाचनालय निर्माण केले. संस्कृत ग्रंथांचे त्याने फारशी भाषेत भाषांतर केले. हिंदू आणि मुस्लिम मुले एकत्र शिक्षण घेत होती. अकबराने फक्त मुस्लिम शिक्षणाची मत्केदारी राहू न देता त्याला हिंदू शिक्षणाची जोड त्याने दिली. म्हणूनच मुस्लिम मुले कुराण ग्रंथाचा तर हिंदू मुले व्याकरण, वेद, योगपातंजली यांसारख्या विषयांचा अभ्यास करीत असत. अकबराने आपल्या विद्वानांना आदर आणि सम्मान दिला. अकबराने एकाचवेळी हिंदू आणि मुस्लिम साहित्याचा, कलाचा, वाङ्मयाचा आदर करून त्यांना उत्तेजन दिले.

जहांगीर स्वतः विद्वान होता. त्याला कला आणि साहित्याविषयी प्रेम होते. त्याने मक्ताब व मदरसे स्थापन केले. 'जहांगीर नामा' हा ग्रंथ त्याने लिहिला. एखाद्या धनिकाच्या मृत्यूनंतर त्याची संपत्ती तो राजदरबारी जमा न करता मदरसाच्या विकासासाठी खर्च करीत असे जहांगीरने अनेक कलाकार, संगीतकार, कवी यांना आश्रय देवून त्यांच्या कला विकासासाठी मदत केली.

सम्राट शहाजहानला भव्य, विशाल इमारती बांधण्याचा शौक होता. तरीसुद्धा त्याच्या काळात शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले नाही. बुद्धीमान व विद्वान लोकांसाठी तसेच कवींसाठी त्याने बक्षिसे, शिष्यवृत्त्या सुरू केल्या. इ. स. १६५० मध्ये दिल्ली येथे जामा मशिदीजवळ मदरसा स्थापना केला. तेच आज इंपिरियल महाविद्यालय म्हणून ओळखले जाते. तसेच 'दर-उल-चाग' या महाविद्यालयाची त्याने डागडुजी केली. त्याची मुलगी जहांआरा हिने आग्रा येथे जामा मशिदीजवळ एक मदरसा सुरू केला. त्याचा मुलगा दाराशिकोव सुद्धा ज्ञानप्रेमी होता. त्याने फारशी, अरेबिक, संस्कृत या भाषांचे अध्ययन केले होते. अनेक संस्कृत ग्रंथांची त्याने भाषांतरे केली होती. शहाजहानच्या काव्यत कला, साहित्य, शिक्षण आणि संस्कृती यांचा विकास झाला. औरंगजेब हा निर्दयी आणि संकुचित विचारांचा चर्माध राज्यकर्ता होता. शिक्षणाच्या माध्यमातून इस्लामचा प्रसार करणे हे त्याचे प्रमुख ध्येय होते. त्याच्या कारकिर्दीत अनेक हिंदूंची पवित्र मंदिरे व पाठशाळा यांचा विध्वंस करून त्याजागी मशिदी, मक्ताब आणि मदरसांची निर्मिती केली. यावरून तो हिंदूधर्म, हिंदू शिक्षण यांच्या विरोधात असल्याचे जानवते. औरंगजेबाने मुस्लिम शिक्षणाला प्रोत्साहन देवून त्याचा प्रचार व प्रसार केला. मुस्लिम विद्वानांचा तो पुरस्कर्ता होता. त्यांच्यासाठी त्याने बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या सुरू केल्या. त्यांच्या काळात अनेक मक्ताब व मदरसे निर्माण झालेत. सम्राट औरंगजेब हा प्रचलित शिक्षण पद्धतीवर नाखूष होता. कारण या शिक्षणात जीवन, जीवनाला आवश्यक गोष्टी, विचार करण्याची पात्रता यांचा अभाव आढळत होता त्यांच्या मते मातृभाषा आणि चारित्र्य यावर लक्ष दिले गेले नाही. त्याचप्रमाणे हे शिक्षण जिवनाशी सुसंगत नाही. शिक्षणप्रक्रिया समाजाभिमुख असणे गरजेचे वाटल्याने औरंगजेबाने अभ्यासक्रमात मुलभूत बदल केला, इतिहास, भूगोल आणि भाषा याबरोबरच विविध कला, चांगल्या सवयी, चारित्र्यनिर्मिती या सर्वांचा समावेश असणारा अभ्यासक्रम त्याने तयार केला. त्याने अनेक बाचनालयांची निर्मिती केली. अहमदनगर, सियालकोट, गुजरात या ठिकाणी अनेक मदरसे, मक्ताब यांची त्याने स्थापना केली. त्याने मातृभाषेला अधिक प्राधान्य दिले.

निष्कर्ष :-

१. राज्यकर्ते इस्लाम धर्मिय असल्याने शिक्षणाच्या माध्यमातून इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार व प्रचार करण्याला त्यांनी प्राधान्य दिले.
२. सलतनत काळात महंमद तुघलक व फिरोज तुघलक आणि मुघल काळात सम्राट अकबर यांनी शिक्षणाच्या विकासाला बराच हातभार लावला

३. अल्लतमश, महंमद तुघलक, अकबर व शहाजहान या शासकांना शिक्षणाबद्दल निरतिशय प्रेम होते. त्यांनी सर्व जाती धर्माच्या लोकांसाठी शिक्षणाच्या जास्तीत जास्त सुविधा उपलब्ध करून दिला
४. मध्ययुगीन काळात हिंदू शिक्षणाचा व संस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणात हास घडून आला. काही उदारमतवादी राज्यकर्त्यांनी हिंदू शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले असले तरी राजाश्रय नाममात्रच होता. त्यामुळे या काळात हिंदू शिक्षणाचा व संस्कृतीचा मोठ्या प्रमाणावर हास घडून आला.
५. सम्राट औरंगजेब कट्टर धर्माभिमानी असला व हिंदू शिक्षणाचा विरोधक असला तरी त्यांचे शिक्षण विषयक धोरण सर्व शासकांमध्ये पुरोगामी स्वरूपाचे आढळून येते.

संदर्भग्रंथसूची -

- १) शर्मा, एस. पी.- भारत का इतिहास, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल आग्रा, प्रथम संस्करण, १९९१
- २) देशमुख, प्रा. एल. जी.- भारतातील शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाश कोल्हापूर,
प्रथमावृत्ती, २००४
- ३) कोलारकर, डॉ. श. गो- भारताचा इतिहास, श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, द्वितीयावृत्ती, १९९५
- ४) देशमुख, मोरेश्वर- मध्यकालीन भारताचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २००४
- ५) जोशी, गणेश नारायण- हिंदुस्तानचा संपूर्ण इतिहास, शुभदा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९५९
- ६) जाधव, डॉ. मोहन आणि इतर - भारतीय शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर,
प्रथमावृत्ती २००३

महिलांच्या राखीव जागांच्या धोरण व अंमलबजावणीमुळे अनुसूचित जमातीच्या**महिला सरपंच यांचा राजकीय सहभागात वाढ****श्री. प्रतिक गोकुलदास ठाकरे**

संशोधक, शिवाजी महाविद्यालय गडचिरोली

प्रा.डॉ. राकेश पी. करोडकर

मार्गदर्शक, शिवाजी महाविद्यालय गडचिरोली

Email: pratikthakare51@gmail.com**Abstract (सारांश)**

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने ग्रामपंचायत ही सर्वात महत्वाची प्रशासनिक संस्था मानली जाते. भारताच्या संविधानात 1992 मध्ये करण्यात आलेल्या 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक मान्यता देण्यात आली आणि महिलांसाठी तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. या आरक्षणामुळे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली.

महाराष्ट्र राज्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी 50 टक्के आरक्षण लागू करून महिलांच्या राजकीय सहभागाला अधिक बळ दिले आहे. या धोरणामुळे विशेषतः अनुसूचित जमातीतील महिलांना ग्रामपंचायतीमध्ये सरपंच म्हणून निवडून येण्याची संधी मिळाली. यामुळे ग्रामीण प्रशासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असून त्यांच्या नेतृत्वामुळे स्थानिक विकासाच्या प्रक्रियेत सकारात्मक बदल दिसून येत आहेत.

महिला सरपंचांच्या माध्यमातून पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि महिला सक्षमीकरण यांसारख्या विषयांवर अधिक लक्ष दिले जात आहे. तथापि, काही ठिकाणी सामाजिक बंधने, शिक्षणाचा अभाव आणि कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप या अडचणी देखील दिसून येतात. या संशोधनाचा उद्देश महिलांच्या आरक्षण धोरणामुळे अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंचांच्या राजकीय सहभागात झालेली वाढ आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासणे हा आहे.

Keywords (प्रमुख शब्द) : महिला आरक्षण, अनुसूचित जमाती, महिला सरपंच, राजकीय सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागाच्या प्रशासनासाठी आणि विकासासाठी ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या संस्था प्रभावी माध्यम म्हणून कार्य करतात. या संस्थांमधून लोकांना थेट शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. त्यामुळे ग्रामीण विकास आणि लोकशाही बळकट करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत आवश्यक मानल्या जातात.

भारतात दीर्घकाळ महिलांचा राजकीय सहभाग मर्यादित स्वरूपात दिसून येत होता. सामाजिक परंपरा, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक मर्यादा आणि पुरुषप्रधान मानसिकता यांमुळे महिलांना सार्वजनिक जीवनात आणि राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे कठीण होते. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिलांची परिस्थिती अधिक आव्हानात्मक होती. त्यामुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी आरक्षण धोरणाची गरज निर्माण झाली.

या पार्श्वभूमीवर १९९२ साली भारतीय संविधानात ७३ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक मान्यता मिळाली आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी तसेच अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. सुरुवातीला महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले होते. या निर्णयामुळे ग्रामीण भागातील अनेक महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून येण्याची आणि नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली.

यानंतर महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाला अधिक चालना देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू केले. या निर्णयामुळे ग्रामपंचायतींमध्ये महिला सरपंचांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. विशेषतः अनुसूचित जमातीतील महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली असून त्यांच्या सहभागामुळे ग्रामीण प्रशासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले आहे.

अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंच गावाच्या विकास प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. त्या पाणीपुरवठा, स्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्न करतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक आणि आर्थिक विकासामध्ये त्यांचे योगदान वाढले आहे.

या पार्श्वभूमीवर महिलांच्या राखीव जागांच्या धोरण आणि त्याच्या अंमलबजावणीमुळे अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंचांच्या राजकीय सहभागात झालेली वाढ अभ्यासणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objective)

- महिलांसाठी आरक्षण धोरणाचा अभ्यास करणे.
- अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंचांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
- महिला सरपंचांना येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करणे.
- आरक्षण धोरणामुळे झालेल्या सामाजिक व राजकीय बदलांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत

प्राथमिक स्रोत

- महिला सरपंचांच्या मुलाखती
- ग्रामपंचायत सदस्यांशी संवाद

द्वितीयक स्रोत

- पुस्तके
- संशोधन लेख
- सरकारी अहवाल

इंटरनेट स्रोत

या संशोधनामध्ये आदिवासी बहुल भागातील ग्रामपंचायतींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

महिलांसाठी आरक्षण धोरणाचा इतिहास

भारतात महिलांच्या राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आरक्षण धोरणाची संकल्पना महत्वाची मानली जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने सर्व नागरिकांना समान हक्क दिले असले तरी प्रत्यक्षात महिलांचा राजकीय सहभाग दीर्घकाळ कमी प्रमाणात दिसून येत होता. सामाजिक परंपरा, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा यांमुळे महिलांना राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे कठीण होते. त्यामुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करण्यासाठी आरक्षणाची गरज निर्माण झाली.

या पार्श्वभूमीवर १९९२ साली भारतीय संविधानामध्ये ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्था आणि नगरपालिकांना घटनात्मक मान्यता मिळाली. यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली. या निर्णयामुळे ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना निवडणूक लढवण्याची आणि प्रतिनिधित्व मिळवण्याची संधी प्राप्त झाली.

पुढे काही राज्यांनी महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी अधिक पुढाकार घेतला. महाराष्ट्र राज्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू करण्याचा निर्णय घेतला. या धोरणामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या स्तरांवर महिलांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात वाढले. विशेषतः अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीतील महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली.

या आरक्षणामुळे महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे. महिलांनी स्थानिक प्रशासनात सक्रिय भूमिका बजावत गावाच्या विकासासाठी विविध योजना राबवण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे महिलांसाठी आरक्षण धोरण हे ग्रामीण लोकशाही मजबूत करण्यासाठी आणि समाजातील समतेची भावना वाढवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल ठरले आहे.

अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंचांचा राजकीय सहभाग

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये अनुसूचित जमातीतील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज व्यवस्थेत अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. त्यानंतर महाराष्ट्र राज्याने महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू केल्यामुळे अनुसूचित जमातीतील महिलांना ग्रामपंचायतीच्या नेतृत्वात सहभागी होण्याची मोठी संधी मिळाली.

पूर्वी आदिवासी समाजातील महिलांचा राजकारणातील सहभाग अत्यंत कमी होता. सामाजिक मर्यादा, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक अडचणी यांमुळे त्यांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी होणे कठीण जात होते. परंतु आरक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे अनेक अनुसूचित जमातीतील महिला ग्रामपंचायतीमध्ये सरपंच म्हणून निवडून येऊ लागल्या आहेत. यामुळे स्थानिक प्रशासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले आहे.

अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंच गावाच्या विकास प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावताना दिसतात. त्या पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित

विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यावर भर देतात. विशेषतः महिलांच्या बचत गटांना प्रोत्साहन देणे, स्वच्छता अभियान राबवणे आणि गावातील मूलभूत सुविधांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे या बाबींमध्ये त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

तथापि, काही ठिकाणी सामाजिक परंपरा, पुरुषप्रधान मानसिकता आणि प्रशासकीय प्रक्रियेची अपुरी माहिती या कारणांमुळे त्यांना अडचणींना सामोरे जावे लागते. तरीही अनेक महिला सरपंच आपल्या नेतृत्वगुणांच्या आधारे या अडचणींवर मात करून गावाच्या विकासासाठी प्रभावीपणे कार्य करत आहेत.

एकूणच पाहता, आरक्षण धोरणामुळे अनुसूचित जमातीतील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला असून त्यांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामीण प्रशासन अधिक समावेशक आणि प्रभावी बनत आहे.

महिला सरपंचांना येणाऱ्या अडचणी

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षणामुळे नेतृत्वाची संधी मिळाली असली तरी महिला सरपंचांना त्यांच्या कार्यकाळात अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. विशेषतः अनुसूचित जमातीतील महिला सरपंचांसाठी या अडचणी अधिक गंभीर स्वरूपाच्या असतात. सामाजिक, शैक्षणिक आणि प्रशासकीय मर्यादा त्यांच्या प्रभावी कार्यक्षमतेवर परिणाम करताना दिसतात.

सर्वप्रथम, शिक्षणाचा अभाव ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील अनेक महिला सरपंचांचे शिक्षण कमी असते. त्यामुळे शासनाच्या योजना, प्रशासकीय नियम आणि कागदपत्रांची प्रक्रिया समजून घेण्यात त्यांना अडचणी येतात. परिणामी, काही वेळा त्यांना ग्रामसेवक किंवा इतर अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते.

दुसरी महत्त्वाची अडचण म्हणजे पुरुषप्रधान सामाजिक मानसिकता. अनेक ठिकाणी महिलांना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची संधी मिळत नाही. त्यांच्या निर्णयांमध्ये कुटुंबीय किंवा गावातील प्रभावशाली पुरुष व्यक्ती हस्तक्षेप करतात. काही ठिकाणी “सरपंच पती” ही संकल्पना आढळून येते, ज्यामध्ये महिला सरपंचांच्या नावाने प्रत्यक्षात त्यांचे पती किंवा कुटुंबातील पुरुष सदस्य कामकाज सांभाळतात.

याशिवाय प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव ही देखील एक समस्या आहे. शासनाच्या विविध योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करताना तांत्रिक माहिती आणि प्रशासकीय ज्ञान आवश्यक

असते. या बाबतीत योग्य प्रशिक्षण नसल्यामुळे महिला सरपंचांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

तसेच आर्थिक संसाधनांची कमतरता आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव देखील त्यांच्या कार्यावर परिणाम करतो. तरीही अनेक महिला सरपंच या सर्व अडचणींवर मात करून आपल्या गावाच्या विकासासाठी प्रामाणिकपणे कार्य करत आहेत. योग्य प्रशिक्षण, जागरूकता आणि सामाजिक पाठबळ मिळाल्यास महिला सरपंच अधिक प्रभावीपणे आपली जबाबदारी पार पाडू शकतात.

चर्चा (Discussion)

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद ही भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वाची सुधारणा मानली जाते. महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाल्यानंतर महिलांसाठी स्थानिक स्वराज्य ग्रामपंचायतींसारख्या संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढलेला दिसून येतो. विशेषतः अनुसूचित जमातीतील महिलांना या धोरणामुळे नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली आहे. पूर्वी सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अडचणींमुळे आदिवासी महिलांचा राजकारणातील सहभाग अत्यंत मर्यादित होता. परंतु आरक्षणाच्या अंमलबजावणीमुळे त्यांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली.

महिला सरपंचांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामविकासाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतात. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि महिला सक्षमीकरण या विषयांवर महिला प्रतिनिधी अधिक संवेदनशीलतेने काम करताना दिसतात. महिलांच्या नेतृत्वामुळे गावातील सामाजिक प्रश्नांवर अधिक प्रभावीपणे लक्ष केंद्रित केले जाते. तसेच महिला बचत गट, स्वयंसहाय्य गट आणि महिला कल्याणाशी संबंधित विविध योजना राबवण्यात महिला सरपंच सक्रिय भूमिका बजावताना दिसतात.

तथापि, आरक्षणाच्या धोरणाची अंमलबजावणी करताना काही अडचणी देखील आढळून येतात. काही ठिकाणी महिला सरपंचांच्या कार्यात कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप दिसून येतो, ज्याला सामान्यतः “सरपंच पती” ही संकल्पना म्हटले जाते. तसेच शिक्षणाचा अभाव, प्रशासकीय प्रक्रियेची अपुरी माहिती आणि पुरुषप्रधान सामाजिक मानसिकता यामुळे महिलांना पूर्णपणे स्वतंत्रपणे काम करणे कठीण होते.

एकूणच पाहता, महिलांसाठी आरक्षणाचे धोरण हे अनुसूचित जमातीतील महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ घडवून आणण्यासाठी प्रभावी ठरले आहे. योग्य प्रशिक्षण, जागरूकता आणि शासकीय

पाठबळ मिळाल्यास महिला सरपंच अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकतात आणि ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेला अधिक गती मिळू शकते

Conclusion (निष्कर्ष)

संस्थांमध्ये आरक्षण देण्याचे धोरण हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण सुधारणा मानली जाते. या धोरणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. विशेषतः अनुसूचित जमातीतील महिलांसाठी हे धोरण अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे.

महाराष्ट्र राज्यात महिलांसाठी 50 टक्के आरक्षण लागू केल्यामुळे ग्रामपंचायतींमध्ये महिला सरपंचांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. या माध्यमातून महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली असून त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे. महिला सरपंचांच्या सहभागामुळे गावातील विकास प्रक्रियेत महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले आहे.

महिला सरपंच गावातील पाणीपुरवठा, स्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करताना दिसतात. त्यांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामीण समाजात महिलांबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होत आहे.

तथापि, महिला सरपंचांना अजूनही काही अडचणींना सामोरे जावे लागते. शिक्षणाचा अभाव, प्रशासकीय प्रक्रियेची अपुरी माहिती, पुरुषप्रधान सामाजिक मानसिकता आणि कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप या समस्या काही ठिकाणी दिसून येतात. त्यामुळे महिलांना पूर्णपणे स्वतंत्रपणे काम करणे काही वेळा कठीण होते.

एकूणच पाहता, महिलांसाठी आरक्षणाचे धोरण हे अनुसूचित जमातीतील महिलांच्या राजकीय सहभागात वाढ घडवून आणण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरले आहे. भविष्यात महिला सरपंचांना प्रशिक्षण, प्रशासनिक मार्गदर्शन आणि आवश्यक संसाधने उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या नेतृत्वगुणांमध्ये अधिक वाढ होईल आणि ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया अधिक प्रभावीपणे राबवली जाऊ शकते.

References (संदर्भ)

1. भोसले, स. (2018). पंचायत राज व्यवस्था आणि महिला सहभाग. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.
2. पाटील, र. (2020). ग्रामीण विकास आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

3. जाधव, क. (2017). स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग. सामाजिक संशोधन जर्नल, 12(2), 45–52.
4. महाराष्ट्र शासन. (2019). पंचायत राज विभागाचा वार्षिक अहवाल. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.

स्थलांतरामुळे वृद्धांवर झालेला परिणाम : एक समाजकार्यात्मक अभ्यास**Dr. Priyanka Kewaldas Ambade**

Assistant Professor & HOD, Sociology

Faculty of Social Work Department, RTMNU, Nagpur

Email ID – ambadeprivanka9@gmail.com**सारांश (Abstract)**

स्थलांतर ही आधुनिक समाजातील एक महत्वाची सामाजिक आणि आर्थिक प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरण यामुळे रोजगार, शिक्षण आणि आर्थिक प्रगतीच्या शोधात लोक मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करतात. भारतामध्ये विशेषतः ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे किंवा परदेशात रोजगाराच्या संधीसाठी स्थलांतर वाढत आहे. या प्रक्रियेचा परिणाम केवळ स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींवरच होत नाही, तर त्यांच्या कुटुंबातील मागे राहणाऱ्या सदस्यांवरही मोठ्या प्रमाणावर होतो. विशेषतः वृद्ध व्यक्तींवर स्थलांतराचे परिणाम अधिक गंभीरपणे दिसून येतात.

कुटुंबातील तरुण सदस्य रोजगार किंवा शिक्षणासाठी शहरांकडे स्थलांतर केल्यानंतर ग्रामीण भागात वृद्ध पालक किंवा कुटुंबातील वृद्ध सदस्य एकटे राहतात. या परिस्थितीमुळे त्यांच्यात एकाकीपणा, मानसिक तणाव, आरोग्य समस्या आणि सामाजिक आधाराचा अभाव निर्माण होतो. स्थलांतरामुळे कुटुंब संरचनेतही मोठे बदल झाले आहेत. पूर्वी भारतात संयुक्त कुटुंब पद्धती प्रचलित होती ज्यामध्ये वृद्धांची काळजी कुटुंबातील सदस्य घेत असत; परंतु आधुनिक काळात विभक्त आणि एकल कुटुंब पद्धती वाढल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये स्थलांतर ही एक सामान्य आणि व्यापक सामाजिक प्रक्रिया बनली आहे. आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण आणि शिक्षणाच्या संधी वाढल्यामुळे लोक आपल्या मूल गावांमधून शहरांकडे स्थलांतर करतात. भारतामध्ये ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर विशेषतः जास्त प्रमाणात होत आहे. रोजगाराच्या संधी, चांगले शिक्षण आणि आधुनिक सुविधा यांचा शोध घेत तरुण पिढी शहरांकडे आकर्षित होत आहे. (Castles & Miller, 2014, p.21) या स्थलांतराचा कुटुंब संरचनेवर मोठा परिणाम झाला आहे. पारंपारिक संयुक्त कुटुंब पद्धती हळूहळू कमी होत आहे आणि विभक्त आणि एकल कुटुंब पद्धती वाढत आहे. परिणामी ग्रामीण भागात अनेक वृद्ध व्यक्ती एकटे राहतात. कुटुंबातील तरुण सदस्य दूर राहिल्यामुळे वृद्धांना भावनिक आधार, सामाजिक समर्थन आणि दैनंदिन जीवनातील मदत मिळणे कठीण होते. (Rajan, 2017, p.56)

वृद्धावस्था ही जीवनातील एक महत्त्वाची अवस्था आहे. या अवस्थेत शारीरिक शक्ती कमी होते आणि अनेक आरोग्य समस्या उद्भवतात. त्यामुळे वृद्ध व्यक्तींना कुटुंबीयांचा आधार आणि काळजी आवश्यक असते. जेव्हा हा आधार उपलब्ध होत नाही तेव्हा त्यांच्या जीवनावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. (WHO, 2020, p.48) स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या या सामाजिक बदलांचा वृद्धांच्या जीवनावर होणारा प्रभाव समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे या संशोधनामध्ये स्थलांतरामुळे वृद्ध व्यक्तींवर होणाऱ्या विविध परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. स्थलांतरामुळे वृद्ध व्यक्तींवर होणाऱ्या सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
2. स्थलांतरामुळे वृद्धांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मानसिक आणि भावनिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. वृद्धांच्या आर्थिक स्थितीवर स्थलांतराचा होणारा परिणाम समजून घेणे.
4. वृद्धांच्या समस्यांमध्ये समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे.
5. वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचवणे.

गृहीतकृत्य (Hypothesis)

1. स्थलांतरामुळे वृद्ध व्यक्तींमध्ये एकाकीपणाची भावना वाढते.
2. स्थलांतरामुळे वृद्धांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो.
3. स्थलांतरामुळे वृद्धांना सामाजिक आधार कमी मिळतो.
4. स्थलांतरामुळे काही प्रकरणांमध्ये वृद्धांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते.
5. समाजकार्य हस्तक्षेपामुळे वृद्धांच्या समस्यांमध्ये सुधारणा होऊ शकते.

साहित्य परताळा

- K. Shivakumar आणि S. Rajan (2015) यांच्या अभ्यासानुसार स्थलांतरणामुळे कुटुंबातील तरुण सदस्य शहरांकडे गेल्याने ग्रामीण भागातील वृद्ध व्यक्तींना एकाकीपणा, भावनिक ताण आणि सामाजिक आधार कमी होणे यासारख्या समस्या निर्माण होतात. कुटुंबीयांपासून दूर राहिल्यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो.

- Irudaya Rajan (2017) यांनी भारतातील वृद्धांच्या स्थितीवर केलेल्या संशोधनात असे आढळले की स्थलांतरणामुळे अनेक वृद्ध “left-behind elderly” बनतात. त्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी मुलांकडून पैसे मिळत असले तरी भावनिक व सामाजिक आधार कमी असल्यामुळे जीवनमानावर परिणाम होतो.
- HelpAge India (2018) च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील सुमारे 30–35% वृद्धांना स्थलांतरणामुळे देखभालीची कमतरता, आरोग्यसेवा मिळण्यात अडचणी आणि सामाजिक अलगाव अनुभवावा लागतो. कुटुंब संरचनेत बदल झाल्यामुळे वृद्धांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम होतो.
- K. S. James आणि S. Irudaya Rajan (2014) यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की स्थलांतरणामुळे वृद्धांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्यावर मिश्र परिणाम होतात. काही वृद्धांना मुलांकडून आर्थिक मदत मिळते, पण त्याच वेळी सामाजिक संपर्क कमी झाल्याने त्यांना मानसिक ताण जाणवतो.
- United Nations Population Fund (2020) च्या अहवालानुसार स्थलांतरण आणि लोकसंख्येचे वृद्धत्व यांचा परस्पर संबंध आहे. शहरांमध्ये कामासाठी जाणाऱ्या तरुणांमुळे ग्रामीण भागात वृद्धांची संख्या वाढते आणि care gap निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक कार्यकर्त्यांसाठी नवीन आव्हाने निर्माण होतात.

संशोधन पद्धती (Methodology)

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या पद्धतीमध्ये सामाजिक घटनेचे सविस्तर वर्णन आणि विश्लेषण केले जाते. अभ्यासासाठी ग्रामीण भागातील वृद्ध व्यक्तींची निवड नमुना पद्धतीने करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी दोन प्रमुख स्रोतांचा वापर करण्यात आला :

1. प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक माहिती मुलाखती आणि प्रश्नावलीच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली. संशोधकांनी वृद्ध व्यक्तींशी प्रत्यक्ष संवाद साधून त्यांच्या अनुभवांबद्दल माहिती घेतली.

2. दुय्यम स्रोत

दुय्यम माहिती पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या अहवालांमधून

गोळा करण्यात आली. या माहितीचे विश्लेषण करून स्थलांतरामुळे वृद्धांवर होणाऱ्या परिणामांचे सविस्तर अध्ययन करण्यात आले. (Agarwal, 2018, p.67)

स्थलांतराचे प्रकार: -स्थलांतराचे विविध प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. **ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर:** -ग्रामीण भागातील लोक रोजगाराच्या संधीसाठी शहरांकडे स्थलांतर करतात.
2. **आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर:** -काही लोक परदेशात चांगल्या रोजगाराच्या संधीसाठी स्थलांतर करतात.
3. **शैक्षणिक स्थलांतर:** -विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी मोठ्या शहरांमध्ये किंवा परदेशात स्थलांतर करतात.

या सर्व प्रकारच्या स्थलांतरामुळे कुटुंब संरचनेत बदल होतात आणि अनेक वेळा वृद्ध व्यक्तींना एकटे राहावे लागते. (Castles & Miller, 2014, p.33)

स्थलांतरामुळे वृद्धांवर होणारे परिणाम

1. **सामाजिक परिणाम:** - स्थलांतरामुळे कुटुंबातील सदस्य दूर राहिल्यामुळे वृद्धांना सामाजिक आधार कमी मिळतो. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये वृद्धांना कुटुंबीयांची साथ मिळत असे; परंतु विभक्तकुटुंब पद्धती वाढल्यामुळे अनेक वृद्ध व्यक्ती एकटे राहतात. यामुळे त्यांना समाजात एकाकीपणा जाणवतो. (Rajan, 2017, p.74)
2. **मानसिक परिणाम:** - वृद्ध व्यक्तींमध्ये नैराश्य, चिंता आणि असुरक्षिततेची भावना वाढते. कुटुंबातील सदस्य दूर राहिल्यामुळे त्यांना भावनिक आधार कमी मिळतो. यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो. (WHO, 2020, p.62)
3. **आर्थिक परिणाम:** - काही वेळा स्थलांतरित सदस्यांकडून वृद्धांना आर्थिक मदत मिळते. परंतु सर्वच प्रकरणांमध्ये आर्थिक सहाय्य मिळत नाही. त्यामुळे काही वृद्धांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. (Desai, 2010, p.145)
4. **आरोग्यावर परिणाम:** - वृद्ध व्यक्तींना नियमित आरोग्यसेवा मिळण्यात अडचणी येतात. कुटुंबीय नसल्यामुळे त्यांना डॉक्टरकडे जाणे किंवा औषधोपचार घेणे कठीण होते. (HelpAge India, 2019, p.58) स्थलांतरामुळे वृद्धांवर होणारे प्रमुख परिणाम :

	परिणाम	टक्केवारी
1.	एकाकीपणा	40%
2.	मानसिक तणाव	25%
3.	आर्थिक समस्या	20%
4.	आरोग्य समस्या	15%

या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की स्थलांतरामुळे सर्वात मोठा परिणाम एकाकीपणावर होतो. (Singh, 2015, p.102)

स्थलांतरामुळे वृद्धांनी कोणते नियोजन करावे आणि कशा प्रकारे तयार राहावे: -

आजच्या काळात रोजगार, शिक्षण किंवा आर्थिक प्रगतीसाठी तरुण पिढी शहरांकडे किंवा परदेशात स्थलांतर करते. या प्रक्रियेमुळे अनेक वृद्ध व्यक्तींना आपल्या मुलांपासून किंवा कुटुंबीयांपासून दूर राहावे लागते. त्यामुळे वृद्धांनी स्वतःच्या सुरक्षिततेसाठी, आरोग्यासाठी आणि आर्थिक स्थैर्यासाठी काही महत्वाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. योग्य नियोजन केल्यास स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणी कमी करता येतात आणि वृद्धांना स्वावलंबी व सुरक्षित जीवन जगता येते.

सर्वप्रथम, आर्थिक नियोजन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. वृद्धांनी आपल्या उत्पन्नाचे योग्य नियोजन करून बचत, पेन्शन, विमा योजना आणि इतर आर्थिक साधनांचा वापर करावा. जर मुलं स्थलांतरित झाली असतील तर वृद्धांनी स्वतःच्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी स्थिर उत्पन्नाची व्यवस्था करणे आवश्यक असते. बँक खाते, पेन्शन योजना, वृद्धापकाळ भत्ता आणि सरकारी योजनांचा लाभ घेणे हेही महत्वाचे आहे. आर्थिक सुरक्षितता असल्यास वृद्धांना दैनंदिन जीवनात कमी अडचणी येतात (Desai, 2010, p.152).

दुसरे महत्वाचे नियोजन म्हणजे आरोग्य नियोजन. वृद्धावस्थेत शारीरिक समस्या वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे नियमित आरोग्य तपासणी, औषधोपचार, आरोग्य विमा योजना आणि जवळच्या आरोग्य केंद्रांची माहिती ठेवणे आवश्यक आहे. मुलं दूर असताना आरोग्य समस्या निर्माण झाल्यास योग्य वेळी उपचार मिळणे अत्यंत आवश्यक असते. त्यामुळे आरोग्यविषयक नोंदी, डॉक्टरांचा संपर्क आणि आवश्यक औषधांचा साठा ठेवणे ही महत्वाचे आहे (World Health Organization, 2020, p.65).

तिसरे म्हणजे सामाजिक आधाराचे नियोजन. कुटुंबातील सदस्य दूर राहिल्यामुळे वृद्धांना एकाकीपणा जाणवू शकतो. त्यामुळे वृद्धांनी आपल्या समाजातील लोकांशी, शेजाऱ्यांशी आणि मित्रांशी संपर्क ठेवणे आवश्यक आहे. सामाजिक गट, वरिष्ठ नागरिक संघटना, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी झाल्यास त्यांना मानसिक आधार मिळतो. सामाजिक संबंध मजबूत असल्यास एकाकीपणाची भावना कमी होते (Rajan, 2017, p.92).

चौथे म्हणजे सुरक्षिततेचे नियोजन. वृद्धांनी आपल्या घराची आणि वैयक्तिक सुरक्षिततेची काळजी घेणे आवश्यक आहे. घरात आवश्यक सुविधा, आपत्कालीन संपर्क क्रमांक आणि शेजाऱ्यांशी समन्वय ठेवणे हे महत्वाचे आहे. मोबाईल फोन किंवा डिजिटल साधनांचा वापर करून मुलांशी नियमित संपर्क ठेवता येतो. यामुळे त्यांना भावनिक आधार मिळतो आणि सुरक्षिततेची भावना वाढते (HelpAge India, 2019, p.60).

पाचवे म्हणजे मानसिक तयारी. स्थलांतरामुळे कुटुंबातील सदस्य दूर राहिल्यास मानसिक तणाव निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे वृद्धांनी सकारात्मक विचार ठेवणे, छंद जोपासणे आणि समाजातील उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांचे मानसिक आरोग्य चांगले राहते आणि जीवनाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन तयार होतो (Singh, 2015, p.108).

याप्रमाणे योग्य आर्थिक, आरोग्य, सामाजिक आणि मानसिक नियोजन केल्यास वृद्ध व्यक्तींना स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा सामना करणे सोपे जाते. समाजकार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था आणि सरकारी योजना यांच्या मदतीनेही वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करता येते. त्यामुळे स्थलांतराच्या परिस्थितीतही वृद्ध व्यक्तींना सुरक्षित, स्वावलंबी आणि सन्मानाने जीवन जगता येऊ शकते.

नवीन योजना (Schemes)

स्थलांतराच्या परिस्थितीत वृद्ध व्यक्तींना आर्थिक, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षितता मिळावी यासाठी भारत सरकार आणि विविध संस्थांनी अनेक नवीन योजना (Schemes) सुरू केल्या आहेत. या योजना वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी महत्वाच्या ठरतात. खाली काही महत्वाच्या योजना दिल्या आहेत.

1. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना (Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme – IGNOAPS): - ही योजना राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता कार्यक्रम (NSAP)

अंतर्गत चालवली जाते. या योजनेत 60 वर्षांवरील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वृद्धांना मासिक आर्थिक मदत दिली जाते. 60 ते 79 वर्षे वयोगटातील वृद्धांना केंद्र सरकारकडून निश्चित आर्थिक सहाय्य दिले जाते आणि 80 वर्षांवरील वृद्धांना अधिक रक्कम दिली जाते. या योजनेमुळे स्थलांतरामुळे कुटुंबीय दूर असलेल्या वृद्धांना आर्थिक आधार मिळतो आणि त्यांना स्वावलंबी जीवन जगता येते. (Ministry of Rural Development, 2021, p.45)

2. अटल वयो अभ्युदय योजना (Atal Vayo Abhyuday Yojana – AVYAY): - ही योजना भारत सरकारच्या सामाजिक न्याय आणि अधिकारिता मंत्रालय द्वारे राबवली जाते. या योजनेचा उद्देश वृद्धांच्या सामाजिक सुरक्षा आणि सन्मानपूर्ण जीवनासाठी विविध सेवा उपलब्ध करून देणे हा आहे. या अंतर्गत वृद्धाश्रम, डे-केअर सेंटर, आरोग्य सेवा आणि समुपदेशन सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. स्थलांतरामुळे एकटे राहणाऱ्या वृद्धांसाठी ही योजना अत्यंत उपयुक्त ठरते. (Ministry of Social Justice and Empowerment, 2022, p.32)

3. राष्ट्रीय वयोश्री योजना (Rashtriya Vayoshri Yojana): - ही योजना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वृद्धांसाठी सहाय्यक उपकरणे उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत काठी, व्हीलचेअर, श्रवणयंत्र, चष्मा इत्यादी उपकरणे मोफत दिली जातात. यामुळे शारीरिक अडचणी असलेल्या वृद्धांना स्वावलंबी जीवन जगणे सोपे होते. (Government of India, 2020, p.18)

4. वरिष्ठ नागरिक आरोग्य विमा योजना (Senior Citizen Health Insurance Schemes): - वृद्धांच्या आरोग्य समस्यांचा विचार करून अनेक आरोग्य विमा योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. उदाहरणार्थ, आयुष्मान भारत योजना अंतर्गत आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना आरोग्य विमा संरक्षण दिले जाते. या योजनेमुळे वृद्धांना मोठ्या वैद्यकीय खर्चापासून संरक्षण मिळते. स्थलांतरामुळे कुटुंबीय दूर असतानाही वृद्धांना आरोग्य सेवा मिळण्यास मदत होते. (NITI Aayog, 2021, p.54)

5. प्रधानमंत्री वय वंदना योजना (Pradhan Mantri Vaya Vandana Yojana): - ही योजना भारतीय जीवन विमा निगम (LIC) द्वारे चालवली जाते. या योजनेअंतर्गत 60 वर्षांवरील नागरिकांना निश्चित व्याजदरासह नियमित पेन्शन मिळते. या योजनेचा उद्देश वृद्धांना आर्थिक स्थैर्य प्रदान करणे हा आहे. स्थलांतरामुळे मुलांवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून राहण्याची गरज कमी करण्यासाठी ही योजना उपयुक्त ठरते. (LIC, 2021, p.12)

वरील योजनांमुळे वृद्ध व्यक्तींना आर्थिक, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षितता मिळण्यास मदत होते. विशेषतः स्थलांतरामुळे कुटुंबीय दूर राहिल्यास या योजना वृद्धांसाठी आधार ठरतात. सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजकार्यकर्ते यांनी या योजनांची माहिती वृद्धांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे, जेणेकरून अधिकाधिक वृद्धांना या योजनांचा लाभ मिळू शकेल.

समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका

समाजकार्यकर्ते वृद्धांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते वृद्धांसाठी समुपदेशन सेवा, आरोग्य सेवा आणि सामाजिक समर्थन उपलब्ध करून देतात. तसेच स्वयंसेवी संस्था आणि सरकारी योजनांच्या माध्यमातून वृद्धांना मदत करतात. समाजकार्यकर्ते समुदायामध्ये जागरूकता निर्माण करून वृद्धांच्या समस्यांबद्दल समाजाला संवेदनशील बनवतात. ते वृद्धांसाठी डे-केअर केंद्रे, आरोग्य शिबिरे आणि सहाय्य गट आयोजित करतात. (Agarwal, 2018, p.121) समाजकार्यकर्ते सरकारी योजना जसे की वृद्धापकाळ पेन्शन योजना, आरोग्य विमा योजना आणि सामाजिक सुरक्षा योजना यांची माहिती देऊन वृद्धांना त्या योजनांचा लाभ मिळवून देतात. त्यामुळे वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करता येते. (Desai, 2010, p.168)

परिणाम (Findings): - या अभ्यासातून पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आले :

1. स्थलांतरामुळे वृद्ध व्यक्तींमध्ये एकाकीपणा वाढतो.
2. कुटुंबातील सदस्य दूर राहिल्यामुळे वृद्धांना भावनिक आधार कमी मिळतो.
3. काही वृद्धांना आर्थिक सहाय्य मिळते, परंतु सामाजिक आधाराचा अभाव जाणवतो.
4. वृद्धांच्या आरोग्य सेवांमध्ये अडचणी निर्माण होतात.
5. समुदाय आधारित सेवा आणि समाजकार्य हस्तक्षेप वृद्धांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. (Rajan, 2017, p.89)

वृद्धांना सोडून परदेशात गेलेल्या मुलांकरिता काही सूचना: - वृद्धांना भारतात सोडून परदेशात गेलेल्या मुलांनी त्यांच्या पालकांची काळजी घेण्यासाठी खालील १० सूचना पाळणे उपयुक्त ठरते:

1. **नियमित संपर्क ठेवणे:** -मुलांनी पालकांशी दररोज किंवा नियमितपणे फोन, व्हिडिओ कॉलद्वारे संपर्क ठेवावा. यामुळे वृद्धांचा एकटेपणा कमी होतो.
2. **आर्थिक सुरक्षितता सुनिश्चित करणे:** -पालकांच्या दैनंदिन गरजा, औषधे व आरोग्य खर्चासाठी नियमित आर्थिक मदत पाठवावी.

3. **आरोग्य तपासणीची व्यवस्था करणे:** -पालकांची नियमित आरोग्य तपासणी होईल यासाठी जवळच्या डॉक्टर किंवा हॉस्पिटलशी संपर्क ठेवावा.
4. **विश्वासू नातेवाईक किंवा शेजाऱ्यांची मदत घेणे:** -पालकांच्या जवळ विश्वासू नातेवाईक किंवा शेजाऱ्यांशी संपर्क ठेवून त्यांच्याकडून वेळोवेळी चौकशी करून घ्यावी.
5. **आपत्कालीन परिस्थितीची योजना तयार करणे:** -आपत्कालीन परिस्थितीत कोणाला संपर्क करायचा, कोणत्या हॉस्पिटलमध्ये जायचे याची आधीच व्यवस्था करून ठेवावी.
6. **सामाजिक सहभाग वाढवणे:** -पालकांना स्थानिक मंडळे, ज्येष्ठ नागरिक संघ किंवा धार्मिक व सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
7. **तंत्रज्ञान वापरायला शिकवणे:** -व्हिडिओ कॉल, मेसेजिंग ॲप्स वापरायला शिकवल्यास मुलांशी संवाद अधिक सोपा होतो.
8. **नियमित भेट देणे:** -शक्य असल्यास वर्षातून किमान एकदा तरी भारतात येऊन पालकांसोबत वेळ घालवावा.
9. **घरगुती मदतनीस ठेवणे:** -आवश्यक असल्यास घरकाम, स्वयंपाक किंवा आरोग्य देखभालीसाठी मदतनीस ठेवावा.
10. **भावनिक आधार देणे:** -पालकांच्या भावना समजून घेऊन त्यांना प्रेम, आदर आणि मानसिक आधार देणे खूप महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

अभ्यासातून असे दिसून आले की स्थलांतरामुळे वृद्धांच्या जीवनमानात मोठे बदल घडतात. सामाजिक आधार कमी होणे, मानसिक असुरक्षितता आणि आरोग्य समस्यांमध्ये वाढ होणे हे त्यातील प्रमुख परिणाम आहेत. त्यामुळे वृद्धांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. समाजकार्यकर्ते समुदाय आधारित सेवा, समुपदेशन आणि आरोग्य सेवा यांच्या माध्यमातून वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करू शकतात. (Desai, 2010, p.112)

स्थलांतर ही आधुनिक समाजातील एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे. तथापि, या प्रक्रियेचे काही नकारात्मक परिणामही दिसून येतात. विशेषतः ग्रामीण भागातील वृद्ध व्यक्तींवर स्थलांतराचा मोठा प्रभाव पडतो. एकाकीपणा, मानसिक तणाव, आर्थिक असुरक्षितता आणि आरोग्य समस्या या प्रमुख अडचणी आहेत. या समस्यांवर उपाय करण्यासाठी कुटुंब, समाज आणि सरकार यांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. (WHO, 2020, p.62) या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की

स्थलांतरामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या जीवनमानावर लक्षणीय परिणाम होतो. सामाजिक आधाराचा अभाव, मानसिक तणाव आणि आरोग्य समस्या या प्रमुख समस्या आहेत. म्हणूनच सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजकार्यकर्ते यांनी संयुक्तपणे वृद्धांच्या कल्याणासाठी विविध कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. समुदाय आधारित सेवा, आरोग्य सेवा आणि सामाजिक समर्थन यांद्वारे वृद्धांच्या जीवनमानात सुधारणा करता येऊ शकते. (Desai, 2010, p.168)

References: -

- Agarwal, S. (2018). Ageing in India: Problems and policies (pp. 67121). New Delhi: Concept Publishing.
- Castles, S., & Miller, M. (2014). The age of migration: International population movements in the modern world (5th ed., pp. 21,33). New York: Guilford Press.
- Desai, M. (2010). Social work and social development (pp.112,145,152,168). Mumbai: Himalaya Publishing.
- Government of India. (2020). Rashtriya Vayoshri Yojana: Scheme guidelines (pp. 18). New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment.
- HelpAge India. (2015,2018). State of elderly in India 2018 (pp. 145). New Delhi: HelpAge India.
- HelpAge India. (2019). State of elderly in India 2019 (pp. 57,60). New Delhi: HelpAge India.
- James, K. S., & Rajan, S. I. (2014). Demography of ageing in India (pp. 60–82). Cambridge: Cambridge University Press.
- Life Insurance Corporation of India. (2021). Pradhan Mantri Vaya Vandana Yojana: Scheme details (pp.12). Mumbai: LIC of India.
- Ministry of Rural Development. (2021). National Social Assistance Programme: Scheme guidelines (pp. 45,14–28). New Delhi: Government of India.

- Ministry of Social Justice and Empowerment. (2022). Atal Vayo Abhyuday Yojana: Guidelines (pp. 32,8–20). New Delhi: Government of India.
- NITI Aayog. (2021). Health insurance schemes in India (pp. 54). New Delhi: NITI Aayog.
- Rajan, S. I. (2017). Ageing and migration in India (pp. 57,92,89). New Delhi: Routledge India.
- Rajan, S. I. (2017). Migration and ageing in India (pp. 74). New Delhi: Routledge.
- Shivakumar, A. K., & Rajan, S. (2015). Migration and its impact on the elderly in India (pp. 55–78). New Delhi: Academic Foundation.
- Singh, A. (2015). Elderly care in India (pp.102,108). New Delhi: Rawat Publications.
- United Nations Population Fund. (2020). Caring for our elders: Early responses in India (pp. 12–24). New Delhi: UNFPA India.
- World Health Organization. (2020). Decade of healthy ageing 2020–2030 (pp. 48,62,65). Geneva: World Health Organization.

भारताचा उद्योन्मुख जागतिक प्रभाव : परराष्ट्र धोरण आणि सॉफ्ट पॉवरचे**राजनैतिक आयाम****जितेंद्र छोटेलाल दरवडे**

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग. रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ नागपूर

jitendra.darwade18@gmail.com

मार्गदर्शक**प्रा.डॉ. राजेंद्र ओंकार बेलोकार**

सेठ नरसिंगदास मोर कला,वाणिज्य व श्रीमती जी. डी. सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर

सारांश:

दुस-या महायुद्धानंतर भारतासह अनेक देशांनी आपला आर्थिक कायापालट घडवून आणला आणि विकसनशील देश ते विकसित देश हा प्रवास यशस्वी केला. परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा फायदा भारताचे भारताने घेतलेला आहे व त्यामुळे भारताला शेजारी राष्ट्रांबरोबर शांततापूर्ण संबंध प्रस्थापित करता आले.

आपल्या राष्ट्रीय हिताचे रक्षण आपल्या परराष्ट्र धोरणातून करता येते. मैत्रीपूर्ण संबंध, राष्ट्रांची प्रतिमा, विचारप्रणाली, आशिया खंडाचे नेतृत्व हे ध्येय आपल्याला परराष्ट्र धोरणातून प्राप्त करता आले आहेत. आंतरराष्ट्रीय समस्यांचे निराकरण, संघटनांना मदत, जागतिक शांतता आणि सुरक्षितता याद्वारे भारत आपला प्रभाव पाडत आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण पारंपारिक आदर्शवादातून व्यावहारिक बहुपक्षीयतेकडे वळले आहे. सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातून भारताने जागतिक पटलावर आपली प्रतिष्ठा वाढवली आहे. भविष्यात भारताने सॉफ्ट व हार्ड पॉवरचा संतुलित वापर करणे गरजेचे आहे.

बीजशब्द (Keyword) : परराष्ट्र धोरण, जागतिक प्रभाव, सॉफ्ट पॉवर, राजनय, नेतृत्व.**शोध निबंधाची उद्दिष्टे :**

- १) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे.
- २) भारताच्या सॉफ्ट पॉवर साधनांचा जगावर पडणारा प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- ३) भारताच्या परराष्ट्र धोरणात बदलत्या काळानुसार उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या संशोधनकार्यासाठी ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

प्रस्तावना :

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची वैचारिक पायाभरणी करण्याचे काम पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी केल्यामुळे त्यांना भारतीय 'परराष्ट्र धोरणाची शिल्पकार' असे म्हणतात. भारताच्या स्वातंत्र्याला ७९वर्ष पूर्ण झाले असून भारताची राज्यघटना परराष्ट्र धोरण कसे असावे, याबाबत मार्गदर्शन करते. शीतयुद्धाच्या काळात जगाची विभागणी दोन विचारसरणींनी प्रभावित झालेली होती. एकीकडे साम्यवादी गट होता तर दुसरीकडे भांडवलशाही गट होता. एका गटाचे नेतृत्व अमेरिकेकडे होते तर दुस-या गटाचे सोव्हियतरशियाकडे मात्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला अलिप्तवादाचा मोठा आधार मिळाला. आज शीतयुद्ध राहिलेले नसल्याने अलिप्तवादाची चळवळ कालबाह्य ठरलेली आहे. पण तरीसुद्धा ही विचारसरणी भारतीय परराष्ट्र धोरणाला मार्गदर्शक ठरलेली आहे. कारण परराष्ट्र धोरणाच्या क्षेत्रामध्ये निर्णय स्वातंत्र्य अबाधित ठेवलेले आहे.

१९६२च्या भारत चीन युद्धाने भारताच्या चीन संदर्भातील सर्व उपेक्षांचा भंग या युद्धाने झाला. त्यामुळे नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणातील अनेक युद्धावर पुनर्विचार करण्याची वेळ आली. इंद्रकुमार गुजराल हे परराष्ट्रमंत्री आणि काही काळासाठी पंतप्रधान असताना त्यांनी शेजारील देशांबरोबर जागतिक पातळीवरील इतर देशांबरोबर भारताचे संबंध कसे असावेत. या संदर्भामध्ये काही महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आणि ते धोरणाच्या रूपाने पुढे आले त्याला "Gujral Doctrine" असे म्हटले जाते. विसाव्या शतकात आशिया खंडाचे त्यातही पूर्व आशिया आणि आशिया प्रशांत क्षेत्राचे महत्त्व व प्रचंड वाढले. त्यामुळे भारताकडे पाहण्याचा जगाचा दृष्टिकोन बदलला.

भारताची स्वातंत्र्याच्या शतकपूर्तीच्या दिशेने वाटचाल सुरू आहे. गेल्या दहा वर्षांतील घडामोडींवर नजर टाकताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते, ती म्हणजे सरकारने परराष्ट्र धोरणाला दिलेले सर्वाधिक प्राधान्य. भारताचा अंतर्गत विकास आणि प्रामुख्याने आर्थिक विकासासाठी परराष्ट्र धोरणाचा वापर कसा करता येईल या दृष्टीने पाहिले जात आहे.

अत्यंत प्राचीन काळापासून भारताच्या सर्व धोरणांना दिशा देणारे तत्त्व म्हणजे 'वसुधैव कुटुंबकम्' संपूर्ण जग हे माझे कुटुंब आहे. अशा प्रकारे विचार करण्याची भारताची जी परंपरागत पद्धत आहे ती महत्त्वाची आहे. इतिहासकालापासून भारतावर अनेक आक्रमणे झाली पण भारताने आजतागायात एकाही देशावर स्वतःहून आक्रमण केलेले नाही. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याचबरोबर भारताच्या शिक्षण प्रणालीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाल्याने आज

भारत जगाला कौशल्यावर आधारित मनुष्यबळाचा पुरवठा करत आहे. आर्थिक दृष्टिकोनातूनही भारताला अनिवासी भारतीय (NRI) महत्त्वाचे आहेत. कारण त्यांच्या माध्यमातून भारताचा एक प्रकारचा सेतू त्या-त्या देशाबरोबर तयार झाला आहे. भारतातील समाजसुधारक, विचारवंत, शिक्षण तज्ञ, वैज्ञानिक यांचे विचारही जागतिक राजकारणाला दिशा देणारे आहेत.

सॉफ्ट पॉवर (Soft Power) म्हणजे लष्करीताकद किंवा आर्थिक दबावऐवजी संस्कृती, मूल्ये, परराष्ट्र धोरण आणि आर्थिक विचारसरणीच्या माध्यमातून दुस-या देशांना आपल्या बाजूने वळवण्याची क्षमता होय. सॉफ्ट पॉवर म्हणजे शक्ती न करता आकर्षण निर्माण करण्याचे साधन आहे, ज्यामुळे इतर देश तुम्हाला हवे तसे वर्तन करतात. लोकशाही व मूल्ये, पाककला, योग, आयुर्वेद, भारतीय चित्रपट माहिती तंत्रज्ञान याद्वारे भारताचा इतर देशांवर असलेला सॉफ्ट पॉवर दिसून येतो.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे :

१) जागतिक संबंध सुधारणे :

खुल्या संवाद आणि सहकार्याद्वारे परस्पर आदर आणि समजुतीद्वारे राष्ट्रांमधील संबंध मजबूत केले जाऊ शकतात. त्यामुळे जागतिक संबंध सुधारले जाऊन विकासाचा चालना मिळते.

२) राष्ट्रहित जोपासणे :

देशाची भौगोलिक अखंडता, सार्वभौमत्व, सुरक्षा, आर्थिक सक्षमता आणि सांस्कृतिक ओळख सर्वोच्च मानून ती अबाधित राखणे म्हणजे राष्ट्रहित उपासने जोपासणे होय.

३) देशाचे संरक्षण करणे :

नागरिकांचे अंतर्गत व बाह्य धोक्यापासून, आक्रमणापासून किंवा युद्धापासून रक्षण करणे तसेच विविध उपाययोजनांचा वापर करून देशाचे अस्तित्व हितसंबंध सुरक्षित राखले जातात.

४) शांतता आणि सहकार्य प्रस्थापित करणे :

लष्करी संघर्षाऐवजी चर्चेच्या माध्यमातून प्रश्न सोडविणे, शांतता प्रक्रियेत तरुणांना किंवा समाजाला सामील करून घेणे महत्त्वाचे असते. शांततापूर्ण वातावरणामुळे सामाजिक व आर्थिक प्रगतीला चालना मिळते.

भारताच्या सॉफ्ट पॉवर साधनांचा जगावर पडणा-या प्रभावाचा परिणाम :

१) प्रवासी भारतीय (Diaspora Diplomacy) :

अनेक प्रवासी भारतीय परदेशात महत्त्वाच्या राजकीय पदावर विराजमान आहेत. ते भारताच्या परराष्ट्र

धोरणाला पाठिंबा देतात व तेथील देशांसोबत भारताचे संबंध अधिक मैत्रीपूर्ण बनवतात. कोरोना महामारी किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी प्रवासी भारतीयांनी भारताला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक आणि वैद्यकीय मदत पुरविली आहे.

२) बॉलिवूड आणि सांस्कृतिक प्रभाव :

भारतीय चित्रपट, विशेषतः बॉलीवूड, देशात प्रचलित असलेल्या सामाजिक आणि राजकीय समस्यांच्या गुंतागुंतीच्या राजनीतीचे प्रतिबिंब म्हणून काम करत आहे. चित्रात आणि समाज यांच्यातील गतिमान परस्पर संवाद, सांस्कृतिक नियमांचा प्रसार करण्यात आणि लोकांच्या आकांक्षा आणि चिंता प्रतिबिंबित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. लोकांच्या अनुभवांशी जुळणारे सामाजिक आणि राजकीय मुद्द्यांचे चित्रण, जातीय भेदभाव आणि लिंग असमानता या मुद्द्यांपासून ते धार्मिक तणाव आणि भ्रष्टाचारापर्यंत बॉलीवूड चित्रपटांनी अनेकदा कॅनव्हास म्हणून काम केले आहे त्यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील गुंतागुंतीच्या संबंधाचा शोध घेण्यास मदत होते.

३) योग आणि आरोग्य :

योग हे भारताच्या शांतता, सुसंवाद आणि सौहार्दाच्या मूल्यांना जागतिक स्तरावर पोहोचविण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. २०१४ मध्ये भारताच्या पुढाकाराने १७७ देशांच्या सहकार्याने संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जूनला 'आंतरराष्ट्रीय योग दिन' म्हणून मान्यता दिली आहे. हे भारताच्या मुसद्देगिरीचे मोठे यश आहे. योग सारख्या सॉफ्ट पॉवरचा उपयोग करून भारतीय जीवनशैलीचा प्रसार करून भारत इतर देशांशी भावनिक आणि सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करत आहे.

आरोग्य पर्यटनासाठी आणि योग शिक्षणासाठी विदेशी पर्यटक भारतात येतात. त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. योग हा शारीरिक, मानसिक आणि अध्यात्मिक आरोग्याच्या सर्वांगीण दृष्टीकोन देतो जो जीवनशैलीजन्य आजार कमी करण्यासाठी उपयुक्त मानला जातो. त्यामुळे योग्य आणि आरोग्य भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे अविभाज्य भाग बनले आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण सुधारण्यासाठी उपाययोजना :

१) स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था :

एखाद्या राष्ट्राने आपणास लागणा-या वस्तू व सेवा ह्यांची निर्मिती स्वतःच करावयाची व त्यासाठी इतर राष्ट्रावर अवलंबून राहावयाचे नाही असे धोरण भारताने अवलंबविले तर भारताचे परराष्ट्र धोरणास बळकटी मिळेल. आंतरराष्ट्रीय खुल्या व्यापारामुळे जागतिक उत्पादनात वाढ होऊन

सर्व मानवजातीचे कल्याण साधले जाते. भारतातील पंचवार्षिक योजना ह्या स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत असतात.

स्थानिक लोकांच्या गरजा ओळखून त्यानुसार उत्पादन करणे ज्यामुळे बाहेरील बाजारपेठेवर अवलंबून राहण्याची गरज पडत नाही. त्यासाठी स्थानिक कच्चा माल आणि मनुष्यबळाचा वापर करून उत्पादन वाढवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मिती व व्यापारात स्थिरता प्राप्त झाल्याने परराष्ट्र धोरणाला बळकटी मिळते.

२) शैक्षणिक आणि तांत्रिक कौशल्य :

तांत्रिक कौशल्यांमुळे भारताच्या जीडीपीमध्ये भरघोस वाढ केली आहे. भारताने विकसित केलेली 'डिजिटल इंडिया' मोहीम युपीआय (UPI) आणि आधार यासारख्या तांत्रिक प्रणालीमुळे इतर विकसनशील देशांसाठी भारत एक आदर्श बनला आहे. आयआयटीसारख्या संस्था आता टांझानिया, श्रीलंका इत्यादी देशात कॅम्पस उघडत आहे.

शून्याचा शोध, दशमान पद्धती, प्राचीन काळात नालंदा आणि तक्षशिला यासारखी विद्यापीठे जगासाठी ज्ञानाची केंद्रे होती. जगभरातून विद्यार्थी येथे शिक्षण घेण्यासाठी येत असत. त्यामुळे भारताला विश्वगुरु म्हणून ओळख मिळाली. भारत आता आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा जगातील सर्वात मोठा स्रोत बनला आहे. त्यामुळे १० लाखांहून अधिक भारतीय विद्यार्थी परदेशात शिक्षण घेत असून ते जागतिक उच्च शिक्षण क्षेत्राची दिशा भारत ठरवीत आहे.

३) जागतिक नेतृत्वाची भूमिका :

सध्याच्या गुंतागुंतीच्या जगात अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे जागतिक नेतृत्वाची भूमिका होय. हे नेतृत्व केवळ एका देशापुरते मर्यादित नसून संपूर्ण मानवजातीच्या हितासाठी काम करते. शाश्वत विकास उद्दिष्टांची पूर्तता करून आपल्याला जागतिक नेतृत्वास महत्त्वाची भूमिका पार पाडता येते. चांगले नेतृत्व संपूर्ण जगात स्थिरता आणि प्रगती आणू शकते तर चुकीच्या नेतृत्वामुळे असंतुलन निर्माण होऊन शकते. G20 तसेच BRICS यासारख्या मंचावर हवामान बदलासह आणि जागतिक प्रशासनाच्या मुद्द्यावर भारताने आपली भूमिका सातत्याने मांडलेली आहे.

४) अलिप्ततावाद :

अलिप्ततावाद धोरण (Non Alignment Policy) पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य सूत्र बनले. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका व रशिया या महासत्तांच्या गटात सामील न होता अलिप्ततावादाने देशाला स्वातंत्र्य स्वायत्तता आणि जागतिक शांततेत योगदान

देण्याची संधी दिली. ज्यामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक स्वतंत्र व सन्मानजनक स्थान मिळाले. स्वतंत्र्य निर्णय घेण्याची क्षमता टिकवून ठेवणे आणि वसाहतवादाला कडाडून विरोध करणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वपूर्ण ध्येय आहे. त्यामुळे नवस्वतंत्र्य राष्ट्रांना स्वावलंबनासाठी प्रोत्साहित करून कोणत्याही गटात सामील न होता युद्ध टाळणे आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वाचा पुरस्कार करून आपल्याला परराष्ट्र धोरणात सुधारणा करता येते.

५) मानवतावादी मदत :

मानवतावाद ही एक माणूस म्हणून जगण्याची व इतरांना माणसासारखे जगता यावे म्हणून मदत करण्याची साधी-सोपी जीवनपद्धत आहे. मानवतावादी मदत म्हणजे युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती किंवा साथीच्या आजारांसारख्या आणीबाणीच्या परिस्थितीत जीव वाचवण्यासाठी आणि मानवी दुःख कमी करण्यासाठी दिली जाणारी तात्काळ मदत होय. ही मदत सहसा अल्पकालीन स्वरूपाची असते. मानवतावाद ही जात, धर्म, वंश किंवा वर्णभेद न मानणारी एक निःस्वार्थ सेवा आहे. मानवतावादी मदत ही प्रेमावर आणि सेवेवर आधारित असल्याने संकटात सापडलेल्या लोकांच्या पाठीशी उभे राहणे हा याचा गाभा आहे. यामुळेच परराष्ट्र धोरणात सुधारणा करणे बरेच शक्य होते.

६) शेजारील देशांशी संबंध :

भारत शेजारी देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी Neighbourhood First आणि Act East Policy या धोरणांचा अवलंब करतो. सुरक्षा, व्यापार, सांस्कृतिक संबंध आणि प्रादेशिक स्थैर्य यावर भारताचे लक्ष केंद्रित आहे. शेजारील देशांशी संबंध सुधारण्यासाठी परस्पर सहकार्य आणि सर्वांगीण प्रगती हा दृष्टिकोन अंमलात आणला पाहिजे. दीर्घ काळापासून सौम्य सामर्थ्यावर आधारित कूटनीतीचा वापर करणारा देश आता भावनिक धोरणावर आधारित संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे प्रादेशिक एकात्मता वाढण्यास फार मदत होते. या विविध उपक्रमांमुळे भावनिक संवाद, सामायिक ओळख आणि सहकार्य यावर आधारित आत्मभान आकार घेत आहे.

निष्कर्ष :

आर्थिक बळकटीमुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अधिक आत्मविश्वासाने आणि स्वायत्ततेने भूमिका मांडता आली आहे. भारताच्या उद्योग वाढीने, परराष्ट्र धोरणाने आणि सॉफ्ट पॉवरने एकत्रितपणे भारताचा जागतिक प्रभावलक्षणीय रित्या वाढविला आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण बहुध्रुवीय जगात समतोल साधण्यावर आधारित आहे. उदारीकरणानंतर भारतीय उद्योगाने औषध निर्मिती, अवकाश तंत्रज्ञान आणि सेवा, आयटी क्षेत्र इत्यादीने जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान निर्माण

केले. परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने भारताचे रणनीतिक स्वायत्तता (Strategic Autonomy) या तत्वाचा अवलंब करून बहुध्रुवीय व्यवस्थेत संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिक आणि प्रादेशिक मंचावर सक्रिय सहभाग वाढलेला आहे. सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृती, लोकशाही मूल्ये, योग, आयुर्वेद बॉलीवूड तसेच विस्तृत भारतीय प्रवासी समुदाय यांनी भारताची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण केली आहे. उद्योगाधारित आर्थिक शक्ती संतुलन व मूल्याधिष्ठीत परराष्ट्र धोरणे आणि प्रभावी सॉफ्ट पॉवर यांचा समन्वित वापर भारताला केवळ प्रादेशिकच नव्हे तर जागतिक स्तरावर जबाबदार आणि प्रभावी नेतृत्व प्रदान करू शकतो. भविष्यातील टिकाऊ विकास, तत्त्वज्ञानातील आत्मनिर्भरता आणि मानवकेंद्रित जागतिक दृष्टिकोन यावर भर दिल्यास भारताचा जागतिक प्रवास अधिक दृढ आणि दीर्घकालीन ठरेल यात तिळमात्रही शंका नाही.

संदर्भसूची :

- १) वाजपेई, क्रांती पी., पंत हर्ष : इंडियन फॉरेन पॉलिसी ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस (२०१३)
- २) दिक्षित, जे. एन.: इंडिया फॉरेन पॉलिसी अँड नेबर्स - पब्लिकेशन हाऊस (२०१०)
- ३) पंत, व्ही. हर्ष : इंडियाज फॉरेन पॉलिसी इन ए युनिपोलर वर्ल्ड – रुश्लेज प्रकाशन (२०१९)
- ४) पांडे डॉ. व्ही. के. : फॉरेन ट्रेड पॉलिसी ऑफ इंडिया अँड वर्ल्ड इकॉनोमी - इंडिया प्रेस पब्लिकेशन (२०२४)
- ५) खन्ना, व्ही. एन., कुमार लेस्ली के. : इंटरनॅशनल रिलेशन - विकास पब्लिकेशन (२०२०)
- ६) देवळाणकर डॉ.शैलेंद्र : बदलत्या विश्वचनेत वेध विकसित भारताचा - साकेत पब्लिकेशन (२०२५)
- ७) नाईल, विजय : डिप्लोमॅटिक विश्वातील रंगतरंग.....शिष्टाईचे इंद्रधनु - रोहन प्रकाशन (२०१८)
- ८) बरेल, कोमल कौशिक : भारत-बांगलादेश संबंधात सॉफ्ट पॉवर शोधणे - कल्पज प्रकाशन (२०१८)
- ९) थुस्तु, दयाकिशन : कम्युनिकेटिंग इंडियाज सॉफ्ट पॉवर, शुद्ध ते बॉलिवुडे- मंजुळेप्रकाशन (२०२३)
- १०) www.wikipedia.org
- ११) www.orfonline.org

महात्मा गांधींच्या सामाजिक चळवळी आणि आधुनिक भारताची जडणघडण : एक चिकित्सक अभ्यास

Swapnil Himmatrao Deshmukh

Research Scholar

swapnilhdeshmukh1988@gmail.com

गोषवारा

भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठी झालेला संघर्ष नव्हता; तो सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक पुनर्रचनेचा व्यापक प्रयत्न होता. या प्रक्रियेत Mahatma Gandhi यांनी उभारलेल्या सामाजिक चळवळींनी भारतीय समाजात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्यता निर्मूलन, ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी, स्त्रीसक्षमीकरण आणि धार्मिक सहिष्णुता यांसारख्या संकल्पनांवर आधारित त्यांच्या चळवळींनी भारतीय समाजाच्या आधुनिकीकरणाची एक वेगळी दिशा सुचवली.

या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश गांधींच्या सामाजिक चळवळींचे स्वरूप, त्यामागील तत्त्वज्ञान आणि त्यांचा आधुनिक भारताच्या सामाजिक व राजकीय रचनेवर झालेला प्रभाव चिकित्सक दृष्टिकोनातून तपासणे हा आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की गांधींच्या चळवळींनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला लोकआधारित स्वरूप दिले तसेच भारतीय समाजात नैतिक राजकारणाची संकल्पना रुजवली. तथापि त्यांच्या काही कल्पना औद्योगिकीकरणाच्या संदर्भात वादग्रस्त ठरल्या आहेत.

या निबंधात गांधीवादी चळवळींचे ऐतिहासिक विश्लेषण करून आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत त्यांचे योगदान व मर्यादा यांचा संतुलित आढावा घेण्यात आला आहे. त्यामुळे गांधीवादी सामाजिक चळवळी केवळ स्वातंत्र्यलढ्याचा भाग नसून भारतीय समाजरचनेच्या पुनर्रचनेचा एक महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ असल्याचे स्पष्ट होते.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास हा केवळ औपनिवेशिक सत्तेविरुद्धचा राजकीय संघर्ष म्हणून पाहणे अपूर्ण ठरेल. हा संघर्ष भारतीय समाजाच्या व्यापक पुनर्रचनेशी, नैतिक जागृतीशी आणि सामाजिक परिवर्तनाशी निगडित होता. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती अत्यंत गुंतागुंतीची होती. एका बाजूला ब्रिटिश औपनिवेशिक सत्तेचे राजकीय व

आर्थिक वर्चस्व होते, तर दुसऱ्या बाजूला भारतीय समाजात जातीय विषमता, अस्पृश्यता, स्त्रियांची दुय्यम स्थिती आणि ग्रामीण दारिद्र्य यांसारख्या अनेक समस्या खोलवर रुजलेल्या होत्या. अशा परिस्थितीत भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला केवळ राजकीय स्वरूप न देता त्याला सामाजिक पुनरुत्थानाचे व्यापक स्वरूप देण्याचे कार्य Mahatma Gandhi यांनी केले.

गांधींच्या विचारसरणीने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या स्वरूपात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणले. त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याला केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे साधन न मानता भारतीय समाजातील अन्याय, विषमता आणि नैतिक अधःपतन दूर करण्याची प्रक्रिया म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते भारताचे खरे स्वराज्य हे केवळ राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यामध्ये नसून समाजातील सर्व घटकांच्या नैतिक आणि सामाजिक उन्नतीत आहे. त्यामुळे गांधींच्या नेतृत्वाखालील चळवळींनी भारतीय समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये व्यापक जागृती निर्माण केली. ग्रामीण जनता, शेतकरी, कामगार, स्त्रिया आणि तथाकथित अस्पृश्य समाजघटक यांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी करून घेण्याचा त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. परिणामी भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा अभिजनांच्या मर्यादित राजकीय चळवळीपासून लोकसहभागावर आधारित व्यापक सामाजिक आंदोलनात रूपांतरित झाला.

गांधींच्या सामाजिक चळवळींचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यामागील तात्त्विक अधिष्ठान. सत्य, अहिंसा, स्वदेशी, स्वावलंबन आणि सर्वधर्मसमभाव ही गांधीवादी विचारसरणीची मूलभूत तत्त्वे मानली जातात. या तत्त्वांच्या आधारे त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग सुचवला. गांधींच्या मते सामाजिक परिवर्तन हे हिंसक संघर्षातून नव्हे तर नैतिक जागृती आणि आत्मशुद्धीच्या प्रक्रियेतून साध्य होऊ शकते. त्यामुळे त्यांनी राजकीय संघर्षालाही नैतिक अधिष्ठान दिले. त्यांच्या चळवळींमध्ये सत्याग्रह, असहकार आणि बहिष्कार यांसारख्या साधनांचा वापर करण्यात आला; परंतु या साधनांचा उद्देश केवळ राजकीय दडपण निर्माण करणे नव्हता, तर समाजात नैतिकता आणि आत्मअनुशासनाची जाणीव निर्माण करणे हा होता. भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात गांधींनी अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रीसक्षमीकरण, ग्रामस्वराज्य आणि धार्मिक सहिष्णुता यांसारख्या विषयांना विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या मते अस्पृश्यता ही केवळ सामाजिक अन्यायाची अभिव्यक्ती नसून ती भारतीय समाजाच्या नैतिक अधःपतनाचे प्रतीक आहे. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध व्यापक सामाजिक चळवळ उभारली आणि समाजात समतेची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीबाबतही त्यांनी प्रगत दृष्टिकोन मांडला. स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहन देऊन त्यांनी भारतीय समाजातील लिंगाधारित विषमतेला आव्हान दिले.

गांधींच्या सामाजिक विचारांमध्ये ग्रामस्वराज्याची संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते भारताचे खरे स्वरूप ग्रामीण आहे आणि भारताचा विकास हा ग्रामकेंद्रित असला पाहिजे. ग्रामस्वराज्य म्हणजे केवळ स्थानिक स्वराज्य नव्हे, तर आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक सहकार्य आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित सामुदायिक जीवनव्यवस्था होय. या संकल्पनेतून त्यांनी भारतीय समाजाच्या पर्यायी विकासमॉडेलची मांडणी केली. औद्योगिकीकरण आणि केंद्रीकृत अर्थव्यवस्थेच्या विरोधात त्यांनी स्थानिक उत्पादन, हस्तकला आणि स्वदेशी उद्योग यांना प्राधान्य दिले. जरी त्यांच्या या आर्थिक विचारांवर काही अभ्यासकांनी टीका केली असली, तरी शाश्वत विकास आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात आजही गांधीवादी दृष्टिकोन महत्त्वाचा मानला जातो.

भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत धार्मिक सहिष्णुतेचा प्रश्नही अत्यंत महत्त्वाचा होता. विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या भारतीय समाजात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे हे मोठे आव्हान होते. गांधींनी सर्वधर्मसमभावाचा विचार मांडून धार्मिक सहअस्तित्वाची संकल्पना पुढे आणली. त्यांच्या मते प्रत्येक धर्मात मूलभूत नैतिक मूल्ये समान असतात आणि समाजातील शांतता व ऐक्यासाठी परस्पर आदर आणि सहिष्णुता आवश्यक असते. या विचारांमुळे भारतीय राष्ट्रवादाला समन्वयवादी आणि समावेशक स्वरूप प्राप्त झाले.

गांधींच्या सामाजिक चळवळींचे मूल्यांकन करताना त्यांच्या योगदानाबरोबरच त्यांच्या विचारांवरील टीकाही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. काही अभ्यासकांच्या मते गांधींची ग्रामकेंद्रित अर्थव्यवस्था आधुनिक औद्योगिक विकासाच्या संदर्भात व्यवहार्य नाही. तसेच जातिव्यवस्थेबाबत त्यांच्या भूमिकेवरही काही वाद निर्माण झाले आहेत. तथापि या टीकांनंतरही गांधीवादी चळवळींनी भारतीय समाजात सामाजिक न्याय, लोकसहभाग आणि नैतिक राजकारण या मूल्यांची जाणीव निर्माण केली हे निर्विवाद आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोध निबंधाचा उद्देश गांधींच्या सामाजिक चळवळींचे स्वरूप, त्यामागील तात्त्विक आधार आणि त्यांचा आधुनिक भारताच्या जडणघडणीवर झालेला प्रभाव यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये गांधीवादी सामाजिक चळवळी केवळ स्वातंत्र्यलढ्याचा एक भाग म्हणून न पाहता भारतीय समाजाच्या दीर्घकालीन परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून समजण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्यामुळे गांधींच्या सामाजिक विचारांचा आणि त्यांच्या चळवळींचा आधुनिक भारताच्या सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक मूल्यांच्या निर्मितीशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात येतो.

अशा प्रकारे गांधीवादी सामाजिक चळवळी भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग आहेत. त्या केवळ ऐतिहासिक घटना म्हणून नव्हे, तर आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि नैतिक आधाररचनेचा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून अभ्यासण्याची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत शोध निबंध त्या दिशेने एक चिकित्सक आणि अभ्यासपूर्ण प्रयत्न मानता येईल.

मुख्य मांडणी

१. गांधीवादी सामाजिक विचारांचे तात्त्विक अधिष्ठान

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात Mahatma Gandhi यांनी मांडलेले सामाजिक विचार अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण मानले जातात. गांधींच्या सामाजिक चळवळींच्या पाठीमागे विशिष्ट तात्त्विक आधार होता. सत्य, अहिंसा, आत्मसंयम, स्वावलंबन आणि नैतिकता या मूल्यांवर त्यांच्या विचारसरणीची उभारणी झाली. गांधींच्या मते सामाजिक परिवर्तनाचा पाया हा नैतिक परिवर्तनात असतो. समाजातील अन्याय, विषमता आणि शोषण यांना केवळ राजकीय साधनांनी संपविता येत नाही; त्यासाठी व्यक्तीच्या नैतिक चेतनेत बदल घडवणे आवश्यक असते (Gandhi, 1938).

गांधींच्या विचारांवर भारतीय धार्मिक परंपरेचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. जैन व बौद्ध धर्मातील अहिंसेची संकल्पना तसेच भगवद्गीतेतील कर्मयोगाचा विचार गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा महत्त्वाचा आधार बनला. त्याचप्रमाणे पाश्चात्य विचारवंतांपैकी Leo Tolstoy आणि Henry David Thoreau यांच्या विचारांचाही गांधींवर प्रभाव पडला. विशेषतः थोरोंच्या सिव्हिल डिसेअोबीडियन्सच्या संकल्पनेतून गांधींनी सत्याग्रहाच्या तत्त्वाची प्रेरणा घेतली असे मानले जाते (Parekh, 1997).

गांधीवादी विचारसरणीतील “सत्याग्रह” ही संकल्पना सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरली. सत्याग्रहाचा अर्थ केवळ निषेध करणे नसून सत्यासाठी शांततामय मार्गाने संघर्ष करणे असा आहे. सत्याग्रहाच्या माध्यमातून गांधींनी सामाजिक व राजकीय अन्यायाविरुद्ध अहिंसक प्रतिकाराची पद्धत विकसित केली. या पद्धतीमुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढा जागतिक इतिहासात एक वेगळे उदाहरण ठरला (Brown, 2008).

गांधींच्या मते समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सत्य, अहिंसा आणि नैतिकता यांचे पालन केले तर समाजात स्वयंस्फूर्त ते परिवर्तन घडू शकते. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक चळवळींचा उद्देश केवळ राजकीय सत्ता मिळविणे नसून समाजाच्या नैतिक पुनर्रचनेची प्रक्रिया घडवणे हा होता.

२. अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक समतेचा प्रश्न

भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही दीर्घकाळापासून अस्तित्वात असलेली गंभीर सामाजिक समस्या होती. या समस्येमुळे समाजात मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक विषमता आणि मानवी अपमान निर्माण झाला होता. गांधींनी या समस्येकडे केवळ सामाजिक सुधारणा म्हणून न पाहता ती भारतीय समाजाच्या नैतिक अधःपतनाची अभिव्यक्ती मानली.

गांधींनी अस्पृश्य समाजाला “हरिजन” असे संबोधून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी देशभर प्रवास करून अस्पृश्यतेविरुद्ध जनजागृती केली. मंदिरप्रवेश चळवळी, सार्वजनिक विहिरींचा वापर आणि शिक्षणाची उपलब्धता या प्रश्नांवर त्यांनी विशेष भर दिला (Hardiman, 2003).

यासाठी गांधींनी 1932 मध्ये “हरिजन सेवक संघ” या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण, स्वच्छता, आरोग्य आणि सामाजिक जागृती या क्षेत्रांमध्ये कार्य करण्यात आले. गांधींच्या प्रयत्नांमुळे अस्पृश्यतेचा प्रश्न राष्ट्रीय चर्चेचा विषय बनला.

तथापि काही समाजचिंतकांच्या मते गांधींची अस्पृश्यतेविरुद्धी भूमिका असूनही त्यांनी जातिव्यवस्थेच्या संपूर्ण उन्मूलनाचा स्पष्ट आग्रह धरला नाही. उदाहरणार्थ, B. R. Ambedkar यांनी गांधींच्या या भूमिकेवर टीका केली आणि जातिव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी अधिक मूलगामी सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता असल्याचे मांडले (Omvedt, 2012).

या मतभेदानंतरही गांधींच्या चळवळींनी भारतीय समाजात सामाजिक समतेची जाणीव निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. अस्पृश्यतेचा प्रश्न राष्ट्रीय राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आणण्याचे श्रेय गांधींना दिले जाते.

३. ग्रामस्वराज्य आणि गांधीवादी आर्थिक विचार

गांधींच्या सामाजिक विचारांमध्ये आर्थिक प्रश्नालाही महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या मते आर्थिक स्वातंत्र्याशिवाय सामाजिक स्वातंत्र्य शक्य नाही. म्हणूनच त्यांनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. गांधींच्या मते भारताचा आत्मा गावांमध्ये वसलेला आहे आणि त्यामुळे भारताचा विकास ग्रामकेंद्रित असावा (Gandhi, 1938).

ग्रामस्वराज्य म्हणजे प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी असावे. स्थानिक उत्पादन, हस्तकला आणि लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याचा गांधींचा प्रयत्न होता. चरखा आणि खादी हे या विचारांचे प्रतीक बनले.

गांधींच्या स्वदेशी चळवळीचा उद्देश केवळ ब्रिटिश वस्तूवर बहिष्कार टाकणे नव्हता. त्यामागे भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्वावलंबी बनविण्याची व्यापक कल्पना होती. स्वदेशीच्या माध्यमातून स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला (Brown, 2008). आजच्या काळात शाश्वत विकास, स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली यांसारख्या संकल्पनांच्या संदर्भात गांधीवादी आर्थिक विचारांचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित होताना दिसते. तथापि औद्योगिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाधारित विकासाच्या पार्श्वभूमीवर गांधींच्या ग्रामकेंद्रित अर्थव्यवस्थेवर काही विद्वानांनी टीका केली आहे. त्यांच्या मते आधुनिक राष्ट्रांच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक उत्पादन आवश्यक असते (Parekh, 1997).

या वादविवादांनंतरही गांधीवादी आर्थिक विचार विकासाच्या पर्यायी मॉडेलच्या चर्चेत आजही महत्त्वपूर्ण मानले जातात.

४. स्त्रीसक्षमीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन

भारतीय समाजात स्त्रियांची सामाजिक स्थिती दीर्घकाळ दुय्यम राहिली होती. शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक रूढी आणि पितृसत्ताक व्यवस्था यामुळे स्त्रियांच्या संधी मर्यादित होत्या. गांधींच्या सामाजिक चळवळींमुळे या परिस्थितीत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला.

गांधींच्या मते स्त्रिया नैतिक शक्ती आणि सहनशीलतेच्या दृष्टीने पुरुषांपेक्षा कमी नाहीत. त्यामुळे त्यांनी स्त्रियांना स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेण्याचे आवाहन केले (Gandhi, 1927).

स्वदेशी चळवळ, असहकार आंदोलन आणि मिठाचा सत्याग्रह यांसारख्या आंदोलनांमध्ये स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. या प्रक्रियेमुळे स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढला आणि भारतीय समाजात स्त्रीसमानतेची जाणीव अधिक दृढ झाली (Hardiman, 2003).

स्त्रीसक्षमीकरणाच्या संदर्भात गांधींच्या विचारांनी भारतीय समाजात नवीन सामाजिक चेतना निर्माण केली. स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतात स्त्रियांच्या शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या वाढीसाठी या विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो.

५. धार्मिक सहिष्णुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता

भारतीय समाज विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृतींचा संगम आहे. अशा बहुविध समाजात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणे हे मोठे आव्हान होते. गांधींनी सर्वधर्मसमभावाची संकल्पना मांडून धार्मिक सहअस्तित्वाचा मार्ग सुचवला.

गांधींच्या मते सर्व धर्मांचा मूलभूत संदेश समान आहे आणि प्रत्येक धर्म मानवतेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे विविध धर्मांमध्ये परस्पर आदर आणि सहिष्णुता असणे आवश्यक आहे (Gandhi, 1938).

हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी गांधींनी अनेक प्रयत्न केले. जरी ऐतिहासिक परिस्थितीमुळे हे प्रयत्न पूर्णतः यशस्वी झाले नाहीत, तरी धार्मिक सहिष्णुतेचा संदेश भारतीय राष्ट्रवादाच्या विचारसरणीत महत्त्वाचा ठरला (Brown, 2008).

आजच्या काळातही धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक समन्वय या प्रश्नांच्या संदर्भात गांधीवादी विचारांचे महत्त्व कायम आहे.

६. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत गांधीवादी सामाजिक चळवळींचे योगदान

गांधींच्या सामाजिक चळवळींनी आधुनिक भारताच्या निर्मितीवर अनेक स्तरांवर प्रभाव टाकला. प्रथम, त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्याला व्यापक लोकआधार दिला. दुसरे म्हणजे त्यांनी राजकारणात नैतिकतेचा आग्रह धरून “नैतिक राजकारण” ही संकल्पना प्रस्थापित केली.

तिसरे म्हणजे सामाजिक न्याय, समता आणि लोकसहभाग यांसारख्या मूल्यांना भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान मिळाले. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार, सामाजिक न्यायाची संकल्पना आणि लोकशाही मूल्ये यांमध्ये गांधीवादी विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो.

याशिवाय अहिंसक संघर्षाच्या गांधीवादी पद्धतीने जागतिक स्तरावरही प्रेरणा दिली. अनेक आंतरराष्ट्रीय नेत्यांनी गांधींच्या विचारांपासून प्रेरणा घेतली. उदाहरणार्थ Martin Luther King Jr. यांनी अमेरिकेतील नागरी हक्क चळवळीत गांधीवादी अहिंसेचा अवलंब केला.

या सर्व घटकांच्या आधारे असे म्हणता येते की गांधीवादी सामाजिक चळवळी केवळ स्वातंत्र्यलढ्यापुरत्या मर्यादित नव्हत्या, तर त्यांनी आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांच्या निर्मितीत दीर्घकालीन प्रभाव टाकला.

निष्कर्ष

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात Mahatma Gandhi यांचे योगदान बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. त्यांनी केवळ औपनिवेशिक सत्तेविरुद्ध राजकीय संघर्ष उभारला नाही, तर भारतीय समाजाच्या नैतिक, सामाजिक आणि आर्थिक पुनर्रचनेचा व्यापक प्रयत्न केला. त्यामुळे गांधींच्या सामाजिक

चळवळींचे मूल्यांकन करताना त्या केवळ ऐतिहासिक घटनांच्या संदर्भात न पाहता भारतीय राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणून समजणे आवश्यक ठरते.

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की गांधीवादी सामाजिक चळवळींचा उद्देश भारतीय समाजातील विविध प्रकारच्या विषमता आणि अन्यायाला आव्हान देणे हा होता. अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रीसक्षमीकरण, ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी आणि धार्मिक सहिष्णुता या विषयांवर गांधींनी केलेले कार्य भारतीय समाजात व्यापक जागृती निर्माण करणारे ठरले. विशेषतः अस्पृश्यतेविरुद्ध उभारलेल्या चळवळीमुळे सामाजिक समतेचा प्रश्न राष्ट्रीय चर्चेचा केंद्रबिंदू बनला. या प्रक्रियेमुळे भारतीय समाजातील सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला बळकटी मिळाली.

गांधींच्या सामाजिक विचारांचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी राजकारणाला नैतिक अधिष्ठान दिले. सत्य, अहिंसा आणि आत्मसंयम या मूल्यांच्या आधारे त्यांनी राजकीय संघर्षाची एक वेगळी पद्धत विकसित केली. सत्याग्रह आणि अहिंसक आंदोलनांच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या पद्धतीने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला जागतिक इतिहासात एक अनोखे स्थान प्राप्त झाले. अहिंसेच्या या तत्त्वज्ञानाने पुढील काळात अनेक आंतरराष्ट्रीय चळवळींनाही प्रेरणा दिली.

गांधींच्या सामाजिक चळवळींचा आर्थिक दृष्टिकोनही महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामस्वराज्य आणि स्वदेशीच्या संकल्पनांच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय समाजासाठी एक पर्यायी विकासमॉडेल सुचवले. या मॉडेलमध्ये ग्रामीण स्वावलंबन, स्थानिक उत्पादन आणि शाश्वत जीवनपद्धती यांना महत्त्व दिले गेले. जरी आधुनिक औद्योगिक विकासाच्या संदर्भात गांधींच्या आर्थिक विचारांवर काही टीका करण्यात आली असली, तरी पर्यावरणीय संकटे आणि असमान आर्थिक विकासाच्या पार्श्वभूमीवर गांधीवादी आर्थिक दृष्टिकोनाचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित होत आहे.

स्त्रीसक्षमीकरणाच्या क्षेत्रातही गांधींच्या चळवळींचा प्रभाव लक्षणीय होता. स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग वाढवून त्यांनी भारतीय समाजातील पारंपरिक मर्यादांना आव्हान दिले. या प्रक्रियेमुळे स्त्रियांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागाच्या संधी विस्तारल्या. त्याचप्रमाणे धार्मिक सहिष्णुतेच्या संदर्भात गांधींनी मांडलेला सर्वधर्मसमभावाचा विचार भारतीय राष्ट्रवादाला समन्वयवादी आणि समावेशक स्वरूप देणारा ठरला.

तथापि गांधींच्या सामाजिक विचारांचे मूल्यांकन करताना त्यांच्या मर्यादांकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे. काही विद्वानांच्या मते जातिव्यवस्थेबाबत गांधींची भूमिका पूर्णपणे क्रांतिकारी नव्हती. तसेच

आधुनिक औद्योगिक विकासाच्या संदर्भात त्यांच्या ग्रामकेंद्रित आर्थिक मॉडेलची व्यवहार्यता यावरही प्रश्न उपस्थित करण्यात आले आहेत. उदाहरणार्थ, B. R. Ambedkar यांनी जातिव्यवस्थेच्या उन्मूलनासाठी अधिक मूलगामी सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता अधोरेखित केली होती. या टीकांमुळे गांधीवादी विचारांचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची संधी मिळते.

या सर्व विश्लेषणाच्या आधारे असे म्हणता येते की गांधीवादी सामाजिक चळवळी आधुनिक भारताच्या जडणघडणीच्या प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरल्या. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला लोकआधारित स्वरूप दिले आणि समाजात नैतिक राजकारण, सामाजिक न्याय आणि लोकसहभाग यांसारख्या मूल्यांची पायाभरणी केली. आधुनिक भारताच्या लोकशाही परंपरेत आणि सामाजिक मूल्यव्यवस्थेत गांधीवादी विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि वेगाने बदलणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत गांधीवादी विचारांचे महत्त्व नव्या संदर्भात पुन्हा अधोरेखित होत आहे. सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय संकटे आणि नैतिक अधःपतन यांसारख्या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर गांधीवादी मूल्ये समाजाला संतुलित आणि मानवतावादी विकासाचा मार्ग दाखवू शकतात. त्यामुळे गांधींच्या सामाजिक चळवळींचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक रसिकतेपुरता मर्यादित न राहता आधुनिक समाजाच्या समस्यांचे आकलन करण्यासाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

संदर्भसूची

Brown, J. (2008). Gandhi: Prisoner of hope. Yale University Press.

Gandhi, M. K. (1927). An autobiography: The story of my experiments with truth. Navajivan Publishing House.

Gandhi, M. K. (1938). Hind Swaraj and other writings. Navajivan Publishing House.

Hardiman, D. (2003). Gandhi in his time and ours: The global legacy of his ideas. Columbia University Press.

Omvedt, G. (2012). Understanding caste: From Buddha to Ambedkar and beyond. Orient BlackSwan.

Parekh, B. (1997). Gandhi: A very short introduction. Oxford University Press.

Parel, A. J. (2006). Gandhi's philosophy and the quest for harmony. Cambridge University Press.

Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of caste. Self-published.

भोसले, एस. (2010). महात्मा गांधींचे सामाजिक विचार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.

देशपांडे, म. (2015). भारतीय राष्ट्रनिर्मितीत गांधी विचार. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.

कुलकर्णी, अ. (2012). गांधीवाद आणि आधुनिक भारत. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

जाधव, र. (2018). भारतीय समाजसुधारकांचे विचार. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

इस्त्राइल-इराण युद्धाचे भारतीय परराष्ट्र धोरण आणि अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम**प्रा. आनंद वनदेव पवार**

एस. एस. व्ही. पी. एस. साहित्य आणि वाणिज्य महाविद्यालय धुळे

Email- anandvpawar1977@gmail.com**गोषवारा**

कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे सर्वप्रथम राष्ट्रहिताला महत्त्व देते. इतर देशांशी संबंध प्रस्थापित करतांना प्रत्येक देशातील नेतृत्व आपली सुरक्षा आणि आपले राष्ट्रहित कसे साध्य होईल? याचा विचार करीत असते. आधुनिक जागतिकीकरणाच्या काळात कोणताही देश परराष्ट्र धोरण आखातांना इतर देशांशी आपले आर्थिक संबंध कसे दृढ होतील? याचा विचार करीत असतो. आपल्या देशातील आयात-निर्यात जागतिक स्थरावर कशी वाढेल? यासाठी प्रत्येक नेतृत्व प्रयत्नशील असते. जागतिक पातळीवर बदललेल्या परीस्थितीचा आपल्याला कसा फायदा उठविता येईल? याचा विचार परराष्ट्र धोरण ठरवितांना केला जातो. त्या अनुषंगाने सद्यस्थितीत मध्य आशियात सुरु असलेल्या इस्त्राइल अमेरिका आणि इराण युद्धात भारताची भूमिका राष्ट्रहित साध्य करण्यात कितपत फायदेशीर आहे? याचा उहापोह या शोधप्रबंधात करण्यात आला आहे. भारताच्या या भूमिकेचा परराष्ट्र धोरणावर काय परीणाम होईल आणि यातून भारताला लाभ होईल की हानी याचे विश्लेषण या शोधप्रबंधात करण्यात आले आहे. या युद्धाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि भारतीयांच्या जीवनमानावर होणार्या परीणामांचा आढावा या प्रबंधात घेण्यात आला आहे.

की वर्ड - इराण अमेरिका युद्ध, परराष्ट्र धोरण, आखाती देश, अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय व्यापार संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत अध्ययनासाठी द्वितीय तथ्याचा वापर करण्यात आला आहे. समस्येच्या विस्तृत आकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटचा आधार घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

- १) इस्त्राइल-इराण युद्धाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर होणारा परीणाम जाणून घेणे.
- २) इस्त्राइल-इराण युद्धाचा भारताच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परीणाम अभ्यासणे.

प्रस्तावना

गेल्या काही दिवसांपासून पश्चिम आशियात अमेरिका, इस्त्राइल आणि इराण यांच्यात युद्ध सुरु आहे. मोक्याच्या ठिकाणांवर होणारे क्षेपणास्त्र हल्ले आणि वाढत्या तणावामुळे या प्रदेशात अस्थिरता निर्माण

झाली आहे. या ठिकाणापासून भारत कोसो दूर असला तरी उर्जा आयात, व्यापारी संबंध, आर्थिक प्रवाह आणि स्थानिक अनिवासी भारतीयांवरील आर्थिक अवलंबित्व याचा परीणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर आणि अर्थव्यवस्थेवर होतांना दिसत आहे. या युद्धाचे भारतावर होणारे परीणाम पुढीलप्रमाणे :-

अ) परराष्ट्र धोरणावरील परीणाम

१) भारताच्या संतुलन धोरणाची कसोटी -

भारताचे इस्रायल, इराण आणि आखाती राजेशाहींशी एकाच वेळी मजबूत संबंध आहेत, हे संबंध कायम टिकविण्यासाठी योग्य भूमिका घेणे अधिक कठीण होत चालले आहे. इस्रायल हा संरक्षण तंत्रज्ञान आणि गुप्तचर सहकार्यात एक महत्वाचा भागीदार आहे, तर इराण भारताचा तेल पुरवठ्यासाठी महत्वाचा भागीदार आहे उदाहरण - भारत हा हवाई संरक्षण आणि पाळत ठेवण्याच्या तंत्रज्ञानासारख्या इस्रायली संरक्षणप्रणालींचा सर्वात मोठा आयातदार आहे, जो धोरणात्मक परस्परावलंबन दर्शवितो. त्यामुळे इस्रायल-इराण युद्धात भारत तटस्थ भूमिका घेतांना दिसत आहे. जेणेकरून भारताचे इराणशी असलेले व्यापारी संबंध आणि इस्रायल व अमेरिकेशी असलेले संरक्षण संबंधांचे संतुलन राखता येईल.

२) महासत्तेच्या दबावाखाली कमी झालेली स्वायत्तता-

या संघर्षात अमेरिकेचा वाढता सहभाग प्रादेशिक भागीदारांना वॉशिंग्टनच्या वर्चस्वाखालील निर्णय घेण्यास भाग पडू शकतो, ज्यामुळे भारताची स्वतंत्र राजनैतिक पुढाकार घेण्याची क्षमता कमी झालेली दिसते. भारताने कोणत्या देशाकडून किती काळ किती प्रमाणात कच्चे तेल खरेदी करावे याबाबत अमेरिकेच्या निर्बंधांचा आणि परवानग्यांचा प्रभाव वाढत असल्याचे चित्र दिसते. त्याचबरोबर पायाभूत सुविधा, गुंतवणूक आणि ऊर्जा भागीदारीद्वारे आखाती देशांमध्ये चीनची वाढती आर्थिक उपस्थिती भारतावरील स्पर्धात्मक प्रभाव निर्माण करीत आहे.

३) भारताच्या शेजारील क्षेत्रावर प्रादेशिक शक्तीचा वाढता प्रभाव-

इराण कमकुवत झाल्यानंतर तुर्की आणि पाकिस्तानसारख्या इतर प्रादेशिक शक्ती मध्य आशिया आणि इस्लामिक जगात त्यांचा धोरणात्मक प्रभाव वाढवू शकतात. ज्याचा भारताच्या राजकीय संबंधावर परीणाम होऊ शकतो. प्रादेशिक राजकीय चर्चा घडविण्यासाठी पाकिस्तान इस्लामिक एकता आणि आखाती देशांशी जवळचे संबंध वापरण्याचा प्रयत्न करू शकतो. उदाहरण - तुर्की मुस्लिम जगताच्या काही भागांमध्ये स्वतःचा सुरक्षा आणि वैचारिक प्रभाव वाढवू शकते. ज्याचा सीरिया, लिबिया आणि त्यापलीकडे संघर्षावर प्रभाव पडू शकतो.

४) उर्जा सुरक्षेवर परीणाम -

सध्याच्या अमेरिका इस्राइल- इराण युद्धाचा भारताच्या उर्जा सुरक्षेवर गंभीर परीणाम होऊ शकतो. भारताच्या तेल आयातीपैकी निम्म्या तेलाची आयात होर्मुझच्या सामुद्रधुनीतून होते. त्यात द्रवनैसर्गिक वायू आणि द्रव पेट्रोलियमच्या आयातीपैकी ६० टक्क्यांपेक्षा मोठा वाटा आहे. या युद्धामुळे ह्या मार्गाने होणारी वाहतूक बंद झाली आहे. त्याचा परीणाम, जागतिक तेलाच्या किंमत वाढीवर होऊ शकतो.

५) अनिवासी भारतीयांची असुरक्षितता-

आखाती देशांमध्ये १ कोटीपेक्षा जास्त भारतीय आज रोजगारासाठी स्थलांतर करून राहात आहेत. जी संख्या भारतातील जागतिक स्थलांतरित संख्येच्या निम्मे आहे. एक दशकापूर्वी तात्पुरत्या रोजगारासाठी गेलेले भारतीय तेथे आता स्थिरावले आहेत. जे भारतातील आपल्या भारतीय नातेवाईकांना उदरनिर्वाहासाठी मोठ्या प्रमाणावर पैसे पाठवितात. भारत सरकारसाठी या भारतीयांची सुरक्षा ही धोरणात्मक चिंता आहे. २०२४-२५ मध्ये भारताला या स्थलांतरित भारतीयांकडून १३५ अब्ज डॉलरचे रेमिटस मिळाले. जगातील सर्वात मोठा प्राप्त करता म्हणून भारताचे स्थान आहे. या युद्धामुळे प्रवासी भारतीयांचे शिक्षण आणि रोजगार आणि त्यातून येणाऱ्या पैशावर परीणाम होऊ शकतो.

६) तेल आयातीसाठी रशियाचा पर्याय-

नुकतेच अमेरिकेने ३० दिवसाची मुदत रशियाकडून तेल खरेदीसाठी भारताला दिल्याचे सांगण्यात आले. त्यामुळे भारत सरकार अमेरिकेच्या कलानुसार परराष्ट्र धोरण आखत असल्याची टीका करण्यात आली. आखाती देशातील तेलावर अवलंबून असणाऱ्या भारताला रशियाकडून तेल पुरवठा वाढविता येईल.

७) अरब देशाशी संबंध -

मोदी सरकारची 'लूक इस्ट पॉलिसी' आणि युएई-सौदी अरेबियाशी वाढलेले व्यापार संबंध या संघर्षातही जपण्याचा प्रयत्न भारताने केलेला आढळतो.

८) व्यवहारिक धोरण- इस्राइल इराण युद्ध काळात भारताने आपले जुने अलिप्ततावादी धोरण सोडून तत्कालीन जागतिक परिस्थितीला अनुसरून व्यवहारिक भूमिका घेतलेली आढळते.

९) भारत-इराण संबंधावर परीणाम - इराण ब्रिक्स संघटनेचा नविन आणि महत्वाचा सदस्य आहे. या युद्धात ब्रिक्स संघटनेचा सध्या अध्यक्ष असलेल्या भारताने इराणच्या बाजूने उभे राहणे अपेक्षित आहे. परंतु भारताने घेतलेल्या तटस्थ भूमिकेमुळे भारत इराण राजकीय संबंधांवरच नाही तर व्यापारी संबंधावर

सुध्दा याचा नकारात्मक परीणाम होऊ शकतो. याचा परीणाम ब्रीक्सच्या अस्तित्वावर आणि भारताच्या नेतृत्वावर सुध्दा होईल.

ब) भारताच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परीणाम

१) चलनवाढीवर परीणाम -

या युद्धामुळे आयात निर्यातीवर परीणाम झाल्यास त्याचा परीणाम देशातील उत्पादित वस्तू, शेती आणि इतर उत्पादन शेतावर होऊ शकतो. युद्धामुळे कच्च्या तेलाची टंचाई निर्माण होऊन तेलाच्या किमती वाढल्यावर महागाई वाढू शकते. ज्याच्या परीणाम सर्वसामान्य नागरिकांच्या जीवनमानावर होऊ शकतो. ही महागाई नियंत्रित करणे आणि आर्थिक वाढीला पाठींबा देणे यामधील धोरणात्मक आव्हान भारतीय रिझर्व बँकेसमोर आहे .

२) आयात निर्यात आणि व्यापारावर परीणाम -

कापड, अभियांत्रिकी वस्तू, औषधे आणि कृषी उत्पादने इ. वस्तूंसाठी पश्चिम आशिया भारतासाठी एक महत्वाची निर्यात बाजारपेठ आहे. या युद्धामुळे या निर्यातीवर परीणाम होऊ शकतो. या युद्धामुळे जहाजांना जास्त लांब किंवा सुरक्षित मार्गाचा वापर करावा लागेल त्यामुळे खर्च वाढेल याचा लघू आणि मध्यम उद्योगांना जास्त फटका बसतो कारण जास्त उत्पादित खर्चामुळे आधीच कमी असलेले निर्यात मार्जिन कमी होते आणि जागतिक स्पर्धा कमी होते जर युद्धजन्य परिस्थिती जास्त काळ राहिली तर त्याचा भारताच्या निर्यातीवर परीणाम होऊ शकतो

३) चलन आणि आर्थिक बाजारातील स्थिरता-

तेलाच्या वाढत्या किमती आणि भू-राजकीय अनिश्चीततेमुळे भारतातून भांडवल बाहेर जाऊ शकते. याचा परीणाम रुपयाच्या किमतीवर होईल कमकुवत चलानामुळे आयात खर्च वाढून चालू खात्यातील तुट वाढू शकते. भू-राजकीय संकटात परदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदार अनेकदा जोखीम कमी करतात ज्यामुळे बाजारात स्थिरता वाढते.

४) शेतीवर परीणाम -

उर्जेच्या किमतीतील चढ-उताराचा खतउत्पादन आणि वाहतुकीचा खर्च वाढू शकतो. जर सागरी मार्ग विस्कळीत झाला तर आयात केलेल्या खतांचा पुरवठा कमी होऊ शकतो. याचा शेती व्यवसायावर परीणाम होऊन शासकीय अनुदानाचा भर वाढू शकतो. शेतातील उत्पादित माल आखाती देशांमध्ये निर्यात होत होता. त्याची निर्यात थांबल्याने तो माल स्थानिक बाजारपेठेत मिळेल त्या किमतीत शेतकऱ्याला विकावा लागेल. त्यामुळे शेती व्यवसायात मोठे नुकसान होऊ शकते.

५) राजकोषीय धोरणावर परीणाम-

युद्धामुळे इंधन आयात थांबली आणि इंधनाच्या किमती वाढल्या तर ग्राहकांना संरक्षण देण्यासाठी सरकारला इंधनावरील कर कमी करावे लागतील किंवा अनुदान वाढवावे लागेल यामुळे वित्तीय तुट वाढून पायाभूत सुविधांवरील करच वाढू शकतो

६) चाबहार बंदरातील गुंतवणूक -

२०१६ मध्ये भारत इराण विकास करारानंतर इराणच्या चाबहार बंदराकडे भारत इराण प्रादेशिक संबंधांच्या धोरणाचा आधार म्हणून पहिले जाते. या बंदराचा वापर करून भारताने अफगाणिस्तानला गहू आणि मानवी साहित्य पाठविले आहे. तसेच बंदराच्या शहीद बेहेस्ती टर्मिनलच्या विकासात गुंतवणूक केली आहे. या युद्धकाळात भारताला या बंदराचा वापर करता येणार नाही.

७) २०२५ मध्ये भारताने या प्रदेशातून जवळजवळ १०० अब्ज डॉलरच्या खाते,पेट्रोकेमिकल्स ते औद्योगिक खनिजांपर्यंत वस्तू आयात केल्या. जर या दोन्ही देशातील वाहतूक बंद राहिली तर त्याचा परीणाम उर्जा बाजारपेठाबरोबर शेती,बांधकाम साहित्य ,हिर्याच्या निर्यात उद्योगांपर्यंत वाढू शकते. ब्रोकरेज फर्म जेप्रीजच्या मते भारताच्या निर्यातीपैकी १७% निर्यात मध्यपूर्वेचे देश करतात ५५% कच्च्या तेलाचा पुरवठा करतात आणि ३८% रेमिटन्स निर्माण करतात. त्यामुळे उर्जा पुरवठा, आखाती देशातील अनिवासी भारतीयांकडून येणारा पैसा आणि अमेरिका,इराण आणि आखाती देशासोबतच्या परराष्ट्र संबंधांवर याचा परीणाम होऊ शकतो.

संघर्षाच्या काळात पश्चिम आशियातील आपले हित जपण्यासाठी भारतासमोरील उपाय

१) प्रादेशिक शक्तींशी राजकीय संबंध प्रस्थापित करणे:

भारताने एक सक्रिय राजकीय धोरण स्वीकारले पाहिजे, भारताने आपले धोरणात्मक आणि आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी इस्रायल आणि इराण या दोघांशी थेट संवाद साधावा. भारतीय परराष्ट्रमंत्र्यांनी अलीकडेच दोन्ही राष्ट्रांसोबत चालू प्रादेशिक परिस्थितीवर चर्चा केली आहे, ज्यामध्ये तणाव वाढू नये, संयम बाळगावा आणि राजनैतिक मुत्सद्देगिरीकडे परत यावे यावर भर दिला आहे. सौदी अरेबिया आणि युएई सारख्या प्रमुख गल्फ कोऑपरेशन कौन्सिल (GCC) देशांशी राजकीय संपर्क वाढवल्याने भारताला त्याचे आर्थिक हितसंबंध जपता येईल आणि त्याचबरोबर प्रादेशिक तणाव कमी करण्यात रचनात्मक भूमिका बजावता येईल.

२) प्रादेशिक सुरक्षा सहकार्य आणि दहशतवादविरोधी उपक्रमांचा विस्तार:

भारताने पश्चिम आशियामध्ये, विशेषतः इस्रायल, जॉर्डन आणि इजिप्त सारख्या देशांसोबत, दहशतवादविरोधी भागीदारी मजबूत करावी. गुप्तचर माहिती सामायिकरण चौकटी वाढवून आणि

संयुक्त सुरक्षा उपक्रम स्थापन करून, भारत या प्रदेशात कार्यरत असलेल्या अतिरेकी गटांकडून निर्माण होणारे धोके कमी करू शकतो.

३) ऊर्जा आयातीत विविधता आणणे आणि धोरणात्मक साठे निर्माण करणे:

पश्चिम आशियातील तेल आणि वायूच्या कोणत्याही एका स्रोतावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी, भारताने आफ्रिका, मध्य आशिया आणि अगदी लॅटिन अमेरिकेतील नवीन पुरवठादारांचा शोध घेऊन आपल्या ऊर्जा आयातीत विविधता आणली पाहिजे. आखाती देशांव्यतिरिक्त दीर्घकालीन ऊर्जा करार स्थापित केल्याने पुरवठ्यातील अडथळ्याविरोधात एक पर्याय मिळेल. त्याचवेळी, भारताने अचानक येणाऱ्या किमतीच्या झटक्या किंवा पुरवठा संघर्षांना रोखण्यासाठी धोरणात्मक पेट्रोलियम साठ्यांचा विकास वेगवान केला पाहिजे.

त्याचबरोबर, प्रादेशिक संघर्षांमुळे अचानक होणाऱ्या किमतीतील चढउतार किंवा पुरवठा साखळीतील व्यत्ययांपासून संरक्षण देण्यासाठी भारताने धोरणात्मक पेट्रोलियम साठ्यांचा विकास वेगवान केला पाहिजे.

४) सागरी सुरक्षा वाढवणे आणि व्यापारी मार्गांचे संरक्षण करणे:

पर्शियन आखात आणि होर्मुझच्या सामुद्रधुनीतील वाढती अस्थिरता लक्षात घेता, भारताने या महत्वाच्या जलमार्गात आपली नौदल उपस्थिती आणि सागरी सुरक्षा मोहिमा वाढवाव्यात. अमेरिका, रशिया आणि जपानसारख्या जागतिक शक्तींसोबत तसेच प्रमुख प्रादेशिक भागीदारांसोबत सहकार्य मजबूत केल्याने भारताच्या ऊर्जा आयात आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी महत्वाचे असलेले शिपिंग मार्ग सुरक्षित होण्यास मदत होईल. आपल्या सागरी धोरणाचा विस्तार करून, भारत व्यापार आणि ऊर्जेचा मुक्त प्रवाह सुनिश्चित करू शकतो, तसेच प्रादेशिक सुरक्षा बाबींमध्ये आपली उपस्थिती देखील सिद्ध करू शकतो.

५) प्रादेशिक स्थिरता राखण्यासाठी आर्थिक राजनैतिकतेचा वापर :

भारताने पश्चिम आशियातील आपल्या हितसंबंधांसाठी आर्थिक राजनैतिकतेचा सक्रियपणे वापर केला पाहिजे. द्विपक्षीय व्यापार करार मजबूत करणे, गुंतवणूक भागीदारी वाढवणे आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्प (जसे की चाबहार बंदर) पुढे नेणे यामुळे या प्रदेशात भारताचा आर्थिक ठसा मजबूत होईल. परस्पर फायदेशीर आर्थिक सहकार्यावर लक्ष केंद्रित करून, भारत प्रादेशिक शक्ती आणि लहान राज्यांशी अधिक सखोल संबंध निर्माण करू शकतो, ज्यामुळे चालू संघर्षांमध्ये या प्रदेशातील त्याची उपस्थिती स्थिरता आणणारी शक्ती म्हणून पाहिली जाईल.

६) लोकांशी संबंध आणि सॉफ्टपॉवर राजनयाला प्रोत्साहन देणे:

भारताने पश्चिम आशियातील आपल्या मजबूत डायस्पोरा आणि लोकांशी संबंधांचा वापर करून प्रादेशिक राज्यांशी सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पूल बांधले पाहिजेत. शैक्षणिक देवाणघेवाण, सांस्कृतिक राजनयिकता वाढवून आणि तंत्रज्ञानातील तज्ज्ञता वाढवून, शिक्षण, भारत बळकट करू शकतो. शैक्षणिक देवाणघेवाण, सांस्कृतिक राजनैतिक कूटनीति वाढवून आणि तंत्रज्ञान, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणातील भारतीय कौशल्यांना प्रोत्साहन देऊन, भारत आपली सॉफ्टपॉवर मजबूत करू शकतो. या दृष्टिकोनामुळे केवळ भारताचा प्रभाव वाढणार नाही तर गैर-लष्करी मार्गांनी संघर्ष सोडवण्याचा मार्गही उपलब्ध होईल, ज्यामुळे भारत शांतता आणि सहकार्याचा जागतिक पुरस्कर्ता बनेल.

७) कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांद्वारे प्रादेशिक आर्थिक एकात्मता वाढवणे:

पश्चिम आशिया, मध्य आशिया आणि भारत यांच्यातील व्यापार आणि वाहतूक दुवे वाढविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडॉर (INSTC) सारख्या विस्तारित कनेक्टिव्हिटी प्रकल्पांना चालना देऊन भारताने प्रादेशिक एकात्मता उपक्रमांना गती द्यावी.

हे प्रकल्प केवळ सुरळीत आणि अधिक सुरक्षित व्यापार मार्ग सुलभ करणार नाहीत तर आर्थिक परस्परावलंबनाला चालना देऊन प्रादेशिक स्थिरतेला देखील चालना देतील.

पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देऊन, भारत सध्या सुरू असलेल्या संघर्षांमध्ये या प्रदेशाच्या अर्थव्यवस्थेला आकार देण्यास भूमिका बजावू शकतो.

८) मानवतावादी सहभाग आणि संकट प्रतिसाद यंत्रणा मजबूत करणे:

पश्चिम आशियातील संघर्षांमुळे प्रभावित झालेल्या लोकसंख्येला मदत करण्यासाठी भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या एजन्सींच्या सहकार्याने एक व्यापक मानवतावादी प्रतिसाद चौकट स्थापित करावी. वैद्यकीय मदत, मदत साहित्य आणि पुनर्बांधणी सहाय्य देऊन, भारत शांतता निर्माणकर्ता म्हणून आपली प्रतिमा सुधारू शकतो आणि प्रादेशिक स्थिरतेत योगदान देऊ शकतो. शांतता निर्माण करण्याच्या सक्रिय प्रयत्नांमध्ये सहभागी झाल्यामुळे भारताला मानवी दुःख कमी करण्यासाठी वचनबद्ध असलेला तटस्थ देश म्हणून पाहिले जाईल, ज्यामुळे संपूर्ण प्रदेशात त्याची राजनैतिक भूमिका मजबूत होईल.

निष्कर्ष

भारताला या युद्धामुळे संरक्षण, आत्मनिर्भरता, वैकल्पिक उर्जा स्रोत आणि मुत्सद्दीपणा या आघाड्यांवर

आपले धोरण अधिक सक्रीय आणि लवचिक बनवावे लागेल. उर्जास्रोतांचे विविधीकरण, धोरणात्मक साठ्यांचा वापर आणि संयमाची कुठनीती हे तातडीचे उपाय यासाठी ठरू शकतात. इराणशी संबंधित विकसित होत असलेला संघर्ष पश्चिम आशियाच्या धोरणात्मक आणि सुरक्षा व्यवस्थेला आकार देत आहे, ज्यामध्ये नवीन युती, घटते पारंपारिक संतुलन आणि तीव्र महासत्ता स्पर्धा यांचा समावेश आहे. भारताची आर्थिक वाढ आणि बाह्य सहभाग, स्थिर ऊर्जा पुरवठा, सुरक्षित सागरी मार्ग आणि संतुलित राजकीय कूटनीति यावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, या परिवर्तनांमुळे धोरणात्मक जागेवर लक्षणीय मर्यादा येतात.

पुढे जाऊन, भारताला बहु-स्तरीय कूटनीति मजबूत करावी लागेल, अक्षय ऊर्जा आणि पर्यायी पुरवठादारांसह ऊर्जा विविधीकरण वाढवावे लागेल आणि भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर आणि हिंदी महासागरातील सागरी सुरक्षा सहकार्य यासारख्या व्यासपीठांद्वारे प्रादेशिक सहभाग वाढवावा लागेल.

सद्य परिस्थितीत भारताने युद्धाबाबत जी तटस्थतेची भूमिका घेतली त्यामुळे भारत इस्राईल आणि अमेरिकेच्या भूमिकेला मौन बाळगून पाठिंबा देतोय असे चित्र जागतिक पातळीवर निर्माण झाले आहे. त्याचप्रमाणे अमेरिकेने रशियाकडून तेल खरेदी करण्यासाठी दिलेली परवानगी आणि लादलेले निर्बंध लक्षात घेता भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरही अमेरिकेचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. भारताकडे सध्या ब्रिक्स संघटनेचे अध्यक्षपद आहे आणि इराण हा ब्रिक्स संघटनेचा सदस्य आहे. भारताच्या या निर्णयाचा ब्रिक्सच्या अस्तित्वावर आणि भारताच्या नेतृत्वावर प्रभाव पडू शकतो .

भारताच्या या भूमिकेचा परिणाम इराण-भारत राजकीय संबंधावर होऊ शकतो. ज्याचा मोठा फटका भारत इराण व्यापाराला बसू शकतो. भारत इराण कडून मोठ्या प्रमाणावर तेल आयात करीत होता. इराण सुध्दा भारताकडून कृषी उत्पादने, तंत्रज्ञानात्मक वस्तू आयात करीत होता. भारतातील अनेक नागरिक शिक्षणासाठी आणि रोजगारासाठी इराण आणि आखाती देशांत स्थलांतरित झाले होते. ज्याचा भारताला मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक फायदा होत होता. भारताला राष्ट्रहित साधण्यासाठी परराष्ट्र धोरणात बदल करून या देशांशी पुन्हा नव्याने संबंध सुधारण्यावर भर द्यावा लागेल. त्यासाठी परराष्ट्र धोरणात संतुलन राखणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१) महाराष्ट्र टाइम्स-२८ फेब्रु २०२६

२) बीबीसी न्यूस-१ मार्च २०२६

- ३) लोकमत- ६ मार्च २०२६
- ४) नवशक्ती -९ मार्च २०२६
- ५) <https://www.mymahanagar.com>
- ६) lokmanthan.com
- ७) [https:// www.hindusthantimes.com](https://www.hindusthantimes.com)
- ८) vajiramanad.com

**निवडणुकीच्या राजकारणात जात आणि मतदारांची भूमिका व प्रभाव
(गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात)**

संशोधक

पंकज रेशीम कापगते

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. रूपराव उकंडराव गायकवाड

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत निवडणुका हा राजकीय प्रक्रियेचा अत्यंत महत्त्वाचा आणि मूलभूत घटक मानला जातो. भारताची सामाजिक रचना विविधतेने परिपूर्ण असून जात व्यवस्था ही त्यातील एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था म्हणून ओळखली जाते. सामाजिक जीवनासोबतच जातीय रचनेचा प्रभाव राजकीय क्षेत्रावरही जाणवतो. विशेषतः निवडणुकीच्या राजकारणात जातीय घटकांचा प्रभाव अनेकदा दिसून येतो. अनेक प्रसंगी मतदारांचे मतदान वर्तन त्यांच्या सामाजिक ओळखीशी, जातीय गटांशी तसेच स्थानिक सामाजिक संरचनेशी निगडित असते. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत जात आणि मतदारांची भूमिका समजून घेणे हे संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.

या संशोधनामध्ये महाराष्ट्रातील गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात जात आणि मतदारांची भूमिका तसेच त्यांचा निवडणुकीच्या प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी २०१४ ते २०२४ या कालावधीत झालेल्या निवडणुकांचा आधार घेण्यात आला आहे. संशोधनासाठी द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला असून मतदारांचे मतदान वर्तन, जिल्ह्यातील सामाजिक रचना, राजकीय पक्षांची निवडणूक रणनीती आणि जातीय समीकरणांचा निवडणूक प्रक्रियेवर होणारा परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणुकांमध्ये जात हा एक प्रभावी घटक म्हणून कार्य करतो. अनेक वेळा राजकीय पक्ष उमेदवारांची निवड करताना मतदारसंघातील सामाजिक आणि जातीय संरचनेचा विचार करतात. त्याचप्रमाणे काही मतदार देखील आपल्या जातीय ओळखीशी संबंधित उमेदवाराला प्राधान्य देतात. तथापि, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर विकास, रोजगार, शिक्षण, स्थानिक नेतृत्व आणि विविध सरकारी योजनांचा लाभ यांसारख्या घटकांचाही प्रभाव वाढताना दिसून येतो.

या संशोधनातून असा निष्कर्ष काढता येतो की गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणुकीच्या राजकारणात जात हा महत्त्वाचा घटक असला तरी मतदारांचे मतदान वर्तन हे एकाच घटकावर आधारित नसून विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांच्या परस्पर प्रभावातून घडते. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेचे समग्र आकलन करण्यासाठी जातीय घटकांसह इतर सामाजिक व राजकीय घटकांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते.

मुख्य शब्द: निवडणूक राजकारण, जातीय रचना, मतदार वर्तन, लोकसभा निवडणूक, विधानसभा निवडणूक, गोंदिया जिल्हा.

प्रस्तावना

भारत हा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक समृद्ध असा देश असून येथे अनेक जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृतींचे सहअस्तित्व आढळते. भारतीय समाजरचनेत जात व्यवस्था ही ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था मानली जाते. प्राचीन काळापासून सामाजिक स्तररचना, व्यावसायिक विभागणी आणि सामाजिक संबंध यांची मांडणी मोठ्या प्रमाणात जात व्यवस्थेच्या आधारावर घडत आली आहे. आधुनिक काळात सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात अनेक परिवर्तन झाले असले तरी जात व्यवस्थेचा प्रभाव समाजजीवनात काही प्रमाणात टिकून असल्याचे दिसून येते. विशेषतः भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये आणि निवडणुकीच्या राजकारणात जातीय घटकांची भूमिका अभ्यासकांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण संशोधनाचा विषय ठरली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारून सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वावर आधारित निवडणूक प्रणालीची अंमलबजावणी केली. या व्यवस्थेमुळे देशातील प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आणि शासन प्रक्रियेत सहभाग घेण्याची संधी निर्माण झाली. निवडणुका या लोकशाही व्यवस्थेचा मूलभूत आधार मानल्या जातात. निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून नागरिक आपल्या प्रतिनिधींची निवड करतात आणि शासनाच्या धोरणनिर्मितीवर अप्रत्यक्षपणे प्रभाव टाकतात. तथापि, मतदारांचे मतदान वर्तन हे केवळ राजकीय विचारसरणीवर आधारित नसून विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांच्या परस्पर प्रभावातून घडते. जात, धर्म, वर्ग, शैक्षणिक स्तर, आर्थिक स्थिती, स्थानिक नेतृत्व तसेच विकासाशी संबंधित मुद्दे हे घटक मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेला प्रभावित करतात.

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत जातीय समीकरणांचा प्रभाव विशेषतः ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागांमध्ये अधिक प्रकर्षाने दिसून येतो. अनेक राजकीय पक्ष निवडणूक रणनीती आखताना संबंधित

मतदारसंघातील सामाजिक रचना आणि जातीय गटांचे प्रमाण लक्षात घेतात. उमेदवारांची निवड करताना त्या क्षेत्रातील सामाजिक गटांचे प्रतिनिधित्व आणि त्यांची राजकीय प्रवृत्ती यांचा विचार केला जातो. त्यामुळे काही प्रसंगी मतदारांच्या मतदान निर्णयावर जातीय ओळखीचा प्रभाव पडताना दिसतो. तथापि, सामाजिक आणि आर्थिक बदलांमुळे मतदारांच्या अपेक्षा आणि प्राधान्यक्रमातही परिवर्तन होत आहे. विकास, रोजगार, शिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक कल्याणकारी धोरणे यांसारख्या मुद्द्यांनाही मतदारांकडून वाढते महत्त्व दिले जात आहे.

महाराष्ट्राच्या पूर्व विदर्भ भागातील गोंदिया जिल्हा सामाजिकदृष्ट्या विविधतेने समृद्ध असून येथे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय तसेच इतर सामाजिक गटांचे लक्षणीय अस्तित्व आहे. जिल्ह्याची सामाजिक आणि आर्थिक रचना प्रामुख्याने ग्रामीण आणि कृषीप्रधान स्वरूपाची आहे. या विविध सामाजिक गटांच्या परस्पर संबंधांचा स्थानिक राजकारणावर आणि निवडणूक प्रक्रियेवर प्रभाव पडतो. त्यामुळे गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या संदर्भात जातीय रचना आणि मतदारांचे मतदान वर्तन यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनामध्ये गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात जात आणि मतदारांची भूमिका तसेच त्यांचा निवडणूक प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः २०१४ ते २०२४ या कालावधीत झालेल्या निवडणुकांचा विचार करून मतदारांच्या मतदान वर्तनातील प्रवृत्ती, जातीय समीकरणांचे स्वरूप आणि स्थानिक राजकीय घटकांचा प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अशा प्रकारचा अभ्यास स्थानिक राजकीय प्रक्रियेचे आकलन करण्यासोबतच भारतीय लोकशाहीच्या व्यापक स्वरूपाचे विश्लेषण करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणूक प्रक्रियेत जात आणि मतदारांची यांचा कितपत प्रभाव पडतो, तसेच निवडणुकांच्या काळात मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये जातीय घटक कशा प्रकारे कार्य करतात याचा सखोल अभ्यास करणे.

२) गोंदिया जिल्ह्यात मुस्लिम आणि जैन धर्मीय समाजाचे काही प्रमाणात अस्तित्व आहे. या समाजघटकांचा राजकीय क्षेत्रातील तसेच निवडणूक प्रक्रियेमधील सहभागाचे स्वरूप, त्यांचे प्रतिनिधित्व आणि सहभागाची पातळी यांचा अभ्यास करणे.

३) निवडणुकीच्या वेळी राजकीय पक्ष उमेदवारांची निवड करताना संबंधित मतदारसंघातील जातीय लोकसंख्येची रचना लक्षात घेतात का, तसेच मतदारसंख्येच्या प्रमाणावर उमेदवारी देण्याची प्रक्रिया कशा प्रकारे पार पडते याचा शोध घेणे.

४) जातीय व्यवस्थेमुळे निवडणूक प्रक्रियेवर होणाऱ्या परिणामांचा देशाच्या राष्ट्रीय एकात्मतेवर काही प्रमाणात प्रभाव पडतो का, याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनामध्ये “निवडणुकीच्या राजकारणात जात आणि मतदारांची भूमिका व प्रभाव (गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात)” या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये गुणात्मक (Qualitative) आणि परिमाणात्मक (Quantitative) या दोन्ही प्रकारच्या संशोधन दृष्टिकोनांचा अवलंब करण्यात आला आहे, ज्यामुळे विषयाचे व्यापक आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करता येईल.

या संशोधनामध्ये वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या संदर्भात जातीय रचना, मतदारांचे मतदान वर्तन आणि राजकीय घटक यांचे वर्णनात्मक तसेच तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील **गोंदिया जिल्हा** हे अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे. गोंदिया जिल्ह्यात विविध सामाजिक गट, जाती आणि आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात आढळतात. त्यामुळे निवडणुकीच्या राजकारणामध्ये जातीय घटकांचा प्रभाव अभ्यासण्यासाठी हे क्षेत्र महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

माहितीचे स्रोत

या संशोधनासाठी द्वितीयक प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

द्वितीयक माहिती

भारत निवडणूक आयोगाचे अहवाल

महाराष्ट्र शासनाचे सांख्यिकी अहवाल

संशोधन लेख, पुस्तके आणि शैक्षणिक नियतकालिके

वृत्तपत्रे आणि ऑनलाइन स्रोत

माहितीचे विश्लेषण

“निवडणुकीच्या राजकारणात जात आणि मतदारांची भूमिका व प्रभाव (गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात)” या संशोधनात संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून करण्यात आले आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक तसेच द्वितीयक स्रोतांमधून मिळालेल्या माहितीचा उपयोग करून गोंदिया जिल्ह्यातील मतदारांच्या मतदान वर्तनावर जातीय घटकांचा कितपत प्रभाव पडतो याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

गोंदिया जिल्हा सामाजिकदृष्ट्या बहुविध रचनेचा असून येथे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय तसेच इतर सामाजिक गट मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या विविध सामाजिक गटांचे प्रमाण आणि त्यांची सामाजिक स्थिती स्थानिक राजकीय प्रक्रियेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम घडवून आणताना दिसते. संकलित माहितीच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की जिल्ह्यातील निवडणुकांमध्ये जात हा एक प्रभावी राजकीय घटक म्हणून कार्यरत आहे. अनेक वेळा मतदार आपल्या सामाजिक ओळखीशी साधर्म्य असलेल्या उमेदवाराकडे अधिक झुकताना दिसतात.

प्राथमिक माहितीच्या विश्लेषणातून असेही निदर्शनास आले की काही मतदार मतदान करताना उमेदवाराच्या जातीय पार्श्वभूमीचा विचार करतात. विशेषतः ग्रामीण भागात जातीय एकात्मता, पारंपरिक सामाजिक संबंध आणि स्थानिक पातळीवरील गटबांधणी या घटकांचा मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव पडतो. काही परिस्थितींमध्ये विशिष्ट जातीय गट एकत्र येऊन एखाद्या विशिष्ट उमेदवाराला किंवा राजकीय पक्षाला समर्थन देतात, ज्याचा परिणाम निवडणुकीच्या निकालावर होऊ शकतो.

परंतु या अभ्यासातून हेही स्पष्ट होते की मतदारांचे मतदान वर्तन केवळ जातीय घटकांपुरते मर्यादित नसते. विकासाशी संबंधित प्रश्न, स्थानिक नेतृत्वाची प्रतिमा, राजकीय पक्षांची धोरणे, रोजगाराच्या संधी, पायाभूत सुविधा तसेच विविध सरकारी योजनांचा लाभ यांसारखे अनेक घटकही मतदारांच्या निर्णयावर प्रभाव टाकतात. विशेषतः सुशिक्षित आणि तरुण मतदारांमध्ये विकासाभिमुख मुद्द्यांना अधिक महत्त्व दिले जात असल्याचे निरीक्षण या अभ्यासातून समोर आले आहे.

द्वितीयक माहितीच्या आधारे असेही आढळते की गोंदिया जिल्ह्यातील लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकांमध्ये राजकीय पक्ष उमेदवारांची निवड करताना स्थानिक सामाजिक संरचना आणि जातीय समीकरणांचा विचार करतात. मतदारसंघातील विविध सामाजिक गटांचे प्रतिनिधित्व संतुलित

ठेवण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्षांकडून केला जातो. त्यामुळे निवडणुकीच्या राजकारणात जातीय घटकांचे स्थान आणि महत्त्व अधोरेखित होते.

सारांशतः, उपलब्ध माहितीच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणूक प्रक्रियेत जात हा एक प्रभावी घटक असला तरी मतदारांचे मतदान वर्तन अनेक घटकांच्या परस्परसंवादातून घडत असते. सामाजिक ओळख, विकासविषयक अपेक्षा, स्थानिक राजकीय परिस्थिती आणि राजकीय पक्षांची रणनीती या सर्व घटकांचा एकत्रित प्रभाव मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर पडतो. त्यामुळे निवडणुकीच्या राजकारणाचे व्यापक आणि सखोल आकलन करण्यासाठी जातीय घटकांसोबतच सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांचाही समन्वित विचार करणे आवश्यक ठरते.

शिफारसी

विषय: निवडणुकीच्या राजकारणात जात आणि मतदारांची भूमिका व प्रभाव (गोंदिया जिल्ह्याच्या लोकसभा व विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात)

१) निवडणूक प्रक्रियेत जातीयतेचा प्रभाव मर्यादित करण्यासाठी मतदारांमध्ये व्यापक राजकीय जागरूकता निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. मतदारांनी मतदान करताना केवळ जातीय ओळख किंवा सामाजिक नातेसंबंधांवर आधारित निर्णय न घेता विकासाच्या मुद्द्यांवर, प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर आणि सार्वजनिक धोरणांच्या परिणामांवर आधारित निर्णय घेण्याची प्रवृत्ती वाढविणे गरजेचे आहे.

२) राजकीय पक्षांनी उमेदवारांची निवड करताना जातीय गणितावर अवलंबून राहण्याऐवजी उमेदवाराचे नेतृत्वगुण, सामाजिक बांधिलकी, प्रामाणिकपणा आणि विकासाभिमुख दृष्टीकोन यांसारख्या घटकांना अधिक महत्त्व देणे आवश्यक आहे. यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत गुणवत्ताधारित नेतृत्वाला प्रोत्साहन मिळून निवडणूक प्रक्रियेची गुणवत्ता वाढू शकते.

३) गोंदिया जिल्ह्यातील मुस्लिम, जैन तसेच इतर अल्पसंख्याक समाजघटकांच्या राजकीय सहभागाला अधिक चालना देणे आवश्यक आहे. या समाजघटकांना स्थानिक राजकारणात प्रभावी प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी राजकीय पक्ष, सामाजिक संस्था आणि नागरिक संघटनांनी समन्वयाने प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते.

४) निवडणूक प्रक्रियेदरम्यान जातीय ध्रुवीकरण टाळण्यासाठी सामाजिक सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित जनजागृती कार्यक्रम राबविणे उपयुक्त ठरेल. या प्रक्रियेत शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि सामाजिक संघटनांचा सक्रिय सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो.

५) मतदारांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार आणि राजकीय साक्षरतेचा विकास करणे हे लोकशाही सुदृढ करण्यासाठी आवश्यक आहे. सुशिक्षित आणि जागरूक मतदार विकासकेंद्रित, धोरणाधारित आणि मुद्दा-आधारित राजकारणाला अधिक प्राधान्य देतात, ज्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत सकारात्मक बदल घडून येण्यास मदत होते.

६) निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता, निष्पक्षता आणि विश्वासाहता कायम राखण्यासाठी निवडणूक आयोग तसेच प्रशासनाने प्रभावी उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे. यामुळे लोकशाही व्यवस्थेबद्दल मतदारांचा विश्वास दृढ राहण्यास मदत होईल.

७) भविष्यातील संशोधनासाठी गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणूक राजकारणाचा अभ्यास करताना शिक्षणाची पातळी, आर्थिक स्थिती, ग्रामीण-शहरी सामाजिक संरचना तसेच युवा मतदारांची भूमिका यांचा तुलनात्मक आणि सखोल अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल. अशा प्रकारच्या संशोधनातून निवडणूक प्रक्रियेतील बदलत्या प्रवृत्ती अधिक स्पष्टपणे समजून घेता येतील.

एकूणच, या सूचनांमधून निवडणूक प्रक्रियेत जातीय प्रभाव कमी करून विकासाभिमुख, लोकशाही मूल्यांवर आधारित आणि समावेशक राजकारणाला प्रोत्साहन देण्याची दिशा सूचित होते.

निष्कर्ष

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणूक प्रक्रियेत जात आणि मतदार यांची भूमिका व त्यांचा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करणे हा होता. अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सामाजिक रचना आणि जातीय व्यवस्था या निवडणूक प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणाऱ्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी आहेत. गोंदिया जिल्ह्याच्या संदर्भातही मतदारांच्या मतदानाच्या पद्धतीवर सामाजिक ओळख, विशेषतः जातीय ओळख, काही प्रमाणात प्रभाव टाकते. अनेकदा एखाद्या विशिष्ट जातीचा उमेदवार निवडणुकीत उभा राहिल्यास त्या जातीतील मतदारांकडून त्याला तुलनेने अधिक पाठिंबा मिळण्याची शक्यता आढळून येते.

परंतु या अभ्यासातून असेही स्पष्ट झाले की मतदानाचा निर्णय केवळ जात या घटकावर आधारित नसतो. विकासकामे, स्थानिक समस्या, उमेदवाराचे नेतृत्वगुण, राजकीय पक्षांची धोरणे तसेच मतदारांमधील वाढती राजकीय जागरूकता यांसारखे घटकही मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाची

भूमिका बजावतात. त्यामुळे आजच्या काळात मतदारांचे राजकीय वर्तन अधिक व्यापक आणि बहुआयामी झालेले दिसते.

गोंदिया जिल्ह्यात मुस्लिम आणि जैन धर्मीय समाजाचेही मर्यादित परंतु महत्त्वपूर्ण अस्तित्व आहे. या समाजघटकांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग प्रामुख्याने मतदान, प्रचारकार्य तसेच सामाजिक संघटनांद्वारे व्यक्त होताना दिसतो. जरी या समुदायांची लोकसंख्या तुलनेने कमी असली तरी काही मतदारसंघांमध्ये त्यांच्या मतांचा प्रभाव राजकीय समीकरणांवर परिणाम करताना आढळतो. त्यामुळे त्यांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक ठरते.

अभ्यासाच्या निष्कर्षावरून असेही दिसून आले की निवडणुकीच्या वेळी राजकीय पक्ष उमेदवारांची निवड करताना संबंधित मतदारसंघातील जातीय लोकसंख्येचा विचार करतात. निवडणुकीत यश मिळवण्यासाठी पक्ष अनेकदा त्या मतदारसंघात प्रभावी किंवा बहुसंख्य असलेल्या जातीतील उमेदवारांना संधी देतात. यावरून निवडणूक रणनीती ठरवताना जातीय समीकरणांना महत्त्व दिले जात असल्याचे स्पष्ट होते.

याशिवाय जातीय व्यवस्थेचा निवडणूक प्रक्रियेवर सकारात्मक तसेच नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारचा प्रभाव दिसून येतो. काही प्रसंगी जातीय राजकारणामुळे सामाजिक विभागणी निर्माण होण्याची शक्यता असते; मात्र दुसरीकडे याच प्रक्रियेमुळे सामाजिकदृष्ट्या वंचित व मागास घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्वाची संधी उपलब्ध होते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत सामाजिक न्याय आणि राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत होते.

एकंदर पाहता, या संशोधनातून असे निष्पन्न होते की गोंदिया जिल्ह्यातील निवडणूक राजकारणात जात आणि मतदारांचे सामाजिक संबंध आजही महत्त्वपूर्ण आहेत. तथापि, बदलत्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे विकास, शिक्षण, स्थानिक प्रश्न आणि वाढती राजकीय जाणीव या घटकांचा मतदारांच्या निर्णयावर वाढता प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे भविष्यात निवडणूक प्रक्रियेत जातीय घटकांचा प्रभाव तुलनेने कमी होत जाऊन मुद्दा-आधारित आणि विकासकेंद्रित राजकारणाला अधिक महत्त्व मिळण्याची शक्यता आहे.

संदर्भग्रंथ

1. कोठारी, रजनी. (1970). *पॉलिटिक्स इन इंडिया*. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वॉन.
2. श्रीनिवास, एम. एन. (1962). *कास्ट इन मॉडर्न इंडिया अँड अदर एसेज*. मुंबई: एशिया पब्लिशिंग हाऊस.

3. जॅफ्रेलॉट, क्रिस्टोफ. (2003). *इंडियाज सायलेंट रेव्होल्युशन: द राइज ऑफ द लोअर कास्ट्स इन नॉर्थ इंडिया*. नवी दिल्ली: पर्मानेंट ब्लॉक.
4. यादव, योगेंद्र आणि पळशीकर, सुहास. (2009). *इलेक्टोरल पॉलिटिक्स इन इंडियन स्टेट्स: लोकसभा इलेक्शन्स इन 2004 अँड बियॉन्ड*. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
5. पाई, सुधा. (2013). *दलित असर्शन अँड द अनफिनिशड डेमोक्रेटिक रेव्होल्युशन*. नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन्स.
6. चंद्रा, कांचन. (2004). *व्हाय एथनिक पार्टीज सक्सीड: पॅटर्नेज अँड एथनिक हेड काउंट्स इन इंडिया*. केंब्रिज: केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
7. भारतीय निवडणूक आयोग. (2014, 2019, 2024). *लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकांचे सांख्यिकीय अहवाल*. नवी दिल्ली.
8. महाराष्ट्र शासन. (2021). *जिल्हा जनगणना हँडबुक – गोंदिया जिल्हा*. मुंबई: जनगणना संचालनालय.

स्थलांतराबाबत ग्रामीण विकासाच्या समस्या : एक समाजकार्य दृष्टिकोन**डॉ. अविनाश गेडाम (सहाय्यक प्राध्यापक)**

महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा.

Email- avinashpush13@gmail.com**सारांश**

ग्रामीण भागातील स्थलांतर हा आजच्या काळातील एक महत्त्वाचा सामाजिक व आर्थिक प्रश्न बनला आहे. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधींचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा, शिक्षण व आरोग्य सेवांची कमतरता आणि विकासातील असमतोल यामुळे अनेक लोकांना शहरांकडे स्थलांतर करावे लागते. यामुळे ग्रामीण समाजरचनेवर तसेच शहरी भागावरही विविध परिणाम दिसून येतात. सदर संशोधनाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण लोकांचे स्थलांतर आणि रोजगाराबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे, ग्रामीण भागातील विकासाची सद्यस्थिती समजून घेणे आणि ग्रामीण भागातील स्थलांतराच्या समस्येचे विश्लेषण करणे हा आहे. संशोधनात ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या मर्यादित संधी, विकासाबाबत शासन व जनतेतील काही प्रमाणातील उदासीनता आणि या सर्व घटकांमुळे निर्माण होणारी स्थलांतराची प्रवृत्ती यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनासाठी मांडलेल्या गृहितकांच्या आधारे असे आढळून येते की, ग्रामीण भागातील लोकांसमोर रोजगाराचा प्रश्न गंभीर स्वरूपाचा आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत शासन व समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतानाही काही ठिकाणी त्याबाबत उदासीनता दिसून येते. परिणामी, रोजगार व चांगल्या जीवनमानाच्या शोधात मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण लोकांचे शहरांकडे स्थलांतर होत आहे. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, ग्रामीण विकासासाठी स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर, रोजगारनिर्मिती, शासनाच्या योजना प्रभावीपणे राबविणे आणि पी.आर.ए. च्या माध्यमातून लोकसहभाग वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे. यामुळे ग्रामीण भागातील स्थलांतराची समस्या काही प्रमाणात कमी करता येऊ शकते आणि ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास साधता येऊ शकतो. आणि शहरांकडील वाढते स्थलांतराचे लोंढे कमी करण्यास मदत शकते.

मुख्यशब्द

स्थलांतर, ग्रामिण, विकास, समाजकार्य, शहर, उद्योग आणि शाश्वत इत्यादी.

प्रस्तावना

भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण स्वरूपाचा देश असून देशातील मोठा लोकसंख्येचा भाग ग्रामीण भागात राहतो. ग्रामीण भागाचा विकास हा देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. परंतु आजही अनेक ग्रामीण भागांमध्ये रोजगाराच्या मर्यादित संधी, अपुरी पायाभूत सुविधा, शिक्षण व आरोग्य सेवांची कमतरता, शेतीवरील अवलंबित्व आणि आर्थिक असुरक्षितता यांसारख्या अनेक समस्या आढळून येतात. या सर्व कारणांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना चांगल्या उपजीविकेच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करावे लागते.

ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि विकासात्मक घटकांशी निगडित आहे. रोजगाराच्या संधींचा अभाव, शेतीतील अनिश्चितता, नैसर्गिक आपत्ती, तसेच ग्रामीण भागातील विकासाचा अभाव यांमुळे अनेक कुटुंबे शहरांकडे वळतात. परिणामी ग्रामीण भागातील मनुष्यबळ कमी होते तसेच शहरी भागांवर लोकसंख्येचा ताण वाढतो. या परिस्थितीचा परिणाम ग्रामीण समाजरचना, कुटुंबव्यवस्था आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवरही होतो. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने शासन विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवत असले तरी अनेक वेळा त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही किंवा लोकांपर्यंत त्याची योग्य माहिती पोहोचत नाही. तसेच विकास प्रक्रियेत स्थानिक लोकांचा सहभाग कमी प्रमाणात दिसून येतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मूलभूत समस्या कायम राहतात आणि स्थलांतराची प्रवृत्ती वाढत जाते. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, ग्रामीण विकासासाठी स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर, लोकसहभाग, रोजगारनिर्मिती आणि शासनाच्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण समाजातील समस्या ओळखून त्यावर योग्य उपाययोजना करणे हे समाजकार्याचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

सदर संशोधनामध्ये ग्रामीण लोकांच्या रोजगाराबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास, ग्रामीण भागातील विकासाची सद्यस्थिती आणि स्थलांतराच्या समस्येचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासाद्वारे ग्रामीण विकासाच्या समस्या समजून घेऊन स्थलांतर कमी करण्यासाठी समाजकार्याच्या दृष्टीने उपयुक्त उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

साहित्याचा आढावा

ग्रामीण भागातील स्थलांतर, रोजगार आणि विकास या विषयांवर विविध संशोधकांनी अभ्यास

केलेले आहेत. या अभ्यासांमधून ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक व विकासात्मक समस्या स्पष्टपणे दिसून येतात.

तोडारो (Todaro, 1969) यांनी ग्रामीण ते शहरी स्थलांतराच्या सिद्धांतात असे नमूद केले आहे की, ग्रामीण भागातील मर्यादित रोजगार संधी आणि शहरी भागातील जास्त उत्पन्नाच्या अपेक्षेमुळे लोक शहरांकडे स्थलांतर करतात. त्यांच्या मते स्थलांतराचा निर्णय हा प्रामुख्याने आर्थिक अपेक्षांवर आधारित असतो.

झेलेन्सकी चा सिद्धांत : झेलिंस्कीचा स्थलांतर संक्रमण हा एक सिद्धांत आहे जो लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण मॉडेलशी संबंधित स्थलांतर पद्धतींचे वर्णन करतो. देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकास, लोकसंख्या वाढ आणि शहरीकरणातील बदलांच्या संबंधात स्थलांतर प्रवाह कसा विकसित होतो याचे वर्णन ते करते, या नमुन्यांना लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांशी जोडते.

उद्देश

ग्रामीण लोकांच्या रोजगाराबाबत दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे. ग्रामीण भागातील विकासाचा अभ्यास करणे. ग्रामीण भागातील स्थलांतराचा अभ्यास करणे.

गृहितके

ग्रामीण भागातील लोकांसमोर रोजगाराचा मोठा प्रश्न आहे. ग्रामीण भागाच्या विकासाबाबत शासन आणि जनता यांची उदासीनता दिसून येते. ग्रामीण भागात स्थलांतराचा मोठा प्रश्न आहे.

मुख्य भाग

ग्रामीण भागातील स्थलांतर हा आजच्या काळातील एक गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न बनला आहे. भारतातील बहुतांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि त्यांची मुख्य उपजीविका शेतीवर अवलंबून असते. परंतु शेतीतील अनिश्चितता, पावसावर अवलंबित्व, उत्पादन खर्चात वाढ आणि उत्पन्नातील अस्थिरता यामुळे ग्रामीण लोकांचे आर्थिक जीवन असुरक्षित बनते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक लोक चांगल्या रोजगाराच्या आणि उत्पन्नाच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करतात. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या मर्यादित संधी ही स्थलांतराची एक प्रमुख कारणे मानली जातात. बहुतांश ग्रामीण लोक शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून असतात. मात्र शेतीतील हंगामी कामामुळे वर्षभर पुरेसा रोजगार उपलब्ध होत नाही. परिणामी अनेक युवक आणि कामगार वर्ग शहरी भागात जाऊन उद्योग, बांधकाम क्षेत्र किंवा इतर असंघटित क्षेत्रात काम करण्यास प्राधान्य देतात. या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण भागातील मनुष्यबळ कमी होते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होतो.

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधांची कमतरता देखील एक महत्वाचा घटक आहे. अनेक ग्रामीण भागांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, पाणीपुरवठा आणि इतर मूलभूत सुविधा अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध असतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना चांगल्या जीवनमानासाठी शहरांकडे वळावे लागते. या परिस्थितीत ग्रामीण भागाचा विकास अपेक्षित प्रमाणात होत नाही.

याशिवाय ग्रामीण विकासाबाबत शासन आणि जनतेची उदासीनता देखील काही प्रमाणात दिसून येते. शासन विविध विकास योजना राबवत असले तरी त्यांची माहिती सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचत नाही किंवा त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. तसेच काही वेळा स्थानिक लोकांचा विकास प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नसल्यामुळे योजनांचा अपेक्षित परिणाम दिसून येत नाही.

समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, ग्रामीण भागातील स्थलांतराच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती करणे, कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविणे, स्वयंसहायता गटांना प्रोत्साहन देणे आणि शासनाच्या योजनांबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे. यामुळे ग्रामीण लोकांना त्यांच्या गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात आणि स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होऊ शकते. ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास साधण्यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समाज यांचा समन्वय अत्यंत आवश्यक आहे.

स्थलांतराचे काही प्रकार

ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतर: हा प्रकार ग्रामीण भागात सर्वत्र दिसून येतो, अनेकदा विवाह किंवा शेतीकामाशी संबंधित. लग्नानंतर पतीच्या गावी जाणाऱ्या महिला ग्रामीण ते ग्रामीण स्थलांतरात सर्वात मोठा वाटा उचलतात त्यामुळे या प्रकारात आर्थिक उद्देश महत्वाचा नसतो.

ग्रामीण ते नागरी स्थलांतर: या प्रकारात आर्थिक उद्देश महत्वाचा असतो, यामध्ये चांगले रोजगार, वेतन आणि राहणीमानाच्या शोधात खेड्यांमधून शहरांमध्ये स्थलांतर करणारे लोक समाविष्ट आहेत. हे शहरीकरण आणि अनौपचारिक कामगार बाजारपेठांच्या वाढीस महत्त्वपूर्ण योगदान देते. त्यामुळे याप्रकाराच्या स्थलांतराचे प्रमाण जास्त दिसून येते.

नागरी ते नागरी स्थलांतर: या प्रकारामध्ये प्रामुख्याने शिक्षण, नोकऱ्या किंवा सुधारित सुविधांसाठी शहरांमध्ये स्थलांतरित होणारे व्यावसायिक आणि कुशल कामगार समाविष्ट आहेत. हे आर्थिक गतिशीलता आणि सेवा-क्षेत्राच्या वाढीचा प्रसार प्रतिबिंबित करते.

नागरी ते ग्रामीण स्थलांतर: या प्रकारात सेवानिवृत्त झालेले, विस्थापित औद्योगिक कामगार किंवा उलट स्थलांतरित लोक त्यांच्या मूळ गावी परततात तेव्हा ही पद्धत कमी सामान्य आहे, बहुतेकदा आर्थिक

मंदी किंवा कोविड-१९ साथीच्या आजारासारख्या संकटांच्या काळात दिसून येते. याचे प्रामाणही कमी दिसून येते.

हंगामी आणि चक्राकार स्थलांतर: याप्रकारामध्ये तात्पुरते स्थलांतर ज्यामध्ये कामगार वर्षाच्या काही काळासाठी शहरी किंवा कृषी केंद्रांमध्ये जातात आणि हंगाम संपल्यावर घरी परततात. ही पद्धत शेती कामगार, बांधकाम कामगार, ऊसतोड कामगार आणि कारागीरांमध्ये प्रचलित आहे.

निष्कर्ष व निष्पत्ती

सदर संशोधनाच्या आधारे ग्रामीण भागातील स्थलांतर, रोजगार आणि विकासाच्या संदर्भात काही महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष समोर आले आहेत. अभ्यासातून असे आढळून आले की ग्रामीण भागातील लोकांसमोर रोजगाराची समस्या मोठ्या प्रमाणात आहे. बहुतेक लोक शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून असल्यामुळे वर्षभर स्थिर उत्पन्न मिळत नाही. परिणामी अनेक युवक आणि कामगार वर्ग रोजगाराच्या शोधात शहरी भागाकडे स्थलांतर करतात.

अभ्यासातून असेही दिसून आले की ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे. शिक्षण, आरोग्य सेवा, रस्ते, पाणीपुरवठा आणि इतर मूलभूत सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे ग्रामीण लोकांना चांगल्या जीवनमानासाठी शहरांकडे वळावे लागते. या परिस्थितीमुळे ग्रामीण भागातील विकास अपेक्षित प्रमाणात होत नाही.

संशोधनात असेही आढळले की ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत शासनाच्या विविध योजना अस्तित्वात असल्या तरी त्यांची योग्य माहिती सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. काही ठिकाणी योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही तसेच जनतेचा सक्रिय सहभागही कमी प्रमाणात दिसून येतो. यामुळे विकासाच्या प्रयत्नांमध्ये काही प्रमाणात उदासीनता दिसून येते. तसेच ग्रामीण भागातील स्थलांतराचा प्रश्न सामाजिक आणि आर्थिक घटकांशी संबंधित असल्याचे दिसून आले. रोजगाराच्या संधींचा अभाव, शेतीतील अनिश्चितता, कमी उत्पन्न आणि विकासातील असमतोल या कारणांमुळे ग्रामीण लोक शहरांकडे स्थलांतर करण्यास प्रवृत्त होतात.

एकूणच या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की ग्रामीण भागातील रोजगारनिर्मिती, पायाभूत सुविधांचा विकास, शासनाच्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकसहभाग वाढविणे या गोष्टींवर भर दिल्यास ग्रामीण भागातील स्थलांतराची समस्या काही प्रमाणात कमी करता येऊ शकते आणि ग्रामीण विकासाला गती मिळू शकते.

चर्चा व विश्लेषण

सदर संशोधनातून ग्रामीण भागातील स्थलांतर, रोजगार आणि विकास यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्टपणे दिसून येतो. अभ्यासाच्या निष्कर्षानुसार ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या मर्यादित संधी ही स्थलांतराची एक प्रमुख कारणे असल्याचे दिसून आले. शेती हा ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय असला तरी शेतीतील अनिश्चितता, नैसर्गिक घटकांवर अवलंबित्व आणि कमी उत्पन्न यांमुळे अनेक लोकांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे ग्रामीण युवक आणि कामगार वर्ग चांगल्या रोजगाराच्या संधींच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेतात.

संशोधनातील निष्कर्षानुसार ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांची कमतरता देखील स्थलांतर वाढण्यास कारणीभूत ठरते. शिक्षण, आरोग्य सेवा, वाहतूक, पाणीपुरवठा आणि इतर मूलभूत सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना शहरी भाग अधिक आकर्षक वाटतो. परिणामी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे लोकांचे स्थलांतर वाढते. या प्रक्रियेचा परिणाम ग्रामीण समाजरचना आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवरही दिसून येतो. तसेच या अभ्यासातून ग्रामीण विकासाबाबत शासन आणि जनतेमध्ये काही प्रमाणात उदासीनता असल्याचेही दिसून आले. शासन विविध विकास योजना राबवत असले तरी त्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, योग्य नियोजन आणि जनजागृती यांचा अभाव असल्यामुळे त्याचा अपेक्षित लाभ सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. दुसरीकडे, स्थानिक लोकांचा विकास प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नसल्यामुळे अनेक योजना प्रभावीपणे राबविल्या जात नाहीत.

या पार्श्वभूमीवर समाजकार्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. समाजकार्याच्या माध्यमातून ग्रामीण लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे, शासनाच्या योजनांची माहिती देणे, स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि लोकसहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. तसेच कौशल्य विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगाराच्या संधी आणि ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन देणे यांद्वारे ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधी वाढविता येऊ शकतात.

म्हणूनच ग्रामीण भागातील स्थलांतराच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी केवळ आर्थिक विकासावर भर देणे पुरेसे नसून सामाजिक, शैक्षणिक आणि पायाभूत विकासालाही समान महत्त्व देणे आवश्यक आहे. शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समाज यांच्या समन्वयातून ग्रामीण विकासाला चालना मिळू शकते आणि स्थलांतराचे प्रमाण कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

निष्कर्ष

सदर संशोधनातून ग्रामीण भागातील स्थलांतर, रोजगार आणि विकास यांच्यातील संबंध स्पष्टपणे दिसून येतात. ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या मर्यादित संधी, शेतीवरील जास्त अवलंबित्व, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि विकासातील असमतोल या कारणांमुळे ग्रामीण लोकांना शहरांकडे स्थलांतर करावे लागते. विशेषतः ग्रामीण युवक रोजगार आणि चांगल्या जीवनमानाच्या शोधात शहरी भागाकडे वळताना दिसून येतात.

अभ्यासातून असेही स्पष्ट होते की ग्रामीण विकासासाठी शासन विविध योजना राबवत असले तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकसहभाग यांचा अभाव काही प्रमाणात दिसून येतो. योजनांची योग्य माहिती आणि त्यांचा लाभ सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचणे अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत स्थानिक समाजाचा सक्रिय सहभाग देखील महत्त्वाचा ठरतो.

समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, ग्रामीण भागातील स्थलांतराची समस्या कमी करण्यासाठी स्थानिक स्तरावर रोजगारनिर्मिती, कौशल्य विकास, स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन आणि स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर यांवर भर देणे गरजेचे आहे. तसेच शिक्षण, आरोग्य आणि इतर पायाभूत सुविधांचा विकास केल्यास ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान सुधारू शकते.

एकूणच ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण आणि शाश्वत विकास साधण्यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समाज यांचा समन्वय आवश्यक आहे. योग्य नियोजन, प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकसहभाग यांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाला गती मिळू शकते आणि स्थलांतराची समस्या काही प्रमाणात कमी करता येऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथसूची

- 1) कुलकर्णी, अलका. (2001). “स्थलांतर” विश्वकर्मा पब्लिकेशन. पुणे.
- 2) देशमुख, शेखर. (2020). “उपरे विश्व” मनोविकास प्रकाशन. पुणे.
- 3) <http://bbc.com/marathi/> Date- 11/3/2026
- 4) <https://www.gktoday.in/internal-migration-in-india/> Date- 12/3/2026
- 5) लोटे, रा.ज. (2010). ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र. पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स. नागपुर.
- 6) कऱ्हाडे, बी.एम. (2011), ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
- 7) आगलावे प्रदीप (2002), ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र. साईनाथ प्रकाशन. नागपुर.
- 8) कुलकर्णी, पी.के. (2006). समाजशास्त्रीय परिचय: ग्रामीण व नागरी. विद्या प्रकाशन, नागपुर.

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कुटुंब व सामाजिक संबंधांवर परिणाम.**धनजीत नारायणराव वाकडे**

संशोधक, तायवाडे कॉलेज, महादुला-कोराडी

प्रस्तावना -

21 वे शतक हे तंत्रज्ञानाचे युग संबोधल्या जाते ज्यामध्ये मानवाने आपल्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर थेट मंगळ ग्रहापर्यंत आपली पोहोच विकसित केली आहे आणि एवढेच नाही तर आता भविष्यात त्यावर वस्ती देखील निर्माण करण्याच्या विचारात तो आहे. एकीकडे तंत्रज्ञानामुळे आपल्या सृष्टीच्या उत्पत्तीचा कारणांपर्यंत जाऊन पोहोचण्याच्या जवळपास आपण पोहोचलो आहोत इतकी प्रगत तंत्रज्ञान मानवाने विकसित केलेले असताना सहाजिकच आहे की या प्रज्ञानाचा त्याच्या जीवनावर आणि समाजावर पण परिणाम होणारच. वास्तविक बघता मानवाने आत्तापर्यंत जेवढे काही साधने विकसित केलेले आहेत ते स्वतःच्या जीवनाला सुख समृद्धीकडे नेण्याच्या उद्देशानेच. पण मात्र मराठीमध्ये एक म्हण आहे व ती म्हणजे प्रत्येक महिन्याच्या दोन बाजू असतातच अर्थात प्रकृतीमध्ये पण बघितले तर ऊर्जा सुद्धा दोन प्रकारची दिसूनच येते एक सकारात्मक आणि दुसरी नकारात्मक आणि याच नियमाप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट ही दोन प्रकारे परिणामकारक असतेस. पण बघतो की तंत्रज्ञानाचा सुद्धा मानवी जीवनावर वरील दोन्ही प्रकारचा परिणाम आपणास दिसून येतो. आजच्या काळात तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनावर सर्वात महत्वपूर्ण बदल घडवून आणणारा घटक म्हणजे मोबाईल आहे. या पृथ्वीतलावर एकही मनुष्य आढळणार नाही जो या साधना सोबत अनभिज्ञ असेल. अर्थात दोन वर्षांच्या लेकरापासून ते 90 वर्षांच्या वृद्धांपर्यंत सर्वजण आपणास हल्ली मोबाईलचा वापर करताना दिसत आहेत आणि या मोबाईल मध्ये असणाऱ्या विविध प्रकारच्या इंटरनेटने चालणाऱ्या ॲप्स मुळे संपूर्ण जग हे एकत्र आल्याचे दिसून येते ज्याला हल्ली सोशल मीडिया संबोधले जाते ज्यामध्ये व्हाट्सअप फेसबुक ट्विटर इत्यादी सारख्या ॲप्स समावेश होतो या ॲपच्या माध्यमातून एक व्यक्ती एकाच वेळी हजारच काय तर लाखो लोकांपर्यंत आपले विचार पोहोचू शकतो ज्या लोकांना तो प्रत्यक्ष कधी भेटला ही नसेल व ओळखतही नसेल. आपल्या स्वतःच्या भावना व्यक्त करताना कोणत्याही प्रकारच्या प्रत्यक्ष अडथळा नसल्यामुळे कुठून कुठ अंतर्मनात आनंदाची प्राप्ती होत असल्यामुळे सारखा हा आनंद हवाहवासा वाटल्यामुळे एक वेळ असा येतो तो यात व्यसनाधीन अवस्थेत जाऊन पोहोचतो आणि आपण बघतोच की एखाद्याला एक दिवस जरी मोबाईल किंवा इंटरनेट पासून दूर केले तर तुम्ही त्याची फजिती निर्माण होते. या व्यक्तिगत मानसिकतेचा परिणाम हा त्या व्यक्तीपुरताच केवळ मर्यादित होऊ शकत नाही कारण प्रत्येक व्यक्ती हा कोणत्या ना कोणत्या कुटुंबाचा व समाजाचा घटक आहे अर्थात तो कोणत्या तरी सामाजिक संबंधांमध्ये आपले जीवन आपण करतो. म्हणून तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कुटुंब व

सामाजिक संबंधावर नेमका कशाप्रकारे परिणाम होतो या प्रश्नाचे उत्तर जाणून घेण्यासाठी संशोधका द्वारे प्रयत्न केला जात

संशोधनाची उद्दिष्टे –

- 1) तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कुटुंबातील संबंधावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
- 2) सोशल मीडियाचा सामाजिक संबंधावर होणारा प्रभाव समजून घेणे
- 3) तंत्रज्ञानामुळे संवाद पद्धतीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
- 4) सोशल मीडिया चे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम

संशोधन प्रश्न –

- 1) तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवादात काय बदल झाले आहेत?
- 2) सोशल मीडियामुळे सामाजिक संबंध मजबूत होतात का?
- 3) तंत्रज्ञानाचा कुटुंबातील नातेसंबंधावर कसा प्रभाव पडतो?

गृहीतके –

- 1) सोशल मीडियामुळे कुटुंबातील प्रत्यक्ष संवाद कमी झाला आहे.
- 2) तंत्रज्ञानामुळे दूर राहणाऱ्या लोकांमध्ये संपर्क वाढला आहे.
- 3) सोशल मीडियाचा सामाजिक संबंधावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती -

संशोधन प्रकार - वरील संशोधन वर्णनात्मक संशोधन पद्धती चा वापर करून केल्या जात आहे ज्यामध्ये या संशोधनासाठी द्वितीयक स्रोतांचा वापर केला जात आहे ज्यामध्ये विविध प्रकारचे पुस्तके लेख वर्तमानपत्र इंटरनेटवरील प्रकाशित संशोधन पत्रके इत्यादीचा वापर केल्या जात आहे

संशोधनातील प्रयुक्त शब्दावलीचा अर्थ-

- 1) तंत्रज्ञान- तंत्रज्ञान म्हणजे वैज्ञानिक ज्ञानाचा उपयोग करून विकसित केलेली साधने आणि पद्धती.
- 2) सोशल मीडिया - सोशल मीडिया म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून लोकांना संवाद साधण्याची माहिती शेअर करण्याची आणि सामाजिक संबंध निर्माण करण्यासाठी सुविधा देणारे माध्यम उदाहरण फेसबुक, व्हाट्सअप, इंस्टाग्राम , ट्विटर इत्यादी

विश्लेषण –

कुटुंबातील संबंधावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम -

सकारात्मक परिणाम - तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील संबंधावर खालील सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

1) संपर्क आणि जवळीक -

व्हिडिओ कॉल आणि मेसेजिंग दूर राहणारे नातेवाईक एकमेकांशी जोडलेले राहतात. ज्यामुळे भौगोलिक अंतर असूनही भावनिक जवळीक टिकून राहते.

2) सुरक्षा आणि देखरेख-

लोकेशन शेअरिंग आणि स्मार्ट होम उपकरणामुळे लहान मुले किंवा वृद्ध व्यक्तींच्या सुरक्षिततेवर लक्ष ठेवणे सोपे झाले आहे.

3) वेळेची बचत-

ऑनलाइन बँकिंग, खरेदी आणि घरगुती कामासाठी लागणाऱ्या गॅझेट्समुळे कुटुंबाला एकत्र घालवण्यासाठी अधिक वेळ मिळतो. *

4) माहिती आणि शिक्षण-

कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून इंटरनेटच्या माध्यमातून नवीन गोष्टी शिकू शकतात किंवा मनोरंजनाचा आनंद घेऊ शकतात.

नकारात्मक परिणाम-

तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील संबंधावर खालील नकारात्मक परिणाम दिसून येतात . आजच्या आधुनिक युगात मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मीडिया यांसारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. यामुळे जीवन सुलभ झाले असले तरी कुटुंबातील संबंधांवर काही नकारात्मक परिणामही दिसून येतात.

1. प्रत्यक्ष संवाद कमी होणे -

मोबाईल, टीव्ही आणि सोशल मीडियामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये प्रत्यक्ष संवाद कमी झाला आहे. प्रत्येकजण आपल्या फोनमध्ये व्यस्त असल्याने एकमेकांशी बोलणे कमी होते.

2. भावनिक अंतर वाढणे -

तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील सदस्य एकत्र असले तरीही भावनिक जवळीक कमी होते. त्यामुळे आपुलकी आणि जिव्हाळा कमी होतो.

3. मुलांवर नकारात्मक परिणाम -

मोबाईल आणि इंटरनेटचा जास्त वापर केल्यामुळे मुलांचे अभ्यासाकडे लक्ष कमी होते, तसेच त्यांचे वर्तन आणि सवयींवरही वाईट परिणाम होऊ शकतो.

4. कुटुंबातील वेळ कमी होणे -

पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा, खेळ किंवा मनोरंजन करत होते. आता प्रत्येकजण आपापल्या गॅझेटमध्ये व्यस्त असल्यामुळे एकत्र वेळ घालवणे कमी झाले आहे.

5. गैरसमज आणि तणाव वाढणे -

सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवल्यामुळे पती-पत्नी किंवा कुटुंबातील सदस्यांमध्ये गैरसमज निर्माण होऊ शकतात, ज्यामुळे तणाव आणि वाद वाढतात

7.2.1 सामाजिक संबंधावर सोशल मीडियाचा परिणाम.

सकारात्मक परिणाम.

1. संवादाची सुलभता

सोशल मीडियामुळे लोकांना एकमेकांशी लगेच संपर्क साधता येतो. दूर असलेले नातेवाईक आणि मित्रही सहज जोडले जातात.

2. सामाजिक जाळे वाढणे

सोशल मीडिया नवीन लोकांशी ओळख करून देतो आणि सामाजिक संबंधांचा विस्तार करतो.

3. माहितीचे जलद प्रसारण

समाजातील महत्वाच्या घटना, बातम्या आणि माहिती सोशल मीडियाद्वारे पटकन पसरते.

4. समाजजागृती वाढणे

पर्यावरण, शिक्षण, आरोग्य अशा सामाजिक विषयांबाबत जागरूकता वाढवण्यासाठी सोशल मीडिया प्रभावी ठरतो.

5. समुदाय निर्माण

समान आवड, छंद किंवा उद्दिष्ट असलेल्या लोकांचे गट सोशल मीडियावर तयार होतात, ज्यामुळे सहकार्य वाढते.

6. शिक्षण व ज्ञानवृद्धी

विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक माहिती, ऑनलाइन वर्ग आणि शैक्षणिक सामग्री सहज उपलब्ध होते.

7. सामाजिक चळवळींना मदत

समाजातील अन्याय किंवा समस्यांविरुद्ध लोकांना एकत्र आणण्यासाठी सोशल मीडिया महत्वाची भूमिका बजावतो.

8. मनोरंजन व विश्रांती

सोशल मीडिया लोकांना मनोरंजनाची साधने उपलब्ध करून देतो, ज्यामुळे मानसिक ताण कमी होतो.

9. सांस्कृतिक देवाणघेवाण

विविध संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांची माहिती लोकांना मिळते, त्यामुळे सांस्कृतिक समज वाढते.

10. आर्थिक संधी

व्यवसाय, जाहिरात आणि रोजगाराच्या संधी सोशल मीडियाद्वारे वाढतात.

नकारात्मक परिणाम.

1) प्रत्यक्ष संवादात घट

सोशल मीडियाचा सर्वात मोठा नकारात्मक परिणाम म्हणजे प्रत्यक्ष संवाद कमी होणे. पूर्वी लोक एकमेकांना भेटून चर्चा करत असत, परंतु आता बहुतेक संवाद मोबाईल किंवा इंटरनेटद्वारे होतो. त्यामुळे लोकांमधील प्रत्यक्ष भेटी कमी झाल्या आहेत. प्रत्यक्ष संवादामुळे निर्माण होणारी जवळीक आणि विश्वास कमी होत आहे.

2) गैरसमज आणि तणाव वाढणे

सोशल मीडियावर पाठवलेले संदेश किंवा पोस्ट कधी कधी चुकीच्या पद्धतीने समजले जातात. त्यामुळे मित्र, नातेवाईक किंवा समाजातील लोकांमध्ये गैरसमज निर्माण होऊ शकतात. अशा गैरसमजांमुळे वाद आणि तणाव वाढण्याची शक्यता असते.

3. मुलांवर नकारात्मक परिणाम –

मोबाईल आणि इंटरनेटचा जास्त वापर केल्यामुळे मुलांचे अभ्यासाकडे लक्ष कमी होते, तसेच त्यांचे वर्तन आणि सवयींवरही वाईट परिणाम होऊ शकतो.

4. कुटुंबातील वेळ कमी होणे -

पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा, खेळ किंवा मनोरंजन करत होते. आता प्रत्येकजण आपापल्या गॅजेटमध्ये व्यस्त असल्यामुळे एकत्र वेळ घालवणे कमी झाले आहे.

5. गैरसमज आणि तणाव वाढणे -

सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवल्यामुळे पती-पत्नी किंवा कुटुंबातील सदस्यांमध्ये गैरसमज निर्माण होऊ शकतात, ज्यामुळे तणाव आणि वाद वाढतात.

6) एकटेपणाची भावना वाढणे

लोक सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवतात, त्यामुळे प्रत्यक्ष समाजाशी संपर्क कमी होतो. यामुळे लोकांमध्ये एकटेपणाची भावना निर्माण होऊ शकते. विशेषतः तरुण पिढी सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवतात.

निष्कर्ष

- 1) आधुनिक युगात तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा वापर समाजात अत्यंत वेगाने वाढत आहे. मोबाईल फोन, इंटरनेट, संगणक आणि विविध सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे लोकांचे जीवन अधिक सोपे, जलद आणि सुविधाजनक झाले आहे. या माध्यमांमुळे माहिती मिळवणे, संवाद साधणे आणि विविध सेवा मिळवणे अत्यंत सोपे झाले आहे. परंतु या तंत्रज्ञानाचा आणि सोशल मीडियाचा कुटुंब व सामाजिक संबंधांवर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारचे परिणाम दिसून येतात.
- 2) प्रथम, तंत्रज्ञानामुळे लोकांमधील संवाद अधिक सुलभ झाला आहे. पूर्वी दूर राहणाऱ्या नातेवाईकांशी किंवा मित्रांशी संपर्क ठेवणे कठीण होते, परंतु आज मोबाईल आणि सोशल मीडियामुळे जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी काही क्षणात संपर्क साधता येतो. यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये आणि समाजातील लोकांमध्ये संपर्क टिकवून ठेवणे सोपे झाले आहे. विशेषतः परदेशात किंवा दूरच्यादूरच्या शहरांमध्ये राहणारे कुटुंबीय व्हिडिओ कॉल, मेसेज आणि सोशल मीडियाद्वारे एकमेकांशी जोडलेले राहू शकतात.
- 3) सोशल मीडिया हे समाजातील विविध माहिती, विचार आणि अनुभवांची देवाणघेवाण करण्यासाठी प्रभावी माध्यम बनले आहे. लोकांना विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक माहिती सहज उपलब्ध होते. समाजातील विविध प्रश्न, समस्या आणि घडामोडी याबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यामध्ये सोशल मीडियाची महत्त्वाची भूमिका आहे. त्यामुळे समाजातील लोक अधिक जागरूक आणि माहितीपूर्ण बनत आहेत.
- 4) तंत्रज्ञानाचा आणि सोशल मीडियाचा अतिरेकी वापर कुटुंबातील संबंधांवर नकारात्मक परिणाम देखील घडवतो. आज अनेक कुटुंबांमध्ये प्रत्येक सदस्य मोबाईल किंवा इंटरनेटमध्ये व्यस्त असतो. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये प्रत्यक्ष संवाद कमी होत आहे. पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा करत, अनुभव शेअर करत आणि एकमेकांसोबत वेळ घालवत असत. परंतु आजच्या डिजिटल युगात हा संवाद हळूहळू कमी होत चालला आहे.

- 5) सोशल मीडियामुळे अनेक वेळा गैरसमज निर्माण होतात. लोक सोशल मीडियावर पाहिलेल्या माहितीवर लगेच विश्वास ठेवतात, ज्यामुळे चुकीची माहिती आणि अफवा समाजात पसरू शकतात. अशा परिस्थितीत समाजात तणाव आणि मतभेद निर्माण होण्याची शक्यता वाढते.
- 6) मीडियाचा आणखी एक परिणाम म्हणजे लोकांमध्ये सामाजिक तुलना वाढणे. लोक इतरांच्या यशस्वी जीवनाचे फोटो किंवा पोस्ट पाहून स्वतःची तुलना करतात. यामुळे असमाधान, न्यूनगंड आणि मानसिक तणाव वाढू शकतो. अशा परिस्थितीत सामाजिक संबंधांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.
- 7) सोशल मीडियामुळे अनेक वेळा लोक प्रत्यक्ष समाजापासून दूर जातात. मित्र, शेजारी आणि समाजातील इतर लोकांशी प्रत्यक्ष संवाद कमी होतो. यामुळे सामाजिक संबंध कमकुवत होण्याची शक्यता असते. विशेषतः तरुण पिढी सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवते, ज्यामुळे त्यांचे कुटुंब आणि समाजाशी असलेले संबंध प्रभावित होऊ शकतात.
- 8) तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया पूर्णपणे नकारात्मक नाहीत. योग्य आणि मर्यादित वापर केल्यास ते समाजासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतात. शिक्षण, आरोग्य, व्यवसाय आणि सामाजिक विकास यासाठी तंत्रज्ञान महत्वाचे साधन आहे. सोशल मीडियाचा योग्य वापर केल्यास लोकांमध्ये सहकार्य, संवाद आणि सामाजिक एकता वाढवता येते.
- 9) तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा वापर करताना संतुलन राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. कुटुंबातील सदस्यांनी एकमेकांसोबत वेळ घालवणे, प्रत्यक्ष संवाद साधणे आणि सामाजिक मूल्ये जपणे महत्वाचे आहे. पालकांनी मुलांना तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करण्याबाबत मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.

शेवटी असे म्हणता येईल की, तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया हे आधुनिक समाजाचे महत्वाचे घटक आहेत. त्यांचा योग्य आणि जबाबदारीने वापर केल्यास कुटुंब व सामाजिक संबंध अधिक मजबूत होऊ शकतात. परंतु अतिरेकी वापर टाळून मानवी मूल्ये, संवाद आणि सामाजिक एकात्मता जपणे आवश्यक आहे.

सूचना / शिफारसी (Recommendations) :

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा योग्य वापर केल्यास कुटुंब आणि सामाजिक संबंध अधिक मजबूत होऊ शकतात. त्यासाठी खालील उपाय महत्वाचे ठरतात.

- 1) तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर

सोशल मीडिया आणि मोबाईलचा वापर मर्यादित प्रमाणात करणे आवश्यक आहे. जास्त वेळ मोबाईल वापरल्यामुळे कुटुंब आणि समाजाशी संवाद कमी होतो. त्यामुळे ठराविक वेळेसच सोशल मीडिया वापरण्याची सवय लावावी.

2) कुटुंबासोबत वेळ घालवणे

कुटुंबातील सदस्यांनी दररोज काही वेळ एकत्र घालवणे आवश्यक आहे. एकत्र जेवण करणे, चर्चा करणे किंवा काही उपक्रम करणे यामुळे कुटुंबातील संबंध अधिक दृढ होतात.

3) प्रत्यक्ष संवादाला प्राधान्य देणे

सोशल मीडियावर संवाद करण्यापेक्षा प्रत्यक्ष भेटून संवाद साधण्याला अधिक महत्त्व द्यावे. प्रत्यक्ष संवादामुळे विश्वास आणि आपुलकी वाढते.

4) मुलांना योग्य मार्गदर्शन

पालकांनी मुलांना तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर कसा करावा याबद्दल मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. मुलांनी अभ्यास, खेळ आणि सामाजिक उपक्रमांमध्येही सहभागी व्हावे.

5) चुकीच्या माहितीपासून सावध राहणे

सोशल मीडियावर मिळालेल्या प्रत्येक माहितीवर लगेच विश्वास ठेवू नये. माहितीची सत्यता तपासूनच ती पुढे पाठवावी.

6) सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभाग

लोकांनी समाजातील विविध उपक्रमांमध्ये सहभाग घ्यावा. त्यामुळे सामाजिक संबंध अधिक मजबूत होतात आणि समाजात एकता वाढते.

7) डिजिटल साक्षरता वाढवणे

लोकांमध्ये डिजिटल साक्षरता वाढवणे आवश्यक आहे. यामुळे लोकांना तंत्रज्ञानाचा योग्य आणि सुरक्षित वापर करता येईल.

संदर्भ सूची (References) :

1. देशमुख, अ. (2019). सामाजिक बदल आणि तंत्रज्ञान. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.
2. पाटील, क. (2020). समाजशास्त्राचे मूलतत्त्वे. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
3. गायकवाड, र. (2018). आधुनिक समाज आणि तंत्रज्ञान. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
4. शिंदे, म. (2021). सोशल मीडिया आणि समाज. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
5. इंटरनेट स्रोत – विविध शैक्षणिक संकेतस्थळे आणि संशोधन लेख.

भारतातील बेरोजगारी आणि कौशल्य भारत अभियानाचे महत्त्व : एक विश्लेषण**डॉ.सुनील प्रभाकर घुगल**सहाय्यक प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख ,
तायवाडे कॉलेज महादुला-कोराडी, ता.- कामठी, जिल्हा-नागपूरE-mail: sunilghugal20100@gmail.com**प्रस्तावना (Introduction) :**

भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या लोकसंख्येचा देश असून त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर युवक वर्ग आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या मोठ्या भागामध्ये काम करण्याची क्षमता असली तरीही बेरोजगारी ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. बेरोजगारीमुळे आर्थिक विकासावर तसेच सामाजिक स्थैर्यावर परिणाम होतो.

भारतातील शिक्षण प्रणाली आणि उद्योगांच्या गरजा यामध्ये मोठी तफावत आहे. अनेक युवक उच्च शिक्षण घेत असले तरी त्यांच्याकडे आवश्यक कौशल्य (Skills) नसल्यामुळे त्यांना रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात.

ही समस्या सोडवण्यासाठी भारत सरकारने “कौशल्य भारत अभियान (Skill India Mission)” सुरू केले. या अभियानाचा मुख्य उद्देश युवकांना रोजगारक्षम बनवणे, त्यांना उद्योगांना आवश्यक कौशल्ये देणे आणि देशातील बेरोजगारी कमी करणे हा आहे.

जागतिक आर्थिक स्पर्धेच्या या आधुनिक युगात, कौशल्य प्रशिक्षणाची गरज जगभरातील देशांसाठी आर्थिक विकासाचा एक आवश्यक आणि अविभाज्य भाग बनली आहे. कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे केवळ देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देत नाही तर त्याच्या स्वतःच्या अर्थव्यवस्थेलाही चालना देण्यास मदत करते. यामुळे आपल्या उद्योगाला नवीन उंचीवर नेण्यास आणि जागतिक दर्जाचे बनविण्यास मदत होईलच, शिवाय कौशल्य प्रशिक्षण घेतलेल्या कुशल कामगारांच्या कार्यक्षमतेत आणि कार्यशैलीत अपेक्षित बदल झाल्यामुळे औद्योगिक उत्पादनाच्या पातळीत मोठी वाढ होईल आणि सुशिक्षित आणि अशिक्षित बेरोजगारांना पुरेसा रोजगार उपलब्ध होईल. आपल्या अर्थव्यवस्थेला उन्नत करण्यासाठी आणि आर्थिक विकास दर वाढवण्यासाठी, कौशल्य प्रशिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या रोजगार कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे खूप महत्त्वाचे आहे. या संशोधनात भारतातील बेरोजगारीची स्थिती, गरिबी व बेरोजगारीचा संबंध, तिची कारणे आणि कौशल्य भारत अभियानाचे महत्त्व यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

बेरोजगारीच्या संदर्भातील काही महत्त्वाचे अहवाल आणि तज्ज्ञांचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

1. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) अहवाल २०२६:

नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या PLFS अहवालानुसार, जानेवारी २०२६ मध्ये भारताचा बेरोजगारी दर ५% वर पोहोचला आहे.

शहरी बेरोजगारी: शहरी भागात हा दर सर्वाधिक असून तो १०% वर गेला आहे.

ग्रामीण बेरोजगारी: ग्रामीण भागात बेरोजगारीचा दर ४.२% इतका नोंदवला गेला आहे.

तज्ज्ञांचे मत: ही वाढ संरचनात्मक नसून 'हंगामी' (Seasonal) आहे. हिवाळ्यात बांधकाम आणि वाहतूक क्षेत्रातील काम मंदावल्याने हा परिणाम दिसून आला आहे.

२. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) - जागतिक कल २०२५-२६:

ILO च्या 'World Employment and Social Outlook' अहवालानुसार:

जागतिक बेरोजगारीचा दर ४.९% ते ५% च्या दरम्यान स्थिर राहण्याचा अंदाज आहे.

तरुणांची स्थिती: तरुणांमधील बेरोजगारीचा दर चिंताजनक (सुमारे १२.६%) आहे.

स्किल गॅप: पदवी असूनही कौशल्यांच्या अभावामुळे अनेक तरुण 'NEET' (शिक्षण, रोजगार किंवा प्रशिक्षणात नसलेले) श्रेणीत येत आहेत.

३. आर्थिक पाहणी अहवाल (Economic Survey) २०२५-२६:

सरकारी अहवालानुसार, गेल्या काही वर्षांत बेरोजगारी कमी करण्यासाठी खालील बाबींवर भर दिला जात आहे:

महिला सहभाग: श्रमशक्तीमध्ये महिलांचा सहभाग वाढून तो ३५% पेक्षा जास्त झाला आहे.

क्षेत्रनिहाय बदल: शहरी भागात सेवा क्षेत्रात (Services Sector) ६२% रोजगार केंद्रित झाला आहे,

तर ग्रामीण भागात अजूनही शेतीवर ५७% पेक्षा जास्त लोक अवलंबून आहेत.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे:

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतातील बेरोजगारीची स्थिती समजून घेणे
2. बेरोजगारीची प्रमुख कारणे शोधणे
3. कौशल्य भारत अभियानाची रचना आणि उद्दिष्टे अभ्यासणे

4.कौशल्य भारत अभियानामुळे रोजगारनिर्मितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे

5.बेरोजगारी कमी करण्यासाठी उपाय सुचवणे

संशोधन विषयाची गृहिते :

1.भारतामधील बेरोजगारी ही एक गंभीर आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आहे.

2. कौशल्य भारत अभियानामुळे युवकांना आवश्यक कौशल्य मिळून रोजगार संधी वाढत आहे. व बेरोजगारी कमी होत आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी द्वितीयक माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे.

माहितीचे स्रोत हे भारत सरकारचे अहवाल, NITI Aayog, PLFS (Periodic Labour Force Survey), आर्थिक सर्वेक्षण, संशोधन लेख, इंटरनेट आणि पुस्तके,, संशोधन पद्धत, विश्लेषणात्मक पद्धत, तुलनात्मक अभ्यास, सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण.

भारतातील बेरोजगारीची संकल्पना :

“बेरोजगारी म्हणजे काम करण्याची क्षमता आणि इच्छा असूनही रोजगार उपलब्ध नसणे”.

भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण प्रचंड आहे व ते सतत वाढत आहे .भारतात सन 1901 मध्ये बेरोजगारांची संख्या काम मागणाऱ्यांपैकी 71 लाख होती. सन 1993 मध्ये बेरोजगारांची संख्या 3.62 कोटी इतकी वाढली. या 32 ते 33 वर्षात ही बेरोजगारी 500 टक्क्यांनी वाढलेली होती .तज्ञांच्या अंदाजानुसार भारतातील बेरोजगारांची संख्या 10 कोटी पेक्षा अधिक झालेली आहे.

बेरोजगारीचे प्रकार :

- 1.उघड/ बेरोजगारी (Open Unemployment)
- 2.लपलेली (छुपी) बेरोजगारी (Disguised Unemployment)
- 3.हंगामी बेरोजगारी (Seasonal Unemployment)
- 4.संरचनात्मक बेरोजगारी (Structural Unemployment)
- 5.तांत्रिक बेरोजगारी (Technological Unemployment)

भारतामध्ये विशेषतः कृषी क्षेत्रात लपलेली बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणावर आढळते.

भारतातील दारिद्र्य आणि बेरोजगारी यांचा संबंध:

भारतातील दारिद्र्य आणि बेरोजगारी यांचा एकमेकांशी अत्यंत निकोप आणि थेट संबंध आहे; याला

अर्थशास्त्रात 'दुष्टचक्र' म्हटले जाते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे रोजगार नसतो, तेव्हा तिची क्रयशक्ती संपते, ज्यामुळे ती दारिद्र्यात ढकलली जाते.

या दोन्ही समस्यांमधील मुख्य दुवे खालीलप्रमाणे आहेत:

- 1.उत्पन्नाचा अभाव: बेरोजगारीमुळे कुटुंबाचे उत्पन्न थांबते, ज्यामुळे अन्न, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे अशक्य होते.
- 2.कमी उत्पादकता: दारिद्र्यामुळे कुपोषण आणि अस्वच्छता वाढते, ज्यामुळे कामगारांची कार्यक्षमता कमी होते. कमी कार्यक्षमतेमुळे त्यांना चांगला रोजगार मिळत नाही.
- 3.शिक्षणाची कमतरता: गरीब कुटुंबातील मुले पैशाअभावी उच्च शिक्षण घेऊ शकत नाहीत, परिणामी त्यांच्याकडे कौशल्याचा अभाव राहतो आणि ते बेरोजगार राहतात.
- 4.प्रच्छन्न बेरोजगारी: विशेषतः कृषी क्षेत्रात गरजेपेक्षा जास्त लोक कामात गुंतलेले असतात (Disguised Unemployment), ज्यामुळे त्यांचे वैयक्तिक उत्पन्न अत्यंत कमी राहते आणि दारिद्र्य टिकून राहते.

थोडक्यात सांगायचे तर, बेरोजगारी हे दारिद्र्याचे कारण आहे, तर दारिद्र्य हे बेरोजगारीला जन्म देणाऱ्या परिस्थितीचे मूळ आहे. यावर उपाय म्हणून सरकारने 'मनरेगा' (MGNREGA) आणि 'कौशल्य विकास' (Skill India) सारख्या योजना राबवल्या आहेत.

२०२६ च्या ताज्या आकडेवारीनुसार, भारतातील बेरोजगारी आणि संबंधित क्षेत्रांची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे:

कृषी क्षेत्र (Agriculture) :

रोजगार वाटा: ग्रामीण भागातील सुमारे ५८.५% लोकसंख्या अजूनही शेतीवर अवलंबून आहे.

बेरोजगारी: ग्रामीण भागात बेरोजगारीचा दर ४.२% (जानेवारी २०२६) इतका आहे.

स्थिती: शेतीचा विकास दर २०२५-२६ मध्ये ३.१% ते ४% दरम्यान राहण्याचा अंदाज आहे. या क्षेत्रात 'छुपी बेरोजगारी' (Disguised Unemployment) मोठ्या प्रमाणावर आढळते.

आयटी आणि सेवा क्षेत्र (IT & Service Sector) :

शहरी बेरोजगारी: आयटी कंपन्यांचे मुख्य केंद्र असलेल्या शहरी भागांत बेरोजगारीचा दर वाढून ७.०% ते १०% पर्यंत पोहोचला आहे.

आयटी मंदी: जागतिक आर्थिक परिस्थिती आणि स्टार्टअप्समधील खर्च कपातीमुळे (Layoffs) आयटी क्षेत्रातील नवीन भरतीचा वेग मंदावला आहे.

वाढ: सेवा क्षेत्राचा एकूण विकास दर मात्र ९% ते ९.१% या समाधानकारक पातळीवर आहे. प्रमुख आकडेवारी (जानेवारी २०२६).

भारतातील बेरोजगारीची सद्यस्थिती :

PLFS अहवालानुसार भारतातील बेरोजगारीचा दर गेल्या काही वर्षांत बदलत राहिला आहे.

अनु.क्र.	वर्ष	बेरोजगारी दर
1	2018	6.1%
2	2019	5.8%
3	2020	8.0%
4	2021	7.6%
5	2022	7.2%

वरील तालीकेवरून दिसून येते कि वर्ष 2020 मध्ये कोविड-19 महामारीमुळे बेरोजगारीचा दर हा सर्वात जास्त म्हणजे 8.0% होता. कोविड-19 महामारीमुळे बेरोजगारीची समस्या अधिक वाढली.

भारतातील बेरोजगारीची कारणे :

भारतामध्ये बेरोजगारी वाढण्यामागे अनेक कारणे आहेत. प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे ,

1. लोकसंख्या वाढ:

लोकसंख्या झपाट्याने वाढल्यामुळे रोजगाराच्या संधी कमी पडतात.

2. शिक्षण प्रणालीतील त्रुटी:

शिक्षण प्रणाली जास्तीत जास्त सैद्धांतिक आहे. विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक कौशल्य मिळत नाही.

3. औद्योगिकीकरणाचा कमी वेग:

उद्योग क्षेत्राचा विकास पुरेशा वेगाने झाला नाही.

4. कृषी क्षेत्रावर जास्त अवलंबित्व:

अजूनही मोठा वर्ग शेतीवर अवलंबून आहे.

5. कौशल्यांचा अभाव:

अनेक युवकांकडे उद्योगांना आवश्यक कौशल्ये नाहीत.

6. कौशल्य भारत अभियान (Skill India Mission)

ग्रामीण व शहरी भागातील बेरोजगारी दूर करण्यासाठी काही कार्यक्रम केंद्र सरकारच्या सहाय्याने तर काही कार्यक्रम केंद्र व राज्य यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने शासनाने सुरू केलेले आहेत. ते खालील प्रमाणे. ग्रामीण रोजगार धडक कार्यक्रम, ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम, जवाहर ग्राम समृद्धी योजना , ग्रामीण तरुणांसाठी स्वयंरोजगार योजना, शिक्षण हमी योजना, स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना (SGSY), राष्ट्रीय ग्रामीण जीविका मिशन (NRLM), रोजगार हमी योजना , महाराष्ट्रीय रोजगार हमी योजना , स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना , शहरी बेकारी व गरिबी निर्वाण कार्यक्रम, लघु व कुटीर उद्योगांसाठी समन्वित विकास कार्यक्रम (IDSMT), पंतप्रधान रोजगार योजना(PMRY), पंतप्रधान रोजगार सृजन कार्यक्रम, जयप्रकाश नारायण रोजगार हमी योजना ,(JPRGY), कामाच्या मोबदल्यात धान्य राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPFW) , दशरथ विहीर योजना (MWS),ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बाल विकास कार्यक्रम स्वयं सहाय्यत(DWCRA), स्वयं सहाय्यता बचत गट(SHG), मरू भूमी विकास कार्यक्रम (DDP), एकीकृत बंजर भूमी विकास कार्यक्रम(IWDP), इत्यादी.

प्रमोद महाजन कौशल्य विकास अभियान:

सुरुवात: 18 मार्च 2015

ही महाराष्ट्र सरकारची कौशल्य विकास अभियान आहे.

उद्देश :

15 ते 45 या वयोगटातील कार्यशील लोकसंख्येला त्यांच्या मागणीनुसार कौशल्य प्रशिक्षण देणे व त्यांच्यामध्ये कौशल्य विकसीत करणे.

कौशल्य प्रशिक्षित झालेल्या तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.

महिला अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती ,अपंग व अल्पसंख्यांक गटावर विशेष भर. यामध्ये 11 क्षेत्रे ही कौशल्य विकासासाठी निवडण्यात आलेली आहे.

यासाठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास संस्था ही नोडल संस्था म्हणून काम करेल .

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना:

25 सप्टेंबर 2014 ला सुरुवात. ग्रामविकास मंत्रालयामार्फत ही योजना राबवली जाते .ही मागणी आधारित कौशल्य विकास योजना आहे .

लक्ष : 15 ते 35 या वयोगटातील युवक .

यामध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे प्रमाण 50%, अल्पसंख्यांक 15 % व महिला 33%

व्यवसायाभिमुख कौशल्य प्रशिक्षणावर भर:

"Transform rural poor youth into an economically independent and globally relevant work force"

कौशल्य विकासाचे महत्त्व:

- 1.डेमोग्राफिक डिव्हीडंट:- जगामधील बरेचसे देश हे ageing (एजिंग) समस्येने ग्रस्त आहे व अशावेळी भारतामध्ये कार्यशील लोकसंख्या ही मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे जगामध्ये आपण आपले कामगार निर्यात करून त्याचा फायदा भारतीय अर्थव्यवस्थेला करून घेऊ शकतो.
- 2.मेक इन इंडिया: सरकारचा जो 'मेक इन इंडिया प्रोजेक्ट' तिच्यामधून मोठ्या प्रमाणात उत्पादकता वाढविण्याचे लक्ष निर्धारित केले आहे. अशावेळी कुशल कामगार असणे अतिशय गरजेचे आहे.
- 3.बदलते जग: सध्या वस्तूची आयात- निर्यात ही मागणी आणि पुरवठा पेक्षाही बदलत्या तंत्रज्ञानावर आधारित असते. ते अशावेळी कुशल कामगार असणे अतिशय गरजेचे आहे.

कौशल्य भारत अभियान (Skill India Mission):

कौशल्य भारत अभियान 15 जुलै 2015 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुरू केले. या अभियानाचा मुख्य उद्देश युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन रोजगारक्षम बनवणे हा आहे.

प्रमुख उद्दिष्टे:

- 1.युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देणे
- 2.रोजगाराच्या संधी वाढवणे
- 3.उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ तयार करणे
- 4.उद्योजकता वाढवणे

कौशल्य भारत अभियानाचे प्रमुख कार्यक्रम:

1. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY):
ही योजना युवकांना मोफत कौशल्य प्रशिक्षण देते.
2. राष्ट्रीय कौशल्य विकास मिशन:
या मिशनद्वारे देशभर कौशल्य प्रशिक्षण केंद्रे सुरू करण्यात आली.
3. डिजिटल स्किलिंग:
IT आणि डिजिटल क्षेत्रातील कौशल्य विकसित करण्यावर भर.
4. अप्रेंटिसशिप योजना:
विद्यार्थ्यांना उद्योगांमध्ये प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव मिळतो.

कौशल्य भारत अभियानाचे महत्त्व :

1. बेरोजगारी कमी करण्यास मदत:
कौशल्य प्रशिक्षणामुळे युवकांना रोजगार मिळण्याची शक्यता वाढते.
2. आर्थिक विकास:
कुशल मनुष्यबळामुळे उद्योगांची उत्पादकता वाढते.
3. उद्योजकता वाढ:
युवक स्वतःचे व्यवसाय सुरू करू शकतात.
4. जागतिक स्पर्धात्मकता:
कुशल कामगारामुळे भारत जागतिक बाजारात स्पर्धात्मक बनतो.

कौशल्य भारत अभियानाची उपलब्धी:

1. लाखो युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण
 2. हजारो प्रशिक्षण केंद्रे सुरू
 3. विविध उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ
- काही अहवालानुसार 2023 पर्यंत 1 कोटीपेक्षा जास्त युवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

कौशल्य भारत अभियानातील अडचणी :

- भारतातील कौशल्य भारत (Skill India) अभियानासमोरील मुख्य अडचणी खालीलप्रमाणे आहेत:
1. उद्योगांशी समन्वयाचा अभाव: अभ्यासक्रम आणि प्रत्यक्ष बाजारपेठेतील कौशल्ये यामध्ये मोठी दरी आहे.
 2. निकृष्ट पायाभूत सुविधा: अनेक प्रशिक्षण केंद्रांकडे आधुनिक यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानाची कमतरता आहे.
 3. प्रमाणपत्राची विश्वासार्हता: खासगी क्षेत्रातील कंपन्या अनेकदा या अभियानांतर्गत मिळालेल्या प्रमाणपत्रांना नोकरीसाठी पुरेसे मानत नाहीत.
 4. सामाजिक दृष्टिकोन: आजही व्यावसायिक कौशल्यांपेक्षा पदवी शिक्षणाला अधिक पसंती दिली जाते.
 5. अपुरे निधी व्यवस्थापन: निधीचे अयोग्य वाटप आणि नोकरशाहीमुळे अंमलबजावणीत विलंब होतो.
 6. रोजगाराची हमी नसणे.

उपाय आणि सूचना :

1. शिक्षण प्रणालीमध्ये कौशल्य शिक्षण समाविष्ट करणे.
2. उद्योग आणि प्रशिक्षण संस्थांमध्ये समन्वय वाढवणे.
3. ग्रामीण भागात प्रशिक्षण केंद्रे वाढवणे.
4. डिजिटल कौशल्यांवर भर देणे.

निष्कर्ष (Conclusion) :

1. भारतामध्ये बेरोजगारी ही एक गंभीर आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आहे. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी युवकांना रोजगारक्षम बनवणे अत्यंत आवश्यक आहे. कौशल्य भारत अभियान हे या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे.
2. कौशल्य भारत अभियानामुळे युवकांना आवश्यक कौशल्ये मिळत आहेत आणि रोजगाराच्या संधी वाढत आहेत. तथापि, या कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रशिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे आणि उद्योगांशी समन्वय वाढवणे आवश्यक आहे.
3. योग्य धोरणे आणि प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे कौशल्य भारत अभियान भारतातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

संदर्भ (References) :

1. Economic Survey of India
2. Periodic Labour Force Survey (PLFS)
3. NITI Aayog Reports
4. Ministry of Skill Development and Entrepreneurship
5. Government of India Websites
6. YOJANA (2013), pg. 11 to 15
7. बोधनकर सुधीर, “ संशोधन पद्धती ”, साईनाथ प्रकाशन नागपूर .
8. झामरे जी.एन. “भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र” , पिंपळापुरे एंड कं.पब्लिशर्स, नागपूर ,पृष्ठ:473-494
9. अभिजित राठोड (लेखक व संपादक), “अर्थव्यवस्था”, परिवर्तन पब्लिकेशन ,द्वितीय आवृत्ती 2020, पृष्ठ. 364-365
10. जगताप डी.आर., वाणी नीता, जंगले मंगला, पाटील डी.जी., “भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टीक्षेप” , प्रशांत पाब्लिकेशन्स, जळगाव, पृष्ठ : 66-70.

नागरीकरणाचा गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगारावर**पडणारा प्रभाव****तृप्ती मार्गेश गणवीर**

संशोधन अधिछात्रा, रा. तु. म नागपूर विद्यापीठ , नागपूर

डॉ. प्रदीप कालिदास मेश्राम

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, जे. एम. पटेल महाविद्यालय, भंडारा

सारांश -

भारतातील सामाजिक परिवर्तनामध्ये नागरीकरण ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया मानली जाते. औद्योगिकीकरण, आधुनिक शिक्षण, वाहतूक व दळणवळणाची साधने आणि रोजगाराच्या नवीन संधी यांमुळे समाजाच्या विविध घटकांमध्ये बदल घडत आहेत. या प्रक्रियेचा प्रभाव विशेषतः आदिवासी समाजावर आणि त्यातील महिलांवरही दिसून येतो. गोंड आदिवासी समाज हा भारतातील प्रमुख आदिवासी समुदायांपैकी एक असून त्यांची जीवनपद्धती पारंपारिक पद्धतीने जंगल, शेती आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित राहिली आहे.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये नागरीकरणाच्या प्रभावामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगार क्षेत्रात पडणाऱ्या प्रभावाचे अध्ययन करण्यात आले. परंपरेने गोंड समाजात महिलांची भूमिका कुटुंबातील कामे, शेतीची कामे, जंगलातील उत्पादने गोळा करणे आणि कुटुंबाच्या आर्थिक सहाय्यापुरती मर्यादित होती. शिक्षणाच्या संधीचा अभाव, सामाजिक परंपरा आणि आर्थिक अडचणी यांमुळे गोंड आदिवासी महिलांचे शैक्षणिक प्रमाण कमी होते. परंतु नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शाळा, महाविद्यालये, शासकीय योजना आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून शिक्षणाच्या संधी वाढू लागल्या आहेत. त्यामुळे गोंड महिलांमध्ये शिक्षणाबद्दल जागरूकता वाढत असून मुलींच्या शिक्षणाला कुटुंबाकडूनही हळूहळू प्रोत्साहन मिळत आहे. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास, जागरूकता आणि स्वावलंबनाची भावना निर्माण होत आहे.

या संशोधनामध्ये क्षेत्रीय अभ्यास (Field Study) पद्धतीचा वापर करून गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगारातील बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याकरिता भंडारा जिल्यातील तुमसर तालुक्यातील सुसुरडोह, बघेडा आणि मोठेगाव या गावांची निवड करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि निरीक्षण या पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण करून नागरीकरणामुळे शिक्षणाच्या पातळीतील बदल, रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल आणि सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील सुधारणा यांचा अभ्यास करण्यात आला.

अध्ययनातून असे दिसून येते की, नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे आणि रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. नागरीकरण ही प्रक्रिया गोंड आदिवासी महिलांसाठी संधी आणि आव्हाने दोन्ही निर्माण करणारी आहे. योग्य शैक्षणिक धोरणे, कौशल्यविकास कार्यक्रम, रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक जागरूकता वाढविण्याच्या माध्यमातून गोंड आदिवासी महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण साध्य होऊ शकते. त्यामुळे सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि समाज यांनी एकत्रितपणे प्रयत्न करून गोंड आदिवासी महिलांना शिक्षण व रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

बीजशब्द - नागरीकरण, गोंड आदिवासी महिला, शिक्षण, रोजगार, महिला सक्षमीकरण

प्रस्तावना –

नागरीकरण हा सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. औद्योगिकीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, वाहतूक व दळणवळणाच्या साधनांची वाढ यामुळे ग्रामीण व आदिवासी समाजाच्या जीवनपद्धतीत मोठे बदल घडून आले आहेत. नागरीकरणामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात नवीन संधी निर्माण होत असताना पारंपरिक जीवनपद्धतीतही परिवर्तन होत आहे (Rao, 1974). विशेषतः आदिवासी समाजातील महिलांच्या जीवनात शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक स्थान या क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय बदल दिसून येत आहेत. गोंड हा भारतातील एक प्रमुख आदिवासी समुदाय असून मध्य भारतातील अनेक प्रदेशांमध्ये त्यांची मोठ्या प्रमाणावर वस्ती आहे. महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड आणि तेलंगणा या राज्यांमध्ये गोंड समाजाची सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा विशेषत्वाने आढळते. पारंपरिकरित्या गोंड समाजाची अर्थव्यवस्था शेती, जंगलातील संसाधने आणि स्थानिक उत्पादनांवर आधारित राहिली आहे. या सामाजिक संरचनेमध्ये महिलांची भूमिका महत्त्वाची असली तरी औपचारिक शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये त्यांचा सहभाग मर्यादित राहिला आहे (Chaudhary, 2004). नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शिक्षणसंस्था, शासकीय योजना आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांचा प्रभाव आदिवासी भागांपर्यंत पोहोचू लागला आहे. त्यामुळे गोंड आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाबद्दल जागरूकता वाढत आहे आणि रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक जाणीव आणि आर्थिक स्वावलंबनाची भावना निर्माण होते. परिणामी कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढतो आणि

समाजातील स्थान अधिक मजबूत होते (Srinivas, 1966). तथापि नागरीकरणाची प्रक्रिया केवळ सकारात्मक बदल घडवून आणत नाही तर काही सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानेही निर्माण करते. आदिवासी महिलांना शिक्षणासाठी आवश्यक सुविधा, आर्थिक साधने आणि सामाजिक पाठबळ यांचा अभाव अनेकदा जाणवतो. तसेच शहरांमध्ये उपलब्ध असलेले रोजगार अनेकदा असंघटित क्षेत्रात मर्यादित असतात आणि त्यामध्ये वेतन व सुरक्षिततेच्या समस्या निर्माण होतात (Desai, 1994). त्यामुळे नागरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या संधी आणि आव्हाने या दोन्हींचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. नागरीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा आधार घेतला जातो. आधुनिकीकरण सिद्धांत (Modernization Theory) या अभ्यासासाठी महत्वाचा मानला जातो. या सिद्धांतानुसार समाज पारंपरिक अवस्थेतून आधुनिक अवस्थेकडे प्रगती करत असतो आणि या प्रक्रियेत शिक्षण, औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि नागरीकरण हे प्रमुख घटक असतात. आधुनिकीकरणामुळे सामाजिक संस्था, मूल्ये आणि जीवनपद्धतीमध्ये परिवर्तन घडते. शिक्षण आणि आर्थिक संधी वाढल्यामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थानात सुधारणा होते आणि त्या अधिक स्वावलंबी बनतात. (Dube, 1990). शिक्षण व रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे महिलांचे सामाजिक स्थान आणि स्वायत्तता अधिक मजबूत होते. संरचनात्मक कार्यात्मक सिद्धांत (Structural Functionalism). या दृष्टिकोनानुसार समाजातील विविध संस्था जसे की कुटुंब, शिक्षण, अर्थव्यवस्था आणि धर्म या एकमेकांशी परस्पर संबंधित असतात. या संस्थांमध्ये होणारे बदल संपूर्ण सामाजिक संरचनेवर प्रभाव टाकतात. शिक्षणसंस्था आणि रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे महिलांच्या भूमिकेत बदल होतो आणि त्या केवळ घरगुती कामांपुरत्या मर्यादित राहत नाहीत (Merton, 1968). नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या क्षेत्रात प्रवेश मिळाल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक भूमिकेतही बदल होत आहे.

गोंड आदिवासी महिला या बदलाच्या दिशेने कार्य करीत आहे गोंड आदिवासी समाज मुख्यतः मध्यप्रदेश तेलंगाना आणि ओडिशा या राज्यांमध्ये वसलेले असून, छत्तीसगढ, भंडारा जिल्यामध्ये 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी जमातीची लोकसंख्या 88,886 म्हणजे भंडारा जिल्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 7.41 टक्के एवढी आहे यात आदिवासी स्त्रियांची लोकसंख्या, 44,371 म्हणजे 7.46 टक्के एवढी आहे, हलबा व गोवारी या जमाती वास्तव्य करतात, या जिल्यात प्रामुख्याने गोंड. ज्यात गोंड जमात मोठ्या संख्येने वास्तव्यास आहे नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थानातही काही प्रमाणात बदल दिसून येतो. शिक्षण आणि रोजगारामुळे त्यांचे आर्थिक

स्वावलंबन वाढत आहे आणि कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढत आहे. यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होत असून त्यांचे समाजातील स्थान अधिक मजबूत होत आहे.

पूर्व साहित्याचा आढावा -

“An Analysis of Tribal Women’s Education in India” (2011) या संशोधनामध्ये Sandhya Rani आणि N. Rajani तसेच Dr. P. Neeraja यांनी शिक्षणामुळे भारतातील आदिवासी स्त्रियांमध्ये घडून आलेल्या परिवर्तनाचे अध्ययन केलेले असून. हे अध्ययन International Conference on Social Science and Humanity यामध्ये प्रकाशित झालेले आहे. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक शक्तिशाली घटक आहे. या अध्ययनाचा महत्वाचा उद्देश आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करणे आणि त्यांच्या शैक्षणिक विकासांमुळे होणाऱ्या इतर घटकांवर पडणाऱ्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे हे आहे. या संशोधनाकरिता विविध स्रोतांकडून डेटा गोळा केला गेला आहे विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अहवालांद्वारे, नवी दिल्ली, भारताची जनगणना, 2001 आणि अहवाल निवडक शैक्षणिक सांख्यिकी, सांख्यिकी द्वारे प्रकाशित विभाग, मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, 2007. अशा प्रकारे गोळा केलेल्या डेटाचे विश्लेषण, सारणीबद्ध पद्धतींनी विश्लेषण केले गेले. सततच्या बदलणाऱ्या जगाच्या अनुरूप शिक्षण व्यवस्था व्यक्तीला योग्य बनविण्यास मदत करते. आदिवासी महिला या शिक्षणापासून वंचित होत्या सर्वसाधारण जीवन जगणे हे त्यांचे हेतू होते परंतु सध्याच्या विकसित व परिवर्तनशील जगात टिकून राहण्यासाठी त्यामध्ये बदल आवश्यक आहे. म्हणजेच शेजारच्या परिवर्तनशील प्रवाहाचा परिणाम त्यांच्यावर होत आहे. काही परिवर्तनाचे पालन तिला जबरदस्तीने करावे लागत आहे. आता या आदिवासी महिला बदलू लागल्या आहेत. आदिवासी महिलांचा स्तर विकसित होण्यासाठी आणि वाढविण्यासाठी संधीची आवश्यकता आहे. आणि या संधीचा वापर त्या करीत आहेत त्यासाठी या महिला विविध कार्यक्रमात सहभागी होतात, तसेच आदिवासींच्या कौशल्य विकास कार्यक्रम व व्यवसाय प्रशिक्षण कार्यक्रमात त्या सहभागी होतात. आदिवासी महिलांमध्ये जनगणनेच्या आधारावर जवळजवळ चार पटीने वाढ दिसून येत आहे. यामध्ये 2001 मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण (2.90%) वरून (32.44%) पर्यंत वाढ झालेली आहे यामुळे आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढत चालले आहे हे दिसून येते. म्हणजेच शैक्षणिक विकास होत आहे. या संशोधनात असा निष्कर्ष काढलेला आहे कि, भारतातील आदिवासी स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे आदिवासी स्त्रियांमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडून

आलेले आहे व राजकीय नेतृत्वाच्या क्षमता विकसित झालेल्या आहेत, तसेच त्यांच्यात आर्थिक स्वयंपूर्णता उदयास येत आहे त्यांच्यामध्ये सामाजिक रुपांतरण घडून येत आहे.

“Prospects and challenges in Empowerment of Tribal Women”(2012) या संशोधनामध्ये मध्ये Swaleha Sindhi यांनी गुजराथ मधील आदिवासी महिलांच्या विकासाचे अध्ययन केलेले आहे. हे संशोधन IOSR Journal Of Humanities And Social Science मध्ये प्रकाशित झालेले आहे. दुर्गम ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि कौशल्याच्या माध्यमातून बदलांवर प्रकाश घालणे हे या पेपरचे उद्देश आहे. या संशोधनाकरिता केस स्टडी घेण्यात आल्या इतर डाटा मिळविण्याकरिता भारत सरकार, मानव संसाधन व्यवस्थापन मंत्रालय माध्यमिक शिक्षण आयोगाचा अहवाल तसेच भारतातील 2006 च्या मानव संसाधन व्यवस्थापन मंत्रालय च्या निवडलेल्या शैक्षणिक आकडेवारी चा उपयोग करण्यात आला. काही मुलाखती घेण्यात आल्या. काही गटांसोबत चर्चासुद्धा करण्यात आल्या व माहिती गोळा करण्यात आली. या पेपरमध्ये शिक्षण आणि कौशल्य विकासाद्वारे गुजरातमधील आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणावर चर्चा केली आहे. गुजराथमधील साबरकांटा, पंचमहाल दाहोद, वडोदरा येथील आदिवासी महिला या सुरवातीला पारंपारिक कामे करीत असत अन्न गोळा करण्याची प्रक्रिया, ती विक्री करण्याची पारंपारिक प्रक्रिया हस्तकला त्यावर आधारित कामे ही आदिवासी महिलांची होती. या आदिवासी महिला आता कौशल्य प्रशिक्षणाच्या आधारावर आता विविध काम करीत आहे टेलरिंग, भरतकाम, फराळ बनविणे अशा प्रकारची अनेक कामे करत असून त्या सध्याच्या जीवनमानानुसार उच्च दर्जामध्ये जगत आहेत. अनेक सरकारी प्रयत्न व गैरसरकारी संस्थांचे योगदान तसेच विविध संघटनेच्या माध्यमातून या महिलांना ट्रेनिंग देणे यांचा त्यांच्या जीवनावर मोठ्या प्रमाणात बदल दिसून येतो. त्या आता आपल्या मुलांना शिक्षण देत आहेत, पतीची निवड मुक्तपणे करीत आहेत तसेच महिलांच्या हिंसाचाराच्या विरोधात संघटन तयार करून त्यामध्ये सहभागी होत आहेत. कौशल्य विकास ग्रामीण महिलांची गरज आहे आहे. आणि या महिला त्या विकासाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. या आदिवासी महिला आता बचत करीत आहेत तसेच कर्ज योजनेत सहभागी होत आहेत व लघुउद्योगाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक तसेच सामाजिक स्वरूपात बदल बघावयास मिळतो त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढून चेतना निर्माण झालेली आहे असे निष्कर्षास येते.

“Tribal Migrant Women as Domestic Worker in Mumbai” (2015) या संशोधनामध्ये Sunita Kumari यांनी झारखंड मधील आदिवासी स्थलांतरित महिलांच्या

कामगारावर व त्यांच्या बदलत्या प्रमाणावर अध्ययन केलेले असून, हे अध्ययन Economic and Political Weekly journal मध्ये प्रकाशित झालेले आहे. झारखंड मधील मुंडा आदिवासी महिला या कामधंदा करिता मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झालेल्या असून त्यांच्यामध्ये बरेच बदल दिसून येत आहे या आदिवासी महिलांमधील बदल तपासून बघणे हा या अध्ययनाचा उद्देश आहे. या अध्यायानाकरिता मुलाखती तसेच फोकस ग्रुप चा उपयोग करून संशोधन करण्यात आले. हा पेपर झारखंड मधील आदिवासी महिलांचे स्थलांतरापूर्वी व स्थलांतरानंतरचे त्यांचे जीवन तसेच सामाजिक आर्थिक परिवर्तनाची चर्चा करते. 2011 च्या जनगणनेनुसार झारखंड मधील एकूण लोकसंख्या 26.2% असून तिथे एकूण 30 आदिवासी जमाती राहतात. या आदिवासी जमातींमध्ये ओराव, मुंडा, हो, खरिया, भूमिज आणि संथाल या जमाती आहेत. त्यापैकी मुंडा जमातीतील महिला या घरकाम करणाऱ्या तसेच कामधंद्याकरिता मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झालेल्या असून त्यांच्यामध्ये बरेच बदल दिसून येतात. विशेषतः मुंबई मध्ये स्थलांतरित झालेल्या महिलांचे 15 मुलाखती आणि एक फोकस ग्रुप डिस्कशन घेण्यात आले व बदलाची चर्चा करण्यात आली. मुलाखत घेतलेल्या महिलेने सांगितले की, स्थलांतर झाल्यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक बदल दिसून येतात तसेच त्यांचे राहणीमानत बदल झालेला आहे ती महिला बचत करून गावाकडील आपल्या कुटुंबाला मदत करते व आपल्या लहान बहिण भावंडाना शिक्षणासाठी मदत करते. विशेषतः हे महिलांचे स्थलांतर अपेक्षित समुदायातून येणाऱ्या मुली किंवा तरुणी वेगवेगळ्या माध्यमातून जसे संस्था प्लेसमेंट एजन्सी, धार्मिक संस्था मित्र किंवा नातेवाईकांच्या माध्यमातून स्थलांतर करतात. स्थलांतरणामुळे त्यांच्यामध्ये वेतन काम आणि राहणीमान बचत करण्याची क्षमता उपभोग आणि टिकून राहण्याची क्षमता यामध्ये परिवर्तन दिसून येत आहे. स्थलांतर झाल्यानंतरची परिस्थिती मुलाखत घेतलेल्या जवळ जवळ सर्वच महिला या अधिकाधिक समाधानकारक आहेत कारण मुंबईसारख्या शहरांमध्ये त्यांचे मुलं मुली शाळेत जायला लागलेली आहेत त्यामुळे शैक्षणिक बाबतीत त्यांच्यामध्ये परिवर्तन दिसून येत आहे. तसेच पैशांची बचत करून त्या लहान भावंडासाठी किंवा कुटुंबासाठी पैसे पाठविण्यास त्यांना मदत होते. कालांतरानी त्यांचे संपूर्ण कुटुंबच स्थलांतरित होतांना दिसतात. स्थलांतरणाच्या अगोदर झारखंड मधील आदिवासी महिला या गरीब आणि सगळ्या सोयी सुविधांपासून अलिप्त होत्या परंतु स्थलांतरानंतर त्यांची त्यांनी घरगुती कामावर लक्ष केंद्रित केले त्यामुळे हा पेपर रोजगार आणि चांगल्या संधीच्या शोधात झारखंडमधून स्थलांतरित झालेल्या मुंबईतील महिला यांच्यातील परिवर्तनावर लक्ष केंद्रित करतो. शहरातील वातावरणात आल्यामुळे त्यांच्यामध्ये उच्च स्तरातील आवश्यक कौशल्य शिकण्याचा त्या

प्रयत्न करीत आहेत असे दिसून येते आणि ही महिला जेव्हा आपल्या गावामध्ये जाते तेव्हा या सगळ्या बदलांचा प्रभाव तेथील गावामधील स्त्रियांमध्ये सुद्धा रुजवते आणि त्यामुळे गावामध्ये सुद्धा परिवर्तन होत आहे असे निष्कर्ष काढण्यात आले.

संशोधन उद्दिष्टे -

1. नागरीकरणाच्या प्रभावामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
2. नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या रोजगाराच्या संधींमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षण आणि रोजगारामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीमध्ये झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन गृहीतके -

1. नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे.
2. शिक्षणाच्या वाढीमुळे गोंड आदिवासी महिलांना रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध होत आहेत.
3. नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीमध्ये सकारात्मक बदल झाला आहे.

संशोधन पद्धती -

या संशोधनामध्ये वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही प्रकारची माहिती संकलित करण्यात येणार आहे. या संशोधनासाठी भंडारा जिल्ह्यातील गोंड आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या काही गावांची निवड करण्यात आली आहे. ज्यामध्ये तुमसर तालुक्यातील सुसुरडोह, बघेडा आणि मोठेगाव या गावांची निवड करण्यात आली.

परिणाम आणि चर्चा -

शिक्षणामध्ये झालेला बदल

नागरीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक महत्त्वाची प्रक्रिया मानली जाते. या प्रक्रियेमुळे समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक रचनेत लक्षणीय बदल घडून येतात. गोंड आदिवासी समाज पारंपरिकरीत्या ग्रामीण आणि वनक्षेत्राशी संबंधित असल्यामुळे पूर्वी

शिक्षणाच्या संधी मर्यादित होत्या. विशेषतः महिलांच्या शिक्षणाकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जात होते. परंतु नागरीकरणामुळे शहरी जीवनपद्धती, आधुनिक मूल्ये आणि शैक्षणिक संधींचा विस्तार झाल्यामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतो. समाजशास्त्रज्ञ Anthony Giddens यांच्या मते आधुनिकीकरण आणि नागरीकरण या प्रक्रियांमुळे शिक्षण संस्था समाजातील सामाजिक गतिशीलतेचे महत्त्वाचे साधन बनतात. नागरीकरणामुळे शैक्षणिक संस्थांची वाढ, शासकीय धोरणे आणि सामाजिक जागरूकता यामुळे आदिवासी समाजातही शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो (Giddens, 2009). तसेच आधुनिकीकरण सिद्धांतानुसार पारंपरिक समाज आधुनिक समाजाकडे संक्रमण करत असताना शिक्षणाची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरते. या संदर्भात Daniel Lerner यांनी मांडले आहे की नागरीकरण आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध समाजातील आधुनिक मूल्यांच्या प्रसारास मदत करतो. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये नवे दृष्टिकोन, सामाजिक जाणीव आणि प्रगतीची आकांक्षा निर्माण होते (Lerner, 1958). गोंड आदिवासी महिलांच्या बाबतीत नागरीकरणामुळे शैक्षणिक संधींमध्ये काही प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. शासकीय शाळा, आश्रमशाळा, निवासी वसतिगृहे आणि शिष्यवृत्ती योजना यांमुळे आदिवासी मुलींना शिक्षण घेणे सुलभ झाले आहे. तसेच पालकांमध्येही मुलींच्या शिक्षणाबद्दल जागरूकता वाढत आहे. त्यामुळे प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणामध्ये गोंड आदिवासी मुलींचा सहभाग वाढताना दिसतो. याशिवाय शिक्षणामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थानामध्ये बदल घडून येत आहे. शिक्षित महिलांमध्ये आत्मविश्वास, स्वावलंबन आणि हक्कांविषयी जागरूकता वाढलेली दिसते. त्या कुटुंब आणि समाजातील निर्णय प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होऊ लागल्या आहेत. Emile Durkheim यांच्या मते शिक्षण ही सामाजिक एकात्मता आणि सामाजिक मूल्यांच्या प्रसारासाठी अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे (Durkheim, 1956). या दृष्टिकोनातून पाहता गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये झालेली वाढ ही त्यांच्या सामाजिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाची ठरते. नागरीकरणाच्या प्रभाव असूनही काही अडथळे अद्यापही अस्तित्वात आहेत. आर्थिक दुर्बलता, शैक्षणिक सुविधांची अपुरी उपलब्धता, लवकर विवाहाची प्रथा आणि पारंपरिक सामाजिक मूल्ये यामुळे काही महिलांना उच्च शिक्षणापर्यंत पोहोचणे कठीण जाते. त्यामुळे नागरीकरणामुळे शिक्षणामध्ये सकारात्मक बदल होत असला तरी हा बदल सर्व स्तरांवर समान प्रमाणात दिसून येत नाही. एकूणच नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये संरचनात्मक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन होत आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून

महिलांमध्ये सामाजिक जागरूकता, आत्मविश्वास आणि सक्षमीकरणाची प्रक्रिया अधिक बळकट होत आहे. त्यामुळे नागरीकरण आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ

नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या रोजगाराच्या स्वरूपात महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येतात. पारंपरिक आदिवासी समाजात महिलांची आर्थिक भूमिका मुख्यतः शेती, जंगलातील उत्पादन गोळा करणे, पशुपालन आणि घरगुती कामांपुरती मर्यादित होती. या प्रकारचा रोजगार प्रामुख्याने अनौपचारिक आणि पारंपरिक स्वरूपाचा होता. परंतु नागरीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेत बदल होऊन नवीन प्रकारच्या रोजगार संधी उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. Louis Wirth यांच्या मते नागरीकरणामुळे समाजात श्रमविभाजन (Division of Labour) वाढते आणि विविध व्यवसायांची निर्मिती होते. शहरांच्या विकासांमुळे औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार होतो, ज्यामुळे ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील लोकांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात (Wirth, 1938). गोंड आदिवासी महिलांच्या संदर्भात पाहता नागरीकरणामुळे काही महिलांनी पारंपरिक कामांव्यतिरिक्त नवीन आर्थिक क्रियांमध्ये सहभाग घेण्यास सुरुवात केली आहे. उदाहरणार्थ, काही महिला लघुउद्योग, स्वयंसहायता गट, किरकोळ व्यवसाय, सरकारी किंवा खाजगी क्षेत्रातील सेवा तसेच दैनंदिन वेतनाच्या कामांमध्ये सहभागी होताना दिसतात. या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या आर्थिक योगदानात वाढ होत असून त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीतही काही प्रमाणात सुधारणा होत आहे. रोजगार हा महिलांच्या सक्षमीकरणाचा एक महत्वाचा घटक मानला जातो Amartya Sen यांच्या 'Capability Approach' नुसार शिक्षण आणि रोजगार या घटकांमुळे व्यक्तीच्या क्षमतांचा विकास होतो आणि त्यांना अधिक स्वायत्त व सशक्त जीवन जगण्याची संधी मिळते (Sen, 1999). गोंड आदिवासी महिलांच्या बाबतीतही रोजगारामुळे आर्थिक स्वावलंबन, आत्मविश्वास आणि सामाजिक सहभाग वाढलेला दिसतो. याशिवाय रोजगारामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थानामध्येही बदल घडून येतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झालेल्या महिलांना कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत अधिक महत्त्व मिळू लागते. त्या मुलांच्या शिक्षण, आरोग्य आणि कुटुंबाच्या आर्थिक नियोजनामध्ये सक्रिय भूमिका बजावतात. या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाला चालना मिळते. नागरीकरणामुळे निर्माण झालेल्या रोजगार संधी सर्व महिलांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेल्या नाहीत. अनेक गोंड

आदिवासी महिला अजूनही असंघटित क्षेत्रात कमी वेतनाच्या कामांमध्ये गुंतलेल्या आहेत. शैक्षणिक मर्यादा, कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक-आर्थिक अडचणी यामुळे काही महिलांना स्थिर आणि सुरक्षित रोजगार मिळणे कठीण जाते. त्यामुळे नागरीकरणामुळे रोजगारामध्ये सकारात्मक बदल दिसून येत असला तरी त्या बदलामध्ये काही मर्यादा आणि असमानता देखील आढळतात. एकूणच नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या रोजगाराच्या स्वरूपात संरचनात्मक बदल होत आहेत. पारंपरिक अर्थव्यवस्थेपासून आधुनिक अर्थव्यवस्थेकडे संक्रमण होत असून महिलांच्या आर्थिक सहभागामध्ये वाढ होत आहे. त्यामुळे रोजगार हा गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा घटक ठरत आहे. नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांसाठी रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झालेल्या दिसतात. पूर्वी या महिला मुख्यतः शेती, जंगलातील उत्पादने गोळा करणे किंवा घरगुती कामांमध्ये गुंतलेल्या होत्या. परंतु नागरीकरणामुळे काही महिला शासकीय सेवा, खाजगी क्षेत्र, स्वयंसहायता गट (Self Help Groups), छोटे व्यवसाय आणि दैनंदिन वेतनाच्या कामांमध्ये सहभागी होताना दिसतात. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झालेली आहे.

सामाजिक स्थितीत झालेला बदल

नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थानात देखील काही सकारात्मक बदल दिसून येतात. शिक्षण आणि रोजगारामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढलेला आहे. त्या कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागल्या आहेत. तसेच महिलांमध्ये हक्कांविषयी जागरूकता वाढत असल्याचेही आढळते.

नागरीकरणामुळे निर्माण झालेली आव्हाने

जरी नागरीकरणामुळे अनेक सकारात्मक बदल झाले असले तरी काही आव्हाने देखील निर्माण झाली आहेत. शहरांमध्ये स्थलांतर केल्यानंतर काही महिलांना असंघटित क्षेत्रात कमी वेतनावर काम करावे लागते. तसेच सांस्कृतिक परंपरा आणि आधुनिक जीवनशैली यामध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता असते. काही वेळा शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी सर्व महिलांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाहीत. संशोधनातून असे स्पष्ट होते की नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगाराच्या क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडून येत आहेत. शिक्षणाच्या संधी वाढणे, रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होणे आणि सामाजिक जागरूकता वाढणे हे या बदलाचे प्रमुख परिणाम आहेत. तथापि, आर्थिक अडचणी, सामाजिक परंपरा आणि असंघटित

क्षेत्रातील रोजगार यांसारखी आव्हाने अजूनही कायम आहेत. त्यामुळे शासकीय धोरणे, शिक्षण सुविधा आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष –

अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या जीवनपद्धतीत आणि सामाजिक रचनेत बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक समाजरचनेत महिलांची भूमिका मुख्यतः कुटुंब आणि शेतीशी संबंधित होती, परंतु सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे त्यांच्या शिक्षण आणि आर्थिक सहभागामध्ये वाढ होताना दिसते. शहरांशी वाढलेला संपर्क, शासकीय शैक्षणिक योजना आणि सामाजिक जागरूकता यांमुळे गोंड आदिवासी समाजात मुलींच्या शिक्षणाबद्दल अधिक सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होत आहे. शिक्षणामुळे गोंड आदिवासी महिलांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक जाणीव आणि स्वतःच्या हक्कांविषयी जागरूकता वाढलेली आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून त्या केवळ वैयक्तिक प्रगती साधत नाहीत, तर कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या विकासातही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. शिक्षित महिलांचा सहभाग कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत वाढताना दिसतो, ज्यामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थानामध्ये काही प्रमाणात सुधारणा होत आहे. रोजगाराच्या संदर्भातही नागरीकरणामुळे महिलांच्या आर्थिक क्रियांमध्ये विविधता दिसून येते. पारंपरिक उपजीविकेच्या पद्धतींबरोबरच काही महिला स्वयंसहायता गट, लघुउद्योग आणि विविध सेवा क्षेत्रांमध्ये काम करू लागल्या आहेत. यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाला चालना मिळत असून कुटुंबाच्या उत्पन्नात त्यांचे योगदान वाढलेले आहे. आर्थिक सहभागामुळे महिलांच्या सामाजिक ओळखीमध्येही सकारात्मक परिवर्तन होत असल्याचे आढळते. या प्रक्रियेत काही मर्यादा देखील दिसून येतात. आर्थिक अडचणी, शैक्षणिक सुविधांची अपुरी उपलब्धता, सामाजिक परंपरा आणि असंघटित क्षेत्रातील अस्थिर रोजगार यांसारख्या घटकांमुळे अनेक महिलांना पूर्णपणे लाभ मिळणे कठीण जाते. त्यामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचण्यासाठी अधिक प्रभावी धोरणे आणि विकासात्मक कार्यक्रमांची आवश्यकता आहे. नागरीकरणामुळे गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगाराच्या क्षेत्रात बदलाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. या बदलामुळे महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळत असून त्यातून समाजाच्या व्यापक विकासासाठीही सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

संदर्भ –

1. Chaudhary, S. N. (2004). Tribal Women: Yesterday, Today and Tomorrow. Jaipur: Rawat Publications.
2. Desai, A. R. (1994). Rural Sociology in India. Mumbai: Popular Prakashan.
3. Dube, S. C. (1990). Indian Society. New Delhi: National Book Trust.
4. Durkheim, E. (1956). Education and Sociology. New York: Free Press.
5. Giddens, A. (2009). Sociology (6th ed.). Cambridge: Polity Press.
6. Kumari, Sunita. (2015). Tribal migrant women as Domestic Workers in 7. Mumbai, Economic and Political Weekly, Vol. No.16 EPW
8. Lerner, D. (1958). The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. New York: Free Press.
9. Merton, R. K. (1968). Social Theory and Social Structure. New York: Free Press.
10. Rani, Sandhya G., & Rajani, N., & Neeraja, P. (2011). An Analysis of Tribal Women's Education in India, International Conference on Social Science and humanity, IPEDR, Vol.5, IACSIT Press, Singapore
11. Rao, M. S. A. (1974). Urban Sociology in India. New Delhi: Orient Longman.
12. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
13. Sindhi, Swaleha. (2012). Prospects and Challenges in Empowerment of Tribal Women, IOSR Journal of humanities and Social Science (JHSS), ISSN: 2279- 0837, ISBN; 2279- 0845. Volume 6, Issue1 (Nov–Dec. 2012), PP46- 54. Retrieved from <https://www.iosrjournals.org>
14. Srinivas, M. N. (1966). Social Change in Modern India. Berkeley: University of California Press.
15. Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. American journal of Sociology, 44(1), 1-24.

देवास संस्थानचे राजे विक्रमसिंग पवार यांचे प्रशासकिय कार्य**अरुणा तुकाराम रमधम**

संशोधक विद्यार्थिनी, रा. तू. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ चंद्रशेखर तुकारामजी क्षीरसागर

इतिहास विभाग प्रमुख, राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय

सावरगांव, ता. नरखेड जि. नागपूर

सारांश :

देवास संस्थान हे मध्य भारतातील एक महत्त्वाचे मराठा संस्थान होते या संस्थानावर पवार घराण्याचे राज्य होते. या घराण्यातील एक महत्त्वाचे आणि प्रगतिशील शासक म्हणजे राजे विक्रमसिंग पवार त्यांनी आपल्या राज्यात अनेक सुधारणा केल्या आणि प्रशासन अधिक कार्यक्षम बनविले. देवास संस्थानचे राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या कारकीर्दीत देवास संस्थानातील प्रशासनिक व्यवस्थेत लक्षणीय सुधारणा व आधुनिकीकरण घडून आले त्यांच्या प्रशासकीय धोरणांचा केंद्रबिंदू म्हणजे कार्यक्षम प्रशासन, महसूल व्यवस्थेचे पुनर्रचना तसेच सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रांचा विकास हा होता राज्यकारभारात पारदर्शकता शिस्त आणि उत्तरदायित्व यांना प्राधान्य देत त्यांनी शासन यंत्रणा अधिक परिणामकारक करण्याचा प्रयत्न केला. महसूल आणि कृषी व्यवस्थेत सुधारणा करून शेतकऱ्यांच्या हिताचे संरक्षण करण्यावर त्यांनी भर दिला यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त झाले. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन करणे आणि लोकांमध्ये शिक्षणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे हे त्यांच्या प्रशासनाची महत्त्वाची वैशिष्ट्य होती तसेच पायाभूत सुविधा जसे की रस्ते पाणीपुरवठा आणि आरोग्यसेवा यांच्या विकासाद्वारे जनजीवनाची गुणवत्ता उंचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

प्रस्तुत शोधनिबंधा मध्ये इ.स. १९३४ ते १९४७ या कालखंडात राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या काळातील देवास संस्थानच्या प्रशासकीय व्यवस्थेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. तसेच , महसूल व्यवस्था, न्यायदान पद्धती, लष्करी संघटना व स्थानिक प्रशासन या घटकांचा या अभ्यासात विचार करण्यात आलेला आहे. या संशोधनासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करून विविध प्राथमिक व दुय्यम साधने उदा. गॅझेटिअर्स, ब्रिटिश प्रशासकीय अभिलेख तसेच मान्यताप्राप्त इतिहासकारांचे ग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे. देवास संस्थानाचे प्रशासन हे पारंपरिक मराठा पद्धतीवर आधारित असून ब्रिटिश अधिपत्याच्या काळात त्यामध्ये आवश्यक ते बदल

झाल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. या अल्प अभ्यासित संस्थानाच्या प्रशासकीय इतिहासावर प्रकाश टाकून मराठा प्रशासनाच्या इतिहासात मोलाची भर घालण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

बिजशब्द: देवास संस्थान, पवार घराणे, मराठा प्रशासन, संस्थानकालीन इतिहास, राजे विक्रमसिंग पवार, ब्रिटीश प्रशासन.

प्रस्तावना:

भारताच्या इतिहासात अनेक राजे आणि प्रशासकांनी आपल्या कार्यामुळे समाजाच्या प्रगतीत महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. देवास संस्थानातील पवार घराण्याचे राजेही त्यांच्या प्रभावी प्रशासन, न्यायप्रियता आणि लोककल्याणकारी धोरणांसाठी ओळखले जातात. त्यापैकी विक्रमसिंग पवार हे एक दूरदृष्टी असलेले आणि कुशल प्रशासक म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्या कारकीर्दीत प्रशासनात सुधारणा, लोकांच्या सोयीसाठी विविध योजना, तसेच शिक्षण व सामाजिक विकासासाठी अनेक उपक्रम राबविण्यात आले. विक्रमसिंग पवार यांच्या प्रशासकीय कार्यामुळे देवास संस्थानाच्या विकासाला चालना मिळाली आणि प्रजेला स्थिर व सुव्यवस्थित शासनाचा अनुभव मिळाला. त्यामुळे त्यांच्या प्रशासकीय कार्याचा अभ्यास करणे इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. राजे विक्रम सिंग पवार हे न्यायप्रिय आणि जनतेच्या कल्याणाची काळजी घेणारे शासक होते त्यांच्या प्रशासकीय कार्यामुळे देवास संस्थान चा विकास झाला आणि सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित झाले, याप्रमाणे विक्रम सिंग पवार यांच्या प्रशासकीय कार्यामुळे देवास संस्थानात सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनाला चालना मिळाली त्यांच्या धोरणामुळे संस्थानातील प्रशासन अधिक सुबक, लोकाभिमुख आणि विकासाभिमुख बनले ज्यामुळे त्यांना दूरदर्शी व प्रगतिशील शासक म्हणून ओळख प्राप्त झालेली आहे.

उद्दिष्टे- १. विक्रमसिंग पवार यांच्या जीवन व

कारकीर्दीचा अभ्यास करणे.

२. त्यांच्या प्रशासकीय धोरणांचा आणि

कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.

३. देवास संस्थानाच्या विकासासाठी त्यांनी

केलेल्या कामांचा आढावा घेणे.

४. समाज, शिक्षण व प्रशासनावर त्यांच्या कार्याचा

झालेला परिणाम समजून घेणे.

राजे विक्रमसिंग पवार यांचे प्रशासकीय कार्य:

देवास संस्थानातील पवार घराण्याचे विक्रमसिंग पवार हे एक कुशल, दूरदृष्टी असलेले आणि लोकहिताची जाणीव असलेले प्रशासक होते. त्यांच्या कारकीर्दीत देवास संस्थानाच्या प्रशासनात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा करण्यात आल्या. त्यांनी प्रशासन अधिक कार्यक्षम, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख करण्यावर भर दिला. विसाव्या शतकापर्यंत पवारांची प्रशासन पद्धती ही पूर्णतः मराठ्यांच्या प्रशासकिय व्यवस्थेवर आधारित होती. ज्यामध्ये शासकाला सर्वोच्च अधिकार असून वेळेप्रसंगी शासक आपल्या मंत्र्यांशी सल्लामसलत करीत असे. परंतु २०व्या शतकात पवारांच्या शासन पद्धती मध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्याचा दिसून येते. त्यावर ब्रिटीश शासन पद्धतीचा प्रभाव दिसून येतो. त्यानुसार सर्वप्रथम त्यांनी प्रशासनाच्या रचने मध्ये काही विशेष बदल घडवून आणले. संपूर्ण शासन पद्धती ही पुढील प्रमाणे विविध विभागामध्ये विभागली गेली, जमीन महसूल, लेखा, पोलिस, न्यायपालिका, सर्वेक्षण, वसाहत, कोषागार इत्यादी. शासनातील विविध विभागांचे काम व्यवस्थितपणे चालावे यासाठी योग्य अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली.

इ.स. १९३४ मध्ये राजप्रतिनिधी परिषद नेमण्यात आली आणि युवराज विक्रमसिंग पवार यांना अध्यक्ष नेमण्यात आले, २६ जुलै १९३४ रोजी या परिषदेची पहिली बैठक संपन्न झाली. राज्यकारभार अधिक सक्षम व शिस्तबद्ध चालविण्याच्या उद्देशाने या परिषदेची रचना पुढील प्रमाणे करण्यात आली. अध्यक्षपदी विक्रमसिंग पवार यांना नेमण्यात आले, सर जेम्स रोबर्ट यांची नेमणूक विशेष सदस्य म्हणून करण्यात आली. सरदार केशवराव बीडवाईक यांना न्यायिकसदस्य तर श्री कृष्णमुर्ती नायडू यांची महसूल सदस्य म्हणून नेमणूक करण्यात आली. कौन्सिलची बैठक आठवड्यातून एकदा आयोजित केली जात असे. या बैठकीत अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष तसेच किमान दोन सदस्य उपस्थित असणे आवश्यक होते. कौन्सिलमधील निर्णय बहुमताच्या आधारे घेतले जात होते. कौन्सिलचे सदस्य प्रत्यक्ष प्रशासनाशी संबंधित विविध प्रश्न व प्रस्ताव मांडू शकत होते. तसेच प्रशासकीय कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी अध्यक्ष, उपाध्यक्ष किंवा वरिष्ठ सदस्यांकडे सोपविण्यात आली होती. १ सप्टेंबर रोजी राजाच्या मान्यतेने परिषदेत वार्षिक अर्थसंकल्प मंजूर केला जात असे. सर्व कामे सचिवांच्या नावाने केली जात असत. राजा आवश्यकतेनुसार संबंधित विभागांच्या प्रमुख अधिकाऱ्यांना बोलावून प्रस्ताव मांडत असे. राजा किंवा राजघराण्यातील कोणताही सदस्य हे कार्य करू शकत असे. प्रजेच्या तक्रारी ऐकण्यासाठी कचेरीसमोर तक्रारपेटी ठेवण्यात आली

होती. त्या तक्रारपेटीत आलेल्या तक्रारींचे निराकरण केले जात असे. सन १९३६-३७ मध्ये एकूण ६५२ तक्रारींचे निवारण करण्यात आले होते.

न्याय व कायदा- केंद्रीय प्रशासनाचा मुख्य विभाग न्यायालय होता आणि त्याचे कार्य परिषदेचे न्यायमंत्री पाहत असत. न्यायिक समिती ही सर्वात मोठी अपील न्यायालय होती आणि तिचे सर्व निर्णय राजासमोर सादर केले जात असत. ही अदालत जिल्ह्यांमधून आलेल्या अपीलांवर निर्णय देत असे. देवास शहरात जिल्हा व सेशन कोर्ट होते तसेच देवास, सारंगपूर, रिंगनोद, गडगुचा, पाडल्या या परगण्यांमध्ये उपन्यायाधीश आणि विभागीय न्यायालये कार्यरत होत्या. देवास स्टेट गॅझेटियर (१९०७) नुसार काही प्रकरणांची सुनावणी राजा आणि मंत्री करत असत, तर सामान्य प्रकरणे त्यांच्या कारकुनांकडून निकाली काढली जात. डकैती, हत्या आणि अपघात यांसारख्या गंभीर प्रकरणांची सुनावणी कमिशनर करत असे. गुन्हेगारांना चाबकाने मारण्याची शिक्षा देखील दिली जात असे. आलोट येथे एक कारागृह होते. पुढे ब्रिटिश प्रशासनाच्या प्रभावाखाली 'नाजिम (प्रशासकिय) अदालत' स्थापन करण्यात आली आणि दिवाणी व फौजदारी प्रकरणांसाठी स्वतंत्र अधिकारी नेमले गेले आणि याच काळात लिखित स्वरूपात न्याय व कायदे तयार केले. त्यामुळे गुन्हांचे न्यायिक मूल्यमापन अधिक शिस्तबद्ध पद्धतीने होऊ लागले. राजाने प्रथम आणि द्वितीय श्रेणीच्या न्यायाधीशांची पदे निर्माण केली. ब्रिटिश इंडियन पीनल कोड आणि क्रिमिनल प्रोसीजर कोड देखील लागू करण्यात आले. सारंगपूर परगण्यातील कमाविसदारांना १००० रुपयांपर्यंतच्या प्रकरणांवर निर्णय देण्याचा अधिकार देण्यात आला. इंग्रजांशी झालेल्या संधीनंतर ब्रिटिश नियमांनुसार न्यायव्यवस्थेत सुधारणा करण्यात आल्या आणि लिखित कायदांची पुस्तकेही प्रकाशित करण्यात आली त्याचप्रमाणे वेळोवेळी कायद्यामध्ये बदल केल्या जात असे.

जमीन महसूल व्यवस्थेतील सुधारणा- देवास संस्थानातील भू-राजस्व व्यवस्था मंत्र्यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत होती. राज्यातील शेतकरी शेती करून दरवर्षी निश्चित प्रमाणात लगान (कर) भरत असत. हा कर प्रामुख्याने रोख स्वरूपात आकारला जात असे व शेतकऱ्यांना तो थेट दरबारात जमा करण्याची परवानगी होती. या व्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारच्या मध्यस्थांची भूमिका नव्हती. या विभागाला भू-राजस्व विभाग असे संबोधले जात असे. या विभागाच्या कार्यासाठी जमीन मोजणी व बंदोबस्त अधिकारी यांची नियुक्ती करण्यात येत असे. परगण्यांच्या स्तरावर कमाविसदार व पटवारी यांच्यावर कर संकलनाची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. राज्यातील शेतीयोग्य जमीन शेतकऱ्यांना साधारणतः ३० वर्षांच्या कालावधीसाठी देण्यात येत असे. या व्यवस्थेला प्रशासनात

“खाता पद्धती” असे म्हटले जात असे. शेतीच्या जमिनीचे मोजमाप पटवारी करत असे. त्यास सहाय्य म्हणून गावचा पाटील तसेच सहाय्यक चौकीदार कार्यरत असे. संकलित केलेला जमीन महसूल शेवटी कमाविसदाराकडे जमा केला जाई व त्यानंतर ती रक्कम राज्य कोषागारात ठेवण्यात येत असे. शेतकरी कराची ‘तेजी’ नावाची अतिरिक्त रक्कम पटवारीकडे देत असत.

औद्योगिक सुधारणा- देव्हास संस्थानला लागूनच इंदोर आणि उज्जैन ही दोन मोठी शहरे होती जी वस्तूंच्या आयात निर्यातीकरिता अतिशय प्रसिद्ध होती. राजे विक्रमसिंग पवार यांचे औद्योगिक क्षेत्रातील कार्य त्यांच्या संस्थानातील प्रगतिशील धोरणांशी निगडित होते. त्यांच्या राज्याकारभारात औद्योगिक विकास, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक स्वायत्तता यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले. सन १९३७ ते १९४७ या कालावधीत देव्हास (थोरली पातळी) संस्थानाचे राज्यकर्ते म्हणून कार्य करताना राजे विक्रमसिंग पवार यांनी राज्याच्या आर्थिक प्रगतीसाठी उद्योगधंद्यांना प्रकट अशा पायाभूत सुविधांच्या उभारणीवर भर दिला. उद्योगांच्या विकासासाठी आवश्यक रस्ते, दळणवळण व्यवस्था आणि इतर सुविधांची उभारणी करून त्यांना आर्थिक वाढीस चालना दिली. त्यांच्या कारकिर्दीत आर्थिक स्वायत्ततेच्या दृष्टीने स्वतंत्र चलनाची निर्मितही करण्यात आली. ‘विक्रमसिंग पवार’ या नावाची सोन्याची मोहोर छापण्यात आली होती. तसेच सन १९४४ मध्ये विक्रमसिंग यांनी तांब्याची गोल नाणी छापली ज्या नाण्याच्या एका बाजूवर महाराजांचे चित्र तर दुसऱ्या बाजूला राजकीय चिन्ह

छापली गेली होती.या नाण्यांमुळे त्या काळातील व्यापार आणि आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाले. या सर्व उपाययोजनांमुळे देवास संस्थानाच्या आर्थिक स्वायत्ततेस बळकटी मिळून औद्योगिक आणि व्यापारी प्रगतीस नवी दिशा प्राप्त झाली.

शिक्षण क्षेत्रातील कार्य- देवास संस्थानात शिक्षणाच्या प्रसारासाठी पवार घराण्याने महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले. सन १८७१ मध्ये श्रीमंत नारायणराव पवार यांच्या कारकिर्दीत देवासच्या 'धाकटी पाती' येथे संस्थानातील पहिली शाळा स्थापन करण्यात आली. या शाळेला 'व्हिक्टोरिया हायस्कूल' असे नाव देण्यात आले होते. सध्याच्या काळात ही शाळा नारायण विद्या मंदिर क्र. १ या नावाने ओळखली जाते. या शाळेच्या स्थापनेमुळे देवास संस्थानात औपचारिक शिक्षणाचा पाया रचला गेला. राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या कारकीर्दीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या निवासासाठी संस्थानाने विविध छात्रालयांची व्यवस्था केली होती. ब्राह्मण विद्यार्थ्यांसाठी 'माफी आश्रम', तर जागीरदार व मानकरी कुटुंबातील विद्यार्थ्यांसाठी 'यशोदा छात्र पीठ' सुरू करण्यात आले. पुढे सन १९३६ मध्ये पटेल समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी 'पटेल बोर्डिंग हाऊस' स्थापन करण्यात आले. यामुळे विविध सामाजिक घटकांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध झाली. या काळात देवास संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार वाढविण्यासाठी खाजगी शाळा तसेच सातवीपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या प्रादेशिक भाषेतील शाळा (व्हर्नाक्युलर शाळा)सुरू करण्यात आल्या. सन १९३७ मध्ये गुणवत्ताधारक शिक्षक तयार करण्यासाठी प्रशिक्षण शाळा (ट्रेनिंग स्कूल) उघडण्यात आली. याशिवाय प्रौढ शिक्षणाला चालना देण्यासाठी रात्रशाळा सुरू करण्यात आल्या. देवास, सारंगपूर आणि आलोट येथे मुस्लिम विद्यार्थ्यांसाठी पर्शियन शिक्षण देणाऱ्या शाळा स्थापन करण्यात आल्या. देवास संस्थानात शिक्षणासाठी स्वतंत्र आर्थिक तरतूद करण्यात आली होती. 'थोरली पाती'चे वार्षिक शिक्षण बजेट सुमारे ३३०० रुपये होते. यावरून शिक्षण क्षेत्राला संस्थानात दिलेले महत्त्व स्पष्ट होते. संस्थानात गादी स्थापना दिनी दरबारामध्ये शिक्षकांना त्यांच्या उत्कृष्ट कार्याबद्दल बक्षिसे देण्याची प्रथा होती. त्यामुळे शिक्षकांना प्रोत्साहन मिळत असे आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेत वाढ होत होती. पुढे 'थोरली पाती'मध्ये किंग एम्परर जॉर्ज स्कूल (सध्याचे के. पी. कॉलेज, देवास) सुरू करण्यात आले. सन १९३१ मध्ये देवासच्या हायस्कूलमध्ये ११० विद्यार्थी आणि १२३ विद्यार्थिनी शिक्षण घेत असल्याची नोंद आढळते. विशेष म्हणजे या काळात मुलींच्या शिक्षणालाही प्रोत्साहन देण्यात आले होते. या सर्व शैक्षणिक उपक्रमांना राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या काळात अधिक चालना

मिळाली. त्यांच्या प्रगतिशील धोरणांमुळे देवास संस्थानात शिक्षणाचा विस्तार झाला. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक प्रगतीचे साधन मानून प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाच्या सुविधा वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले. परिणामी १९३५ नंतर देवासमध्ये उच्च शिक्षणाचा विकास होऊ लागला आणि अखेरीस १९४८ मध्ये पदवी स्तरावरील शिक्षणाची व्यवस्था उपलब्ध झाली. अशा प्रकारे पवार घराण्याच्या विशेषतः राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या प्रगतिशील नेतृत्वाखाली देवास संस्थानात शिक्षण क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती झाली, ज्यामुळे संस्थानाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाला महत्त्वपूर्ण चालना मिळाली.

आरोग्य व्यवस्था - देवास संस्थानात आरोग्य सेवांच्या विकासाला महत्त्वाचे स्थान होते. आरोग्य विभागाची स्थापना सन १८७७ मध्ये करण्यात आली. या विभागाचे प्रमुख अधिकारी श्री. के. जी. पाठक होते. पुढे काळाच्या ओघात या विभागाचा विस्तार करण्यात आला आणि २० व्या शतकात देवास संस्थानातील विविध परगण्यांमध्ये रुग्णालये व दवाखाने (डिस्पेन्सरी) सुरू करण्यात आले. या रुग्णालयांमध्ये रुग्णसेवेसाठी नर्सचीही व्यवस्था करण्यात आली होती. देवास संस्थानात त्या काळात एकूण ८ रुग्णालये आणि दवाखाने कार्यरत होते. सन १९३६ मध्ये देवास येथे 'सेंट जॉन अँम्ब्युलन्स असोसिएशन' ची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून समाजसेवेसाठी सदस्यांना प्रथमोपचार करण्याचे प्रशिक्षण दिले जात असे. जनतेमध्ये आरोग्याविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रम राबविण्यात येत होते. 'शिशु बेबी शो' सारख्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाई. तसेच मल्हार प्रदर्शनामध्ये आरोग्यविषयक माहिती सर्वसामान्य लोकांना दिली जात असे. वैद्यकीय क्षेत्राच्या विकासासाठी १९३७-३८ मध्ये देवास येथे पाचवे वैद्य संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. आरोग्य सेवेचा विस्तार करण्याच्या दृष्टीने १९४१-४२ मध्ये सारंगपूर परगण्यात प्रसूतिगृह बांधण्यात आले. जरी रुग्णालयांचे उत्पन्न कमी आणि खर्च जास्त असला तरी लोककल्याणाच्या दृष्टीने या सेवांचा सातत्याने विकास करण्यात आला. देवास संस्थानात नारू, मलेरिया, इन्फ्लूएंझा आणि प्लेग यांसारख्या साथीच्या आजारांबाबतची माहिती नियमितपणे देवास राजवाड्यात दिली जात असे. तसेच प्रसूतीसाठी दाईंना प्रशिक्षण देण्याचीही व्यवस्था करण्यात आली होती. याशिवाय लोकांच्या शारीरिक आरोग्यासाठी खेळाची मैदाने आणि आखाडे निर्माण करण्यात आले. थोरली पाती मध्ये एरिना (राधागंज) व्यायाम शाळा कुस्ती आणि व्यायामासाठी स्थापन करण्यात आले. गादी स्थापना दिनी डॉक्टर, नर्स आणि कंपाऊंडर यांना त्यांच्या उत्कृष्ट सेवेसाठी बक्षिसे दिली जात असत. राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या काळात (१९३४-१९४७) या आरोग्य व्यवस्थेचा अधिक विस्तार झाला.

त्यांनी सार्वजनिक आरोग्याला महत्त्व देऊन रुग्णालये, प्रसूतिगृहे आणि आरोग्यविषयक जनजागृती कार्यक्रमांना चालना दिली. त्यामुळे देवास संस्थानात आरोग्य सेवेचा पाया अधिक मजबूत झाला.

पोलीस आणि कारागृह प्रशासन- देवास संस्थानात कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीस व्यवस्थेची स्थापना करण्यात आली होती. राजा कृष्णाजीराव द्वितीय यांच्या काळात देवासमध्ये पहिले पोलीस स्टेशन सुरू करण्यात आले, ज्याला 'कोतवाली' असे म्हटले जात असे. या कोतवालीची स्थापना देवास, आलोट आणि सारंगपूर या परगण्यांमध्ये करण्यात आली होती. परंतु राजे विक्रमसिंग पवार यांच्या कारकिर्दीत (इ.स. १९३४-१९४७) पोलीस प्रशासन अधिक सुव्यवस्थित करण्यात आले. कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी पोलीस दलाचे प्रशिक्षण, संघटन आणि कार्यपद्धती यामध्ये सुधारणा करण्यात आली. त्यामुळे देवास संस्थानात प्रशासनिक स्थैर्य आणि सामाजिक शिस्त टिकून राहिली. प्रत्येक कोतवालीमध्ये एक ठाणेदार, दोन घोडेस्वार (स्वार) आणि चार पायदळ शिपाई ठेवले जात असत. एका कोतवालीच्या कार्यक्षेत्रात साधारण १५ ते २० गावे येत असत. त्या काळात एका शिपायाचा पगार ५ रुपये प्रतिमहिना इतका होता. गावपातळीवर चौकीदार ही व्यवस्था होती. चौकीदार गावाची सुरक्षा व देखरेख करत असे. त्याला पगाराऐवजी साधारण ३२ बिघे जमीन देण्यात येत असे. पोलीस दलाच्या कार्यक्षमतेसाठी देवासमध्ये पोलीस प्रशिक्षण शाळा स्थापन करण्यात आली होती. परगण्यांमध्ये प्रशिक्षणासाठी ड्रिल इन्स्ट्रक्टर नेमण्यात येत असे. तसेच उच्च प्रशिक्षणासाठी पोलीस अधिकाऱ्यांना इंदोर येथे पाठवले जात असे.

निष्कर्ष- एकूणच, देवास संस्थानाचा इतिहास पाहता असे दिसून येते की, राजे विक्रमसिंग पवार यांनी प्रशासनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रगतिशील धोरणे राबविली. न्याय व कायदा व्यवस्था, जमीन महसूल प्रणाली आणि औद्योगिक सुधारणा शिक्षण आरोग्य आणि सुरक्षा या क्षेत्रांमध्ये संस्थानाने आवश्यक सुधारणा करून प्रशासन अधिक सुस्थितीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. न्यायव्यवस्था सुदृढ करण्यासाठी न्यायालयांची स्थापना करण्यात आली होती, तर जमीन महसूल व्यवस्थेमुळे शेती व आर्थिक व्यवहारांना स्थैर्य प्राप्त झाले. औद्योगिक विकासालाही प्रोत्साहन देण्यात आले, ज्यामुळे संस्थानातील आर्थिक प्रगतीस चालना मिळाली. यासोबतच शिक्षण, आरोग्य आणि सुरक्षा (पोलीस प्रशासन) या क्षेत्रांतही संस्थानाने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली. गादी स्थापना दिनासारख्या प्रसंगी कर्मचाऱ्यांचा गौरव करणे, शिक्षक, डॉक्टर व इतर सेवकांना बक्षिसे देणे तसेच जनतेसाठी शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे या गोष्टींमुळे देवास संस्थानाची प्रशासन व्यवस्था लोकाभिमुख होती. त्यामुळेच देवास संस्थान हे त्या काळात प्रगत आणि आदर्श संस्थान म्हणून ओळखले जात होते. या सर्व

उपक्रमांवरून असे स्पष्ट होते की, राजे विक्रमसिंग पवार हे आधुनिक विचारसरणीचे, प्रगतीशील आणि दूरदृष्टी असलेले शासक असून त्यांनी केवळ राज्य विस्तारावर भर न देता प्रजा कल्याणाला विशेष महत्त्व दिले असे दिसून येत.

संदर्भ ग्रंथसूची-

मराठी संदर्भ

१. आपटे द. वि. आणि औतुरकर रा.वि. (संपा.) - साधन परिचय अर्थात महाराष्ट्राचा (मराठ्याचा) पत्ररूप इतिहास. अनाथ विद्यार्थिगृह प्रकाशन, पुणे. १९६३.
२. कवचले के. जो. - पवार घराण्याचा इतिहास. स्टेट प्रिंटिंग प्रेस, देवास सीनियर. १९५४.
३. केळकर य. न. - काही अप्रसिद्ध ऐतिहासिक घडने. डायमंड पब्लिकेशन कार्यालय, पुणे. १९५४.
४. के. जो. - विश्वासराव प्रशस्ति - पवार विजय. लोकसेवक प्रेस, कोल्हापूर. १९६३.
५. खरे य. वा. - मराठा राज्याचा उत्तरार्ध. खंड १ ला. प्रकाशक य. वा. खरे, १९४७.
६. गुजर, एम. व्ही. - संस्थान देवास पवार घराण्याचा इतिहास, लोकसेवक प्रेस, कोल्हापूर. १९५९.
७. चित्राव सि. शा. (संपा.)- मध्ययुगीन चरित्रकोश खंड २ भारतीय चरित्रकोश मंडळ पुणे, १९३७

हिंदी संदर्भ

१. गार्गे, एस. एम. और टास्टी, वाई. एस. (सं.) - अखेरचा मुजरा, Commemoration Volume to the late छत्रपती शाहजी महाराज, शाहजी छत्रपती म्युझियम ट्रस्ट, न्यू पॅलेस, कोल्हापूर, 1984.
२. दुबाषे डॉ. अल्पना और गंगारडे डॉ. किरण - देवास का इतिहास सन १७०० से १९४८ तक.
३. लुनिया बी.एन.- मराठा प्रभुत्व भाग ३,३. प्रकाशक लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, १९९२
४. बाबर, प्रा. एस. एन. - देवास राज्य का भूगोल, स्वरूप ब्रदर्स, इंदौर, 1947.

इंग्रजी संदर्भ

१. Duff Grant J.* (Ed. by J. P. Guha) - _History of the Marathas_, Vol. I, Associated Publishing House, New Delhi, 1971.
२. Forster, E. M.* - _Hill of Dewey_, Edward Arnold & Co., London, 1953.
३. Joshi P.M.* - _Revival of Maratha Power_, Government Central Press Mumbai.
४. Luard, Capt. C. E.* - _Gazetteer of Central India - Dewas State Gazetteer_, Government Printing Press, 1907.

4. Malgankar, Manohar* - _The Pawars of Dewas Senior_, Orient Longmans Limited, 1963.

जी-२० अनुषंगाने भारत-चीन संबंधांचे बदलते परिमाण व परराष्ट्रीय धोरण –**एक राजकीय विश्लेषण****विवेक मा. बोरकर**

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा.डॉ. मंगेश आचार्य

मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम

सारांश:

भारत आणि चीन हे उदयोन्मुख आशियाई शक्ती आहेत ज्यांच्या परराष्ट्र धोरणांचा जागतिक आशियाई राजकारणावर खोलवर परिणाम होतो. त्यांच्या परस्पर सहकार्याचा किंवा संघर्षाचा केवळ आशियाई सुरक्षा वातावरणावरच नव्हे तर जागतिक शक्ती रचनेवरही स्पष्ट परिणाम होतो. जागतिक राजकारणाच्या इतिहासात आणि भविष्यात भारत आणि चीनमधील द्विपक्षीय संबंधांना खूप महत्त्व आहे. भारत आणि चीनमधील दीर्घकालीन संबंधांच्या इतिहासाकडे मागे वळून पाहिल्यास, आपण पाहू शकतो की द्विपक्षीय संबंध अनेक महत्त्वाच्या टप्प्यांमधून गेले आहेत. भारत-चीन संबंध इतके अनिश्चित आहेत की दोन्ही देशांमधील कोणत्याही द्विपक्षीय संबंधामुळे काय होईल याबद्दल उत्सुकता निर्माण होते आणि अनेकदा परिस्थिती बिघडते. असे दिसते की, गेल्या काही दशकांमध्ये, भारत आणि चीनने स्वतःला आणि जगाला दिशाभूल केली आहे, असा विश्वास ठेवून की ते त्यांच्या संबंधांमधील आव्हानांवर मात करू शकतात. तथापि, क्षमता बांधणीचा अभाव असूनही, ही दरी वाढतच गेली आहे. भारत आणि चीन या दोन आशियाई महाकाय देशांनी अलिकडच्या दशकात अभूतपूर्व वाढ आणि विकास दर्शविला आहे. त्यांच्यातील द्विपक्षीय संबंधांमध्ये अशांतता, अगदी युद्धे देखील आली आहेत, परंतु त्यांचे व्यापार आणि आर्थिक संबंध शतकानुशतके जुने आहेत. जागतिक स्तरावर प्रमुख शक्ती बनण्याच्या आकांक्षांसह भारत आणि चीनमधील सहकार्य आणि संघर्षाच्या या वैशिष्ट्यांमुळे स्पर्धात्मकता वाढली आहे, G20 संदर्भात भारत-चीन संबंध हे सहकार्य आणि स्पर्धेचे एक जटिल मिश्रण राहिले आहेत. भारत आणि चीन दोघेही जागतिक नेतृत्वासाठी स्पर्धा करत आहेत, चीन वित्तपुरवठ्याद्वारे आघाडीवर आहे तर भारत आपली राजनैतिकता वाढवत आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात जी-२० अनुषंगाने भारत-चीन संबंधांचे बदलते परिमाण यावर विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

सूचक : शब्द-भारत, चीन- परराष्ट्रीय धोरण, द्विपक्षीय संबंध, जी-२०

उद्दिष्टे:

- भारत-चीन संबंधांच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे
- भारत-चीन संबंधांच्या बदलत्या आयामांचा अभ्यास करणे
- जी-२० अनुषंगाने भारत-चीन संबंधांचे बदलते परिमाण अभ्यासणे

गृहीतके:

- भारत आणि चीनमधील सीमावाद हा आजपावेतो सर्वात वादग्रस्त मुद्दा राहिला आहे.
- तणाव कमी करण्यासाठी चर्चा झाल्या आहेत, परंतु तुरळक संघर्ष आणि धोरणात्मक अविश्वास आव्हाने निर्माण करत आहेत.
- दोन्ही देशांनी G20 हे भू-राजकीय प्रतिस्पर्ध्यांचे रणांगण बनण्याऐवजी सामूहिक निर्णय घेण्याचे व्यासपीठ राहावे यासाठी काम केले आहे.
- मोदी सरकारच्या कालखंडात चीनची भूमिका बदलत आहे

प्रस्तावना :

भारत आणि चीनच्या संस्कृती जगातील सर्वात जुन्या संस्कृतींपैकी एक मानल्या जातात आणि दोन्ही देशांमधील संबंध खूप प्राचीन आहेत. भारत आणि चीन दोघांनीही पूर्व आशियाई देशांमध्ये आपला प्रभाव वाढवला, परंतु भारताने आपला प्रभाव सांस्कृतिक क्षेत्रापुरता मर्यादित ठेवला, तर चीनने राजकीय वर्चस्वाला प्राधान्य दिले आणि अनेक देशांवर आपला प्रभाव वाढवला, जे भारत-चीन संबंधांचे प्रतिबिंब आहे. भारताचे वर्चस्व प्रामुख्याने भारताच्या कला, संस्कृती आणि संपत्तीवर आधारित होते. भारतातील बौद्ध मिशनरी, ज्यात कश्यप, मातंग, कुमारजीव, गुणवर्मन, धर्मगुप्त आणि इतर लोक होते, त्यांनी चीनला प्रवास केला आणि फरहान, झुआनझांग आणि येटिंग सारखे चिनी विद्वान भारतात आले. भारताने अरब देशांशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित केल्यानंतर, भारताचा पश्चिम आशियाशी संपर्क वाढला आणि पूर्व आशियाशी संपर्क कमी झाला. मुघल साम्राज्याच्या उदयानंतर, संपूर्ण भारतात ज्ञान आणि सुधारणांचे वातावरण वाढले आणि कला, संस्कृती, तत्त्वज्ञान आणि साहित्य पुन्हा एकदा फुलले. जेव्हा युरोपीय राष्ट्रांनी आशियात प्रवेश केला आणि भारतावर नियंत्रण प्रस्थापित केले, तेव्हा चीन आणि भारत देखील भेटले, परंतु त्यावेळी ते असहाय्य होते, युरोपियन साम्राज्यवादाचे बळी बनले. तथापि, आग्नेय आशियातील भारताचे चीनशी संबंध सौहार्दपूर्ण राहिले. १९०३ मध्ये, ब्रिटीश सरकारविरुद्ध उठाव झाला आणि १९११ मध्ये चीनमध्ये झालेल्या क्रांतीने प्रजासत्ताक

सरकारची स्थापना केली. या संदर्भात, दोन्ही देशांनी एकमेकांच्या राष्ट्रीय चळवळींबद्दल सहानुभूती आणि कौतुक व्यक्त केले. भारताचे चीन धोरण अनेक प्रमुख घटकांवर आधारित आहे. प्राचीन काळापासून, बौद्ध धर्माचे जन्मस्थान असलेल्या भारत आणि चीनमध्ये जवळचे सांस्कृतिक आणि व्यापारी संबंध आहेत. दुसरे म्हणजे, चीनला त्याचे स्वातंत्र्य आणि अखंडतेचे रक्षण करण्यासाठी जपानी साम्राज्यवादाविरुद्ध दीर्घ संघर्ष करावा लागला, ज्यामुळे भारतात त्याच्याबद्दल खोल सहानुभूती निर्माण झाली. तिसरे म्हणजे, असे गृहीत धरले गेले की चीनने कधीही भारतावर आक्रमण केले नाही, कधीही केले नाही आणि कधीही करणार नाही. चौथे म्हणजे, भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य शिल्पकार पंडित नेहरू आणि त्यांचे विश्वासू सल्लागार, संरक्षण मंत्री कृष्ण मेनन यांना कम्युनिस्ट चीनबद्दल खोल सहानुभूती होती. प्राचीन काळापासूनच्या सांस्कृतिक संबंधांचा इतिहास दर्शवितो की भारत आणि चीन केवळ शेजारी नाहीत. जेव्हा दोन्ही देश परकीय राजवटीत आले, तेव्हा १९४७ मध्ये त्यांचे संबंध तुटले, भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि १९४९ मध्ये, कुओमिंग सरकारच्या पतनानंतर आणि कम्युनिस्ट सरकारच्या स्थापनेनंतर, भारत आणि चीनमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे अडचणींनी भरलेले आहे हे लक्षात आले. प्रथम, भारताच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्था आणि संस्था चिनी कम्युनिस्ट व्यवस्था आणि त्याच्या संस्थापेक्षा वेगळ्या आहेत. भारताला त्याच्या सत्तेने कोणालाही धमकावायचे नाही. दुसरीकडे, कम्युनिस्ट चीनचे परराष्ट्र धोरण आक्रमक, साम्राज्यवादी आणि विस्तारवादी आहे. चीनला भारताने त्याचा प्रतिस्पर्धी बनणे आवडत नाही. चीन म्हणतो की भारत हा आशियातील एक कमकुवत देश आहे आणि त्याची स्थिती दुय्यम आहे. चीनला भारताचा आर्थिक विकास आणि राजकीय स्थिरता आवडत नाही. मत्सर आणि द्वेष ही दोन्ही देशांमधील शत्रुत्वाची खरी कारणे आहेत.

चीन आणि भारताचा G20 बद्दलचा दृष्टिकोन:

चान यांच्या मते, G20 च्या नेतृत्व पातळीपर्यंत चीनचा उदय त्यांच्यासाठी अनेक प्रकारे आकर्षक होता. G20 ने चीनला जोखमीपेक्षा जास्त संधी दिल्या. शिखर परिषदेच्या प्रक्रियेत चीनच्या सहभागाची स्पष्ट संरचनात्मक आवश्यकता आणि राजनैतिक अनिवार्यता यामुळे चीनच्या दर्जाच्या दाव्यांना बळकटी मिळाल्या. जरी हा सर्वसाधारणपणे उदयोन्मुख शक्तींच्या आणि विशेषतः BRICS च्या सामान्यीकृत उदयाचा एक भाग असला तरी, G20 च्या निर्मितीने चीनला एक विशेष स्थान दिले. आर्थिक संकटाचे व्यवस्थापन करण्यात अमेरिकेच्या "शांत" धोरणाने चीनला चांगली मदत केली, अगदी G20 च्या कल्पनेला प्रत्यक्षात आणण्यातही. जरी या अंतर्गत गटाने कधीही ठोस आकार घेतला

नाही, तरी G20 चा भाग होण्यासाठी चीनची संमती तात्काळ वैधता आणि कार्यक्षमतेच्या संभाव्यतेच्या दृष्टीने एकूण शिखर परिषदेच्या चौकटीसाठी एक निर्णायक क्षण म्हणून काम केली. सुरुवातीपासूनच G20 स्वीकारून, चीनने सुधारणावादी देश म्हणून आपली नकारात्मक प्रतिमा काढून टाकली. जरी चीनला खरोखरच विशेष दर्जा असला तरी, त्याने ही भूमिका सार्वजनिकरित्या स्वीकारली नाही. त्याची अधिकृत भूमिका नोव्हेंबर 2008 मध्ये वॉशिंग्टन, डीसी येथे झालेल्या पहिल्या G20 शिखर परिषदेत सहभागी होण्यासाठी आमंत्रित केलेल्या इतर देशांपेक्षा वेगळी नव्हती. खऱ्या पदानुक्रमानुसार, जेव्हा 15 नोव्हेंबर रोजी राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज डब्ल्यू. बुश यांनी G20 नेत्यांना बोलण्यास सांगितले तेव्हा, चीन, जरी प्रतीकात्मक असला तरी, अशा अनौपचारिक केंद्र संस्थेसाठी एक प्रमुख संकेतस्थळ म्हणून उदयास आला, अधिकृत G20 छायाचित्रात राष्ट्राध्यक्ष हू जिंताओ अध्यक्ष बुशच्या उजवीकडे होते. उच्च अनौपचारिक दर्जा आणि औपचारिक समानतेच्या या संयोजनामुळे चीनला उर्वरित "विकसनशील" जगासोबत एक स्थान मिळाले. G20 मध्ये चीनच्या प्रवेशाने इतर देशांना संकेत दिला की, तो एक महत्त्वाचा शक्ती आहे. G20 बदल चीनने स्वीकारलेला सावध दृष्टिकोन लवचिकतेसह या चिंतेचे प्रतिबिंबित करतो. G20 च्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, चीनने दाखवून दिले की तो G20 अजेंडाशी पूर्णपणे संलग्न आहे. तथापि, याचे प्रमुख संकेत प्रत्यक्ष G20 शिखर परिषदेत आले नाहीत. जून २०१० मध्ये टोरंटो शिखर परिषदेपूर्वी, चीन सरकारने विनिमय दर उदारीकरण पुन्हा सुरू करण्याची घोषणा करून CNY वरील दबाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. G20 च्या आधी पावले उचलण्यावर लक्ष केंद्रित केल्याने G20 सोबत चीनच्या संबंधांच्या मर्यादा देखील दिसून आल्या. २ मार्च २०२३ रोजी जी २० परराष्ट्र मंत्र्यांच्या बैठकी दरम्यान भारताचे परराष्ट्र मंत्री एस जयशंकर यांनी नवनियुक्त चिनी परराष्ट्र मंत्री किन गँग यांची भेट घेतली. या भेटीकडे चिनी धोरणात्मक समुदायाचे बारिक लक्ष असल्याचे दिसून आले. दोन्ही बाजूंमधील सहमतीपेक्षा अधिक विरोधाभास निर्माण झाल्याचे लक्षात आल्याने या बैठकीमुळे चिनी धोरणात्मक वर्तुळात चिंतेचे वातावरण निर्माण झाले होते. विशेषतः सीमेवर सैन्य जमा न करणे आणि प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा (एलएसी) एकतर्फी बदलण्याचा प्रयत्न न करण्याचा करारांसह दोन्ही देशांमधील विद्यमान करारांचे चीनकडून पालन न होणे, यावर भारताने व्यक्त केलेली चिंता लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

२१ व्या शतकातील परिस्थिती:

२१ व्या शतकातील भारत आणि चीनमधील गुंतागुंतीच्या संबंधांमध्ये दोन गोष्टी स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिली गोष्ट म्हणजे, नियंत्रण रेषेवर अधूनमधून सीमा तणाव असूनही शांतता कायम आहे. दुसरी गोष्ट

म्हणजे, १९८८ पासून दोन्ही देशांमधील संवाद कधीही खंडित झालेला नाही. हे दोन्ही देशांमध्ये राजकीय परिपक्वतेचे लक्षण आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग यांच्याशी अनौपचारिक भेट चांगलीच गाजली होती. दोन्ही देशांमधील संबंधांमध्ये एका नवीन युगाची सुरुवात करण्यासाठी वातावरण अनुकूल होते. संयुक्त राष्ट्रांमध्ये आणि इतरत्र भारताच्या पाठीत सतत खंजीर खुपसणाऱ्या आणि त्याच्या हितसंबंधांमध्ये हस्तक्षेप करणाऱ्या राष्ट्रप्रमुखांमधील अनौपचारिक चर्चा निश्चितच एक महत्त्वपूर्ण विकास आहे. तथापि, चीन-भारत संबंधांचे नवे आयाम आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताची वाढती ठाम भूमिका, अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध आणि चीनची चिंताजनक अर्थव्यवस्था यामुळे देखील निर्माण झाले आहेत. "अमेरिका प्रथम" या घोषणेला स्वीकारणारे अध्यक्ष ट्रम्प आंतरराष्ट्रीय भागीदारीतून अमेरिकेला माघार घेत होते. यामध्ये ट्रान्स-पॅसिफिक करार, हवामान बदल करार आणि इराण अणुकरारातून माघार घेण्याचा अमेरिकेचा अलिकडचा निर्णय, तसेच कडक व्हिसा नियम यांचा समावेश आहे. नजीकच्या भविष्यात असेच निर्णय घेण्याची शक्यता आहे. अमेरिकेचे हे निर्णय जागतिक गतिमानता बदलत आहेत. अमेरिका "जागतिक" वरून "स्थानिक" कडे जाण्याचा प्रयत्न करत असताना, चीन "स्थानिक" वरून "जागतिक" कडे जाण्यास उत्सुक आहे. जागतिक स्तरावर सत्तेची बहुध्रुवीय केंद्रे उदयास येत आहेत आणि यामध्ये भारताचे महत्त्व देखील वाढत आहे. तथापि, चीन-अमेरिका सत्तासंघर्षाची पार्श्वभूमी अधिक महत्त्वाची आहे. शिवाय, भारताने चीनबाबत कठोर निर्णय देखील घेतले आहेत. यामध्ये चीन-पाकिस्तान आर्थिक महामार्गाला विरोध, चीनच्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्हवरील जागतिक शिखर परिषदेत त्याची अनुपस्थिती, डोकलाममधील त्याची मजबूत भूमिका आणि अरुणाचल प्रदेशसह इतर सीमावर्ती भागात त्याची असंलग्न धोरणे यांचा समावेश आहे. हिंदी महासागरात भारतीय नौदलाची भूमिका देखील महत्त्वाची आहे. चीनच्या महत्त्वाकांक्षी "वन बेल्ट वन रोड" प्रकल्पाला विरोध करणारा भारत हा जगातील एकमेव देश असेल. जरी चीन अमेरिकेशी स्पर्धा करत असला आणि भारत आणि चीनच्या ताकदीची तुलना करत असला तरी, प्रकाशित आकडेवारीत चीन समान दिसत असला तरी, चीनला माहित आहे की भारतही कमकुवत नाही. शिवाय, अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रम्प यांनी चीनसोबत सुरू केलेल्या व्यापार युद्धामुळे चीनला हे जाणवले असेल की ते भारतासारख्या मोठ्या बाजारपेठेला नुकसान पोहोचवू शकणार नाही.

चार कलमी कार्यक्रम:

भारत आणि चीनमधील तणाव कमी करण्यासाठी आणि संबंध पुनर्संचयित करण्यासाठी चीनने चार कलमी कार्यक्रम सुरू केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत, चीनच्या "वन बेल्ट, वन रोड" (OBOR)

उपक्रमाला पंतप्रधान मोदींच्या "ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी" शी जोडले जात आहे. यामध्ये दोन्ही बाजूंमधील मुक्त व्यापारावरील चर्चा पुन्हा सुरू करण्याचा प्रस्ताव समाविष्ट आहे. चीन त्यांच्या OBOR उपक्रमासाठी आंतरराष्ट्रीय शिखर परिषदेचे आयोजन करत आहे, ज्याचा भारताने सुरुवातीला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विरोध केला होता. चीनने या संदर्भात हा प्रस्ताव मांडला आहे. हा प्रस्ताव चीनचे राजदूत लुओ झाओहुई यांनी मांडला होता, ज्यांनी म्हटले होते की, "चीन-पाकिस्तान CPEC चा एक भाग PoK मधून जातो. त्यामुळे, भारत OBOR बदल चिंतेत आहे. भारत म्हणतो की ते भारताच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण करू शकते. परंतु चीन त्यावर विचार करण्यास तयार आहे." झाओहुई यांच्या प्रस्तावानुसार, चीन भारतासोबत "चीन-भारत चांगले शेजारी आणि मैत्रीपूर्ण सहकार्य करार" यावर चर्चा करण्यास तयार आहे. सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी दोन्ही देशांमधील वाटाघाटी देखील सुरू होऊ शकतात. या प्रस्तावाबाबत, लुओ झाओहुई म्हणाले की, चीन-भारत शेजारी आणि मैत्रीपूर्ण सहकार्य करारावर चर्चा पुन्हा सुरू करणे हे चीनचे प्राधान्य असेल. ते भारतासोबत मुक्त व्यापार करारावर वाटाघाटी पुन्हा सुरू करेल. शिवाय, चीन सीमा प्रश्नाचे जलद निराकरण करण्यासाठी आणि चीनच्या "वन बेल्ट वन रोड" आणि भारताच्या "ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी" नुसार पुढे जाण्यासाठी तयार आहे. चीनच्या राजदूतांच्या टिप्पण्या युनायटेड सर्व्हिसेस इन्स्टिट्यूट या संरक्षण थिंक टँकच्या बंद दाराआड अहवालात आल्या आहेत. चीनने भारताशी संबंध सुधारण्यासाठी हा प्रस्ताव मांडला आहे. भारत-पाकिस्तान संबंधांचा संदर्भ देत लुओ म्हणाले की, चीन दोन्ही देशांमधील मतभेदांमध्ये मध्यस्थी करण्यास आणि त्यांचे निराकरण करण्यास तयार आहे. लुओ यांनी असेही म्हटले की, प्रादेशिक स्थिरता आणि चीनच्या हितासाठी दोन्ही देशांमधील चांगले संबंध आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष:

- हे सर्वज्ञात सत्य आहे की, प्राचीन काळी दोन्ही देशांमधील घनिष्ठ संबंध होते. तथापि, ते अचानक तुटले आणि शतकानुशतके दोन्ही प्रदेशांनी एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे त्यांचे जागतिक महत्त्व कायम ठेवले.
- प्राचीन काळापासून आजपर्यंत, भारत आणि चीनमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित होण्याची शक्यता वारंवार समोर आली आहे.
- तिबेट सीमेवरील गैरसमजामुळे दोन्ही देशांमधील द्विपक्षीय संबंधांमधील कटुतेसाठी एक नवीन चौकट निर्माण झाली, जी आजही कायम आहे.

- सीमा तणाव दोन्ही देशांसाठी नवीन नाही. परंतु सीमा वादावर चर्चा असूनही, दोन्ही देशांमधील राजकीय, व्यापारी आणि आर्थिक संबंध अनेक वर्षांपासून चालू आहेत.
- पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सत्तेत आल्यापासून दोन्ही देशांमध्ये १८ बैठका आणि चर्चा झाल्या आहेत. दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारण्यासाठी या चर्चा आणि भेटींचा उद्देश होता.
- जागतिक आर्थिक स्थिरता, शाश्वत विकास आणि वित्तीय व्यवस्थापनाला संबोधित करण्यात G20 महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि या गटातील दोन सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्था म्हणून, भारत आणि चीन सर्वसमावेशक आर्थिक धोरणे, कर्ज शाश्वतता आणि महामारीनंतरच्या पुनर्प्राप्ती धोरणांकडे जागतिक चर्चांना मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी सामायिक करतात.

समारोप:

चिनी जनता भारताला बुद्धभूमी मानते. एकीकडे चीनशी लोकांचे संबंध वाढवावेत, तर दुसरीकडे भारताने आपली आर्थिक आणि लष्करी ताकद वाढवावी ही काळाची गरज आहे. डोकलाम आणि हिंदी महासागरात चीनच्या सततच्या घुसखोरीमुळे भारत-चीन संबंधांमधील विश्वास कमी झाला आहे. त्यामुळे, चीनवर विश्वास ठेवणे आता पूर्वीपेक्षाही कठीण होईल. जरी चिनी कंपन्या राष्ट्रीय क्रिकेट संघाचे प्रायोजकत्व करत असल्या आणि प्रसिद्ध सेलिब्रिटी चिनी मोबाईल फोनना मान्यता देत असल्या तरी, गेल्या तीन वर्षांत चिनी उत्पादनांच्या विक्रीत १३ टक्क्यांनी घट झाली आहे आणि चिनी कंपन्यांचे डझनभर अधिकारी चीनमध्ये परतले आहेत. डोकलामसारख्या घटना चीनच्या सीमेवर वर्षातून दोन किंवा तीन वेळा घडतात, जरी त्या लहान प्रमाणात असल्या तरी. येणाऱ्या काळासाठी भारताने अधिक सतर्क आणि तयार राहिले पाहिजे. सीमा विकास, रस्ते बांधकाम आणि लष्करी तयारीवर लक्ष केंद्रित करून चीनसोबत आयात आणि निर्यातीतील असंतुलन दुरुस्त केले पाहिजे. उत्तराखंडसारख्या राज्यांमधील सीमावर्ती भागातून सुरू असलेले स्थलांतर सुरक्षेला धोका निर्माण करते. यावर उपाय म्हणून विशेष प्रकल्प विकसित करण्यास विलंब होऊ नये. सध्या तरी, भारताच्या संयमी पण तीक्ष्ण राजनैतिकतेने चीनच्या धोक्यांना पराभूत केले आहे. राजनैतिक संबंधांना ७५ वर्षे पूर्ण होत असतानाही, भारत-चीन संबंध जगातील सर्वात महत्त्वाच्या द्विपक्षीय संबंधांपैकी एक बनले आहेत, जे गुंतागुंतीचे, महत्त्वाचे आणि संस्कृतीच्या खोलीत खोलवर रुजलेले आहेत. सततच्या धोरणात्मक फरक असूनही,

दोन्ही राष्ट्रे व्यापार, बहुपक्षीयता आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीद्वारे जोडलेली आहेत यात काही शंका नाही.

संदर्भ-सूची:

1. जे. एन. दिक्षित , भारतीय विदेश नीती, प्रभात प्रकाशन दिल्ली
2. डॉ. शौलेन्द्र देवळणकर - आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद, 2004
3. बी. पी. गौतम - भारत की विदेश नीती , मयूर पेपर बॉक्स, नोएडा, 2002
4. डॉ. बी. एल. फडिया, अंतराष्ट्रीय राजनीति, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, 2010
5. डॉ. एस. सी. सिंघल, भारत की विदेश नीति, लक्ष्मी नारायण पब्लिकेशन
6. दैनिक भाष्कर संपादकीय 17 जुलाई 2020
7. परीक्षा मथन, भारत-चीन संबंध उलझे तार, 2010-2011
8. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, भारत और चीन, सत्मार्ग प्रकाशन दिल्ली, सन 2000
9. Bandyopadhyay, J: India -china relation :outlook for the 1980's foreign affairs reports (New Delhi)

**“डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात राजकारणावर सोशल मीडियाचा प्रभाव :
एक राजकीय विश्लेषण”**

नाव: पंकी क्रिष्णा भेंडे

(PhD. Schaller First year)

विद्यापीठाचे नाव: राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

मार्गदर्शक: डॉ. रिता धांडेकर

(प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर)

E – mail ID: pinki.bhende@gmail.com

Mob. No. : 9130115290

(2026)

सारांश :

आजच्या आधुनिक काळात डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे पारंपरिक लोकशाहीचे स्वरूप बदलत चालले असून, डिजिटल लोकशाही ही संकल्पना उदयास आली आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून नागरिकांचा राजकीय सहभाग आणि जनमत निर्मितीची प्रक्रिया अधिक गतिमान होत चालली आहे. डिजिटल लोकशाहीच्या उदयामुळे नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेमध्ये अधिक सक्रियतेने सहभागी होण्याची संधी मिळालेली आहे. फेसबुक, एक्स (twitter), यूट्यूब आणि इंस्टाग्राम यांसारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून राजकीय माहितीचा प्रसार जलदगतीने होत असतो आणि त्यामुळे जनमत निर्मितीवर प्रभाव पडताना दिसतो.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात सोशल मीडियाचा राजकारणावर होणारा सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभावाचे विश्लेषण करणे हे आहे. विशेषतः सोशल मीडिया हे जनमत निर्मिती, राजकीय संवाद, आंदोलने आणि सामाजिक जागरूकता यामध्ये आपली भूमिका कशाप्रकारे पार पाडतो, याचा अभ्यास या संशोधनामध्ये करण्यात आले आहे.

भारतामध्ये अनेक सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांमध्ये सोशल मीडियाची महत्त्वाची भूमिका दिसून येते. उदाहरणार्थ, **#Metoo Movement** मोहिमेमुळे महिलांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या घटनांविषयी व्यापक प्रमाणात जनजागृती झाली. तसेच **Farmers Protest** आणि **#Black Lives Matter** दरम्यान सोशल मीडियाच्या आधारे आंदोलनाची माहिती देशपातळीवरच नव्हे तर, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रसारित झाली आणि राजकीय दबाव निर्माण झाले. काही प्रसंगी सोशल मीडियावरील व्हायरल घटनांमुळे देशभरात सार्वजनिक संतापही निर्माण झाले, जसे की, **2023 मधील Manipur Violence** (हिंसाचार) प्रकरणात दिसून आले.

तसेच सोशल मीडियाच्या वापरामुळे चुकीची माहिती (Fake news), राजकीय दुभंग आणि डेटा गोपनीयता, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रश्न, यांसारखी आव्हाने निर्माण होत आहेत. त्यासाठी डिजिटल लोकशाही अधिक प्रभावी आणि जबाबदार बनविण्यासाठी योग्य नियमन व्यवस्था, डिजिटल साक्षरता आणि नैतिक वापर आवश्यक आहे. याच पार्श्वभूमीवर डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात सोशल मीडियाच्या भूमिकेचे राजकीय विश्लेषण करणे हे या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

बीज शब्द (Keywords) :

डिजिटल लोकशाही, सोशल मीडिया, राजकीय संवाद, जनमत निर्मिती, डिजिटल आंदोलन, राजकीय दुभंग, राजकारण आणि सोशल मीडिया, डिजिटल साक्षरता.

प्रस्तावना :

डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात राजकारणावर सोशल मीडियाचा प्रभाव; या विषयाचा संशोधनात्मक अभ्यास करतांना सर्वप्रथम **लोकशाही म्हणजे काय?** ही संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे. कारण यातूनच डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना उदयास आलेली आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, **लोकशाही म्हणजे जनतेच्या सहभागावर आधारित शासन व्यवस्था होय.¹ आणि डिजिटल लोकशाही म्हणजे इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नागरिकांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे होय.²** डिजिटल माध्यमांमुळे नागरिकांना शासनाशी संवाद साधने, आपले मत व्यक्त करणे आणि सार्वजनिक चर्चेमध्ये सहभागी होणे, अधिक सोपे झाले आहे. आधुनिक काळात माहिती आणि संवाद तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे समाज, अर्थव्यवस्था आणि राजकारणाच्या स्वरूपांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आले आहेत. विशेषतः इंटरनेट आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या उदयानंतर माहितीचा प्रसार, संवादाची पद्धत आणि नागरिकांचा राजकीय सहभाग यामध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. पूर्वी राजकीय माहिती प्रामुख्याने पारंपरिक माध्यमांद्वारे जसे की, वृत्तपत्र, दूरदर्शन आणि रेडिओद्वारे प्रसारित व्हायची. परंतु आजच्या आधुनिक काळात सोशल मीडिया हे राजकीय संवादाचे अत्यंत प्रभावी असे माध्यम बनले आहे.³

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जसे की, फेसबुक, एक्स (twitter), यूट्यूब आणि इंस्टाग्राम हे आज राजकीय संवादाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहेत. राजकीय पक्ष, नेते आणि सामाजिक कार्यकर्ते या डिजिटल माध्यमांचा वापर करून नागरिकांपर्यंत आपल्या विचारधारा पोहोचवण्याचे कार्य करीत असतात. त्याचप्रमाणे नागरिकही सोशल मीडियाच्या माध्यमातून विविध सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर आपली मते व्यक्त करीत असतात. यामुळे जनमत निर्मिती अधिक वेगवान होते.

भारतातही अनेक सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांमध्ये सोशल मीडियाची महत्त्वपूर्ण भूमिका दिसून येते. उदाहरणार्थ, **India against Corruption** आंदोलनादरम्यान सोशल मीडियाचा वापर करून भ्रष्टाचाराच्या विरोधात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करण्यात आली. तर **Nirbhaya Movement** आंदोलनामुळे महिलांच्या सुरक्षेच्या प्रश्नावर देशभरात खूप चर्चा झाली. या उदाहरणांमधून असे दिसून येते की, सोशल मीडिया हे सार्वजनिक मतनिर्मिती आणि राजकीय दबाव निर्माण करण्यासाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकते.⁴

परंतु सोशल मीडियाचा प्रभाव केवळ सकारात्मकच नाही तर नकारात्मक सुद्धा होताना दिसते. जसे, चुकीची माहिती, अफवा पसरवणे, ट्रोलिंग आणि राजकीय दुभंग यासारख्या समस्याही डिजिटल

¹ Dahlberg, Lincoln (2011). Re-constructing Digital Democracy. New Media & Society.

² Loader, Brian & Mercea, Dan (2011). Networking Democracy? Social Media Innovations and Participatory Politics.

³ Shirky, Clay (2011). The Political Power of Social Media. Foreign Affairs.

⁴ Castells, Manuel (2012). Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age.

माध्यमांमुळे उद्भवत असतात. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात सोशल मीडियाच्या प्रभावांचे सखोल आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर नागरिकांचा वैयक्तिक डेटा सुरक्षित ठेवणे, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य लागू होणे, इंटरनेट प्रवेशाचा अधिकार असणे, अशी विविध आव्हाने सोशल मीडियाच्या संदर्भात उद्भवताना दिसतात. या पार्श्वभूमीवरच प्रस्तुत संशोधनांमध्ये डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात सोशल मीडियाचा राजकारणावर होणारा प्रभाव अभ्यासण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहे. या संशोधनातून सोशल मीडिया हे जनमत निर्मिती, राजकीय संवाद, आंदोलने आणि सामाजिक जागरूकता यामध्ये कोणती भूमिका बजावते, तसेच त्या समोरील प्रमुख आव्हाने कोणती आहेत याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे..

संशोधन समस्या :

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे सोशल मीडिया हे आजच्या काळात राजकारणातील अतिशय प्रभावी माध्यम बनले आहे. फेसबुक, एक्स (twitter), यूट्यूब आणि इंस्टाग्राम यासारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमाद्वारे नागरिकांना देशातील राजकीय प्रश्नांवर आपले विचार व्यक्त करण्याची आणि सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्याची संधी मिळत आहे. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढताना दिसते आणि यासर्वामुळेच डिजिटल लोकशाही ही संकल्पना अधिक महत्त्वाची ठरत आहे.

परंतु सोशल मीडियाचा वाढत चाललेला प्रभाव डिजिटल लोकशाही व्यवस्थेमधील काही महत्त्वाचे प्रश्न आणि आव्हानेही निर्माण करतात. एकीकडे सोशल मीडिया जनमत निर्मिती, सामाजिक जागरूकता आणि राजकीय संवाद यासाठी प्रभावी साधन ठरत आहे. तर दुसऱ्या बाजूला चुकीची माहिती, अफवा पसरविणे, ट्रोलिंग आणि राजकीय दुभंग यांसारख्या समस्या सुद्धा वाढताना दिसतात. या सर्वांमुळे डिजिटल लोकशाही प्रक्रियेवर त्याचा सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव कशाप्रकारे पडतो, हा प्रश्न निर्माण होतो. भारतात अनेक सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांमध्ये सोशल मीडियाची भूमिका

महत्त्वपूर्ण ठरताना दिसते. उदा. India against Corruption, #Metoo movement, #Black Lives Matter, Farmers Protest, CAA Protest, Nirbhaya Movement आणि 2023 Manipur movement यासारख्या घटनांमध्ये सोशल मीडियाद्वारे जनमत निर्मिती, राजकीय दबाव आणि सार्वजनिक संतापाची स्थिती निर्माण झाल्याचे दिसून येते. तसेच सोशल मीडियाच्या वापरामुळे डिजिटल हक्कांच्या बाबतीत विविध आव्हाने सुद्धा उद्भवताना दिसतात. तथापि, या प्रक्रियांचा डिजिटल लोकशाहीच्या दृष्टिकोनातून सखोल राजकीय विश्लेषण मर्यादित प्रमाणात झालेले आहेत.

या पार्श्वभूमीवर सोशल मीडियाचा डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात राजकारणावर कसा प्रभाव पडतो, तसेच त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम कोणते आहेत, याचा सखोल अभ्यास करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना, स्वरूप आणि आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये तिचे महत्त्व यांचे राजकीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे.
2. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून नागरिकांचा राजकीय क्षेत्रात वाढत चाललेला सहभाग, आणि डिजिटल लोकशाही व्यवस्थेवर होणारे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम यांचे विश्लेषण करणे.
3. भारतामध्ये सोशल मीडियाद्वारे घडलेल्या विविध सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांचा अभ्यास करणे, तसेच डिजिटल हक्कांच्या संदर्भात निर्माण होणारी आव्हाने यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके (Hypothesis) :

1. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढल्याने नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढत जाते.
2. सोशल मीडिया हे जनमत निर्मितीचे प्रभावी माध्यम बनले आहे आणि त्याचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव पडत असतो.
3. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांना मोठ्या प्रमाणात समर्थन मिळत असते.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनामध्ये गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधनात मर्यादित प्रमाणात प्राथमिक माहितीचा वापर करण्यात आले आहे. ज्यामध्ये नागरिकांच्या सोशल मीडिया वापराबाबत सर्वेक्षणातील माहितीचा आधार घेण्यात आले आहे. दुय्यम स्त्रोत म्हणून या संशोधनात पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, वृत्तपत्रे आणि मासिके, ऑनलाईन डेटाबेस आणि वेबसाईट यांचा वापर केले आहे.

डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात सोशल मीडियाचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी काही महत्त्वाच्या सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनांचा अभ्यास करण्यात आले आहे.

उदाहरण, India against Corruption, #Metoo movement, #Nirbhaya movement, #Black Lives Matter, Farmers Protest, CAA Protest, 2023 Manipur movement.

या संशोधनात डिजिटल हक्कांच्या संदर्भात न्यायव्यवस्थेची भूमिका समजून घेण्यासाठी काही महत्त्वाच्या प्रकरणांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयीन निर्णयांचे अभ्यास करण्यात आले आहे. उदाहरण,

न्या. के. एस. पुत्तस्वामी वि. युनियन ऑफ इंडिया

अनुराधा भसीन वि. युनियन ऑफ इंडिया

श्रेया सिंघल वि. युनियन ऑफ इंडिया

माहितीचे विश्लेषण :**1. सोशल मीडिया आणि राजकीय, सामाजिक सहभाग**

आजच्या आधुनिक काळात सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जसे, फेसबुक, एक्स (twitter), इंस्टाग्राम, यूट्यूब, व्हाट्सअप हे आता राजकीय संवादाचे मुख्य साधन झाले आहेत. सोशल मीडियामुळे राजकीय शासनव्यवस्थेत बदल होताना दिसते. राजकीय प्रचारासंदर्भात झालेला बदल म्हणजे, भारतात 2014 पासून डिजिटल प्रचार खूप वाढले आहे. राजकीय पक्ष सोशल मीडिया टीम ठेवताना दिसतात. नेते थेट नागरिकांशी संवाद साधत असल्यामुळे मध्यस्थ कमी झाले आहे. सोशल मीडियाद्वारे लोकांच्या मतनिर्मितीवर सुद्धा प्रभाव टाकले जातात. सोशल मीडियाचा वापर करून सामाजिक व राजकीय आंदोलन आणि मोहिमा जगभरात तसेच भारतात मोठ्या प्रमाणावर झाल्या आहेत. जसे,

India against Corruption⁵ - 2011 मध्ये भ्रष्टाचार विरोधात भारतात मोठे आंदोलन झाले. या आंदोलनाचे नेतृत्व **अण्णा हजारे** यांनी केले. फेसबुक आणि ट्विटरद्वारे आंदोलनाची माहिती पसरवली गेली. मोठ्या प्रमाणावर युवकांचा सहभाग यामध्ये वाढला.

Nirbhaya Movement⁶ - 2012 मध्ये दिल्लीतील निर्भया प्रकरणानंतर देशभरात आंदोलने झाली. फेसबुक आणि ट्विटरवर मोठ्या प्रमाणावर जनमत निर्माण झाले. सरकारवर कठोर कायदे करण्यासाठी दबाव निर्माण झाला.

CAA Protest(Citizenship amendment act)⁷- नागरिकत्व सुधारणा कायद्याविरोधात देशभरात आंदोलन झाले. आंदोलनाची माहिती आणि आयोजन सोशल मीडियाद्वारे झाले. #CAA protest यासारखे हॅशटॅग ट्रेंड झाले होते.

Farmers protest⁸ - कृषी कायद्याविरोधात शेतकऱ्यांनी मोठे आंदोलन केले. सोशल मीडियाद्वारे आंदोलनाची माहिती देशभर आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचली. ट्विटर, यूट्यूब आणि इंस्टाग्रामवर या आंदोलनाची मोठी चर्चा झाली.

#Metoo movement⁹ - याची सुरुवात अमेरिकेत झाली होती. पण ही चळवळ भारतातही झाली. ही मोहीम प्रथम 2006 मध्ये सामाजिक कार्यकर्त्या **तराना बुरके** यांनी सुरू केली. 2017 मध्ये हॉलीवूडमधील लैंगिक छळाच्या प्रकरणानंतर ही मोहीम सोशल मीडियावर खूप मोठ्या प्रमाणावर पसरली. भारतामध्ये 2018 मध्ये #Metoo आंदोलन सुरू झाले. महिलांनी सोशल मीडियावर #Metoo वापरून लैंगिक छळाच्या अनुभवांबद्दल खुल्या पद्धतीने सांगितले.

⁵ India Against Corruption Movement – See: Anna Hazare, India Against Corruption Movement, 2011.

⁶ 2012 Delhi Gang Rape Protests – See: Government of India, Justice Verma Committee Report, 2013.

⁷ Citizenship Amendment Act protests in India (2019–2020). See news analysis in The Hindu and academic discussions on digital mobilisation.

⁸ 2020–2021 Indian Farmers' Protest.

⁹ MeToo Movement – Started by Tarana Burke (2006); gained global prominence in 2017.

#Black Lives Matter¹⁰ - 2013 मध्ये अमेरिकेत सुरु झालेली ही चळवळ पोलीस अत्याचार आणि वांशिक भेदभावाविरोधात होती. #Black Lives Matter हे सोशल मीडियावर प्रचंड व्हायरल झाले. सोशल मीडिया जागतिक स्तरावर सामाजिक न्यायासाठी वापरला गेला होता. लाखो लोकांनी ऑनलाईन आणि ऑफलाईन पद्धतीने आंदोलनात सहभाग घेतला होता.

2023 Manipur Violence¹¹ - मणिपूर हिंसे दरम्यान एका व्हिडिओमध्ये दोन महिलांना जमावाने नग्न अवस्थेत फिरविल्याची घटना समोर आली होती. हा व्हिडिओ सोशल मीडियावर मोठ्या प्रमाणात वायरल झाला आणि देशभर संतापाची लाट पसरली. या घटनेमुळे सरकारवर कारवाई करण्यासाठी मोठा राजकीय दबाव निर्माण झाला.

वरील सर्व उदाहरणातून डिजिटल प्लॅटफॉर्म लोकशाही प्रक्रियेमध्ये जनमत निर्माण करण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावतात असे दिसून येते.

2. डिजिटल लोकशाहीतील सकारात्मक परिणाम

डिजिटल लोकशाहीचे सकारात्मक परिणाम म्हणजेच नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढत चालला आहे. पूर्वी राजकारणात रस नसलेले लोकही आता डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करून माहिती पोस्ट करतात, चर्चा करतात, मोहिमा चालवतात. डिजिटल लोकशाहीमुळे राजकीय घडामोडींची माहिती सहज मिळविणे शक्य झाले आहे. (उदाहरण, संसद टीव्ही). लोकांना सरकारचे निर्णय, धोरणे, निवडणूक माहिती सहज आणि तात्काळ मिळवता येते. सामान्य लोकांचे प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर येतात. यामुळे सरकारवर राजकीय दबाव निर्माण करता येतो. आंतरराष्ट्रीय घडामोडींची माहिती सहज उपलब्ध होते. सोशल मीडियामुळे जग एकमेकांना जोडले गेले आहेत. एकमेकांच्या आणखीन जवळ

¹⁰ Black Lives Matter movement began in 2013 after the killing of Trayvon Martin.

¹¹ 2023 Manipur Violence – See reports in Government of India and major newspapers, 2023.

आलेले आहेत. सोशल मीडियामुळे आज कुठल्याही क्षेत्रफळाचा व्यक्ती अनोळखी वाटत नाही. सोशल मीडियाचा वापर करणारा व्यक्ती आपली सामाजिक ओळख निर्माण करत आहे.

3. डिजिटल लोकशाही संदर्भात सोशल मीडियाचे नकारात्मक परिणाम आणि आव्हाने

सोशल मीडियाचा वापर ज्याप्रमाणे योग्य कृतींसाठी केला जातो, त्याचप्रमाणे त्याचा वापर वाईट कृत्यांसाठी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात केला जातो. सोशल मीडियाचा वापर करून खोटी माहिती वेगाने पसरवली जाते. उदाहरण, निवडणुकीदरम्यान misinformation पसरवणे. राजकीय मतभेद पसरवून समाजाला दोन गटात विभागण्याचा प्रयत्न केला जातो. इतकेच नाही तर, काही कंपन्या नागरिकांचा डेटा वापरून राजकीय मतांवर प्रभाव टाकतात.¹² नागरिकांच्या डेटांच्या गैरवापर करणे म्हणजे हा त्यांच्या गोपनीयतेच्या अधिकारावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर नागरिकांचा वैयक्तिक डेटा सुरक्षित ठेवणे हे मोठे आव्हान आहे. सोशल मीडियावर अनेकवेळा व्यक्तींना ट्रोलिंग, धमक्या किंवा अपमानास्पद संदेश मिळतात. विशेषतः महिला पत्रकार आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना याचा जास्त सामना करावा लागतो. यामुळे लोक मुक्तपणे आपली मते व्यक्त करण्यास घाबरू शकतात. वरील सर्व बाबींचा सोशल मीडियावर नकारात्मक परिणाम पडतो आणि हेच आव्हानांच्या स्वरूपात पुढे येतात.

4. भारतात डिजिटल लोकशाही आणि न्यायालयीन दृष्टिकोन

भारताने डिजिटल हक्क आणि इंटरनेट प्रवेशाबाबत न्यायालयांनी महत्त्वाचे निर्णय दिले आहेत. जसे, जस्टीस के. एस. पुत्तस्वामी वि. युनियन ऑफ इंडिया या केसमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने अत्यंत महत्त्वपूर्ण निर्णय दिला. ज्यामध्ये गोपनीयतेचा हक्क हा भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार आहे¹³ असे घोषित करण्यात आले. त्याचप्रमाणे, अनुराधा भसीन वि. युनियन ऑफ इंडिया, या

¹² Zuboff, Shoshana (2019). The Age of Surveillance Capitalism.

¹³ Justice K.S. Puttaswamy v. Union of India, (2017) 10 SCC 1.

केसमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, इंटरनेटचा वापर हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याशी (Article 19(1)(a)) संबंधित आहे,¹⁴ असे स्पष्ट केले. हा निर्णय भारतात डिजिटल हक्क आणि इंटरनेट स्वातंत्र्य यासाठी खूप महत्त्वाचा मानला जातो. श्रेया सिंगल वि. युनियन ऑफ इंडिया या केसद्वारे 2015 मध्ये भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने **Information Technology Act 2000** मधील **Section 66 A** रद्द केला.¹⁵ कारण हे कलम सोशल मीडियावर केलेल्या पोस्ट किंवा संदेशांसाठी लोकांना अटक करण्यासाठी वापरला जात होता. यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट सांगितले की, हे कलम भारतीय संविधानाच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या हक्काच्या (Article 19(1)(a)) विरोधी आहे.

5. डिजिटल लोकशाहीचे भविष्य

डिजिटल लोकशाहीचे महत्त्व पुढील काळात अधिकाधिक वाढत जाण्याची शक्यता आहे. इंटरनेटचा वाढता वापर आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रसार यामुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग आणखीन वाढत जात राहील. त्यामुळे डिजिटल लोकशाही प्रभावीपणे कार्य करत राहण्यासाठी लोकांमध्ये डिजिटल साक्षरता वाढवणे, डेटा गोपनीयतेकरिता संरक्षणात्मक कायदे करणे, शासनाने सोशल मीडियाचे व्यवस्थित नियमन करणे, डिजिटल शासन पारदर्शक ठेवणे आवश्यक आहे. भविष्यात याबाबतीत सतर्कता बाळगली तर डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरही लोकशाही टिकवून ठेवता येईल. म्हणजेच डिजिटल लोकशाहीला अधिक सुगम बनवता येईल.

निष्कर्ष :

सध्याच्या डिजिटल युगात माहिती आणि संवादाच्या साधनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत चालले आहे. इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे लोकशाही प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण बदल होत चालले आहेत. पारंपरिक लोकशाहीमध्ये नागरिकांचा सहभाग मुख्यतः मतदानापुरताच मर्यादित

¹⁴ Anuradha Bhasin v. Union of India, (2020) 3 SCC 637.

¹⁵ Shreya Singhal v. Union of India, (2015) 5 SCC 1

असायचा, परंतु आजच्या काळात डिजिटल माध्यमांमुळे नागरिकांना राजकीय चर्चेत सक्रियपणे सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. सोशल मीडिया हे प्लॅटफॉर्म नागरिक, राजकीय पक्ष आणि शासन यांच्यामधील संवादाचे प्रभावी माध्यम बनत चालले आहे.

परंतु सोशल मीडियाचा प्रभाव केवळ सकारात्मक नाही तर, खोटी माहिती (Fake news), ऑनलाईन द्वेषपूर्ण भाषा, राजकीय धुवीकरण आणि वैयक्तिक माहितीच्या गैरवापरासारख्या समस्या सुद्धा वाढत चालल्या आहेत. या समस्या लोकशाही प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम करतात. त्यामुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा जबाबदारीने वापर करणे आणि त्यावर योग्य नियमन असणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेने सुद्धा डिजिटल हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण निर्णय दिले. उदाहरण, श्रेया सिंगल प्रकरण, जस्टिस के. एस. पुत्तस्वामी प्रकरण, अनुराधा भसीन प्रकरण, या प्रकरणातील निर्णयामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, गोपनीयतेचा हक्क आणि इंटरनेट वापराचे महत्त्व स्पष्ट झाले आहे. हे डिजिटल लोकशाहीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे डिजिटल माध्यमांच्या जबाबदारीने वापर केल्यास लोकशाही अधिक मजबूत होऊ शकते.

संदर्भ :

1. Castells, Manuel (2012). Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. Cambridge: Polity Press.
2. Shirky, Clay (2011). The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere, and Political Change. Foreign Affairs, Vol. 90(1), pp. 28–41.
3. Loader, Brian D. & Mercea, Dan (2011). Networking Democracy? Social Media Innovations and Participatory Politics. Information, Communication & Society, Vol. 14(6), pp. 757–769.
4. Zuboff, Shoshana (2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: Public Affairs.
5. Sunstein, Cass R. (2017). #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. Princeton: Princeton University Press.

भारतीय संदर्भातील पुस्तके :

6. Thakurta, Paranjy Guha (2015). Media Ethics: Truth, Fairness and Objectivity. Oxford University Press.
7. Kumar, Deepak (2020). Digital India and the Future of Democracy. Sage Publications.

भारतीय संदर्भातील अहवाल (Reports) :

8. Ministry of Electronics and Information Technology (2021). Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules. Government of India.
9. Internet and Mobile Association of India (IAMAI) (2023). Digital in India Report.
10. Freedom House (2023). Freedom on the Net Report.
11. United Nations (2021). Digital Government Survey.

संशोधन लेख (Research Articles) :

12. Boulianne, Shelley (2015). Social Media Use and Participation: A Meta-analysis of Current Research. Information, Communication & Society.
13. Tufekci, Zeynep (2017). Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest. Yale University Press.

न्यायालयीन निर्णय (Case Laws) :

14. Justice K.S. Puttaswamy v. Union of India, (2017) 10 SCC 1 – Right to Privacy as Fundamental Right.
15. Shreya Singhal v. Union of India, (2015) 5 SCC 1 – Section 66A of IT Act struck down.
16. Anuradha Bhasin v. Union of India, (2020) 3 SCC 637 – Internet access linked with freedom of speech.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणात महिला आरक्षण**(विशेष संदर्भ: वर्धा जिल्हा)****अमर काशीनाथजी भोगे**

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, रा. तु. म. नागपुर विद्यापीठ

ईमेल- bhogeamar001@gmail.com

डॉ. शिला संजय खेडीकर

मार्गदर्शक, व्ही. एम. व्ही. कॉलेज. वर्धमान नगर. नागपुर

सारांश (Abstract)

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्था या तळागाळातील लोकशाहीचे महत्वाचे केंद्र मानल्या जातात. १९९२ मध्ये झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळाली आणि महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याने पुढे जाऊन महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू केले. या आरक्षणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या राजकीय सहभागात मोठी वाढ झाली आहे.

या संशोधनाचा उद्देश वर्धा जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणामुळे झालेल्या सामाजिक, राजकीय व प्रशासकीय बदलांचा अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनासाठी आर्वी, आष्टी आणि करंजा या तालुक्यांतील ग्रामपंचायतींचा अभ्यास करण्यात आला. २०० महिला प्रतिनिधींचा नमुना निवडून प्रश्नावली, मुलाखत व दुर्यम स्रोतांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली.

अभ्यासातून असे आढळून आले की महिला आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आत्मविश्वास वाढला आहे तसेच ग्रामीण विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे योगदान वाढले आहे. तथापि पुरुषांचे वर्चस्व, प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव आणि सामाजिक बंधने या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत. योग्य प्रशिक्षण आणि सामाजिक समर्थन दिल्यास महिलांचे नेतृत्व अधिक प्रभावी होऊ शकते.

कीवर्ड्स: महिला आरक्षण, पंचायत राज, स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला सक्षमीकरण, वर्धा जिल्हा

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेची खरी ताकद ही तळागाळातील लोकसहभागावर आधारित आहे. स्थानिक पातळीवरील लोकांच्या गरजा आणि विकासाच्या समस्या सोडविण्यासाठी स्थानिक

स्वराज्य संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या संस्थांद्वारे ग्रामीण विकासाचे नियोजन आणि अंमलबजावणी केली जाते.

स्वातंत्र्यानंतर महिलांना भारतीय संविधानाने समान अधिकार दिले असले तरी राजकीय क्षेत्रात त्यांचा सहभाग अत्यल्प होता. ग्रामीण भागातील महिलांना सामाजिक बंधने, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा यांमुळे राजकारणात सक्रिय भूमिका घेणे कठीण होते.

या पार्श्वभूमीवर १९९२ मध्ये ७३ वी घटनादुरुस्ती लागू करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांना संवैधानिक दर्जा मिळाला आणि महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षण अनिवार्य करण्यात आले. नंतर महाराष्ट्र राज्याने हे प्रमाण वाढवून ५० टक्के केले. या निर्णयामुळे ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणावर महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली.¹⁶

आज स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला प्रतिनिधी ग्रामीण विकास, सामाजिक न्याय आणि स्थानिक प्रशासनामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. त्यामुळे या संशोधनामध्ये वर्धा या जिल्ह्यातील महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला आरक्षण या विषयावर अलीकडील काळात अनेक संशोधन अभ्यास झाले आहेत. या अभ्यासांमधून महिला प्रतिनिधित्व, नेतृत्व क्षमता, सामाजिक सक्षमीकरण आणि प्रशासनातील सहभाग यांचे विविध पैलू समोर आले आहेत.

Ravi Kant Pandey (2025) यांनी बिहार राज्यातील पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनानुसार महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण महिलांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे आणि महिलांना स्थानिक प्रशासनात प्रवेश मिळाला आहे. तथापि प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा प्रभाव अजूनही असमान आहे. अनेक ठिकाणी “प्रॉक्सी नेतृत्व” (proxy leadership) आढळते, म्हणजे महिला निवडून येतात परंतु निर्णय त्यांच्या पुरुष कुटुंबीयांकडून घेतले जातात. तरीही स्वयंसहाय्यता गट (SHGs) आणि सामाजिक नेटवर्कमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढत असल्याचे या अभ्यासातून दिसून आले.¹⁷

¹⁶ डॉ. एस. एस. भोसले, *भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था*, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

¹⁷ Ravi Kant Pandey (2025), *Women's Political Participation in Panchayati Raj Institutions in Bihar*, Journal of Political Science.

2025 मध्ये प्रकाशित झालेल्या *Gender and Representation in Local Self-Government* या अभ्यासात पंचायत राज संस्थांमधील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासानुसार महिला नेतृत्वामुळे स्वच्छता, पाणीपुरवठा, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत. परंतु पितृसत्ताक सामाजिक रचना, प्रशिक्षणाचा अभाव आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव यामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर मर्यादा येतात. त्यामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी वास्तविक सक्षमीकरणासाठी संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे या अभ्यासात नमूद केले आहे.¹⁸

Bharat Singh (2024) यांनी पंचायत राज संस्थांमधील महिला नेतृत्वाचा अभ्यास केला. या संशोधनानुसार महिला प्रतिनिधींनी ग्रामपंचायत स्तरावर सामाजिक कल्याण, शिक्षण आणि आरोग्याशी संबंधित योजनांच्या अंमलबजावणीत सक्रिय भूमिका बजावली आहे. तथापि शिक्षणाचा अभाव आणि प्रशासनिक प्रक्रियेची कमी माहिती यामुळे महिलांना काही अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे महिला प्रतिनिधींसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आवश्यकता असल्याचे या अभ्यासात अधोरेखित केले आहे.¹⁹

Bar Yakar (2024) यांनी अरुणाचल प्रदेशातील पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास केला. या संशोधनानुसार पंचायत राज व्यवस्थेमुळे महिलांना स्थानिक राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली आहे आणि ग्रामीण लोकशाही अधिक समावेशक झाली आहे. महिलांच्या सहभागामुळे विकासाच्या योजनांमध्ये सामाजिक न्याय आणि स्थानिक गरजांना अधिक महत्त्व दिले जात असल्याचे या अभ्यासात नमूद केले आहे.²⁰

Nishu Kumar (2022) यांनी उत्तराखंडमधील पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास केला. या संशोधनानुसार शिक्षित महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत अधिक प्रभाव दिसून येतो. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास स्थानिक प्रशासनातील त्यांच्या सहभागाची गुणवत्ता देखील वाढते असे या अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे.²¹

¹⁸ *Gender and Representation in Local Self-Government* (2025), Lex Localis – Journal of Local Self Government.

¹⁹ Bharat Singh (2024), *Women Leadership in Panchayati Raj Institutions*, Research Review International Journal of Multidisciplinary.

²⁰ Bar Yakar (2024), *Women's Participation in Panchayati Raj Institutions: A Study of Arunachal Pradesh*.

²¹ Nishu Kumar (2022), *Women's Participation in Panchayati Raj Institutions in Uttarakhand*, International Journal of Health Sciences.

इतर काही अभ्यासांमध्ये असे आढळून आले आहे की महिला प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी ग्रामीण समाजातील पितृसत्ताक मूल्ये अजूनही प्रभावी आहेत. काही ठिकाणी महिला प्रतिनिधींच्या ऐवजी त्यांचे पती किंवा कुटुंबीय प्रशासनिक कामकाजात हस्तक्षेप करतात. अलीकडील चर्चांमध्ये या प्रवृत्तीला “सरपंच पती संस्कृती” असे संबोधले जाते, ज्यामुळे महिलांच्या वास्तविक नेतृत्वावर मर्यादा येतात.²²

वरील सर्व अभ्यासांचा एकत्रित विचार केल्यास असे दिसून येते की महिला आरक्षणामुळे पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीय वाढला आहे. महिलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठे वाढ झाली असून त्यांनी ग्रामीण विकासाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक योगदान दिले आहे. तथापि सामाजिक रूढी, प्रशासनिक अनुभवाचा अभाव आणि पितृसत्ताक मानसिकता यांसारख्या अडचणी अजूनही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे महिलांचे वास्तविक सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी प्रशिक्षण, सामाजिक जागरूकता आणि संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक असल्याचे बहुतेक संशोधनांमधून स्पष्ट होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
२. वर्धा जिल्ह्यातील महिला प्रतिनिधींच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
३. महिला प्रतिनिधींना येणाऱ्या अडचणी व आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
४. महिला सक्षमीकरणात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधनाची गृहीते (Hypotheses)

१. महिला आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे.
२. महिला प्रतिनिधी ग्रामीण विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावतात.
३. सामाजिक व प्रशासकीय अडचणीमुळे महिलांच्या नेतृत्वावर काही प्रमाणात मर्यादा येतात.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणामुळे झालेल्या सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय बदलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनाचे स्वरूप समजून

²² “Sarpanch-Pati Culture and Women Representation in Local Governance,” Various studies and media reports on Panchayati Raj institutions in India.

घेण्यासाठी आणि अभ्यास अधिक वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे महिला प्रतिनिधींची सामाजिक पार्श्वभूमी, राजकीय सहभाग, निर्णय प्रक्रियेमधील भूमिका आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणींचे वर्णन करण्यात आले. तसेच विश्लेषणात्मक पद्धतीच्या माध्यमातून संकलित माहितीचे विश्लेषण करून महिला आरक्षणाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्यात आले.²³

या संशोधनामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. या दोन्ही स्रोतांमुळे संशोधन अधिक विश्वासाहार् आणि सर्वसमावेशक बनते.

अभ्यास क्षेत्र (Area of Study)

या संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील **वर्धा** हा जिल्हा अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आला आहे. वर्धा जिल्हा हा विदर्भ विभागातील महत्त्वाचा जिल्हा असून गांधीवादी विचारसरणीचा प्रभाव असलेला प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण लोकसंख्या असून शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. ग्रामीण भागातील स्थानिक प्रशासनामध्ये ग्रामपंचायती महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

वर्धा जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षण लागू झाल्यानंतर महिलांचा राजकीय सहभाग वाढलेला दिसून येतो. या बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी जिल्ह्यातील तीन प्रमुख तालुके निवडण्यात आले आहेत, आर्वी, आष्टी, कारंजा(घा) हे तालुके निवडण्यामागील प्रमुख कारण म्हणजे या तालुक्यांमध्ये ग्रामीण लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व लक्षणीय आहे. तसेच या भागांमध्ये सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमध्ये काही प्रमाणात विविधता आढळून येते, ज्यामुळे संशोधनासाठी तुलनात्मक विश्लेषण करणे शक्य होते.

नमुना निवड (Sampling Method)

या संशोधनासाठी नमुना निवडताना हेतुपूर्वक नमुना निवड (Purposive Sampling Method) या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या पद्धतीमध्ये संशोधनाच्या उद्देशानुसार विशिष्ट गट निवडला जातो.²⁴ निवडलेल्या तीन तालुक्यांमधील ग्रामपंचायतींमधून **२०० महिला प्रतिनिधींचा नमुना**

²³ C. R. Kothari, *रिसर्च मेथडॉलॉजी: मेथड्स अँड टेक्निक्स*, न्यू एज इंटरनॅशनल पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.

²⁴ Wayne C. Booth, *द क्राफ्ट ऑफ रिसर्च*, युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस, शिकागो.

निवडण्यात आला. या नमुन्यामध्ये पुढील प्रतिनिधींचा समावेश करण्यात आला आहे, ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच, उपसरपंच, पंचायत समिती सदस्य या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून महिला आरक्षणाचा प्रत्यक्ष प्रभाव समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. नमुना निवडताना विविध सामाजिक पार्श्वभूमी, वयोगट, शैक्षणिक स्तर आणि राजकीय अनुभव असलेल्या महिलांचा समावेश करण्यात आला, ज्यामुळे संशोधन अधिक व्यापक आणि प्रतिनिधिक बनले.

माहिती संकलन पद्धती (Data Collection Methods)

या संशोधनामध्ये माहिती संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्राथमिक माहिती (Primary Data)

(अ) प्रश्नावली पद्धती (Questionnaire Method)

महिला प्रतिनिधींच्या राजकीय सहभाग, सामाजिक पार्श्वभूमी, प्रशासनातील भूमिका आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणी समजून घेण्यासाठी संरचित प्रश्नावली तयार करण्यात आली. या प्रश्नावलीमध्ये बंद (Closed) आणि खुल्या (Open-ended) प्रकारचे प्रश्न समाविष्ट करण्यात आले होते. प्रश्नावलीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर माहिती संकलित करणे शक्य झाले.

(ब) वैयक्तिक मुलाखती (Personal Interview)

प्रश्नावलीसोबतच महिला प्रतिनिधींच्या वैयक्तिक मुलाखती घेण्यात आल्या. या मुलाखतींच्या माध्यमातून महिलांचे अनुभव, त्यांच्या समस्या आणि स्थानिक प्रशासनातील त्यांची भूमिका अधिक सखोलपणे समजून घेण्यात आली. मुलाखतींमुळे गुणात्मक (Qualitative) माहिती मिळाली, जी संशोधनाच्या विश्लेषणासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरली.

2. दुय्यम माहिती (Secondary Data)

दुय्यम माहिती ही आधीच उपलब्ध असलेल्या स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे. या माहितीचा उपयोग संशोधनाची पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी आणि प्राथमिक माहितीच्या विश्लेषणासाठी करण्यात आला. दुय्यम माहितीचे प्रमुख स्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत:

शासकीय अहवाल पुस्तके व संशोधन लेख जर्नल्स आणि संकेतस्थळे या सर्व स्रोतांच्या साहाय्याने संकलित माहितीचे विश्लेषण करून महिला आरक्षणाच्या प्रभावाचा अभ्यास करण्यात आला.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचा सहभाग

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्था या तळागाळातील प्रशासनाची सर्वात महत्त्वाची पातळी मानली जाते. या संस्थांमधून ग्रामपातळीवर विकासाचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि लोकांच्या समस्या सोडविण्याचे काम केले जाते. पूर्वी ग्रामीण भागात महिलांची भूमिका मुख्यतः घरगुती कामांपुरती मर्यादित होती. परंतु महिला आरक्षणामुळे महिलांनी ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच, पंचायत समिती सदस्य आणि जिल्हा परिषद सदस्य या पदांवर निवडून येऊन स्थानिक प्रशासनामध्ये सक्रिय सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. या प्रक्रियेमुळे महिलांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसित झाली तसेच त्यांचा आत्मविश्वास आणि सामाजिक प्रतिष्ठाही वाढली.

१. महिला प्रतिनिधींचे पदनिहाय वितरण

क्र.	पद	संख्या	टक्केवारी
1	ग्रामपंचायत सदस्य	110	55%
2	सरपंच	40	20%
3	उपसरपंच	30	15%
4	पंचायत समिती सदस्य	20	10%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता १ नुसार सर्वेक्षणातील महिला प्रतिनिधींपैकी ५५ % महिला ग्रामपंचायत सदस्य आहेत. यावरून ग्रामपंचायत स्तरावर महिलांचा सहभाग अधिक असल्याचे दिसून येते. सरपंच पदावर २० % महिलांची निवड झाली असून हे ग्रामीण नेतृत्वात महिलांची वाढती भूमिका दर्शवते.²⁵

२. महिला प्रतिनिधींचा शैक्षणिक स्तर

क्र.	शैक्षणिक स्तर	संख्या	टक्केवारी
1	प्राथमिक शिक्षण	60	30%

²⁵ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

2	माध्यमिक शिक्षण	70	35%
3	उच्च माध्यमिक	45	22.5%
4	पदवी व अधिक	25	12.5%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता २ नुसार बहुसंख्य महिला प्रतिनिधी माध्यमिक शिक्षित (३५%) आहेत. पदवीधर महिलांचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. यावरून ग्रामीण भागात अजूनही उच्च शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. तथापि शिक्षित महिलांचा निर्णय प्रक्रियेमधील सहभाग अधिक प्रभावी असल्याचे मुलाखतींमधून स्पष्ट झाले.²⁶

३. महिला प्रतिनिधींचा विकास क्षेत्रांमधील सहभाग

क्र.	विकास क्षेत्र	संख्या	टक्केवारी
1	पाणीपुरवठा व स्वच्छता	70	35%
2	आरोग्य सेवा	50	25%
3	शिक्षणाचा प्रसार	45	22.5%
4	महिला बचत गटांचे प्रोत्साहन	35	17.5%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता ३ नुसार महिला प्रतिनिधींचा सर्वाधिक सहभाग पाणीपुरवठा व स्वच्छता (३५%) या क्षेत्रात आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याची समस्या आणि स्वच्छतेची गरज लक्षात घेऊन महिलांनी या विषयावर विशेष लक्ष दिले आहे. आरोग्य सेवा क्षेत्रात २५% महिलांनी सक्रिय भूमिका बजावली आहे. शिक्षणाचा प्रसार आणि महिला बचत गटांचे प्रोत्साहन या क्षेत्रातही महिलांचा महत्वाचा सहभाग दिसून येतो.²⁷

४. महिला प्रतिनिधींच्या सहभागामुळे झालेल्या सामाजिक बदल

क्र.	सामाजिक बदल	संख्या	टक्केवारी

²⁶ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची²⁷ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

1	महिलांचा आत्मविश्वास वाढला	75	37.5%
2	सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली	55	27.5%
3	निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला	40	20%
4	महिलांचे नेतृत्व विकसित झाले	30	15%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता ४ नुसार महिला प्रतिनिधींमध्ये आत्मविश्वास वाढला (३७.५%) हा सर्वात मोठा सामाजिक बदल दिसून येतो. याशिवाय महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढणे आणि स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढणे हेही महत्वाचे बदल दिसून येतात. यामुळे महिलांचे नेतृत्व अधिक सक्षम होत असल्याचे स्पष्ट होते.

५. महिला प्रतिनिधींना येणाऱ्या प्रमुख अडचणी

क्र.	अडचणी	संख्या	टक्केवारी
1	पुरुषांचे वर्चस्व	65	32.5%
2	प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव	55	27.5%
3	सामाजिक बंधने	45	22.5%
4	आर्थिक मर्यादा	35	17.5%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता ५ नुसार पुरुषांचे वर्चस्व (३२.५ %) ही सर्वात मोठी अडचण आहे. त्यानंतर प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव (२७.५%) ही समस्या दिसून येते. यावरून महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली असली तरी सामाजिक संरचना अजूनही पूर्णपणे बदललेली नाही.²⁸

महिला आरक्षणाचे सकारात्मक परिणाम

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण लागू झाल्यानंतर ग्रामीण प्रशासन आणि समाजरचनेमध्ये अनेक सकारात्मक बदल दिसून आले आहेत. विशेषतः ७३ व्या घटना दुरुस्ती मुळे पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले आणि त्यातून ग्रामीण विकास

²⁸ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

प्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढला.²⁹ महाराष्ट्र राज्यात ५०% आरक्षण लागू झाल्यानंतर हा सहभाग आणखी वाढला आहे.³⁰

१. महिला आरक्षणामुळे वाढलेला राजकीय सहभाग

क्र.	प्रतिसाद	संख्या	टक्केवारी
1	राजकीय सहभाग लक्षणीय वाढला	120	60%
2	काही प्रमाणात वाढला	50	25%
3	फारसा बदल नाही	20	10%
4	मत नाही	10	5%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता १ नुसार सर्वेक्षणातील ६०% महिला प्रतिनिधींनी महिला आरक्षणामुळे राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे सांगितले आहे. २५% महिलांच्या मते सहभाग काही प्रमाणात वाढला आहे. यावरून स्पष्ट होते की आरक्षणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली आणि त्यांनी नेतृत्वाची भूमिका स्वीकारली.³¹

२. ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीवर झालेला प्रभाव

क्र.	परिणाम	संख्या	टक्केवारी
1	विकास योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी झाली	90	45%
2	योजनांमध्ये लोकसहभाग वाढला	60	30%
3	प्रशासन अधिक उत्तरदायी झाले	30	15%

²⁹ प्रा. डॉ. बी. डी. तिवारी, पंचायत राज व्यवस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

³⁰ डॉ. एस. एस. भोसले, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

³¹ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

4	विशेष बदल नाही	20	10%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता २ नुसार ४५% प्रतिसादकांच्या मते महिला प्रतिनिधींमुळे विकास योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी झाली आहे. महिलांनी पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य आणि शिक्षण या क्षेत्रांमध्ये विशेष लक्ष दिले आहे. याशिवाय ३०% प्रतिसादकांच्या मते विकास योजनांमध्ये लोकसहभाग वाढला आहे.³²

३. महिलांच्या समस्यांकडे प्रशासनाचे वाढलेले लक्ष

क्र.	बदल	संख्या	टक्केवारी
1	महिलांच्या समस्या प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी आल्या	100	50%
2	काही प्रमाणात लक्ष वाढले	60	30%
3	फारसा बदल नाही	25	12.5%
4	मत नाही	15	7.5%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता ३ नुसार ५०% प्रतिसादकांच्या मते महिला प्रतिनिधींमुळे महिलांच्या समस्या प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी आल्या आहेत. महिलांच्या आरोग्य, शिक्षण, सुरक्षितता आणि आर्थिक सक्षमीकरणाशी संबंधित प्रश्नांवर आता अधिक लक्ष दिले जात आहे.³³

४. लोकशाही प्रक्रियेत वाढलेली समावेशकता

क्र.	परिणाम	संख्या	टक्केवारी
1	निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला	85	42.5%
2	ग्रामसभांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढली	65	32.5%
3	समाजातील दुर्लक्षित घटकांना प्रतिनिधित्व मिळाले	30	15%

³² प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची³³ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

4	विशेष बदल नाही	20	10%
एकूण		200	100%

विश्लेषण

तक्ता ४ नुसार ४२.५% प्रतिसादकांच्या मते निर्णय प्रक्रियेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. ग्रामसभांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढणे आणि समाजातील दुर्लक्षित घटकांना प्रतिनिधित्व मिळणे हेही महत्वाचे बदल दिसून आले आहेत. यामुळे स्थानिक प्रशासन अधिक समावेशक आणि लोकाभिमुख झाले आहे.³⁴

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या राजकीय सहभाग याचा अभ्यास करणे हा होता. या संदर्भात वर्धा मधील आर्वी, आष्टी, कारंजा(घा) या तालुक्यांतील ग्रामपंचायतींमधील २०० महिला प्रतिनिधींचा अभ्यास करण्यात आला.

भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांच्या प्रतिनिधित्वासाठी ७३ वी घटना दुरुस्ती ही ऐतिहासिक घटनादुरुस्ती मानली जाते. या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळाली तसेच महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याने पुढे जाऊन महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू केल्यामुळे ग्रामीण राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला.

या संशोधनातील माहितीच्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट झाले की महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. पूर्वी राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग मर्यादित होता, परंतु आरक्षणाच्या धोरणामुळे महिलांना ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच आणि पंचायत समिती सदस्य म्हणून निवडून येण्याची संधी मिळाली. त्यामुळे महिलांचे नेतृत्व विकसित होण्यास आणि त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत झाली आहे.

³⁴ प्राथमिक माहिती स्रोत मुलाखत अनुसूची

अभ्यासातून असे दिसून आले की महिला प्रतिनिधी ग्रामीण विकासाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहेत. विशेषतः पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य सेवा, शिक्षणाचा प्रसार आणि महिला बचत गटांचे प्रोत्साहन या क्षेत्रांमध्ये महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. महिलांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामीण विकास योजनांमध्ये सामाजिक संवेदनशीलता वाढली असून स्थानिक समस्यांकडे अधिक लक्ष दिले जात आहे. यामुळे ग्रामपंचायत प्रशासन अधिक लोकाभिमुख आणि उत्तरदायी बनत असल्याचे दिसून आले.

तथापि या प्रक्रियेमध्ये काही अडचणी देखील आढळून आल्या. ग्रामीण समाजामध्ये अजूनही पितृसत्ताक मूल्ये प्रभावी असल्यामुळे काही ठिकाणी पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. अनेक वेळा महिला प्रतिनिधींना प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव, आर्थिक मर्यादा आणि सामाजिक बंधने यांसारख्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. काही ठिकाणी निर्णय प्रक्रियेमध्ये महिलांच्या स्वायत्ततेवर कुटुंबीयांचा किंवा स्थानिक राजकीय गटांचा प्रभावही दिसून येतो.

या अडचणी असूनही महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण समाजामध्ये सकारात्मक परिवर्तन घडत असल्याचे या संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे. महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक प्रशासनामध्ये अधिक पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि लोकसहभाग वाढला आहे. महिलांच्या नेतृत्वामुळे ग्रामीण विकासाच्या योजनांमध्ये आरोग्य, शिक्षण आणि स्वच्छता यांसारख्या मानवी विकासाशी संबंधित घटकांना अधिक प्राधान्य दिले जात आहे.

एकूणच पाहता स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या बळकटीकरणासाठी महत्त्वाचे साधन ठरले आहे. भविष्यात महिलांना आवश्यक प्रशिक्षण, शिक्षण आणि सामाजिक समर्थन उपलब्ध करून दिल्यास त्यांचे नेतृत्व अधिक सक्षम होईल आणि ग्रामीण लोकशाही अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकेल.

शिफारसी (Recommendations)

या संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा प्रभावी सहभाग वाढविण्यासाठी पुढील शिफारसी सुचविता येतात.

१. महिला प्रतिनिधींसाठी नेतृत्व आणि प्रशासन प्रशिक्षण

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये नव्याने निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना प्रशासनिक प्रक्रिया, आर्थिक व्यवस्थापन आणि विकास योजनांची अंमलबजावणी याबाबत योग्य प्रशिक्षण देणे

आवश्यक आहे. प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांची कार्यक्षमता वाढेल आणि त्या निर्णय प्रक्रियेत अधिक आत्मविश्वासाने सहभागी होऊ शकतील.

२. ग्रामसभामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविणे

ग्रामसभा ही स्थानिक लोकशाहीची सर्वात महत्त्वाची संस्था आहे. त्यामुळे ग्रामसभामध्ये महिलांची उपस्थिती आणि सहभाग वाढविण्यासाठी विशेष जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. महिलांना त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि कर्तव्यांबद्दल जागरूक केल्यास त्यांचा सहभाग अधिक वाढू शकतो.

३. आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे

महिला प्रतिनिधींना विकास योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य देणे महत्त्वाचे आहे. शासनाने महिला प्रतिनिधींसाठी विशेष निधी आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल.

४. महिला स्वयंसहाय्यता गट आणि ग्रामपंचायत यांच्यात समन्वय

ग्रामीण भागामध्ये महिला स्वयंसहाय्यता गट (Self Help Groups) हे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन आहे. ग्रामपंचायत आणि महिला स्वयंसहाय्यता गट यांच्यात समन्वय वाढविल्यास ग्रामीण विकासाच्या योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे करता येईल.

५. समाजामध्ये महिला सक्षमीकरणाबाबत जनजागृती

ग्रामीण समाजामध्ये अजूनही काही ठिकाणी महिलांच्या नेतृत्वाबाबत नकारात्मक दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाबाबत समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, सामाजिक अभियान आणि जनजागृती कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते.

६. दीर्घकालीन धोरणात्मक उपाय

महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी केवळ आरक्षण पुरेसे नसून दीर्घकालीन धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता आहे. महिलांना शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांचे राजकीय नेतृत्व अधिक सक्षम होऊ शकते.

उच्च शिक्षणातील आव्हाने तसेच शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक**आरोग्य: एक अध्ययन****प्रा. मनेश भि. काळपांडे****श्री समर्थ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी, जि. वर्धा****Assistant Professor****Email ID: maneshkalpande66@gmail.com****सारांश**

आजच्या आधुनिक काळात समाजामध्ये शिक्षणाचे महत्त्व अतिशय वाढले आहे. उच्चशिक्षित व्यक्तीकडून समाजाच्या अनेक अपेक्षा असतात त्या अपेक्षांची पूर्तता त्यांच्याकडून व्हावी हे देखील गरजेचे असते. उच्च शिक्षण घेतांना विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. उच्च शिक्षणातील अनेक आव्हाने आहेत, कौशल्यधारीत व रोजगाराभिमूख शिक्षण अभ्यासक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणातील अनेक अडचणींचा सामना करण्यासाठी नवीन शिक्षकांची भरती करणे, त्यांच्यासाठी प्रशिक्षण धोरण राबविणे अध्ययन अध्यापन करताना महाविद्यालयाच्या इमारतीपासून तर अध्यापनासाठी आवश्यक असणाऱ्या शैक्षणिक साधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारने उपाययोजना करणे महत्त्वाचे ठरते. त्याचबरोबर शाळांमधील शिक्षण घेण्यासाठी येत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण करणे त्यांचे मानसिक आरोग्य उत्तम व सुदृढ ठेवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनांचा समावेश केला आहे.

प्रस्तावना

उच्चशिक्षण हे कोणत्याही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाचे असते. उच्चशिक्षणामुळे व्यक्तीच्या शैक्षणिक, सामाजिक, नैतिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकास होत असतो उच्च शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना प्रथम ज्ञान संपादन करण्याची तसेच विविध प्रकारचे कौशल्य प्राप्त करण्याची संधी मिळते. समाजात उच्चशिक्षित लोकांना मान असतो उच्चशिक्षित व्यक्तीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन अतिशय व्यापक असतो. त्यामुळे उच्च शिक्षित व्यक्ती समाजाचे देखील नेतृत्व करू शकतो. कुशल नेतृत्वातून तो सुसंस्कृत समाजाच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतो.

भारत हा विकसनशील देश आहे त्यामुळे उच्चशिक्षणाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. देशात विद्यापीठ, तांत्रिक संस्था आणि संशोधन केंद्रे मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली आहे. तरीसुद्धा उच्चशिक्षणात अनेक आव्हाने आहेत, या आव्हानामुळे शिक्षणातील गुणवत्ता प्रभाव कमी होणार नाही याची दखल घेणे आवश्यक ठरते. उच्चशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास होतो मात्र त्याचबरोबर त्याचा भावनिक, सामाजिक आणि मानसिक विकास सुद्धा महत्त्वाचा ठरतो. आजच्या काळात वाढलेली स्पर्धा, अभ्यासाचा ताण तणाव, सामाजिक बदल, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो, त्यामुळे शाळेमध्ये मानसिक आरोग्य सुरक्षित ठेवणे आवश्यक झाले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) उच्चशिक्षणात पारंपारिक अभ्यासक्रमाबरोबरच कौशल्याधारीत अभ्यासक्रम पद्धतीचा समावेश करून तो प्रभावीपणे राबविणे.
- 2) उच्चशिक्षण संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन वृत्तीचा विकास घडवून आणणे.
- 3) शिक्षणातील समानता आणि संधी उपलब्ध करणे आणि त्याद्वारे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.
- 4) विद्यार्थ्यांचे वर्तनाचा अभ्यास करून त्याचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे.
- 5) विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे आणि शालेय वातावरण सकारात्मक ठेवणे.
- 6) जीवनात आनंद निर्माण करून आरोग्यदायी जीवन शैलीचा अवलंब करणे व त्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य सुदृढ ठेवून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवून आणणे.

7)

संशोधन पद्धती

संशोधन करिता वापरण्यात आलेली पद्धती ही वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आहे. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा वापर तसेच वृत्तपत्रे, माहिती व विविध लेख यांच्या माध्यमातून तो पूर्णत्वास आला आहे.

विषय प्रवेश

उच्च शिक्षणातील आव्हाने

शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचे ज्ञान, कौशल्य, मूल्य आणि अपेक्षित असलेला सकारात्मक बदल घडून आणण्याची विकासात्मक प्रक्रिया आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक व नैतिक विकास घडवून येतो. त्यातून व्यक्ती समाजात जबाबदार नागरिक बनण्याचा प्रयत्न सातत्याने करत असतो, परंतु उच्चशिक्षणात घडून येणारे नवनवीन बदल व तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर यामुळे उच्च शिक्षणात अनेक आव्हाने समोर आहेत.

शिक्षणाच्या गुणवत्तेची समस्या -

महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना दिले जाणारे उच्चशिक्षण गुणवत्तापूर्ण असणे अपेक्षित आहे मात्र अनेक महाविद्यालयात शिक्षणाची गुणवत्ता समाधानकारक दिसून येत नाही. अशा महाविद्यालयात अद्ययावत असलेला अभ्यासक्रमाच्या अभाव दिसून येतो अभ्यासक्रम अद्ययावत नसेल तर बदलत्या काळानुसार विद्यार्थ्यांना ज्ञानग्रहण करण्यात अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

प्रायोगिक शिक्षणामुळे विद्यार्थी प्रत्यक्षपणे अध्ययनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो. त्यामुळे अध्ययन व अध्यापनाची प्रक्रिया अतिशय प्रभावी होते, मात्र काही महाविद्यालयात प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला जात नाही. विद्यार्थ्यांच्या संशोधन वृत्तीचा विकास होण्यासाठी त्यांना संशोधन करण्याची संधी मिळणे अत्यावश्यक आहे, मात्र शहरी विभागाचे तुलनेत ग्रामीण विभागातील विद्यार्थी संशोधनात मागे पडताना दिसून आले आहे. अध्ययन अध्यापनाची प्रक्रिया परिणामकारक होण्यासाठी महाविद्यालयात शैक्षणिक साधने उपलब्ध असते. शैक्षणिक साधने उपलब्ध असेल तर त्याचा प्रभावीपणे वापर होणे आवश्यक असते, मात्र महाविद्यालयातील शिक्षक शैक्षणिक साधनांचा पुरेसा वापर न करता अध्ययनाच्या जुन्याच पद्धतीचा अध्यापनासाठी वापर करताना दिसून येतात. यामुळे उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेत वाढ होत नाही.

महाविद्यालयात कायमस्वरूपी प्राध्यापक शिक्षक नसणे -

भारतात अनेक महाविद्यालयात अध्यापनासाठी कायमस्वरूपी प्राध्यापक किंवा शिक्षक वर्गाची फारच कमतरता आहे. महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी ठेका तत्वावर किंवा तासिका तत्वावर शिक्षकाची नेमणूक केली जाते. या शिक्षकाला केवळ नऊ महिन्यांचे विद्यापीठाकडून मानधन दिले जाते. हे मानधन सुद्धा नियमित होत नाही. भारतातील अनेक NET, SET, PHD पात्र व्यक्ती अल्प मानधन तत्वावर महाविद्यालयात अध्यापन करताना दिसून येतात, तसेच अध्यापना

व्यतिरिक्त इतर जबाबदाऱ्यांची कार्यवाही करणे देखील अत्यावश्यक ठरते त्यामुळे अपेक्षित कालखंडात अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याला अनेक मर्यादा येतात. या गंभीर समस्येचे निवारण करणे आवश्यक आहे परंतु उच्चशिक्षणातील हे एक मोठे आव्हान आहे.

शिक्षणासाठी न झेपावणारा व सतत वाढत जाणारा खर्च -

अनेक महाविद्यालयांमध्ये आणि विद्यापीठांमध्ये शिक्षणाची फी खूप जास्त असते. त्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या गरीब व मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेतांना अडचणींचा सामना करावा लागतो. खाजगी शिक्षण संस्थांमध्ये फी तर खूपच जास्त असते. शिक्षणाची वाढलेली शिक्षण फी राहण्याच्या खर्च, पुस्तके आणि इतर शैक्षणिक साधनांचा खर्च यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षण घेणे खूप कठीण जाते. त्यामुळे उच्चशिक्षण घेताना ग्रामीण विभागातील गरीब व मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांना अनेक आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

अनेक विद्यार्थी उच्चशिक्षणासाठी बँकेकडून कर्ज घेतात, परंतु शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर नोकरी मिळेपर्यंत कर्ज फेडणे अतिशय कठीण होऊन बसते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर याचा आर्थिक ताण येतो, सरकार आणि काही संस्था विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देतात परंतु सर्व क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळत नाही. शिष्यवृत्ती मिळणारे विद्यार्थी कमी असल्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षण घेताना आर्थिक अडचणींना सामोरे जावेच लागते.

बेरोजगारीची समस्या -

सद्यस्थितीत बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली दिसून येते यामध्ये उच्चशिक्षितांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे उच्च शिक्षण पूर्ण केल्यानंतरही अनेक विद्यार्थ्यांना नोकरी मिळत नाही डॉक्टर इंजिनियर MBA, M.COM, MA, D.Ed, B.Ed झालेले अनेक विद्यार्थी बेरोजगार आहेत, असे उच्चशिक्षित कधी पोलीस भरतीचा फॉर्म भरतात तर कधी शिपाई पदासाठी सुद्धा अर्ज भरतांना दिसून येतात. रोजगाराच्या संदर्भात भीषण अशी समस्या सद्यस्थितीत दिसून येत आहे. अशा प्रकारची शिक्षित बेरोजगारी दूर करणे आणि उच्चशिक्षित लोकांना न्याय मिळवून देणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

कौशल्य विकसित करणे -

आजच्या काळात उच्चशिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांमध्ये विविध प्रकारची कौशल्य विकसित होणे आवश्यक झाले आहे. विद्यार्थ्यांला व्यवसाय क्षेत्रातच नव्हे तर, कोणत्याही क्षेत्रात करिअर घडवायचे असेल तर त्याला संवाद कौशल्य, निवारण समस्या कौशल्य, नेतृत्व कौशल्य म्हणजेच मृदू कौशल्य तर एखाद्या विशिष्ट स्वरूपाचे काम किंवा व्यवसाय करण्यासाठी लागणारी तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्य म्हणजे तांत्रिक कौशल्य देखील महत्वाचे ठरतात आणि या कौशल्यांचा व्यवहारात जीवनात वापर देखील करता येणे आवश्यक ठरते, परंतु विद्यार्थी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यावरच भर देतात कौशल्य विकसित करण्याकडे दुर्लक्ष करतात त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये वेगवेगळी कौशल्य उच्चशिक्षणाच्या माध्यमातून विकसित करता येणे हे एक आव्हानच आहे.

आजच्या आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाने फार मोठी प्रगती केली आहे त्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेत सुध्दा नवीन बदल घडून येत आहे. ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल वर्ग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) याचा वापर दिवसेंदिवस यामध्ये बदललेल्या घटकांचा योग्य समन्वय साधून जुळवून घेणे शिक्षण संस्थांसाठी एक मोठे आव्हान आहे.

शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सोयी-सुविधा कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात ग्रामीण भागात योग्य मार्गदर्शनाचा देखील अभाव असतो ग्रंथालय तांत्रिक सुविधा देखील उपलब्ध नसतात त्यामुळे उच्चशिक्षण घेताना ग्रामीण विद्यार्थी मागे पडतो.

भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) लागू केले आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे व विकास करणे विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारीत शिक्षण प्रदान करणे, संशोधनाला प्रोत्साहन देणे आणि शिक्षण अधिक सर्वसमावेश व लवचिक बनविणे हा आहे नवीन शैक्षणिक धोरणातून सकारात्मक बदल अपेक्षित आहे या धोरणाची अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हानांचा देखील विचार करणे गरजेचे आहे.

आर्थिक व पायाभूत साधनांची कमतरता -

उच्चशिक्षण संस्थांमध्ये योग्य पायाभूत सुविधा असणे आवश्यक आहे, परंतु वस्तुस्थिती पाहिली तर अनेक महाविद्यालयांमध्ये पूर्ण वर्ग खोल्या नाहीत, आधुनिक प्रयोगशाळा नाहीत, ग्रंथालय अद्यावत नाहीत, डिजिटल शिक्षणासाठी आवश्यक साधने नाहीत, ग्रामीण भागात संगणकाची कमतरता व इंटरनेटची कमतरता आहे त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण घेताना अडचणी येतात.

(NEP 2020) नुसार शिक्षण हे विद्यार्थी केंद्रीत असणे अपेक्षित आहे तसेच संशोधन व कौशल्य विकासावर सुद्धा भर देण्यात आला आहे परंतु भारतात अनेक महाविद्यालयात प्राध्यापकाची संख्या कमी असल्यामुळे काही शिक्षकांना तंत्रज्ञानाबाबत माहिती नाही. आधुनिक अध्यापन पद्धती विषयी प्रशिक्षण मिळालेले नाही उच्च शिक्षणातील प्राध्यापक भरती करणे त्यांना बदलत्या शैक्षणिक परिस्थितीनुसार प्रशिक्षित करणे आवश्यक झाले आहे. उच्चशिक्षणात हा बदल घडवून आणणे एक आव्हानच आहे.

NEP 2020 मध्ये मल्टिडिसिप्लिनरी शिक्षणामुळे अनेक विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांना संधी मिळत आहे. परंतु यामध्ये अडचण ही आहे की अनेक महाविद्यालय एका शाखेवर उभी आहेत त्यामुळे विविध विषयांचे शिक्षक, अभ्यासक्रम आणि सुविधा निर्माण करणे सद्यस्थितीत एक आव्हान ठरत आहे.

NEP 2020 मध्ये विद्यार्थ्यांना कौशल्यधारीत शिक्षण (Skill Based Education) देण्यावर भर देण्यात आला आहे परंतु अनेक महाविद्यालयात अजूनही पारंपारिक पद्धतीने शिक्षण दिले जात आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना रोजगारासाठी लागणारी आवश्यक कौशल्य मिळविण्यात अडचण निर्माण होत आहे.

शाळामधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य -

शाळा ही विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारी महत्त्वाची संस्था आहे. शाळेत शिक्षक विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, सामाजिक, नैतिक व भावनिक विकास घडवून आणतात. विद्यार्थ्यांचा वेग-वेगळे पातळीवर विकास घडवून त्यांना विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र देखील लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे. मानवी वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय अशी व्याख्या मानसशास्त्राची केली जाते व विद्यार्थ्यांच्या प्रत्येक कृतीवर लक्ष ठेवून त्यांच्याकडून नेहमी सकारात्मक कृती कशी घडेल याचा सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते.

कारण लहान मुले-मुली खूप भावनिक असतात त्यांची भावना समजून घेऊन त्यांना चांगल्या वाईट बाबींचा फरक समजावून सांगणे त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे आणि नेहमी उच्च महत्त्वाकांशी असणे तसेच जीवनात यश प्राप्त करण्यासाठी व एक चांगला सुसंस्कृत नागरिक बनण्यासाठी नेहमी सकारात्मक शिकवण देणे क्रमप्राप्त ठरते. यासाठी विद्यार्थ्यांच्या मानसशास्त्राच्या अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रत्येक विद्यार्थी हा वेगळा असतो त्याचे वर्तन वेगळे असते काही

विद्यार्थी शांत असतात तर काही खूप सक्रिय असतात. मानसशास्त्राच्या मदतीने शिक्षक विद्यार्थ्यांचे वर्तन समजून घेऊ शकतात.

विद्यार्थ्यांना शिकवीतांना शिक्षकाला कोणत्या विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक स्तर कसा आहे कोणत्या विद्यार्थ्यांकडे आकलन शक्ती जास्त आहे तर कोणाकडे कमी आहे याचा अभ्यास शिक्षकाला मानसशास्त्राच्या आधारावर करावा लागतो आणि योग्य अध्यापन पद्धतीचा अवलंब करून प्रभावी अध्यापन करावे लागते. काही विद्यार्थ्यांच्या मनात भिती असते तर, काही विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव असतो. मानसशास्त्राच्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या समस्या ओळखून त्यांच्या समस्येचे निवारण करणे शक्य होते. अलीकडे 9 वी 10 वी मध्ये शिकणारे विद्यार्थी शाळेत मोबाईलचा वापर करताना आढळतात. त्यांच्या या वर्तनाची दखल घेऊन मोबाईल, सोशल मीडियाचा सकारात्मक कार्यासाठी व व्यक्तिमत्व विकासासाठी तसेच आपले करिअर घडविण्यासाठी कसा सकारात्मक वापर करावा, हे शिक्षक विद्यार्थ्यांना मानसशास्त्राचे आधारे घेऊन पटवून देऊ शकतात. विद्यार्थ्यांना आपल्या देशात होऊन गेलेले संत, क्रांतिकारक, महापुरुष यांच्या कार्याची माहिती देऊन त्यांना सामाजिक विकास कसा साधायचा आणि सामाजिक बांधिलकीतून समाजाने आपल्याला काय दिले याची माहिती शिक्षक देऊ शकतात. समाजाप्रती आपले उत्तरदायित्व असते ही भावना विद्यार्थ्यांत निर्माण करण्यासाठी मानसशास्त्राचा आधार शिक्षकाला घ्यावा लागतो.

शाळेत काही विद्यार्थ्यांचे वर्तन अतिशय सकारात्मक असते त्या विद्यार्थ्यांत सहकार्य वृत्ती असते. काही विद्यार्थी शांतप्रिय असतात, तो आदर भावना व्यक्त करतो त्याच्या वर्तनातून प्रामाणिकता दिसून येतो हे ओळखण्यासाठी मानसशास्त्राचीच मदत होते. विद्यार्थ्यांचे वर्तन नकारात्मक असेल तर त्याला योग्य सवयी लावण्यासाठी त्याचा मानसशास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

शाळा मधील विद्यार्थ्यांची प्रत्येक कृती वर्तन त्याचे मानसिक आरोग्य ठरवते. मानसिक आरोग्य ही व्यक्तीच्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. एखाद्या व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी शारीरिक आरोग्य जसे महत्त्वाचे त्याचप्रमाणे मानसिक आरोग्य देखील महत्त्वाचे आहे विशेषता शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनात मानसिक आरोग्य महत्त्वाचे ठरते.

- आजचे स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांवर अभ्यासाचा ताण येतो आहे समाजाच्या बदललेल्या अपेक्षा यामुळे देखील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो.

- परंतु शाळेत शिक्षण घेताना किंवा अभ्यास करताना आपल्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडून मला एक सुसंस्कृत नागरिक बनावची आहे ही भावना विकसित केल्यास मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.
- मानसिक दृष्ट्या जे विद्यार्थी अस्वस्थ असतात ते अभ्यासात विशेष आवडीने लक्ष घालत नाही. शालेय उपक्रमात सहभागी घेत नाही. ते नेहमी निष्क्रिय भावनेने जगत असतात परंतु शिक्षकाने अशा विद्यार्थ्यांचे वर्तन ओळखून त्यांच्याकडे विशेष लक्ष देणे त्यांना शाळेत होणाऱ्या विविध उपक्रमात समाविष्ट करून घेणे त्यांच्या प्रेरणा निर्माण करणे अशा क्रिया केल्या तर विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होते.
- कुटुंबातील प्रेमाचे वातावरण, सहकार्य, समजूतदारपणा, विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्यासाठी या गोष्टी अतिशय महत्वाच्या असतात मात्र कुटुंबात सतत भांडणे वाद-विवाद असतील तर विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्यावर त्याचा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.
- शाळेचे वातावरण नेहमी आनंददायी ठेवणे, तसेच सुरक्षित ठेवणे हे शिक्षकाचे काम आहे. शिक्षकाने विद्यार्थ्यांशी नेहमी प्रमाणिक राहिल्यास, विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण केल्यास विद्यार्थी आनंदाने अध्ययनाच्या प्रक्रियेत समाविष्ट होतील आणि त्यामुळे त्यांचे मानसिक आरोग्य सुरक्षित राहण्यास मदत होईल.
- विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर त्यांच्यासोबत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या सकारात्मक, नकारात्मक परिणाम होत असतो. चांगल्या मित्रांच्या समवेत विद्यार्थ्यांनी राहिल्यास त्यांची मानसिक आरोग्य चांगले राहते व सहकार्याची भावना वाढीस लागते.
- अलीकडे विद्यार्थ्यांचे घरी मोबाईल पाहणे, टीव्ही पाहणे, सोशल मीडियाचा अतिवापर यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे म्हणून टीव्ही मोबाईल किंवा सोशल मीडियाचा वापर करताना वेळेचे योग्य व्यवस्थापन करून यामधून होणाऱ्या दुष्परिणामाला आळा घालता येऊ शकतो.

निष्कर्ष

- 1) रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय उच्च शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी रोजगारक्षम होणार नाही.

- 2) विद्यार्थ्यांच्या संशोधन वृत्तीत वाढ घडून आणण्यासाठी विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.
- 3) आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करून विद्यार्थ्यांना रोजगारभिमुख बनविणे.
- 4) विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडून आणण्यासाठी मानसशास्त्राच्या आधार घेणे आवश्यक ठरते.
- 5) भविष्यात येणाऱ्या कोणत्याही कठीण प्रसंगाला सामोरे जाण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य बळकट करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

- 1.विविध वृत्तपत्रे,
- 2.मासिके,
- 3.अध्ययन अध्यापनाचे मानसशास्त्र (फडके प्रकाशन) लेखक डॉ. सुरेश करंदीकर, डॉ.ह.ना. जगताप

राजर्षी शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक धोरणांचा आधुनिक भारतावर प्रभाव :**एक अध्ययन****डॉ. कैलाश मारोती फुलमाळी****प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख****रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर****E-mail: fulmali.kailash@gmail.com****सारांश (Abstract) :**

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज हे महाराष्ट्रातील तसेच भारतातील एक महान समाजसुधारक होते. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. बहुजन समाजातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचविणे, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करणे, स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, तांत्रिक शिक्षणाचा प्रसार करणे तसेच वसतिगृहांची स्थापना करणे या माध्यमातून त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात क्रांतिकारी कार्य केले. प्रस्तुत संशोधन निबंधात राजर्षी शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक धोरणांचा अभ्यास करून त्यांच्या कार्याचा आधुनिक भारताच्या सामाजिक व शैक्षणिक विकासावर झालेला प्रभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे.

बिजसंज्ञा (Keywords) : शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, स्त्री शिक्षण, मोफत व सक्तीचे शिक्षण, बहुजन समाज.

प्रस्तावना (Introduction) :

राजर्षी शाहू महाराज हे कोल्हापूर संस्थानचे प्रगतिशील व द्रष्टे शासक होते. त्यांनी सामाजिक न्याय, समानता आणि शिक्षणाच्या प्रसारासाठी आयुष्यभर कार्य केले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांनी समाजातील वंचित व दुर्बल घटकांसाठी अनेक शैक्षणिक सुधारणा केल्या.

शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे, हे शाहू महाराजांनी ओळखले होते. त्यामुळे त्यांनी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत विविध सुधारणा केल्या. विशेषतः गरीब, दलित, स्त्रिया आणि मागासवर्गीय यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी ठोस धोरणे राबविली.

शैक्षणिक सुधारणा :**1. शिक्षण प्रशासनात सुधारणा :**

शाहू महाराजांनी शिक्षण विभागाची पुनर्रचना केली. शिक्षण निरीक्षकांची नियुक्ती करून शाळांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा केली.¹ यामुळे शिक्षणाचा प्रसार अधिक प्रभावीपणे होऊ लागला.

2. फी माफी योजना :

गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी फी माफी योजना सुरू केली.² आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक मदत देण्यात आली.

3. शाळा पंच पद्धती :

शाळांच्या व्यवस्थापनासाठी स्थानिक समित्या स्थापन करण्यात आल्या. या समित्यांमार्फत शाळांचे व्यवस्थापन, निरीक्षण आणि विद्यार्थ्यांना शाळेत आणण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले.

4. शिक्षक प्रशिक्षण :

शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणावर भर देण्यात आला. प्रशिक्षित शिक्षकांची नियुक्ती करून शिक्षणाची पातळी उंचावण्यात आली.

स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन :

शाहू महाराजांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू करण्यात आल्या.³ स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे समाजाचा विकास होतो, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता.

मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण :

1912 मध्ये शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले.⁴ त्या काळात हा निर्णय अत्यंत क्रांतिकारी मानला जातो. पालकांनी मुलांना शाळेत पाठवले नाही तर त्यांच्यावर दंड आकारण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

दलित व मागासवर्गीयांसाठी शिक्षण :

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात उभे राहत दलित विद्यार्थ्यांना शाळांमध्ये प्रवेश मिळावा यासाठी आदेश दिले. स्वतंत्र शाळा बंद करून सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्र शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली.

तांत्रिक शिक्षणाची सुरुवात :

औद्योगिक विकासासाठी तांत्रिक शिक्षण आवश्यक आहे हे लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी तांत्रिक शिक्षण संस्था सुरू केल्या. विद्यार्थ्यांना उद्योगधंद्यांसाठी आवश्यक कौशल्ये देण्यावर भर दिला.

वसतिगृह योजना :

शिक्षणासाठी दूरवरून येणाऱ्या

विद्यार्थ्यांसाठी विविध वसतिगृहांची स्थापना करण्यात आली. यामुळे गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे सोपे झाले.

महाराष्ट्रातील शिक्षण चळवळीवर प्रभाव :

छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्यापासून स्फूर्ती येऊन महाराष्ट्रातील अनेक नेत्यांनी वेगवेगळ्या शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. त्यात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्था, सातारा, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी मराठा शिक्षण संस्था, मालेगांव, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी श्री शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी, अमरावती, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई, डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर, डॉ. व्ही. टी. पाटील यांनी ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर, बाळासाहेब खर्डेकर यांनी जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ, प्राचार्य एम. आर. देसाई कोल्हापूर तसेच कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे यांनी शिवाजी शिक्षण संस्था, बारशी.

साहजिकच या व अशाच धोरणाने स्थापन झालेल्या व तशाच स्वरूपाचे कार्य करणा-या शिक्षण संस्थांचे जाळेच महाराष्ट्रभर तयार झाले आहे आणि त्यांनी सामान्य जनतेसाठी परिश्रमपूर्वक केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राचा चेहरामोहराच पार बदलून गेला.⁵

शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे मूल्यांकन :

शाहू महाराजांनी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. त्यांच्या धोरणांमुळे शिक्षणाचा प्रसार सर्व समाजघटकांपर्यंत झाला. विशेषतः गरीब आणि वंचित समाजाला शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली.

निष्कर्ष (Conclusion) :

राजर्षी शाहू महाराज यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज परिवर्तनाचे कार्य केले. त्यांनी मोफत व सक्तीचे शिक्षण, स्त्री शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, वसतिगृह योजना आणि दलित शिक्षण यांसारख्या अनेक क्रांतिकारी सुधारणा केल्या.

त्यांच्या शैक्षणिक धोरणांमुळे आधुनिक भारतातील सामाजिक समानता, शिक्षणाचा प्रसार आणि लोकशाही मूल्यांची जपणूक यांना मोठा हातभार लागला. त्यामुळे राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

संदर्भसूची (References) :

1. सूर्यवंशी क.गो. – राजर्षी शाहू राजा व माणूस, ठोकळ प्रकाशन, पुणे.
2. Sangve Khane – Rajshri Shahu Chhatrapati Papers, Kolhapur.
3. फडके य.दि. – महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, 1991
4. भगत रा.तु, राजर्षी शाहू शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य. चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर
5. पानसरे गोविंद, राजर्षी शाहू : वसा आणि वारसा, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर,

महिला आरक्षणामुळे स्थानिक स्वशासनातील राजकीय वाटचाल**प्रा.डॉ.दिनकर रामेश्वर चौधरी****कला व वाणिज्य महाविद्यालय भिसी, ता.चिमूर, जिल्हा.चंद्रपूर****इमेल :- drcpolitical@gmail.com****प्रस्तावना -**

भारत स्वतंत्र होऊन आज जवळपास 45 वर्ष पूर्ण होत आहेत. या सहा दशकाच्या काळात आपल्या देशाची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात बऱ्याच प्रमाणात प्रगती झाली आहे. 2 ऑक्टोबर 1952 रोजी सुरु झालेली समाज विकास योजना आता देशाच्या सर्व ग्रामीण भागात पोचली आहे. हया सर्व विकास प्रक्रियेत वर्षानुवर्षे दूर्लक्षित, उपेक्षित राहिलेला महिला वर्ग प्रगतीची, उत्कर्षाची सूधारणेची फळे चाखू लागला आहे. घरात, स्वयंपाकघरातच अडकलेल्या महिला आता घराबाहेरील श्रमकार्यात सहभागी झाल्या आहेत. आपल्या महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतरही लोकशाही विकेंद्रीकरणासारख्या उपक्रमांमुळे जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या अस्तित्वात आल्या. 1970 च्या नंतर आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष, महिला दशक यामुळे जगभर महिलांसाठी कार्यक्रमांना गती मिळाली, दिशा लाभली आहे. 'पंचायत राज' योजना महाराष्ट्रात 1 मे 1962 पासून सुरु झाली. याद्वारे जिल्हापरिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय रचना निर्माण केली आहे. त्यामुळे स्त्रियांनाही पंचायत राज योजनाद्वारा निर्मित स्थानिय स्वराज्य संस्थामध्ये मतदानाचा आणि निवडणूका लढविण्याचा अधिकार मिळाला अर्थातच राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढले आहे. 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीने महिलाना आरक्षण मिळाले त्यात 33% मागासवर्गीय जातीच्या स्त्रियांना आरक्षण आहेच. आता तर हे आरक्षण 50% इतके झाले आहे. परिणामस्वरूप आज ग्रामीण भागातील कानाकोपऱ्यातून म दुर्गम, आदिवासी, डोंगराळ भागातून स्त्रियांचे नेतृत्व पुढे यायला लागले आहे. अंनत उडचणीना तोंड देऊन ह आपापल्या परिसरात ग्रामविकासासाठी आणि जनविकासा-साठी महिला कार्यरत आहेत असेच म्हणावे लागेल.

पार्श्वभूमी :-

प्राचीन काळापासूनच राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्याचे स्त्रियांचे प्रमाण फारच अल्प होते. परंतू ज्या थोड्या फार महिलांना संधी मिळाली त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीमध्ये आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासात शककर्ता शलीवाहन याची आई , गौतमी आणि चांदबिबी यासारख्या महिला आढळतात. मध्ययुगीन मराठा समाजात स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला मान दिल्या

गेले होते. धूर्धर स्त्रियाच्या परंपरेला जिजाबाईपासून सुरूवात होते. शिवाजी महाराज आग्राला औरंगजेबाच्या 7 कैदेत असताना जिजाबाईंनी राज्याची सर्व जबाबदारी सांभाळली. शिवाजीच्या सुना येसूबाई व ताराबाई यांनी मराठ्यांचे राज्य सावरून धरले होते. पेशवाईच्या काळातही अनुबाई घोरपडे यांनी अज्ञान मुलाच्या नावाने राज्यकारभार सांभाळला तर उमाबाई खंडेराव दाभाडे यांनी गुजरातमध्ये मराठी सत्तेला स्थैर्य प्राप्त करून दिले. अहिल्याबाई होळकर यांचे कर्तृत्व तर वाखाखण्याजोगेच आहे. 19 व्या शतकात झाशीची राणी लक्ष्मीबाई हिने मोठ्या धैर्याने इंग्रजी सत्तेला आव्हान दिले. नागपूरच्या बाकाबाई भोसले, ग्वाल्हेरच्या बायजाबाई शिंदे, कोल्हापूरच्या ताईसाहेब राणीसरकार यांनीही राज्याची धुरा सांभाळली होती.

असे असले तरी वरील उदाहरणे सर्वसामान्य महिलांच्या सहभागासाठी आणि विकासासाठी अपूर्ण ठरतात. धार्मिकता, रूढी परंपरा व पुरुषप्रधानता यामुळे सर्वसामान्य महीला या शोषित व अविकसीतच होत्या ही वास्तविकता आहे. कुटूंबातील 'चूल आणि मूल' ऐवढेच त्याचे क्षेत्र होते. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्र त्यांना पूर्ण बंद होते. त्यामुळे महिलांचा कोणताही विकास घडून येणे शक्य नव्हते. शिक्षणात तर महिलांना संधीच नव्हती.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर केलेल्या तरतूदी आणि वास्तव

ज्या देशात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. आंबेडकर, आगरकर यांच्यासारख्या विभूतींनी स्त्री शिक्षण व विकासाचा जो पाया रचला त्यामुळे स्त्रियांना कायदयाशिवाय सवलती, अधिकार आणि दर्जा प्राप्त होईल अशी रास्त अपेक्षा होती परंतु मागील साठ वर्षात स्त्रियांच्या बाबतीत परिस्थिती खुपशी समाधानकारक नाही. निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत स्त्रियांना परिणामकारक स्थान मिळावे अशी अपेक्षा ठेऊ स्वर्गीय राजीव गांधीने याविषयी प्रथम पाऊल उचलले. हजारो वर्ष शोषित राहिलेल्या आदिवासी, ग्रामीण, मागासलेल्या महिलांना राजकीय सत्तेत सहभागी होण्यासाठी 'पंचायतराज'ची संकल्पना मांडली. पुढे तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव यांच्या काळात 24 एप्रील 1993 ला 73 वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये 33% आरक्षण देण्यात आले. पुढे 2009 मध्ये ही 33 टक्के महिला आरक्षणाची तरतूद 50% इतके करण्याचे निश्चित झाले. यानुसार वर्तमान परिस्थितीत स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना 50% आरक्षण प्राप्त झाले. या आधारावर स्त्रियांची निर्णय कार्यक्षमता वाढत असल्याचे चित्र स्पष्ट होत आहे.

याउलट लोकसभा आणि विधानसभा निवडणूकीतील सहभागाचे चित्र वेगळे आहे. 1952 साली पहिल्या लोकसभा निवडणूकीत केवळ 14 स्त्रिया निवडून आल्या तर दहाव्या लोकसभा

निवडणूकीत 36 स्त्रिया निवडून आल्यात तर पंधराव्या लोकसभेत एकुण 58 स्त्रिया निवडून आल्या आहेत. ही समाधानाची बाब असली तरी संसदीय राजकारण हे केवळ पुरुषांचेच राखीव कुरण बनले आहे हे त्याचे मुख्य कारण आहे. हीच परिस्थिती राज्य विधानसभेची आहे. म्हणूनच दि. 13 सप्टेंबर 1996 ला लोकसभा आणि विधानसभांमध्ये 33% जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्याचे विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. महिलांचे हक्क व हितरक्षणाचा पुरस्कार करणारे राजकीय पक्ष एकत्र येऊन हे विधेयक पहिल्याच दिवशी पास होणे अपेक्षित होते परंतु पुरुषी अहंकार व राजकीय लोकांचे दुटप्पी धोरण यामुळे हे विधेयक बारगळले. पुढे दोनदा सत्तांतर होऊन काँग्रेस, भाजपासारखे राष्ट्रीय पक्ष सत्तेत येऊन देखील हे विधेयक पारित होऊ शकले नाही ही खरी शोकांतिका आहे. महिला राखीव जागांच्या बाबतीत या विधेयकाला जनसामान्यांचा विरोध नाही तर पुरुष राजकारण्यांचा त्याला विरोध आहे. 'इंडिया टुडे' यांनी घेतलेल्या चाचणीमध्ये 10 हजारांपैकी 80 टक्के लोकांनी या आरक्षण विधेयकाला पाठिंबा दिला आहे. उलट राजकीय पक्षापासून पाठिंबा मिळत नाही. मायावती, जयललीता, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी यांच्यासारख्या पक्षाचे नेतृत्व करणाऱ्या महिलांना सुद्धा आपल्या पक्षात महिलांसाठी आरक्षण लागू करता आले नाही. यावरून एकुणच राजकीय पक्षामध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाबद्दल टोकाची उदासिनता दिसून येते.

स्थानिक संस्थामधील महिलांचा सहभाग विकास आणि परिवर्तन :-

पंचायतराज संस्थामधील महिलांच्या सहभागाबद्दल पं. नेहरूंनी म्हटले आहे की, “लोकांना जागृत करायचे असेल तर सर्वप्रथम स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करावी लागेल. एकदा जर स्त्रिया समोर आल्या तर संपूर्ण एक कुटूंब विकसीत होते व त्यातून सर्व देश सुध्दा विकसीत होते.” आपल्या देशात एकुण लोकसंख्येपैकी अर्धी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. त्यामुळे देशाचा संपूर्ण विकास हा स्त्रियांच्या योगदानाशिवाय होऊच शकत नाही. आज स्वानिक साधनांच्या उपलब्धतेतून आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याच्या दिशेने स्त्रियाही आपले योगदान व नेतृत्व दर्शवून राहिल्या आहेत. म्हणून पंचायत राजमध्ये स्त्रियांची भूमिका सुध्दा महत्वपूर्ण झालेली आहे. पंचायतराज संस्थांतील आरक्षण फक्त राजकीय नेतृत्व सुरक्षित करण्यासाठीच नव्हे तर त्यांच्या विकासासंबंधी उद्देशाची पूर्ती करण्यासाठी सुध्दा आहे. त्या मतदानाच्या किंवा राजकीय पक्षाच्या सदस्य स्वरूपात आपले सहकार्य देऊ शकतात. परंतु या संवैधानिक आरक्षणाने सुध्दा स्त्रियांच्या स्थितीत बदल येऊ शकत नाही. देशातील पंचायतीच्या तिन्ही स्तरावर सदस्य किंवा अध्यक्ष म्हणून 10 लाख स्त्रिया निवडून आल्या स्त्रियांसाठी ही पहिली संधी होती, ऐवढी मोठी संख्या असली तरी यामध्ये सर्वाधिक अशिक्षित स्त्रिया होत्या. अपवादात्मक काही

स्त्रिया सोडल्यास सर्वाधिक स्त्रियांची वास्तविक भूमिका त्यांच्या कुटूंबातील अन्य सदस्यच पार पाडताना दिसतात. ग्रामीण भागात तर सरपंच नवरा, सदस्य नवरा अशी परंपरा निर्माण झाल्याचे दिसते. आज राजकीय क्षेत्रात अनेक स्त्रिया पंचायत व्यवस्थेत सहभागी झाल्यात त्या स्त्रियांना सत्ता आणि शक्तिच्या क्षेत्रात सहभागी करून घेण्यात आले. यावेळी या स्त्रियांनी आपल्या घराच्या चार भिंती सोडून सार्वजनिक क्षेत्रातील समस्या व विकास कार्यक्रमांला समजण्यासाठी त्यात सक्रीय सहभाग घेतला व स्वतःला त्यानुसार बदलविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुल्यमापन :-

पंचायतराज संस्थामध्ये महिलांना 33 टक्के राखीव जागा मिळून खर तर नऊ दहा वर्ष होत आली आहेत. यामध्ये सुरुवातीच्या काळात महिलांच्या पदांचा उपयोग पुरुषांनी बाहेर राहून केला परंतु आज त्यामध्ये बराच फरक पडलेला आहे. आज महिलांना संघटीत कार्यकर्त्यांचे बाहेरून पाठबळ लाभत आहे आणि त्यांच्या बळावर मुलामुलींचे शिक्षण, स्त्रियांचे आरोग्य, व्यसनमुक्ति, भ्रष्टाचार निर्मूलन, अंधश्रद्धा निर्मूलन अशा अनेक क्षेत्रात कर्तबगारी दाखवित आहेत. यामुळे लहान-लहान गावात चैतन्य निर्माण झाल्याचे दिसून येते. याचे उदाहरण म्हणजे गडचिरोली जिल्ह्यातील चव्हेला या गावात देवला तानुजी दत्ता ही 19 वर्षीय तरुणी सरपंचपद सांभाळत आहे. गावाने तिच्या नेतृत्वात ग्राम स्वच्छता अभियानात जिल्ह्यात दसरा क्रमांक प्राप्त केला आहे. याचा परिणाम म्हणजे गावातील महिलांचा सहभाग वाढतो आहे. हे असले तरी आजही अनेक अडचणींचा सामना महिलांना करावा लागत आहे. जागतिकीकरणाचा प्रभाव विशेषतः ग्रामीण भागावर पडतो आहे. दारीद्र, अज्ञान, कुपोषण यासारख्या समस्या कार्यात अडथळा निर्माण करतात. ज्या आदिवासीबहुल भागातील गावामध्ये अजून रेल्वे आले नाही, ज्यांना जेवनातील मीठ माहीत नाही अशा समाजातील महिलांकडे गावाचे नेतृत्व आले. अन्य राजकीय प्रश्नापेक्षा केवळ जीवन जगण्यापुरते अन्न, वस्त्र, निवारा व पाणी या मर्यादित गरजा जरी त्यांना प्राप्त सत्तेतून पूर्ण करता आल्या तरी स्थानीय स्वराज्य संस्थातील महिलांच्या नेतृत्वाने खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याची पहाट पाहीलेली असेल असेच म्हणावे लागेल. आज काही गोष्टी चांगल्या दिसत असल्यातरी महिलांच्या राजकीय विकासासाठी शासकीय व सामाजिक स्तरावरून काही प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. आर्थिक स्वावलंबन, शिक्षणाची व्यवस्था, पुरुषांचा महिलांकडे सकारात्मक दृष्टीने बघणे व ते स्विकारणे, यासोबतच बचत गटासारख्या माध्यमातून महिलांचे प्रशिक्षण व कार्याचे अनुभव महत्वाचे ठरतात. यामध्ये सातत्य टिकले तर पुढील काही वर्षातच राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर महिलांचे

नेतृत्व समोर येणार यात शंकाच नाही. पर्यायाने सर्व स्तरावर महिलांचे सहभागाचे प्रमाण वाढेल व यातून महिलांचा राजकीय विकास घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) भारतातील महिला विकासाची वाटचाल - ले. ज.शं. आपटे, ले. पुष्पा रोडे
- 2) भारतीय संविधानात्मक तरतुदी आणि वास्तव - ले. प्रा. सुभाष
- 3) पंचायतराज ग्रामीण विकास आणि परिवर्तन - ले. डॉ. विजय भांगे
- 4) भारतातील स्थानिक स्वशासन - ले. रा. ज. लोटे

**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची न्याय व समतेची संकल्पना : भारतीय
समाजाच्या पुनर्रचनेतील क्रांतिकारक दृष्टिकोन****प्रा. डॉ. अरविंद म. पुनवटकर****स्व. डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय सावनेर****प्रस्तावना**

भारतीय समाजरचनेचा इतिहास हा विषमता, जातीय भेदभाव आणि सामाजिक अन्याय यांच्या गुंतागुंतीतून विकसित झालेला आहे. सामाजिक स्थान, प्रतिष्ठा आणि संधी या बाबी जन्माधारित ठरविल्या जात असल्यामुळे समाजात गंभीर असमानता असलेली समाजरचना निर्माण झाली होती. अशा पार्श्वभूमीवर न्याय व समतेची संकल्पना नव्याने मांडून भारतीय समाजाला आधुनिक मूल्यव्यवस्थेकडे नेण्याचे ऐतिहासिक कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले^१.

भारतीय इतिहास पाहिला असता वर्णव्यवस्थेवर आधारित सामाजिक स्तरांची निर्मिती दिसून येते. या व्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र असे चार वर्ण मानले गेले. यामध्ये शूद्र वर्गाला सामाजिक दृष्ट्या कनिष्ठ स्थान देण्यात आले. भारतीय पारंपरिक समाजव्यवस्था ही मनुस्मृती आधारीत वर्ण आणि जातिव्यवस्थेवर आधारित होती^२. या व्यवस्थेमुळे व्यक्तीचे जीवनमान, व्यवसाय आणि सामाजिक संबंध जन्मानुसार निश्चित होत होते. व्यक्तीची गुणवत्ता वा समान संधी दुर्लक्षित करून जातीगत भेदमुलक समाज निर्मिती झाली होती. अस्पृश्यता ही या व्यवस्थेची सर्वात अमानुष परिणती होती^३. भारतीय समाजात न्यायाचा अर्थ समानतेशी न जोडता सामाजिक स्तरानुसार भिन्न नियम आणि अधिकार असा घेतला गेला. त्यामुळे न्याय ही संकल्पना प्रत्यक्षात भेदभावाचे साधन बनली^४ त्यामुळे त्याकाळात देशात सर्वदूर बंधुभाव व जाज्वल्य राष्ट्रप्रेम दिसून येत नाही. आधुनिक भारताच्या जडण घडणीत हा फार मोठा रोडा होता. राजेशाही संपुष्टात येऊन लोकशाही प्रस्थापित करतांना या समस्या निकाली काढणे क्रमप्राप्त ठरले. त्यादृष्टीने डॉ. बाबा साहेब यांचे न्याय व समतेची संकल्पना भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेतील क्रांतिकारक दृष्टिकोन कसा कारणीभूत ठरतो याची प्रचिती येते.

लोकशाही आणि प्रतिनिधित्व

बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, लोकशाही ही केवळ राजकीय शासनपद्धती नसून ती सामाजिक जीवन जगण्याची पद्धत (way of life) आहे. लोकशाही म्हणजे केवळ शासनव्यवस्था नव्हे; तर ती समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारलेली समाजव्यवस्था होय. लोकशाही म्हणजे केवळ सरकारची पद्धत नसून एकत्रितपणे जगण्याची व अनुभव वाटून घेण्याची जीवनपद्धती आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते लोकशाही बळकटीचे निकष पूर्ण होणे गरजेचे आहे त्यासाठी राजकीय मतदानाचा अधिकार मिळाला तरी समाजात विषमता असेल तर खरी लोकशाही निर्माण होत नाही प्रत्येक व्यक्तीला प्रगतीची संधी मिळाली पाहिजे. समाजातील सर्व घटकांमध्ये परस्पर सन्मान व एकात्मता असणे आवश्यक आहे. समाजातील सर्व घटकांचा शासन प्रक्रियेत सहभाग असणे लोकशाहीचे लक्षण आहे व राजकीय लोकशाही टिकवायची असेल तर तिचा पाया सामाजिक लोकशाहीत असला पाहिजे.

लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय यंत्रणा नव्हे; तर समाजातील सर्व घटकांना त्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात सत्ता व प्रतिनिधित्व देणारी व्यवस्था होय.⁵ या विचारातून त्यांनी स्पष्ट केले की, लोकशाही टिकण्यासाठी सत्ता काही मोजक्या वर्गापुरती मर्यादित राहता कामा नये.

डॉ. आंबेडकर यांची न्यायाची संकल्पना

आंबेडकरांच्या मते देशाची खरी प्रगती तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा समाजातील जातीय विषमता, अस्पृश्यता आणि अन्यायकारक परंपरा नष्ट होतील. त्यांनी स्पष्ट सांगितले की, सामाजिक समता नसताना लोकशाही टिकू शकत नाही. म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्य – समता – बंधुता या मूल्यांवर आधारित समाजरचना अभिप्रेत धरली. त्यांच्या मते न्याय म्हणजे सर्वांना सारखी वागणूक देणे नव्हे; तर ज्यांना इतिहासात संधी मिळाली नाही त्यांना प्रगतीसाठी आवश्यक संधी उपलब्ध करून देणे हा खरा न्याय आहे. त्यामुळे त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार, प्रतिनिधित्व, आरक्षण यांसारख्या उपाययोजनांचा पुरस्कार केला. देशाच्या उन्नतीसाठी संपत्तीचे व साधनांचे न्याय्य वितरण आवश्यक आहे. देशातील केवळ एका वर्गाकडे संपत्तीचे केंद्रीकरण होणे त्यांना मान्य नव्हते तर कामगार, शेतकरी आणि वंचित घटक यांना आर्थिक सुरक्षितता मिळाली तरच राष्ट्र

मजबूत होते, असे ते मानत. तसेच राजकीय न्याय लोकशाही व्यवस्थेत सर्व घटकांना सत्ताकारणात सहभाग व प्रतिनिधित्व मिळणे आवश्यक आहे. सत्ता काही मोजक्या वर्गाच्या हातात केंद्रीत राहिली तर देशाची सर्वांगीण प्रगती शक्य नाही. तर प्रत्येक व्यक्तीला मानव म्हणून सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळणे ही न्यायाची सर्वोच्च पातळी आहे. जात, धर्म, लिंग किंवा जन्म या आधारावर कोणताही भेदभाव होऊ नये. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते न्याय म्हणजे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समानतेची हमी देणारी जीवनव्यवस्था होय⁶.

समान संधी

आंबेडकरांच्या मते, समाजातील प्रतिभा कोणत्याही एका वर्गापुरती मर्यादित नसते. जर जन्म, जात किंवा सामाजिक स्थितीमुळे संधी नाकारल्या गेल्या तर अनेक गुणी व्यक्ती मागे राहतात आणि त्यामुळे राष्ट्राची एकूण प्रगती मंदावते. तर समान संधी मिळाल्यास शिक्षण, कौशल्य, नेतृत्व, नवोन्मेष यांचा विकास होतो आणि देशाची मानवी संपत्ती (Human Resource) मजबूत होते. तर विषमता ही राष्ट्राच्या एकात्मतेसाठी धोकादायक असते. जेव्हा काही वर्गांना संधी मिळते आणि काहींना मिळत नाही, तेव्हा समाजात असंतोष निर्माण होतो. समान संधीमुळे सामाजिक तणाव कमी होतो, बंधुता वाढते, लोकशाही मूल्ये मजबूत होतात यामुळे राष्ट्र एकसंघ आणि स्थिर राहते. समान संधीमुळे-वंचित घटक शिक्षित होतात, राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतात, शासन व्यवस्थेत प्रतिनिधित्व मिळवतात. यामुळे लोकशाही अधिक सशक्त आणि परिणामकारक बनते. समान संधीमुळे लोकांना रोजगार, उद्योग आणि उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. त्यांच्या मते, जेव्हा समाजातील सर्व घटक आर्थिक क्रियाकलापात सहभागी होतात तेव्हा-उत्पादन वाढते, उत्पन्न वाढते, गरिबी कमी होते, राष्ट्राची आर्थिक शक्ती वाढते. डॉ. आंबेडकरांनी समान संधीला सामाजिक न्यायाचा केंद्रबिंदू मानले. जेव्हा समाज न्यायपूर्ण बनतो तेव्हा, प्रगती सर्वापर्यंत पोहोचते, राष्ट्राची उन्नती टिकाऊ (sustainable) होते. समानता म्हणजे सर्वांना एकसारखी वागणूक देणे नव्हे; तर ज्यांना ऐतिहासिक अन्यायामुळे प्रगतीची संधी मिळाली नाही, त्यांना आवश्यक संधी उपलब्ध

करून देणे होय.”⁷ या विचारांची संवैधानिक पायाभरणी करून भारत देशाला एक संघ करण्यात फार मोलाची भर घातल्या गेली.

जातिव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष

डॉ. आंबेडकरांच्या मते जातिव्यवस्थेमुळे समाज अनेक बंद गटांमध्ये विभागला गेला. प्रत्येक जात स्वतःपुरती मर्यादित राहिली आणि इतरांशी सामाजिक संबंध ठेवण्यास टाळाटाळ करू लागली. परिणामी रोटी-बेटी व्यवहार बंद झाले, परस्पर सहकार्य कमी झाले, देशात बंधुतेची भावना निर्माण झाली नाही यामुळे भारतात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होऊ शकली नाही.

जातिव्यवस्थेमुळे व्यक्तीचा व्यवसाय आणि सामाजिक स्थान जन्मावर निश्चित होत होते. व्यक्तीच्या कौशल्याचा विकास थांबला, गुणवत्तेला महत्त्व मिळाले नाही, समाजाची उत्पादनक्षमता कमी झाली परिणामी राष्ट्राची आर्थिक आणि बौद्धिक प्रगती मंदावली. डॉ. आंबेडकर यांनी जातिव्यवस्थेला भारतीय समाजाच्या प्रगतीतील सर्वात मोठा अडथळा मानले आणि विविध आंदोलनांद्वारे सामाजिक समतेचा लढा उभारला⁸. म्हणूनच ते म्हणतात की, “राजकीय लोकशाही टिकवायची असेल तर तिचा पाया सामाजिक लोकशाहीत असला पाहिजे.”⁹ त्यांनी जन्माधारित विशेषाधिकार नाकारून गुणवत्तेवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी त्यांनी प्रतिनिधित्वाची संकल्पना मांडली¹⁰. सत्ता ज्यांच्या हातात असते तेच समाजाच्या धोरणांची दिशा ठरवतात; म्हणूनच वंचित समाजाला सत्ताकारणात योग्य प्रमाणात स्थान मिळणे आवश्यक आहे.”¹¹ असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

सामाजिक बदलाच्या एकंदरीत सर्व व्यवस्थेत त्यांनी शिक्षण महत्वाचे मानले. सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी त्यांनी शिक्षण आणि संघटन यांचा आग्रह धरला¹². शिक्षण ही सामाजिक क्रांतीची गुरुकिल्ली आहे.¹³ असे ते मानत. त्यांचे देश हिताचे विचार संविधानाच्या विचार धारेतून स्वयंस्पष्ट होतात. भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी न्याय व समतेच्या संकल्पनांना संस्थात्मक स्वरूप दिले¹⁴. त्यांनी स्त्रियांना त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त व्हावे व देशाच्या प्रगतीत त्यांचाही सहभाग व्हावा यासाठी स्त्री-पुरुष

समतेसाठी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना संपत्तीवरील अधिकार आणि सामाजिक समानता देण्याचा प्रयत्न केला⁵. धर्मातराचा विचार करतांना सामाजिक पुनर्रचना करण्यासाठी या देशातील मुळ बौद्ध धम्म स्वीकारून त्यांनी समता, करुणा आणि विवेक या मूल्यांवर आधारित सामाजिक परिवर्तनाची दिशा दिली⁶. या त्यांच्या कृतीत देशाच्या प्रगतीचेच प्रतिबींब दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते जातीव्यवस्था ही समाजातील एकात्मतेला बाधा आणणारी आणि राष्ट्रनिर्मितीला कमकुवत करणारी व्यवस्था होती. म्हणूनच त्यांनी जातिभेद नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित समाज घडविण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण, सामाजिक जागृती, कायदे आणि संविधानिक तरतुदींच्या माध्यमातून त्यांनी सर्व नागरिकांना समान सन्मान व संधी मिळाव्यात यावर भर दिला. त्यांच्या दृष्टीने जातिविहीन समाजात परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि राष्ट्रीय भावना वाढेल. अशा सामाजिक एकात्मतेतूनच देश अधिक संघटित, मजबूत आणि प्रगत होऊ शकतो, असे ते मानत होते.

निष्कर्ष

बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे केवळ दलित समाजापुरते मर्यादित नसून भारतातील सर्व वंचित आणि मागास घटकांच्या उन्नतीसाठी मार्गदर्शक आहेत. ओबीसी समाजाच्या प्रगतीसाठी त्यांनी शिक्षण, प्रतिनिधित्व, आर्थिक संधी आणि सामाजिक न्याय यांची आवश्यकता अधोरेखित केली. त्यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे आधुनिक भारतात समताधिष्ठित समाजरचनेची प्रक्रिया सुरू झाली. आजही त्यांच्या विचारांचे महत्त्व समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनन्यसाधारण आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी न्याय व समतेच्या तत्त्वांवर आधारित समाजरचनेची संकल्पना मांडून भारतीय समाजाला नवचैतन्य दिले. जन्माधारित विषमता नाकारून समान संधी, मानवी प्रतिष्ठा आणि लोकशाही मूल्यांची पायाभरणी केली. त्यांच्या विचारांनी सामाजिक परिवर्तनाला गती देत समताधिष्ठित आधुनिक भारताच्या पुनर्रचनेची क्रांतिकारक प्रेरणा दिली.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

1. Ambedkar, B. R., Annihilation of Caste, Navayana Publishing, First Edition, 2014, p.45.
2. Keer, Dhananjay, Dr. Ambedkar: Life and Mission, Popular Prakashan, Third Edition, 1990, p.102.
3. Zelliot, Eleanor, From Untouchable to Dalit, Manohar Publishers, Second Edition, 2001, p.88.
4. Omvedt, Gail, Dalits and the Democratic Revolution, Sage Publications, First Edition, 1994, p.56.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : लेख आणि भाषणे (खंड १), महाराष्ट्र शासन प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, २०१४, पृ.३१२.
6. Ambedkar, B. R., The Buddha and His Dhamma, Siddharth College Publication, First Edition, 1957, p.120.
7. जातिभेदाचा उच्छेद, समता प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, २०१८, पृ.५६.
8. Jaffrelot, Christophe, Dr Ambedkar and Untouchability, Permanent Black, First Edition, 2005, p.77.
9. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, सिद्धार्थ प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, २०१५, पृ.२४९.
10. Rodrigues, Valerian, The Essential Writings of B. R. Ambedkar, Oxford University Press, First Edition, 2002, p.210.
11. राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय, प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, तृतीय आवृत्ती, २०१२, पृ.१७८.
12. Ambedkar, B. R., Annihilation of Caste, Navayana Publishing, First Edition (Reprint), 2014, p.62.
13. Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches Vol.2, Government of Maharashtra, First Edition, 1982, p.145.
14. Austin, Granville, The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, First Edition, 1966, p.134.
15. Rege, Sharmila, Against the Madness of Manu, Navayana, First Edition, 2013, p.165.
16. Omvedt, Gail, Buddhism in India, Sage Publications, First Edition, 2003, p.98.

आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थितीमध्ये झालेल्या बदलांचे अध्ययन**श्री. संतोष वसंतराव चलाख**

संशोधक, श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय कुरखेडा जि. गडचिरोली

E-mail : chalakhsantosh@gmail.com**डॉ. अभय एस. लाकडे**

मार्गदर्शक ,समाजशास्त्र विभागप्रमुख, फुले-आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

E-mail : abhaylakade@gmail.com**सारांश :-**

विकास ही संकल्पना व्यक्ति पुरती मर्यादित नसून समुदाय व राष्ट्रीय पातळीवर घडून येणाऱ्या गुणात्मक व सकारात्मक बदलाशी संबंधीत आहे. मानवाच्या जिवनमानाचा दर्जा उंचावणे आणि मागासलेल्या वर्गाच्या गरजा पूर्ण करणे हे विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. मानवी समाजात घडून येणारा प्रगतशील बदल म्हणजेच विकास होय. दरडोई उत्पन्नात वाढ, रोजगाराच्या संधीसाधन संपत्तीचा विकास, सुरक्षित जीवन, आरोग्य व शिक्षण सुविधात वाढ आदी बाबींचा समावेश विकास या संकल्पनेत होतो आदिवासी समाजाचा विकास होत असतांना समाजातील स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास होणे अपेक्षित आहे. इतर समाजातील स्त्रियांच्या तुलनेत आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या या भिन्न आहेत. त्या विकासापासून कोसो दूर आहेत. परंतु वाढत्या वाहतूक व दळवळणाच्या सुविधामुळे शिक्षण, आरोग्य व तंत्रज्ञान हे आदिवासी अतिदुर्गम भाग पोहचत आहे. त्यामुळे आदिवासी महिलांचे सक्षमिकरण घडून येत आहे. शासनाच्या विविध योजनांमुळे आदिवासी महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहे. पंचायतराज मधील आरक्षणामुळे आदिवासी महिलांचा राजकारणातील टक्का वाढला आहे आदिवासी महिला या अर्थार्जनासाठी पारंपारिक साधनावर अवलंबून न राहता लघुउद्योगांकडे वळल्या आहे. अशाप्रकारे आदिवासी समुदायाचा विकास होत असतांना महिलांचे सक्षमीकरण होत असल्याचे दिसून येते.

(मुख्य शब्द- आदिवासी, विकास, सक्षमिकरण, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक)

प्रस्तावना :-

विकास ही संकल्पना व्यक्ति ते समुदाय तसेच राष्ट्र ते जागतिक पातळीवर काळानुसार मानवी समाजामध्ये घडून येणाऱ्या गुणात्मक व सकारात्मक बदलाशी संबंधित आहे. विकासामध्ये आर्थिक समृद्धी, सामाजिक सुधारणा आणि पायाभूत सुविधांमधील प्रगतीचा समावेश होत असते. मानवाच्या जीवनाचा दर्जा उंचावणे आणि मागासलेल्या वर्गाच्या गरजा पूर्ण करणे हे विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. मानवी समाजामध्ये घडून येणारा प्रगतशील बदल म्हणजे विकास होय. विकासाच्या संकल्पनेत दरडोई उत्पानात वाढ, उत्पन्न व न्यायाचे समान वितरण, साधनसंपत्तीत वाटा, शिक्षण व आरोग्य सुविधांमध्ये वाढ, रोजगाराचे संधी, सामुदायिक सेवा-सुविधा, नैसर्गिक व मानवसाधन संपत्तीचा विकास, सुरक्षित जीवन आदिंचा समावेश करता येतो.

आपला भारतदेश हा कृषीप्रधान व खेड्यांचा देश आहे. देशात अनेक जातीधर्म व समुदायाचे लोक राहातात. त्यातील एक महत्वपूर्ण व अनादिकाळापासून वास्तव्यास असलेला समुदाय म्हणजे आदिवासी समुदाय आहे. भारतात आदिवासी समाजाची संख्या मोठ्या प्रमाणात असून देशातील विभिन्न प्रदेशात विखूरलेले आहे. आपल्या देशात एकूण लोकसंख्येपैकी अर्ध्यापर्यंत लोक संख्या ही महिलांची आहे. पर्यायाने देशाचा विकास हा महिलांच्या योगदानाशिवाय शक्य नाही. तसेच आदिवासी समुदायांचा विकास होत असतांना त्यातून महिलांचे योगदान वगळता येणार नाही. आदिमकाळापासूनच प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी पुरुषांच्या खांद्यालाखांद्या लावून काम केले आहे. लिंगभेदानुसार कामाचे वर्गीकरण झाले असले व कामाचे स्वरूप भिन्न असले तरी स्त्रियांनी कार्यक्षमतेच्या आधारावर प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटविला आहे आणि आधुनिक काळातही प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया कार्यरत आहेत.

अध्ययनाचा उद्देश :-

आदिवासी समाजाचा विकास होत असताना आदिवासी महिलांच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक स्थितीचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाची गृहितके :-

- 1) आदिवासी महिलांचा सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढत आहे.
- 2) आदिवासी महिलांच्या आरोग्य व शिक्षणाच्या स्थितीत सुधारणा होत आहे.
- 3) आदिवासी महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

तथ्य संकलन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन पत्र हे र्णतः तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्रोतावर आधारित आहे. माहिती संकलनासाठी क्रमिक पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, सर्वेक्षण अहवाल, इतर प्रकाशित साहित्य व इंटरनेट इत्यादी माहिती साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

आदिवासी विकास आणि महिला :-

भूतलावरील कुठल्याही समाज किंवा समुदायाचा विकास करायचा असेल तर सर्व प्रथम त्या समाज किंवा समुदायातील महिलांचा विकास होणे गरजेचे आहे. किंबहुना त्या समुदायातील महिलांचा विकास करणे क्रम प्राप्त ठरते. कारण कुटुंबातील एका महिलेचा विकास झाला तर कुटुंबातील अनेक सदस्यांच्या विकासाचे वेगवेगळे मार्ग उघडण्यास सुरुवात होते. म्हणूनच समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने त्या समाजातील महिलांच्या विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक ठरते. आदिवासी समाजातील महिलांचा विचार केल्यास त्या जीवनाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, अशा क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात परंतु शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात इतर समाजातील स्त्रियांच्या तुलनेत अद्यापही मागे असल्याचे दिसून येते. किंबहुना काही क्षेत्रामध्ये आदिवासी महिलांचा सहभाग हा अल्पप्रमाणात असून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने विषमता, शोषण व भेदभाव या गोष्टींवर मात करून महिलांचे शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय सक्षमिकरण करून आदिवासी समाजाचा सर्वांगीण विकास करता येऊ शकतो.

महिला सक्षमिकरण :-

महिला सक्षमिकरणाचा महत्वपूर्ण टप्पा म्हणजे १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला स्त्रि-पुरुष समानतेवर भर देण्यात आला. महिला सक्षमिकरणाच्या प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी सन १९९२ मध्ये ७३ व ७४ या घटना दुरुस्तीन्वये स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा आरक्षित करण्याची तरतूद करण्यात आली. याचा फायदा आदिवासी महिलांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनात झाल्याचे निश्चितच दिसून येते. पुढे हेच आरक्षण ५० टक्के करण्यात आले. आज स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५० टक्के महिला प्रतिनिधीत्व करत आहेत. तर आदिवासी क्षेत्रात त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणत जागा आरक्षित ठेवण्यात आले आहेत.

महिला सक्षमिकरण म्हणजे महिलांना आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार देऊन सामाजिक आणि राजकीय जीवनात पुरुषांच्या बरोबरीचे सन्मानाने जगण्यास

सक्षम बनविणे होय. ही एक सातत्यपूर्ण चालणारी प्रक्रिया असून ज्याद्वारे महिला स्वावलंबी बनतात. प्रगत समाजातील स्त्रियाप्रमाणे आदिवासी समाजील स्त्रियासुद्धा उच्चशिक्षण घेऊन ज्ञानसंपन्न होत आहेत. व्यवसाय व कौशल्य आधारित प्रशिक्षण घेऊन आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनत आहेत. राजकारणामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीचे सहभाग नोंदवत आहेत. कायदेशीर हक्क व अधिकाराविषयी जागृत होत आहेत. महिला सक्षमिकरणामुळे कुटुंब व देशाचा विकासामध्ये मोलाची भर पडत आहे. यामुळे प्रगत समाजाप्रमाणेच आदिवासी समाजातही लिंग समानता निर्माण होऊन महिलावरील अन्याय व अत्याचार दूर होण्यास मदत होत आहेत.

महिलांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक कार्याचा गौरव करण्यासाठी दरवर्षी ०८ मार्चला जागतिक महिला दिन साजरा केला जातो. हा दिवस केवळ समानता आणि महिलांच्या हक्काबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी तसेच महिलांनी विविध क्षेत्रात मिळविलेल्या यशाचा सन्मान करण्यासाठी साजरा केला जात असून समाजातील त्यांच्या योगदानाची जाणीव करून देणारा एक महत्त्वपूर्ण दिवस आहे. महिला दिनाची सुरुवात कामगार महिलांच्या हक्कासाठी सुरु झालेल्या चळवळीचीतून झाली आहे. १९०८ मध्ये न्युयार्कमध्ये महिलांनी आपल्या हक्कासाठी आंदोलन केले होते. त्यानंतर १९७५ ला संयुक्त राष्ट्रांनी ०८ मार्च या दिवसाला आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून अधिकृत पणे मान्यता दिली.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांनी केवळ नौकरी करणे नव्हे तर त्यांना आरोग्य, शिक्षण तसेच निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देणे होय. “एक सुशिक्षित स्त्री, एक सक्षम कुटुंब आणि एक आदर्श समाज घडविते” त्यामुळे समाजामध्ये त्यांच्या हक्कांना संरक्षण मिळणे आणि त्यांना मान सन्मान मिळणे समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने गरजेचे आहे.

आदिवासी महिलांची स्थिती :-

आदिवासी महिलांच्या स्थितीचा विचार करता प्रगत समाजातील स्त्रियांच्या तुलनेत जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आदिवासी समाजातील स्त्रिया या मागे असलेल्या दिसतात परंतु कालानुरूप प्रत्येक क्षेत्रातील त्यांचा सहभाग वाढत असल्याचे दिसून येते. त्यांच्यातील मागासलेपणा कमी होतांना दिसून येते.

1. सामाजिक स्थिती :-

प्रगत समाजातील स्त्रियांच्या तुलनेत आदिवासी समाजातील स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कुटूंब व समामध्ये महत्वाचे स्थान देण्यात आलेले असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजरचनेचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, आदिवासी स्त्री ही पूर्णतः स्वतंत्र आणि स्वायत्त होती. तिला कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत महत्वाचे स्थान होते. कामाचे वर्गिकरण जरी लिंगभेद आधारावर झालेले असले तरी तिच्यात आणि पुरुषामध्ये कुठलाच भेद करण्यात आलेला नव्हता. किंबहुना आदिवासी समाजामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रियांनाच अधिक महत्व होते. आर्थिक दूर्बलतेमुळे काहीशा प्रमाणात आदिवासी महिलांची कूचंबना झाली असली तरी ती विचाराने कधीच मागास नव्हती. दारिद्र्य, कुपोषण, बेरोजगारी अशा समस्यांमुळे आदिवासी स्त्रिया मागे असल्यातरी परिस्थितीशी चार हात करून जगण्याची धडपड सुरू आहे. असे असले तरी आधुनिक काळात आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा होत असल्याचे दिसून येते.

2. आर्थिक स्थिती :-

इतर समाजातील महिलांच्या तुलनेत आदिवासी समाजातील स्त्रियांचे आर्थिक स्थिती ही कमकूवत असल्याचे दिसून येते. मातृसत्ताक कुटूंब पद्धतीत स्त्रियांना योग्य दर्जा दिला गेला असला तरी स्त्रियांच्या आर्थिक समस्या या गंभीर स्वरूपाच्या आहेत. उत्पन्नाची साधने ही अनियमित असून त्यांचे स्वरूप हंगामी आहे. अलीकडे शासनाच्या विविध योजना व शिक्षणाचा वाढता प्रभाव यामुळे रोजगाराच्या व उत्पन्नाच्या स्रोतांमध्ये वाढ झालेली असून आर्थिक जिवनमान काहीशा प्रमाणात उंचावत असल्याचे चित्र बघावयास मिळते. यामध्ये महिलांना शेती, पशूपालन व लघुउद्योगासाठी शासनाकडून प्रशिक्षण व मदत दिली जाते. यातून आदिवासी महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहेत. आदिवासी महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाली तर त्या समाजाच्याच नाहीतर राष्ट्राच्या उत्पन्नात वाढ होवून विकासाला चालना मिळेल.

3. आरोग्य विषयक स्थिती :-

महिलांच्या आरोग्याचे प्रश्न अनेक वर्षांपासून दुर्लक्षित राहिलेले आहेत. आदिवासी समाजामध्ये आजही स्त्री, पुरुष व बालक यांच्या कुपोषण व आरोग्याचे प्रश्न गंभीर आहेत. यामागे गरीबी, अज्ञान, अंधश्रद्धा, शासनाची चुकीची धोरणे आरोग्य सेवांचा अभाव अशी कारणे असून वाढत्या दळणवळण व तंत्रज्ञानाच्या सुविधांमुळे यात सुधारणा होताना दिसून येते. वाढत्या शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आदिवासी समाजात जागरूकता निर्माण होत आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये माता व बाल मृत्यू

कमी करण्यासाठी नवसंजीवनी योजना राबवली जात आहे. सोबतच पाडा स्वयंसेवक योजना व दाई बैठक योजना राबविल्यामुळे माता व बालमृत्यू प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते. जननी सुरक्षा योजना(2011) मुळे गरोदर माता व बालकांना मिळणाऱ्या आरोग्य सेवांच्या गुणवत्तेत वाढ झालेली आहे. एकात्मिक बाल विकास प्रकल्प योजनेच्या माध्यमातून बालक, गरोदर व स्तनदा माता व किशोरवयीन मुलींचे आरोग्य जपले जाते. परिणामी कुपोषण व बालमृत्यू कमी करण्याचे काम या योजनेच्या माध्यमातून होत आहे.

4. शैक्षणिक स्थिती :-

1906 च्या राष्ट्रीय शिक्षण विषयक धोरणामध्ये आदिवासी अनेक इतर समाजाच्या लोकसंख्येच्या तुलनेत शिक्षणामध्ये मागे असल्याचे मान्य करण्यात आले. त्यानंतर शासन व शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून आदिवासी क्षेत्रासाठी शिक्षण विषयक धोरण व सुविधांसाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले आहेत. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी मोफत शिक्षण, पाठ्यपुस्तके, विद्यावेतन, गणवेश, लेखन सामग्रीसह उपस्थिती भत्ताही दिला जातो. महाराष्ट्र राज्यामध्ये आश्रमशाळांनी शिक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. खाजगी शिक्षण संस्थामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या अनुदानपात्र माध्यमिक शाळांना 100% अनुदान दिले गेले आदिवासी उपयोजनांतर्गत चौथ्या वर्गापासून शाळांना 100% अनुदान प्राप्त होतो. वाहतुक व दळणवळणाच्या वाढत्या सुविधांमुळे आदिवासी दुर्गम भागामध्ये शिक्षण व तंत्रज्ञानाच्या सुविधा पोहचत आहेत. त्यामुळे आदिवासी महिलांचा शिक्षणाचा टक्का वाढत आहे. तंत्रज्ञान व वैद्यकीय क्षेत्रात सुध्दा आदिवासी महिला पुढे येत आहेत.

5. राजकीय स्थिती :-

जीवनाच्या इतर क्षेत्रांप्रमाणेच आदिवासी महिला या राजकीय क्षेत्रातही आपला ठसा उमटवत आहेत. राजकीय क्षेत्रात आदिवासी महिलांनी आपला इतिहास लिहून ठेवलेला आहे. परंतु आजच्या काळातही स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आपला ठसा उमटविलेला आहे तसेच राज्य व देशाच्या राजकारणातही आपले योगदान देत आहेत. वाढत्या शैक्षणिक व आर्थिक सुविधांमुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढत चालला आहे. आदिवासी महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढविण्यासाठी शासनाच्या वतीने विविध उपाययोजना राबविल्या जातात. त्याचाच परिणाम स्वरूप आज आदिवासी महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढत आहे. आपला हक्क व अधिकाराप्रती जागरूक होत आहेत. देशाचा सर्वांगीण विकास हा देशातील स्त्री-पुरुषांच्या विकासावर अवलंबून असते. त्यामुळे राष्ट्राच्या

विकासासाठी स्त्रियांचा विकास होणे गरजेचे आहे. हा स्त्री विकास होण्यासाठी महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) आदिवासी महिलांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा होत आहे.
- 2) महिलांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडून येत आहे.
- 3) आरोग्य सुविधांत वाढ झाल्यामुळे महिलांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारत आहे.
- 4) आदिवासी महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे.
- 5) आदिवासी महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढला आहे.

सुचना व शिफारशी :-

- 1) आदिवासी महिलांचे हक्क व अधिकाराबाबत जनजागृती करणे गरजेचे आहे.
- 2) आदिवासी दुर्गम भागात वाहतुक व दळणवळणाच्या सुविधांमध्ये वाढ करण्यात यावी.
- 3) आदिवासी भागात महिलांसाठी विशेष उद्योग प्रशिक्षण केंद्रे उभारण्यात यावीत.
- 4) महिलांसाठीच्या संवेदनशिल धोरणांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.
- 5) दुर्गम भागात रोजगार निर्मितीची साधने उभारण्यात यावीत.
- 6) दुर्गम भागात उच्च व तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था उभारण्यात याव्यात.
- 7) आरोग्य शिबिरे आयोजित करून जनजागृती करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. कऱ्हाडे बी.एम. : आदिम जमातीचे समाजशास्त्र, पिंपळापूर प्रकाशन नागपूर, २०१४
2. गोटे शुभांगी : महिला सक्षमीकरण स्वरूप व समस्या, वरद प्रकाशन औरंगाबाद २००४
3. कुलकर्णी पि.के. : आरोग्य आणि समाज २००८
4. गंगणे वर्षा : आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या, ऋचा प्रकाशन, नागपूर-२०१५
5. सरकुंडे माधव : आदिवासी अस्मितेचा शोध, देवयानी प्रकाशन-२०११
6. Tribal Women Health Issue : <https://www.loksatta.com>
7. <https://mr.wikipedia.org>

डिजिटल युगातील कौटुंबिक नातेसंबंध: सोशल मीडियाच्या संदर्भात**समाजशास्त्रीय विश्लेषण****डॉ. शिल्पा मेश्राम**

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर विचारधारा विभाग

डॉ. आंबेडकर कॉलेज दीक्षाभूमी, नागपूर

sdm967361@gmail.com**सारांश**

डिजिटल युगात माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाचा वेगाने विकास झाला आहे. इंटरनेट स्मार्टफोन आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे लोकांच्या संवादाच्या पद्धतीत मोठ्या स्वरूपात बदल झाला आहे. डिजिटल युगात सोशल मीडिया जसे की व्हाट्सअॅप, इंस्टाग्राम, फेसबुक हे कौटुंबिक नातेसंबंधाचे एक महत्वाचे माध्यम बनले आहे. मोबाईल इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या वापरामुळे लोकांमधील संवाद अधिक जलद आणि सोपा झाला आहे. मात्र या बदलांमुळे कुटुंबातील समाजाच्या स्वरूपात काही सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात. आधी कुटुंबातील सदस्य समोरासमोर बसून संवाद साधत असत परंतु आता मोबाईल मेसेज किंवा सोशल मीडियाद्वारे संवाद वाढला आहे. काही सेकंदात एकमेकांपर्यंत माहिती पोहोचते आहे. नोकरी किंवा शिक्षणामुळे दूर असणाऱ्या कुटुंबीयांना व्हिडिओ कॉल किंवा मेसेज द्वारे एकमेकांशी सहज संपर्क ठेवता येतो. व्हाट्सअॅप किंवा इतर सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर कुटुंबाचे गट तयार करून सर्व सदस्यांची एकाच वेळी संवाद शक्य होते. डिजिटल माध्यमांचा अतिवापर झाल्यास कुटुंबातील सदस्यांमध्ये प्रत्यक्ष संवाद कमी होण्याची शक्यता ही तेवढीच अधिक असते. पूर्वी कुटुंबात दीर्घ चर्चा होत असत, परंतु आता लहान संदेश, इमोजी किंवा व्हिडिओद्वारे संवाद अधिक होत आहेत. याच सर्व बदलांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न हा शोधनिबंध करतो. शोधनिबंधाचा उद्देश सोशल मीडियाचा कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे हा आहे. या शोधनिबंधातून असे दिसून येते की सोशल मीडियामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवाद सुलभ झाला असला तरी प्रत्यक्ष संवाद कमी होणे, भावनिक दुरावा निर्माण होणे आणि डिजिटल व्यसन वाढणे यासारखे नकारात्मक परिणामही दिसून येतात. त्यामुळे सोशल मीडियाचा संतुलित वापर कुटुंबातील नातेसंबंध टिकवण्यासाठी आवश्यक आहे.

सूचक शब्द- डिजिटल युगातील कौटुंबिक नातेसंबंध, सोशल मीडिया आणि कौटुंबिक नातेसंबंध संवाद डिजिटल युग आणि कुटुंब, सोशल मीडिया आणि कौटुंबिक नाते, सोशल मिडियाचे सकारात्मक परिणाम, सोशल मिडियाचे नकारात्मक परिणाम

प्रस्तावना :

21 व्या शतकाला डिजिटल युग असे संबोधले जाते. डिजिटल युग म्हणजे स्मार्टफोन, इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचे युग. सोशल मीडिया हेच आधुनिक समाजाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे मानवी जीवनात मोठे बदल झाले आहेत. फेसबुक, व्हाट्सअप, इंस्टाग्राम आणि ट्विटर यासारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे लोक एकमेकांशी सहज संपर्क साधू शकतात. एकमेकापासून दूर असलेल्या कुटुंबाला हे माध्यम एकत्र बांधून ठेवण्याचे काम करते. या डिजिटल क्रांतीचा कुटुंब संस्थेवर चांगला-वाईट असा दोन्ही स्वरूपाचा प्रभाव पडत आहे. पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून संवाद साधत असत. परंतु आज अनेक वेळा सदस्य मोबाईल आणि इंटरनेटमध्ये गुंतलेले दिसतात. त्यामुळे कुटुंबातील नातेसंबंधाचे स्वरूप बदलत आहे. आजचा युवक दररोज सोशल मीडियावर खूप वेळ घालवतात. कौटुंबिक जीवनातील संभाषण आणि भावनिक बंध यामध्ये मोबाईल व्यसन आले आहे. पारंपारिक कुटुंबात कौटुंबिक एकता हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते मात्र सोशल मीडियामुळे व्यक्तिगत स्वायत्तता वाढली आहे. कुटुंबाची सामूहिकता कमी झाली आहे. हा शोध निबंध सोशल मीडियाच्या संदर्भात कौटुंबिक नातेसंबंधाचे सकारात्मक व नकारात्मक विश्लेषण करतो. सोशल मीडिया आणि कौटुंबिक नातेसंबंध यांच्यातील संबंध हा आजच्या डिजिटल युगातील एक महत्त्वाचा विषय आहे. सोशल मीडिया (व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, फेसबुक, यूट्यूब इ.) कुटुंबातील संवाद, भावनिक बंध आणि दैनंदिन जीवनावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक दोन्ही प्रकारे प्रभाव पाडत आसतो. ह्याच प्रभावाला शोधनिबंधाच्या माध्यमातून अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्देश :

1. सोशल मीडियाचा कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
2. सोशल मीडियाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम विश्लेषित करणे.
3. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील संवाद पद्धतीत झालेले बदल समजून घेणे.
4. कौटुंबिक संबंध मजबूत ठेवण्यासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा (descriptive method) चा उपयोग करण्यात आलेला आहे. माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. माहितीचे स्रोत म्हणून संशोधन जर्नल्स, पुस्तके, शैक्षणिक लेख, ई-वृत्तपत्र, इंटरनेटचे विविध स्रोत यांचा वापर करण्यात आला आहे. या स्रोतांच्या आधारे सोशल मीडियामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

डिजिटल युग आणि सोशल मीडियाची संकल्पना :

डिजिटल युग म्हणजे इंटरनेट. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून माहितीची देवाणघेवाण होणारा हा काळ होय. सोशल मीडिया म्हणजे इंटरनेटवर आधारित अशी माध्यमे ज्याद्वारे लोक संवाद साधतात, माहिती हस्तांतरित करतात आणि सामाजिक नेटवर्क तयार करतात. डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे समाजाचे अत्यंत प्रभावी आणि जलद साधन बनले आहे. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वाढत्या वापरामुळे लोकांना एकमेकांशी संपर्क साधने पूर्वीपेक्षा खूप सोपे आणि वेगवान झाले आहे. फेसबुक, व्हाट्सअप, इंस्टाग्राम, टेलिग्राम यासारख्या माध्यमांमुळे संदेश, फोटो, व्हिडिओ आणि माहिती काही सेकंदात जगभर पोहोचू शकते. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर संदेश त्वरित पाठवीता येतात त्यामुळे व्यक्तीमधील संवाद काही सेकंदात होतात. जगभर संपर्क साधण्याची कला या सोशल मीडियामुळे अवगत झाली आहे. इंटरनेटमुळे कोणत्याही देशातील व्यक्तीशी लगेच संवाद साधता येतो. त्यामुळे भौगोलिक अंतर कमी झाले आहे. कोणत्याही ठिकाणी असलेल्या व्यक्तीला फक्त मजकूर नव्हे तर फोटो व्हिडिओ व्हॉइस मेसेज आणि व्हिडिओ कॉल द्वारे ही संवाद साधता येतो. सोशल मीडियावर गटचर्चा सुद्धा घडवून आणल्या जातात. सोशल मीडियावर गट तयार करून अनेक लोकांशी एकाच वेळी माहिती शेअर करता येते. विविध विषयांवर बोलता येते. इतरांचे म्हणणे एकाच वेळी ऐकून घेता येते. महत्वाच्या बातम्या, सूचना किंवा माहिती सोशल मीडियाद्वारे काही क्षणात मोठ्या प्रमाणात लोकांपर्यंत पोहोचविता येते. सोशल मीडियामुळे संवाद प्रक्रिया अधिक जलद सोपी आणि प्रभावी झाली आहे. मात्र त्याचा योग्य आणि संतुलित वापर करणे आवश्यक आहे.

इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वापरामुळे लोकांना विशेष प्रकारची माहिती काही सेकंदात मिळू शकते. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे बातम्या आणि शैक्षणिक माहिती सहज उपलब्ध झाली आहे. आज बहुतेक लोकांकडे स्मार्टफोन आणि इंटरनेटची सुविधा आहे. त्यामुळे कोणत्याही वेळी आणि कोणत्याही ठिकाणी माहिती मिळवणे शक्य झाले आहे. सोशल मीडियावर शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान,

तंत्रज्ञान, मनोरंजन आणि समाजाशी संबंधित विविध विषयांची माहिती उपलब्ध असते. सोशल मीडियाद्वारे माहिती काही क्षणात लाखो लोकांपर्यंत पोहोचते. त्यामुळे बातम्या आणि घडामोडी त्वरित कळतात. विद्यार्थ्यांना अभ्यासाशी संबंधित व्हिडिओ, लेख आणि ऑनलाइन वर्ग सहज मिळतात त्यामुळे शिक्षणाची प्रक्रिया अधिक सोपी होते.

‘फॅमिली कोर्टातील समुपदेशक स्मिता जोशी, संध्या चव्हाण, रजनी लोखंडे यांनी वय वर्षे 18 ते 70 या वयोगटातील लोकांशी संवाद साधून सोशल मीडियाचा वापर याविषयी अभ्यास केला. त्यांच्या अभ्यासावरूनही हे स्पष्ट झाले आहे, की सोशल मीडियाचा पुरेपूर वापर करणारी नवीन पिढी कायम नाविन्याच्या शोधात असते. स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी धरपडणारी असते सोशल मीडिया त्यांच्यासाठी उपयुक्त आणि प्रभावी माध्यम झाले आहे. वेगवेगळे छंद. आवडीनिवडी अशा विविध विषयांवर माहिती देणारा गुगल 18 ते 30 वयोगटातील सर्वांचा जवळचा मित्र आहे.’¹ सोशल मीडियावर विविध तज्ञ, शिक्षक आणि संस्थांकडून माहिती टाकली जाते त्यामुळे लोकांचे ज्ञान वाढण्यास मदत होते.

डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे जगभरातील लोकांना जोडणारे महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे. इंटरनेट आणि विविध सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे भौगोलिक अंतर कमी झाले असून लोकांना जगाच्या कोणत्याही भागातील व्यक्तीशी सहज संपर्क साधता येतो. सोशल मीडियामुळे वेगवेगळ्या देशांमध्ये राहणारे लोक एकमेकांशी सहज संवाद साधू शकतात. त्यामुळे जग अधिक जवळ आले आहे. सोशल मीडियामुळे लोकांना वेगवेगळ्या देशातील संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांची माहिती मिळते. विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधक जगभरातील लोकांशी संपर्क साधून आपआपल्या अनुभवांची देवाण-घेवाण करत असतात. रोजगाराच्या संधीही सोशल मीडियामुळे वाढल्याचे निदर्शनास येते. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यवसाय व्यापार आणि नोकरीच्या संधी सोशल मीडियामुळे वाढल्या आहेत. पर्यावरण, आरोग्य, मानवी हक्क यासारख्या जागतिक मुद्द्यांवर लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सोशल मीडिया महत्त्वाची भूमिका बजावतो. सोशल मीडियामुळे जागतिक संपर्क वाढला असून जगातील लोकांमध्ये संवाद, सहकार्य आणि सहजता वाढण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे सोशल मीडिया हे आधुनिक समाजात जागतिक संपर्काचे प्रभावी साधन बनले आहे.

सोशल मीडिया हे केवळ संवादाचे साधन राहिले नाही तर डिजिटल समुदाय तयार होण्याचे महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म द्वारे समान आवड, विचार, उद्दिष्ट असलेल्या

लोकांचे ऑनलाईन गट तयार होतात या गटांमधून लोक एकमेकांशी संवाद साधतात माहिती शेअर करतात आणि सामाजिक संबंध निर्माण करतात. डिजिटल समुदाय म्हणजे इंटरनेट किंवा सोशल मीडिया या माध्यमाद्वारे एकत्र आलेल्या लोकांचा गट होय. या समुदायातील लोक एकमेकांशी ऑनलाईन संवाद चर्चा आणि अनुभवांची देवाण-घेवाण करतात. उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, व्यवसाय किंवा छंद यासारख्या विषयांवर अनेक डिजिटल समुदाय तयार झालेले दिसतात. समान विचारसरणी किंवा आवडी निवडी समान असलेले लोक सोशल मीडियावर एकत्र येऊन गट तयार करतात. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर गट तयार करण्याची सुविधा असल्यामुळे लोकांना सोशल मीडिया समुदाय निर्माण करणे सोपे झाले आहे. डिजिटल समुदायांमध्ये सदस्य एकमेकांना माहिती देतात, प्रश्न विचारतात आणि एकमेकांचे अनुभव शेअर करतात. अनेक वेळा लोकांना त्यांच्या समस्या, विचार किंवा अनुभव मांडण्यासाठी डिजिटल समुदाय मदत करतात. डिजिटल समुदायांमुळे जगभरातील लोकसहभागी होऊ शकतात त्यामुळे विविध संस्कृती आणि विचारांची देवाण-घेवाण होते. यामुळे लोकांमध्ये सामाजिक एकता आणि सहकार्य वाढते, शिक्षण, व्यवसाय आणि संशोधनासाठी माहिती मिळण्यास मदत होते. विविध सामाजिक विषयांवर जागरूकता निर्माण होते. लोकांना त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध होते.

कौटुंबिक नातेसंबंधातील संवादाचे महत्त्व :

कुटुंब हे समाजाचे मूलभूत घटक मानले जाते. कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रेम विश्वास आणि सहकार्यामुळे समाजातील स्थैर्य टिकून राहते. कुटुंबातील संवाद हा नातेसंबंध मजबूत करण्याचा महत्त्वाचा आधार असतो. कुटुंब ही समाजातील सर्वात महत्त्वाची संस्था आहे. कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवाद योग्य प्रकारे होत असेल तर परस्पर समज, प्रेम आणि विश्वास वाढतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला मानसिक व भावनिक आधार मिळतो त्यामुळे कुटुंबातील संवाद हा मजबूत नातेसंबंध टिकवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक घटक आहे.

कुटुंबातील सदस्य एकमेकांशी मनमोकळेपणाने बोलल्यास त्यांच्या भावना समस्या आणि गरजा समजून घेणे सोपे होते. त्यामुळे सदस्यांमध्ये समजूतदारपणा वाढतो. नियमित संवादामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये विश्वास वाढतो विश्वासामुळे व्यक्तीला सुरक्षिततेची आणि भावनिक जवळीकतेची भावना मिळते. जेव्हा कुटुंबातील सदस्य आपापल्या समस्या एकमेकांना सांगतात तेव्हा इतर सदस्य त्यांना सल्ला देतात किंवा मदत करतात त्यामुळे मानसिक ताण कमी होतो. कुटुंबातील प्रेमळ संवादामुळे व्यक्तीला आपलेपणा आणि मानसिक समाधान मिळते त्यामुळे व्यक्तीचे मानसिक

आरोग्य सुधारते. कुटुंबातील सदस्य प्रोत्साहन आणि पाठिंबा देतात तेव्हा व्यक्तीचा आत्मविश्वास वाढतो आणि ती व्यक्ती जीवनातील आव्हानांना अधिक चांगल्या प्रकारे समोरी जाऊ शकते.

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासात आणि समाजातील मूल्यांच्या जतनात कुटुंबाची महत्त्वाची भूमिका असते. कुटुंबातील संवादामुळे प्रेम, आदर, सहकार, प्रामाणिकपणा यासारखे सामाजिक मूल्य पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होतात. पालक आणि ज्येष्ठ व्यक्ती मुलांशी संवाद साधून त्यांना चांगले संस्कार देतात. या संवादातून मुलांना योग्य वर्तन आणि सामाजिक जबाबदारी समजते. कुटुंबातील चर्चामधून प्रामाणिकपणा, कर्तव्यनिष्ठा, शिस्त आणि आदर यासारख्या नैतिक मूल्यांचे महत्त्व समजते. कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवाद झाल्यास एकमेकांबद्दल आदर आणि सहकार्याची भावना निर्माण होते हीच भावना समाजातही दिसून येते. कुटुंबातील समाजातून सण, परंपरा, संस्कृती आणि सामाजिक रूढी यांची माहिती पुढील पिढीपर्यंत पोहोचते. कुटुंबातील चर्चा आणि मार्गदर्शनामुळे मुलांना समाजातील कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या समजतात.

कुटुंबातील संवादामुळे प्रत्येक सदस्याला इतरांच्या भावना गर्जा आणि समस्या समजून घेता येतात त्यामुळे कुटुंबातील एकोपाही मजबूत होतो. एकमेकांच्या गरजा, अपेक्षा आणि समस्या समजतात. त्यामुळे ते एकमेकांना मदत करण्यास तयार होतात. नियमित संवादामुळे सदस्यांमध्ये विश्वास निर्माण होतो. विश्वासामुळे कुटुंबातील सदस्य एकमेकांशी सहकार्याने वागतात. संवादामुळे घरातील कामे आणि जबाबदाऱ्या योग्य प्रकारे वाटून घेता येतात. त्यामुळे सर्व सदस्य एकमेकांना सहकार्य करतात. कुटुंबातील समस्या किंवा अडचणी संवादाद्वारे एकत्रितपणे सोडविता येतात. त्यामुळे सहकार्याची भावना वाढीस लागते. प्रेमळ आणि खुल्या संवादामुळे कुटुंबात आनंदी व सकारात्मक वातावरण निर्माण होते ज्यामुळे सदस्यांमध्ये सहकार्य वाढते.

कुटुंब ही व्यक्तीच्या सामाजिकरणाची पहिली शाळा मांडली जाते. व्यक्तीचे विचार वर्तन आणि मूल्य घडवण्यात कुटुंबातील संवादाची महत्त्वाची भूमिका असते. कुटुंबातील सकारात्मक आणि प्रभावी संवादामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होतो. कुटुंबातील सदस्य एकमेकांना प्रोत्साहन देतात आणि सकारात्मक चर्चा करतात. तेव्हा व्यक्तीचा आत्मविश्वास वाढतो. त्यामुळे ती व्यक्ती स्वतःचे विचार मांडण्यास सक्षम होते. पालक आणि ज्येष्ठ व्यक्ती मुलांशी संवाद साधून त्यांना प्रामाणिकपणा, शिस्त, आदर आणि सहकार्य यासारखे मूल्ये शिकवतात. ही मूल्य व्यक्तिमत्व विकासासाठी महत्त्वाची असतात. कुटुंबातील चर्चामधून व्यक्तीला योग्य प्रकारे बोलणे, ऐकणे आणि विचार मांडणे शिकायला मिळते. यामुळे व्यक्तीचे संवाद कौशल्य सुधारते. कुटुंबातील प्रेमळ

संवादामुळे व्यक्तीला भावनिक आधार मिळतो. त्यामुळे मानसिक ताण कमी होतो आणि भावनिक स्थैर्य निर्माण होते. कुटुंबातील चर्चांमध्ये सहभागी झाल्यामुळे व्यक्तीला विचार करण्याची आणि योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होते.

कौटुंबिक नातेसंबंधावरील सोशल मीडियाचा सकारात्मक परिणाम :

सोशल मीडिया हे लोकांना एकमेकांशी जोडणारे महत्वाचे माध्यम आहे. सोशल मीडियामुळे कुटुंबातील सदस्यांना नातेवाईक, मित्र आणि समाजातील इतर लोकांशी संपर्क ठेवणे सोपे झाले आहे. त्यामुळे कुटुंबाचे सामाजिक नेटवर्क अधिक व्यापक आणि मजबूत बनले आहे. दूर राहणाऱ्या नातेवाईकांशी नियमित संपर्क ठेवता येतो. त्यामुळे कुटुंबीय नातेसंबंध अधिक मजबूत राहतात. सोशल मीडियावर समान आवडी किंवा विचार असलेल्या लोकांची ओळख निर्माण होते त्यामुळे कुटुंबाचे सामाजिक संबंध वाढतात.

कुटुंबाचा सोशल मीडिया गट तयार केला जातो. कुटुंबाचा गट तयार करून सर्व सदस्यांसोबत एकाच वेळी संवाद साधता येतो. त्यामुळे कुटुंबातील माहिती सर्वांपर्यंत लवकर पोहोचविता येते. नोकरी, शिक्षण किंवा इतर कारणांमुळे दूर राहणाऱ्या कुटुंबातील सदस्यांचे सोशल मीडियाद्वारे नियमित संपर्क ठेवता येतो. व्हिडिओ कॉल किंवा व्हाट्सअप कॉल द्वारे कुटुंबातील सदस्य प्रत्यक्ष पाहून आणि बोलून संवाद साधू शकतात व त्यामुळे जवळीक वाढते. फोटो, व्हिडिओ, संदेश किंवा कुटुंबातील कार्यक्रमाची माहिती सोशल मीडियाद्वारे सहज शेअर करता येते.

आधुनिक डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे कुटुंबातील संवाद सुलभ करणारे महत्वाचे साधन बनले आहे. मोबाईल आणि इंटरनेटच्या मदतीने कुटुंबातील सदस्य एकमेकांशी कोणत्याही वेळी आणि कोणत्याही ठिकाणाहून संपर्क साधू शकतात. त्यामुळे कुटुंबातील संवाद अधिक जलद आणि सोपा झाला आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून कुटुंबातील सदस्य एकमेकांना लगेच संदेश पाठवू शकतात किंवा फोन करू शकतात. त्यामुळे माहिती लगेच पोहोचते. दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांनाही सोशल मीडियाच्या माध्यमातून घरातील घडामोडींची माहिती सहज मिळते. कौटुंबिक कार्यक्रमाची माहिती शेअर करणे, लग्न, वाढदिवस किंवा इतर कार्यक्रमांची माहिती सोशल मीडियावर शेअर केल्यामुळे अधिक लोकांपर्यंत पोहोचते आणि सहभाग वाढतो.

‘सोशल मीडियामुळे नात्यात आणि भाषेत मोकळेपणा येतो. नातेसंबंधातील दुरावा कमी करण्यासाठी सोशल मीडियाची मदत होते ऑनलाईन आर्थिक व्यवहार करणे शक्य होते.’²

‘महिलांच्या सुरक्षेसाठी अनेक ऑप उपलब्ध झाले आहेत. नाईट ड्युटी करणाऱ्या महिलांना सुरक्षेच्या दृष्टीने सोशल मीडिया फायदेशीर ठरतो आहे.’³

आपत्कालीन परिस्थितीत सोशल मीडियामुळे कुटुंबाला अनेक प्रकारे मदत होते. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून कुटुंबातील सदस्यांना किंवा नातेवाईकांना क्षणात माहिती देता येते. उदाहरणार्थ अपघात किंवा आजारपणाची माहिती व्हाट्सअप, फेसबुक इन्स्टाग्राम यावर पाठवून लगेच मदत मागता येते. आपातकालीन वेळी फोन न लागल्यास सोशल मीडियावरील मेसेज, व्हिडिओ कॉल किंवा ग्रुप चॅट द्वारे कुटुंबातील सदस्य एकमेकांशी संपर्क साधू शकतात. सोशल मीडियावर माहिती शेअर केल्याने मित्र नातेवाईकांची, समाजातील इतर लोकांकडून मदत पटकन मिळू शकते उदाहरणार्थ रक्तदाते, औषधे किंवा आर्थिक मदत मिळवणे सोपे होते. ‘गरजूंना आर्थिक मदत वैद्यकीय सेवा रक्तगट या सर्वांची माहिती तातडीने या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचविणे शक्य झाले असल्याचे फॅमिली कोर्टातील समुपदेशक स्मिता जोशी, संध्या चव्हाण, रजनी लोखंडे यांनीही त्यांच्या अभ्यासातून मांडले आहे.’⁴ ‘एकाच स्पोर्ट्स ग्रुप मधील सभासदाने व्हाट्सअप ग्रुप मुळे अडचणीच्या काळात लगेच मदत करता येणे शक्य झाल्याचे त्यांना सांगितले.’⁵

नैसर्गिक आपत्ती जसे पूर, भूकंप, वादळ यावेळी सरकार किंवा प्रशासन सोशल मीडियावर सतत सूचना देतात त्यामुळे कुटुंब सुरक्षेसाठी कुटुंबातील लोक एकमेकांच्या संपर्कात राहून एकमेकांची सुरक्षा करू शकतात. आपत्तीच्या वेळी सोशल मीडियावर लोकेशन शेअरिंग किंवा सेफ अपडेट देऊन कुटुंबातील सदस्य सुरक्षित असल्याची माहिती देता येते.

कौटुंबिक नातेसंबंधावरील सोशल मीडियाचा नकारात्मक परिणाम :

आज अनेक जण व्हाट्सअप, फेसबुक आणि इन्स्टाग्राम सारख्या सोशल मीडियावर जास्त वेळ घालवतात. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांना प्रत्यक्ष बोलण्यासाठी वेळ कमी मिळतो. लोक प्रत्यक्ष बोलण्याऐवजी मेसेज, इमोजी आणि चाटद्वारे संवाद साधतात. त्यामुळे समोरासमोर संवाद कमी होतो. पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा करत असत, पण आता प्रत्येक जण आपल्या मोबाईल मध्ये व्यस्त असतो. त्यामुळे एकत्र वेळ घालवण्याची सवय कमी झाली आहे. सोशल मीडियामुळे संवाद संक्षिप्त आणि औपचारिक झाला आहे. त्यामुळे भावना, विचार आणि समस्या प्रत्यक्ष व्यक्त करण्याची सवय कमी झाली आहे. ‘सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे एककेंद्री वृत्ती वाढते अशा व्यक्ती आपल्याच विश्वात गुंतून राहतात.’⁶ प्रत्यक्ष संवाद कमी झाल्यामुळे समज, विश्वास आणि जवळीक यावर नकारात्मक परिणाम होत असतो.

‘सौदी अरेबियातील प्रिन्स सत्ताम बिन अब्दुल अझीझ विद्यापीठात 2021 मध्ये झालेल्या अभ्यासादरम्यान हे आढळून आले की सोशल मीडियाचा वापर केल्याने त्यांच्या सामाजिक संबंधावर परिणाम झाला आहे, ज्यामुळे कौटुंबिक संबंध आणि मैत्रीवर नकारात्मक परिणाम झाला. समोरासमोर संवाद साधने कठीण झाले.’ हे अध्ययन केवळ 17 ते 29 वर्षे वयोगटातील महिलांचा अभ्यास करण्यात आला. सर्वच वयोगटातील स्त्री-पुरुषांचा अभ्यास केला तर यापेक्षा जास्त भयावह अभ्यास नक्कीच पुढे येईल.’⁷

“समोरासमोर संवाद साधण्याऐवजी सोशल मीडिया संवादाचा वापर केल्याने केवळ विद्यमान नातेसंबंधावरच परिणाम होत नाही तर नवीन नातेसंबंध निर्माण करण्याच्या क्षमतेवरही परिणाम होऊ शकतो.”⁸

‘कुटुंबातील 4 लोक सुद्धा एकत्र बसत नाहीत. आपल्याच नात्यांपासून लोक दूर जात आहेत. सोशल मीडियाचा व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो आहे. मानसिक ताण वाढतो. एकत्र असूनही एकटेपणाचा अनुभव येतो. नैराश्य वाढते. नातेसंबंधावर परिणाम होतो. सोशल मीडियावरील शाब्दिक खेळांमुळे संशयाचे, उपेक्षेचे नाते निर्माण होऊ लागते. अविश्वास, अस्वस्थता, असुरक्षितता वाढू लागते. सोशल मीडियातून निर्माण झालेले विवाहबाह्य संबंध, सतत चॅटिंग यामुळे पती-पत्नीच्या नात्यात दुरावा निर्माण होतो. रात्री उशिरापर्यंत चॅटिंग, अपुरी झोप, चिडचिड यामुळे मानसिक स्वास्थ्यावर देखील परिणाम होतो. या सर्वांचा परिणाम कौटुंबिक सौख्यावर व नातेसंबंधावर होत असतो.’⁹

प्रत्येक जण मोबाईल किंवा सोशल मीडियामध्ये व्यस्त असल्यामुळे कुटुंबासोबत वेळ घालवण्याचे प्रमाण कमी होते. त्यामुळे नातेसंबंधांमध्ये दुरावा वाढतो. डिजिटल साधनांचा अतिवापर केल्यामुळे पालक-मुलांमध्ये व पती-पत्नीमध्ये मतभेद निर्माण होऊ शकतात. ज्यामुळे कुटुंबात तणाव वाढतो. डिजिटल व्यसनाने काही लोक घरातील जबाबदाऱ्या, अभ्यास किंवा काम याकडे दुर्लक्ष करतात. याचा कुटुंबाच्या व्यवस्थेवर परिणाम होतो. डिजिटल साधनांवर जास्त अवलंबून राहिल्यामुळे प्रत्यक्ष संवादाची सवय कमी होते आणि सामाजिक कौशल्यात घट होते. डिजिटल साधनांच्या अती वापरामुळे कुटुंबातील, संवाद, नातेसंबंध आणि समन्वयावर नकारात्मक परिणाम होतो. सोशल मीडियाचा अति वापर केल्यामुळे मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक विकासावर नकारात्मक परिणाम दिसून येतात. मुले इंस्टाग्राम, फेसबुक व्हाट्सअॅप सारख्या ॲपवर जास्त वेळ घालवतात. त्यामुळे अभ्यासाकडे लक्ष कमी होते आणि शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम होतो. ‘सोशल मीडियावरील ट्रेडिंग गोष्टींचा पाठलाग करण्यात तरुण आपला मौलवान वेळ वाया घालवतात ज्यामुळे

अभ्यास आणि इतर महत्वाच्या कामांसाठी वेळ कमी मिळतो.¹⁰ सोशल मीडियावर इतरांची तुलना केल्यामुळे मुलांमध्ये निराशा, आत्मविश्वासाची कमी आणि तणाव निर्माण होतो. ‘अमेरिकेच्या जनरल सर्जन सोशल मिडीयाच्या वापराविषयी म्हणतात सोशल मीडियाचा किशोरवयीन मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर दुष्परिणाम होतो.जे किशोरवयीन मुले सोशल मीडियावर दिवसातून तीन तासांपेक्षा जास्त वेळ घालवतात त्यांना नैराश्य किंवा चिंता होण्याचा धोका दुप्पट होतो.’¹¹ मोबाईल आणि इंटरनेटचा जास्त वापर केल्यामुळे डोळ्यांचे त्रास, झोपेची कमतरता आणि शारीरिक हालचाली कमी होतात. मुले प्रत्यक्ष खेळणे किंवा मित्रांशी भेटण्याऐवजी ऑनलाइन जास्त वेळ घालवतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष संवाद आणि सामाजिक कौशल्य कमी होते. ज्याचा मुलांच्या विचारसरणीवर नकारात्मक प्रभाव पडतो. ‘बहुतेक सोशल मीडिया ॲपसाठी वापरकर्त्यांचे वय किमान 16 वर्ष असणे आवश्यक आहे परंतु युएस जनरल सर्जनच्या मते 8 ते 12 वर्षे वयोगटातील जवळजवळ 40% मुले आणि 13 ते 17 वर्षे वयोगटातील 95 % मुले सोशल मीडिया ॲप वापरतात. ही अत्यंत चिंतनीय बाब आहे.’¹² डॉ. एश्लेमन हे सोशल मीडियाच्या नकारात्मक परिणामांवर चर्चा करताना म्हणतात, ‘जर तुम्ही लहान मुलांना सोशल मीडिया वापरण्याची परवानगी देत असाल तर त्या सोशल मीडियावर जे काही दिसते आहे ते खूप गांभीर्याने घेऊ नये, त्यापासून आपण कसे सुरक्षित असावे, हे सर्व आभासी आहे अशी मुलांशी चर्चा करणे,याविषयावर मुलांशी संवाद साधणे आवश्यक आहे.’¹³

‘सोशल मीडियावर विद्यार्थ्यांसोबत लैंगिक शोषणही केले जाते, कधी कधी यासाठी आर्थिक खंडणी देखील मागणी केली जाते, बेकायदेशीरपणे तयार केलेली औषधे विकण्यासाठीही अशा मुलांना लक्ष बनवले जाते.’¹⁴ कुटुंबात जर संवाद राहिला नाही तर या सगळ्यांचे फार भयानक परिणाम मुलाला व संपूर्ण कुटुंबाला भोगावे लागतात. म्हणून कुटुंबात आपसात संवाद होणे आणि ते सुलभ होणे अत्यंत आवश्यक आहे. मुलाला कुटुंबातील इतर सगळ्या व्यक्तीसोबत जर सहजता वाटली तर मुलं त्याच्या सोबत घडणाऱ्या घरातील किंवा घराबाहेरील किंवा सोशल मीडियावरील घटना सुद्धा कुटुंबाशी शेअर करू शकेल.

डिजिटल युगातील कौटुंबिक नातेसंबंध याविषयी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोण :

आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे कुटुंबातील नातेसंबंधांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. व्हाट्सअॅप, फेसबुक आणि इंस्टाग्राम सारख्या माध्यमांमुळे समाजाचे स्वरूप बदलले आहे. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने या बदलांचा कुटुंबाच्या रचना, संवाद आणि

नातेसंबंधावर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम दिसून येतात. यासंदर्भात सामाजशास्त्रीय दृष्टीकोण समजून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोन - संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टीकोनानुसार डिजिटल माध्यमे कुटुंबातील संवाद आणि माहितीची देवाणघेवाण करतात. दूर राहणारे सदस्य ही संपर्कात राहतात त्यामुळे कुटुंबातील एकात्मता काही प्रमाणात टिकून राहते.

संघर्षवादी दृष्टिकोन- संघर्षवादी दृष्टिकोनानुसार डिजिटल साधनांचा अतिवापर केल्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये सत्ता, संबंध, पिढीतील अंतर आणि मतभेद वाढू शकतात. पालक-मुलामध्ये मोबाईल वापराबाबत वाद निर्माण होण्याची शक्यता असते.

प्रतिकात्मक परस्पर संवाद दृष्टिकोन – या दृष्टिकोनानुसार कुटुंबातील सदस्यांमधील संवाद आणि प्रतिकात्मक अर्थ महत्त्वाचे असतात. डिजिटल माध्यमांमुळे संवादाची पद्धत बदलून मेसेज, इमोजी आणि ऑनलाईन संवाद वाढला आहे. ज्यामुळे नातेसंबंधांची अभिव्यक्ती बदलली आहे.

समाजशास्त्र दृष्टिकोनातून पाहता डिजिटल युगाने कुटुंबातील नातेसंबंधांमध्ये नव्या संधी आणि नवे आव्हाने निर्माण केली आहेत. योग्य आणि मर्यादित वापर केल्यास डिजिटल माध्यमे कुटुंबातील संवाद व एकात्मता वाढवून शकतात पण अतिवापर केल्यास नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होऊ शकतो.

उपाययोजना :

- कुटुंबातील सदस्यांनी मोबाईल आणि सोशल मीडियाचा वापर मर्यादित आणि नियोजित पद्धतीने करावा.
- व्हाट्सअप, इंस्टाग्राम किंवा फेसबुक यांचा अतिवापर टाळणे आवश्यक आहे.
- दररोज काही वेळ मोबाईल पासून दूर राहून कुटुंबासोबत संवाद, चर्चा किंवा एकत्र जेवण करण्याची सवय लावावयांस हवी.
- पालक आणि मुलांना डिजिटल माध्यमांचा योग्य वापर, सुरक्षितता आणि जबाबदारी याबद्दल मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.
- पालकांनी मुलांच्या मोबाईल व इंटरनेट वापरावर योग्य देखरेख ठेवावी आणि योग्य मार्गदर्शन करत रहावे.

- कुटुंबातील सदस्यांनी भावना, समस्या आणि विचार प्रत्यक्ष बोलून व्यक्त करण्याची सवय ठेवावी.
- कुटुंबाने एकत्र खेळ, सांस्कृतिक कार्यक्रम, प्रवास किंवा सामाजिक उपक्रम यामध्ये सहभागी व्हावे.

संदर्भ सूची:

1. Source: Maharashtra Times <https://share.google/AjSsFJwEvGmxYTxVs>
2. Source: Testbook <https://share.google/XwJFc3NKIGGw4CBou>
3. Source: Testbook <https://share.google/XwJFc3NKIGGw4CBou>
4. ibid
5. Source: Testbook <https://share.google/XwJFc3NKIGGw4CBou>
6. Source: Testbook <https://share.google/XwJFc3NKIGGw4CBou>
7. Source: Lokmat.com <https://share.google/N3NVkJhBF2IKArxyJ>
8. Source: Maharashtra Times <https://share.google/Bje2egpa8e78pKJfN>
9. Source: Testbook <https://share.google/XwJFc3NKIGGw4CBou>
10. Source: Maharashtra Times <https://share.google/AjSsFJwEvGmxYTxVs>
11. <https://share.google/ECvF19JcYOE85ki4>
12. Source: Cleveland Clinic Health Essentials
<https://share.google/QAZOwGgUjXKympgb0>
13. ibid

**भारताची परराष्ट्र धोरणे आणि जागतिक नेतृत्वाची दिशा : सॉफ्ट पॉवरच्या
माध्यमातून प्रभाव वाढविण्याचे प्रयत्न****डॉ. अनिल रा. कडू****राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, स्व. पंचफुलाबाई पावडे कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय वरूड,
जिल्हा - अमरावती, 444 906****गोषवारा :**

भारताची परराष्ट्र धोरणे गेल्या काही दशकांत अधिक सक्रिय आणि व्यापक झाली आहेत. जागतिकीकरणाच्या युगात केवळ लष्करी किंवा आर्थिक शक्तीवर आधारित प्रभाव पुरेसा नसून सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातूनही देश आपली जागतिक प्रतिमा आणि प्रभाव वाढवू शकतो. भारताने योग, आयुर्वेद, बौद्ध वारसा, लोकशाही मूल्ये, भारतीय चित्रपटसृष्टी, माहिती तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक वारसा यांच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर सॉफ्ट पॉवर निर्माण केली आहे. या माध्यमांद्वारे भारताने आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविणे, जागतिक मंचावर नेतृत्वाची भूमिका बजावणे आणि विविध देशांशी सकारात्मक संबंध प्रस्थापित करणे यावर भर दिला आहे. या संशोधनात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सॉफ्ट पॉवरचे महत्त्व, त्याची साधने आणि जागतिक पातळीवर भारताचा प्रभाव वाढविण्यातील त्याची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणातील संधी व आव्हानांचे चिकित्सक विश्लेषणही या अभ्यासातून करण्यात आले आहे.

Keywords:

परराष्ट्र धोरण, सॉफ्ट पॉवर, सांस्कृतिक कूटनीती, जागतिक नेतृत्व, भारताची जागतिक भूमिका, योग व आयुर्वेद, भारतीय संस्कृती.

प्रस्तावना :

आजच्या जागतिक राजकारणात एखाद्या देशाची ताकद केवळ त्याच्या लष्करी किंवा आर्थिक सामर्थ्यावर अवलंबून नसून त्या देशाच्या सांस्कृतिक प्रभावावर, मूल्यांवर आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवरही अवलंबून असते. या संदर्भात “सॉफ्ट पॉवर” ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. सॉफ्ट पॉवर म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या संस्कृती, विचारसरणी, मूल्ये, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक प्रभाव यांच्या माध्यमातून इतर देशांवर प्रभाव निर्माण करणे.

भारत हा प्राचीन संस्कृती, विविधता आणि समृद्ध परंपरांचा देश आहे. योग, आयुर्वेद, बौद्ध तत्त्वज्ञान, भारतीय चित्रपटसृष्टी, खाद्यसंस्कृती, लोकशाही व्यवस्था आणि माहिती तंत्रज्ञान यांमुळे भारताला जागतिक स्तरावर विशेष ओळख प्राप्त झाली आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात या सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांचा प्रभावी वापर करून सॉफ्ट पॉवर वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अलीकडील काळात भारताने आंतरराष्ट्रीय योग दिन, सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम, विकास सहकार्य, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि मानवी मदतीच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढवला आहे. तसेच विविध आंतरराष्ट्रीय मंचांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत भारताने जागतिक नेतृत्वाची दिशा स्पष्ट केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात सॉफ्ट पॉवरचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
2. सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातून भारताचा जागतिक प्रभाव कसा वाढत आहे याचा अभ्यास करणे.
3. भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणातील संधी व आव्हानांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, वृत्तपत्रे आणि इंटरनेटवरील विश्वसनीय स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण करून भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणाचे स्वरूप, त्याचे परिणाम आणि जागतिक प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

आशय विश्लेषण :

1) भारताची सॉफ्ट पॉवर :

भारताची सॉफ्ट पॉवर ही प्रामुख्याने त्याच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, लोकशाही मूल्ये, बौद्धिक परंपरा आणि सामाजिक विविधतेवर आधारित आहे. सॉफ्ट पॉवर म्हणजे एखाद्या देशाने लष्करी किंवा आर्थिक दबाव न वापरता आपल्या संस्कृती, मूल्ये, विचारसरणी आणि ज्ञानाच्या माध्यमातून इतर देशांवर प्रभाव निर्माण करणे. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात या सॉफ्ट पॉवरच्या साधनांचा प्रभावी वापर करून जागतिक स्तरावर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय संस्कृती आणि परंपरा ही भारताच्या सॉफ्ट पॉवरची सर्वात महत्त्वाची साधने आहेत. योग, आयुर्वेद, बौद्ध आणि हिंदू तत्त्वज्ञान यांसारख्या भारतीय ज्ञानपरंपरांनी जगभरातील लोकांना

आकर्षित केले आहे. विशेषतः योगाला जागतिक स्तरावर मोठी लोकप्रियता मिळाली आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जून हा दिवस “आंतरराष्ट्रीय योग दिन” म्हणून घोषित केल्यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक प्रभावाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली आहे. आयुर्वेद आणि पारंपरिक भारतीय औषधपद्धती देखील अनेक देशांमध्ये स्वीकारली जात असून त्यामुळे भारताची सॉफ्ट पॉवर अधिक मजबूत झाली आहे.

भारतीय चित्रपटसृष्टी आणि मनोरंजन उद्योग देखील भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचे प्रभावी साधन आहे. विशेषतः हिंदी चित्रपटसृष्टी (बॉलिवूड) आणि भारतीय संगीत जगभरात लोकप्रिय झाले आहे. मध्य आशिया, आफ्रिका, मध्य पूर्व आणि दक्षिण आशियातील अनेक देशांमध्ये भारतीय चित्रपट आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांना मोठी पसंती मिळते. यामुळे भारतीय संस्कृती, भाषा आणि जीवनशैलीची जागतिक ओळख निर्माण झाली आहे.

भारतीय लोकशाही व्यवस्था आणि बहुसांस्कृतिक समाजव्यवस्था हे देखील भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचे महत्वाचे घटक आहेत. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताची ओळख आहे. विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या समाजात शांततेने सहअस्तित्व टिकवून ठेवण्याची भारताची क्षमता अनेक देशांसाठी प्रेरणादायी ठरते. त्यामुळे भारताची प्रतिमा सहिष्णु आणि लोकशाही मूल्यांना महत्त्व देणाऱ्या राष्ट्राची बनली आहे. माहिती तंत्रज्ञान आणि ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था ही देखील भारताच्या सॉफ्ट पॉवरची एक महत्वाची बाजू आहे. भारतीय तंत्रज्ञ, वैज्ञानिक आणि व्यावसायिक जगभरात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. विशेषतः अमेरिकेसह अनेक विकसित देशांमध्ये भारतीय तज्ज्ञांनी तंत्रज्ञान आणि संशोधन क्षेत्रात मोठे योगदान दिले आहे. यामुळे भारताची बौद्धिक क्षमता आणि ज्ञानपरंपरा जगभरात मान्यता पावत आहे.

याशिवाय भारतीय प्रवासी समाज (Indian Diaspora) हा भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचा एक प्रभावी घटक आहे. जगातील अनेक देशांमध्ये स्थायिक झालेल्या भारतीयांनी त्या देशांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यामुळे त्या देशांमध्ये भारताविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. एकूणच पाहता, भारतीय संस्कृती, योग व आयुर्वेद, चित्रपटसृष्टी, लोकशाही मूल्ये, माहिती तंत्रज्ञान आणि भारतीय प्रवासी समाज ही भारताच्या सॉफ्ट पॉवरची प्रमुख साधने आहेत. या साधनांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढविण्याचा प्रयत्न केला असून त्यामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा अधिक बळकट झाली आहे.

2) सॉफ्ट पॉवरद्वारे भारताचा वाढता जागतिक प्रभाव :

गेल्या काही दशकांत भारताने सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढविण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केला आहे. सॉफ्ट पॉवर म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या संस्कृती, मूल्ये, विचारसरणी आणि ज्ञानाच्या माध्यमातून इतर देशांवर प्रभाव निर्माण करणे. भारताने आपल्या सांस्कृतिक परंपरा, लोकशाही मूल्ये, ज्ञानपरंपरा आणि मानवीय सहकार्य यांच्या माध्यमातून जागतिक पातळीवर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण केली आहे.

भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे योग आणि आयुर्वेद यांचा जागतिक प्रसार होय. योग ही भारताची प्राचीन साधना असून आज ती जगभरातील लोकांच्या जीवनशैलीचा भाग बनली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने २१ जून हा दिवस “आंतरराष्ट्रीय योग दिन” म्हणून घोषित केल्यानंतर अनेक देशांमध्ये योगाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. यामुळे भारताची सांस्कृतिक ओळख आणि प्रभाव आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक मजबूत झाला आहे. त्याचप्रमाणे आयुर्वेद आणि पारंपरिक भारतीय औषधपद्धतीला देखील जगभरात वाढती मान्यता मिळत आहे. भारताची सॉफ्ट पॉवर वाढविण्यात भारतीय संस्कृती, कला, साहित्य आणि चित्रपटसृष्टीचा देखील मोठा वाटा आहे. भारतीय चित्रपट, संगीत आणि नृत्यप्रकार अनेक देशांमध्ये लोकप्रिय झाले आहेत. विशेषतः बॉलिवूड चित्रपटांनी मध्य आशिया, आफ्रिका आणि मध्यपूर्वेतील देशांमध्ये मोठी लोकप्रियता मिळवली आहे. या माध्यमातून भारतीय संस्कृती आणि जीवनशैलीची जागतिक ओळख निर्माण झाली आहे.

भारतीय लोकशाही व्यवस्था आणि बहुसांस्कृतिक समाजव्यवस्था ही देखील भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचा महत्त्वाचा आधार आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताची ओळख आहे. विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या समाजात शांततेने सहअस्तित्व टिकवून ठेवण्याची भारताची क्षमता अनेक देशांसाठी प्रेरणादायी ठरते. त्यामुळे भारताची प्रतिमा लोकशाही मूल्यांना महत्त्व देणाऱ्या राष्ट्राची बनली आहे. याशिवाय भारताने विकास सहकार्य आणि मानवीय मदतीच्या माध्यमातूनही जागतिक प्रभाव वाढविला आहे. आफ्रिका, आशिया आणि इतर विकसनशील देशांमध्ये भारताने शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात सहकार्य केले आहे. विविध संकटांच्या काळात भारताने अनेक देशांना औषधे, अन्नधान्य आणि इतर मदत पुरविली आहे. विशेषतः जागतिक महामारीच्या काळात भारताने अनेक देशांना लस आणि औषधे पुरवून आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे उदाहरण घालून दिले. भारतीय प्रवासी समाज देखील भारताच्या सॉफ्ट

पॉवरमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो. जगातील अनेक देशांमध्ये राहणारे भारतीय उद्योग, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि राजकारण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. त्यामुळे त्या देशांमध्ये भारताविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत होते. एकूणच पाहता, सांस्कृतिक वारसा, लोकशाही मूल्ये, ज्ञानपरंपरा, विकास सहकार्य आणि भारतीय प्रवासी समाज यांच्या माध्यमातून भारताने सॉफ्ट पॉवरचा प्रभावी वापर करून जागतिक स्तरावर आपली प्रतिमा आणि प्रभाव वाढविला आहे. भविष्यातही भारताने या सॉफ्ट पॉवरच्या साधनांचा अधिक प्रभावी वापर केल्यास जागतिक राजकारणात भारताची भूमिका अधिक मजबूत होण्याची शक्यता आहे.

3) सॉफ्ट पॉवर धोरणातील आव्हाने :

भारताने आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक वारसा, लोकशाही मूल्ये, ज्ञानपरंपरा आणि सामाजिक विविधतेच्या माध्यमातून सॉफ्ट पॉवरचा प्रभावी वापर करून जागतिक स्तरावर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणासमोर काही महत्त्वाची आव्हाने देखील आहेत. या आव्हानांचा विचार करून त्यावर योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते.

सर्वप्रथम, जागतिक स्तरावर वाढती स्पर्धा हे भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणासमोरील एक मोठे आव्हान आहे. अमेरिका, चीन, युरोपियन देश, जपान आणि दक्षिण कोरिया यांसारखे देशही आपल्या संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि माध्यमांच्या माध्यमातून सॉफ्ट पॉवर वाढविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. उदाहरणार्थ, अमेरिकेची सांस्कृतिक प्रभावीता, चीनची सांस्कृतिक कूटनीती आणि दक्षिण कोरियाची 'के-पॉप' आणि मनोरंजन उद्योगामुळे निर्माण झालेली लोकप्रियता ही भारतासाठी स्पर्धात्मक ठरते. त्यामुळे भारताने आपल्या सांस्कृतिक संसाधनांचा अधिक प्रभावी वापर करण्याची आवश्यकता आहे.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे भारतातील काही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समस्या. गरीबी, बेरोजगारी, सामाजिक विषमता, धार्मिक तणाव किंवा राजकीय मतभेद यांसारख्या मुद्द्यांमुळे कधी कधी भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा प्रभावित होऊ शकते. जागतिक माध्यमांमध्ये या मुद्द्यांवर चर्चा होत असल्यामुळे भारताच्या सॉफ्ट पॉवरच्या प्रभावावर काही प्रमाणात परिणाम होऊ शकतो.

तिसरे आव्हान म्हणजे सॉफ्ट पॉवरच्या प्रसारासाठी आवश्यक असलेल्या संस्थात्मक समन्वयाचा अभाव. सांस्कृतिक कूटनीती प्रभावीपणे राबविण्यासाठी सरकार, सांस्कृतिक संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि माध्यमे यांच्यात समन्वय असणे आवश्यक असते. भारतामध्ये या क्षेत्रात काही प्रमाणात प्रगती झाली असली तरीही अधिक नियोजनबद्ध आणि दीर्घकालीन धोरणाची गरज आहे.

तसेच भारताच्या सांस्कृतिक संपत्तीचा जागतिक स्तरावर प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात संसाधने आणि पायाभूत सुविधा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. अनेकदा सांस्कृतिक कार्यक्रम, भाषा शिक्षण केंद्रे किंवा शैक्षणिक देवाणघेवाण कार्यक्रमांचा विस्तार मर्यादित राहतो. त्यामुळे भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचा प्रभाव अपेक्षेइतका व्यापक होत नाही. डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव वाढत असताना माहिती युद्ध (Information Warfare) आणि चुकीची माहिती (Misinformation) ही देखील एक नवीन आव्हाने बनली आहेत. सामाजिक माध्यमांवर चुकीची माहिती किंवा नकारात्मक प्रचार केल्यामुळे एखाद्या देशाची प्रतिमा प्रभावित होऊ शकते. त्यामुळे भारताने डिजिटल कूटनीती आणि माहिती व्यवस्थापनावर अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे.

याशिवाय भारतीय भाषांचा, साहित्याचा आणि सांस्कृतिक वारशाचा जागतिक स्तरावर प्रसार मर्यादित प्रमाणात होत असल्याचेही दिसून येते. इंग्रजीच्या प्रभावामुळे भारतीय भाषांचा जागतिक प्रसार अपेक्षेइतका झाला नाही. त्यामुळे भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा व्यापक प्रचार करण्यासाठी अधिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. एकूणच पाहता, भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणासमोर जागतिक स्पर्धा, सामाजिक व आर्थिक आव्हाने, संस्थात्मक समन्वयाचा अभाव आणि डिजिटल माहिती युद्ध यांसारखी अनेक आव्हाने आहेत. या आव्हानांवर प्रभावी उपाययोजना करून भारताने आपल्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक सामर्थ्याचा योग्य वापर केल्यास जागतिक स्तरावर भारताची सॉफ्ट पॉवर अधिक मजबूत होऊ शकते.

निष्कर्ष :

आजच्या जागतिक राजकारणात एखाद्या देशाचा प्रभाव केवळ लष्करी किंवा आर्थिक शक्तीवर अवलंबून नसून त्या देशाच्या सांस्कृतिक प्रभावावर, मूल्यांवर आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवरही मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतो. या संदर्भात “सॉफ्ट पॉवर” ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये सॉफ्ट पॉवरचा प्रभावी वापर करून जागतिक स्तरावर आपली सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताची प्राचीन संस्कृती, विविधता आणि समृद्ध ज्ञानपरंपरा ही त्याच्या सॉफ्ट पॉवरची प्रमुख आधारभूत शक्ती आहेत. योग, आयुर्वेद, बौद्ध आणि हिंदू तत्त्वज्ञान, भारतीय कला, साहित्य, चित्रपटसृष्टी आणि सांस्कृतिक परंपरा यांमुळे भारताला जागतिक स्तरावर विशेष ओळख प्राप्त झाली आहे. विशेषतः आंतरराष्ट्रीय योग दिनाच्या माध्यमातून भारताने आपल्या सांस्कृतिक वारशाचा प्रभाव जगभर पोहोचविण्यात यश मिळवले आहे. यामुळे भारताची सांस्कृतिक कूटनीती अधिक मजबूत झाली आहे. याशिवाय भारतीय लोकशाही व्यवस्था,

बहुसांस्कृतिक समाजव्यवस्था आणि सहिष्णुतेची परंपरा यांमुळे भारताची प्रतिमा एक जबाबदार आणि लोकशाही मूल्यांना महत्त्व देणाऱ्या राष्ट्राची बनली आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील भारताची प्रगती, जागतिक स्तरावर कार्यरत भारतीय तज्ञ आणि भारतीय प्रवासी समाज यांनीही भारताच्या सॉफ्ट पॉरच्या विस्तारात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

भारताने विकास सहकार्य, शैक्षणिक देवाणघेवाण आणि मानवीय मदतीच्या माध्यमातूनही अनेक देशांशी सकारात्मक संबंध निर्माण केले आहेत. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात दिलेले सहकार्य भारताच्या जागतिक प्रतिमेला बळकटी देणारे ठरले आहे. त्यामुळे भारताची प्रतिमा एक सहकार्यशील आणि विश्वासाह भोगीदार म्हणून निर्माण झाली आहे. तथापि, भारताच्या सॉफ्ट पॉर धोरणासमोर काही आव्हानेही आहेत. जागतिक स्तरावर वाढती स्पर्धा, काही सामाजिक आणि आर्थिक समस्या, तसेच सांस्कृतिक कूटनीतीसाठी आवश्यक असलेला संस्थात्मक समन्वय या बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे माहितीचा वेगाने प्रसार होत असल्यामुळे सकारात्मक प्रतिमा टिकवून ठेवण्यासाठी प्रभावी डिजिटल कूटनीतीचीही आवश्यकता आहे.

एकूणच पाहता, भारताने आपल्या सांस्कृतिक वारशाचा, लोकशाही मूल्यांचा आणि ज्ञानपरंपरेचा प्रभावी वापर करून सॉफ्ट पॉरच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर प्रभाव वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भविष्यातही भारताने या सॉफ्ट पॉर साधनांचा अधिक नियोजनबद्ध आणि प्रभावी वापर केल्यास जागतिक राजकारणात भारताची भूमिका अधिक मजबूत होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक नेतृत्वाच्या दिशेने पुढे जात असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ :

1. काळे, बी. एस. (२०१८), आंतरराष्ट्रीय संबंध, नागपूर : पिंपळापुरे प्रकाशन.
2. जोशी, एस. व्ही. (२०१९), भारताचे परराष्ट्र धोरण, पुणे : विद्या प्रकाशन.
3. देशपांडे, व्ही. जी. (२०१७), आंतरराष्ट्रीय राजकारण, पुणे : डायमंड प्रकाशन.
4. कुलकर्णी, एस. एम. (२०१६), भारताची परराष्ट्र नीती, मुंबई : हिमालय प्रकाशन.
5. पाटील, आर. बी. (२०१५), आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे सिद्धांत, पुणे : फडके प्रकाशन.
6. सावंत, डी. एस. (२०२०), जागतिक राजकारण आणि भारत, पुणे : विद्या प्रकाशन.
7. भारत सरकार, परराष्ट्र मंत्रालय (२०२३), वार्षिक अहवाल, नवी दिल्ली.
8. यादव, पी. के. (२०१८), आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप, पुणे : साईनाथ प्रकाशन.

करवीर संस्थानातील जिजाबाई यांचे प्रशासकीय कार्य**कु.भाग्यश्री गिरिधर घुरडे**

संशोधक , इतिहास विभाग, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

ई-मेल.bnikhade351@gmail.com**प्रा.डॉ.चंद्रशेखर तुकारामजी क्षिरसागर**

मार्गदर्शक , इतिहास विभाग प्रमुख, राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगाव

तह-नरखेड जि.नागपूर

सारांश-

संभाजी महाराजांच्या निधनानंतर जिजाबाई यांनी अनेक संकटावर मात करून कोल्हापूर राज्याची प्रशासकीय घडी नीट बसवली .पोर्तुगीज, पेशवे व इंग्रज या सामर्थ्यशाली सत्तांच्या आव्हानांना सामोरे जाऊन कोल्हापूर राज्याचे संरक्षण केले. त्यांच्या ठिकाणी बुद्धीचातुर्य , पराक्रम, धाडस, कर्तृत्व आणि दूरदृष्टी हे गुण होते. त्याच गुणांच्या जोरावर त्यांनी स्वतः १२ ते १३ वर्षे राज्य प्रतिनिधी म्हणून कोल्हापूर राज्याचा राज्यकारभार यशस्वीपणे पार पाडला यामधून त्यांची कुशल कर्तबगारी सिद्ध होते दरबारातील शिस्त प्रशासनातील अचूक निर्णय कडक कायदे यामधून त्यांनी राज्यकारभारात सुसूत्रता आणली. जिजाबाईंनी संभाजी महाराजांच्या पश्चात राज्यकारभार सांभाळला असला तरी संभाजी महाराज हयातीत असल्यापासून त्यांचा सक्रिय सहभाग असल्याचे दिसून येते. परिणामी कोल्हापूर राज्याचा दक्षिण महाराष्ट्रात दरारा वाढण्यास मदत झाली. महाराणी जिजाबाई यांनी केलेला राज्यकारभार त्यामध्ये आलेल्या अडचणी कुणबीणींचा प्रशासनातील सहभाग जिजाबाईंचे न्यायदान सनदा याशिवाय त्यांनी राज्यकारभाराच्या माध्यमातून कोल्हापूरच्या हितासाठी केलेल्या विविध बदलांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

बीज शब्द(Keywords)

मराठा इतिहास, करवीर संस्थान, करवीर संभाजी पहिले, करवीर जिजाबाई ,प्रशासकीय, न्यायव्यवस्था, महसूल व्यवस्था ,सामाजिक व धार्मिक कार्य ,

स्त्री नेतृत्व

संशोधनाची उद्दिष्टे(Objective of Research)

- १) करवीर संस्थानातील जिजाबाईंच्या प्रशासकीय कार्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे
- २) जिजाबाईंच्या प्रशासकीय कार्याचे ऐतिहासिक स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ३) जिजाबाईंच्या प्रशासनामुळे करवीर संस्थानातील सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत झालेला बदल व परिणामांचा अभ्यास करणे

- ४) करवीर संस्थानातील प्रशासन न्यायव्यवस्था महसूल व्यवस्था आणि संरक्षण व्यवस्थापन यांचे विश्लेषण करणे.
- ५) जिजाबाईंनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणांमुळे लोक जीवनावर झालेले परिणाम अभ्यासणे.
- ६) मराठा प्रशासन व्यवस्थेच्या विकासात जिजाबाईंच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.
- ७) मराठा इतिहासात त्रिनेतृत्वाच्या संदर्भात जिजाबाईंची भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) या संशोधनात प्रामुख्याने ऐतिहासिक संशोधन पद्धती (Historical Method) वापरण्यात आली आहे. या पद्धतीद्वारे भूतकाळातील घटना, व्यक्ती व प्रशासनाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करून त्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तसेच अभ्यासात पुढील पद्धतींचाही वापर करण्यात आला आहे:

१. वर्णनात्मक पद्धत (Descriptive Method)

या पद्धतीच्या साहाय्याने करवीर संस्थानातील जिजाबाई यांच्या प्रशासकीय कार्याचे वर्णनात्मक स्वरूपात स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

२. विश्लेषणात्मक पद्धत (Analytical Method)

उपलब्ध ऐतिहासिक माहितीचे विश्लेषण करून जिजाबाई यांच्या प्रशासनातील वैशिष्ट्ये, धोरणे व परिणाम स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

३. तुलनात्मक पद्धत (Comparative Method)

मराठा प्रशासन व्यवस्थेतील इतर घटकांच्या तुलनेत जिजाबाई यांच्या कार्याचे स्थान व महत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधन साधने (Sources of Research)

या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

१. प्राथमिक साधने (Primary Sources)

प्राथमिक साधने ही ऐतिहासिक संशोधनाची महत्त्वाची साधने मानली जातात. यामध्ये पुढील स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे:

बखरी (Marathi Bakhar literature)

पत्रव्यवहार व राजकीय कागदपत्रे

शिलालेख व ताम्रपट

तत्कालीन प्रशासनिक नोंदी

अभिलेखागारातील दस्तऐवज

२. दुय्यम साधने (Secondary Sources)

दुय्यम साधनांमध्ये इतिहासकारांनी लिहिलेले ग्रंथ, संशोधन प्रबंध, संशोधन लेख व संदर्भग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

मराठा इतिहासावरील संशोधनग्रंथ, इतिहास विषयक जर्नलमधील लेख, संशोधन प्रबंध व प्रकल्प अहवाल, मराठा प्रशासनावरील अभ्यासग्रंथ

३. अभ्यासाची मर्यादा (Limitations of Study)

या संशोधनाचा मुख्य भर करवीर संस्थानातील जिजाबाई यांच्या प्रशासकीय कार्यावर आहे. त्यामुळे त्यांच्या इतर सामाजिक, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक कार्याचा उल्लेख केवळ संदर्भाच्या स्वरूपात करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना-

मराठ्यांच्या इतिहासात करवीर संस्थानाला अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे इ.स. सतराव्या अठराव्या शतकात मराठा सत्तेच्या घडामोडी मध्ये करवीर घराण्याचे भूमिका महत्त्वाची ठरली. हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कोल्हापूरचे भौगोलिक महत्त्व लक्षात घेऊन १६७३ साली कोल्हापूर व पन्हाळ्याला स्वराज्यात सामील करून घेतले. कोल्हापूरच्या इतिहासात पन्हाळा हा अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

११ मार्च १६८९ मध्ये औरंगजेब बादशाहाने तुळजापूर येथे छत्रपती संभाजी महाराजांचे हत्या केली. संभाजी पुत्र शाहू आणि पत्नी येसूबाई यांना कैद करण्यात आले. २० फेब्रुवारी १७०७ मध्ये औरंगजेब बादशाह मृत्यू झाला, मराठ्यांच्या सत्तेमध्ये दुही निर्माण करण्यासाठी आजामशहाने छत्रपती शाहूची सुटका केली ०८ मे १७०७ रोजी शाहूची सुटका झाली शाहूच्या परत येण्यामुळे मराठ्यांमध्ये सत्ता संघर्षाला सुरुवात झाली. मराठ्यांच्या राज्यावर शाहूचा काहीच हक्क नाही, असे राजाराम महाराजांची पत्नी महाराणी ताराबाईचे म्हणणे होते. त्यामुळे ताराबाई विरुद्ध शाहू असा भाऊबंदकीचा संघर्ष निर्माण झाला १२ ऑक्टोबर १७०७ मध्ये खेड येथे वारसा संघर्षाची चकमक उडाली. या लढाईचा परिणाम म्हणजे शाहू महाराजांचा विजय आणि ताराबाईचा पराभव झाला. या विजयामुळे मराठा सत्तेची सूत्रे सातारा व कोल्हापूर अशा दोन स्वतंत्र गाद्यांमध्ये विभागली गेली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सातारा येथे राज्याभिषेक करून घेतला तर ताराबाईंनी १७१० मध्ये कोल्हापूर संस्थानाची स्थापना करून आपला पुत्र करवीर शिवाजी पहिले यांना गादीवर बसवले १७१४ मध्ये सत्तांतर होऊन राजाराम महाराजांच्या द्वितीय पत्नी राजसबाईचा पुत्र करवीर संभाजी पहिले सत्तेवर आले.

करवीर संभाजी पहिले यांनी इस १७१४ ते १७६० पर्यंत कोल्हापूरच्या गादीवर होते. कारवीरच्या इतिहासात संभाजी महाराजांची कारकीर्द महत्त्वाची आहे. करवीरकर संभाजी महाराजांनी कोल्हापूर राज्यावर ४६ वर्षे राज्य केले. एवढा प्रदिर्घ काळ राज्य करण्याची संधी छत्रपती घराण्यात कोणालाच मिळाली नव्हती. रामचंद्रपंत अमात्यांसारख्या मुंबई मुत्सद्दयांचे मार्गदर्शन त्यांना लाभले. त्यांचा मातोश्री राजसबाई या सुध्दा कारभारात लक्ष घालीत असत. त्यांनी राजकारभारात लक्ष देवून संभाजीने मदत केली. यांनी संभाजी राजे त्यांच्या कालखंडात निजामाबरोबर मैत्रीचे संबंध निर्माण झाले. इस १७२८ पालखेडच्या युद्धात सहभागी होते. करवीर संभाजी आणि छत्रपती शाहू यांच्या २७ फेब्रुवारी १७३१ रोजी भेट झाली. दोन्ही राजबंधू १३ एप्रिल १७७१ रोजी वारणा तह झाला. वारणा नदीने दोन्ही राज्याची सीमा निश्चित करण्यात आले.

विषय विवेचन -

संभाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर कोल्हापूरचे छत्रपती घराणे सुरक्षित ठेवण्याचे सर्व जबाबदारी त्यांची पत्नी महाराणी जिजाबाई यांच्यावर पडली होती. जिजाबाईंनी संभाजी हयातीत असल्यापासूनच राज्यकारभारत लक्ष घालण्यास सुरुवात केली होती. त्या करवीर संभाजी महाराजांना केवळ सल्ला देत नसत तर सरदारांना आणि कारभारांना प्रत्यक्ष आज्ञाही करत असत. अनेक ठिकाणी त्यावेळच्या पत्रव्यवहारात छत्रपती करवीर संभाजी यांच्याबरोबर जिजाबाई चा उल्लेख 'चौथा वाडा' असा केला गेला आहे. मराठ्यांच्या इतिहासातील स्वतःची राजमुद्रा असणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. " शंभु राजस्य भार्यायां जिजादेव्या धरातले । बालेंदुरि? बर्धिष्णु मुद्रा भद्राय विराजते।" (अर्थ - शंभूची पत्नी जिजादेवी ही स्वतः जवळ उर्जीत बळ अंगीकारून ही मुद्रा स्थापते)

अशी महत्वाकांक्षी मुद्रा जिजाबाईंनी संभाजी जिवंत असताना वापरण्यास प्रारंभ केला होता. वारणेच्या तहाने कोल्हापूर व सातारा या दोन्ही राज्याच्या सीमा निश्चित झाल्याने उभय राज्यात प्रेमाचे व सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित झाले. छत्रपती शाहू महाराजांच्या दबावामुळे पेशव्यांनीही कोल्हापूर बाबत आपली भूमिका मवाळ ठेवली होती. छत्रपती शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन्ही राज्यांचे एकत्रिकरण करण्याचा योग घडून आला, परंतु तो ताराबाई व पेशव्यांच्या राजकीय लालसेपोटी शक्य झाला नाही. सातारचे राज्य आपणास मिळणार नाही, म्हणून जिजाबाईंनी साताराच्या राजकारणात लक्ष न घालता कोल्हापूरच्या गादीच्या विस्तारासाठी आणि भवितव्यासाठी प्रयत्न करून करवीर राज्याचे स्वतंत्र अबाधित राखण्याचे ठरविले. आपला हेतू सिद्धीस नेण्यासाठी जिजाबाईंनी पेशव्यांशी सलोख्याचे संबंध ठेवण्याचे धोरण अंगीकारले. छत्रपती शाहू महाराज ते संभाजी महाराजांच्या

मृत्यूपर्यंत जिजाबाई आणि पेशवे यांचे संबंध सौख्याचे होते. परंतु संभाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर या संबंधात बिगड झाल्याचे दिसून येते. संभाजी महाराजांना पुत्र संतती नसल्यामुळे कोल्हापूरच्या वारसा विषयी प्रश्न निर्माण झाला त्यामुळे जिजाबाई समोर मोठे संकट उभे राहिले. पेशव्यांनी या संधीची वाट पाहत कोल्हापूरचे राज्य खालसा करण्याचा वेत आखला. जिजाबाईंना पेशव्यांच्या धोरणासंबंधी वारंवार शंका येत होती. पेशव्यांनी कोल्हापूरच्या गादीवर आपल्या प्रभावाखालील व्यक्ती दत्तक घेऊन त्यावर बसविण्याचा घाट घातला परंतु जिजाबाईंना ते मान्य नव्हते. त्यांनी पेशव्यांच्या योजनेला विरोध दर्शविला. कोल्हापूर राज्याभोवती अशी दोलनामुळे स्थिती असल्यामुळे राणी जिजाबाईंनी धूर्तपणे प्रथम पेशव्यांच्या विरोधी निजाम सत्तेशी हात मिळवणी करून मैत्रीचे संधान बांधले. कारण कोल्हापूरच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. जिजाबाईंच्या मुत्सेद्देगिरीची कल्पना या प्रसंगाने अत्यंत चांगल्या रीतीने पेशव्यांना आली. असावी. पेशव्यांच्या योजनेला खंडन देऊन जिजाबाईंनी संभाजी महाराजांच्या इच्छेप्रमाणे दत्तक घेऊन करवीरचे स्वतंत्र अबाधित राखण्याचे ठरविले. जिजाबाईंनी संभाजी महाराजांच्या इच्छेप्रमाणे दत्तक घेऊन करवीरचे स्वतंत्र अबाधित राखण्याचे ठरविले. त्यानुसार त्यांनी शरीफजिच्या वंशातील इंदापूर परगण्यातील शहाजीराजे भोसले खानवटकर यांचा मुलगा मानकोजी या दत्तकाला माधवराव पेशव्यांकडून कोल्हापूर राज्याची पेशवाई वस्त्रे व शिक्के मिळून २२ सप्टेंबर १७६२ रोजी दत्तक विधान झाले. विजयादशमीच्या मुहूर्तावर दिनांक २७ सप्टेंबर १७६२ रोजी दत्तपुत्रास सिंहासना रोड केले. त्याचे नामकरण दुसरे शिवाजी असे करण्यात आले.

छत्रपती हे अल्पवयीन असल्यामुळे कोल्हापूर राज्याशी सूत्रे जिजाबाईंनी आपल्या हाती घेऊन त्या राज प्रतिनिधी म्हणून काम पाहू लागल्या इ.स. १७७७ मध्ये दत्तकविधी झाल्यानंतर महाराणी जिजाबाईंनी छत्रपतींना घेऊन नृसिंहवाडी येथे जाण्याचे ठरविले. त्यावेळी दौलतीचे काम जिजाबाईंनी कृष्णराव भगवंतराव अमात्य यास पाहण्यासाठी सांगितले. पण त्यांनी जिजाबाईंना दौलतीचे काम आपल्या हातून होणार नाही असे अमर्यापणे उत्तर दिले. ह्यांचे हे उत्तर ?कू? महाराणी जिजाबाई खूप संतापल्या त्यांनी कृष्णराव भगवंतांना सडेतोडपणे उत्तर दिले. की आपण काम न कराल तर मोठीशी अडचण पडेल असे समजू नये, ते काम यःकश्चित् कुणबीणीकडून चालविला यई? महाराणी जिजाबाईंनी आपल्या माहेरकडील कर्ते व बुद्धीवान सुभेदार येसाजी शिंदे यांना कारभाराची व्यवस्था सांगून गंगू, रंगू, भांगू, नांगू आणि लिंगू अशा पाच शाहण्या कुणबीनींना रिसेळ आळते वडगाव वगैरे ठिकाणी कामे सांगून रवाना केले. या पाच कुणबीणीच काही दिवस कारभार चालवीत होत्या.

कुणबीनीच्या केलेल्या या कारभाराचे पत्रे वाचनीय आहेत, त्यातून त्याकाळचे अर्थकारण समाजजीवन स्पष्ट होते. मद्यपीला दिलेल्या शिक्षा आग आपत्तीस साहाय्य, शेतीला मद?,

सरदारांच्या कर्जाची प्रकरणे, वेठबिगारी पध्दतीला घातलेला आळा, जहागीरदाराकडील वसूली इ. वर पडलेला प्रकाश जिजाबाईचा चोख कारभार स्पष्ट करतो. पन्हाळ्याच्या पायथ्याशी रेडेघा? जवळ गावठी दारुचा गुत्ता होता. मद्यपान प्राशन करणे व सार्वजनिक ठिकाणी दंगा, उपद्रव माजवणे हा काद्याने त्या काळातील गुन्हा समजला जा? असे त्यामुळे असे गैरकृत्य घडु नये म्हणून जिजाबाईचे त्याबाबत तेथील प्रशासक गंगी, की जी पन्हाळा पेट्यामध्ये प्रशासक म्हणून काम कर? होती. तिला सक्त आदेश दिला होता. गंगी हे आदेश पाळण्याबाबत दक्ष असे. अशा प्रकारे जिजाबाईनी कुणबीनींकडून काही काळ कारभार करवून घेतल्याचे आगळेवेगळे उदाहरण ठरले. पेशव्यांना स्वतःविषयी असलेल्या आत्मविश्वाला जिजाबाईच्या वरील आव्हाना मुळे तडा गेला. यावरून जिजाबाईच्या अंगी असलेला पराक्रम, धाडस, कर्तृत्व आणि दुरदृष्टी यांची आपल्याला कल्पना येते. पुढेही त्यांनी अत्यंत चातुर्याने पेशव्यांना, आपल्या कचाट्यात अडकवून ठेवले होते ते खालील करारावरून दिसून येते. कर्नाटकच्या राजकारणात पेशव्यांनी मोठ्या हिरिरीने भाग घे?ला होता हैदरला पराभूत करण्यासाठी त्यांनी स्वता तिन वेळा मोहीम आखली होती कर्नाटकच्या मोहीमेवर जाताना किंवा मोहीम फत्ते करून येताना कोल्हापुरास थांबवून जिजाबाईची मुद्दाम भेट घेत असत.

इ.स.१७६२,१७६३ आणि १७६४ अशा तिन वर्षात पे? वे आणि जिजाबाई यांच्यामध्ये करारही करण्यात आले. इ.स. १७६२ च्या करारानुसार हुकरी, रायबाग, कागल आणि मनोळी या तालुक्यांच्या ठाणेदारांना वठणीवर आणावे आणि कोल्हापूरकरांची ठाणीबसवून द्यावी? याची पुनरावृत्ती करण्यात आली. इ.स.१७६४ च्या कराराद्वारे माधवराव पेशवे यांनी स्वतः हुकरी, रायबाग, कागल चिकोडी आणि मनोली ही सर्व ठाणी जिजाबाईच्या इच्छेप्रमाणे ?सवून दिली. जिजाबाईनी कर्ज काढून पेशव्यांना ०७ लाख रुपये दिले या कर्जाची फेड व्यवस्थीत होऊ शकली नाही त्यामुळे पेशव्यांनी मनोली ? चिकोडी या तालुक्यांचा वसुल पटवर्धनांना करावयास सांगून ह्यांच्याकडे सावकाराची रक्कम भरण्याची व्यवस्था केली. त्यामुळे जिजाबाई व पटवर्धन यांच्यात भांडणे सुरु झाली अशाप्रकारे करवीर राज्यातील ठाणेदारांना वठणीवर आणण्यासाठी जिजाबाईना वेळोवेळी पेशव्यांची गरज भासत असे. अशा परिस्थितीत पेशव्यांचे आपल्या कडील एखादया मुत्सद्दी माणसास करवीर राज्यकारभाराची घडी नीट बसविण्यासाठी कारभारी म्हणून नेमण्याचे योजले. पण जिजाबाईनी पेशव्यांच्या योजनेला नकार दिला महाराणी जिजाबाईनी वरील लेखी कराराव्दारे पेशव्यांकडू? आपल्या राज्याच्या संरक्षणाची हमी मिळविली. अनेक खरपट्टी करून पेशव्यांना त्यांनी आपल्या पाई? तंत्राने वागण्यास भाग पाडले.

लो? कल्याण हा जिजाबाईच्या कारभाराचा केंद्रबिंदु होता. लोकहितकारी राणी या नात्याने काढण्यात आलेली त्यांची आज्ञापत्रे उपलब्ध आहेत. लोककल्याणाकरिता त्यांनी दि. ?? आक्टोबर

???? रोजी वाडी, रत्नागिरी येथे ?माईच्या देवळाजवळ एक ?लाव बांधला या बांधकामात जी कोनशिला बसविली आहे तिच्यावर त्यानी पिरलोकोपकारार्थी जीवन काम दिधले, असे म्हटले आहे. त्याकाळी वैद्यकीय उपचार करणा-या लोकांची कमतरता कोल्हापूर राज्या? भासत होती. महाराणी जिजाबाईनी, गोव्याच्या पोर्तुगीजाकडे एक चांगला वैद्य पाठवून द्यावा अशी मागणी केल्याचे तत्कालीन कागदपत्रात नोंद आहे त्यावेळी गावात कोणी व्यक्ती आजारी पडल्यास गावठी झाडपाल्याच्या उपचाराने गावातीलच त्या संदर्भात ज्ञान असलेले जाणकार व्यक्ती संदर्भात ज्ञान असलेले उपचार करत असत कोष्ट ही ?? वनस्पती आहे. त्यांचे संवर्धन करण्यासाठी त्याचे रोपन करण्याच्या उद्देशाने राणी जिजाबाईनी कोष्टांची नावे गंगीकडे पाठविली. गंगु ही कुणबीन जिजाबाईच्या विश्वासातील होती. तिने कोल्हापूरच्या राज्यकारभारात बरेच योगदान दिल्याचे आढळून येते. गंगीने का कोष्टाच्या कापेची परड्या? व गणेश बागेत रोपण केले होते. शिवाय खंडोजी भोसले, सेट्याजी भोसले व सुभानजी जगताप जग यांच्या बागेतही लावण्यासाठी दिली होती. वरील व्यक्ती गावातीलच वैद्यकीय उपचार जा?णारे सामान्य लोक असावे असे वाटते.

एंकदरी? त्या काळात दवाखान्याची सोय नसल्यामुळे गावठी औषधानेच (वनस्पती औषधीची पाने) उपचार केला जात. अशाप्रकारे राणी जिजाबाईनी आपल्या प्रशासनाच्या माध्यमातून फक्त कोल्हापूर राज्याचे रक्षणच केले असे नाही तर सामाजिक दृष्ट्याही लोकोपयोगी कामे केल्याचे दिसून येते. जिजाबाईच्या प्रशासन काळात त्यांनी स्त्री संक्षमीकरणावर ?? दिला. त्यांच्या राजकारणात कुणबीणीचा विशेष सहभाग होता. त्याचबरोबर सामाजिक धार्मीक क्षेत्रातही सहभाग असल्याचे व त्या कामामध्ये त्यांनी आपला कर्तुत्वाच्या जोरावर ?सा उमटविलेला दिसून येतो. या कुणबीनीची निवड करताना गुणवत्तेला स्थान देऊनच, त्यांची हुशारी, चाणक्षपणा इ. गुणांना स्थान देऊन महाराणी जिजाबाईनी त्यांची निवड केली होती. त्यामुळे राणी जिजाबाईनी सोपविलेल्या प्रशासनातील कामाच्या बाबतीत त्या मोठ्या विश्वासाने आपल्या कर्तुत्वात कसुर न करता राणी जिजाबाईचा विश्वास सार्थ ठरावला परिणामी त्या राणीसाहेबांच्या विश्वासास पात्र ठरल्या हे त्यांनी केलेल्या कामगिरीवरून दिसून येते. तसे पाहिले असता समाजा मध्ये कुणबीणीचे स्थान गौण, दुय्यम होते. झाडलोट करणे हे त्यांचे काम असायचे त्यांची ही कामे खालच्या दर्जाची ठरलेली असत. मात्र कोल्हापूर राज्यामध्ये याच कुणबीणी समाजातील स्त्रियांना शककर्ते शिवरायांची नातसून, कोल्हापूर छ.संभाजी महाराजांच्या पत्नी राणी जिजाबाई यांनी त्यांना प्रशासनाच्या कामात जुंपले या? माणसे ओळखण्याची कला त्यांचा हुशारी?णा अधिक दिसून येतो. हे मराठ्यांच्या इतिहासातील एक आगळे-वेगळे उदाहरण म्हणून त्याची नोंद करावी लागेल.

निष्कर्ष-**राज्यकारभाराची जबाबदारी स्वीकारली :**

करवीर जिजाबाई यांनी कोल्हापूर संस्थानात कठीण परिस्थितीत राज्यकारभार हाती घेतला आणि राज्यात स्थैर्य निर्माण केले.

सुस्थित प्रशासन व्यवस्था :

त्यांनी प्रशासनातील अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवून शासन व्यवस्थित चालेल याची काळजी घेतली.

न्यायव्यवस्था मजबूत केली :

प्रजेला न्याय मिळावा यासाठी न्यायव्यवस्थेत सुधारणा केल्या आणि अन्यायाविरुद्ध कठोर भूमिका घेतली.

महसूल व्यवस्था सुधारली :

शेती व महसूल व्यवस्थेत सुधारणा करून राज्याची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला.

प्रजेच्या कल्याणावर भर :

प्रजेच्या अडचणी ऐकून त्यावर उपाय केले आणि प्रजेला सुरक्षित व स्थिर वातावरण दिले.

लष्करी व्यवस्था मजबूत केली :

राज्याच्या सुरक्षेसाठी सैन्य व्यवस्था मजबूत ठेवली.

संदर्भ सुची-

१. सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत, खंड-४, पृ. ३५३.
२. खरे-वा.वा हिंमतबहादुर कुटुंबाचा इतिहास, पृ.२०.
३. डॉ. श्रीखंडे कमलाकर, करवीर छत्रपती दुसरे शिवाजी, पृ.१०६.
४. गुजर मा.वि., करवीर छत्रपती घराण्याच्या इतिहासाची साधने, भाग-३, ले.४०, पृ.३८-३९.
५. डॉ.व्हटकर.जे., मराठा कालखंड महाराष्ट्रातील कर्तबगार स्त्रिया: एक अभ्यास, पी.एच.डी.
अप्रकाशित प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, २००२, पृ.१५७.
६. गर्गे स.मा., करवीर रियासत, पृ. २७९.
७. कित्ता, पृ. २१८.
८. खरे वा.वा., इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास, पृ.५२-५३.
९. डॉ. व्हॉटकर जे., उपरोक्त, पृ. १६१.
१०. सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत, खंड-५, पृ.१२५-१२६.
११. डॉ. व्हॉटकर जे., उपरोक्त, पृ. १६२.

१२. गुजर मा.वि., करवीर छत्रपती घराण्याच्या इतिहासाची साधने, भाग-१, ले.८१, पृ.८२.
१३. डॉ. व्हॉटकर जे., उपरोक्त, पृ.१६२-१६३.
१४. डॉ. पवार जयसिंगरा?, मराठेशाहीचा मागोवा, पृ.२७१.
१५. सरदेसाई गो. स. (संपा.), पेशवे दप्तर, खंड-२६, पत्र क्र. २०, २१, २२, १९८१९२१.३९

सामाजिक चळवळीचा इतिहास आणि आधुनिक भारतातील त्याचे योगदान**प्रा.डॉ.योगेश या.किनकर**अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारशिंगी,
ता.नरखेड जि.नागपूर**सारांश (Abstract)**

भारतातील सामाजिक चळवळी या समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक राहिल्या आहेत. 19व्या शतकातील समाजसुधारणा चळवळींपासून ते स्वातंत्र्यलढा, दलित चळवळ, स्त्रीवादी चळवळ आणि पर्यावरणीय चळवळींपर्यंत विविध आंदोलनांनी भारतीय समाजाची रचना बदलली आहे. या संशोधन निबंधात सामाजिक चळवळींची संकल्पना, ऐतिहासिक विकास, प्रमुख चळवळींचे विश्लेषण आणि आधुनिक भारतातील त्यांचे योगदान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीजशब्द: सामाजिक चळवळ, समाजसुधारणा, स्वातंत्र्यलढा, सामाजिक न्याय, पर्यावरण

1. प्रस्तावना: -

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाजातील विशिष्ट समस्यांविरुद्ध किंवा परिवर्तनासाठी संघटित व सामूहिक पद्धतीने उभारलेली चळवळ होय. सामाजिक चळवळी समाजातील अन्यायकारक रचना, भेदभाव, शोषण किंवा असमानता दूर करण्यासाठी उभ्या राहतात. भारतीय समाज हा हजारो वर्षांच्या परंपरांनी वेढलेला आहे. मात्र, काळानुसार त्यात आलेल्या अनिष्ट प्रथांविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी वेळोवेळी सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. सामाजिक चळवळ म्हणजे केवळ गर्दी नव्हे, तर समाजात विशिष्ट बदल घडवून आणण्यासाठी केलेला संघटित आणि जाणीवपूर्वक प्रयत्न होय. आधुनिक भारताच्या निर्मितीत या चळवळींचा पाया अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतातील सामाजिक चळवळींनी केवळ सामाजिक सुधारणा केल्या नाहीत, तर त्यांनी राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनही घडवले. विशेषतः ब्रिटिश काळात आणि स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक चळवळींची व्याप्ती अधिक वाढली.

2. सामाजिक चळवळीची संकल्पना व सिद्धांत: -

हर्बर्ट ब्लूमर यांच्या मते, सामाजिक चळवळ ही समाजातील बदलासाठी केलेली सामूहिक क्रिया आहे.

प्रमुख सिद्धांत**1. सापेक्ष वंचना सिद्धांत (Relative Deprivation Theory)**

लोकांना जेव्हा अन्याय किंवा असमानतेची जाणीव होते तेव्हा चळवळी उभ्या राहतात.

2. संसाधन सिद्धांत (Resource Mobilization Theory)

संघटनात्मक रचना, नेतृत्व आणि आर्थिक साधने महत्त्वाची असतात.

3. नव-सामाजिक चळवळ सिद्धांत (New Social Movement Theory)

पर्यावरण, स्त्रीवाद, मानवाधिकार या आधुनिक चळवळी सांस्कृतिक ओळख आणि जीवनशैलीशी संबंधित असतात.

3. भारतातील सामाजिक चळवळींचा ऐतिहासिक विकास: -

19व्या शतकातील समाजसुधारणा चळवळी

ब्रिटिश शिक्षणपद्धती आणि पाश्चात्य विचारसरणीमुळे सामाजिक सुधारणांची गरज निर्माण झाली. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथा बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले आणि ब्रह्मो समाज स्थापन केला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शूद्र-अतिशूद्र आणि स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कार्य केले व सत्यशोधक समाज स्थापन केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाज स्थापून वेदाधारित सुधारणा मांडल्या. या चळवळींमुळे सामाजिक समता, स्त्रीशिक्षण आणि धार्मिक सुधारणांना चालना मिळाली.

स्वातंत्र्य चळवळ

भारतातील सर्वात मोठी जनचळवळ म्हणजे स्वातंत्र्य चळवळ होय. महात्मा गांधी यांनी सत्याग्रह, असहकार आणि सविनय कायदेभंग चळवळींद्वारे जनतेला संघटित केले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ही स्वातंत्र्यलढ्याची प्रमुख संघटना होती. या चळवळीने लोकशाही मूल्ये, राष्ट्रवाद आणि स्वराज्याची संकल्पना दृढ केली.

दलित चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध संघर्ष केला. मंदिर प्रवेश आंदोलन, चवदार तळे सत्याग्रह यांसारख्या चळवळींनी सामाजिक समतेसाठी मार्ग मोकळा केला. भारतीय राज्यघटनेत समानता व आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.

स्त्रीवादी चळवळ

स्त्रीवादी चळवळ म्हणजे समाजात स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान हक्क, संधी आणि सन्मान मिळावा यासाठी चालवलेली सामाजिक-राजकीय चळवळ. ही चळवळ स्त्रियांच्या शिक्षण, रोजगार, राजकीय सहभाग, कायदेशीर हक्क आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यासाठी लढा देते. स्त्रियांच्या हक्कांसाठी भारतात विविध टप्प्यांत चळवळी झाल्या.

स्त्रीशिक्षण-

स्त्री शिक्षण म्हणजे महिलांना ज्ञान, कौशल्य आणि संस्कार देणारी शिक्षणप्रक्रिया होय. समाजाच्या प्रगतीसाठी स्त्री शिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण शिक्षित स्त्री कुटुंब आणि समाजाचा विकास घडवते. पूर्वी भारतात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी फार कमी होती. समाजातील काही वाईट प्रथा आणि अंधश्रद्धेमुळे स्त्रियांना घरापुरते मर्यादित ठेवले जात होते. नंतर अनेक समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. त्यामध्ये विशेषतः सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतीराव फुले यांनी 1848 मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. तसेच पंडिता रमाबाई यांनीही स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी मोठे कार्य केले.

विधवा पुनर्विवाह-

विधवा पुनर्विवाह म्हणजे पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रीने पुन्हा विवाह करणे. पूर्वी भारतीय समाजात विधवांचे जीवन अत्यंत कठीण आणि दुःखद होते. त्यांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी नव्हती आणि समाजात त्यांना कमी दर्जा दिला जात असे. त्यामुळे समाजसुधारकांनी विधवांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी आणि त्यांना पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी मोठी चळवळ उभारली.

प्राचीन काळात काही प्रमाणात विधवा पुनर्विवाह स्वीकारला जात होता. परंतु कालांतराने समाजातील रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा वाढल्यामुळे विधवा पुनर्विवाहाला विरोध केला जाऊ लागला. अनेक विधवांना आयुष्यभर साधे जीवन जगावे लागत असे. त्यांना रंगीत कपडे, दागिने किंवा आनंदाचे प्रसंग यांपासून दूर ठेवले जात असे. काही ठिकाणी सतीप्रथासारख्या अमानवी प्रथा देखील प्रचलित होत्या. 19व्या शतकात अनेक समाजसुधारकांनी विधवांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधले आणि त्यांच्या पुनर्विवाहासाठी प्रयत्न केले. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाहासाठी मोठी चळवळ उभारली. त्यांनी समाजात जागृती केली आणि सरकारकडे कायदा करण्याची मागणी केली. राजाराम मोहनराय यांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आणि सामाजिक सुधारणांसाठी काम केले. तसेच महाराष्ट्रात ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी व सामाजिक सुधारण्यासाठी कार्य केले.

विधवा पुनर्विवाह कायदा

समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे 1856 मध्ये ब्रिटिश सरकारने Hindu Widows' Remarriage Act, 1856 हा कायदा मंजूर केला. या कायद्यामुळे हिंदू विधवांना पुन्हा विवाह करण्याचा कायदेशीर अधिकार मिळाला. हा भारतीय समाजातील एक महत्वाचा सामाजिक सुधार मानला जातो.

आज भारतात विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर आहे आणि समाजात त्याची स्वीकारार्हता वाढली आहे. तरीही काही भागात अजूनही सामाजिक मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. शिक्षण आणि सामाजिक जागृतीमुळे ही परिस्थिती हळूहळू सुधारत आहे.

मतदानाचा हक्क:-

मतदानाचा हक्क हा लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मानला जातो. मतदानाच्या माध्यमातून नागरिकांना आपल्या प्रतिनिधींना निवडण्याचा अधिकार मिळतो. लोकशाहीमध्ये सत्ता ही लोकांकडून येते आणि लोकांच्या इच्छेनुसार सरकार चालते. त्यामुळे मतदानाचा हक्क हा केवळ अधिकार नसून तो प्रत्येक नागरिकाची महत्त्वाची जबाबदारी देखील आहे. भारतात ब्रिटिश काळात मतदानाचा हक्क सर्वांना उपलब्ध नव्हता. त्या काळात फक्त श्रीमंत, शिक्षित किंवा विशिष्ट वर्गातील लोकांनाच मतदानाचा अधिकार होता. सामान्य लोक, गरीब, तसेच महिलांना मतदानाची संधी दिली जात नव्हती. पूर्वी अनेक देशांमध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. परंतु स्त्रीवादी चळवळीमुळे महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात सर्व नागरिकांना समान मतदानाचा अधिकार मिळावा अशी मागणी करण्यात आली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर तयार झालेल्या Constitution of India मध्ये सर्व नागरिकांना मतदानाचा हक्क देण्याचा निर्णय घेतला गेला. भारतात सुरुवातीपासूनच स्त्री-पुरुषांना समान मतदानाचा अधिकार देण्यात आला, ही लोकशाहीची मोठी वैशिष्ट्य आहे.

समान वेतन-

स्त्रीवादी चळवळीचा मुख्य उद्देश स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे हा आहे. समाजात अनेक वर्षे स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जात होते, जरी त्या समान काम करत असल्या तरी. या अन्यायाविरुद्ध स्त्रीवादी चळवळीने आवाज उठवला आणि समान कामासाठी समान वेतन ही मागणी केली. समान वेतन म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांनी एकाच प्रकारचे किंवा समान मूल्याचे काम केल्यास त्यांना समान पगार मिळाला पाहिजे. लिंगाच्या आधारावर वेतनात भेदभाव होऊ नये हा या संकल्पनेचा मुख्य उद्देश आहे. स्त्रीवादी चळवळीने कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या भेदभावाविरुद्ध संघर्ष केला. या चळवळीमुळे समाजात आणि शासनात स्त्रियांच्या हक्कांविषयी जागृती निर्माण झाली.

स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी खालील मुद्दे पुढे मांडले :-

स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच काम करण्याची क्षमता आहे. समान कामासाठी वेतनात भेदभाव करणे अन्यायकारक आहे. आर्थिक समानता मिळाल्यास स्त्रियांचे सामाजिक स्थान मजबूत होते. स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबन मिळते. या मुद्द्यांच्या आधारे खालील कायदेशीर तरतुदी करण्यात

आल्या. स्त्रियांसाठी समान वेतन मिळावे म्हणून भारतात काही कायदे करण्यात आले आहेत. Equal Remuneration Act, 1976: या कायद्याने स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन देणे बंधनकारक केले. तसेच भारतीय संविधानातील Article 39(d) of the Constitution of India मध्येही समान वेतनाचा सिद्धांत मांडला आहे. समान वेतनाचे महत्त्व म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन मिळते. स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबन मिळते. कामाच्या ठिकाणी भेदभाव कमी होतो. समाजात न्याय आणि समानतेची भावना वाढते. देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. समान वेतन ही स्त्रीवादी चळवळीची महत्त्वाची उपलब्धी आहे. या चळवळीमुळे स्त्रियांना आर्थिक आणि सामाजिक समानतेसाठी मोठे बळ मिळाले. त्यामुळे समाजात न्याय, समानता आणि प्रगती साध्य करण्यासाठी समान वेतनाचा सिद्धांत अत्यंत आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांनी राजकीय व सामाजिक नेतृत्वात सक्रिय सहभाग घेतला.

पर्यावरणीय चळवळी

चिपको आंदोलन –

चिपको आंदोलन हे भारतातील एक महत्त्वाचे पर्यावरणीय आंदोलन होते. जंगलतोड थांबवण्यासाठी हे आंदोलन करण्यात आले. 1973 साली उत्तराखंड राज्यातील गावांमध्ये जंगलातील झाडे तोडण्याविरोधात हे आंदोलन सुरू झाले. गावातील लोक झाडांना मिठी मारून उभे राहत होते, त्यामुळे झाडे तोडता येत नव्हती. त्यामुळे या आंदोलनाला “चिपको” (मिठी मारणे) असे नाव मिळाले. सुंदरलाल बहुगुणा व चंडी प्रसाद भट्ट या नेत्यांनी लोकांना जंगलांचे महत्त्व समजावून सांगितले आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी लोकांना प्रेरित केले. या आंदोलनाचे उद्दिष्ट जंगलतोड थांबवणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे, स्थानिक लोकांचे हक्क जपणे हे होते. या आंदोलनामुळे पर्यावरण संरक्षणाबद्दल जागरूकता वाढली, सरकारने जंगलतोडीवर काही ठिकाणी बंदी घातली, पर्यावरण चळवळींना मोठी प्रेरणा मिळाली. चिपको आंदोलन हे पर्यावरण संरक्षणासाठी झालेले एक शांततामय आणि प्रभावी आंदोलन होते. यामुळे जंगलांचे महत्त्व लोकांना समजले आणि पर्यावरण रक्षणाची जाणीव निर्माण झाली.

नर्मदा बचाव आंदोलन – विस्थापितांच्या हक्कांसाठी संघर्ष.

या चळवळींनी पर्यावरण संरक्षण कायद्यांवर प्रभाव टाकला.

4. आधुनिक भारतातील सामाजिक चळवळींचे योगदान: -

लोकशाहीची मजबुती

सामाजिक चळवळींनी शासनावर नियंत्रण ठेवले आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण केली. कायदे निर्मितीवर प्रभाव, माहितीचा अधिकार कायदा (2005), शिक्षणाचा अधिकार कायदा (2009), पर्यावरण संरक्षण कायदे या सामाजिक चळवळी मुळे समाजात जनजागृती झाली व लोकशाहीला बळकटी मिळाली.

सामाजिक न्याय व समता -दलित, आदिवासी, महिला व अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण.

जनजागृती-माध्यमे व डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे चळवळींना व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले.

5. चर्चा: -

भारतातील सामाजिक चळवळींनी समाजात मूलभूत बदल घडवले. त्या केवळ विरोधापुरत्या मर्यादित नसून त्यांनी नवे धोरण, कायदे व सामाजिक मूल्ये निर्माण केली. तथापि, काही चळवळींना राजकीय हस्तक्षेप, नेतृत्वातील मतभेद आणि संघटनात्मक मर्यादा यांचा सामना करावा लागला.

6. निष्कर्ष: -

भारतातील सामाजिक चळवळी या राष्ट्रनिर्मितीचा पाया आहेत. 19व्या शतकातील समाजसुधारणा, स्वातंत्र्यलढा, दलित चळवळ, स्त्रीवादी चळवळ आणि पर्यावरणीय चळवळींनी आधुनिक भारत अधिक लोकशाहीवादी, समताधिष्ठित आणि प्रगतिशील बनवला आहे. आजच्या काळात डिजिटल माध्यमांमुळे सामाजिक चळवळी अधिक प्रभावी झाल्या असून भविष्यातही त्या समाजपरिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन राहतील. आजच्या डिजिटल युगात सामाजिक चळवळींचे स्वरूप बदलले आहे (उदा. सोशल मीडियावरील मोहिमा). तरीही, वाढती विषमता आणि जातीयवाद ही आजही मोठी आव्हाने आहेत. सामाजिक चळवळी या भारताच्या जिवंत लोकशाहीचे लक्षण आहेत. राजा राममोहन रॉय यांच्यापासून सुरू झालेला हा प्रवास आजही अण्णा हजारे किंवा मेधा पाटकर यांच्या रूपाने सुरू आहे. जोपर्यंत समाजात अन्याय आहे, तोपर्यंत या चळवळी आधुनिक भारताला मार्ग दाखवत राहतील.

संदर्भसूची:-

- 1-Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of Caste.
- 2-Chandra, B. (1989). India's Struggle for Independence. New Delhi: Penguin.
- 3-Oommen, T. K. (2010). Social Movements in India. New Delhi: Oxford University Press.
- 4-Shah, G. (2004). Social Movements in India: A Review of Literature. Sage Publications.

5-Ahuja, R. (2014). Social Problems in India. Rawat Publications.

6-'गुलामगिरी' - महात्मा जोतिराव फुले.

7-'The Annihilation of Caste' - Dr. B.R. Ambedkar.

8-आधुनिक भारताचा इतिहास - बी. एल. ग्रोव्हर.

कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या गुणवत्तेवर सामाजिक माध्यमांच्या वापराचे परिणाम :**एक समाजशास्त्रीय अध्ययन****तृप्ती सुरेंद्र रोकडे**

संशोधन अधिछात्रा, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. क्रिष्णा पासवान

मार्गदर्शक, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

सारांश

आजच्या डिजिटल युगात सामाजिक माध्यमे (Facebook, Instagram, WhatsApp, Twitter इ.) कुटुंबातील सदस्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले आहे. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या सहज उपलब्धतेमुळे लोकांचे संवाद पद्धतीत मूलभूत बदल झाले आहेत, ज्याचा थेट परिणाम कौटुंबिक नातेसंबंधांवर पडत आहे. अभ्यासाचा प्राथमिक निष्कर्ष असा आहे की बहुसंख्य सदस्य नियमितपणे सामाजिक माध्यमे वापरतात. दैनंदिन वापराचा कालावधी बहुसंख्य सदस्यांमध्ये 1-3 तास आहे (46%), तर 36% सदस्य 3 तासांपेक्षा अधिक वेळ घालवतात. यावरून असे दिसून येते की सामाजिक माध्यमांचा वापर मध्यम ते उच्च प्रमाणात आहे, ज्यामुळे अति वापराचे धोके उद्भवतात. सामाजिक माध्यमे वापराचे प्रमुख उद्देश मित्र व नातेवाईकांशी संपर्क साधणे, मनोरंजन आणि माहिती व बातम्या मिळवणे आहेत. अभ्यासातून असेही दिसून आले की, सामाजिक माध्यमे वापराचा कौटुंबिक संवादावर दुहेरी परिणाम होतो. सामाजिक माध्यमे वापरामुळे कुटुंबातील प्रत्यक्ष संवाद कमी झाला आहे. सामाजिक माध्यमे वापरामुळे कुटुंबासाठी दिला जाणारा वेळ कमी झाला आहे. यामुळे स्पष्ट होते की सामाजिक माध्यमे वापरामुळे भावनिक जवळीक कमी होऊ शकते आणि कौटुंबिक एकात्मतेवर परिणाम होऊ शकतो, विशेषतः किशोरवयीन व युवक वर्गात जे जास्त वेळ डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर व्यस्त असतात. तथापि, सकारात्मक पैलू देखील दिसून आले आहेत. दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांशी संपर्क टिकवण्यासाठी, व्हिडिओ कॉल आणि मेसेजिंगद्वारे भावनिक बंध मजबूत करण्यासाठी सामाजिक माध्यमे उपयुक्त ठरते. 26-30% सदस्यांच्या मते सामाजिक माध्यमे वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंध सुधारले आहेत. या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की, संतुलित आणि जबाबदारीने सामाजिक माध्यमांचा वापर केल्यास कौटुंबिक नातेसंबंध टिकवता येतात. सामाजिक माध्यमे वापराचे वेळापत्रक तयार करणे, डिजिटल Detox सत्रे, कुटुंबासोबत प्रत्यक्ष संवाद राखणे, किशोरवयीन सदस्यांसाठी मार्गदर्शन, सामूहिक कुटुंबीनिष्ठ उपक्रम आयोजित करणे आणि भावनिक जवळीक

वाढवणे या सारख्या शिफारशी सांगितल्या गेला. हा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून कौटुंबिक नातेसंबंधांवर डिजिटल प्रभावाचा सखोल अभ्यास सादर करतो आणि संतुलित सामाजिक माध्यमे वापराद्वारे कुटुंबीयांमध्ये संवाद व भावनिक जवळीक टिकवण्याचे मार्ग मोकळे करतो. डेटा स्पष्टपणे दर्शवतो की सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव बहुआयामी आहे आणि योग्य मार्गदर्शन व संतुलित वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंध टिकवता येऊ शकतात.

बिजशब्द

सामाजिक माध्यमे, कौटुंबिक नातेसंबंध, डिजिटल प्लॅटफॉर्म, डिजिटल Detox, मेसेजिंग

प्रस्तावना

आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानप्रधान युगात डिजिटल साधनांचा वापर मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या झपाट्याने वाढलेल्या वापरामुळे संवादाच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. विशेषतः सामाजिक माध्यमे (Social Media) ही केवळ माहितीची देवाणघेवाण करण्याचे साधन राहिलेले नसून ती व्यक्तींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक जीवनावर प्रभाव टाकणारी महत्त्वाची व्यवस्था बनली आहे. आज फेसबुक, इंस्टाग्राम, व्हाट्सअप, ट्विटर यांसारख्या डिजिटल व्यासपीठांचा वापर विविध वयोगटातील लोक मोठ्या प्रमाणात करताना दिसून येतो. या माध्यमांद्वारे व्यक्ती आपले विचार, भावना, अनुभव, फोटो, व्हिडिओ तसेच जीवनातील महत्त्वाचे क्षण इतरांसोबत सहजपणे शेअर करू शकतात.

सामाजिक माध्यमांनी संवादाची प्रक्रिया अधिक जलद, सोयीस्कर आणि व्यापक केली आहे. यामुळे व्यक्तींना जगाच्या कोणत्याही भागात असलेल्या कुटुंबीयांशी किंवा मित्रांशी सहज संपर्क साधणे शक्य झाले आहे. विशेषतः आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात अनेक कुटुंबातील सदस्य शिक्षण, नोकरी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या शहरांमध्ये किंवा देशांमध्ये राहतात. अशा परिस्थितीत सामाजिक माध्यमे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवाद टिकवून ठेवण्यासाठी आणि भावनिक बंध मजबूत करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. व्हिडिओ कॉल, मेसेजिंग, फोटो शेअरिंग आणि ऑनलाइन गट चर्चांच्या माध्यमातून कुटुंबातील सदस्य एकमेकांच्या जीवनातील घडामोडींमध्ये सहभागी होऊ शकतात. त्यामुळे भौगोलिक अंतर असूनही कौटुंबिक संबंध टिकवून ठेवणे सोपे होते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, कौटुंबिक नातेसंबंध हे केवळ रक्तसंबंधांपुरते मर्यादित नसून ते भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांनी बनलेले जटिल नेटवर्क असते. कुटुंबातील

सदस्यांमधील परस्पर विश्वास, संवादाची गुणवत्ता, सहकार्य, आणि एकत्रित उपक्रम यांमुळे या नातेसंबंधांची मजबुती टिकून राहते. सामाजिक माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे या घटकांवर विविध प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात. एका बाजूला सामाजिक माध्यमे संवाद सुलभ करून नातेसंबंध दृढ करण्यास मदत करतात, तर दुसऱ्या बाजूला त्यांचा अति वापर केल्यास प्रत्यक्ष संवाद कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते. सामाजिक माध्यमांच्या सकारात्मक परिणामांबाबत विचार केला तर कुटुंबातील सदस्यांमध्ये नियमित संवाद साधणे अधिक सोपे झाले आहे. विशेषतः दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांशी संपर्क राखण्यासाठी सोशल मीडिया महत्त्वाची भूमिका बजावते. फोटो, व्हिडिओ आणि स्टेटस अपडेट्सच्या माध्यमातून व्यक्ती आपले अनुभव आणि भावना शेअर करू शकतात, ज्यामुळे भावनिक जवळीक वाढण्यास मदत होते. तसेच कुटुंबातील सदस्यांमध्ये ऑनलाइन गट तयार करून कौटुंबिक निर्णयांमध्ये समन्वय साधता येतो. उदाहरणार्थ, कौटुंबिक कार्यक्रम, उत्सव, सहली किंवा आरोग्यविषयक चर्चांमध्ये सामाजिक माध्यमे प्रभावी संवादाचे साधन ठरू शकतात.

तथापि, सामाजिक माध्यमांचा वापर काही नकारात्मक परिणामही घडवून आणू शकतो. सामाजिक माध्यमांवर जास्त वेळ घालविल्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रत्यक्ष संवाद कमी होऊ शकतो. अनेक वेळा असे दिसून येते की कुटुंबातील सदस्य एकाच घरात असतानाही प्रत्येकजण स्वतःच्या मोबाईल फोनमध्ये किंवा डिजिटल प्लॅटफॉर्ममध्ये व्यस्त असतो. परिणामी प्रत्यक्ष भेटी, संवाद आणि कौटुंबिक चर्चा कमी होतात. यामुळे कुटुंबातील भावनिक जवळीक कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते. याशिवाय सामाजिक माध्यमांवर इतरांच्या जीवनातील सकारात्मक किंवा आकर्षक क्षण सतत पाहिल्यामुळे तुलना करण्याची मानसिकता वाढू शकते. अनेकदा व्यक्ती इतरांच्या जीवनातील यश, आनंद किंवा कौटुंबिक क्षण पाहून स्वतःच्या जीवनाशी तुलना करतात, ज्यामुळे असमाधान किंवा मानसिक ताण निर्माण होऊ शकतो. या प्रक्रियेचा परिणाम कुटुंबातील समाधान आणि आनंदाच्या पातळीवरही होऊ शकतो. तसेच ऑनलाइन गोपनीयता, डेटा सुरक्षितता आणि डिजिटल फसवणूक यांसारख्या समस्या देखील कौटुंबिक विश्वासावर परिणाम करू शकतात.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सामाजिक माध्यमांनी पारंपरिक सामाजिक रचना आणि कौटुंबिक भूमिकांमध्ये काही प्रमाणात बदल घडवून आणले आहेत. पूर्वी कुटुंबातील संवाद प्रत्यक्ष भेटींवर आणि सामूहिक उपक्रमांवर आधारित होता, परंतु आज डिजिटल संवादाचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांचे स्वरूप अधिक गतिशील आणि परिवर्तनशील बनले आहे. तसेच सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव प्रत्येक व्यक्तीवर समान नसतो. वय, शिक्षण, आर्थिक स्थिती, तांत्रिक साक्षरता आणि

सांस्कृतिक पार्श्वभूमी यांसारखे घटक सामाजिक माध्यमांच्या वापरावर आणि त्याच्या परिणामांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकतात. उदाहरणार्थ, युवक आणि किशोरवयीन वर्ग सामाजिक माध्यमांचा अधिक सक्रिय वापर करतो, त्यामुळे त्यांच्यावर त्याचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. याउलट वयोवृद्ध व्यक्ती प्रामुख्याने कुटुंबीयांशी संपर्क ठेवण्यासाठी किंवा माहिती मिळवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करतात. त्याचप्रमाणे शहरी आणि ग्रामीण भागातील डिजिटल सुविधांमधील फरकामुळे सामाजिक माध्यमांच्या वापराच्या पद्धतीतही भिन्नता दिसून येते.

या सर्व बाबींच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणारा प्रभाव समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. सामाजिक माध्यमे ही संवादाची एक प्रभावी साधने असली तरी त्यांच्या वापराची पद्धत, प्रमाण आणि उद्देश यांवर त्याचे परिणाम मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात. संतुलित आणि जबाबदारीने वापर केल्यास सामाजिक माध्यमे कुटुंबातील संवाद वाढवण्यासाठी आणि भावनिक बंध मजबूत करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात. परंतु अति वापर केल्यास प्रत्यक्ष संवादात घट, भावनिक अंतर आणि कौटुंबिक तणाव यांसारख्या समस्या निर्माण होऊ शकतात.

म्हणूनच या अध्ययनाचा उद्देश सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणारे संरचनात्मक, सामाजिक आणि भावनिक परिणाम समजून घेणे हा आहे. या अभ्यासाद्वारे सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक संवाद, विश्वास, भावनिक जवळीक आणि कौटुंबिक समाधान यावर कसा परिणाम होतो हे विश्लेषित केले जाईल. तसेच सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांच्या संदर्भात सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव कसा बदलतो हे देखील समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

अशा प्रकारे हा अभ्यास आधुनिक डिजिटल समाजात सामाजिक माध्यमे आणि कौटुंबिक नातेसंबंध यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल. तसेच सामाजिक माध्यमांचा संतुलित आणि जबाबदारीने वापर करण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन आणि शिफारसी सुचविण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

पूर्व साहित्याचा आढावा

“The Impact of Social Media Sites on Family Relations: An Empirical Study” या संशोधनपत्रात Kunwar Mahendra Pratap Singh & Madhu Tyagi यांनी सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक संबंधांवर पडणाऱ्या प्रभावांचे अध्ययन करते. हे संशोधनपत्र International Journal of Humanities & Social Science: Insights & Transformations- Vol. 8, Issue 1 – 2023 मध्ये प्रकाशित झालेले आहे. या संशोधनपत्रात

सोशल मीडिया साइट्सचा कौटुंबिक संबंधांवर होणारा परिणाम शोधतो. सोशल मीडिया साइट्सच्या वाढत्या वापरामुळे, त्यांचा कौटुंबिक गतिशीलतेवर होणारा परिणाम समजून घेणे अत्यावश्यक झाले आहे. सोशल मीडिया साइट्स वापरणाऱ्या २०० सहभागींच्या नमुन्यातून डेटा गोळा करून हा अभ्यास एक अनुभवजन्य दृष्टिकोन स्वीकारतो. निकालांवरून असे दिसून आले आहे की सोशल मीडिया साइट्सचा वापर कौटुंबिक संबंधांवर लक्षणीय परिणाम करतो. अभ्यासात असे सूचित केले आहे की सोशल मीडियाच्या वापरामुळे कौटुंबिक संबंधांवर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम होऊ शकतात.

“A Sociological Study of Impact of Social Media on Family Relationships Among Urban Youth” या संशोधनपत्रात Mandavi Mishra, Navisha Sahu, Anurag Awinashi & Dr Esha Chatterjee यांनी शहरी तरुणांमधील कौटुंबिक संबंधांवर सोशल मीडियाच्या प्रभावाचे अध्ययन केले आहे. हे संशोधनपत्र International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR) यामध्ये Volume 7, Issue 2, March-April 2025 मध्ये प्रकाशित झाले. हा पेपर भारतातील टियर-२ शहर असलेल्या रायपूरमधील शहरी तरुणांमधील कौटुंबिक संबंधांवर सोशल मीडियाच्या वापराचा परिणाम शोधतो. मिश्र पद्धतींच्या संशोधन डिझाइनचा वापर करून, हा अभ्यास डिजिटल प्लॅटफॉर्म कुटुंबांमधील संवाद पद्धती, भावनिक बंधन आणि आंतरपिढीगत गतिशीलतेवर कसा प्रभाव पाडतात हे तपासण्यासाठी संरचित प्रश्नावलींमधील परिमाणात्मक डेटा गुणात्मक थीमॅटिक विश्लेषणासह एकत्रित करतो. या संशोधनात असे निर्देशनास आले की, सोशल मीडिया सोयीस्कर आणि सतत संपर्क साधण्यास मदत करते, तर ते समोरासमोर संवाद, भावनिक अंतर आणि कधीकधी कौटुंबिक संघर्ष कमी करण्यास देखील योगदान देते. डिजिटल साक्षरतेमध्ये तरुणांना अनेकदा ऑनलाइन सहभाग आणि अर्थपूर्ण ऑफलाइन संबंधांमधील विसंगतीचा अनुभव येतो, पिढ्यानपिढ्या फरकांमुळे संवादातील अंतर आणखी वाढते. हा अभ्यास समाजीकरणाचा प्राथमिक घटक म्हणून कुटुंबाच्या भूमिकेतील बदल अधोरेखित करतो, आता शक्तिशाली डिजिटल प्रभावांसह जागा सामायिक करतो. तो वाढत्या कनेक्टेड जगात डिजिटल संतुलनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सहानुभूतीपूर्ण, समावेशक कुटुंब परस्परसंवादांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सूचनांसह समाप्त होतो.

अध्ययनाचे उद्दीष्ट

या अध्ययनाचे प्रमुख उद्दीष्ट म्हणजे सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणाऱ्या भावनिक, सामाजिक आणि संवादात्मक परिणामांचा अभ्यास करणे. विशेषतः

1. कौटुंबिक सदस्यांमधील संवादाची वारंवारिता आणि गुणवत्ता सामाजिक माध्यमे वापरामुळे कशी बदलते ते समजून घेणे.
2. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे कौटुंबिक समाधान, भावनिक जवळीक, आणि विश्वासावर होणारे परिणाम मोजणे.
3. सामाजिक, आर्थिक, वय आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या घटकांचा सामाजिक माध्यमे प्रभावावर कसा परिणाम होतो हे अभ्यासणे.
4. सामाजिक माध्यमे वापराच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांची तुलना करणे आणि त्यावर आधारित शिफारसी तयार करणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनाकरिता संख्यात्मक पद्धतीचा वापर केला गेला. तसेच संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला. प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून विविध पुस्तके, जनरल्स, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल, प्रश्नावली, मुलाखत, निरीक्षण यांचा आधार घेण्यात आला. संशोधनासाठी भंडारा शहरातील ५० कुटुंबातील १८ ते ५० वयोगटातील लोकांची मुलाखत घेण्यात आली. व त्या माहितीच्या आधारे तत्थांचे विश्लेषण करण्यात आले.

तत्थांचे विश्लेषण

1. कौटुंबिक सदस्यांमधील संवादाची वारंवारिता आणि गुणवत्ता सामाजिक माध्यमे वापरामुळे कशी बदलते ते समजून घेणे.

कुटुंबातील सदस्यांमधील संवाद हा कोणत्याही कुटुंबातील नातेसंबंध टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. पारंपरिक समाजात कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा करणे, अनुभवांची देवाणघेवाण करणे आणि समस्या सोडवण्यासाठी परस्पर संवाद साधणे ही सामान्य बाब होती. परंतु डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे संवादाच्या पद्धतीत मोठे बदल झाले आहेत.

सामाजिक माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे संवादाचे स्वरूप प्रत्यक्षातून डिजिटल स्वरूपाकडे वळत आहे. अनेक वेळा कुटुंबातील सदस्य एकाच घरात असतानाही प्रत्यक्ष संवाद करण्याऐवजी मोबाईल

किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून संवाद साधतात. यामुळे संवादाची वारंवारिता वाढली असली तरी त्याची गुणवत्ता काही प्रमाणात कमी होण्याची शक्यता असते. डिजिटल संवादामध्ये चेहऱ्यावरील भाव, आवाजातील भावना आणि प्रत्यक्ष उपस्थिती यांचा अभाव असतो, ज्यामुळे भावनिक संवाद कमी प्रभावी होऊ शकतो.

तथापि, सामाजिक माध्यमांचा काही सकारात्मक प्रभावही दिसून येतो. दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांशी संपर्क राखण्यासाठी सामाजिक माध्यमे अत्यंत उपयुक्त ठरतात. व्हिडिओ कॉल, मेसेजिंग आणि फोटो किंवा व्हिडिओ शेअरिंगच्या माध्यमातून कुटुंबातील सदस्य एकमेकांच्या जीवनातील घडामोडींमध्ये सहभागी होऊ शकतात. त्यामुळे संवादाची सातत्यता टिकून राहते. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा संवादावर होणारा परिणाम परिस्थितीनुसार सकारात्मक किंवा नकारात्मक असू शकतो.

2. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे कौटुंबिक समाधान, भावनिक जवळीक आणि विश्वासावर होणारे परिणाम मोजणे

कौटुंबिक समाधान, भावनिक जवळीक आणि परस्पर विश्वास हे कुटुंबातील नातेसंबंधांची गुणवत्ता ठरवणारे महत्वाचे घटक आहेत. सामाजिक माध्यमांचा वापर या घटकांवर कसा परिणाम करतो हे समजून घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमांच्या अति वापरामुळे कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रत्यक्ष संवाद कमी होऊ शकतो. जेव्हा कुटुंबातील सदस्य जास्त वेळ डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर घालवतात तेव्हा त्यांच्याकडे कुटुंबासाठी देण्यास कमी वेळ उरतो. यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये भावनिक अंतर निर्माण होऊ शकते. काही वेळा सामाजिक माध्यमांवरील गैरसमज, चुकीची माहिती किंवा आभासी नातेसंबंधांमुळे परस्पर विश्वासावरही परिणाम होऊ शकतो.

दुसऱ्या बाजूला सामाजिक माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास कौटुंबिक समाधान वाढण्यास मदत होऊ शकते. उदाहरणार्थ, दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांशी नियमित संपर्क साधल्यामुळे भावनिक जवळीक टिकून राहते. कुटुंबातील महत्वाच्या घटना, फोटो किंवा आठवणी शेअर केल्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये एकात्मतेची भावना वाढते. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा परिणाम वापराच्या स्वरूपावर आणि प्रमाणावर अवलंबून असतो.

3. सामाजिक, आर्थिक, वय आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या घटकांचा सामाजिक माध्यमे प्रभावावर कसा परिणाम होतो हे अभ्यासणे

सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव प्रत्येक व्यक्तीवर समान नसतो. व्यक्तीची सामाजिक, आर्थिक, वय आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमी यावर हा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतो. वयाच्या दृष्टीने

पाहिले तर किशोरवयीन आणि युवक वर्गामध्ये सामाजिक माध्यमांचा वापर सर्वाधिक आढळतो. ते मनोरंजन, शिक्षण, मित्रांशी संवाद आणि माहिती मिळवण्यासाठी सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणात वापर करतात. त्यामुळे या वयोगटावर सामाजिक माध्यमांचा प्रभावही अधिक दिसून येतो. याउलट ज्येष्ठ नागरिकांचा वापर तुलनेने कमी असतो आणि ते मुख्यतः कुटुंबीयांशी संपर्क साधण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करतात.

आर्थिक स्थिती देखील सामाजिक माध्यमांच्या वापरावर परिणाम करते. ज्या कुटुंबांकडे इंटरनेट आणि स्मार्टफोनची सुविधा सहज उपलब्ध असते त्या कुटुंबांमध्ये सामाजिक माध्यमांचा वापर अधिक आढळतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम कुटुंबांमध्ये डिजिटल साधनांचा वापर अधिक असल्यामुळे त्याचा प्रभावही अधिक स्पष्ट दिसतो.

सांस्कृतिक पार्श्वभूमी देखील महत्त्वाची भूमिका बजावते. पारंपरिक मूल्यांना महत्त्व देणाऱ्या कुटुंबांमध्ये प्रत्यक्ष संवादाला अधिक प्राधान्य दिले जाते, तर आधुनिक आणि शहरी संस्कृतीमध्ये डिजिटल संवादाचे प्रमाण अधिक असते. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक नातेसंबंधांवर होणारा परिणाम सांस्कृतिक घटकांनुसार बदलू शकतो.

4. सामाजिक माध्यमे वापराच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांची तुलना करणे आणि त्यावर आधारित शिफारसी तयार करणे

सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव पूर्णपणे सकारात्मक किंवा नकारात्मक नसून तो मिश्र स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे त्याच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांची तुलना करणे आवश्यक ठरते. सकारात्मक परिणामांमध्ये कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संवाद सुलभ होणे, दूर राहणाऱ्या व्यक्तींशी संपर्क राखणे, माहिती आणि अनुभवांची देवाणघेवाण करणे आणि कौटुंबिक आठवणी शेअर करणे यांचा समावेश होतो. सामाजिक माध्यमांमुळे कुटुंबातील सदस्यांना एकमेकांच्या जीवनातील घडामोडींची माहिती मिळते आणि भौगोलिक अंतर असूनही भावनिक बंध टिकवून ठेवता येतात.

नकारात्मक परिणामांमध्ये डिजिटल व्यसन, प्रत्यक्ष संवादात घट, कुटुंबासाठी दिला जाणारा वेळ कमी होणे आणि भावनिक अंतर निर्माण होणे यांचा समावेश होतो. विशेषतः युवक वर्गामध्ये सामाजिक माध्यमांच्या अति वापरामुळे अभ्यास, सामाजिक जबाबदाऱ्या आणि कौटुंबिक संबंधांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

या पार्श्वभूमीवर काही महत्त्वाच्या शिफारसी सुचविता येतात. कुटुंबातील सदस्यांनी सामाजिक माध्यमांच्या वापरासाठी निश्चित वेळ मर्यादा ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच कुटुंबासोबत प्रत्यक्ष

संवादासाठी वेळ देणे आणि सामूहिक उपक्रम आयोजित करणे महत्वाचे ठरते. किशोरवयीन सदस्यांना सामाजिक माध्यमांच्या योग्य वापराबद्दल मार्गदर्शन करणे आणि डिजिटल डिटॉक्ससारख्या उपक्रमांना प्रोत्साहन देणेही उपयुक्त ठरू शकते.

शिफारशी

१. संवादाची वारंवारिता आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शिफारसी

1. नियमित “फेस-टू-फेस” संवादाचे महत्त्व: सामाजिक माध्यमे संवादाच्या सोयीच्या वापरासोबत प्रत्यक्ष भेटी आणि संवादाचे वेळापत्रक ठरवा. उदा. आठवड्यातून एकदा कौटुंबिक जेवण, व्हिडिओ कॉल्स किंवा आउटिंग ठेवणे.
2. ऑनलाइन संवाद अधिक अर्थपूर्ण बनवणे: फक्त संदेश पाठविण्याऐवजी, भावनांचा खुलासा करणारे मेसेजेस, फोटो किंवा व्हिडिओ वापरा. मजेशीर किंवा प्रेरणादायक अनुभव शेअर करून भावनिक जवळीक वाढवा.
3. संवादासाठी “नियमित वेळा” निश्चित करणे: प्रत्येक सदस्यास सामाजिक माध्यमे वापराचा वेळ मर्यादित करून, संवादाची गुणवत्ता टिकवता येईल.

२. कौटुंबिक समाधान, भावनिक जवळीक आणि विश्वास वाढवण्यासाठी शिफारसी

1. भावनिक समर्थनाचा नियमित सराव: सोशल मीडियावर साप्ताहिक “अपडेट सेशन” ठेवा जिथे सदस्य आपल्या भावना शेअर करतात. यामुळे सदस्यांमध्ये विश्वास आणि समजूतदारपणा वाढतो.
2. तुलनात्मक मानसिकता टाळणे: कौटुंबिक सदस्यांना सामाजिक माध्यमे “फक्त माहिती आणि संवादासाठी” वापरण्याची शिफारस करा, तुलना किंवा इतरांच्या आयुष्याशी स्वतःची तुलना टाळा.
3. विश्वास टिकवण्यासाठी गोपनीयतेचे नियम: कौटुंबिक गुपिते, फोटो, व्हिडिओ शेअर करताना सदस्यांची परवानगी घेणे आवश्यक. ऑनलाइन असुरक्षिततेविरोधी माहिती व प्रशिक्षण देणे.

३. सामाजिक, आर्थिक, वय आणि सांस्कृतिक घटकांचा समावेश करून धोरणे

1. वय आणि डिजिटल साक्षरतेनुसार संवादाचे प्रकार: तरुणांसाठी व्हिडिओ कॉल्स, इमोजी, स्टोरी शेअरिंग प्रभावी ठरतात. वृद्ध सदस्यांसाठी सोपी मेसेजिंग किंवा नियमित फोन कॉल अधिक परिणामकारक.

2. सांस्कृतिक संवेदनशीलता: पारंपरिक कौटुंबिक संस्कृती जपण्यासाठी सामाजिक माध्यमे प्रत्यक्ष भेटीचा पर्याय पूर्णपणे विसरू नये.
 3. सामाजिक आणि आर्थिक स्तरानुसार सुविधा: कमी आर्थिक स्तरातील सदस्यांसाठी मोबाइल डेटा खर्चाचा विचार करून संवादाचे साधन निवडा (उदा. व्हाट्सअप कॉल्स, डेटा-लाइट अप्स).
४. सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम संतुलित करण्यासाठी धोरणे
1. सकारात्मक परिणाम वाढवणे: कौटुंबिक यश, आठवणी, उत्सव आणि दैनिक जीवनातील सुखद अनुभव सोशल मीडियावर शेअर करा. ऑनलाइन संवादाचा वापर भावनिक जवळीक वाढवण्यासाठी आणि समस्या सोडवण्यासाठी करा.
 2. नकारात्मक परिणाम कमी करणे: सतत ऑनलाइन राहण्याची सवय कमी करा, “डिजिटल डिटॉक्स” किंवा सामाजिक माध्यमे ब्रेक्स ठेवा. गोपनीयता, चुकीच्या माहिती, आणि तुलना मानसिकता यांच्याशी जाणीव ठेवून संवाद ठरवा.

निष्कर्ष

या समाजशास्त्रीय अध्ययनातून असे दिसून आले की शहरी युवकांच्या दैनंदिन जीवनात सामाजिक माध्यमांचा वापर अत्यंत वाढलेला आहे. विशेषतः Facebook, Instagram आणि WhatsApp यांसारख्या सामाजिक माध्यमांचा वापर संवाद, माहितीची देवाणघेवाण आणि मनोरंजनासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

अभ्यासातील माहितीचे विश्लेषण केल्यावर असे आढळले की सामाजिक माध्यमांमुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये संपर्क ठेवणे अधिक सोपे झाले आहे. व्यस्त जीवनशैलीमुळे एकत्र वेळ घालवण्याच्या संधी कमी असल्या तरी सामाजिक माध्यमांद्वारे संदेश, फोटो, व्हिडिओ किंवा कॉलच्या माध्यमातून कुटुंबीयांशी संपर्क ठेवणे शक्य होते. विशेषतः दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांसाठी ही माध्यमे संबंध टिकवून ठेवण्यास मदत करतात.

तथापि, या अध्ययनातून सामाजिक माध्यमांच्या अतिवापरामुळे काही नकारात्मक परिणाम देखील दिसून आले. युवक जास्त वेळ मोबाईल किंवा इंटरनेटवर व्यस्त राहिल्यामुळे कुटुंबीयांसोबत प्रत्यक्ष संवाद साधण्याचा वेळ कमी होतो. पूर्वी कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून चर्चा करत, जेवण घेत किंवा वेळ घालवत असत; परंतु आता अनेकदा प्रत्येकजण आपल्या मोबाईलमध्ये व्यस्त असल्याचे आढळते. यामुळे कुटुंबातील संवादाची गुणवत्ता कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

याशिवाय काही कुटुंबांमध्ये सामाजिक माध्यमांवरील पोस्ट, कमेंट किंवा ऑनलाइन वर्तनामुळे गैरसमज निर्माण होतात. काही युवकांना सामाजिक माध्यमांवरील मित्र आणि आभासी जग अधिक आकर्षक वाटू लागते, ज्यामुळे कुटुंबीयांपासून भावनिक अंतर वाढू शकते. परंतु याचबरोबर असेही आढळले की जर सामाजिक माध्यमांचा वापर मर्यादित आणि जबाबदारीने केला गेला, तर ते कुटुंबातील नातेसंबंध अधिक मजबूत करण्यास मदत करू शकतात. उदाहरणार्थ, कुटुंबीयांच्या आठवणी शेअर करणे, महत्वाच्या प्रसंगांची माहिती देणे किंवा दूर असलेल्या सदस्यांशी संपर्क ठेवणे यामुळे कुटुंबीयांमध्ये जवळीक टिकून राहते.

म्हणून या अध्ययनाचा एकूण निष्कर्ष असा काढता येतो की सामाजिक माध्यमे ही स्वतःमध्ये ना पूर्णपणे चांगली आहेत ना पूर्णपणे वाईट. त्यांच्या वापराच्या पद्धतीवर आणि प्रमाणावर कुटुंबिक नातेसंबंधांची गुणवत्ता अवलंबून असते. संतुलित वापर, कुटुंबीयांसोबत प्रत्यक्ष संवाद आणि एकत्र वेळ घालवणे यामुळे सामाजिक माध्यमांचे नकारात्मक परिणाम कमी करता येतात आणि सकारात्मक परिणाम वाढवता येतात.

दावे / निष्कर्षात्मक मुद्दे

1. शहरी युवकांमध्ये सामाजिक माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे.
2. सामाजिक माध्यमांमुळे कुटुंबीयांमध्ये जलद आणि सोपा संवाद साधता येतो.
3. दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांशी संपर्क राखण्यासाठी सामाजिक माध्यमे उपयुक्त ठरतात.
4. सामाजिक माध्यमांच्या अतिवापरामुळे कुटुंबातील प्रत्यक्ष संवाद कमी होण्याची प्रवृत्ती दिसून येते.
5. युवकांच्या जास्त ऑनलाइन उपस्थितीमुळे कुटुंबीयांसोबत घालवला जाणारा वेळ कमी होतो.
6. सामाजिक माध्यमांमुळे काही वेळा गैरसमज, मतभेद किंवा वाद निर्माण होऊ शकतात.
7. सामाजिक माध्यमांवरील आभासी नातेसंबंध कधी कधी वास्तविक कुटुंबीय नात्यांवर परिणाम करतात.
8. मर्यादित आणि संतुलित वापर केल्यास सामाजिक माध्यमे कुटुंबीयांमधील भावनिक जवळीक वाढवू शकतात.
9. कुटुंबीयांमध्ये प्रत्यक्ष संवाद आणि एकत्र वेळ घालवणे हे नातेसंबंधांची गुणवत्ता टिकवण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

10. सामाजिक माध्यमांचा योग्य वापर केल्यास त्यांचे सकारात्मक परिणाम अधिक आणि नकारात्मक परिणाम कमी करता येतात.

संदर्भ साहित्य :

1. Terence C. Ahern., Social Media, Practice, Uses and Global Impact, Nova Science Publishers
2. डॉ. बी. एम. कच्हाडे, शास्त्रीय संशोधन पद्धती , पिंपळापुरे अंड पब्लीकेशंस , नागपुर.
3. Sumbul Nasim, Women and social media: Situating Women in the Virtual World, ND Publisher
4. Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. Journal of Computer-Mediated Communication, 13(1), 210–230.
5. Hampton, K. N., Sessions, L. F., & Her, E. J. (2011). Core networks, social isolation, and new media: Internet and mobile phone use, network size, and diversity. Information, Communication & Society, 14(1), 130–155.
6. Livingstone, S., & Blum-Ross, A. (2020). Parenting for a digital future: How hopes and fears about technology shape children's lives. Oxford University Press.
7. McDaniel, B. T., & Coyne, S. M. (2016). "Techno Ference": The interference of technology in couple relationships and implications for women's personal and relational well-being. Psychology of Popular Media Culture, 5(1), 85–98.
8. Rideout, V., & Robb, M. B. (2018). Social media, social life: Teens reveal their experiences. Common Sense Media.
9. Subrahmanyam, K., & Shahel, D. (2011). Digital youth: The role of media in development. Springer.
10. Turkle, S. (2015). Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age. Penguin Press.
8. Twenge, J. M. (2017). iGen: Why today's super-

connected kids are growing up less rebellious, more tolerant, less happy—and completely unprepared for adulthood. Atria Books.

11. Abar, C. C., Farnett, S., Mendola, K., Koban, K., & Sarra, S. (2018). Relationships between parent-child social media interactions and health behaviours. *Journal of Substance Use*, 23(3), 335–337.
12. Abbasi, I. S. (2019). Falling prey to online romantic alternatives: Evaluating social media alternative partners in committed versus dating relationships. *Social Science Computer Review*, 37(6), 723–733.
13. Abel, S., Machin, T., & Brownlow, C. (2021). Social media, rituals, and long-distance family relationship maintenance: A mixed-methods systematic review. *New Media & Society*, 23(3), 632–654.

वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजिक रचना आणि आव्हाने**गोपाल आनंतराव घेवंदे****समाजकार्य पारंगत भाग-II (MSW)****महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा.****Email ID – ghewandegopal35@gmail.com****सारांश:**

प्रस्तुत संशोधनात वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणाचा भारतीय सामाजिक रचनेवर होणारा परिणाम आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या विविध आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर हे आर्थिक प्रगतीचे लक्षण मानले जात असले, तरी यामुळे सामाजिक स्तरावर मोठे बदल घडून येत आहेत. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा न्हास आणि विभक्त कुटुंब पद्धतीचा उदय, बदलती जीवनशैली आणि सामाजिक मूल्यांमधील स्थित्यंतर हे या प्रक्रियेचे मुख्य पैलू आहेत. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश शहरीकरणाच्या कारणांचा शोध घेणे आणि शहरी प्रशासनासमोर उभ्या ठाकलेल्या समस्यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या गृहितकांनुसार, वाढत्या लोकसंख्येमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (नगरपालिका/महानगरपालिका) पायाभूत सुविधांवर, जसे की पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक वाहतूक, यांवर प्रचंड ताण येत आहे.

अभ्यासाअंती असे दिसून येते की, नियोजित शहरीकरणाचा अभाव, झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि वाढती गुन्हेगारी ही प्रमुख आव्हाने आहेत. शहरीकरणाची प्रक्रिया थांबवणे शक्य नसले, तरी शाश्वत विकास (Sustainable Development) आणि प्रभावी स्थानिक प्रशासनाच्या माध्यमातून ही आव्हाने पेलता येणे शक्य आहे, असे निष्कर्ष या संशोधनात मांडले आहेत.

शब्द संकल्पना (Keywords): शहरीकरण, सामाजिक रचना, स्थलांतर, स्थानिक प्रशासन, शाश्वत विकास, आव्हाने.

प्रस्तावना (Introduction) :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात 'शहरीकरण' ही एक अपरिहार्य आणि वेगवान प्रक्रिया ठरली आहे. एकविसाव्या शतकात भारत हा जगातील वेगाने शहरीकरण होणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. शहरीकरण म्हणजे केवळ लोकसंख्येचे ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर नव्हे, तर ती एक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.

जेव्हा एखादा समाज कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राकडे वळतो, तेव्हा शहरांचा विस्तार होतो. मात्र, या विस्तारामुळे पारंपरिक सामाजिक रचनेत मोठे बदल घडून येत आहेत. संयुक्त कुटुंब पद्धतीची जागा विभक्त कुटुंब पद्धती घेत आहे आणि व्यक्तीवादाचा प्रभाव वाढत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शहरीकरणाच्या या बदलत्या स्वरूपाचा, त्यामागील कारणांचा आणि स्थानिक प्रशासनासमोर उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. शहरीकरण हे प्रगतीचे प्रतीक असले तरी, नियोजनाचा अभाव असल्यास ते सामाजिक विषमतेला निमंत्रण देते, हा मुख्य विचार या संशोधनाचा पाया आहे.

साहित्य पुनरावलोकन (Literature Review)

शहरीकरण आणि त्याचे सामाजिक परिणाम या विषयावर आतापर्यंत अनेक समाजशास्त्रज्ञ आणि नगररचनाकारांनी अभ्यास केला आहे. त्यांच्या साहित्यातील प्रमुख मते खालीलप्रमाणे आहेत:

किंग्सले डेव्हिस (Kingsley Davis): यांच्या मते, शहरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिथे एकूण लोकसंख्येतील शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत जाते. त्यांनी शहरीकरणाला केवळ सांख्यिकीय बदल न मानता 'सामाजिक परिवर्तन' मानले आहे. लुई विर्थ (Louis Wirth): यांनी 'Urbanism as a Way of Life' या आपल्या प्रसिद्ध प्रबंधात मांडले आहे की, शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या वर्तणुकीत आणि संबंधांमध्ये औपचारिकता वाढते. त्यांच्या मते, शहरीकरणामुळे नातेसंबंधांमधील जवळीक कमी होऊन ती अधिक व्यावसायिक बनते.

भारतीय संदर्भ (M.S.A. Rao): भारतीय समाजशास्त्रज्ञ एम.एस.ए. राव यांनी भारतातील शहरीकरणाच्या विशिष्ट स्वरूपावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या मते, भारतात ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीचे एक अनोखे मिश्रण पाहायला मिळते, ज्याला त्यांनी 'Rural-Urban Continuum' म्हटले आहे.

प्रशासकीय दृष्टिकोन: अनेक सरकारी अहवाल आणि नीति आयोगाच्या (NITI Aayog) अभ्यासानुसार, भारतातील शहरांमधील पायाभूत सुविधा (Infrastructure) लोकसंख्येच्या तुलनेत अपुऱ्या पडत आहेत. वाढत्या झोपडपट्ट्या आणि प्रदूषणाचे प्रश्न हे चुकीच्या नियोजनाचे परिणाम असल्याचे विविध संशोधकांनी नमूद केले आहे.

मुख्य मजकूर (Body Paragraphs)

शहरीकरणाची प्रमुख कारणे (Causes of Urbanization)

शहरीकरण ही प्रक्रिया अनेक घटकांमुळे वेगवान होते. प्रामुख्याने 'पुश आणि पुल' (Push and Pull Factors) या सिद्धांतानुसार याचे विश्लेषण करता येते. ग्रामीण भागातील शेतीवरील

वाढता ताण, रोजगाराच्या संधींचा अभाव आणि आरोग्य सुविधांची कमतरता यांमुळे लोक शहरांकडे ढकलले जातात (Push Factors). दुसरीकडे, शहरांमधील उच्च राहणीमान, शिक्षणाच्या दर्जेदार संधी, औद्योगिक विकास आणि आधुनिक जीवनशैली लोकांना आकर्षित करते (Pull Factors). तंत्रज्ञानाचा विस्तार आणि दळणवळणाच्या साधनांमधील क्रांतीमुळे ग्रामीण तरुण वर्ग मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे, ज्यामुळे शहरी सीमा विस्तारत आहेत.

बदलती सामाजिक रचना (Changing Social Structure)

शहरीकरणामुळे समाजाच्या पारंपरिक ढाच्यात आमूलाग्र बदल झाले आहेत. शहरांमध्ये 'जातिव्यवस्था' आणि 'प्रादेशिकता' यांपेक्षा 'आर्थिक स्तर' आणि 'व्यावसायिक ओळख' यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे विघटन होऊन 'विभक्त कुटुंब' (Nuclear Families) ही संकल्पना रूढ झाली आहे. यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य वाढले असले तरी, कौटुंबिक आधार आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या भावनेत घट झाली आहे. स्त्रियांचे शिक्षण आणि नोकरीतील वाढता सहभाग यामुळे लिंगभाव समानतेकडे समाज झुकताना दिसत असला, तरी महानगरीय संस्कृतीत एकटेपणा आणि मानसिक ताणतणाव यांसारख्या समस्याही वाढल्या आहेत.

स्थानिक प्रशासनावरील ताण आणि पायाभूत सुविधा (Pressure on Local Administration)

संशोधनातील पहिल्या गृहितकानुसार, शहरांची लोकसंख्या ज्या वेगाने वाढत आहे, त्या तुलनेत स्थानिक प्रशासनाच्या (नगरपालिका/महानगरपालिका) मर्यादा स्पष्टपणे जाणवत आहेत. अपुरा पाणीपुरवठा, सांडपाणी निचरा करण्याची सदोष व्यवस्था आणि घनकचरा व्यवस्थापनाची बिकट अवस्था ही मोठी आव्हाने आहेत. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था कोलमडल्यामुळे खाजगी वाहनांची संख्या वाढून प्रदूषणात प्रचंड वाढ झाली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे उपलब्ध असलेला निधी आणि वाढती लोकसंख्या यांचा ताळमेळ बसवणे कठीण जात असल्याने शहरांचे नियोजन कोलमडताना दिसत आहे.

शहरीकरणासमोरील विविध आव्हाने (Major Challenges)

वाढत्या शहरीकरणामुळे केवळ भौतिकच नव्हे, तर गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने उभी राहिली आहेत:

- **झोपडपट्ट्यांची वाढ:** परवडणाऱ्या घरांच्या अभावामुळे अनधिकृत वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांची संख्या वाढत आहे, जिथे आरोग्याचे प्रश्न गंभीर असतात.

- **गुन्हेगारी आणि असुरक्षितता:** बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमतेमुळे शहरांमध्ये चोरी, अंमली पदार्थांचे सेवन आणि सायबर गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत आहे.
- **पर्यावरणीय ऱ्हास:** सिमेंटची जंगले वाढल्यामुळे नैसर्गिक पाण्याचे स्रोत आटत आहेत आणि उष्णतेच्या लाटा (Urban Heat Islands) निर्माण होत आहेत.
- **सामाजिक विषमता:** एका बाजूला टोलेजंग इमारती आणि दुसरीकडे मूलभूत सुविधांचा अभाव असलेली वस्ती, ही दरी सामाजिक असंतोषाला कारणीभूत ठरत आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष (Findings)

क्षेत्राचा अभ्यास आणि माहितीच्या विश्लेषणातून खालील प्रमुख निष्कर्ष समोर आले आहेत:

- **स्थलांतराचे मुख्य कारण:** ग्रामीण भागातील शेतीवरील अवलंबित्व कमी होणे आणि शहरांमधील औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी हे स्थलांतराचे प्रमुख प्रेरक घटक (Pull Factors) असल्याचे आढळले.
- **प्रशासकीय मर्यादा:** लोकसंख्येचा वेग आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांचा ताळमेळ बसत नाही. यामुळे स्थानिक प्रशासनावर (नगरपालिका/महानगरपालिका) पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापनाचा प्रचंड ताण येत आहे.
- **सामाजिक स्थित्यंतर:** शहरांमध्ये 'विभक्त कुटुंब' पद्धतीमुळे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य वाढले असले, तरी सामाजिक एकटेपणा आणि असुरक्षिततेची भावना वाढल्याचे दिसून येते.
- **आर्थिक विषमता:** शहरांमध्ये उच्चभ्रू वस्त्या आणि झोपडपट्ट्या यांच्यातील वाढती दरी सामाजिक असंतोषाला आणि गुन्हेगारीला खतपाणी घालत आहे.
- **पर्यावरणीय ऱ्हास:** सिमेंटच्या बांधकामामुळे शहरांमधील तापमान वाढत असून (Urban Heat Island Effect), नैसर्गिक जलस्रोतांचे प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या बनली आहे.

उपाययोजना (Suggestions/Recommendations)

शहरीकरणाची आव्हाने पेलण्यासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत:

अ) नियोजित शहरी विकास (Planned Urbanization)

शहरांचा विस्तार होण्यापूर्वीच त्याचा 'मास्टर प्लॅन' तयार असणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनांच्या माध्यमातून परवडणारी घरे उपलब्ध करून दिल्यास अनधिकृत बांधकामांना आळा बसेल.

ब) ग्रामीण विकास आणि 'रुर्बन' (Rurban) मॉडेल

शहरांवरील ताण कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागातच चांगल्या शैक्षणिक आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. 'स्मार्ट व्हिलेज' संकल्पनेद्वारे गावांमध्येच रोजगार निर्मिती झाल्यास शहरांकडे होणारे विनाकारण स्थलांतर थांबवता येईल.

क) पायाभूत सुविधांचे सक्षमीकरण

- **सार्वजनिक वाहतूक:** मेट्रो, बीआरटीएस (BRTS) आणि सायकल ट्रॅकचा वापर वाढवून खाजगी वाहनांची संख्या कमी करणे.
- **कचरा व्यवस्थापन:** 'शून्य कचरा' (Zero Waste) संकल्पना राबवून कचऱ्याचे वर्गीकरण आणि पुनर्चक्रीकरण (Recycling) सक्तीचे करणे.

ड) पर्यावरण स्नेही उपाय (Green Initiatives)

शहरांमध्ये 'व्हर्टिकल गार्डन' (Vertical Gardens), छतावरील बागा आणि 'रेन वॉटर हार्वेस्टिंग' सक्तीचे करून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवण्यावर भर दिला पाहिजे.

इ) डिजिटल प्रशासन (E-Governance)

स्थानिक प्रशासकीय कामात पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि नागरिकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा प्रभावी वापर करावा.

चर्चा आणि विश्लेषण (Discussion and Analysis)

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा सामाजिक आणि प्रशासकीय अंगाने विचार केला असता, असे दिसून येते की शहरीकरण ही केवळ भौगोलिक वाढ नसून ती एक जटिल सामाजिक समस्या आहे. यावर खालील मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तर चर्चा करता येईल:

स्थलांतराचे अर्थशास्त्रीय व सामाजिक विश्लेषण

संशोधनाच्या पहिल्या उद्देशानुसार, शहरीकरणाच्या कारणांचा शोध घेता 'रोजगार' हे सर्वात मोठे आकर्षण असल्याचे स्पष्ट होते. परंतु, हे स्थलांतर नियोजित नसल्याने शहरांच्या परिघावर

(Periphery) अनधिकृत वस्त्यांची वाढ होत आहे. ग्रामीण भागातील 'जातिधारित' सामाजिक रचना शहरात आल्यावर 'वर्गधारित' (Class-based) रचनेत रूपांतरित होते. विश्लेषणातून असे समजते की, शहरात व्यक्तीला स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची संधी मिळते, परंतु त्याच वेळी तो आपल्या मूळ सांस्कृतिक मुळांपासून तुटतो.

स्थानिक प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि मर्यादा (गृहितकाचे परीक्षण)

संशोधनाचे पहिले गृहितक असे होते की, 'शहरीकरणामुळे स्थानिक प्रशासनावर भार पडतो'. विश्लेषणांती हे गृहितक सत्य ठरते.

- **पायाभूत सुविधा:** लोकसंख्येची घनता इतकी वाढली आहे की, प्रति व्यक्ती पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी व्यवस्थापनाचे गणित कोलमडले आहे.
- **वित्तीय ताण:** कर वसुली आणि प्रत्यक्ष खर्च यात मोठी तफावत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना केंद्र आणि राज्य सरकारवर अनुदानासाठी अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे विकासकामांचा वेग मंदावतो.

सामाजिक बदल आणि आव्हाने (गृहितकाचे परीक्षण)

दुसरे गृहितक 'शहरीकरणासमोर विविध आव्हाने आहेत' हे देखील पूर्णतः सिद्ध होते.

- **विभक्त कुटुंब पद्धती:** शहरात जागेची टंचाई आणि वाढता खर्च यामुळे संयुक्त कुटुंबे मोडली आहेत. याचे विश्लेषण करताना असे लक्षात येते की, यामुळे लहान मुले आणि वृद्धांच्या संगोपनाचा प्रश्न गंभीर झाला आहे (उदा. पाळणाघरांची वाढती गरज).
- **मानसिक आरोग्य:** गजबजलेल्या शहरात राहूनही लोकांमध्ये 'एकाकीपणा' (Urban Loneliness) वाढत आहे. स्पर्धात्मक जीवनामुळे मानसिक तणावाचे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा शहरात अधिक असल्याचे दिसून येते.

पर्यावरणीय आणि आर्थिक विषमता

शहरांचे विश्लेषण करताना 'आर्थिक विषमता' हा मुद्दा प्रकर्षाने जाणवतो. एकाच शहरात 'स्मार्ट सिटी' प्रकल्प आणि त्याच शहरात 'मूलभूत सुविधांशिवाय जगणारी झोपडपट्टी' असे विरोधाभासी चित्र दिसते. हे सामाजिक असंतोषाचे मुख्य कारण आहे. तसेच, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा (उदा. मोकळी

मैदाने, तलाव) च्यास झाल्यामुळे शहरांचे तापमान ग्रामीण भागापेक्षा $2-3^{\circ}\text{C}$ ने अधिक असल्याचे (Urban Heat Island) शास्त्रीय विश्लेषण सांगते.

विश्लेषणाचे सार

एकूणच, शहरीकरण ही प्रगतीची अपरिहार्य प्रक्रिया असली तरी, ती 'शाश्वत' (Sustainable) नाही. जोपर्यंत 'नियोजित शहरीकरण' आणि 'प्रभावी प्रशासन' यांचा संगम होत नाही, तोपर्यंत ही आव्हाने वाढतच राहतील. तंत्रज्ञानाचा वापर (Smart Solutions) हा यावर एक प्रभावी पर्याय ठरू शकतो, मात्र त्याला मानवी मूल्यांची जोड असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून 'वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजिक रचना आणि आव्हाने' या विषयाचा सखोल अभ्यास केला असता, खालील प्रमाणे अंतिम निष्कर्ष काढता येतात:

शहरीकरण: एक अपरिहार्य प्रक्रिया

अभ्यासाअंती असे सिद्ध होते की, शहरीकरण ही केवळ लोकसंख्येची वाढ नसून ती आधुनिकतेची आणि आर्थिक प्रगतीची एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे. रोजगाराच्या संधी आणि उच्च राहणीमानाची ओढ यांमुळे ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबवणे अशक्य आहे. मात्र, हे स्थलांतर 'नियोजित' नसल्यामुळे शहरांच्या रचनेत गुंतागुंत निर्माण झाली आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप

शहरीकरणामुळे पारंपरिक सामाजिक चौकटी मोडीत निघाल्या आहेत. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा च्यास होऊन **विभक्त कुटुंब पद्धती (Nuclear Family)** स्वीकारली गेली आहे. यामुळे व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळाले असले, तरी सामाजिक सुरक्षितता आणि कौटुंबिक भावनिक आधार कमी झाला आहे. शहरात 'व्यक्तिवाद' वाढल्यामुळे शेजारीपाजारील संबंधांमध्ये औपचारिकता आली आहे.

प्रशासकीय असमर्थता

संशोधनातील पहिले गृहितक 'वाढत्या शहरीकरणामुळे स्थानिक प्रशासनावर भार पडतो' हे पूर्णतः सत्य असल्याचे आढळले. शहरांची लोकसंख्या ज्या वेगाने वाढत आहे, त्या प्रमाणात रस्ते, पाणीपुरवठा, सांडपाणी निचरा आणि वीज यांसारख्या मूलभूत सुविधा पुरवण्यात स्थानिक प्रशासन (नगरपालिका/महानगरपालिका) अपुरे पडत आहे. यामुळे शहरांमध्ये बकालपणा आणि अस्वच्छतेचे प्रश्न गंभीर झाले आहेत.

आव्हाने आणि भविष्यातील मार्ग

दुसरे गृहितक 'वाढत्या शहरीकरणासमोर विविध आव्हाने आहेत' हे देखील सिद्ध झाले आहे. झोपडपट्ट्यांची वाढ, वाढती गुन्हेगारी, वाहतूक कोंडी आणि पर्यावरणीय प्रदूषण ही प्रमुख आव्हाने आहेत. यावर मात करण्यासाठी केवळ शहरांचा विकास करून चालणार नाही, तर 'शाश्वत शहरीकरण' (Sustainable Urbanization) ही काळाची गरज आहे.

अंतिम मत:

शहरीकरणाची प्रक्रिया ही प्रगतीचा मार्ग असली तरी, ती पर्यावरणाचा समतोल राखून आणि मानवी मूल्यांची जोपासना करून राबवणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील सुविधांचा विकास (Rurban Mission) आणि शहरांमधील स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा वापर या दोन गोष्टींचा मेळ घातल्यास शहरीकरण ही शाप न ठरता वरदान ठरू शकेल.

संदर्भ सूची (References) :

1. अहुजा, रा. (२०१४). सोशल प्रॉब्लेम्स इन इंडिया (३ री आवृत्ती). रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर
2. कन्हाडे बी. एम. (2011) "ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र", पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर
3. डेव्हिस, के. (१९५१). द पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया अँड पाकिस्तान. प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस. प्रिन्स्टन

4. नीती आयोग. (२०२१). सस्टेनेबल अर्बनायझेशन इंडेक्स: इंडियन सिटीज रिपोर्ट. भारत सरकार.
<https://niti.gov.in>
5. मिनिस्ट्री ऑफ हाउसिंग अँड अर्बन अफेअर्स. (२०१५). स्मार्ट सिटीज मिशन स्टेटमेंट अँड गाईडलाईन्स. भारत सरकार.
6. राव, एम. एस. ए. (१९९१). अर्बनायझेशन अँड सोशल चेंज. ओरिएंट ब्लैकस्वॉन.
7. रजिस्ट्रार जनरल ऑफ इंडिया. (२०११). सेन्सस ऑफ इंडिया २०११: प्रोव्हिजनल पाप्युलेशन टोटल्स - अर्बन अँग्लोमेरेशन्स. गृह मंत्रालय, भारत सरकार.
8. सांगवे, वि. (२००५). समाजशास्त्र: मूलभूत संकल्पना. पॉप्युलर प्रकाशन.
9. विर्थ, एल. (१९३८). अर्बनिझम अज अ वे ऑफ लाईफ. द अमेरिकन जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी, ४४(१), १-२४.

कलात्मकतेच्या पुनर्जागरणासाठी- नामशेष सर्जनशीलता प्रदेशातील लोककला आणि**हस्तकला यांना समर्पित गुजरात सरकारच्या धोरणांचे व्यापक विश्लेषण**

डॉ. शोभा विजय कारेकर

मुख्य संशोधक

आयसीएसएसआर संशोधन कार्यक्रम

संशोधन ज्ञान विचार प्रतिष्ठान पुणे

संपर्क क्रमांक ९८२३५९०७०८

ईमेल: karekar.sakhi@gmail.com

पत्ता- यशोदीप ए, फ्लॅट क्रमांक १९, नवी पेठ, पुणे ४११०३०

सारांश

प्राचीन काळापासून, गुजरातने समुद्री मार्ग आणि रेशीम मार्गावरील त्याच्या धोरणात्मक स्थानामुळे भारताच्या आर्थिक परिदृश्यात एक विशिष्ट स्थान व्यापले आहे. त्याच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशामुळे या प्रदेशात विविध लोककला आणि हस्तकला भरभराटीला आल्या, ज्यामुळे राज्य आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान मिळाले. पारंपारिकपणे, गुजरातच्या कारागीर-आधारित अर्थव्यवस्थेने सांस्कृतिक ओळख जपताना व्यापार आणि वाणिज्य मजबूत केले. तथापि, आधुनिक युगात, जागतिकीकरण, जलद औद्योगिकीकरण आणि घटत्या सार्वजनिक हितामुळे समर्पित कारागिरांच्या संख्येत घट झाली आहे. या घटीचा लोकपरंपरांच्या शाश्वततेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे आणि राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे. प्रतिसादात, गुजरात सरकारने पारंपारिक कला आणि हस्तकला जतन आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना आणि धोरणात्मक उपक्रम सुरू केले आहेत. हे उपाय कारागिरांना आधार देण्यासाठी, त्यांचे जीवनमान वाढविण्यासाठी आणि प्रादेशिक व्यवसाय वाढीस चालना देण्यासाठी आहेत. हा पेपर या धोरणांचे विश्लेषण करतो आणि लोककला टिकवून ठेवण्यासाठी आणि कारागिरांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करतो.

मुख्य शब्द : लोककला आणि हस्तकला, गुजरात सरकार, गुजरात सरकारची धोरणे, जागतिकीकरण, लोक कारागीर, प्रादेशिक कला, एक जिल्हा एक उत्पादन (ODOP)

हा संशोधन पेपर हा भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषदेने (ICSSR) संशोधन ज्ञान विचार प्रतिष्ठान पुणे या संस्थेला खास संशोधनासाठी निधी दिला आहे त्या संशोधनातून लिहिला आहे.

"लोकांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनात निवडलेल्या लोककला आणि हस्तकलेचे सीमांतीकरण: महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या निवडलेल्या प्रदेशांचा अभ्यास" या विषयावर संशोधन सुरू आहे. या संशोधनात, महाराष्ट्र आणि गुजरातमध्ये लुप्त होत चाललेल्या कला आणि त्या पुन्हा एकदा समाजात कशा परत आणता येतील यावर एक संशोधन कार्यक्रम राबविला जात आहे. हे संशोधन अत्यंत महत्वाच्या परंतु दुर्लक्षित विषयावर केले जात आहे.

प्रस्तावना

मानव नैसर्गिकरित्या सौंदर्यात्मक स्वभावाचे आहेत. या कलात्मक मूल्यांचे आणि सौंदर्यात्मक जाणिवेचे गुणधर्म जागतिक स्तरावर दिसून येतात, इंडोनेशियामध्ये सुमारे ५१,००० वर्षांपूर्वीचे रॉक गुहा चित्रकला. प्रख्यात पुरातत्वशास्त्रज्ञ एस. वाकणकर यांनी भिमबेटकाच्या गुहेतूनही अशीच चित्रे शोधली आहेत, जी सुमारे ५०,००० वर्षांपूर्वीची आहेत. ही चित्रे भारतीय उपखंडातील लोककलांचे सर्वात जुने रूप आहेत.

लोककला ही कलाकृती लोकांच्या जीवनाच्या दैनंदिन अभिव्यक्तीतून उद्भवते. ती त्यांच्या गरजा आणि चिंता, त्यांची जीवनशैली, विधी आणि परंपरांवर यावर प्रकाश टाकते. शास्त्रीय कलेच्या विपरीत, लोककला पिढ्यान्पिढ्या प्रसारित होते आणि त्यांना कोणतेही औपचारिक शिक्षण दिले जात नाही. त्या लोकांच्या नजरेत भरतील अशादिखावू नसतात परंतु टिकाऊ आणि अत्यंत उपयुक्त आसतात. त्यांचे सौंदर्य कायमच टिकते, त्या प्रवाहात विरून जात नाहीत. या कलाप्रकारांमध्ये सौंदर्यात्मक संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडते आणि सजावटीच्या उद्देशाने आणि धार्मिक हेतूसाठी देखील त्यांचा वापर केला जाऊ शकतो. लोककलांचे अंतर्गत मूल्य ते दर्शविणाऱ्या पर्यावरणीय शाश्वततेवर आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक संवादावर आधारित आहे. ते समुदाय-विशिष्ट आणि तथाकथित समुदायाच्या आठवणी असू शकतात.

उदा. भीमबेटका नंतर, लोककलांचे प्रागैतिहासिक उदाहरण मध्य प्रदेशातील आदमगढ आणि उत्तर प्रदेशातील मिर्झापूर येथून देखील येते, सुमारे १०,००० वर्षांपूर्वीचे. लोककलांद्वारे मानवी मूल्यांची परंपरा आणि अभिव्यक्ती इतिहासाच्या प्रत्येक युगात दिसून येते. हस्तकला - नवपाषाण युगातील मातीची भांडी आणि इतर साहित्य, सिंधू संस्कृतीचे मणी आणि दागिने, नंतरच्या काळातील कलाकृती ही इतिहासाच्या अध्यायांमधील लोककलांची सातत्य आहे. मौर्य आणि गुप्तांच्या सुवर्णयुगात, विदेशातील कापडांसह अनेक कलाप्रकारांना शाही संरक्षण मिळाले, परंतु अनेक कलाप्रकार अजूनही सामान्य लोकांद्वारे प्रथा म्हणून चालू होते.

वेगवेगळ्या प्रदेशांमधील विविध कलाप्रकारांच्या विकासावर भारतीय संस्कृती आणि भूगोल हे सर्वात जास्त प्रभाव पाडणारे घटक आहेत. भारताच्या पूर्वेकडील भागातील चित्रे, शिल्पे आणि कलाकृतींमध्ये प्रामुख्याने माशांच्या आकृत्यांचे वर्चस्व आहे, कारण मोठ्या नद्यांच्या उपस्थितीमुळे त्यांना नदीतील अन्न संसाधने मिळतात. वेगवेगळ्या प्रदेशांमधील उत्सव त्या प्रदेशांच्या लोककलांवर देखील प्रभाव पाडतात. आणि म्हणूनच, बिहारमधील मधुबनी, ओडिशातील पट्टाचित्र, सिक्कीम, हिमाचल प्रदेश आणि लडाख प्रदेशातील थांगका चित्रकला आणि इतर अनेक चित्रे विकसित झाली. काचेच्या मणींसारख्या हस्तकला, म्हणजेच 'टि खांडू' प्रदेश आणि बरेच काही. काचेचे मणी, म्हणजेच 'टिकुली' सारख्या हस्तकला पाटणा प्रदेशातून प्रसिद्ध आहेत. भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये विकसित झालेल्या कलाकृतींचा आणखी एक प्रकार म्हणजे कापड चित्रकला. या चित्रांचा वापर धार्मिक विधी, सजावटीच्या उद्देशाने, साड्या, ड्रेपरी आणि इतर अनेक गोष्टींसाठी केला जातो. बांधणी किंवा बंधेज हे गुजरात आणि राजस्थानमधील टाय आणि डाई फॅब्रिक रंगवण्याच्या तंत्रांचे एक प्रसिद्ध उदाहरण आहे. इकत हे असेच आणखी एक तंत्र आहे, ज्याचे प्रमुख केंद्र तेलंगणा, ओडिशा, गुजरात आणि आंध्र प्रदेश आहेत.

गुजरात नेहमीच एक प्रमुख व्यवसाय केंद्र आहे, म्हणून पारंपारिक ज्ञान आणि परदेशी कल्पना एकत्रित झाल्या आणि गुजरातच्या भूमीत कला आणि हस्तकलेचे एक अद्वितीय मिश्रण निर्माण केले. ही अद्वितीय सांस्कृतिक परंपरा या प्रदेशातील लोककलांमध्ये पसरलेली आहे. परंतु, आधुनिक युगात, आधुनिकीकरण आणि व्यापारीकरणामुळे औद्योगिक कलाकृती निर्माण झाल्या ज्यामध्ये अंतःप्रेरणा आणि सांस्कृतिक अर्थाचा अभाव आहे. ही उत्पादने कलात्मक वस्तू नाहीत; त्या अधिकतर कारखान्यात बनवलेल्या वस्तू आहेत. त्याच्या संदर्भात, भारतीय लोककला आणि हस्तकलेचेही मोठे नुकसान झाले. स्वातंत्र्यानंतर, भारतीय राज्यांनी लोककलांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी काम केले. परंतु हे प्रयत्न मर्यादित आहेत आणि स्थानिक लोककलाकारांवर त्यांचा प्रत्यक्ष परिणाम झालेला नाही.

भारतातील व्यवसायाभिमुख राज्य असलेल्या गुजरातला स्थानिक लोककला-केंद्रित धोरणांची आवश्यकता होती. म्हणून, २००१ च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून, गुजरात सरकारने लोककलांच्या व्यावसायिक आणि कलात्मक विकासासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रम लागू केले. मा. नरेंद्र मोदी गुजरातचे मुख्यमंत्री झाले आणि तेथील कलाकारांना आपल्या रोजीरोटी साठी गुजरात बाहेर न जाता, अथवा इतर व्यवसाय, मजदूरी न करता आपल्या कलेच्या माध्यमातून जगण्यासाठी आर्थिक सहाय्य मिळू लागले. मोदीजींनी प्रथम गुजरात मधील समस्या समजून घेतल्या आणि त्यांना प्राधान्य देण्याचा

प्रयत्न झाला. मोर्दीजीनी स्वतः पासून सुरुवात करून आपल्याच लोकानी / कलाकारांनी तयार केलेल्या वस्तु, कपडे वापरण्यास सुरुवात केली. यामुळे कलाकारांचे मनोबल वाढले. इतरही लोक त्यांचे अनुकरण करू लागले. परंतु ह्या कला कारांना जसा राजेशाहीत आश्रय मिळायचा त्या पद्धतीने शासनाकडून कोणत्या योजना राबवाव्यात ह्या विषयी विचार सुरू झाला.

गुजरात - लोककला आणि हस्तकलांची भूमी

गुजरात हा हातमाग आणि हस्तकलेच्या समृद्ध आणि विविध परंपरा असलेला एक सुपीक प्रदेश आहे. गुजरातच्या लोककला आणि हस्तकलांमध्ये भरतकाम, मणीकाम, लाकूडकाम, दगडी काम, दागिने, छापील आणि विणलेले कापड, उत्तम आदिवासी आणि कलमकारी कला प्रकार, मातीची भांडी आणि मातीपासून बनवलेल्या वस्तूंचा समावेश आहे. या सर्व हस्तकला राज्याच्या बहुमुखी वारशाचे प्रतिबिंबित करतात. पारंपारिक गुजराती हातमाग आणि विणलेले/छापलेले कापड त्यांच्या वैविध्यपूर्ण आणि उत्कृष्ट नमुन्यांमुळे, सौंदर्यात्मक आकर्षणासह अद्वितीय दिसतात. त्यांच्या वेगळ्या स्वरूपामुळे, गुजराती हस्तकलेचे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतही कौतुक आणि लोकप्रियता आहे. विविध रंग, स्वरूप आणि उपयुक्तता आणि या हस्तकलांचे पारंपारिक उत्पादन ऐतिहासिक संबंधांचे जिवंत मूर्त स्वरूप आहे. हातमागांसह, गुजरातमध्ये टाय-डाई, धातूचे काम, लाखेचे काम, मातीकाम, विणकाम, रजाई आणि दगडी कोरीवकाम यासारख्या इतर कलांचा समृद्ध वारसा देखील आहे.

आधुनिक युगासोबतच, आधुनिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या प्रगतीसह, पारंपारिक लोककला आणि हस्तकलांना मोठ्या प्रमाणात घट झाली. लक्षणीय आर्थिक आणि सामाजिक बदलांसह, अनेक लोककलांवर मोठा परिणाम झाला. लोककला/हस्तकला घसरण्याची काही प्रमुख कारणे संशोधन करताना आढळली, त्यात मुख्यतः कलाकारांना भांडवलाचा अभाव किंवा सहज कर्जाची उपलब्धता, बँक वाले विचारता तुमच्या वस्तु बाजारात कोण विकत घेणार ती बाजारपेठ दाखवा, त्यामुळे कर्ज मिळणे अवघड होत होते. शिवाय अत्यंत अनियमित कच्च्या मालाचा पुरवठा, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव, बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता नाही किंवा मर्यादित असते. त्यांनी तयार केलेल्या कलाकृतींची गुणवत्ता कोण तपासणार, त्यांची संघटना देखील नसेल तर सर्वच आवघड होत असे. या कारणांमुळे, पारंपारिक हस्तकला कोसळल्या आणि कलाकार आणि कारागीर बेरोजगार झाले. म्हणून, या वेगाने वाढणाऱ्या बेरोजगारीवर उपाय शोधण्यासाठी आणि स्थानिक प्रतिभेला प्रोत्साहन देण्यासाठी, गुजरात सरकारने २००१ च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून आतापर्यंत अनेक धोरणे आणि कार्यक्रम सुरू केले. या सक्रिय धोरणांनी कर्ज समर्थन, उपकरणे/साधने सहाय्य,

विपणन समर्थन, पायाभूत सुविधा विकास इत्यादी केंद्रित हस्तक्षेपांद्वारे कुटीर आणि ग्रामीण उद्योगांच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले. या क्षेत्राशी संबंधित लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी वचनबद्ध, गुजरात सरकारने व्यवसाय सक्षम करण्यासाठी आणि विक्रीयोग्य दर्जाच्या आणि किमतीच्या उत्पादनांचे उत्पादन करण्यासाठी अनेक संभाव्य दुवे दिले. या प्रयत्नांमध्ये, आता भारताचे पंतप्रधान, गुजरातचे तत्कालीन मुख्यमंत्री, नरेंद्र मोदी यांच्या सरकारने शाश्वत शैलीत काम केले. गुजरातचे मुख्यमंत्री असताना (२००१-२०१४), नरेंद्र मोदी यांच्या सरकारने सांस्कृतिक अभिमान, पर्यटन आणि औद्योगिक आधुनिकीकरणाच्या मिश्रणाद्वारे राज्याच्या समृद्ध लोककला आणि हस्तकला परंपरांचे पुनरुज्जीवन, जतन आणि व्यापारीकरण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी "लोकलसाठी आवाज" या तत्वज्ञानाचा राष्ट्रीय स्वीकार होण्यापूर्वीच पुरस्कार केला, कारागिरांना उद्योजक बनण्यास सक्षम करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

लोककला आणि हस्तकलांना समर्पित गुजरात सरकारच्या धोरणांचा आढावा:

आर्थिक आणि व्यावसायिक समर्थन

लोक कलाकार आणि कारागिरांच्या उत्थानासाठी, आर्थिक मदतीसाठी पहिला प्रयत्न करण्यात आला. कुटीर आणि ग्रामीण उद्योगांच्या कारागिरांच्या वाढ आणि विकासाला चालना देण्यासाठी, गुजरात सरकारच्या उद्योग आणि खाण विभागाने अनेक योजना आणि धोरणे आखली. आर्थिक उन्नतीसाठी कारागिरांच्या आर्थिक मदतीसाठी तयार केलेल्या सर्वात महत्वाच्या आणि पहिल्या धोरणांपैकी एक. अशाप्रकारे, 'दत्तोपंत ठेंगडी कारागीर व्याज अनुदान योजना' ही अत्यंत महत्वाची योजना आहे, जी विशेषतः शहरी तसेच ग्रामीण भागातील नोंदणीकृत कारागिरांना काम करण्यास सुलभतेने कमी व्याजदराने यंत्रसामग्री किंवा खेळत्या भांडवलासाठी आवश्यक असलेली रक्कम प्रदान करण्यासाठी प्रस्तावित करण्यात आली होती. या योजनेत नोंदणीकृत कारागिरांना ७% व्याज अनुदान देण्यात आले, ज्यामुळे ते खाजगी सावकारांपासून दूर जाऊ शकले. या धोरणाचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात नवीन व्यवसायांना चालना देण्यासाठी दिव्यांग, शारीरिकदृष्ट्या अपंग/अंध कारागिरांना पाठिंबा देणे देखील समाविष्ट आहे. या उपक्रमांचे केवळ आर्थिक मदत करणे हे एकमेव उद्दिष्ट नाही. उद्योग आणि खाण विभाग कुटीर आणि ग्रामीण उद्योगांमध्ये रोजगाराच्या संधींचा विस्तार करण्याच्या उद्देशाने काम करतो. गुजरातच्या खादी, हातमाग आणि हस्तकलेच्या सांस्कृतिक वारशाच्या प्रचारासह कर्ज समर्थन, बाजारपेठ समर्थन, तांत्रिक अपग्रेडेशन, शिक्षण आणि कौशल्य विकास, नवोपक्रम या सुविधा उपलब्ध करून आणि लोकांना सक्षम बनविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. ही धोरणे रोजगार निर्माण करणे,

जीवनमान सुधारणे आणि पारंपारिक हस्तकला जिवंत वारसा म्हणून जतन करण्याच्या दृष्टिकोनावर आधारित आहेत. दत्तोपंत ठेंगडी कारागीर व्याज अनुदान योजनेच्या प्रमुख धोरणासह, इतर योजना देखील बँक करण्यायोग्य आणि व्याज अनुदान योजनांद्वारे व्यापक सहाय्य प्रदान करतात, जसे की श्री. वाजपेयी बँक करण्यायोग्य योजना (VBY) ही एक योजना आहे जी राज्यातील ग्रामीण आणि शहरी भागातील बेरोजगार तरुण आणि कारागीरांमध्ये स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देते. ही योजना नोंदणीकृत इच्छुकांना व्यवसाय विकासासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. त्याच धर्तीवर आणखी एक योजना म्हणजे ज्योती ग्रामोद्योग विकास योजना (JGVY) आहे, जी ग्रामीण भागात नवीन प्रकल्पांच्या निर्मिती आणि विकासासाठी समर्पित योजना आहे.

शिक्षण आणि प्रशिक्षण

गुजरात सरकारचा कुटीर आणि ग्रामीण उद्योग विभाग, विविध तांत्रिक व्यवसायांमध्ये वेगवेगळ्या कालावधीचे आणि कौशल्य तीव्रतेचे संरचित प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवत आहे. अलिकडच्या वर्षात, कारागीर आणि हस्तकला व्यक्तींच्या विकसित होत असलेल्या आर्थिक, तांत्रिक आणि बाजाराच्या गरजांशी अधिक जवळून जुळवून घेण्यासाठी या कार्यक्रमांना तर्कसंगत आणि सुव्यवस्थित करण्यासाठी एक धोरणात्मक बदल हाती घेण्यात आला आहे. हे पुनर्रचना ग्रामीण औद्योगिक विकासाचे प्रमुख घटक म्हणून हातमाग आणि हस्तकला क्षेत्रांना बळकट करण्यावर व्यापक धोरणात्मक भर दर्शवते. तांत्रिक प्रशिक्षणाव्यतिरिक्त, धोरणात्मक चौकट व्यवस्थापकीय आणि उद्योजकीय क्षेत्रांमध्ये क्षमता निर्माण करण्यास अग्रेसर आहे. हस्तकला क्षेत्रातील शाश्वतता केवळ उत्पादन कौशल्यांवरच नाही तर बाजार एकात्मतेवर देखील अवलंबून असते हे ओळखून, या हस्तक्षेपांमध्ये सॉफ्ट स्किल्स आणि व्यवसाय व्यवस्थापनातील संरचित प्रशिक्षण समाविष्ट आहे. यामध्ये परस्पर संवाद, वाटाघाटी धोरणे, उत्पादन खर्च, आर्थिक साक्षरता, निर्यात दस्तऐवजीकरण आणि उद्योग विकास यांचा समावेश आहे. या संदर्भात, निर्यात तयारी आणि आंतरराष्ट्रीय बाजार मानकांचे पालन यावर विशेष अभिमुखता प्रदान करण्यासाठी हस्तकला निर्यात प्रोत्साहन परिषदशी सहकार्य करण्याची कल्पना केली आहे.

क्लस्टर डेव्हलपमेंट स्कीम (CDS) च्या "डिझाइन आणि उत्पादन विकास" घटकांतर्गत, पॅनेलमध्ये समाविष्ट आणि फ्रीलांस डिझायनर्सना सहभागी करून घेण्यासाठी कारागीर क्लस्टर्सना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. ही यंत्रणा नवोपक्रम, उत्पादन विविधीकरण आणि समकालीन सौंदर्यात्मक आणि कार्यात्मक प्राधान्यांशी जुळवून घेण्यास सुलभ करण्याचा प्रयत्न करते. शिवाय, ग्राहकांच्या ट्रेडमध्ये

बदल करण्यासाठी कारागिरांना संवेदनशील करण्यासाठी लक्षित उपक्रम प्रस्तावित केले आहेत, ज्यामुळे देशांतर्गत आणि जागतिक बाजारपेठांमध्ये त्यांची प्रतिसादक्षमता वाढेल. डिझाईन-नेतृत्वाखालील विकास संस्थात्मक करण्यासाठी, गुजरातमातीकाम कलाकार आणि ग्रामीण तंत्रज्ञान संस्थेत एक समर्पित डिझाईन स्टुडिओ स्थापन करण्याचा प्रस्ताव आहे. ऊस आणि बांबू हस्तकला, मातीची भांडी आणि मातीची मूर्ती बनवणे, चामड्याचे काम, ताग आणि नैसर्गिक फायबर-आधारित उत्पादनांमध्ये गुंतलेल्या कारागिरांना आधार देण्यासाठी या स्टुडिओची कल्पना एक तांत्रिक आणि सर्जनशील संसाधन केंद्र म्हणून केली आहे.

कुटीर मंदिर योजना (KMY).

लोक कारागिरांच्या कौशल्य विकासासाठी समर्पितपणे तयार केलेली आणखी एक योजना म्हणजे कुटीर मंदिर योजना (KMY). या योजनेचा मुख्य उद्देश असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना कौशल्य-उन्नती प्रशिक्षण देणे आहे. ही योजना विशेषतः आयटीआय प्रवेशासाठी पात्र नसलेल्या ड्रॉपआउट विद्यार्थ्यांवर आणि पारंपारिक कारागिरांना त्यांचा स्वतःचा विकास आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी नवीन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी लक्ष केंद्रित करते. पारंपारिक ज्ञान प्रणालींना समकालीन डिझाईन पद्धतींसह एकत्रित करून, हे उपक्रम उच्च-गुणवत्तेच्या, बाजारपेठेशी संबंधित हस्तकला वस्तूंच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्याचा आणि ग्रामीण कारागीर उद्योगांच्या दीर्घकालीन व्यवहार्यतेला बळकटी देण्याचा प्रयत्न करतात.

पर्यटन आणि सांस्कृतिक प्रोत्साहन

गुजरातचे भौगोलिक स्थान, लांब किनारपट्टी, शतकानुशतके जुनी शिल्पे, हस्तकला, कला परंपरा आणि सिंधू संस्कृतीची ठिकाणे यामुळे, गुजरात पर्यटनासाठी एक विशेष आकर्षण म्हणून स्वतःला स्थान देते. म्हणून, पारंपारिक ज्ञान आणि कलांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी, गुजरात राज्य सरकारने गुजरातमधील पर्यटनाला चालना देण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले. या राज्यात विविध आणि विपुल प्रमाणात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित सांस्कृतिक सौंदर्य आहे. गिर जंगलापासून ते स्टॅच्यू ऑफ युनिटीपर्यंत, धोलावीरा ते कच्छच्या रणापर्यंत, गुजरात आश्चर्यांनी भरलेले आहे. गुजरात सरकारने वारसा पर्यटनात लोकसंस्कृतीचे महत्त्व लक्षात घेतले, या वारसा पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, गुजरात राज्याने प्रोत्साहन आणि सवलतींच्या स्वरूपात आर्थिक मदत देऊन हेरिटेज हॉटेल्स, संग्रहालये आणि इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देण्याचा निर्णय घेतला आणि

राबविला. पारंपारिक आदिवासी हस्तकला मेळा योजना आणि गुजरात पर्यटन धोरण २०२१-२५ सारख्या विशेष उपक्रमांनी लोकसंस्कृती आणि पर्यटनाला चालना दिली. प्रमोशनमधील सर्वात महत्वाचे उपक्रम म्हणजे हस्तकला मेळावे आयोजित करणे, आदिवासी संशोधन संस्था (TRI) द्वारे विविध कला आणि हस्तकलेचे दस्तऐवजीकरण करणे. TRI किंवा आदिवासी संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था गुजरातमधील आदिवासी समुदायांवर संशोधन करते. सर्वेक्षण आणि संशोधनाद्वारे जमातींच्या तातडीच्या समस्या समजून घेऊन लोक ज्ञानाच्या जतनासाठी आवश्यक माहिती प्रदान करण्याचे काम ही संस्था करते. गुजरातमध्ये २५ आदिवासी जमाती (पूर्वी ३० समुदाय) आहेत, ज्यात ५ आदिम जमातींचा समावेश आहे. गुजरात पर्यटन धोरण २१-२५ चे मूलभूत तत्व म्हणजे शाश्वतता, स्थानिकांना आवाज देणारे, पर्यटन पायाभूत सुविधा वाढवणे, 'व्यवसाय सुलभतेसह' सेवा आणि सांस्कृतिक पायाभूत सुविधा वाढवणे. पर्यटन आणि वारशाच्या प्रचारासाठी आणखी एक उपक्रम म्हणजे गुजरात पर्यटन महामंडळ लिमिटेड (TCGL), जे राज्यात येणाऱ्या पर्यटकांना व्यापक प्रवास सहाय्य आणि सेवा प्रदान करते.

रण उत्सव

रण उत्सव गुजरातमध्ये लोककलांच्या प्रचार आणि पुनरुज्जीवनासाठी एक महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ म्हणून उदयास आला आहे. कच्छच्या व्हाईट रण प्रदेशात दरवर्षी आयोजित केला जाणारा हा महोत्सव स्थानिक कारागीर, संगीतकार, नर्तक आणि हस्तकला समुदायांना एकत्र आणतो, ज्यामुळे त्यांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रेक्षकांपर्यंत थेट पोहोच मिळते. भरतकाम, बांधणी, चामड्याचे काम आणि लोककला यासारख्या पारंपारिक हस्तकला एका संरचित पर्यटन चौकटीत एकत्रित करून, रण उत्सव केवळ अमूर्त सांस्कृतिक वारसा जतन करत नाही तर ग्रामीण उपजीविका देखील मजबूत करतो. अशा प्रकारे हा महोत्सव सांस्कृतिक बाजारपेठ आणि लोककलांच्या संवर्धनाचे धोरण-समर्थित मॉडेल म्हणून काम करतो, जो वारसा जतनाला शाश्वत आर्थिक विकासाशी जोडतो.

स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

गुजरातमध्ये स्थानिक संस्कृती आणि लोकपरंपरा जपण्यात गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समुदाय-चालित जतन, ग्रामीण कारागिरांचे सक्षमीकरण आणि आधुनिक बाजारपेठेतील दुवे प्रदान करून, स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण कारागिरांना त्यांच्या कलाकृती संपूर्ण जगासमोर सादर करण्यासाठी आणि जतन करण्यासाठी मार्ग मोकळा करत आहेत. आर्थिक व्यवहार्यतेसह, या संस्थांनी कारागिरांसाठी अद्वितीय व्यासपीठ तयार केले. कलारक्षा सारख्या संस्था कच्छमध्ये या प्रदेशातील धोक्यात असलेल्या हस्तकलांचे जतन करण्यासाठी काम करत आहेत. या

संस्था महिला/ग्रामीण कारागिरांना समुदाय-चालित प्रक्रियांच्या मदतीने डिझाइन आणि मार्केटिंगमध्ये प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी काम करतात. कला वरसो सारख्या काही स्वयंसेवी संस्था क्षेत्रीय तपासणीद्वारे पारंपारिक कला प्रकार आणि वारशाचे संशोधन, दस्तऐवजीकरण आणि प्रोत्साहन यावर काम करतात. क्राफ्टरूट सारख्या अनेक संस्था आर्थिक समावेशन आणि सक्षमीकरणासाठी काम करतात, तसेच लोककलाकारांना शाश्वत उपजीविका प्रदान करतात.

गुजरात सरकारच्या विशेष योजना --ODOP (एक जिल्हा, एक उत्पादन)

गुजरात सरकारने समावेशक आर्थिक वाढीसाठी स्थानिक उत्पादन शक्तींचा वापर करण्याच्या उद्देशाने जिल्हा-केंद्रित विकास धोरण म्हणून एक जिल्हा, एक उत्पादन (ODOP) योजना कार्यान्वित केली आहे. हा उपक्रम प्रत्येक जिल्ह्यातील विशिष्ट उत्पादनाची ओळख आणि पद्धतशीर जाहिरात करण्यावर आधारित आहे, ज्यामुळे संतुलित प्रादेशिक विकासाला चालना मिळते, रोजगार निर्मिती वाढते आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासाच्या व्यापक चौकटीत ग्रामीण उद्योजकता बळकट होते. संकल्पनात्मकदृष्ट्या, ODOP विकेंद्रित औद्योगिकीकरण आणि प्रादेशिक विशेषीकरणाच्या राष्ट्रीय दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे. जिल्हास्तरीय उत्पादन प्रणालींमध्ये अंतर्भूत असलेल्या तुलनात्मक फायद्यांना ओळखून, ही योजना पारंपारिक आणि प्रदेश-विशिष्ट उत्पादनांना राष्ट्रीय आणि जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धात्मक वस्तूंमध्ये रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न करते. हा दृष्टिकोन हातमाग, हस्तकला, शेती आणि लघु उद्योग यासारख्या क्षेत्रांना एकत्रित करतो, ज्यामुळे सांस्कृतिक वारसा समकालीन आर्थिक प्रक्रियांशी जोडला जातो. संस्थात्मक समर्थन यंत्रणेमध्ये उत्पादन विविधीकरण, मूल्यवर्धन, गुणवत्ता हमी प्रणाली आणि देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये प्रवेश सुलभ करणे समाविष्ट आहे. मर्यादित बाजारपेठ प्रवेश, अपुरे ब्रँडिंग आणि खंडित उत्पादन नेटवर्क यासारख्या संरचनात्मक अडचणी दूर करणे हे या उपाययोजनांचे उद्दिष्ट आहे.

राज्यातील ODOP च्या प्रभावी अंमलबजावणी आणि समन्वयासाठी कुटीर आणि ग्रामीण उद्योग विभागाला नोडल एजन्सी म्हणून नियुक्त करण्यात आले आहे. सुधारित कुटीर आणि ग्रामीण उद्योग धोरणाद्वारे, विभागाने ODOP ला एक धोरणात्मक प्राधान्य क्षेत्र म्हणून समाविष्ट केले आहे आणि एक व्यापक अंमलबजावणी रोडमॅप तयार केला आहे. यामध्ये कॉमन फॅसिलिटी सेंटर्स (CFCs) ची स्थापना, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्मचा विकास, सहकारी संरचना मजबूत करणे, व्यापार मेळे आणि प्रदर्शनांचे आयोजन आणि पद्धतशीर ब्रँड प्रमोशन उपक्रम यांचा समावेश आहे. अशा संस्थात्मक हस्तक्षेपांची रचना उत्पादकता वाढ आणि बाजार स्पर्धात्मकतेला समर्थन देणारी एक सक्षम परिसंस्था तयार करण्यासाठी केली जाते. सामाजिक-आर्थिक दृष्टिकोनातून, ODOP योजना एकात्मिक विकास

मॉडेलचे प्रतिनिधित्व करते जी सांस्कृतिक जतन आणि आर्थिक आधुनिकीकरणाला जोडते. प्रत्येक जिल्ह्यात ऐतिहासिक, पारंपारिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व असलेल्या उत्पादनांची ओळख करून, हा उपक्रम अमूर्त वारशाचे रक्षण करण्यास हातभार लावतो आणि त्याच वेळी या उत्पादनांना संरचित मूल्य साखळीत समाविष्ट करतो. ब्रँडिंग आणि जागतिक पोहोच यावर भर निर्वाह-आधारित उत्पादनापासून बाजार-केंद्रित वाढीकडे धोरणात्मक बदल प्रतिबिंबित करतो. गुजरातमधील ODOP उपक्रम विशेषीकरण, संस्थात्मक समर्थन आणि बाजार एकात्मतेद्वारे जिल्हा अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याच्या उद्देशाने बहुआयामी धोरणात्मक साधन म्हणून कार्य करतो. स्थानिक संसाधन देण्या समकालीन आर्थिक संधींशी सुसंगत करण्याच्या क्षमतेमध्ये आहेत, ज्यामुळे शाश्वत प्रादेशिक विकास आणि वाढीव उपजीविका सुरक्षिततेत योगदान मिळते.

हस्तकला सेतू

हस्तकला सेतू उपक्रम हा गुजरातमधील कारागीर-आधारित ग्रामीण उद्योजकता बळकट करण्याच्या उद्देशाने एक संरचित हस्तक्षेप आहे. गुजरात सरकारच्या कुटीर आणि ग्रामीण उद्योग आयुक्तालयाच्या पाठिंब्याने आणि भारतीय उद्योजकता विकास संस्थेसह ज्ञान भागीदार म्हणून राबविण्यात येणारा हा उपक्रम कारागीर, बाजारपेठा, वित्तीय संस्था आणि उद्योगातील भागधारकांमध्ये शाश्वत संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. हा कार्यक्रम एक इकोसिस्टम-आधारित दृष्टिकोन स्वीकारतो जो कौशल्य विकासाला उद्योजकता अभिमुखितेशी जोडतो. प्रशिक्षण मॉड्यूल केवळ तांत्रिक अपग्रेडेशनवरच नव्हे तर एंटरप्राइझ व्यवस्थापन, आर्थिक साक्षरता, डिजिटल क्षमता आणि बाजारपेठेतील प्रतिसाद यावर देखील लक्ष केंद्रित करतात, ज्यामुळे कारागिरांना निर्वाह उत्पादनातून विकास-केंद्रित उद्योगांकडे संक्रमण करण्यास सक्षम केले जाते. या उपक्रमाचा एक मध्यवर्ती घटक म्हणजे संरचित बाजार आणि क्रेडिट लिंकेजचा विकास. खरेदीदार-विक्रेता प्लॅटफॉर्म, संस्थात्मक सहकार्य आणि आर्थिक सुविधांद्वारे, हा प्रकल्प बाजारपेठेत प्रवेश वाढवतो आणि एंटरप्राइझ शाश्वतता मजबूत करतो. याव्यतिरिक्त, उद्योग तज्ञ आणि अनुभवी उद्योजकांचा समावेश असलेले एक मार्गदर्शक नेटवर्क सतत सल्लागार आणि हँडहोलिंग समर्थन प्रदान करते. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मूल्य साखळींमध्ये गुजरातच्या पारंपारिक हस्तकला स्थान देऊन, हस्तकला सेतू उपक्रमाचे उद्दिष्ट दृश्यमानता, स्पर्धात्मकता आणि उत्पन्न लवचिकता वाढवणे आहे. हा उपक्रम समावेशक ग्रामीण उद्योजकता आणि हस्तकला-आधारित आर्थिक विकासासाठी एक प्रतिकृतीयोग्य मॉडेल दर्शवितो.

गर्वी गुर्जरी

गरवी गुर्जरी हा गुजरात राज्य हातमाग आणि हस्तकला विकास महामंडळ (GSHHDC) द्वारे गुजरात सरकार-समर्थित रिटेल ब्रँड आहे, जो गुजरातच्या हस्तकला आणि हातमागांना प्रोत्साहन देण्यासाठी तयार केला गेला आहे. हे कारागिरांनी बनवलेल्या कापड, सजावट आणि जीवनशैली उत्पादनांसाठी त्यांच्या प्रादेशिक कारागिरीचे प्रदर्शन करण्यासाठी महामंडळाचे सार्वजनिक लेबल म्हणून काम करते. डिझाइन विकास आणि उत्पादन विविधीकरणात सतत हस्तक्षेप करून, GSHHDC ने हस्तकला आणि हस्तकला उत्पादनांचा विकास वाढवून कार्यात्मक आणि उपयुक्ततावादी मूल्य दिले आहे, कारागिरीच्या पारंपारिक नीतिमत्तेशी तडजोड न करता. त्याच्या प्रशिक्षण आणि डिझाइन विकास योजनांनी गुजरातच्या ग्रामीण, शहरी आणि दुर्गम भागात राहणाऱ्या हजारो कारागीर आणि विणकरांना व्याप्ती वाढवली आहे, ज्यामुळे समावेशक आर्थिक सहभाग वाढला आहे. महामंडळाच्या उपक्रमांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बिगर-शेती क्षेत्रात शाश्वत उपजीविका निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्याच्या चौकटीखाली प्रोत्साहन दिलेल्या कारागीर उत्पादनांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आहे, जी सुधारित गुणवत्ता मानके आणि बाजार पाठिंबा दर्शवते.

मजबूत विपणन समर्थन सुनिश्चित करण्यासाठी, GSHHDC संपूर्ण भारतभर एम्पोरियाची गरवी गुर्जरी साखळी चालवते आणि निर्यातदारांशी पुरवठा दुवे सुलभ करते, ज्यामुळे परदेशी बाजारपेठांमध्ये गुजरातच्या हस्तकलेची उपस्थिती वाढवते. या एकात्मिक उत्पादन-ते-बाजार मॉडेलद्वारे, महामंडळ कारागीर उत्पन्न मजबूत करणे, पारंपारिक ज्ञान प्रणाली जतन करणे आणि हस्तकला-आधारित ग्रामीण उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे सुरू ठेवते.

निष्कर्ष

लोककलांच्या क्षेत्रात, भारत नेहमीच एक आघाडीचे राष्ट्र आहे. त्याच्या समृद्ध, सत्यापित आणि समुदाय-केंद्रित लोककला आणि हस्तकलेमुळे, भारत प्राचीन काळातील अशा उत्कृष्ट कलाकृतींसाठी व्यावसायिक आकर्षण बनला आहे. धोलावीरा आणि लोथलच्या व्यापाराच्या परंपरेला पुढे नेत, गुजरातने स्वतःला 'व्यवसाय राज्य' म्हणून नाव दिले. उत्कृष्ट विपणन कौशल्य आणि आनंददायी व्यवहारांसह, तुम्ही जगात कुठेही गुजराती व्यवसाय करताना पाहू शकता. व्यवसाय आणि वाढीची ही वचनबद्धता लोककलांच्या जतनाच्या त्यांच्या वचनबद्धतेमध्ये देखील दिसून येते. वाढ आणि विकासाच्या दृढ वचनबद्धतेसह, लोककलांच्या जतन आणि संवर्धनासाठी गुजरात सरकारची योजना आणि धोरणे प्रशंसनीय आहेत. हस्तकला सेतू आणि गरवी गुर्जरी ब्रँड सारख्या त्याच्या अद्वितीय उपक्रमांद्वारे, गुजरात भारतातील लोककला आणि हस्तकलांच्या जतन आणि संवर्धनात इतर राज्यांसमोर एक चांगले उदाहरण स्थापित करत आहे. आर्थिक मदत आणि तांत्रिक मदतीची गरज समजून घेऊन, गुजरात सरकार ग्रामीण कारागिरांना त्यांच्या कला आणि हस्तकला जागतिक

बाजारपेठेत प्रदर्शित करण्यासाठी केवळ व्यासपीठ निर्माण करण्यासाठीच नव्हे तर त्यांना शाश्वत उपजीविका आणि रोजगाराच्या संधी देण्यासाठी देखील अतिशय रचनात्मकपणे काम करत आहे. आपल्या राज्यातील कलाकारांना संधि दिली तर त्यांचा विकास किती चांगला होऊ शकतो हे मोदी सरकारने इतर राज्यांना दाखवून दिले आहे.

References

1. Satpathy, B. B. (2015). Indian culture and heritage. *Culture*, 2(1), 25-30.
2. Basu, G. (Ed.). (2020). *Chitralok: Folk Art of India*. Eastern Zonal Cultural Centre, Ministry of Culture, Government of India.
3. <https://indigenouswisdom.in/v1n1/v1n1IW03.pdf>
4. [https://www.worldwidejournals.com/indian-journal-of-applied-research-\(IJAR\)/recent_issues_pdf/2015/April/April_2015_1427896753_222.pdf](https://www.worldwidejournals.com/indian-journal-of-applied-research-(IJAR)/recent_issues_pdf/2015/April/April_2015_1427896753_222.pdf)
5. <https://ijrpr.com/uploads/V6ISSUE11/IJRPR56190.pdf>
6. https://indextb.com/files/2024/3/c734ed12-abef-46b9-9387-03911250a5ff_pdf_Policies_6a.pdf
7. <https://cottage.gujarat.gov.in/Home-28247221713D-214079-2824725E2572-282472>
8. https://cottage.gujarat.gov.in/FileExplorer/DATTOPANT_03-08-2015.pdf
9. https://indextb.com/files/2024/3/c734ed12-abef-46b9-9387-03911250a5ff_pdf_Policies_6a.pdf

10. https://www.gujarattourism.com/content/dam/gujrattourism/images/document/INVESTOR_APPLICATION_GUIDELINE.pdf
11. https://www.gujarattourism.com/content/dam/gujrattourism/images/home_-_page/Heritage%20Tourism%20Policy.pdf
12. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2147317&reg=3&lang=2>
13. <https://rannutsav.net/about-rann-utsav-tent-city/>
14. https://knowledge.uchicago.edu/record/4178/files/KaixinJi_Thesis.pdf
15. <https://www.newsonair.gov.in/gujarat-govt-implement-one-district-one-product-odop-scheme-with-grant-of-58-crores-rupees/>
16. https://hastkala.gujarat.gov.in/hastkala%20_setu_yojana.php
17. <https://gurjari.gujarat.gov.in/introduction>

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधील महिला आरक्षण: (विशेषतः महाराष्ट्र संदर्भात)**डॉ. निलेश अरविंद फटिंग**

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग

श्रीमती बिंझाणी महिला महाविद्यालय महाल, नागपूर

गोषवारा :-

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्था या प्रशासनाच्या तळागाळातील संस्था आहेत. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपरिषद आणि महानगरपालिका यांच्या माध्यमातून स्थानिक विकासाची कामे केली जातात. या संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी महिलांना आरक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्याने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. 1994 मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले आणि 2011 मध्ये हे आरक्षण वाढवून 50 टक्के करण्यात आले. या निर्णयामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. महिला आरक्षणामुळे स्थानिक प्रशासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असून विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांच्या गरजांना अधिक प्राधान्य मिळू लागले आहे. महिलांनी पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. तथापि महिलांना अजूनही शिक्षणाचा अभाव, पितृसत्ताक समाजव्यवस्था, आर्थिक मर्यादा आणि 'सरपंच-पती' यांसारख्या समस्यांचा सामना करावा लागतो. तरीही महिला आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे नेतृत्व विकसित झाले आहे आणि समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची भावना वाढीस लागली आहे.

बीज शब्द :-

स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला आरक्षण, पंचायतराज व्यवस्था, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास, राजकीय सहभाग, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :-

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्था हा प्रशासनाचा सर्वात महत्त्वाचा आणि लोकांशी थेट संबंधित स्तर मानला जातो. लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मजबूत करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद आणि महानगरपालिका या संस्थांद्वारे स्थानिक पातळीवर प्रशासन चालवले जाते आणि

विकासकामे राबवली जातात. भारतात दीर्घकाळ महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात समान संधी मिळाल्या नव्हत्या. पितृसत्ताक समाजव्यवस्था, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक मर्यादा आणि सामाजिक रूढी यामुळे महिलांचा राजकारणातील सहभाग अत्यंत कमी होता. महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी आणि त्यांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याने महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण देण्याचा निर्णय घेऊन महाराष्ट्राने महिलांच्या राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन दिले आहे. या आरक्षणामुळे हजारो महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून येऊन प्रशासनात सक्रिय भूमिका बजावत आहेत.

उद्दिष्टे :-

1. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना व कार्य समजून घेणे.
2. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
3. महिला आरक्षणामुळे झालेल्या सामाजिक व राजकीय बदलांचा अभ्यास करणे.
4. महिला प्रतिनिधींना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.
5. महिलांचा सहभाग अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

गृहीतके :-

1. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.
2. महिला प्रतिनिधींमुळे शिक्षण, आरोग्य व स्वच्छता यांसारख्या विकास कामांना अधिक प्राधान्य व सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे. या संशोधनासाठी विविध पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, नियतकालिके आणि इंटरनेटवरील माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण करून महिला आरक्षणाचे महत्त्व, परिणाम आणि अडचणी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संकल्पना :-

स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे अशा संस्था ज्या विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रातील स्थानिक लोकांमार्फत चालवल्या जातात. या संस्थांमध्ये स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी तिथलेच लोक

आपले प्रतिनिधी निवडून देतात. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य आणि प्राथमिक शिक्षण यांसारख्या गरजा स्थानिक पातळीवर अधिक चांगल्या प्रकारे हाताळल्या जाऊ शकतात, हा या संकल्पनेचा मूळ उद्देश आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे स्थानिक लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींमार्फत चालणारे प्रशासन होय. या संस्थांद्वारे स्थानिक पातळीवरील समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला जातो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत.

१. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था

ग्रामीण भागात पंचायतराज व्यवस्थेद्वारे प्रशासन चालवले जाते. यात तीन स्तर असतात. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशात सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे. 'खेड्यांकडे चला' हा महात्मा गांधींचा संदेश ग्रामीण विकासाचे महत्त्व अधोरेखित करतो. ग्रामीण भागातील लोकांच्या समस्या स्थानिक पातळीवरच सुटाय्यात आणि त्यांना प्रशासनात थेट सहभाग घेता यावा, या उद्देशातून 'पंचायत राज' ही संकल्पना उदयाला आली. भारतात २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राजस्थानमधील नागौर जिल्ह्यातून या व्यवस्थेची अधिकृत सुरुवात झाली. भारतात बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसीनुसार त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. १९९२ मध्ये झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिला. यामुळे या संस्थांना स्वायत्तता मिळाली आणि त्यांना स्वतःचे अधिकार व आर्थिक स्रोत प्राप्त झाले. महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून वसंतराव नाईक समितीच्या अहवालानुसार पंचायत राज व्यवस्था अमलात आली. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेची रचना तीन स्तरांवर विभागलेली आहे:

१. ग्रामपंचायत (गाव पातळी):-

हे पंचायत राजचे सर्वात खालचे पण अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. ज्या गावाची लोकसंख्या ६०० पेक्षा जास्त आहे (डोंगाळ भागात कमी), तिथे ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते. ग्रामपंचायतीचे प्रमुख 'सरपंच' असतात आणि प्रशासकीय प्रमुख 'ग्रामसेवक' असतात. गावातील पाणीपुरवठा, दिवाबत्ती, जन्म-मृत्यूची नोंद आणि स्वच्छता ही ग्रामपंचायतीची प्रमुख कामे आहेत.

२. पंचायत समिती (गट पातळी):-

हा ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषद यांच्यातील दुवा आहे. एका विकास गटातील सर्व गावांचा कारभार या समितीमार्फत पाहिला जातो. याचे राजकीय प्रमुख 'सभापती' असतात आणि प्रशासकीय प्रमुख 'गट विकास अधिकारी' (BDO) असतात. शेती सुधारणा, आरोग्य केंद्रे आणि प्राथमिक शिक्षणावर ही समिती लक्ष केंद्रित करते.

३. जिल्हा परिषद (जिल्हा पातळी):-

पंचायत राज व्यवस्थेतील ही सर्वोच्च संस्था आहे. जिल्ह्याचा ग्रामीण विकास आराखडा तयार करणे हे हिचे मुख्य काम आहे. जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष हे जिल्ह्याचे प्रथम नागरिक मानले जातात आणि प्रशासकीय प्रमुख 'मुख्य कार्यकारी अधिकारी' (CEO) असतात. रस्ते बांधणी, ग्रामीण रुग्णालये आणि सिंचन योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषद करते.

२. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था:-

वाढते शहरीकरण आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरांचे व्यवस्थापन करणे हे एक मोठे आव्हान बनले आहे. ज्याप्रमाणे ग्रामीण भागात पंचायत राज व्यवस्था आहे, त्याचप्रमाणे शहरांच्या सुनियोजित विकासासाठी 'नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था' कार्यरत असतात. ७४ व्या घटनादुरुस्तीने (१९९२) या संस्थांना घटनात्मक दर्जा देऊन त्यांचे अधिकार अधिक व्यापक केले आहेत. शहराच्या आकारमानानुसार आणि लोकसंख्येनुसार या संस्थांचे तीन मुख्य प्रकार पडतात

१. नगर पंचायत:-

ज्या क्षेत्राचे रूपांतर ग्रामीणमधून नागरी क्षेत्रात होत आहे (संक्रमणशील क्षेत्र), अशा ठिकाणी नगर पंचायत स्थापन केली जाते. साधारणपणे १०,००० ते २५,००० लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रासाठी ही संस्था असते. याचे राजकीय प्रमुख 'अध्यक्ष' असतात.

२. नगर परिषद (नगरपालिका):-

लहान आणि मध्यम शहरांसाठी नगर परिषद असते. लोकसंख्येनुसार याचे अ, ब आणि क असे वर्ग पडतात. नगर परिषदेचे राजकीय प्रमुख 'नगराध्यक्ष' असतात, तर प्रशासकीय प्रमुख 'मुख्याधिकारी' असतात.

३. महानगरपालिका (महानगर निगम):-

मोठ्या शहरांच्या प्रशासनासाठी महानगरपालिका असते. महाराष्ट्रात ३ लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरात महानगरपालिका स्थापन करता येते. महानगरपालिकेचे राजकीय प्रमुख 'महापौर' (Mayor) असतात, तर प्रशासकीय प्रमुख 'महानगरपालिका आयुक्त' (Municipal Commissioner - IAS दर्जाचे अधिकारी) असतात.

महाराष्ट्रातील महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी अत्यंत क्रांतिकारी आहे. भारताच्या राजकारणात महिलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी महाराष्ट्राने नेहमीच पुढाकार

घेतला आहे. महाराष्ट्र राज्य सामाजिक आणि राजकीय सुधारणांसाठी ओळखले जाते. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी महिलांच्या शिक्षण आणि सक्षमीकरणासाठी मोठे कार्य केले. स्वातंत्र्यानंतरही महिलांचा राजकीय सहभाग मर्यादित राहिला. त्यामुळे महिलांना राजकारणात सहभागी करून घेण्यासाठी विशेष उपाययोजना करण्याची गरज निर्माण झाली. याच पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. या निर्णयामुळे महिलांना राजकीय नेतृत्वाची संधी मिळाली.

कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा तिथल्या महिलांच्या प्रगतीवर अवलंबून असतो. 'ज्या देशात स्त्रीचा सन्मान होतो, तिथेच खऱ्या अर्थाने लोकशाही रुजते,' हा विचार केंद्रस्थानी ठेवून भारताने आणि विशेषतः महाराष्ट्र राज्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण देण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. आज महाराष्ट्रातील गावगाडा आणि शहरांचे प्रशासन चालवण्यात महिलांचा ५०% सहभाग आहे, ही लोकशाहीच्या सक्षमीकरणाची एक मोठी झेप आहे.

महाराष्ट्राला पुरोगामी विचारांचा वारसा लाभला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले. १९९० च्या दशकात महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी पहिले पाऊल उचलले. १९९४ मध्ये महाराष्ट्राने पहिले 'महिला धोरण' जाहीर केले, ज्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण लागू करण्यात आले. या निर्णयाने महिलांना घराबाहेर पडून सार्वजनिक जीवनात नेतृत्व करण्याची पहिली मोठी संधी दिली.

घटनात्मक दर्जा आणि विस्तारीकरण :-

केंद्र सरकारने १९९२ मध्ये ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती संमत केली. यामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३% जागा राखीव ठेवणे संपूर्ण देशात बंधनकारक झाले. महाराष्ट्राने या बदलांचे तातडीने स्वागत केले आणि अंमलबजावणी केली. त्यानंतर, महिलांचा प्रशासनातील वाढता उत्साह आणि गरज लक्षात घेऊन महाराष्ट्र सरकारने २०११ मध्ये एक क्रांतिकारी निर्णय घेतला. या निर्णयानुसार महिला आरक्षणाची मर्यादा ३३% वरून वाढवून ५०% करण्यात आली.

आरक्षणाचे स्वरूप आणि अंमलबजावणी :-

आज महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीपासून महानगरपालिकेपर्यंत निम्म्या जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. हे आरक्षण केवळ सदस्य पदासाठीच नाही, तर सरपंच, नगराध्यक्ष, महापौर, पंचायत समिती सभापती आणि जिल्हा परिषद अध्यक्ष यांसारख्या पदाधिकाऱ्यांच्या जागांसाठीही लागू आहे. हे आरक्षण 'चक्रीपद्धतीने' (Rotation Policy) राबवले जाते, जेणेकरून प्रत्येक प्रभागातून किंवा गावातून महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळावी.

७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती:-

भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर सुरुवातीला स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जबाबदारी राज्यांकडे होती. मात्र, अनेक ठिकाणी निवडणुका वेळेवर न होणे, निधीचा अभाव आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे या संस्था कमकुवत होत्या. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या काळात १९९२ मध्ये ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली, ज्याची अंमलबजावणी २४ एप्रिल १९९३ (ग्रामीण) आणि १ जून १९९३ (शहरी) पासून सुरू झाली.

७३ वी घटनादुरुस्ती:-

ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था (पंचायत राज) ७३ व्या घटनादुरुस्तीने संविधानात 'भाग ९' आणि '११ वे परिशिष्ट' जोडले.

- **त्रिस्तरीय रचना:** प्रत्येक राज्यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद अशी त्रिस्तरीय व्यवस्था अनिवार्य केली.
- **ग्रामसभा:** गाव पातळीवर 'ग्रामसभा' स्थापन करून लोकशाहीत थेट लोकसहभागाला महत्त्व दिले.
- **अधिकार:** ग्रामीण विकासासाठी कृषी, आरोग्य, शिक्षण आणि स्वच्छता यांसारखे २९ विषय पंचायत राज संस्थांकडे सोपवण्यात आले.
- **आरक्षण:** अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांसाठी (किमान ३३%) जागा राखीव ठेवल्या.

७४ वी घटनादुरुस्ती:-

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (नगरपालिका) ७४ व्या घटनादुरुस्तीने संविधानात 'भाग ९-अ' आणि '१२ वे परिशिष्ट' जोडले.

- **संस्थांचे प्रकार:** शहरांच्या लोकसंख्येनुसार नगर पंचायत, नगर परिषद आणि महानगरपालिका अशा तीन स्तरांची निर्मिती केली.
- **कार्यक्षेत्र:** नगररचना, अग्निशमन, पाणीपुरवठा आणि झोपडपट्टी सुधारणा यांसारखे १८ विषय या संस्थांच्या अखत्यारीत देण्यात आले.
- **वॉर्ड कमिटी:** मोठ्या शहरांमध्ये लोकांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी 'प्रभाग समित्या' स्थापन करण्याची तरतूद केली.

दोन्ही दुरुस्त्यांमधील समान आणि महत्वाच्या तरतुदी

१. **नियमित निवडणुका:** दर ५ वर्षांनी निवडणुका घेणे बंधनकारक केले. जर संस्था बरखास्त झाली, तर ६ महिन्यांच्या आत निवडणूक घेणे अनिवार्य आहे.
२. **राज्य निवडणूक आयोग:** निवडणुका निष्पक्षपणे घेण्यासाठी स्वतंत्र राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना केली.
३. **राज्य वित्त आयोग:** या संस्थांना स्वतःचा निधी आणि सरकारी अनुदान मिळण्यासाठी दर ५ वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना करण्याची तरतूद केली.
४. **महिला आरक्षण:** महिलांना राजकारणात सक्रिय करण्यासाठी ३३% आरक्षण दिले (महाराष्ट्राने हे ५०% केले आहे).

या घटनादुरुस्तीच्या प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३ टक्के जागा महिलांसाठी आरक्षित.
२. सरपंच, सभापती आणि महापौर पदांमध्येही आरक्षण.
३. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या महिलांसाठी विशेष आरक्षण.
४. पंचायतींच्या नियमित निवडणुका.
५. ग्रामसभेला अधिकार.
६. पंचायतींना आर्थिक आणि प्रशासकीय अधिकार.

या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाला मोठी चालना मिळाली. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे 'सत्ता' ही केवळ दिल्ली किंवा मुंबईपुरती मर्यादित न राहता ती सामान्य माणसाच्या दारापर्यंत पोहोचली. यामुळे स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक स्थानिक पातळीवर करणे शक्य झाले असून, भारतीय लोकशाहीची पाळेमुळे अधिक खोलवर रुजली आहेत.

महाराष्ट्रातील ३३% महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्र हे देशाला दिशा देणारे पुरोगामी राज्य मानले जाते. 'समानता' हा केवळ संविधानातील शब्द न राहता तो प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्यासाठी महाराष्ट्राने नेहमीच पावले उचलली आहेत. स्त्रियांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३% आरक्षण देण्याचा ऐतिहासिक निर्णय महाराष्ट्राने घेऊन संपूर्ण देशासमोर एक आदर्श ठेवला. १९९० च्या दशकात जागतिक स्तरावर महिलांच्या अधिकारांबाबत मोठ्या चर्चा सुरू होत्या. भारतात पंचायत राज संस्थांना बळकटी देण्यासाठी केंद्र सरकारने ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती १९९२ मध्ये संमत केली. मात्र, महाराष्ट्राने याही आधी म्हणजे १९९० मध्येच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला होता. १९९४ च्या महिला धोरणाद्वारे याला अधिकृत आणि कायदेशीर बळकटी देण्यात आली.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:-

१. **पहिले राज्य:** स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३% आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिले राज्य ठरले.
२. **व्याप्ती:** हे आरक्षण ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या ग्रामीण संस्थांसोबतच नगरपरिषद आणि महानगरपालिका या नागरी संस्थांमध्येही लागू करण्यात आले.
३. **नेतृत्व संधी:** आरक्षणा मुळे केवळ सदस्य पदावरच नव्हे, तर सरपंच, सभापती आणि महापौर यांसारख्या सर्वोच्च पदांवरही महिलांना काम करण्याची संधी मिळाली.

आरक्षणाचे परिणाम:-

- **सामाजिक क्रांती:** चूल आणि मूल या चक्रात अडकलेल्या महिला घराबाहेर पडल्या आणि गावच्या विकासाचे नियोजन करू लागल्या.
- **प्रश्नांची जाण:** महिलांच्या सहभागामुळे पिण्याचे पाणी, मुलांचे आरोग्य, स्वच्छता आणि प्राथमिक शिक्षण या प्रश्नांकडे पाहण्याचा प्रशासनाचा दृष्टिकोन अधिक संवेदनशील झाला.
- **आत्मविश्वास वाढला:** राजकारणात प्रवेश मिळाल्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास उंचावला आणि समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

३३ टक्के आरक्षणाच्या यशानंतर आणि महिलांचा प्रशासनातील उत्साह पाहून महाराष्ट्र सरकारने २०११ मध्ये हे आरक्षण वाढवून ५० टक्के करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. आज महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निम्म्या जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. १९९४ मध्ये

लागू झालेल्या ३३% आरक्षणाने महाराष्ट्रातील महिलांच्या राजकीय प्रवासाचा पाया रचला. या निर्णयामुळे लोकशाही खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक झाली. आज या आरक्षणाचे रूपांतर ५० टक्क्यांमध्ये झाले असले, तरी ३३% आरक्षणाने दिलेली सुरुवातीची ऊर्जा आणि संधी यामुळेच आज महाराष्ट्रात सक्षम महिला नेतृत्व उभे राहिले आहे. १९९४ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण लागू केले. हे आरक्षण खालील संस्थांमध्ये लागू करण्यात आले.

१. ग्रामपंचायत, २. पंचायत समिती, ३. जिल्हा परिषद, ४. नगरपरिषद, ५. महानगरपालिका
या निर्णयामुळे महिलांना स्थानिक प्रशासनात मोठ्या प्रमाणावर संधी मिळाली.

महाराष्ट्रातील ५० टक्के महिला आरक्षण:-

महाराष्ट्र हे देशाला दिशा देणारे पुरोगामी राज्य आहे. लोकशाहीत महिलांचा सहभाग केवळ नावापुरता नसावा, तर तो निर्णय प्रक्रियेत प्रभावी असावा, या विचारातून महाराष्ट्राने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. हा निर्णय केवळ राजकीय बदल नसून ती एक मोठी सामाजिक क्रांती आहे. १९९४ मध्ये महाराष्ट्राने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण लागू केले होते. मात्र, महिलांचा वाढता सहभाग आणि त्यांची प्रशासकीय क्षमता लक्षात घेऊन, महाराष्ट्र सरकारने २०११ मध्ये 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१' आणि 'महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८' मध्ये सुधारणा केली. या सुधारणेनुसार, आरक्षणाची मर्यादा ३३ टक्क्यांवरून वाढवून ५० टक्के करण्यात आली. असा निर्णय घेणाऱ्या देशातील मोजक्या राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा समावेश होतो.

आरक्षणाची व्याप्ती आणि अंमलबजावणी:-

हे ५० टक्के आरक्षण ग्रामीण आणि नागरी अशा दोन्ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये लागू आहे:

१. ग्रामीण: ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद.

२. नागरी: नगर पंचायत, नगर परिषद आणि महानगरपालिका.

हे आरक्षण केवळ सदस्य पदासाठीच मर्यादित नसून, सरपंच, सभापती, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, नगराध्यक्ष आणि महापौर यांसारख्या प्रमुख पदांसाठीही ५० टक्के जागा महिलांसाठी आरक्षित केल्या जातात. आरक्षणाची ही पदे 'सोडत' (Lottery) पद्धतीने आणि 'चक्रीपद्धतीने' (Rotation) ठरवली जातात, जेणेकरून सर्वच भागांतील महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळेल.

आरक्षणाचे सकारात्मक परिणाम :-

- **निर्णय प्रक्रियेत सहभाग:** निम्म्या जागांवर महिला आल्यामुळे गावाच्या किंवा शहराच्या विकास आराखड्यात महिलांच्या गरजांना (उदा. पाणी, आरोग्य, स्वच्छता) प्राधान्य मिळू लागले आहे.
- **नेतृत्व विकास:** घरातील चौकटीबाहेर पडून महिला आज आत्मविश्वासाने सभा चालवतात आणि सरकारी अधिकाऱ्यांशी संवाद साधतात.
- **सामाजिक प्रतिष्ठा:** समाजात महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला असून त्यांना 'कर्त्या' म्हणून ओळख मिळाली आहे.
- **सर्वसमावेशक विकास:** महिला प्रतिनिधींमुळे बालकल्याण, शिक्षण आणि पोषण आहार यांसारख्या विषयांवर अधिक प्रभावी काम होत आहे.

५० टक्के आरक्षण असूनही आजही काही ठिकाणी 'पतीराज' किंवा पुरुषांच्या प्रभावाखाली काम करण्याची पद्धत दिसून येते. मात्र, जसजसा महिलांचा अनुभव आणि शिक्षण वाढत आहे, तसतसे हे प्रमाण कमी होत असून महिला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करत आहेत. महाराष्ट्रातील ५० टक्के महिला आरक्षण हे खऱ्या अर्थाने 'सत्तेचे विकेंद्रीकरण' आहे. यामुळे महिला केवळ मतदार न राहता 'सत्ताधारी' बनल्या आहेत. ही व्यवस्था भारतीय लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ आणि बळकट करणारी ठरली आहे.

महिला आरक्षणाचे सकारात्मक परिणाम

महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान :-**राजकीय सक्षमीकरण आणि ५०% आरक्षण :-**

महाराष्ट्राने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५०% आरक्षण देऊन एक मोठी राजकीय क्रांती घडवली आहे. यामुळे आज ग्रामीण भागात हजारो महिला सरपंच आणि जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून प्रभावीपणे काम करत आहेत. महिला प्रतिनिधींच्या सहभागामुळे पाणीपुरवठा, आरोग्य आणि बालशिक्षण या विषयांना प्रशासनात प्रथम प्राधान्य मिळत आहे. महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान हे केवळ काही नावांपुरते मर्यादित नसून, ते एका मोठ्या सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतीक आहे. शिक्षण आणि आरक्षणाच्या संर्धीमुळे आजची महाराष्ट्रीयन महिला स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करत आहे. महाराष्ट्राच्या भविष्यातील प्रगतीचा मार्गही या महिलांच्या कर्तृत्वातूनच प्रशस्त होणार आहे.

निष्कर्ष :-

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण हे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी एक महत्वाचे पाऊल आहे. 1994 मध्ये 33 टक्के आरक्षण आणि 2011 मध्ये 50 टक्के आरक्षण लागू केल्यामुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर संधी मिळाली. आज महाराष्ट्रातील हजारो महिला ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिकांमध्ये कार्यरत आहेत. त्यांच्या नेतृत्वामुळे स्थानिक प्रशासन अधिक लोकाभिमुख आणि संवेदनशील झाले आहे. महिलांच्या सहभागामुळे ग्रामीण आणि शहरी विकासात सकारात्मक बदल झाले आहेत. तथापि अजूनही काही सामाजिक आणि आर्थिक अडचणी आहेत. शिक्षण, प्रशिक्षण आणि सामाजिक जागरूकतेच्या माध्यमातून या अडचणी दूर केल्यास महिलांचा सहभाग अधिक प्रभावी होईल. भविष्यात महिलांचा सहभाग अधिक वाढल्यास स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक मजबूत आणि प्रभावी बनतील. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासात महिलांचे योगदान अधिक महत्त्वपूर्ण ठरेल.

संदर्भ सूची :-

१. फाडिया, बी. एल. (2010) - भारतीय शासन आणि राजकारण, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा.
२. माहेश्वरी, एस. आर. (2008) - Local Government in India, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आग्रा.
३. Mathew, George (1994) - Panchayati Raj in India, Institute of Social Sciences, New Delhi.
४. Kaushik, Sushila (1993) - Women and Panchayati Raj, Har-Anand Publications, New Delhi.
५. Nirmala Buch (2000), Women in Local Governance, Concept Publishing Company, New Delhi.
6. Laxmikant, M. (2017) - Indian Polity, McGraw Hill Education, New Delhi.
७. पाटील, व्ही. बी. (2015) - भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
८. पाटील, आर. बी. (2013) - स्थानिक स्वराज्य संस्था, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
९. देवगावकर, एस. जी. (2012) - भारतीय शासन आणि राजकारण, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१०. भोसले, एस. टी. (2019) - पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

आपत्ती व्यवस्थापनात स्थानिक प्रशासनाची भूमिका**प्रा.डॉ. पार्वती दिगांबरराव वासरे****श्री गुरु बुद्धीस्वामी महाविद्यालय, पूर्णा****ता. पूर्णा जि. परभणी****प्रस्तावना :**

सुमारे ४.५ अब्ज वर्षापूर्वी उत्पत्ती झाली. प्रारंभी पृथ्वी अतिशय उष्ण व अस्थिर अवस्थेत होती. मात्र कालांतराने ती थंड होत गेली आणि भूपृष्ठ जलस्रोत व वातावरणाची निर्मिती झाली. या संपूर्ण प्रदुर्ग प्रक्रियेत ज्वालामुखी, भूकंप, पर्वतरांगा, नद्या , महासागर यांचा विकास झाला. पृथ्वीची ही जडणघडण आजही सुरू आहे. पृथ्वीच्या अंतर्गत व बाह्य बदलामुळे अनेक नैसर्गिक घटना घडतात. भूपृष्ठ अंतर्गत हालचालीमुळे भूकंप व ज्वालामुखी उद्रेक होतात. तर सौर ऊर्जा व हवामानातील बदलामुळे पाऊस, वादळे, पूर दुष्काळ निर्माण होतात. या घटना निसर्गाच्या दृष्टीने सामान्य असल्या तरी मानवासाठी त्या अनेकदा आपत्ती म्हणून ठरतात .

मानव व पर्यावरण यांचा संबंध अतिशय घनिष्ठ असून मानवाचे जीवन पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. हवा, पाणी, जमीन, वनसंपदा आणि जैवविविधता यावर मानवाची उपजीविका चालते. प्रारंभी मानव निसर्गाशी सुसंगत जीवन जगत होता आणि निसर्गाचा मर्यादित वापर करत होता. मात्र लोकसंख्या वाढ औद्योगीकरण व शहरीकरण यामुळे मानवाने निसर्गाचा अतिरिक्त वापर करण्यास सुरुवात केली. जंगल तोड, खानकाम, मोठी धरणे, प्रदूषण व अनियंत्रित बांधकाम यामुळे पृथ्वीच्या नैसर्गिक प्रक्रिया मध्ये अडथळे निर्माण होऊ लागले व परिणामी पर्यावरणाचा समतोल बिघडून लागला. साधारणपणे पर्यावरणीय असंतुलनाचा परिणाम म्हणजे नैसर्गिक आपत्तीची तीव्रता व वारंवारता वाढणे होय. भारतात भूकंप,पूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे, भुखलन व उष्णतेच्या लाटा प्रमुख नैसर्गिक आपत्ती आढळतात. म्हणून भारत आपत्ती, प्रवण देश मानला जातो. याशिवाय मानवाच्या दुष्काळजीपणामुळे अनेक मानवनिर्मित आपत्ती करतात रासायनिक वायू वरती आज वाहतूक अपघात इमारती कोसळणे यामुळे मोठ्या प्रमाणावर जीवित वित्तहानी होते. म्हणून अशा आपत्ती टाळण्यासाठी स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी अधिक महत्त्वाची ठरते. आपत्ती पूर्णपणे टाळणे शक्य नसले तरी योग्य नियोजन यामुळे आपत्तीचे दुष्परिणाम कमी करता येते. आपत्तीपूर्व तयारी आपत्तीच्या वेळी सत्कार मदत आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन या सर्व बाबी करता येतात.

आपत्ती व्यवस्थापनाचा अर्थ :

आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे नैसर्गिक किंवा मानव निर्मित आपत्तीमुळे होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी केलेले नियोजन होय. यामध्ये आपत्तीपूर्व आवश्यक तयारी करणे, आपत्तीच्या दरम्यान तात्काळ मदत करणे आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन करणे या सर्व प्रक्रिया आपत्ती व्यवस्थापनात समाविष्ट होतात. साधारणपणे यामध्ये स्थानिक प्रशासन, प्रशासन स्वयंसेवी संस्था व सामान्य नागरिक यांचा समावेश आवश्यक असतो. प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापनपणामुळे मानवी जीविकांचे संरक्षण व मालमत्तेचे नुकसान कमी करण्यास मदत होते.

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या व्याख्या :

आपत्ती ही नैसर्गिक व मानवनिर्मित असते. ज्यामुळे जीवसृष्टी वरील प्राणी मानव, संपत्ती याचा विनाश होतो. परंतु प्रगत शास्त्रीय ज्ञानाच्या बळावर सुयोग्य शास्त्रीय व्यवस्थापनाद्वारे तिची तीव्रता आपणास कमी करता येते. काही विचारवंतांनी आपत्ती व्यवस्थापनाचे व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितलेल्या आहेत.

(१) हेनरी फेयाल :

“ व्यवस्थापन म्हणजे भविष्याबद्दलचा अंदाज बांधणे, नियोजन करणे, संघटन उभारणे, आदेश दिले व त्यांचे समन्वय साधून नियंत्रण ठेवणे होय. ”

(२) जॉर्ज टेरी :

“ पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टांच्या कृतीसाठी व्यक्ती व साधनसामुग्रीचा उपयोग करून नियोजन करणे, संघटन निर्माण करणे, व प्रोत्साहन देणे. तसेच समूहाच्या कार्यावर नियंत्रण करणे इत्यादी स्त्रियांचा समावेश असलेली प्रक्रिया म्हणजे व्यवस्थापन होय.”

(३) जेम्स लुंडी :

“ विशिष्ट उद्देशाच्या कृतीसाठी इतरांनी चालवलेल्या प्रयत्नाचे नियोजन करणे, त्यात समन्वय साधणे, प्रेरणा निर्माण करणे इत्यादीसाठी करावे लागणारे मुख्य कार्य म्हणजे व्यवस्थापन होय.”

आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रकार :

आपत्ती व्यवस्थापनाचे मुख्य दोन प्रकार पडतात.

- (१) नैसर्गिक आपत्ती
- (२) मानवनिर्मित आपत्ती.

(१) नैसर्गिक आपत्ती :

नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे निसर्गातील विविध नैसर्गिक प्रक्रिया किंवा शक्तीमुळे अचानक घडून येणाऱ्या घटना होय. ज्यामुळे मानवी जीवन, मालमत्ता व पर्यावरण यांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होतं.

(a) भूकंप :

भूकंप ही पृथ्वीवर घडणारी विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती आहे. पृथ्वीच्या भूभागातील टेक्टॉनिक प्लेट्सच्या हालचालीमुळे किंवा भूस्तरा खाली साठलेल्या ऊर्जेच्या अचानक मुक्ततेमुळे जमिनीला तीव्र हाग्रे बसतात त्यालाच भूकंप असे म्हणतात.

(b) पूर :

पूर्वी पृथ्वीवर घडणारी एक अत्यंत विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती आहे. अतिवृष्टी नदी पात्रातील पाण्याची पातळी वाढणे धरणे, हिम नद्या वितळणे किंवा चक्रीवादळामुळे समुद्राचे पाणी किनारी भागात शिरणे यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पाणी जमिनीवर पसरते त्यालाच पूर असे म्हणतात.

(c) दुष्काळ :

कमी पावसामुळे निर्माण होणारी गंभीर नैसर्गिक आपत्ती म्हणून दुष्काळ ओळखला जातो. जेव्हा सलग अनेक महिने किंवा वर्षभर अपेक्षित प्रमाणात प्रजन्यमान होत नाही तेव्हा पाण्याची कमतरता जाणू लागते आणि दुष्काळाची स्थिती उद्भवते तेव्हा त्यालाच दुष्काळ असे म्हणतात.

(d) चक्रीवादळ :

चक्रीवादळ व वारे ही देखील एक अत्यंत शक्तिशाली व विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती आहे. समुद्राच्या पृष्ठभागावरील तापमान मोठ्या प्रमाणावर वाढल्यास कमी दाबाचा पट्टा तयार होतो या कमी दाबाच्या केंद्राभोवती प्रचंड वेगाने फिरणारे वारे, मुसळधार पाऊस आणि उंच लाटा निर्माण होतात. या संपूर्ण प्रक्रियेतून निर्माण होणाऱ्या तीव्र हवामान घटनेला चक्रीवादळ असे म्हणतात.

(e) सुनामी :

सुनामी ही समुद्रात निर्माण होणारी एक अत्यंत विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती आहे. साधारणपणे समुद्रतळावर होणारे तीव्र भूकंप, ज्वालामुखीचा उद्रेक भूखलन किंवा समुद्रतळाखालील प्लेट्सची अचानक हालचाल यामुळे प्रचंड ऊर्जा ही अचानक मुक्त होते

आणि समुद्राच्या पाण्यात अतिशय उंच व वेगवान लाटा तयार होतात त्यालाच सुनामी असे म्हणतात.

(f) ज्वालामुखी उद्रेक :

ज्वालामुखीचा उद्रेक हा पृथ्वीच्या आतील अंतर्गत ऊर्जेमुळे घडणारी एक अत्यंत विनाशकारी नैसर्गिक आपत्ती आहे. पृथ्वीच्या भूगर्भातील मॅग्मा (malten rock) वायु व राग यांचा दाब वाढल्यावर ते भूपृष्ठावर भेगा पडून ज्वालामुखीच्या मुखातून बाहेर पडतात त्यालाच ज्वालामुखी उद्रेक असे म्हणतात.

(e) भूखलन :

भूखलन ही अत्यंत विनाशकारी आपत्ती आहे. डोंगराळ किंवा उताराच्या प्रदेशात माती व दगड, खडक गुरुत्वाकर्षणाच्या प्रभावामुळे अचानक खाली कोसळतो या प्रक्रियेला भूखलन असे म्हणतात थोडक्यात आपल्याला या नैसर्गिक वरील घटक हे नैसर्गिक आपत्तीमध्ये पहावयास मिळतात.

(२) मानवनिर्मित आपत्ती :

मानवी कृती, उसकाजीपणा, अयोग्य नियोजन, तांत्रिक बिघाड किंवा जाणीवपूर्वक केलेल्या घडून येणाऱ्या आणि ज्यामुळे मानवी जीवन, मालमत्ता, समाजव्यवस्था व पर्यावरणाचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते अशा घटनांना मानवनिर्मित आपत्ती असे म्हणतात.

(a) औद्योगिक आपत्ती :

कारखाने, रासायनिक उद्योग, वीरशुद्धीकरण केंद्रे, ऊर्जा प्रकल्प किंवा खान उद्योगांमध्ये घडणारे अपघात म्हणजे औद्योगिक आपत्ती होय. हे अपघात प्रामुख्याने रासायनिक वायू व गळती, विषारी द्रव्याचा स्फोट, आग, अनुजा प्रकल्पातील बिघाड किंवा औद्योगिक कचऱ्यांच्या गळतीमुळे घडतात.

(b) रासायनिक आपत्ती :

रासायनिक आपत्ती म्हणजे मानवनिर्मित आपत्तीचा एक प्रकार आहे. साधारणपणे धोकादायक रसायनाची गळती, स्फोट, आग किंवा रसायनाच्या चुकीच्या पद्धतीने हाताळणे यामुळे मानवी जीवन व पर्यावरण यास मोठे नुकसान होत. औद्योगिक कारखाने, रासायनिक घटक साठवण केंद्र, औषध निर्मिती उद्योग कारखाने आणि वाहतूक प्रक्रिया दरम्यान ही आपत्ती होऊ शकते.

(c) अनु व किरणोत्सर्गीय आपत्ती :

अनु व किरणोत्सर्गीय आपत्ती अत्यंत विघात स्वरूपाच्या असतात. अणुऊर्जा प्रकल्प व रेडिओअॅक्टिव्ह पदार्थ साठवण केंद्रे यामध्ये होणारी ही आपत्ती आहे.

(d) जैविक आपत्ती :

साधारणपणे सूक्ष्म जीवामुळे (बॅक्टेरिया विषाणू, बुरशी किंवा परजीवी) उद्भवणाऱ्या आपत्ती जैविक आपत्ती म्हणून ओळखले जाते.

(e) युद्ध आपत्ती :

युद्ध म्हणजे दोन किंवा अधिक राष्ट्रीय किंवा देशांतर्गत सशस्त्र गटांमध्ये झालेल्या युद्धामुळे निर्माण होणारी गंभीर परिस्थिती होय. युद्धाचा परिणाम केवळ रणवणापुरता मर्यादित न राहता सामान्य नागरिक, सामाजिक रचना, अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो.

(f) दहशतवाद :

दहशतवाद म्हणजे एखाद्या विशिष्ट राजकीय, धार्मिक, सामाजिक किंवा वैचारिक उद्देशासाठी संघटित पद्धतीने हिंसाचाराचा वापर करून सामान्य नागरिकांमध्ये भीती, असुरक्षितता व राजक वातावरण निर्माण करणे होय.

(g) दंगल व सामाजिक अशांतता :

साधारणपणे दंगल म्हणजे एखाद्या सामाजिक, धार्मिक, जातीय किंवा राजकीय कारणावरून लोकसमूहामध्ये होणारा हिंसक संघर्ष होय. यामध्ये प्रामुख्याने जाळपोळ, दगडफेक, लुटमार, सार्वजनिक व खाजगी मालमत्तेचे नुकसान तसेच जीवित हानी होते.

अशाप्रकारे मानवनिर्मित आपत्ती उद्भवत असतात.

आपत्ती व्यवस्थापनात स्थानिक प्रशासनाची भूमिका :

आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये स्थानिक प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. कारण कोणतीही आपत्ती जनक प्रसंग सर्वप्रथम स्थानिक पातळीवर

जाणवतो. स्थानिक प्रशासन (ग्रामपंचायत, नगरपालिका, महानगरपालिका) हे आपत्ती निवारण आणि मदतीसाठी 'पहिली' पायरी म्हणून काम करतात.

(१) आपत्तीपूर्व तयारी

(a) नियोजन :

गावातील किंवा शहरातील संभाव्य आपत्तीची (पूर, भूकंप, आग) ओळख करून आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा तयार करणे

(b) पूर्वसूचना :

हवामान खात्याकडून मिळणाऱ्या माहितीनुसार नागरिकांना धोक्याची आगाऊ सूचना देणे.

(c) जागरूकता :

नागरिकांना आपत्तीच्या वेळी काय करावे आणि काय करू नये याचे प्रशिक्षण देणे.

(c) सुरक्षित स्थळे निश्चिती :

सुरक्षित निवारा केंद्र (shelters) निश्चिती करणे.

(३) आपत्ती कालीन प्रतिसाद :

(a) बचाव कार्य :

अडकलेल्या लोकांना सुरक्षित ठिकाणी हलवणे. (उदाहरणार्थ पुरातून बोटीद्वारे बाहेर काढणे)

(b) तात्काळ मदत :

पिण्याचे पाणी, अण्ण व औषधे आणि तात्पुरत्या निवाऱ्याची व्यवस्था करणे.

(c) सुरक्षितता :

पोलीस आणि स्थानिक स्वयंसेवकाच्या मदतीने कायद्याची सुव्यवस्थेची स्थिती राखणे.

(d) समन्वय :

शासकीय यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था, (NGOS) आणि स्थानिक लोकांमध्ये समन्वय साधणे.

(४) आपत्ती नंतर पुनर्वसन :

(a) नुकसान भरपाई :

झालेल्या नुकसानीचे त्वरित पंचनामे करून मदतीची अवस्था करणे.

(b) पुनर्निर्माण :

रस्ते, विज, पाणी आणि इतर मूलभूत सुविधा पुरवत करणे.

(c) आरोग्य सुविधा :

साथीची रोग पसरू नयेत म्हणून उपाययोजना करणे.

समारोप :

आपत्ती व्यवस्थापन ही केवळ आपत्ती नंतरची मदत नसून पूर्वतयारी जोखीम कमी करणे, तत्काळ प्रतिसाद आणि पुनर्बांधणी या चतुरसूत्रीवर आधारित एक निरंतर प्रक्रिया आहे. आपत्ती व्यवस्थापनाची तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि जीवित व वित्तहानी टाळण्यासाठी स्थानिक प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. स्थानिक प्रशासन हे थेट लोकांच्या संपर्कात असल्याने त्यांना परिसरातील भौगोलिक परिस्थिती आणि लोकांच्या गरजांचे अचूक माहिती असते. त्यामुळे तांत्रिक आणि प्रशासकीय कामांमध्ये समन्वय साधून आपत्तीची तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि जीवित व वित्तहानी टाळण्यासाठी स्थानिक प्रशासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते.

संदर्भ ग्रंथ :

- (१) चौधरी अर्चना (२०१३) आपत्ती व्यवस्थापन, पुणे ; प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
- (२) देशमुख वि.प.(२०१८) आपत्ती व्यवस्थापन, विद्या पब्लिकेशन, पुणे.
- (३) सुब्रमण्यम आर. (२०१८) आपत्ती व्यवस्थापन, नवी दिल्ली. विकास पब्लिकेशन, हाऊस.
- (४) Pandey .R.K.(2024) Sister management in India : policies, Institutions, Practices, Routledge India.

भारतीय लोकशाहीत प्रसार माध्यमांची भूमिका**प्रा. डॉ. संजय मोतीराम मोहाडे****राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख****संत तुकाराम कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, परभणी**smmohade@gmail.com**प्रस्तावना**

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि जिवंत लोकशाही व्यवस्था मानली जाते, ज्यात १४० कोटींहून अधिक नागरिक विविध भाषा, धर्म, संस्कृती, जात आणि सामाजिक स्तर यांसह एकत्र राहतात आणि शासन प्रक्रियेत सहभागी होतात. या लोकशाहीच्या यशस्वी अंमलबजावणीत, सतत बळकटीकरणात आणि जनतेच्या हितरक्षणात प्रसार माध्यमांची भूमिका अत्यंत निर्णायक आणि बहुआयामी आहे. प्रसार माध्यमे, ज्यांना लोकशाहीचे चौथे स्तंभ (Fourth Estate) म्हणून ओळखले जाते, ती कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायव्यवस्था या तीन मुख्य स्तंभांनंतर जनतेच्या अधिकारांचे रक्षण करतात, सरकारवर नियंत्रण ठेवतात आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करतात. माध्यमे नागरिकांना अचूक, वेळेवर आणि निःपक्ष माहिती पुरवून त्यांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास सक्षम करतात, जनमत घडवतात, भ्रष्टाचार उघड करतात, सामाजिक न्यायासाठी लढा देतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग वाढवतात. स्वातंत्र्यलढ्यातील बाल गंगाधर टिळक यांच्या ‘केसरी’ आणि महात्मा गांधी यांच्या ‘यंग इंडिया’ सारख्या वर्तमानपत्रांपासून ते आजच्या डिजिटल युगातील सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मपर्यंत माध्यमांनी भारतीय लोकशाहीला सतत बळ आणि दिशा दिली आहे. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(अ) अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य ही मूलभूत अधिकार म्हणून मान्यता दिलेली आहे, ज्यामुळे प्रसार माध्यमांना स्वतंत्रपणे कार्य करण्याची संधी मिळते आणि ते जनतेचा खरा आवाज बनतात. मात्र, आधुनिक काळात फेक न्यूज, पेड न्यूज, माध्यम मालकीचे एकत्रीकरण, राजकीय-व्यावसायिक दबाव, माध्यम ट्रायल्स आणि डिजिटल डिव्हाइड यांसारख्या आव्हानांमुळे माध्यमांची विश्वासाहता आणि लोकशाही प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव धोक्यात आला आहे. या शोधपत्रात प्रसार माध्यमांच्या ऐतिहासिक विकासाचा, संवैधानिक आधाराचा, लोकशाहीतील विविध भूमिकांचा, व्यावहारिक उदाहरणांचा, आव्हानांचा आणि भविष्यातील दिशेचा सखोल अभ्यास केला आहे. उद्दिष्ट असे आहे की, जबाबदार, नैतिक आणि स्वतंत्र प्रसार माध्यमे हीच भारतीय लोकशाहीची खरी हमी आणि आधारस्तंभ आहेत, ज्यामुळे विविधतेत एकता टिकते आणि जनतेच्या हिताचे रक्षण शक्य होते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि विकास

भारतीय लोकशाहीत प्रसार माध्यमांचा विकास स्वातंत्र्यलढ्यापासून सुरू झाला आणि तो आजपर्यंत सतत विकसित होत आहे. एकोणिसाव्या शतकात आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८३२ मध्ये 'दर्पण' हे पहिले मराठी वर्तमानपत्र काढले, ज्याने जनजागृतीचे कार्य सुरू केले. बाल गंगाधर टिळक यांच्या 'केसरी' आणि 'मराठा'ने ब्रिटिश राजवटीच्या अन्यायाविरुद्ध तीव्र टीका केली आणि स्वातंत्र्याची लाट निर्माण केली, तर महात्मा गांधी यांच्या 'यंग इंडिया' आणि 'हरिजन'ने अहिंसक सत्याग्रह चळवळीला बळ दिले आणि जनतेला एकत्र आणले. या काळात माध्यमे केवळ बातम्या प्रसारित करणारी नव्हती तर क्रांतिकारी विचारांचे वाहक आणि जनजागृतीचे प्रभावी साधन बनली. स्वातंत्र्यानंतर १९५० पर्यंत माध्यमे मुख्यतः छापील स्वरूपात होती आणि आकाशवाणी (रेडिओ) पूर्णपणे सरकारी नियंत्रणात कार्यरत होती. १९५९ मध्ये दूरदर्शन सुरू झाले, जे प्रारंभी शिक्षण, कृषी विकास आणि राष्ट्रीय एकात्मता यासाठी वापरले गेले. १९७५ च्या आणीबाणी काळात इंदिरा गांधी सरकारने माध्यमांवर कठोर सेंसरशिप लादली, अनेक पत्रकारांना तुरुंगात डांबले आणि स्वातंत्र्य दडपले, ज्यामुळे लोकशाहीला गंभीर धक्का बसला आणि माध्यमांच्या स्वातंत्र्याची गरज अधिक ठळक झाली. १९९० च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर खासगी टीव्ही चॅनेल्स जसे झी टीव्ही, स्टार टीव्ही यांनी प्रवेश केला आणि दूरदर्शनची एकाधिकारशाही संपुष्टात आली. २००० नंतर इंटरनेटचा प्रसार झाला आणि २०१० नंतर फेसबुक, ट्विटर (आता X), यूट्यूब आणि व्हॉट्सअप सारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मने माध्यम क्षेत्र पूर्णपणे बदलले. आज भारतात ८० कोटींहून अधिक इंटरनेट वापरकर्ते असून, सोशल मीडिया निवडणुका, सामाजिक चळवळी, जनमत घडवणे आणि जागतिक चर्चा यांवर गहन प्रभाव टाकतो. २०१४ आणि २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकांमध्ये सोशल मीडियाने प्रचार आणि जनसंपर्कात क्रांती घडवली, परंतु त्याचबरोबर फेक न्यूजचा प्रसारही वेगाने वाढला, ज्यामुळे सामाजिक सौहार्द धोक्यात आले. या ऐतिहासिक विकासक्रमातून स्पष्ट होते की, प्रसार माध्यमे भारतीय लोकशाहीच्या प्रत्येक टप्प्यात सक्रिय सहभागी राहिले आहेत आणि त्यांनी लोकशाहीला मजबूत केले आहे.

संवैधानिक तरतुदी आणि न्यायालयीन व्याख्या

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १९(१)(अ) मध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत अधिकार घोषित करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये प्रसार माध्यमांचा स्पष्ट समावेश होतो आणि त्यांना बातम्या, विचार आणि मते मुक्तपणे प्रसारित करण्याचा अधिकार मिळतो. सर्वोच्च न्यायालयाने 'रोमेश

थापर विरुद्ध मद्रास राज्य' (१९५०) या ऐतिहासिक प्रकरणात स्पष्ट केले की, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा मूलाधार आहे आणि त्यावर अयोग्य निर्बंध घालता येत नाहीत. 'बेनेट कोलमन अँड कंपनी विरुद्ध भारत संघ' (१९७२) या प्रकरणात न्यायालयाने वर्तमानपत्रांच्या स्वातंत्र्याला संरक्षण देताना न्यूजप्रिंट धोरणावरील निर्बंध असंवैधानिक ठरवले. 'इंडियन एक्सप्रेस' प्रकरणात (१९८५) न्यायालयाने कर आणि जाहिरातींवरील नियंत्रण हे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण ठरू शकते असे निरीक्षण नोंदवले. अनुच्छेद १९(२) अंतर्गत सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता, राष्ट्राच्या अखंडता आणि अन्य कारणांसाठी वाजवी मर्यादा घालता येतात, परंतु ही मर्यादा कठोर आणि न्याय्य असावी. प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया (१९६५) आणि न्यूज ब्रॉडकास्टिंग स्टँडर्ड्स अथॉरिटी (NBSA) सारख्या संस्था माध्यमांच्या स्व-नियमनासाठी कार्यरत आहेत. माहिती अधिकार कायदा (२००५) ने माध्यमांना सरकारी माहिती मिळवण्याचे बळ दिले, तर आयटी नियम २०२१ ने डिजिटल माध्यमांवर काही नियंत्रण आणले, ज्यावर स्वातंत्र्य हननाची टीका होत आहे. या संवैधानिक तरतुदी आणि न्यायालयीन व्याख्यांमुळे प्रसार माध्यमे लोकशाहीचे रक्षण करताना संतुलन राखू शकतात आणि जनतेच्या हक्कांचे संरक्षण करतात.

लोकशाहीतील प्रसार माध्यमांची भूमिका

प्रसार माध्यमांची पहिली आणि मूलभूत भूमिका म्हणजे नागरिकांना अचूक माहिती देणे आणि त्यांना शिक्षित करणे. माध्यमे सरकारी धोरणे, कायदे, आंतरराष्ट्रीय घडामोडी आणि स्थानिक मुद्दे सोप्या भाषेत समजावून सांगून जनतेला सक्षम बनवतात, ज्यामुळे ते मतदान, आंदोलने आणि चर्चेत सक्रिय सहभाग घेऊ शकतात. दुसरी महत्त्वाची भूमिका म्हणजे चौथ्या स्तंभ म्हणून सरकारवर नियंत्रण ठेवणे आणि भ्रष्टाचार उघड करणे. 2G स्पेक्ट्रम घोटाळा, कोळसा घोटाळा आणि अनेक अन्य प्रकरणांमध्ये माध्यमांच्या तपासणीमुळे दोषींना शिक्षा झाली आणि पारदर्शकता वाढली. तिसरी भूमिका जनमत घडवणे आहे, ज्यात निवडणुका पूर्वीच्या चर्चा, डिबेट्स आणि विश्लेषणांद्वारे मतदारांना विविध पर्याय समजतात आणि लोकशाही प्रक्रिया अधिक परिपूर्ण होते. चौथी भूमिका सामाजिक जागृती निर्माण करणे आहे, जसे #MeToo चळवळ, शेतकरी आंदोलन, पर्यावरण संरक्षण आणि महिला सुरक्षा यांसारख्या मुद्द्यांवर माध्यमांनी जनतेच्या भावना व्यक्त केल्या आणि धोरणांवर दबाव टाकला. पाचवी भूमिका निवडणुका आणि राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे आहे, ज्यात २०१४ पासून सोशल मीडिया प्रचाराचे प्रमुख साधन बनले आहे. डिजिटल युगात प्रत्येक नागरिक माध्यमकर्ता बनू शकतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक समावेशक आणि भागीदारीपूर्ण होते. या सर्व भूमिका एकत्रितपणे भारतीय लोकशाहीला मजबूत, गतिमान आणि उत्तरदायी ठेवतात.

व्यावहारिक उदाहरणे

१९७५ ची आणीबाणी (Emergency 1975) इंदिरा गांधी सरकारने २५ जून १९७५ रोजी आणीबाणी जाहीर केली आणि त्यानंतर लगेचच प्रसार माध्यमांवर कठोर सेंसरशिप लादली. वृत्तपत्रांना पूर्वी अनुमतीशिवाय बातम्या छापता येत नव्हत्या, दूरदर्शन आणि आकाशवाणी पूर्णपणे सरकारी नियंत्रणात आल्या. अनेक वृत्तपत्रांनी विरोध म्हणून पानं रिकामी सोडली. यामुळे जनतेला खरी माहिती मिळणे थांबले, विरोधी नेत्यांच्या अटकेची बातमी दाबली गेली आणि लोकशाही प्रक्रिया पूर्णपणे ठप्प झाली. हे उदाहरण दाखवते की, माध्यमांचे स्वातंत्र्य हिरावले गेल्यास लोकशाही किती कमकुवत होते.

- २००२ गुजरात दंगे (Gujarat Riots 2002) गोधरा रेल्वे जळजळीनंतर सुरू झालेल्या दंगलींचे २४ तास लाइव्ह कव्हेरेज खासगी टीव्ही चॅनेल्सने केले. घटनास्थळावरील हिंसाचार, पीडितांच्या मुलाखती आणि पोलिसांच्या निष्क्रियतेचे दृश्य जगासमोर आले. यामुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तीव्र टीका झाली, मानवाधिकार संघटना सक्रिय झाल्या आणि न्यायालयीन प्रक्रिया वेगवान झाली. हे उदाहरण दाखवते की, माध्यमे संकटकाळात जनजागृती आणि जबाबदारीची मागणी करू शकतात.
- २०११ चे अण्णा हजारे जनलोकपाल आंदोलन (Anna Hazare Jan Lokpal Movement 2011) अण्णा हजारे यांच्या उपोषणाला माध्यमांनी (विशेषतः २४x७ न्यूज चॅनेल्स आणि सोशल मीडियाने) प्रचंड प्रसिद्धी दिली. दिल्लीतील रामलीला मैदानातील गर्दीचे लाइव्ह प्रसारण, सेलिब्रिटींच्या समर्थनाची बातमी आणि जनलोकपाल विधेयकावरील चर्चा यामुळे लाखो नागरिक रस्त्यावर उतरले. यामुळे सरकारला विधेयक मांडण्यास भाग पाडले गेले. हे उदाहरण दाखवते की, माध्यमे सामाजिक चळवळींना राष्ट्रीय स्तरावर आणू शकतात आणि सरकारवर दबाव टाकू शकतात.
- कोविड-१९ महामारी (COVID-19 Pandemic 2020–2022) महामारीच्या काळात माध्यमांनी लसीकरण मोहीम, मास्क, सॅनिटायझेशन, लॉकडाउन नियम आणि आरोग्य मंत्रालयाच्या सूचना मोठ्या प्रमाणात प्रसारित केल्या. मात्र, काही चॅनेल्सने भीतीदायक बातम्या (उदा. "ऑक्सिजन संपणार", "लसी घेतल्याने मृत्यू") आणि अफवा पसरवल्या, ज्यामुळे जनतेत पॅनिक आणि गैरसमज निर्माण झाले. हे उदाहरण दाखवते की, माध्यमे माहिती देण्याबरोबरच जबाबदारीने माहिती देणेही आवश्यक आहे.

- २०१९ च्या लोकसभा निवडणुका आणि शेतकरी आंदोलन (2019 Lok Sabha Elections & Farmers' Protest 2020–2021) २०१९ मध्ये व्हॉट्सअप ग्रुप्स, फेसबुक आणि ट्विटर/X वर राजकीय पक्षांनी लक्षित प्रचार केला, ज्यामुळे मतदारांपर्यंत थेट संदेश पोहोचले. दुसरीकडे, २०२०–२१ च्या शेतकरी आंदोलनात यूट्यूब लाइव्ह, सोशल मीडिया पोस्ट्स आणि शेतकऱ्यांच्या मुलाखतींमुळे आंदोलन जगभर पोहोचले आणि तीन कृषी कायदे मागे घेण्यात यश मिळाले. हे उदाहरण दाखवते की, डिजिटल माध्यमे प्रचार आणि विरोध दोन्हींना ताकद देतात.

आव्हाने

- **फेक न्यूज आणि मिसइन्फॉर्मेशन** सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सवर बनावट बातम्या, फोटोशॉप केलेले चित्रे आणि डीपफेक व्हिडिओ वेगाने पसरतात. २०१८ मध्ये महाराष्ट्र, त्रिपुरा आणि दिल्लीत फेक न्यूजमुळे भीड हल्ले झाले आणि अनेक जणांचा मृत्यू झाला. यामुळे जनमत चुकीच्या माहितीवर आधारित होऊन सांप्रदायिक तणाव वाढतो आणि निवडणुकीतील निर्णय प्रभावित होतात. सरकारने फॅकट चेक युनिट सुरू केली असली तरी तिचा दुरुपयोग होऊ शकतो, ज्यामुळे खऱ्या बातम्यांनाही दाबले जाऊ शकते.
- **पेड न्यूज (Paid News)** निवडणुकीच्या काळात राजकीय पक्ष आणि उमेदवार पैसे देऊन बातम्या किंवा जाहिराती बातमीच्या स्वरूपात प्रसारित करतात. यामुळे मतदारांची दिशाभूल होते आणि लोकशाही प्रक्रियेची निष्पक्षता संपुष्टात येते. प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडियाने अनेक प्रकरणे उघडकीस आणली असली तरी कायद्याची अंमलबजावणी कमकुवत असल्याने ही समस्या कायम आहे.
- **माध्यम मालकीचे एकरूपीकरण (Media Ownership Concentration)** रिलायन्स, आदित्य बिर्ला, टाइम्स ग्रुप आणि नेटवर्क १८ सारख्या काही कॉर्पोरेट घराण्यांच्या हाती अनेक टीव्ही चॅनेल्स, वर्तमानपत्रे आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स एकवटले आहेत. यामुळे व्यावसायिक हितसंबंध आणि राजकीय संबंधांमुळे निःपक्ष पत्रकारिता कमी होते. संपादकीय स्वातंत्र्य संपुष्टात येऊन बातम्या व्यावसायिक हितसंबंधांनुसार तयार केल्या जातात.
- **माध्यम ट्रायल्स (Media Trials)** न्यायालयीन खटला सुरू होण्यापूर्वीच टीव्ही डिबेट्स आणि सोशल मीडियात आरोपीला दोषी ठरवून त्याची प्रतिमा बिघडवली जाते. आरुषी तलवार, शीना बोरा, सूरज पांडे यांसारख्या प्रकरणांमध्ये हे स्पष्ट दिसले. यामुळे न्यायाधीशांवर अप्रत्यक्ष दबाव पडतो आणि आरोपीला निष्पक्ष सुनावणी मिळणे कठीण होते.

- **डिजिटल डिव्हाइड (Digital Divide)** भारतातील ८० कोटींहून अधिक इंटरनेट वापरकर्ते असले तरी ग्रामीण भाग, आदिवासी क्षेत्रे आणि महिलांमध्ये इंटरनेट आणि स्मार्टफोनची उपलब्धता अत्यंत कमी आहे. यामुळे मुख्य प्रवाहातील चर्चा आणि माहितीपासून ग्रामीण जनता वंचित राहते. ऑनलाइन शिक्षण, सरकारी योजनांची माहिती आणि निवडणुकीच्या चर्चेतही ही असमानता दिसून येते.
- **राजकीय दबाव आणि सरकारी हस्तक्षेप** केंद्र आणि राज्य सरकारे आयटी नियम २०२१, डिजिटल माध्यमांसाठी तीन-स्तरीय तक्रार निवारण यंत्रणा आणि प्रसार भारतीसारख्या संस्थांद्वारे अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवतात. अनेक वेळा टीआरपी रेटिंग्स, जाहिराती आणि संपादकांवर दबाव टाकला जातो. यामुळे स्वतंत्र पत्रकारिता कमकुवत होते आणि सरकारच्या बाजूने बातम्या प्रसारित केल्या जातात.
- **पत्रकारांच्या सुरक्षेचा अभाव** भारत जगातील सर्वात धोकादायक देशांपैकी एक आहे जिथे पत्रकारांना धमक्या, हल्ले आणि खून होतात. २०१४ ते २०२४ पर्यंत अनेक पत्रकारांना (गौरी लंकेश, दानिश सिद्दीकी, सिद्धीक कप्पन) लक्ष्य केले गेले. यामुळे पत्रकार स्वतंत्रपणे काम करण्यास भीतात आणि आत्मसंशय वाढते.
- **सेन्सेशनलिजम आणि टीआरपी/रेटिंग स्पर्धा** व्ह्यूअरशिप आणि रेटिंग्स वाढवण्यासाठी चॅनेल्स भीतीदायक, अतिरंजित आणि नकारात्मक बातम्या प्राधान्याने दाखवतात. यामुळे सामाजिक सौहार्द्र बिघडते, जनतेत भीती निर्माण होते आणि गंभीर मुद्द्यांवर चर्चा होत नाही. टीआरपीसाठी “ब्रेकिंग न्यूज” चा अतिरेक झाला आहे.
- **अल्गोरिदमिक बायस आणि इको चेंबर** फेसबुक, यूट्यूब आणि इन्स्टाग्रामच्या अल्गोरिदममुळे वापरकर्त्यांना त्यांच्या पूर्वीच्या पसंतीनुसारच बातम्या दाखवल्या जातात. यामुळे “इको चेंबर” तयार होऊन लोक एकाच विचारसरणीच्या माहितीपर्यंत मर्यादित राहतात आणि सामाजिक ध्रुवीकरण वाढते.
- **जातीय, सांप्रदायिक आणि जेंडर पूर्वग्रह** माध्यमांमध्ये उच्च जाती, पुरुष आणि विशिष्ट धर्म यांना अधिक स्थान दिले जाते. दलित, आदिवासी, मुस्लिम आणि महिलांच्या मुद्द्यांना कमी महत्त्व दिले जाते किंवा नकारात्मक रंग दिला जातो. #MeToo सारख्या चळवळींनंतरही जेंडर बायस कायम आहे.

निष्कर्ष

- प्रसार माध्यमे भारतीय लोकशाहीचे चौथे स्तंभ आहेत. ते जनतेच्या हिताचे रक्षण करतात, सरकारवर नियंत्रण ठेवतात आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करतात.

- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (अनुच्छेद १९(१)(अ)) हे माध्यमांच्या स्वातंत्र्याचे संवैधानिक आधार आहे. हे स्वातंत्र्य अबाधित राहिले तरच लोकशाही मजबूत राहते.
- स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी यांचा समतोल आवश्यक आहे. फेक न्यूज, सेन्सेशनलिजम आणि पक्षपाती बातम्या टाळून सत्यता आणि नैतिकता प्राधान्य द्यावी.
- पत्रकारांना प्रशिक्षण, नैतिक शिक्षण, आर्थिक सुरक्षितता आणि राजकीय दबावापासून संरक्षण देणे गरजेचे आहे. पत्रकारांच्या सुरक्षिततेसाठी कठोर कायदे आणि उपाय आवश्यक आहेत.
- नागरिकांनी जबाबदारी घ्यावी. विविध स्रोतांवरून माहिती घ्यावी, फेक न्यूज ओळखावी आणि माध्यमांना जबाबदार धरावे.
- भविष्यातील आव्हानांसाठी तयारी आवश्यक. AI, डीपफेक, अल्गोरिदमिक बायस यांसाठी कठोर कायदे, फॅक्ट-चेकिंग आणि डिजिटल साक्षरता वाढवावी.
- माध्यमांनी सामाजिक न्याय आणि समता वाढवावी. जातीय, सांप्रदायिक, जेंडर असमानतेविरुद्ध आवाज उठवावा आणि सर्वांना समान स्थान द्यावे.
- जबाबदार आणि स्वतंत्र माध्यमे हीच लोकशाहीची खरी हमी आहे. ती “एक भारत, श्रेष्ठ भारत” या संकल्पनेला बळ देतात आणि देशाच्या प्रगतीला योगदान देतात.

संदर्भ ग्रंथ :

1. पिंपळपल्ले, रा. (२०२३). भारतीय लोकशाहीसाठी भारतीय प्रसार माध्यमाची भूमिका. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/374813464_bharatiya_lokasahi_sathi_bharatiya_prasara_madhyamaci_bhumika
2. प्रसार माध्यमे आणि समाज. आर.एल. कॉलेज, परोळा. <https://rlcollegeparola.org/wp-content/uploads/2023/09/Paper-14.pdf>
3. भारतीय लोकशाही आणि वृत्तपत्रांची बदलती भूमिका. विवेक रिसर्च जर्नल.
http://vivekresearchjournal.org/current_issue/June2023/Jan.,%202023%20democracy_draft15062023-pages-1.pdf
4. प्रसारमाध्यमे, पर्यायी माध्यमे आणि लोकशाही. अन्वयार्थ ब्लॉग.
<https://pmkulkarni.home.blog/2023/01/05/media/>
5. प्रसार माध्यम आणि कायदे. अथर्वा पब्लिकेशन्स.
<https://atharvapublications.com/book-details.php?id=436>

6. प्रसारमाध्यमे आणि साहित्य व्यवहार. डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/profile/Dr_Vedashree_Thigale/publication/256841925_Sahitya_Vyavhar_Parasarmadhyame/links/00463523e63a26653f000000/Sahitya-Vyavhar-Parasarmadhyame.pdf
7. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने. मातोश्री शांताबाई गोते महाविद्यालय.
<https://www.msgotecollege.org/uploads/DeptJournel/1671785357Bhartiya%20Lokshahisamoril%20Aavhane.pdf>
8. वृत्तपत्र स्वरूप आणि महत्व : एक प्रभावी प्रसारमाध्यम. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स
अँड रिसर्च. <https://ijaar.co.in/wp-content/uploads/2021/02/110613.pdf>
9. प्रसार माध्यमे आणि लोकशाही. अक्षरसूर्या जर्नल.
<https://aksharasurya.com/index.php/latest/article/download/960/978/1580>
10. लोकशाही सक्षमीकरणामध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका. रिव्ह्यू ऑफ रिसर्च जर्नल.
<https://oldror.lbp.world/UploadedData/7948.pdf>
11. प्रसार माध्यमे आणि इतिहास. महाराष्ट्र बोर्ड पाठ्यपुस्तक.
<https://www.evidyarthi.in/a/wp-content/uploads/2024/12/maharashtra-board-class-10-itihhas-book-chapter-5.pdf>

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन.**दिनेशकुमार रामदास अंबादे.**

संशोधक, श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय कुरखेडा.जिल्हा गडचिरोली.

डॉ. अभय लाकडे.

फुले - आंबेडकर सोशल वर्क महाविद्यालय, गडचिरोली.

गोषवारा :

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या विविध आहेत. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर त्यांच्या समस्या सुद्धा वाढत आहेत. दारिद्र्य रेषेच्या वरचे जीवन जगणाऱ्या कुटुंबांच्या समस्यांच्या तुलनेत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या या अधिक तीव्र असल्याचे जाणवते. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबामध्ये बेरोजगारी, व्यसनाधीनता, शैक्षणिक मागासलेपण, निकृष्ट राहणीमान अशा प्रकारच्या समस्या सोबतच त्यांना जीवन व्यतीत करावे लागत आहे. दारिद्र्यरेषेच्या वरचे जीवन जगत असलेले लोक दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील लोकांसोबत वेगळ्याच व्यवहार पद्धतीने वागतात अथवा त्यांच्याकडे वेगळ्याच भावनेने बघितले जाते. कधी त्यांना काम मिळतो तर कधी रोजगार मिळत नाही. त्यांना दररोज रोजगार मिळेलच याची शाश्वती नसते. त्यांच्यासाठी रोजगाराच्या संधी पुरेशा नाहीत. त्यामुळे दोन वेळचे जेवण मिळेल याची शाश्वती सुद्धा नाही. राहण्यासाठी निवारा, पुरेशे वस्त्र इतरांच्या तुलनेत यांची कमतरता जाणवते. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा खालावलेला आढळून येतो. त्यांना बऱ्याच आर्थिक समस्यांशी, आरोग्याच्या समस्येशी तोंड द्यावे लागते. समाजात त्यांना सन्मान जनक वागणूक मिळत नाही. त्यामुळे दयेवर वा निकृष्ट दर्जाच्या राहणीमानावर त्यांना जगावे लागते.

बिज शब्द – दारिद्र्य , कुटुंब.

प्रस्तावना - गोंदिया जिल्ह्यात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसते. यासोबतच त्यांच्या समस्यांमध्ये सुद्धा लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसते. आधीच दारिद्र्यात जगत असलेल्या कुटुंबाला महागाई सोबतच विविध समस्यांना तोंड देत जीवन जगावे लागते. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना दुय्यम स्थानाची वागणूक दिली जाते. गुलामाप्रमाणे त्यांना जगावे लागते. त्यांच्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन वेगळाच असतो. संविधानाने मागास असलेल्या लोकांना पुढे येण्यासाठी उपाययोजना करण्याचा अधिकार राज्यकर्त्यांना दिला आहे. त्यांना सन्मानाने जगता यावे, त्यांचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विकास व्हावा, त्यांचे जीवनमान उंचवावे यासाठी उपाययोजना करून देखील त्यांच्या समस्या कमी झालेल्या नाहीत. आजही त्यांना विविध समस्या

आणि आव्हानांना सातत्याने सामोरे जावे लागते. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या आणि आव्हानांची कारणमीमांसा करण्यासाठी हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

संशोधन समस्या : महाराष्ट्रात आधुनिकरण होत आहे. यांत्रिकीकरण होत आहे. विविध योजना राबविल्या जात आहे. मात्र दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या पूर्णपणे सुटल्या का? याचा शोध घेणे व उपाय योजना सुचविणे हा संशोधनाचा विषय आहे.

तथ्यसंकलनाची साधने :- तथ्यसंकलनासाठी दुय्यम साधनांची निवड करण्यात आली.

उद्देश :

- 1) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 2) समस्यांच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- 3) समस्यांचा परिणाम व उपाय योजनांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

- 1) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबात विविध समस्या आढळतात.
- 2) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या वाढीची अनेक कारणे दिसून येतात.
- 3) दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा होऊ शकते.

संशोधन पद्धती :

1) नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी गोंदिया जिल्ह्यातील गोरेगाव तालुक्यातील एकूण यादृच्छिक पद्धतीने निवड केली आहे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास आज त्या कुटुंबाचा दर्जा दुय्यम आहे का ? त्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते का? या वास्तवतेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

2) अभ्यास क्षेत्र :

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची समस्या-एक समाज शास्त्रीय अध्ययन या विषयांतर्गत गोरेगाव तालुक्यातील निवडक दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा शोधनिबंधासाठी समावेश करण्यात आलेला आहे.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या

1. शैक्षणिक समस्या-

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबामध्ये खूप शैक्षणिक समस्या दिसून येतात. यामध्ये शाळेमध्ये न जाणे, मध्येच शिक्षण सोडून देणे, उच्च शिक्षण न घेणे, दारिद्र्यामुळे शिक्षणाकडे कल नसणे इत्यादी समस्यांचा सामना दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना सातत्याने करावा लागतो.

उच्च शिक्षण घेण्यासाठी पुरेसे आर्थिक पाठबळ गरजेचे असते. परंतु जिथे दैनंदिन गरजा भागविणेच कठीण जाते तिथे उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक पुस्तके, परीक्षा शुल्क, तालुक्याच्या किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी जाऊन उच्च शिक्षण घेणे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील सदस्यांना कठीण झाले आहे. आवश्यक असणारे शैक्षणिक मार्गदर्शन नसल्यामुळे बारावीनंतर कोणते उच्च शिक्षण घ्यावे ? कोणत्या शाखेतून कोणत्या अभ्यासक्रमाकडे वळावे? याविषयी त्यांच्या मनात संभ्रम निर्माण झाला आहे. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील शिक्षण घेणारे सदस्य द्विधा मनस्थितीत असल्याचे आढळून येते. क्वचित उच्च शिक्षण घेतलेले परंतु शिक्षित बेरोजगार असल्यामुळे सुद्धा त्यांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम जाणवतो.

2. आर्थिक समस्या-

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना दररोज हाताला काम मिळेल की नाही याची शाश्वती नसते. उत्पन्नाचे मार्ग अतिशय अल्प प्रमाणात आहेत. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाही. औद्योगिक कारखाने नाहीत, रोजगारासाठी भांडवल नाही. स्वतःची शेतजमीन नाही. मजुरीवर जीवन जगावे लागते. ही मजुरी दररोज मिळत नाही. अशा पद्धतीने आर्थिक संकटाचा सामना नेहमीच करावा लागतो.

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाचे दररोजचे उत्पन्न अत्यल्प असल्यामुळे पौष्टिक अन्न त्यांना मिळत नाही. स्थानिक परिसरात शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. शेतीची कामे संपल्यानंतर उर्वरित महिने त्यांच्या हाताला काम नसते. त्यामुळे शेतीशी निगडित कामे सोडून इतर कामं शोधावी लागतात. ही तर काम सुद्धा दररोज मिळत नाही. त्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या हे आणखीनच मागे असतात. आर्थिक पाठबळ नसल्यामुळे स्वतःचा व्यवसाय सुद्धा ते करू शकत नाही.

3. सामाजिक समस्या-

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबामध्ये विविध प्रकारच्या सामाजिक भेदभावांना समोर जावे लागते. समाजात त्यांना हिन दर्जाची वागणूक मिळते. त्यांच्यासोबत सामाजिक भेदभाव केला जातो.

सामाजिक कार्यात त्यांना मागे ठेवले जाते. सामाजिक कार्यक्रमात त्यांना खाली बसवून अपमान केला जातो.

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची सामाजिक स्थिती इतर पुढारलेल्या समाजाच्या तुलनेत खूपच बिकट आहे. सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये, सामाजिक सण-उत्सवामध्ये, दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबासोबत इतर पुढारलेल्या समाजाच्या तुलनेत खूप भेदभाव होत असल्याचे आढळते. सामाजिक कार्यक्रमात त्यांच्याकडून कमी दर्जाचे काम करून घेतली जातात. आर्थिक उन्नत गटातील लोकांना सोफा, आलिशान खुर्ची अशा ठिकाणी कार्यक्रमात बसविले जाते. मात्र ज्यांची आर्थिक स्थिती चांगली नाही अशा लोकांना जमिनीवर बसवून दुजा - भावाची वागणूक दिली जाते.

4. सांस्कृतिक समस्या-

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना त्यांची संस्कृती जपताना अनेक अडचणी येतात. त्यांच्याकडे करुणुकीच्या साधनांचा अभाव असतो. शैक्षणिक मागासलेपणामुळे सांस्कृतिक कार्यक्रम आपापल्या संस्कृतीनुसार कसे आयोजित करावे याचे मार्गदर्शन व संस्कृतीची जपणूक त्यांच्याकडून होत नाही. आर्थिक अडचणीमुळे सांस्कृतिक गतीशीलतेचा अभाव त्यांच्यात दिसून येतो. पुढारलेल्या समाजाच्या तुलनेत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंब सांस्कृतिक दृष्टीने खूपच मागासलेले आहेत असे दिसते.

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाची संस्कृती व उन्नत गटातील लोकांची संस्कृती यामध्ये खूप अंतर दिसून येतो. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंब हे सांस्कृतिक दृष्टीने मागासले समजले जातात. सांस्कृतिक सण उत्सव साजरे करतांना त्यांच्याकडे पुरेसे आर्थिक पाठबळ नसल्यामुळे सांस्कृतिक कार्यात त्यांना शेवटच्या ओळीत स्थान असते. इतरांना मात्र पुढच्या ओळीत स्थान मिळते. सांस्कृतिक कार्यक्रमात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाच्या सदस्याकडून पूजा अर्चा केली जात नाही. सन्मानाची वागणूक मिळत नाही. ती संधी आर्थिक उन्नत गटातील लोकांना दिले जाते.

गोरेगाव तालुक्यातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची संख्या.

गोरेगाव	एकूण कुटुंब	SC	ST	Minority	Other	Total	शेकडेवारी
गोरेगाव	28809	3216	3080	156	10303	16755	58.2

वरील प्रमाणे गोरगाव तालुक्यात दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या व टक्केवारी दर्शविण्यात आली आहे. गोरगाव तालुक्यातील 28809 या एकूण कुटुंबांपैकी 16755 एवढी कुटुंब संख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहे. म्हणजेच एकूण कुटुंब संख्येच्या 58.2% एवढे कुटुंब दारिद्र्यरेषेखालील आहेत.

अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	अल्पसंख्यांक	इतर	एकूण
12	2	1	35	50

वरील प्रमाणे उत्तरदाते निवडण्यात आले आहेत.

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांच्या समस्यांची टक्केवारी पुढील तक्त्यात.

अनुक्रमांक	समस्या	नेहमी	कधीकधी	कधीच नाही	टक्केवारी
1	शैक्षणिक	48	2	0	96
2	आर्थिक	45	5	0	90
3	सामाजिक	50	0	0	100
4	सांस्कृतिक	48	2	0	96

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबामध्ये शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या आहेत. त्याचे सामाजिक समस्यांमध्ये सर्वच ग्रासले असल्याचे लक्षात येते. त्यांची आर्थिक परिस्थिती चांगली नाही. शैक्षणिक मागासलेपण असल्यामुळे आर्थिक उन्नती करताना अडचणी येतात. विभिन्न प्रकारचे सांस्कृतिक समस्यांना त्यांना दररोज तोंड द्यावे लागते.

उपाय योजना -

1. भ्रष्टाचार कमी करणे

शासनामार्फत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना विविध ठोस योजना राबविल्या जाव्यात. या योजनांचा लाभ घेतांना दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना कुठल्याही प्रकारच्या भ्रष्टाचाराला किंवा आमिषाला प्रोत्साहन देण्याची गरज भासू नये. विविध शासकीय योजना शासनाकडून राबविल्या जातात. परंतु अधिकाऱ्यांना आमिष दिल्याशिवाय योजनेचा लाभ मिळत नाही.

2. कागदपत्रांची मर्यादित मागणी-

कोणत्याही योजनेचा लाभ घेण्यासाठी शासकीय कागदपत्रांची मर्यादित मागणी व्हावी. विविध शासकीय कागदपत्रे गोळा करतांना दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना आपली रोजी-रोटी सोडून शासकीय कागदपत्रासाठी कार्यालयात जावे लागते. या अडचणीमुळे विविध शासकीय योजनांचा लाभ ते घेत नाही. त्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध शासकीय कागदपत्रांची मर्यादित मागणी करावी. जेणेकरून त्यांना लाभ मिळेल.

3. स्वयंसेवी संस्थांचे उत्तरदायित्व -

वर्तमान स्थितीत ज्या स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. त्यांनी आपले उत्तरदायित्व समजून घेऊन दारिद्र्यरेषे खालील कुटुंबांना आर्थिक मदत आपापल्या परीने करावी. विविध कल्याणकारी शासकीय योजनांबद्दल समाजात जनजागृती करावी. त्यासाठी शासनाने विविध स्वयंसेवी संस्थांना पुढाकार घेण्यासाठी आवाहन करावे.

4. ठोस कारवाईचे संकेत -

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबातील सदस्यांनी जुगार, मादक पदार्थांचे सेवन यासारख्या गुन्ह्यात आढळल्यास त्यांचे राशन कार्ड जप्त करण्यात येईल किंवा दारिद्र्यरेषेखालील यादीतून त्यांना हटविण्यात येईल. अशा प्रकारचे कठोर धोरण शासनामार्फत उचलल्या जावेत. त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची मादक पदार्थ व जुगार यात खर्च होणारे आर्थिक नुकसान टाळण्यास मदत होईल.

5. योजना थेट लाभार्थ्यांपर्यंत -

कोणत्याही शासकीय योजना केवळ कागदपत्री न राहता त्या खरोखरच लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचाव्यात. शासनामार्फत विविध योजना राबविल्या जातात. त्या कधीकधी हसव्या असल्याच्या निदर्शनास येतात. त्यामुळे अशा योजनांमध्ये शासकीय निधी विनाकारण खर्च होतो. त्यामुळे योजना थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचाव्या अशी उपाय योजना शासकीय यंत्रणेमार्फत करण्यात यावी.

6. योजनेची पडताळणी-

ज्या काही विविध शासकीय योजना राबविल्या जातात. त्या योजनांचे प्रशासकीय यंत्रणेमार्फत मूल्यमापन व्हावे. म्हणजेच त्या योजनेचा दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना फायदा होतो किंवा नाही? त्या योजनांचा लोकांना किती प्रमाणात फायदा होतो? योजनांमुळे दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची

सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्थिती ठराविक वर्षानंतर सुधारली किंवा नाही? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरं योजनांच्या पडताळणी मधून मिळावित. यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा तशी सुसज्ज करावी.
निष्कर्ष -

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची एकूणच परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध शासकीय योजना राबविण्यात येत आहेत. असे असले तरी दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक समस्या सुटलेली नाही असे निदर्शनास येते. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी वरील प्रमाणे सुचविलेल्या उपयोजना किंवा दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांच्या हित संवर्धनाचे कार्य ज्या योजनांमधून होऊ शकेल त्या उपाययोजना शासकीय स्तरावर राबविण्यात याव्यात. यामुळे नक्कीच दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांच्या समस्या बऱ्याच अंशी कमी करता येतील असे अभ्यासकाच्या निदर्शनास आले आहे.

संदर्भसूची

1. आगलावे प्रदीप, 2010, संशोधन पद्धतीशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
2. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय गोंदिया, 2025, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल.
3. अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय महाराष्ट्र शासन.

डिजीटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे
विश्लेषण व त्यावरील श्रीमद्भगवद् गीतेतील तत्वांची उपयुक्तता:
एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. कविता अनिल बोंडे

राधिका अध्यापक महाविद्यालय, नागपूर

सारांश (Abstract)

डिजीटल युगात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे जीवन तंत्रज्ञान सोशल मिडीया, ऑनलाईन शिक्षण आणि स्पर्धात्मक वातावरणाशी घट्ट जोडले गेले आहे. या पाश्चिमात्य विद्यार्थ्यांमध्ये ताण, नैराश्य एकाकीपणा, आत्मसंदेह, तुलना, संस्कृती आणि लक्ष विचालित होणे यांसारख्या मानसिक आरोग्य समस्यांमध्ये लक्षणीय वाढ होताना दिसते. डिजीटल साधनांच्या अतिरेकामुळे निर्माण होणारा माहितीचा ओघ, आभासी ओळख आणि सततची स्पर्धा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक संतुलनावर परिणाम करतात. अशा परिस्थितीत मानसिक स्थैर्य, आत्मनियंत्रण आणि मूल्याधिष्ठित जीवनदृष्टी विकासीत करणे अत्यावश्यक ठरते.

या संशोधनाचा उद्देश डिजीटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि त्यावर उपाययोजनेसाठी श्रीमद्भगवद्गीता मधील तत्वांची उपयुक्तता तपासणे हा आहे. गीतेतील कर्मयोग, समत्वबुद्धी, स्थितप्रज्ञता, आत्मनियंत्रण, आणि मूल्याधिष्ठित जीवनदृष्टी विकसीत करणे अत्यावश्यक ठरते.

या संशोधनाचा उद्देश डिजीटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि त्यावर उपाययोजनेसाठी श्रीमद्भगवद्गीता मधील तत्वांची उपयुक्तता तपासणे हा आहे. गीतेतील कर्मयोग, समत्वबुद्धी, स्थितप्रज्ञता, आत्मनियंत्रण, आसक्तिरहित कर्म आणि भावनिक संयम ही तत्वे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी दिशादर्शक ठरू शकतात का? याचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे.

सदर अभ्यास गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीवर आधारित असून ग्रंथविश्लेषण (Textual Analysis) आणि समकालीन मानस शास्त्रीय साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास यांच्या उपयोग करण्यात आला. डिजिटल संस्कृतीमुळे उद्भवणाऱ्या मानसिक आव्हानांचे स्वरूप स्पष्ट करून गीतेतील निवडक श्लोकांच्या आधारे त्यांचे तात्त्विक आणि व्यवहारिक विश्लेषण केलेले आहे.

विशेषतः व्यक्तीच्या अंतर्मनातील स्थैर्य, आत्मबोध आणि कर्तव्य केंद्रित, जीवनदृष्टी यांचा मानसिक आरोग्याची असलेल्या संबंध उलडण्यात यश मिळाले आहे.

या अभ्यासातून असे अपेक्षित आहे की गीतेतील तत्वे ही केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक संदर्भपुरती मर्यादित नसून ती आधुनिक मानसिक आरोग्याच्या संदर्भातही उपयुक्त ठरू शकतात तथापि या तत्वांची उपयुक्तता आणि मर्यादा यांचे संतुलित विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. परिणामी, पारंपारिक तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक मानसशास्त्र यांचा समन्वय साधून महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक सक्षमीकरणासाठी एक मूल्यधिष्ठित आणि व्यवहार्य चौकट विकसित करण्याचा प्रयत्न या संशोधनाद्वारे करण्यात आला आहे.

Key Words :- डिजिटल युग, महाविद्यालयीन विद्यार्थी, मानसिक आरोग्य, श्रीमद्भगवद्गीता, स्थितप्रज्ञता, ताण व नैराश्य.

प्रस्तावना:

२१ व्या शतकात डिजिटल तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनशैलीत आमलाग्र बदल घडवून आणला आहे. विशेषतः महाविद्यालयीन शैक्षणिक सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवन डिजिटल माध्यमांवर मोठ्या प्रामाणात अवलंबून झाले आहे. ऑनलाईन शिक्षण, सोशल मिडीया, स्पर्धात्मक वातावरण, करिअरची अनिश्चितता आणि सततची तुलना संस्कृती यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये ताण , नैराश्य, एकाकीपणा, असुरक्षितता आणि भावनिक अस्थैर्य वाढतांना दिसते.

मानसिक आरोग्य ही केवळ रोग नसून व्यक्तीचे भावनिक संतुलन, निर्णयक्षमता, आत्मविश्वास आणि जीवनातील अर्थबोध यांच्याशी संबंधित असते डिजिटल युगात माहितीचा अतिरेक (Virtual Identity) विद्यार्थ्यांच्या आत्मप्रतिमेवर परिणाम करतात. परिणामी, मानसिक आरोग्याच्या समस्या केवळ वैयक्तिक पातळीकरण नव्हे तर शैक्षणिक गुणवत्तेवरही परिणाम करतात.

अशा परिस्थितीत भारतीय तत्त्वज्ञानातील मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन उपयुक्त ठरू शकतो विशेषतः श्रीमद्भगवद्गीता ही व्यक्तीच्या अंतर्मनातील स्थैर्य, कर्तव्यकेंद्रितता, समत्वबुद्धी आणि आत्मनियंत्रण यावर भर देणारी ग्रंथपरंपरा आहे. त्यामुळे डिजिटल युगातील मानसिक समस्यांच्या निराकरणासाठी गीतेतील तत्वे कितपत उपयुक्त ठरू शकतात याचा चिकित्सक अभ्यास आवश्यक आहे.

डिजिटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्या:-

आजचे युग हे डिजिटल युग म्हणून ओळखले जाते. इंटरनेट, स्मार्टफोन, सोशल मिडीया आणि ऑनलाईन शिक्षण यामुळे विद्यार्थ्यांचे जीवन खूप बदलले आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना माहिती ज्ञान आणि संधी सहज उपलब्ध होत असल्या तरी या डिजिटल वातावरणामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर काही नकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

महाविद्यालयीन जीवन हे विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील महत्वाचा टप्पा असते. या काळात शिक्षण, करिअर, नातेसंबंध आणि भविष्यातील निर्णय यामुळे अनेक मानसिक समस्या निर्माण होतात.

१) अभ्यासाचा ताण २) करिअरची चिंता ३) स्पर्धात्मक वातावरण ४) एकटेपणा आणि भावनिक समस्या ५) आत्मविश्वासाची कमतरता ६) आर्थिक ताण ७) डिजिटल आणि सोशल मिडीयाचा प्रभाव इ. समस्या उद्भवलेल्या आढळून येतात.

डिजिटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे विश्लेषण:-

१. **ताण व चिंता (Stress and Anxiety):-** ऑनलाईन शिक्षण, करिअर स्पर्धा, सततची परीक्षा पध्दती आणि भविष्याबद्दलची अनिश्चितता यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये दीर्घकालीन ताण निर्माण होतो. सोशल मिडीयावरील तुलना-संस्कृतीमुळे “मी इतरांपेक्षा कमी आहे” ही भावना वाढते.
२. **नैराश्य व एकाकीपणा:-** डिजिटल कनेक्टिव्हिटी, असूनही भावनिक नात्यांमध्ये अंतर वाढते. आभासी संवादामुळे प्रत्यक्ष मानवी सहवास कमी होतो, परिणामी एकाकीपणा व नैराश्य वाढते.
३. **आत्मप्रतिमा व आत्मसन्मानाचा न्हास:-** लाईक्स, फॉलोअर्स, कमेंट्स यावर आधारित आत्ममूल्यांकनामुळे विद्यार्थ्यांची आत्मप्रतिमा अस्थिर होते.
४. **लक्ष विचलन (Attention Fragmentation):-** सततच्या सूचना (notifications) व माहितीचा ओघ यामुळे एकाग्रता कमी होते. याचा शैक्षणिक गुणवत्तेवर परिणाम होतो.

श्रीमद्भगवद्गीता:-

भारतीय संस्कृतीमध्ये साधारणपणे चार वेद, १८ पुराणे, १०८ उपनिषदे सांगितली जातात. यातील महाभारत ही संस्कृत काव्यग्रंथ महर्षी व्यास यांनी भगवान श्रीगणेशाकडून लिहून घेतल्या अशी मान्यता आहे. महाभारतात एकूण १८ पर्व आहेत. यातील भीष्म पर्वातील अध्याय क्र. २५ ते ४२ अशा १८ अध्यायात एकूण ७०० श्लोकात भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला श्रीमद्भगवद्गीता हा केवळ हिंदू धर्माचा ग्रंथ नसून तो संपूर्ण मानवजातीला दिशा देणारा एक सार्वत्रिक (Oriversal) शाश्वत मार्गदर्शक ग्रंथ आहे.

कर्मयोग व परिणाम – निरपेक्षता

अध्याय २.४७

श्लोक

अर्थ: मनुष्याला कर्म करण्याचा अधिकार आहे, परंतु त्या कर्माच्या फळावर त्याचा अधिकार नाही. म्हणून तू कर्मफळाचा विचार करून कर्म करू नकोस आणि कर्म न करण्यामध्येही आसक्ती होऊ नकोस.

मानसिक आरोग्याशी संबंध:- ताण कमी करण्याचा मार्ग, अनेक वेळा विद्यार्थी परिणामाबद्दल (Marks Success Failure) खूप विचार करतात. यामुळे ताण आणि चिंता वाढते. जर विद्यार्थी फक्त परिणामावर लक्ष ठेवतील तर अपयशाची भीती निर्माण होते व या भीतीमुळे कर्तव्य आणि प्रयत्नावर दबाव निर्माण होतो.

अध्याय ६.०५

श्लोक

अर्थ: मनुष्याने स्वतःच्या प्रयत्नांनी स्वतःला उन्नत करावे.

मानसिक आरोग्याशी संबंध – स्वतःवर विश्वास आणि आत्मबल मानसिक आरोग्यासाठी महत्वाचे आहे.

हा श्लोक आत्मबल आणि आत्मविश्वास वाढवण्याचा संदेश देतो अनेक विद्यार्थी अपयशामुळे स्वतःबद्दल नकारात्मक विचार करतात. परंतु हा श्लोक सांगतो की व्यक्ती स्वतःच आपल्या प्रगतीचा आधार असतो सकारात्मक विचार, आत्मविश्वास आणि स्वप्रेरणा मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.

अध्याय १६.२

श्लोक १६.२

अर्थ:- अहिंसा, सत्यभाषण, क्रोधाचा अभाव, त्याग, शांती, परनिंदावर्जन, सर्व प्राणिमात्रांवर दया, लोभ नसणे, कोमलता (मृदु स्वभाव) लज्जा आणि चंचलता नसणे हे सर्व दैवी गुण आहेत.

मानसिक आरोग्याची संबंध:- अहिंसा दुसऱ्यांना त्रास न देण्याची वृत्ती मनात सकारात्मकता निर्माण करते सत्य-खोटेपणा किंवा फसवणुक टाळल्यामुळे मनावर अपराधीपणाचा ताण राहत नाही. अक्रोध-राग कमी असल्यास मानसिक तणाव व अवस्थता कमी होते. शांती -मन शांत असल्यामुळे चिंता (anxiety) आणि अस्थिरता कमी होते. दया-करुणा व सहानुभूतीमुळे सामाजिक संबंध चांगले राहतात आणि मानसिक समाधान मिळते.

या श्लोकाचा मुख्य संदेश असा आहे की आहिंसा, शांती, दया, सयंम हे गुण व्यक्तीचे मन संतुलित ठेवतात आणि मानसिक आरोग्य मजबूत करतात.

अध्याय १६.३

श्लोक १६.३

अर्थ:- तेज (उत्साह), क्षमा, धैर्य, शुध्दता, कोणाबद्दलही द्वेष न ठेवणे आणि अहंकार नसणे-हे सर्व गुण दैवी संपत्तीचे लक्षण आहेत.

मानसिक आरोग्याची संबंध:- क्षमा (Forgiveness) मनातील, राग द्वेष कमी होतात, त्यामुळे मानसिक शांती मिळते धृति(धैर्य)- अडचणीना तोंड देण्याची क्षमता वाढते, ज्यामुळे तणाव कमी होते. द्वेष नसणे दुसऱ्यांविषयी नकारात्मक भावना कमी झाल्यामुळे मन शांत राहते. अहंकार नसणे-अहंकार कमी असल्यास संबंध चांगले राहतात आणि मानसिक संघर्ष कमी होते. यामुळे व्यक्तीमध्ये सकारात्मक विचार, सयंम आणि मानसिक स्थैर्य निर्माण होते.

अध्याय १६.२१

श्लोक

अर्थ:- काम (अति इच्छा), क्रोध (राग) आणि लोभ (लालसा) ह्या तीन गोष्टी आत्माचा नाश करणारी नरकांची तीन द्वारे आहेत. त्यामुळे या तिन्ही गोष्टींचा त्याग करावा.

मानसिक आरोग्याची संबंध:- काम(अतिइच्छा) – सतत इच्छा वाटत गेल्यास असंतोष व ताण निर्माण होतो. क्रोध(राग)- रागामुळे मानसिक अस्थिरता, तनाव आणि संबंधामध्ये तणाव वाढतो. लोभ (लालसा)- अधिकाधिक मिळवण्याची लालसा मनाला. कधीच शांत राहू देत नाही. म्हणूनच हा श्लोक सांगतो की इच्छा, राग आणि लोभ यांवर नियंत्रण ठेवले तर मन शांत, संतुलित आणि निरोगी राहते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives) :-

- १) डिजिटल युगातील महाविद्यालयान विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे स्वरूप विश्लेषित करणे.
- २) डिजिटल युगात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना भेडवसाणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे परिक्षण करून या आव्हानांशी, संबंधित श्रीमद्भगवद्गीतेतील तत्वांचा शोध घेणे.
- ३) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांवर मार्गदर्शन करून श्रीमद्भगवद्गीतेतील निवडक श्लोक आणि संकल्पनांचे विश्लेषण करणे.

४) डिजिटल युगातील मानसिक समस्यासंची तुलना श्रीमद्भगवद्गीतेतील सुचविलेल्या तात्त्विक उपयांशी करणे जसे की...

५) विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक वर्तन, एकाग्रता आणि मानसिक कल्याण सुधारण्यासाठी, गीता आधारीत शिकवणींची प्रासंगिकता आणि उपयोगिता तपासणे.

संशोधनाची गृहितके:-

- श्रीमद्भगवद्गीतेच्या शिकवणींचा डिजिटल युगातील विद्यार्थ्यांना भेडसावणाऱ्या मानसिक आव्हाने कमी करण्यावर महत्त्वपूर्ण सकारात्मक परिणाम होतो.
- श्रीमद्भगवद्गीतेतील मनःसंयम, शिस्त, ज्ञान आणि ध्यान यासारख्या संकल्पनांचा सराव करणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव आणि चिंतेची पातळी कमी असते.
- गीता -आधारित पद्धती (उदा. ज्ञानयोग, ध्यानयोग, अनासक्ति योग, संतुलित जीवन) विद्यार्थ्यांना डिजिटल चिलनांवर मात करण्यास लक्षणीयरीत्या मदत करतात.
- श्रीमद्भगवद्गीता शिकवणींवर आधारित कार्यशाळा कार्यक्रमामुळे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये उचित भावनिक स्थिरता आणि आत्म-नियंत्रण येते.

संशोधनाची परिकल्पना:- डिजिटल युगातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य समस्यांवर श्रीमद्भगवद्गीतेतील तत्वांचा कोणताही महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही.

संशोधनाची साधने:- प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी प्रमाणीकृत पद्धतीचा व मुलाखत अनुसूचीच्या उपयोग करण्यात आला. तसेच शासनाच्या विविध विभागामार्फत प्रकाशित साहित्य, शोध प्रबंधाचे अवलोकन, विविध पुस्तके यांचा वापर करण्यात आला.

संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत संशोधनात (मिश्र) सर्वेक्षण व प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा प्रयोग करण्यात येईल.

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र:- प्रस्तुत संशोधनात संशोधन क्षेत्र म्हणून अध्ययनकर्तीद्वारे नागपूर जिल्ह्यात निवड करण्यात आली.

अध्ययन विश्व व न्यादर्श:- प्रस्तुत अध्ययनात संपूर्ण नागपूर जिल्ह्याची अध्ययन विश्व म्हणून विचार करण्यात आला व येथील सर्व बी.एड. महाविद्यालयांचा न्यादर्श म्हणून विचार करण्यात आला.

नमूना निवड:-

प्रस्तुत संशोधनात नागपूर जिल्ह्यातील बी.एड. शिक्षण घेत असलेले राधिका अध्यापक महाविद्यालयातील एकूण १०० छात्र अध्यापकांपैकी ५० विद्यार्थ्यांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली. यापैकी २५ विद्यार्थी प्रयोगिक गटात व २५ विद्यार्थी नियंत्रित गटात निवडण्यात आले. प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांकडून १२ आठवड्यांचा श्रीमद्भगवद्गीतेच्या श्लोकांचा सराव करून घेण्यात आला. यापूर्वी दोन्ही गटांच्या तणावाच्या स्तराचे मापन करण्यात आले. प्रश्नावली देऊन दिलेल्या वेळेत त्यांच्याकडून येणाऱ्या उत्तरांची समीक्षा करून प्राप्त अंक (Score) नियमित झाला. तुलनात्मक अभ्यासासाठी Z test या सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला.

संशोधन प्रश्न (Research Questions) :-

१. डिजिटल युगातील प्रमुख मानसिक आरोग्य समस्या कोणत्या आहेत ?
२. सोशल मिडिया व ऑनलाईन संस्कृतीचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर कसा परिणाम होतो?
३. गीतेतील कोणती तत्वे मानसिक स्थैर्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतात?
४. गीतेतील तत्वांच्या उपयुक्तेच्या मर्यादा कोणत्या असू शकतात?

६) संबंधित साहित्याचे अवलोकन:- प्रस्तुत विभागमध्ये विषयाशी संबंधित साहित्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. राघमवार (2009) यांनी श्रीमद्भगवद्गीतेतील कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचा मुख्य शिक्षणावर होणाऱ्या प्रभावाचा चिकित्सक अभ्यास केला. गायत्री व मिनाक्षी (2012) यांच्या संशोधन कार्यात भावनिक बुद्धिमत्तेच्या सिद्धांतांची तुलना श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये चर्चितलेल्या भावनांच्या संकल्पनेशी करतो एखाद्या व्यक्तीच्या भावनिक क्षमता वाढवण्यासाठी गीतेचा आदर्श घेण्यात आला. अधिरा (2022) यांच्याद्वारे भगवद्गीतेचा एक जीवनमार्गदर्शक म्हणून अभ्यास करण्यात आला जो मनातील द्विधा मनःस्थितीवर उत्तर देते भगवान श्रीकृष्ण मनामध्ये निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांवर उपाय सांगतात.

कुंवर व सहकारी (2024) हा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शालेय अभ्यासक्रमात गीतेचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान समाविष्ट करण्याच्या फायदांचा शोध घेतो अभ्यासक्रमात गीतेच्या शिकवणीचा समावेश करून विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या कोणत्या महत्वाच्या पैलूंना चालना दिली जाऊ शकते यावर प्रकाश टाकण्यात आला. चंदेल व सहकारी(2025) हा अभ्यास भगवद्गीतेचे

कालातील ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला आधार देणारी तत्वे स्थापित करण्यासाठी एक प्रभावी पाया कसा ठरू शकते याचा शोध घेतला.

संदर्भग्रंथसूची:

- 1.वानरे, राजु, झेप घेतली आकाशी, टारगेट पब्लिकेशन २०२१.
- 2.स्वामी रंगनाथन, भगवद्गीतेचा सार्वजनिक संदेश, रामकृष्ण मठ, नागपूर २०१६.
- 3.जोशी, एन. गीतामृत, मंगेश प्रकाशन, नागपूर रामकृष्ण मठ, नागपूर
- 4.स्वामी राधवेद्रानंद, श्रीमदभगवद्गीता (मराठी भाषांतरासहित) २०२५
- 5.स्वामी शिवतत्त्वानंद, भगवद्गीतेच्या अंतरंगात, रामकृष्ण मठ, नागपूर २०२४
- 6.बोधनकर सु १९९३, अलोनी बि. सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- 7.मनोज दि. राधमवार (२००९) भगवद्गीतेतील कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचा मूल्य शिक्षणावर होणाऱ्या प्रभावाचा चिकित्सक अभ्यास, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर.
- 8.Gayathri N. and Meenakshi K (2012) Emotional Intelligence Through the Bhagvad Gita International Journal of Research Studies in Psychology, 1(2) PP 73-80.
- 9.Adthira K. U. (2022) Bhagvad Gita as a guide to improve mental health, NAIVIGYAN – A Collection of Multidisciplinary research stud. 3(3) Pp 89.94.
- 10.Kunwar R. Pokhrel R.K and Adhikari, 3(2024) Unveiling the benefits of Infusing gita's Educational Philosophy into the school curriculum for nurturing student Holistic Development Asian Journal of Education and social Studies. 50(J), PP 116-126.
- 11.Chandel, P, Thakur A. Verma, A and sharma (2025) Value Based Education Through the Bhagvad Gita: A pthway to Holistic Student Development In: Sharma, V. C. Varma. A (Eds) Procceedings of the National Conference on Indian Knowledge Systems for Viksit Bharat 2047 – IKS -VB-H-12 April 2025, Chandigarh, India IKS VB2025. Advances in 21st Central Human Settlements Springer, Singapore.

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांवर**होणारा परिणाम****डॉ. मालती वि.पाटील आणि डॉ. प्रीती मु.घटे**

(गृह-अर्थशास्त्र विभाग) तायवाडे महाविद्यालय, कोराडी, जि.नागपूर

malatip15@gmail.com , Pritighate2407@gmail.com**सारांश:-**

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया हे आजच्या युगाचे अविभाज्य भाग बनले आहेत. त्यांनी मानवी जीवन सुसह्य केले असले, तरी त्याचे परिणाम खोलवर आणि बहुआयामी आहेत. आजच्या काळात तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे व्यक्तीच्या जीवनात प्रत्येक पैलू वर प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे नातेसंबंधातील भौगोलिक अंतर कमी होऊन नाती जोडणे सोपे झाले आहे, तरी प्रत्यक्ष संवाद (फेस टू फेस) कमी झाल्यामुळे भावनिक दुरावा, चिंता, नैराश्य आणि सायबर बुलिंग यासारखे परिणाम दिसून येतात. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे माहितीचा वेगाने प्रसार होत आहे. तरी देखील हे सामाजिक दुरावा आणि बनावटी माहिती पसरविण्यास कारणीभूत ठरत आहे. त्यामुळे समोरासमोरील संवाद कमी झालेला आहे. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधाचे स्वरूप पूर्णपणे बदललेले दिसून येत आहे. या माध्यमामुळे समाज, नातेवाईकांना आणि मित्रांना एकमेकांशी सहजपणे जोडले जात आहे. तसेच डिजिटल मार्केटिंग आणि ई-कॉमर्समुळे लहान उद्योजकांना मोठे व्यासपीठ मिळाले आहे. दळणवळणाचे व्यवहार सोपे झाले आहे.

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे लोकांच्या व्यवहारातील संवाद कमी झालेला दिसून येतो. तसेच समाजाच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम, इतरांशी तुलना करणे, आणि सोशल मीडियाचे व्यसन, या कारणामुळे नातेसंबंधांमध्ये तणाव निर्माण झालेले दिसून येत आहेत. त्यामुळे तंत्रज्ञानाने सोशल मीडिया यांचा कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधांवर अभ्यास होणे गरजेचे दिसून येत आहेत. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम

प्रस्तावना:-

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम हा आजच्या काळातील एक महत्त्वाचा विषय आहे. वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचा व्यावहारिक वापर करून व्यक्तीचे जीवन,

समस्यांचे निराकरण होत आहे. सोशल मीडिया हे इंटरनेट-आधारित व्यासपीठ आहे. यामुळे आपण जगाशी जोडले गेलो आहोत.

तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे कुटुंबातील संवाद आणि आधार यामधील नातेसंबंध, क्रियाकलाप आणि परस्परांशी संवादाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे. म्हणूनच, तंत्रज्ञानामुळे आजच्या कुटुंबा समोर नवीन संधी आणि आव्हाने आली आहेत. या डिजिटल क्रांतीला तोंड देताना चांगले, निरोगी नातेसंबंध टिकवून ठेवण्याची आवश्यकता आहे व हे बदल कसे होत आहे. हे समजून घेणे खूप महत्वाचे आहे. त्याच बरोबर स्थानिक सामाजिक संबंधांचे स्वरूप देखील बदलत आहे. त्यामुळे लोकांना एकमेकांशी संवाद, सामग्री देवाणघेवाण आणि आभासी समुदाय निर्माण होत आहे.

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचे स्वरूप:-

तंत्रज्ञान स्वरूप - तंत्रज्ञान म्हणजे निसर्गाच्या नियमांचे निरीक्षण करून मिळविलेल्या तर्कसंगत निष्कर्षांचा वास्तविक जीवनात वापर करणे होय. तंत्रज्ञानातील प्रगती अखंड अखंडपणे सुरू आहे. यात सॉफ्टवेअर, हार्डवेअर आणि प्रक्रिया यांचा समावेश होतो. ज्यामुळे कामाची अचूकता, वेग आणि क्षमता वाढते. तंत्रज्ञानामुळे आजच्या कुटुंबासमोर स्मार्टफोन हे केवळ संवाद साधन नसून मानवी क्षमतांचा विस्तार आहे.

सोशल मीडिया स्वरूप - सोशल मीडिया हे इंटरनेटवर आधारित माध्यम आहे. जसे - मोबाईल, व्हॉट्स अँप, फेसबुक, इन्स्टाग्राम, ट्विटर आणि यूट्यूब इ. मीडिया प्लॅटफॉर्म यांनी कुटुंबातील संवाद पूर्णपणे बदलला आहे. याचा परिणाम सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारे होतो. भारतात २०२१ पर्यंत ४०० मिलियनहून अधिक सोशल मीडिया वापरकर्ते होते आणि Jio सारख्या सेवांमुळे हे प्रमाण शहरातच नव्हे तर ग्रामीण भागातही वाढले आहे. यामुळे पारंपारिक संयुक्त कुटुंब व विभक्त कुटुंब व्यवस्था या दोन्हीवर परिणाम दिसून येतो.

सोशल मीडियावर वापरकर्ते सामग्री तयार करतात, शेअर करतात आणि सामाजिक संबंध प्रस्थापित करतात. हे आभासी जग तयार करतात एकमेकात संवाद सुलभ करतात पण यामध्ये निर्माण होणाऱ्या गोपनीयता आणि आभासी प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. आपसातील परस्परसंबंध तंत्रज्ञानाने व सोशल मीडियाने विकसित केले असून, ते सामाजिक परिवर्तन घडवते जसे शिक्षण, आरोग्य आणि अर्थव्यवस्थेत बदल इत्यादी. मात्र, याद्वारे डिजिटल विषमता, सायबर सुरक्षा आणि रोजगारातील आव्हाने उद्भवतात. परंतु नैतिक वापराने हे सकारात्मक ठरू शकतात.

कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधांवरील परिणाम

A) सकारात्मक परिणाम –

१) नातेसंबंध व संपर्क - कुटुंबातील सदस्य वेगवेगळ्या शहरांमध्ये किंवा देशात असले तरी व्हिडिओ कॉल, फोटो शेअरिंग आणि रिल-टाइम चॅटिंगमुळे ते एक दुसऱ्यांच्या संपर्कात राहतात. तसेच लग्न, उत्सव, समारंभ किंवा आपत्कालीन परिस्थितीत त्वरित संपर्क साधता येतो. सोशल मीडिया द्वारे संपर्कात राहून नाती जपण्यास मदत होते

२) पालक-मुलांमधील संवाद - कौटुंबिक जीवनावर तंत्रज्ञानाचा सर्वात प्रमुख परिणाम होण्याचा एक मार्ग म्हणजे संवाद सुलभ करणे. इन्स्टंट मेसेजिंग, व्हिडिओ कॉल आणि सोशल मीडिया असे प्लॅटफॉर्म प्रदान करतात. ज्याद्वारे सदस्य त्यांच्यातील अंतर कितीही असले तरी संपर्कात राहू शकतात. रिल-टाइम अपडेट्स आणि संवाद प्रदान करणारे तंत्रज्ञान अंतर असूनही जवळचे संबंध ठेवणे सोपे करते. तसेच मुले पालकांना नवीन तंत्रज्ञान शिकवितात, ज्यामुळे अंतर कमी होते. पालक मोबाइलद्वारे मुलांच्या हालचालींचे निरीक्षण करू शकतात, ज्यामुळे सुरक्षा वाढते आणि विश्वास निर्माण होतो.

३) कौटुंबिक एकता - सोशल मीडियाचा योग्य वापर केल्यास कुटुंबीयांना एकत्रितपणे कार्य करण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, सामायिक फोटो, व्हिडिओ किंवा ग्रुप चॅट्सद्वारे भावना व्यक्त करता येतात. यामुळे संवाद अधिक खुला आणि सुलभ होतो.

सोशल मीडियाच्या वापरामुळे नातेसंबंध दृढ होण्यास मदत होते आहे. पालक आणि मुलांच्या नात्यातील दुरावा या तंत्रज्ञानामुळे कमी झाला आहे. नवीन तंत्रज्ञानाबद्दलची माहिती पालकांना लगेच देण्याचे काम मुले करतात. पालक आपल्याकडून काहीतरी शिकतात हा आनंद मुलांना अधिक असतो. मुलांवर संस्कार करण्यासाठी, काही गोष्टी समजावून सांगण्यासाठी चांगल्या पोस्ट फॉरवर्ड केल्या जातात. मुलेही आपल्या पालकांबद्दलचे विचार व्यक्त करतात. व्यक्त होण्यासाठी सोशल मीडिया हे माध्यम प्रभावी आहे.

४) स्मार्ट होम डिव्हाइसेसची भूमिका - स्मार्ट होम डिव्हाइसेस हे कौटुंबिक जीवनात सोयीचे आणि कार्यक्षमतेचे स्रोत आहेत. प्रकाशयोजना, सुरक्षा आणि सामान्य घरगुती व्यवस्थापन प्रणाली यासारख्या वैशिष्ट्यांमुळे दैनंदिन जीवनात मदत होते आणि अधिक सुरक्षितता वाढते. ही उपकरणे डेटा सुरक्षितता आणि गोपनीयता यावर देखील चिंता निर्माण करतात आणि त्यामुळे कुटुंबाचे सर्वोत्तम हित सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांचे काळजीपूर्वक व्यवस्थापन आवश्यक असते.

५) **सामाजिक सुरक्षितता** - तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे समाजाला सुरक्षित जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. तंत्रज्ञानाच्या सुरक्षा यंत्रणामुळे चोरी, फसवणूक, गैरवर्तन, हिंसाचार असे अनेक गैरव्यवहार होणाऱ्या कार्यांची माहिती मिळते. त्याशिवाय आपातकालीन सेवांशी संपर्क साधला जाऊ शकतो. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियामुळे धोक्यात असलेल्या व्यक्तींचा शोध लावण्यात मदत होते.

नव नविन तंत्रज्ञानामुळे व्यक्तींच्या आरोग्याची सुरक्षितता, चांगल्या औषधी, वैदिक उपाय या सर्व सुविधा जोपासल्या जात आहे. जैवतंत्रज्ञान औषधी निर्माण आणि उपकरणे यासारख्या वैद्यकीय क्षेत्रात विकास झालेला आढळतो.

B) नकारात्मक परिणाम-

१) **संवादहीनता व एकटेपणा** - तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे कुटुंबातील सदस्य एकत्र बसून बोलण्या ऐवजी मोबाईल स्क्रीन मध्ये गुंतलेले दिसतात, ज्यामुळे संवादहीनता आणि एकटेपणाची भावना वाढीस लागते तसेच एकमेकांवरील विश्वास कमी होतो. त्यामुळे खऱ्या भावनिक जोडणीचा अभाव निर्माण होतो आणि कुटुंबीय सदस्य एकमेकांपासून दूर जातात, याचा कौटुंबिक सौख्यावर परिणाम होत असतो. यामुळे मुलं आणि पालकांमध्ये एकटेपणा आणि मानसिक ताण वाढतो.

२) **वाद आणि संघर्ष वाढ** - २०२५ च्या एका सर्वेक्षणानुसार, ५-१२ वर्षांच्या मुलांच्या पालकांमध्ये वर्षाला ५००+ तंत्रज्ञान-संबंधित वाद होतात (सुमारे ९६ तासांचा वेळ वाया). स्क्रीन टाइममुळे युक्तिवाद, टीका आणि भावनिक दुरावा वाढतो. नात्यामधील दुरावा मुले आणि पालकांमधील दर्जेदार वेळ (Quality Time) कमी झाला आहे.

३) **तुलना आणि गैरसमज** - व्यक्ती इतरांच्या व स्वतःच्या आयुष्याची तुलना करून स्वतःच्या कुटुंबावर नाराजी व्यक्त करतात. त्यामुळे वैवाहिक जीवनात एकमेकांवरील अविश्वास व संशय वाढीस लागतो. वैवाहिक नात्यात दुरावा निर्माण होतो तसेच विवाहबाह्य संबंधांची शक्यता वाढते. सोशल मीडियाच्या पोस्टमुळे नातेसंबंधात गैरसमज होऊन घटस्फोट होतात.

४) **गोपनीयता आणि सीमा** - तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया connectivity ला परवानगी देते, परंतु ही गोपनीयता आणि वैयक्तिक सीमांशी संबंधित समस्यांपासून मुक्त राहू शकत नाही. डिजिटल संप्रेषणाची घटना बऱ्याचदा वैयक्तिक ते सार्वजनिक ठिकाणी बदलते आणि वैयक्तिक जागेत आणि गोपनीयतेमध्ये उल्लंघनाचा मार्ग मोकळा करण्याची शक्यता असते. त्यानुसार, कुटुंबातील वैयक्तिक

जागा आणि विश्वास वाचवण्याचा प्रयत्न करताना तंत्रज्ञानाच्या वापराच्या मर्यादा निश्चित करणे आणि गोपनीयतेच्या समस्यांचे निराकरण करणे अत्यंत महत्वाचे ठरते . अनेकदा घरातील खाजगी गोष्टी सोशल मीडियावर शेअर केल्यामुळे वादाचे प्रसंग निर्माण होतात.

सोशल मीडिया हे व्यक्त होण्याचे प्रभावी माध्यम असले तरी ते आता व्यसन होऊ लागले आहे. दिवसभरातील बराच वेळ सोशल मीडियावर असणारे अनेक जण आहे. व्हॉट्सअपचे अनेक ग्रुप पण कुटुंबातील चौघेसुद्धा एकत्र येत नाहीत. आपल्याच नात्यांपासून आपण दूर जाऊ लागलो आहोत. सततच्या सोशल मीडियाच्या वापरामुळे कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो आहे. मानसिक ताण वाढतो आहे. एकत्र असूनही एकटेपणाचा अनुभव येतो आहे. त्यामुळे नैराश्य वाढते आहे. नातेसंबंधावरही याचा परिणाम होऊ लागला आहे. सोशल मीडियावरील शाब्दिक खेळांमुळे संशयांचे, उपेक्षेचे नात निर्माण होऊ लागले आहे. अविश्वास, अस्वस्थता, असुरक्षिता वाढू लागली आहे. विवाहबाह्य संबंध, सतत चॅटिंग, यामुळे पतीपत्नीच्या नात्यात दुरावा निर्माण होऊ लागला आहे. रात्री उशिरापर्यंत चॅटिंग, अपुरी झोप, चिडचिड यामुळे मानसिक स्वास्थावर परिणाम होतो आहे. कौटुंबिक सौख्यावर, नातेसंबंधावर त्याचा परिणाम होतो आहे.

नातेसंबंध टिकविण्यासाठी आणि समृद्ध होण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर करताना केवळ मेसेज फॉरवर्ड न करता क्षणभर थांबून परिणामांचा विचार करून नंतरच पोस्ट टाकायला हवी. तंत्रज्ञानाच्या आधीन न होता संयमाने परिणामांचा विचार करून त्याचा वापर केला तर त्यातील आनंद नक्की मिळेल. माहितीच्या आभासी दुनियेत न वावरता मर्यादित, गरजेपुरता वापर सोशल मीडियाचा केला पाहिजे.

निष्कर्ष:-

तंत्रज्ञान हे एक साधन आहे, त्याचा वापर कसा करायचा हे आपल्या हातात आहे. जर आपण मोबाईलचा वापर मर्यादित ठेवला आणि प्रत्यक्ष आवश्यक तेथे संवादाला महत्त्व दिले, तर आपली नाती नक्कीच सुधारू शकतात.

- १) स्क्रीन टाइम नियम ठरवावे.
- २) आठवड्यात एक दिवस पूर्ण ऑफ लाइन राहावे.
- ३) दिवसातील काही तास गॅजेट्स पासून दूर राहून कुटुंबासोबत वेळ घालावा.
- ४) एकत्र क्रियाकलाप , गेम्स, फिरायला जाणे किंवा कुटुंबीय चर्चा करावी.
- ५) पालक आणि मुले सोशल मीडियाच्या माध्यमातून चर्चा करावी.

६) पालकांनी मुलां मुलींना तंत्रज्ञान व सोशल मीडियाचा सुरक्षित वापर शिकवावा.

७) सोशल मीडियावरील इतरांचे 'दिखाऊ' आयुष्य पाहून स्वतःच्या आयुष्याची तुलना करू नये.

तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया ही आजच्या युगाची गरज आहे, पण त्यांचा 'योग्य वापर' करणे आपल्या व समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची :-

१) विवाह आणि कौटुंबिक संबंध - त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे

२) वैकासिक मानसशास्त्र - बोरुडे, कुमठेकर, देसाई, गोळविलकर

३) सामाजिक मानसशास्त्र - दर्यापूरकर, भूपाळी

४) ऐतिहासिक मानसशास्त्र हिरवे, तडसरे

५) मानवी विकास व समायोजन - नांदे, पांडे

<https://betweenusparents.com>

<https://www.apu.apus.edu>

<https://www.mensxp.com>

<https://marathikavita.com>

झाडीपट्टीतील उपेक्षितांचा आवाज मांडणाऱ्या मराठी कविता**जयश्री दत्तात्रय डुंभरे**

संशोधक विद्यार्थी, गोविंदराव मुनघाटे महाविद्यालय कुरखेडा जि. गडचिरोली.

डॉ. गजानन कोर्तलवार

श्री. ज्ञानेश महाविद्यालय नवरगांव, ता. सिंदेवाही, जि. चंद्रपूर

सारांश –

१९९० नंतरचा कालखंड हा जागतिकीकरणाचा काळ म्हणून ओळखल्या जाते. जागतिकीकरणाने भारताच्या अर्थव्यवस्थेत अनेक क्रांती घडवून आणली. सोशल नेटवर्किंग मुळे संपूर्ण जग जवळ झाले आहे. परंतु १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे अनेक सकारात्मक व नकारात्मक बदल झाले. आर्थिक विकासात वाढ झाली परदेशी व गुंतवणूका वाढल्या, तंत्रज्ञानाचा विकास झाला, रोजगाराच्या निर्मिती झाल्या व शिक्षणाच्या संधी वाढल्या व भारतीय संस्कृती ही जागतिक स्तरावर पोचली. पण याचा नकारात्मक परिणाम झाला. लघु उद्योगांचे नुकसान झाले, आर्थिक विषमता वाढली, सांस्कृतिक बदल झाले, पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला व कामगारांचे शोषण सुरू झाले. या संघर्षांमध्ये सामान्य माणसाचे जगने मात्र कठीण झाले. जागतिकीकरणाचा कळत नकळत विपरीत/वाईट परिणाम सामान्य माणसाच्या जीवनपद्धतीवर पडला.

बीजशब्द – जीवनदर्शन, दुःख, संघर्ष, वेदना, स्त्री जाणिव.**प्रस्तावना-**

झाडीपट्टी म्हणजे पूर्व विदर्भातील चार जिल्हे गोंदिया, भंडारा, चंद्रपूर व गडचिरोली यांचा संपूर्ण भाग होय. येथील स्थानिक भाषा झाडीबोली असून येथे वास्तव्याला असणाऱ्या लोक अगदी सामान्य जीवन जगतात. येथे वास्तव्याला असणाऱ्या आदिवासी लोकांचे, शेतमजूर, गरीब, ग्रामीण लोकांचे दुःख, संघर्ष, परंपरा आणि जीवनपद्धतीचे दर्शन येथील साहित्यातून घडते.

उपेक्षितांचा आवाज म्हणजे काय ?

समाजातील दुर्लक्षित व मागे राहिलेले लोक जसे- आदिवासी, दलित, स्त्रीया, शेतमजूर, इत्यादी यांच्या भावना, समस्या, दुःख व हक्काची मांडणी करणारा आवाज म्हणजे ‘उपेक्षितांचा आवाज’ होय.

जे लोक समाजात समान संधी, न्याय किंवा मानसन्मान पासून वंचित राहतात त्या लोकांचे त्यांच्या जीवनातील, वेदना, जीवनातील अनुभव, संघर्ष ही त्या-त्या काळातील, क्षेत्रातील,

साहित्यातून किंवा आंदोलनातून व्यक्त होत करतात. आणि हेच साहित्य पुढे चालून उपेक्षितांचे आवाज बनत असते. झाडीपट्टी क्षेत्रात वास्तव्याला असणाऱ्या लोकांचे जीवन, त्यांच्या वेदना, संघर्ष, परंपरा आणि जीवनपद्धती जगासमोर आणण्यासाठी येथील साहित्य ही प्रभावी माध्यम आहे. या साहित्यातून येथील लोकांचे जीवनदर्शन घडते. सदर शोधप्रबंधांमध्ये झाडीपट्टीतील मराठी कवितेतील उपेक्षितांच्या आवाज मांडण्यात आलेला आहे.

झाडीपट्टी मराठी कवितेतील उपेक्षित आवाज-

झाडीपट्टी प्रांतातील आदिवासी, शेतमजूर, गरीब व ग्रामीण लोकांचे दुःख, संघर्ष, परंपरा आणि जीवनपद्धती या कवितांमधून व्यक्त होतात. झाडीपट्टी मराठी कविता या येथील उपेक्षितांचा आवाज झाल्या आहेत. उपेक्षितांचे हक्क, संघर्ष व वेदनाची जाणीव या कवितांमधून मांडली गेली आहे. आदिवासी व ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण, अन्याय शोषणावरून आवाज, लोकसंस्कृतीचे दर्शन या कवितांमधून होतात.

झाडीपट्टी मराठी कविता या मातीशी जुळलेल्या आहेत. त्याचे ठसे त्यांच्या कवितांमध्ये उमटलेले आहे. आदिवासी व ग्रामीण जीवनाचे वास्तविक चित्रण या कवितांमधून होते. कुठलीही कृत्रीमता किंवा अतिशयोक्ति दिसून येत नाही.

किशोर कवठे यांच्या “गावसूक्त” या कवितेतील उपेक्षितांचा आवाज

किशोर कवठे हे चंद्रपूर जिल्ह्याचे रहिवासी असून, गोंडवाणा प्रांतातील अशा मोजक्या कवींमधील एक कवी आहेत. जे काव्याचं चैतन्यच कवितेतून मांडतात. ते एक संवेदनशील व सृजनशील कवी आहेत. यांच्या कवितेची ऊर्जा म्हणजे यांच्या भोवतालचे परिसर व त्या परिसरातील जीवनजाणिवा होत. नागावलेला, शोषित, व सर्वदृष्टीने उपेक्षित असा सामान्य माणूस हा कवठेच्या कवितेचा केंद्रबिंदू आहे.

“गावसूक्त” हा कवठेचा दीर्घ कवितासंग्रह २०१४ मध्ये प्रकाशीत झाला. या कवितासंग्रहांतील कविता सलगपणे बदलत्या गावाचे दुःख मांडते आहे. जागतिकीकरणाचे वादळ गावात पिंगा घालते आणि गावाचा आतील व बाहेरील चेहराच बदलते. या बदलाचे वास्तविक चित्रण कवीने ‘गावसूक्त’ या दीर्घकवितासंग्रहात मांडलेले आहे. गाव बदलाचा परिणाम येथे वास्तव्याला आसणाऱ्या आदिवासी व ग्रामीण भागातील लोकांवर कमी अधिक प्रमाणात जाणवतो. त्याच बदलाचे निरीक्षणात्मक नोंदी कवीने या कवितासंग्रहात मांडलेले आहे.

“गावसूक्त” या कवितासंग्रहात कवीने अष्टाक्षरी तीन ओळींचा वापर करून बदलते गावखेडे उभे केले आहे. आदीच्या काळातील जी गावातील झगमगाट होती. ती कुठेतरी ओसरत आहे. गाव आत्ता शहर बनला आहे. शेती आणि रानात राबणारा माणूस मात्र बदललेला नाही. नांगरणी, बखरणी, पेरणी, आदींसाठी यंत्रे आली आणि गुरेढोर आणि नैसर्गिक शेतीचे दिवाळे निघाले आहे. संपूर्ण ग्रामव्यवस्था ही यंत्रवत झाली आहे. आणि गावात राहणारा माणूसही यंत्रासारखा यंत्रवत भावनाशून्य होत चालला आहे. नवी पिढी शेती विकून नोकरीत रमत आहे. या सगळ्यांचा परिणाम म्हणजे एकविसाव्या शतकात संपूर्ण ग्रामव्यवस्था आणि ग्रामजीवन मोडून पडले आहे. हाच खंत मनात वाढत गेला व कवीने या बदललेल्या गावाची वेदना व संघर्ष ‘गावसूक्त’ या कवितेतून किशोर कवठे यांनी मांडलेली आहे.

गावसूक्त या कविता संग्रहात कवीने गांव ते शहर असा प्रवास मांडलेला आहे या संग्रहातील पहिल्याच पानावरची ओळ गांव सोडतांना होणाऱ्या दुःखाची आठवण करून देते.

श्वास कोंडला अंतर

जेव्हा जगतो शहर

गांव सुगंधी बहर

गांव सोडतांना पडे

जड मनाचे पाऊल

गांव आठवांचा पूल

शेती माती जात-कुळ

तुकाराम, येसूदास

गांव अल्लाच सुवास

पाय पुढे पुढे चाले

मन धावते माघार

छळे पारव्यांची दोरी (पान क्र.१)

शेती, माती, जात-कुळ, तुकाराम, येसूदास तर गाव अल्लाच सुवास असतो. गावात सर्वधर्म समभावाच वातावरण असत. दैनंदिन जीवन जगातांना गावात कधी जातपात आडवी येत नाही. गाव सोडून जातांना पाय पुढे-पुढे जातो. मन मात्र हा गावातील पारव्यांचा दोरी सारखा अदृश्यपणे मनाला माघारी परतण्याची ओढ निर्माण करते. गावातील जीवनपद्धती अगदी सामान्य असते. कष्ट, देव-पूजा,

धर्म परंपरा, यात निकंठ बुढालेला माणूस जेव्हा गाव शिवार सोडतो त्यावेळी त्याला आठवते ते गावची दुपार, सायंकाळ आणि राख सांडलेल्या जागीची नितळ शांतता. पण जेव्हा संसार आणि भिजकी भाकर आठवते तेव्हा मात्र मन खिन्न व ओस वाटते.

गावातील मंदिरात मन विठ्ठल नामत रमते. तुका, रायबा, सई, जनाई यांचे चित्ररूप डोळ्यासमोर उभे राहते. विठ्ठल दर्शनासाठी, पंढरीच्या वारीसाठी कर्ज काढणारा भक्त, आत्मसमाधान मिळावा मनाचा व्यायाम व्हावा यासाठी वारीला जाणारा वारकरी आदीचे दर्शन गावात होते. देव माणसात दिसतो पण आपण मात्र पोथीचेच गुलाम झालेले आहोत. असेही कविला वाटते. पण पोथीतली एका तरी ओवीचा अनुभव घ्यावा असेही आम्ही काही करीत नाही. यांचा दुःख कवीने या कवितेच्या माध्यमातून मांडालेला आहे.

गावातील कष्टकरी माणसाचे जगणे हे अविरत सुरू असते. त्यातही हो मनोरंजन विसावा, आत्मिक समाधान तो भजन कीर्तनात शोधत असतो. गोड साखरेच्या प्रसादाने भूख भागात नाही तर भूख काळजाची कळ असते.

हात स्नेहाचे धरता

जागा पुरुषार्थ झाला

हाल वेदनेचा झूला

मिठी उभय मारून

संसाराचे रडगाणे

रिते पदरी चांदणे .. (पान क्र.९)

हेच गावातल्या माणसाचं आजच अध्यात्म आहे.

नका पसरून जाऊ

धरा मातीचा आधार

आणि मायेचा पाझर

धरित्रीच्या अंतरंगी

तान्हे बियाणे निजले

काले माती पांघरले

माती मातेरे निकृष्ट

तिथे जन्मे शुद्ध-बुद्ध

भुई अस्तित्व, प्रारब्ध

काळे मेघुट हलके

देई पावसाची सर

उभे वावर अक्षर ..(पान क्र. ११)

कवी या कवितेत म्हणतो की, या गावतील मातीच तुमचा आधार आहे या मातीला सोडून न जाता या या धरतीच्या अंतरंगी असलेल्या काळ्या मातीलाच आपला आधार बनवा. ज्या मातीत जन्म घेतला ती माती निवृत कशी होऊ शकते. जी माती आपल पोट भरते ती मातेरी कशी होऊ शकते. ज्या मातीत बुद्ध जन्माला त्या स्थानाला प्रारब्धाची गरज तरी कशाला?. स्वतःच अस्तित्व ओळखा अशा सुंदर जाणिवांनी ही कविता रंगतांनी दिसते आहे. हेच या कवितेतील उपेक्षितांचा आवाज बनते आहे.

ज्या काळ्या मातीतून, काळ्या मेघुटातून, काळ्या देहातून, काळ्या अक्षरांचा सृजन करणाऱ्या कविता कवी निर्माण करतो. त्या मातीला, तेथील संघर्षाला सोडून जाण्याचा दुःख कवी या कवितेतून मांडतो आहे. त्याचबरोबर जागतिकीकरणानंतर गावाचे बदललेले रूप ही कवीच्या मनाला अगदी निराश करते आहे. ज्या मातीत जन्मला ती माती तो गाव आता एकविसाव्या शतकात पार बदलून गेलेला आहे. या काळ्या मातीच्या नवलाईची जागा आत्ता कर्ज, गुलामी, कारखाने, कामगार, सरकारी व्यवस्था, तंत्रज्ञान इत्यादींनी घेतली आहे, गावाची नवलाईच जणू नष्ट झाल्याचे दुःख कवी या कवितेतून मांडतो आहे.

दाव्यादाव्यावर नाव

सावकार, सरकार

कर्ज राहिले उधार

जाते भरडता दाने

यावी रक्ताची कणीक

तसे गुलाम कणीस

दाणे कर्जित जन्मले

आणि उगवले कर्ज

शेती मरणाचा अर्ज

वीज, पानी दावणीला

त्याचा उभा कारखाना

बळीराजा दिनवाणा (पान क्र.१५)

अशा सुंदर व मापक शब्दांत कवीने शेतकान्याचे दुःख व ग्रामीण क्षेत्राचे एकविसाव्या शतकानंतरचे झालेले बदल वरील ओळीतून मांडले आहे. एकविसाव्या शतकात गाव बदलण्याची अनेक कारणे कवी या कवितेतून मांडतो. आहे तसे आणि बदललेले, चांगल्याकडून वाईटाकडे किंवा सुःखातून दुःखाकडे, संवेदशीलतेकडून असंवेदशीलतेकडे झालेला गावचा प्रवास कवी या कवितेतून मांडतो. ही सर्व 'गावसूक्त' बदलत्या गाववेदनांचा वेध घेणारा आहे. शेवटी गाव सोडताना कवीचा प्रवास आठवणीचा आहे, मनाला खिन्न करणारा आहे, जाणिवेकडून नेणिवेकडचा आहे. कविता वाचतांना वाचकालाही चिंतानाभिमुख करणारा प्रवास कवीने या कवितेतून मांडलेला आहे. त्याचबरोबर येथील उपेक्षित वर्गातील लोकांना पोटभरण्यासाठी जेव्हा गाव सोडून शहरात जाव लागत ती गाव सोडण्याची हुरहूर, शहरात येणारी पायवाट, गावाशी असलेलं नात तुटल्याची जाणीव, गतकाळातील गावाच वैभव, आपल्या आठवणीतून कवी मांडतात. तसेच आजचे बदललेले भकास गाव, गावासी तुटलेले नाते, गावातील माणस जरी शहरात आली तरी ती गावातच जगतात. हेच जगण्याची वास्तविकता व स्वाभाविकता किशोर कवठे यांनी गावसूक्त या कवितासंग्रहातून मांडलेली आहे.

अरुण झगडकर यांच्या कवितेतील उपेक्षितांचा आवाज

अरुण झगडकर गोंडपिंपरी, जि. चंद्रपूर अगदीच रानटी अवस्थेत असलेल्या एका छोट्या गावात जन्म झाला. व्यवसायाने प्राथमिक शिक्षक असलेले झगडकर हे चंद्रपूर जिल्ह्यातील झाडीबोली साहित्य मंडळाचे ग्रामीण जिल्ह्याध्यक्ष पद सांभाळत आहेत.

“भूभरी” हा किशोर कवठे यांचा पहिलाच काव्यसंग्रह असून २०२१ मध्ये प्रकाशित झाला. यात एकूण ८६ कविता आहेत. जे आजवर जगलेले ग्रामीणजीवन, तेथील सध्याची परिस्थिती, झाडीपट्टीची अस्सल बोली म्हणजे झाडीबोली, ग्रामस्थांच्या व्यथा, वेदना, सुःख-दुःख, शेती जीवन, स्त्रीजाणिवा, पर्यावरण आदी विषयांवर विचार करायला लावणाऱ्या कविता कवीने रचल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या जीवनात आलेल्या अनेक कटू अनुभव, व्यवस्थेचे मनातील अन्यायाची छळ, कवीने बऱ्यापैकी आणि नियमबद्ध शब्दांत स्पष्टपणे मांडले आहे. कवीने शब्दांच्या माध्यमातून मनातील उद्रेकाला टाहो फोडण्याची हिंमत केली आहे. तसेच स्वार्थकेन्द्रित, आत्मकेन्द्रित समाजव्यवस्थेतील अनेक समस्यांना शब्दबद्ध केला आहे.

यांची या संग्रहातील “काही बोलायचे आहे” या कवितेत कवीने वास्तवातील अनुभव व शब्दांचे सान्निध्य यांचा मेळ घालून कवितेची रचना केली आहे.

माझ्या मनाचा उद्रेकाचा, टाहो मला फोडायच आहे.

शब्दांच्या अर्थानेच, मला काही बोलायचे आहे.... (पान क्र. ३६)

या कवितेच्या माध्यमातून कवीने मनातील उद्रेकाला टाहोच फोडला आहे .

सृष्टीतील माणसे, दिसतात मला सारखे

कळपांच्या आधारे, जगतात जणू पोरके

संपूर्ण मानवांना, मला आता जोडायचे आहे

व्यवस्थेच्या शृंखलांवार, मला काही बोलायचे आहे. (पान क्र. ३६)

यांची ‘भूभरी’ ही कविता तर स्त्री जाणिवानी अगदीच रंगलेली आहे. स्त्रीयांप्रती असलेली त्यांची भावना अगदीच समृद्ध दिसून येते.

खूप छळले स्त्रीत्वाला, इतिहाच्या पानोपानी

कित्येक काळाआळ गडप झाल्या, शूरवीर अशा रणरागिणी.....

इतिहास जमा झालेल्या स्त्रीत्वाच्या काहाण्या, आता जुन्या पिढ्या ऐकूनी साऱ्या सज्ज झाल्या आता वेळ आहे नव्या काहाण्या बनविण्यासाठी कारण आता ही रणरागिणी शूरवीर झाली आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीला मागे टाकून स्वतःचा अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी सिद्ध करण्यासाठी ती आता सक्षम झाली आहे म्हणून कवी म्हणतात ..

आता मी सक्षम या भूमीवर, ऐकून विरत्वाच्या गाथा...

कितीही मिटवा, ओता पानी, विझणार नाही वाती

लखलखणाऱ्या निव्यांवरती, टाका ओली माती.....

मारा फुंकर, चेतवा पुन्हा, उडतील तेज अंगारे

राखेच्या आत दबलेले, पेटतील पुन्हा निखारे....

राखेच्या ढीगाऱ्यांतून प्रज्वल पुन्हा,

अस्तित्वशून्य निखाऱ्यांतील भूभरी..... (पान क्र. ४४ व ४५)

याबरोबरच त्यांची “नशीबाचा भोग” ही कविता देखील स्त्री संघर्षाची जाणीव करून देणारी आहे.

जग सोडून ते गेले, झाला पोरका संसार

तिच्या मुलाबाळांसाठी, कोण देणार आधार.....

..... तिच्या जाणून वेदना, बैल नांगर ओढते

वावरात तासामध्ये, तिचे नशीब पेरते.... (पान क्र. ५०)

कितीही दुखाचे डोंगर उभे झाले तरी स्त्री कधीही माघार घेत नाही. मुलाबाळांसाठी ती आधार बनते, लखलखत्या उन्हात डोक्याला कापडाचे तुकडे बांधून शेतात नांगर चालवते, अनवाणी पायांनी काळ्या मातीत राबते पाय जरी फुटले तरी कसलीही तमा न बाळगता आपल्या मुलांसाठी, संसार चालविण्यासाठी नशिबी आलेली भोग ती झेलते.

कवठेंची एक अजून कविता “स्त्री म्हणजे खेळणे नव्हे” याच दृष्टीने म्हणजे पुरुषप्रधान संस्कृतीला आव्हान करणारी वाटते.

वखवखलेली नजर तुझी, लावतोस कपाळी गंध

स्त्री म्हणजे खेळणे नव्हे, सोड हैवाणी छंद..

तुझ्या ढोंगीत्वाचा चेहरा, आता घरातच बाटत आहे.

हे पुरुषा तू आताच समजून घे, आमच्या मर्यादेचे बांध आता आटत आहे !

(पान क्र. ७७)

कवी याबरोबरच जनसेवा, कालबाह्य, लोकशाही रडते आहे. अशा कवितांच्या माध्यमातून लोकशाही नष्ट झाल्याचे दुःख ही मांडतांना दिसतात आणि शेवटी “प्राणज्योत” या कवितेतून तर कवी संपूर्ण मानव जातीलच संघर्षाचे धडे देण्याचे ठरवता. त्यांच्या मते, नुसते संघर्ष करून मानवी जीवन आनंदी होऊ शकत नाही भौतिक सुख – सोईच्या नादात समाधानांपासून दूर जाणाऱ्या मानवाला कवी सृष्टीतील अस्तित्वाशी नात जोडायला सांगतात. आचरण शुध्द ठेवायला सांगतात आणि ह्या सगळ्यांच्या माध्यमातून स्वतःच्या जीवन सार्थक करण्याचे आव्हान कवी या कवितेतून करतात.

जीवन म्हणजे प्राणज्योत, ओळख स्वतःला

शरीर हे चैतन्य नाही, कळेल मनाला

देहातील प्राणज्योत सहअस्तित्व पाहिल

जाणून घे तू मानवा, जीवन सार्थक होईल ! (पान क्र. ६३)

अशाप्रकारे किशोर कवठेंच्या कविता फक्त उपेक्षितांचा आवाजच मांडत नाही तर संघर्ष ही करायला सांगतात लढण्याची ताकद बनतात. यांच्या प्रत्येक कवितेतून शब्दांचे निखारे ही स्वः अस्तित्वाची जाणीव करून देतात. व्यवस्थेचे बळी झालेले, अन्यायाची धग जे व्यक्त करू शकत नाही त्या उपेक्षितांचा आवाज ह्या कवितांमधून कवी मांडतांना दिसतात. शब्दांच्या माध्यमातून कवीने मनातील उद्रेकांचा टाहो फोडण्याची हिंमत केलेली दिसते आहे.

समारोप -

किशोर कवठे यांची “गावसूक्त” व किशोर कवठे यांची “भूभरी” या दोन्ही संग्रहातील कविता या उपेक्षितांच्या आवाज मांडणाऱ्या आहे. जे जीवन जगले, अनुभवले त्याची वास्तविक दर्शन या कवितांमधून होतात. झाडीपट्टीतील उपेक्षितांच्या जीवनातील वास्तविक छटा या कवितासंग्रहात दिसून येतात. ग्रामीण जीवन, त्याचे संघर्ष, वेदना, स्त्री जीवन यांचे वास्तविक दर्शन व वेदानेला, मनातील उद्रेकांचा टाहो फोडणाऱ्या कविता कवींनी लिहल्या आहे.

निष्कर्ष -

प्रस्तुत शोधनिबंधांत किशोर कवठे यांची “गावसूक्त” व किशोर कवठे यांची “भूभरी” या कवितासंग्रहांच्या माध्यमातून झाडीपट्टीतील उपेक्षित वर्गाच्या आवाज मांडण्याचा प्रयास करण्यात आलेला आहे. या कविता फक्त कविता नसून येथे वास्तव्याला असणाऱ्या उपेक्षित वर्गाचा आवाज आहेत.

- १) या कवितांमधून उपेक्षित समाजाचे वास्तविक जीवन स्पष्टपणे दिसून येते.
- २) ग्रामीणजीवन, ग्रामव्यवस्था व या व्यवस्थेला बळी पडलेल्या लोकांचे जगणे, दुःख, स्त्री वेदना, संघर्ष, अन्याय, यांचे वास्तविक चित्रण या कवितांमध्ये करण्यात आले आहे.
- ३) स्थानिक भाषा, लोकसंस्कृती, परंपरा व येथील समाजाच्या भावना प्रभावीपणे दोन्ही कवींनी मांडल्या आहेत.
- ४) या कवितांच्या माध्यमातून एकंदरीत उपेक्षित लोकांचा आवाज समाजापर्यंत पोहचविण्यास काम कवींनी केल्याचे आपल्याला सांगता येते.

संदर्भ-

- १) लांजे हिरामन (रमानंद), ‘समग्र झाडीपट्टी’ विवेक प्रकाशन नागपूर, ११ नोव्हेंबर २००६.
- २) कवठे किशोर, ‘गावसूक्त’, संवेदना प्रकाशन नागपूर, २०१४.
- ३) झगडकर अरुण, ‘भूभरी’ समीक्षा पब्लिकेशन पंढरपूर, २०२१.
- ४) कर्वे स्वाती (संपा.) ‘स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा’ द्वितीय आवृत्ती, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २००७.
- ५) वर्धे सुरेश देवराव, माणूस आणि नावनिर्मितीची कविता: आकलन, आस्वाद आणि समीक्षा, देवयानी प्रकाशन नवी मुंबई, २०१४.
- ६) गंधारे द. के., ‘समीक्षेचा अक्षरगंध’, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, २०१६.

भारतातील निवडणूक सुधारणा आणि एक राष्ट्र एक निवडणूक संकल्पना: एक अभ्यास

डॉ बबीता मनीष थूल

सहाय्यक प्राध्यापिका, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय

Email ID: babitathool@gmail.com

प्रस्तावना :-

अलीकडे वर्तमानपत्र असो की टीव्हीच्या माध्यमातून आपल्याला “One Nation One Election” या संदर्भात बऱ्याचदा बातम्या वाचायला व लिहायला मिळतात आपल्याला माहित आहे की आपला देश हा स्वतंत्र व सार्वभौम असून लोकशाही पद्धतीने चालणारा आहे लोकशाही म्हटले म्हणजे निवडणुका या आल्याच आपल्या देशात देखील सरकारची निवड ही लोकशाहीतील निवडणूक पद्धतीनेच होते .

भारताने संसदीय लोकशाही व्यवस्था स्वीकारल्यामुळे ही निवडणूक केंद्रस्तरावर व घटक राज्याच्या स्तरावर होत असते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवर देखील निवडणुका घेतल्या जातात या सर्व निवडणुकांच्या कालावधी हा वेगवेगळ असतो त्यामुळे यात सरकारचा बराच वेळ व खर्च हा निवडणूक घेण्यामध्ये व त्याचे नियोजन आयोजन करण्यात जात असतो, यातूनच एक देश एक निवडणूक ही संकल्पना समोर आल्याचे दिसून येते.

“One Nation One Election” याचा अर्थ” एक राष्ट्र एक निवडणूक असा होत असला तरी भारतात विविध स्तरावर वेगवेगळ्या निवडणुका होत असतात या सर्व निवडणुका एकत्र घ्याव्या व निवडणूक काळात होणारा सरकारचा वेळ व खर्च कमी व्हावा एवढाच ह्या मागील उद्देश आहे “एक राष्ट्र एक निवडणूक” या संकल्पनेवर लघुलेख लिहिताना ही संकल्पना समजून घेऊन त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व उद्दिष्टे समजून घेऊन भारतात या संकल्पनेला अमलात आणताना कोणते फायदे व अडचणी येणार आहेत तसेच कुठल्या घटनात्मक सुधारणा कराव्या लागतील याबाबत प्रकाश टाकण्यात येईल.

एक राष्ट्र एक निवडणूक संकल्पना :-

एक राष्ट्र एक निवडणूक म्हणजे संपूर्ण देशात लोकसभा आणि राज्य विधानसभा च्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याची व्यवस्था केली जाईल भारतात दर पाच वर्षांनी एकाच कालावधीत निवडणुका होतील, लोकसभा आणि सर्व राज्य विधानसभांचे निवडणूक वेळापत्रक एकत्रित असेल, निवडणूक प्रक्रिया एका निश्चित कालावधीत पूर्ण होईल ,तसेच या संकल्पने मागील दुसरा विचार म्हणजे केवळ

निवडणुकाच एकत्र घेणे इतकाच विचार नसून भारतात केंद्र व राज्यस्तरावर होणाऱ्या निवडणुकीत उदाहरण लोकसभा व विधानसभा यासाठी वेगवेगळी निवडणूक यादी तयार करण्यात येते ही यादी देखील एकच असावी हा देखील विचार त्यामागे आहे.

म्हणजेच एक राष्ट्र एक निवडणूक ही संकल्पना ही केवळ एकत्र निवडणूक घेण्यापूर्वी मर्यादित नसून त्यांच्या यादीच्या एकत्रित करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

एक राष्ट्र एक निवडणूक संकल्पनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

- एक राष्ट्र एक निवडणूक ही संकल्पना अलीकडे जरी आपल्याला वाचण्यात, ऐकण्यात येत असली तरी त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहणे महत्वाचे आहे भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी अलीकडे एक राष्ट्र एक निवडणूक हा विचार पुढे आणला तसेच भारतीय जनता पक्षाच्या 2014 व 2019 च्या निवडणूक घोषणापत्रात देखील एक राष्ट्र एक निवडणूक हा विचार मांडला होता, असे असले तरी भारतात 1952, 1957, 1962 आणि 1967 मध्ये लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुका ह्या एकत्रित घेण्यात आल्या होत्या.

- 1968 व 1969 या दरम्यान काही विधानसभा च्या अकाली स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे ही प्रणाली बंद करण्यात आल्यानंतरच्या काळात लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुका वेगवेगळ्या घेतल्या गेल्या.

- 1983 च्या निवडणूक आयोगाच्या वार्षिक अहवालात देखील एकत्रित निवडणूक घेण्याची संकल्पना मांडण्यात आली होती.

1999 मध्ये सुद्धा कायदा आयोगाने 170 व्या अहवालात विरोधी पक्ष आणि विधानसभेच्या निवडणुका चे समर्थन केले होते आयोगाने देशात पंचायती पासून लोकसभेपर्यंत एकाच वेळी थेट निवडणुका घेण्याबाबतचा मसुदा सुद्धा प्रसिद्ध केला होता आयोगाने असे म्हटले आहे की अशा एकाच वेळी निवडणुकांसाठी संविधान लोकप्रतिनिधी कायदा 1951 आणि लोकसभा आणि राज्य विधानसभा च्या कार्यपद्धती नियमांमध्ये योग्य सुधारण आवश्यक आहेत

2018 मध्ये भारतीय कायदा आयोगाने अशी शिफारस देखील केली की या सुधारणा एका वर्षाच्या आत किमान 50 टक्के ने मंजूर कराव्यात

एकाच वेळी निवडणुका घेण्याच्या कायद्याबाबत आयोगाने असे म्हटले आहे की यामुळे सार्वजनिक पैसा, सार्वजनिक खर्च वाचेल व प्रशासकीय यंत्रणा आणि सुरक्षा दलावर दबाव कमी होईल सरकारी धोरणाची वेळेवर अंमलबजावणी सुनिश्चित होईल आणि प्रशासनाला निवडणूक प्रचारापेक्षा विकासात्मक कामावर लक्ष केंद्रित करता येईल.

“एक राष्ट्र एक निवडणुकांचे फायदे” :-

- लोकसभा विधानसभेच्या निवडणुकावर प्रचंड खर्च होतो परंतु या दोन्ही निवडणुका एकत्रितरित्या घेतल्या तर निवडणुकीच्या खर्चात बचत होईल
- एकत्रित निवडणुका घेतल्यामुळे प्रशासनातील ताण कमी होऊन त्यांचे कार्यक्षमता वाढेल
- निवडणुकीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणावर पोलीस व सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता असते विविध ठिकाणी त्यांची तैनात केल्याने मोठा कर्मचारी वर्ग यामागे खर्ची पडतो
- वाढतो एकत्रित निवडणुका घेतल्याने सुरक्षा यंत्रणेवर ताण कमी पडतो
- सुरक्षक कर्मचारी व पोलीस यांचे योग्य नियोजन करता येते
- दोन्ही स्तरावरील निवडणुका एकत्रित आयोजित केल्यामुळे वेळेचे बचत होते व पूर्ण पाच वर्षांच्या कालावधीत विकास व योजना राबविण्यात वेळ मिळू शकतो.

“राष्ट्र राष्ट्र एक निवडणुकीचे तोटे व अडचणी :-

- एक राष्ट्र एक निवडणुकीचे अनेक फायदे असले तरी भारताच्या संदर्भात विचार केला असता भारताने संघराज्य व्यवस्था स्वीकारल्यामुळे यात अनेक अडचणी येऊ शकतात.
- भारतात जवळपास 28 घटक राज्य असून प्रत्येक राज्याचे स्वतंत्र राजकीय व्यवस्था आहे. तसेच राज्यातील राजकारणामुळे सरकार मधल्या काळात कोसळल्यास काही राज्याच्या निवडणूक की वेळापत्रकात बदल होऊ शकतो त्यामुळे सर्वच निवडणुका एकत्रित होतील असे सांगता येत नाही.
- एक राष्ट्र एक निवडणुका झाल्यास राष्ट्रीय मुद्द्याकडे जास्त लक्ष देण्यात येईल व प्रादेशिक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते तसेच भारताची लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे संपूर्ण देशात एकाच वेळी निवडणुका होऊ नये प्रशासनिक दृष्ट्या आव्हानात्मक ठरू शकते.

5. घटनात्मक (संविधानिक) स्तरावरील चर्चा :-**“एक राष्ट्र, एक निवडणूक”**

“एक राष्ट्र एक निवडणूक” ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी घटनात्मक (संविधानिक) पातळीवर मोठे बदल करावे लागतील. कारण सध्या भारतातील लोकसभा आणि राज्य विधानसभांचे कार्यकाळ, विसर्जनाची प्रक्रिया आणि आपत्कालीन परिस्थिती यासंबंधीचे नियम भारतीय संविधान मध्ये स्वतंत्रपणे दिलेले आहेत. त्यामुळे सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेण्यासाठी काही अनुच्छेदांमध्ये सुधारणा (संविधान दुरुस्ती) आवश्यक आहे.

1. लोकसभेचा कार्यकाळ (अनुच्छेद 83)

अनुच्छेद 83 नुसार लोकसभेचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा असतो. परंतु काही परिस्थितींमध्ये लोकसभा कार्यकाळ पूर्ण होण्यापूर्वी विसर्जित होऊ शकते.

“एक राष्ट्र – एक निवडणूक” संदर्भात मुद्दे

लोकसभेचा कार्यकाळ स्थिर ठेवणे आवश्यक ठरेल. जर लोकसभा आधीच विसर्जित झाली तर निवडणुकीचे वेळापत्रक बदलते.

त्यामुळे लोकसभेचा कार्यकाळ निश्चित ठेवण्यासाठी घटनात्मक सुधारणा करावी लागू शकते.

2. लोकसभा विसर्जन (अनुच्छेद 85)

अनुच्छेद 85 नुसार राष्ट्रपती लोकसभा विसर्जित करू शकतात.

या संदर्भातील समस्या

जर लोकसभा मध्यावधीमध्ये विसर्जित झाली तर पुन्हा निवडणूक घ्यावी लागते. त्यामुळे लोकसभा आणि विधानसभांच्या निवडणुकांचे वेळापत्रक विस्कळीत होऊ शकते.

संभाव्य उपाय

लोकसभा विसर्जित झाल्यास मध्यंतर सरकार (caretaker government) ठेवणे. पुढील निश्चित निवडणूक वेळेपर्यंत तात्पुरते सरकार चालवणे.

3. राज्य विधानसभेचा कार्यकाळ (अनुच्छेद 172)

अनुच्छेद 172 नुसार प्रत्येक राज्य विधानसभेचा कार्यकाळही पाच वर्षांचा असतो.

मुख्य समस्या

भारतामध्ये वेगवेगळ्या राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका वेगवेगळ्या वर्षी होतात.

उदाहरणार्थ:

काही राज्यांमध्ये 2023 मध्ये निवडणुका

काही राज्यांमध्ये 2024 मध्ये

काही राज्यांमध्ये 2025 मध्ये

यामुळे सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेणे शक्य होत नाही.

संभाव्य उपाय

काही राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ कमी किंवा वाढवणे

एकदाच समायोजन करून पुढील निवडणुका एकाच वेळी घेणे

4. राष्ट्रपती राजवट (अनुच्छेद 356)

अनुच्छेद 356 नुसार एखाद्या राज्यात घटनात्मक संकट निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती राजवट लागू करता येते.

समस्या

जर एखाद्या राज्यात सरकार कोसळले आणि राष्ट्रपती राजवट लागू झाली तर:

त्या राज्यात पुन्हा निवडणूक घ्यावी लागते

त्यामुळे निवडणुकीचे वेळापत्रक बदलते

संभाव्य उपाय

राष्ट्रपती राजवट लागू झालेल्या राज्यात उर्वरित कालावधीसाठी तात्पुरती व्यवस्था ठेवणे पुढील निश्चित निवडणुकीपर्यंत निवडणूक टाळणे

5. संविधान दुरुस्तीची गरज

“एक राष्ट्र – एक निवडणूक” लागू करण्यासाठी संविधान दुरुस्ती आवश्यक आहे.

संविधान दुरुस्तीची प्रक्रिया अनुच्छेद 368 मध्ये दिली आहे.

या प्रक्रियेनुसार:

संसदेत संविधान दुरुस्ती विधेयक मांडले जाते.

लोकसभा आणि राज्यसभा या दोन्ही सभागृहांमध्ये दोन तृतीयांश बहुमताने ते मंजूर करावे लागते.

काही प्रकरणांमध्ये अर्ध्या राज्यांच्या विधानसभांची मंजूरी आवश्यक असते.

त्यानंतर राष्ट्रपतींची मंजूरी मिळाल्यावर दुरुस्ती लागू होते.

6. निवडणूक व्यवस्थेतील बदल

“एक राष्ट्र – एक निवडणूक” लागू करण्यासाठी निवडणूक प्रक्रियेतही काही बदल करावे लागतील.

मतदान यंत्रणा (EVM) आणि VVPAT मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करावी लागतील

सुरक्षा व्यवस्था मजबूत करावी लागेल

निवडणूक अधिकाऱ्यांची संख्या वाढवावी लागेल

या सर्व कामांची जबाबदारी भारत निवडणूक आयोग या संस्थेवर असते.

7. घटनात्मक आव्हाने

या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीत काही महत्त्वाची आव्हाने आहेत:

संघीय रचना टिकवणे

राज्यांच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण

सरकार पडल्यास पर्यायी व्यवस्था

सर्व राजकीय पक्षांची सहमती

निष्कर्ष :-

“एक राष्ट्र – एक निवडणूक” ही संकल्पना लागू करण्यासाठी संविधानिक बदल, राजकीय सहमती आणि प्रशासकीय तयारी आवश्यक आहे.

भारतीय संविधान मध्ये लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या कार्यकाळासंबंधी असलेल्या तरतुदींमध्ये सुधारणा केल्याशिवाय ही व्यवस्था लागू करणे कठीण आहे. त्यामुळे या विषयावर देशात व्यापक चर्चा सुरू आहे.

सध्या भारतात लोकसभा आणि राज्य विधानसभांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या कालावधीत घेतल्या जातात. लोकसभेच्या निवडणुका साधारणपणे पाच वर्षांनी घेतल्या जातात, तर प्रत्येक राज्यातील विधानसभेचा कार्यकाळ वेगळा असल्यामुळे त्यांच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळेस होतात. या सर्व निवडणुकांचे आयोजन Election Commission of India (भारतीय निवडणूक आयोग) करतो.

अलीकडच्या काळात “एक राष्ट्र, एक निवडणूक” या संकल्पनेवर भारतात मोठ्या प्रमाणावर चर्चा सुरू झाली आहे. व यासाठी काही प्रयत्न देखील करण्यात आले आहे. केंद्र सरकारने या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध समित्या स्थापन केल्या आहेत.

याशिवाय NITI Aayog आणि Law Commission of India यांनीही या विषयावर अहवाल सादर करून काही महत्वाच्या शिफारसी केल्या आहेत. या अहवालांमध्ये निवडणूक खर्च कमी करणे, प्रशासनिक स्थिरता वाढवणे आणि वारंवार लागू होणाऱ्या आचारसंहितेमुळे होणारे अडथळे कमी करणे या बाबींवर भर देण्यात आला आहे.

परंतु सध्या भारतात ही व्यवस्था पूर्णपणे लागू झालेली नाही. काही राजकीय पक्ष आणि तज्ज्ञ याबाबत समर्थन करतात, तर काही जण संघराज्यीय व्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल चिंता व्यक्त करतात. त्यामुळे या विषयावर अजूनही राजकीय आणि घटनात्मक स्तरावर चर्चा सुरू आहे.

“एक राष्ट्र, एक निवडणूक” ही संकल्पना भारताच्या निवडणूक व्यवस्थेत मोठा बदल घडवून आणू शकते. भविष्यात ही योजना अमलात आणण्यासाठी काही महत्वाच्या गोष्टी आवश्यक आहेत.

१. घटनात्मक दुरुस्ती

२. राजकीय सहमती

३. प्रशासकीय तयारी

४. टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी

योग्य नियोजन आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन स्वीकारल्यास “एक राष्ट्र, एक निवडणूक” ही संकल्पना भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेला अधिक स्थिर, कार्यक्षम आणि प्रभावी बनवू शकते.

संदर्भ सूची :-

- 1 भारत निवडणूक आयोग (Election Commission of India), अधिकृत संकेतस्थळ – <https://eci.gov.in>
- 2 नीती आयोग, Simultaneous Elections – Analysis and Discussion Paper, नवी दिल्ली, 2017.
- 3 कायदा आयोग (भारत), Report on Simultaneous Elections, नवी दिल्ली, 2018.
- 4 भारतीय संसद, संसदीय स्थायी समिती अहवाल, नवी दिल्ली.
- 5 जोशी, बी. आर., भारतीय राज्यव्यवस्था, पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स

भारतीय राज्यसंस्थेचा वारसा: रत्निन, अष्टप्रधान आणि आधुनिक कॅबिनेट**पवन छत्रपती उमक (सहायक प्राध्यापक)****इतिहास विभाग****बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा ता. कलमेश्वर जि. नागपूर ४४१५०२****प्रस्तावना**

भारतीय शासन प्रणालीचा इतिहास हा केवळ सत्तेच्या हस्तांतराचा प्रवास नसून तो प्रशासकीय विचारांच्या प्रगल्भतेचा एक अखंड प्रवाह आहे. प्राचीन वैदिक काळातील 'रत्निन' ही संकल्पना आणि आजच्या लोकशाहीतील 'कॅबिनेट' (Cabinet) प्रणाली, या दोन्हीमध्ये काळाचे मोठे अंतर असले तरी 'सामूहिक निर्णय प्रक्रिया' आणि 'तज्ज्ञांचा सल्ला' हे गाभाभूत घटक कायम राहिले आहेत. वैदिक वाङ्मयातील, विशेषतः 'शतपथ ब्राह्मण' ग्रंथात उल्लेखलेले 'रत्निन' हे राजाचे केवळ सेवक नसून ते राज्याचे आधारस्तंभ (रत्ने) होते. त्यांच्या संमतीशिवाय राजाचा राज्याभिषेक पूर्ण होत नसे, जे तत्कालीन प्रशासनातील विकेंद्रीकरणाचे प्रतीक होते. हाच वारसा पुढे कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'तील 'मंत्री-परिषदे'द्वारे अधिक शास्त्रशुद्ध झाला. मध्ययुगीन कालखंडात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले 'अष्टप्रधान मंडळ' हे खऱ्या अर्थाने आधुनिक खातेवाटप पद्धतीचा (Portfolio System) पूर्वज मानले जाते.

ब्रिटीश कालखंडात १८६१ च्या कौन्सिल कायद्याने या व्यवस्थेला वैधानिक स्वरूप दिले आणि स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने 'संसदीय लोकशाही'चा स्वीकार करून 'कॅबिनेट' ही सर्वोच्च निर्णय घेणारी संस्था म्हणून प्रस्थापित केली. प्रस्तुत शोधनिबंधात, 'रत्निन' ते 'कॅबिनेट' या प्रवासातील प्रशासकीय स्थित्यंतरांचा आढावा घेऊन, प्राचीन भारतीय प्रशासकीय तत्त्वे आधुनिक लोकशाहीत कशा प्रकारे प्रासंगिक आहेत, याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रत्निन आणि अष्टप्रधान मंडळ: तुलनात्मक विश्लेषण

वैदिक काळातील 'रत्निन' आणि शिवकाळातील 'अष्टप्रधान मंडळ' यांच्यातील तुलना केली असता, भारतीय शासन व्यवस्थेतील वैचारिक प्रगती स्पष्टपणे दिसून येते. वैदिक काळात रत्निन हे प्रामुख्याने राजाला राज्याभिषेक आणि शासनात मदत करणारे १२ महत्त्वाचे घटक होते, ज्यांचे स्वरूप सामाजिक आणि धार्मिक प्रतिनिधित्वावर आधारित होते. याउलट, शिवकाळात अष्टप्रधान मंडळ हे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी विभागलेली ८ मंत्र्यांची एक सक्षम परिषद होती, जिचे स्वरूप पूर्णपणे प्रशासकीय आणि लष्करी कार्यक्षमतेवर आधारित होते. निवडीच्या निकषांमध्येही मोठा फरक

होता; रत्निनची निवड रक्ताचे नाते किंवा सामाजिक दर्जावरून केली जाई, तर अष्टप्रधान मंडळासाठी गुणवत्ता, निष्ठा आणि प्रत्यक्ष युद्धभूमीवरील पराक्रम हेच निकष महत्त्वाचे होते. अधिकारांच्या बाबतीत रत्निन हे केवळ राजाला सल्ला देत, मात्र अष्टप्रधान मंडळातील मंत्र्यांना विशिष्ट खात्यांचा (Portfolio) स्वतंत्र कारभार सोपवण्यात आला होता. सर्वात महत्त्वाचा फरक म्हणजे पदाच्या स्वरूपात होता. रत्निनची पदे अनेकदा वंशपरंपरागत किंवा सामाजिक स्थानानुसार असत आणि ते राजाला जबाबदार असत. परंतु, अष्टप्रधान मंडळात वंशपरंपरेला थारा नव्हता; गुणवत्ता असेपर्यंतच पद टिकत असे. हे मंडळ छत्रपतींना आणि स्वराज्याच्या ध्येयाला पूर्णपणे उत्तरदायी होते. थोडक्यात, ही उत्क्रांती धार्मिक परंपरेकडून एका शिस्तबद्ध आणि कार्यक्षम प्रशासकीय व्यवस्थेकडे झालेला प्रवास दर्शवते.

➤ **प्रमुख साम्य :**

१. सल्लागार भूमिका: दोन्ही व्यवस्थांमध्ये राजा हा सर्वोच्च असला तरी, तो या मंडळांच्या सल्ल्याशिवाय महत्त्वाचे निर्णय घेत नसे.
२. प्रशासकीय विभागणी: दोन्ही प्रणालींनी सत्तेचे केंद्र एकाच व्यक्तीच्या हातात न ठेवता त्याचे विभाजन केले होते.
३. लोककल्याण: दोन्ही व्यवस्थांचा अंतिम उद्देश 'प्रजाहित' किंवा 'स्वराज्य' हाच होता.

➤ **प्रमुख फरक :**

१. धार्मिक विरुद्ध लौकिक: 'रत्निन' मध्ये पुरोहित आणि राजाची पत्नी (महिषी) यांना स्थान होते, जे धार्मिक महत्त्वाचे होते. उलट, 'अष्टप्रधान मंडळा'त न्यायमूर्ती आणि पंडितराव सोडून बाकी सहा मंत्र्यांना प्रत्यक्ष युद्धात सहभागी व्हावे लागे.
२. खातेवाटप: अष्टप्रधान मंडळात 'अमात्य' (अर्थ), 'सुमंत' (परराष्ट्र), 'सचिव' (दप्तर) अशी स्पष्ट खातेवाटप पद्धत होती, जी रत्निन व्यवस्थेत इतकी प्रगत नव्हती.

ब्रिटीश 'पोर्टफोलिओ' पद्धतीचा उगम.

भारतीय शासन प्रणालीच्या संक्रमणामध्ये ब्रिटीश 'पोर्टफोलिओ' (Portfolio System) किंवा 'खातेवाटप' या प्रणालीने वैयक्तिक जबाबदारी आणि कार्यक्षम प्रशासनाचा पाया घातला. १८५८ पूर्वी, भारताचा कारभार 'गव्हर्नर जनरल-इन-कौन्सिल'द्वारे चालत असे. त्याकाळी सर्व निर्णय 'कौन्सिल' (मंडळ) एकत्रितपणे घेत असे. कोणताही कागद किंवा फाईल प्रत्येक सदस्याकडे

जात असे, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत प्रचंड विलंब होत असे. याला 'कॉलेजियल सिस्टीम' (Collegial System) म्हटले जाई. तत्कालीन व्हाईसरॉय लॉर्ड कॅनिंग (Lord Canning) यांनी प्रशासकीय कामाचा व्याप पाहता या पद्धतीत बदल करण्याचे ठरवले. त्यांनी अनौपचारिकपणे कौन्सिलच्या प्रत्येक सदस्याला एका विशिष्ट सरकारी विभागाचा (उदा. गृह, वित्त, सैन्य) प्रमुख बनवले. यालाच 'पोर्टफोलिओ सिस्टीम' असे म्हणतात. कॅनिंगने सुरू केलेल्या या प्रयोगाला 'इंडियन कौन्सिल्स ॲक्ट, १८६१' (Indian Councils Act, 1861) द्वारे कायदेशीर मान्यता मिळाली. **१८६१ चा कायदा हा आधुनिक भारतीय प्रशासकीय रचनेचा जन्मदाता आहे** यामध्ये व्हाईसरॉयला आपल्या कौन्सिलच्या कामकाजासाठी नियम बनवण्याचा अधिकार देण्यात आला. तसेच या कायदानुसार, कौन्सिलच्या एका सदस्याला एक किंवा अधिक विभागांचा 'प्रभारी' (In-charge) बनवण्यात आले. त्या विभागाच्या दैनंदिन कामासाठी तो सदस्य स्वतः निर्णय घेऊ शकत असे. पोर्टफोलिओ पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रत्येक सदस्यावर त्याच्या विभागाची अंतिम जबाबदारी सोपवण्यात आली. छोट्या विषयांवर सदस्य स्वतः निर्णय घेऊ लागले; केवळ महत्त्वाचे विषय व्हाईसरॉय किंवा पूर्ण कौन्सिलकडे पाठवले जाऊ लागले. आणि याचा परिणाम म्हणजे प्रशासकीय कामात सुसूत्रता आली आणि निर्णयांचा वेग वाढला. आजच्या भारतीय लोकशाहीत पंतप्रधान ज्याप्रमाणे आपल्या मंत्र्यांना विविध खाती (उदा. गृह मंत्रालय, संरक्षण मंत्रालय) वाटून देतात, त्याचे मूळ याच १८६१ च्या पोर्टफोलिओ पद्धतीत आहे. यालाच आपण आज 'मंत्रिमंडळ पद्धत' (Cabinet System) म्हणतो.

आधुनिक कॅबिनेटची घटनात्मक जबाबदारी.

भारतीय राज्यघटनेनुसार 'कॅबिनेट' (मंत्रिमंडळ) ही केवळ एक प्रशासकीय संस्था नसून ती देशाच्या राज्यकारभाराचे 'शक्तिपीठ' आहे. 'रत्निन' आणि 'अष्टप्रधान' यांच्या सल्ल्याला जिथे केवळ नैतिक महत्त्व होते, तिथे आधुनिक कॅबिनेटला वैधानिक आणि घटनात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कलम ७४ नुसार राष्ट्रपतींना त्यांच्या कामात मदत आणि सल्ला देण्यासाठी एक 'मंत्रिमंडळ' असेल, ज्याचे प्रमुख पंतप्रधान असतील. राष्ट्रपतींनी या सल्ल्यानुसारच वागणे बंधनकारक आहे (४२ व्या दुरुस्तीनंतर). कलम ७५ नुसार पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात आणि इतर मंत्र्यांची नियुक्ती पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने केली जाते. सामूहिक जबाबदारी ही कॅबिनेट प्रणालीची सर्वात महत्त्वाची घटनात्मक तरतूद आहे [कलम ७५(३)]. मंत्रिमंडळ एकत्रितपणे लोकसभेला उत्तरदायी असते. जर लोकसभेत एखाद्या मंत्र्याविरुद्ध किंवा धोरणाविरुद्ध 'अविश्वास ठराव' मंजूर झाला, तर संपूर्ण

मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो. "एकत्र पोहणे आणि एकत्र बुडणे" (Sink or Swim together) हे या प्रणालीचे सूत्र आहे.

तर वैयक्तिक जबाबदारी प्रत्येक मंत्री आपल्या खात्याच्या (Portfolio) कामकाजासाठी राष्ट्रपतींना (आणि पर्यायाने पंतप्रधानांना) जबाबदार असतो. राष्ट्रपतींच्या 'मर्जी असेपर्यंत' (Pleasure of the President) मंत्री पदावर राहू शकतात, याचा अर्थ पंतप्रधान कोणत्याही मंत्र्याचा राजीनामा मागू शकतात. धोरणात्मक निर्णयांमध्ये देशाची संरक्षण, परराष्ट्र आणि आर्थिक धोरणे ठरवण्याचे सर्वोच्च अधिकार कॅबिनेटला आहेत. सोबतच मंत्र्यांना आपल्या निर्णयांची गुप्तता पाळावी लागते. कॅबिनेटमध्ये घेतलेले निर्णय बाहेर जाहीर करण्यापूर्वी ते अधिकृत असणे आवश्यक असते. त्यासाठी त्यांना गोपनीयतेची शपथ घ्यावी लागते.

'रत्निन' ते 'कॅबिनेट': एक तुलनात्मक निष्कर्ष

'रत्निन' (प्राचीन भारतीय शासन व्यवस्था) आणि आधुनिक 'कॅबिनेट' यांच्यातील तुलनात्मक प्रवास सत्ता, जबाबदारी आणि पात्रतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा बदल दर्शवतो. प्राचीन काळी सत्ता केंद्र म्हणून राजा सर्वोच्च असायचा; तो रत्निनचा सल्ला घेत असे, परंतु तो पाळणे त्याच्यावर बंधनकारक नसे. याउलट, आधुनिक लोकशाहीत पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ सर्वोच्च असून त्यांनी दिलेला सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक असतो. उत्तरदायित्वाचा विचार केल्यास, रत्निन हे केवळ राजाला जबाबदार असत, मात्र आधुनिक कॅबिनेट थेट जनता आणि संसदेला उत्तरदायी असते. पात्रतेच्या बाबतीतही मोठा फरक आहे; रत्निनची निवड त्यांच्या सामाजिक किंवा धार्मिक स्थानावरून केली जाई, तर आजच्या कॅबिनेटमध्ये केवळ जनतेतून निवडून आलेले प्रतिनिधीच स्थान मिळवू शकतात.

थोडक्यात, ही उत्क्रांती एकाधिकारशाहीकडून लोकशाहीकडे झालेला प्रवास स्पष्ट करते.

निष्कर्ष

भारतीय शासन प्रणालीचा 'रत्निन' ते 'कॅबिनेट' हा प्रवास पूर्ण केला असला, तरी 'सल्लागार मंडळाची स्वायत्तता' आणि 'सामूहिक हित' ही मूळ भारतीय प्रशासकीय मूल्ये आजही कायम असून प्रशासकीय प्रगल्भतेचे निदर्शक आहे. प्राचीन काळातील 'रत्निन' हे केवळ सल्लागार नसून ते राजसत्तेला लोकसंमती मिळवून देणारे सामाजिक प्रतिनिधी होते. मध्ययुगीन काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या 'अष्टप्रधान मंडळाने' या संकल्पनेला अधिक कार्यक्षम आणि विभागवार (Portfolio)

स्वरूप दिले. ब्रिटीश राजवटीत याच संरचनेचे पाश्चात्य प्रशासकीय चौकटीत रूपांतर झाले, ज्याचा परमोच्च बिंदू म्हणजे आजची 'कॅबिनेट' प्रणाली होय.

आजचे कॅबिनेट जरी पाश्चात्य संसदीय मॉडेलवर आधारित असले, तरी त्यातील 'सामूहिक जबाबदारी' आणि 'सल्लागार परिषद' ही तत्वे भारतीय मातीत हजारो वर्षांपासून रुजलेली आहेत. पूर्वीचे रत्निन राजाला उत्तरदायी होते, तर आजचे कॅबिनेट संसदेला आणि पर्यायाने जनतेला उत्तरदायी आहे. हा प्रवास 'व्यक्ती-केंद्रित' शासनाकडून 'संस्था-केंद्रित' लोकशाही शासनाकडे झालेला बदल दर्शवतो. थोडक्यात, प्राचीन भारतीय प्रशासकीय मुळांनी आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेला एक भक्कम ऐतिहासिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- अमात्य, रामचंद्रपंत. *आज्ञापत्र*. संपा. प. न. देशपांडे. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, २०१६.
- अल्तेकर, ए. एस. *State and Government in Ancient India*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९४९.
- ऋग्वेद आणि अथर्ववेद. (सभा आणि समिती संदर्भासाठी मूळ संहिता).
- कांगले, आर. पी., संपादक. *कौटिलीय अर्थशास्त्र*. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, २०११.
- कानूजाबता. (स्वराज्याची प्रशासकीय नियमावली - ऐतिहासिक दस्तऐवज).
- पुरी, बी. एन. *History of Indian Administration (Vol. 1)*. मुंबई: भारतीय विद्या भवन, १९६८.
- प्रसादे, श. गो. *प्राचीन भारतीय राज्यसंस्था*. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९८६.
- भारतीय परिषद कायदा, १८६१ (Indian Councils Act). ब्रिटीश पार्लमेंटरी रेकॉर्ड्स.
- भारतीय संविधान. नवी दिल्ली: विधी आणि न्याय मंत्रालय, १९५०. (कलम ७४ व ७५).
- लक्ष्मीकांत, एम. *Public Administration*. न्यूयॉर्क: McGraw Hill Education, २०२०.
- शतपथ ब्राह्मण. (रत्निन प्रकरणासाठी प्राथमिक स्रोत).
- शुक्राचार्य. *शुक्रनीतिसार*. संपादक: खेमराज श्रीकृष्णदास. मुंबई: श्री वेंकटेश्वर प्रेस, १९५०.
- सभासद, कृष्णाजी अनंत. *शिवछत्रपतींचे चरित्र (सभासद बखर)*. संपा. वि. स. वाकसकर. पुणे: व्हीनस प्रकाशन, १९७०.

उदयोन्मुख भारतातील स्थित्यंतरे आणि संताची जीवनमूल्ये

संशोधक विद्यार्थी

सौ अश्विनी संदीप कुलकर्णी

मार्गदर्शक

प्रोफेसर डॉ. राजेंद्र वाटाणे

सारांश

उदयोन्मुख भारत म्हणजे प्रगतीकडे वेगाने वाटचाल करणारा, आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारणारा आणि सामाजिक, आर्थिक विकास साधणारा भारत ...म्हणजेच जो भारत शिक्षण, विज्ञान, अर्थव्यवस्था उद्योग, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक समतेच्या माध्यमातून सतत पुढे जात आहे त्या भारताला उदयोन्मुख भारत असे म्हटले जाईल, मात्र ही प्रगती जर मूल्याधिष्ठित नसेल तर भरकटलेल्या नावेसारखी समाजाची अवस्था होईल. सध्या संपूर्ण जग एका मोठ्या स्थित्यंतरातून वाटचाल करीत आहे आणि त्या स्थित्यंतरामध्ये मानवी जीवनाला नैतिकतेचे सर्व समावेशकतेचे व आत्मिक उन्नतीचे अधिष्ठान मिळवून देण्यात संत साहित्याची महत्त्वाची भूमिका आहे

प्रस्तावना

दिव्य मराठी या वृत्तपत्रातील एका लेखानुसार ⁽¹⁾ग्लोबल रेटिंग एजन्सी क्रिसिनने उदयोन्मुख भारताचे नवे चित्र मांडले आहे त्यांच्या मते पुढील आर्थिक वर्ष 2026-27 ची जीडीपी वाढ 7.1% सांगितली आहे अशाप्रकारे ती जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था राहिल. पुढील 7 आर्थिक वर्षात म्हणजेच 2025 ते 2031 अर्थव्यवस्था 6.7% दराने वाढेल अशी आशाही क्रिसिलने व्यक्त केली आहे. भारत उच्च आणि मध्यम उत्पन्नाचा देश होईल असे क्रिसिलचे मत आहे. मात्र उदयोन्मुख भारताची संकल्पना केवळ आर्थिक विकासापूरतीच मर्यादित नाही भारत हा प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला देश आहे परंतु आधुनिक काळात विज्ञान तंत्रज्ञान शिक्षण आणि जागतिकीकरणामुळे भारतात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडत आहेत. या बदलांमुळे भारत एक उदयोन्मुख राष्ट्र म्हणून ओळखले जात आहे.

भारत हा सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक परंपरेने समृद्ध देश आहे. भारतीय समाजाच्या घडणीत संत साहित्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. महाराष्ट्रातील संतांनी आपल्या साहित्य

कृतीतून समाजाला नैतिकता ,समता , बंधुता ,परोपकार आणि सत्यनिष्ठा यासारखी जीवनमूल्ये दिलेली आहेत.

आजचा उदयोन्मुख भारत सामाजिक, आर्थिक ,राजकीय आणि प्रशासकीय क्षेत्रात वेगाने प्रगती करत आहे. या प्रगतीच्या प्रक्रियेत संत साहित्यातील जीवनमूल्य मार्गदर्शक ठरतात. (२)पॉल ब्रेनटन यांनी ' अध्यात्मिक भारताच्या शोधात' या पुस्तकात लिहिले आहे की , "समाधी अवस्था प्राप्त केलेले संत योगी हे सद्गुण निर्माण करणारे कारखाने आहेत ,संतांच्या उच्च नैतिक प्रभावाने व आध्यात्मिक वलयाने त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीत ते निर्लोभिता, निस्वार्थपणा ,उत्तम चारित्र आदी सद्गुणांची निर्मिती करतात आणि अशा सद्गुणी व्यक्तींची समाजाला नेहमीच गरज असते." विकासाची संकल्पना ही केवळ पैशांपूर्ती आर्थिक विकासापूरती नाही तर ती सामाजिक प्रगती, लोकशाही मूल्यांची जपणूक आणि प्रशासनातील सुधारणा यांच्याशीही संबंधित आहे त्यामुळेच राजकारण समाज अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन या सर्व क्षेत्रातील स्थित्यंतरे उदयोन्मुख भारत समजून घेताना लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

राजकारणातील स्थित्यंतरे

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताची लोकशाही व्यवस्था मानली जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही तत्वांवर आधारित शासन प्रणाली स्वीकारली. बदलत्या काळानुसार राजकारणात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झालेले आहेत. आजच्या काळात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जनतेचा सहभाग यांना विशेष महत्त्व दिले जात आहे. निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा ,ईव्हीएम चा वापर, माहितीचा अधिकार, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि ई गव्हर्नन्स यामुळे राजकारण अधिक उत्तरदायी होत आहे .राजकारणात युवा नेतृत्वाला दिले जाणारे महत्त्व, राजकारणात महिलांना मिळालेले 50% प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक न्याय यांनाही अधिक महत्त्व दिले गेलेले आहे. त्यामुळे भारतीय राजकारण प्रगत आणि लोकाभिमुख होत आहे.

संत साहित्यातील सत्य, न्याय, प्रामाणिकपणा आणि लोककल्याणाची भावना ही राजकारणाला नैतिक अधिष्ठान प्रदान करते. सर्वसमावेशक नेतृत्व, जनकल्याणाची भावना आणि पारदर्शकता या मूल्यांची प्रेरणा संतांच्या विचारांमधून मिळते त्यामुळेच राजकारणाच्या स्थित्यंतरामध्ये संतांचे विचार महत्त्वपूर्ण ठरतात राजकारणात परराष्ट्र संबंध हा एक अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे सध्याचे वैश्विक वातावरण पाहता संपूर्ण जग तिसऱ्या महायुद्धाच्या अगदी उंबरठ्यावर आले आहे. नव्हे..या

महायुद्धाने जगाच्या अंगणात पाऊलही ठेवले आहे. युद्ध हे कोणत्याही समस्येवरील शाश्वत उपाय होऊ शकत नाही. सर्वांच्या कल्याणाची, विश्वबंधुत्वाची ' वसुधैव कुटुंबकम् ' अशा मानसिकतेची जगाला आज सर्वाधिक गरज आहे .ही भावना संत साहित्यातून प्राप्त होऊ शकते. विश्वात्मक देवाला आळवणारे आणि (3)"हे विश्वचि माझे घर"..... "जो जे वांछील तो ते लाहो "अशी सर्वांच्या कल्याणाची भूमिका ठेवणारे संत ज्ञानेश्वर आणि इतर सर्व संत यांच्या विचारांची जगाला अत्यंत गरज आहे.

समाजातील स्थित्यंतरे

भारतीय समाजात मागील काही दशकात मोठे बदल झालेले आहेत. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री पुरुष समानता, सामाजिक न्याय आणि आधुनिक विचारसरणी यामुळे समाज अधिक जागरूक झाला आहे .शैक्षणिक, सामाजिक चळवळी आणि शासनाच्या विविध योजनांमुळे समाजातील अनेक समस्या जसे जातीभेद, अंधश्रद्धा, सामाजिक असमानता यामध्ये घट होताना दिसत आहे. स्त्रियांचे शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक सहभाग वाढल्यामुळे समाजाच्या विकासाला गती मिळाली आहे. तंत्रज्ञान व माध्यमांच्या प्रसारांमुळे लोकांमध्ये जागृती आले आहे मात्र यातूनच काही सामाजिक समस्या देखील निर्माण झालेल्या दिसून येतात .एकाकीपणा, स्वार्थी वृत्ती, अलिप्तपणा, स्व केंद्रीत वृत्ती इत्यादी समस्यांनी आज समाज ग्रस्त झालेला दिसून येतो. भौतिक सुखी मिळवताना मानसिक स्थैर्य समाधान गमावलेली पिढी दिसते.

समर्थ रामदासांनी मनाच्या श्लोकातून व्यक्तीच्या मनावर सुसंस्कार करून या समस्येवर उपाय सुचविला आहे. मनाने सशक्त असणारी व्यक्ती एक सुदृढ आणि सुसंस्कृत समाज निर्माण करू शकेल. संतांनी समाजातील जातीभेद ,अन्याय आणि अंधश्रद्धेवर आपल्या विचारांतून आणि साहित्यातून प्रहार केला. त्यांनी समता बंधुता आणि मानवतेचा संदेश दिला. त्यामुळे समाजात सामाजिक ऐक्य आणि समरसता निर्माण होण्यास मदतच झाली. आजही संतांचे हे विचार तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहेत.

समाजामध्ये आज आपल्या धर्माबद्दल अभिमान बाळगतानाच इतर धर्माबद्दलही आदराची भावना असणे आवश्यक आहे. सर्व संतांच्या वाङ्मयातूनही हेच प्रत्ययाला येते. समर्थ रामदास यांच्या मुसलमानी अष्टकांमधून धर्मा धर्मातील द्वेष कसा योग्य नाही व परमेश्वर सर्व धर्माहूनही पलीकडला कसा आहे हे समजावून देताना ते सांगतात.

(4)"नही वो मुसलमान हिंदू कछूही ।

सय्यद भी नही क्या कहू मे इसेहि ॥

सर्बोज्यातसे वोह हिरे नियारा बहे I

रामदास चला वेहि सारा II

अर्थव्यवस्थेतील स्थित्यंतरे

भारताची अर्थव्यवस्था आज जगातील वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा वापर, जागतिक व्यापार आणि उद्योजकता यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली आहे. शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र तिन्हीतही प्रगती होत आहे. स्टार्टअप संस्कृती, डिजिटल व्यवहार, ई-कॉमर्स आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होत आहेत. विविध आर्थिक सुधारणा आणि योजनांमुळे अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत बनत आहे. मात्र अर्थ ही संकल्पना केवळ पैशांपूर्ती मर्यादित नाही तर खऱ्या अर्थाने आज संपत्ती ही ऊर्जेला मानल्या गेलेले आहे आणि त्या दृष्टीनेच भारताचे अक्षय ऊर्जा निर्मितीस प्रोत्साहन मिळत आहे. (5) भारताचे 2017 पर्यंत निव्वळ शून्य उत्सर्जनाचे उद्दिष्ट आहे 2030 पर्यंत भारतात 500 गिगावॉट अक्षय ऊर्जा आणि हरितगृह वायू उत्सर्जन तीव्रतेत 45 टक्के घट हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. भारताची अक्षय ऊर्जा क्षमता आर्थिक वर्ष 2014- 15 मध्ये 78 गिगावॉट व वरून 2023- 24 मध्ये 199 गिगावॉट झाली. ज्यामध्ये नवीन क्षमतेच्या 80% सौर ऊर्जेचा वाटा आहे.

संत साहित्यातही पर्यावरणाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिल्या गेलेले आहे संत तुकाराम महाराज आपल्या अभंगामध्ये म्हणतात (6) "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे ! पक्षीही सुस्वरे आळवीती"

संत साहित्यात प्रामाणिक परिश्रम, साधेपणा आणि नैतिक जीवन यावर भर दिलेला आहे. प्रामाणिक व्यवसाय, श्रममूल्य श्रमाला असणारे महत्त्व अर्थ व्यवहारांमध्ये प्रामाणिकपणा ही मूल्य संत विचारांमधून आपल्याला दिसून येतात, ती आर्थिक विकासाबरोबरच नैतिकता टिकवून ठेवण्याची प्रेरणा देतात.

प्रशासनातील स्थित्यंतरे

प्रशासन हा देशाच्या विकासाचा महत्त्वाचा घटक आहे. आधुनिक काळात प्रशासन अधिक कार्यक्षम आणि पारदर्शक, लोकाभिमुख करण्यासाठी अनेक सुधारणा केल्या जात आहेत. डिजिटल सेवा, ऑनलाइन प्रणाली, यामुळे नागरिकांना शासकीय सेवा जलद आणि सुलभपणे मिळू लागल्या आहेत भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी आणि प्रशासन अधिक जबाबदार बनवण्यासाठी विविध उपाय

योजना राबविण्यात येत आहेत. प्रशासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढल्यामुळे नागरिकांचा शासनावरील विश्वास वाढत आहे.

प्रामाणिकपणा, जबाबदारीची जाणीव आणि लोकसेवा ही प्रशासनातील महत्वाचे मूल्ये संत साहित्यातून दिसून येतात. त्यामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक न्याय आणि लोकाभिमुख होण्यास मदत होते. संत साहित्यातून देखील लोकांच्या कल्याणाचा विचार होताना दिसतो

(7)"पृथ्वीमध्ये जितुकी शरीरे 1

तितुकी भगवंताची घरे 11

राखावी बहुतांची अंतरे 1

भाग्य येते तदनंतर" 11

अशा प्रकारे आपल्या ओव्यांमधून संत रामदास स्वामी दासबोधातून सांगतात.

इंडिया एआय इम्पॅक्ट समिट 2026 मध्ये बोलताना मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी ए आय साठी M.A.N.A.V vision सांगितले त्यातील M चा अर्थ moral अँड ithical सिस्टीम असा होतो. म्हणजेच भारताच्या एआय च्या व्हिजन मध्ये देखील प्रथम क्रमांकावर नैतिकमूल्यांना आणि समाजोपयोगी तत्त्वांना स्थान दिले गेलेले आहे. आणि ही नैतिक मूल्ये आपण संत साहित्यातून निश्चितपणे प्राप्त करू शकतो.

निष्कर्ष

अशाप्रकारे राजकारण, समाज, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन या क्षेत्रांमध्ये होणाऱ्या सकारात्मक बदलांमुळे भारत एक उदयोन्मुख आणि प्रगत राष्ट्र म्हणून विकसित होत आहे. मात्र ज्याप्रमाणे एखाद्या मोठ्या जहाजाला मार्गदर्शन करणारा त्याला समुद्रात भरकटून न देणारा दीपस्तंभ असतो तसाच दीपस्तंभ म्हणजे संत साहित्यातील जीवनमूल्य आहेत. संत साहित्यातील जीवनमूल्य ही भारतीय समाजाची नैतिक पायाभूत तत्त्वे आहेत. उदयोन्मुख भारताच्या प्रगतीमध्ये राजकारण, समाज, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन या क्षेत्रात संत साहित्यातील मूल्यांचा दिशादर्शक म्हणून सकारात्मक प्रभाव पडतो. त्यामुळेच आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत संत साहित्यातील जीवनमूल्य प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरतात.

संदर्भ

- 1) Google Search (दिव्य मराठी Web Page लेख).<https://divyamarathi.bhaskar.com>
- 2) गोष्टीरूप हरीपाठ - अनिल म. फडणवीस नीम ट्री पाब्लिशिंग हाऊस, पुणे सहावी आवृत्ती 27 मार्च 2025 पृष्ठ क्र. 104)
- 3) पसायदान - संत ज्ञानेश्वर. ओवी क्र-3
- 4) समर्थ रामदास आणि स्वामी विवेकानंद - सुनील चिचोलकर - विवेकानंद क्रेड मराठी प्रकाशन विभाग, पुणे 2023 पृष्ठ क्र. - 98
- 5) <https://www.cy.com> (13feb2025)
- 6) सार्थ तुकारामांची गाथा- संत तुकाराम- अंभग क्र- 2376
- 7) सार्थ दासबोध - समर्थ रामदास - दशक 90, समास -7

उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता आणि विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता: एक सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

कु. मंगला एन. गणवीर

रिसर्च स्कॉलर, शिक्षणशास्त्र विभाग

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विद्यापीठ रामटेक

मार्गदर्शक

डॉ. अमोल मांडेकर सर शिक्षणशास्त्र विभाग

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विद्यापीठ रामटेक

सारांश

21 व्या शतकातील बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत शिक्षणव्यवस्थेसमोर विद्यार्थ्यांना रोजगारक्षम बनविण्याचे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीमध्ये सैद्धांतिक ज्ञानावर अधिक भर दिला जात असला तरी उद्योग क्षेत्राला व्यावहारिक कौशल्ये, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि प्रभावी संवाद कौशल्ये असलेले विद्यार्थी अपेक्षित असतात. या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाचे महत्त्व वाढत आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता आणि त्याचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे हा आहे.

या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून विद्यार्थ्यांकडून संरचित प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली. संकलित माहितीचे विश्लेषण विविध सांख्यिकीय पद्धतींच्या साहाय्याने करण्यात आले. अभ्यासाच्या निष्कर्षानुसार कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद कौशल्य, तांत्रिक कौशल्य, समस्या सोडविण्याची क्षमता तसेच टीमवर्क कौशल्यांचा विकास होतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढण्यास महत्त्वपूर्ण मदत होते. त्यामुळे उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित शिक्षणाचा समावेश करणे आवश्यक असल्याचे या अध्ययनातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द: कौशल्य-आधारित शिक्षण, उच्च शिक्षण, रोजगारक्षमता, कौशल्य विकास, व्यावसायिक शिक्षण

प्रस्तावना

जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे रोजगार क्षेत्रात मोठे बदल झाले आहेत. (World Bank, 2019). जागतिक स्तरावर शिक्षण हे शाश्वत राष्ट्रीय विकासाचे तसेच जागतिक स्पर्धात्मकतेचे महत्वाचे साधन मानले जाते. (World Bank, 2017) आजच्या काळात केवळ सैद्धांतिक ज्ञान पुरेसे नसून विद्यार्थ्यांकडे विविध व्यावहारिक कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. (Yorke, 2006). त्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेत कौशल्य-आधारित शिक्षणाचा समावेश करण्यावर भर दिला जात आहे. (UNESCO, 2016)

‘रोजगारक्षमता’ हा शब्द विषयज्ञान, कौशल्यपूर्ण किंवा प्रक्रियात्मक ज्ञान, परिणामकारकतेवरील विश्वास आणि मेटा-कॉग्निशन या चार वेगवेगळ्या पैलूंच्या एकत्रित संयोजनाला दर्शवतो. (Stevens & Alves, 2010) मुळात रोजगारक्षमता कौशल्ये ही शिकवता येणारी कौशल्ये मानली जातात. ही कौशल्ये नोकरी मिळविण्यासाठी, ती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि काम प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी आवश्यक असतात. या कौशल्यांना मुख्य कौशल्ये, मूलभूत कौशल्ये, हस्तांतरणीय कौशल्ये, सामान्य कौशल्ये, प्रमुख कौशल्ये, सॉफ्ट स्किल्स, वर्तणुकीय क्षमता कौशल्ये आणि आंतर-अभ्यासक्रम कौशल्ये असेही संबोधले जाते. (Yorke, 2006)

भारतामध्ये युवकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. या युवकांना रोजगारक्षम बनविण्यासाठी विविध कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत (Gov.of India, 2015). यासाठी Skill India सारख्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. (Ministry of Skill Development and Entrepreneurship, 2015). तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. (Ministry of Education, 2020).

कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना उद्योग क्षेत्रासाठी आवश्यक असलेली व्यावहारिक कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करतात. या अभ्यासक्रमांमध्ये प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण, इंटर्नशिप, प्रकल्पाधारित शिक्षण आणि उद्योगाशी संबंधित उपक्रमांचा समावेश असतो. (Jackson, 2015, Knight & Yorke, 2004). परंतु उच्च शिक्षण संस्था आणि नियोजक यांच्यातील संवादाच्या अंतरामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये विविध प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. (Harvey, 2001). अनिश्चित आणि वेगाने बदलणाऱ्या वातावरणात केवळ विषयाधिष्ठित किंवा

सैद्धांतिक ज्ञान पुरेसे ठरत नाही, कारण नियोक्ते विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढविणारी विविध कौशल्ये अपेक्षित करतात. (Knight & Yorke, 2004)

सध्याच्या परिस्थितीत पदवीधरांच्या रोजगारक्षमतेचा प्रश्न एक गंभीर समस्या बनला आहे, जो जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेत दुर्लक्षित करता येणार नाही. (Alrifai & Raju, 2019) एकविसाव्या शतकातील रोजगारक्षमतेच्या कौशल्यांमध्ये आयसीटी साक्षरता, समस्या सोडवणे, गंभीर विचारसरणी, नवोन्मेष, निर्णय घेणे, सर्जनशीलता, सहकार्य आणि माहिती साक्षरता यांचा समावेश होतो. (Trilling & Fadel, 2009) आजच्या परिस्थितीत आर्थिक स्थिरता आणि पूर्ण रोजगार यांच्यात योग्य संतुलन राखणे हे मोठे आव्हान बनले आहे. (ILO, 2018)

वरील चर्चेवरून असे स्पष्ट होते की आजच्या बदलत्या सामाजिक-आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देणे पुरेसे ठरत नाही. उद्योग क्षेत्राच्या अपेक्षांनुसार व्यावहारिक कौशल्ये, नवोन्मेषी विचारसरणी आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करणे अत्यावश्यक झाले आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांची परिणामकारकता आणि त्यांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनामध्ये उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांची परिणामकारकता आणि विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेशी त्यांचा संबंध यांचा सर्वेक्षणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

साहित्याचा आढावा

कौशल्य-आधारित शिक्षणाचे महत्त्व विविध संशोधनांमध्ये अधोरेखित करण्यात आले आहे. रोजगारक्षमता या संकल्पनेचा अभ्यास करताना (Manty Yorke, 2006) यांनी रोजगारक्षमता ही व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि वैयक्तिक गुणधर्म यांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण होते, असे स्पष्ट केले आहे. तसेच (Lee Harvey, 2001) यांनी उच्च शिक्षणात रोजगारक्षमतेशी संबंधित कौशल्यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक असल्याचे नमूद केले आहे.

(Denise Jackson, 2015) यांच्या अभ्यासानुसार संवाद कौशल्य, टीमवर्क आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता ही विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेसाठी अत्यंत महत्वाची कौशल्ये मानली जातात. त्याचप्रमाणे [10] यांनी उद्योग क्षेत्रात व्यावहारिक कौशल्ये आणि कामाशी संबंधित अनुभव असलेल्या विद्यार्थ्यांना रोजगार मिळण्याची शक्यता अधिक असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

भारतीय संदर्भात विविध शासकीय व संशोधन अहवालांमध्ये उद्योग क्षेत्र आणि शिक्षण व्यवस्था यांच्यात कौशल्य अंतर (Skill Gap) आढळून येत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. या कौशल्य अंतरामुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर परिणाम होतो. त्यामुळे उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा समावेश करणे आणि विद्यार्थ्यांना उद्योगाभिमुख कौशल्ये विकसित करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण व्यवस्थेत आवश्यक बदल करणे गरजेचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांची परिणामकारकता आणि त्यांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे हा आहे. त्यानुसार या अध्ययनाची पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांची परिणामकारकता तपासणे.
2. कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. कौशल्य-आधारित शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या विविध कौशल्य विकासाचे विश्लेषण करणे.
4. उद्योग क्षेत्राच्या अपेक्षा आणि शिक्षण व्यवस्थेमधील तफावत ओळखणे.

संशोधन परिकल्पना

अभ्यासाच्या निष्कर्षाची सत्यता तपासण्यासाठी पुढील परिकल्पना मांडण्यात आल्या असून त्यांची चाचणी करण्यात आली आहे.

H0: उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर लक्षणीय परिणाम होत नाही.

H1: उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर लक्षणीय सकारात्मक परिणाम होतो.

संशोधन चल

स्वतंत्र चल (Independent Variable)

- कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम

अवलंबित चल (Dependent Variable)

- विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता

मध्यस्थ चल (Intervening Variables)

- संवाद कौशल्य
तांत्रिक कौशल्य
समस्या सोडविण्याची क्षमता
टीमवर्क कौशल्य

नमुना निवड

प्रस्तुत अध्ययनासाठी एकूण 150 विद्यार्थ्यांचा यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीद्वारे नमुना निवड करण्यात आला. हे विद्यार्थी भंडारा जिल्ह्यातील डॉ. एल. डी. बलखंडे आर्ट्स व कॉमर्स महाविद्यालय, पवनी; शिवाजी सायन्स कॉलेज, पवनी; अरुण मोटघरे महाविद्यालय, कोंढा, मंसाराम पडोळे महाविद्यालय भंडारा आणि अशोक मोहरकर महाविद्यालय, अडयाळ या महाविद्यालयांमधून निवडण्यात आले असून त्यामध्ये कला, वाणिज्य आणि विज्ञान शाखेतील विद्यार्थी समाविष्ट आहेत. नमुना निवड करताना विविध शैक्षणिक वर्षांतील विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला, ज्यामुळे नमुना अधिक प्रतिनिधिक ठरतो. या विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाची स्थिती, स्वरूप आणि परिणामकारकता यांचे वर्णनात्मक स्वरूपात विश्लेषण करण्यात आले. तसेच सर्वेक्षण पद्धतीच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांकडून प्रत्यक्ष माहिती संकलित करून त्यांचे अनुभव, मत आणि धारणा यांचा अभ्यास करण्यात आला. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमाचा होणारा प्रभाव समजून घेणे शक्य झाले.

माहिती संकलन

या संशोधनासाठी माहिती संकलनासाठी 5-बिंदू Likert प्रकारची संरचित प्रश्नावली वापरण्यात आली. या प्रश्नावलीमध्ये कौशल्य-आधारित शिक्षण, कौशल्य विकास आणि विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता यांच्याशी संबंधित विधाने समाविष्ट करण्यात आली. प्रत्येक विधानासाठी प्रतिसादकांना पाच पर्याय देण्यात आले होते.

Likert स्केलचे पर्याय पुढीलप्रमाणे होते:

1 – पूर्णपणे असहमत, 2 – असहमत, 3 – तटस्थ, 4 – सहमत, 5 – पूर्णपणे सहमत
या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांची मते आणि अनुभव मोजण्यास सोपे झाले.

सांख्यिकीय विश्लेषण

संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी विविध सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करण्यात आला.

Mean (सरासरी):

Mean च्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादांची सरासरी काढून कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांविषयी एकूण प्रवृत्ती समजून घेण्यात आली.

Standard Deviation (SD):

SD च्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादांमध्ये किती फरक किंवा विचलन आहे हे समजून घेण्यात आले.

t-test:

t-test चा वापर करून कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम घेतलेल्या आणि न घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेमध्ये लक्षणीय फरक आहे का हे तपासण्यात आले.

या सांख्यिकीय विश्लेषणामुळे संशोधनातील निष्कर्ष अधिक अचूक आणि विश्वासाहर् ठरले.

तक्ता 1 : वर्णनात्मक सांख्यिकी (Descriptive Statistics)

चल (Variables)	N	Mean	SD
संवाद कौशल्य	150	4.12	0.62
तांत्रिक कौशल्य	150	4.05	0.58
समस्या सोडविण्याची क्षमता	150	3.98	0.65
टीमवर्क कौशल्य	150	4.10	0.60
रोजगारक्षमता	150	4.08	0.63

विश्लेषण:

तक्त्यानुसार विद्यार्थ्यांच्या संवाद कौशल्य, तांत्रिक कौशल्य आणि टीमवर्क कौशल्यांचे सरासरी गुण (Mean) 4 च्या आसपास आहेत. यावरून विद्यार्थ्यांमध्ये कौशल्य विकासाचे प्रमाण चांगले असल्याचे दिसून येते.

तक्ता 2 : कौशल्य अभ्यासक्रमानुसार रोजगारक्षमता (Independent Sample t-test)

गट	N	Mean	SD
कौशल्य अभ्यासक्रम घेतलेले विद्यार्थी	90	4.32	0.51
कौशल्य अभ्यासक्रम न घेतलेले विद्यार्थी	60	3.61	0.57

विश्लेषण:

वरील तक्त्यानुसार कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम घेतलेल्या 90 विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमतेची सरासरी (Mean) **4.32** असून त्याचे प्रमाणित विचलन (SD) **0.51** आहे. तर कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम न घेतलेल्या 60 विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमतेची सरासरी **3.61** असून त्याचे प्रमाणित विचलन **0.57** आहे. या तुलनेवरून असे दिसून येते की कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता तुलनेने अधिक आहे.

t-test परिणाम

t-value	p-value
18.45	0.001

विश्लेषण:

t-test च्या विश्लेषणानुसार t चे मूल्य **18.45** आढळले असून $p < 0.05$ आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पना (H_0) नाकारण्यात येते. यावरून असे स्पष्ट होते की उच्च शिक्षणातील कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेवर **लक्षणीय सकारात्मक परिणाम** होतो. म्हणून शून्य गृहितक नाकारले जाते.

तक्ता 3 : सहसंबंध विश्लेषण (Correlation Matrix)

चल	1	2	3	4	5
संवाद कौशल्य	1				
तांत्रिक कौशल्य	0.62	1			
समस्या सोडविण्याची क्षमता	0.58	0.64	1		
टीमवर्क कौशल्य	0.60	0.55	0.59	1	
रोजगारक्षमता	0.71	0.68	0.65	0.69	1

विश्लेषण:

तक्त्यानुसार रोजगारक्षमता आणि विविध कौशल्यांमध्ये सकारात्मक सहसंबंध आढळतो. विशेषतः संवाद कौशल्य (0.71) आणि टीमवर्क कौशल्य (0.69) यांचा रोजगारक्षमतेशी चांगला संबंध दिसून येतो.

संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष

1. विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद, तांत्रिक आणि टीमवर्क कौशल्यांचे सरासरी प्रमाण जास्त आहे.
2. कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता जास्त आढळते.
3. कौशल्य विकास आणि रोजगारक्षमता यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध आहे.
4. कौशल्य-आधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढते.

चर्चा

प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की कौशल्य-आधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेत लक्षणीय वाढ होते. कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक अनुभव देण्याबरोबरच संवाद कौशल्य, तांत्रिक कौशल्य, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि टीमवर्क यांसारखी महत्त्वाची कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करतात.

सांख्यिकीय विश्लेषणातून असेही स्पष्ट झाले की कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता तुलनेने अधिक आहे. त्यामुळे उद्योग क्षेत्राच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित शिक्षणाचा समावेश करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. याशिवाय

शिक्षण संस्था आणि उद्योग क्षेत्र यांच्यातील समन्वय वाढविणेही महत्त्वाचे आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक प्रशिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी अधिक प्रमाणात उपलब्ध होऊ शकतात.

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनाच्या आधारे असे निष्कर्ष काढता येतात की कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेत वाढ करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या अभ्यासक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक व्यावहारिक कौशल्ये विकसित होतात आणि ते रोजगारासाठी अधिक सक्षम बनतात.

त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी पारंपरिक शिक्षणाबरोबर कौशल्य विकासावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे. तसेच उद्योग क्षेत्र आणि शिक्षण संस्था यांच्यातील सहकार्य वाढवून विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण, इंटर्नशिप आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढून देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालना मिळू शकते.

शिफारशी

1. उच्च शिक्षणात कौशल्य-आधारित अभ्यासक्रमांचा समावेश वाढविणे

आधुनिक ज्ञानसमाजात केवळ सैद्धांतिक ज्ञानावर आधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी पुरेसे ठरत नाही. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी अभ्यासक्रमात कौशल्य-आधारित शिक्षणाचा अधिक व्यापक समावेश करणे आवश्यक आहे. संवादकौशल्य, समस्या निराकरण क्षमता, चिकित्सक विचार, संघभावना, नेतृत्वगुण आणि तांत्रिक कौशल्ये यांसारख्या घटकांना अभ्यासक्रमात स्थान दिल्यास विद्यार्थ्यांची व्यावहारिक क्षमता विकसित होते. यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक परिणामकारक होते तसेच त्यांची रोजगारक्षमता वाढण्यास मदत होते.

2. उद्योग क्षेत्राशी सहकार्य व समन्वय वाढविणे

उच्च शिक्षण संस्था आणि उद्योग क्षेत्र यांच्यातील प्रभावी सहकार्य विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते. उद्योग क्षेत्राच्या अपेक्षा, गरजा आणि आधुनिक तांत्रिक बदल लक्षात घेऊन शैक्षणिक संस्था अभ्यासक्रम रचना आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करू शकतात. उद्योगतज्ज्ञांची व्याख्याने, कार्यशाळा, उद्योगभेटी आणि संयुक्त प्रशिक्षण कार्यक्रम यांसारख्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना उद्योग क्षेत्राची प्रत्यक्ष ओळख मिळते. त्यामुळे शिक्षण

आणि उद्योग यांच्यातील दरी कमी होऊन विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध होतात.

3. इंटरनशिप व प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणाला प्राधान्य देणे

विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासासाठी शिक्षणासोबतच प्रत्यक्ष अनुभव मिळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात इंटरनशिप, प्रकल्पाधारित शिक्षण (Project-based learning) आणि प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण यांचा समावेश करणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारच्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या विषयाशी संबंधित क्षेत्रात काम करण्याचा अनुभव मिळतो. यामुळे विद्यार्थ्यांचे सैद्धांतिक ज्ञान अधिक दृढ होते आणि त्यांच्या आत्मविश्वासातही वाढ होते.

4. कौशल्य प्रयोगशाळांची स्थापना करणे

विद्यार्थ्यांच्या व्यावहारिक कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये कौशल्य प्रयोगशाळा (Skill Laboratories) स्थापन करणे आवश्यक आहे. या प्रयोगशाळांमध्ये आधुनिक साधने, उपकरणे आणि तांत्रिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष सराव करण्याची संधी मिळते. संवादकौशल्य प्रयोगशाळा, संगणक कौशल्य प्रयोगशाळा, उद्योजकता विकास केंद्र इत्यादी माध्यमातून विद्यार्थ्यांची व्यावसायिक कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होते.

5. उद्योगाच्या गरजांनुसार अभ्यासक्रम अद्ययावत करणे

आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या आणि जागतिकीकरणाच्या युगात उद्योग क्षेत्राच्या गरजा सतत बदलत असतात. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील अभ्यासक्रम वेळोवेळी पुनरावलोकन करून अद्ययावत करणे आवश्यक आहे. उद्योगतज्ज्ञांचा सहभाग, संशोधन निष्कर्ष आणि रोजगार बाजारातील प्रवाह यांचा विचार करून अभ्यासक्रम सुधारित केल्यास विद्यार्थ्यांना आधुनिक ज्ञान व कौशल्ये प्राप्त होतात. यामुळे शिक्षण प्रणाली अधिक सुसंगत आणि उपयुक्त बनते.

संदर्भसूची

1. Alrifai, M., & Raju, V. (2019). *Employability skills among graduates*, 45–60.
2. Government of India. (2015). *Skill India mission*. Ministry of Skill Development and Entrepreneurship, New Delhi, 10–18

3. Harvey, L. (2001). Defining and measuring employability. *Quality in Higher Education*, 97–109
4. International Labour Organization. (2018). *Global employment trends report*. Geneva, 25–40
5. Jackson, D. (2015). Employability skill development in work-integrated learning. *Studies in Higher Education*, 40(2), 350–367.
6. Knight, P. T., & Yorke, M. (2004). *Learning, curriculum and employability in higher education*. Routledge, London, 1–25
7. Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India, 22–30
8. Ministry of Skill Development and Entrepreneurship. (2015). *Skill India initiative*. Government of India, 5–12
9. Stevens, A., & Alves, A. (2010). *Employability and skill development*, 30–45
10. Tomlinson, M. (2017). *Graduate employability in context*. Palgrave Macmillan, 50–72
11. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times*. Jossey-Bass, 15–32
12. UNESCO. (2016). *Strategy for technical and vocational education and training (TVET)*. Paris: UNESCO, 12–28
13. World Bank. (2017). *Education and global competitiveness report*. Washington, DC, 40–55
14. World Bank. (2019). *World development report: The changing nature of work*. Washington, DC: World Bank, 80–95
15. Yorke, M. (2006). *Employability in higher education*. Higher Education Academy, 8–20

भारतीय लोकशाही समोरीलआव्हानेआणि भविष्यकालीन दृष्टीकोण**प्रा. डॉ. सोहन सामृतवार****राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आबासाहेब पारवेकर महाविद्यालय यवतमाळ****सारांश**

भारतीय लोकशाही ही विविधता, समता आणि संविधानिक मूल्यांवर आधारित जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था आहे. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीमुळे या लोकशाही समोर अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय लोकशाहीच्या सध्याच्या स्थितीचे विश्लेषण करताना प्रमुख आव्हाने आणि त्यावर उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या पेपरमध्ये भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेतील अपारदर्शकता, पैसा आणि बाहुबलाचा प्रभाव, तसेच वाढते राजकीय ध्रुवीकरण ही मुख्य आव्हाने म्हणून अधोरेखित करण्यात आली आहेत. याशिवाय, जातीय आणि धार्मिक तणाव, सामाजिक व आर्थिक असमानता, तसेच शिक्षणातील विषमता यामुळे लोकशाहीतील सर्वसमावेशकता कमी होत असल्याचे दिसून येते. डिजिटल युगात वाढलेली दिशाभूल (fake news), सोशलमीडियाचा दुरुपयोग आणि माहितीचा अपप्रवाह हे देखील लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी धोका निर्माण करणारे घटक आहेत.

या संदर्भात, संशोधनात लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता, न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास, आणि माध्यमांची जबाबदारी यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी पारदर्शक निवडणूक प्रणाली, मजबूत कायदे, आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असल्याचे निष्कर्षातून स्पष्ट होते.

भविष्यकालीन दृष्टीकोणातून, शिक्षणाचा प्रसार, डिजिटल साक्षरता वाढविणे, सामाजिक समता प्रस्थापित करणे आणि संविधानिक मूल्यांचे जतन करणे या बाबींवर विशेष भर देणे गरजेचे आहे. तसेच, सुशासन (good governance) आणि उत्तरदायित्व (accountability) यांना प्राधान्य दिल्यास लोकशाही अधिक सुदृढ होऊ शकते.

एकूणच, भारतीय लोकशाहीसमोरीलआव्हानांचा सखोल अभ्यास करून त्यावर प्रभावी उपाययोजना राबवल्यास, भविष्यात एक अधिक समावेशक, पारदर्शक आणि मजबूत लोकशाही व्यवस्था निर्माण होऊ शकते. .

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि विविधतेने नटलेली लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. 1950 मध्ये संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर भारताने लोकशाही मूल्ये, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय यांवर आधारित शासनप्रणाली स्वीकारली. विविध धर्म, भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक स्तर असलेल्या देशात लोकशाही टिकवून ठेवणे हे एक मोठे यश मानले जाते. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी आहेत.

आजच्या काळात भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेमधील अनियमितता, पैसा आणि बाहुबलाचा वाढता प्रभाव, तसेच राजकीय ध्रुवीकरण ही प्रमुख आव्हाने मानली जातात. याशिवाय, सामाजिक असमानता, जातीय आणि धार्मिक तणाव, तसेच माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात वाढलेली दिशाभूल ही लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी धोकादायक ठरत आहेत. माध्यमांची स्वायत्तता, न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास आणि प्रशासकीय पारदर्शकता यांसारख्या घटकांवरही सतत प्रश्नचिन्ह उपस्थित होत आहेत.

ग्रामीण-शहरी दरी, शिक्षणातील विषमता आणि आर्थिक असंतुलन यामुळे नागरिकांच्या समान सहभागावर परिणाम होतो. त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सर्वसमावेशकता साध्य करणे ही मोठी गरज बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर, भारतीय लोकशाहीचे भविष्य अधिक सक्षम करण्यासाठी ठोस उपाययोजना आवश्यक आहेत. पारदर्शक आणि निष्पक्ष निवडणूक प्रक्रिया, शिक्षणाचा प्रसार, डिजिटल साक्षरता, आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देणे हे महत्वाचे ठरेल. तसेच, संविधानिक मूल्यांचे जतन आणि संस्थांची स्वायत्तता राखणे ही भविष्यातील लोकशाही बळकट करण्यासाठी अत्यावश्यक बाब आहे. या संशोधन पेपरमध्ये भारतीय लोकशाहीसमोरील विविध आव्हानांचा सखोल अभ्यास करून, त्यावर उपाययोजना आणि भविष्यकालीन दृष्टीकोन मांडण्याचा प्रयत्न केला जाईल. .

लोकशाही टिकवण्यासाठी नागरिकांची भूमिका

भारतीय लोकशाहीची भारतीय लोकशाहीची यशस्विता ही केवळ शासनसंस्थांवर अवलंबून नसून नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर ही मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. लोकशाही मध्ये नागरिक हे केंद्रबिंदू असतात, कारण त्यांच्या सहभागातूनच शासनाची वैधता आणि प्रभावशीलता निर्माण होते. त्यामुळे भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नागरिकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते.

प्रथम, नागरिकांनी मतदानाचा हक्क जबाबदारीने बजावणे आवश्यक आहे. निवडणुकांमध्ये जागरूकपणे आणि विवेकाने मतदान केल्यास सक्षम आणि प्रामाणिक नेतृत्व निवडले जाऊ शकते. यामुळे भ्रष्टाचार, पैसा आणि बाहुबलाचा प्रभाव कमी होण्यास मदत होते.

दुसरे म्हणजे, नागरिकांनी केवळ मतदानापुरते मर्यादित न राहता शासनाच्या धोरणांवर लक्ष ठेवणे, प्रश्न विचारणे आणि आवश्यक तेथे टीका करणे ही जबाबदारी पार पाडली पाहिजे. सामाजिक माध्यमांचा योग्य वापर करून जनजागृती करणे आणि चुकीच्या माहिती पासून सावध राहणे देखील तितकेच महत्वाचे आहे.

तिसरे म्हणजे, संविधानिक मूल्यांचे पालन करणे ही प्रत्येक नागरिकाची मूलभूत जबाबदारी आहे. समता, बंधुता, आणि धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांचे जतन केल्यास सामाजिक सलोखा टिकून राहतो आणि लोकशाही अधिक मजबूत होते.

याशिवाय, नागरिकांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थां मध्ये सक्रिय सहभाग घेणे आवश्यक आहे. ग्रामसभा, नगरपरिषद यांसारख्या संस्थांमध्ये सहभाग घेतल्यास तळागाळातील समस्यांचे निराकरण प्रभावीपणे करता येते.

शिक्षण आणि डिजिटल साक्षरता वाढवून नागरिक अधिक जागरूक आणि सक्षम होऊ शकतात. यामुळे ते माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका निभावू शकतात.

एकूणच, जबाबदार, जागरूक आणि सक्रिय नागरिक हेच सशक्त लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत. नागरिकांनी आपली भूमिका प्रभावीपणे पार पाडल्यास भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांवर मात करून उज्ज्वल भविष्य घडवता येईल.

भारतीय लोकशाही मजबूत करण्यासाठी सुधारणा

भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि समावेशक करण्यासाठी विविध स्तरांवर ठोस सुधारणा करणे अत्यावश्यक आहे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीत लोकशाहीला सुदृढ ठेवण्यासाठी संस्थात्मक आणि प्रक्रियात्मक सुधारणा आवश्यक ठरतात.

प्रथम, निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करणे गरजेचे आहे. निवडणुकीतील पैसा आणि बाहुबलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी निवडणूक खर्चावर कठोर नियंत्रण, पारदर्शक निधी व्यवस्थापन आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांवर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. यामुळे स्वच्छ आणि निष्पक्ष निवडणुका होण्यास मदत होईल.

दुसरे म्हणजे, भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मजबूत आणि स्वतंत्र संस्था उभारणे आवश्यक आहे. पारदर्शक प्रशासन, ई-गव्हर्नन्सचा विस्तार आणि माहितीचा अधिकार (RTI) यांचा प्रभावी वापर केल्यास उत्तरदायित्व वाढेल.

तिसरे, न्यायव्यवस्थेत सुधारणा करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. प्रलंबित खटल्यांची संख्या कमी करणे, न्यायालयीन प्रक्रिया सुलभ करणे आणि सर्वसामान्य नागरिकांना परवडणारा न्याय उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

याशिवाय, शिक्षण आणि डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार केल्यास नागरिक अधिक जागरूक होतील आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतील. माध्यमांची स्वायत्तता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करणेही आवश्यक आहे, जेणेकरून नागरिकांना निष्पक्ष आणि अचूक माहिती मिळेल.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार आणि संसाधने देऊन तळागाळातील लोकशाही मजबूत करता येईल. तसेच, महिला आणि वंचित घटकांचे राजकारणातील प्रतिनिधित्व वाढविणे ही समावेशक लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे.

शेवटी, संविधानिक मूल्यांचे जतन आणि कायद्याचे राज्य (Rule of Law) मजबूत करणे ही सर्वात महत्वाची सुधारणा आहे.

एकूणच, या सर्व सुधारणा प्रभावीपणे राबवल्यास भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनू शकते.

जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही

जागतिकीकरण म्हणजे जगातील विविध देशांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय स्तरावर वाढणारी परस्परसंलग्नता होय. 1991 नंतर भारताने आर्थिक उदारीकरण (Liberalization), खासगीकरण (Privatization) आणि जागतिकीकरण (Globalization) या धोरणांचा स्वीकार केला, ज्याचा भारतीय लोकशाहीवर मोठा प्रभाव पडला आहे.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकशाहीसमोर नवीन संधी आणि आव्हाने दोन्ही निर्माण झाली आहेत. सकारात्मक दृष्टीने पाहता, जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली, परकीय गुंतवणूक वाढली आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. यामुळे नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली. तसेच, माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पारदर्शकता वाढली आणि नागरिकांना शासनाच्या कामकाजावर अधिक प्रभावीपणे लक्ष ठेवता येऊ लागले.

याशिवाय, जागतिक मानवी हक्क, पर्यावरण संरक्षण आणि सुशासन यांसारख्या संकल्पनांचा प्रभाव भारतीय लोकशाहीवर पडला आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांमुळे भारताला धोरणनिर्मितीत जागतिक निकषांचा विचार करावा लागतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक जबाबदार बनते.

परंतु, जागतिकीकरणामुळे काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. आर्थिक असमानता वाढण्याचा धोका आहे, कारण जागतिक बाजारपेठेत सर्व घटकांना समान संधी मिळत नाहीत. मोठ्या कंपन्यांचा आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव वाढल्यामुळे धोरणनिर्मितीवर त्यांचा प्रभाव पडू शकतो. यामुळे सामान्य नागरिकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते.

सांस्कृतिक पातळीवर, जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव वाढून स्थानिक परंपरा आणि मूल्यांवर परिणाम होऊ शकतो. तसेच, राष्ट्रीय सार्वभौमत्वावर (sovereignty) जागतिक दबाव निर्माण होण्याची शक्यता असते.

भारतीयलोकशाहीचीवैशिष्ट्ये

भारतीय लोकशाहीची काही महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1. सार्वत्रिक प्रौढमताधिकार:** भारतातीलप्रत्येक १८ वर्षांवरील नागरिकाला मतदानाचा अधिकार आहे. यामुळे सर्व नागरिकांना शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.
- 2. लिखितसंविधान:** भारताचे संविधान जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे. यात शासनाच्या सर्व संस्था आणि त्यांच्या अधिकारांची स्पष्ट व्याख्या करण्यात आली आहे.
- 3. संघराज्यव्यवस्था:** भारतात केंद्र आणि राज्य सरकार यांच्यात अधिकारांचे विभाजन करण्यात आले आहे.
- 4. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था:** सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये सरकार पासून स्वतंत्र असून नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करतात.
- 5. बहुपक्षीय राजकीय प्रणाली:** भारतात अनेक राजकीय पक्ष अस्तित्वात आहेत, ज्यामुळे राजकीय स्पर्धा आणि विविध विचारसरणींना वाव मिळतो.

भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने

1. भ्रष्टाचार-

भारतीय लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे भ्रष्टाचार. प्रशासन, राजकारण आणि सार्वजनिक संस्थांमध्ये भ्रष्टाचार वाढल्यामुळे लोकांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. भ्रष्टाचारामुळे विकासकामांमध्ये अडथळे निर्माण होतात आणि संसाधनांचे योग्य वितरण होत नाही.

2. राजकारणातील गुन्हेगारीकरण-

राजकारणात गुन्हेगारी प्रवृत्ती असलेल्या व्यक्तींचा वाढता सहभाग ही चिंताजनक बाब आहे. काही उमेदवार गंभीर गुन्हांच्या आरोपांखाली असतानाही निवडणुका लढवतात आणि निवडूनही येतात. यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता कमी होते.

3.जातीयता आणि सामाजिक विभाजन-

भारतातील सामाजिक रचना ऐतिहासिकदृष्ट्या जातिप्रथेवर आधारित आहे. अनेकदा राजकीय पक्ष निवडणुकीत जातीय समीकरणांचा वापर करतात. त्यामुळे समाजात विभाजन निर्माण होते आणि लोकशाही मूल्यांना धक्का बसतो.

4.धार्मिक ध्रुवीकरण-

धर्माच्या आधारावर राजकारण करणे ही लोकशाहीसाठी धोकादायक बाब आहे. धार्मिक ध्रुवीकरणामुळे सामाजिक सलोखा बिघडू शकतो आणि समाजात तणाव निर्माण होऊ शकतो.

5.आर्थिक विषमता-

भारतात आर्थिक विकास झाला असला तरी संपत्तीचे वितरण समान नाही. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढत आहे. आर्थिक विषमता वाढल्यास लोकशाही प्रक्रियेत समान सहभाग शक्य होत नाही.

6. निवडणूक खर्च वाढणे-

निवडणुकीतील प्रचंड खर्च ही मोठी समस्या आहे. अनेकदा निवडणूक लढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संसाधने आवश्यक असतात. त्यामुळे सामान्य व्यक्तींना राजकारणात प्रवेश करणे कठीण होते.

7. माध्यमांचा प्रभाव आणि दिशाभूल-

सामाजिक माध्यमे आणि प्रसारमाध्यमे लोकमत घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तथापि, चुकीची माहिती किंवा प्रचार यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

8. शिक्षण आणि राजकीय जागरूकतेचा अभाव-

लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता असणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा अभाव असल्यास लोक चुकीच्या माहितीवर आधारित निर्णय घेऊ शकतात.

भारतीय लोकशाहीवरील या आव्हानांचे परिणाम

या सर्व समस्यांचा लोकशाहीच्या कार्यक्षमतेवर गंभीर परिणाम होतो. नागरिकांचा शासनावरील विश्वास कमी होऊ शकतो. राजकीय अस्थिरता वाढू शकते. तसेच सामाजिक तणाव आणि आर्थिक असमानता वाढण्याची शक्यता असते.

भविष्य कालीन दृष्टीकोन-

भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी काही महत्वाच्या उपाययोजना आवश्यक आहेत.

1. पारदर्शक प्रशासन-

सरकारने प्रशासनात पारदर्शकता वाढवणे आवश्यक आहे. माहितीचा अधिकार, डिजिटल प्रशासन आणि उत्तरदायित्व यांमुळे भ्रष्टाचार कमी होऊ शकतो.

2. निवडणूक सुधारणा-

निवडणूकप्रक्रियेत सुधारणा करून निवडणूक खर्चावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांवर कडक कारवाई केली पाहिजे.

3. शिक्षण आणि जनजागृती-

नागरिकांमध्ये लोकशाही मूल्यांविषयी जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकशाहीची तत्वे आणि नागरिकांचे कर्तव्य यांची माहिती दिली पाहिजे.

4. सामाजिकसमता

सामाजिकन्याय आणि समान संधी उपलब्ध करून दिल्यास लोकशाही अधिक मजबूत होऊ शकते.

5. तंत्रज्ञानाचा वापर

ई-गव्हर्नन्सआणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून शासन अधिक कार्यक्षम आणि पारदर्शक बनवता येईल.

निष्कर्ष

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि बहुविध स्वरूपाची लोकशाही व्यवस्था असून ती संविधानिक मूल्यांवर आधारित आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारताने लोकशाही टिकवून ठेवत अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती साधली आहे. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीमुळे लोकशाहीसमोर विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यांचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेतील अपारदर्शकता, पैसा आणि बाहुबलाचा प्रभाव, तसेच वाढते राजकीय ध्रुवीकरण ही भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत. याशिवाय, सामाजिक व आर्थिक असमानता, जातीय व धार्मिक तणाव, न्यायव्यवस्थेतील विलंब, आणि माध्यमांच्या भूमिकेतील बदल यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता प्रभावित होत आहे. डिजिटल युगात वाढलेली दिशाभूल आणि माहितीचा अपप्रवाह हेही लोकशाहीसाठी गंभीर धोके ठरत आहेत.

भविष्यकालीन दृष्टीकोनातून पाहता, लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी संस्थात्मक सुधारणा, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे आवश्यक आहे. निवडणूक प्रणाली अधिक निष्पक्ष आणि पारदर्शक करणे, न्यायव्यवस्था सुलभ व वेगवान करणे, तसेच प्रशासनात ई-गव्हर्नन्सचा प्रभावी वापर करणे गरजेचे आहे.

नागरिकांची भूमिका देखील अत्यंत महत्त्वाची आहे. जागरूक, शिक्षित आणि जबाबदार नागरिक लोकशाहीला अधिक सुदृढ बनवतात. शिक्षणाचा प्रसार, डिजिटल साक्षरता आणि संविधानिक मूल्यांचे पालन यामुळे नागरिकांचा सक्रिय सहभाग वाढू शकतो.

एकूणच, भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने गंभीर असली तरी ती अजेय नाहीत. योग्य धोरणे, प्रभावी अंमलबजावणी आणि नागरिकांचा सहभाग यांच्या साहाय्याने भारत एक अधिक समावेशक, पारदर्शक आणि सशक्त लोकशाही निर्माण करू शकतो. भविष्यात भारतीय लोकशाही ही केवळ आकारानेच नव्हे तर गुणवत्तेनेही जगासाठी आदर्श ठरू शकते.

संदर्भग्रंथ-

1. The Argumentative Indian – Amartya Sen
2. The Idea of India – Sunil Khilnani
3. Constitutional Democracy in India – BidyutChakrabarty
4. Routledge
5. Companion to Indian Democracy: Resilience, Fragility, Ambivalence – DeSouza, Alam& Ahmed (Eds.)
6. The Republic Relearnt: Renewing Indian Democracy (1947–2024) – Radha Kumar

7. A Feast of Vultures: The Hidden Business of Democracy in India – Josy Joseph
8. The Free Voice: On Democracy, Culture and the Nation – Ravish Kumar
9. The Game of Votes: Visual Media Politics and Elections in the Digital Era – FarhatBasir Khan
- 10.Swaraj – Arvind Kejriwal
- 11.Granville Austin – The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation
- 12.Granville Austin – Working a Democratic Constitution
- 13.AtulKohli – The Success of India’s Democracy
- 14.SubhashKashyap – Our Constitution / Our Parliament
- 15.Zia Mody – 10 Judgements that Changed India
- 16.Debasish Roy Chowdhury & John Keane – To Kill a Democracy: India’s Passage to Despotism.

एक राष्ट्र, एक निवडणूक आणि भारतीय संघराज्य व्यवस्था - घटनात्मक पेचप्रसंग आणि उपाययोजना

शुभम तिखट

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग, रा.तु.म विद्यापीठ नागपूर

डॉ.रुपराव गायकवाड

प्राध्यापक, मनोहरभाई पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सालेकसा, जि.गोंदिया

सारांश

भारतीय लोकशाहीच्या पटलावर 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' (One Nation, One Election) ही संकल्पना सध्या अत्यंत कळीचा आणि व्यापक चर्चेचा विषय बनली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध या संकल्पनेचे स्वरूप, त्याची गरज आणि भारतीय संघराज्य व्यवस्थेवर होणारे त्याचे दूरगामी परिणाम यांचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. भारतामध्ये १९५२ ते १९६७ या काळात लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी पार पडत असत, परंतु राजकीय अस्थिरता आणि कलम ३५६ च्या वारंवार वापरामुळे हे चक्र विस्कळीत झाले. सध्याच्या काळात दरवर्षी होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारी तिजोरीवर पडणारा अफाट आर्थिक भार, प्रशासकीय यंत्रणेचे होणारे विस्थापन आणि वारंवार लागू होणाऱ्या आदर्श आचारसंहितेमुळे रखडणारी विकासकामे ही या संकल्पनेच्या समर्थनामागील प्रमुख कारणे आहेत.

मात्र, ही संकल्पना राबवताना अनेक गंभीर घटनात्मक आणि तांत्रिक पेचप्रसंग उभे राहतात, ज्याचा उहापोह या निबंधात केला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ८३(२) आणि १७२(१) नुसार लोकसभा व विधानसभेचा कार्यकाळ निश्चित करण्यात आला आहे. सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेण्यासाठी काही राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ मुदतपूर्व संपुष्टात आणणे किंवा काहींचा वाढवणे, हे संघराज्यीय तत्वांच्या आणि लोकशाही जनादेशाच्या विरोधात जाणारे ठरू शकते. तसेच, त्रिशंकू अवस्था किंवा अविश्वास ठरावामुळे सरकार कोसळल्यास निर्माण होणारी घटनात्मक पोकळी कशी भरून काढायची, हा मोठा प्रश्न आहे. या शोधनिबंधात 'रचनात्मक अविश्वास ठराव' (Constructive Vote of No-Confidence) आणि 'निवडणुकांचे दोन टप्पे' यांसारख्या व्यावहारिक उपाययोजनांवर भर देण्यात आला आहे. अंतिमतः, केवळ आर्थिक बचतीसाठी राज्यांची स्वायत्तता आणि प्रादेशिक अस्मिता धोक्यात येणार नाही, याची काळजी घेऊनच घटनात्मक दुरुस्ती

करणे आवश्यक आहे, असा निष्कर्ष या प्रबंधात मांडण्यात आला आहे. हा प्रबंध कायदेतज्ज्ञ, धोरणकर्ते आणि राजकीय अभ्यासकांसाठी एक महत्त्वपूर्ण संदर्भाची भूमिका बजावतो.

बीज शब्द

एक राष्ट्र, एक निवडणूक, भारतीय संघराज्य व्यवस्था, घटनात्मक पंचप्रसंग, निवडणूक सुधारणा, आदर्श आचार संहिता, राज्यांची स्वायत्तता, लोकशाही मूल्ये, रचनात्मक अविश्वास ठराव

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि गुंतागुंतीची लोकशाही व्यवस्था मानली जाते. 'निवडणूक' हा या व्यवस्थेचा प्राण आहे, जो जनतेला आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा आणि सत्तेला उत्तरदायी ठरवण्याचा घटनात्मक अधिकार देतो. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करताना केंद्र आणि राज्यांसाठी स्वतंत्र निवडणूक चक्राची कल्पना केली नव्हती. प्रत्यक्षात, १९५२ मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून ते १९६७ पर्यंत भारतात लोकसभा आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी पार पडत असत. मात्र, १९६७ नंतर काही राज्यांमध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली, युतीची सरकारे कोसळली आणि संविधानातील कलम ३५६ चा वापर करून अनेक विधानसभा मुदतीपूर्वी विसर्जित करण्यात आल्या. येथूनच 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' हे चक्र खंडित झाले आणि देश 'सततच्या निवडणूक चक्रात' अडकला.

सध्याच्या काळात भारतात दरवर्षी सरासरी ५ ते ७ राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका होतात. या सततच्या निवडणुकांमुळे देशासमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. पहिले महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे प्रचंड आर्थिक खर्च. निवडणूक आयोगाचा अधिकृत खर्च, सुरक्षा दलांची तैनात आणि राजकीय पक्षांकडून होणारा अफाट खर्च यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा ताण पडतो. दुसरे म्हणजे प्रशासकीय आणि सुरक्षा यंत्रणेचे विस्थापन. निवडणुकांच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर शिक्षक, सरकारी कर्मचारी आणि निमलष्करी दलांना तैनात केले जाते, ज्याचा थेट परिणाम शिक्षण आणि सार्वजनिक सेवांवर होतो. तिसरे आणि अत्यंत कळीचे आव्हान म्हणजे 'आदर्श आचारसंहितेचा' (Model Code of Conduct) वारंवार होणारा अंमल. आचारसंहिता लागू होताच सरकारला नवीन विकासकामे जाहीर करता येत नाहीत किंवा धोरणात्मक निर्णय घेता येत नाहीत, ज्यामुळे प्रशासकीय गतिमानता मंदावते आणि विकासाचा वेग खुंटतो.

या पार्श्वभूमीवर, केंद्र सरकारने 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना पुन्हा एकदा राष्ट्रीय पटलावर आणली आहे. या संकल्पनेचे समर्थक असे मानतात की, एकत्र निवडणुकांमुळे पैशांची बचत होईल, प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढेल आणि सरकारला पाच वर्षे स्थिरपणे लोककल्याणकारी धोरणांवर लक्ष केंद्रित करता येईल. मात्र, ही नाण्याच्या केवळ एक बाजू झाली. दुसरी बाजू भारतीय राज्यघटनेच्या 'संघराज्यीय' (Federal) ढाच्याशी संबंधित आहे. भारत हा राज्यांचा संघ (Union of States) आहे, जिथे राज्यांना आपापल्या अधिकारात स्वायत्तता आहे. 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' लागू करताना ही स्वायत्तता धोक्यात येईल का? हा कळीचा प्रश्न आहे.

जर सर्व निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या, तर राष्ट्रीय मुद्दे स्थानिक किंवा प्रादेशिक मुद्द्यांवर वरचढ ठरण्याची भीती अनेक राजकीय विश्लेषक व्यक्त करतात. लोकसभेच्या निवडणुकीत संरक्षण, परराष्ट्र धोरण आणि राष्ट्रीय नेतृत्व हे मुद्दे महत्त्वाचे असतात, तर राज्यांच्या निवडणुकीत स्थानिक रस्ते, पाणी, शिक्षण आणि प्रादेशिक अस्मिता केंद्रस्थानी असते. एकत्र निवडणुकांमुळे मतदारांमध्ये संभ्रम निर्माण होऊन ते राष्ट्रीय लाटेच्या प्रभावाखाली प्रादेशिक पक्षांना किंवा मुद्द्यांना डावलू शकतात, जे भारतीय लोकशाहीच्या बहुविधतेला बाधक ठरू शकते.

तसेच, या संकल्पनेच्या अंमलबजावणीमध्ये मोठे घटनात्मक पेचप्रसंग आहेत. जर एखाद्या राज्यात विधानसभा ३ वर्षातच विसर्जित झाली, तर तेथे उर्वरित २ वर्षांसाठी काय व्यवस्था असेल? अशा वेळी पुन्हा राष्ट्रपती राजवट लागू करणे हे लोकशाही तत्त्वांच्या विरोधात ठरेल. तसेच, संसदेत किंवा विधानसभेत अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यास निर्माण होणारी पोकळी कशी भरून काढायची, हा प्रश्न अनुत्तरित राहतो.

प्रस्तुत शोधनिबंध याच द्वंद्वाचा सविस्तर अभ्यास करतो. एका बाजूला प्रशासकीय सोय आणि आर्थिक बचत आहे, तर दुसऱ्या बाजूला संविधानाचा मूळ ढाचा आणि संघराज्य व्यवस्था आहे. या दोन्ही बाबींमध्ये सुवर्णमध्य कसा साधता येईल आणि भारताच्या लोकशाही मूल्यांना धक्का न लावता ही संकल्पना कशी राबवता येईल, यावर हा निबंध प्रकाश टाकतो. या संशोधनाद्वारे आपण हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत की, 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' हा केवळ निवडणुकीचा तांत्रिक बदल नसून तो भारतीय राज्यघटनेच्या पुनर्रचनेचा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरू शकतो.

साहित्य पुनरावलोकन आणि संशोधनातील उणीवा (Literature Review & Research Gap)

साहित्य आढावा: विधी आयोगाच्या १९९९ आणि २०१८ च्या अहवालांनी या संकल्पनेच्या कायदेशीर बाबींवर प्रकाश टाकला आहे. नीती आयोगाच्या (२०१७) शोधनिबंधात वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारी खर्चात होणारी वाढ आणि गुंतवणुकीवर होणारा परिणाम स्पष्ट केला आहे. आयडीएफसी (IDFC) इन्स्टिट्यूटच्या अभ्यासानुसार, एकत्र निवडणुका झाल्यास मतदार केंद्र आणि राज्यासाठी एकाच पक्षाला मतदान करण्याची ७७% शक्यता असते.

संशोधनातील उणीवा (Research Gap): सध्याच्या साहित्यात 'निवडणुका कशा घ्यायच्या' यावर चर्चा आहे, परंतु जर एखादे सरकार मुदतीपूर्वी कोसळले, तर त्या 'अंतरिम काळासाठी' नेमकी काय घटनात्मक व्यवस्था असावी, यावर ठोस आराखडा उपलब्ध नाही. तसेच, प्रादेशिक पक्षांच्या स्वायत्ततेवर होणाऱ्या सूक्ष्म परिणामांचा अभ्यास कमी आहे.

संशोधन पद्धती

हे संशोधन प्रामुख्याने 'विश्लेषणात्मक' आणि 'गुणात्मक' स्वरूपाचे आहे.

विश्लेषणात्मक: यामध्ये केवळ माहिती गोळा न करता, 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' या संकल्पनेचा भारतीय संघराज्य व्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचे तर्कसंगत विश्लेषण केले आहे.

गुणात्मक: हा विषय कायदेशीर आणि तात्विक स्वरूपाचा असल्याने, यामध्ये सांख्यिकीपेक्षा (Statistics) घटनात्मक कलमे, न्यायालयीन निर्णय आणि तज्ज्ञांच्या मतांच्या विश्लेषणावर जास्त भर दिला आहे.

माहिती संकलनाचे स्रोत

या संशोधनासाठी मुख्यत्वे 'द्वितीयक माहिती' (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. कारण हा विषय राष्ट्रीय धोरणाशी संबंधित आहे. माहितीचे प्रमुख स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत:

शासकीय दस्तऐवज: भारतीय राज्यघटनेतील कलमे, विधी आयोगाचे (Law Commission) अहवाल आणि निवडणूक आयोगाची अधिकृत सांख्यिकी.

न्यायालयीन खटले: सर्वोच्च न्यायालयाने संघराज्य व्यवस्थेबाबत दिलेले महत्वाचे निकाल (उदा. एस. आर. बोम्मई खटला, केशवनांद भारती खटला).

साहित्य: नामांकित कायदेतज्ज्ञांची पुस्तके, संसदेच्या स्थायी समितीचे अहवाल आणि नीती आयोगाचे चर्चापत्र (Discussion Papers).

नियतकालिके: 'Economic and Political Weekly' (EPW) सारख्या शोधपत्रिकेतील या विषयावरील अभ्यासपूर्ण लेख.

घटनात्मक पेचप्रसंग (Constitutional Challenges)

ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी संविधानात खालील मोठे बदल करावे लागतील:

१. कलम ८३ व १७२: लोकसभा आणि विधानसभांच्या ५ वर्षांच्या कार्यकाळाशी संबंधित तरतुदीत बदल.

२. कलम ३५६: राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करण्याच्या अधिकारावर मर्यादा किंवा फेरविचार.

३. मुदतपूर्व विसर्जन: जर एखादे सरकार ३ वर्षांतच कोसळले, तर उर्वरित २ वर्षांसाठी निवडणूक कशी घ्यायची ? पुन्हा सर्व देशात निवडणुका घेणे अशक्य आहे, आणि केवळ त्या राज्यापुरती घेतल्यास 'एक देश, एक निवडणूक' हे चक्र पुन्हा खंडित होईल.

संघराज्य व्यवस्थेवरील परिणाम

भारतीय संघराज्य व्यवस्था केंद्र आणि राज्यांना समान अधिकार देते.

प्रादेशिक विरुद्ध राष्ट्रीय मुद्दे: राष्ट्रीय लाटेत राज्यांचे स्थानिक प्रश्न (पाणी, रस्ते, स्थानिक रोजगार) दुर्लक्षित राहू शकतात.

राज्यांची स्वायत्तता: राज्यांना स्वतःचे राजकीय भवितव्य ठरवण्याचा अधिकार आहे. केंद्राच्या सोयीसाठी राज्यांच्या निवडणुका पुढे ढकलणे किंवा आधी घेणे हे संघराज्य तत्त्वाच्या विसंगत ठरू शकते.

उपाययोजना

१. रचनात्मक अविश्वास ठराव (Constructive Vote of No-Confidence): जर्मनीप्रमाणे भारतातही केवळ सरकार पाडण्यासाठी नव्हे, तर पर्यायी सरकार स्थापन करण्याच्या तरतुदीसह अविश्वास ठराव आणला जावा. २. दोन टप्प्यांतील निवडणुका: लोकसभेसोबत निम्न्या राज्यांच्या आणि अडीच वर्षांनी उर्वरित राज्यांच्या निवडणुका घेणे हा प्रशासकीय ताण कमी करण्याचा उत्तम मार्ग आहे.

३. उर्वरित कालावधीसाठी निवडणूक: मध्यावधी निवडणुका झाल्यास नवीन सरकार केवळ जुन्या सरकारच्या उरलेल्या काळासाठीच असावे, जेणेकरून मुख्य चक्र बिघडणार नाही.

निष्कर्ष

"एक राष्ट्र, एक निवडणूक" (One Nation, One Election - ONOE) या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, ही संकल्पना केवळ एक प्रशासकीय सुधारणा नसून ती भारतीय लोकशाहीच्या मूळ रचनेत बदल घडवून आणणारा एक ऐतिहासिक टप्पा ठरू शकते. या संशोधनाद्वारे समोर आलेले निष्कर्ष बहुआयामी आहेत, ज्यामध्ये आर्थिक लाभ आणि घटनात्मक धोके या दोन्ही बाबींचा अंतर्भाव होतो. प्रथम, आर्थिक आणि प्रशासकीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास, ही संकल्पना अत्यंत समर्थनीय वाटते. भारतासारख्या विकसनशील देशात दरवर्षी होणाऱ्या निवडणुकांमुळे सरकारी तिजोरीवर पडणारा अफाट बोजा आणि वारंवार लागू होणाऱ्या आदर्श आचारसंहितेमुळे रखडणारी विकासकामे ही देशाच्या प्रगतीतील मोठी अडथळे आहेत. निवडणुकांच्या वारंवारतेमुळे सरकार अनेकदा दीर्घकालीन धोरणांपेक्षा अल्पकालीन 'लोकानुयायी' घोषणांवर भर देते. जर निवडणुका एकत्र झाल्या, तर सरकारला सलग पाच वर्षे स्थिरपणे विकासकामांवर लक्ष केंद्रित करता येईल आणि प्रशासकीय यंत्रणा, विशेषतः शिक्षक आणि सुरक्षा दले, वारंवार निवडणूक कर्तव्यावरून मुक्त होऊन आपल्या मूळ कामात योगदान देऊ शकतील. मात्र, लोकशाही केवळ 'कार्यक्षमता' आणि 'आर्थिक बचतीवर' चालत नाही, तर ती 'विविधता' आणि 'प्रतिनिधित्वावर' टिकून असते. या संशोधनातील सर्वात महत्त्वाचा निष्कर्ष म्हणजे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेपुढील आव्हान. भारत हा 'राज्यांचा संघ' आहे, जिथे प्रत्येक राज्याची स्वतःची राजकीय, सांस्कृतिक आणि सामाजिक ओळख आहे. विधानसभा निवडणुका या स्थानिक प्रश्नांवर लढवल्या जातात. जर या निवडणुका लोकसभेसोबत जोडल्या गेल्या, तर राष्ट्रीय राजकारणातील मोठ्या लाटेमध्ये प्रादेशिक मुद्दे आणि लहान प्रादेशिक

पक्षांचे अस्तित्व धोक्यात येऊ शकते. ७७% मतदार केंद्र आणि राज्यासाठी एकाच पक्षाला मतदान करतात, हा कल बहुपक्षीय लोकशाहीसाठी आणि संघराज्यीय समतोलासाठी चिंतेचा विषय ठरू शकतो. घटनात्मक पेचप्रसंगांचा विचार करता, हा प्रबंध असे सुचवतो की, सध्याच्या संविधानिक चौकटीत ONOE ची अंमलबजावणी करणे कठीण आहे. कलम ८३ आणि १७२ मध्ये दुरुस्ती करून विधानसभांचा कार्यकाळ कमी करणे किंवा वाढवणे हे लोकशाहीच्या 'जनादेश' या तत्वाशी विसंगत ठरेल. तसेच, त्रिशंकू अवस्था किंवा अविश्वास ठरावामुळे सरकार कोसळल्यास निर्माण होणारा पेच हा या संकल्पनेतील सर्वात मोठा तांत्रिक अडथळा आहे. यावर उपाय म्हणून 'रचनात्मक अविश्वास ठराव' आणि 'उर्वरित कालावधीसाठी निवडणूक' यांसारख्या सुधारणा सुचवल्या गेल्या असल्या, तरी त्यांची व्यवहार्यता राजकीय सहमतीवर अवलंबून आहे.

अंतिमतः, हा शोधनिबंध या निष्कर्षाप्रत पोहोचतो की, 'एक राष्ट्र, एक निवडणूक' ही संकल्पना सक्तीने लागू करण्याऐवजी ती क्रमिक पद्धतीने आणि व्यापक राजकीय चर्चेनंतरच राबवली जावी. निवडणुकांचे दोन टप्प्यांत विभाजन करणे ज्यात लोकसभा आणि निम्मी राज्ये पहिल्या टप्प्यात आणि उरलेली राज्ये अडीच वर्षांनी दुसऱ्या टप्प्यात हा एक सुवर्णमध्य ठरू शकतो. यामुळे निवडणुकांचे चक्रही सुधारेल आणि वारंवार होणारा खर्चही मर्यादित राहील. शेवटी, भारतीय लोकशाहीचे यश हे संसदेच्या किंवा विधानसभांच्या कार्यकाळाच्या एकत्रीकरणात नसून, मतदारांच्या अधिकारांच्या संरक्षणात आणि राज्यांच्या स्वायत्ततेत आहे. आर्थिक बचत आणि प्रशासकीय सोय यांच्या नावाखाली संघराज्य व्यवस्थेचा बळी दिला जाऊ शकत नाही. जर घटनात्मक दुरुस्त्या करताना राज्यांच्या अधिकारांना धक्का लागणार नाही आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या कसोटीवर त्या टिकतील, तरच ही संकल्पना भारतीय लोकशाहीला बळकट करणारी ठरेल. अन्यथा, ही सुधारणा लोकशाहीच्या केंद्रीकरणाकडे जाणारे एक पाऊल ठरेल, ज्याचा परिणाम भविष्यातील केंद्र-राज्य संबंधांवर विपरित होऊ शकतो.

संदर्भ

1. Law Commission of India. (1999). *Report No. 170 on Reform of the Election Laws*. Government of India. https://lawcommissionofindia.nic.in/report_no_170/
2. Parliament of India. (2015). *Feasibility of Holding Simultaneous Elections to the House of People (Lok Sabha) and State Legislative Assemblies* (79th Report)

- of the Standing Committee on Personnel, Public Grievances, Law and Justice).
Rajya Sabha Secretariat.
3. Election Commission of India. (1983). *First Annual Report of the Election Commission of India*. Government of India.
4. Debroy, B., & Desai, K. (2017). *Analysis of Simultaneous Elections: The "What", "Why" and "How"* (NITI Aayog Discussion Paper). NITI Aayog, Government of India.
https://www.niti.gov.in/writereaddata/files/document_publication/
5. *S. R. Bommai v. Union of India*, AIR 1994 SC 1918.
6. *Kesavananda Bharati v. State of Kerala*, AIR 1973 SC 1461.
7. Austin, G. (1999). *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
8. Basu, D. D. (2021). *Introduction to the Constitution of India* (25th ed.). LexisNexis.
9. IDFC Institute. (2015). *The State of the Indian Economy and the Role of Simultaneous Elections*. IDFC Policy Report.
10. Quraishi, S. Y. (2014). *An Undocumented Wonder: The Making of the Great Indian Election*. Rupa Publications.
11. The Hindu. (2023, September 2). *One Nation, One Election: A panel to examine the feasibility*. <https://www.thehindu.com>
12. Economic and Political Weekly (EPW). (2018). *Simultaneous Elections and the Federal Spirit*. Vol. 53, Issue No. 34.

GST चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव**Prof. Dr. Manoj Sonkusare****HOD Economics****M.B. Patel College, Sakoli****सारांश :**

भारतामध्ये 1 जुलै 2017 रोजी Goods and Services Tax (GST) लागू करण्यात आला. GST हा एक अप्रत्यक्ष कर असून त्याने केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या विविध कर प्रणालींची जागा घेतली. या कर प्रणालीमुळे संपूर्ण देशामध्ये एकसंध कररचना निर्माण झाली. GST चा मुख्य उद्देश करप्रणाली सुलभ करणे, करचोरी कमी करणे, व्यापार सुलभ करणे आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे हा होता.

या संशोधन पत्रामध्ये GST चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम, विविध क्षेत्रांवरील प्रभाव, तसेच भविष्यातील सुधारणा यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. GST मुळे व्यापार सुलभ झाला, करप्रणाली पारदर्शक झाली आणि सरकारच्या महसुलात वाढ झाली. परंतु सुरुवातीच्या काळात लघु उद्योगांना अडचणी निर्माण झाल्या. एकूणच GST हा भारताच्या आर्थिक सुधार प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

प्रस्तावना :

भारतातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये करप्रणालीचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी करप्रणाली सुलभ, पारदर्शक आणि कार्यक्षम असणे आवश्यक असते. भारतामध्ये पूर्वी अनेक प्रकारचे अप्रत्यक्ष कर लागू होते, जसे की उत्पादन शुल्क (Excise Duty), सेवा कर (Service Tax), मूल्यवर्धित कर (VAT), प्रवेश कर (Entry Tax), लक्झरी कर (Luxury Tax) इत्यादी. या सर्व करांमुळे करप्रणाली गुंतागुंतीची झाली होती आणि करांवर कर (Cascading Effect) आकारला जात होता. यामुळे वस्तू व सेवांच्या किमती वाढत होत्या आणि व्यापार तसेच उद्योग क्षेत्राला अडचणी येत होत्या.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भारत सरकारने 1 जुलै 2017 रोजी वस्तू व सेवा कर (Goods and Services Tax – GST) लागू केला. GST हा एक अप्रत्यक्ष कर असून त्याने केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या विविध करांची जागा घेतली. या प्रणालीमुळे संपूर्ण देशामध्ये एकसंध कररचना निर्माण झाली. त्यामुळे “एक देश – एक कर” ही संकल्पना प्रत्यक्षात आली. GST मुळे करप्रणाली अधिक सुलभ आणि पारदर्शक बनली आहे.

GST प्रणालीमध्ये वस्तू आणि सेवांच्या प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारला जातो, परंतु Input Tax Credit (ITC) च्या माध्यमातून करांची दुहेरी आकारणी टाळली जाते. GST अंतर्गत CGST,

SGST आणि IGST असे तीन प्रकारचे कर लागू करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये महसूल वाटपाची योग्य व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

GST लागू करण्यामागील मुख्य उद्देश करप्रणाली सुलभ करणे, करचोरी कमी करणे, व्यापार सुलभ करणे आणि देशामध्ये एकसंध राष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण करणे हा होता. GST मुळे लॉजिस्टिक्स खर्च कमी झाला, कर संकलनात वाढ झाली आणि डिजिटल व्यवहारांना चालना मिळाली. त्यामुळे GST हा भारताच्या आर्थिक सुधारणांमधील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो.

GST ची संकल्पना :

GST म्हणजे वस्तू आणि सेवांवर आकारला जाणारा अप्रत्यक्ष कर आहे. हा कर ग्राहकांकडून वसूल केला जातो आणि सरकारकडे जमा केला जातो.

GST मध्ये तीन प्रकारचे कर असतात:

1. **CGST (Central Goods and Services Tax)** – केंद्र सरकारद्वारे आकारला जाणारा कर
2. **SGST (State Goods and Services Tax)** – राज्य सरकारद्वारे आकारला जाणारा कर
3. **IGST (Integrated Goods and Services Tax)** – आंतरराज्य व्यवहारांवर आकारला जाणारा कर

GST प्रणालीमध्ये **Input Tax Credit (ITC)** ही महत्वाची संकल्पना आहे. यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत दिलेला कर पुढील टप्प्यावर समायोजित करता येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. GST ची संकल्पना आणि रचना समजून घेणे.
2. GST चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
3. GST मुळे उद्योग आणि व्यापार क्षेत्रात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
4. GST चे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम समजून घेणे.
5. भविष्यातील सुधारणा सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी **Secondary Data** चा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत:

- पुस्तके
- संशोधन लेख (Research Journals)
- सरकारी अहवाल
- आर्थिक सर्वेक्षण

- इंटरनेट स्रोत

या माहितीच्या आधारे GST चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम विश्लेषित करण्यात आला आहे.

GST लागू करण्याची गरज :

GST लागू करण्यापूर्वी भारतात विविध अप्रत्यक्ष कर होते. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत होत्या.

मुख्य समस्या:

1. करांची दुहेरी आकारणी
2. वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये वेगवेगळे कर
3. व्यापारातील अडथळे
4. करप्रणालीतील गुंतागुंत
5. करचोरी

या सर्व समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी GST लागू करण्यात आला.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर GST चे सकारात्मक परिणाम :

1. करप्रणाली सुलभ झाली

GST मुळे अनेक अप्रत्यक्ष कर रद्द झाले आणि एकच कर प्रणाली लागू झाली. त्यामुळे करप्रणाली अधिक सुलभ झाली.

2. कर महसूलात वाढ

GST मुळे करप्रणाली अधिक पारदर्शक झाली आणि करदात्यांची संख्या वाढली. त्यामुळे सरकारच्या महसूल संकलनात वाढ झाली.

3. व्यापार सुलभ झाला

GST लागू झाल्यानंतर राज्यांच्या सीमेवरील कर अडथळे कमी झाले. त्यामुळे व्यापार आणि उद्योग क्षेत्राला चालना मिळाली.

4. लॉजिस्टिक्स खर्च कमी झाला

राज्य सीमेवरील चेकपोस्ट हटवल्यामुळे माल वाहतूक जलद झाली आणि लॉजिस्टिक्स खर्च कमी झाला.

5. डिजिटल अर्थव्यवस्था मजबूत झाली

GST पूर्णपणे डिजिटल प्रणालीवर आधारित आहे.

उदा.:

- ऑनलाइन रिटर्न
- ई-वे बिल

- ई-इन्व्हॉइस

यामुळे डिजिटल व्यवहार वाढले.

GST चे नकारात्मक परिणाम :

1. लघु उद्योगांवर परिणाम

लहान व्यापाऱ्यांना GST च्या डिजिटल प्रक्रियेशी जुळवून घेणे कठीण गेले.

2. अनेक कर दर

भारतामध्ये GST चे अनेक कर दर आहेत:

- 0%
- 5%
- 12%
- 18%
- 28%

यामुळे करप्रणाली काही प्रमाणात गुंतागुंतीची राहिली.

3. सुरुवातीच्या अंमलबजावणीत अडचणी

GST लागू झाल्यानंतर सुरुवातीला तांत्रिक समस्या आणि नियमांमध्ये बदल झाल्यामुळे व्यापाऱ्यांना अडचणी आल्या.

विविध क्षेत्रांवर GST चा प्रभाव :

1. उत्पादन क्षेत्र

GST मुळे उत्पादन क्षेत्रात Input Tax Credit मिळाल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला.

2. सेवा क्षेत्र

सेवा क्षेत्रावर GST चा मोठा प्रभाव पडला कारण पूर्वी सेवा कर वेगळा होता.

3. कृषी क्षेत्र

बहुतेक कृषी उत्पादने GST मधून मुक्त असल्यामुळे शेतकऱ्यांवर थेट परिणाम कमी झाला.

4. ई-कॉमर्स क्षेत्र

ई-कॉमर्स कंपन्यांना GST नोंदणी अनिवार्य करण्यात आली. त्यामुळे ऑनलाइन व्यापार अधिक पारदर्शक झाला.

GST आणि आर्थिक विकास :

वस्तू व सेवा कर (GST) हा भारताच्या करप्रणालीतील एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक सुधार मानला जातो. GST लागू करण्यामागील मुख्य उद्देश म्हणजे देशातील करप्रणाली सुलभ करणे, करांची दुहेरी आकारणी टाळणे आणि व्यापारास चालना देणे हा होता. 1 जुलै 2017 रोजी GST लागू झाल्यानंतर भारतामध्ये एकसंध राष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण झाली, ज्यामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली.

GST मुळे देशातील विविध अप्रत्यक्ष कर रद्द करण्यात आले आणि एकच करप्रणाली लागू करण्यात आली. यामुळे उद्योग आणि व्यापार क्षेत्राला मोठा फायदा झाला. पूर्वी विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळे कर आणि नियम असल्यामुळे व्यापार करताना अनेक अडचणी येत होत्या. परंतु GST लागू झाल्यानंतर करप्रणाली अधिक सुलभ झाली आणि वस्तू व सेवांची देवाणघेवाण अधिक सोपी झाली.

GST मुळे लॉजिस्टिक्स आणि वाहतूक क्षेत्रातही सुधारणा झाली आहे. राज्यांच्या सीमेवरील चेकपोस्ट हटवण्यात आल्यामुळे मालवाहतुकीचा वेळ कमी झाला आणि वाहतूक खर्च कमी झाला. त्यामुळे उद्योगांचे उत्पादन आणि वितरण अधिक कार्यक्षम झाले. तसेच GST प्रणालीमध्ये Input Tax Credit (ITC) मिळत असल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आणि उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढली.

GST मुळे सरकारच्या कर महसुलात देखील वाढ झाली आहे. डिजिटल करप्रणालीमुळे कर व्यवहार अधिक पारदर्शक झाले आणि करचोरी कमी होण्यास मदत झाली. यामुळे सरकारला विकासासाठी अधिक आर्थिक संसाधने उपलब्ध झाली.

तसेच GST मुळे डिजिटल व्यवहारांना चालना मिळाली आहे. ऑनलाइन रिटर्न, ई-वे बिल आणि ई-इन्व्हॉइस यांसारख्या प्रणालीमुळे आर्थिक व्यवहार अधिक आधुनिक आणि पारदर्शक झाले आहेत. त्यामुळे GST हा भारताच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. योग्य सुधारणा आणि प्रभावी अंमलबजावणीमुळे भविष्यात GST भारतीय अर्थव्यवस्थेला अधिक मजबूत बनवू शकतो.

GST ची आव्हाने :

GST प्रणालीमध्ये काही आव्हाने अजूनही आहेत:

- GST लागू झाल्यानंतर सुरुवातीच्या काळात अनेक तांत्रिक अडचणी निर्माण झाल्या.
- GST पोर्टलवरील समस्या आणि सर्व्हर डाऊन होण्यामुळे करदात्यांना रिटर्न भरताना अडचणी आल्या.
- GST मध्ये असलेले अनेक करदर करप्रणाली काही प्रमाणात गुंतागुंतीची बनवतात.
- लघु आणि मध्यम उद्योगांना डिजिटल प्रणालीशी जुळवून घेणे कठीण गेले.
- GST नियमांमध्ये वारंवार बदल झाल्यामुळे व्यापाऱ्यांमध्ये गोंधळ निर्माण झाला.
- काही वस्तूंवर जास्त करदर असल्यामुळे ग्राहकांवर आर्थिक भार वाढला.
- Input Tax Credit (ITC) मिळवण्याची प्रक्रिया काही वेळा गुंतागुंतीची ठरते.
- ग्रामीण भागातील व्यापाऱ्यांना इंटरनेट आणि तांत्रिक सुविधांचा अभाव जाणवतो.

- केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील महसूल वाटपाबाबत काही वेळा मतभेद निर्माण होतात.
- या सर्व आव्हानांवर योग्य उपाययोजना केल्यास GST प्रणाली अधिक प्रभावी होऊ शकते.

सुधारणा आणि भविष्यातील दिशा :

GST अधिक प्रभावी करण्यासाठी पुढील सुधारणा आवश्यक आहेत:

- GST प्रणाली अधिक प्रभावी करण्यासाठी करदरांची रचना सोपी आणि स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.
- सध्या असलेले अनेक करदर कमी करून करप्रणाली सुलभ केली पाहिजे.
- लघु आणि मध्यम उद्योगांना GST संबंधी अधिक प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन देणे गरजेचे आहे.
- डिजिटल करप्रणाली अधिक मजबूत आणि सुरक्षित करणे आवश्यक आहे.
- GST पोर्टलवरील तांत्रिक अडचणी कमी करून प्रणाली अधिक स्थिर करणे गरजेचे आहे.
- कर नियमांमध्ये वारंवार बदल टाळून स्थिर धोरणे तयार करणे महत्वाचे आहे.
- करदात्यांसाठी रिटर्न भरण्याची प्रक्रिया अधिक सोपी केली पाहिजे.
- करचोरी रोखण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आवश्यक आहे.
- केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये चांगला समन्वय ठेवणे महत्वाचे आहे.
- या सुधारणा केल्यास GST भविष्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अधिक उपयुक्त ठरेल.

निष्कर्ष :

GST हा भारताच्या आर्थिक इतिहासातील एक महत्वाचा कर सुधार आहे. यामुळे देशामध्ये एकसंध करप्रणाली निर्माण झाली आणि व्यापार सुलभ झाला. GST मुळे कर संकलन वाढले, करप्रणाली पारदर्शक झाली आणि डिजिटल व्यवहार वाढले.

तथापि, सुरुवातीच्या काळात काही अडचणी निर्माण झाल्या, विशेषतः लघु उद्योगांसाठी. योग्य सुधारणा आणि धोरणात्मक बदलांमुळे GST भविष्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्वाची भूमिका बजावू शकतो.

संदर्भ :

1. भारत सरकार, वित्त मंत्रालय – *Goods and Services Tax (GST) संबंधित अधिकृत माहिती*.
2. **Economic Survey of India** – भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वार्षिक अहवाल.
3. **GST Council Reports** – GST संबंधित धोरणे व निर्णय यांची माहिती.

4. Mishra, P. (2018). *Impact of GST on Indian Economy*, International Journal of Research.
5. Agarwal, S. (2019). *Goods and Services Tax in India*, Taxmann Publications.
6. Singhanian, V. K. (2020). *Students Guide to GST and Customs Law*.
7. **Economic Times** – GST संबंधित आर्थिक बातम्या व विश्लेषण.
8. **Business Standard** – भारतीय अर्थव्यवस्था व GST विषयक माहिती.
9. विविध संशोधन जर्नल्समधील GST विषयावरील संशोधन लेख.
10. इंटरनेटवरील शैक्षणिक संकेतस्थळे आणि आर्थिक अभ्यास अहवाल.

भंडारा जिल्ह्यातील महिला नेतृत्वासमोरील आव्हाने आणि संधी:**एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण****सौरभ रोशन चव्हाण**

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

प्रस्तुत संशोधन निबंध महाराष्ट्र राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला नेतृत्वाची स्थिती, त्यांना येणारी आव्हाने आणि उपलब्ध संधी यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे हा आहे. भारतातील ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले असून महाराष्ट्रात २०११ ला हेच आरक्षण ५०% पर्यंत वाढविण्यात आले आहे. या धोरणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना राजकारणात सहभाग घेण्याची संधी निर्माण झाली आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व बाढले असले तरी त्यांच्या नेतृत्वासमोर विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आव्हाने आढळून येतात. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, शिक्षणाची कमतरता, आर्थिक मर्यादा, कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप आणि राजकीय अनुभवाचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने आहेत. अनेक वेळा महिलांच्या नावावर पद असले तरी निर्णय प्रक्रियेत पुरुषांचा प्रभाव दिसून येतो.

तथापि, आरक्षण धोरण, शिक्षणाचा प्रसार, स्वयंसेवी संस्था, महिला बचत गट आणि शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांच्या नेतृत्वाला नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. महिला प्रतिनिधी स्थानिक विकासाच्या प्रश्नांवर जसे की आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि महिला कल्याण- अधिक संवेदनशीलतेने कार्य करताना दिसतात.

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, योग्य प्रशिक्षण, सामाजिक पाठबळ आणि आर्थिक सशक्तीकरण मिळाल्यास महिलांचे नेतृत्व अधिक प्रभावी होऊ शकते आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेत त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान वाढू शकते. त्यामुळे महिला नेतृत्व हे केवळ राजकीय प्रतिनिधित्व नसून ग्रामीण समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन ठरू शकते.

बीज शब्द

महिला नेतृत्व, स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला सशक्तीकरण, ग्रामीण राजकारण, भंडारा जिल्हा, पंचायत राज व्यवस्था, आरक्षण धोरण

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण प्रशासनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या संस्थांद्वारे स्थानिक स्तरावर विकासात्मक कामे राबविली जातात. लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मजबूत करण्यासाठी आणि समाजातील सर्व घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळवून देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. विशेषतः महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना देण्यासाठी भारतीय संविधानातील ७३ व्या घटनादुरुस्ती (1992) नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात पुढे हे आरक्षण वाढवून ५० टक्के करण्यात आले आहे.

या धोरणामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करण्याची मोठी संधी मिळाली. महिलांनी केवळ मतदार म्हणूनच नव्हे तर निवडून आलेल्या प्रतिनिधी म्हणूनही स्थानिक प्रशासनात महत्वाची भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला आणि ग्रामीण विकासाच्या अनेक प्रश्नांकडे नव्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले.

भंडारा जिल्हा हा महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील एक महत्वाचा जिल्हा असून येथे प्रामुख्याने ग्रामीण लोकसंख्या आढळते. या जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी त्यांच्या नेतृत्वासमोर विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आव्हाने अजूनही अस्तित्वात आहेत. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, शिक्षणाची कमतरता, आर्थिक अवलंबित्व आणि राजकीय अनुभवाचा अभाव या घटकांमुळे महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेवर काही प्रमाणात मर्यादा येतात.

तथापि, आरक्षण धोरण, शिक्षणाचा प्रसार, महिला बचत गट, स्वयंसेवी संस्था आणि शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांच्या नेतृत्वाला प्रोत्साहन मिळत आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजात महिलांचे नेतृत्व केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरते मर्यादित न राहता सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनत आहे.

या पार्श्वभूमीवर "भंडारा जिल्ह्यातील महिला नेतृत्वासमोरील आव्हाने आणि संधी: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण" या संशोधनाचा उद्देश स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या नेतृत्वाची स्थिती, त्यांना येणारी प्रमुख आव्हाने आणि उपलब्ध संधी यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात भंडारा जिल्ह्यातील महिला नेतृत्वासमोरील आव्हाने आणि संधी यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या वाढत्या सहभागामुळे ग्रामीण राजकारणात महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत आहेत. आरक्षण धोरणामुळे महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्वाची संधी उपलब्ध झाली असली तरी सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा त्यांच्या नेतृत्वावर मोठा प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते.

भंडारा जिल्ह्याच्या सामाजिक आणि राजकीय पार्श्वभूमीचा विचार करता, महिलांच्या नेतृत्वाचा प्रवास हा केवळ राजकीय सहभागापुरता मर्यादित नसून तो सामाजिक परिवर्तनाशीही जोडलेला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढत असताना त्यांना येणाऱ्या अडचणी, कुटुंबीयांचा प्रभाव, पितृसत्ताक मानसिकता तसेच राजकीय आणि प्रशासकीय अनुभवाचा अभाव यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

या पार्श्वभूमीवर भंडारा जिल्ह्यातील महिलांच्या नेतृत्वाचा विकास, त्यासमोरील प्रमुख आव्हाने तसेच उपलब्ध संधी यांचा चिकित्सक आणि विश्लेषणात्मक आढावा घेणे हा प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. तसेच महिलांच्या नेतृत्वामुळे स्थानिक प्रशासन आणि ग्रामीण विकास प्रक्रियेत कोणते बदल घडून येत आहेत, याचा अभ्यास करून महिला सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेला समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

भंडारा जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्था मधील महिला नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.

* २०१२, २०१७ आणि २०२२ मधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा तुलनात्मक विश्लेषण करणे.

महिलांना उपलब्ध संधी आणि आरक्षणाच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

महिला नेतृत्वामुळे ग्रामीण विकास प्रक्रियेत झालेल्या बदलांचे परीक्षण करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी मिश्र संशोधन पद्धती (Mixed Method) वापरण्यात आली आहे.

द्वितीयक स्रोत (Secondary Sources):

महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोगाची आकडेवारी, मागील निवडणूक अहवाल, वर्तमानपत्रांतील विश्लेषणे तसेच राजकीय साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

*** तुलनात्मक पद्धतः**

मागील स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या निवडणुकांमधील (२०१२, २०१७ आणि २०२२) आकडेवारीचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

*** निरीक्षण पद्धतः**

स्थानिक पातळीवरील महिला प्रतिनिधींच्या कार्यपद्धती, प्रचार पद्धती तसेच महिलांचे नेतृत्व यांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष निरीक्षण करण्यात आले आहे.

माहितीचे विश्लेषण

अ) महिलांचा निवडणुकीतील वाढता प्रभाव

२०१२ आणि २०१७ च्या स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये २५ ते २६ महिला ह्या जिल्हा परिषदेवर निवडून आल्या. महिलांनी आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित प्रश्नावर सक्रिय भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली. महिला आरक्षणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत महिलांचा वाढलेला प्रभाव दिसून आले.

ब)) महिला नेतृत्वासमोरील प्रमुख आव्हाने**(१) पितृसत्ताक सामाजिक रचना**

ग्रामीण समाजात अजूनही पुरुषप्रधान विचारसरणी आढळते. त्यामुळे महिलांना स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मर्यादित असते. अनेक वेळा निवडून आलेल्या महिलांच्या जागी त्यांचे पती किंवा कुटुंबातील पुरुष निर्णय घेतात (याला 'सरपंच पती' किंवा 'प्रॉक्सी राजकारण' म्हणतात).

(२) शिक्षण व राजकीय ज्ञानाची कमतरता

ग्रामीण भागात अनेक महिलांना प्रशासन, अर्थसंकल्प, विकास योजना यांची माहिती कमी असते. त्यामुळे प्रभावी नेतृत्व निर्माण होण्यास अडथळा निर्माण होतो.

(३) आर्थिक मर्यादा

निवडणूक लढवण्यासाठी आर्थिक साधने आवश्यक असतात. अनेक महिला आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबावर अवलंबून असल्यामुळे स्वतंत्र राजकीय निर्णय घेणे कठीण होते.

(४) जातीय राजकारणाचा प्रभाव

भंडारा जिल्ह्यात राजकारणावर जातीय समीकरणांचा प्रभाव आहे. त्यामुळे महिलांचे नेतृत्व अनेकदा जातीय गटांवर अवलंबून राहते.

(क) महिला नेतृत्वासाठी उपलब्ध संधी**(१) ५०% आरक्षणामुळे वाढलेली राजकीय संधी :**

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५०% आरक्षण असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात महिला निवडून येत आहेत.

(२) सरकारी योजना व प्रशिक्षण

महिला व बालविकास विभाग आणि इतर सरकारी योजनांद्वारे महिलांना प्रशिक्षण, आर्थिक मदत आणि स्वावलंबनाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत

(३) सामाजिक जागरूकता वाढ

शिक्षण, स्वयंसेवी संस्था आणि महिला बचत गटांमुळे महिलांमध्ये नेतृत्व कौशल्य वाढत आहे.

(४) विकासाच्या प्रश्नांवर महिलांची भूमिका

पाणी, आरोग्य, शिक्षण, महिला सुरक्षा, पोषण या विषयांवर महिला प्रतिनिधी अधिक संवेदनशीलपणे काम करतात.

निष्कर्ष

भंडारा जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या नेतृत्वाचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की, महिलांना राजकारणात सहभागी होण्यासाठी आरक्षणामुळे मोठी संधी निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५०% आरक्षण लागू झाल्यामुळे अनेक महिलांना जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व मिळाले आहे. त्यामुळे ग्रामीण प्रशासनात महिलांचा सहभाग वाढला असून विकास प्रक्रियेत त्यांची भूमिका अधिक प्रभावी झाली आहे.

तथापि, या नेतृत्वासमोर अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक आव्हाने अजूनही अस्तित्वात आहेत. ग्रामीण समाजातील पितृसत्ताक मानसिकता, कुटुंबीयांचा हस्तक्षेप, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक मर्यादा आणि राजकीय अनुभवाचा अभाव यामुळे अनेक महिला प्रतिनिधींना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यात अडचणी येतात. काही वेळा महिला प्रतिनिधींच्या नावावर सत्ता असली तरी प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रिया पुरुषांकडे असते. त्यामुळे महिलांच्या वास्तविक सशक्तीकरणात मर्यादा निर्माण होतात.

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहिले असता, महिलांचे नेतृत्व केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक बदलाचेही प्रतीक आहे. महिला प्रतिनिधी स्थानिक विकासाच्या प्रश्नांवर

जसे की पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि महिला कल्याण-अधिक संवेदनशीलपणे काम करताना दिसतात. त्यामुळे ग्रामीण विकास प्रक्रियेत महिलांचे नेतृत्व सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास सक्षम आहे.

भविष्यात महिला नेतृत्व अधिक प्रभावी होण्यासाठी महिलांना राजकीय प्रशिक्षण, शिक्षण, आर्थिक सशक्तीकरण आणि सामाजिक पाठबळ देणे आवश्यक आहे. तसेच प्रशासन आणि स्वयंसेवी संस्थांनी महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेला प्रोत्साहन देणारे कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे.

अशा प्रकारे, भंडारा जिल्ह्यातील महिला नेतृत्व हे ग्रामीण राजकारणातील परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन ठरू शकते. योग्य संधी, प्रशिक्षण आणि सामाजिक पाठबळ मिळाल्यास महिलांचे नेतृत्व अधिक मजबूत होऊन ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासात मोठे योगदान देऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) महाराष्ट्र शासन (२०२१), महाराष्ट्र जिल्हा परिषद निवडणूक अहवाल, मुंबई.
- २) भारत सरकार (१९९२), भारतीय संविधानातील ७३ वी घटनादुरुस्ती, भारत सरकार प्रकाशन, नवी दिल्ली.
- ३) भंडारा जिल्हा परिषद (२०२२), भंडारा जिल्हा परिषद निवडणूक अहवाल, भंडारा.
- ४) पंचायत राज मंत्रालय, भारत सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील अहवाल, नवी दिल्ली.
- ५) जाधव नारायण (२०१२), भारतीय राज्यव्यवस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
- ६) पाटील बी. बी. (२०१५), पंचायतराज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ७) पाटील व्ही. बी. (२०१८), ग्रामीण समाजशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
- ८) गायकवाड एस. एम. (२०१४), महिला सशक्तीकरण आणि पंचायत राज, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ९) ओमवेट गेल (२००६), दलित आणि लोकशाही क्रांती, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

दलित साहित्यातील स्त्री संतकवयित्रींचे योगदान**संशोधक , कु. ज्योती आ. इंगळे**

तायवाडे कॉलेज कोराडी

jyotianagha30@gmail.com**डॉ. राजेंद्र र. वाटाणे**

मार्गदर्शक ,प्राध्यापक मराठी विभाग, तायवाडे कॉलेज कोराडी

गोषवारा :-

दलित साहित्य हे दलितांच्या व्यथा वेदना व्यक्त करणारे साहित्य आहे. दलित साहित्य हे सामाजिक जाणिवेतून आणि दलित आत्मभानाने निर्माण झालेले आहे. दलित साहित्याची चळवळ ही महाराष्ट्राच्या जीवनातील अपूर्व आणि असामान्य महत्त्वाची घटना होय. हजारो वर्ष मूक राहिलेल्या तरी त्यांच्या अंतःकरणातील व्यथा वेदना आणि विद्रोह यांना या चळवळीमुळे शब्दरूप मिळाले. त्यातून निर्माण झालेल्या दलित साहित्याने एक नवा शशक्त स्तोत्र मराठी साहित्यात आणून सोडला. दलित साहित्यामध्ये माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार केला गेला. वंश, जाती श्रेष्ठत्वाला कडाडून विरोध करण्यात आला आहे. दलित साहित्य हे जीवननिष्ठ आहे. ते तंत्रवाद आणि अन्य वाङ्मयीन संकल्पनेपेक्षा वेगळे आहे. दलित साहित्य दलितांच्या पद्धतीत आणि अन्यायग्रस्त जीवनाचे दर्शन घडविणारे साहित्य आहे. दलित साहित्याचा हेतू माणसाच्या न्यायाच्या व हक्काच्या मूल्यांना कलाकृतीतून आविष्कृत करणे हाच आहे.

या दलित साहित्यामध्ये संत चोखामेळा, संत कर्ममेळा, स्त्री संत कवयित्रींमध्ये संत सोयराबाई, संत निर्मळा आणि संत कान्होपात्रा यांनी आपल्या व्यथा आणि वेदना व्यक्त केलेल्या आहेत. मध्ययुगीन काळामध्ये त्यांना समाजापासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते. स्पृश्य अस्पृश्य, भेदाभेद आणि जातीव्यवस्थेच्या कर्मठपणामुळे त्यांना विठ्ठलाच्या मंदिरात जाण्याचा अधिकार नव्हता. खऱ्या दलित साहित्याची सुरुवात या सर्व दलित संत आणि संत कवयित्री यांच्यापासून झालेली दिसते. या संशोधन पत्रिकेत मी या सर्व संत कवयित्रींच्या कार्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बीजशब्द :- मानवतावाद, जीवनमूल्ये, सामाजिक बांधिलकी, गुलामगिरी, जातीयवाद, शोषित आणि पीडित समाज, दलित जीवन, दलित भावविश्व, आत्मभान, दलित विचारसृष्टी.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र हे संतांची पवित्र व पावन भूमी आहे. या संतांच्या भूमीमध्ये दलित साहित्यातील आत्मभान आणि आत्मजाणीव निर्माण करण्याकरिता संत कवयित्री संत सोयराबाई आणि संत निर्मळा यांचे स्थान अनमोल आहे. या सर्व संत कवयित्रींनी स्वतःच्या जीवनात आलेल्या व्यथा, वेदना, सामाजिक परिस्थिती, जातीभेद आणि स्पृश्य अस्पृश्य या सर्वांविरुद्ध आवाज उठविला आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थिती हे अतिशय गंभीर आणि भेदाभेद असलेली होती.

संत सोयराबाई स्वतःला 'चोख्याची महारी' असे म्हणवून घेणाऱ्या 'संत चोखोबांची पत्नी'. श्रीसकलसंतगाथेमध्ये संत सोयराबाईच्या नावावर बासष्ट अंभंग आहेत. सोयराबाई ही चोखोबांच्या सांसारिकच नव्हे तर पारमार्थिक, आध्यात्मिक जीवनातही समरस, एकरूप झाली होती. परमेश्वर भक्तीत तल्लीन होऊन तिने आपले आध्यात्मिक जीवनातही तसेच सामाजिक अनुभव आपल्या अंभंगांतून व्यक्त केले आहेत.

वारकरी संप्रदायामध्ये इतर संतांच्या तुलनेत या संत कवयित्रींना सामाजिक अवहेलना स्पृश्य अस्पृश्य भेदाभेद या परिस्थितीला सामोरे जावे लागले त्यातून त्यांनी त्यांच्या आचार विचार, त्यांच्या अंभंगातून या दलित साहित्यामध्ये स्वतः चे एक वेगळे स्थान निर्माण केलेले आहे.

त्यांच्या अंभंगातून त्यांचे कवित्व, विठ्ठलाविषयी समर्पणभाव, भावनाशीलवृत्ती, समाजाविरुद्ध उठविलेला आवाज इत्यादींचा साक्षात्कार घडतो. तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती विरुद्ध आणि भेदाभेद अस्पृश्यता याविषयी त्यांनी आवाज उठवलेला आहे. त्यांच्या अंभंगातून व्यक्त होणारा अर्थ भाव व्यथावेदना ह्या मानवी मनाला खोल दरी पाडणाऱ्या आहेत. त्यांच्या अंभंगातून सामाजिक जाणीव माणुसकी विषयी आलेला कटू अनुभव व्यक्त होतो.

देहासी विटाळ म्हणती सकळ आत्मा तो निर्मळ शुध्दबुद्ध ॥

देहीचा विटाळ देहीच जन्मला सोवळा तो झाला कवण धर्म ॥

(श्रीसकलसंतगाथा संत सोयराबाई अंभंग क्र.६)

असे सोयराबाई म्हणतात. देह हा विटाळाने बनलेला असून आत्मा निर्मळ आहे. कोणताही धर्म सोवळा नाही. एक अनामिक श्रद्धा, विश्वास सोयराबाईंचा विठठलावर होता. प्रापंचिक आणि आध्यात्मिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर अनेक अडचणी समोर असताना देखील या चोख्याच्या महारीने हार न मानता समाजाशी धीराने संघर्ष केला. “संसारातल्या सगळ्या पसा-याची वैयर्थता तर ती वारंवार अनुभवत राहिली आणि त्यातूनच ती मनाने मोकळी होत गेली”.^१

अवघे सुखाचे सांगती। दुःख होतां पळती आपोआप॥१॥
भार्यापुत्र भगिनी माता आणि पिता। हे अवघे सर्वथा सुखाचेचि॥२॥
इष्ट आणि मित्र स्वजन सोयरो। सुखाचे निधीरिं आप्तवर्ग ॥३॥
अंतकाळी कोण नये बरोबरी। म्हणतसे महारी चोखियाची ॥४॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. २०)

संत सोयराबाईच्या प्रस्तुत चार चरणाच्या अभंगातून माणसाच्या जीवनात जोपर्यंत सुख, संपत्ती व ऐश्वर्य असते तोपर्यंत आपले सर्वच, सगेसोयरे व इष्ट मित्र सर्व सुखाचा उपभोग घेण्यासाठी सोबत असतात, परंतु विपरित वाईट परिस्थितीत दुःखाच्या वेळी मात्र यांपैकी कोणीही सोबतीला, सहकार्याला नसतात. माणसाच्या अंतकाळी कोणीही नसून एकटयालाच या जगातून जावे लागते. मानवी जीवनाची हीच सत्यता प्रतिपादन करतात.

आमुचें सुख दुःख कोण दुजा वारी। तुम्हीच श्रीहरी मायबाप ॥१॥
तुमच्या उच्छिष्टाची धरोनियां आस। बैसले रात्रंदिवस धरणेकरी ॥२॥
परी तुम्हां नये आमुची करूणा। केधवा येईल मना तुमचिया ॥३॥
कामक्रोध लोभ मदमत्सर वैरी। हे झडकरी वारी मायबाप ॥४॥
म्हणोनी धरिलें तुमचे पदरा। म्हणतसे सोयरा चोखियाची ॥५॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. ३२)

संतसोयराबाईच्या प्रस्तुत पाच चरणाच्या अभंगातून पांडुरंगा आमच्या सुखदुःखाचे आपल्या शिवाय तारणहार कोणी ही नसून आपण माझे मायबाप आहात. आपल्याकडून मिळणा-या प्रसादाच्या प्रतिकेत आस लावून बसलो आहोत. रात्रंदिवस प्रतिकेत आहोत. आमची दया आपणांस केव्हा येणार आहे. तेच माझ्या या संसारातील वैरी आहेत. त्यामुळे माझा नाश होणार आहे. आपण तर माझे मायबाप आहात.

आणिक देवाचें न करा साधन। वायां होय शीण आदि अंतीं ॥१॥
आपुलिया पोटा आणि कां पीडिती। तें काय पुरविती मन इच्छा ॥२॥
रोटी सुठीलागीं पिडिताती जगा। हेचि त्यांचें अंगा देवपण ॥३॥
म्हणोनी तयांचे नका पडूं भरी। म्हणतसे महारी चोखियाची ॥४॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. ३९)

संत सोयराबाईंच्या प्रस्तुत चार चरणांच्या अभंगातून ईश्वराचे नाम साधने व्यतिरिक्त इतर कोणतेही साधनाचा वापर करू नये. उगीच त्यामध्ये वेळ वाया जात असून सुरुवातीस व शेवटी शीण प्राप्त होणार आहे. इतर देवता इच्छा पूर्ण करू शकत नाहीत. त्यांच्या मध्ये कोणते ही देवपण नसते, असे प्रतिपादन केले आहे. स्वतःच्या पोटासाठी इतरांना दुःख देण्याचे काम मात्र करीत असतात. स्वतःची इच्छा पूर्ण झाली नसतांना इतरांच्या इच्छा कसे काय पूर्ण करणार आहेत. फक्त देखावा आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. म्हणून पांडुरंगाचे नाम हे सर्वश्रेष्ठ उपयुक्त साधन आहे. ज्याद्वारे माणसाला ईश्वराचे प्राप्ती, मोक्ष व मुक्ती प्राप्त होते, म्हणून ईश्वरीय नाम साधनेची कास धरावी.

डॉ. र. बा. मंचरकर म्हणतात “आधुनिक जीवन मूल्यांशी जवळ जाणारी काही मूल्ये संतसहित्यात दिसतात. चंद्रभागेच्या बाळवंटात भक्तभाविकांना आपल्यातील उच्चनीच भावचा विसर पडतो आणि त्यांच्यात आध्यात्मिक अर्थाने का होईना समतेचा आढळ होतो”^२ संतांनी सर्वांकडे आत्मौपम्य बुद्धीचे पाहिलेले आहे.

जनते आंधळे भुलले पै वांया॥सखया वांचोनियां॥१॥

भुललीं बापडी पार्यीं देणें बेडी॥कोण तोडातोडी करील त्यांची॥२॥

यमाची यातना होईलबा जेव्हा॥सोडविल तेव्हा कोण त्यासी॥३॥

याच लागी म्हणा रामकृष्ण हरी॥म्हणतसे महारी चोखियाची॥४॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. ९)

माणुस संसारात आल्यानंतर भुलून जातो पांडुरंगाची त्यास आठवण सुध्दा येत नाही. या भ्रमाच्या बेडीत अडकला जातो. आंधळा होऊन जातो, त्यास काहीही सूचित नाही, संसाराची ही बेडी कोण सोडवणार हा प्रश्न त्यास पडत असतो. जेव्हा यमराजाकडून यातना भोगावे लागतात, तेव्हा सोडविणारा फक्त पांडुरंग परमात्माच असतो.

डॉ. फडकुले म्हणतात “ त्याप्रमाणे हीच तडफड, कारुण्य तिच्या काव्यात उमटलेलं आहे. या दुःखाच्या वणव्यातही तिच्या ईश्वरावरील प्रेमाला कधी तडा गेला नाही. “अस्पृश्यतेचं अपमानित, लाजिरवाणे जीवन, आणि भक्तीच्या क्षेत्रातली असहय कुचंबणा जन्माचं दारिद्र्य व लाचारी या सर्व अवस्थांचे गडद रंग अस्पृश्य संतांच्या काव्यात उमटलेले आहेत. ”^३

किती किती बोलूं देवा॥किती करूं आतां हेवा॥१॥

बहु चाळवणा तूं होसी॥नाहीं कारे म्हणे मजसी॥२॥

आतां न धरीं तुमची भीडा॥मज नाहीं दुजी चाडा॥३॥

किती बोलू देवा।आतां राग न धरावा॥४॥

ही नित नव्हे वरी। म्हणे चोखियाची महारी॥५॥ (श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. २९)

संत सोयराबाई पांडुरंगाला म्हणतात, की पांडुरंगा मला आपला हेवा वाटत असून आपण आपल्या भाविकभक्तांच्या अंकित आहात व सहकार्यास धावून जात आहात. मी सुध्दा आपली निष्ठावंत भाविक भक्त आहे. माझ्यावर आपण असे नाराज का बरे आहात? आशेवर ठेवून मला भेट देत नाहीस. आपणांस मी किती विनवणी करावी तसेच किती बरे सांगावे आपण माझा राग मानू नये. आपल्याविषयी माझ्या मनात प्रेमभाव, भक्ती भरलेली आहे.

किती शिणताती प्रपंच परमार्थापरी न घडे सर्वथा हित कोणा ॥१॥

न घडे प्रपंच न घडे परमार्थान घडे चि स्वार्थ दोही सेविशीं ॥२॥

एकाची एकासन पडेचि गांठी।तेणें होय कश्टी सुखदुःखें ॥३॥

सोयरा चोखियाची म्हणे पंढरीराया।दंडवत पायां तुमचिया ॥४॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. ३०)

या मधून हित साधता येत नाही, त्यामुळे प्रपंच व परमार्थ घडत नाही व हित साधल्या जात नाही. प्रपंच व परमार्थाची गाठ एकत्र होत नसल्याने कष्टी होऊन सुखदुःख प्राप्त होत असते. अशा वेळी ईश्वरा दंडवत करीत असल्याचे प्रतिपादन करतात.

या प्रपंचातील व परमार्थातील अनेक समस्या, कटकटी, धावपळ, काबाड कष्टामुळे मनुष्य फार थकून जातो. तो फार वैतागून दुःखी कष्टी होतो. एवढे करून सुध्दा हित होईल याची शाश्वती नसते. त्यामुळे माणूस प्रपंच नीट करू शकत नाही. मनात भावभक्ती नसल्याने परमार्थ सुध्दा केल्या जात नाही. प्रपंच व परमार्थ ह्या दोन्ही बाबी वेगवेगळ्या असून प्रपंच कळला तर परमार्थ कळतोच असे नाही. परमार्थ करणारा हा मात्र प्रपंच करित असतो.

वाउगें घरदार वाउगा संसारा।वाउगें शरीर नाशिवंत॥१॥

एकनामसार वाउगा पसार।नामाचि निर्धार तरती जन॥२॥

वाउग्या या गोष्टी वाउग्या कल्पना।वाउग्या ब्रम्हज्ञाना कोण पुसे॥३॥

वाउग्या व्युत्पत्ती वा उग्या शब्द आटी।वाउग्या ज्ञानगोष्टी वोलू न काई॥४॥

वाउगें तें मन स्थिर नाही तरी।मग केंचा हरी मिळेतया॥५॥

वाउगें ते बोलबोलणें तोवरी।म्हणतसे महारी चोखियाची॥६॥

(श्रीसकलसंतगाथा संतसोयराबाई अभंग क्र. १०)

संत सोयराबाई म्हणतात संसारातील सर्व गोष्टी, कल्पना मिथ्या आहेत. फक्त ब्रम्हज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर इतर बाबी निरर्थक ठरतात असे प्रतिपादन करतात. माणसाचे शरीर नाशिवंत असून एक दिवस त्याचा नाश हणार असतो. ईश्वराचे नाम तत्वाने संपूर्ण मानवजातीचा उध्दार होऊन हा संसार सागर सहज पार केल्या जाऊ शकतो. म्हणून ईश्वराच्या चरणी काया, वाचा व मनाने समर्पित होऊन मन एकाग्र करावे, मनस्थिर ठेवावे एकदा का ब्रम्हज्ञान प्राप्त झाले की इतर सर्व निरर्थक ठरतात खोटया ज्ञान गोष्टी बोलण्यात काहीही अर्थ नसतो.

श्री.प्र.श्री.नेरुरकर म्हणतात, “दलित साहित्याची चळवळ ही एकठाम, सक्रिय, सर्जनात्मक नकारवादातून निर्माण झाली आहे. व्यवस्थाशून्य ‘नाहीरे’ वर्गाने व्यवस्थास्थितपद ‘आहेरे’ वर्गाच्या संकेत निष्ठ संकुचित साहित्यक सृष्टीला दिलेला तो खराखुरा पहिला हादरा आहे. तो हल्ला केवळ विघातक विध्वंसनाकडे जाणारा नसून तो विधायक सर्जनक्षमतेकडे व नवनिर्माण गर्भनव्यासाहित्यांव्यवस्थकडे जाणारा कांतीचा विस्फोट आहे. तो आक्रोश आहे तसेच ते एक अपरिहार्य इतिहासापेक्ष आक्रमणही आहे. ते आक्रमण आंधळे आक्रस्ताळे नसून मानवी विज्ञाननिष्ठेतून सहस्र डोळ्यांनी सभोवतालची विश्ववास्तवता न्याहाळणारे सावध व युगडोळस असे साहित्यक व सांस्कृतिक संक्रमण सुध्दा आहे.”^४

संत निर्मळा ही संत चोखोबाची बहिण आणि संत सोयराबाई यांच्या नणंद होय. श्रीसंकलसंतगाथेमध्ये संत निर्मळाचे एकूण २४ अभंग आहेत. हे सर्व कुटूंब विठठलाचे परम भक्त होते तत्कालीन समाज हा कर्मकांडामध्ये गुंतलेला होता. रितीरिवाज, पूजापाठ, स्पृश्य-अस्पृश्यभेदामध्ये जखडलेल्या समाजाला त्यांनी कडकडून विरोध केला. विठठलभक्ती आणि आपल्या आचारविचार, तत्त्वज्ञानाच्या जोरावर त्यांनी समाजाला अहिंसा आणि शांतीची नवी दिशा दाखविली.

सुख अणुमात्र नाही संसारी। सदाहाव भरी रात्रंदिवस॥१॥

न घडे नामाचे चिंतन। संतांचे पूजन न घडेचि॥२॥

न बैसे मन एकेठायी निश्चळ। सदा तळमळ अहोरात्र॥३॥

निर्मळा म्हणे चोखिया सुजाणा। पंढरीचा राणा जीवी धरी॥४॥

(श्रीसंकलसंतगाथा संत निर्मळा अभंग क्र. २)

“संत निर्मळाबाईंच्या प्रस्तुत चार चरणांच्या अभंगातून संसारामध्ये अणू एवढे सुध्दा सुख नसून सदैव हाव लागलेली असते. दलित संतांची कविता वैफल्यानं काळवंडून गेलेली दिसते”^५
पांडुरंगाच्या नामाचे चिंतन व संतांचे पूजन घडत नाही. एका ठिकाणी मन स्थिर राहत नसून दिवसरात्र संसाराची तळमळ चालली असते. संत चोखोबा, आपण सुजाण असून पंढरीचा विठोबाला जीवी धरले असल्याचे प्रतिपादन करतात.

चोखा म्हणे निर्मळेसी॥नाम गायें अहर्निशी॥
तेणें संसार सुखाचा॥इहपरलोक साचा॥
साधन हेंचि थोर असे। शांती दया क्षमा वसे॥
ऐकतांचि आनंदली॥निर्मळा म्हणजे मिठी चरणी घाली॥

(श्रीसकलसंतगाथा संत निर्मळा अभंग क्र. १६)

संत निर्मळाबाईंच्या प्रस्तुत अभंगातून संत चोखा संत निर्मळेला ‘नामगायें अहर्निशी’ पांडुरंगाचे नाम सर्वकाळ घेण्याचे सांगतात. ज्याद्वारे संसार सुखाचा होऊन जाईल. इंह व परलोकी हेच योग्य साधन आहे. दया, क्षमा व शांती त्यामुळेच प्राप्त होते हे ऐकून संत निर्मळाबाईंना आनंद झाल्याचे प्रतिपादन करतात.

जीवींचे साकडे वारी देवराया॥अहो पंढरीराया धांवा वेगीं॥१॥
कां बा मोकलतां शरण आलिया॥कां बा नये दया तुम्हांलागीं॥२॥
अनाथ परदेशी तुम्हाविण कोण॥सुखेसमाधान करा माझें॥३॥
तुमचिया पोटीं बहु बाब आहे। अधीर हा होय जीव माझा ॥४॥
निर्मळा म्हणे बोलण्याची माता॥माझा तों वृत्तांत निवेदिला॥५॥

(श्रीसकलसंतगाथा संत निर्मळा अभंग क्र. ४)

संत निर्मळाबाई पांडुरंगाला प्रार्थना करतात की, माझ्या जीवाच्या अडचणी सोडवण्यास धावत यावे. मी आपल्याला मनोभावे शरण आली आहे. हे कृपावंता माझ्यावर दया करा. मला आपल्यावाचून कुणीही नाही. आपल्या भेटीसाठी माझे मन आतूर झालेले आहे. आपण मला सुखसमाधान प्राप्त करून दयावे.

तिहीं त्रिभुवनीं विस्तारली कीर्ति॥तो हा श्रीपती उभा विटें॥१॥
अनाथाचा नाथ पतित पावना॥हें आम्हां वचन सांपडलें॥२॥
नामधारकाच्या लागेन चरणीं॥घेईन पायवाणी पोटभरी॥३॥

आनंदे निर्भर नाचेन महाद्वारीं|संत अधिकारा तेथींचे जे||४||

निर्मळा करी प्रेमाची आर्ती|करोनी श्रीपति वोवाळिता||५||

(श्रीसकलसंतगाथा संत निर्मळा अभंग क्र. ८)

पांडुरंगाची किर्ती ही स्वर्ग ,मृत्यु व पाताळ तिन्ही भुवनात पसरले आहे. असा हा किर्तीवान पांडुरंग हा विटेवर उभा आहे.हा पांडुरंग अनाथांचा पतितांचा पाठीराखा आहे. दुराचारी, पापी लोकांचा उध्दार करणारा आहे. या भक्तांचे वचन आम्हां भाविक भक्तांस सापडले आहे. जे पांडुरंगाचे नामस्मरण करतात त्यांचे सहकार्य करण्यास पांडुरंग सदैव तत्पर असतो. संत निर्मळाबाई म्हणतात, पंढरीच्या पांडुरंगाची महाद्वारी आनंदाने, प्रेमाने आरती करित असून मनोभावे त्यांना ओवाळणी घालीत आहे. कारण आम्ही त्यांचे भाविकभक्त आहोत.

रात्रंदिवस मन करी तळमळा|बहु हळहळ वाटे जिवा||१||

काय करू आता पाऊले न दिसती|पडलिसी गुंती न सुटे गळे||२||

बहु हा उबग आला संसाराचा|तोडा फासा याचा मायबापा||३||

निर्मळा म्हणे आता दुजेपण|चोखियाची आण तुम्हा असे||४||

(श्रीसकलसंतगाथा संत निर्मळा अभंग क्र. २०)

पांडुरंगा या संसारामध्ये मी इतकी गुंतून गेली आहे की, मला काहीही सुचत नाही काय करावे काहीही समजत नाही. दिवसरात्र या संसारात मन तळमळत आहे. तसेच ते मन हळहळ करीत आहे. कारण दुःख व निराशाच पदरी पडत आहे. या संसारातील ताप मी सहन करीत आहे. माझ्याजीवाला काहीही आनंद व शांती मिळत नाही. म्हणून मला या संसाराचा फार कंटाळा आला आहे. मी आपली भाविकभक्त असून काया वाचा व मनाने आपल्या चरणाशी समर्पित झाली आहे. आपण माझे मायबाप आहात या संसारातून मला सुखरूप बाहेर काढावे तसेच हा संसार आनंदाचा सुखाचा पार पाडण्यासाठी तारून जाण्यासाठी सहकार्य करावे. या संसाराचा फासा तोडून मला सुखी करावे. आपणास भावे शरण गेल्यामुळे मला आपल्या चरणाजवळ जागा द्यावी.

निष्कर्ष

स्त्री संतसाहित्यामुळे दलित साहित्याला एक नवी सुरुवात झाली स्त्री संतकवयित्रींनी केलेल्या संघर्शामुळे त्यांना स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण करता आली. त्यांना समाजाशी झुंज देऊन स्वतःच्या जाणीवा व्यक्त कराव्या लागल्या. आपापली प्रापंचिक आणि व्यावसायिक कर्तव्ये पार

पाडीत असतानाच संतांनी समाजप्रबांधनाचं काम केलं आहे त्यांची जातीपातीला गौणत्व देवून भक्तीला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली आहे. प्रमाणिकता, सहिष्णुता, अहिंसा,लीनता, त्याग, क्षमा, शांती, दया, अशा अनेक मूल्यांची व्यक्ती आणि समाज जीवनात नितांत गरज असते. या सर्व मुल्यांचा वस्तुपाठ समाजाला दिला आणि नविन मुल्ये रुजविली.

संदर्भ टिपा:-

१. तारा भवाळकर, स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्व, पृ. ७४
२. डॉ.र.बा. मंचरकर, श्रीवाणी (विशेषांक) २१ सप्टेंबर ते ऑक्टोबर २००६ पृ.१२
३. तत्रैव पृ.३२
४. नेरुरकर प्र.श्री. दलित साहित्याच्या प्रक्रिया व काही रुपरेखा, माय मराठी, ऑगस्ट, १९७५
५. निर्मलकुमार फडकुले, संतसाहित्य : सौंदर्य आणि सामर्थ्य पृ.३१

बदलती आर्थिक धोरणे (कर सुधारणा व डिजिटलायझेशन) आणि वाढत्या बेरोजगारीच्या पार्श्वभूमीवर विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे अध्ययन (२०१२-१३ ते पुढे)

शामराव तुळशीराम तभाने

संशोधक

डॉ. गजानन आर. सोमकुवर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, खापरखेडा

सारांश (Abstract)

विदर्भ हा महाराष्ट्राचा ऊर्जा-निर्मितीचा केंद्रबिंदु आहे. येथील औष्णिक विध्युत केंद्रांमध्ये वीज निर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणावर कंत्राटी कामगारांची (Contract Workers) नियुक्ती केली जाते. २०१२-१३ नंतरच्या दशकात भारतात जीएसटी (GST) सारख्या कर सुधारणा आणि 'कॅशलेस इंडिया' सारख्या डिजिटलायझेशनच्या प्रक्रियेने वेग घेतला. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये या बदलत्या आर्थिक धोरणांचा आणि वाढत्या बेरोजगारीचा विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर काय परिणाम झाला आहे, याचे चिकित्सक अध्ययन करण्यात आले आहे. वाढत्या बेरोजगारीमुळे मजुरीचे दर कमी राहणे, कंत्राटदारांकडून होणारे संभाव्य शोषण आणि डिजिटल साक्षरतेअभावी येणाऱ्या अडचणी यावर या संशोधनात प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

महत्वाचे शब्द (Keywords): कंत्राटी कामगार, औष्णिक विध्युत केंद्र, विदर्भ, आर्थिक धोरणे, जीएसटी, डिजिटलायझेशन, बेरोजगारी.

प्रस्तावना (Introduction)

विदर्भ हा महाराष्ट्राचा प्रमुख ऊर्जा निर्मिती करणारा विभाग मानला जातो. मुबलक कोळसा आणि पाण्याची उपलब्धता यामुळे या भागात अनेक मोठे औष्णिक विध्युत प्रकल्प उभारण्यात आलेले आहेत. राज्याच्या आणि देशाच्या औद्योगिक व आर्थिक विकासाला गती देण्याचे अत्यंत महत्वाचे काम हे ऊर्जा प्रकल्प करतात. या विशाल प्रकल्पांचे कामकाज चोवीस तास सुरळीत चालण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. परंतु, अलिकडच्या काळात जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे, आस्थापनांचा कल उत्पादन खर्च कमी करण्याकडे आणि व्यवस्थापकीय जबाबदाऱ्या टाळण्याकडे वाढला आहे. याचाच एक थेट परिणाम म्हणून, औष्णिक विध्युत केंद्रांमध्ये कायमस्वरूपी (Permanent) कामगारांऐवजी कंत्राटी कामगारांची

(Contract Workers) नियुक्ती करण्याची प्रवृत्ती वेगाने वाढली आहे. आजघडीला या केंद्रांतील बहुतांश जोखमीची आणि कष्टाची कामे कंत्राटी कामगारांच्याच खांद्यावर सोपवली जात आहेत.

कंत्राटी कामगार हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील असंघटित क्षेत्राचा एक मोठा आणि दुर्लक्षित भाग आहे. या कामगारांना कायमच आर्थिक आणि सामाजिक असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो. अल्प वेतन, नोकरीची कोणतीही शाश्वती नसणे, आणि पीएफ (PF), ईएसआय (ESI), बोनस किंवा वैद्यकीय सुविधा यांसारख्या मुलभुत सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव यामुळे त्यांचे आणि त्यांच्या कुटुंबाचे जीवनमान अत्यंत संघर्षमय असते.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य आधार २०१२-१३ नंतरच्या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेले मोठे बदल हा आहे. या कालखंडात भारताने अनेक दुरगामी आर्थिक आणि धोरणात्मक स्थित्यंतरे अनुभवली. एकीकडे 'डिजिटल इंडिया' आणि 'कॅशलेस अर्थव्यवस्था' यांसारख्या मोहिमांनी वेग घेतला, तर दुसरीकडे २०१७ मध्ये 'वस्तु व सेवा कर' (GST) सारख्या नवीन, गुंतागुंतीच्या कर प्रणालीची अंमलबजावणी झाली. शासनाने मध्यस्थांकडून होणारी आर्थिक पिळवणुक थांबवण्यासाठी कामगारांचे वेतन थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्याचे धोरण अनिवार्य केले. वरवर पाहता या धोरणांचा उद्देश पारदर्शकता आणणे आणि अर्थव्यवस्थेला आधुनिक रूप देणे हा होता. मात्र, प्रामुख्याने ग्रामीण आणि निमशहरी भागातून आलेल्या, तसेच 'डिजिटल साक्षरतेचा' (Digital Literacy) अभाव असलेल्या या कंत्राटी कामगारांच्या प्रत्यक्ष जीवनात या बदलत्या धोरणांचे काय पडसाद उमटले, हा या संशोधनाचा मुख्य गाभा आहे.

नवीन कर सुधारणांमुळे (GST) कंत्राटदारांचा अनुपालन खर्च (Compliance Cost) वाढला आहे, ज्याचा अप्रत्यक्ष बोजा खर्चात कपात करण्यासाठी कामगारांच्या वेतनावर किंवा त्यांच्या संख्येत कपात करून टाकला जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यातच भर म्हणून, देशभरात आणि विशेषतः विदर्भात वाढत्या बेरोजगारीचे संकट अधिक गडद झाले आहे. कृषी क्षेत्रातील अवनतीमुळे अनेक तरुण नाईलाजाने या औष्णिक केंद्रांकडे मजुरीसाठी वळत आहेत. कामगारांच्या या वाढत्या पुरवठ्यामुळे आणि रोजगाराच्या अपुऱ्या संधींमुळे कंत्राटी कामगारांची 'सौदा करण्याची क्षमता' (Bargaining Power) संपुष्टात आली आहे. "तुम्ही कमी वेतनात काम केले नाही, तर दुसरा कामगार रांगेत उभा आहे" या वास्तवामुळे कामगार अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यास घाबरतात.

वाढती महागाई, डिजिटलायझेशनमुळे आलेल्या तांत्रिक अडचणी, नवीन कर प्रणालीचा अप्रत्यक्ष फटका आणि वाढत्या बेरोजगारीमुळे निर्माण झालेली नोकरीची अस्थिरता या सर्व गुंतागुंतीच्या प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर कामगारांच्या आयुष्यात नेमके काय बदल घडले आहेत, हे समजून

घेणे महत्वाचे आहे. म्हणूनच, २०१२-१३ ते आजतागायत विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचे सखोल आणि चिकित्सक अध्ययन करणे ही सद्यस्थितीची मोठी गरज बनली आहे. प्रस्तुत संशोधन याच वास्तवाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून वेध घेण्याचा एक प्रयत्न आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांमध्ये काम करणाऱ्या कंत्राटी कामगारांच्या सद्यस्थितीतील सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
२. नवीन कर सुधारणा (GST) आणि आर्थिक धोरणांचा कंत्राटदार व पर्यायाने कंत्राटी कामगारांच्या रोजगारावर आणि वेतनावर झालेला परिणाम तपासणे.
३. 'डिजिटलायझेशन' (वेतन बँक खात्यात जमा होणे इ.) मुळे कामगारांच्या आर्थिक पारदर्शकतेत झालेला बदल आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणी समजून घेणे.
४. वाढत्या बेरोजगारीमुळे कंत्राटी कामगारांच्या रोजगार सुरक्षिततेवर (Job Security) पडलेल्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची गृहीतके

१. बदलत्या आर्थिक धोरणांमुळे (कर सुधारणा) कंत्राटी कामगारांच्या वास्तविक वेतनात (Real Wages) अपेक्षित वाढ झालेली नाही, उलट त्यांच्यावरील आर्थिक असुरक्षितता वाढली आहे.
२. डिजिटलायझेशनमुळे वेतनात पारदर्शकता आली असली तरी, डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे कंत्राटी कामगारांना प्रत्यक्ष आर्थिक व्यवहार करताना अडचणी येतात.
३. वाढत्या बेरोजगारीमुळे मजुरांचा पुरवठा वाढला आहे, ज्यामुळे कंत्राटी कामगारांना कमी वेतनावर आणि अयोग्य परिस्थितीत काम करणे भाग पडत आहे.

संशोधन पद्धती

- **संशोधनाचे क्षेत्र:** विदर्भ विभाग (विशेषतः चंद्रपुर आणि नागपुर जिल्ह्यातील कोराडी, खापरखेडा औष्णिक विध्युत केंद्रे).
- **माहितीचे स्रोत:**
 - **प्राथमिक स्रोत (Primary Data):** औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांकडून प्रत्यक्ष मुलाखत आणि प्रश्नावली (Questionnaire) द्वारे माहिती संकलित करणे.

- **दुय्यम स्रोत (Secondary Data):** कामगार कल्याण विभागाचे अहवाल, महाजेनकोचे वार्षिक अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित संशोधन प्रबंध आणि शासकीय आकडेवारी.
- **नमुना निवड पद्धत:** स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पद्धत (Stratified Random Sampling).

तथ्य विश्लेषण आणि मुख्य निरीक्षणे

प्रस्तुत संशोधनात विदर्भातील प्रमुख औष्णिक विद्युत केंद्रांमधील (उदा. चंद्रपूर, कोराडी, खापरखेडा) कंत्राटी कामगार आणि कंत्राटदार यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या प्राथमिक माहितीचे (Primary Data) आणि महाजेनको, कामगार कल्याण विभाग यांच्या अहवालांतील दुय्यम माहितीचे (Secondary Data) विश्लेषण करण्यात आले आहे. या विश्लेषणातून खालील मुख्य निरीक्षणे नोंदवण्यात आली आहेत:

- कर सुधारणा (GST) आणि व्यापक आर्थिक धोरणांचा कंत्राटी मजुरांवरील परिणाम २०१२-१३ नंतरच्या दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक धोरणात्मक बदल झाले, ज्यामध्ये २०१७ साली लागू झालेला 'वस्तु व सेवा कर' (GST) हा सर्वात मोठा बदल होता. या कर प्रणालीचा उद्देश अर्थव्यवस्थेत औपचारिकता (Formalization) आणणे हा असला तरी, औष्णिक विद्युत केंद्रांसारख्या मोठ्या उद्योगांवर अवलंबून असलेल्या कंत्राटी कामगारांच्या वास्तवावर याचे संमिश्र आणि अनेकदा प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे प्राथमिक माहितीच्या विश्लेषणातून (Data Analysis) स्पष्ट होते:
१. **कंत्राटदारांचा वाढलेला अनुपालन खर्च (Compliance Cost) आणि वेतनावरील दबाव:** जीएसटीच्या अंमलबजावणीनंतर कंत्राटदारांना (Contractors or Manpower Supply Agencies) कर भरण्याची आणि परतावा (Return) दाखल करण्याची प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची आणि खर्चिक झाली. सीए (CA) ची फी, सॉफ्टवेअर आणि वेळेवर कर न भरल्यास लागणारा दंड यामुळे लहान आणि मध्यम कंत्राटदारांचा आर्थिक बोझ वाढला. नफा टिकवून ठेवण्यासाठी या कंत्राटदारांनी हा अतिरिक्त खर्च कामगारांच्या वेतनात कपात करून किंवा त्यांच्या वार्षिक वेतनवाढीत (Increment) कपात करून भरून काढल्याचे निरीक्षणास आले आहे.

२. **बिलांच्या देयकांमधील विलंब आणि वेतनाचा खोळंबा:** औष्णिक विध्युत केंद्र व्यवस्थापनाकडून (Principal Employer) कंत्राटदारांची बिले मंजूर होण्यासाठी अनेकदा जीएसटीच्या इनपुट टॅक्स क्रेडिट (ITC) च्या जुळवाजुळवीत आणि तांत्रिक प्रक्रियांमध्ये वेळ लागतो. या शासकीय किंवा प्रशासकीय विलंबाचा थेट फटका कंत्राटी कामगारांना बसतो. "बिल निघाले नाही" हे कारण देऊन कंत्राटदार कामगारांचे मासिक वेतन वेळेवर देत नाहीत. वेतनात होणाऱ्या या अनियमिततेमुळे कामगारांचे कौटुंबिक आर्थिक नियोजन कोलमडते आणि त्यांना सावकारांकडून किंवा नातेवाईकांकडून जास्त व्याजाने कर्ज घ्यावे लागते.
३. **वास्तविक वेतनात (Real Wages) घट आणि क्रयशक्तीचा न्हास:** २०१२-१३ च्या तुलनेत आज कंत्राटी कामगारांच्या कागदोपत्री वेतनात (Nominal Wage) वाढ झालेली दिसते. मात्र, नव्या कर प्रणालीमुळे आणि शासनाच्या आर्थिक धोरणांमुळे पेट्रोल, डिझेल आणि जीवनावश्यक वस्तुंच्या किमतीत झालेली वाढ (Inflation) या वेतनाच्या तुलनेत खुपच जास्त आहे. परिणामी, कामगारांच्या 'वास्तविक वेतनात' आणि 'खरेदी क्षमतेत' (Purchasing Power) मोठी घट झाली आहे. वाढत्या महागाईमुळे कामगारांना आपले किमान राहणीमान टिकवण्यासाठीही संघर्ष करावा लागत आहे.
४. **अप्रत्यक्ष रोजगारातील कपात आणि कामाचा ताण (Overburdening):** खर्च कमी करण्याच्या धोरणाचा भाग म्हणून, नवीन कर प्रणाली लागू झाल्यानंतर अनेक कंत्राटदारांनी कामगारांची संख्या कमी केली आहे. उदाहरणार्थ, ज्या ठिकाणी पूर्वी १० कामगार काम करत होते, तिथे आता ७ किंवा ८ कामगारांकडून तेवढेच काम करवून घेतले जाते. यामुळे रोजगार तर कमी झालाच, पण कार्यरत कंत्राटी कामगारांवरील शारीरिक आणि मानसिक ताण प्रचंड वाढला आहे. या वाढीव कामाचा कोणताही अतिरिक्त मोबदला (Overtime) बहुतांश वेळा दिला जात नाही.
५. **धोरणात्मक बदल आणि कंत्राटीकरणाचे (Contractualization) वाढते प्रस्थ:** मागील काही वर्षांतील आर्थिक धोरणांचा कल हा 'खाजगीकरण' आणि 'आऊटसोर्सिंग' (Outsourcing) कडे राहिलेला आहे. औष्णिक विध्युत केंद्रांमधील कायमस्वरूपी नोकरभरती जवळपास थांबली असून, राख हाताळणी (Ash Handling), कोळसा विभाग (CHP), आणि देखभाल, दुरुस्तीची (Maintenance) कामे पूर्णपणे कंत्राटी पद्धतीवर

सोपवली गेली आहेत. शासनाच्या या खर्चात कपात करण्याच्या धोरणामुळे कंत्राटी कामगारांचे कायमस्वरूपी शोषण अधिकृतरीत्या प्रस्थापित झाले आहे.

एकुणच, नवीन कर सुधारणांनी कागदोपत्री अर्थव्यवस्था पारदर्शक केली असली तरी, औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या दृष्टीने या बदलांनी त्यांचे उत्पन्न वाढवण्याऐवजी त्यांच्यावरील आर्थिक असुरक्षितता आणि कामाचा ताण वाढवण्याचेच काम केले आहे.

- डिजिटलायझेशन आणि 'कॅशलेस' व्यवहारांचे परिणाम

भारतात २०१६ मधील नोटाबंदी (Demonetization) आणि त्यानंतर 'डिजिटल इंडिया' (Digital India) अभियानांतर्गत राबवण्यात आलेल्या 'कॅशलेस' (Cashless) अर्थव्यवस्थेच्या धोरणांनी सर्वच क्षेत्रांना प्रभावित केले आहे. विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांमधील कंत्राटी कामगारांच्या जीवनमानावर, त्यांच्या आर्थिक व्यवहारांवर आणि वेतन वितरणावर या डिजिटलायझेशनचा दुहेरी (सकारात्मक व नकारात्मक) परिणाम झाल्याचे संकलित माहितीच्या विश्लेषणातून समोर येते:

१. **वेतन वितरणातील पारदर्शकता आणि 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT):** शासकीय नियमांनुसार आणि डिजिटल धोरणांचा भाग म्हणून, आता कंत्राटदारांना मजुरांचे वेतन रोख रकमेत (Cash) देण्याऐवजी थेट त्यांच्या बँक खात्यात जमा करणे अनिवार्य झाले आहे. हा एक अतिशय सकारात्मक बदल ठरला आहे. यापुर्वी कंत्राटदार रोखीने पगार देताना मन मानेल त्या पद्धतीने कपात करत असत. आता पगार थेट बँक खात्यात जमा होत असल्यामुळे, कागदोपत्री का होईना, वेतनात आणि ईपीएफ (EPF) व ईएसआय (ESI) च्या कपातीमध्ये पारदर्शकता आली आहे.
२. **डिजिटल साक्षरतेचा अभाव (Lack of Digital Literacy):** डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा पाया 'डिजिटल साक्षरता' हा आहे, जो या कंत्राटी कामगारांमध्ये फारच दुर्मिळ असल्याचे निदर्शनास येते. विदर्भातील बहुतांश कंत्राटी कामगार हे ग्रामीण भागातून आलेले आणि अल्पशिक्षित आहेत. त्यांना युपीआय (UPI) ॲप्स वापरणे किंवा इंटरनेट बँकिंगचा वापर करणे अत्यंत क्लिष्ट वाटते. परिणामी, बँक खात्यातून पैसे काढण्यासाठी किंवा ऑनलाईन

व्यवहार करण्यासाठी त्यांना इतरांवर (मित्र, नातेवाईक किंवा अनोळखी व्यक्तींवर) अवलंबून राहावे लागते. यातून त्यांची आर्थिक फसवणुक होण्याचे प्रकार वाढले आहेत.

३. **तांत्रिक अडथळे आणि वेळेचा अपव्यय:** डिजिटल व्यवहारांसाठी लागणाऱ्या पायाभुत सुविधांचा (उदा. अखंडित इंटरनेट, एटीएम मशिन्सची उपलब्धता) ग्रामीण आणि निमशहरी भागांत आजही अभाव आहे. अनेकदा बँकेचे सर्व्हर डाऊन असणे किंवा एटीएममध्ये पैसे नसणे यांसारख्या तांत्रिक कारणांमुळे कामगारांना स्वतःच्या हक्काचे पैसे काढण्यासाठी अनेक ठिकानी चकरा माराव्या लागतात. बँकेत जाण्यासाठी त्यांना अनेकदा आपल्या कामावरून सुट्टी घ्यावी लागते, ज्यामुळे त्यांच्या मजुरीचे नुकसान होते.
४. **'दुहेरी व्यवस्थेचा' (Dual System) छुप्या पद्धतीने वापर:** डिजिटलायझेशनमुळे कामगारांचे शोषण पूर्णपणे थांबले आहे, असे म्हणता येणार नाही. निरीक्षणातून असे समोर आले आहे की, काही भ्रष्ट कंत्राटदार कागदोपत्री शासनाला दाखवण्यासाठी कामगारांच्या बँक खात्यात किमान वेतनानुसार पूर्ण रक्कम जमा करतात. मात्र, नंतर कामगारांवर दबाव टाकून, खात्यातून पैसे काढल्यानंतर त्यातील काही रक्कम परत घेतली जाते. 'नोकरी जाण्याच्या भीतीमुळे' कामगार या शोषणाविरुद्ध तक्रार करू शकत नाहीत. यामुळे डिजिटलायझेशनचा मुळ उद्देशच विफल ठरताना दिसतो.
५. **डिजिटल कर्ज ॲप्सचा विळखा (Trap of Digital Loan Apps):** स्मार्टफोनच्या उपलब्धतेमुळे आणि 'कॅशलेस' व्यवहारांच्या वाढत्या प्रमाणामुळे, अनेक कामगार सहज उपलब्ध होणाऱ्या बेकायदेशीर 'डिजिटल लोन ॲप्स'च्या जाळ्यात ओढले गेले आहेत. वेतनातील अनियमितता आणि वाढती महागाई यामुळे तातडीच्या गरजेसाठी घेतलेल्या या कर्जावर प्रचंड व्याजदर आकारला जातो. डिजिटल साक्षरतेअभावी या ॲप्सच्या अटी न समजल्यामुळे अनेक कंत्राटी कामगार आणि त्यांचे कुटुंबीय कर्जाच्या आणि मानसिक शोषणाच्या दुष्टचक्रात अडकल्याचे भीषण वास्तवही समोर आले आहे.

डिजिटलायझेशन आणि 'कॅशलेस' धोरणांनी औष्णिक विध्युत केंद्रातील कंत्राटी मजुरांच्या वेतन प्रक्रियेला एक 'औपचारिक आणि कायदेशीर चौकट' नक्कीच मिळवून दिली आहे. परंतु, जोपर्यंत या कामगारांची 'डिजिटल साक्षरता' आणि 'डिजिटल सक्षमीकरण' होत नाही, तोपर्यंत या धोरणांचे प्रत्यक्ष आणि पूर्ण फायदे त्यांच्यापर्यंत पोहोचणे अशक्य आहे.

- वाढती बेरोजगारी आणि रोजगाराची असुरक्षितता

विदर्भातील कृषी क्षेत्रातील प्रदीर्घ संकट, वाढती नापिकी आणि मर्यादित औद्योगिक विकास यामुळे या भागात रोजगाराच्या संधी अत्यंत मर्यादित आहेत. या व्यापक बेरोजगारीचा थेट आणि विदारक परिणाम औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या नोकरीवर आणि जीवनमानावर झालेला दिसून येतो. वाढत्या बेरोजगारीमुळे मजुरांचा पुरवठा प्रचंड वाढला असून, कंत्राटदार आणि मुख्य मालक यांच्याकडून मजुरीचे दर कमी ठेवण्यासाठी या परिस्थितीचा वापर केला जात असल्याचे विश्लेषणातून स्पष्ट होते:

१. **मजुरांचा अतिरिक्त पुरवठा आणि कृषी क्षेत्रातील स्थलांतर:** विदर्भातील शेतीचे नुकसान आणि कर्जाच्या ओझ्यामुळे अनेक शेतमजूर आणि अल्पभुधारक तरुण चंद्रपुर, कोराडी आणि खापरखेडा यांसारख्या औद्योगिक पट्ट्यांकडे रोजगारासाठी स्थलांतरित होतात. यामुळे औष्णिक केंद्रांमध्ये काम करू इच्छिणाऱ्या अकुशल मजुरांची मोठी फौज तयार झाली आहे. एका जागेसाठी अनेक मजूर उपलब्ध असल्याने श्रमाचे मूल्य मोठ्या प्रमाणावर घसरले आहे.
२. **सौदा करण्याच्या क्षमतेचा (Bargaining Power) न्हास:** वाढत्या बेरोजगारीचा सर्वात मोठा फटका कामगारांच्या 'बार्गेनिंग पॉवर'ला बसला आहे. "दिलेल्या तुटपुंज्या वेतनावर काम करायचे असेल तर करा, अन्यथा दुसरा मजूर रांगेत उभा आहे" ही कंत्राटदारांची सर्रास भुमिका असते. नोकरी गमावण्याच्या या सततच्या भीतीमुळे कामगार शासनाने निर्धारित केलेल्या किमान वेतनाची, तसेच पीएफ (PF) किंवा ईएसआय (ESI) च्या कायदेशीर कपातीची मागणी करण्यास धजावत नाहीत.
३. **अन्याय्य कामाची परिस्थिती आणि आरोग्याचे धोके:** रोजगाराच्या असुरक्षिततेमुळे कंत्राटी कामगारांना अनेकदा अतिशय धोकेदायक आणि आरोग्यास हानिकारक परिस्थितीत काम करावे लागते. बॉयलर जवळील अति-तापमान, राख आणि कोळशाची धुळ अशा ठिकाणी काम करताना कंत्राटदाराने पुरेशी सुरक्षेची साधने न दिल्यासही कामगार तक्रार करत नाहीत. कामावरून कमी केले जाण्याच्या भीतीपोटी ते स्वतःचे आणि कुटुंबाचे भविष्य पणाला लावतात.
४. **कामगार संघटनांच्या (Trade Unions) अधिकारांवर गदा:** कायमस्वरूपी कामगारांच्या तुलनेत कंत्राटी कामगारांना स्वतःचे हक्क मागण्यासाठी संघटित होणे अत्यंत कठीण जाते. जर

एखाद्या कंत्राटी कामगाराने युनियनमध्ये सहभाग घेतला किंवा अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला, तर कंत्राटदार त्याला विनाकारण कामावरून काढून टाकतात. वाढत्या बेरोजगारीमुळे वाढलेल्या असुरक्षिततेने कामगारांचा संघटित होण्याचा कायदेशीर अधिकार अप्रत्यक्षरीत्या हिरावून घेतला आहे.

५. **मानसिक ताणतणाव आणि कौटुंबिक अस्थिरता:** आपल्याला उद्या काम मिळेल की नाही, कंत्राट संपल्यावर काय होईल, ही टांगती तलवार कामगारांच्या डोक्यावर कायम असते. नोकरीच्या या टोकाच्या अनिश्चिततेमुळे कामगारांमध्ये प्रचंड मानसिक ताणतणाव निर्माण होतात. याचा थेट नकारात्मक परिणाम त्यांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक नियोजनावर, कर्जाच्या परतफेडीवर आणि मुलांच्या उच्च शिक्षणावर होतो.

वाढती बेरोजगारी ही केवळ अर्थव्यवस्थेतील एक आकडेवारी नसून, विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांची रोजगाराची सुरक्षितता हिरावून घेणारी आणि त्यांच्या आर्थिक शोषणाला संस्थात्मक रूप देणारी एक प्रमुख आणि गंभीर समस्या बनली आहे.

● सामाजिक आणि कौटुंबिक स्थिती

कोणत्याही व्यक्तीची आर्थिक स्थिती ही त्याच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनाचा पाया असते. विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या बाबतीत, अपुरे वेतन, वाढती महागाई आणि रोजगाराची अनिश्चितता याचा थेट आणि विदारक परिणाम त्यांच्या कुटुंबावर व सामाजिक दर्जावर झाल्याचे प्रस्तुत संशोधनातून स्पष्ट होते:

१. **आरोग्याच्या समस्या आणि वाढता वैद्यकीय खर्च:** औष्णिक विध्युत केंद्रांमध्ये (विशेषतः कोळसा हाताळणी विभाग, बॉयलर आणि राख व्यवस्थापन अशा ठिकानी काम करणाऱ्या कंत्राटी कामगारांना सतत धुळ, उष्णता आणि प्रदूषणाचा सामना करावा लागतो. यामुळे त्यांच्यात अस्थमा, क्षयरोग, आणि त्वचेचे आजार मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. कायदेशीर तरतुद असूनही अनेक कंत्राटदारांकडून ईएसआय (ESI) कार्ड वेळेवर मिळत नाही व खाजगी रुग्णालयांचा खर्च परवडत नाही. परिणामी, कामगारांच्या तुटपुंज्या कमाईचा मोठा हिस्सा स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या आजारपणांवर खर्च होतो, ज्यामुळे ते कायम कर्जाच्या ओझ्याखाली दबलेले राहतात.

२. **मुलांचे शिक्षण आणि 'पिढीजात गरिबीचे चक्र':** कामगारांच्या कौटुंबिक स्थितीतील सर्वात गंभीर निरीक्षण त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाबाबत आहे. वाढत्या महागाईमुळे आणि मर्यादित उत्पन्नामुळे या कामगारांना आपल्या मुलांना दर्जेदार असे तांत्रिक व उच्च शिक्षण (उदा. इंजिनिअरिंग, मेडिकल) देणे आर्थिकदृष्ट्या शक्य होत नाही. शिक्षणाअभावी त्यांची पुढची पिढीही पुन्हा त्याच कारखान्यांमध्ये अल्प वेतनावर कंत्राटी मजुर म्हणून काम करण्यास प्रवृत्त होते. यामुळे 'गरिबीचे चक्र' एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असल्याचे विदारक सत्य समोर आले आहे.
३. **राहणीमानाचा दर्जा आणि निवार्याची स्थिती:** कायमस्वरूपी कामगारांना विध्युत केंद्र प्रशासनाकडून चांगल्या सुविधा असलेल्या वसाहती (Quarters) मिळतात. याउलट, कंत्राटी कामगारांना अशा कोणत्याही सुविधा मिळत नाहीत. बहुतांश कंत्राटी कामगार हे प्रकल्पग्रस्त किंवा स्थलांतरित असल्याने ते अपुऱ्या नागरी सुविधा (उदा. पिण्याचे शुद्ध पाणी, सांडपाण्याची व्यवस्था नसणे) असलेल्या परिसरामध्ये भाड्याच्या घरात राहतात. त्यांच्या घरांची आणि परिसराची दुरुवस्था त्यांच्या दुय्यम सामाजिक स्थितीचे वास्तव मांडते.
४. **सामाजिक दुय्यमत्व आणि मानसिक ताण:** कामाच्या ठिकाणी कंत्राटी कामगारांना कायमस्वरूपी कामगार आणि व्यवस्थापनाकडून अनेकदा दुय्यम प्रकारची वागणुक मिळते. समान काम करूनही कायम कामगारांच्या तुलनेत मिळणारे अत्यंत कमी वेतन त्यांच्यात न्युनगंड आणि नैराश्य निर्माण करते. समाजातही 'कंत्राटी मजुर' म्हणून त्यांना प्रतिष्ठा मिळत नाही. नोकरीच्या अनिश्चिततेमुळे येणारा ताण आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचा अभाव याचा थेट परिणाम त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर होतो.
५. **कौटुंबिक स्थैर्य आणि महिलांवरील दुहेरी भार:** पुरुषांच्या अपुऱ्या आणि अनियमित वेतनामुळे कुटुंबाचा गाडा हाकणे कठीण जाते. यामुळे कुटुंबातील महिलांना नाईलाजाने शेतमजुरी, धुणी-भांडी किंवा इतर कामे करावी लागतात. आर्थिक ओढाताणीमुळे घरात होणारे वाद, कौटुंबिक अस्थिरता आणि काही प्रकरणांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते, ज्यामुळे संपूर्ण कुटुंबाची सामाजिक घसरण होते.

कंत्राटी कामगारांचे केवळ कामाच्या ठिकाणीच आर्थिक शोषण होत नाही, तर या शोषणाचे पडसाद त्यांच्या घरापर्यंत पोहोचतात. त्यांची सामाजिक आणि कौटुंबिक स्थिती ही

'अस्तित्वासाठीचा संघर्ष' या पातळीवर येऊन ठेपली असून, आर्थिक धोरणे आणि विकासाचे फायदे त्यांच्या घरापर्यंत पोहोचण्यात पुर्णपणे अपयशी ठरले आहेत.

निष्कर्ष (Conclusions)

'बदलती आर्थिक धोरणे आणि वाढत्या बेरोजगारीच्या पार्श्वभूमीवर विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे अध्ययन (२०१२-१३ ते पुढे)' या विषयाच्या अनुषंगाने गोळा केलेली प्राथमिक व दुय्यम माहिती आणि त्यावरील सखोल विश्लेषणांती खालील महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष नोंदवता येतात:

१. शासनाच्या नवीन आर्थिक धोरणांचा आणि 'जीएसटी'सारख्या कर प्रणालीचा मुख्य उद्देश अर्थव्यवस्थेत पारदर्शकता आणि औपचारिकता आणणे हा होता. मात्र, औष्णिक विद्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या पातळीवर या धोरणांचा अपेक्षित सकारात्मक परिणाम झालेला नाही. कंत्राटदारांचा वाढलेला अनुपालन खर्च आणि बिलांमधील विलंब यामुळे कामगारांच्या वेतनात अनियमितता आली आहे. वाढती महागाई आणि नवीन कर प्रणालीमुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढल्याने कामगारांच्या 'वास्तविक वेतनात' आणि 'क्रयशक्तीत' लक्षणीय घट झालेली आहे.
२. वेतनाच्या 'थेट लाभ हस्तांतरणामुळे' कागदोपत्री पारदर्शकता नक्कीच वाढली आहे आणि मध्यस्थांकडून होणारी थेट फसवणुक काही प्रमाणात कमी झाली आहे. मात्र, डिजिटल साक्षरतेचा तीव्र अभाव असल्यामुळे कामगारांना आपलेच पैसे काढण्यासाठी किंवा ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी इतरांवर अवलंबून राहावे लागते. या अज्ञानाचा गैरफायदा घेत काही कंत्राटदार खात्यात पुर्ण पगार जमा करून नंतर रोखीने पैसे परत घेतात, तर दुसरीकडे अनेक कामगार बेकायदेशीर 'डिजिटल लोन ॲप्स'च्या जाळ्यात अडकुन अधिकच कर्जबाजारी झाले आहेत.
३. विदर्भातील कृषी क्षेत्राचे संकट आणि औद्योगिक विकासाच्या अभावामुळे औष्णिक केंद्रांकडे वळणाऱ्या मजुरांचे प्रमाण प्रचंड वाढले आहे. मजुरांच्या या अतिरिक्त पुरवठ्यामुळे कंत्राटी कामगारांची कंत्राटदारांसोबत 'सौदा करण्याची क्षमता' पुर्णपणे संपुष्टात आलेली आहे. "काम नको असेल तर दुसरा मजुर तयार आहे" या दबावाखाली कामगार कमी वेतनात, कोणत्याही सामाजिक सुरक्षेशिवाय (PF/ESI) आणि धोकादायक परिस्थितीत निमुटपणे काम करत आहेत.

४. कामगार कायद्यानुसार कंत्राटी मजुरांना भविष्य निर्वाह निधी (EPF), राज्य कामगार विमा (ESI), आणि सुरक्षिततेची उपकरणे मिळणे बंधनकारक आहे. परंतु, बेरोजगारीच्या भीतीमुळे आणि मुख्य मालक कंपनीच्या दुर्लक्षामुळे या नियमांची काटेकोर अंमलबजावणी होत नाही. आरोग्याच्या धोक्यांमुळे (उदा. श्वसनाचे आजार) आणि वाढत्या वैद्यकीय खर्चांमुळे कामगारांचे कौटुंबिक आर्थिक गणित कोलमडलेलेच राहते.
५. कंत्राटी कामगारांना कायमस्वरूपी कामगारांच्या तुलनेत 'समान काम, समान वेतन' हा न्याय मिळत नाही. वेतनाच्या या प्रचंड दरीमुळे त्यांना समाजात दुय्यम वागणुक मिळते. आर्थिक ओढाताणीमुळे या कामगारांना त्यांच्या मुलांना दर्जेदार, उच्च व तांत्रिक शिक्षण देणे शक्य होत नाही. परिणामी, शैक्षणिक सक्षमीकरणाअभावी गरिबीचे आणि मजुरीचे हे चक्र त्यांच्या पुढच्या पिढीकडेही हस्तांतरित होत असल्याचे विदारक सत्य या संशोधनातून निष्पन्न झाले आहे.

२०१२-१३ नंतरच्या दशकात देशाने जरी आर्थिक आणि डिजिटल पातळीवर प्रगती केली असली तरी, विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगार विकासाच्या या प्रक्रियेत पूर्णपणे उपेक्षित राहिले आहेत. वाढत्या बेरोजगारीने त्यांच्या रोजगाराचे स्थैर्य हिरावून घेतले आहे आणि नवीन आर्थिक धोरणांनी त्यांच्या शोषणाचे केवळ स्वरूप बदलले आहे, पण शोषण थांबवलेले नाही.

शिफारसी आणि उपाययोजना :

विदर्भातील औष्णिक विध्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी, प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांवर आधारित खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत:

१. कायमस्वरूपी कामगार आणि कंत्राटी कामगार यांच्यातील वेतनाची प्रचंड दरी ही सामाजिक विषमतेचे मुळ आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार, कायम कामगारांसारखेच स्वरूप असलेले काम जर कंत्राटी कामगारांकडून करून घेतले जात असेल, तर त्यांना 'समान काम, समान वेतन' मिळणे कायद्याने बंधनकारक करावे. शासनाने या तत्वाची केवळ कागदोपत्री नव्हे, तर प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करावी.
२. जीएसटी (GST) किंवा इतर प्रशासकीय कारणांमुळे कंत्राटदारांची बिले मंजूर होण्यास विलंब लागला, तरी त्याचा फटका कामगारांच्या वेतनाला बसू नये. महाजेनकोने दर महिन्याच्या ७

- तारखेच्या आत कामगारांचे वेतन त्यांच्या खात्यात जमा होईल, यासाठी एक 'स्वतंत्र राखीव निधी' किंवा हमी यंत्रणा निर्माण करावी. वाढत्या महागाईशी सांगड घालून कंत्राटी मजुरांच्या किमान वेतनात दरवर्षी सुधारणा होणे अत्यंत आवश्यक आहे.
३. कंत्राटी कामगारांना 'कॅशलेस' अर्थव्यवस्थेचे खऱ्या अर्थाने लाभ मिळवून देण्यासाठी औष्णिक केंद्र प्रशासन आणि बँकांनी संयुक्तरीत्या 'डिजिटल साक्षरता शिबिरे' आयोजित करावीत. त्यांना एटीएमचा (ATM) सुरक्षित वापर, ऑनलाईन बँकिंग आणि बेकायदेशीर 'डिजिटल लोन ॲप्स'च्या फसवणुकीपासून कसे वाचावे, याचे प्रशिक्षण द्यावे. कारखान्याच्या आणि कामगार वसाहतींच्या परिसरात एटीएम मशिन्सची पुरेशी व्यवस्था असावी.
४. बेरोजगारीच्या दबावाखाली कामगार कंत्राटदाराविरुद्ध उघडपणे बोलू शकत नाहीत. यासाठी विध्युत केंद्र प्रशासनाने एक 'निनावी तक्रार निवारण कक्ष' किंवा टोल-फ्री हेल्पलाइन/ॲप सुरू करावे. जिथे कामगार पीएफ (PF) न भरणे, ईएसआय (ESI) कार्ड न मिळणे किंवा कंत्राटदाराने खात्यातून पैसे काढून घेतल्यास निर्भयपणे तक्रार करू शकतील आणि अशा कंत्राटदारांना काळ्या यादीत (Blacklist) टाकण्याची कडक तरतूद असावी.
५. विध्युत केंद्रातील प्रदुषणाचा थेट फटका कामगारांच्या आरोग्याला बसत असल्याने, प्रत्येक कंत्राटी कामगाराची मोफत 'आरोग्य तपासणी' महाजेनकोने करावी. तसेच दर्जेदार सुरक्षा साधने (मास्क, सेफ्टी शूज, हेल्मेट) पुरवण्याची जबाबदारी केवळ कंत्राटदारावर न सोडता, ती मुख्य प्रशासनाने स्वतः पार पाडावी.
६. 'पिढीजात गरिबीचे चक्र' भेदण्यासाठी कंत्राटी कामगारांच्या मुलांचे शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. औष्णिक विध्युत केंद्रांनी त्यांच्या 'कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी' (CSR) निधीचा एक विशिष्ट हिस्सा या कामगारांच्या मुलांच्या उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती (Scholarships) म्हणून राखून ठेवावा व आवश्यक तेव्हा आवश्यक त्यांना प्रदान करावा.
७. कंत्राटदाराचे टेंडर (निविदा) संपले किंवा नवीन कंत्राटदार आला, तरी जुन्या आणि अनुभवी कंत्राटी कामगारांना कामावरून कमी केले जाऊ नये, यासाठी निविदेमध्येच कायदेशीर अट असावी. यामुळे कामगारांना रोजगाराचे स्थैर्य मिळेल आणि त्यांची मानसिक असुरक्षितता कमी होईल.

संदर्भ सूची

१. दत्त, रुद्ध आणि सुंदरम, के. पी. एम., "भारतीय अर्थव्यवस्था", एस. चांद पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.
२. भोसले, स्मृती आणि देशमुख, राम, "कामगार कायदे आणि औद्योगिक संबंध", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. डॉ. कुन्हाडे, एस. टी., "भारतातील असंघटित कामगार: समस्या आणि उपाय", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
४. Papola, T. S. and Sharma, A. N., "Labour, Employment and Industrial Relations in India", B.R. Publishing Corporation.
५. Breman, Jan, "Footloose Labour: Working in India's Informal Economy", Cambridge University Press.
६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१२-१३ ते २०२४-२५), अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
७. वार्षिक अहवाल, कामगार आणि रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार.
८. महाजेनको (MAHAGENCO) वार्षिक अहवाल (२०१२ ते आजतागायत), महाराष्ट्र राज्य वीज निर्मिती कंपनी मर्यादित.
९. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) आणि कामगार बल सर्वेक्षण (PLFS) यांचे बेरोजगारी विषयक अहवाल.
१०. www.mahagenco.in
११. www.labour.gov.in
१२. mahakamgar.maharashtra.gov.in
१३. www.rbi.org.in

आधुनिक बुद्धिमत्ता आणि किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य**जयश्री लटये (चनापे)**

संशोधक, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

डॉ. सुहासकुमार रुपराव पाटील

प्राचार्य, शासकीय शिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळ

गोषवारा :

आजच्या आधुनिक आणि स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांवर शैक्षणिक सामाजिक आणि वैयक्तिक अशा विविध प्रकारच्या ताणतणावांचा प्रभाव वाढत चालला आहे विशेषता किशोरवयीन विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक स्थैर्य चिंता नैराश्य आणि भावनिक संतुलन यासारख्या समस्या वाढताना दिसतात या पार्श्वभूमीवर विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचा विकास करण्यासाठी आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता हा एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता व्यक्तीला जीवनातील मूल्ये उद्देश आणि अर्थ समजून घेण्याची क्षमता प्रदान करते तसेच व्यक्तीच्या आत्म जाणीव नैतिकता आणि करुनेचा विकास घडवून आणते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आणि मानसिक स्थैर्यासाठी आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता महत्त्वाची भूमिका बजावते तसेच आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता व्यक्तीच्या जीवनातील मूल्ये आत्मज्ञान करुणा नैतिकता आणि जीवनातील उद्देश समजून घेण्याच्या क्षमतांचा विकास करते जीवनातील संकटांचा सकारात्मक पद्धतीने सामना करण्यास मदत करते उपलब्ध संशोधनाचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता जास्त असते त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास सकारात्मक विचार ताण-तणावाशी सामना करण्याची क्षमता आणि मानसिक स्थैर्य अधिक असते त्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेत अध्यात्मिक मूल्यांचा समावेश करून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचा विकास साधता येऊ शकतो.

मुख्य शब्द : अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता, मानसिक आरोग्य, किशोरवयीन विद्यार्थी**प्रस्तावना :**

समकालीन शिक्षण व्यवस्थेत केवळ बौद्धिक विकासावर भर न देता विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करणे अत्यावश्यक झाले आहे ज्ञानार्जनाच्या परंपरागत चौकटीपलीकडे जाऊन शिक्षणाचे उद्दिष्ट आज व्यक्तीच्या बौद्धिक भावनिक सामाजिक आणि नैतिक पैलूंच्या सुसंवादी विकासाशी निगडित झाले आहे. विशेषता किशोरवयीन अवस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक

आरोग्याचा प्रश्न शिक्षण क्षेत्रासाठी अत्यंत संवेदनशील आणि जटिल स्वरूपाचा झाला आहे. या अवस्थेत व्यक्तिमत्व निर्मितीची प्रक्रिया गतिमान असताना आत्मसंकल्पना भावनिक स्थैर्य सामाजिक समायोजन आणि निर्णय क्षमता यामध्ये अस्थिरता जाणवते. परिणामी ताण चिंता नैराश्य आणि असुरक्षिततेच्या भावना प्रकर्षाने आढळतात या संदर्भात अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही संकल्पना शिक्षणाच्या उद्दिष्टांना नव्याने परिभाषित करणारी आणि विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याला स्थैर्य प्रदान करणारी एक महत्त्वपूर्ण मनोवैज्ञानिक व शैक्षणिक संकल्पना आहे.

किशोरवयीन अवस्था ही व्यक्तीच्या विकासातील एक महत्त्वाची अवस्था असून या काळात शारीरिक मानसिक आणि भावनिक बदल घडून येतात. या बदलामुळे अनेकदा विद्यार्थ्यांमध्ये असुरक्षितता चिंता ताण आणि नैराश्य यासारख्या समस्या निर्माण होतात. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना मानसिक स्थैर्य सकारात्मक विचारसरणी आणि जीवनातील उद्देश समजून घेण्यासाठी व मानसिक आरोग्यासाठी अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता एक संरक्षक घटक म्हणून कार्य करते. आत्म नियंत्रण अंतर्गत शांतता सहानुभूती करुणा आणि ताण तणाव व्यवस्थापन कौशल्य यांचा विकास करून मानसिक संतुलन प्राप्त करण्यास सहाय्यक ठरते याच पार्श्वभूमीवर अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता आणि किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता संकल्पना:-

अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही मानवी बुद्धिमत्तेचा एक उच्च स्तर मानला जातो जो व्यक्तीच्या अंतर्मुखता आत्मजाणीव आणि जीवनाच्या अर्थ शोधनाशी निगडित आहे . अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता म्हणजे व्यक्तीची अशी क्षमता होय ज्याद्वारे ती जीवनातील मूलभूत प्रश्नांचा विचार करून योग्य दिशा ठरवते. तसेच नैतिकता करुणा सहानुभूती क्षमा प्रामाणिकता आणि अंतर्गत शांतता यासारख्या गुणांचा अंगीकार करण्यास सक्षम बनवते. शिक्षण शास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही व्यक्तीच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी अत्यावश्यक घटक मानली जाते तसेच ताणतणावाचे व्यवस्थापन करण्यास संकटांना सकारात्मकतेने सामोरे जाण्यास आणि जीवनातील बदलांना स्वीकार करण्यास मदत करते.

जोहर अँड मार्शल (२०००) यांच्या मते अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता म्हणजे जीवनातील मूल्ये आणि उद्देश समजून घेऊन त्यानुसार वर्तन करण्याची क्षमता होय.

इमोर्स (२०००) यांच्या मते आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता व्यक्तीला पुढील गोष्टी मदत करते

- जीवनातील अर्थ आणि उद्देश समजून घेणे
- आत्म जाणीव विकसित करणे
- नैतिक निर्णय घेणे
- इतरांप्रती करुणा आणि सहानुभूती निर्माण करणे
- तणावपूर्ण परिस्थितीत मानसिक स्थैर्य राखणे.

रॉबर्ट इमोर्स यांच्या मते आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही मानवी व्यक्तिमत्त्वातील अशी क्षमता आहे जी व्यक्तीला उच्चमूल्य आणि जीवनाचा उद्देश समजून घेण्यास मदत करते यावरून असे स्पष्ट होते की आध्यात्मिक बुद्धिमत्ता व्यक्तीच्या नैतिक सामाजिक आणि मानसिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे

आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची वैशिष्ट्ये:-

आध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत

- **आत्मजाणीव (Self Awareness) :** व्यक्तीला स्वतःचा विचार भावना आणि वर्तनाची सखोल जाणीव असते ती स्वतःच्या गुणदोषाचे आत्मपरीक्षण करू शकते.
- **अंतर्मुखता (Introspection) :-** व्यक्ती स्वतःच्या अंतर्मनाचा शोध घेते आणि जीवनातील अनुभवांचे चिंतन करते त्यामुळे आत्मविकासाची प्रक्रिया सुलभ होते
- **करुणा आणि सहानुभूती (Compassion and Empathy) :-** इतरांच्या भावनांची जाणीव ठेवून त्यांच्याशी संवेदनशीलतेने वागण्याची क्षमता विकसित होते.
- **अंतर्गत शांतता (Inner Peace) :-** व्यक्तीच्या मनात स्थैर्य आणि शांती असते ती बाह्य परिस्थितींनी सहज विचलित होत नाही.
- **मूल्याधारित जीवन (Value Oriented Life) :-** सत्य प्रामाणिकपणा नैतिकता सहानुभूती यांसारख्या मूल्यांवर आधारित निर्णय घेण्याची प्रवृत्ती असते.
- **ताण तणाव व्यवस्थापन (Stress Management) :-** अडचणी संकटे किंवा तणावपूर्ण परिस्थितींना संयमाने व सकारात्मकतेने सामोरे जाण्याची क्षमता असते.

- **जीवनाचा अर्थ शोधण्याची क्षमता (Meaning of Life) :-** व्यक्ती जीवनातील प्रत्येक अनुभवातून काहीतरी अर्थ शोधत असते आणि त्यातून शिकण्याचा प्रयत्न करते.

किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य (Mental Health of Adolescent Students)

किशोरवय ही मानवी विकासातील अत्यंत संवेदनशील व संक्रमण कालीन अवस्था आहे साधारणता 13 ते 19 वर्ष वयोगटातील हा कालखंड शारीरिक भावनिक बौद्धिक सामाजिक बदलांनी परिपूर्ण असतो या अवस्थेत व्यक्ती स्वतःची ओळख निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत असतो .या काळात विद्यार्थ्यांमध्ये शारीरिक भावनिक आणि मानसिक विकास वेगाने होतो.

मानसिक आरोग्य म्हणजे, व्यक्तीची मानसिक स्थिरता भावनिक संतुलन आणि सामाजिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता होय.

किशोरवयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक:-

- **शैक्षणिक तणाव-**शाळा महाविद्यालयीन वातावरण आणि शैक्षणिक अपेक्षा हे घटक मानसिक आरोग्यावर प्रभाव टाकतात तसेच परीक्षेचा ताण आणि स्पर्धा शिक्षकांचे वर्तन आणि मार्गदर्शन अपयशीची भीती याचाही परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर होत असतो
- **कौटुंबिक वातावरण-**कुटुंब हे प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे पहिले आणि सर्वात प्रभावी सामाजिक वातावरण असते विशेषतः किशोरवयीन अवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या भावनिक मानसिक आणि सामाजिक विकासावर कौटुंबिक वातावरणाचा थेट आणि दीर्घकालीन प्रभाव पडतो कुटुंबातील वातावरण सकारात्मक असेल तर विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य सुदृढ राहते.
- **सामाजिक घटक-**मित्रपरिवार आणि समाजातील संबंध विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्थितीवर परिणाम करतात जसे
 - मित्रांचा प्रभाव
 - समाजातील अपेक्षा तुलना
 - सोशल मीडियाचा वापर
 - एकटेपणा किंवा नातेसंबंधातील समस्या
- **स्पर्धात्मक वातावरण-**आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत स्पर्धात्मक वातावरणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे उच्च गुण प्रवेश परीक्षा करिअरच्या संधी आणि सामाजिक अपेक्षा यामुळे

विद्यार्थ्यांमध्ये स्पर्धा वाढली आहे हे वातावरण योग्य असल्यास विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी प्रेरणादायी ठरते परंतु अतिरेकी स्पर्धेमुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. जर विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य उत्तम असेल तर ते शिक्षणात सामाजिक जीवनात आणि व्यक्तिमत्व विकासात अधिक यशस्वी होऊ शकतात.

शैक्षणिक उपाययोजना (Educational Implication) :-

- **मूल्याधिष्ठित शिक्षण (Value Based Education)** -विद्यार्थ्यांमध्ये प्रामाणिकपणा सहानुभूती करुणा जबाबदारी यांसारखी नैतिक मूल्ये विकसित करणे
 - **ध्यान व योगाचा समावेश (Meditation and Yoga)** -शाळांमध्ये नियमित ध्यान प्राणायाम आणि योगाचे सत्र आयोजित करणे.
 - **जीवन कौशल्य शिक्षण (Life Skill Education)** - निर्णय क्षमता समस्या सोडविणे संवाद कौशल्य व भावनांचे व्यवस्थापन शिकवणे
 - **समुपदेशन सेवा (Counselling Services)** -मानसिक समस्यांवर मार्गदर्शन मिळण्यासाठी शाळा महाविद्यालयांमध्ये समुपदेशकांची उपलब्धता ठेवणे.
 - **सहशालेय उपक्रम (Co-curricular Activities)** -खेळ सांस्कृतिक कार्यक्रम कला यामध्ये सहभाग वाढवून विद्यार्थ्यांचा ताण तणाव कमी करून सर्जनशीलतेचा विकास करणे.
 - **ताण तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम (Stress Management Programme)** -विद्यार्थी तणावाला सामोरे जातील अशा प्रशिक्षणाचा व कार्यशाळेचा शिक्षणात अंतर्भाव करणे.
 - **अध्यात्मिक शिक्षणाचा समावेश (Spiritual Practices)** -अंतर्मुखता वाढण्यासाठी तसेच मानसिक स्थैर्य प्राप्त करण्यासाठी प्रार्थना चिंतन आत्मपरीक्षण यासारख्या उपक्रमाचा समावेश करणे
- शैक्षणिक उपाययोजनांचे परिणाम (Outcomes of Educational Implications) :-**

- मानसिक आरोग्य सुधारणा
- आत्मविश्वास विकास
- भावनिक संतुलनाचा विकास
- एकाग्रता व कार्यक्षमता वाढून शैक्षणिक प्रगती साध्य करणे
- सहकार्य संवाद व समायोजनामुळे सामाजिक कौशल्याचा विकास
- योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होते
- अडचणींना धैर्याने सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण होते.

निष्कर्ष:-

- अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता ही व्यक्तीच्या मानसिक भावनिक आणि नैतिक विकासासाठी उपयुक्त ठरते
- कौमार्यवस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने अध्यात्मिक बुद्धिमत्तेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते
- ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता जास्त असेल त्याचे मानसिक आरोग्य उत्तम असून भावनिक संतुलन प्रबळ असते
- अध्यात्मिक बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांना जीवनातील अडचणींना सकारात्मक पद्धतीने सामना करण्यास मदत करते यामुळे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अध्यात्मिक मूल्यांचा समावेश करून विद्यार्थ्यांच्या अध्यात्मिक बुद्धिमत्तेचा विकास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- डॉ. एस.एस. चौधरी (2010), शैक्षणिक मानसशास्त्र
- डॉ. अर्चना पाटील (2015), मानसिक आरोग्य आणि समुपदेशन
- NCERT (2011), Adolescence and Mental Health
- स्वामी विवेकानंद (2008), अध्यात्मिक विचार व जीवनदृष्टी
- Singh A. (2015), Spiritual Intelligence and Mental Health
- NCERT (2010), Mental Health and Education
- Zohar D. & Marshal (2000), Spiritual Intelligence The Ultimate Intelligence

वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील योगदान**अखिलेश दिनेशराव राठोड****संशोधक****डॉ. विमल राठोड****मार्गदर्शक****गोषवारा :**

वसंतराव नाईक (१९१३-१९७९) हे महाराष्ट्राचे तिसरे आणि सर्वाधिक काळ (१९६३-१९७५) मुख्यमंत्री राहिलेले नेते. त्यांच्या कार्यकाळात हरितक्रांती, धवलक्रांती, कापूस एकाधिकार योजना, रोजगार हमी योजना आणि पंचायतराज व्यवस्था यांसारख्या उपक्रमांनी राज्याला अन्नधान्य स्वयंपूर्ण केले आणि ग्रामीण भागाचा विकास साधला. सिंचन, शिक्षण, उद्योग आणि भूमिहीनांसाठी भूदान चळवळीत त्यांचे विशेष योगदान राहिले, ज्यामुळे शेतकरी, विमुक्त जाती आणि आदिवासी समाज मजबूत झाला. हा अभ्यास त्यांच्या व्यावहारिक प्रशासकीय धोरणांचे विश्लेषण करून महाराष्ट्राच्या आधुनिक विकासातील त्यांची कायमस्वरूपी छाप अधोरेखित करतो. वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्राचे दीर्घकाळ मुख्यमंत्री राहिलेले नेते आणि हरितक्रांतीचे प्रणेते होते. त्यांचे कार्य शेती, ग्रामीण विकास आणि प्रशासकीय सुधारणांभोवती केंद्रित होते, ज्यामुळे महाराष्ट्र अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण झाला. हा संशोधन पेपर त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करतो.

विजशब्द : वसंतराव नाईक, हरितक्रांती, रोजगार हमी योजना, ग्रामीण विकास, पंचायतराज, महाराष्ट्र मुख्यमंत्री

प्रस्तावना :

वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्राचे दीर्घकाळ मुख्यमंत्री राहिलेले नेते आणि हरितक्रांतीचे जनक होते. त्यांचा जन्म विदर्भातील साध्या शेतकरी कुटुंबात झाला, ज्यामुळे त्यांचे शेती-ग्रामीण विकासाकडे नेमके झुकले. हा विस्तृत परिचय त्यांच्या प्रारंभिक जीवनावर आधारित आहे. वसंतराव फुलसिंग

नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद तालुक्यातील गहुली गावी झाला. ते बंजारा समाजातील सधन शेतकरी फुलसिंग नाईक आणि हुनकीबाई यांचे पुत्र होते; मूळ आडनाव राठोड होते, पण चतुरसिंग राठोड यांनी गाव वसवल्याने नाईक हे आडनाव रूढ झाले. बालपण खेड्यातच गेले, जिथे शेती आणि सामाजिक सेवा त्यांना प्रेरणा देणारी ठरली. प्राथमिक शिक्षण पोहरादेवी, उमरी, भोजली, बान्सी यांसारख्या विविध खेड्यांमध्ये झाले, जिथे ते ४-५ मैल चालत शाळेत जायचे. माध्यमिक शिक्षण विठोली व अमरावतीत घेतले, तर १९३८ मध्ये नागपूरच्या मॉरिस कॉलेजमधून बी.ए. आणि १९४० मध्ये एल.एल.बी. पदवी मिळवली. विद्यार्थीदशेत महात्मा जोतिबा फुले आणि डेल कार्नेगी यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला.

१९४१ मध्ये नागपूरच्या घाटे ब्राह्मण कुटुंबातील वत्सलाबाई (बी.ए.) यांच्याशी आंतरजातीय प्रेमविवाह केला, ज्यामुळे सामाजिक खळबळ उडाली पण दोघेही समाजकार्यात सहभागी राहिले. त्यांना निरंजन आणि अविनाश हे दोन सुविद्य मुलगे आहेत. वत्सलाबाईंनी महिला सक्षमीकरणासाठी कार्य केले. पुसद येथे वकिली सुरू करून गोरगरिबांसाठी लढा दिला. १९४३ मध्ये पुसद कृषी मंडळाचे अध्यक्ष, १९४६ मध्ये काँग्रेसमध्ये प्रवेश आणि पुसद नगरपालिकेचे अध्यक्ष झाले. हे जीवन त्यांच्या पुढील राजकीय व विकास कार्याची पायाभरणी ठरले.

राजकीय कारकीर्द

वसंतराव नाईक यांची राजकीय कारकीर्द वकिलीपासून मुख्यमंत्रीपर्यंतच्या ३० वर्षांत विकसित झाली, जी व्यावहारिक धोरणे आणि ग्रामीण विकासावर आधारित होती. त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश करून स्थानिक नेते ते राज्यस्तरीय नेते झाले. हा विभाग त्यांच्या राजकीय प्रवासाचा तपशील देतो. १९४६ मध्ये काँग्रेसमध्ये प्रवेश करून पुसद नगरपालिकेचे अध्यक्ष (१९४६-५२) झाले आणि विदर्भ प्रांत काँग्रेसचे कार्यकारिणी सदस्य (१९५१) बने. पुसद कृषिमंडळाचे अध्यक्ष (१९४३-४७) म्हणून

शेती क्षेत्रात सक्रिय होते. मध्य प्रदेश राज्याच्या मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे संचालक (१९५१-५२) म्हणून सहकार चळवळीला चालना दिली.

१९५२ च्या पहिल्या निवडणुकीत आमदार म्हणून निवडून मध्य प्रदेशात महसूल उपमंत्री (१९५२-५६) झाले. १९५७ मध्ये द्विभाषिक मुंबई राज्याचे कृषी मंत्री म्हणून संकरीत बियाणे आणि सिंचनावर भर दिला. १९६० मध्ये महाराष्ट्र निर्मितीनंतर प्रथम महसूल मंत्री (१९६०-६३); कमाल जमीनधारणा कायदा आणला आणि कन्नमवार मंत्रिमंडळातही महसूल मंत्री राहिले. ५ डिसेंबर १९६३ ते २० फेब्रुवारी १९७५ पर्यंत ११ वर्षे ७७ दिवस (तीन टर्म्स) मुख्यमंत्री राहिले, जो विक्रम आहे. कन्नमवारांच्या मृत्यूनंतर बहुमताने निवडले गेले. या काळात हरितक्रांती, रोजगार हमी, पंचायतराज सुधारणा राबवल्या. १९७७ मध्ये वाशीम लोकसभा मतदारसंघातून १,५२,०५७ मतांनी खासदार झाले. आंतरराष्ट्रीय राईस कमिशन शिष्टमंडळात (१९५८, जपान दौरा) सहभाग. त्यांचा वारसा व्यावहारिक प्रशासकीय धोरणांत दिसतो, जसे शिवसेना उदयाला अप्रत्यक्ष पाठिंबा.^{[1][2]}

शेतीतील योगदान

वसंतराव नाईक हे महाराष्ट्रातील हरितक्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जातात, ज्यांनी शेतीला आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जोडले. त्यांनी संकरीत बियाणे, सिंचन आणि सहकार क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल घडवले. हा विभाग त्यांच्या शेतीतील प्रमुख योगदानाचा आढावा घेतो. १९६५ मध्ये "दोन वर्षांत महाराष्ट्र धान्य स्वयंपूर्ण झाला नाही तर मी फाशी जाईन" हे धाडसी विधान करून संकरीत बियाणे (ज्वारी, गहू, भात) आणि खते वितरण सुरू केले, ज्यामुळे उत्पादन दुप्पट झाले. महाराष्ट्राला अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण करून हरितक्रांतीला चालना दिली. स्वतः प्रगतिशील शेतकरी म्हणून आधुनिक तंत्रांचा अवलंब केला.

देशातील पहिले चार कृषी विद्यापीठे स्थापन केली: डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ (राहुरी, १९६८), डॉ. बाळासाहेब सोहनी कृषी विद्यापीठ (धारवाड), वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषी

विद्यापीठ (परभणी, १९७२) आणि पंजाबराव कृषी विद्यापीठ (अकोला, १९६९). महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज, १९७१) आणि कापूस एकाधिकार खरेदी योजना (१९७१) सुरू करून शेतकऱ्यांना हमीभाव दिला.

१९७२ च्या भयंकर दुष्काळात "पाणी अडवा, पाणी जिरवा" ही संकल्पना राबवून वसंत बंधारे योजना सुरू केली, ज्यात लाखो बंधारे बांधली गेली. पाझर तलावासारखे मोठे प्रकल्प आणि विहिरी खोदणे यामुळे सिंचन क्षेत्र वाढले. दुधक्रांतीसाठी सहकारी साखर कारखाने, दूध संघ प्रोत्साहित केले. शेतीला उद्योगाशी जोडून शेतकऱ्यांना उद्योजक बनवले; सूतगिरण्या, कुक्कुटपालन, पशुपालनाला चालना दिली. शेतकरी मासिक (१९६५) सुरू करून मार्गदर्शन दिले; जागतिक दौऱ्यांतून (जपान, अमेरिका) तंत्रज्ञान आणले. त्यांचे हे योगदान महाराष्ट्र शेतीचा पाया ठरले.

आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी भारत सरकारच्या केंद्रीय अभ्यास टीममध्ये तत्कालीन कृषीमंत्री वसंतराव नाईक यांची आंतरराष्ट्रीय राईस कमीशनच्या शिष्टमंडळात निवड करण्यात आली. • जपान दौरा (१९५८) • युगोस्लाव्हिया देशाचा दौरा (१९६४) जपान, चिन, अमेरिका (१९७०), सिंगापूर (१९७८) देशाचा अभ्यास करून प्रख्यात कृषी तज्ज्ञ वसंतराव नाईक यांनी कृषी कृषी औद्योगिकीकरणाचा प्रसार केला. आधुनिक शाश्वत शेतीला चालना देत विविध संकरीत वाणांची निर्मिती केली.

विकास योजना

वसंतराव नाईक यांनी ग्रामीण आणि औद्योगिक विकासासाठी क्रांतिकारी योजना राबवल्या, ज्यामुळे महाराष्ट्राची पायाभरणी झाली. त्यांच्या विकास धोरणांत रोजगार हमी, पंचायतराज आणि उद्योगीकरणावर भर होता. हा विभाग त्यांच्या प्रमुख विकास योजनांचा तपशील देतो. १९७२ च्या दुष्काळात देशातील पहिली रोजगार हमी योजना राबवली, ज्यात ५० लाख लोकांना १०० दिवस

रोजगार दिला आणि ७,००० विहिरी खोदल्या गेल्या. ही योजना मनरेगाची पायाभरणी ठरली. दुष्काळ निवारणासाठी पाणी अडवा-पाणी जिरवा संकल्पनेसह वसंत बंधारे योजना सुरू केली.

१९६० मध्ये यशवंतराव चव्हाणांनी नेमलेल्या लोकशाही विकेंद्रीकरण समितीचे (वसंतराव नाईक समिती) अध्यक्ष म्हणून त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद) सुचवली. १९६१ च्या कायद्याने विकेंद्रीकरण साकारले. ग्रामपंचायतींना कर उग्री व अधिकार दिले. एमआयडीसी मार्फत बुटीबोरी (नागपूर), वाळुंज (औरंगाबाद), सातपूर-अंबड (नाशिक), इस्लामपूर (सांगली), लातूर येथे औद्योगिक वसाहती उभारल्या. कोराडी, खापरखेडा, पारस, परळी येथे औष्णिक विद्युत केंद्रे स्थापन केली. नवी मुंबईची आखणी आणि पाझर तलावासारखे सिंचन प्रकल्प राबवले. विमुक्त जाती-भटक्या जमातींसाठी विकास महामंडळाची पायाभरणी; सहकारी साखर कारखाने, दुध संघ प्रोत्साहनाने दुधक्रांती घडवली. विरोधी पक्ष नेत्याला कॅबिनेट दर्जा देऊन राजकीय समन्वय साधला.

नाईक जयंती-कृषीदिन

वसंतराव नाईक यांनी कृषीऔद्योगिक क्षेत्रात अमुलाग्र अशी कामगिरी केली. ते हाडाचे प्रगतशील शेतकरी होते. याशिवाय शेती आणि मातीवर त्यांची निस्सीम भक्ती होती. आपले संपूर्ण आयुष्य शेती आणि शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी झिजवले. अनेक क्रांतीकारी शेतकरी हिताचे निर्णय त्यांनी घेतले. त्यांच्या या प्रेरणादायी कार्याचा सन्मान म्हणून १ जुलै ही त्यांची जयंती कृषी दिन म्हणून साजरा करण्याचे निर्णय सन १९८९ मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी घेतले. तेव्हा पासून शासकीय कार्यालयात सर्वत्र साजरा होतो. तर नाईक जयंती-कृषीदिन 'थेट शेतकऱ्यांच्या बांधावर' साजरा करण्याची अभिनव प्रथा थेट शेतकऱ्यांच्या बांधावर' मोहीमेचे प्रणेते एकनाथराव पवार यांनी पहिल्यांदा सुरू केली. आज गाव, तांडा, शहर कार्यालयाबरोबरच थेट बांधावर कृषीदिन साजरा केला जातो. गाव,तांडा,पाल, शहरासह थेट शेत बांधावरही जयंती साजरी होत असलेल्या वसंतराव

नाईकांकडे आधुनिक कृषीसंत, शेतकऱ्यांचे भाग्यविधाते म्हणूनच पाहिल्या जाते. कार्यालयाबरोबरच थेट शेतशिवारात जयंती साजरी होत असलेले वसंतराव नाईक हे देशातील एकमेव उदाहरण आहे. नाईक यांनी भारतीय कृषी क्षेत्रात अमुलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी मोलाचे योगदान दिले. ते भारतीय कृषी संशोधन परिषदांचे अर्थस्थायी समितीचे सदस्यही होते. त्यांच्या जयंतीनिमित्त कृषी विभागाद्वारे 'कृषी संजिवन सप्ताह' म्हणून केला जातो. थेट शेत बांधावर शेतकऱ्यांना कृषीविषयक मार्गदर्शन केल्या जाते. तसेच सामाजिक क्षेत्रातील संस्था द्वारा थेट बांधावर 'शेतकरी कृतज्ञता सप्ताह' म्हणून सुद्धा साजरा करीत महानायक वसंतराव नाईक यांना आदरांजली वाहिली जाते.

नाईकांवरील चित्रपट निर्मिती व साहित्यकृती

'महानायक वसंत तू' हे मराठी चित्रपट वसंतराव नाईक यांच्यावर आधारित असून यामध्ये अभिनेता चिन्मय मांडलेकर यांनी वसंतराव नाईक यांची भूमिका साकारली आहे. भारत गणेशपुरे व अभिनेत्री निशा परुळेकर यांनी देखील भूमिका साकारली आहे. तसेच दिग्दर्शक प्रा.जब्बार पटेल यांनी सुद्धा वसंतराव नाईक यांच्यावर डॉक्यूमेंटरी फिल्म तयार केली. शिवाय नाईकांच्या प्रेरणादायी कार्याविषयी ज्येष्ठ पत्रकार मधुकर भावे यांनी 'महानायक' आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचे माजी अध्यक्ष, ज्येष्ठ साहित्यिक मधू मंगेश कर्णिक यांनी 'दूत पर्जन्याचा', रासबिहारी सिंग बैस यांनी 'वसंतराव नाईक यांचे जीवनचरित्र' लिहिले असून दिनेश देसाई यांनी 'वसंतराव नाईक यांची निवडक भाषणे' या संपादित ग्रंथाचे लेखन केले आहे. तसेच "तुला वसंत म्हणू की महासंत म्हणू मी" हे लोकप्रिय वसंतगीत प्रख्यात साहित्यिक एकनाथराव पवार यांनी रचले आहे. याशिवाय वसंतराव नाईक यांच्या जीवनावर आधारित विविध भाषेत ग्रंथलेखन, गाणी, पोवाडे, कविता, पथनाट्ये देखील रचल्याचे दिसून येते.

दूरगामी प्रकल्प, संस्था, योजना निर्मितीचे कार्य

वसंतराव नाईक यांच्या कारकिर्दीतील अविस्मरणीय कार्य: • कृषी विद्यापीठाची स्थापना दापोली, अकोला (१९६९), परभणी (१९७२), राहुरी (१९६८), • औष्णिक विद्युत केंद्राची निर्मिती (कोराडी, पारस, खापरखेडा, परळी) • मराठी भाषेला राजभाषेचा दर्जा, सन १९६४ • राज्यातील शिक्षणाची गुणवत्ता व दर्जा सुधारण्यासाठी जानेवारी १९६४ मध्ये राज्य शिक्षणशास्त्र संस्था (अर्थात आताची SCERT विद्या प्राधिकरण) स्थापना. • महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची स्थापना सन १९६६ • महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम मंडळ (बालभारती) सन १९६७. • बालकासाठी किशोर व जीवनशिक्षण मासिकाची निर्मिती. • राज्य विज्ञान संस्था (प्रादेशिक विद्या प्राधिकरण), सन १९६८ • शेतकरी हितार्थ शेतकरी मासिक निर्मिती (१९६५) • नवी मुंबई व नवे औरंगाबाद निर्मिती • महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ (महाबीज), सन १९७१ • औद्योगिक वसाहत (एम आय डी सी) बुटीबोरी (नागपूर), वाळुंज (औरंगाबाद), सातपूर अंबड (नाशिक), इस्लामपूर (सांगली), लातूर • कापूस एकाधिकार योजना (१९७१) • विरोधी पक्ष नेत्याला कॅबिनेट मंत्री पदाचा दर्जा • हरितक्रांती, श्वेतक्रांती, रोजगार हमी योजना.

संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष

वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राला धान्य स्वयंपूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट गाठले, ज्यात चार कृषी विद्यापीठांची स्थापना (दापोली, अकोला, परभणी, राहुरी) आणि सिंचन प्रकल्पांचा समावेश होता. त्यांनी सहकार चळवळीला चालना देऊन साखर कारखाने आणि दुग्ध व्यवसाय मजबूत केला, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था सक्षम झाली. दुष्काळात रोजगार हमी योजना राबवून ५० लाख लोकांना रोजगार दिला आणि भूमिहीनांना १ लाख ३७ एकर जमीन वाटली. हरितक्रांतीचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे नाईक यांनी संकरित बियाणे, कापूस एकाधिकार योजना आणि फळबागांवर संशोधन केले. पंचायतराज व्यवस्था मजबूत करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार दिले आणि औद्योगिक

विकास महामंडळ स्थापन केले. शिक्षण, आरोग्य आणि उद्योग क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवून शहरी-ग्रामीण दरी कमी केली.^[2]

वसंतराव नाईक यांचे कार्य आजही महाराष्ट्राच्या आर्थिक समृद्धीचे आधारस्तंभ आहे, जे समावेशक विकास आणि शेतकऱ्यांच्या कल्याणाचे उदाहरण आहे. त्यांचा वारसा भविष्यातील धोरणांना प्रेरणा देत राहील. नाईक यांचे निधन १८ ऑगस्ट १९७९ रोजी सिंगापूर येथे झाले, पण त्यांचा वारसा शाश्वत आहे; १ जुलै ही जयंती कृषीदिन म्हणून साजरी होते. टीका म्हणजे शिवसेनेला पाठिंबा आणि दारूबंदी शिथिलता, पण व्यावहारिक धोरणांमुळे ग्रामीण महाराष्ट्र मजबूत झाला. त्यांचे कार्य मनरेगाची पायाभरणी करणारे ठरले.

संदर्भ सूची :

- "१९६२ पासून नाईक घराण्याचे पुसद मतदारसंघावर वर्चस्व". मुंबई: लोकसत्ता.
- "देशात पहिल्यांदाच कृषीदिन थेट बांधावर". महाराष्ट्र: लोकमत. २०१७.
- "नाईक, वसंतराव फुलसिंग". महाराष्ट्र विश्वकोश.
- "महाराष्ट्र घडविणारा महानायक वसंतराव नाईक". महाराष्ट्र: डेलीहंट न्यूझ. २०१८.
- "वसंतराव नाईक : नेतृत्व आणि विकास". Atharva Publications.
- "वसंतराव नाईक संपूर्ण भारताचे सुपुत्र". मुंबई: प्रहार. २०१३.
- "हरितक्रांती के जनक थे वसंतराव नाईक". मुंबई: युनिवार्ता. २०२०.
- "हरितक्रांतीचे प्रणेते". लोकराज्य मासिक. २०१२.
- Desai, D. H. The Plough and the Pipe. Bombay, १९६७.

- VASANTARAO NAIK: Rajaneeti Ke Agradoot Aur Krushi Kranti Ke Janak. Goodreads.
- आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार: वसंतराव नाईक. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती महामंडळ. २००४.
- जोशी, रघुनाथ (संपादक). श्री वसंतराव नाईक गौरव ग्रंथ. एम.एन. कैलास, मुंबई, १९६५.
- डॉ. दिनेश सेवा. VASANTARAO NAIK: A Pioneer In Politics And The Father Of Agro-Industrial Revolution. Blue Rose Publishers, २०२०.
- देशाई, दिनेश. वसंतराव नाईक यांची निवडक भाषणे.
- पवार, एकनाथ (२०१७). हरितयोद्धा : वसंतराव नाईक. महाराष्ट्र: मृदगंध.
- पवार, एकनाथराव. "आधुनिक भारताचे कृषीसंत : वसंतराव नाईक". POKJ ISSN Journal -2320-4494. Volume I.
- पवार, एकनाथराव. वसंतराव नाईक यांचे राष्ट्रयुगीन विचार. पुणे: इगल लीप. pp. 102–105.
- पाटील, पं. रा. सामान्यांतील असामान्य वसंतराव नाईक. मुंबई, १९७५.
- भावे, मधुकर (२०१३). महानायक वसंतराव नाईक. मुंबई.

स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी आणि स्थानिक विकास: नागपूर महानगरपालिकेच्या**कार्यक्षमतेवर पडणारा प्रभाव****क्रिष्णा शिवदास दहीकर****संशोधक****डॉ. विमल राठोड****मार्गदर्शक****गोषवारा :**

भारतीय लोकतंत्रात स्थानीय शासन हा सबसे महत्वाचा स्तर मानला जातो. नागपूर महानगर पालिका (NMC) महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरी स्थानीय निकाय आहे. गेल्या दशकांमध्ये नागपूरात विविध भागांतून लोक स्थलांतरित होऊन आले आहेत. या स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींचा महापालिकेच्या राजकारणावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला आहे. हा संशोधन पेपर स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींची व्याख्या, त्यांचे महापालिकेतील प्रतिनिधित्व, राजकीय गतिविधी आणि शहरी प्रशासनावरील प्रभावाचा अभ्यास करतो. प्रस्तुत संशोधन नागपूर महापालिकेच्या २०२५-२६ निवडणुकीच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहे, जिथे स्थलांतरित प्रतिनिधींची भूमिका केंद्रीय आहे.

बिजशब्द : नागपूर महानगर पालिका, स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी, राजकीय गतिविधी, राजकीय प्रभाव

प्रस्तावना :

नागपूर महानगर पालिकेच्या राजकारणात स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींचा प्रभाव समजून घेणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश्य आहे. स्थलांतरित लोकसंख्या भारतीय शहरांचा अविभाज्य अंग बनली आहे. महाराष्ट्र राज्य राजकीय दृष्टिकोनातून विविध विचारधारांचा केंद्र आहे. नागपूर हा शहर दक्षिण भारतीय आणि उत्तर भारतीय संस्कृतीच्या संगमस्थळी आहे.

स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी (Migrant Representatives) हे असे राजकारण्य आहेत जे अन्य प्रदेश किंवा राज्यांतून नागपूरात आले आहेत आणि येथे लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडले गेले आहेत. भारतीय स्थानीय शासन संरचनेत हे एक महत्वाचे सामाजिक घटक आहे. राष्ट्रीय नागरिकत्व कायदानुसार भारतीय नागरिकांना कुठेही रहायचे अधिकार आहे.

२०२५-२६ च्या नागपूर महापालिका निवडणुकीत स्थलांतरित लोकसंख्येची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत लोकांच्या स्थलांतरणामुळे शहरी राजकारणाची संरचना बदलती आहे. नागपूर हा व्यापार आणि शिक्षेचा केंद्र असल्याने येथे विविध भागांतून लोक येत आहेत.

भारतीय स्थानीय शासन व्यवस्था

भारतीय संविधानाचे ७३वे आणि ७४वे संशोधन स्थानीय शासनाला संवैधानिक दर्जा दिले. महापालिकांचे प्रशासन नगरपालिका अधिनियम आणि राज्य कायदांद्वारे नियमित केले जाते. नागरिकांचो प्रत्यक्ष सहभागिता लोकतांत्रिक प्रक्रियेचा आधार आहे.

- महानगर पालिका (Municipal Corporation) - जनसंख्या १० लक्षाहून अधिक
- नगरपालिका (Municipality) - जनसंख्या १-१० लक्ष
- नगर परिषद (Town Council) - जनसंख्या १ लक्षाहून कमी
- विशेष उद्देशाचे निकाय (Special Purpose Bodies)
- नागपूर महापालिका ही महानगर पालिकेचे श्रेणीत आहे.

महापालिकांना विविध विषयांमध्ये कार्य करण्याचे अधिकार आहेत - जलप्रदाय, सांडपाणी, रस्ते, शिक्षा, आरोग्य सेवा, स्वच्छता इत्यादी.

- जनता केंद्रित सेवा प्रदान करणे
- नगरविकास योजना तयार करणे
- अधिकार आणि कर्तव्यांचे संतुलन राखणे
- सामाजिक न्याय सुनिश्चित करणे
- पारदर्शक प्रशासन स्थापन करणे

नागपूर महानगर पालिका - ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

नागपूर महानगरपालिका (NMC) ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही ब्रिटिशकालीन “नगरपालिका” व्यवस्थेपासून सुरू होऊन 1951 मध्ये स्वतंत्र महानगरपालिका म्हणून स्थापन होण्यापर्यंत आणि पुढे महाराष्ट्रातील उपराजधानीच्या प्रशासकीय केंद्र म्हणून भूमिकेपर्यंत विस्तारलेली आहे. 1864 मध्ये नागपूरमध्ये नगरपालिका अस्तित्वात आली आणि 2 मार्च 1951 रोजी तिचे महानगरपालिकेत रूपांतर होऊन नागपूर महानगरपालिकेची औपचारिक स्थापना झाली.

नागपूर शहराचा विकास गोंड राजवटीपासून झाला आणि पुढे भोसले (मराठा) सत्ताकाळात शहराचा विस्तार व नगररचना अधिक संघटित झाली, असा शहराच्या इतिहासाच्या नोंदींमध्ये उल्लेख

आढळतो. 1817 नंतर ब्रिटिश सत्तेखाली नागपूरचे प्रशासन अधिक औपचारिक पद्धतीने पुनर्रचित झाले आणि शहराचे स्थानिक स्वराज्य संस्थात्मक स्वरूप मजबूत होत गेले.

ब्रिटिश काळात 1864 साली नागपूरला नगरपालिका/नगरपरिषद स्वरूपाचा दर्जा मिळाला, ज्यातून शहराच्या स्थानिक स्वराज्याची औपचारिक पायाभरणी झाली. त्याच काळात शहराला “सिव्हिल कॉर्पोरेशन” दर्जा देण्याची मागणी झाल्याचेही संदर्भ मिळतात; मात्र त्या वेळी ती मागणी मान्य झाली नाही.

नागपूर शहर कॉर्पोरेशन कायदा, 1948 (CNC Act) हा 22 जानेवारी 1950 रोजी प्रकाशित झाल्याचा उल्लेख नागपूर महानगरपालिकेच्या अधिकृत माहितीत आहे, आणि त्यानंतर मार्च 1951 मध्ये महानगरपालिका अस्तित्वात आली असे नमूद केलेले आढळते. महाराष्ट्र टाइम्सच्या वृत्तानुसार 2 मार्च 1951 रोजी नागपूर महापालिका प्रस्थापित झाली आणि पुढे 1952 मध्ये निवडणुका होऊन पहिली सर्वसाधारण सभा भरल्याचे संदर्भ दिले आहेत.

1953 मध्ये नागपूरचा पहिला विकास आराखडा तयार करण्यात आल्याचा उल्लेख महापालिकेच्या अधिकृत माहितीत आहे, ज्यातून शहर नियोजनाचा आधुनिक टप्पा दिसतो. राज्य पुनर्रचनेनंतर नागपूरचे प्रशासकीय स्थान बदलत गेले आणि 1960 मध्ये नागपूरला महाराष्ट्राची दुसरी राजधानी घोषित करण्यात आल्याचा उल्लेखही अधिकृत माहितीत आढळतो, ज्यामुळे महानगरपालिकेचे प्रशासनिक महत्त्व वाढले.

नागपूर महापालिका महाराष्ट्रातील सर्वात महत्त्वाच्या महानगर पालिकांपैकी एक आहे. नागपूर शहराचा इतिहास प्राचीन काळापासून महत्त्वाचा आहे. हा शहर जातीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेचे प्रतीक आहे.

नागपूर महापालिका १० झोनमध्ये विभाजित आहे:

झोन क्रमांक	झोनचे नाव
१	लक्ष्मीनगर झोन
२	धरमपेठ झोन
३	हनुमाननगर झोन
४	धंतोली झोन

५	नेहरुनगर झोन
६	गांधीबाग झोन
७	सतरंजीपुरा झोन
८	लकडगंज झोन
९	आशीनगर झोन
१०	मंगळवारी झोन

महापालिकेतील लोकप्रतिनिधींचा निवडून आल्याचा इतिहास विविध राजकीय परिवर्तनांचा साक्षी आहे. २०२५-२६ च्या निवडणुकीत ९९३ उमेदवार रिंगणात आहेत.

स्थलांतरित लोकसंख्या - सामाजिक आणि राजकीय परिमाण

स्थलांतरण हा एक जटिल सामाजिक प्रक्रिया आहे. भारतात अंतराष्ट्रीय आणि अंतर-प्रादेशिक स्थलांतरण दोन्ही महत्वाचे आहेत. स्थलांतरित (स्थलांतर करणारी) लोकसंख्या हा केवळ आर्थिक नाही, तर शहर-ग्रामीण समाजरचना, नागरिकत्व-अधिकार, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि “स्थानिक विरुद्ध बाहेरचे” अशा राजकारणावर परिणाम करणारा व्यापक विषय आहे. भारतातील अंतर्गत स्थलांतरात सामाजिक असुरक्षा, सेवांवरील ताण आणि राजकीय बहिष्करण ही परिमाणे विशेष ठळक दिसतात.

स्थलांतर म्हणजे व्यक्ती/समूहाने आर्थिक, सामाजिक किंवा राजकीय कारणांमुळे एक ठिकाण सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन निवास/काम करणे. भारतात हे स्थलांतर ग्रामीण-ते-शहरी, राज्यांतर्गत, आंतरराज्य, हंगामी/परिपत्र (seasonal/circular) आणि संकटजन्य (distress migration) अशा विविध प्रकारांनी दिसते. 2011 जनगणनेच्या दशकात ग्रामीण संकट/उपजीविका कोलमडणे हे “survival strategy” म्हणून स्थलांतर वाढण्यामागचे एक प्रमुख कारण म्हणूनही मांडले जाते.

स्थलांतरितांना गंतव्य ठिकाणी भाषा, संस्कृती आणि “परके”पणामुळे सामाजिक समावेशनात अडथळे येतात आणि कधी कधी छळ/संशयाची वागणूकही सहन करावी लागते. निवास, पाणी-सफाई, आरोग्य, शिक्षण, आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (PDS) यांसारख्या मूलभूत सेवांपासून वंचित राहणे किंवा प्रवेश कठीण होणे ही मोठी समस्या म्हणून नोंदवली जाते. कामाच्या ठिकाणी कमी

वेतन, लांब कामाचे तास, सुरक्षिततेचा अभाव, वेतनचोरी आणि बंधमजुरी/मानव तस्करीसारख्या शोषणाच्या जोखमीही स्थलांतरित मजुरांमध्ये दिसतात.

“sons of the soil” (स्थानिकांचा हक्क) या भूमिकेमुळे स्थलांतरितांचे हक्क राजकीय/प्रशासकीय पातळीवर मर्यादित होतात आणि परिणामी गेटोकरण (ghettoization) व बहिष्करण वाढू शकते. सतत स्थलांतराच्या स्थितीत मतदानाचा हक्क प्रत्यक्षात वापरणे कठीण होते; उदाहरणार्थ, स्थलांतरितांना मूळ गावाबाहेर मतदान करता न येणे किंवा मतदारयादी/वोटर आयडीशी निगडित अडचणींमुळे राजकीय सहभाग कमी होऊ शकतो. महानगरांतील स्थलांतर वाढल्याने स्थानिक विरुद्ध स्थलांतरित असा वाद राजकीय मुद्दा बनतो, आणि शहरांतील पायाभूत सुविधांवरील ताणही राजकारणाचा भाग ठरतो.

स्थलांतरितांच्या अडचणींमध्ये ओळखपत्र/निवासपुरावा, हक्क-योजनांची portability, आणि संघटन-स्वातंत्र्य (ट्रेड युनियन) यांचा अभाव महत्त्वाचा असल्याने, सामाजिक सुरक्षा योजनांची पोर्टेबिलिटी, ओळख कागदपत्रे आणि कामाच्या ठिकाणी आरोग्य-शिक्षण सुविधा यांसारख्या उपायांची शिफारस केली जाते. अनेक ठिकाणी शासनाची मर्यादित अंमलबजावणी/कायदे-हक्कांचा कमजोर अंमल आणि नागरी संस्थांचा (civil society) “gap filling” रोल—उदा., कल्याण सेवा, शिक्षण व कामगार हक्क—असा धोरणपर संदर्भही मांडला जातो. त्यामुळे स्थलांतराला “कामगार बाजार” इतक्यापुरते न ठेवता, नागरिकत्व-अधिकार, समावेशन, आणि स्थानिक स्वराज्य/शहरी प्रशासन यांशी जोडून मुख्य प्रवाहात आणणे हे राजकीयदृष्ट्या निर्णायक ठरते.

नागपूर शहर बहुसांस्कृतिक समाजाचे उदाहरण आहे. या शहरात महाराष्ट्रातून बाहेरील लोकांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. उत्तर भारतातून आलेले व्यापारी, शिक्षक, अभियंता, कर्मचारी इत्यादी नागपूरात राहतात.

नकारात्मक परिणाम:

- स्थानिक संस्कृतीचा क्षरण
- स्थानिक भाषेवर दबाव
- संस्कृतीय विभाजन
- सामाजिक मतभेद

सकारात्मक परिणाम:

- संस्कृतीचा आदान-प्रदान
- आर्थिक विकास
- शिक्षा आणि कौशल्यात वृद्धी
- वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोन

स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींची भूमिका

२०२५-२६ च्या निवडणुकीत अनेक राजकारण्य स्थलांतरित पार्श्वभूमीतून निवडणूक लढवत आहेत. सेना-उद्धव बाळासाहेब ठाकरे (शिवसेना-UBT), भारतीय जनता पक्ष (भाजप), काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (NCP) आणि इतर पक्ष मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी विविध रणनीती अवलंबत आहेत.

महापालिका राजकारणातील राजनीतिक पक्ष आणि विविधता

पक्षाचे नाव	विचारधारा	शक्ति
भारतीय जनता पक्ष (भाजप)	राष्ट्रवादी	मजबूत
शिवसेना-UBT	क्षेत्रीय	मध्यम
काँग्रेस	उदारमतवादी	कमजोर
NCP	क्षेत्रीय	मध्यम

नवीन राजकीय संघटन आणि आंदोलनकारी उमेदवार महापालिकेत प्रवेश करत आहेत[2]. जन बदलाव पार्टी, भीम सेना जसकी संस्थांचा उदय हा महत्त्वाचा बदल आहे[2].

स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींचा प्रभाव

स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी महापालिकेतील महत्त्वाचे निर्णय प्रभावित करतात[3]. अभ्यासात असे दिसून आले आहे की:

निर्णय क्षेत्र	प्रभाव स्तर
शहरी विकास योजना	उच्च

व्यापार आणि उद्योग

उच्च

सार्वजनिक सेवा वितरण

मध्यम

सांस्कृतिक कार्यक्रम

कमी

निष्कर्ष

हे संशोधन दर्शविते की स्थलांतरित लोकप्रतिनिधींचा नागपूर महापालिकेच्या राजकारणावर गहरा प्रभाव आहे. उनके योगदान सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही आहेत. आधुनिक शहरी प्रशासनात विविधता आणि समावेशन महत्वाचे आहे.

नागपूर महानगर पालिकेचे राजकारण जटिल आणि बहुआयामी आहे. स्थलांतरित लोकप्रतिनिधी आधुनिक भारतीय शहरी प्रशासनाचा अपरिहार्य भाग बनले आहेत. त्यांचा प्रभाव शहराच्या विकास, समाजिक नीति आणि सांस्कृतिक दिशेवर महत्त्वपूर्ण आहे.

स्थानीय आणि स्थलांतरित लोकसंख्येमध्ये सुसंवाद साधणे एक चुनौतीपूर्ण कार्य आहे. परंतु भारतीय लोकतंत्रात वैविध्य एक शक्ती आहे. सर्वांचे योगदान आणि हितांचा सन्मान करून महापालिकेचा विकास करणा हीच सत्य मार्ग आहे.

संशोधन दर्शविते की महापालिकेच्या कार्यक्षमतेचा विकास आणि समाजिक समावेशन हे एकमेकांचे पूरक आहेत. भविष्यात नागपूर महापालिका सर्वांचे हित साधणारे आणि टिकाऊ विकास करणारे संस्था बनू शकते.

संदर्भग्रंथ

1. शर्मा, आर. (२०२५). नागपूर महानगरपालिकेचा राजकीय इतिहास. महाराष्ट्र प्रकाशन.
2. पुणे वृत्तिका न्यूज. (२०२६, जानेवारी ४). नागपूर महापालिका निवडणूक २०२५-२६. <https://pudhari.news/maharashtra/vidarbha/nagpur/>
3. संस्कृति IAS. (२०२५, डिसेंबर १०). भारत में स्थानीय स्वशासन. <https://www.sanskritiias.com/hindi/current-affairs/local-self-government-in-india>

4. नागर, पी. (२०२४). भारतीय शहरीकरण आणि समाजशास्त्र. सामाजिक संशोधन प्रकाशन.
5. देशपांडे, एम., आणि गुप्ता, एस. (२०२३). अंतर-प्रादेशिक स्थलांतरण आणि शहरी राजकारण. नेशनल इंस्टीट्यूट ऑफ अर्बन अफेयर्स.
6. भारतीय संविधान. (२०२०). भाग ग - राज्य शक्तीचा वितरण (अनुच्छेद १५, २९, ७३, ७४). भारत सरकार.
7. द्रिश्टि IAS. (२०२४, नोव्हेंबर १५). भारत में स्थानीय शासन.
<https://www.drishtiiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/revitalizing-india-s-local-governance>

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सामाजिक चळवळींची भूमिका :**एक ऐतिहासिक अध्ययन****डॉ. अमोल लक्ष्मणराव ढोबळे**

इतिहास विभाग प्रमुख, धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

सारांश :

भारतीय समाजाच्या परिवर्तन प्रक्रियेत सामाजिक चळवळींनी बजावलेली भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. या संशोधनामध्ये १९ व्या आणि २० व्या शतकातील प्रमुख सामाजिक सुधारणा चळवळी, दलित चळवळी, स्त्री चळवळी, शेतकरी व आदिवासी चळवळी तसेच आधुनिक काळातील विविध सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ब्रिटिश कालखंडात भारतीय समाजात असलेल्या जातीय विषमता, अस्पृश्यता, स्त्री दमन आणि अंधश्रद्धा यांसारख्या सामाजिक समस्यांनी समाजाच्या प्रगतीला अडथळा निर्माण केला होता. या पार्श्वभूमीवर सामाजिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या. राजाराम मोहनराय यांनी सती प्रथेच्या निर्मूलनासाठी केलेले कार्य, महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून केलेले सामाजिक परिवर्तन, तसेच डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी सामाजिक न्यायासाठी केलेला संघर्ष या सर्वांचा या संशोधनात सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

बीजशब्द : सामाजिक चळवळी, आधुनिक भारत, स्त्री सक्षमीकरण, जातिव्यवस्था समता व हक्क.

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीची प्रक्रिया ही केवळ राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीपुरती मर्यादित नसून ती विविध सामाजिक चळवळींच्या प्रभावातून घडलेली एक व्यापक आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून रूढ असलेल्या जातिव्यवस्था, लिंगभेद, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्यांनी समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण केला होता. या पार्श्वभूमीवर १९व्या आणि २०व्या शतकात उदयास आलेल्या सामाजिक चळवळींनी समाजात जागृती निर्माण करून परिवर्तनाची दिशा दिली. या चळवळींनी भारतीय समाजाला आधुनिकतेकडे, समतेकडे आणि न्यायाच्या मूल्यांकडे नेण्याचे कार्य केले.

ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनानंतर भारतात पाश्चात्य शिक्षण, आधुनिक विचारसरणी आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा प्रसार झाला. यामुळे भारतीय समाजातील सुशिक्षित वर्गाने पारंपरिक रूढी-

परंपरांचा पुनर्विचार करण्यास सुरुवात केली. या काळात राजाराम मोहनराय यांनी सती प्रथा, बालविवाह यांसारख्या कुप्रथांविरुद्धात आवाज उठवून सामाजिक सुधारणेची पायाभरणी केली. त्यानंतर महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील खालच्या वर्गांना सशक्त करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रीशिक्षण, शूद्र-अतिशूद्रांच्या उन्नतीसाठी नवे मार्ग खुले झाले.

सामाजिक चळवळींच्या इतिहासात दलित चळवळीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठी अखंड लढा दिला. त्यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळींमुळे दलित समाजात आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली आणि त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्याची प्रेरणा मिळाली. भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट केलेले मूलभूत हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे तत्त्वज्ञान हे या चळवळींचेच फलित आहे. त्यामुळे आधुनिक भारताच्या लोकशाही रचनेत या चळवळींचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. याशिवाय, स्त्री चळवळींनीही भारतीय समाजात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणले. स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रसार, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि समाजातील समान स्थानासाठी विविध सुधारकांनी प्रयत्न केले. यामुळे स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात सहभाग घेण्याची संधी मिळाली. स्त्री चळवळींनी केवळ स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा केली नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीस चालना दिली.

ग्रामीण आणि कृषिप्रधान भारतात शेतकरी व आदिवासी चळवळींचाही मोठा प्रभाव दिसून येतो. शेतकऱ्यांनी आपल्या आर्थिक शोषणाविरुद्धात लढा दिला, तर आदिवासी समाजाने आपल्या हक्कांसाठी आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणासाठी चळवळी उभारल्या. या चळवळींनी सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या संकल्पनेला अधिक बळकटी दिली. तसेच पर्यावरणीय चळवळींनी विकास आणि पर्यावरण यामधील संतुलन राखण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले.

सामाजिक चळवळींचा प्रभाव केवळ समाजपरिवर्तनापुरता मर्यादित राहिला नाही, तर त्यांनी भारतीय राजकारण आणि धोरणनिर्मिती प्रक्रियेवरही मोठा प्रभाव टाकला. विविध चळवळींच्या माध्यमातून सरकारवर दबाव निर्माण झाला आणि अनेक महत्त्वाचे कायदे व धोरणे अस्तित्वात आली. उदाहरणार्थ, शिक्षणाचा अधिकार, स्त्री-सुरक्षा कायदे, आरक्षण धोरण इत्यादी उपाययोजना या सामाजिक चळवळींच्या परिणामस्वरूप अमलात आल्या. आधुनिक काळातही

सामाजिक चळवळींचे महत्त्व कमी झालेले नाही. डिजिटल माध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे आजच्या चळवळी अधिक व्यापक आणि प्रभावी बनल्या आहेत. युवकांचा वाढता सहभाग, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव आणि जागतिकीकरणामुळे सामाजिक प्रश्नांना नवे आयाम प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे सामाजिक चळवळी आजही समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरत आहेत.

संशोधन उद्दिष्टे

1. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सामाजिक चळवळींची भूमिका स्पष्ट करणे.
2. राजाराम मोहनराय, महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले, डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.

सामाजिक चळवळींची संकल्पना व स्वरूप

मानव समाज हा सतत बदलणारा आणि गतिशील स्वरूपाचा आहे. समाजातील विविध घटक, मूल्ये, संस्था आणि संबंध यांमध्ये काळानुसार बदल होत असतात. या बदलांच्या प्रक्रियेत सामाजिक चळवळींची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. सामाजिक चळवळी म्हणजे समाजातील विशिष्ट समस्यांविरुद्ध किंवा बदल घडवून आणण्यासाठी लोकांच्या संघटित प्रयत्नांची एक सुसूत्र प्रक्रिया होय. या चळवळींमुळे समाजात जागृती निर्माण होते, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळते आणि सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळते.

सामाजिक चळवळींची संकल्पना विविध समाजशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या प्रकारे मांडलेली आहे. काहींच्या मते, सामाजिक चळवळ म्हणजे एखाद्या विशिष्ट उद्दिष्टासाठी लोकांचा संघटित आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्न होय. तर काहींच्या मते, सामाजिक चळवळी या विद्यमान सामाजिक रचनेत बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा त्या रचनेचे संरक्षण करण्यासाठी उदयास येतात. त्यामुळे सामाजिक चळवळी केवळ बदल घडविण्यापुरत्या मर्यादित नसून त्या स्थैर्य राखण्याचे कार्यही करतात. या दृष्टीने सामाजिक चळवळी या समाजाच्या विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक आहेत.

इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता, सामाजिक चळवळींचा उदय हा समाजातील असमानता, अन्याय आणि शोषण यांच्या पार्श्वभूमीवर झालेला आहे. विशेषतः भारताच्या संदर्भात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रीदमन, आर्थिक विषमता यांसारख्या समस्यांमुळे विविध सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. या चळवळींनी केवळ समस्यांकडे लक्ष वेधले नाही, तर त्या समस्यांवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्नही केला. सामाजिक चळवळींचे स्वरूप बहुआयामी असते. त्या केवळ

एका क्षेत्रापुरत्या मर्यादित नसून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्येही कार्यरत असतात. काही चळवळी सुधारणा घडवून आणण्यावर भर देतात, तर काही चळवळी क्रांतिकारी स्वरूपाच्या असतात आणि संपूर्ण सामाजिक व्यवस्था बदलण्याचा प्रयत्न करतात. याशिवाय काही चळवळी विशिष्ट गटांच्या हक्कांसाठी लढा देतात, जसे की स्त्री चळवळ, दलित चळवळ किंवा आदिवासी चळवळ. त्यामुळे सामाजिक चळवळींचे स्वरूप विविधांगी आणि व्यापक आहे.

सामाजिक चळवळींच्या वैशिष्ट्यांमध्ये सामूहिकता, उद्दिष्टपूर्णता, सातत्य आणि संघटित प्रयत्न हे महत्वाचे घटक समाविष्ट होतात. कोणतीही सामाजिक चळवळ ही व्यक्तीपुरती मर्यादित नसून ती समूहाच्या सहभागातून पुढे जाते. तसेच प्रत्येक चळवळीमागे एक स्पष्ट उद्दिष्ट असते, जसे की सामाजिक न्याय मिळवणे, समानता प्रस्थापित करणे किंवा विशिष्ट हक्कांसाठी संघर्ष करणे. या चळवळी दीर्घकालीन असतात आणि त्यामध्ये सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची आवश्यकता असते. तसेच चळवळींमध्ये संघटनात्मक रचना, नेतृत्व आणि कार्यपद्धती यांचा समावेश असतो.

आधुनिक काळात सामाजिक चळवळींच्या स्वरूपात मोठा बदल झालेला दिसून येतो. पूर्वीच्या चळवळी प्रामुख्याने स्थानिक किंवा राष्ट्रीय पातळीवर मर्यादित होत्या, तर आजच्या चळवळी जागतिक स्तरावरही प्रभाव टाकू शकतात. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आणि सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे चळवळी अधिक वेगाने पसरतात आणि त्यांचा प्रभाव अधिक व्यापक होतो. डिजिटल माध्यमांमुळे लोकांना आपले विचार मांडण्याचे आणि एकत्र येण्याचे नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे.

सामाजिक चळवळींचे स्वरूप समजून घेताना त्यांची वर्गवारी देखील महत्वाची ठरते. सामान्यतः सामाजिक चळवळी सुधारणा चळवळी, क्रांतिकारी चळवळी, प्रतिकारात्मक चळवळी आणि नवनिर्मिती चळवळी अशा प्रकारांत विभागल्या जातात. सुधारणा चळवळी विद्यमान व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात, तर क्रांतिकारी चळवळी संपूर्ण व्यवस्था बदलण्यावर भर देतात. प्रतिकारात्मक चळवळी विद्यमान बदलांना विरोध करतात, तर नवनिर्मिती चळवळी नव्या मूल्यांची स्थापना करण्याचा प्रयत्न करतात.

राजाराम मोहनराय

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचा इतिहास हा आधुनिक भारताच्या जडणघडणीचा एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. १९व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय समाजात

अनेक सामाजिक कुप्रथा, अंधश्रद्धा आणि रूढी परंपरा प्रचलित होत्या. सती प्रथा, बालविवाह, स्त्रीदमन, शिक्षणाचा अभाव आणि जातीय भेदभाव यांसारख्या समस्यांमुळे समाजाची प्रगती खुंटलेली होती. अशा परिस्थितीत सामाजिक परिवर्तनाची गरज तीव्रतेने जाणवत होती. राजाराम मोहनराय यांनी सामाजिक सुधारणा चळवळीची पायाभरणी करून भारतीय समाजाला नव्या विचारसरणीकडे वळविण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले.

राजाराम मोहनराय यांना “आधुनिक भारताचे जनक” असेही संबोधले जाते. त्यांनी पाश्चात्य शिक्षण, तर्कशुद्ध विचारसरणी आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यांचा प्रभाव स्वीकारून भारतीय समाजातील कुप्रथांविरुद्धात ठामपणे आवाज उठविला. विशेषतः सती प्रथेच्या निर्मूलनासाठी त्यांनी केलेला संघर्ष अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानला जातो. त्यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे ब्रिटिश सरकारने १८२९ मध्ये सती प्रथेवर बंदी घालणारा कायदा लागू केला. या कार्यामुळे भारतीय समाजात स्त्रियांच्या सन्मान आणि अधिकारांविषयी जागरूकता निर्माण झाली.

राजाराम मोहनराय यांनी केवळ सामाजिक कुप्रथांविरुद्धात लढा दिला नाही, तर त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारालाही प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते, शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. त्यांनी इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार केला आणि विज्ञान, गणित व तर्कशास्त्र यांसारख्या आधुनिक विषयांचा प्रसार करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या या दृष्टिकोनामुळे भारतीय समाजात नवचैतन्य निर्माण झाले आणि आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा पाया घातला गेला. याशिवाय त्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रातही राजाराम मोहनराय यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. त्यांनी १८२८ मध्ये ब्रह्मो समाजाची स्थापना करून एकेश्वरवाद, सामाजिक समता आणि धार्मिक सहिष्णुता यांचा प्रचार केला. ब्रह्मो समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा आणि कर्मकांड यांना विरोध करून समाजात तर्काधिष्ठित विचारसरणीचा प्रसार केला. त्यांच्या या कार्यामुळे भारतीय समाजात धार्मिक सुधारणा घडून आल्या आणि धर्माचा अधिक मानवी व नैतिक दृष्टिकोन विकसित झाला.

महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचा इतिहास हा सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. १९ व्या शतकात भारतीय समाजात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रीदमन, शिक्षणाचा अभाव आणि अंधश्रद्धा यांसारख्या अनेक सामाजिक समस्या तीव्र स्वरूपात

अस्तित्वात होत्या. या समस्यांमुळे समाजातील मोठा वर्ग शिक्षण, आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक सन्मान यापासून वंचित राहिला होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत समाजात जागृती निर्माण करून समानता, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांसाठी कार्य करणारे महान समाजसुधारक म्हणजे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले होत. महात्मा फुले यांनी भारतीय समाजातील जातीय अन्याय आणि शोषणाविरोधात ठामपणे आवाज उठविला. त्यांनी शूद्र-अतिशूद्र आणि मागासवर्गीय समाजाच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. त्यांच्या मते, शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारावर विशेष भर दिला. त्यांनी समाजातील दुर्बल घटकांना शिक्षणाच्या माध्यमातून सशक्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या कार्यामुळे समाजातील खालच्या स्तरातील लोकांमध्ये आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली.

सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठी अथक प्रयत्न केले. १८४८ साली त्यांनी पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली, जे त्या काळात अत्यंत क्रांतिकारी पाऊल होते. समाजातील विरोध, टीका आणि अडचणी असूनही त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार चालू ठेवला. त्यांच्या कार्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाच्या दारात प्रवेश मिळाला आणि त्यांचे सामाजिक स्थान उंचावण्यास मदत झाली. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी एकत्रितपणे समाजातील अंधश्रद्धा, जातीय भेदभाव आणि सामाजिक विषमता यांविरोधात लढा दिला. त्यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून समाजातील समानता, बंधुता आणि न्याय यांचा प्रचार केला. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी ब्राह्मणवादी वर्चस्वाला आव्हान देऊन सर्व समाजघटकांना समान अधिकार मिळावेत यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या या कार्यामुळे सामाजिक सुधारणा चळवळींना नवे बळ मिळाले.

याशिवाय, त्यांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठीही महत्त्वपूर्ण कार्य केले. विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार, बालविवाहाला विरोध आणि स्त्रियांच्या सन्मानासाठी त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत उल्लेखनीय आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी विधवांसाठी आश्रयस्थान सुरू करून त्यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी स्त्रियांच्या स्वावलंबनासाठी शिक्षण आणि सामाजिक जागृती यांना महत्त्व दिले. महात्मा फुले यांच्या लेखनातून आणि विचारांमधून समाजातील अन्यायकारक व्यवस्था उघडकीस आली. त्यांनी गुलामगिरीसारख्या ग्रंथांद्वारे सामाजिक विषमतेवर टीका केली आणि समतेचा विचार मांडला. त्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव पुढील सामाजिक चळवळींवरही

दिसून येतो. त्यांनी समाजातील दुर्बल घटकांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची प्रेरणा दिली. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित राहिले नाही, तर आजच्या आधुनिक भारतातही त्यांचे विचार अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्यांच्या कार्यामुळे समाजात समता, शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांची पायाभरणी झाली. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत त्यांच्या योगदानाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींच्या इतिहासात २० व्या शतकातील सर्वात प्रभावशाली आणि परिवर्तनकारी नेतृत्व म्हणून डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता आणि अन्याय यांच्या विरोधात त्यांनी दिलेला संघर्ष हा केवळ एका समाजघटकापुरता मर्यादित नसून संपूर्ण भारतीय समाजाच्या उन्नतीसाठी होता. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा अभ्यास हा सामाजिक सुधारणा चळवळींच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. डॉ. आंबेडकर यांचा जन्म अशा समाजघटकात झाला होता, ज्यांना त्या काळात सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक स्तरावर अनेक प्रकारच्या अन्यायांना सामोरे जावे लागत होते. या वैयक्तिक अनुभवांनी त्यांना समाजातील विषमतेची तीव्र जाणीव करून दिली आणि त्यांनी आयुष्यभर या अन्यायाविरोधात संघर्ष करण्याचा निर्धार केला. त्यांनी शिक्षणाला परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले आणि “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” हा संदेश दिला. त्यांच्या या विचारसरणीमुळे समाजातील वंचित घटकांमध्ये आत्मसन्मान आणि हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण झाली.

डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी अनेक चळवळी उभारल्या. महाड चवदार तळे सत्याग्रह, नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश चळवळ यांसारख्या आंदोलनांद्वारे त्यांनी सामाजिक समानतेसाठी लढा दिला. या चळवळींमुळे दलित समाजाला सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश मिळवून देण्यासाठी संघर्षाची प्रेरणा मिळाली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दलित चळवळ अधिक संघटित आणि प्रभावी बनली. सामाजिक सुधारणा चळवळीत डॉ. आंबेडकर यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या तत्त्वांचा प्रचार होय. त्यांनी जातिव्यवस्थेवर कठोर टीका करून ती संपूर्णपणे नष्ट करण्याची आवश्यकता व्यक्त केली. त्यांच्या मते, जातिव्यवस्था ही समाजाच्या प्रगतीसाठी सर्वात मोठा अडथळा आहे. त्यांनी ‘जातिप्रथेचे निर्मूलन’ या ग्रंथातून या

विषयावर सखोल विवेचन केले. त्यांच्या या विचारसरणीने समाजात समतेची जाणीव निर्माण केली आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गती दिली.

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी राज्यघटनेत मूलभूत हक्क, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांसारख्या मूल्यांचा समावेश करून सामाजिक न्यायाची हमी दिली. विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करून त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या घटकांच्या उन्नतीसाठी मार्ग मोकळा केला. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा प्रभाव आधुनिक भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक रचनेत स्पष्टपणे दिसून येतो. याशिवाय, त्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठीही महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी स्त्रियांच्या समानतेसाठी आणि त्यांच्या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी विविध कायदांचा पुरस्कार केला. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना वारसा हक्क, विवाह आणि घटस्फोटासंबंधी अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सामाजिक सुधारणा चळवळीत त्यांचे योगदान सर्वसमावेशक आणि व्यापक स्वरूपाचे होते.

निष्कर्ष

‘आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत सामाजिक चळवळींची भूमिका: एक ऐतिहासिक अध्ययन’ या संशोधनाच्या अनुषंगाने राजाराम मोहनराय यांच्या कार्याचा विचार करता, त्यांनी भारतीय सामाजिक सुधारणा चळवळीचा पाया घातला असे म्हणणे योग्य ठरेल. सती प्रथा, बालविवाह आणि स्त्रियांच्या दमनासारख्या कुप्रथांविरुद्ध त्यांनी उभा केलेला लढा हा भारतीय समाजाच्या आधुनिकतेकडे वाटचालीचा प्रारंभबिंदू ठरला. त्यांनी पाश्चात्य शिक्षण, तर्कशुद्धता आणि मानवतावाद यांचा पुरस्कार करून समाजाला नवीन विचारधारेची ओळख करून दिली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या हक्कांविषयी जागृती निर्माण झाली आणि समाजात सुधारणा करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. त्यामुळे राजाराम मोहनराय यांचे कार्य हे भारतीय समाजाच्या बौद्धिक आणि सामाजिक पुनरुत्थानाचे मूळ मानले जाते.

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचा विचार केला असता, त्यांनी सामाजिक न्याय आणि समतेसाठी अत्यंत क्रांतिकारी योगदान दिले आहे. महात्मा फुले यांनी जातिव्यवस्थेवर कठोर टीका करून शूद्र-अतिशूद्रांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला, तर सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पाया घालून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी मोठे कार्य केले. त्यांनी सुरू केलेल्या शिक्षण चळवळीमुळे समाजातील वंचित घटकांना ज्ञानाची दारे खुली झाली. सत्यशोधक

समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी समाजातील अन्यायकारक रचना बदलण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक समतेचा विचार अधिक व्यापक झाला आणि समाजात परिवर्तनाची लाट निर्माण झाली.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या कार्याचा विचार केला असता, त्यांनी सामाजिक सुधारणा चळवळीला अधिक सुसंगठित आणि प्रभावी स्वरूप दिले. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी केलेले संघर्ष, दलित समाजाच्या हक्कांसाठी उभारलेली चळवळ आणि सामाजिक न्यायासाठी केलेले कार्य हे आधुनिक भारताच्या जडणघडणीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीत त्यांनी समाविष्ट केलेली समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही मूल्ये समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहेत. त्यांनी आरक्षणासारख्या उपाययोजनांद्वारे सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना संधी उपलब्ध करून दिली, ज्यामुळे समाजातील विषमता कमी करण्यास मदत झाली. या सर्व समाजसुधारकांच्या कार्याचा एकत्रित परिणाम पाहता असे दिसून येते की, त्यांनी भारतीय समाजात केवळ सुधारणा घडवून आणली नाही, तर त्यांनी समाजाच्या विचारसरणीत मूलभूत बदल घडवून आणला. त्यांनी लोकांमध्ये आत्मसन्मान, हक्कांविषयी जागरूकता आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण केली. त्यांच्या चळवळींमुळे समाजातील वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात येण्याची संधी मिळाली आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य झाला.

संदर्भ सूची

1. बी. आर. आंबेडकर (१९३६), जातिनाश, नवयुग प्रकाशन, नवी दिल्ली.
2. राजा राम मोहन रॉय (१८२८), राजाराम मोहनरॉय यांचे निवडक लेखन, ब्रह्मो समाज प्रकाशन, कोलकाता.
3. ज्योतिराव फुले (१८७३), गुलामगिरी, चेतना प्रकाशन, पुणे.
4. सावित्रीबाई फुले (२०१०), सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
5. सुमित सरकार (१९८३), आधुनिक भारत (१८८५-१९४७), मॅकमिलन इंडिया, नवी दिल्ली.
6. बिपन चंद्र (२०००), भारताचा स्वातंत्र्य संग्राम, पेंग्विन बुक्स, नवी दिल्ली.
7. रामचंद्र गुहा (२००७), गांधीनंतरचा भारत, हार्पर कॉलिन्स, नवी दिल्ली.

8. शेखर बंदोपाध्याय (२००४), औपनिवेशिक भारतातील जात, आंदोलन आणि ओळख, राऊटलिज प्रकाशन, लंडन.
9. योगेंद्र सिंग (१९७३), भारतीय परंपरेचे आधुनिकीकरण, थॉमसन प्रेस, नवी दिल्ली.
10. ए. आर. देसाई (१९७९), भारतीय राष्ट्रवादाची सामाजिक पार्श्वभूमी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

वैदर्भीय लोकसंस्कृती : विविधांगी अभ्यास**प्रा. विजया वि वानखेडे**

महात्मा गांधी कला - वाणिज्य महाविद्यालय, पारशिवनी. जि. नागपूर.

tumanevijaya@gmail.com**प्रा.ज्ञानेश्वर तुळशीराम शेंडे**

महात्मा गांधी कला- वाणिज्य महाविद्यालय, पारशिवनी. जि. नागपूर.

dnyaneshwarshende1@gmail.com**गोषवारा :-**

विविधतेने नटलेल्या भारत देशातील प्रत्येक प्रदेशाची स्वतःची अशी एक वेगळी लोकसंस्कृती आहे. महाराष्ट्रातील विदर्भ हा यातीलच एक प्रदेश आहे, ज्यात ग्रामीण तसेच आदिवासी संस्कृतीचा वारसा हा त्या- त्या भागातील लोकजीवन, परंपरा, कला, नृत्य, संगीत, सण- उत्सव, यांच्या माध्यमातून त्यांच्या प्राचीन जीवन पद्धतीचे दर्शन घडवीत असते. वैदर्भीय लोकसंस्कृतीत लोकसाहित्याला महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. कारण लोकसाहित्य हे लोक माणसाची अभिव्यक्ती होऊन प्रत्येकाच्या मनात रुजण्याकरिता प्राचीन काळापासून वेगवेगळ्या साहित्य प्रकाराच्या माध्यमातून समाजात वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांनी युक्त होऊन सामोरे आलेले दिसून येते. जसे लोककथा, लौकिक गीते, लोककला, लोकनृत्य, रुढीपरंपरा, म्हणी, वाक्प्रचार, असे विविध मौखिक साहित्य लोककलेच्या माध्यमातून साकार झालेले दिसून येते.

भाषेच्या विकसिततेबरोबरच मानवाला स्वतःच्या मनोरंजनासाठी वेगवेगळ्या लोककलेची गरज भासू लागली. त्यातूनच लोककलेचे वेगवेगळे प्रकार समाजमनात रुढ होऊन विकास पावत गेले. या मौखिक लोककलेचा समावेश लोकसाहित्यात झाला. कारण लोक साहित्याची परंपरा पुरातन काळापासून मौखिक रूपातच अस्तित्वात होती. लोकसाहित्य हे लोकजीवनाचा भाग असून त्याद्वारे प्राचीनतेचा, मनोरंजनाचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे निर्गमित होऊन तो एक संस्काराचा भाग म्हणून व्यक्त होतो. म्हणूनच लोकांनी निर्माण केलेले लोकांसाठीचे साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य होय.

सूचनक शब्द :- लोकसंस्कृती, वैदर्भीय, लोककला, प्राचीन- ग्रामीण बोलीभाषा, लोकनाट्य, प्रादेशिक व सांस्कृतिक, मध्ययुगीन तत्त्वज्ञान, साहित्यसृष्टी, वारकरी, संप्रदाय,

विषय विवेचन :-

लोकसाहित्याची निर्मिती प्राचीन काळापासून झालेली असली तरी लोकसाहित्याला विदर्भाच्या वेगवेगळ्या कलांमध्ये गुंफणे महत्वाचे ठरते. विदर्भ हा पुरातन काळापासूनच वेगवेगळ्या संस्कृतीक शैलीसाठी, तसेच नैसर्गिक साधन संपत्तीने संपन्न असलेला प्रदेश आहे. विदर्भाची लोककला ही त्या- त्या भागांच्या सांस्कृतिक, भाषिक रचनेवर अवलंबून असलेली दिसून येते. जसे भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर या भागात झाडीपट्टी म्हणून झाडी मंडळाचा भाग, तसेच तेथील वातावरणही वेगळे दिसून येते, तर वऱ्हाड प्रांत म्हणून अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशिम या जिल्ह्यांचे वेगळेपणही दिसून येते. लोकसाहित्यात येणारी मराठी भाषा ही प्रमाण मराठी भाषेसारखी नसून त्यात बोलीभाषेचा वापर दिसून येतो. विदर्भाच्या लोककलेत नागपूर भागातील बोली ही मिश्र स्वरूपात दिसून येते. विदर्भात कोरकू, गोंडी, हलबा, कोलाम, प्रधान, पोवारी, झाडी, वऱ्हाडी, अशा अनेक बोलीभाषा बोलल्या जातात. या बोलीभाषेतूनच त्यांची विशिष्ट जीवनप्रणाली, कलाविष्कार, कथा, संगीत, गाणी ही त्या- त्या लोकभाषेमधून सामोरी येते. यातूनच त्यांच्या सांस्कृतिक आदान- प्रदानतेला लोककलेचे आदान- प्रदान प्राप्त होते. संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्रकला, हे विदर्भातील वेगवेगळ्या समाजात वेगवेगळ्या लोककलेच्या माध्यमातून समाज घटकांनुसार त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनावर आधारित असते. जसे उदा. गोंधळ, डहाका या प्रचलित प्रथा लग्न कार्यासारख्या शुभप्रसंगी गायल्या जातात.

वैदर्भीय लोकसंस्कृती व प्राचीन भाषा साहित्य संस्कृती :- प्राचीन काळापासून वैदर्भीय अस्तित्वाचा स्वतंत्र ठसा आढळतो. विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्याचा ऐतिहासिकदृष्ट्या समृद्ध व विस्तीर्ण असा प्रदेश आहे. हा प्रदेश निसर्ग संपत्तीने व सांस्कृतिक परंपरेने सामाजिक बांधिलकी आर्थिक राजकीय परिस्थिती या वाटचालीतून अस्मिता जागृत ठेवणारा आहे. विदर्भाच्या भौगोलिक विस्तारात सातपुडा पर्वतरांगा पासून तर छत्तीसगडच्या सीमा रेषेपर्यंत मध्य प्रदेशाच्या सीमेला लागून पसरलेला प्रदेश आहे. विदर्भातील मुख्यता नागपूर, अमरावती, अकोला, वर्धा, यवतमाळ, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, वाशिम, बुलढाणा, हे प्रमुख जिल्हे आहेत. या सर्व जिल्ह्यातील विविध नैसर्गिक विविधता ही हिरवळीने नटलेले अरण्य, नद्या, काळी सुपीक जमीन तसेच खनिज संपत्तीचा साठा असणारे आहे.

विदर्भाच्या गौरवशाली इतिहासात विदर्भाचा राजा भीष्मक याची कन्या रुक्मिणी, तिचा संबंध महाभारताशी जुळलेला आहे. मौर्यकालीन राजवटीत सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, यादव, भोसले, या विविध स्वरूपातील राजवटींची प्रगती दिसून येते. त्यात विशेषत्वाने भोसल्यांचा उत्कर्ष हा नागपूरचा इतिहास घडवणारे सोनेरी पर्व ठरते. सामाजिक दृष्टिकोनातून विदर्भाचा विचार केल्यास विदर्भात विविध जाती- जमातीचे, धर्माचे व भाषांचे मिश्रण दिसून येते. प्रामुख्याने आदिवासी समाजाचा येथे फार मोठा सहभाग दिसून येतो. त्यात विदर्भाच्या जंगलामध्ये राहणारे गोंड, परधान, कोरकू, भिल्ल या जमाती गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या दिसून येतात. तर विदर्भातील शहरी भागात मराठी, हिंदी, गुजराती, सिंधी, उर्दू, आदी भाषिक समुदाय एकत्रित असलेले दिसून येते. त्यामुळेच विदर्भ हे एकतेचे एक सुंदर उदाहरण ठरते.

विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीचा विचार केल्यास त्यात विदर्भाच्या भौगोलिक व सामाजिक रचनेचा त्याच्या संस्कृतीवर प्रभाव पडतो. जाती-जमातीत आढळून येणारी वेगळीकता विविध समाज व जातीचे वास्तव्य दर्शविते. मराठा, कुणबी, माळी, गोंड, कोरकू, मुस्लिम, बौद्ध, या जाती जमातीच्या मोठ्या लोकसंख्येमुळे विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीवर एक समूहदर्शकता दिसून येते. विदर्भात मुख्यतः वऱ्हाडी व मराठी भाषेची प्रचलितता आहे. वऱ्हाडी भाषा ही आपल्या वेगळ्या स्वतंत्र शब्द प्रचाराने वापरली जाते. तर मराठी उच्चारातील साधेपणा आणि गोडवा वेगळा जाणवतो. या व्यतिरिक्त गोंड, कोरकू, कोलाम, या जमातीची स्वतःची गोंडी, कोरकू, भाषा दिसून येते. तर नागपूर भागामध्ये मोठ्या प्रमाणावर हिंदीचा प्रभाव असल्याचे जाणवते.

विदर्भातील पारंपारिक वेशभूषेचा विचार केल्यास पुरुषांसाठी धोतर, सदरा, व फेटा तर महिला पारंपारिक 'नऊवारी' यात दिसून येते. आज या पारंपरिक वेशभूषेत बराच बदल झालेला दिसून येतो. प्राचीन संस्कृतीतील स्त्रियांच्या नाकातील नक्षीकाम केलेली नथ, बिंदी, गळ्यातील मंगळसूत्र, हातातील पट्ट्यांच्या बांगड्या, तसेच आदिवासी महिलांच्या वेशातील वेगळेपण नाण्यांनी तयार केलेले गळ्यातील हार, झुमके त्यात वापरली जाणारी रत्ने, माणिके, यातूनच वैदर्भीय वेशभूषेतील साधेपणा व प्रामाणिकपणा हा विदर्भाच्या लोक जीवनाचा आरसा आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

वैदर्भीय लोकांच्या खान पानांचा विचार केल्यास विदर्भाची अन्न संस्कृती विविध वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकारांनी परिपूर्ण असलेली दिसून येते. वऱ्हाडी जेवण झणझणीत मसालेदार पोळी- भाजी, पिठलं- भात, भाकर, ठेचा, झुणका आणि खास 'सावजी मटण' यासाठी अत्यंत लोकप्रिय आहे. त्यात विशेषत्वाने नागपूरच्या 'तरीपोहा' हा खाद्यपदार्थ संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. आदिवासी लोकांना

कंदमुळे, जंगलातील फळे, व त्या- त्या भागात मिळणाऱ्या रानभाज्या यांचा आहारात मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करावा लागतो. पारंपारिक पद्धतीने तयार होणारे अन्न हा विदर्भाच्या संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग ठरतो.

पारंपारिक हिंदू सणांचा प्रभाव विदर्भात मोठ्या प्रमाणात व प्रकर्षाने दिसून येतो. काही सणांचे महत्त्व विशेषत्वाने त्या- त्या भागात जाणवते. जसे दिवाळी, होळी, गुढीपाडवा, तुळशी विवाह, रामनवमी, पोळा, नागपंचमी, तसेच आदिवासींमध्ये झुमर, मंडा, पटेर, यासारखे सण साजरे केले जातात. ग्रामीण लोकांच्या जीवनात जत्रेला व मंदिराला विशेष महत्त्व असते. ग्रामदेवतेची पूजा-अर्चा, प्रतिष्ठापना, हे विदर्भाच्या लोकधर्माचे पारंपारिक जीवितकार्य आहे. लोककला व लोकनृत्ये यात विदर्भात विविधता आढळून येते. जसे गोंडी नृत्य, झाडी नृत्य, दिंड्या, लेझीम, आदिवासींचे झुमारो नृत्य, लावणी, तमाशा, या विविध प्रकारातून विदर्भाच्या छटा, धार्मिक विधी, उत्सव या माध्यमातून लोकांमधील आनंद व समाजाशी निगडित असे प्रसंग व्यक्त केले जातात. विदर्भात विशेषत्वाने लोकसंगीत परंपरा रूढ असलेली दिसून येते. जसे भारुड, भजन, ओव्या, कोरकू गीते, पोवाडे, गवळणी, या सर्वांचा मेळ श्रमजीवी लोकांच्या जीवनाशी जोडला जातो, तसेच आदिवासी लोकांच्या लोकसंगीतात पावसाला आवाहन, निसर्गपूजा, विवाह, शौर्य, शिकार, या वर्णनातून बासुरी, ढोल, तानपुरी, नगारा, या वाद्यांचा वापर करून लोकगीत संगीत परंपरा पार पाडल्या जातात.

विदर्भातील लोकांच्या वास्तुकला व ग्राम जीवनाचा विचार केल्यास पारंपारिक पद्धतीचे वाडे, मातीची घरे, गोठे व गडकोट अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या वास्तुकला दिसून येतात. आदिवासी भागात वाड्यांना बांबू व गवताचा वापर करून झोपड्या तयार केल्या जातात. ग्रामदेवतेला केंद्रीभूत मानून लग्न, सण, शेतीची कामे, देवपूजा, ही गावकऱ्यांच्या जीवनात महत्त्वाची मानली जाते. यानिमित्ताने ग्राम समूह एकत्रित येतो. त्यातूनच लोकसंस्कृतीचे वैशिष्ट्य दिसून येते.

विदर्भातील नागपूर, वर्धा, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा या जिल्ह्यांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या लोककला विविध जाती धर्मातून सादर केल्या जातात. यातून त्यांच्या विशिष्ट संस्कृतीचे आणि परंपरेचे दर्शन घडविले जाते. या लोककला त्या- त्या भागातून सार्वत्रिक प्रगट होत असल्या तरी काही लोककला या निश्चित त्याच भागात व्यक्त होताना दिसतात, जसे भंडारा, गोंदिया भागात भाताची लावणी करताना, रोप लावणीच्या वेळी स्त्रिया जी गाणी म्हणतात ती गाणी इतर वैदर्भीय प्रदेशात गायली जात नाही. तसेच सातपुडा पर्वतरांगात व पचमढीला महादेवाच्या दर्शनासाठी गेलेल्या भक्तांकडून महादेवाची गाणी गायली जाते, ती इतर भागात गायलेली दिसत नाही.

म्हणूनच प्रत्येक लोककलेचे त्या- त्या प्रदेशानुसार विशेष महत्त्व आहे व त्याच प्रादेशिक प्राचीन संदर्भातून लोककला आकार घेताना दिसून येते. विदर्भातील विविध लोककलांचा विचार केल्यास संपूर्ण महाराष्ट्र आणि मध्य प्रदेश या भागात विदर्भाच्या लोककला दिसून येतात, जसे भुलाबाईची गाणी, खडी गंमत, तुमडी नृत्य, दंडार, डहाका, मंडई मारबतीची झडती, हे विदर्भातील प्रमुख लोककला प्रकार दिसून येतात.

विदर्भाच्या ग्रामीण व आदिवासी संस्कृतीमध्ये लोक नाट्याला एक विशेष महत्त्व आहे, स्थान आहे. लोकनाट्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सामाजिक सांस्कृतिक धार्मिक विचारांचे वहन करणारे प्रभावी माध्यम आहे. येथील लोकांच्या श्रद्धा, परंपरा, जीवनशैली आणि इतिहासाचे प्रतिबिंब यातून व्यक्त होऊन समाज जागृतीचे व मनोरंजनाचे कार्य या लोकनाट्यातून केले जाते. विदर्भाच्या भूमीत अनेक लोककला आजही जिवंत आहेत, जी या विदर्भाची, विशिष्ट प्रदेशाची ओळख आहे. वैदर्भीय लोककलेतील विविधता ही कला प्रदर्शन, दृश्यकला आणि मौखिक कला यातून व्यक्त केली जाते. ती लोककला नाटक किंवा नृत्य नसून विविध प्रकारचे कला प्रदर्शन दृश्यकला आणि मौखिक परंपरांचा त्यात समावेश होतो, जे या मातीशी आणि लोकांच्या जीवनाशी जुळलेले असते. या मौखिक परंपरेने पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या कलाप्रकारातून त्या भागातील स्थानिक बोलीभाषा, चालीरीती तेथील मातीचा सुगंध याचे स्पष्ट प्रतिबिंब उमटताना दिसून येते. लोकनाट्याचे स्वरूप झाडीपट्टी, रंगभूमी, दशावतार, गांधारी, व विविध भजन कीर्तन मंडळींचे नाट्यप्रयोग यातून सादर केले जाते. भंडारा-गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली या जिल्ह्यात पौराणिक ऐतिहासिक आणि सामाजिक विषयावर आधारित विविध नाटके सादर केली जातात. 'दशावतार' हे विष्णूच्या दहा अवतारावर आधारित असणारे तर 'गांधारी' हे स्त्रीप्रधान लोकनाट्य स्त्रियांच्या भावना आणि समस्यांना वाचा फोडणारे तसेच ग्रामीण भागातील भजन मंडळींचे नाट्यप्रयोग हे त्यांच्या स्थानिक बोली भाषेत साध्या सरळ पण प्रभावी पद्धतीने धार्मिक कथा सादर करण्याचे व सामाजिक रूढी, अंधश्रद्धा, नैतिक मूल्य यावर समाज प्रबोधनपर भाष्य या लोकनाट्यातून व्यक्त केले जाते.

नाथ संप्रदाय हा विदर्भात प्रभावशाली पंत म्हणून ओळखला जातो. या पंथाचे भक्तगण विदर्भात फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. नाथ संप्रदायात शिस्तीचे पालन केले जाते. या संप्रदायाचे कार्य केवळ विदर्भापुरते, महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नसून, संपूर्ण भारतात धर्मजागृतीचे कार्य यशस्वीपणे केल्या गेले. भारताच्या आध्यात्मिक व सांस्कृतिक इतिहासात नाथपंथाचे स्थान अद्वितीय मानले जाते. जैन व लिंगायत या दोन पंथांचे तत्त्वज्ञान कानडी भाषेत असल्याने विदर्भात व महाराष्ट्रात त्याचा विशेष प्रभाव

पडला नाही. परंतु नाथपंथाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला म्हणूनच लिंगायत, महानुभाव, वारकरी, या संप्रदायावरही नाथपंथाचा बराच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. आद्य शंकराचार्यांनी धार्मिक क्षेत्रात केलेले कार्य नाथपंथाने केलेले आहे. म्हणून नाथपंथ हा भारतात व्याप्त स्वरूपात असणारा पंथ म्हणून ओळखला जातो. नाथपंथाशी निगडित असणारी तीर्थक्षेत्रे फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. या नाथपंथात आदिनाथ, मच्छिंद्रनाथ, गोरखनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, अशी आहेत. निवृत्तीनाथांना दीक्षा देणारे गहिनीनाथ हे साक्षात गोरक्षनाथाचे शिष्य होते, म्हणूनच संत ज्ञानेश्वरांनी हा वारसा विसोबा खेचर यांना दिला. विसोबा खेचर यांनी तो संत नामदेवांना दिला, व संत नामदेवांनी चोखामेळा यांना दिला. म्हणजेच नाथपंथाचे लोन हे वारकरी पंथापर्यंत येऊन पोहोचले. म्हणूनच संत बहिणाबाईंच्या एका अभंगात त्यांनी आपली परंपरा नाथपंथाशी जुळवलेली दिसून येते. संत एकनाथांची दत्त परंपरा ही सुद्धा नाथपंथाचीच शाखा आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

प्राचीन व मध्ययुगीन वैदर्भीय साहित्याचे स्वरूप लक्षात घेतल्यास प्राचीन काळापासून जी महाराष्ट्र भूमी 'सुजलाम् सुफलाम्' म्हणून ओळखली जाते त्याला विकसित करण्यासाठी विदर्भाचे फार मोठे योगदान दिसून येते. सम्राट अशोकांच्या मृत्यूनंतर दक्षिणेत सातवाहन सम्राट यांनी राज्य केले, या सातवाहन राजवंशात सिमुक, सातकर्णी, हाल सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वशिष्ठीपुत्र, पुलुभावी, यज्ञश्री सातकर्णी असे सम्राट होऊन गेले. त्यांच्या राजवटीत विदर्भ राज्य समृद्ध झाले व प्रजा सर्वदृष्टीने सुखी समाधानी होती. कला व सांस्कृतिकदृष्ट्या सातवाहनांचा कालखंड हा समृद्धतेचा व वैभवाचा होता. याच सातवाहन राजांनी अजिंठा-वेरूळ या अप्रतिम लेण्यांची निर्मिती केली. मध्ययुगीन वैदर्भीय साहित्यात तेराव्या शतकात हेमाद्रीनाथ व हेमांडपंत यांनी विदर्भातील देवगिरीच्या रामदेव व महादेव या दोन राजांच्या राज्यात मुख्यमंत्रीपद मिळविले. हेमाद्रीनाथ या कुशाग्र बुद्धीच्या विद्वानाने मोडी लिपीची सुरुवात करून शिल्पशास्त्र, व्याकरण, वैद्य, धर्मशास्त्र यावर ग्रंथ लिहिले. त्यांचा 'चतुर्वर्गचिंतामणी' हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो. शके १११० मध्ये कवी मुकुंदराज यांनी 'विवेक सिंधू' या मराठी ग्रंथरचनेला सुरुवात केली. कवी मुकुंद राजांनी विदर्भातील 'आंभोरा' या भंडारा जवळील वैनगंगा नदीच्या काठावरील अंबा नगरी येथेच 'विवेक सिंधू' ग्रंथाचे लिखाण केले. तेराव्या शतकात विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात रिद्धपूर येथे मराठी भाषेचे लेणे घडविणारा महानुभाव संप्रदाय उदयाला आला. महानुभाव पंथाच्या प्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांनी या पंथाची स्थापना करून मराठी वाङ्मयात अत्यंत मोलाची भर घातली. श्रीचक्रधर स्वामींच्या प्रेरणेने महानुभाव लेखकांनी मराठी साहित्याची निर्मिती विदर्भातील रिद्धपूर येथे केली. आज याच रिद्धपूरला स्वतंत्र मराठी विद्यापीठ स्थापन करण्यात

आले. श्रीचक्रधर स्वामी गुजरात मधून विदर्भातील रिद्धपूरला आल्यानंतर श्री गोविंद प्रभूंच्या सहवासात महानुभाव संप्रदायातील पराशक्ती श्रीचक्रधर स्वामी रिद्धपूरला आल्यानंतर त्यांना दिली. या पंचकृष्णात श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, प्रभू श्रीचक्रपाणी, श्रीचांगदेव राऊळ, श्रीगोविंद प्रभू, श्रीचक्रधर स्वामी, या पंचकृष्णांचा समावेश करण्यात आला. विदर्भातील बारा वर्षांचा एक तप सालबर्डी च्या डोंगरावर तपश्चर्या करून रामटेक, भंडारा, अजळपूर, काटोल, वडनेर, पाथर्डी, येथे विरक्ती पूर्व मौनावस्थेत भ्रमंती केली व पैठणला येऊन संन्यास स्वीकारला. पैठणला असताना त्यांचे प्रमुख शिष्य नागदेवाचार्य यांनी गोविंदप्रभूंच्या लीळांचे संकलन, संशोधन व लेखन म्हाइंभटांकडून करून घेतले. त्या ग्रंथाचे नाव 'लीळाचरित्र' ठेवले. हाच ग्रंथ मराठीतील पहिला गद्य ग्रंथ व चरित्र ग्रंथ ठरतो. म्हणूनच अशा या मराठी चरित्र ग्रंथ व पहिल्या गद्यग्रंथाचा मान लीळाचरित्राच्या रूपाने विदर्भाला प्राप्त झाला. लीळाचरित्रातील लिळा व जनजीवन हे वऱ्हाड व विदर्भातीलच आहे.

इ.स.वी.तेराव्या शतकात जे अनेक धर्म, संप्रदाय उदयास आले, त्यातील वारकरी संप्रदाय हा अत्यंत महत्त्वाचा व व्यापक स्वरूपाचा आहे. मराठी विश्वात अजूनही हा संप्रदाय लोकप्रिय आहे. संत ज्ञानेश्वरांपासून तर संत नामदेव, संत तुकाराम या संत मंडळींनी त्या काळच्या अठरापगड जातीतील सर्व संतांनी या संप्रदायाचे व्यापकत्व महाराष्ट्रात निर्माण केले. संत ज्ञानेश्वर या संप्रदायाचे प्रवर्तक तर संत नामदेव हे या संप्रदायाचे मोठे प्रचारक व प्रसारक आहेत. संत एकनाथ व संत तुकाराम महाराजांनी केलेले कार्य व्यापक स्वरूपात असलेले दिसून येते. 'विठ्ठल' हे या संप्रदायाचे दैवत असून या संप्रदायाला भागवत संप्रदाय व विठ्ठल संप्रदाय असे सुद्धा म्हटले जाते. या संप्रदायाची वृद्धी मराठी विश्वात दिवसेंदिवस होताना दिसून येते. म्हणूनच या संप्रदायाला सर्वसामान्यांचा संप्रदाय असेही म्हटले जाते.

विदर्भात दत्त संप्रदाय हा महत्त्वाचा संप्रदाय मानला जातो अनेक वैदर्भीय भक्तगण श्री दत्तात्रय प्रभूची उपासना करणारे आहेत इतर संप्रदायाप्रमाणेच दत्त संप्रदाय हा सुद्धा पुरातन व वैदिक आहे या संप्रदायात कालमानानुसार व व्यक्तीच्या सामर्थ्यानुसार भिन्न भिन्न उपासना मार्ग व संप्रदाय उपलब्ध झाले, यात श्रीपाद वल्लभ आणि श्री नृसिंह सरस्वती यांचा संप्रदाय महत्त्वाचा मानला जातो. दत्त संप्रदायात धर्म रक्षणाला व धर्म पालनाला अत्यंत महत्त्व आहे. धर्म कसा पाळता येतो याचीच शिकवण दत्त संप्रदायाने वेळोवेळी दिलेली आहे. या संप्रदायात ब्राह्मणी कर्मकांड, आचार्यविधी, सोहळे, चातुर्वर्ण्य यावर जास्तीत जास्त भर देऊन भक्तीला या संप्रदायात महत्त्व दिले आहे. दत्त संप्रदायाने इस्लामच्या राजवटीत वैदिक आचार पाळणारे कर्मठ लोक निर्माण केले, याच दत्त संप्रदायात अनेक

श्रेष्ठ व तपोनिष्ठ पुरुष निर्माण झाले. उदा. श्रीपाद वल्लभ, नृसिंह सरस्वती, जनार्दन स्वामी, संत एकनाथ, संत दासोपंत, माणिक प्रभू, इ. 'गुरुचरित्र' हा या पंथाचा उपासना ग्रंथ असून आजही त्या नावे केली जाणारी अत्यंत पारायणे अत्यंत निष्ठेने व कडकपणे केली जाते. या संप्रदायात भगवान शिव व भगवान विष्णू या दोन्ही उपासनांना सारखीच मान्यता असून दत्ता प्रमाणेच देवीचेही महत्त्व आहे. म्हणूनच या संप्रदायात गायत्री मंत्राला पवित्र मानले जाते. योग साधना, भस्म व रुद्राक्ष यांना विशेष असे महत्त्व आहे. सगुण उपासना, नामस्मरण व अद्वैत सिद्धांत इ. गोष्टींचे महत्त्व वारकरी संप्रदायाप्रमाणे दत्त संप्रदायात देखील दिसून येते. दत्त संप्रदायाचे प्रमुख उपासक हे अत्यंत चारित्र्यवान तपोनिष्ठ व योगसामर्थ्ययुक्त असल्यामुळे हा संप्रदाय इस्लामी राजवटीतही जगू शकला, ईतकेच नव्हे तर या पंथाने संपूर्ण हिंदू समाजावर आपला प्रभाव निर्माण केलेला दिसून येतो.

समर्थ संप्रदायाचा प्रभावही विदर्भात चांगलाच असलेला दिसून येतो. मराठी संत परंपरेत रामदासी संप्रदायाला म्हणजेच समर्थ संप्रदायाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. समर्थ रामदास यांनी या संप्रदायाची निर्मिती केलेली असून प्राचीन व मध्ययुगीन मराठी संत परंपरेत त्या पाच श्रेष्ठ संत कवींचा समावेश करण्यात येतो. त्यात समर्थ रामदास यांचे नाव आदराने घेतले जाते. समर्थ रामदास यांना 'दासबोधकार' समर्थ असेही संबोधले जाते. सतराव्या शतकात स्वतःचा स्वतंत्र संप्रदाय निर्माण करणारे रामदास हे अत्यंत महत्त्वाचे कवी मानले जाते. संत व समर्थ अशा दोन व्यक्तिमत्त्वाची रूपे त्यांच्यात बघावयास मिळते. समर्थ रामदासांनी समाजाला प्रपंच विज्ञानाची शिकवण दिली व वयाच्या आठव्या वर्षी ईश्वराच्या उपासनेसाठी घराचा त्याग करून नाशिक जवळील टाकळी या गावी येऊन बारा वर्षे तपश्चर्या केली. त्यानंतर तीर्थयात्रा करून तत्कालीन लोकस्थितीचे आणि परिस्थितीचे समग्र दर्शन घडले तेथूनच त्यांनी आपल्या संप्रदायाच्या उभारणीचे कार्य सुरू केले. समर्थ रामदासांची वाङ्मयीन कामगिरी अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रंथ व स्फुट फोटो काव्य स्फुटकाव्य अशा द्विविध स्वरूपाची ग्रंथरचना समर्थ रामदासांनी केली. करुणाष्टके एकविस समासी, रामायण, मनाचे श्लोक, स्फुट प्रकरणे, भीमरूपी स्तोत्रे, मानसपूजा, इ. काव्य कृतीतून समर्थ रामदास आजही मराठी माणसांच्या मनावर ठसा उमटवून आहेत.

समारोप :-

विदर्भ हा भारतातील प्राचीन काळापासून महत्त्वाचा प्रदेश मानला जातो. विदर्भाचे सांस्कृतिक व भौगोलिक महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. विदर्भाच्या प्राचीन संस्कृतीचे विविधांगी महत्त्व जाणून घेताना, लोककथा, लोकगीते, वैदर्भीय लोकसंगीत, नृत्य, उत्सव, बोलीभाषा, श्रद्धा व परंपरा, कृषी

जीवन, ग्रामीण आहार, हस्तकला व उपयोगी वस्तू, वऱ्हाडी बोलीभाषा, लोकगीत व संगीत परंपरा, वैदर्भीय लोकनाट्याचे स्वरूप, विदर्भातील विविध लोककलांचा अभ्यास, प्राचीन व मध्ययुगीन वैदर्भीय साहित्याचे स्वरूप, महानुभाव संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय इ. विविधांगी अभ्यास, तसेच विदर्भाची लोकसंस्कृती आजही तेवढीच सर्वगुणसंपन्न व समृद्ध आहे. प्राचीन साहित्य संस्कृती प्रमाणे विदर्भाची आजची साहित्य संस्कृती तेवढीच सक्षम आहे. किंबहुना ती दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रगल्भ झालेली दिसून येते. विदर्भाची बोलीभाषा देखील आजही तेवढीच लक्षवेधी आहे. म्हणजेच विदर्भ आजही तेवढ्याच खंबीरतेने आपले प्राचीनत्व टिकवून ठेवण्यात समर्थ आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) तारा भवाळकर, 'लोकसंचित', राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९८९, पृष्ठ. ५
- २) वसंत आबाजी डहाके, मराठी साहित्य : इतिहास आणि संस्कृती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००५, पृष्ठ १६.
- ३) यादव माधव काळे, 'वऱ्हाडचा इतिहास', यमक प्रकाशन, नाशिक, द्वितीय आवृत्ती, २०२२, पृष्ठ ३५.
- ४) वि.भि.कोलते, 'प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर' अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, १९९६, पृष्ठ. २८
- ५) आशा सावदेकर, विदर्भाचा वाङ्मयीन वारसा', ज्ञानेश प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृष्ठ. १२

महिला आरक्षण व स्थानिक स्वराज्य संस्था**डॉ. शुद्धोधन एस. गायकवाड**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, भवभुती महाविद्यालय आमगांव,

त. आमगांव, जि. गोंदिया

Email ID:- ssgaikwad746@gmail.com**सारांश :-**

भारतात सत्तर टक्क्यांपेक्षा अधिक लोक खेडयात राहातात. भारतासारख्या हळुहळु विकासाकडे वाटचाल करणाऱ्या देशाला शहरीकरना बरोबरच ग्रामीण समाजाच्या विकासाला महत्व देणे आवश्यक आहे. प्राचीन काळापासूनच ग्रामपंचायती ह्या ग्रामीण जीवनाचा एक महत्वपूर्ण आधार होता. भारतातील खेडे हे स्वयंपूर्ण, स्वयंशासीत आणि स्वायत्त असे प्रजासत्ताक राज्य होते ग्रामपंचायतीला प्रत्यक्ष गावातील लोकांची माहिती असल्यामुळे त्यांना गावाची कामे करण्याचा अधिकार असावा. आधुनिक काळात जगातील कितेक देशांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थेद्वारे शासनाला जनतेचे अनेक पक्ष व समस्या अधिकारामुळे सोडविता येतात. पंचायतराज व्यवस्थेत गाव विकासावर भर देण्यात आला. आपल्या गावात आपलेच सरकार या पद्धतीने गावात विविध योजना राबविण्यासाठी गावाने एकत्र येऊन कोणते कार्य करायचे ते ठरवावे आणि त्यासंबंधी योजना राबविण्यात याव्या. परंतु महिलांना त्याठीकाणी सहभागी करून घेतले जात नव्हते. कारण ग्रामीण समाजामध्ये महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण फारसा चांगला नव्हता. स्त्री ही मानवी समाजाचा घटक असला तरी शेकडो वर्षांपासून तीला अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. भारतीय समाज व्यवस्था प्राचीन काळापासूनच पुरुषप्रधान व्यवस्था राहिली आहे. आज देखील त्यामध्ये फारसा फरक जाणवत नाही. आपल्या देशात राजकारण हा फक्त पुरुषांची मक्तेदारी असलेला देश म्हणून समजला जात होता. कारण स्त्रीयांना राजकारणात पुरेसे प्रोत्साहन मिळाले नव्हते. त्यामुळे राजकारणात सहभागी होणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या अतिशय अल्प स्वरूपाची होती.

प्रस्तावना :-

देवीची आराधना करणाऱ्या समाजाने स्त्रीयांना ज्ञान, धन आणि सामर्थ्यापासून वंचित ठेवण्यात आले. माणूस म्हणून तीची ओळख नाकारली होती. 'संसार आणि मुलेबाळे', ह्यातच स्त्री जन्माची सार्थकता, तीला काही कळत नाही. ही भावणा पुरुषांच्या मनात पक्की झाली होती. याशिवाय तीला

कामामध्येच गुंतवुन ठेवल्या जात असे. तीने काम करायचे आणि कमावलेला पैसा आपल्या पुरुषाजवळ दयायचा. त्यामुळे तीला कोणतेही स्थान नाही. ती मालक असलेल्या आपल्या पतीवरच निर्भर असायची. तीचा कामात फार मोठा वाटा असतो पण आर्थिक, सामाजीक, सांस्कृतीक आणि राजकीय जीवनातील भागीदारी नाकारली जाते. निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा नाकारलेला सहभाग आज स्त्रीयांनी स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या आधारावर प्राप्त करून घेतलेला आहे. राजकीय पटलावर सातत्याने अदृश्य असणारी स्त्री आज गावची सरपंच म्हणुनच नव्हे तर देशाची राष्ट्राध्यक्ष म्हणुन सत्ता समर्थपणे सांभाळत आहे. स्त्रीयांच्या राजकीय सबलीकरणाच्या दृष्टीने ७३ वी घटना दुरुस्ती खरोखर एक क्रांतीकारी पाऊल होते. या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रीयांना ३३ टक्के आरक्षण प्राप्त झाले. त्यामुळे सरपंच ग्रामपंचायत सदस्य, पंचायत समिती सदस्या नगरसेवीका, नगराध्यक्ष जिल्हापरिषद सदस्या व अध्यक्षा या सारख्या विविध पदावर स्त्रीया विराजमान झाल्या आम्हाला योग्य संधी दिल्यास आम्ही कशातच कमी पडणार नाही हे त्यांनी सिध्द करून दाखविले. खऱ्या लोकशाहीला स्थापन करण्यासाठी स्थानिक शासनाची लोकशाहीचा वास्तवीक परिणाम म्हणजे स्थानीक शासन. म्हणजे आवश्यकता असते. केंदसरकार किवा राज्य सरकारच्या अधिनियमाव्दारे निर्माण झालेली एक अशी शासन व्यवस्था आहे. की, ज्यामध्ये जिल्हा, तालुका व गाव यापैकी एका क्षेत्रातील जनतेव्दारे निवाचीत प्रतिनिधी असतात की, जे आपल्या अधिकार क्षेत्रांतर्गत आपल्या अधिकाराचा उपयोग लोक शासनासाठी करतात.

संशोधन विषयाची उद्देश :-

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ग्रामीण स्त्रीयांच्या जीवनात होणाऱ्या परिवर्तनाचा शोध घेणे.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत आरक्षणामुळे महिलांना मिळालेल्या पदाचा उपयोग कशाप्रकारे करतात याचा शोध घेणे.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ग्रामीण महीलांचा राजकीय सहभागाबाबत शोध घेणे.

संशोधनातील गृहीतके :-

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ग्रामीण महीलांचा सहभाग आरक्षणामुळे होत आहे.
२. ग्रामीण महीलांची राजकीय सहभागात वाढ होत आहे.

३. ग्रामीण महीला प्रतिनिधी ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत 'स्व' निर्णय घेत आहे.

संशोधनाची पध्दत :-

शोध निबंधाच्या सादरीकरणास संशोधनासाठी प्रस्तुत विषयाशी संबंधीत आधार सामुग्रीचे संकलनासाठी व्दितीय साधन सामुग्रीचा वापर केला असुन विवीध संदर्भ ग्रंथ पुस्तके, मासीके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट वरील माहीतीचा वापर करण्यात आला आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महीला आरक्षण :-

देशातील एकुण लोकसंख्येचा विचार केल्यास अर्धी लोकसंख्या महीलांची आहे. परंतु त्यांना पुरुषांबरोबरचे समान हक्क आणि अधिकार दिल्या जात नाही. प्राचीन काळात भारतीय राजकारणात महीलांचा सहभाग असल्याचा दिसून येतो. वैदीक काळात मैत्रेय व गार्गी या महीला राजकीय चर्चेत भाग घेत होत्या परंतू उत्तर वैदीक काळात आणि त्यानंतर स्त्रीयांचे स्थान पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम ठेवण्यात आले. चुल आणि मुल एकवढेच मर्यादीत कार्यक्षेत्र ठेवले. रूढी व प्रथा, परंपरांच्या बंधनात हजारो वर्षे गेली त्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना विकासाची संधी मिळाली नाही. म्हणुन त्या समाजातील दुर्बल घटक बनल्या आहे. भारतात स्त्रीयांच्या राजकारणातील सहभाग स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीतुन सुरू झाला होता. १९२१ ला भारतात स्त्रीयांना संपत्तीच्या आधारावर मतदान करण्याचा अधिकार मिळाला १९२७ ला स्त्रीयांना कायदेमंडळांच्या निवडनुकीत एकही महीला निवडुन येऊ शकली नाही. भारताला स्वतंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५० मध्ये भारतीय संवीधान स्विकारले. तेव्हा त्यात प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार मिळाला. १९५७ मध्ये बलवंतराय मेहता समितीने पंचायतराज संस्थांमध्ये दोन महिला प्रतीनिधी म्हणुन नियुक्ती करण्याची शिफारस करण्यात आली. महीलांच्या सहभागाची शिफारस होऊन नेमणुक झाली परंतु प्रत्यक्ष कामकाजात त्यांचा सहभाग कमी म्हणजे नसल्या सारखा होता. १९८८ साली मा. राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली संसदेत धोरणात्मक निर्णय घेऊन प्रतिनिधी संस्थामध्ये ३० टक्के जागांवर स्त्रीयांची नेमणुक करावी असे सुचवीण्यात आले. व महाराष्ट्रात मा. शरद पवार सरकारने १९९० मध्ये ३० टक्के जागा स्त्रीयांसाठी आरक्षीत ठेवण्यात आल्या. २४ एप्रील १९९३ ला संपुर्ण भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सारखेपणा निर्माण व्हावी याकरीता ७३ वी घटना दुरुस्ती अस्तीत्वात आली. २२ जुन १९९४ मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. शरद पवार यांनी राज्याचे महीला धोरण जाहीर करून महाराष्ट्रात

महीलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले. मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती, जमाती यांना राखीव प्रतिनिधीत्व ठेवल्यामूळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण खऱ्या अर्थाने झाले.

अशा घटना दुरूस्तीमूळे राज्यव्यवस्थेत झालेले बदल आणि सुधारणा लोकशाही राज्याला पुरक आणि पोषक ठरले. परत २०११ पासून महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महीलांसाठी ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. तेव्हा महीलांमध्ये संघटन, नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाली. आणि पुढे जाऊन ती नक्कीच आपल्या कार्यकतृत्वाचा ठसा उमटवेल यात काही शंका नाही.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये स्त्री कार्याची भूमिका :-

एकुण लोकसंख्येपैकी अर्धी लोकसंख्या ही स्त्रियांची असल्याने देशाचा विकास हा स्त्रियांच्या सहकार्याशिवाय होऊ शकणार नाही भारतात प्राचीन काळापासूनच जीवणाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी पुरुषांबरोबरच राहून अनेक प्रकारची कार्ये केली. भारतीय स्त्रियांनी आपल्या कुटुंबा सोबत राहून कुटुंबातील संपूर्ण कामे सांभळून जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात शेती व शेतीशी संबंधीत असलेली कामे कारखान्यात कामगार म्हणून, दवाखान्यात, कार्यालयात अशा विविध क्षेत्रात तींचे योगदान आहे. मग गावातील साक्षरता, बेरोजगारांना रोजगार, पिण्याच्या पाण्याची समस्या किंवा पिकांना रोगापासून वाचवायचे असो. अशा सर्वच कार्यांमध्ये ग्रामीण समाजातील स्त्रियांनी स्वतःहून पुढाकार घेऊन आपल्या स्त्री कार्याची भूमिका स्पष्ट केली. लोकसंख्येला आळा, पर्यावरणाची रक्षा, मुलांना पौष्टिक आहार व संतुलीत आहार देणे व याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे स्थानीक साधनांच्या उपलब्धतेतून आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याच्या दिशेने स्त्रीयाही आपले योगदान व नेतृत्व दर्शवू राहील्या आहेत. म्हणूनच पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये स्त्री कार्याची भूमिका देखील आज महत्वपूर्ण ठरत आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेला खऱ्या अर्थाने यशस्वी बनवायचे असेल तर त्यामध्ये स्त्रियांच्या भूमिकेला नाकारता येणार नाही. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी म्हटले आहे की, "जर लोकांना जागृत करायचे असेल तर सर्व प्रथम स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करावी लागेल. एकदा जर स्त्रीया समोर आल्या तर संपूर्ण कुटुंब विकसीत होते व त्यातून सर्व समाज विकसीत होतो." पंचायतराज व्यवस्थेच्या समर्थकांना नेहमीच असे वाटत होते की, ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी देखील ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी व्हावे. त्यांनी स्वतःचे योगदान द्यावे. १९५९ मध्ये बलवंतराय मेहता समितीने देखील महीलांच्या प्रतिनिधीत्वासाठी विशेष प्रयत्न केले.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये स्त्रीयांना जे अधिकार मिळाले त्या अधिकाराचा वापर ती पूर्णपणे करू शकत नाही कारण त्या पुरुषांच्या सहकार्यामुळे पुढे आलेल्या असतात काही स्त्रीयांची अवस्था तर कळसुत्री बाहुल्यांसारखी असतात. त्या आपल्या पदाच्या जबाबदारीबद्दल अनभिज्ञ असतात. तीला सरपंचाचे अधिकार व कामे कोणती याची देखील माहिती नसते. त्यामुळे इतरांच्या सांगण्यावरून महीला आपली कार्ये कारतात. केवळ आरक्षणामुळे त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर जाण्याची संधी मिळाली. राजकीय क्षेत्रात स्त्रीयांना आरक्षणाच्या कारणांमुळे सहभागी होता आले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जेव्हा पुरुष वर्गाला राजकारणात संधी मिळाली तेव्हा देखील ग्रामीण भागातील पुरुषांनाही कोणतेही ज्ञान नव्हते. परंतु अशाही काही महीला आहे की ज्या स्वतःच्या कर्तत्वावर पुढे येण्याचा प्रयत्न करीत आहे. अनेक गावातील महीला आणि महीला सरपंचांनी दारूबंदी करण्यासाठी किंवा सरकारमान्य दारूची दुकाने बंद करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. गाव व्यसनमुक्त, हागणदारीमुक्त करण्यासाठी महीलांनी एकत्रीतपणे संघर्ष केला ग्रामपंचायती प्रमाणे पंचायत समीती आणि जिल्हापरिषदांमध्ये पुरुषा इतकीच कार्ये समर्थपणे पार पाडली आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कामकाजात सहभागी होणाऱ्या महीलांच्या संख्येत वाढ होत आहे. त्यामुळे राजकारण हे स्त्रीयांचे क्षेत्र नव्हे अशी भुमीका असणाऱ्या समजुतीला चांगलाच धक्का बसला आहे.

अनेक स्त्रीयांना राजकारणात आल्यानंतर आपल्या कर्तव्याची जाणीव झाली. त्यांनी शिक्षण, पाणी, अस्वच्छता, बालविवाह, कुपोषण, रोगराई, दारूबंदी, दळणवळण, स्त्रीयांवरील अत्याचार यासारखे अनेक प्रश्न अनुक्रमाने मांडले. महाराष्ट्राच्या गडचिरोली, चंद्रपूर, कोल्हापूर येथील पार्वतीबाई माळी यांनी ग्रामपंचायती मध्ये दारूबंदीचा यशस्वी प्रयत्न केला. आंध्रप्रदेश पं. बंगाल, केरळ, ओरीसा या राज्यांमध्येही अनेक विकास कामेही स्त्री सदस्यांनी ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून पूर्ण केले. १९९१ मध्ये महाराष्ट्रातील २९ जिल्हा परिषदांपैकी वर्धा जिल्ह्यांच्या अध्यक्षपदी चारूराव निवडून आल्या व उत्कृष्ट कार्य केल्याबद्दल पारितोषीक मिळाले.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये राजकीय हस्तक्षेप :-

२६ जानेवारी १९५० ला भारताने स्विकारलेल्या राज्यघटनेत महीलांना पुरुषांबरोबरीचे समान हक्क, समान दर्जा आणि समान संधी देण्यात आली. शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रांमध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु शिक्षण आणि मतदानाचा अधिकार या व्यतीरिक्त त्यांना फारसे महत्व दिले नाही. राजकीय क्षेत्रात तर महीलांच्या प्रवेशास विरोधच केला. ग्रामीण भागातील

तर निरक्षरता, रूढी, प्रथा, परंपरा, पुरुषसत्ताक व एकत्र कुटुंबपद्धती यामूळे स्त्रीयांना दुय्यम स्थान देण्यात आले. अशा स्थितीत महीलांना खऱ्या अर्थाने त्यांचे राजकीय व आर्थिक हक्क प्राप्त करून देऊन देशाच्या विकासात सहभागी करून घेण्यासाठी पंचायत राज हे सर्वात प्रभावी साधन आहे. माजी पंतप्रधान मा. राजीव गांधी यांनी 'पंचायतराज' किंवा 'स्थानीक स्वराज्य संस्था' मध्ये महीलांचा सहभाग वाढावा त्यांच्यातील विविध क्षमतांचा समाजासाठी उपयोग व्हावा व पर्यायाने गावाची सुधारणा व्हावी या दृष्टिने महीलांना आरक्षण व संरक्षण मिळवून दिले. महीलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण मिळाल्यामुळे पुरुषांचे स्पर्धात्मक राजकारण कमी झाले. असे असले तरी स्थानिक राजकारणात सक्षम महीला राजकारणात उतरलेल्या नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ज्या महीला उमेदवार निवडून येतात त्या म्हणजेच प्रस्तापीत पुढाऱ्यांची पत्नी, बहीण किंवा जवळचे नातेवाईक. त्यामुळे सर्व सामान्य महिलांचा सहभाग दिसून येत नाही. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ज्या महीला पदावर विराजमान झाल्या आहे त्यांचे पतीराज किंवा पुत्रराज यांच्या नावावर सत्ता गाजवीत आहे.

शासन स्तरावर होत असलेल्या अनेक सभांना त्या महिलांनी सभेला उपस्थित राहाण्या ऐवजी त्यांचे पतीच बैठकीला हजर असते. म्हणजेच महीला पदाधिकारी किंवा त्यांचे पती यांच्या मानसिकतेमध्ये आजही बदल झाल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढलेला दिसून येत नाही.

पंचायतराज किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील अधिकारपदे सांभळण्याकरीता महिला पुढे येताना दिसत असल्या तरी त्या स्वकर्तृत्वावर राजकीय व सामाजीक क्षेत्रात उतरल्या नाही. महिलांच्या राजकारणातील सहभागाबद्दल असे म्हटले जाते की, ज्या महीलांना राजकीय पाठबळ किंवा घराण्याचे पाठबळ लाभते त्याच महिला पाठबळाच्या जोरावर राजकारणात येतात किंवा यशस्वी होतात. अशा पुरुषांना आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे निवडणुका लढवीता येत नसल्याने नाईलाजाने आपल्या कुटुंबातील एखादया स्त्रीला पुढे केले जातात. अशा नेत्याच्याच पाठबळावर महीला निवडणुक लढवीत असते. त्या महीलांना निवडून आणण्यातही त्या पुरुषाचा मोठा सहभाग असतो अशा पाठबळावर निवडून आलेल्या महिलांची सर्व सुत्रे पुरुष सांभाळत असते.

आपण कुठल्या कागदावर सही करीत आहो याची देखील जाणीव नसते. तर कुटुंबातील एखादी व्यक्ती सर्व कार्य करित असते. जरी आरक्षणांमुळे राजकारणात सहभागी झाल्या असल्या तरी पुरुषांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप असल्याचे दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या काही जागा केवळ

महिलांना आरक्षणामुळे मिळत असल्या तरी भविष्यात स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर आरक्षण नसतांना काही जागांवर आपला हक्क सांगु शकतील अशी काहीशी भिती पुरुष वर्गाच्या मनामध्ये निर्माण होत आहे. त्यामुळे स्वकर्तृत्वाने पुढे येणाऱ्या महिलांच्या मार्गावर अडसर निर्माण करण्याचे प्रयत्न पुरुष वर्गाकडून होत असतांना दिसते. त्याकरिता अशा महीला अधिकार पदावर आल्यास त्यांना पुरेसे सहकार्य केले जात नाही विरोधा करिता विरोध करणे, वेगवेगळ्या मार्गाचा अवलंब करून अडथळा निर्माण करणे, असे अनेक प्रकारचे अडथळे निर्माण करून राजकीय हस्तक्षेप त्यांच्या कामात करित असते.

निष्कर्ष :-

आज ग्रामीण भागातील महीलाही काही प्रमाणात राजकारणात सक्रिय होत असल्याचे दिसून येतात. राजकारणात सक्रिय होण्यासाठी आरक्षणाचा आधारही महत्वाचा असला तरी, स्वतःहून महीला राजकारणात सहभागी होतांना दिसते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आज त्यांची असणारी भुमीका अत्यंत महत्वपूर्ण ठरत आहे. पंचायतराजच्या माध्यमातून स्त्रीया स्वतःचाही विकास साधत असून कुटुंबाचा, गावाचा आणि पर्यायाने देशाच्या विकासातही भाग घेत आहे. तेव्हा त्यांच्या पंचायतराजमधील महत्वास दुर्लक्ष करणे शक्य नाही. ग्रामीण विकासाची दिशा स्त्रीयांना सोबत घेऊन चालल्याशिवाय निश्चित होणार नाही. म्हणूनच स्त्रियांचा पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये राजकीय सहभाग असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ सुचि :-

१. बी. बी. पाटील महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था फडके प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती डिसेंबर, २०११
२. व्ही. बी. पाटील महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, के सागर प्रकाशन पुणे, २००५.
३. रा. गो. देवगावकर पंचायतराज आणि सामुहिक विकास, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४. सतीश ठोंबरे - भारतातील स्थानिक स्वशासन, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
५. सुदर्शन डी. खापर्डे ग्रामपंचायतीचे प्रशासन, श्री. प्रमोद भुंजे, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २००८.
६. के. आर. बंग - भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती, २००५

धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय उन्मदाला अधोरेखित करणारा कादंबरीकार :

प्रवीण बांदेकर विशेष संदर्भ 'इंडियन ॲनिमल फॉर्म'

पिराजी आत्माराम कांदे

संशोधक विद्यार्थी,

ईमेल-pirajikande7@gmail.com

डॉ. गजानन कोर्तलवार

मराठी विभाग प्रमुख, श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव, ता. सिंदेवाही जि. चंद्रपूर

गोषवारा

२००० नंतरच्या मराठी कादंबरीकारांमध्ये प्रवीण दशरथ बांदेकर यांचे नाव आग्रहाणे घ्यावे लागते. त्यांनी अनुक्रमे 'चाळेगात', 'उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या' आणि 'इंडियन ॲनिमल फॉर्म' या तीन कादंबऱ्या लिहिल्या. या तीनही कादंबऱ्या मराठी कादंबरी विश्वात उल्लेखनीय आहेत. शोषण मूलक व्यवस्थेचा आग्रही विरोध प्रवीण दशरथ बांदेकर यांच्या कादंबऱ्यांचे आशय सूत्र राहिले आहे. इंडियन ॲनिमल फॉर्म ही कादंबरी देखील याच स्वरूपाचा आशय व्यक्त करते. समकाळात राजकीय संस्था आणि धर्म यांची अभद्र युतीने नव्या प्रश्नांना जन्म दिला आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी, धार्मिक उन्माद, अनिष्ट रूढीचे पुनःज्जीवन, परधर्माचा द्वेष अशा नव्या समस्या निर्माण झाल्या. या मूल्यात्मक पडझडीने उद्विग्न, अस्वस्थ होऊन कादंबरी लेखन केले. या द्वेषमूलक आणि शोषणमूलक वृत्तीवर आक्षेप घेणाऱ्या, समान आधिकारसाठी प्रयत्न करणाऱ्या, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या उद्धोष करणाऱ्या माणसांना जिवानिशी जावे लागते. या समतावादी, विवेकवादी, माणसांबद्दल आस्था दाखवणारी आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्या जागर करणारी ही कादंबरी आहे.

कळीचे शब्द :- नव्वदोत्तर कादंबरी, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, 'इंडियन ॲनिमल फॉर्म', प्रवीण बांदेकर, धार्मिक उन्माद, विवेकवाद, मूल्यात्मक पडझड

प्रवीण दशरथ बांदेकर हे समकालीन मराठीतील अत्यंत महत्त्वाचे कादंबरीकार आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजव्यवस्थेत काही मूलभूत बदल झाले. या सामाजिक, सांस्कृतिक बदलांचे चित्रण बांदेकर यांच्या कादंबऱ्यांमधून अत्यंत प्रकर्षाने प्रकट होत आले आहे. जागतिकीकरणाने जगभरातील संस्कृती, जीवनशैली आणि विचारसरणीमध्ये वेगाने देवाणघेवाण होऊन सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांना गती मिळाली आहे. पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रसार, वाढती चंगळवादीवृत्ती, व्यक्तिवादाचा उदय, नैतिक मूल्यांचा न्हास, सोशल मीडियामुळे जागतिक विचारसरणी आणि खानपानाच्या सवयींमध्ये बदल झाले. तसेच सोशल मीडियाच्या माध्यमातून धार्मिक मुळतत्त्ववादाला खतपाणी मिळू लागले. त्यातून धार्मिक आणि सांस्कृतिक उथळपणा सर्वत्र

पाहायला मिळू लागला आहे. एकूणच नवे सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण तयार झाले. हा नवा वर्तमानकाळ प्रवीण दशरथ बांदेकर यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये अत्यंत सार्थपणे उतरवला आहे.

प्रवीण बांदेकर यांनी कथा, कविता, कादंबरी, वैचारिक लेखन, समीक्षा अशा विविध क्षेत्रात वाङ्मय लेखन केले आहे. परंतु बांदेकरांची कादंबरी ही उल्लेखनीय आहे. त्यांची 'चाळेगत' ही पहिली कादंबरी २००९ साली प्रकाशित झाली. चाळेगत नंतर 'उजव्या सोडेच्या बाहुल्या' ही दुसरी कादंबरी २०१६ साली प्रकाशित झाली. त्यानंतर २०१९ साली 'इंडियन ॲनिमल फार्म' नावाची महत्वाची कादंबरी प्रकाशित झाली. बांदेकर यांच्या तीनही कादंबऱ्या जागतिकीकरणानंतरच्या शोषण व्यवस्थेवर बोट ठेवतात.

'चाळेगत' या पहिल्या कादंबरीतून प्रवीण बांदेकर यांनी बदलत्या कोकणचे चित्रण केले आहे. समुद्र आणि निसर्गाशी एकरूप जीवन व्यथित करणारा, आपल्या स्थानिक परंपरांवर अत्यंत निष्ठा असणारा, शांत संयमी आणि निसर्गानुरूप जीवन जगणारा कोकणी माणूस जागतिकीकरणानंतरच्या भांडवली व्यवस्थेचा वाहक कसा बनत गेला. वाढत्या भांडवली वातावरणात कोकणात एक प्रकारची रेचचेल सुरू झाली. गतीमानता आली. या गतीमानतेने कोकणाची मुळ शांतता भंग पावली. त्याच बरोबर नव्या राजकीय संस्कृतीचा उदय झाला. ही नवी राजकीय संस्कृती गुंडगिरी, तस्करी, भ्रष्टाचार आश्रयाने भोपावली. या नव्या राजकीय संस्कृतीने धार्मिक मुलतत्त्ववादाला खतपाणी घातले. यातून स्थानिक सांस्कृतिक विधी, परंपरा दुर्लक्षित झाल्या. सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात एक प्रकारचा भपकेबाज अवतरीत झाला. या सर्व बदलाचे चित्रण बांदेकर यांनी 'चाळेगत' मधून चित्रित केले आहे.

बांदेकर यांची 'उजव्या सोडेच्या बाहुल्या' ही दुसरी कादंबरी. ही कादंबरी देखील पहिल्या कादंबरीप्रमाणेच भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक पडझडीबद्दल अत्यंत गंभीर असे चिंतन व्यक्त करते. "ही कादंबरी म्हणजे प्रचलित संवेदनशीलतेमध्ये अप्रस्तुत होत गेलेल्या आधुनिकतेच्या प्रकल्पावरचे, मूल्यवस्थेच्या विराट अधपतनावरचे अस्वस्थ करणारे भाष्य आहे."¹

'इंडियन ॲनिमल फार्म' ही बांदेकरांची ही कादंबरी आहे. 'इंडियन ॲनिमल फार्म' मराठी कादंबरी विश्वातील अत्यंत महत्वाची कादंबरी आहे. ही कादंबरी जॉर्ज ऑर्वेल यांची 'ॲनिमल फॉर्म' (Animal Farm) या कादंबरीच्या धरतीवर लिहिली आहे. जॉर्ज ऑर्वेल यांच्या 'ॲनिमल फॉर्म' या कादंबरीतून एका ॲनिमल फार्म चे रूपक घेऊन रशियन क्रांती आणि त्यानंतरच्या स्टालिनवादी हुकूमशाहीवर टीकात्मक उपहास केला आहे. कामगारांच्या समाजवादी स्वप्नांचा भ्रष्ट नेतृत्वामुळे आणि स्वार्थी नोकरशाहीमुळे कसा अंत होतो, हे प्राण्यांच्या माध्यमातून यात मांडले आहे. प्रवीण दशरथ बांदेकर यांनी ॲनिमल फार्मचे रूपक घेऊन प्राण्यांच्या माध्यमातून भारतीय राजकारणाची

हुकूमशाहीकडील वाटचाल अधोरेखित केली आहे. भारतीय राजकारणातील धर्म आणि राजकारणाच्या युतीने अनेक नवे प्रश्न निर्माण केले आहेत. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची होणारी गळचेपी, आपल्यापेक्षा भिन्न विचारांना केला जाणारा विरोध, प्रसंगी भिन्न विचारांची केली जाणारी हत्या, एक जातीय एक धर्मीय वर्चस्व व परधर्माचा केला जाणारा तिरस्कार, एखाद्या समूहाच्या खानपानावरून केला जाणारा विरोध, धर्माचे माजवलेले औडंबर आणि धर्माच्या नावाखाली अनैतिक कृत्यांचा केले जाणारे समर्थन ही नव्या राजकीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये प्रवीण दशरथ बांदेकर यांनी आपल्या कादंबरीत अत्यंत सार्थपणे अवतरीत केली आहेत. याच्या विरोधी मानव मुक्तीची भूमिका असलेला, मानवी स्वातंत्र्याची चाड असलेला, समतेच्या विचारांवर निष्ठा आणि शोषणाविरोधी व्यापक भान आणि आकलन असणाऱ्या लढाऊ माणसांना कसं संपविले जाते; याबद्दल या कादंबरीतून राग, संताप, उद्विग्नता व्यक्त केली आहे. शोषण मूलक संस्कृती आणि धर्मवाहकांना थेट आव्हान देणारी अशी ही कादंबरी आहे.

समकाळात धर्माचा आणि संस्कृतीचा संकुचित अर्थ लावणाऱ्या धर्मरक्षक आणि संस्कृतीरक्षकांचे पेव मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. धर्मच्या नावाखाली आणि सामान्य लोकांना त्रास होईल अशी यांची वागणूक असते. या नकली धर्म रक्षक आणि संस्कृती रक्षकांना प्रवीण बांदेकर ‘जय समर्थ गॅंग’ कुत्र्यांच्या टोळीच्या माध्यमातून प्रतिकात्मकपणे अधोरेखित करतात. “टवाळखोर गावगुंडांची टोळी म्हणून सगळ्या ऍनिमल फार्मला ती चांगलीच परिचित होती. नाण्या नावाच्या स्वताला पंडित समजणाऱ्या कुत्र्याने पोसलेली ती गॅंग होती. नाण्याला त्यांचे सगळे कार्यकर्ते नानोपंत म्हणून ओळखायचे. आपल्या टोळीला जय समर्थ गॅंग म्हणून घेणारी ही कुत्री स्वतःला श्रीदत्त गुरूंच्या कुत्र्यांचे वंशज समजायचे. नानोपंतांने त्यांना ते पटवून दिले होते. आपण फार्म मधल्या इतर प्राण्यांपेक्षा अधिक विशुद्ध वंशाचे आणि सर्वाधिक बुद्धिमान आहोत. असा त्यांचा दावा होता. त्याच घमंडीती नेहमी वावरत दिसायचे. फार्ममधील बाकीच्या कुत्र्यांना कमस्सल कडू रक्ताचे म्हणून पाणउतारा करणे बाकी प्राण्यांशी तुच्छतेने वागणे अशा प्रकारचे त्यांचे वर्तन होते.”ⁱⁱⁱ

“बांदेकरांनी प्रस्तुत रूपक कथेतून अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याच्या होणाऱ्या संकोचाबरोबरच समकालीन राजकारणातील राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक घटनांची सूत्रबद्ध मांडणी केली आहे. म्हादू पुन्हा उभा राहून बोलू लागला, ‘बघा, साथीनो, ह्या पूर्वी इंडियन ऍनिमल फार्ममध्ये ह्ये आसलं कधी घडत नव्हतं. पण ह्ये आसं सारखं सारखं घडाया लागलं आहे . बोलणाऱ्याला बोलू दिलं जात नाहीय. विचार मांडू दिला जात नाहीये. आपल्या विचारांच्या प्राण्यांची सभा आयोजित केली, तर त्यात

मुद्दामहून घुसून हुल्लडबाजी करून अडथळे आणले जात आहेत. 'म्हादूच्या या निवेदनातून अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा कळीचा प्रश्न लेखकाने ऐरणीवर आणला आहे.'ⁱⁱⁱ

व्यक्ती स्वातंत्र्याचा आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या बरोबरच पिण्याच्या स्वातंत्र्यावरही बंधने घालू लागणारी संस्कृती समकाळात उदयाला आली. काय खावे काय नाही हे ठरवणारे धर्म रक्षण आणि त्यातून घडून येणाऱ्या मोबलींचींग मोहिनी मांजरीने उंदीर खाल्ल्याने तिची मोबलींचींगच्या प्रसंगावरून दाखवले आहे.

“ गणपती बाप्पा मोरया, उंदीर मामा जिंदाबाद

निषेध असो निषेध असो, मोहिनी मांजरीचा धिक्कार असतो

मोहिनी मांजरी बाहेर ये, गद्दार मांजरीला जिद्दी गाडा .. मुर्दा पाडा..

शिवाराशी द्रोह करणाऱ्यांना हद्दपार करा .. आमच्या भावना दुखावणाऱ्या देशद्रोह्यांना अद्दल घडवा.. ठेचून काढा.. मुडदे पाडा !! तिची बाजू मांडायची जरा ही संधी न देता तो उंदीर तिच्या घरात कसा सापडला, कुठून आला, कशाविषयी विचारपूस नकरता, सगळे मोहिमेवर तुटून पडले. त्यांच्या लेखी मोहिनी मांजर देशद्रोही होती, शिवाराचे कायदे मोडणारी होती, देवादी देव गणपती बाप्पाच्या वाहन असलेल्या उंदीर मामा ची हत्या करणारी पापी दुराचरणी होती .”^{iv}

या बदलत्या राजकारणामुळे शांत सहिष्णू , प्रेमळ, वैविध्य जपणारा, इतरांच्या संस्कृतीचा आदर करणारा उदार भारतीय समाज संकुचित आणि हिंसक बनत चालला आहे. भारतीय समाजाचे हे सांस्कृतिक परिवर्तन बांदेकर यांनी इंडियन ॲनिमल फॉर्म मधून अत्यंत वेगळ्या शैलीत मांडले आहे. या कादंबरीच्या पहिल्या प्रकरणात समाज सुधारणा करू पाहणारे, समाजात विधायक बदल घडून आणण्यासाठी तत्पर असणाऱ्या लोकांचा कसा बळी घेतला जातो कृष्णा घोड्याच्या खुनाच्या प्रसंगावरून प्रतिकात्मकपणे दर्शवले आहे. “कृष्णा घोडा वेळ मिळेल तसा प्राण्यांना एकत्र करायचा त्यांच्या हिताच्या, शहाणपणाच्या चार गोष्टी सांगायचा. प्राण्यांनी पशु पक्षांनी आपापल्या जातीपाती विसरून एक व्हावं, आपलं शोषण करणाऱ्या माणसा विरोधात संघटित व्हावं, आपल्या हक्कांसाठी लढावं. म्हातारबा कृष्णाला वाटायचं. फार्म मधल्या प्राण्यांच्या भल्यासाठीच म्हातारबाची एवढी तळमळ चालायची.” असे प्रबोधनाचे काम करणारा म्हातारा कृष्णा घोडा प्रतिगामी प्रवृत्तींचा बळी ठरला. कादंबरीतील या प्रसंगावरून समकाळात समाज सुधारकांचे आणि प्रबोधन करणाऱ्यांचे होणारे खून आधोरेखित केले आहेत. ”^v

पुरोगामी, मानवतावादी, विवेकवादी, विज्ञानवादी विचारांना रोखून सनातनी, मूलतत्त्ववादी विचारधारेने घेतलेलं आक्रमक रूप, त्याच्या स्वरूपाची, परिणामांची व त्याला उत्तर काय असेल

याची शोधणे हा प्रवीण दशरथ बांदेकर यांच्या कादंबरी लेखनाचा गाभा आहे. एकूणच प्रवीण बांदेकर यांच्या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये बदलते सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, आणि राजकीय वातावरण आणि मूल्यव्यवस्थेची होणारी पडझड अत्यंत वास्तवतेने चित्रित केली आहे.

i प्रवीण दशरथ बांदेकर, उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या' सप्टेंबर २०१६, शब्द प्रकाशन, मुंबई, पृ. पाठराखण

ii प्रवीण दशरथ बांदेकर, इंडियन अॅनिमल फॉर्म, शब्द पब्लिकेशन आवृत्ती दुसरी, पृ 1४५

iii गपाटे नामदेव, समकालीन राजकारणावरील रूपकात्मक भाष्य : इंडियन अॅनिमल फॉर्म, नियतकालिक हाकारा, 21 ऑगस्ट 2019,

iv प्रवीण दशरथ बांदेकर, इंडियन अॅनिमल फॉर्म, शब्द पब्लिकेशन आवृत्ती दुसरी, पृ 1२५

v प्रवीण दशरथ बांदेकर, इंडियन अॅनिमल फॉर्म, शब्द पब्लिकेशन आवृत्ती दुसरी, पृ 1७

मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार**राकेश चंद्रभान लोहकरे**

सहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख

सरस्वती महिला महाविद्यालय, सावनेर, तह- सावनेर, जिल्हा- नागपूर

ईमेल - rakeshclohakare@gmail.com**प्रस्तावना**

मराठी ही फार समृद्ध आणि प्राचीन भाषा असून या भाषेमध्ये विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण होत आहे. साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे समाजाचे प्रतिबिंब त्यात उमटलेले असते. वास्तविक समाजातील इतर घटक जितक्या खरेपणाने साहित्यामध्ये दिसतात तसे स्त्रीजीवन दिसत नाही. वास्तविक स्त्रीजीवन आणि साहित्यामधून दिसणारे स्त्रीजीवन वेगवेगळे आहे. भारतीय राज्यघटनेने लोकशाहीला अभिप्रेत असलेले स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय हे मूलभूत अधिकार सर्व भारतीयांना दिलेले आहेत. पुरुष ज्याप्रकारे या मूलभूत अधिकारांचा उपयोग करतात तसा स्त्रिया करताना दिसत नाहीत. किंबहुना लोकशाहीचे हे अधिकार पुरुषप्रधान मानसिकतेने स्त्रियांना मिळू दिलेले नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "लोकशाही, गणराज्यापेक्षा तसेच संसदीय शासनापेक्षा पूर्णतः भिन्न आहे. लोकशाहीची मुळे, शासनाचा प्रकार संसदीय असो वा अन्य, यात दिसून येत नाहीत. लोकशाही सहजीवनाची एक पद्धत आहे. लोकांनी निर्मिलेल्या समाजात सामाजिक संबंध तसेच लोकांच्या परस्परांतील सहजीवनात लोकशाहीची मुळे शोधावी लागतात."^१ सहजीवनाचा विचार साहित्यामध्ये आदर्शवादी स्वरूपात करण्यात आलेला आहे. अपवादात्मक साहित्यिकांनी स्त्रीला एक व्यक्ती, समाजातील एक महत्त्वाचा, वास्तवदर्शी भाग म्हणून स्थान दिले आहे.

मध्ययुगीन मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार

संशोधनानुसार आठव्या-नवव्या शतकातील मिळालेले शिलालेख मराठीमध्ये आहेत. कवी मुकुंदराजांनी मराठीमधील पहिला ग्रंथ लिहिला आणि मराठी साहित्यनिर्मितीला चालना मिळाली. श्री चक्रधरस्वामी यांनी तर लोकभाषा मराठीचा साहित्यनिर्मितीसाठी आग्रह धरला. श्री चक्रधरांनी आपल्या पंथामध्ये जातिभेद, लिंगभेद मानला नाही त्यामुळे अनेक स्त्रियांनी महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतली. महदाइसा ही त्यातली महत्त्वाची आणि एकूणच मराठीत ग्रंथरचना करणारी पहिली स्त्री! "श्री चक्रधरांनी स्त्रियांचा जीव पुरुषांसारखाच आहे हे आवर्जून सांगितले आहे. त्यांच्या लहानसहान गुणांचेही कौतुक केले आहे. परंतु, स्त्रीनिंदेच्या लीळाही 'लीळाचरित्रा'त कमी नाहीत. मात्र आऊसेच्या

निःसंगपणाचे कौतुक करताना तिचे 'स्त्रीत्व' जणू संपले. "पुरुष ऐसेची बुद्धि" असेही म्हटले आहे. स्त्री ही परमवैराग्यशील होऊ शकते, हे आऊसेच्यासंबंधीच्या लीळांतून प्रत्ययाला येते."^२ चक्रधरांनी संस्कृतपेक्षा लोकभाषेमध्ये आपल्या पंथाचे ज्ञान सांगितले. सहज सोपी आणि सुंदर मराठी महानुभाव साहित्यात आढळते.

वारकरी संप्रदायाने मराठी भाषेमध्ये साहित्यनिर्मिती करून सर्वसामान्य जनतेला जागे करण्याचे काम केले. अठरापगड जातींमधील संत आपले विचार, भावना लोकभाषेमधून व्यक्त करू लागले. बोलण्याच्या भाषेमधून अभंगांची रचना होऊ लागल्यामुळे अधिकाधिक लोकांपर्यंत वारकरी संप्रदायाचा प्रचार-प्रसार झाला. स्त्री संतांनीसुद्धा मोठ्या प्रमाणात अभंगरचना केली. यात मुक्ताबाई, जनाबाई, नागरी (नागी), राजाई, गोणाई, आऊबाई, लिंगाई, सोयराबाई, निर्मळा, विठाबाई, बहिणाबाई व कान्होपात्रा यांनी अभंगरचना केली. "स्त्री संतांमध्ये नामदेव-जनाबाई समकालीन 'नागरी'ची आत्मकथा ही मराठीतली आद्य स्त्री-आत्मकथा आहे. नंतरची बहिणाबाईची!"^३ स्त्री संतांनी आपल्या अभंगांमधून कधी कणखर अधिकारवाणीने उपदेश केला आहे तर कधी आपल्या कल्पनेमध्ये विठ्ठलाबरोबर एक वेगळा प्रपंच थाटून त्यात रंगून बसल्या आहेत. विठ्ठलाच्या भेटीसाठी आपण कासावीस झालो असून लोकांच्या छळाला, निंदेला त्रासलो आहोत या भावना अभंगातून व्यक्त होतात. कान्होपात्रा संकटातून सोडविण्यासाठी विठ्ठल चरणाशी आर्त टाहो फोडीतच राहिली.

"नको देवराया अंत आता पाहू १

प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे ॥"

रोजच्या दैनंदिन जीवनामधील कष्ट, सोसाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा, आपल्या नवऱ्याचे कुटुंबाकडे होत असलेले दुर्लक्ष त्यामुळे होत असलेली ससेहोलपट स्त्री संतांनी आपल्या अभंगांमधून मांडली आहे. "मात्र संतस्त्रियांनी आणखीही एक पर्याय दिला आहे. स्त्रीला पुरुष हवा आहेच. पण तो पर(म), श्रेष्ठ पुरुष हवा आहे. जबरीने स्वामित्व लादणारा पुरुष नको आहे. तो सर्व आनंद अन सुखे देणारा हवा, पण बंधनात ठेवणारा नको आहे. म्हणजे तो एक 'खरा मित्र' हवा आहे. 'सखा' हवा आहे. संत स्त्रियांना हवासा वाटणारा पुरुष स्वप्नादर्श होता. त्याकाळात तो प्रत्यक्ष मिळणे कठीण होते. पण आजच्या बदलत्या सामाजिक पर्यावरणात मानवी पुरुषालाच तो आदर्श मैत्रभाव, सखाभाव निर्माण होणे कठीण नाही."^४ आज ते स्वप्न सत्य व्हायला हरकत नाही.

शिवकालीन मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार

शिवाजी महाराजांनी मराठी राज्याची स्थापना केल्यानंतर मराठी भाषेला राज्यभाषेचा दर्जा दिला. राज्यकारभारातील महत्त्वाची पत्रे, हिशोब, लिहिलेल्या बखरी या भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने साहित्याचा महत्त्वाचा भाग झाले आहेत. शिवकालोत्तर शाहिरांनी मराठी वीरांचे शौर्य सांगणारे पोवाडे लिहिले. सोबतच रंजन करणाऱ्या लावण्यांची निर्मितीसुद्धा याच काळात झाली. लावण्यांमध्ये मोहक, मादक, उन्मत्त, पुरुष मनाला भुरळ घालणारे लावण्य असे स्त्रीवर्णन येऊ लागले. परंतु, स्त्रियांच्या कौटुंबिक, सामाजिक कार्याची माहिती पोवाडे, लावण्या यामध्ये येत नाही. स्त्रियांवरती विविध प्रकारची बंधने येऊन त्यांचा कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक दर्जा खालावत गेला. उच्च कुळातील स्त्रियांच्या शिक्षणावरती बंधने येऊन त्या दीनवाणी, अबला, अभागी, पुरुषांच्या दासी बनल्या.

१९ व्या शतकामधील मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार

इंग्रजांची सत्ता महाराष्ट्रात स्थिर झाल्यानंतर इंग्रजांनी सर्व जातिधर्माच्या मुला-मुलींकरिता शाळा काढल्या. नवीन शिक्षण येथील लोकांना मिळू लागले. इंग्रजी साहित्याचा प्रभाव मराठी मनावरती पडू लागला आणि याचा परिणाम मराठी साहित्याच्या आकार, प्रकार, रचनातंत्रे, भाषाशैली, विचार, निवेदनपद्धतीवरती दिसू लागला. मराठी साहित्य अधिक प्रगल्भतेने वाचकांसमोर येऊ लागले. धार्मिक, ऐतिहासिक, अद्भूतरम्य लिखाणासोबतच वैचारिक साहित्याचीसुद्धा निर्मिती होऊ लागली. महात्मा फुले यांनी सुरु केलेल्या स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीमुळे मुली-स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागल्या. सावित्रीबाई फुले या भारतामधील पहिल्या प्रशिक्षित स्त्री शिक्षिका व मुख्याध्यापिका आहेत. त्या पहिल्या मराठी स्त्री कवयित्रीसुद्धा आहेत ज्यांचा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह १८५४ मध्ये प्रकाशित झाला. स्त्रीसंतांनंतर खंडित झालेली स्त्रीलेखनाची ही काव्यपरंपरा १९ व्या शतकात सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यरचनेने पुन्हा प्रवाहित झाली. स्त्रीवादी जाणिवा, प्रबोधन, निसर्गविषयक, सामाजिक, ऐतिहासिक यांचा समावेश त्यांच्या काव्यात आहे. त्यांचे काव्य भक्तीची नव्हे तर आधुनिकतेची रचना असल्याचे आढळते. त्या पहिल्या स्त्री संपादिकासुद्धा आहेत. त्यांनी 'जोतिबाची भाषणे' १८५६ मध्ये संपादक म्हणून प्रसिद्ध केली आहेत. स्त्री शिक्षणाचे जे बीज महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी त्यावेळेस लावले होते, त्याची फळे आजची भारतीय महिला चाखत आहे.

इंग्रजी शिक्षणामुळे सामाजिक, राजकीय प्रश्नांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला. चर्चामध्ये आणि लिखाणामध्ये भारतामधील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक चळवळींसोबतच जागतिक चळवळी, घडणाऱ्या विविध घटनांचा समावेश होऊ लागला. नवनवीन विषयांवरती लेखन

व्हायला लागल्यामुळे सामाजिक विचारांना गती प्राप्त झाली. स्त्री शिक्षणामुळे सामाजिक चळवळींमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला. स्त्रियांनी समाजामधील रूढी, प्रथा या कशा चुकीच्या आहेत हे उदाहरणासह दाखवून घायला सुरुवात केली. स्त्रियांचा होणारा अनन्वित छळ, शारीरिक, मानसिक बंधने यामुळे स्त्रियांची गुलामासारखी झालेली स्थिती लिखाणामध्ये दिसू लागली. ताराबाई शिंदे यांचा 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा दीर्घ निबंध १८८२ मध्ये प्रकाशित झाला. स्त्री जातीवर वेळोवेळी घेतले जाणारे आरोप, स्त्रियांनाच दोषी ठरविण्याची पुरुषी वृत्ती याचे खंडन या निबंधातून केलेले आहे. विजयालक्ष्मी नावाच्या विधवा स्त्रीने केलेली 'भ्रूणहत्या' व त्यानंतर 'पुणेवैभव'सारख्या सनातनी वृत्तपत्राने स्त्री जातीविरुद्ध उठविलेली टीकेची झोड हे या निबंध लेखनाचे तात्कालिक कारण होते. 'सर्व प्रकारचे दुर्गुण स्त्रियांतच असतात' या पुरुषांच्या पूर्वग्रहदूषित विचारांचाही परखड शब्दांत ताराबाई शिंदे यांनी परामर्श घेतला आहे. त्या लिहितात,

"अहारे दैवा? काय रे तुझी विचित्र गती? कोणाला तरी कळली असेल काय? अरे आजन्मपर्यंत बटकीप्रमाणे ताबेदारीत राहून सदासर्वदा नवऱ्याची मर्जी अतिनाजुक, ताजव्याचे काट्यासारखी तोलून घरातील सर्व मनुष्याचे जे नाही ते सर्व बोलणे व कष्ट सोसून, सदोदित भाड्याचे बैलासारखे राबून हरिणा-सस्यासारखी रात्रंदिवस जनांची, घरच्यांची भीती बाळगून वागत असताही स्त्रियांना एक शब्द बोलण्याची, अगर चिमटीभर दाण्याची सत्ता नसावी कायरे? अहारे विधात्या, त्यांचे ललाट पटावर कसेरे शिक्के मारिलेस? अरे, त्यांना असे करणे होते तर तू त्यास उपजतच मारून टाकतास तर तुला आज लक्षावधी शिव्यांच्या लाखोल्या कशाला मिळत्या बरे? कोण वाहतो बरे?"

अहारे धन्य तुझी, तू आपल्या स्वजातीला सर्वापरी मोकळ्या ठेवून या स्त्रियांना कसेरे पाशबद्ध केलेस? यावरून तुलादेखील पुरुष जातीचा अभिमान आहे ना?

अरे, तुम्ही देव ना! तुमचेजवळ मुक्तद्वार, पक्षपात काहीना मग हे कायरे! पक्षपाताचा बाप झाला ना हा! अरे, पुरुषाला तशीच स्त्रियांना तूच निर्माण केलेस ना! तर त्यांना सुख व यांना दुःख अशी निवडानिवड कारे केलीस? बाबा तू तर करून चुकलास पण त्यांना सोसणे भाग झाले रे झाले."^५

स्त्रियांची निंदा ऐकून घेण्याचे दिवस संपले हे दाखविणारे मराठी साहित्यातील पहिले उदाहरण म्हणजे ताराबाई शिंदे यांचा 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ. महात्मा फुले यांनी १८८५ मध्ये सुरू केलेल्या 'सत्सार' या पत्राच्या दुसऱ्या अंकात त्याचा विशेष गौरवपूर्वक उल्लेख आढळतो. ताराबाई शिंदे यांची ज्ञाननिष्ठा, धर्मजिज्ञासा व समतेच्या तत्त्वाचा आग्रह या गुणांसाठी त्यांची प्रशंसाही महात्मा फुले यांनी केलेली आहे.

स्त्री आणि पुरुष हे एकमेकांना परस्पर पूरक आहेत. "ईश्वराने हा जोडा स्वेच्छेनेच नेमिला आहे. पहा, पक्ष्यांपासून तो निर्जिव झाडाझुडपांतदेखील त्याने स्त्रीजाती निर्माण केली आहेच. प्रत्येक गोष्टीला, जिनसेला, दुसरा त्याच जोडीचा मुकाबला असतो. त्यावांचून शोभा येतच नाही. जोडीवांचून कोणतेच काम नाही."६ समाजस्वास्थ्य चांगले राहण्याकरिता स्त्री-पुरुष दोघांचीही आवश्यकता आहे. निसर्गाने दोघांनाही समान महत्त्व दिले आहे. परंतु, पुरुषाने खोट्या अहंभावाने समानतेचे हे तत्त्व झुगारून देऊन स्त्रीला रूढी, प्रथा, परंपरा, संस्कृतीच्या बंधनामध्ये बांधून तिला आई, बहीण, पत्नी, मुलगी, सासू, सून या भूमिकांच्या मोहजाळात गुंतवून टाकले आहे. पुरुषाने कुटुंबव्यवस्थेच्या गोंडस नावाखाली स्त्रीचे स्वातंत्र्य, विचार, भावभावना यावरती निर्बंध आणले. 'पुरुष हा देव आणि स्त्री ही दासी' हे तत्त्व पुरुषांनी स्त्रियांच्या मनावरती बिंबविले. त्याकरिता सत्यवान-सावित्रीसारख्या कथेची निर्मिती करण्यात आली. ताराबाई शिंदे लिहितात, "एक सावित्री वेगळी करून तर यमामागे सौभाग्य-दानाकरिता कोणीच गेली नाही. बरें, ती गेली तशी आपल्या पतीस परत घेऊन आणखी त्याजवळून तिने पुष्कळ दुसरे वरदान मागून आणले. या स्त्रीजातींत सावित्री तरी आपले पतीचा प्राण परत आणण्याकरिता यमदरबारात जाऊन आली. पण पुरुषांमध्ये कोणी तरी आपले बायकोचे प्राणाकरिता यमराजाचे दरबारांत तर नाहीच; पण उगीच त्या दरबाराचे वाटेवर तरी गेलेला कोठे ऐकण्यात आला आहे काय?"७ पुरुष एक बायको मेली तर दहाव्या दिवशी दुसरी बायको करण्यास तयार असतात; परंतु स्त्रीचा नवरा मेल्यास तिला संबंध आयुष्य विधवा म्हणून जगावे लागते. बालविधवा, कुमारीमातांचे जळत्या चितेसारखे असलेले जीवन बघून महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गो. ग. आगरकर यांनी कृतीद्वारे आणि लेखणीद्वारे त्यांचे प्रश्न, समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांचा हा अभागीपणा, दीनवाणीपणा, तिचे दुःख-वेदना बदलत्या काळानुसार मराठी साहित्यात दिसायला लागला. महापुरुषांचा आणि विचारवंतांचा समाजाबरोबरच साहित्यावरतीसुद्धा प्रभाव पडू लागला. सामाजिक परिस्थिती बघून नवीन विषयांवरती लिखाण व्हायला लागले. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक या साहित्यप्रकारांमध्ये काळानुसार विचार व्यक्त होऊ लागले.

समाजातील सर्व घटकांचा साहित्यामध्ये अंतर्भाव होऊ लागला. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक यामध्ये महत्त्वाचा भाग म्हणून स्त्रीपात्रांचा समावेश झाला. ही स्त्रीपात्रे आई, बहीण, पत्नी, मुलगी, सासू, सून, मैत्रीण, सहकारी, शेजारीण, देवी, निसर्ग अशा भूमिकांमध्ये आली. साहित्यात आलेली ही स्त्री पात्रे कधी अतिशय आदर्श, संयमी, धार्मिक, कर्मठ, अडाणी, अभागी, हुशार, स्वार्थी, कावेबाज अशा स्वरूपात तर कधी उपहासात्मक, हास्यनिर्मितीकरिता आली. समाजाच्या पुरुषप्रधान

मानसिकतेमुळे साहित्यातसुद्धा स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांच्यासमोर उद्भवणाऱ्या समस्या, त्यांचा जीवनक्रम हा समाजाला आदर्शवत वाटणाऱ्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, रूढीवादी विचारसरणीच्या प्रभावातून मांडण्यात आले.

आधुनिक मराठी साहित्य आणि स्त्रीविचार

पाश्चिमात्य साहित्यात हेन्रिक इब्सेनच्या 'ए डॉल्स हाऊस' या नाटकाने स्त्रियांना परंपरागत विचारधारेमधून मुक्त केले. सामाजिक जीवनात न्याय, स्वातंत्र्य, समता, हक्क, अधिकार मिळविण्याकरिता स्त्रियांनी विविध चळवळी उभ्या केल्या. याचा प्रभाव जगातील सर्व साहित्याबरोबरच मराठी साहित्यावरतीसुद्धा पडला. आपले प्रश्न, समस्या स्वतः मांडल्या पाहिजेत आणि त्यांचे निराकरणसुद्धा आपण स्वतः केले पाहिजे या जाणिवेतून स्त्री लेखिका साहित्यनिर्मिती करू लागल्या. "सीमॉन द बोव्ह या फ्रेंच स्त्रीचा 'द सेकंड सेक्स' हा ग्रंथ स्त्रीविषयी सर्वांगीण स्वतंत्रपणे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून विचार करणारा ग्रंथ म्हणून एकूणच चळवळीला दिशा देणारा पायाभूत ग्रंथ ठरला. स्त्रीविषयी विचार करण्याची एक स्वतंत्र बहुस्पर्शी (multidisciplinary) अभ्यास दृष्टी या ग्रंथाने जगभरच्या डोळस स्त्रियांना दिली. त्यातून 'स्त्रीवादी अभ्यास (Feministic study) ही स्वतंत्र अभ्यासशाखा सुरु झाली. 'स्त्रीवादी दृष्टिकोन' हे या अभ्यासशाखेचे देणे आहे. हा स्त्रीवाद (Feminism) केवळ त्या त्या काळातील समस्या घेऊन वरवरच्या मलमपट्ट्यांसारखा उपाययोजना करण्यावर समाधान मानीत नाही. तर एकूणच मानवी समाजातील स्त्रीच्या परिस्थितीचा सर्वांगीण वेध घेण्याचा प्रयत्न करतो आहे."५ मराठी साहित्यामध्येसुद्धा १९७५ पासून स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. यामध्ये प्रामुख्याने कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांत गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, सानिया (सुनंदा कुलकर्णी), बेबी कांबळे, कुमुद पावडे, शांताबाई कांबळे, ऊर्मिला पवार, मेघना पेठे, नीरजा, अरुणा ढेरे, श्यामला वनारसे, आशा बगे, मुक्ता सर्वगौड, यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

स्त्रीची साहित्यामधून मांडणी करताना फारच थोड्या साहित्यिकांनी तिची एक व्यक्ती म्हणून मांडणी केली आहे; जिच्यात सत्व, रजो आणि तमो गुण पाहावयास मिळतात. पुरुषाच्या अंगी असणारे काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर हे सहा विकार स्त्रियांसुद्धा अंगी असतात; परंतु प्रत्यक्षात 'घर नावाचे मंदिर आणि त्यातली त्यागी, देवतेसमान असणारी गृहिणी' या सांकेतिक स्त्रीप्रतिमेचा उदोउदो होत असतो. पुरुषप्रधान मानसिकतेचे असणारे हे मत स्त्रीने प्रत्यक्षात कसे आचरण करावे हेच सुचविते. स्त्री ही स्वतंत्र आहे, तिला समानतेचा, न्यायाचा अधिकार आहे, ती स्वाभिमानी आहे, तिचे

आत्मभान जागृत झाले आहे या आणि अशा प्रकारच्या गोष्टी केवळ बोलल्या जातात. साहित्यामधूनसुद्धा त्या आदर्श पत्नी, आदर्श मुलगी, आदर्श सून, आदर्श सासू, आदर्श बहीण अशा स्त्रीप्रतिमांमधून दाखविल्या जातात.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात व्हर्जिनिया वुल्फच्या सिद्धांतानुसार स्त्रियांनी उपरोध, विनोद ही शास्त्रे वापरून आपल्या व्यथा, शोषण, अन्याय यांना वाचा फोडली. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील रूढी, परंपरांचा निषेध करतानासुद्धा विनोद, उपरोध यांचा वापर केला आहे. कमल देसाईंच्या 'काळा सूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यकथांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. काळा सूर्य या कादंबरीची नायिका शेवटी गावातील पुरातन मंदिर तोडून टाकते आणि स्वतःही मरते. दुर्गा भागवत, अरुण ढेरे, गौरी देशपांडे, श्यामला वनारसे यांनी त्यांच्या साहित्यकृतींतही प्राचीन पुराणकथांचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून नवे अन्वयार्थ लावले आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या कथा-कादंबऱ्यांत स्वतंत्र, मुक्त, प्रगल्भ स्त्रीची अनेक रूपे आढळतात. त्यांच्या 'मुक्काम' या कादंबरीत "कालिंदीच्या 'मुक्कामा'ला केवळ शारीरिक वास्तव्याचा संदर्भ नसून, वाहत्या-उसळत्या जीवनाला सदैव सन्मुख राहण्याचा तिच्या 'स्वावलंबी', निकोप जीवनदृष्टीचा आहे!"^९ स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रियांचे अनेक प्रश्न व जाणिवा यांची अभिव्यक्ती, पुरुषसत्ताक व्यवस्था व पुरुषी मानसिकता यांची उपरोधपूर्ण टिंगलटवाळी, करिअरला प्राधान्य देणाऱ्या समस्या व व्यथा यांचे प्रभावी चित्रण ही स्त्रीवादी साहित्याची वैशिष्ट्ये होत.

साठोत्तरी कालखंडात, १९७०-८० च्या दशकात व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रीत्वाचे, स्त्रीवादी जाणिवेचे, स्त्रीच्या विशिष्ट अनुभव-विश्वाचे, वेगवेगळ्या पातळ्यांवरचे, भिन्न भिन्न स्वरूपाचे चित्रण त्यांच्या कवितांत आढळते. व्यक्तिनिष्ठ तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाचे थेट चित्रण करणाऱ्या या कविता स्त्रीत्वाचा आत्मभानयुक्त स्वर आळवणाऱ्या आहेत. बाईचे सामर्थ्य व अनेकविध क्षमतांच्या शक्यता सूचित करणाऱ्या भविष्यवेधी कविता काही कवयित्रींनी लिहिल्या आहेत. बाईतील अपार करुणा, तिची सर्जनशीलता, नवनिर्मितीची क्षमता ही तिची बलस्थाने अनेक कवितांतून व्यक्त झाली आहेत.

निष्कर्ष

यादवकाळापासून आजपर्यंत महाराष्ट्रामध्ये विविध स्थित्यंतरे घडून आलेली आहेत. मराठी मनावरती या स्थित्यंतरांचा झालेला परिणाम साहित्यामध्ये दिसतो. पुरुषकेंद्रीत सत्ताकेंद्रे आणि स्त्रीची

आदर्शवादाच्या नावाखाली केली गेलेली कुचंबणा, तिच्यावरती लादलेले निर्बंध यामुळे त्यांच्यावरती होणारा अन्याय, अत्याचार, त्यांचे हिरावले स्वातंत्र्य, आत्मभान इंग्रजी शिक्षण प्रसाराच्या काळापर्यंत मराठी साहित्यात दिसत नाही. ताराबाई शिंदे यांनी सर्वप्रथम स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा, समानतेचा, न्यायाचा विचार मांडला. पाश्चिमात्य साहित्याच्या प्रभावातून स्त्रीवादी दृष्टिकोन तयार होऊन स्त्रीवादी मराठी साहित्य लिहिले गेले. यामध्ये आणखी मौलिक साहित्याची भर पडणे आवश्यक आहे. स्त्री आणि पुरुष दोन्ही समान आहेत, परस्परांना पूरक आहेत. दोघांचाही विकास होण्याकरिता एकमेकांची सोबत असणे आवश्यक आहे ही भावना समाजामध्ये निर्माण होऊन साहित्यामध्ये त्याचे प्रतिबिंब पडले पाहिजे.

संदर्भसूची

- १) "बोल महामानवाचे : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे (खंड-२)," संपा. डॉ. नरेंद्र जाधव, ग्रंथाली, मुंबई.
- २) 'स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर', तारा भवाळकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४, पृ. ३३.
- ३) तत्रैव, पृ. ३४.
- ४) तत्रैव, पृ. १२७-१२८.
- ५) 'स्त्री-पुरुष तुलना', ताराबाई शिंदे, श्री शिवाजी छापखाना, पुणे, १८८२.
- ६) तत्रैव
- ७) तत्रैव
- ८) 'स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर', तारा भवाळकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४, पृ. ७.
- ९) 'मुक्काम', गौरी देशपांडे, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९२.

भारतातील डिजिटल पायाभूत सुविधा: सामाजिक प्रगती आणि आर्थिक समावेशनावर परिणाम

उपेंद्र वि. बागूल

डॉ. समित माहोरे

संशोधक विद्यार्थी

पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग

संशोधन केंद्र पदव्युत्तर (मानव्य शास्त्र)

रा. तू. म नागपूर विद्यापीठ नागपूर

अर्थशास्त्र विभाग, रा. तू. म नागपूर विद्यापीठ नागपूर

प्रस्तावना

भारताच्या डिजिटल क्रांतीने तंत्रज्ञानाचा वापर करून दुर्गम भागातील नागरिकांचे जीवन सुसह्य करण्यासोबतच, पारदर्शक प्रशासनाची नवी ओळख निर्माण केली आहे. विशेषतः 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेच्या माध्यमातून, युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस सारख्या नाविन्यपूर्ण प्रणालींनी ग्रामीण आणि शहरी भागातील आर्थिक विषमतेची दरी कमी करण्यात मोलाची भूमिका बजावली आहे. विशेषतः आधार आणि UPI सारख्या सार्वजनिक डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून वित्तीय सेवा सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचल्या असून, थेट लाभ हस्तांतरणाने पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढवण्यास मदत केली आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील नागरिकांना आता आरोग्य, शिक्षण आणि सरकारी अनुदानांचा लाभ कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय थेट त्यांच्या बँक खात्यात मिळत असल्याने आर्थिक सक्षमीकरणाला मोठी चालना मिळाली आहे, या डिजिटल परिवर्तनामुळे 'जॅम' (JAM - जन धन, आधार आणि मोबाईल) त्रिसूत्रीचा आधार घेत थेट लाभ हस्तांतरण यंत्रणा अधिक सक्षम झाली असून, याद्वारे सरकारी अनुदाने आणि पेन्शनच्या वितरणात होणारी गळती मोठ्या प्रमाणात रोखली गेली आहे. तसेच, 'इंडिया स्टॅक'च्या माध्यमातून निर्माण झालेल्या डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांमुळे आर्थिक व्यवहारांमध्ये सुलभता आणि सुरक्षितता वाढून, उपेक्षित घटकांचा औपचारिक अर्थव्यवस्थेतील सहभाग अधिक अर्थपूर्ण झाला आहे. आरोग्य क्षेत्रात आयुष्मान भारत योजनेअंतर्गत डिजिटल पेमेंटचा वापर उपचारांच्या खर्चात पारदर्शकता आणत आहे, तर ग्रामीण भागात 'आधार सक्षम पेमेंट' प्रणाली बँकिंग सेवा दुर्गम खेड्यांपर्यंत पोहोचवत आहे. तसेच, शिक्षण क्षेत्रात शैक्षणिक शुल्क भरण्यासाठी UPI चा अवलंब वाढल्याने विद्यार्थ्यांच्या वेळ व श्रमाची बचत होऊन शैक्षणिक प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम झाली आहे. तथापि, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीमधील भौगोलिक असमानता यांसारखी आव्हाने अजूनही ग्रामीण भागातील सर्वांगीण डिजिटल समावेशनाच्या मार्गात अडथळा ठरत आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी 'भारतनेट' सारखे प्रकल्प ग्रामीण भागात उच्च-वेगवान ब्रॉडबैंड पोहोचवत असून, 'प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान' स्थानिक समुदायांना तंत्रज्ञानाचा वापर करून वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकासासाठी सक्षम करत आहे. याव्यतिरिक्त, युनिफाइड हेल्थ इंटरफेससारखी नवनवीन व्यासपीठे आरोग्य सेवांच्या वितरणात अधिक सुसंगतता आणत असून, दुर्गम भागातील रुग्णांना दीर्घकालीन उपचारांची सुविधा डिजिटल माध्यमातून उपलब्ध होत आहे. तसेच, डिजिटल इंडियाच्या व्यापक विस्तारामुळे ग्रामीण भागातील 'कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स' हे आता केवळ सरकारी सेवांचे केंद्र न राहता बँकिंग व कौशल्य विकासाचे महत्वाचे केंद्र बनले आहेत. या केंद्रांच्या माध्यमातून राबवल्या जाणाऱ्या डिजिटल उपक्रमांमुळे 'ई-पंचायत' सारख्या सॉफ्टवेअर प्रणालींद्वारे स्थानिक प्रशासकीय कारभारात स्वायत्तता आणि गतिमानता आली आहे.

डिजिटल पायाभूत सुविधांचे महत्त्व

डिजिटल पायाभूत सुविधा केवळ आर्थिक व्यवहार सुलभ करत नसून, सरकारी सेवांचा विस्तार तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी कणा ठरत आहेत. या सुविधांमुळे ग्रामीण उद्योजकता आणि सेवा वितरणाची कार्यक्षमता वाढून स्थानिक स्तरावर आर्थिक स्वावलंबनाची नवीन समीकरणे तयार होत आहेत. विशेषतः, 'इंडिया स्टॅक'ने सुलभ केलेल्या थेट लाभ हस्तांतरणामुळे

सरकारी अनुदाने थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होऊन जीडीपीच्या १.१४% बचतीचे उद्दिष्ट गाठण्यास मदत झाली आहे . याच धर्तीवर, आधार प्रमाणीकरण आणि मोबाईल कनेक्टिव्हिटीच्या साहाय्याने 'इंडिया स्टॅक'ने वित्तीय सेवांच्या वितरणात क्रांतिकारी बदल घडवून आणले असून, याद्वारे डिजिटल सेवांच्या व्याप्तीत अभूतपूर्व वाढ झाली आहे. तथापि, ग्रामीण भागात डिजिटल पेमेंटचा स्वीकार वाढवण्यासाठी केवळ तंत्रज्ञान पुरेसे नसून, त्यासाठी स्थानिक पातळीवर कॅश लोडिंग, केवायसी आणि तक्रार निवारणासाठी भौतिक स्पर्श असलेल्या 'फिजिकल' मॉडेलची गरज आहे. या अनुषंगाने 'कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स' सारख्या सुविधा बहु-उद्देशीय केंद्रांच्या भूमिकेतून स्थानिक साक्षरता आणि डिजिटल व्यवहारांमधील विश्वासाहता वाढवण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरत आहेत. तथापि, ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये डिजिटल कौशल्यांचा अभाव आणि तंत्रज्ञानापर्यंत पोहोचण्यातील अडथळे हे अद्याप विकासातील मुख्य घटक आहेत . यावर उपाय म्हणून, सरकार 'कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स' सारख्या ICT सक्षम केंद्रांच्या माध्यमातून सार्वजनिक सेवांच्या वितरणात नाविन्यपूर्ण बदल घडवून आणत असून, ग्रामीण भागातील डिजिटल दरी सांघण्यासाठी कटिबद्ध आहे. या मोहिमेअंतर्गत, २,५०,००० पेक्षा जास्त सीएससी आता दुर्गम खेड्यांत इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी पुरवून ई-गव्हर्नन्स सेवा नागरिकांच्या दारापर्यंत पोहोचवत आहेत. तसेच, केंद्र आणि राज्य स्तरावरील या धोरणात्मक प्रयत्नांमुळे आरोग्य, कृषी आणि विमा क्षेत्रातील सेवांची उपलब्धता सुलभ झाली असून, याद्वारे डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार तळागाळातील नागरिक आणि व्यावसायिक उपक्रमांपर्यंत प्रभावीपणे होत आहे. पुढील टप्प्यात, आर्थिक समावेशनाला चालना देण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी ग्रामीण महिलांसाठी राबवलेल्या मायक्रो-सेव्हिंग आणि वित्तीय साक्षरता मोहिमा उल्लेखनीय ठरत आहे. विशेषतः 'प्रधानमंत्री जन धन योजने'च्या माध्यमातून अनौपचारिक क्षेत्रातील नागरिकांना बँकिंगच्या मुख्य प्रवाहात आणून त्यांना डिजिटल व्यवहारांचे महत्त्व पटवून देण्यात यश आले आहे. ग्रामीण भागातील एकूण ६,५०,००० गावांपैकी सुमारे १,५०,००० गावांत बिझनेस करस्पॉन्डंट्सच्या माध्यमातून बँकिंग सेवा पोहोचवण्याचे उद्दिष्ट सरकारने ठेवले असून, याद्वारे 'आधार' आधारित प्रमाणीकरणाचा वापर करून दुर्गम क्षेत्रांतही रिअल-टाइम आर्थिक व्यवहार सुलभ केले जात आहेत. ही प्रणाली केवळ आर्थिक समावेशनाला चालना देत नाही, तर 'प्रधानमंत्री जन धन योजने'मुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचा औपचारिक अर्थव्यवस्थेतील सहभाग वाढवून त्यांना भविष्यातील आर्थिक धक्क्यांपासून सुरक्षित करण्यास मदत करत आहे .

आरोग्य क्षेत्रात डिजिटल पेमेंटची भूमिका

- आयुष्मान भारत सारख्या महत्वाकांक्षी आरोग्य योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी डिजिटल पेमेंट प्रणालीने उपचारांच्या खर्चात पारदर्शकता आणून रुग्णांना होणारा आर्थिक त्रास कमी केला आहे.
- डिजिटल वित्तीय सेवांच्या वापरामुळे उपेक्षित घटकांना आरोग्य सेवांच्या खर्चात होणारी गळती रोखून उपचारांचा लाभ थेट मिळवणे सुलभ झाले आहे.
- आरोग्य केंद्रांमध्ये डिजिटल पेमेंटच्या अंगीकारामुळे रुग्णालयीन देयके आणि विमा दाव्यांची प्रक्रिया गतिमान झाली असून, यामुळे वेळेवर वैद्यकीय हस्तक्षेप करणे शक्य झाले आहे.
- 'नॅशनल गव्हर्नमेंट सर्व्हिसेस पोर्टल'द्वारे लसीकरण केंद्रांची माहिती आणि आरोग्यविषयक डिजिटल सेवा उपलब्ध करून दिल्याने, ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील नागरिकांचा आरोग्य प्रणालीवरील विश्वास दृढ झाला आहे.
- 'आधार' आणि बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणामुळे आता रुग्णांची ओळख पटवणे अधिक अचूक झाले असून, यामुळे सरकारी योजनांच्या लाभांचे हस्तांतरण थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात करणे जलद व सुरक्षित झाले आहे.
- या प्रक्रियेमुळे थेट लाभ हस्तांतरण आणि आधारच्या एकत्रीकरणामुळे (JAM त्रिसूत्री) गळती कमी होऊन अनुदानाचा पूर्ण लाभ शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचवणे शक्य झाले आहे .

- शिक्षण क्षेत्रातही 'युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस' चा वापर करून शैक्षणिक शुल्क आणि शिष्यवृत्तीचे वितरण सुलभ झाले असून, यामुळे ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा विस्तार दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले आहे.

आयुष्मान भारत योजनेत डिजिटल पेमेंटचा वापर

आयुष्मान भारत डिजिटल मिशनच्या अंतर्गत, रुग्णालयांमध्ये 'स्कॅन आणि शेअर' क्यूआर कोड प्रणालीचा वापर करून नोंदणी प्रक्रिया पूर्णतः पेपरलेस करण्यात आली आहे, ज्यामुळे रुग्णांचा प्रतीक्षा वेळ लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे. 'आयुष्मान भारत हेल्थ अकाउंट' शी डिजिटल पेमेंट जोडल्यामुळे आरोग्य विमा दावे अधिक पारदर्शक आणि जलद गतीने निकाली काढणे शक्य झाले असून, यामुळे रुग्णालय प्रशासनातील खर्चात कपात होण्यास मदत होत आहे. आरोग्य क्षेत्रातील या डिजिटल परिवर्तनामुळे रुग्णालयांना उपचारांच्या दाव्यांचे व्यवस्थापन करणे, साधनसंपत्तीचे वाटप आणि धोरणात्मक खरेदी (strategic purchasing) करणे अधिक सुलभ झाले आहे. या डिजिटल उपक्रमांमुळे नॅशनल हेल्थ ऑथॉरिटीला डेटा-आधारित निर्णय घेणे शक्य झाले असून, याद्वारे संपूर्ण आरोग्य व्यवस्थेत रिअल-टाइम मॉनिटरिंग प्रणाली सक्रिय करण्यात आली आहे. याशिवाय, आरोग्यविषयक डेटाचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी 'इंडिया स्टॅक' मधील आधार-लिंकड ओळख यंत्रणेचा वापर केल्यामुळे, आरोग्य सेवांच्या वितरणात अचूकता आणि पारदर्शकता वाढून व्यापक स्तरावर सार्वजनिक आरोग्य कवरेज गाठण्याचे ध्येय अधिक सुलभ झाले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य सेवांमध्ये डिजिटल समावेशन

भारतातील दुर्गम भागातील आरोग्य केंद्रांमध्ये 'आधार सक्षम पेमेंट सिस्टम' च्या अंमलबजावणीमुळे, बँकिंग सोयींपासून वंचित राहिलेल्या घटकांनाही आरोग्य उपचारांसाठी लागणारा निधी त्वरित आणि सुरक्षितपणे उपलब्ध झाला आहे. या तंत्रज्ञानामुळे रुग्णालयांना डिजिटल वित्तीय सेवांचा वापर करून आरोग्य कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी समजून घेणे आणि सार्वजनिक आरोग्य कवरेजच्या दिशेने प्रगती करणे सोपे झाले आहे. तसेच, 'नॅशनल हेल्थ स्टॅक' द्वारे तयार करण्यात आलेली ही एकात्मिक डेटाबेस प्रणाली आरोग्य सेवांमधील फसवणूक रोखण्यास आणि धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेला बळकटी देण्यास महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. या डिजिटल क्रांतीमुळे रुग्णांना त्यांच्या आरोग्यविषयक नोंदींचे स्वतःच्या नियंत्रणाखाली डिजिटल एकीकरण करणे सुलभ झाले असून, यामुळे निदानाच्या अचूकतेमध्ये आणि उपचारांच्या परिणामांमध्ये महत्त्वपूर्ण सुधारणा दिसून येत आहेत. तसेच, 'ई-हॉस्पिटल' आणि 'ई-सुश्रुत' सारख्या प्रणालींच्या व्यापक अंमलबजावणीमुळे, महाराष्ट्रासह विविध राज्यांतील रुग्णालयांमध्ये ऑनलाइन नोंदणी, या तांत्रिक प्रगतीमुळे रुग्ण आणि आरोग्य सेवा पुरवठादार यांच्यातील संवाद अधिक कार्यक्षम होऊन एकूण आरोग्य सेवांच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ झाली असून, डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या या एकीकरणामुळे आरोग्य प्रणाली अधिक सर्वसमावेशक आणि प्रतिसादक्षम बनली आहे,

शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल क्रांती

शिक्षण संस्थांमध्ये 'डिजिटल पेमेंट्स' आणि ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मच्या एकीकरणामुळे विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक शुल्क भरणे अधिक सुलभ झाले असून, यामुळे पारंपारिक शिक्षण पद्धती डिजिटल युगाशी जोडली जात आहे. याशिवाय, सरकारी शिष्यवृत्ती थेट विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा होत असल्याने आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षणात येणारे अडथळे दूर होऊन शिक्षण प्रक्रियेत अधिक समावेशकता येत आहे. तसेच, डिजिटल इंडिया उपक्रमांतर्गत ई-विद्याभारती सारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करून दुर्गम भागातील शाळांना हाय-स्पीड इंटरनेट आणि डिजिटल शैक्षणिक साहित्याशी जोडले जात आहे. तसेच, दीक्षा आणि स्वयम् सारख्या उपक्रमांद्वारे शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि विद्यार्थ्यांना दर्जेदार ई-कॉन्टेंट उपलब्ध करून देऊन, ज्ञानाच्या प्रसारातील भौगोलिक मर्यादा पूर्णपणे नष्ट केल्या जात आहेत. या डिजिटल शिक्षण तंत्रज्ञानामुळे केवळ शहरीच नव्हे, तर दुर्गम खेड्यांमधील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ होऊन, तंत्रज्ञानावर आधारित या शिक्षण पद्धतीमुळे 'डिजिटल साक्षरता' अभियानालाही मोठी गती मिळत आहे. 'नॅशनल स्कॉलरशिप पोर्टल' सारख्या प्रणालींच्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या अर्जांची पडताळणी आणि वितरणाची प्रक्रिया पूर्णपणे

ऑनलाइन झाल्यामुळे, संपूर्ण शिक्षण साखळीत पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढले आहे. शिक्षण धोरण २०२० च्या धर्तीवर या डिजिटल पायाभूत सुविधांचा वापर करून, दुर्गम क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना जागतिक दर्जाचे ऑनलाइन कोर्सेस आणि ई-लर्निंग संसाधनांचा थेट लाभ मिळणे शक्य झाले आहे.

ई-लर्निंग आणि डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार

शिक्षणातील हे डिजिटल संक्रमण केवळ लवचिकताच वाढवत नाही, तर तंत्रज्ञानाच्या वापराद्वारे ग्रामीण आणि शहरी भागातील शैक्षणिक असमानता कमी करण्यासही मदत करत आहे. तसेच, नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२० नुसार, शैक्षणिक तंत्रज्ञानातील या गुंतवणुकीमुळे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजांनुसार अध्यापन पद्धतींमध्ये बदल करणे आणि शैक्षणिक प्रक्रियेतील त्रुटींचे निराकरण करण्यासाठी डेटा-आधारित धोरणे आखणे शक्य झाले आहे. या तांत्रिक उपक्रमांमुळे शिक्षक आता उच्च-गुणवत्तेचे ऑनलाइन आशय निर्मिती करण्यात अधिक सक्षम होत आहेत, ज्यामुळे वर्गातील सक्रिय सहभाग वाढण्यास मदत होत आहे. तसेच, 'स्वयम' आणि 'एनपीटीईएल' सारख्या व्यासपीठांद्वारे ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांमधील कौशल्याची दरी भरून काढली जात असून, दीर्घकालीन आर्थिक समावेशनास बळ मिळत आहे. तसेच, तंत्रज्ञानावर आधारित या शिक्षण पद्धतीमुळे 'डिजिटल साक्षरता' वाढून, विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना कमी खर्चात दर्जेदार शिक्षण मिळणे अधिक सोपे झाले.

शैक्षणिक शुल्कासाठी UPI चा उपयोग

- 1, शैक्षणिक शुल्कासाठी UPI चा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या पालकांना बँकांच्या फेऱ्या टाळून, कोटूनही आणि कधीही तत्काळ शुल्क भरणा करणे शक्य झाले आहे.
2. या सुविधेमुळे शैक्षणिक संस्थांमधील आर्थिक व्यवहारांमध्ये मोठी पारदर्शकता आली असून, रोख रकमांच्या हाताळणीचा धोका कमी झाल्याने प्रशासकीय कार्यक्षमताही वाढली आहे 38
- 3 याच धर्तीवर, ग्रामीण भागात 'आधार सक्षम पेमेंट' प्रणालीच्या सहाय्याने बँकिंग सेवा थेट घरापर्यंत पोहोचत असून, त्यामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना बँकेत न जाताही आपल्या खात्यातील व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणे सोयीचे झाले आहे. तसेच,
- 4 थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीमुळे सरकारी अनुदाने आणि शिष्यवृत्तीचा निधी थेट लाभार्थी विद्यार्थ्यांच्या किंवा पालकांच्या आधार-लिंग बँक खात्यात जमा होत असल्याने, मध्यस्थांची भूमिका संपुष्टात येऊन भ्रष्टाचाराला आळा बसला आहे.
- 5, येणाऱ्या काळात, डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार वाढवण्यासाठी आणि शिक्षण क्षेत्रातील तंत्रज्ञान-आधारित सुधारणा अधिक बळकट करण्यासाठी 'डिजिटल डिवाइड' किंवा डिजिटल दरी कमी करणे हे महत्वाचे ध्येय असणार आहे 39
- 6 यात विशेषतः शैक्षणिक संसाधनांचा समान लाभ मिळवून देण्यासाठी परवडणारी डिजिटल उपकरणे आणि हाय-स्पीड इंटरनेटची उपलब्धता दुर्गम क्षेत्रांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे

युनिसेफच्या अहवालानुसार ग्रामीण भारतातील केवळ २५% विद्यार्थी डिजिटल साक्षर असल्याने, शिक्षकांचे कौशल्य विकास आणि डिजिटल साक्षरता मोहिमा राबवणे हे शैक्षणिक प्रगतीसाठी अनिवार्य ठरत आहे.

समस्या - डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या विस्तारानंतरही, दुर्गम ग्रामीण भागातील अपुरे हाय-स्पीड इंटरनेट आणि अनेक विद्यार्थ्यांकडे उपलब्ध नसलेली अत्याधुनिक डिजिटल उपकरणे हे शिक्षण क्षेत्रातील मुख्य अडथळे ठरत आहेत. याव्यतिरिक्त, तंत्रज्ञानाचा वापर करताना शिक्षकांना होणारा तांत्रिक अडचणीचा सामना आणि अपुऱ्या डिजिटल कौशल्यांमुळे प्रगत शैक्षणिक साधनांचा प्रभावी अवलंब करण्यात मर्यादा येत आहेत. तथापि, शिक्षकांना केवळ तांत्रिक उपकरणांचे प्रशिक्षण देऊन चालणार नाही, तर त्यांना ऑनलाइन अध्यापन पद्धती आणि डिजिटल शैक्षणिक साहित्य निर्मितीमध्ये सक्षम करणे ही काळाची गरज आहे.

ग्रामीण भागात आर्थिक समावेशन

ग्रामीण भागात बँकिंग सेवांचा अभाव दूर करण्यासाठी 'आधार सक्षम पेमेंट' प्रणाली महत्वाची ठरत असून, यामुळे खेड्यापाड्यांतील नागरिकांना त्यांच्या आधार कार्डाद्वारे थेट बायोमेट्रिक पडताळणी करून आर्थिक व्यवहार करणे सुलभ झाले आहे, अशा प्रकारच्या डिजिटल उपक्रमांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळत असून, औपचारिक बँकिंग प्रणालीमध्ये लोकांचा सहभाग वाढल्याने भविष्यातील आर्थिक विकासासाठी भक्कम पाया तयार होत आहे. तसेच, महाराष्ट्र सरकारचे 'महा-ई-सेवा' केंद्र आणि डिजिटल इंडिया मोहिमेच्या समन्वयामुळे, आता ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील रहिवासी घरबसल्या शासकीय योजनांच्या लाभांसाठी नोंदणी आणि अर्जाची प्रक्रिया पूर्ण करू शकत आहेत. या डिजिटल सक्षमीकरणामुळे नागपूर विभागातील ग्रामीण भागातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढण्यास मदत झाली असून, थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी एक भक्कम डिजिटल पाया तयार झाला आहे. तथापि, दुर्गम भागातील मर्यादित कनेक्टिव्हिटी आणि तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव यांसारख्या आव्हानांमुळे या डिजिटल सेवांचा लाभ घेणाऱ्या ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण अजूनही शहरी भागाच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते.

बँकिंग सेवांचा विस्तार करण्यासाठी 'आधार सक्षम पेमेंट' (AePS) प्रणालीद्वारे ग्रामीण ग्राहकांना बँक शाखांपर्यंत न जाता घरच्या घरी पैसे काढणे, जमा करणे आणि शिल्लक तपासणे यांसारख्या सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. ही प्रणाली विशेषतः ग्रामीण भागातील त्या ग्राहकांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरली आहे ज्यांना इंग्रजी भाषेतील बँकिंग अर्जांचे ज्ञान नाही, कारण आधार-आधारित प्रमाणीकरणामुळे आता व्यवहार करणे अधिक सुलभ आणि सुरक्षित झाले आहे. तसेच, या प्रणालीमुळे ग्रामीण भागातील वित्तीय समावेशनास चालना मिळून औपचारिक बँकिंगच्या मुख्य प्रवाहात सामील होणाऱ्या नागरिकांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होत आहे तसेच, बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणामुळे होणारी फसवणूक टाळली जात असल्याने, ग्रामीण ग्राहकांचा डिजिटल प्रणालीवरील विश्वास दृढ होऊन त्यांच्या आर्थिक सुरक्षेत वाढ होत आहे. तसेच, 'जन धन-आधार-मोबाईल' त्रिमूर्तीद्वारे बँकिंग खात्यांना थेट जोडणी मिळाल्याने, असुरक्षित आणि दुर्लक्षित घटकांना औपचारिक वित्तीय प्रणालीच्या कक्षेत आणणे अधिक प्रभावीपणे शक्य झाले आहे. तसेच, मोबाईल बँकिंगच्या व्यापक प्रसारामुळे ग्रामीण आणि निमशहरी क्षेत्रांतील आर्थिक सेवांची उपलब्धता सुधारत आहे, ज्यामुळे वित्तीय समावेशनाचा मार्ग अधिक सुलभ झाला आहे.

तथापि, ग्रामीण भागात डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि मर्यादित इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी यांसारखी आव्हाने अद्याप या तंत्रज्ञानाच्या पूर्ण क्षमतेचा लाभ घेण्यामध्ये अडथळा ठरत आहेत त्यामुळे, सर्वसमावेशक आर्थिक विकासासाठी डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासोबतच, स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन तयार केलेले डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबवणे अपरिहार्य आहे. तसेच, मोबाईल मनीसारखी आधुनिक तंत्रज्ञान प्रणाली विकसित देशांच्या अनुभवावरून प्रेरणा घेत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आर्थिक समावेशनाचे एक प्रभावी साधन ठरू शकते.

डिजिटल व्यवहारांद्वारे ग्रामीण विकास

डिजिटल पेमेंटचा वाढता वापर केवळ व्यवहारांची गती वाढवत नाही, तर पारदर्शकतेच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला संघटित क्षेत्रात आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

ही प्रणाली केवळ लाभांचे वाटपच सुलभ करत नाही, तर डिजिटल व्यवहारांमुळे होणारी पारदर्शकता भ्रष्टाचार कमी करण्यास आणि व्यवहारांची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यास मदत करते अशाप्रकारे,

तांत्रिक प्रगतीमुळे ग्रामीण भागातील सामान्य नागरिकांचा औपचारिक वित्तीय प्रणालीवरील विश्वास दृढ होऊन, त्यांना आर्थिक मुख्य प्रवाहात सामील करणे अधिक सुकर झाले आहे. तथापि, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये तांत्रिक त्रुटी आणि ग्रामीण भागातील मर्यादित डिजिटल साक्षरता यामुळे शेवटच्या घटकापर्यंत लाभ पोहोचवण्याच्या प्रक्रियेत अजूनही काही आव्हाने कायम आहेत.

या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सरकारी स्तरावर इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा विस्तार करणे आणि ग्राहकांना सायबर सुरक्षा व डिजिटल व्यवहारांचे शास्त्रोक्त शिक्षण देणे अनिवार्य आहे. या संदर्भात, 'डिजिटल वित्तीय साक्षरता' उपक्रम राबवून ग्रामीण भागातील उपेक्षितांपर्यंत पोहोचल्यास आर्थिक समावेशनाची व्याप्ती अधिक प्रभावीपणे वाढवता येईल .

ग्रामीण ग्राहकांमध्ये डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर वाढला असला तरी, अद्यापही रोख रकमेवरील अवलंबित्व मोठ्या प्रमाणात कायम आहे तथापि, मर्यादित डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीच्या समस्यांमुळे दुर्गम भागातील वित्तीय परिवर्तनाचा वेग अद्याप अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते . ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी 'भारतनेट'सारख्या प्रकल्पांतर्गत हाय-स्पीड ब्रॉडबँड पोहोचवणे आणि ग्रामीण लोकसंख्येला डिजिटल टूल्सच्या वापराबाबत प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून वित्तीय समावेशनाचा लाभ सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचू शकेल . या प्रक्रियेत, ग्रामीण ग्राहकांना डिजिटल पेमेंट प्रणालीच्या फायद्यांविषयी शिक्षित करणे आणि त्यांच्याकडून होणाऱ्या डिजिटल व्यवहारांच्या वारंवारतेत वाढ करणे, हे केवळ आर्थिक साक्षरतेसाठीच नव्हे, तर देशाच्या व्यापक आर्थिक स्थिरतेसाठीही अनिवार्य आहे

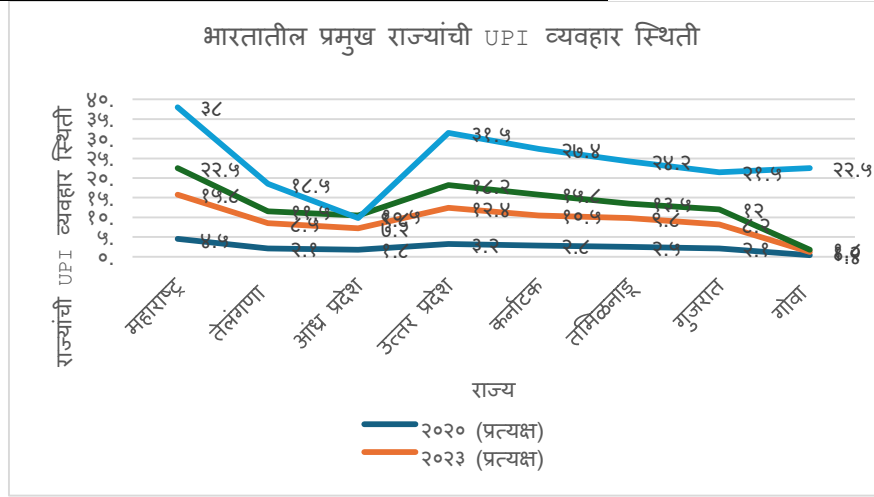
सारणी -1 भारतातील डिजिटल पेमेंटची वार्षिक आकडेवारी

आर्थिक वर्ष (FY)	एकूण डिजिटल व्यवहार संख्या (कोटीमध्ये)	UPI व्यवहारांची संख्या अब्ज	UPI व्यवहार मूल्य (लाख कोटी ₹)
२०२०-२१	४,३७१	२२.३	४१
२०२१-२२	७,१९७	४६.	८४
२०२२-२३	११,३९४	८४.	१३९
२०२३-२४	१८,५९२	१३१.१	२००
२०२४-२५*	१८,१२०	१८६.५	२६१

वरील सारणीद्वारे असे स्पष्ट होते की कोविड -19 च्या काळापासून प्रामुख्याने डिजिटल पेमेंटच्या व्यवहारांमध्ये वाढ झालेली आहे, 2020-21 मध्ये एकूण डिजिटल व्यवहारांची संख्या 4371 कोटी इतकी होती तर 22.3 अब्जापेक्षा जास्त व्यवहार झाले. यात यू. पी आय मध्ये 41 लाख कोटींचे व्यवहार झाले. 2023-24 मध्ये 18592 एकूण डिजिटल व्यवहार झाले, यू. पी आय मधील व्यवहार 131.1 अब्ज तर 84 लाख कोटी व्यवहार यू.पी आय मध्ये झाले, कोविड 19 नंतर यात होणारी वाढ लक्षणीय ठरली,

भारतातील प्रमुख राज्यांची UPI व्यवहार स्थिती (लाख कोटी रुपये मध्ये)				
राज्य	२०२० (प्रत्यक्ष)	२०२३ (प्रत्यक्ष)	२०२४ (अंदाज)	२०२६ (प्रक्षेपित)
महाराष्ट्र	४.५	१५.८	२२.५	३८
तेलंगणा	२.१	८.५	११.५	१८.५
आंध्र प्रदेश	१.८	७.२	१०.५	१.८
उत्तर प्रदेश	३.२	१२.४	१८.२	३१.५

कर्नाटक	२.८	१०.५	१५.८	२७.४
तमिळनाडू	२.५	९.८	१३.५	२४.२
गुजरात	२.१	८.२	१२	२१.५
गोवा	०.४	१.२	१.८	२२.५

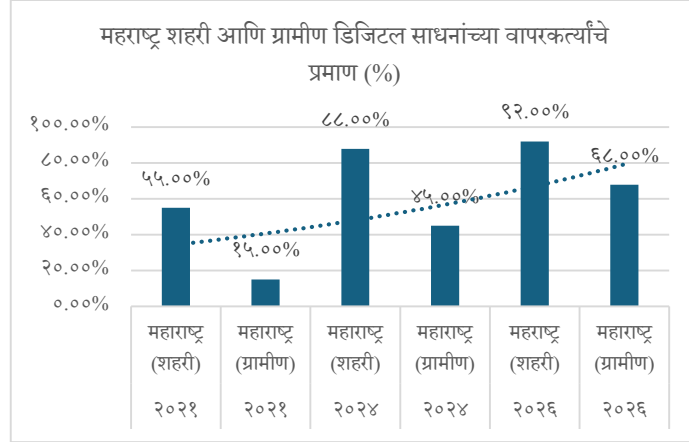

वरील सारणी द्वारे असे स्पष्ट होते की डिजिटल व्यवहारात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर आहे, २०२० मध्ये ४.५ अब्ज रुपयांचे प्रत्यक्ष व्यवहार झाले. २०२३ मध्ये यात १५.८ अब्ज रुपयांपर्यंत प्रत्यक्ष वाढ झाली. २०२६ मध्ये ३८ अब्ज पेक्षा जास्त वाढ होईल असा अंदाज आहे. उत्तर प्रदेश मध्ये महाराष्ट्र खालोखाल व्यवहार झाले. गोवा मध्ये ही वाढ तुलनेने कमी होती. जस जशा डिजिटल साक्षरता वाढली, सुविधा यामध्ये वाढ झाली त्यामुळे कोविड १९ नंतर मात्र डिजिटल व्यवहारांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली,

डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक प्रगतीचे विश्लेषण

एकात्मिक डिजिटल परिसंस्थेच्या माध्यमातून भारतातील सामाजिक रचनेमध्ये होणारे बदल केवळ आर्थिक सक्षमीकरणापुरते मर्यादित नसून, ते लोकशाही प्रक्रियेतील नागरिकांचा सहभाग अधिक अर्थपूर्ण बनवत आहेत. तथापि, ही डिजिटल उपलब्धता आणि प्रत्यक्षात होणारा वापर यांमधील दरी भरून काढण्यासाठी केवळ तांत्रिक पायाभूत सुविधा पुरवणे पुरेसे नसून, सर्वसमावेशक डिजिटल साक्षरतेवर भर देणे आवश्यक आहे. विशेषतः, मार्च २०२१ पर्यंत थेट लाभ हस्तांतरणामुळे जीडीपीच्या १.१४% इतकी बचत झाल्याचा अंदाज वर्तवण्यात आला आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक कल्याणकारी योजना अधिक प्रभावीपणे राबवण्यास वाव मिळाला आहे. याशिवाय, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आत्मसात केल्यामुळे सरकारी धोरण अंमलबजावणीमध्ये सुलभता आली असून खाजगी क्षेत्रातील नवनवीन उपक्रम आणि नाविन्यपूर्ण सेवांना मोठी चालना मिळाली आहे डिजिटल व्यवहारांची व्याप्ती | युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस द्वारे दरमहा अब्जावधी व्यवहार नोंदवले जाऊन आर्थिक डिजिटल क्रांतीचे जागतिक मॉडेल प्रस्थापित झाले आहे. | येत्या काळात, भारत आपली डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा अधिक सक्षम करून जगातील १ ट्रिलियन डॉलरची डिजिटल अर्थव्यवस्था बनण्याच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करत आहे. या महत्वाकांक्षी ध्येयाची पूर्तता करण्यासाठी डेटा सुरक्षा, सायबर सुरक्षा आणि माहितीची गोपनीयता जपण्यासाठी मजबूत तांत्रिक संरचनेची उभारणी करणे ही काळाची गरज आहे.

शहर आणि ग्रामीण भागातील तुलनात्मक अभ्यास

२०२१ मध्ये महाराष्ट्राच्या शहरी भागात ५५ टक्के डिजिटल साधनाचे वापरकर्ते होते तर राज्याच्या ग्रामीण भागात १५ टक्के होते ही प्रमाण २०२६ मध्ये शहरी भागात अंदाजित ९२ टक्के पेक्षा जास्त होईल, तर ग्रामीण भागात ६८ टक्के पेक्षा जास्त वापरकर्ते असतील असा अंदाज आहे. तरी सुद्धा शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील डिजिटल साक्षरता आणि आर्थिक समावेशनाचा स्तर सुधारण्यासाठी विशेष उपक्रम राबवणे गरजेचे आहे. या संदर्भात, दुर्गम भागात इंटरनेटची गुणवत्ता आणि सातत्य सुधारण्यासाठी सरकारी धोरणांनी पायाभूत सुविधांच्या गुंतवणुकीवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे, कारण ग्रामीण भागात कनेक्टिव्हिटीचा अभाव आजही आर्थिक समावेशनाच्या मार्गातील प्रमुख अडथळा ठरत आहे. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी 'फिजिकल' आणि 'डिजिटल' अशा मिश्र मॉडेलचा अवलंब करणे प्रभावी ठरू शकते,

आव्हाने-

डिजिटल आर्थिक व्यवहारांच्या व्यापक प्रसारासोबतच सायबर सुरक्षेचे भक्कम कवच उभारणे आणि ग्रामीण स्तरावर निरंतर आर्थिक साक्षरता मोहिमा राबवणे हे डिजिटल समावेशनाच्या दीर्घकालीन यशासाठी अनिवार्य ठरेल

या संदर्भात, नॅशनल डिजिटल लिटरेसी मिशनसारख्या उपक्रमांद्वारे ग्रामीण भागातील नागरिकांना डिजिटल व्यवहारांचे फायदे समजावून सांगणे आणि त्यांना सुरक्षात्मक बाबींचे प्रशिक्षण देणे भविष्यातील आर्थिक स्थैर्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल

तसेच, ग्रामीण भागातील साक्षरतेच्या मर्यादा लक्षात घेता, स्थानिक भाषेत उपलब्ध असलेल्या डिजिटल वित्तीय उत्पादनांचा प्रसार केल्यास आर्थिक समावेशनाचा वेग अधिक गतिमान होऊ शकतो अशा प्रकारे, सर्वसमावेशक डिजिटल धोरणे केवळ तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यावरच नव्हे, तर तळागाळातील नागरिकांच्या डिजिटल सक्षमीकरणावर अधिक भर देणारी असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या बळकटीकरणातून साध्य झालेला हा आर्थिक प्रवास भारताच्या शाश्वत विकासाचा एक नवा अध्याय लिहित आहे. भविष्यातील आव्हानांवर मात करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक नियोजनाचा हा संगम केवळ आर्थिक प्रगतीच नव्हे, तर तळागाळातील नागरिकांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाचा पाया ठरे. तसेच, वित्तीय तंत्रज्ञानातील नवोपक्रम आणि सरकारी धोरणांचे एकीकरण करून दुर्गम भागातील वंचित घटकांसाठी विशेष सेवा विकसित केल्यास, खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक आर्थिक वृद्धीचे स्वप्न साकार होईल याद्वारे केवळ व्यवहार सुलभ होणार नाहीत, तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक नवा शाश्वत आधार प्राप्त होऊन गरिबी निर्मूलनास मोठी मदत मिळेल

संदर्भ -

- **एन. एम. एफ. (२०२३):** शिक्षणावरील डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर मल्टिडिसिप्लिनरी रिसर्च*.
- **आर. यु. आणि -, वाय. एन. (२०२५):** भारतातील थेट लाभ हस्तांतरण (DBT): प्रगती, आव्हाने आणि पुढील वाटचाल. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर मल्टिडिसिप्लिनरी रिसर्च*.
- **अग्रवाल, टी. (२०२१):** डिजिटल इंडिया: कोविड-१९ च्या संदर्भासह संधी आणि आव्हाने. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर रिसर्च इन अप्लाईड सायन्स अँड इंजिनीअरिंग टेक्नॉलॉजी*.
- **आयथल, पी. एस. आणि आयथल, एस. (२०१९):** भारतीय राष्ट्रीय शिक्षण धोरण प्रस्ताव २०१९ मधील उच्च शिक्षणाचे विश्लेषण आणि त्याच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने. *SSRN इलेक्ट्रॉनिक जर्नल*.
- **अल्ताफ, डॉ. एफ. (२०२४):** शिक्षणासाठी सरकारचे डिजिटल उपक्रम - पीएम ई-विद्या: शालेय स्तरावरील अंमलबजावणीचा शोध. *Zenodo (CERN)*.
- **बालसुंदरम, ई. आणि इतर (२०२५):** ग्रामीण भारतातील आर्थिक समावेशकतेवर आणि आर्थिक वाढीवर डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांचा प्रभाव: UPI क्रांतीचा पुरावा. *इंडियन ग्रोथ अँड डेव्हलपमेंट रिव्यू*.
- **बनिक, डी. आणि शिल, एस. (२०२३):** भारतातील शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्ट पूर्तीसाठी डिजिटल आर्थिक समावेशकतेच्या महत्त्वपूर्ण योगदानाचे समकालीन विश्लेषण. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर रिसर्च इन अप्लाईड सायन्स अँड इंजिनीअरिंग टेक्नॉलॉजी*.
- **बीरण्णावार, सी. आर. आणि पॅक्रेसियस, एस. (२०२४):** राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०. *अॅडव्हान्सेस इन एज्युकेशनल मार्केटिंग, अॅडमिनिस्ट्रेशन अँड लीडरशिप*.
- **बिष्ट, ए. (२०२५):** UPI चा अवलंब आणि भारताच्या सूक्ष्म आणि लघु उद्योग क्षेत्रावर त्याचा आर्थिक प्रभाव. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर रिसर्च पब्लिकेशन अँड सेमिनार्स*.
- **चेरगा, एस. (२०२४):** विमा उद्योगातील आर्थिक समावेशकता वाढवण्यासाठी सूक्ष्म विमा (Microinsurance) एक साधन म्हणून – भारतातील जीवन विमा क्षेत्राचा अभ्यास. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ प्रोफेशनल बिझनेस रिव्यू*.
- **दास, आय. आणि पवार, व्ही. (२०२४a):** भारतीय शिक्षणाचे डिजिटलायझेशन: सरकारी उपक्रम. *पारिपेक्स-इंडियन जर्नल ऑफ रिसर्च*.
- **दीपिका, डी. आणि के.एम., आर. (२०२५):** पारंपारिक वर्गाकडून डिजिटल कॅम्पसकडे: NEP २०२० चे एक ध्येय. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन स्पेशल एज्युकेशन*.
- **दिल्ली, ए. पी. आणि इतर (२०२३):** राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि बालपण संगोपन आणि शिक्षण (ECCE) मधील अंतर्दृष्टी. *शोध सारी - इंटरनॅशनल मल्टिडिसिप्लिनरी जर्नल*.

- द्विवेदी, वाय. के. आणि इतर (२०१६): डिजिटल दरी सांधण्यासाठी कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSCs) एक दृष्टिकोन. *ट्रान्सफॉर्मिंग गव्हर्नमेंट पीपल प्रोसेस अँड पॉलिसी*.
- द्विवेदी, वाय. पी. (२०२४): डिजिटलायझेशन इंडिया: आव्हाने आणि संधी. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर रिसर्च इन अप्लाईड सायन्स अँड इंजिनीअरिंग टेक्नॉलॉजी*.
- फेरटा, एल. (२०१९): डिजिटल आर्थिक समावेशकता - "कोणालाही मागे न सोडण्याचे" एक इंजिन. *पब्लिक सेक्टर इकॉनॉमिक्स*.
- गौतम, आर. एस. आणि इतर (२०२१): भारतातील शेतकऱ्यांवर डिजिटलायझेशनचा प्रभाव: पॅनेल डेटा विश्लेषण. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट अँड ह्यूमॅनिटीज*.
- गुप्ता, एस. डी. आणि तपेश चंद्र (२०२४): डिजिटल पेमेंट आणि आर्थिक समावेशकता: मध्य प्रदेशातील शहरी आणि ग्रामीण भागांचे तुलनात्मक विश्लेषण.
- गुप्ता, एस. आणि सिंग, पी. (२०२३): तंत्रज्ञान आणि आर्थिक समावेशकता. *रूटलेज ई-बुक्स*.
- हानेदार, ई. आणि इतर (२०२३): लाभांची मांडणी: भारताच्या डिजिटल प्रवासातील धडे. *IMF वर्किंग पेपर*.
- हेगडे, श्री. एस. आर. (२०२४): ग्रामीण कर्नाटकातील फिनटेक (Fintech) प्रसाराचा अभ्यास. *इंटरनॅशनल जर्नल फॉर रिसर्च इन अप्लाईड सायन्स अँड इंजिनीअरिंग टेक्नॉलॉजी*.
- जैन, ए. आणि इतर (२०२३): डिजिटल गव्हर्नन्स. *रूटलेज ई-बुक्स*.
- जैन, एस. आणि इतर (२०२०): शालेय शिक्षणावर कोविड-१९ च्या प्रभावावर शिक्षकांचे मत: एड-टेक कंपन्या खरोखरच रामबाण उपाय आहेत का? *कंटेम्प러리 एज्युकेशन डायलॉग*.
- जुन, एस. आणि इतर (२०२५): हरियाणातील डिजिटल पेमेंट: आर्थिक वाढ, ग्राहक समाधान आणि गरीबी निर्मूलनावरील प्रभावाचे मूल्यांकन. *जर्नल ऑफ अँडव्हान्स्ड मॅनेजमेंट स्टडीज*.
- जोशी, एन. आणि इतर (२०२५): डिजिटल पेमेंटचा अवलंब समजून घेणे: UPI ॲप वापर आणि सुरक्षिततेच्या संदर्भात आर्थिक दृष्टीकोन. *विद्या - जर्नल ऑफ गुजरात युनिव्हर्सिटी*.
- के., ए. आर. आणि बाग, पी. के. (२०२३): 'फिजिकल' (Phygital) मॉडेलद्वारे ग्रामीण भारतात आर्थिक समावेशकता सक्षम करणे. *RePEc: रिसर्च पेपर्स इन इकॉनॉमिक्स*.
- केन, एस. (२०२४): आरोग्य प्रणालीची प्रभावीता, समानता आणि प्रतिसाद सुधारण्यासाठी डिजिटल आरोग्य उपक्रमांचा लाभ घेणे. *BMJ ग्लोबल हेल्थ*.
- खैमानी, जे. आणि इतर (२०२२): डिजिटल आरोग्य उपक्रम भारतातील उपेक्षित समुदायांची अधिक चांगल्या प्रकारे दखल घेऊ शकतात. *जर्नल ऑफ ग्लोबल हेल्थ*.

-
- **कोडाली, पी. बी. आणि दास, एस. (२०२१):** सार्वत्रिक आरोग्य कवरेजसाठी डिजिटल आरोग्य तंत्रज्ञान: एक आश्वासक बदल. *करंट सायन्स*.
 - **कुलश्रेष्ठ, एस. (२०२३):** भारतातील कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमध्ये आर्थिक साक्षरता आणि समावेशकता वाढवण्यासाठी आर्थिक तंत्रज्ञानाची (Fintech) भूमिका. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन मार्केटिंग मॅनेजमेंट अँड सेल्स*.
 - **कुमार, एस. (२०२५):** NEP २०२० मध्ये तंत्रज्ञानाची भूमिका: संधी आणि आव्हाने. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अॅडव्हान्स्ड अकॅडमिक स्टडीज*.
 - **कुमार, एस. के. ए. आणि इतर (२०२२):** भारतातील ग्रामीण इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचे सर्वेक्षण.
 - **कुमारी, एस. एस. आणि इतर (२०२४):** कॅशलेस अर्थव्यवस्था: भारतातील डिजिटल नवकल्पनाचा प्रभाव. *करंट सायन्स*.
 - **कुडू, ए. आणि बेज, टी. (२०२१):** भारतीय राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये तंत्रज्ञानाचा अवलंब: शैक्षणिक, संस्थात्मक आणि मानवी पैलूंचे विश्लेषण. *जर्नल ऑफ सोशल सायन्सेस*.
 - **मढाळे, पी. डी. (२०१८):** भारतीय समाजावर डिजिटल इंडियाचा प्रभाव. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ट्रेड इन सायंटिफिक रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट*.
 - **महेश, के. एम. आणि इतर (२०२३):** स्वयं-सहायता गटांवर डिजिटल आर्थिक समावेशकता (DFI) उपक्रमांचा प्रभाव: शाश्वत विकासासाठी. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट*.

समाज माध्यमांवरील वर्तमान स्त्रियांची स्थिती, भूमिका आणि अस्तित्वापुढील आव्हाने – विदारक वास्तव !

डॉ. विजयता एम विटणकर -वंजाळकर
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

सारांश :

भारतात महिलांना कायदेशीर संरक्षण, मान्यता आणि सामाजिक ओळख टप्प्याटप्प्याने मिळत आलेली आहेच. पण स्त्रियांच्या अस्तित्वाची आणि सक्षमीकरणाची खरी कसोटी आता पुढे आहे. या ठिकाणी 'फोर ए' मॉडेलचा विचार केल्यास, काहीतरी सकारात्मक बदल नक्कीच दिसेल. पहिला 'ए' म्हणजे अवेअरनेस (जागरूकता); योजनांची, अधिकारांची, घडामोडींची, प्रक्रियेची आणि पर्यायांची फक्त माहिती असून चालणार नाही, तर त्यांची योग्य समज असणेही गरजेचे आहे. दुसरा म्हणजे ॲक्सेस (प्रवेश); फक्त जागरूकता असून चालणार नाही, जर संसाधनांपर्यंत प्रवेश नसेल तर सक्षमीकरणाला आधार मिळणार नाही. जसे की—योजना, अधिकार किंवा प्रक्रिया प्रत्यक्षात किती प्रभावी आहेत? त्या फक्त कागदावरच आहेत की प्रत्यक्षात राबवल्या जात आहेत? तिसरा 'ए' म्हणजे ऑटोनॉमी (स्वायत्तता); म्हणजेच खऱ्या अर्थाने 'लाभार्थी ते निर्णयकर्ता' हा बदल घडवून आणणे. स्वतःच्या कमाईवर, गुंतवणुकीवर आणि अधिकारांवर स्वतः निर्णय घेण्याची वास्तविक ताकद असणे, तसेच स्वतःचा आवाज उठवण्याची क्षमता निर्माण करणे म्हणजे स्वायत्तता होय. चौथा 'ए' म्हणजे अकौंटिबिलिटी (उत्तरदायित्व); अर्थात स्थानिक शासन आणि प्रशासन प्रणाली यांनी योग्य पद्धतीने सर्व महिलांचे अधिकार, योजना आणि तक्रार यंत्रणा यांबाबत उत्तरदायी असणे आवश्यक आहे. तरच पारदर्शकता निर्माण होऊन महिलांना सुरक्षिततेची हमी मिळेल; जी खऱ्या अर्थाने त्यांच्या वर्तमान स्थितीला अधिक बळकट करून स्त्रियांचे अस्तित्व अबाधित ठेवण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडेल आणि त्यांच्या सध्याच्या स्थितीत सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणेल.

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय महिला दिन (8 मार्च) हा जगभरात महिलांच्या कर्तृत्वाचा, त्यांच्या अस्तित्वाचा आणि सामाजिक प्रगतीतील योगदानाचा गौरव करण्याचा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. मात्र, या दिनाचे औचित्य साधून महिलांसमोरील गंभीर प्रश्नांकडे लक्ष वेधणेही तितकेच आवश्यक आहे. यामध्ये सर्वात ज्वलंत समस्या म्हणजे महिलांवरील वाढता लैंगिक अत्याचार आणि हिंसाचार. ही

समस्या केवल गुन्हेगारी स्वरूपाची नसून ती सामाजिक विकृती, असुरक्षितता आणि न्यायव्यवस्थेवरील विश्वासाला छेद देणारी आहे. सध्याच्या 21 व्या शतकात मानव जेथे मंगळावर वस्ती करण्याचे स्वप्न पाहतो, तेथे पृथ्वीवरील स्त्रियांची स्थिती मात्र अत्यंत दयनीय आहे. याच वास्तवाचे भान करून देणारा अनुभव सिन्हा दिग्दर्शित 'थप्पड' (अस्सी) हा चित्रपट समाजाचा आरसा ठरतो.

चित्रपटाने घरगुती हिंसाचाराच्या त्या पैलूवर प्रकाश टाकला आहे, जो बऱ्याचदा दुर्लक्षित केला जातो. पितृसत्ताक मानसिकतेचा वारसा लाभलेले पुरुष आपल्याच ओळखीतले, सुसंस्कृत समजले जाणारे असतात, परंतु त्यांच्या अत्याचाराची तीव्रता कमी नसते. एका थप्पडातून स्त्रीचे मन कसे कोलमडून जाते, हे या चित्रपटातून दाखविण्यात आले आहे. जागतिक पातळीवर जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आणि UN Women च्या 2025 च्या अहवालानुसार, जगभरातील तीनपैकी एका महिलेने आयुष्यात कधीतरी शारीरिक किंवा लैंगिक हिंसाचाराचा सामना केला आहे. भारताच्या राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, महाराष्ट्रात 2024 मध्ये बलात्काराचे 7940 गुन्हे नोंदविले गेले, तर POCSO अंतर्गत ही संख्या 12671 इतकी होती. याशिवाय डिजिटल शोषणाच्या वाढत्या घटनांमुळे महिलांची असुरक्षितता अधिक गडद झाली आहे.

या संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश चित्रपटातील स्त्री-वास्तवाचे विश्लेषण करताना जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवरील आकडेवारीच्या आधारे लैंगिक अत्याचाराच्या समस्येचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक परिणाम अधोरेखित करणे आहे. तसेच, पितृसत्ताक मानसिकतेची मुळे शोधताना विद्यमान कायदे, सरकारी उपाययोजना आणि शिक्षणव्यवस्थेच्या भूमिकेचा आढावा घेऊन, या समस्येवर मात करण्यासाठी संवेदनशील समाजनिर्मितीच्या दृष्टिकोनातून उपाययोजना सुचविणे हाही या पेपरचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

संशोधन उद्देश :

1. महिलांवरील लैंगिक अत्याचार आणि घरगुती हिंसाचाराचे सामाजिक संदर्भात विश्लेषण करणे
2. महिलांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या आकडेवारीचे सखोल परीक्षण करणे.
3. महिलांवरील अत्याचारास कारणीभूत असणाऱ्या मूलभूत सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक घटकांचा शोध घेणे.
4. भविष्यातील पिढीला महिलांवरील अत्याचारासारख्या सामाजिक समस्यांपासून दूर ठेवण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका निश्चित करणे.

बीजसंज्ञा (Keywords)

आंतरराष्ट्रीय महिला दिन, लैंगिक अत्याचार, घरगुती हिंसाचार, पितृसत्ताक मानसिकता, महिला सक्षमीकरण, महिला हिंसाचार आणि संवेदनशीलता

8 मार्च हा स्त्री दिन अर्थात आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस. हा दिवस निश्चितच महिलांच्या कर्तृत्वाचा, तिच्या अस्तित्वाचा, तिच्या प्रगतीचा आणि तिच्या सक्षमीकरणाचा उत्सव साजरा करण्याचा दिवस आहे. जगाच्या अर्ध्या लोकसंख्येने विविध क्षेत्रांमध्ये गाठलेले यश अधोरेखित करण्याचा हा क्षण असतो. मात्र, या दिनाच्या निमित्ताने समाजातील एक महत्त्वपूर्ण घटकच नाही, तर संपूर्ण जगाची अर्धी जनसंख्या असणाऱ्या महिलांसमोर आवासून उभ्या असणाऱ्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्याचाही हा दिवस आहे, असे मला वाटते. या समस्यांमध्ये अतिशय गंभीर आणि ज्वलंत अशी समस्या म्हणजे महिलांवरील लैंगिक अत्याचार आणि हिंसाचार. दिवसेंदिवस वाढणारी त्याची आकडेवारी, त्याचे विध्वंसक स्वरूप हे सर्वच अत्यंत चिंताजनक आहे आणि ते आपल्या सामाजिक अस्तित्वालाच धोका निर्माण करणारे आहे. ही समस्या केवळ गुन्हात्मक नसून, ती एक सामाजिक विकृत मानसिकता, महिलांची असुरक्षितता आणि न्यायव्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे, असेही मला वाटते.

चित्रपट हे समाजाचा आरसा असतात, अशी एक सामान्य समजूत आहे. याच आरशात समाजमनाला हेलकावे देणारे दिग्दर्शक अनुभव सिन्हा आणि अभिनेत्री तापसी पन्नू यांचा प्रमुख अभिनय असलेला 'अस्सी' हा चित्रपट नुकताच प्रदर्शित झाला. या चित्रपटाने महिलांच्या अस्तित्वाची वास्तविक स्थिती मोठ्या प्रभावीपणे मांडली आहे. 21 व्या शतकातील मानवजात जिथे मंगळावर वस्ती करण्याच्या योजना आखत आहे, तिथे दुसऱ्या बाजूला जमिनीवरील वास्तव अतिशय निराळे, भयानक, क्रूर, असंवेदनशील आणि पशुतुल्य असे आहे. अन्याय आणि अत्याचार करणाऱ्या या मानवजातीतील स्त्रीच्या वास्तविकतेचे चित्र या चित्रपटात बघितल्यावर, एक स्त्री म्हणून नव्हे, तर संपूर्ण विश्वात मानवप्राणी म्हणून अभिमानाने मिरवणाऱ्या मानवाचीच घृणा वाटायला लागली. या चित्रपटाने स्त्रीवरील अत्याचाराचे विदारक सत्य अधोरेखित केले आहे. 'थप्पड' हा चित्रपट विशेषतः घरगुती हिंसाचाराच्या त्या बारकाईने दुर्लक्षित केलेल्या पैलूवर प्रकाश टाकतो, जिथे हिंसा फक्त जखमा किंवा मोठ्या आरडाओरडीतून व्यक्त होत नसते, तर एका क्षणातल्या 'एका थप्पड'तूनही स्त्रीचे मन कसे कोलमडून जाते, हे दाखवून देतो. हा चित्रपट हे दाखवतो की बरेचदा अत्याचारी पुरुष राक्षसासारखे

नसतात, तर ते आपल्याच ओळखीचे, चांगले म्हणून ओळखले जाणारे, पण पितृसत्ताक मानसिकतेचा वारसा लाभलेले असतात .

या चित्रपटाने विदारक सत्याच्या अनुषंगाने स्त्री अत्याचाराच्या वास्तविक स्थितीचा आढावा घेण्याची आणि या क्रूर सत्याबद्दल या दिनानिमित्ताने मांडणी करण्याची प्रेरणा दिली. खरे तर ही आनंदाची गोष्ट नसून, ती आत्मचिंतनाची बाब आहे. स्त्री म्हणून स्त्रीच्या वास्तविकतेची अशी विदारक स्थिती स्वतःला आधुनिक समजणाऱ्या समाजव्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे आहे. या चित्रपटाची मांडणी जशी व्यक्तीला आत्मचिंतन करण्यास प्रवृत्त करते, तशीच दुसरीकडे सर्वकाही करूनही नाममात्र राहणाऱ्या पुरुषप्रधान मानसिकतेला आणि उजळ माथ्याने जगणाऱ्या गिधाडांप्रमाणे अत्याचार करणाऱ्या वृत्तीला देखील प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. चित्रपटात उल्लेखित आकडेवारीनुसार, देशात दररोज सरासरी 80 बलात्कार होतात आणि वर्षभरात ही संख्या 30,000 च्या घरात जाते. ही आकडेवारी खरोखरच भयावह आहे. कदाचित या क्षणी देखील कुठेतरी एखादी अबला आपल्या शारीरिक अंगाचे लचके तोडणाऱ्या या मानसिकतेपासून स्वतःला वाचविण्यासाठी जीवाच्या आकांताने प्रयत्न करत असेल. पुढे तिच्या अब्रूची लक्ते हा समाज आणि न्यायव्यवस्था अनेक वर्षे मिरवत राहिल. कदाचित तिच्या शरीरावरील झालेले व्रण काही दिवसांत मिटून जातील, परंतु तिच्या आत्म्यावर, मनावर आणि भावनांवर झालेल्या जखमा कधी भरतील का? कदाचित त्या भरण्याचा प्रयत्न तिने केलाच, तरीही हा समाज त्या जखमेवरील खपले काढून ती जखम कशी जिवंत राहिल आणि रक्त नसले तरी वेदनेने ती कशी विवळत राहिल, यासाठी सातत्याने प्रयत्न करील. हेही तितकेच सत्य आहे. चित्रपटातील संवादाप्रमाणे, "आदमी मरने के बाद कुछ नहीं सोचता, आदमी मरने के बाद कुछ नहीं बोलता, कुछ नहीं सोचने और कुछ नहीं बोलने पर आदमी मर ही तो जाता है ना..." हा संवाद आत्मचिंतन करायला भाग पाडतो आणि या समस्येवर काहीच न बोलणाऱ्या जिवंत समाजाची मुर्दाड व्यवस्थेचा एक भाग आपणही आहोत, हे सत्य मांडतो.

जागतिक पातळीवर या समस्येचे गांभीर्य अधोरेखित करणारी आकडेवारी उपलब्ध आहे. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आणि UN Women यांच्या 2025 च्या अहवालानुसार, जगभरातील अंदाजे 840 दशलक्ष महिला - म्हणजेच जगातील जवळपास प्रत्येक तीनपैकी एका महिलेने (वय 15 वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त) आयुष्यात कधीतरी जोडीदाराकडून किंवा इतर कोणाकडून शारीरिक किंवा लैंगिक हिंसाचाराचा सामना केला आहे . यापैकीच केवळ 263 दशलक्ष महिलांना वयाच्या 15 वर्षांनंतर जोडीदाराखेरीज इतर कोणाकडून लैंगिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागले आहे,

जरी ही संख्या नोंद न झालेल्या घटनांमुळे खूप कमी असण्याची शक्यता आहे . गेल्या दोन दशकांत या हिंसाचाराच्या प्रमाणात फक्त 0.2 टक्के वार्षिक घट झाली आहे, ही बाब अत्यंत चिंताजनक आहे . याच अहवालानुसार, फक्त गेल्या वर्षीभरात 316 दशलक्ष महिलांना (वय 15 वरील महिलांपैकी 11 टक्के) त्यांच्या जोडीदाराकडून शारीरिक किंवा लैंगिक हिंसाचाराला तोंड द्यावे लागले .

भारताचा विचार केल्यास, जागतिक आरोग्य संघटनेने 2023 मध्ये प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, 15 ते 49 वयोगटातील प्रत्येक 5 महिलांपैकी 1 महिला (म्हणजे सुमारे 23 टक्के) महिलांवर त्यांच्याच जोडीदाराकडून लैंगिक अत्याचार होतो. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-5 (NFHS-5) नुसार, भारतात विवाहित महिलांपैकी 6.1 टक्के महिलांनी लैंगिक हिंसाचाराचा सामना केल्याचे नोंदवले आहे . ही आकडेवारी देखील अत्यंत गंभीर आहे. 'द लॅन्सेट' या प्रसिद्ध जर्नलने प्रकाशित केलेल्या लैंगिक अत्याचाराबाबतच्या आकडेवारीनुसार, 2023 पर्यंत जगभरात ही आकडेवारी 1 अब्जाहून अधिक आहे, ज्यात बालपणी लैंगिक शोषण झालेल्यांची संख्या सुमारे 60.8 कोटी आहे.

राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, महाराष्ट्र राज्यात महिलांवरील हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. 2023 मध्ये महिलांवरील हिंसाचाराचे एकूण 47,132 गुन्हे नोंदवले गेले, तर 2024 मध्ये ही संख्या 46,459 इतकी होती. यापैकी 2023 मध्ये बलात्काराचे 7,524 गुन्हे नोंदवले गेले, तर 2024 मध्ये ही संख्या वाढून 7,940 झाली. छेडछाडीच्या गुन्ह्यांची संख्या देखील 2023 मध्ये 17,328 होती, तर 2024 मध्ये 17,671 इतकी होती. मुलांवरील लैंगिक अत्याचाराचे सर्वाधिक गुन्हे महाराष्ट्रात नोंदवले गेले आहेत. POCSO अंतर्गत 2024 मध्ये 12,671 गुन्ह्यांची नोंद करण्यात आली होती. 2024 ते 2025 या कालावधीत बेपत्ता महिलांची संख्या 93,940 इतकी होती. मानवी तस्करी व लैंगिक शोषणाशी संबंधित ही आकडेवारी देखील अत्यंत चिंताजनक आहे. सर्वसाधारणपणे, शहरी भागात गुन्हे नोंदणीचे प्रमाण अधिक असल्याने ही आकडेवारी तेथे जास्त असल्याचे दिसून येते, तरी ग्रामीण भागात होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण निश्चितच कमी नाही. हा अत्याचार बहुतांश वेळा ओळखीच्या व्यक्तीकडून होतो, ज्यात मित्र, नातेवाईक, शेजारी आणि कुटुंबातील अगदी जवळच्या व्यक्तींचा समावेश असतो. अनोळखी व्यक्तीच्या तुलनेत ओळखीच्या व्यक्तीकडून होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण अधिक आहे, हे सत्य आणखीनच धक्कादायक आहे.

या समस्येचे स्वरूप केवळ भौतिक नसून ते डिजिटल स्वरूपाचे देखील झाले आहे. केंद्र सरकारने राज्यसभेत सादर केलेल्या आकडेवारीनुसार, 2025 मध्ये महिलांविरुद्धच्या सायबर गुन्ह्यांची नोंदणी 76,657 वर पोहोचली आहे, जी 2024 च्या तुलनेत 28,322 ने अधिक आहे. यात अश्लील सामग्री, लैंगिक कृत्ये, बलात्कार किंवा सामूहिक बलात्काराशी संबंधित आक्षेपार्ह सामग्री आणि बाल लैंगिक शोषणाशी निगडित तक्रारींचा समावेश आहे. 2025 मध्ये सर्वाधिक 37,743 तक्रारी अश्लील सामग्रीशी संबंधित होत्या.

प्राप्त झालेली ही आकडेवारी कदाचित स्रोतानुसार कमी-अधिक असू शकते, परंतु ही सर्व आकडेवारी केवळ कागदावरच नाही, तर समाजमन, मानवी प्रतिष्ठा आणि मानव म्हणून आपल्या सर्वांवर समाजप्रतिष्ठेबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे. संशोधनात आढळलेल्या तथ्यांनुसार, या हिंसात्रमागची मुख्य कारणे पितृसत्ताक मानसिकता, लैंगिक असमानता, महिलांविषयीचा चुकीचा दृष्टिकोन, इंटरनेटचा अनिर्बंध वापर, डिजिटल शोषण, तक्रार नोंदवण्याची भीती आणि एवढे सर्व होऊनही गुन्ह्याची नोंद झाल्यानंतर न्यायालयीन प्रक्रियेतील विलंब इत्यादींचा समावेश आहे. या सर्व गोष्टी 21 व्या शतकातील जनरेशन Z च्या युगात महिलांच्या अस्तित्वाबाबत आणि तिच्या स्थानाबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण करणाऱ्या आहेत. हे कारण समाजाच्या अस्तित्वाबाबतच गंभीर प्रश्न उपस्थित करते, एवढे मात्र निश्चित.

यावर उपाययोजना म्हणून सरकारने निर्भया फंडाची स्थापना केली असून, या अंतर्गत एकत्रित सहाय्य केंद्रे (OSC), महिला हेल्पलाइन (181), आपत्कालीन प्रतिसाद प्रणाली (112), फास्ट ट्रॅक स्पेशल कोर्ट, SHe-Box पोर्टल यासारख्या विविध योजना राबविल्या जात आहेत. तसेच, 'प्रोजेक्ट स्त्री मनोरक्ष्या' सारखे उपक्रम राबवून महिलांना आघात-माहितीपूर्ण मानसिक आरोग्य सेवा पुरविल्या जात आहेत. अलीकडेच महाराष्ट्र सरकारने देखील गुन्ह्याची नोंदणी दर 99 टक्क्यांहून अधिक असून, महिलांवरील गुन्ह्यांमध्ये 60 दिवसांच्या आत आरोपपत्र दाखल करण्याचे प्रमाण 87.8 टक्क्यांपर्यंत वाढल्याचे सांगितले आहे.

खरे तर दिवसेंदिवस वाढणारी महिलांवरील अत्याचारांची ही फुगीर आकडेवारी आणि न्यायाची ही लढाई केवळ कायदेशीर नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक आणि भावनिक स्तरावरची आहे. महिलांवर होणारा लैंगिक अत्याचार आणि हिंसाचार हा आपल्या नैतिकतेवर आणि विवेकक्षमतेवर लागलेला डाग आहे. या संदर्भातील तात्कालीन नियम आणि कायदे अधिक कठोर आणि कार्यक्षम करणे आवश्यक आहे. अंमलबजावणीची यंत्रणा अधिक जलद आणि प्रभावी होणे

गरजेचे आहे. संविधानात्मक तरतुदी केवळ असून चालणार नाही, तर त्याचा धाक जनसामान्यांत असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत भौतिक प्रगती साधत असताना, मानवी समाज आणि मानवी मूल्यांवर आधारित संवेदनशील समाज निर्मितीला महत्त्व देणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

आजची शिक्षण व्यवस्था आपल्या मुलांना जगातील स्पर्धेत जिंकायला शिकवेल, या स्पर्धेत त्यांना प्रथम स्थानही मिळेल, परंतु माणूस म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक असलेली माणुसकी आपण कधी शिकवणार? एखाद्या मुलीवर किंवा स्त्रीवर होणारा अत्याचार हा केवळ तिच्यापुरता किंवा तिच्या कुटुंबापुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण समाजाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण करणारा आहे, ही जाणीव आपल्या मुलांना संवेदनशील रीत्या आपण कधी देणार? किंबहुना, ही संवेदनशीलता उद्याचे भविष्य असणाऱ्या आजच्या मुलांमध्ये निर्माण करणे तितकेच गरजेचे आहे. केवळ परीक्षेतील निकालात अव्वल येऊन चालणार नाही, तर आयुष्याच्या लढाईत माणूस म्हणून उद्याचे भविष्य असणाऱ्या आपल्या मुलांना आजच ही जबाबदारी घ्यायला शिकवायला हवी. अन्यथा, आपली संपूर्ण समाजव्यवस्थाच माणूस म्हणून नापास झाल्याशिवाय राहणार नाही. आणि हीच आजच्या काळाची गरज आहे, असे मला एक स्त्री म्हणून नव्हे, तर आधुनिक युगातील समान हक्क आणि कर्तव्ये असणारी मानव म्हणून महत्त्वाचे वाटते. ही जाणीव निर्माण झाल्यास, तो दिवस खऱ्या अर्थाने स्त्री सक्षमीकरणाचा उत्सवाचा दिवस म्हणून साजरा होईल.

निष्कर्ष :

आंतरराष्ट्रीय महिला दिन हा महिलांच्या प्रगतीचा उत्सव असला तरी, तो महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, घरगुती हिंसाचार आणि पितृसत्ताक मानसिकतेच्या विदारक वास्तवाकडे लक्ष वेधतो. चित्रपट 'थप्पड' (अस्सी) सारख्या माध्यमांतून एका थप्पडाने स्त्रीच्या मनाचे कोलमडणे दाखवून, हिंसा ही फक्त शारीरिक नसून भावनिक आणि सामाजिक असते हे अधोरेखित होते. अत्याचारी बहुधा 'सामान्य' पुरुष असतात, ज्यांना पितृसत्ताक वारसा लाभलेला असतो.

जागतिक स्तरावर WHO आणि UN Women च्या २०२५ अहवालानुसार, सुमारे ८४० दशलक्ष महिलांनी (प्रत्येक तीनपैकी एक) आयुष्यात जोडीदार किंवा इतरांकडून शारीरिक/लैंगिक हिंसाचार सहन केला आहे; गेल्या वर्षी ३१६ दशलक्ष महिलांना (११%) असे झाले. प्रगती अत्यल्प (०.२% वार्षिक घट). भारतात NFHS-5 नुसार २३% महिलांना जोडीदाराकडून लैंगिक अत्याचार; विवाहित महिलांपैकी ६.१% लैंगिक हिंसाचार.

महाराष्ट्रात NCRB नुसार २०२३ मध्ये ४७,१३२ आणि २०२४ मध्ये ४६,४५९ महिलांवरील गुन्हे; बलात्कार ७,५२४ ते ७,९४० वाढले. सायबर गुन्हे २०२५ मध्ये ७६,६५७ पर्यंत पोहोचले. अत्याचार ओळखीच्या व्यक्तीकडून अधिक; डिजिटल शोषण वाढते.

मुख्य कारणे: पितृसत्ताक मानसिकता, असमानता, न्यायव्यवस्थेतील विलंब. सरकारने निर्भर्या फंड, OSC, हेल्पलाइन, फास्ट ट्रॅक कोर्ट सुरू केले; महाराष्ट्रात आरोपपत्र दाखल होण्याचे प्रमाण वाढले. तरीही समस्या सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक स्तरावर आहे. शिक्षणात माणुसकी, संवेदनशीलता शिकवणे गरजेचे. अन्यथा समाज माणुसकीच्या परीक्षेत नापास राहील. खरा सक्षमीकरण तेव्हाच जेव्हा हिंसाचार संपेल आणि संवेदनशील समाज निर्माण होईल.

संदर्भ सूची :

1. द्विवेदी, च. (२०१८). मोहल्ला अस्सी [चित्रपट]. क्रॉसवर्ड फिल्मस; अँडवेन फिल्मस.
2. विटणकर, विजयता (7 मार्च 2026). सक्षमीकरण म्हणजे नेमके काय? महाराष्ट्र टाइम्स.
3. UN Women. (2025). *Facts and figures: Ending violence against women*. [online] Available at: <https://www.unwomen.org/en/articles/facts-and-figures/facts-and-figures-ending-violence-against-women>
4. The Telegraph India. (2026). *Cybercrime against women jumps to 76,657 in 2025, obscene content tops complaints: Govt tells Rajya Sabha*. [online] Available at: <https://www.telegraphindia.com/india/cybercrime-against-women-jumps-to-76657-in-2025-obscene-content-tops-complaints-says-government/cid/2152003>
5. The Rahnuma Daily. (2025). *CM Fadnavis denies Oppn's charge of deteriorating law and order, claims rise in conviction rate in Maharashtra*. [online] Available at: <https://therahnuma.com/cm-fadnavis-denies-oppons-charge-of-deteriorating-law-and-order-claims-rise-in-conviction-rate-in-maharashtra/>
6. Burke, E., Watson, K., Eva, G., Gold, J., Garcia-Moreno, C. and Amin, A. (2024). *Is addressing violence against women prioritised in health*

-
- policies? Findings from a WHO policies database. PLOS Global Public Health, 4(2), e0002504.*
7. Gulf News. (2025). *Athulya's death in Sharjah puts focus back on domestic abuse and why Bollywood film 'Thappad' still hits hard*. [online] Available at: <https://gulfnews.com/entertainment/athulyas-death-in-sharjah-puts-focus-back-on-domestic-abuse-and-why-bollywood-film-thappad-still-hits-hard-1.500206804>
8. Flood, M. and Frank, M.C. (2025). *The Female Counter-Strike: Terrorising Patriarchy in Hindi Cinema*. In: *The Figure of the Terrorist in Literature and Visual Culture*. Cambridge University Press.
9. Discover Public Health. (2025). *Behind closed doors: national survey insights on sexual violence among ever-married women in India*. 22(1), 266.
10. Press Information Bureau, Government of India. (2025). *India's Commitment to Women's Safety*. [online] Available at: <https://www.pib.gov.in/PressReleaseDetailm.aspx?PRID=2116557-8>
11. EpiNews. (2026). *Lifetime toll: 840 million women faced partner or sexual violence*. [online] Available at: <https://epinews.emphnet.net/en/news/the-globe/lifetime-toll-840-million-women-faced-partner-or-sexual-violence>

भारतातील सामाजिक चळवळींचा इतिहास आणि आधुनिक भारताच्या**जडणघडणीत त्यांचे योगदान****संशोधक विद्यार्थी****अश्विनीकुमार सखाराम साबळे****छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स सोलापूर****ईमेल ashwinikumarsable@gmail.com**

सारांश -

भारतातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनाच्या घडणीत सामाजिक चळवळींनी अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली आहे. इतिहासाच्या विविध कालखंडांमध्ये समाजातील विषमता, शोषण, भेदभाव आणि अन्याय यांना आव्हान देण्यासाठी अनेक सामाजिक चळवळी उदयास आल्या. या चळवळींनी समानता, न्याय, लोकशाही आणि मानवी हक्क यांसारख्या मूल्यांचा प्रसार करून आधुनिक भारताच्या विकासात मोठे योगदान दिले आहे. प्राचीन धार्मिक सुधारणा चळवळींपासून ते आधुनिक सामाजिक न्यायाच्या संघर्षापर्यंत सामाजिक चळवळींनी भारतीय समाजात सतत परिवर्तन घडवून आणले आहे.

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात भारतात अनेक महत्वाच्या सामाजिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या. या चळवळींचे उद्दिष्ट जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता, स्त्री-पुरुष असमानता, बालविवाह आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करणे हे होते. समाजसुधारक आणि नेत्यांनी लोकांना पारंपरिक सामाजिक प्रथांविरुद्ध उभे राहण्यास प्रेरित केले आणि अधिक समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी सुधारणा मागितल्या. या चळवळींनी राष्ट्रीय जाणीवेच्या निर्मितीतही महत्वाची भूमिका बजावली आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात योगदान दिले.

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही सामाजिक चळवळींनी सार्वजनिक धोरणे आणि लोकशाही सहभागावर प्रभाव टाकला. दलित हक्क, महिलांचे हक्क, पर्यावरण संरक्षण, आदिवासी हक्क आणि कामगार हक्क यांसारख्या चळवळींनी लोकशाहीचा विस्तार केला आणि नागरी समाज अधिक मजबूत केला.

या संशोधन निबंधाचा उद्देश सामाजिक चळवळींचा ऐतिहासिक अभ्यास करून त्यांच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे हा आहे. तसेच आधुनिक भारताच्या निर्मितीत सामाजिक चळवळींची भूमिका आणि त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे.

कीवर्ड

सामाजिक चळवळी, सामाजिक सुधारणा, आधुनिक भारत, सामाजिक न्याय, समानता, लोकशाही चळवळी, सामाजिक परिवर्तन, मानवी हक्क

प्रस्तावना

मानवी समाज सतत बदलत असतो आणि सामाजिक परिवर्तन हा त्या प्रक्रियेचा महत्त्वाचा भाग असतो. सामाजिक चळवळी हे समाजातील अन्यायाला आव्हान देणारे आणि परिवर्तन घडवून आणणारे प्रभावी साधन आहे. सामाजिक चळवळ म्हणजे समाजातील एखाद्या समूहाने सामाजिक, राजकीय किंवा सांस्कृतिक बदल घडवण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न होय.

भारतीय इतिहासाचा अभ्यास केला असता सामाजिक चळवळींनी देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय रचनेच्या घडणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजात दीर्घकाळापासून जातीय श्रेणी, लिंगभेद, सामाजिक विषमता आणि धार्मिक रूढी प्रचलित होत्या. एकोणिसाव्या शतकात भारतात संघटित सामाजिक सुधारणा चळवळींची सुरुवात झाली. या काळात अनेक विचारवंत आणि समाजसुधारकांनी पारंपरिक सामाजिक प्रथांवर टीका केली. उदाहरणार्थ, १८२८ मध्ये राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली, ज्याने सतीप्रथा आणि इतर सामाजिक वाईट प्रथांविरुद्ध आवाज उठवला आणि आधुनिक शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.

विसाव्या शतकात सामाजिक चळवळी अधिक संघटित आणि प्रभावी बनल्या. दलित हक्क, कामगार हक्क, शेतकरी संघर्ष आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित चळवळींना विशेष गती मिळाली. स्वातंत्र्यानंतर भारताने १९५० मध्ये संविधान स्वीकारले, ज्यामध्ये मूलभूत अधिकार, सामाजिक न्याय आणि समानतेची तत्वे समाविष्ट करण्यात आली.

संशोधन पद्धती-

या संशोधनासाठी मुख्यतः ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांवर आधारित माहिती संकलित करण्यात आली आहे. विविध इतिहासग्रंथ आणि संदर्भग्रंथांचा अभ्यास करून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

तसेच सामाजिक चळवळींच्या ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करून त्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या पद्धतीमुळे सामाजिक चळवळींच्या उदय, विकास आणि त्यांच्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करता येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतातील सामाजिक चळवळींचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
२. सामाजिक चळवळींच्या उदयाची कारणे समजून घेणे.
३. प्रमुख सामाजिक सुधारकांचे योगदान विश्लेषित करणे.
४. सामाजिक चळवळींचा आधुनिक भारताच्या विकासावर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.
५. सामाजिक न्याय आणि समतेच्या स्थापनेत सामाजिक चळवळींची भूमिका स्पष्ट करणे.

भारतातील सामाजिक चळवळींचा ऐतिहासिक विकास

१. प्रारंभीच्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा चळवळी

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळींची मुळे प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात आढळतात.

गौतम बुद्धांनी इ.स.पूर्व ६व्या शतकात बौद्ध धर्माची स्थापना केली, ज्याने जातीय भेदभावाला आव्हान दिले आणि समानतेचा संदेश दिला. त्याचप्रमाणे महावीरांनी जैन धर्माचा प्रसार केला, ज्यामध्ये अहिंसा आणि नैतिक समानतेवर भर देण्यात आला.

मध्ययुगीन काळात (१२वे-१७वे शतक) भक्ती चळवळीने सामाजिक समतेचा संदेश दिला. बसवेश्वर, संत कबीर, आणि तुकाराम यांनी जातीय भेदभावावर टीका केली आणि आध्यात्मिक समानतेचा प्रचार केला.

या चळवळींनी पुढील सामाजिक सुधारणा चळवळींसाठी वैचारिक पाया घातला.

२. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळी

एकोणिसाव्या शतकात भारतात अनेक संघटित सामाजिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या.

ब्रिटिश काळात आधुनिक शिक्षण आणि पाश्चिमात्य विचारसरणीचा प्रभाव वाढल्यामुळे सामाजिक सुधारणा विषयक चर्चा सुरू झाली.

● महत्वाच्या सामाजिक सुधारणा चळवळी: राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली (१८२८), प्रार्थना समाजाची स्थापना आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांनी केली. (१८६७), सत्यशोधक समाज (१८७३) – ज्योतिराव फुले यांनी स्थापना केली. आर्य समाज (१८७५) – स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापना केली.

या चळवळींनी सतीप्रथा, बालविवाह, जातीय भेदभाव स्त्रियांना शिक्षण नाकारणे, या सामाजिक वाईट प्रथांना विरोध केला.

3. दलित चळवळ

दलित चळवळ ही जातीय भेदभाव आणि अस्पृश्यतेविरुद्धची एक महत्वाची सामाजिक चळवळ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन आणि सामाजिक न्यायासाठी मोठा संघर्ष केला. त्यांनी दलित समाजाच्या हक्कांसाठी विविध चळवळी उभारल्या.

महत्वाच्या घटना: महाड सत्याग्रह (१९२७) – पाणी हक्कासाठी, मंदिर प्रवेश आंदोलन (१९३०), पूना करार (१९३२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व म. गांधी यांच्यात झाला. पुढे १९५० मध्ये भारतीय संविधानाने कलम १७ द्वारे अस्पृश्यता रद्द केली.

४. महिला चळवळ

महिला चळवळ ही एकोणिसाव्या शतकात लिंगभेद, सामाजिक अन्याय आणि स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाविरुद्ध उभी राहिलेली महत्वाची सामाजिक चळवळ आहे. या चळवळीने स्त्रियांच्या शिक्षण, हक्क आणि समानतेसाठी निर्णायक भूमिका बजावली. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्या मदतीने १८४८ मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. हे भारतीय समाजात क्रांतिकारी पाऊल होते.

● महत्वाच्या घटना:

* राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नातून सती प्रथा बंदी (१८२८) कायदा करण्यात आला.

* पंडीत ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या प्रयत्नातून विधवा पुर्नविवाह कायदा १८५६ ला पास करण्यात आला.

* पुढील काळात सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, अरुणा आसफ अली, उषा मेहता, विजयालक्ष्मी पंडित, अँनी बेझंट, लक्ष्मी सहगल या सारख्या अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतल्याच्या दिसून येते.

स्वातंत्र्यानंतर महिलांना १९५० च्या संविधानाद्वारे राजकीय आणि सामाजिक हक्क मिळाले. पुढे १९७०-१९८० च्या दशकात हुंडाबळी, घरगुती हिंसा आणि स्त्री समानता यांसाठी चळवळी झाल्या. ५. शेतकरी आणि कामगार चळवळी

ब्रिटिश काळात आर्थिक शोषणाविरुद्ध शेतकरी आणि कामगार चळवळी सुरू झाल्या.

● **महत्त्वाच्या चळवळी:**

चंपारण सत्याग्रह (१९१७) – महात्मा गांधी चंपारण सत्याग्रहाने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला एक नवे स्वरूप दिले. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील या चळवळीने शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी लढा देत ब्रिटिश सत्तेला माघार घ्यायला भाग पाडले.

खेडा आंदोलन (१९१८) - १९१८ साली गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यात झाला. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व महात्मा गांधी यांनी केले आणि त्यांना सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे सहकार्य लाभले.

ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस स्थापना (१९२०) - ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस ही भारतातील कामगार चळवळीची पायाभूत संस्था आहे. तिच्या स्थापनेमुळे कामगारांना संघटित होण्याची आणि त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्याची संधी मिळाली.

या शेतकरी आणि कामगार चळवळीमुळे पुढील काळात विविध कामगार कायदे आणि जमीन सुधारणा करण्यात आल्या.

६) आधुनिक भारताच्या घडणीत सामाजिक चळवळींचे योगदान

सामाजिक चळवळींनी आधुनिक भारताच्या विकासात मोठे योगदान दिले आहे.

१. सामाजिक समानतेचा प्रसार आणि अस्पृश्यतेचे उच्चाटन (१९५०)

२. स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही सहभाग वाढवणे (१९४७ नंतर)

३. शिक्षण आणि सामाजिक जागरूकतेचा प्रसार

४. मानवी हक्कांचे संरक्षण

५. न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता या संविधानिक मूल्यांचा विकास

या चळवळींमुळे भारतात लोकशाहीची स्थापना झाली.

निष्कर्ष -

सामाजिक चळवळी भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा घटक राहिल्या आहेत. इ.स.पूर्व 6व्या शतकातील धार्मिक सुधारणा चळवळींपासून ते आधुनिक काळातील लोकशाही चळवळींपर्यंत सामाजिक चळवळींनी समाजातील अन्याय आणि विषमतेला सतत आव्हान दिले आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळींनी आधुनिक भारतीय समाजाचा पाया घातला, तर विसाव्या शतकातील दलित, महिला, शेतकरी आणि कामगार चळवळींनी सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्यांना अधिक बळ दिले.

म्हणून सामाजिक चळवळींचा इतिहास आधुनिक भारताच्या विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

संदर्भसूची -

- १) ओमवेट, ग. (२००४). दलित आणि लोकशाही क्रांती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- २) केळकर, अ. (२००८). भारतीय समाज आणि सामाजिक चळवळी. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- ३) कुलकर्णी, अ. र. (२००४). भारतीय समाज आणि संस्कृती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ४) कीर, ध. (२०१६). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
- ५) कांबळे, स. (२०१२). दलित चळवळीचा इतिहास. औरंगाबाद: कैलास प्रकाशन.
- ६) जाधव, र. ग. (२०१०). भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी. पुणे: साकेत प्रकाशन.
- ७) हडके, य. द. (२००७). भारतीय सामाजिक चळवळी. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
- ८) पाटील, ब. न. (२०१५). भारतातील समाजसुधारक आणि सामाजिक चळवळी. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब न्यायालयाची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण**भाग्यश्री अशोकराव कदम^१****प्राचार्य रामचंद्र भिसे^२**

संशोधक विद्यार्थी स्वारातीम विद्यापीठ नांदेड

कै.सौ.कमलताई जामकर महाविद्यालय परभणी

सारांश:-

“कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब न्यायालयाची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण” या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आधुनिक कुटुंब व्यवस्थेत उद्भवणाऱ्या संघर्षांचे निराकरण करण्यामध्ये कुटुंब न्यायालयांची भूमिका अभ्यासणे हा आहे. विशेषतः Family Courts Act, 1984 अंतर्गत स्थापन झालेल्या कुटुंब न्यायालयांनी सामाजिक स्थैर्य, समेट प्रक्रिया आणि कुटुंबातील संबंध टिकविण्यास कशाप्रकारे हातभार लावला आहे, याचा शोध घेणे हे या अभ्यासाचे केंद्रबिंदू आहे.

या संशोधनासाठी गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, मुलाखती, प्रकरण अभ्यास (case studies) आणि दुय्यम स्रोतांचा (पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल) वापर करण्यात आला आहे. तसेच न्यायालयीन प्रक्रियेतील समुपदेशन व मध्यस्थी यांचा प्रभाव तपासण्यात आला आहे.

मुख्य निष्कर्षानुसार, कुटुंब न्यायालये केवळ कायदेशीर निर्णय देणारी संस्था नसून ती सामाजिक समेट घडवून आणणारी आणि कुटुंबातील तणाव कमी करणारी महत्त्वाची यंत्रणा म्हणून कार्य करतात. विशेषतः महिलांच्या सक्षमीकरणात आणि मुलांच्या हक्कांच्या संरक्षणात त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आढळून आली. कुटुंब न्यायालये ही आधुनिक समाजातील बदलत्या कुटुंब व्यवस्थेचे प्रतिबिंब असून सामाजिक संतुलन राखण्यात त्यांचे योगदान लक्षणीय आहे. त्यामुळे कुटुंब न्यायालये ही केवळ न्यायव्यवस्थेचा भाग नसून एक प्रभावी समाजशास्त्रीय संस्था म्हणून उदयास आली आहेत.

प्रस्तावना:-

कुटुंब व्यवस्था, एक मूलभूत सामाजिक संस्था, काळाच्या ओघात महत्त्वपूर्ण स्थित्यंतरांमधून गेली आहे, विशेषतः भारतीय समाजाच्या संदर्भात, जिथे पारंपरिक नातेसंबंधांचे नियम आणि सांस्कृतिक मूल्यांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या कौटुंबिक संबंध आणि सामाजिक भूमिकांना आकार दिला आहे. शहरीकरण, आर्थिक बदल आणि बदलत्या सामाजिक दृष्टिकोनांच्या प्रभावामुळे, संयुक्त कुटुंबांपासून विभक्त कुटुंबांपर्यंत झालेल्या उत्क्रांतीने कौटुंबिक संवाद आणि जबाबदाऱ्यांची गतिशीलता बदलली आहे. लिंग भूमिका, आर्थिक स्थिती, शिक्षण आणि आधुनिकीकरण यांसारखे

सामाजिक घटक आजही कुटुंबांच्या रचनेवर आणि कार्यावर खोलवर प्रभाव टाकत आहेत. या बदलांमुळे निर्माण होणारी गुंतागुंत आणि आव्हाने ओळखून, कौटुंबिक वाद सोडवणे, कौटुंबिक हक्कांचे संरक्षण करणे आणि कौटुंबिक चौकटीत सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे या उद्देशाने कौटुंबिक न्यायालयांची स्थापना एक महत्त्वपूर्ण विकास म्हणून उदयास आली.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, कौटुंबिक न्यायालयांच्या कार्यपद्धतीचा परिणाम केवळ कुटुंबातील सदस्यांच्या सामाजिक आणि भावनिक कल्याणावरच होत नाही, तर त्यातून लैंगिक समानता आणि सामाजिक न्याय यांसारखी व्यापक सामाजिक मूल्येदेखील प्रतिबिंबित होतात. त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असूनही, कौटुंबिक न्यायालयांना अनेक सामाजिक आणि व्यावहारिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, कौटुंबिक व्यवस्थेतील कौटुंबिक न्यायालयांची भूमिका समजून घेणे हे सामाजिक नियम, लैंगिक संबंध आणि सामाजिक न्याय यांवरील त्यांच्या प्रभावाचे महत्त्व जाणण्यासाठी, तसेच त्यांची कार्यक्षमता आणि सामाजिक स्वीकृती वाढवण्यासाठी धोरणे आखण्याकरिता अत्यावश्यक आहे.

या शोधनिबंधाचा उद्देश कौटुंबिक व्यवस्थेला आकार देण्यात कौटुंबिक न्यायालयाच्या भूमिकेच्या समाजशास्त्रीय पैलूंचे विश्लेषण करणे, त्याचा ऐतिहासिक विकास, कार्यात्मक महत्त्व, सामाजिक प्रभाव आणि त्याला सामोरे जाव्या लागणाऱ्या आव्हानांचे परीक्षण करणे हा आहे, जेणेकरून त्याच्या सुधारित कार्यप्रणालीसाठी आणि सामाजिक एकीकरणासाठी व्यावहारिक उपाययोजना सुचवता येतील.

कीवर्ड्स:-

कुटुंब व्यवस्था, कुटुंब न्यायालय, सामाजिक परिवर्तन, घटस्फोट, समुपदेशन
संशोधन उद्दिष्टे:-

१. कुटुंब न्यायालयाची भूमिका समजून घेणे.
२. कुटुंब व्यवस्थेवर त्याचा परिणाम अभ्यासणे.
३. सामाजिक परिवर्तनात त्याचे योगदान तपासणे.
४. कुटुंब न्यायालयाच्या प्रभावाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे.

संशोधन गृहीतके:-

१. कुटुंब न्यायालये कुटुंबातील वाद व संघर्ष कमी करण्यास प्रभावी ठरतात.
२. कुटुंब न्यायालयांच्या माध्यमातून महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण होऊन त्यांच्या सक्षमीकरणास चालना मिळते.

३. कुटुंब न्यायालयांच्या हस्तक्षेपामुळे घटस्फोट व कौटुंबिक वादांच्या प्रक्रियेत सुलभता येते.
४. कुटुंब न्यायालयांतील समुपदेशन व मध्यस्थी प्रक्रियेमुळे कुटुंबातील संबंध टिकविण्याची शक्यता वाढते.

संशोधन पद्धती:-

“कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब न्यायालयाची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण” हा प्रस्तुत संशोधनाचा विषय आहे. प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करीत असताना सामाजिक शास्त्रातील विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला जाणार आहे. त्यासाठी सहेतुक नमूना निवड करून तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करण्यात येणार आहे.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत संशोधन विषयासाठी संशोधकाने दोन प्रकारे तथ्यांचे संकलन केले आहे. जेणे करून संशोधनामध्ये अचूकता येईल. प्रस्तावित संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग होणार आहे.

तथ्य संकलनस्रोत –**प्राथमिक स्रोत:-**

प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्राथमिक साधनांचा वापर केला आहे. यासाठी अवलोकन पद्धती, शासकीय आकडेवारी इत्यादी स्रोतांचा उपयोग केला आहे.

दुय्यम स्रोत:-

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने दुय्यम तथ्य संकलणासाठी विविध ग्रंथालयामध्ये असणारे संदर्भ ग्रंथ, ज्ञानकोश, शासकीय अहवाल, याचा वापर केला आहे. सोबतच मासिके, वार्षिक अहवाल, वर्तमान पत्र यांचाही वापर केला आहे. दुय्यम तथ्यांच्या संकलणासाठी इंटरनेटचाही वापर संशोधकाने मोठ्या प्रमाणावर केला आहे.

भारतीय कुटुंब व्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:-

भारतीय कुटुंब पद्धतीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी कौटुंबिक रचनांमधील उल्लेखनीय विविधता दर्शवते, ज्यात एकपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाच्या जोडीला बहुपतित्व हा एक वेगळा प्रकार म्हणून उठून दिसतो. बहुपतित्वासारख्या विविध कौटुंबिक रचनांचे हे सहअस्तित्व एका सरळ ऐतिहासिक प्रगतीनुसार घडले नाही, तर ते भारतीय कुटुंबांच्या उत्क्रांतीसाठी आवश्यक असलेल्या अद्वितीय सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांना प्रतिबिंबित करते^१.

बहुपतित्वाला एक वैध कौटुंबिक प्रकार म्हणून मिळालेली मान्यता, स्त्रियांची कमतरता यांसारख्या लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांना प्रतिसाद म्हणून समुदायांनी अवलंबलेल्या अनुकूलन धोरणांवर प्रकाश टाकते, ज्याचा परिणाम नातेसंबंधांच्या पद्धती आणि वारसा हक्काच्या प्रथांवर झाला. या कौटुंबिक प्रकारांशी व्यापक सामाजिक स्थित्यंतरे जोडलेली होती; उदाहरणार्थ, बहुपतित्वाचा उदय आणि सातत्य अनेकदा पर्यावरणीय दबाव आणि सामुदायिक जमीनधारणेशी संबंधित होते, ज्यामुळे कौटुंबिक संघटन थेट संसाधन व्यवस्थापन आणि सामाजिक स्थिरतेच्या जतनाशी जोडले गेले.

ही परस्परव्यापी क्षेत्रे अधोरेखित करतात की भारतीय कुटुंब पद्धतीची उत्क्रांती एकाकीपणे समजून घेता येणार नाही, तर ती ऐतिहासिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांच्या एका जटिल चौकटीतच समजून घेतली पाहिजे. या गुंतागुंतीमुळे, या क्षेत्रांमधील सूक्ष्म परस्परसंबंध उलगडण्यासाठी आणि विविध कौटुंबिक संरचनांना आधार देण्याच्या उद्देशाने असलेल्या समकालीन धोरणात्मक हस्तक्षेपांना दिशा देण्यासाठी अधिक अभ्यासपूर्ण लक्ष देणे आवश्यक आहे.

आधुनिक काळात कुटुंब व्यवस्थेत बदल:-

आधुनिक काळात, भारतातील आणि जागतिक स्तरावर कुटुंब व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाले आहे, जे वाढते व्यक्तिवाद आणि बदलत्या मूल्य-मानक चौकटी यांसारख्या व्यापक सामाजिक बदलांशी जवळून निगडित आहे. जसजसा समाज वैयक्तिक स्वायत्तता आणि आत्म-पूर्ततेवर अधिक भर देण्याकडे वाटचाल करत आहे, तसतसे कुटुंबांमधील पारंपरिक भूमिका आणि रचना त्यानुसार जुळवून घेतल्या आहेत. विभक्त कुटुंब पद्धती वाढत्या प्रमाणात संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेची जागा घेत आहेत, ज्यात सदस्य अनेकदा सामूहिक कौटुंबिक ध्येयांपेक्षा वैयक्तिक आकांक्षांना प्राधान्य देतात^१.

या बदलामुळे कुटुंबातील अंतर्गत गतिशीलतेतही बदल झाला आहे, कारण अधिकारांचे वितरण, संवादाच्या पद्धती आणि काळजी घेण्याची जबाबदारी या गोष्टी दुहेरी उत्पन्न असलेली कुटुंबे आणि वाढती लैंगिक समानता यांसारख्या समकालीन जीवनातील वास्तवांना प्रतिबिंबित करण्यासाठी विकसित झाल्या आहेत. याव्यतिरिक्त, घटते जन्मदर आणि शहरीकरण यांसारख्या लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणांनी कुटुंबाची रचना आणि कार्यावर अधिक परिणाम केला आहे, ज्यामुळे कुटुंबाला आपल्या सदस्यांच्या जीवनातील आपली भूमिका आणि प्रासंगिकता यावर पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले आहे. सामाजिक बदल आणि कौटुंबिक गतिशीलतेमधील हे परस्परसंबंध, कुटुंबांना परिवर्तनाच्या या गुंतागुंतीच्या परिस्थितीतून मार्गक्रमण करताना आधार देण्यासाठी धोरणात्मक अनुकूलन आणि सामुदायिक आधार प्रणाली यांसारख्या सक्रिय हस्तक्षेपांची गरज अधोरेखित करतात.

कुटुंब न्यायालयाची स्थापना:-

कौटुंबिक न्यायालयाच्या स्थापनेमुळे कौटुंबिक कायद्याच्या प्रकरणांच्या हाताळणीत एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडले, ज्याची परिणती ३ जून १९६१ रोजी सक्षम करणाऱ्या कायद्याच्या मंजूरीमध्ये झाली, ज्याने औपचारिकपणे न्यायालयाची निर्मिती केली आणि अशा प्रकरणांची हाताळणी करणाऱ्या पूर्वीच्या न्यायिक संरचनांपासून फारकत घेतली. यापूर्वी, कौटुंबिक-संबंधित कायदेशीर समस्या वरिष्ठ न्यायालयाच्या कौटुंबिक संबंध विभागाद्वारे हाताळल्या जात होत्या, जी कौटुंबिक कायद्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी १९३५ मध्ये स्थापन केलेली एक विशेष संस्था होती^३.

यावरून कौटुंबिक विवादांमध्ये अंतर्निहित असलेल्या अद्वितीय गुंतागुंतीची आणि अधिक अनुरूप न्यायिक देखरेखीच्या गरजेची वाढती जाणीव अधोरेखित होते. ही प्रगती अचानक झालेली नव्हती, तर राज्याच्या विद्यमान कायदेशीर चौकटीच्या हेतुपुरस्सर आणि पद्धतशीर मूल्यांकनाचा परिणाम होती; १९५६ मध्ये, राज्यपालांनी एक कौटुंबिक न्यायालय अभ्यास समिती नेमली, जिने दोन वर्षांच्या काळजीपूर्वक अभ्यासानंतर, कौटुंबिक प्रकरणांसाठी समर्पित एक स्वतंत्र कौटुंबिक न्यायालय स्थापन करण्याची शिफारस केली.

कुटुंब न्यायालयाचे मुख्य कार्य व अधिकार:-

कौटुंबिक न्यायालयाची मुख्य कार्ये आणि अधिकार हे केवळ कौटुंबिक बाबींशी संबंधित प्रकरणांवरील त्याच्या विशेष अधिकारक्षेत्रात खोलवर रुजलेले आहेत, जे त्याला सामान्य दिवाणी न्यायालयांपेक्षा वेगळे ठरवते. कौटुंबिक न्यायालये घटस्फोट, मुलांचा ताबा, मुलांचा आणि जोडीदाराचा निर्वाह खर्च, पितृत्व, दत्तकविधान आणि कौटुंबिक हिंसाचार यासह विविध प्रकरणांवर निर्णय देतात, आणि पालकत्व योजना, भेटीचे हक्क आणि मालमत्तेची न्याय्य विभागणी यांसारख्या गैर-आर्थिक मुद्द्यांवर आपले अधिकार केंद्रित करतात^४.

प्रामुख्याने आर्थिक नुकसान भरपाईवरील विवाद सोडवणाऱ्या पारंपरिक दिवाणी न्यायालयांच्या विपरीत, कौटुंबिक न्यायालये आर्थिक नुकसान भरपाई देण्याऐवजी, मुले आणि कुटुंबांच्या कल्याणाचे रक्षण करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात आणि संबंधित व्यक्तींच्या सर्वोत्तम हिताला प्राधान्य देणारे निर्णय घेतात. या विशेष दृष्टिकोनामुळे बाल संरक्षण सेवा सारख्या संस्थांसोबत सहकार्य करणे आवश्यक ठरते, विशेषतः मुलांचा ताबा आणि संरक्षण यांसारख्या संवेदनशील बाबींमध्ये, जे कौटुंबिक कल्याणामध्ये न्यायालयाची एकात्मिक आणि बहुआयामी भूमिका अधिक स्पष्ट करते.

याव्यतिरिक्त, कौटुंबिक न्यायालयाला मुलांचा ताबा, पोटगी, मालमत्ता आणि इतर संबंधित बाबींबद्दल तात्पुरते आणि कायमस्वरूपी आदेश देणे, त्यात बदल करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी

करण्याचे अधिकार आहेत, ज्यामुळे त्याचे निर्णय न्याय्य राहतील आणि बदलत्या कौटुंबिक परिस्थितीशी जुळवून घेतील याची खात्री होते. हे परस्परसंबंध विशेष न्यायिक देखरेख आणि सामाजिक सेवांच्या एकीकरणाची गरज अधोरेखित करतात, तसेच कौटुंबिक न्यायालयांना कौटुंबिक विवादांचे गुंतागुंतीचे आणि गतिशील स्वरूप प्रभावीपणे हाताळता यावे यासाठी सततचे समर्थन, प्रशिक्षण आणि संसाधनांचे महत्त्व दर्शवतात.

कुटुंब न्यायालयातील प्रकरणे इतर न्यायालयांपेक्षा वेगळी:-

कौटुंबिक न्यायालयातील खटले हे इतर न्यायालयांतील खटल्यांपेक्षा, वादांचे स्वरूप आणि त्यावर तोडगा काढण्यासाठी तयार केलेल्या कार्यपद्धती या दोन्ही बाबतीत लक्षणीयरीत्या भिन्न असतात. फौजदारी किंवा दिवाणी न्यायालयांच्या विपरीत, जिथे मुख्य लक्ष अनेकदा दोष, दायित्व किंवा करारात्मक बंधनांवर निर्णय देण्यावर असते, कौटुंबिक न्यायालये कौटुंबिक संबंधांमधून उद्भवणाऱ्या अत्यंत वैयक्तिक आणि अनेकदा भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करतात ^५.

जसे की मुलांचा ताबा, घटस्फोट आणि बाल कल्याण ज्यासाठी विशेष दृष्टिकोन आणि त्यात गुंतलेल्या नाजूक गतिशीलतेबद्दल संवेदनशीलता आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, कौटुंबिक न्यायालयांसमोर येणाऱ्या निम्म्याहून अधिक पालकत्वाच्या प्रकरणांमध्ये हिंसाचार किंवा गैरवर्तनाचा इतिहास असतो, जे कायदेशीर निर्णय आणि असुरक्षित पक्षांचे, विशेषतः मुलांचे संरक्षण करण्याची गरज यांच्यातील एक गुंतागुंतीचा परस्परसंबंध दर्शवते.

कौटुंबिक बाबींवर निर्णय देताना न्यायालयांना केवळ कायदेशीर चौकटीच नव्हे, तर विकसित होत असलेले सामाजिक नियम आणि नैतिक विचार देखील हाताळावे लागतात, जसे की आधुनिक कौटुंबिक कायद्यामध्ये पारंपारिक नैतिक चर्चेची कमी झालेली भूमिका आणि राजकीय व नैतिक प्रश्नांचे न्यायालयीन क्षेत्रात झालेले हस्तांतरण यावरून दिसून येते. कायदेशीर, सामाजिक आणि नैतिक क्षेत्रांमधील हे परस्परसंबंध कौटुंबिक न्यायालयांमध्ये सतत सुधारणा करण्याची आणि बहुशाखीय दृष्टिकोन स्वीकारण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

कुटुंब न्यायालयाच्या कार्यपद्धतीत समाजशास्त्रीय घटकांची भूमिका:-

बहुपतित्व सारख्या ऐतिहासिक कौटुंबिक स्वरूपांच्या विविधतेवर आधारित, हे ओळखणे आवश्यक आहे की समकालीन समाजात कौटुंबिक न्यायालयाचे कार्य समाजशास्त्रीय घटकांद्वारे

खोलवर आकारले जाते, जे कौटुंबिक संरचनांची ही व्यापक श्रेणी आणि ज्या जटिल सामाजिक वातावरणात ते अस्तित्वात आहेत ते प्रतिबिंबित करतात.

न्यायालयाच्या प्रक्रिया आणि निर्णय पोकळीत घेतले जात नाहीत; त्याऐवजी, त्यांच्यासमोर येणाऱ्या व्यक्तींच्या, विशेषतः अल्पवयीन आणि त्यांच्या कुटुंबांच्या सामाजिक पार्श्वभूमी आणि परिस्थितीचा त्यांच्यावर प्रभाव पडतो. याचा अर्थ असा आहे की कौटुंबिक न्यायालयीन प्रणालीतील प्रभावी हस्तक्षेप आणि धोरणांनी केवळ वैयक्तिक घटक किंवा वेगळ्या कौटुंबिक घटकांवर लक्ष केंद्रित करण्यापलीकडे जाऊन, मूल, त्याचे कुटुंब आणि व्यापक सामाजिक संदर्भ यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधांचा विचार केला पाहिजे या परस्परसंबंधित क्षेत्रांचा विचार करून, कौटुंबिक न्यायालय अल्पवयीन गुन्हेगारीसारख्या समस्यांच्या मूळ कारणांना अधिक अचूकपणे संबोधित करू शकते, परिवीक्षाधीन उपाययोजना समर्पक आहेत याची खात्री करू शकते आणि संबंधित कुटुंबांच्या प्रत्यक्ष जीवनाशी जुळणारा आधार देऊ शकते^६.

अशा प्रकारे, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनांचे एकत्रीकरण केवळ फायदेशीरच नाही, तर न्याय्य आणि प्रभावी परिणाम सुनिश्चित करण्यासाठी ते अत्यावश्यक आहे, आणि यातून बदलत्या सामाजिक रचनेला व आधुनिक कुटुंबांच्या गुंतागुंतीला अनुसरून न्यायालयांनी आपल्या कार्यपद्धतीत सातत्याने बदल करण्याची तातडीची गरज अधोरेखित होते.

कुटुंब न्यायालयाच्या सामाजिक आणि प्रायोगिक समस्या:-

कौटुंबिक न्यायालयांना अनेक गुंतागुंतीच्या सामाजिक आणि व्यावहारिक समस्यांना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे कार्यवाही गुंतागुंतीची होते आणि कुटुंबांच्या कल्याणावरही परिणाम होतो. एक मुख्य आव्हान म्हणजे घटस्फोट, मुलांचा ताबा आणि आर्थिक मतभेद यांसारख्या कायदेशीर विवादांमध्ये असलेली भावनिक अस्थिरता; या अत्यंत वैयक्तिक समस्यांमुळे अनेकदा पक्षकारांमध्ये संघर्ष आणि तणाव वाढतो, ज्यामुळे तर्कशुद्ध निर्णय घेणे कठीण होते आणि न्यायालयीन प्रक्रियेतील प्रतिपक्षी स्वरूप अधिकच वाढते^७.

कायदेशीर प्रक्रियेची गुंतागुंत या समस्यांना आणखी वाढवते, कारण अनेकदा कायदेशीर चौकटींशी अपरिचित असलेली कुटुंबे आपली प्रकरणे समजून घेण्यासाठी आणि हाताळण्यासाठी संघर्ष करतात, ज्यामुळे गोंधळ निर्माण होतो आणि संभाव्य चुका होऊ शकतात, ज्या कार्यवाहीच्या निकालांना धोक्यात आणू शकतात.

ही समस्या विशेषतः तेव्हा अधिक गंभीर होते जेव्हा व्यक्तींना भाषा, साक्षरता किंवा आकलनविषयक अडचणींसारख्या अतिरिक्त अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो, ज्यापैकी अनेक

न्यायालयीन कर्मचाऱ्यांच्या लगेच लक्षात येत नाहीत, ज्यामुळे असुरक्षित पक्षकार प्रतिकूल परिणामांना अधिक बळी पडतात. मुलांच्या ताब्यासंबंधीची प्रकरणे सामाजिक आणि व्यावहारिक समस्यांचा संगम दर्शवतात, कारण त्यांना केवळ कायदेशीर स्पष्टतेचीच गरज नसते, तर मुलांच्या भावनिक आणि विकासात्मक गरजांबद्दल संवेदनशीलतेचीही आवश्यकता असते, ज्यामुळे अनेकदा पालकांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो आणि कौटुंबिक तणाव वाढतो.

या आव्हानांचे एकत्रित परिणाम भावनिक त्रास, गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया आणि छुपी असुरक्षितता कौटुंबिक न्याय प्रणालीमध्ये अधिक सक्रिय, संवादात्मक आणि सर्वांगीण दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करतात. या परस्परसंबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, सुधारित आधारभूत संरचना, पक्षकारांच्या असुरक्षिततेबद्दल अधिक जागरूकता आणि सुलभता व निष्पक्षता वाढवणाऱ्या सुधारणांची नितांत गरज आहे, जेणेकरून न्यायालयीन प्रक्रियेतून जाणाऱ्या कुटुंबांच्या विविध गरजा अधिक चांगल्या प्रकारे पूर्ण करता येतील.

कुटुंब न्यायालयाच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी उपाय:-

कौटुंबिक न्यायालयाची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी एका बहुआयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे, जो कार्यपद्धती आणि सेवा-वितरण या दोन्हीमधील उणिवा दूर करेल, विशेषतः न्यायालयांना हाताळाव्या लागणाऱ्या प्रकरणांची वाढती संख्या आणि गुंतागुंत लक्षात घेता. एक प्रभावी उपाय म्हणजे बाल-आधार अंमलबजावणी कार्यवाहीसारख्या विशेष समस्या-निवारण यंत्रणांचे कौटुंबिक न्यायालयाच्या चौकटीत एकीकरण करणे; या एकीकरणामुळे प्रक्रिया सुव्यवस्थित होऊन आणि प्रकरणांचे अधिक सुसंगत निराकरण सुनिश्चित करून कुटुंबांसाठी सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत. याव्यतिरिक्त, एकात्मिक कौटुंबिक न्यायालय मॉडेलचा अवलंब केल्यास, जे विविध कौटुंबिक-संबंधित बाबींना एकाच अधिकारक्षेत्रात एकत्रित करते, अंतर्गत कार्यक्षमता वाढू शकते आणि पक्षकारांना अधिक सुसंगत आणि कमी विखंडित अनुभव मिळू शकतो, ज्यामुळे अखेरीस सर्व संबंधित पक्षांसाठी उच्च समाधान आणि चांगले परिणाम मिळतात^५.

या सुधारणा केवळ प्रकरण निराकरणाचा वेग आणि गुणवत्ताच सुधारत नाहीत, तर राज्य सेवा आणि न्यायालये यांच्यात उत्तम सहकार्याला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे संरक्षण सेवा आणि कल्याणकारी चिंता यांसारख्या परस्परसंबंधित समस्यांचे निराकरण होते. कौटुंबिक विवादांचे स्वरूप सतत बदलत असल्यामुळे, वेळेवर, निष्पक्ष आणि प्रभावी न्यायदान सुनिश्चित करण्यासाठी कौटुंबिक न्यायालयांनी तांत्रिक प्रगती, कार्यपद्धतीतील सुधारणा आणि सेवांचे एकीकरण स्वीकारणे आवश्यक आहे. त्यामुळे, आधुनिक कुटुंबांच्या गुंतागुंतीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि कौटुंबिक

न्यायव्यवस्थेची अखंडता टिकवून ठेवण्यासाठी, या उपायांमध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक करणे, तसेच त्यांच्या परिणामांचे निरंतर मूल्यांकन करणे अत्यावश्यक आहे.

समाजातील जागरूकता वाढविण्यासाठी कुटुंब न्यायालयाची भूमिका:-

या बदलत्या सामाजिक गतिशीलतेच्या प्रतिसादात, कौटुंबिक संबंधांची गुंतागुंत आणि महत्त्व याबद्दल सार्वजनिक जागरूकता वाढविण्यात कौटुंबिक न्यायालये एक महत्त्वपूर्ण स्थान व्यापतात. न्यायनिर्णायक संस्था आणि सामुदायिक संसाधने या दोन्ही भूमिका बजावून, कौटुंबिक न्यायालये कायदेशीर प्रक्रिया आणि सामाजिक समज यांमधील दरी कमी करू शकतात, ज्यामुळे कुटुंबांचे केवळ नियमनच होत नाही, तर त्यांना स्थित्यंतरे आणि संघर्षांच्या काळात आधारही मिळतो.

न्यायालय-आधारित सेवा, मध्यस्थी कार्यक्रम आणि स्थानिक संस्थांसोबत भागीदारी यांसारख्या सहयोगी प्रयत्नांद्वारे, कौटुंबिक न्यायालये असे शैक्षणिक उपक्रम सुलभ करू शकतात जे पालक आणि मुलांना त्यांचे हक्क, उपलब्ध सेवा आणि त्यांच्या जीवनावर कौटुंबिक कायद्याचा होणारा परिणाम याबद्दल माहिती देतात. शिवाय, तज्ञ आणि सामुदायिक हितधारकांना सक्रिय आणि प्रतिक्रियात्मक अशा दोन्ही भूमिकांमध्ये सहभागी करून, ही न्यायालये विविध गरजा पूर्ण करू शकतात आणि व्यापक लोकसंख्येमध्ये सांस्कृतिक सक्षमतेला प्रोत्साहन देऊ शकतात. त्यांचा सामाजिक प्रभाव वाढविण्यासाठी, हे आवश्यक आहे की कौटुंबिक न्यायालयांनी सतत जुळवून घ्यावे, पारदर्शकतेला प्रोत्साहन द्यावे आणि कुटुंबांना सक्षम करणाऱ्या व सार्वजनिक समज वाढवणाऱ्या पोहोच कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक करावी, ज्यामुळे निरोगी आणि सुजाण समाजाचा आधारस्तंभ म्हणून कौटुंबिक एकक अधिक दृढ होईल.

समारोप:-

भारतातील कुटुंबव्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आणि कौटुंबिक न्यायालयांची भूमिका, पारंपरिक कौटुंबिक व्यवस्था आणि आधुनिक कायदेशीर हस्तक्षेप यांच्यातील गुंतागुंतीचा परस्परसंबंध स्पष्ट करते, तसेच कौटुंबिक न्यायाच्या क्षेत्रातील प्रगती आणि सातत्यपूर्ण आव्हाने या दोन्हीवर प्रकाश टाकते. ऐतिहासिक संदर्भ भारतीय कौटुंबिक रचनांमधील विविधता अधोरेखित करतो, विशेषतः बहुपतित्व पद्धती, जी लोकसंख्याशास्त्रीय आणि पर्यावरणीय दबावांनुसार समुदाय-विशिष्ट अनुकूलनाचे उदाहरण आहे, आणि यावर जोर देते की कौटुंबिक रचना सामाजिक-आर्थिक घटकांशी खोलवर जोडलेली आहे.

शहरीकरण, व्यक्तिवाद आणि बदलत्या मूल्य-मानकांमुळे प्रेरित होऊन, पारंपरिक संयुक्त कुटुंबांकडून विभक्त कुटुंबांकडे झालेले संक्रमण, कौटुंबिक गतिशीलता, अधिकार रचना आणि

काळजी घेण्याच्या भूमिकांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन दर्शवते, ज्याला सामोरे जाण्यासाठी कौटुंबिक न्यायालयीन प्रणालीला सतत जुळवून घ्यावे लागते. १९६१ मध्ये कौटुंबिक न्यायालयांची स्थापना ही विशेष कायदेशीर न्यायनिवाड्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण बदल ठरली, ज्याचा उद्देश मुलांच्या कल्याणाला प्राधान्य देणे आणि कौटुंबिक हितांचे रक्षण करणे हा होता.

संदर्भ सूची:-

१. कुटुंब न्यायालय अधिनियम, १९८४, भारत सरकार, विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, १९८४
२. भारतीय कुटुंब कायदा(Family Law-I), प्रा. कुसुम, लेक्सिसनेक्सस, २०२२
३. भारतीय कुटुंब कायदा (Family Law-II), पूनम प्रधान सक्सेना, लेक्सिसनेक्सस, २०१९
४. भारतातील कुटुंब व्यवस्था आणि समाज, डॉ. एम. एन. श्रीनिवास, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००२
५. भारतीय समाजरचना, राम आहुजा, रावत पब्लिकेशन्स, २०१४
६. समाजशास्त्राचे तत्त्वज्ञान, डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव, ओरिएंट ब्लॅकस्वान, २०१०
७. भारतीय समाज आणि स्त्री प्रश्न, डॉ. नीरा देसाई, पॉप्युलर प्रकाशन, २००८
८. समाजशास्त्र: मूलभूत संकल्पना, अँथनी गिडन्स (मराठी अनुवाद), साज पब्लिकेशन, २०१५

**नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथनांतील स्त्री-अस्मिता, वेदना आणि प्रतिकार :
निवडक आत्मकथनांच्या संदर्भात**

क्रांतीलाल सुरेश पटले

संशोधक

प्रा. डॉ. चैनलाल सोमाजी राणे

मराठी विभाग, जगत कला, वाणिज्य व इंदिरा ह. पटेल विज्ञान महाविद्यालय, गोरेगाव, जि. गोंदिया

सारांश

नव्वदोत्तर कालखंडात मराठी स्त्री आत्मकथनांनी आशय, अभिव्यक्ती आणि अनुभवविश्व या तिन्ही स्तरांवर नवे वळण घेतले. या काळातील स्त्री आत्मकथनांत स्त्रीच्या वैयक्तिक जीवनातील वेदना, सामाजिक अवमान, कौटुंबिक घुसमट, लैंगिक शोषण, आर्थिक परावलंबित्व, आजारपण, मानसिक ताण आणि अस्तित्वसंघर्ष यांचे प्रभावी चित्रण आढळते. हे लेखन केवळ व्यक्तिगत दुःखकथन राहत नाही तर ते स्त्रीच्या 'स्व' चा शोध, अस्मितेची जाणीव आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेविरुद्धच्या प्रतिकाराचे दस्तऐवजीकरण बनते. प्रस्तुत संशोधन निबंधात नव्वदोत्तर कालखंडातील निवडक मराठी स्त्री आत्मकथनांच्या आधारे स्त्री-अस्मिता, वेदना आणि प्रतिकार या त्रिसूत्रीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी सूर्य गिळणारी मी, हिरकणीचं बिऱ्हाड, चाकाची खुर्ची, भोगिले दुःख जे मी, अनंत माझी ध्येयासक्ती, बारबाला, उभी राहिलेच!, मी फसले, तुम्ही?, तिच्या जगण्याची गोष्ट आणि आकाश कवेत घेताना या प्रतिनिधिक आत्मकथनांचा विचार करण्यात आला आहे. या आत्मकथनांमधून स्त्रीच्या जीवनातील दुःखद वास्तव समोर येते; परंतु त्याच वेळी आत्मभान, जिद्द, संघर्षशीलता आणि पुनर्निर्मितीची अंतःशक्तीही प्रकट होते. त्यामुळे नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथन हे केवळ साहित्यप्रकार न राहता स्त्रीजीवनाचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक दस्तऐवज म्हणून समोर येते.

बीजशब्द : नव्वदोत्तर कालखंड, मराठी स्त्री आत्मकथन, स्त्री-अस्मिता, वेदना, प्रतिकार, सामाजिक वास्तव

प्रस्तावना

मराठी साहित्यात आत्मकथन हा प्रकार व्यक्तीच्या जगलेल्या जीवनाला, स्मृतींना आणि अनुभूतींना भाषिक रूप देणारा एक महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रकार मानला जातो. आत्मकथनात लेखक

स्वतःच्या आयुष्यातील घटना, संघर्ष, भावविश्व, सामाजिक अनुभव, आत्मभान आणि मूल्यनिवडी यांचे कथन करतो. परंतु स्त्री आत्मकथनांच्या संदर्भात हा प्रकार अधिक बहुआयामी ठरतो. कारण स्त्रीचे जीवन हे केवळ व्यक्तिगत अनुभवांचे क्षेत्र नसून ते समाजरचना, संस्कृती, कुटुंबसंस्था, लैंगिक सत्ता, धार्मिक संकेत आणि रूढ मूल्यव्यवस्था यांच्या दबावाखाली घडत असते. त्यामुळे स्त्री जेव्हा स्वतःच्या आयुष्याबद्दल लिहिते, तेव्हा ती केवळ 'माझी गोष्ट' सांगत नाही; ती एका संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेचा चेहराही उघडा करते.

१९९० नंतरचा काळ मराठी स्त्री लेखनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जागतिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा विस्तार, माध्यमक्रांती, स्त्रीवादी विचारांचा प्रभाव आणि हक्कजाणीवेची वाढ यामुळे स्त्री-अनुभवांच्या अभिव्यक्तीस नवे मार्ग खुले झाले. या पार्श्वभूमीवर स्त्री आत्मकथनांनी अधिक बेधडक, प्रामाणिक आणि विश्लेषणक्षम रूप धारण केले. स्त्रीने आपल्या आयुष्यातील दडपणूक, उपेक्षा, वेदना, अपमान, शोषण आणि आत्मसंघर्ष यांना थेट शब्द दिले. म्हणून नव्वदोत्तर स्त्री आत्मकथनांकडे केवळ साहित्यिक रूप म्हणून नव्हे, तर सामाजिक साक्ष म्हणूनही पाहणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथनांमधील स्त्री-अस्मिता, वेदना आणि प्रतिकार या त्रिसूत्रीचा अभ्यास निवडक आत्मकथनांच्या संदर्भात करण्यात येत आहे.

स्त्री आत्मकथन : संकल्पना आणि स्वरूप

आत्मकथन म्हणजे स्वतःच्या जीवनाचा स्वतः केलेला लेखाजोखा आहे. मात्र स्त्री आत्मकथन या प्रकाराला स्वतंत्र आशयगर्भता आहे. कारण स्त्रीचा अनुभव हा वैयक्तिक असला तरी त्याला सामाजिक संदर्भाची घट्ट जोड असते. स्त्रीच्या जीवनातील घर, संसार, लग्न, मातृत्व, श्रम, अपमान, शरीर, लैंगिकता, परावलंबित्व, शिक्षण, आजार आणि संघर्ष या गोष्टी केवळ वैयक्तिक मर्यादित राहत नाहीत; त्या सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्थेच्या चौकटीत अर्थपूर्ण बनतात. म्हणून स्त्री आत्मकथन हे वैयक्तिकतेतून सामूहिकतेकडे जाणारे लेखन आहे.

स्त्री आत्मकथनाची काही ठळक वैशिष्ट्ये दिसतात. त्यातील पहिले वैशिष्ट्य म्हणजे अनुभवसत्य. स्त्री आत्मकथन कल्पनारंजनावर आधारलेले नसून जिवंत अनुभवांवर उभे असते. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे स्व-अन्वेषण. स्त्री या लेखनातून स्वतःचा शोध घेते, स्वतःच्या जखमा समजून घेते आणि स्वतःचे अस्तित्व नव्याने परिभाषित करते. तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे मौनभंग. समाज ज्या अनुभवांवर स्त्रीला बोलू देत नाही, त्यांनाच आत्मकथन आवाज देते. चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रतिकार.

हे प्रतिकाराचे स्वर कधी मूक, कधी प्रश्नार्थक, कधी विद्रोही तर कधी जगण्याच्या जिद्दीच्या रूपात व्यक्त होतात. म्हणून स्त्री आत्मकथन हा केवळ आत्मवृत्ताचा प्रकार नसून स्त्रीच्या ऐतिहासिक, सामाजिक आणि मानसिक अस्तित्वाचा दस्तऐवज आहे.

नव्वदोत्तर कालखंडाची पार्श्वभूमी

नव्वदोत्तर काळात समाजातील बदलांची गती वाढली. स्त्री शिक्षणाचा विस्तार, रोजगाराच्या संधी, सामाजिक चळवळी, कायदेशीर हक्कांविषयी जागरूकता आणि माध्यमांच्या उपलब्धतेमुळे स्त्रीच्या अनुभवविश्वाला नवे भाषिक आणि वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले. परंतु या बदलांबरोबरच स्त्रीसमस्यांचे नवे आयामही निर्माण झाले. पारंपरिक पितृसत्ताकता टिकून होतीच पण त्यासोबत बाजारकेंद्रिततेने स्त्रीदेहाचे वस्तूकरण, भावनिक एकटेपणा, नातेसंबंधांतील अस्थिरता आणि नव्या स्वरूपातील शोषणही वाढवले. अशा संधिकालीन स्थितीत स्त्री आत्मकथनांनी अनुभवविश्वाची नवी रूपे नोंदवली.

नव्वदोत्तर स्त्री आत्मकथनांतील दुय्यमत्वाची जाणीव, शोषणविरोधी अभिव्यक्ती आणि स्त्रीमनाचा शोध या घटकांवर विशेष भर आहे. प्रस्तुत निबंधाचा गाभाही हाच आहे. या आत्मकथनांत स्त्रीचे जीवन हे नियतीवादी शोककथन म्हणून मांडलेले नसून त्यामागील सामाजिक शक्तिसंबंध उघडे केलेले दिसतात. त्यामुळे हे लेखन वैयक्तिक वेदनेच्या पलीकडे जाऊन चिकित्सक सामाजिक लेखन बनते.

निवडक आत्मकथनांतील स्त्री-अस्मिता

अरुणा सबाणे यांच्या सूर्य गिळणारी मी या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता ही अत्यंत खंबीर, क्रियाशील आणि जीवनाभिमुख रूपात दिसते. जीवनात आलेल्या वैयक्तिक संकटांनंतरही लेखिका कोसळून न जाता स्वतःला पुन्हा उभी करते. येथे स्त्री-अस्मिता ही दीनवाणेपणात नाही, तर संकटाशी दोन हात करणाऱ्या जिद्दीमध्ये आहे. या आत्मकथनात लेखिका स्वतःचे दुःख केवळ वैयक्तिक शोकांतिका म्हणून मांडत नाही; ती त्याला सामाजिक अर्थ देते. जीवनातील वेदना, हानी, मानसिक ताण आणि अस्तित्वावरील आघात अनुभवूनही स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडवत राहणे, सामाजिक कार्यात सक्रिय राहणे आणि स्वतःचा स्वतंत्र विचार टिकवणे यातून तिची अस्मिता प्रकर्षाने जाणवते. येथे स्त्री ही ‘सहन करणारी’ नाही तर ती ‘संकट पचवून प्रकाश निर्माण करणारी’ आहे.

सुनिता अरळीकर यांच्या हिरकणीचं बिर्हाड मध्ये स्त्री-अस्मिता ही प्रतिकूल सामाजिक, आर्थिक आणि कौटुंबिक परिस्थितींमध्ये घडताना दिसते. लेखिकेच्या जीवनातील संघर्ष हे फक्त बाह्य

परिस्थितीशी संबंधित नसून, स्त्री म्हणून तिला दिल्या गेलेल्या दुय्यम स्थानाविरुद्धची झुंजही आहेत. या आत्मकथनातील स्त्री-अस्मिता घरगुती क्लेश, सामाजिक अडथळे, जात, वर्ग आणि स्त्रीत्व यांच्याशी संबंधित वास्तवात आकार घेते. लेखिका प्रतिकूल परिस्थितीत जगत असली तरी ती तुटत नाही. जीवनातील कष्ट, नात्यांतील ताण, सामाजिक दबाव आणि संघर्ष यांच्या छायेतही ती स्वतःची वैचारिक भूमिका तयार करते. त्यामुळे तिची अस्मिता ही फक्त आत्मसंरक्षण नाही; ती सामाजिक जाणीवेची अस्मिता आहे.

वैशाली हळदणकर यांच्या बारबाला या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता अत्यंत वेदनादायक, पण तितकीच विद्रोही रूपात दिसते. स्त्रीदेहाचे वस्तुकरण, लैंगिक शोषण, हिंसा आणि पुरुषी भोगवादी वृत्तीच्या पार्श्वभूमीवर ही अस्मिता उभी राहते. येथे स्त्रीची अस्मिता तिच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत नसून, तिच्या अनुभवांना आवाज देण्याच्या धाडसात आहे. समाज बारबालेला कलंकित नजरेने पाहतो; परंतु आत्मकथनातून लेखिका स्वतःची मानवी ओळख परत मिळवते. ती स्वतःच्या अनुभवांबद्दल बोलते, आपल्या जखमांवर स्वतः साक्ष देते आणि समाजाच्या दुटप्पी नैतिकतेला उघडे पाडते. हे बोलणेच तिच्या अस्मितेचे प्रखर रूप आहे. तिला भोगवस्तू बनवणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध तिचे लेखन हे विद्रोहाचे आणि आत्मसन्मानाचे कृत्य ठरते.

वैशाली परदेशी-नाईक यांच्या उभी राहिलेच ! या आत्मकथनात शीर्षकातच स्त्री-अस्मितेचा आशय दडलेला आहे. स्त्रीच्या आयुष्यात संकटे, अपमान, फसवणूक, क्लेश आणि सामाजिक कलंक असू शकतात; परंतु त्या सर्वानंतरही ती पुन्हा उभी राहते, हे या आत्मकथनाचे केंद्र आहे. येथील स्त्री-अस्मिता ही जखमी झालेल्या, पण न हार मानणाऱ्या स्त्रीची अस्मिता आहे. तिचे ‘उभे राहणे’ हा केवळ वैयक्तिक विजय नाही; तो स्त्रीच्या जगण्याच्या हक्काची घोषणा आहे. समाजाने तिला गप्प बसवण्याचा, दुय्यम ठरवण्याचा किंवा संपवण्याचा प्रयत्न केला तरी ती स्वतःला पुन्हा घडवते. ही पुनर्निर्मितीच स्त्री-अस्मितेचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे.

वैशाली शिंदे यांच्या मी फसले, तुम्ही ? या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता ही प्रश्नांच्या स्वरूपात व्यक्त होते. या शीर्षकातच स्त्रीच्या अदृश्यीकरणाविरुद्धचा आक्षेप आहे. समाज स्त्रीच्या श्रमांना, वेदनांना, भावना आणि अस्तित्वाला किती सहज दुर्लक्षित करतो, याकडे हे आत्मकथन लक्ष वेधते. येथे स्त्री-अस्मिता ही स्वतःच्या ‘मी’ ची जाणीव आहे. स्त्री स्वतःला विचारते आणि समाजालाही विचारते की, माझे अस्तित्व नाकारून तुम्ही स्वतः कसे पूर्ण राहू शकता ? हा प्रश्न अस्तित्ववादीही आहे आणि सामाजिकही आहे. या आत्मकथनातील स्त्री स्वतःला गौण मानत नाही. उलट ती स्वतःचे

केंद्रस्थान सिद्ध करते. म्हणून या आत्मकथनातील अस्मिता ही बंडाची, स्वाभिमानाची आणि प्रश्नकर्त्या स्त्रीची अस्मिता आहे.

डॉ. शुभदा मुंजे यांच्या भोगिले दुःख जे मी या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता ही आयुष्यभर भोगलेल्या वेदनांमधून, उपेक्षेमधून आणि अन्यायातून जागी होते. या आत्मकथनात स्त्री दीर्घकाळ सहन करते, पण त्या सहनशीलतेतूनच तिला आपल्या दुःखाचा अर्थ कळतो आणि स्वतःच्या मानवी मूल्याची जाणीव होते. येथील अस्मिता सुरुवातीला मूक स्वरूपात आहे व ती स्पष्ट घोषणेत दिसत नाही. पण जीवनातील अनुभव जसजसे शब्दात येतात, तसतशी तिची अस्मिता उलगडत जाते. स्वतःच्या भोगलेल्या दुःखाला लेखिका शब्द देताच ती केवळ पीडित राहत नाही; ती अनुभवांची साक्षीदार आणि कथनकर्ती बनते. या रूपांतरातच तिची स्त्री-अस्मिता दडलेली आहे.

नसीमा हरजूक यांच्या चाकाची खुर्ची या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता अपंगत्वाच्या संदर्भात व्यक्त होते. येथे स्त्रीला केवळ स्त्री म्हणूनच नव्हे, तर अपंग व्यक्ती म्हणूनही समाजाच्या दृष्टीकोनाला सामोरे जावे लागते. म्हणून या आत्मकथनातील अस्मिता दुहेरी संघर्षातून घडलेली आहे. शारीरिक मर्यादा असल्या तरी लेखिका मानसिकदृष्ट्या सबल आहे. ती स्वतःच्या आयुष्याकडे दयेने पाहत नाही, तर आत्मसन्मानाने आणि कार्यशीलतेने पाहते. अपंगत्वाला नियती समजून निष्क्रिय बसण्याऐवजी ती स्वतःसाठी आणि इतरांसाठी काम करते. त्यामुळे या आत्मकथनातील स्त्री-अस्मिता ही स्वाभिमान, कार्यशीलता, प्रेरणा आणि सामाजिक बांधिलकी यांची सांगड घालणारी आहे.

सुमेधा महाजन यांच्या अनंत माझी ध्येयासक्ती या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता ध्येयवादी जीवनदृष्टीतून व्यक्त होते. गंभीर आजार, वेदना किंवा प्रतिकूल परिस्थिती असूनही लेखिका जीवनाला सकारात्मकतेने सामोरी जाते. तिच्या व्यक्तिमत्त्वात दुर्दम्य इच्छाशक्ती आणि ध्येयाभिमुखता आहे. येथे स्त्री-अस्मिता ही “मी सक्षम आहे”, “मी जगू शकते”, “मी लढू शकते” या आत्मविश्वासातून व्यक्त होते. स्त्रीला समाज अनेकदा शारीरिक, भावनिक किंवा सामाजिक मर्यादांत बांधतो; परंतु लेखिका या चौकटी मोडून स्वतःच्या ध्यासाला केंद्रस्थानी ठेवते. त्यामुळे ही अस्मिता प्रेरणादायी आणि उन्नायक स्वरूपाची आहे.

प्राची तावडे यांच्या तिच्या जगण्याची गोष्ट या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता जगण्यासाठी चाललेल्या संघर्षातून उलगडते. प्रेमविवाह, कौटुंबिक ताण, पतीचा आजार, सामाजिक संकटे आणि आधारहीनतेच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रीचे अस्तित्व सतत हलते; पण ते कोसळत नाही. या आत्मकथनातील स्त्रीची अस्मिता ही तिच्या जगण्याच्या हट्टात आहे. ती परिस्थितीसमोर हार मानत नाही. तिच्या

आयुष्यात दुःख आणि प्रतिकूलता असली तरी ती स्वतःचा मार्ग शोधते. ती फक्त कुणाची पत्नी, बळी किंवा दयनीय व्यक्ती राहत नाही; ती स्वतःच्या जगण्याची केंद्रबिंदू बनते. म्हणून हे आत्मकथन स्त्री-अस्मितेचे अत्यंत मानवी आणि हृदयस्पर्शी रूप दाखवते.

मानसी कुलकर्णी यांच्या आकाश कवेत घेताना या आत्मकथनात स्त्री-अस्मिता गंभीर आजार, उपचार, वेदना आणि आशा यांच्या गुंत्यातून व्यक्त होते. जीवन-मृत्यूच्या सीमारेषेवर उभे राहूनही स्त्री हार मानत नाही. येथे तिची अस्मिता शांत, संयमी, पण अत्यंत सामर्थ्यवान रूपात दिसते. या आत्मकथनातील स्त्री स्वतःच्या वेदनेत अडकून राहत नाही; ती त्या अनुभवाला व्यापक जीवनार्थ देते. वेदना असूनही जीवनाला कवेत घेण्याची वृत्ती, आजाराला तोंड देण्याचे धैर्य, मानसिक समतोल आणि न ढळणारी जिजीविषा या सर्वांमधून स्त्रीचे आत्मभान अधिक परिपक्व होते. म्हणून या आत्मकथनातील अस्मिता ही अंतर्मुख, प्रगल्भ आणि जीवननिष्ठ आहे.

वेदना, शोषण आणि सामाजिक वास्तव

स्त्री आत्मकथनांतील वेदना ही केवळ अंतर्मनातील व्यथा नाही; ती समाजातील अन्यायाच्या संरचनांची सूचक आहे. कौटुंबिक दडपशाही, लैंगिक हिंसा, आर्थिक परावलंबित्व, सामाजिक कलंक, असुरक्षितता, भावनिक उपेक्षा आणि आजारांभोवतीचे भय या विविध रूपांत स्त्रीच्या वेदना व्यक्त होतात. प्रस्तुत निवडक आत्मकथनांत वेदनेच्या या अनेक स्तरांचे चित्रण दिसते.

निवडक दहा आत्मकथनांचा एकत्रित विचार केला असता स्त्रीजीवनातील वेदना, शोषण आणि सामाजिक वास्तव हे तीन घटक अत्यंत प्रभावीपणे समोर येतात. या आत्मकथनांतील वेदना ही केवळ वैयक्तिक दुःखकथा नसून पुरुषप्रधान समाजरचना, रूढी-परंपरांचे दडपण, आर्थिक परावलंबित्व, लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक उपेक्षा, आजारपण, अपंगत्व, सामाजिक कलंक आणि भावनिक असुरक्षितता यांमधून घडलेली आहे. बारबाला मध्ये स्त्रीदेहाचे वस्तूकरण आणि लैंगिक शोषण, उभी राहिलेच !, मी फसले, तुम्ही ? आणि भोगिले दुःख जे मी मध्ये मानसिक, सामाजिक व कौटुंबिक पातळीवरील दडपणूक स्पष्ट होते. चाकाची खुर्ची मध्ये अपंगत्वाशी निगडित संघर्ष, अनंत माझी ध्येयासक्ती आणि आकाश कवेत घेताना मध्ये गंभीर आजार, वेदना आणि जीवनाशी झुंज दिसते. सूर्य गिळणारी मी, हिरकणीचं बिर्हाड आणि तिच्या जगण्याची गोष्ट यांत वैयक्तिक आघात, सामाजिक अडचणी आणि अस्तित्व टिकवण्याचा संघर्ष प्रकर्षाने व्यक्त होतो. त्यामुळे ही आत्मकथने केवळ व्यक्तिगत निवेदन न राहता स्त्रीवरील अन्याय, समाजाची असंवेदनशीलता आणि तिच्या जगण्याच्या कठोर वास्तवाचे दस्तऐवजीकरण करणारी महत्त्वपूर्ण साहित्यकृती ठरतात.

वेदनेतून प्रतिकाराची उभारणी

निवडक स्त्री आत्मकथनांचा विचार केला असता असे दिसते की, या लेखनातील वेदना केवळ दुःख व्यक्त करण्यापुरती मर्यादित राहत नाही; उलट ती प्रतिकाराची जाणीव जागवते. स्त्रीच्या आयुष्यातील अपमान, शोषण, उपेक्षा, लैंगिक अत्याचार, कौटुंबिक दडपशाही, आजारपण, अपंगत्व आणि सामाजिक कलंक हे अनुभव तिला खचवतात; परंतु त्याच वेळी हे अनुभव तिच्यात आत्मभान, प्रश्न विचारण्याची वृत्ती आणि अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची ताकद निर्माण करतात. म्हणून या आत्मकथनांतील वेदना ही निष्क्रिय न राहता सक्रिय जाणीवेत रूपांतरित होते.

बारबाला मध्ये स्त्रीदेहावर झालेल्या अन्यायाविरुद्ध लेखन हीच प्रतिकाराची कृती ठरते. उभी राहिलेच ! मध्ये संकटांनंतर पुन्हा उभे राहण्याची जिद्द प्रतिकाराचे रूप धारण करते. मी फसले, तुम्ही ? मध्ये स्त्री स्वतःच्या अस्तित्वाचा प्रश्न उपस्थित करून समाजाच्या दुटप्पी वृत्तीला आव्हान देते. भोगिले दुःख जे मी मध्ये सहनशीलतेतून जागी झालेली जाणीव प्रतिकाराचा पाया बनते. चाकाची खुर्ची मध्ये अपंगत्वाला मर्यादा न मानता स्वाभिमानाने जगणे हा प्रतिकाराचा वेगळा अर्थ उलगडतो.

याचप्रमाणे अनंत माझी ध्येयासक्ती आणि आकाश कवेत घेताना या आत्मकथनांत आजाराशी झुंज देत जगण्याला होकार देणे, हा प्रतिकाराचा अंतर्मुख आणि प्रेरणादायी स्वर आहे. सूर्य गिळणारी मी, हिरकणीचं बिर्हाड आणि तिच्या जगण्याची गोष्ट यांतही जीवनातील कठीण प्रसंगांना न शरण जाता स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्याची धडपड दिसते. अशा प्रकारे या आत्मकथनांत वेदना ही केवळ जखम नसून परिवर्तनाची ऊर्जा ठरते. ती स्त्रीला मौनातून अभिव्यक्तीकडे, सहनशीलतेतून जाणीवेकडे आणि जाणीवेपासून प्रतिकाराकडे घेऊन जाते. त्यामुळे स्त्री आत्मकथनांतील प्रतिकार हा विद्रोह, आत्मसन्मान, जिद्द आणि पुनर्निर्मिती यांचा एकत्रित आविष्कार मानावा लागतो.

अभिव्यक्ती आणि वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये

निवडक स्त्री आत्मकथनांची शैली सरळ, बोलकी, अनुभवप्रधान आणि प्रभावी आहे. या आत्मकथनांत कृत्रिम अलंकारिकतेपेक्षा जीवनसत्याला अधिक महत्त्व आहे. भाषा सहज असून ती भावनिक आणि आशयसंपन्न आहे. प्रसंगचित्रण, संवाद, आत्मसंवाद, बोलीचा स्पर्श आणि अनुभवाच्या निकटतेतून निर्माण होणारी आवेगपूर्ण अभिव्यक्ती ही या लेखनाची ताकद आहे. त्यात निवेदनशैली, संवादचित्रण, व्यक्तिदर्शन, बोलीभाषा, म्हणी-वाक्प्रचार, प्रसंगवर्णन आणि प्रतिमावापर या अंगांचा विचार केलेला आहे. प्रस्तुत निवडक आत्मकथनांमध्येही या घटकांचे विविध स्तर दिसतात. काही ठिकाणी भाषेत कडवटपणा आहे, काही ठिकाणी दाहक आर्तता, काही ठिकाणी

स्वाभिमानाचा स्वर, तर काही ठिकाणी आशावादी शांतता आहे. त्यामुळे या आत्मकथनांचे साहित्यिक मूल्य केवळ त्यांच्या आशयातून नव्हे, तर त्यांच्या प्रभावी अभिव्यक्तीतूनही सिद्ध होते.

निष्कर्ष

नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथने ही स्त्रीजीवनाच्या बहुआयामी वास्तवाचे साक्षीदार असलेली एक महत्त्वपूर्ण साहित्यपरंपरा आहे. या आत्मकथनांमधून स्त्री-अस्मिता, वेदना आणि प्रतिकार यांचा घनिष्ठ परस्परसंबंध स्पष्ट होतो. स्त्रीचे दुःख हे केवळ व्यक्तिगत नाही; ते सामाजिक विषमता, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची दडपणूक आणि स्त्रीविरोधी मानसिकतेचा परिणाम आहे. परंतु या आत्मकथनांतील स्त्री फक्त शोषित प्रतिमा म्हणून राहत नाही. ती स्वतःच्या अनुभवांना अर्थ देते, स्वतःच्या 'मी'चा शोध घेते आणि प्रतिकाराच्या अनेक वाटा उघडते.

या आत्मकथनांच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की नव्वदोत्तर स्त्री आत्मकथनांतील 'मी' हा सहनशील असला तरी निष्क्रिय नाही तसेच तो जखमी असला तरी पराभूत नाही. तो प्रश्न विचारतो, जगतो, लढतो आणि स्वतःच्या अस्तित्वाला साहित्यिक व सामाजिक वैधता मिळवून देतो. म्हणून नव्वदोत्तर मराठी स्त्री आत्मकथनांचा अभ्यास हा साहित्यिक, सामाजिक आणि स्त्रीवादी दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. प्रस्तुत निबंध त्या दिशेने एक चिकित्सक प्रयत्न आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- 1) जोशी, अ. म. (२०००). चरित्र आणि आत्मचरित्र. मौज प्रकाशन गृह, पुणे.
- 2) भालेराव, विमल. (१९८६). आधुनिक मराठी वाङ्मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे एक अभ्यास . भा. ल. कुलकर्णी साहित्य प्रसार केंद्र सीताबर्डी, नागपूर १२.
- 3) आपटे डॉ. प्रज्ञा, पांडे आशा (२०२४), निवडक वैदर्भीय लेखिकांचे साहित्य (सन १९७० ते २०२४), लोकव्रत प्रकाशन, पुणे.
- 4) यादव, आनंद. (१९९५). आधुनिक मराठी वाङ्मयातील आत्मकथन. मौज प्रकाशन गृह, पुणे.
- 5) वष्ट, जयंत. (२००९), मराठी चरित्र : रूप आणि इतिहास. पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- 6) हस्तक उषा. (२००६), मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन. स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस : क्र. ५१६, पुणे.
- 7) हळदणकर, वैशाली. (२००७). बारबाला. पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- 8) मुंजे, शुभदा. (२०१४). भोगिले दुःख जे मी. लाखे प्रकाशन, नागपूर
- 9) शिंदे, वैशाली. (२००९). मी फसले, तुम्ही ? पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

-
- 10) परदेशी-नाईक, वैशाली. (२००८). उभी राहिलेच ! मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
 - 11) सबाणे, अरुणा. (२०१०). सूर्य मावळणारी मी. लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई.
 - 12) हरजूक, नसीमा. (२००६). चाकाची खुर्ची. लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
 - 13) महाजन, सुमेधा. (२०१२). अनंत माझी ध्येयासक्ती. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
 - 14) तावडे, प्राची. (२०११). तिच्या जगण्याची गोष्ट. राजहंस प्रकाशन, पुणे.
 - 15) कुलकर्णी, मानसी. (२०१३). आकाश कवेत घेताना. पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

बंजारा जमातीतील सामाजिक चळवळीचा इतिहास: एक अभ्यास**ताराचंद एम. चव्हाण****संशोधक****डॉ. शरद आर. डवरे****मार्गदर्शक, तायवाडे महाविद्यालय, महादूला - कोराडी****सारांश(Abtract):**

भारताच्या इतिहासात सामाजिक चळवळींना अनन्य साधारण महत्त्व आहे. सामाजिक चळवळीचे मूळ प्रबोधन युगामध्ये दडलेले आहे. प्रबोधन युगाची सुरुवात युरोप खंडामध्ये चौदाव्या - पंधराव्या शतकात झाली. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, बुद्धीप्रमाण्यवाद, चिकित्सकवृत्ती यामुळे माणसाच्या बुद्धीला, प्रतिभेला आणि एकूणच जीवन जगण्याच्या पद्धतीला दिशा मिळाली. ॲरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रामुळे योग्य विचार करण्याची आणि सत्य निष्कर्ष मांडण्याची शास्त्रीय दिशा त्या काळात मिळाली. पारलौकिक आणि लौकिक जीवनाचा अन्वयार्थ या काळातील विचारवंतांनी मानवतावादाचा पुरस्कार केला. त्यातून सामाजिक चळवळींचा उदय झाला. भारतात प्रबोधनाची सुरुवात अठराव्या - एकोणिसाव्या शतकापासून झाली. राजा राम मोहन रॉय यांनी धार्मिक आणि सामाजिक जीवनातील दोष दूर करण्यासाठी निरोगी असा समाज निर्माण व्हावा यासाठी सामाजिक चळवळ उभी केली. [१] इसवी सन १८२८ मध्ये ब्राह्मो समाज स्थापन केला. शिक्षणामुळे भारतीय समाज अंधश्रद्धेच्या शृंखलातून मुक्त होईल असा त्यांना विश्वास होता. जातीवाद भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे आणि तो पुसून काढला पाहिजे स्त्रियांची दुःखातून मुक्ती केली पाहिजे. विधवा विवाहाला उत्तेजन दिले पाहिजे, सती प्रथा, बहुपत्नी प्रथा बंद झाली पाहिजे. यासाठी अखंड आयुष्यभर त्यांनी कार्य केले. त्यानंतर देवेंद्रनाथ टागोर केशवचंद्र सेन यांनी त्यांचे कार्य पुढे चालविले. महाराष्ट्रामध्ये १८६७ मध्ये केशवचंद्रसेनांच्या प्रोत्साहनाने डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर आणि महादेव गोविंद रानडे यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. जातीवाद नष्ट झाला पाहिजे यासाठी सहभोजन आयोजित केले. आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन दिले. स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले. बालविवाहाला विरोध करून विधवा पुनर्विवाहाचे पुरस्कार केले. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज याच धर्तीवर आर्य समाजाने देखील सामाजिक कार्यात फार मोठे योगदान दिले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला. मूर्ती पूजा अमान्य केली. जातिबंधने, पडदा पद्धती, बालविवाह

पद्धती, समुद्र पर्यटन निषिद्ध मानने या सगळ्या रुढी व भ्रामक कल्पनाविरुद्ध त्यांनी प्रभावी प्रचार व प्रसार केला. शिवाय हिंदू धर्म सोडून इतर धर्माचा स्वीकार करणाऱ्यांना पुन्हा शुद्धीकरण करून हिंदू धर्मांमध्ये मिसळून घेऊन त्यांच्या उन्नती करिता स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी कार्य केले. प्रारंभीच्या काळात धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा या एकच मानल्या जात होत्या. महाराष्ट्रात सामाजिक चळवळ खऱ्या अर्थाने सत्यशोधक समाजाने निर्माण केली. महात्मा जोतिराव फुले यांनी अब्राहमणी सामाजिक चळवळीतून समाजाला जागृत केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून समाजात स्वाभिमान निर्माण केला.

अठराव्या शतकात भारतात प्रबोधनाची सुरुवात झाली त्यातून सामाजिक व धार्मिक चळवळी उदयास आल्या. या कालखंडात बंगारा समाज हा दऱ्याखोऱ्यामध्ये भटकंती करत होता. मध्ययुगीन कालखंडात बैलांच्या पाठीवर सामानाची ने-आन करून दळणवळणाच्या क्षेत्रात वणिक असणारा समाज अस्थायी स्वरूपाचे जीवन जगत होता. आधुनिकीकरणाची पहिली झळ बंगारा समाजाला ब्रिटिशांच्या काळात व्यापार बंद पडल्यामुळे सोसावी लागली. दळणवळणाच्या क्षेत्रात रेल्वे आणि इतर वाहतूक साधनांचा शोध लागल्यामुळे परंपरागत बंगारा समाजाचा लदेनीकालीन व्यापार बंद पडला. या काळात बंगारा जमातीला अनेक हालअपेष्टा सहन करावे लागले. ब्रिटिशांचे 1871 चे क्रिमिनल ट्राईब ऍक्ट सारखे जुलमी कायदे आणि गावबंदी अशा अवस्थेत बंगारा समाज सापडलेला होता.

भारतातील सामाजिक चळवळी समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अत्यंत प्रभावी ठरत होत्या. तर दुसऱ्या बाजूने बंगारा जमात या सामाजिक चळवळी पासून कोसो मैल दूर होता. १८ व्या १९ व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळीपासून ते आधुनिक पर्यावरणीय चळवळी, स्त्रीमुक्ती चळवळी, दलित-वंचित आणि मानवाधिकार चळवळी अशा भारतातील विविध आंदोलनांनी सामाजिक जीवनात अमुलाग्र स्थित्यंतरे घडवून आणलेली आहेत. बंगारा जमातीमध्ये संतश्रेष्ठ सेवालाल महाराजांपासून तर महानायक वसंतराव नायकांपर्यंत सामाजिक आणि धार्मिक चळवळी उदयास आल्या. बंगारा सेवा संघापासून गोर सिकवाडी, अखिल भारतीय तांडा सुधार समिती, राष्ट्रीय बंगारा परिषद, महाराष्ट्र बंगारा समाज कर्मचारी संघटनापर्यंत आजही विविध सामाजिक चळवळी बंगारा समाजात बहुआयामी परिवर्तनाचे कार्य करताना दिसून येतात.

या लेखात बंगारा समाजातील सामाजिक चळवळीचा इतिहासाचा थोडक्यात अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

कीवर्ड्स(बीज शब्द):

प्रबोधनयुग, मानवतावाद पारलौकिक, ब्राह्मोसमाज,प्रार्थना समाज,आर्य समाज,एकेश्वरवाद, सत्यशोधक समाज, लंदेनी, 1871 चा क्रिमिनल ट्राईब अॅक्ट,बंजारा सेवा संघ, गोर सिकवाडी, तांडा, गोर, तांडा सुधार समिती. राष्ट्रीय बंजारा परिषद,

प्रस्तावना:

भारतातील सामाजिक संरचना ही विविध जाती-जमाती संस्कृती,प्रथा- परंपरा आणि जीवनपद्धतींच्या मिश्रणातून तयार झालेली आहे. आदिवासी व भटक्या जमातीमध्ये बंजारा जमातीचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.बंजारा हा एक गौरवशाली सांस्कृतिक व ऐतिहासिक परंपरा असलेला समाज असून या समाजाची स्वतंत्र ओळख आहे.

' सामाजिक व सांस्कृतिक समतेची पताका' या लेखात कवी सुरेश राठोड म्हणतात

" जिस देश मे सिंधू बहती है,

उस जगह की मिट्टी कहती है |

सिंधू घाटी बंजारा की बस्ती है,

चीख-चीख कर कहती है || [२]

बंजारा समाज हा पूर्वी व्यापार करणारा समाज होता आणि व्यापारासाठी कायमच स्थलांतर करणारा समाज होता. कालांतराने दळणवळणाच्या साधनात झालेल्या बदलांमुळे या समाजाचा व्यापार बुडाला त्यामुळे हा समाज शेतीकडे वळला,शेतमजुरीकडे वळला, मिळेल ते काम करू लागला. ऊसतोड कामगार,शहरांमध्ये इमारतीचे बांधकामावर मजुर म्हणून काम करू लागला. या कामासाठी कमीत कमी त्याला सहा महिने गावाबाहेर रहावे लागे. त्यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणावर अत्यंत वाईट असे परिणाम झाले. याशिवाय या समाजामध्ये प्रचंड प्रमाणात अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, महिलांतील शिक्षणाचा अत्यल्प प्रमाण, हुंडा पद्धती, दारू,जुगार सारखी व्यसनाधीनता अशा अनंत समस्या या समाजात आहेत. बंजारा समाज ज्या ठिकाणी वस्ती करून राहत होता त्या वस्तीला तांडा असे म्हणतात. तांडा म्हणजे ऐतिहासिक व वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती जोपासणाऱ्या बंजारा समाजाची लोकवसाहत असून मानवी कल्याणाची वैश्विक आराधना करणारे स्वतंत्र लोकगण आहे. 'तांडा' या सामाजिक व्यवस्थेत तांड्याचा प्रमुख म्हणून नायक असतो. अलीकडच्या काळात नाईक करण्यात आले.कारभारी, हासाबी, नसाबी, डायसाळ, लावालष्कर अशा सगळ्यांचा मिळून गाव-कोसापासून

दूर पठारावर बंजारा जमातीचा तांडा असतो. तांडा सुद्धा विविध गटामध्ये, पोट-जातीमध्ये विभागलेला होता. त्यांच्यामध्ये रोटी व्यवहार होत होते परंतु बेटी व्यवहार होत नव्हते. निसर्ग पूजक असणाऱ्या तांडा संस्कृतीला जातीवादाचा संसर्ग गाव-गाड्यांशी संबंध आल्यानंतर लागला. असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. बंजारा जमातीतील परंपरागत विचारसरणीमुळे आणि सामाजिक प्रबोधनाच्या अभावामुळे सर्व पोट जातींच्या भिंती मजबूत झालेल्या असून या भिंती तोडण्याची आवश्यकता आहे असे प्रतिपादन "बंजारा मधील पोट जातीमुळे निर्माण झालेल्या अंतर्गत समस्या" या लेखात लेखक आर.के. पवार यांनी व्यक्त केले आहे.[३]

भारतात सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळींनी संपूर्ण भारतीय समाज मन प्रभावित केले होते. सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांच्या प्रबोधनामुळे भारतात राष्ट्रवाद निर्माण झाला. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर आणि संविधान संस्कृतीचा स्वीकार केल्यानंतर भारतात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात दलित-आदिवासींची चळवळ, स्त्रीमुक्तीची चळवळ, कामगारांची चळवळ शेतकऱ्यांची चळवळ विविध छोट्या छोट्या जातींच्या चळवळी अशा विविध चळवळीतून भारतीय समाज मार्गक्रमण करताना दिसून येतो . या संपूर्ण चळवळींचा परिणाम बंजारा जमातीवर देखील झाला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात बंजारा जमातीत सामाजिक राजकीय आणि सांस्कृतिक चळवळी मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या. या चळवळीमुळे बंजारा समाजात अभूतपूर्व राजकीय आणि शैक्षणिक क्रांती झाली. महाराष्ट्रात कर्नाटकात आंध्र प्रदेशात गुजरात व राजस्थानमध्ये बंजारा समाज शिक्षित होऊ लागला. परंतु अनेक तांडेचे तांडे अशिक्षितपणाच्या खाईत दबलेले होते. व्यसनाधीनता, हुंडा पद्धत, बहुपत्नीप्रथा, जातीभेद, १८७१ च्या क्रिमिनल ट्राईब कायद्यामुळे जन्मजात गुन्हेगारीचा लागलेला कलंक, बोकुडबळी, कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, आरक्षणाचा प्रश्न अशा अनंत प्रश्नांच्या वरवंट्याखाली बंजारा तांडा भरडल्या जात आहे . या संपूर्ण प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी बंजारा जमातीमध्ये विविध सामाजिक सुधारणा चळवळी निर्माण झाल्या त्यामुळे समाजात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. तांड्याच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीत मूलभूत बदल घडून आले. या लेखात बंजारा जमातीतील सामाजिक चळवळींचा इतिहासा विषयी थोडक्यात अभ्यास करण्यात आलेला असून त्यातील निष्कर्ष मांडण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळीचा इतिहासाचा अभ्यास करणे.

२) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सामाजिक चळवळींचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण करणे.

३) बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळींचा लोक जीवनावर कोणता परिणाम झाला याविषयी अभ्यासपूर्ण मांडणी करणे.

संशोधन पद्धती:

वरील संशोधनात्मक लेख ऐतिहासिक वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीनुसार करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक साधने आणि दुय्यम साधनांचा उपयोग करून संशोधनात्मक कार्य करण्यात आलेले आहे.

संशोधन प्रश्न: (Research Questions)

- १) बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळी कशा प्रकारे विकसित झाल्या?
- २) या चळवळींनी समाजाच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक स्थितीत कोणते बदल घडवून आणले?
- ३) सामाजिक चळवळींमुळे बंजारा समाजात राजकीय जागृती कितपत निर्माण झाली?

गृहितक: (Hypothesis)

- १) बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळींमुळे समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे.
- २) सामाजिक चळवळींमुळे समाजातील कुप्रथा आणि अंधश्रद्धा कमी झाल्या आहेत.
- ३) सामाजिक चळवळींमुळे बंजारा समाजाचे राजकीय प्रतिनिधित्व आणि राजकीय जाणीव जागृती वाढली आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळीचा उदय :

संतश्रेष्ठ सेवालाल महाराज बंजारा समाजातील अत्यंत महत्त्वाचे आध्यात्मिक आणि सामाजिक आधारस्तंभ मानले जातात. त्यांनी समाजात नैतिकता, एकता आणि सामाजिक सुधारणा यांचा संदेश दिला.

संत सेवालाल महाराजांनी बंजारा समाजाला सत्य, अहिंसा आणि परस्पर सहकार्याचा मार्ग दाखवला. त्यांनी समाजातील व्यसनाधीनता, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विभाजन याविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या विचारांनी पुढील काळात सामाजिक चळवळींना प्रेरणा मिळाली.

संत सेवालाल महाराजांविषयी लडी गीतातून, झमरका, ओळंग, होळीच्या लेंगीतून, आरदासातून महाराजांचे चरित्र पिढ्यान्पिढ्या जतन करण्याचे कार्य भजनकरारीनी, शाहिरांनी आणि प्रबोधनकारानी केलेले आहे.

विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील दुधाराम चव्हाण, मखराम चव्हाण, कैलास भिकन चव्हाण, यादव चव्हाण, इत्यादी भजनकरी मंडळींनी बंजारा बोली भाषेत सेवालाल महाराजांविषयी भजन करताना लडीगीतात म्हणतात. [मौखिक(४)]

"सत् भगत म घणे देखो बड़े बड़े सरदार |

सेवाभायाती मोठो दिसेनी परथनी रे पेट ||

परथणीरे पेट दयाळू दनीयारे पेट |

जो कोई नर भगती करिये वो न पुचायू थेट ||"

सेवालाल महाराजांचे विचार सामाजिक क्रांतीचे विचार होते त्यामुळे आद्य सामाजिक क्रांतीकारक म्हणून संतश्रेष्ठ सेवालाल महाराजांना मानले जाते. सेवालाल महाराज आपल्या समाजातील लोकांना उपदेश देताना म्हणतात -

" करिय चोरी खायो कोरी,

घरे मुंड्याग एकच मोरी!

हाते माई हातकडी,

पगे माई बेडी || "

तसेच गोरगरिबांवर जो अन्याय करेल त्यांचे शोषण करेल अशा लोकांना त्यांनी आपल्या वचनातून निर्वाणीचा संदेश दिला -

" गोर गरीबेन दांडण खाय,

ओर सात पिढी नरकेम जाय,

ओरे वंशेष दिवो कोणी रीय. ||"

यावरून समाजाला खरी शिकवण देणारा हा समाजधुरिन होता.

समाजातील दुःख दारिद्र्य नैराश्य दूर करण्यासाठी राष्ट्रसंत सेवालाल महाराजांनी समाजातील बांधवांना फार मोलाचा संदेश दिला.

" छाती करिय साथी वीयू,

हाय हाय करिये ओर ढेर पड जाय||"

बंजारा समाजात सामाजिक चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवणारा मोती वाळो, तोडावाळो, आईवाळो मानवतावादी वैश्विक तत्वांची मांडणी करणारा खरा तत्त्वज्ञ होता.

भीमणीपुत्र मोहन नाईक यांनी संतश्रेष्ठ सेवालाल महाराजांना ' विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीचे प्रणेते ' असे म्हटले आहे.[५]

प्रा. मोतीराज राठोड यांनी "तथागत गौतम बुद्ध आणि जगद्गुरु संत सेवालाल महाराज यांच्या विचारात साम्य असल्याचे नमूद केलेले आहे."[६]

वत्सगुल्म (वाशिम) येथील पहिल्या गोर बंजारा साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्राचार्य ग.ह.राठोड यांनी संत सेवालाल महाराजांना, " बंजारा समाजातील आद्य क्रांतिकारी संत म्हटले आहे. [७]

सुप्रसिद्ध साहित्यिक डॉ. प्रकाश राठोड यांनी बंजारा समाज साहित्य आणि संस्कृती या ग्रंथात " सेवालाल महाराज हे बंजारा तांड्यातील इहवादी, परिवर्तनवादी तथा बुद्धिवादी विचारांचे तांड्यातील पहिले महापुरुष म्हटलेले आहे. "[८]

'केसुला मोरये' या पुस्तकात काशिनाथ म्हणतात

" सद्गुरु सेवालाल सीक देयेवाळो, भटकगे अन भटकरे जेन वाट वतायवाळो, सुते जेन जगाडेवाळो, झोर बांधवाळो, मूवो मलक सरजीत करेन निकळो जको, गोर कुळीसारू सोतार सक दकेर वचार कोणी करेवळो,पांळी, वाळ,आंदी,सींयेर, तावडेर परवा करेबना झीजेवाळो गोर कुळीर नायकडा र. "[९]

संत सेवालाल महाराजानंतर बंजारा समाजात स्वातंत्र्यपूर्व सामाजिक सुधारण्याचे पहिले प्रयत्न २६-२७ मार्च १९२६ रोजी एस.श्रीवेंकटरंगम् चैत्रदुर्ग, मैसूर स्टेट यांचे अध्यक्षतेखाली हिरीपूर येथे लमाण उर्फ गोरबंजारा लोकांची पहिली सामाजिक परिषद झाली. श्री एच्. व्ही. कोदंडरामय्या हे स्वागताध्यक्ष होते. त्यावेळी गंगाबाई लव्वांना दोडमणी या विद्यार्थिनीने सभेत भाषण केले हाडाच्या बांगड्या, कवट्या,पितळेचे दागिने वगैरे वर तिने टीका केली.[१०]

या पहिल्या सामाजिक परिषदेमध्ये खालील ठराव पास झाले.

१) प्रत्येक गावात लभानी/ बंजारा संघ स्थापन करून तो रजिस्टर करावा.

२) लभाना समाजात शिक्षण वृद्धी करावी.

३) फ्री बोर्डिंग, शाळा व नाईट स्कूल स्थापन करावीत.

४) कंपल्सरी एज्युकेशनचा रूल लगाना लोकांना लागू करून त्यांच्या अंमलबजावणी करण्याबद्दल सरकारला अर्ज करावा.

५) बंजारी लोकांच्या बाबत सरकारची हजेरीची चलान पद्धती आहे ती बंद करण्याबद्दल विनंती.

६)प्रत्येक कुटुंबाला किमान दहा एकर तरी जमीन मिळावी म्हणून सरकारला विनंती. ७) सरकारात नोकऱ्या मिळण्याची सोय व्हावी म्हणून विनंती ८) बालविवाह व जरट-कुमारी विवाहस बंदी करणे.

१) कन्या विक्री आणि हुंड्याची चाल बंद करावी. १०) बळी देणे मांसाहार करणे आणि दारू पिणे बंद करावे ११) अस्पृश्यता निवारण १२) कौन्सिलात बंजारा जातीचा एक मॅबर घेण्याची व्यवस्था १३) गाय व इतर कोणतेही जनावर कसायास विकू नये १४) मजूर संघ स्थापन करून त्या संघामार्फत सरकारी कामाची कंत्राटी घ्यावीत. १५) बंजारी लोकांना गावात बिनहरकत राहण्याची सरकारने बिनशर्त परवानगी द्यावी घरे बांधण्यास फॉरेस्ट आतील लाकूड फाटा व गवत सरकारने फुकट द्यावे. १६) पुढील कॉन्फरन्स पुढील सालचे चैत्रशुद्ध अर्शीकरे या गावी भरावी. [११]

या परिषदेमध्ये महाराष्ट्रातून श्री बळीराम हिरामण पाटील मांडवी, श्री फुलसिंग नायक गहुली, श्री जातरसिंग नायक म्हैसूर, बी शंकर नायक मद्रास, श्री हिरासिंग सदा पवार खानदेश, श्री सखाराम मुळे गुरुजी उमरखेड, पद्मश्री रामसिंगजी भानावत फुलउमरी अकोला, श्री बाबूसिंग दगडूसिंग राठोड कारंजा, श्री चंद्रम चव्हाण श्री वशराम पाटील पांढुर्णा या नायकांनी बंजारा समाजात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केला. जुनी वेशभूषेमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्यांच्याच प्रयत्नातून पुढील काळात बंजारा समाजामध्ये बंजारा सेवा संघाची स्थापना झाली.

स्वातंत्र्योत्तर बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळी :

इसवी सन १९२६ मध्ये मैसूर येथे झालेल्या प्रथम बंजारा सामाजिक सुधारणा परिषदेनंतर अखिल भारतीय बंजारा जागृतीसाठी श्री बळीराम पाटील, पद्मश्री रामसिंग जी भानावत, श्री बाबू सिंह दगडू सिंह राठोड यांनी विदर्भातील कारंजा येथे इसवी सन १९३६ मध्ये सामूहिक विवाहचे आयोजन करून बंजारा समाजात सुधारणा केली. अखिल भारतीय पातळीवर बंजारा समाजामध्ये सामाजिक सुधारणेसाठी " अखिल भारतीय बंजारा सेवा संघाची स्थापना" ३०-३१ जानेवारी १९५२ मध्ये दिग्रस येथे झालेल्या पहिल्या अधिवेशनात झाली. [१२] महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री हरित क्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक साहेब हे या संघाचे अध्यक्ष होते. सुप्रसिद्ध साहित्यिक यादीकार पंजाब चव्हाण यांनी ऑल इंडिया बंजारा सेवा संघाच्या अधिवेशनाची माहिती खालील प्रमाणे संकलित केलेली आहे.

एकुण अधिवेशन*

- १) पहिले अधिवेशन -31 जानेवारी 1953 दिग्रस. (महाराष्ट्र)
- २) दुसरे अधिवेशन 11, 12 आणि 13 एप्रिल 1954 सोमगड तालुका जितूर जिल्हा परभणी. (महाराष्ट्र)
- ३) तिसरे अधिवेशन 15 मार्च 1955 चाळीसगाव जिल्हा जळगाव. महाराष्ट्र
- ४) चौथे अधिवेशन 11 फेब्रुवारी 1960 गुलबर्गा (कर्नाटक.)
- ५) पाचवे अधिवेशन 13 जानेवारी 1964 पेनकुंठा जिल्हा अनंतपुर (आंध्र प्रदेश)

- ६) सहावे अधिवेशन 10 एप्रिल 1965 नळकोंडा जिल्हा वारंगल (आंध्र प्रदेश)
- ७) सातवे अधिवेशन 13 आणि 14 जानेवारी 1981 पुसद जिल्हा यवतमाळ (महाराष्ट्र)
- ८) आठवे अधिवेशन एक आणि दोन जून 1985 औरंगाबाद (महाराष्ट्र)
- ९) नववे अधिवेशन सहा आणि सात फेब्रुवारी 1988 बिजापूर (कर्नाटक)
- १०) दहावे अधिवेशन- 31 जानेवारी 2003 दिग्रस जिल्हा यवतमाळ (महाराष्ट्र)
- ११) अकरावे अधिवेशन 1 आणि 2 जून 2012 बार्शीटाकळी जिल्हा अकोला (महाराष्ट्र). बंजारा जमातीचे आद्य इतिहासकार बळीराम हिरामण पाटील मांडवीकर, महानायक वसंतरावजी नायक, पद्मश्री रामसिंगजी भानावत. श्री बाबुसिंहजी राठोड या थोर समाज सुधारकांनी केवळ बंजारा समाजातच नव्हे तर देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला. जंगल सत्याग्रह, १९४२ चा भारत छोडो आंदोलन या लढ्यामध्ये सहभागी होऊन आपले सक्रिय योगदान दिले. माजी मुख्यमंत्री सुधाकररावजी नाईक, श्री रणजीत नायक अध्यक्ष ऑल इंडिया बंजारा सेवा संघ यांनी जे जे कॉलेज ऑफ आर्किटेक्चर मुंबई विश्वविद्यालयामधून पदवी घेऊन समाजासाठी फार मोठे योगदान दिले. अनेक नियतकालिकातून दैनिक वर्तमानपत्रातून बंजारा समाजावर लेख लिहून बंजारा समाजाचा इतिहास पुढे आणला. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये सहभागी होऊन बंजारा जमातीची अभ्यासपूर्ण मांडणी केली.

शिक्षणासाठी झालेल्या चळवळी

स्वातंत्र्यानंतर बंजारा समाजातील नेत्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारासाठी विशेष प्रयत्न केले. शिक्षण हे समाजाच्या प्रगतीचे मुख्य साधन आहे, ही जाणीव समाजात निर्माण करण्यात आली.

अनेक सामाजिक संस्थांनी व संघटनांनी शाळा, वसतिगृहे आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले. यामुळे बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली.

विशेषतः महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये बंजारा समाजातील शिक्षणासाठी विविध चळवळी उभारल्या गेल्या.

शिक्षणामुळे समाजातील तरुण पिढी प्रशासन, राजकारण, शिक्षण आणि इतर क्षेत्रांमध्ये पुढे येऊ लागली.

ऑल इंडिया बंजारा सेवा संघ, भारतीय आदिवासी भटके-विमुक्त युथ फ्रंट, महाराष्ट्र बंजारा समाज कर्मचारी सेवा संस्था, अखिल भारतीय तांडा सुधार समिती, भारतीय बंजारा क्रांती दल, बंजारा समाज परिवर्तन अभियान, महाराष्ट्र बंजारा जागृती अभियान, श्री श्री श्री भगवान सेवालाल महाराज जन्मस्थळ

देवस्थान ट्रस्ट सेवागड, वसंतराव नाईक युवा संघटन, विश्व बंजारा संस्कार परिषद, गोरसिकवाडी, गोरसेना, पोरीया तारा मिशन, अखिल भारतीय बंजारा विचार मंडळ, गोरबंजारा साहित्य संघ/ गोरबंजारा महाराज परिषद, अखिल भारतीय बॅकवर्ड सेवा संस्थान पुसद, बंजारा भाषा शोध संस्थान हैदराबाद,

महाराष्ट्र बंजारा समाज असोसिएशन औरंगाबाद. इत्यादी अनेक सामाजिक संस्था सामाजिक क्षेत्रात कार्य करताना दिसून येतात.

सामाजिक चळवळींचा समाजावर झालेला परिणाम

1. शिक्षणाचा प्रसार

सामाजिक चळवळीमुळे बंजारा समाजात शिक्षणाबाबत जागरूकता वाढली. अनेक तरुण उच्च शिक्षण घेऊ लागले.

2. सामाजिक परिवर्तन

बालविवाह, अंधश्रद्धा आणि व्यसनाधीनता यांसारख्या कुप्रथांमध्ये घट झाली.

3. आर्थिक प्रगती

शिक्षण आणि आधुनिक व्यवसायांमुळे समाजातील आर्थिक स्थिती सुधारू लागली.

4. सांस्कृतिक जतन

सांस्कृतिक चळवळीमुळे बंजारा समाजाची भाषा, कला आणि परंपरा जपल्या गेल्या.

5. राजकीय सहभाग

आज अनेक बंजारा नेते स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर राजकारणात सक्रिय आहेत.

निष्कर्ष:

बंजारा समाजातील सामाजिक चळवळी या परिवर्तन, प्रगती आणि स्वाभिमानाच्या लढ्याचे प्रतीक आहेत. या चळवळीमुळे समाजाने पारंपरिक मर्यादा ओलांडून शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत प्रगती साधली. परंतु खऱ्या अर्थाने ही प्रगती समाजातील मूठभर लोकांचीच झालेली आहे. समाजात अज्ञान बेरोजगारी आरोग्याचे प्रश्न समाजासमोर उभी आहेत. आजच्या सोशल मीडियाच्या काळात तरुण पिढी रिल्स बघणे आणि बनवण्यामध्ये अडकलेली आहे. ही नवीन या युगातील समस्या आहे. त्यामुळे या नव्या युगातील जुने प्रश्नांबरोबर नवीन प्रश्न पुन्हा अधिक होत आहेत. एकूणच सामाजिक चळवळीमुळे समाजात अनेक स्थित्यंतरे झालेली आहेत.

संदर्भ सूची:

- १) वैद्य डॉ. सुमन, आधुनिक जग (१८७१-१९४५), महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, प्र.आ, १९७६ पृष्ठ-५५२.
- २) चव्हाण ताराचंद महादेव(संपा), बंजारा समाजातील जातीअंताची विचारसूत्रे, ईंगललिप प्रिंटर्स अँड पब्लिशर्स प्रायव्हेट लिमिटेड पुणे, प्र. आ. जुलै २०२३ पृष्ठ.१६३.
- ३)तत्रैव पृष्ठ. ९०
- ४) विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील खामगाव तालुक्यातील शिरला नेमाने येथील भजनी मंडळींची मुलाखत दिनांक १६ नोव्हेंबर २०१२ रोजी.
- ५) भीमणीपुत्र मोहन गणूजी नाईक नसाबीकार, विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीचे प्रणेते क्रांतीसिंह सेवादाम तोडावाळो, प्रकाशक देविदास मुडे गुरुजी, गोर बंजारा साहित्य संघ, उमरखेड प्र.आ. नोव्हेंबर २०१२.
- ६) राठोड प्रा. मोतीराज, तथागत गौतम बुद्ध अन जगद्गुरु सेवालाल (बंजारा भाषाम), प्रकाशक- किसन भाऊ राठोड, } प्रथम आवृत्ती १४ मे २०१४.
- ७) राठोड प्राचार्य गबरुसिंह, क्रांतिकारी संत सेवालाल महाराज, गोरवाणी प्रकाशन, औरंगाबाद. प्र.आ.जुलै २०११.
- ८) राठोड डॉ. प्रकाश, बंजारा समाज: साहित्य आणि संस्कृती, गोर बंजारा प्रकाशन कळमेश्वर.
- ९) काशिनाथ, केसूला मोराये!, गोर प्रकाशन दासगणू नगर तरोडा खुर्द मालेगाव रोड, नांदेड. प्र.आ. ऑक्टोबर २०११ पृष्ठ५८.
- १०) पाटील बळीराम हिरामण, गोर बंजारे लोकांचा इतिहास, प्रकाशक डॉ. मधुकरराव रंगलाल पवार, बाबू सिंग राठोड बंजारा अभ्यास व संशोधन केंद्र बार्शीटाकळी जिल्हा अकोला.ति. आ.ऑक्टोबर २०२४ पृष्ठ ३०.
- ११)तत्रैव पृष्ठ -८२-८३.
- १२) जाधव प्रा. भाई प्रेमसिंह, बंजारा दर्पण, प्रकाशक प्राचार्य धोंडीराम राठोड. प्रथम आवृत्ती २००२

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन**डॉ. लक्ष्मण न. गोरे**सहाय्यक प्राध्यापक, स्नातकोत्तर इतिहास विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूरE-mail ID: gore.laxman31@gmail.com**गोषवारा:-**

कौटिल्य (चाणक्य / विष्णुगुप्त) यांनी लिहिलेला अर्थशास्त्र हा प्राचीन भारतातील राज्यकारभार, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन यावरील अत्यंत महत्वाचा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या काळात लिहिला गेला आणि मौर्य साम्राज्य उभारणीसाठी मार्गदर्शक ठरला. अर्थशास्त्रात राजा, मंत्रिपरिषद, अधिकारी व्यवस्था, करव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, गुप्तहेर व्यवस्था आणि परराष्ट्र धोरण यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. कौटिल्यांच्या मते राज्याचे मुख्य उद्दिष्ट प्रजेला सुरक्षितता, न्याय आणि समृद्धी देणे हे आहे. त्यांनी प्रशासनात प्रामाणिक अधिकारी, योग्य करव्यवस्था, कठोर कायदा आणि सुव्यवस्था यांना महत्त्व दिले आहे. आधुनिक प्रशासनात लोकशाही, पारदर्शकता, जबाबदारी आणि जनकल्याण यांना महत्त्व दिले जाते. कौटिल्यांच्या विचारांमध्येही सुयोग्य प्रशासन, अधिकारी निवड, भ्रष्टाचार नियंत्रण आणि आर्थिक व्यवस्थापन यांसारखी तत्त्वे दिसून येतात. त्यामुळे प्राचीन अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन यांच्यात काही प्रमाणात साम्य दिसते. तथापि दोन्ही व्यवस्थांमध्ये काही फरकही आहेत. प्राचीन काळात राजेशाही व्यवस्था होती, तर आज लोकशाही व्यवस्था आहे. आधुनिक प्रशासनात लोकांचा सहभाग अधिक आहे आणि सत्तेचे विभाजनही केलेले आहे. एकूणच, कौटिल्यांचे अर्थशास्त्र हे प्राचीन भारतातील प्रशासनाचे महत्वाचे मार्गदर्शक ग्रंथ असून त्यातील अनेक तत्त्वे आजच्या आधुनिक प्रशासनासाठीही उपयुक्त ठरतात.

बीज शब्द:-

कौटिल्य, अर्थशास्त्र, मौर्य साम्राज्य, राज्यव्यवस्था, प्रशासन, आर्थिक व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार नियंत्रण, जनकल्याण, लोकशाही, पारदर्शकता, जबाबदारी, आधुनिक प्रशासन

प्रस्तावना:-

प्राचीन भारतात राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि प्रशासन याबाबत सखोल विचार करणारे ग्रंथ फारच कमी आढळतात. त्या संदर्भात कौटिल्य यांनी लिहिलेला अर्थशास्त्र हा ग्रंथ

अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. कौटिल्य यांना चाणक्य किंवा विष्णुगुप्त या नावांनीही ओळखले जाते. ते चंद्रगुप्त मौर्य यांचे मुख्य सल्लागार होते आणि मौर्य साम्राज्य स्थापनेत त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. अर्थशास्त्र हा केवळ आर्थिक विषयांवरील ग्रंथ नसून तो संपूर्ण राज्यव्यवस्था, प्रशासन, राजकारण, न्याय, अर्थव्यवस्था आणि परराष्ट्र धोरण यांवर आधारित आहे. या ग्रंथात राज्यकारभार कसा चालवावा, अधिकारी कसे निवडावेत, करव्यवस्था कशी असावी, गुप्तहेर व्यवस्था कशी ठेवावी आणि प्रजेला न्याय कसा द्यावा याबाबत सविस्तर मार्गदर्शन केलेले आहे. आजच्या आधुनिक प्रशासनात लोकशाही, पारदर्शकता, जबाबदारी, कार्यक्षमता आणि जनकल्याण यांना महत्त्व दिले जाते. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या अनेक तत्त्वांचा उल्लेख कौटिल्यांच्या अर्थशास्त्रातही आढळतो. त्यामुळे प्राचीन काळातील प्रशासनाची तत्त्वे आणि आधुनिक प्रशासन यांच्यात काही महत्त्वाचे साम्य आणि फरक दिसून येतात.

उद्दिष्टे:-

1. कौटिल्य यांनी मांडलेल्या प्रशासनाच्या तत्त्वांचा अभ्यास करणे.
2. अर्थशास्त्र या ग्रंथातील राज्यव्यवस्था आणि प्रशासनाची संकल्पना समजून घेणे.
3. प्राचीन भारतीय प्रशासनाची रचना आणि कार्यपद्धती जाणून घेणे.
4. प्राचीन प्रशासन आणि आधुनिक प्रशासन यांची तुलना करणे.
5. आधुनिक प्रशासनावर कौटिल्यांच्या विचारांचा प्रभाव समजून घेणे.
6. प्रशासनातील सुयोग्य नेतृत्व, अधिकारी व्यवस्था आणि करव्यवस्था यांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:-

या विषयाचा अभ्यास करताना प्राचीन काळातील प्रशासन समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक पद्धत, वर्णनात्मक पद्धत, तुलनात्मक पद्धत तसेच विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला जाईल. कौटिल्यांच्या प्रशासनाच्या तत्त्वांचे विश्लेषण करून त्यांचे आधुनिक प्रशासनात असलेले महत्त्व समजून घेतले जाईल.

गृहीतके:-

१. कौटिल्य यांनी मांडलेली प्रशासनाची तत्त्वे प्राचीन भारतीय राज्यव्यवस्थेचे प्रभावी मार्गदर्शन करतात असे गृहीत धरले आहे.

२. प्राचीन प्रशासनातील काही तत्वे आजच्या लोकशाही प्रशासनातही उपयुक्त ठरू शकतात असे गृहीत धरले आहे.

कौटिल्य आणि अर्थशास्त्र :-

कौटिल्य हे प्राचीन भारतातील महान राजकारणी, अर्थतज्ज्ञ आणि तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी अर्थशास्त्र हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ सुमारे इ.स.पूर्व ४थ्या शतकात लिहिला गेला असे मानले जाते. अर्थशास्त्रात राज्यव्यवस्थेच्या विविध अंगांचा सखोल अभ्यास केलेला आहे. हा ग्रंथ १५ अध्याय आणि १८० प्रकरणांमध्ये विभागलेला आहे. त्यामध्ये प्रशासन, न्याय, करव्यवस्था, सैन्य, परराष्ट्र धोरण, व्यापार, कृषी, उद्योग, गुप्तहेर व्यवस्था इत्यादी विषयांचा समावेश आहे. कौटिल्यांच्या मते राज्याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे प्रजेला सुरक्षितता, न्याय आणि समृद्धी देणे. त्यांनी राज्याला एक सुसंघटित संस्था मानले आहे आणि त्यासाठी सक्षम प्रशासनाची आवश्यकता असल्याचे सांगितले आहे. कौटिल्यांच्या मते प्रशासन म्हणजे राज्याच्या सर्व कामांचे नियोजन, नियंत्रण आणि अंमलबजावणी करणारी व्यवस्था होय. त्यांनी प्रशासनाच्या काही प्रमुख तत्वांचा उल्लेख केला आहे:

१. राजाचा प्रमुख स्थान:-

कौटिल्यांच्या मते राजा हा राज्याचा प्रमुख असतो. त्याने प्रजेसाठी न्याय्य आणि प्रामाणिकपणे काम केले पाहिजे. राजा हा प्रजेचा सेवक आहे असे कौटिल्य मानतात. राजाने सतत कामात व्यस्त राहावे, प्रशासनावर लक्ष ठेवावे आणि जनतेच्या समस्यांचे निराकरण करावे असे त्यांनी सांगितले आहे. राजा हा चारित्र्यसंपन्न आणि संयमी असावा. त्याने आपली इंद्रिये जिकलेली असावीत (जितेन्द्रिय). जर राजा शिस्तप्रिय असेल, तरच त्याचे अमात्य (मंत्री) आणि अधिकारी प्रामाणिकपणे काम करतात. आधुनिक काळातही संस्थेचा प्रमुख जसा असतो, तशीच ती संस्था कार्य करते, हे तत्व येथे लागू होते. समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी दंड (न्यायदान) अत्यंत आवश्यक आहे. राजा हा न्यायी असावा. त्याने गुन्हेगाराला शिक्षा करताना पक्षपात करू नये. देशाच्या खजिन्याचे (कोश) रक्षण करणे आणि परकीय आक्रमणापासून प्रजेचा बचाव करणे हे राजाचे प्रमुख कार्य आहे. राजाने नेहमी जागरूक राहून गुप्तहेरांच्या माध्यमातून राज्याच्या अंतर्गत आणि बाह्य परिस्थितीवर लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात राजा हा निरंकुश सत्ताधीश नसून तो राजधर्माने बांधलेला एक सेवक आहे. त्याचे प्रमुख स्थान हे अधिकारांसाठी नसून ते कर्तव्यांसाठी आहे. आजच्या आधुनिक लोकशाहीत हीच भूमिका संविधान आणि राष्ट्रप्रमुख पार पाडतात, जिथे जनतेचे हित हेच सर्वोच्च असते.

२. मंत्रिपरिषद:-

राजाला प्रशासन चालवण्यासाठी सल्लागारांची आवश्यकता असते. त्यामुळे कौटिल्यांनी मंत्रिपरिषदेला महत्त्व दिले आहे. मंत्र्यांची निवड करताना त्यांची बुद्धिमत्ता, प्रामाणिकपणा आणि अनुभव यांचा विचार केला पाहिजे असे त्यांनी सांगितले आहे. कौटिल्यानुसार, मंत्र्यांशी केलेली चर्चा अत्यंत गुप्त असली पाहिजे. राज्याच्या धोरणांची माहिती अंमलबजावणी होण्यापूर्वी बाहेर फुटू नये, यावर त्यांनी भर दिला. राजाने महत्त्वाच्या विषयांवर मंत्र्यांचे मत घ्यावे, पण अंतिम निर्णय स्वतःच्या विवेकबुद्धीने घ्यावा.

३. अधिकारी व्यवस्था:-

कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात अधिकारी व्यवस्था किंवा प्रशासकीय यंत्रणेचे अत्यंत सूक्ष्म आणि शास्त्रशुद्ध वर्णन केले आहे. राज्याचा कारभार केवळ राजा आणि मंत्र्यांनी चालत नाही, तर त्यासाठी एका कार्यक्षम नोकरशाहीची गरज असते, हे त्यांनी ओळखले होते. अर्थशास्त्रात विविध प्रकारच्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती कशी करावी याबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे. प्रत्येक विभागासाठी स्वतंत्र अधिकारी नेमले जात. उदा. करसंकलन अधिकारी, व्यापार अधिकारी, कृषी अधिकारी, खाण अधिकारी, या अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निरीक्षक नेमले जात.

४. गुप्तहेर व्यवस्था:-

कौटिल्यांनी गुप्तहेर व्यवस्थेला अत्यंत महत्त्व दिले आहे. गुप्तहेरांच्या मदतीने राजाला राज्यातील परिस्थितीची माहिती मिळत असे. गुप्तहेर भ्रष्टाचार, बंडखोरी आणि गुन्हेगारी यावर लक्ष ठेवत असत.

अर्थशास्त्रातील प्रशासनाचे प्रमुख घटक:-**१. करव्यवस्था:-**

कौटिल्याने त्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात मांडलेली **कर प्रणाली** ही आजही आधुनिक अर्थशास्त्राचा पाया मानली जाते. कर गोळा करताना प्रजेला त्रास होऊ नये आणि राज्याचा खजिनाही भरलेला राहावा, असा सुवर्णमध्य त्यांनी साधला होता. कौटिल्यांनी करव्यवस्था अत्यंत व्यवस्थित ठेवली होती. राज्याच्या उत्पन्नासाठी कर हा मुख्य स्रोत होता. कर आकारणी करताना प्रजेला त्रास होणार नाही याची काळजी घ्यावी असे त्यांनी सांगितले आहे. कर हा न्याय्य आणि योग्य प्रमाणात असावा.

२. आर्थिक व्यवस्थापन:-

प्राचीन भारतीय विचारवंत कौटिल्य (चाणक्य) यांनी 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथाद्वारे जगाला आर्थिक व्यवस्थापनाचे पहिले शास्त्रशुद्ध धडे दिले. त्यांच्या मते, 'अर्थ' म्हणजे केवळ पैसा नव्हे, तर मानवी उपजीविकेची साधने आणि जमीन होय. कोणत्याही राज्याचा आधार हा त्याचा कोश (खजिना) असतो आणि त्याचे सुयोग्य व्यवस्थापन हेच आधुनिक प्रशासनाचे मूळ आहे. अर्थशास्त्रात राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन कसे करावे याचे सविस्तर वर्णन आहे. राज्याने कृषी, व्यापार आणि उद्योग यांना प्रोत्साहन द्यावे असे कौटिल्यांनी सांगितले आहे. कौटिल्याचे आर्थिक व्यवस्थापन हे केवळ संपत्ती साठवण्यासाठी नव्हते, तर ते योगक्षेम (प्रजेचे कल्याण) साध्य करण्यासाठी होते.

३. न्यायव्यवस्था:-

कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात **न्यायव्यवस्थेला** अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. हे न्यायव्यवस्थेचे मुख्य ध्येय होते. कौटिल्यांनी न्यायव्यवस्थेला अत्यंत महत्त्व दिले आहे. न्यायालये स्थापन करून न्यायाधीश नेमण्याची व्यवस्था त्यांनी सांगितली आहे. न्याय करताना धर्म, कायदा आणि पुरावे यांचा विचार केला पाहिजे असे त्यांनी सांगितले आहे. कौटिल्याची न्यायव्यवस्था ही 'समानता' आणि 'नैतिकता' यांवर आधारित होती. आधुनिक काळातील दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयांची विभागणी कौटिल्याने हजारो वर्षांपूर्वीच स्पष्ट केली होती, जे त्यांच्या प्रगल्भ विचारांचे प्रतीक आहे.

४. कायदा आणि सुव्यवस्था:-

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रानुसार **कायदा आणि सुव्यवस्था** राखणे हे राज्याचे सर्वात महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. समाजातील अराजकता नष्ट करून 'मात्स्यन्याय' (मोठा मासा लहान माशाला खातो ती स्थिती) रोखण्यासाठी एक मजबूत व्यवस्था असणे आवश्यक आहे, असे कौटिल्य मानतात. राज्याने कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे आवश्यक आहे. गुन्हेगारी रोखण्यासाठी कठोर शिक्षा देण्याची व्यवस्था होती. कौटिल्याची कायदा आणि सुव्यवस्था ही संकल्पना 'भय' आणि 'न्याय' यांच्या मिश्रणावर आधारित होती. आजही आधुनिक पोलीस प्रशासन आणि गुप्तहेर यंत्रणा या तत्वांचा वापर करतात.

५. संरक्षण व्यवस्था:-

कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात '**संरक्षण व्यवस्था**' हा राज्याच्या अस्तित्वाचा आणि प्रगतीचा पाया मानला गेला आहे. "बळ हेच राज्याचे रक्षण करते," असे मानून त्यांनी संरक्षणाचे अत्यंत

सूक्ष्म नियोजन केले होते. राज्याच्या संरक्षणासाठी सैन्य व्यवस्था मजबूत असणे आवश्यक आहे. सैन्याची नियमित प्रशिक्षण आणि योग्य वेतन व्यवस्था असावी. कौटिल्याची संरक्षण व्यवस्था ही केवळ आक्रमक नसून ती प्रामुख्याने 'प्रतिबंधात्मक' होती. शत्रूवर विजय मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष युद्धापेक्षा मुत्सद्देगिरी, गुप्तहेर आणि किल्ल्यांचे संरक्षण यांवर त्यांचा जास्त भर होता.

आधुनिक प्रशासनाची संकल्पना:-

आधुनिक प्रशासन म्हणजे लोकशाही व्यवस्थेत सरकारने लोकांच्या हितासाठी राबवलेली प्रशासन व्यवस्था होय. आधुनिक प्रशासन ही संकल्पना केवळ सरकारी आदेशांची अंमलबजावणी करण्यापुरती मर्यादित नसून ती 'लोककल्याण' आणि 'कार्यक्षमता' यावर आधारित एक गतिमान यंत्रणा आहे. आधुनिक प्रशासनाचा मुख्य उद्देश पूर्वीप्रमाणे केवळ कर गोळा करणे किंवा सीमांचे रक्षण करणे हा राहिलेला नाही. आज प्रशासन हे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक न्याय आणि पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी जबाबदार आहे. जनतेचे जीवनमान उंचावणे हे आधुनिक प्रशासनाचे सर्वोच्च ध्येय असते. आधुनिक प्रशासनात विविध विभाग आणि संस्था कार्य करतात. उदा. मंत्रालये, स्थानिक स्वराज्य संस्था, न्यायालये इत्यादी. आधुनिक प्रशासन हे 'लोकांसाठी, लोकांच्या सहभागाने आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीने' चालणारी व्यवस्था आहे. ते जितके पारदर्शक आणि लोकाभिमुख असेल, तितका देशाचा विकास जलद होतो.

अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासनातील साम्य:-

भारतीय राजकीय व प्रशासकीय विचारांच्या इतिहासात कौटिल्य (चाणक्य) यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी लिहिलेल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये राज्यव्यवस्था, प्रशासन, अर्थकारण, न्यायव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण, गुप्तचर यंत्रणा इत्यादी सर्व बाबींचे सविस्तर मार्गदर्शन दिले आहे. हा ग्रंथ इ.स.पूर्व चौथ्या शतकात लिहिला गेला असला तरी त्यातील तत्वे आजच्या आधुनिक प्रशासनातही लागू पडतात. आजच्या काळातील प्रशासन लोकशाही, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमतेवर आधारित आहे. परंतु या आधुनिक संकल्पनांची बीजे कौटिल्यांच्या अर्थशास्त्रात आढळतात. त्यामुळे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन यांच्यातील साम्य अत्यंत उपयुक्त ठरते.

१. प्रथम, लोककल्याणाची संकल्पना ही कौटिल्य यांच्या अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन या दोन्ही ठिकाणी समान स्वरूपात आढळते. कौटिल्यांनी “प्रजासुखे सुखं राज्ञः” हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मांडला. या तत्वाचा अर्थ असा की प्रजेच्या सुखातच राजाचे सुख असते आणि प्रजेच्या हिताशिवाय राज्याचे अस्तित्व टिकू शकत नाही. त्यामुळे राज्यकर्त्याने नेहमी प्रजेच्या कल्याणाचा

विचार करावा, त्यांच्या गरजा ओळखाव्या आणि त्यानुसार धोरणे आखावीत, असे कौटिल्यांचे मत होते. कौटिल्यांच्या या विचारातून लोककल्याण हा प्रशासनाचा केंद्रबिंदू असल्याचे स्पष्ट होते. त्यांनी शेती, व्यापार, न्यायव्यवस्था, सुरक्षा आणि सामाजिक व्यवस्था यांवर भर देऊन प्रजेच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपाययोजना सुचवल्या. यावरून असे दिसून येते की त्यांची प्रशासनव्यवस्था ही लोकाभिमुख आणि कल्याणकारी होती.

आधुनिक प्रशासनातही याच विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. आजच्या काळात 'लोककल्याणकारी राज्य' ही संकल्पना स्वीकारली गेली आहे. या संकल्पनेनुसार सरकारचे प्रमुख उद्दिष्ट नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे आणि आर्थिक विकास साधणे हे आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्रांमध्ये सरकार विविध योजना राबवते, ज्यामुळे नागरिकांचे जीवन अधिक सुरक्षित आणि समृद्ध होते. याशिवाय, आधुनिक प्रशासनात दुर्बल घटकांचे संरक्षण, गरिबी निर्मूलन आणि समान संधी उपलब्ध करून देण्यावरही भर दिला जातो. हे सर्व उपक्रम कौटिल्यांच्या लोककल्याणाच्या विचारांशी सुसंगत आहेत. एकूणच, कौटिल्यांचे 'प्रजासुखे सुखं राज्ञः' हे तत्त्व आणि आधुनिक लोककल्याणकारी राज्य ही संकल्पना यामध्ये मूलभूत साम्य दिसून येते. दोन्ही ठिकाणी प्रशासनाचा अंतिम उद्देश हा प्रजेचे कल्याण आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास हाच आहे.

२. दुसरे म्हणजे पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व ही सुशासनाची अत्यंत महत्त्वाची तत्त्वे आहेत, आणि ही दोन्ही तत्त्वे कौटिल्य यांच्या अर्थशास्त्र आणि आधुनिक प्रशासन या दोन्ही ठिकाणी समान स्वरूपात आढळतात. कौटिल्यांनी प्रशासनातील अधिकाऱ्यांवर कडक नियंत्रण ठेवण्यावर भर दिला होता, कारण त्यांच्या मते अधिकारी जर नियंत्रणाबाहेर गेले तर भ्रष्टाचार वाढतो आणि राज्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. त्यामुळे त्यांनी अधिकाऱ्यांच्या कामकाजावर सतत लक्ष ठेवण्यासाठी निरीक्षण, तपासणी आणि गुप्तहेर यंत्रणेचा वापर करण्याचे सुचवले. कौटिल्यांनी भ्रष्टाचाराबाबत अतिशय वास्तववादी दृष्टिकोन मांडला होता. त्यांनी असे नमूद केले की जसे पाण्यातील मासा पाणी पितो ते सहज लक्षात येत नाही, तसेच अधिकारी भ्रष्टाचार करतात ते ओळखणे कठीण असते. म्हणूनच त्यांनी अधिकाऱ्यांना उत्तरदायी ठेवण्यासाठी कठोर दंड आणि शिस्तीची अंमलबजावणी आवश्यक असल्याचे सांगितले. यामुळे प्रशासनात पारदर्शकता टिकून राहते आणि जनतेचा विश्वास वाढतो.

आधुनिक प्रशासनातही हीच तत्त्वे अधिक विकसित स्वरूपात लागू केली गेली आहेत. माहितीचा अधिकार कायद्यामुळे नागरिकांना सरकारी माहिती मिळवण्याचा अधिकार प्राप्त झाला

आहे, ज्यामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक झाले आहे. तसेच लेखापरीक्षण, सतर्कता यंत्रणा आणि विविध नियंत्रण संस्था अधिकाऱ्यांच्या कामकाजावर नजर ठेवतात आणि त्यांना जबाबदार ठरवतात. यामुळे प्रशासनातील निर्णयप्रक्रिया अधिक खुली आणि जबाबदार बनते. नागरिकांना सरकारच्या कामकाजाची माहिती मिळाल्यामुळे त्यांचा सहभाग वाढतो आणि गैरव्यवहारांना आळा बसतो. कौटिल्यांनी मांडलेली पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाची तत्वे आजच्या आधुनिक प्रशासनातही तितक्याच प्रभावीपणे लागू आहेत. त्यामुळे सुशासनासाठी ही तत्वे अत्यावश्यक मानली जातात.

३. तिसरे म्हणजे कार्यक्षमता आणि शिस्त ही प्रशासनाची अत्यंत महत्त्वाची तत्वे आहेत, आणि या दोन्ही बाबींमध्ये कौटिल्य यांच्या विचारांशी आधुनिक प्रशासनाचे स्पष्ट साम्य दिसून येते. कौटिल्यांनी आपल्या अर्थशास्त्र ग्रंथात प्रशासन अधिक प्रभावी करण्यासाठी योग्य अधिकाऱ्यांची निवड, त्यांचे प्रशिक्षण आणि ठरावीक कार्यपद्धती यावर विशेष भर दिला होता. त्यांच्या मते, कुशल आणि प्रशिक्षित अधिकारीच राज्यकारभार योग्य रीतीने चालवू शकतात. त्यामुळे त्यांनी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करताना त्यांच्या गुणवत्तेची, कौशल्याची आणि प्रामाणिकतेची कसून तपासणी करावी असे सांगितले. यासोबतच, कौटिल्यांनी प्रशासनात शिस्त राखणे अत्यावश्यक असल्याचे नमूद केले आहे. त्यांनी अधिकाऱ्यांसाठी स्पष्ट नियम, जबाबदाऱ्या आणि कार्यपद्धती निश्चित केल्या होत्या. कोणताही अधिकारी आपल्या कर्तव्यात कसूर करीत असेल तर त्याच्यावर कठोर कारवाई करण्याची तरतूद होती. यामुळे प्रशासनात शिस्त टिकून राहते आणि कामकाज सुरळीत पार पडते.

आधुनिक प्रशासनातही कार्यक्षमता आणि शिस्त यांना तितकेच महत्त्व दिले जाते. आजच्या काळात स्पर्धा परीक्षा (जसे UPSC, MPSC) यांच्या माध्यमातून योग्य आणि पात्र उमेदवारांची निवड केली जाते. त्यानंतर प्रशिक्षण संस्थांमध्ये अधिकाऱ्यांना आवश्यक ज्ञान, कौशल्य आणि प्रशासकीय मूल्ये दिली जातात. यामुळे ते आपल्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रभावीपणे पार पाडू शकतात. तसेच, कार्यमूल्यांकन प्रणालीद्वारे अधिकाऱ्यांच्या कामगिरीचे नियमित परीक्षण केले जाते. यामुळे त्यांना अधिक जबाबदारीने काम करण्यास प्रोत्साहन मिळते आणि प्रशासन अधिक कार्यक्षम बनते. कौटिल्यांनी मांडलेली कार्यक्षमता आणि शिस्त यांची तत्वे आधुनिक प्रशासनातही तितक्याच प्रभावीपणे लागू आहेत, ज्यामुळे सुशासनाची अंमलबजावणी अधिक सक्षम होते.

४. चौथे म्हणजे गुप्तचर व्यवस्था आणि माहिती संकलन ही प्रशासनाची अत्यंत महत्त्वाची अंग आहेत, आणि या बाबतीतही कौटिल्य यांच्या विचारांशी आधुनिक प्रशासनाचे स्पष्ट साम्य दिसून येते. कौटिल्यांनी आपल्या अर्थशास्त्र मध्ये अत्यंत संघटित आणि प्रभावी गुप्तहेर यंत्रणेचे वर्णन केले आहे.

त्यांच्या मते, राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी आणि स्थैर्यासाठी योग्य वेळी अचूक माहिती मिळणे अत्यावश्यक असते. त्यामुळे त्यांनी विविध प्रकारचे गुप्तहेर नेमून समाजातील, प्रशासनातील आणि शत्रूराज्यांतील घडामोडींवर सतत लक्ष ठेवण्याची व्यवस्था केली होती. कौटिल्यांच्या गुप्तचर यंत्रणेची खासियत म्हणजे तिची विविधता आणि गोपनीयता. भिक्षू, व्यापारी, तपस्वी, सामान्य नागरिक अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात गुप्तहेर कार्य करत असत. यामुळे माहिती गोळा करणे अधिक सुलभ आणि परिणामकारक होत असे. त्यांनी केवळ बाह्य शत्रूंवर लक्ष ठेवण्यावर भर दिला नाही, तर अंतर्गत प्रशासनातील गैरव्यवहार, भ्रष्टाचार आणि षडयंत्र यांचा शोध घेण्यासाठीही गुप्तहेरांचा वापर केला.

आधुनिक प्रशासनातही गुप्तचर यंत्रणा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. देशाच्या अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेसाठी विविध गुप्तचर संस्था कार्यरत असतात. या संस्था दहशतवाद, गुन्हेगारी, शत्रूराष्ट्रांची हालचाल आणि इतर संभाव्य धोक्यांबाबत माहिती गोळा करतात. या माहितीच्या आधारे सरकार योग्य वेळी निर्णय घेऊन देशाचे संरक्षण करते. तसेच, प्रशासनातील पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता टिकवण्यासाठीही माहिती संकलन आवश्यक असते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे डेटा विश्लेषण, डिजिटल निरीक्षण आणि सायबर सुरक्षा यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कौटिल्यांनी मांडलेली गुप्तचर आणि माहिती संकलनाची संकल्पना आजच्या आधुनिक प्रशासनात अधिक प्रगत स्वरूपात अस्तित्वात आहे. त्यामुळे राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी आणि प्रभावी प्रशासनासाठी ही व्यवस्था अत्यावश्यक मानली जाते.

५. पाचवे म्हणजे आर्थिक व्यवस्थापन हे कोणत्याही प्रशासनाचे मूलभूत अंग आहे, आणि या बाबतीतही कौटिल्य यांच्या विचारांशी आधुनिक प्रशासनाचे स्पष्ट साम्य दिसून येते. कौटिल्यांनी आपल्या अर्थशास्त्र मध्ये राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याला अत्यंत महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते, मजबूत अर्थव्यवस्था हीच सक्षम राज्याची ओळख असते. त्यामुळे त्यांनी करप्रणाली, व्यापार, शेती, उद्योग आणि संपत्ती व्यवस्थापन यावर विशेष भर दिला. कौटिल्यांनी करव्यवस्था न्याय्य आणि संतुलित असावी असे सांगितले. कर आकारणी अशी असावी की प्रजेवर जास्त भार पडू नये आणि तरीही राज्याला आवश्यक महसूल मिळावा. त्यांनी शेती, व्यापार आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी विविध उपाय सुचवले, कारण यामुळे राज्याची आर्थिक प्रगती होते. तसेच, त्यांनी खजिन्याचे (कोश) योग्य व्यवस्थापन करण्यावर भर दिला, कारण संकटकाळात तोच राज्याला आधार देतो.

आधुनिक प्रशासनातही आर्थिक व्यवस्थापनाला तितकेच महत्त्व आहे. आजच्या काळात अर्थसंकल्प हा सरकारच्या आर्थिक धोरणाचा मुख्य आधार असतो. यात उत्पन्न आणि खर्च यांचे

नियोजन केले जाते. करप्रणाली द्वारे सरकार महसूल गोळा करते आणि तो विविध विकास योजनांसाठी वापरते. तसेच, आर्थिक नियोजनाद्वारे देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी धोरणे आखली जातात. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत वित्तीय शिस्त, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांनाही महत्त्व दिले जाते. सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण ठेवणे, गुंतवणूक वाढवणे आणि गरिबी कमी करणे हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्या जातात. कौटिल्यांनी मांडलेले आर्थिक व्यवस्थापनाचे तत्त्व आणि आधुनिक प्रशासनातील आर्थिक धोरणे यामध्ये मोठे साम्य दिसून येते. दोन्ही ठिकाणी मजबूत आणि संतुलित अर्थव्यवस्था हीच प्रभावी प्रशासनाची किल्ली मानली जाते.

६. सहावे म्हणजे कायद्याचे राज्य ही सुशासनाची अत्यंत मूलभूत संकल्पना आहे, आणि या बाबतीतही कौटिल्य यांच्या विचारांशी आधुनिक प्रशासनाचे स्पष्ट साम्य दिसून येते. कौटिल्यांनी आपल्या अर्थशास्त्र मध्ये न्याय आणि नियमांचे कठोर पालन करण्यावर विशेष भर दिला आहे. त्यांच्या मते, राज्य टिकून राहण्यासाठी न्यायव्यवस्था मजबूत असणे आवश्यक आहे. जर कायद्याचे पालन झाले नाही, तर समाजात अराजकता निर्माण होऊन राज्याची स्थिरता धोक्यात येते. कौटिल्यांनी सर्वांसाठी समान न्यायाची संकल्पना मांडली. त्यांनी न्यायदानासाठी स्पष्ट नियम आणि प्रक्रिया निश्चित केल्या होत्या. दोषींना योग्य शिक्षा आणि निरपराधांना संरक्षण देणे हे प्रशासनाचे कर्तव्य असल्याचे त्यांनी सांगितले. यामुळे समाजात शिस्त, सुरक्षितता आणि विश्वास निर्माण होतो. तसेच, अधिकाऱ्यांनीही कायद्याचे पालन करणे आवश्यक आहे, असे त्यांनी स्पष्ट केले, ज्यामुळे सत्तेचा गैरवापर टाळला जाऊ शकतो.

आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतही कायद्याचे राज्य हीच संकल्पना केंद्रस्थानी आहे. आजच्या काळात संविधान हे सर्वोच्च मानले जाते आणि त्यानुसारच सर्व कायदे व नियम तयार केले जातात. कोणताही व्यक्ती, संस्था किंवा अधिकारी कायद्यापेक्षा मोठा नाही. सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समान वागणूक दिली जाते आणि न्याय मिळवण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था कार्यरत असते. याशिवाय, मानवाधिकारांचे संरक्षण, न्यायालयीन प्रक्रिया आणि कायद्याची अंमलबजावणी यांद्वारे नागरिकांचे हक्क सुरक्षित ठेवले जातात. यामुळे समाजात स्थैर्य आणि शांती निर्माण होते. कौटिल्यांनी मांडलेले कायद्याचे राज्य आणि आधुनिक प्रशासनातील संविधानावर आधारित व्यवस्था यामध्ये मूलभूत साम्य आहे. दोन्ही ठिकाणी न्याय, समता आणि नियमांचे पालन यांना सर्वोच्च महत्त्व दिले जाते, जे सुशासनासाठी अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष

आजच्या आधुनिक प्रशासनात लोकशाही, पारदर्शकता आणि जनकल्याण यांना महत्त्व दिले जाते. जरी काळ बदलला असला तरी कौटिल्यांचे अनेक विचार आजही प्रशासनासाठी मार्गदर्शक ठरतात. कौटिल्यांनी मांडलेली लोककल्याणाची संकल्पना आजच्या लोककल्याणकारी राज्याच्या रूपात दिसून येते. “प्रजासुखे सुखं राज्ञः” हे तत्त्व आजही प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी आहे. तसेच पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि भ्रष्टाचार नियंत्रण यांसारखी तत्त्वे त्यांनी ज्या पद्धतीने मांडली, ती आजच्या आधुनिक यंत्रणांमध्ये अधिक विकसित स्वरूपात दिसून येतात. माहितीचा अधिकार, लेखापरीक्षण, सतर्कता यंत्रणा यांमुळे प्रशासन अधिक खुलं आणि जबाबदार बनले आहे. याशिवाय, कार्यक्षमता आणि शिस्त या बाबतीतही कौटिल्यांचे विचार आधुनिक प्रशासनाशी जुळतात. योग्य अधिकाऱ्यांची निवड, त्यांचे प्रशिक्षण आणि कार्यमूल्यांकन यामुळे प्रशासन अधिक प्रभावी बनते. गुप्तचर यंत्रणा आणि माहिती संकलन या बाबतीतही कौटिल्यांनी दिलेले महत्त्व आजच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरते. आर्थिक व्यवस्थापनाच्या बाबतीतही कौटिल्यांनी दिलेले मार्गदर्शन आजच्या अर्थसंकल्प, करप्रणाली आणि आर्थिक नियोजनाशी सुसंगत आहे. मजबूत अर्थव्यवस्था हीच सक्षम प्रशासनाची किल्ली आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले होते. तसेच कायद्याचे राज्य ही संकल्पना आजच्या लोकशाही व्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे, आणि त्याची मुळेही कौटिल्यांच्या विचारांत दिसून येतात. अखेरीस असे म्हणता येईल की, कौटिल्यांचे प्रशासनविषयक विचार आणि आधुनिक सुशासन यामध्ये मूलभूत साम्य असून, या तत्त्वांचा योग्य उपयोग केल्यास अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख प्रशासन उभारता येऊ शकते. त्यामुळे आजच्या प्रशासन अभ्यासात कौटिल्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची:-

१. कौटिल्य – अर्थशास्त्र (मराठी अनुवाद) – 2012 – डायमंड पब्लिकेशन्स – पुणे
२. मेहता, व. रा. (२०१५) – भारतीय राजकीय विचार, सागर पब्लिकेशन्स, पुणे
३. पटवर्धन, वसंत (२०१०) – कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
४. खरे, ग. ह. (२००८) – प्राचीन भारतीय राज्यव्यवस्था, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
५. जावडेकर, शं. द. (२००५) – भारतीय राजकीय विचार, मौज प्रकाशन, मुंबई.
६. फडिया, बी. एल. (२०१६) – लोकप्रशासन (मराठी आवृत्ती), साहित्य भवन, आग्रा.
७. भट्टाचार्य, मोहीत (२०१३) – लोकप्रशासनाचे नवे क्षितिज, जवाहर पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.

-
୯. Shamasasthy R. (1915) – Kautilya's Arthashastra, Mysore Printing & Publishing House, Mysore.
୧୦. Rangarajan, L. N. (1992) – Kautilya: The Arthashastra, Penguin Books, New Delhi.
୧୧. Maheshwari, S. R. (2011) – Administrative Thinkers, Macmillan India, New Delhi.

भारताचा स्वातंत्र्यलढा आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया : एक ऐतिहासिक अध्ययन**अमोल गुरुदास बोरकर**

संशोधक ,पदव्युत्तर शैक्षणिक इतिहास विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ,गडचिरोली

Email-amolborkar16@gmail.com**सारांश (Abstract) :**

भारतातील स्वातंत्र्यलढा हा आधुनिक भारतीय इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचा आणि व्यापक असा ऐतिहासिक प्रवास मानला जातो. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेच्या विस्तारामुळे भारतीय समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय रचनेत मोठे बदल घडून आले. ब्रिटिशांनी राबवलेल्या आर्थिक व प्रशासकीय धोरणांमुळे भारतीय उद्योगधंद्यांचा न्हास झाला, शेतकरी व कारागीर वर्गावर मोठा आर्थिक ताण निर्माण झाला आणि समाजात असंतोषाची भावना वाढू लागली. या असंतोषातूनच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची सुरुवात झाली. १८५७ च्या उठावापासून ते १९४७ मधील स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत भारतातील राष्ट्रीय चळवळीने विविध टप्पे पार केले. या चळवळीमध्ये अनेक नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. महात्मा गांधी यांचे अहिंसात्मक आंदोलन, क्रांतिकारी चळवळी आणि सामाजिक सुधारणा चळवळी यांमुळे भारतीय समाजात राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना दृढ झाली. स्वातंत्र्यानंतरही भारतासमोर राष्ट्रनिर्मितीचे मोठे आव्हान उभे राहिले. या प्रक्रियेमध्ये संविधान निर्मिती, संस्थानांचे विलिनीकरण, लोकशाही व्यवस्थेची स्थापना आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांची अंमलबजावणी या महत्त्वपूर्ण पायऱ्या होत्या. सरदार पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली संस्थानांचे विलिनीकरण करण्यात आणि भारताच्या राजकीय एकत्रीकरणा मध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा होता. या शोधनिबंधा मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा ऐतिहासिक आढावा , त्यातील विविध आंदोलनांचे स्वरूप आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून स्वातंत्र्यलढा आणि राष्ट्रनिर्मिती यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट होतो आणि आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये या प्रक्रियेचे महत्त्व अधोरेखित होते.

बीजशब्द (keyword) : स्वातंत्र्यलढा, राष्ट्रनिर्मिती, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, लोकशाही, संविधान

संशोधन पद्धती (Research Methodology) : संशोधनासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला

आहे. इतिहासग्रंथ, संशोधन लेख, संविधान विषयक साहित्य आणि विविध शैक्षणिक संदर्भग्रंथांचा अभ्यास करून हा शोधनिबंध लिहलेला आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेच्या विस्तारामुळे भारतीय समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनात मोठे बदल घडून आले. ब्रिटिशांनी भारतात व्यापाराच्या माध्यमातून प्रवेश केला आणि हळूहळू त्यांनी राजकीय सत्ता प्रस्थापित केली. या सत्तेच्या स्थापनेनंतर ब्रिटिशांनी राबवलेल्या आर्थिक आणि प्रशासकीय धोरणांमुळे भारतीय समाजातील पारंपरिक आर्थिक रचना कोलमडून पडली. ब्रिटिशांच्या आर्थिक आणि राजकीय धोरणांमुळे भारतीय समाजात असंतोष निर्माण झाला. या असंतोषातूनच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची बीजे पेरल्या गेली. १८५७ चा उठाव हे ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचे पहिले व्यापक आंदोलन मानले गेले. अनेक इतिहासकारांनी या उठावाला भारताचे पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध असे संबोधले आहे. या उठावामुळे भारतीय समाजात ब्रिटिश सत्तेविरुद्धची भावना अधिक तीव्र झाली आणि राष्ट्रीय चळवळीच्या विकासाला चालना मिळाली. एकोणीसाव्या शतकात भारतात सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळी उदयास आल्या. या चळवळींमुळे भारतीय समाजात आधुनिक विचारांचा प्रसार झाला आणि शिक्षणाचा विस्तार झाला. परिणामी भारतीय समाजात राष्ट्रीय चेतना निर्माण झाली.^१ या प्रक्रियेमुळे राजकीय संघटनांची स्थापना झाली आणि राष्ट्रीय चळवळीला संघटित स्वरूप प्राप्त झाले. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. काँग्रेसच्या स्थापनेमुळे भारतीय समाजातील विविध घटकांना एकत्र येऊन ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध राजकीय मागण्या मांडण्याचे व्यासपीठ मिळाले. पुढील काळात राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि तीव्र झाले. लाल, बाल आणि पाल या नेत्यांनी स्वराज्याची मागणी जोरदारपणे मांडली. बंगाल विभाजनाविरोधात झालेल्या स्वदेशी आंदोलनामुळे राष्ट्रीय चळवळीला जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. वीसाव्या शतकात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला नवे नेतृत्व मिळाले. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्यलढा व्यापक जनआंदोलनामध्ये परिवर्तित झाला. गांधीजींनी सत्याग्रह आणि अहिंसा या तत्त्वांवर आधारित आंदोलनांचा मार्ग स्वीकारला. असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आंदोलन आणि भारत छोडो आंदोलन या आंदोलनांमुळे भारतीय समाजातील सर्व स्तरांतील लोक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. याच काळात क्रांतिकारी चळवळीनेही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भगत सिंह आणि चंद्रशेखर आझाद यांसारख्या क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष केला. विविध प्रकारच्या दीर्घकाळ

चाललेल्या संघर्षानंतर अखेर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु या स्वातंत्र्यासोबतच भारताची फाळणी झाली आणि पाकिस्तानची निर्मिती झाली. फाळणीमुळे मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार आणि स्थलांतर घडले, ज्यामुळे नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारतासमोर अनेक सामाजिक आणि राजकीय आव्हाने निर्माण झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर राष्ट्रनिर्मितीचे मोठे आव्हान उभे राहिले. या प्रक्रियेमध्ये संविधानाची निर्मिती, संस्थानांचे विलिनीकरण, लोकशाही व्यवस्थेची स्थापना आणि आर्थिक विकासाची दिशा ठरवणे ही महत्त्वाची कार्ये होती. सरदार पटेलाने नेतृत्वाखाली अनेक संस्थानांचे भारतात विलिनीकरण करण्यात आले, ज्यामुळे भारताचे राजकीय एकत्रीकरण साध्य झाले. त्याचबरोबर २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान लागू झाले आणि भारताला लोकशाही गणराज्य म्हणून घोषित करण्यात आले. या पार्श्वभूमीवर भारताचा स्वातंत्र्यलढा आणि राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया यांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

स्वातंत्र्यलढ्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

सतराव्या शतकात भारतात व्यापाराच्या उद्देशाने आलेल्या ब्रिटीश ईस्ट इंडिया या कंपनीने हळूहळू आपली आर्थिक व राजकीय सत्ता वाढवली. १७५७ मधील प्लासीच्या आणि १७६४ मधील बक्सारच्या लढाई नंतर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला बंगाल प्रांतावर नियंत्रण मिळाले आणि भारतात ब्रिटिश सत्तेचा पाया मजबूत झाला.^१ ब्रिटिश सत्तेच्या विस्तारामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठा परिणाम झाला. ब्रिटिशांनी भारताला कच्च्या मालाचा पुरवठादार आणि तयार वस्तूंचा बाजार म्हणून वापरले. यामुळे पारंपरिक भारतीय उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास झाला आणि कारागीर वर्ग आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झाला. ब्रिटिशांच्या महसूल धोरणामुळे शेतकरी वर्गावर करांचा मोठा बोजा वाढला. वेगवेगळ्या महसूल पद्धतींमुळे भारतीय शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण वाढले. याशिवाय ब्रिटिशांनी राबवलेल्या सामाजिक व प्रशासकीय धोरणामुळेही भारतीय समाजात असंतोष निर्माण झाला. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार, पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव आणि पारंपरिक सामाजिक रचनेवर झालेला परिणाम यामुळे भारतीय समाजात नवीन विचारांची जागृती झाली. याच काळात राजा राममोहन रॉय, ज्योतिबा फुले आणि आगरकर यांसारख्या समाज सुधारकांनी समाजात जागृती निर्माण केली.^३

१८५७ मधील उठाव हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. सैनिकांच्या असंतोषातून सुरू झालेल्या या उठावामध्ये शेतकरी, जमीनदार आणि सामान्य जनता मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाली. मंगल पांडे, झांसीची रानी लक्ष्मीबाई, बहादूरशाह जफर, तात्या

टोपे यांसारख्या नेत्यांनी या उठावामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. १८५७ च्या उठावानंतर ब्रिटिश सरकारने भारताच्या प्रशासनामध्ये अनेक बदल केले. १८५८ च्या भारत सरकारच्या 1858 कायद्या नुसार भारताचे प्रशासन थेट ब्रिटिश सरकारकडे हस्तांतरित करण्यात आले. यानंतर ब्रिटिशांनी भारतीय प्रशासनावर अधिक नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला.^४ एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय समाजात राष्ट्रीय भावना अधिक बळकट झाली. इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय बुद्धिजीवी वर्ग तयार झाला आणि त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध राजकीय मागण्या मांडण्यास सुरुवात केली. या प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची ची स्थापना झाली. काँग्रेसच्या स्थापनेमुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला संघटित स्वरूप प्राप्त झाले आणि स्वातंत्र्यलढ्याचा पुढील टप्पा सुरू झाला.^५ अशा प्रकारे अठराव्या आणि एकोणीसाव्या शतकातील आर्थिक शोषण, सामाजिक परिवर्तन, राजकीय असंतोष आणि राष्ट्रीय जागृती या सर्व घटकांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तयार केली. या पार्श्वभूमीवर पुढील काळात भारतीय राष्ट्रीय चळवळ अधिक व्यापक झाली आणि अखेरीस भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि राष्ट्रीय चळवळ :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासामध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि आधुनिक राजकीय विचारांच्या प्रभावामुळे भारतीय समाजामध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर १८८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना झाली. राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना ऑलॅन ह्युम यांच्या पुढाकाराने करण्यात आली. जरी त्याची स्थापना 'सेप्टी वॉल' या स्वरूपात झाली असली तरी पुढील काळात राष्ट्रीय काँग्रेसला आलेले स्वरूप आणि कार्य ब्रिटिशांच्या हाताच्या पलीकडे गेले होते तेव्हा राष्ट्रीय काँग्रेस प्रखर राष्ट्रवाद निर्माण करणारी एक महत्त्वाची संघटना म्हणून पुढे आली. काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष व्योमेश चंद्र बॅनर्जी होते. सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसचे प्रमुख उद्दिष्ट ब्रिटिश सरकारकडे भारतीयांच्या राजकीय व प्रशासकीय मागण्या मांडणे हे होते.

काँग्रेसच्या सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसने ब्रिटिश सरकारकडे शांततामय मार्गाने सुधारणा मागितल्या. त्यांनी भारतीयांना अधिक राजकीय अधिकार मिळावेत, प्रशासनात भारतीयांचा सहभाग वाढवावा आणि आर्थिक शोषण थांबवावे या मागण्या मांडल्या. या काळातील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे "संपत्ति निस्सारणाचा सिद्धांत" होय. दादाभाई नोरोजी यांनी ब्रिटिशांनी भारतातील संपत्ती इंग्लंडला नेण्याची प्रक्रिया स्पष्ट केली. त्यांच्या मते ब्रिटिश आर्थिक धोरणामुळे भारतातील

संपत्ती मोठ्या प्रमाणावर इंग्लंडला जात होती आणि त्यामुळे भारत आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल होत होता.^६ विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप अधिक तीव्र झाले. लाल, बाल, पाल या नेत्यांनी स्वराज्याची मागणी जोरदारपणे मांडली आणि राष्ट्रीय चळवळीला अधिक आक्रमक स्वरूप दिले.^७ १९०५ मध्ये ब्रिटिशांनी बंगालचे विभाजन केले. या निर्णयाविरोधात संपूर्ण भारतात मोठे आंदोलन निर्माण झाले. स्वदेशी आंदोलनामध्ये ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार आणि स्वदेशी वस्तूंचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला. या आंदोलनामुळे राष्ट्रीय चळवळ जनआंदोलनामध्ये परिवर्तित झाली. यानंतर भारतीय राष्ट्रीय चळवळ आणखी व्यापक झाली. पुढील काळात महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने स्वातंत्र्यलढ्याला जनआंदोलनाचे स्वरूप दिले. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आंदोलन आणि भारत छोडो आंदोलन यांसारख्या मोठ्या चळवळी उभारण्यात आल्या. या आंदोलनांमुळे भारतीय समाजातील सर्व स्तरांतील लोक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी आणि महिला या सर्व घटकांनी राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय चळवळ न राहता एक व्यापक सामाजिक आंदोलन बनला. अशा प्रकारे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. काँग्रेसच्या माध्यमातून भारतीय समाजामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली आणि स्वातंत्र्यलढ्याला संघटित स्वरूप प्राप्त झाले.

गांधीचे नेतृत्व आणि स्वातंत्र्याकडे वाटचाल :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आला. या काळात राष्ट्रीय चळवळीला नवीन दिशा आणि व्यापक जनाधार मिळाला. या परिवर्तनामध्ये गांधीचे नेतृत्व अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला सत्याग्रह आणि अहिंसा या तत्वांवर आधारित जनआंदोलनाचे स्वरूप दिले. गांधीजींचा भारतातील राजकीय प्रवेश १९१५ मध्ये झाला. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सत्याग्रहाचा यशस्वी प्रयोग केल्यानंतर त्यांनी भारतात परत येऊन भारतीय समाजातील परिस्थितीचा अभ्यास केला. त्यानंतर त्यांनी शेतकरी, कामगार आणि सामान्य जनतेच्या समस्यांवर आधारित आंदोलनांना सुरुवात केली. चंपारण सत्याग्रह (१९१७) गांधीजींचे भारतातील पहिले मोठे आंदोलन होते. बिहारमधील चंपारण जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना निळीच्या शेतीसाठी जबरदस्ती केली जात होती. गांधीजींनी या अन्यायाविरुद्ध सत्याग्रह सुरू केला आणि शेवटी ब्रिटिश सरकारला शेतकऱ्यांच्या मागण्या मान्य कराव्या लागल्या. गुजरातमधील खेडा सत्याग्रहातून जिल्ह्यात दुष्काळामुळे शेतकरी कर भरण्यास असमर्थ होते. गांधीजींनी शेतकऱ्यांच्या समर्थनार्थ

सत्याग्रह सुरू केला. या आंदोलनामुळे ब्रिटिश सरकारला शेतकऱ्यांना करमाफी देण्यास भाग पाडले. १९१९ च्या जालीयानवाला बाग हत्याकांडा नंतर भारतीय समाजात ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध तीव्र संताप निर्माण झाला. या पार्श्वभूमीवर गांधीजींनी असहकार आंदोलन सुरू केले. या आंदोलनामध्ये ब्रिटिश सरकारच्या संस्था, शाळा, न्यायालये आणि वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन करण्यात आले. या आंदोलनामुळे भारतीय समाजातील सर्व स्तरांतील लोक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी आणि महिला या सर्व घटकांनी या आंदोलनामध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. १९३० मध्ये गांधीजींनी ब्रिटिशांच्या मीठ कायद्याविरोधात सविनय कायदेभंग आंदोलन सुरू केले. त्यांनी साबरमती आश्रमातून दांडीपर्यंत पदयात्रा करून मीठ तयार केले. ही घटना भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते. या आंदोलनामुळे ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध देशभरात मोठ्या प्रमाणावर आंदोलन झाले आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही प्रसिद्धी मिळाली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात गांधीजींनी ब्रिटिश सत्तेला भारत सोडण्याची मागणी केली. १९४२ मध्ये काँग्रेसने “भारत छोडो” आंदोलन सुरू केले. गांधीजींनी “करो या मरो” हा नारा दिला. या आंदोलनामध्ये देशभरात मोठ्या प्रमाणावर निदर्शने झाली. ब्रिटिश सरकारने या आंदोलनाला दडपण्यासाठी कठोर उपाययोजना केल्या आणि अनेक नेत्यांना तुरुंगात टाकले. तरीही या आंदोलनामुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र झाला.^५ अशा प्रकारे गांधीवादी आंदोलनांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला व्यापक जनआंदोलनाचे स्वरूप दिले. गांधीजींच्या नेतृत्वामुळे भारतीय समाजातील सर्व स्तरांतील लोक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय चळवळ न राहता एक व्यापक सामाजिक आंदोलन बनला.

क्रांतिकारी चळवळीचे योगदान :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये गांधीवादी अहिंसात्मक आंदोलनांबरोबरच क्रांतिकारी चळवळीनेही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. क्रांतिकारी चळवळीचे मुख्य उद्दिष्ट ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष करून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे होते. विशेषतः विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी अनेक तरुण क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र मार्ग स्वीकारला. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी ब्रिटिशांच्या दडपशाही धोरणामुळे भारतीय तरुणांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. बंगालचे विभाजन आणि ब्रिटिशांनी केलेल्या दडपशाहीमुळे अनेक तरुणांनी क्रांतिकारी संघटनांची स्थापना केली. बंगालमध्ये अनुशीलन समिती आणि युगांतर संघटना यांसारख्या क्रांतिकारी संघटनांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र कारवाया केल्या. या काळात अनेक क्रांतिकारकांनी ब्रिटिश

अधिकाऱ्यांवर हल्ले करून ब्रिटिश सत्तेला आव्हान दिले. खुदीराम बोस आणि प्रफुल चाकी यांनी १९०८ मध्ये मुजफ्फरपूर येथे ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर बॉम्बहल्ला केला. या घटनेमुळे क्रांतिकारी चळवळीला मोठी प्रसिद्धी मिळाली. यानंतर उत्तर भारतातही क्रांतिकारी चळवळीला चालना मिळाली. राम प्रसाद बिसमिल, अशफुल्ला खान आणि इतर सहकाऱ्यांनी १९२५ मध्ये काकोरी कट रचून रेल्वेतून खजिना लूटला. या घटनेचा उद्देश ब्रिटिश सरकारच्या आर्थिक संसाधनांना धक्का देणे आणि स्वातंत्र्यलढ्यासाठी निधी उभारणे हा होता. भारतीय क्रांतिकारी चळवळीमध्ये भगत सिंह यांचे योगदान विशेष महत्त्वाचे मानले जाते. भगतसिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी १९२८ मध्ये लाहोर येथे ब्रिटिश अधिकारी सॉडर्सचा वध केला. त्यानंतर १९२९ मध्ये त्यांनी दिल्लीतील केंद्रीय विधानसभेमध्ये बॉम्ब फेकून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध निषेध व्यक्त केला. भगतसिंग, राजगुरू आणि सुखदेव यांना १९३१ मध्ये फाशी देण्यात आली. त्यांच्या बलिदानामुळे भारतीय तरुणांमध्ये देशभक्तीची भावना अधिक बळकट झाली. क्रांतिकारी चळवळीमध्ये चंद्रशेखर आझाद यांचेही योगदान महत्त्वाचे होते. त्यांनी हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) या संघटनेच्या माध्यमातून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघर्ष केला. १९३१ मध्ये इलाहाबाद येथील अल्फ्रेड पार्कमध्ये ब्रिटिश पोलिसांशी झालेल्या चकमकीत त्यांनी स्वतःवर गोळी झाडून बलिदान दिले. क्रांतिकारी चळवळीमुळे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला एक नवीन ऊर्जा मिळाली. या चळवळीमुळे भारतीय तरुणांमध्ये स्वातंत्र्याची भावना अधिक बळकट झाली आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध तीव्र असंतोष निर्माण झाला. जरी क्रांतिकारी चळवळीने थेट स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही, तरीही त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा दिली आणि राष्ट्रीय चळवळीला बळ दिले.

स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि फाळणी :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा शेवटचा टप्पा दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झाला. या काळात ब्रिटिश साम्राज्य आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झाले होते आणि भारतातील स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र झाला होता. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला भारतातील सत्तेचे हस्तांतरण करण्याचा विचार करावा लागला. १९४२ मध्ये झालेल्या भारत छोडो आंदोलना नंतर भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला अधिक वेग आला. या आंदोलनामुळे ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध देशभरात मोठ्या प्रमाणावर जनआंदोलन उभे राहिले. जरी ब्रिटिश सरकारने या आंदोलनाला कठोरपणे दडपण्याचा प्रयत्न केला, तरीही स्वातंत्र्यलढ्याची तीव्रता वाढतच गेली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटनमध्ये राजकीय परिस्थिती बदलली. ब्रिटिश सरकारने भारतातील परिस्थितीचा विचार करून १९४६ मध्ये कॅबिनेट मिशन भारतात पाठवले. या मिशनचा उद्देश

भारताच्या स्वातंत्र्यप्रक्रियेसाठी एक योग्य राजकीय आराखडा तयार करणे हा होता. तथापि, भारतातील प्रमुख राजकीय पक्षांमध्ये मतभेद असल्यामुळे या योजनेला पूर्ण यश मिळाले नाही. या काळात भारतातील दोन प्रमुख राजकीय संघटनांमध्ये मतभेद वाढले होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस भारताला एकसंध राष्ट्र म्हणून स्वातंत्र्य देण्याच्या बाजूने होती, तर मुस्लिम लीग स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्राची मागणी करत होती. मुस्लिम लीगचे नेते मुहम्मद ली जिना यांनी पाकिस्तानची मागणी जोरदारपणे मांडली. या राजकीय परिस्थितीमुळे अखेरीस भारताच्या फाळणीचा निर्णय घेण्यात आला. १९४७ मध्ये ब्रिटिश सरकारने भारताला स्वातंत्र्य देण्याचा निर्णय घेतला आणि देशाचे दोन स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये विभाजन करण्यात आले – भारत आणि पाकिस्तान. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू झाले. याही परिस्थिती नंतर, भारताच्या फाळणीमुळे मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार आणि स्थलांतर झाले. लाखो लोकांना आपली घरे सोडून स्थलांतर करावे लागले आणि अनेक लोक या हिंसाचारामध्ये मृत्युमुखी पडले. त्यामुळे फाळणी हा भारतीय इतिहासातील अत्यंत वेदनादायक आणि दुःखद प्रसंग मानला जातो. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा शेवट १९४७ मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याने झाला. परंतु स्वातंत्र्यासोबतच देशाच्या फाळणीची शोकांतिका देखील घडली. तरीही भारताने लोकशाही आणि संविधानिक मार्गाने राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया सुरू केली.

राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया :

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशासमोर सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे राष्ट्रनिर्मितीचे होते. अनेक भाषा, धर्म, संस्कृती आणि प्रादेशिक विविधता असलेल्या समाजाला एकत्र ठेवून आधुनिक लोकशाही राष्ट्र निर्माण करणे हे अत्यंत कठीण कार्य होते. या प्रक्रियेमध्ये राजकीय नेतृत्व, संविधाननिर्मिती आणि संस्थात्मक विकास यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. स्वातंत्र्यानंतर सर्वप्रथम भारताने लोकशाही राज्यव्यवस्था स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला. या दृष्टीने संविधान तयार करण्यासाठी संविधान सभा स्थापन करण्यात आली. या सभेमध्ये विविध प्रांत आणि समुदायांचे प्रतिनिधी सहभागी झाले होते. संविधान सभेने सुमारे तीन वर्षांच्या चर्चेनंतर भारतीय संविधानाची निर्मिती केली.^९

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये डॉ. आंबेडकरांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी भारतीय संविधानाच्या निर्मितीत मोलाची भूमिका बजावली. भारतीय संविधानामध्ये लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय आणि मूलभूत अधिकार

यांसारख्या तत्त्वांचा समावेश करण्यात आला.^{१०} २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान लागू झाले आणि भारत एक सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. या काळात भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी औद्योगिकीकरण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि आर्थिक विकास यांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक मोठ्या औद्योगिक प्रकल्पांची आणि शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करण्यात आली.^{११}

राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये देशाच्या प्रादेशिक एकात्मतेचे आव्हानही महत्त्वाचे होते. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतामध्ये अनेक संस्थानिक राज्ये होती. या संस्थानांचे भारतामध्ये विलीनीकरण करणे हे एक मोठे कार्य होते. या कार्यामध्ये सरदार वल्लभभाई पटेलनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे अनेक संस्थानिक राज्ये भारतात विलीन झाली आणि भारताची राजकीय एकात्मता मजबूत झाली.^{१२} अशा प्रकारे स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही, संविधान आणि संस्थात्मक विकास यांच्या माध्यमातून राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया सुरू केली. अनेक आव्हाने असूनही भारताने लोकशाही व्यवस्था टिकवून ठेवली आणि एक मजबूत राष्ट्र म्हणून आपली ओळख निर्माण केली.

निष्कर्ष :

भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा जगातील सर्वात व्यापक आणि प्रभावी राष्ट्रीय चळवळींपैकी एक आहे. या लढ्याने केवळ ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघर्ष केला नाही, तर भारतीय समाजामध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण केली आणि लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची तीव्र भावना निर्माण केली. भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा विविध टप्प्यांमधून विकसित झालेला एक दीर्घ ऐतिहासिक प्रवास होता. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीय चळवळीची सुरुवात झाली. त्या काळात शिक्षित भारतीयांनी राजकीय हक्कांसाठी आवाज उठवला आणि राष्ट्रीय काँग्रेसच्या माध्यमातून ब्रिटिश सरकारकडे सुरुवातीला सुधारणांच्या माध्यमातून तर पुढे या चळवळीचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले. गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारतीय स्वातंत्र्यलढा एक व्यापक जनआंदोलन बनला. सत्याग्रह आणि अहिंसा या तत्त्वांवर आधारित आंदोलनांमुळे भारतीय समाजातील सर्व स्तरांतील लोक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. त्याचबरोबर क्रांतिकारी चळवळीनेही ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघर्ष करून स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा दिली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारतातील राजकीय परिस्थिती बदलली आणि अखेरीस १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. तथापि, स्वातंत्र्यासोबतच देशाच्या फाळणीची शोकांतिका देखील घडली. या घटनेमुळे मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार आणि स्थलांतर झाले, ज्याचा भारतीय समाजावर दीर्घकालीन परिणाम

झाला. स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर राष्ट्रनिर्मितीचे मोठे आव्हान असतानाही या प्रक्रियेमध्ये भारतीय नेतृत्वाने लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांना प्राधान्य दिले. संविधान सभेने भारतीय संविधानाची निर्मिती करून देशासाठी एक मजबूत लोकशाही चौकट तयार केली. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान लागू झाले आणि भारत एक सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. याशिवाय देशातील प्रादेशिक एकात्मता, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकास यांनाही राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये महत्त्व देण्यात आले. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्यलढा आणि त्यानंतरची राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया ही भारतीय इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे. भारतातील स्वातंत्र्यलढा हा भारतीय समाजाच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचा व्यापक प्रवास होता. या संघर्षामुळे भारतीय समाजात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली. या प्रक्रियेमुळेच भारताने लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांसारख्या मूल्यांवर आधारित एक मजबूत राष्ट्र म्हणून आपली ओळख निर्माण केली.

संदर्भ ग्रंथ :

1. चंद्र बिपन., भारताचा स्वातंत्र्यलढा, पेंग्विन प्रकाशन, १९८९, पृ. क्र. ४५
2. बंद्योपाध्याय शेखर., प्लासीपासून फाळणीपर्यंत, ओरिएंट ब्लॅकस्वान प्रकाशन, २०१५, पृ. क्र. १२०-१२१.
3. सरकार सुमित., आधुनिक भारत १८८५-१९४७., मॅकमिलन प्रकाशन, १९८३, पृ. क्र. २५.
4. चंद्र बिपन., स्वातंत्र्यानंतरचा भारत., पेंग्विन बुक्स, २००८, पृ. क्र. १२.
5. सरकार सुमित., आधुनिक भारत १८८५-१९४७, पृ. क्र. ३५.
6. नौरोजी दादाभाई., भारतामधील दारिद्र्य आणि ब्रिटिशांचे अन्यायकारक राज्य, पृ. क्र. १९.
7. बंद्योपाध्याय शेखर. प्लासीपासून फाळणीपर्यंत., ओरिएंट ब्लॅकस्वान, पृ. क्र. २१५.
8. गुहा रामचंद्र. गांधीनंतरचा भारत, पृ. क्र. ४०.
9. ऑस्टिन ग्रॅनव्हिल. भारतीय राज्यघटना: राष्ट्राचा पाया., ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, पृ. क्र. ५०.
10. आंबेडकर बी. आर, जातींचा नाश आणि इतर लेखन., पृ. क्र. २१५.
11. गुहा रामचंद्र. गांधीनंतरचा भारत, पृ. क्र. १००.

मनसमझावन' कादंबरीतील समाज वास्तव**पूजा ता. बुरडकर**

संशोधक ,वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

Email:poojaburadkar26@gmail.com**डॉ. सुधीर ब. मोरे**

सहायक प्राध्यापक,समाजविज्ञान संस्था, नागपूर. व. ना. शा.कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना:

"मनसमझावन" ही संग्राम गायकवाड यांची कादंबरी आहे. शाहतुराब या सुफी संताने संत रामदासांच्या 'मनाचे श्लोक' यापासून प्रभावित होऊन दखनी भाषेत लिहिलेल्या 'मनसमझावन' या काव्यग्रंथाच्या नावावरून असलेले शीर्षक घेतलेले आहे.या शीर्षकाशी जुडलेली दखनी भाषा,हिंदू मुस्लिम ऐक्याचे प्रतीक असलेला बाभूळ गावातील लालबाबाचा दर्गा,यातून वेगवेगळ्या काळाचे,भाषेचे आणि संस्कृतीचे महत्त्व अधोरेखित होताना आपल्याला दिसते.

कादंबरीची रचना पद्धती थोडीशी निराळी आहे. कादंबरीकार कथानकाच्या तोंडून वाचकाशी संवाद साधतो.एखाद्या चित्रपटासारखी भासणारी ही भावनिक कथा हळूहळू सामाजिक गोष्टींचा उलगडा करत जाते. 'मनसमझावन'ही सुफी संताकडून रामदासांच्या 'मनाचे श्लोक' याचे दखनी भाषेत रूपांतरित केलेली पद्यरचना. याच पद्यग्रंथाचे शीर्षक कादंबरीकार कादंबरीला देतो. कारण संतांचा पंथ वा धर्मापलीकडील संवादाची परंपरा कायम ठेवण्याचा उद्देश दिसतो.

कादंबरीतील बाभूळगाव या ठिकाणी हिंदू मुस्लिम धर्माचे लोक एकत्र राहतात.लालबाबाच्या दर्ग्याला या दोन्ही धर्माचे लोक श्रद्धेने बघतात. एकमेकांच्या धर्माचा आदर करणारी लोकं हिंदू मुस्लिम सौहार्दतेचा वारसा जपतात. वर्तमान स्थितीत याच हिंदू मुसलमान गावकऱ्यांची पिढी समन्वयवादी परंपरांकडे दुर्लक्ष करून धार्मिक कट्टरता जोपासताना दिसते. याचा परिणाम म्हणून कादंबरीतील अनेक व्यक्ती, कुटुंब नवनवीन संघर्षात गुरफडताना दिसतात. इतरांच्या धर्माचा,विचारांचा सारासार विचार न करता एकमेकांच्या धर्माचा केला जाणारा तिरस्कार आणि यातून निर्माण झालेली तेढ ही समाजावर, देशाच्या परंपरागत चालत आलेल्या सहिष्णुतेवर घाव घालत असल्याचं कादंबरीकार संग्राम गायकवाड सुचवतात.

सहिष्णू परंपरेचा शोध घेणारी कादंबरी कट्टरतावादी विचारांना सुधारणा सुचवते.अलीकडच्या काळात कादंबरीतील पात्रांवर या कट्टरतेचे झालेले वाईट परिणाम दाखवून कादंबरीकार सामाजिक वास्तवाची

मांडणी करतो. धर्मापलीकडे आपण माणूस म्हणून कोण आहोत याची जाणीव करून देतो. एखाद्या समाजाला नाकारले जाणे हे समाजातील अनेक घटकांवर परिणाम करते तर समाजातील प्रत्येक घटकाला धर्माला एकत्रितपणे जपणे देशासाठी हितकारक आहे. समकालीन समाजाच्या मनावर परिणाम करणारी 'मनसमझावन'ही कादंबरी हिंदू मुस्लिम सहिष्णुतेचा वारसा जपणारी महत्त्वाची कादंबरी ठरते.

कथानक:

कादंबरीच्या सुरुवातीलाच आपल्याला लक्षात येते की या कादंबरीची रचना पद्धती थोडीशी निराळी आहे. 'लालबाबाचा दर्गा' अशा छोट्या शीर्षकाने सुरू होणारी कादंबरी अशाप्रकारे प्रत्येक पात्राचं मनोगत व्यक्त करते. अगदी निर्जीव वस्तू जसे ओसाड दगडी दर्गा, चिन्मय या पात्राचे ट्विटर अकाउंट, लेले परिवाराचा व्हाट्सअप ग्रुप पुस्तक दखनी भाषा कार सेवेसाठी गेलेली वीट इत्यादी आपले मनोगत व्यक्त करताना दिसतात. दशकापूर्वी गावातील हिंदू मुस्लिम लोकांच्या एकव्याचे प्रतीक असलेला 'लालबाबाचा दर्गा' हा जुन्या पिढीकडून जोपासल्या गेलेल्या सांस्कृतिक रूढी परंपरा आणि धार्मिक कट्टरता जोपासणाऱ्या नव्या पिढीमुळे अलीकडे निर्माण झालेले तेढ याचा आढावा घेताना दिसतो.

चिन्मय या पात्राच्या शोधाच्या कथेतून ही कादंबरी पुढे जाते. चिन्मय एका ब्राह्मण दांपत्याकडून एका अनाथाश्रमातून दत्तक घेतलेला मुलगा. मोठा होत असताना 'आपली आई कोण? ती आता कुठे असेल?' असा प्रश्न त्याला पडतो आणि चिन्मयचा त्याच्या जन्मदात्या आईच्या शोधाचा प्रवास सुरू होतो. आपल्या मंजिरी आईशी मामाकडे जातोय असं खोटं बोलून तो त्याच्या जन्मदात्या आईच्या शोधात विजापूरजवळील बाभूळगावात जातो. तिथे त्याला विशेष काही मिळत नाही. नंतर तो विजापूरच्या अनाथ आश्रमात (जिथून त्याला दत्तक घेतले) जातो. चौकशी केल्यानंतर त्याला कळते की त्याची जन्मदाती आई मुसलमान आहे. त्याला धक्का बसतो. ब्राह्मण कुटुंबाकडून दत्तक घेतलेला असल्यामुळे चिन्मयवर अगदी हिंदुत्ववादी विचारांचा प्रभाव असतो. अशावेळी तो मनातून फार खचतो. अनेक प्रश्नांसोबत तो हा शोधाचा प्रवास असाच सुरू ठेवतो. परत बाभूळगावला भेट देतो. तो अनाथ आश्रमात मिळाला तेव्हा त्याच्या हाताला तांब्याचा ताविज ज्यावर लालबाबा असं कोरलेलं असतं. यावरून तो बाभूळगावच्या लालबाबाच्या दर्ग्याला पोहोचतो. तिथे तो गावातील हरीमोरेला भेटतो, तो गावकरी त्याला हसन मुजावर ह्याचा सोलापूरचा पत्ता सांगतो. लाल बाबाच्या दर्ग्याची मुजावर की करणारा हसन मुजावर हा आता मुजावर की सोडून सोलापूरला राहतो त्याच्याशी आपला

काही संबंध आहे असा विचार करून चिन्मय त्याला भेटतो आणि लाल बाबाच्या दर्ग्याचा इतिहासाचा अभ्यास करतोय असं सांगून हसन मुजावर कडून माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करतो.

हरी मोरे आणि हसन मुजावर यांच्याकडून मिळालेल्या राबीयाविषयीची थोड्याथोड्या माहिती भरून राबिया आपली आई असावी असं त्याला वाटतं. हसन मुजावर यांच्या सांगण्यावरून तो जमालुद्दीन मुलानींना भेटतो. तिथे चिन्मयला मुजावर परिवारासोबत झालेला अन्याय आणि त्यांच्या कुटुंबियांची झालेली वाताहात कळते. तिथून पुढे तो जमालुद्दीन मुलानींच्या सांगण्यावरून राबियाचा एक वर्ष सीनियर असलेला समीर मोहोळकर याला भेटतो. समीर मोहोळकरला चिन्मय आपल्या मंजिरी आईचं आपल्या क्लासमेटशी गेट-टुगेदर करायचं ठरलय आणि राबीया ही आपल्या आईची क्लासमेट होती असं खोटं सांगून राबीयाचा नंबर आणि पत्ता त्याच्याकडून काढून घेतो. या सर्व प्रवासात चिन्मयला कळते की, त्याचा जन्म हा आंतरधर्मीय प्रेमी जोडप्याच्या विवाहपूर्व संबंधातून झालेला आहे. त्याला जन्म देणारी आई ही मुसलमान आहे. ब्राह्मण कुटुंबात दत्तक गेल्यामुळे त्याचे विचार कर्मठ व हिंदुत्ववादी आहे. मात्र या शोधात तो मुस्लिम द्वेषातून बाहेर पडतो. आई म्हणून राबीयाविषयीची ओढ त्याला जाणवते. सोबतच लालबाबाचा दर्गा, त्याचा वारसा, दखनी भाषा, यांच्याशीही तो नकळत जुळला जातो. राबीया आईच्या भेटीसाठी तो उत्सुक असतो, मात्र कोरोना झाल्यामुळे राबियाची तब्येत खालावते. चिन्मयची त्याच्या आईशी ती त्याची अगदी पहिली आणि शेवटची भेट होते. कादंबरीचा शेवट वाचकांना भावूक करून सोडतो. अशाप्रकारे भावनिक प्रवासाची वाटणारी ही कादंबरी हळूहळू सामाजिक वास्तवाचाही उलगडा करत जाते.

हिंदू-मुस्लिम धार्मिकतेचे कादंबरीतील पात्रांवर झालेले परिणाम:

'मनसमझावन' ही कादंबरी वर्तमानात सुरू असलेले राजकारण, धार्मिक तिढ्यापासून देशाच्या धार्मिक सौहार्दतेवर होणारे परिणाम दाखवते.

'लालबाबाचा दर्गा' बाभुळगावच्या समन्वयवादी परंपरेचा प्रतीक आहे. दशकांपासून गावातील या दर्ग्याची मुजावरकी ही पिढीदरपिढी हसन मुजावरच्या परिवाराकडे असते. पण पुढे याच मुजावर कुटुंबातील नवी पिढी तब्लिगी विचारांनी प्रभावित होऊन दर्ग्याची मुजावरकी सोडून देण्यापर्यंत पोहोचते. धार्मिक कट्टरतेचा परिणाम कादंबरीतील कुटुंबावर, व्यक्तींवर झाल्याचे अनेक प्रसंगातून स्पष्ट होते.

जमालुद्दीन मुलानींची बाभूळ गावातील हसन मुजावरंशी पहिली भेट सांगताना ते म्हणतात की, "दर्गा जरी गावाबाहेर असला तरी मुजावरांचा वाडा मात्र एन गावातल्या मोरे वस्तीत होता. मुजावर मंडळींची

एकूण राहणी इतर शेतकरी कुटुंबासारखी होती. घरातल्या बायकांनी इरकली नऊवारी लुगडी घातलेली होती. त्यांचं आपापसातलं बोलणं दखनी भाषेत होतं. हसनचाचा माझ्याशी मराठीत बोलत होते. त्यांच्यात मुजावर असल्याचा खुणा मला दिसत नव्हत्या." (१)

गावात धार्मिक कट्टरतेचे राजकारण पसरण्या आधीच हे वातावरण. मात्र धार्मिक कट्टरतेचा परिणाम जमालुद्दीन मुलांनींच्या या दुसऱ्या वाक्यातून स्पष्ट होतो, " मला माझी बाभुळगावात झालेली हसन मुजावरांची भेट आठवत होती. तो ओस पडलेला दर्गा, गावातल्या लोकांची दर्गा बदलची उदासीनता, दर्ग्याची मुजावरकी करण्यासाठी कोणी उत्तराधिकारी नसल्याने दुखी झालेले हसन मुजावर... ते सगळं आटवून माझ्याबरोबरच्या लोकांचा दृष्टिकोन मला पुस्तकी वाटायला लागला. माझं लक्ष त्या चर्चेतून उडालं. हसन मुजावराचं आता पुढे काय होईल या विचाराने मी काळजीत पडलो." (२) हसन मुजावरांवर आलेल्या या परिस्थितीवरून हिंदू मुस्लिम एकतेचा वारसा जपणाऱ्या जुन्या पिढीवर धार्मिक कट्टरतेचे किती वाईट परिणाम झाले हे लक्षात येते.

समाजामध्ये धार्मिक विचारात सुधारणा यावी अशा विचारांचा असलेला समीर मोहोळकर एक मुस्लिम पात्र आहे. पुरोगामी मुस्लिम संघटनेचा धडाडीचा कार्यकर्ता असलेला त्याचा मित्र सलीम याचा अपघाती मृत्यू होतो. मात्र तब्लीगी विचारांच्या जमावा द्वारे सलीमच्या परिवाराला कब्रस्तानाच्या बाहेरच अडवले जाते. " वेगवेगळ्या निमित्ताने आमच्या धर्माला विरोध करणारा आणि त्याचे पालन न करणारा सलीम मुस्लिम नव्हता आणि त्यामुळे त्याचा दफनविधी आम्ही होऊ देणार नाही असा या लोकांचा सूर होता." (३)

यातून एकाच धर्मातील लोकांच्या मनात धार्मिक कट्टरतेमुळे तेढ निर्माण झाल्याचे दिसते. समाजामध्ये धार्मिक विचारात सुधारणा आणण्याचा विचार असणारा समीर मोहोळकर आणि अलीकडील राजकारणामुळे त्याच्या विचारात आलेले बदल पुढील वाक्यातून लक्षात येते, " विशेष म्हणजे पूर्वी मला ज्यांचा तिरस्कार वाटायचा अशा माझ्या कॉन्झर्व्हेटिव्ह समाजबांधवांविषयी मला सहानुभूती वाटते आहे. यांचीही काही बाजू आहे आणि ती समजून घेणे भाग आहे असं मला वाटत आहे." " मुसलमानांवर होणारी टीका ऐकली की आत अस्वस्थता दाटून येते. माझ्या धर्मबांधवांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या कहाण्या वाचून मनात संतापाची भावना तयार होते." (४)

चिन्मयला दत्तक घेतलेल्या मंजिरीलाही चिन्मयच्या कट्टर हिंदुत्ववादी विचारांमुळे त्याची जन्मदाती आई मुसलमान आहे हे कळल्यावर तो ते स्वीकारेल की नाही याची भीती वाटते. एखाद्यावर त्याच्या धर्माचा एवढा प्रभाव असावा की दुसऱ्या धर्माच्या व्यक्तीचं त्याच्याशी असलेलं रक्ताचं नातं स्वीकारणं

त्रासदायक व्हावं.एवढं हे धार्मिकतेचे राजकारण पसरलय आणि त्याचे परिणाम कादंबरीतून स्पष्ट समजतात.

एकीकडे जुन्या पिढीकडून जपली जाणारी धार्मिक एकात्मता,सहिष्णूतेचा वारसा ही कादंबरी सांगते.तर दुसरीकडे तो वारसा,ती परंपरा संपवण्यासाठी उभ्या असलेल्या कट्टरतावादी विचारांचा परिणाम दाखवून सम्यकवादी विचारांनी सुधारणाही सुचवते.

कादंबरीतील स्त्रीपात्र :

संग्राम गायकवाड यांची 'मनसमझावन' ही कादंबरी हिंदू-मुस्लिम सौहार्दतेचा वारसा जपणारी कादंबरी आहे. या कादंबरीतील मंजिरी आणि राबिया हे स्त्रीपात्र स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या वाटतात.दोन वेगवेगळ्या धर्मातील स्त्रिया असल्या तरी आधुनिक काळात अभिप्रेत असलेली स्त्री म्हणून त्या प्रेरक ठरतात. आपल्याला मूल होत नाही ही गोष्ट स्वीकारायला मंजिरीला वेळ लागला. मात्र ही वस्तुस्थिती म्हणून काही काळानंतर केशव (मंजिरीचा नवरा) याने ते स्वीकारलं. संततीची इच्छा असतानाही मूल न होणे हे तिला आयुष्यभर पुरणारे दुःख होऊ शकले असते; मात्र मंजिरीने हे स्वीकारून मूल दत्तक घेण्याचे ठरवले. दत्तक मुलांबाबतच्या समाजात अनेक नकारात्मक कल्पना आणि उदाहरणे असतानाही त्याला न जुमानता मंजिरी मुल दत्तक घेण्याचे ठरवते. ती एक सामाजिक बांधिलकी मानणारी स्त्री आहे. त्यामुळे समाजासाठी जे योग्य आहे ते केले पाहिजे असा काहीसा तिचा उद्देश्य आपल्याला दिसतो. मंजिरीने दत्तक घेतलेला मुलगा चिन्मय आपल्या जन्मदात्या आईच्या शोधात असतो. हा विचार त्याच्या मनात येतो तेव्हाच तो हे मंजिरीला सांगून टाकतो. चिन्मय त्याच्या जन्मदात्या आईच्या शोधाच्या विचाराने ग्रासलेला असल्यामुळे मंजिरीशी पूर्वीसारखा मोकळेपणाने बोलत नाही. मंजिरीला त्याच्या अस्वस्थपणा जाणवतो. ती त्याला मदत करू इच्छिते. मात्र चिन्मय याबाबतीत तिच्यासमोर अव्यक्त असल्यामुळे ती हतबल आहे. तरीही हे विचार त्याच्या डोक्यात फार काळ न टिको अशी प्रार्थना करताना ती दिसते. अशा परिस्थितीत आई म्हणून तिच्या मनाची होणारी घालमेल आपल्याला जाणवते. आई म्हणून चिन्मयशी तिच्या जुळलेल्या मायेपोटी त्याच्या खऱ्या आईच्या शोधासाठी ती त्याला नकार व्यक्त करू शकली असती. किंवा त्याला इतर कोणत्याही कारणाने अडवू शकली असती. मात्र चिन्मयच्या त्या वयाला, त्याच्या मनातल्या घालमेलीला, त्याच्या उत्सुकतेला ती समजून घेते. केवळ समजून घेत नाही तर त्याला साथ देते. हे सामंजस्य हे आत्मभानातून येते. चिन्मयला त्याची जन्मदाती आई मुस्लिम असल्याचे जेव्हा कळते तेव्हा तिच्या शोधाच्या प्रवासात तो धर्मद्वेषातून बाहेर पडतो. मात्र मंजिरी या विचारांबाबत कितीतरी आधीच पुढारलेली असते.

"इतकी निरागस नजर असलेल्या या चिमुकल्या जीवाचा कसला आलाय धर्म? देवाघरच्या या निष्पाप आणि सुंदर ठेवायचा स्वीकार करताना असल्या कोणत्या विचारांना थराच दिला नाही पाहिजे." (५) आपण ज्याला दत्तक घेतो आहोत, तो मुस्लिम स्त्रीचा मुलगा आहे हे कळूनही समाजाच्या तथाकथित धर्मवादी विचारांना न जुमानता बाळाला धर्मनिरपेक्ष नजरेने तिने बघितले. मातृत्व हे केवळ शारीरिक नसतं. ते अशारीर असतानाही मनापासून जाणता येते, जपता येते. आधुनिक स्त्री म्हणून अभिप्रेत असलेले विचार मंजिरी या पात्रातून प्रकट होताना दिसतात.

चिन्मयच्या जन्मदात्या आईच्या शोधाच्या प्रवासात अनेक व्यक्तींकडून आपल्याला राबियाबद्दल कळते. मात्र राबिया सोबतच गुलबर्ग्याला फिल्डवर्कसाठी तिच्या घरी राहणारी इरा हिच्या सोबतच्या संवादातून राबिया आपल्याला अधिक स्पष्ट होते. इराच्या दृष्टिकोनातून राबिया एक साधी, संथ लयीत, आर्जवी स्वरात बोलणारी, घर नीटनेटके स्वच्छ ठेवणारी, पुस्तकांची आवड असणारी अशी बाई होती. इराच्या विचारांनी राबिया एकंदर आयुष्याबद्दल 'सुलझा हुआ' विचार करणारी आहे. आपल्या भूतकाळातील जीवनाबद्दल राबिया इरासमोर व्यक्त होते. हिंदू-मुस्लिम या दोन्ही संस्कारात वाढलेली राबिया मुस्लिम परिवारातली होती. गावातील सुधीर पाटलाचे आणि तिचे प्रेम होते आणि त्यातून तिला विवाहपूर्वीच दिवस जातात. दोन्ही घरच्यांकडून तीव्र विरोध असतो. अशातच सुधीरही घरच्यांसमोर तिच्यासोबत असलेले प्रेम संबंध नाकारतो. तो दबावाखाली आहे आणि एक दिवस आपल्याला येथून घेऊन जाईल असा ती विचार करते. मात्र त्याचे लग्न होते, तेव्हा ती सात महिन्याची गरोदर असते. तिचे विश्वच पालटते. तिच्या घरचे तिच्या परिस्थितीत तिला साथ देतात. अशा परिस्थितीत तिला आपल्या मुलाला अनाथ आश्रमात ठेवण्यावाचून पर्याय उरत नाही. आणि त्यानंतर एका घटस्फोटीत, वयाने मोठ्या व्यक्तीशी तिचे लग्न लावून दिले जाते. वर्तमानात ती एक शिक्षिका आहे आणि सोबतच सामाजिक कार्यातही तिचा सहभाग असल्याचे आपल्याला समजते. सर्वसामान्य गावात राहणारी एक मुलगी आणि समाजसेवा करणारी शिक्षिका हा तिचा उंचावत जाणारा आलेख प्रेरणादायी ठरतो. राबिया जिथे जन्माला आली त्या गावातील सामाजिक -सांस्कृतिक परिस्थितीला तिने जवळून अनुभवले. परंपरेने काही गोष्टी पुरुषांनी करायच्या म्हणून दग्याची मुजावरकी तिच्या भावाकडे(मोहम्मद) जाणार. मात्र तो ती नाकारतो. त्यात राबिया दग्याची धार्मिक पोथी 'मनसमझावन' ला जोपासताना दिसते. आणि त्या पोथीचे मराठी भाषेत संपादनही ती करते. चिन्मय म्हणतो तसं, "तरुण वयात अनेक दुःखांना सामोरे जावं लागलेलं असताना सुद्धा तिने तिच्या नंतरच्या आयुष्यात कितीतरी गोष्टी केल्या." (६) राबियाबद्दलचं चिन्मयचे हे वाक्य कौतुकास्पद वाटते. आणि आपल्याला अभिप्रेत

असलेली आधुनिक स्त्री म्हणून ती भासते. वैयक्तिक आयुष्यातील सुख दुःखांना बाजूला ठेवून स्वतःला सभोवतालाशी जोडून घेणे हे सहजसाध्य नाही. यासाठी जणू या दोन्ही स्त्री पात्रांनी आपल्या विचारांचा तप केला असावा. एकाकी संघर्ष केला. त्यात त्या घडत असलेल्या परिस्थितीचा कुणावरही दोष टाकताना आपल्याला दिसत नाहीत.

कादंबरीतील नातेसंबंध :

या कादंबरीतील पात्रांचे जीवन जेवढे गुंतागुंतीचे आहे तेवढेच त्या पात्रातील संबंधही वाचकाला गुंतागुंतीचे वाटतात. मंजिरी आणि केशवलेले या दाम्पत्याने दत्तक घेतलेला मुलगा चिन्मय. कादंबरीतील या दाम्पत्याचे आणि त्यांच्या दत्तक मुलात असलेल नातं कमालीचा सामंजस्याने भरलेलं असल्याचे दिसते. चिन्मय हा दत्तक घेतलेला असल्यामुळे खरा जन्मदात्या आई-वडिलांचा शोध घेण्याची इच्छा त्याच्या मनात येते. याबद्दल तो आपल्या मंजिरी आईला सांगतो. हे ऐकून तिचं मन दुखावलं असेल हेही चिन्मयला त्यावेळी जाणवतं. तरीही आपल्या जीवनातल्या सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी तो मंजिरीशी शेअर करतो. मंजिरी सुद्धा आधुनिक काळातील अपडेटेड अशी आई आहे. चिन्मय त्याच्या जन्मदात्या आईच्या शोधाच्या विचाराने ग्रासलेला असल्यामुळे मंजिरीशी पूर्वीसारखा बोलत नाही. ती त्याला मदत करू इच्छिते मात्र चिन्मय याबाबतीत सध्या तिच्याशी अव्यक्त असल्यामुळे ती हतबल आहे. चिन्मय केशव प्रमाणे हिंदुत्ववादी विचारांच्या प्रभावाखाली आहे. अशावेळी, "चिन्मयला त्याची जन्म देणारी आई मुस्लिम होती हे समजलं तर त्याची स्थिती काय होईल, या विचाराने माझं डोकं भनानून जाते आहे." (७) असा विचार करताना मंजिरी दिसते. त्याचबरोबर चिन्मयही असाच काहीसा विचार करताना आपल्याला दिसतो. "अशा परिस्थितीत जर आईला माझे जन्मदाती आई मुस्लिम होती हे समजलं, तर परिस्थिती आणखी बिकट होईल. आईला कुठल्याच तणावाला सामोरे जावं लागू नये माझ्यामुळे, असे विचार दिवसभर येत राहिले." (८) एकमेकांच्या काळजीने दोघेही आई मुलाचे मन ओतप्रोत भरलेले आहे. त्यांच्यातलं असं भावनिक नातं वाचकांना अनुभवास येत.

धार्मिक कट्टरता पाळणारा चिन्मय आणि त्याचे वडील केशव यांचे विचारही मिळते जुळते आणि एकमेकांना पटणारे असे असतात. त्यामुळे वडील आणि मुलाचे हे नाते वैचारिकतेने आणि सामंजस्याने भरलेले असल्याचे दिसते.

बाभूळगावातील लालबाबाच्या दर्ग्याशी जवळचा संबंध असलेल्या हसन मुजावरला दोन अपत्य आहेत. हसन मुजावर कडे सुरुवातीला दर्ग्याची मुजावरकी म्हणजे दर्गा सांभाळण्याची जबाबदारी

असते.वंशपरंपरेनुसार ती मुजावरकी त्याच्या मुलाकडे जाते.मुलगा मोहम्मद मात्र ही मुजावरकी नाकारतो.आपल्या काका उस्मानच्या तब्लीगी विचारांना जोपासणारा मोहम्मद आणि गावातील हिंदू मुस्लिम ऐक्याची जाणीव असणारा हसन यांच्या नात्यात तेढ असल्याचे आपल्याला जाणवते. एकीकडे त्याची मुलगी राबिया आपले वडील हसन यांच्या पारंपारिक,सांस्कृतिक विचारांना समजून घेऊन त्यांना जोपासून पुढे नेताना दिसते.राबियाच्या तरुण वयातील प्रेमप्रकरणामुळे ती आपल्या आई-वडिलांपासून दुरावते.भाऊ मोहम्मद तिची आई-वडिलांच्या सोबत राहायची इच्छा असतानाही तिच्याशी कोणतेही संबंध ठेवत नाही.आणि यातून राबियाच्या आणि तिच्या आई-वडिलांच्या नात्यातील हतबलता लक्षात येते.

गुलबर्ग्याला फिल्डवर्कसाठी आलेली इरा हिची राबियाच्या घरी राहण्याची सोय होते.सुरुवातीला राबिया ही इराला शिक्षिकेचे काम करणारी साधी,धार्मिक वृत्तीची बाई वाटते.दोघींचा संवादही सुरुवातीला कामापुरताच असतो.हळूहळू राबिया दखनी भाषेतल्या २५० वर्ष जुन्या पोथीची पानं चाळत असताना इरा त्याला स्कॅन करून देण्याच्या निमित्ताने दोघी बराच वेळ सोबत बसतात.त्या दोघीतला संवाद वाढतो. राबियाच्या पूर्व आयुष्याबद्दल ऐकून इराच्या मनातले तिच्याबद्दलचे भाव बदलतात. आपल्या मनोगतात इरा राबियाबद्दल बोलताना तिचा 'राबियाआपा' असा उल्लेख करते.राबियाची तब्येत खालावते तेव्हा इराच तिच्यासोबत असते.लोकांच्या श्रद्धेपोटी ईश्वराची निर्मिती झाली असा विचार करणारी इरा केवळ तिच्या आई-वडिलांच्या समाधानासाठी देवापुढे हात जोडत असते.मात्र राबियाची तब्येत खालावते तेव्हा इरा खूप अस्वस्थ असते.राबियाची परिस्थिती सुधारावी यासाठी ती टेकडीवरील मंदिरात जाऊन देवीपुढे हात जोडते."सगळं शहर परक वाटत होतं.राबिया वगळली तर काय होतं माझं या शहरात?तिच्या हातातलं माझं बोट सुटलं,तर हे शहर पण सुटून जाईल.मला हे शहर नकोस होईल."(९) यातून राबियाशी कसलंही नातं नसताना तिच्याबद्दलची इराला वाटणारी भावनिक ओढ,यातून निर्माण झालेल भावनिक नातं वाचकाला अनुभवास येते. तब्येत अधिक खालावून राबियाचा जेव्हा मृत्यू होतो तेव्हा,"तुझं असं अर्ध्यातून निघून जाणं मला अजिबात मंजूर नाही.तुझा पुढचा प्रवास सुद्धा मला मंजूर नाही.मला पुढच्या जन्मात तू माझी मैत्रीण किंवा मोठी बहीण किंवा आई म्हणून हवी आहेस."(१०) असा राबियाशी मनात संवाद साधून, ती समोरच्या प्रवासातही तिच्याशी नातं जोडण्याची इच्छा व्यक्त करते.रक्ताच्या नात्यापलीकडेही भावनिक नात्याचा ओलावा कादंबरीकार कुशलतेने रंगवतात.

कादंबरीतील पात्रांची भाषाशैली :

दोन धर्मासोबतच, दोन पिढ्यांच्या विचारांना, परिस्थितीला मांडणारी कादंबरी त्या त्या व्यक्तीच्या/पात्राच्या स्वभाववैशिष्ट्यानुसार भाषा मांडताना दिसते.

कादंबरीतील नायक म्हणून भासणारा चिन्मय आणि त्याची प्रेयसी मैथिली नव्या पिढीतील आहे. त्यामुळे त्यांच्या बोलीत शहरीपणा जाणवतो. त्यात मैथिली, " आमच्या रिलेशनशिपच्या बाबतीतही सुरुवातीला असाच टेंटेटिव्ह अॅप्रोच होता त्याचा. मीच त्याला कमीट करायला भाग पाडलं." (११) अशी इंग्रजी मराठी मिश्र भाषा बोलताना दिसते. इरा सुद्धा अशीच इंग्रजी मराठी मिश्र भाषा वापरताना दिसते. " नुकताच विक्रमसोबत ब्रेकअप झाल्यामुळे मन अस्वस्थ होतं. त्या अस्वस्थतेवर उतारा म्हणूनच फिल्डवर्क साठी गुलबर्ग्याला यायचं ठरवलं होतं. खरंतर ची सुरुवात दिलीत सुरू झाली होती. निजामुद्दीन अवलीयाच्या दर्ग्यात दोन एक महिन्यांपासून माझ्या व्हिजिट्स चालू होत्या." सोबतच "अप्पा तयार होऊन बाहेर निघाले होते. त्यांच्याशी बोलणं झालं तोपर्यंत अम्मानं माझे आवडते अप्पे केले होते. तिच्यासारखे कुरकुरीत आणि लुसलुशीत अप्पे कुणालाच येत नाही. सोबत तिची खास हिरवी चटणी आणि तिने घरी बनवलेल्या मसाल्याचा सांबर." (१२) यावरून ती कन्नड भाषाशी जोडली जाते. दखनी- मराठी भाषेशी नातं असणारी राबिया गुलबर्ग्याला कन्नडी भाषेत बोलते. इरा म्हणते तसं, " ती माझ्याशी कन्नड मध्येच बोलायची; पण तिच्या कन्नड बोलण्याचा हेल वेगळाच होता. त्यामध्ये आमच्या धारवाडी कन्नड सारखा गोडवा नसला तरी हा हेलपण मला आवडायचा." (१३) यावरून आपल्याला कळते. सोबतच राबियाला दखनी, मराठी, हिंदी, उर्दू, फारसी, अरबी आणि इंग्रजी भाषा येत असल्याचं ती इराला मुलाखतीच्या वेळी सांगते.

" अगले हप्ते बाबुळगाव जातू मई."

" किस वास्ते?"

"उरूस का कुच तो करना पड़ेगा." (१४)

हसन मुजावर आणि त्याचा मुलगा मोहम्मद हे दोन पात्र दखनी भाषेतून संवाद साधताना दिसतात.

बाबूळगावातील हरी मोरे हे पात्र बोलतं तेव्हा, "आज परत अवकाळी पाऊस आला. बुंगाटच हुता. तसं काई नुसकान न्हाई. पर जवा पडायला पायजे तवा पडत न्हाई." (१५) अस्सल ग्रामीण मराठी भाषा बोलताना दिसतो.

त्या त्या पात्राच्या स्वभाववैशिष्ट्यांना त्यांची त्यांची भाषा नेमकेपणाने अभिव्यक्त करते. पात्राच्या सामाजिक सांस्कृतिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन कादंबरीकार त्या पात्राच्या मनोगतात चपखल अशी भाषा सजगतेने वापरतो.

समारोप :

वरील मुद्द्यांवरून असे लक्षात येते की, 'मनसमझावन' ही कादंबरी समकालीन सामाजिक परिस्थितीचं खरं चित्र उभं करणारी कादंबरी आहे. हिंदू- मुस्लिम वादाचा परिणाम समाजावर कसा होतो, एखाद्या सामाजिक घटकाला नाकारणे संपूर्ण समाजासाठी किती हानिकारक आहे हे संग्राम गायकवाड यातून सुचवतात. कादंबरीकार कादंबरीतील जुन्या पिढीकडून हिंदू मुस्लिम सौहार्दता कशी जपावी याचं उदाहरण देतात. सोबतच ती जपली नाही तर नव्या व जुन्या पिढीवरील त्याचे परिणाम दाखवून समाजाला सुधारणा सुचवतात. समाजासाठी धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन हा फार महत्त्वाचा आहे. सुफी संताने लिहिलेल्या 'मनसमझावन' पोथीच्या शीर्षकाचेच कादंबरीचे शीर्षक म्हणून लेखक नाव देतात तेव्हा, संतांचा धर्माच्या पलीकडे जाऊन समाजाला एकात्मतेचा संदेश देण्याचा उद्देश लेखकांचाही आहे हे लक्षात येतं. हिंदू-मुस्लिम सौहार्दतेचा वारसा जपणारी कादंबरी म्हणून संग्राम गायकवाड यांची 'मनसमझावन' ही कादंबरी महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ :

१. संग्राम गायकवाड, मनसमझावन, रोहन प्रकाशन, पुणे, २०२४, पृ. १७२
२. तत्रैव, पृ. ७६
३. तत्रैव, पृ. ९८
४. तत्रैव, पृ. १०३
५. तत्रैव, पृ. १८२
६. तत्रैव, पृ. २५०
७. तत्रैव, पृ. १८१
८. तत्रैव, पृ. १७१
९. तत्रैव, पृ. २२२
१०. तत्रैव, पृ. २४८
११. तत्रैव, पृ. ३७
१२. तत्रैव, पृ. ४१, तत्रैव, पृ. ५४, तत्रैव, पृ. ५९, तत्रैव, पृ. १९६

पारंपारिक लिंगभावाच्या प्रमाणकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात पुरुष परिचारकांची भूमिका

(The Role of Male Nurses in Transforming Traditional Gender Norms)

प्रा.मिलिंदकुमार खेळकर

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

डॉ. आंबेडकर कॉलेज, दीक्षाभूमी, नागपूर

Milindkhelkar1234@gmail.com

प्रा.डॉ.राजेंद्र कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख

इंदिरा गांधी महाविद्यालय, कळमेश्वर

1. सारांश (Abstract)

आरोग्य सेवा क्षेत्रात 'परिचर्या' (Nursing) हा व्यवसाय ऐतिहासिकदृष्ट्या स्त्रियांच्या अंगभूत गुणांशी, म्हणजेच ममता, सेवा आणि काळजी यांच्याशी जोडला गेला आहे. यामुळे या क्षेत्रात पुरुषांच्या सहभागाकडे पारंपरिक लिंगभावाच्या (Gender Norms) चष्म्यातून पाहिले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये, पुरुष परिचारक (Male Nurses) कशा प्रकारे या रूढ सामाजिक चौकटींना छेद देत आहेत, याचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनातून असे दिसून येते की, परिचर्या व्यवसायातील पुरुषांची वाढती संख्या केवळ रोजगाराची संधी नसून, ती 'काळजी घेणे' (Caring) हे केवळ स्त्रियांचेच काम आहे या मानसिकतेला दिलेले आव्हान आहे. पुरुष परिचारकांना सुरुवातीला सामाजिक पूर्वग्रह आणि "हे स्त्रियांचे काम आहे" अशा स्वरूपाच्या टीकेला सामोरे जावे लागते; परंतु त्यांच्या व्यावसायिक यशामुळे आणि कार्यक्षमतेमुळे या क्षेत्रातील लिंगाधारित श्रमविभाजनाची (Gendered Division of Labour) भिंत कमकुवत होत आहे.

हा पेपर लिंगभाव तटस्थता (Gender Neutrality), पुरुषांमधील संवेदनशीलता आणि आरोग्य सेवेतील सर्वसमावेशकता या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकतो. अंतिमतः, पुरुष परिचारक हे केवळ वैद्यकीय साहाय्यक नसून, ते समाजातील विषमतावादी लिंगभाव प्रमाणकांमध्ये सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणणारे 'बदलदूत' (Change Agents) ठरत आहेत, असा निष्कर्ष या शोधनिबंधात मांडण्यात आला आहे.

1.1 महत्वाचे शब्द (Keywords):

पुरुष परिचारक, लिंगभाव प्रमाणके (Gender Norms), परिचर्या (Nursing), सामाजिक परिवर्तन, आरोग्य सेवा, रूढीवाद.

2. प्रस्तावना (Introduction)

ऐतिहासिकदृष्ट्या, शुश्रूषा किंवा परिचर्या (Nursing) हा व्यवसाय स्त्रियांच्या 'नैसर्गिक' गुणांशी, जसे की संवेदनशीलता, ममता आणि काळजी घेणे, यांच्याशी जोडला गेला आहे. फ्लोरेन्स नाइटिंगेल यांच्या काळापासून या क्षेत्रावर महिलांचा प्रभाव राहिला असून, समाजाने परिचर्या करण्याला केवळ एक व्यवसाय न मानता ते 'स्त्रीत्वाचे' लक्षण मानले. यामुळेच, पुरुष या क्षेत्रात येणे हे बऱ्याचदा सामाजिक आश्चर्याचे किंवा टीकेचे कारण ठरत असे.

मात्र, २१ व्या शतकातील बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिप्रेक्ष्यात ही परिस्थिती झपाट्याने बदलत आहे. आज आरोग्य सेवा क्षेत्रात पुरुष परिचारकांची (Male Nurses) वाढती संख्या ही केवळ रोजगाराची संधी नसून, ती पारंपरिक लिंगभावाच्या (Gender Norms) चौकटी मोडणारी एक मोठी चळवळ ठरत आहे.

हा शोधनिबंध खालील प्रमुख मुद्द्यांच्या आधारे पुरुष परिचारकांच्या भूमिकेचा आढावा घेतो:

2.1. रूढीवादी विचारांना आव्हान: 'काळजी घेणे' हा गुण केवळ स्त्रियांचाच नसून तो मानवी स्वभाव आहे, हे पुरुष परिचारक आपल्या कामातून सिद्ध करत आहेत.

2.2. व्यावसायिकता आणि विविधता: पुरुष परिचारकांमुळे आरोग्य सेवा संघामध्ये (Healthcare Team) एक वेगळ्या प्रकारची ऊर्जा आणि विविधता येते, ज्याचा सकारात्मक परिणाम रुग्णसेवेवर होतो.

2.3. सामाजिक अडथळे आणि संघर्ष: पुरुषांना या क्षेत्रात येताना कोणत्या मानसिक आणि सामाजिक संघर्षाला सामोरे जावे लागते, याचा उहापोह करणे आवश्यक आहे.

2.4. समानतेच्या दिशेने पाऊल: हा बदल केवळ नर्सिंग क्षेत्रापुरता मर्यादित नसून, तो समाजातील 'स्त्री-काम' आणि 'पुरुष-काम' ही विभागणी पुसून टाकण्यास मदत करत आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, पुरुष परिचारक हे केवळ वैद्यकीय साहाय्यक नसून ते समाजातील **लिंगभाव समानतेचे (Gender Equality) मूक दूत** आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश, पुरुष परिचारक कशा प्रकारे पितृसत्ताक मानसिकतेला छेद देऊन परिचर्या व्यवसायाला अधिक सर्वसमावेशक बनवत आहेत, याचे सखोल विश्लेषण करणे हा आहे.

3. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

- 3.1. पुरुष परिचारकांची भूमिका समजून घेणे
- 3.2. लिंगभावाच्या पारंपरिक प्रमाणकांवर त्यांचा प्रभाव तपासणे
- 3.4. सामाजिक व व्यावसायिक अडथळ्यांचा अभ्यास करणे
- 3.5. लिंग समानतेसाठी त्यांच्या योगदानाचा आढावा घेणे
- 3.6. पुरुष परिचारक कशाप्रकारे "केअरगिव्हिंग" (Caregiving) हे केवळ स्त्रियांचे काम आहे, हा समज मोडीत काढत आहेत याचा अभ्यास करणे.

4. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) व परिमाणात्मक (Quantitative) अशा दोन्ही पद्धती वापरण्यात आल्या आहेत.

माहिती संकलनाची साधने (Data Collection Tools)

- 4.1 प्रश्नावली (Questionnaire): पुरुष परिचारकांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी येणारे अनुभव, सामाजिक वागणूक आणि आव्हाने यावर आधारित प्रश्न विचारणे.
- 4.2 सखोल मुलाखती (In-depth Interviews): काही निवडक पुरुष परिचारकांशी संवाद साधून त्यांच्या संघर्षाचा आणि यशाचा प्रवास जाणून घेणे.
- 4.3 रुग्ण आणि सहकाऱ्यांचे सर्वेक्षण: पुरुष परिचारकांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे का, हे तपासण्यासाठी रुग्णांच्या आणि महिला सहकारी परिचारिकांच्या मुलाखती घेणे.

5. पारंपरिक लिंगभाव प्रमाणके (Traditional Gender Norms)

5.1. लिंग आधारित कामाचे विभाजन (Gender-based division of labor)

इतिहासात पुरुष व स्त्रिया यांच्यात कामांचे स्पष्ट विभाजन केले गेले आहे. पुरुषांना जड तर स्त्रियांना तुलनेने हलकी कामे दिली जातात.

5.2. परिचर्या हा स्त्रियांचा व्यवसाय (Nursing as a female profession)

परिचर्या ही 'काळजी घेणे' या संकल्पनेशी संबंधित असल्यामुळे ती स्त्रियांसाठी योग्य मानली गेली.

5.3. सामाजिक पूर्वग्रह (Social stereotypes)

पुरुष परिचारकांना अनेकदा संशयाने पाहिले जाते.

6. पुरुष परिचारकांची वाढती उपस्थिती (Increasing Presence of Male Nurses)

6.1. शिक्षणातील वाढ (Increase in education opportunities)

अधिक पुरुष परिचर्या शिक्षणाकडे वळत आहेत.

6.2. आर्थिक स्थैर्य (Economic stability)

परिचर्या हा स्थिर उत्पन्न देणारा व्यवसाय आहे.

6.3. जागतिकीकरणाचा प्रभाव (Impact of globalization)

जागतिक स्तरावर लिंग समानतेची चळवळ वाढली आहे.

7. पुरुष परिचारकांची भूमिका (Role of Male Nurses)

7.1. लिंग समानतेस प्रोत्साहन (Promoting gender equality)

पुरुष परिचारक लिंगावर आधारित भेदभाव कमी करतात.

7.2. आदर्श निर्माण करणे (Role modeling)

ते इतर पुरुषांसाठी प्रेरणास्थान बनतात.

7.3. रुग्णसेवेमध्ये विविधता (Diversity in patient care)

पुरुष व स्त्री परिचारकांची एकत्रित टीम अधिक प्रभावी ठरते.

7.4 . संवेदनशीलतेचा विस्तार (Expanding emotional sensitivity)

पुरुषांमध्येही सहानुभूतीची भावना वाढते.

8. समोरील आव्हाने (Challenges Faced by Male Nurses)

8.1. सामाजिक कलंक (Social stigma)

पुरुष परिचारकांना कमीपणा दिला जातो.

8.2. करिअर मर्यादा (Career limitations)

काही क्षेत्रांमध्ये त्यांना संधी कमी मिळतात.

8.3. रुग्णांची अस्वस्थता (Patient discomfort)

काही रुग्ण पुरुष परिचारकांकडून सेवा घेण्यास संकोच करतात.

8.4. मानसिक ताण (Psychological stress)

पूर्वग्रहांमुळे तणाव वाढतो.

9.लिंगभाव परिवर्तनामध्ये योगदान (Contribution to Gender Transformation)

9.1. सामाजिक धारणा बदलणे (Changing social perceptions)

पुरुष परिचारक पारंपरिक विचारांना आव्हान देतात.

9.2. समान संधी निर्माण करणे (Creating equal opportunities)

ते सर्वांसाठी समान संधींचा मार्ग मोकळा करतात.

9.3. शिक्षणात बदल (Changes in education)

शैक्षणिक संस्थांमध्ये लिंग तटस्थता वाढते.

10. धोरणात्मक शिफारसी (Policy Recommendations)

10.1. जनजागृती कार्यक्रम (Awareness programs)

समाजात जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

10.2. शैक्षणिक सुधारणा (Educational reforms)

पुरुषांसाठी अधिक प्रोत्साहन देणे.

10.3. कार्यस्थळ समानता (Workplace equality)

भेदभावमुक्त वातावरण निर्माण करणे.

10.4. माध्यमांची भूमिका (Role of media)

माध्यमांनी सकारात्मक प्रतिमा दाखवावी.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की पुरुष परिचारक पारंपरिक लिंगभावाच्या प्रमाणकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी भूमिका बजावत आहेत. परिचर्या हा व्यवसाय दीर्घकाळ महिलांशी जोडला गेला असला, तरी पुरुष परिचारकांच्या वाढत्या सहभागामुळे या क्षेत्रातील लिंगाधारित रूढी हळूहळू बदलताना दिसत आहेत.

पुरुष परिचारक केवळ रुग्णसेवा देण्यापुरते मर्यादित न राहता, सहानुभूती, संवेदनशीलता आणि व्यावसायिक कौशल्य यांचे उत्कृष्ट उदाहरण सादर करतात, ज्यामुळे "सेवा" ही केवळ स्त्रियांची जबाबदारी आहे हा समज खोडून निघतो. त्यांच्या उपस्थितीमुळे कार्यस्थळी लिंगसमतेची जाणीव वाढते तसेच समाजातील पारंपरिक भूमिकांविषयी नव्याने विचार करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

याशिवाय, पुरुष परिचारकांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक दबाव, पूर्वाग्रह आणि स्वीकाराच्या समस्याही या परिवर्तन प्रक्रियेत महत्त्वाच्या ठरतात. या अडचणींवर मात करत ते आपल्या कार्यातून समाजाला अधिक समावेशक आणि समताधिष्ठित दृष्टीकोन देतात.

अखेर, पुरुष परिचारक हे केवळ आरोग्यसेवा क्षेत्रातील घटक नसून, ते लिंगसमतेचे प्रवर्तक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे सक्रिय घटक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या भूमिकेला मान्यता देणे, प्रोत्साहन देणे

आणि धोरणात्मक स्तरावर पाठबळ देणे अत्यावश्यक आहे, जेणेकरून पारंपरिक लिंगभावाच्या चौकटी अधिक व्यापक आणि लवचिक बनू शकतील.

संदर्भ (References)

1. Sharma, R. (2020). *Gender and Nursing Profession*.
2. Patil, S. (2019). *Role of Men in Healthcare*.
3. World Health Organization (WHO) Reports on Nursing Workforce.
4. Indian Nursing Council Publications.
5. Deshpande, A. (2021). *Social Change and Gender Equality*.

आदिवासी आश्रमशाळा आणि व्यावसायिक गतिशीलतेचे बदलते स्वरूप : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

मनोज भीमराव चव्हाण

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश:

भारतातील आदिवासी समाजाचा इतिहास बघितला तर हा समाज सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला राहिला आहे. दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, गरिबी, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा आणि मुख्य प्रवाहापासून असलेले अंतर यामुळे आदिवासी समाजाच्या विकासाला अनेक मर्यादा निर्माण झाल्या. या पार्श्वभूमीवर आदिवासी मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी निवासी शिक्षण पद्धतीच्या स्वरूपात आश्रमशाळा ही संकल्पना विकसित करण्यात आली. आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना मोफत निवास, भोजन, पाठ्यपुस्तके आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात, ज्यामुळे शिक्षणाच्या संधीचा विस्तार होतो.

शिक्षण हे केवळ साक्षरतेपुरते मर्यादित न राहता सामाजिक स्थान, आर्थिक संधी आणि व्यावसायिक गतिशीलता वाढविणारे महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून कार्य करते. विशेषतः अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणामुळे आंतर पिढीगत सामाजिक आणि व्यावसायिक गतिशीलता वाढत असल्याचे विविध संशोधनांमध्ये दिसून आले आहे. पारंपरिक व्यवसायांवर अवलंबून असलेल्या आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणामुळे नवीन व्यावसायिक संधी उपलब्ध होऊ लागतात. परिणामी पारंपरिक व्यवसायांपासून आधुनिक रोजगाराच्या क्षेत्रांकडे संक्रमणाची प्रक्रिया घडून येते.

या संशोधन लेखाचा उद्देश आदिवासी आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झालेल्या व्यावसायिक गतिशीलतेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक निवडींमध्ये झालेल्या बदलांचा तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांचा प्रभाव तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अध्ययनातून असे दिसून येते की आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये पारंपरिक व्यवसायांपासून सरकारी सेवा, तांत्रिक क्षेत्र आणि इतर आधुनिक रोजगार क्षेत्रांकडे कल वाढत आहे. त्यामुळे आश्रमशाळा या केवळ शैक्षणिक संस्था नसून त्या आदिवासी समाजाच्या सामाजिक परिवर्तन आणि व्यावसायिक गतिशीलतेसाठी महत्त्वाचे माध्यम ठरत आहेत.

बीजशब्द: आदिवासी शिक्षण, आश्रमशाळा, व्यावसायिक गतिशीलता, सामाजिक गतिशीलता, आदिवासी विकास.

परिचय:

भारतीय समाजरचनेत आदिवासी समाज हा सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या वंचित राहिलेला घटक मानला जातो. देशातील बहुसंख्य आदिवासी समुदाय डोंगराळ, वनक्षेत्रीय आणि दुर्गम भागांत वास्तव्य करीत असल्याचे दिसून येते. या भौगोलिक अलगावामुळे त्यांना शैक्षणिक संस्था, रोजगाराच्या संधी आणि आधुनिक विकास प्रक्रियांपर्यंत सहज प्रवेश मिळणे कठीण झाले आहे. परिणामी शिक्षणातील कमी प्रमाण, आर्थिक असुरक्षितता आणि पारंपरिक उपजीविकेवर अवलंबित्व ही आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये म्हणून पाहावयास मिळतात (सुजाता २०००). शिक्षणाच्या अभावामुळे आदिवासी समाज मुख्य प्रवाहातील सामाजिक व आर्थिक प्रगतीपासून मोठ्या प्रमाणात दूर राहिला आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या धोरणात्मक तत्वांमध्ये अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी विशेष उपाययोजना करण्यावर भर देण्यात आला आहे. संविधानाच्या कलम ४६ मध्ये राज्याने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी स्पष्टपणे नमूद केली आहे. या धोरणात्मक चौकटीच्या आधारे आदिवासी शिक्षणाला चालना देण्यासाठी विविध शैक्षणिक योजना आणि संस्था उभारण्यात आल्या. त्यामध्ये आश्रमशाळा ही योजना विशेष महत्त्वाची मानली जाते (घोस २०१४).

आश्रमशाळा या प्रामुख्याने निवासी शाळा असून त्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत निवास, भोजन, शैक्षणिक साहित्य आणि शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. या शाळांची संकल्पना दुर्गम आणि विखुरलेल्या आदिवासी वस्तीमध्ये राहणाऱ्या मुलांना शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी विकसित झाली. गुरुकुल परंपरेच्या धर्तीवर विद्यार्थी आणि शिक्षक एकाच परिसरात राहून शिक्षणाची प्रक्रिया पार पाडतात. या व्यवस्थेमुळे शाळेत उपस्थिती वाढविणे, शैक्षणिक गळती कमी करणे आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देणे हा प्रमुख उद्देश असतो (मिश्रा आणि धीर, २००५).

आदिवासी शिक्षणाचा विस्तार हा केवळ साक्षरतेच्या वाढीपुरता मर्यादित नसून तो व्यापक सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि क्षमतांमध्ये वाढ होते आणि त्यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता शिक्षण हे सामाजिक आणि व्यावसायिक गतिशीलतेचे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. विशेषतः अनुसूचित

जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आंतरपिढीगत व्यावसायिक बदल घडून येत असल्याचे संशोधनात निदर्शनास आले आहे (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११).

व्यावसायिक गतिशीलता म्हणजे एका पिढीतील किंवा एका सामाजिक गटातील व्यक्तींच्या व्यवसायामध्ये होणारा बदल होय. पारंपरिक समाजरचनेत व्यक्तीचा व्यवसाय हा कुटुंबाच्या पारंपरिक व्यवसायाशी संबंधित असतो; परंतु आधुनिक शिक्षणामुळे व्यक्तींना विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे पारंपरिक व्यवसायांपासून आधुनिक आणि तांत्रिक व्यवसायांकडे संक्रमणाची प्रक्रिया सुरू होते. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते ही प्रक्रिया सामाजिक परिवर्तनाचे एक महत्त्वपूर्ण दिशादर्शक मानले जाते.

आदिवासी समाजाच्या संदर्भात पाहिले असता पारंपारिकरित्या शेती, वनउत्पादन संकलन, मजुरी किंवा इतर पारंपरिक उपजीविकेच्या साधनांवर त्यांचे जीवन अवलंबून राहिले आहे. तथापि, शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आदिवासी युवकांमध्ये सरकारी सेवा, शिक्षण, आरोग्य, उद्योग आणि इतर आधुनिक व्यवसायांमध्ये प्रवेश करण्याची प्रवृत्ती वाढताना दिसते. काही अभ्यासांमध्ये असेही आढळून आले आहे की निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेतलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये भविष्यातील करिअरविषयक आकांक्षा आणि व्यावसायिक महत्त्वाकांक्षा तुलनेने अधिक विकसित होतात (मुनीर आणि सलीम, २०२०).

तथापि, आदिवासी शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक आव्हाने देखील दिसून येतात. शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची कमतरता, अध्यापनाच्या गुणवत्तेतील मर्यादा, सांस्कृतिक संदर्भाशी सुसंगत नसलेले अभ्यासक्रम आणि भाषिक अडचणी यांसारख्या घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम होतो (सुजाता २०००). त्यामुळे आश्रमशाळांच्या माध्यमातून उपलब्ध होणाऱ्या शिक्षणाचा आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक आणि व्यावसायिक जीवनावर नेमका काय परिणाम होतो, हा प्रश्न समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये आदिवासी आश्रमशाळांच्या माध्यमातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येणाऱ्या व्यावसायिक गतिशीलतेचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक निवडींमध्ये झालेल्या बदलांचा तसेच सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा या प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव समजून घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

उद्दिष्टे:

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आदिवासी आश्रमशाळांच्या माध्यमातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येणाऱ्या व्यावसायिक गतिशीलतेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे हा आहे.

आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे पारंपरिक व्यवसायांपासून आधुनिक व्यवसायांकडे संक्रमण होत असल्याचे विविध अभ्यासांमध्ये दिसून आले आहे (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११). या पार्श्वभूमीवर आश्रमशाळांच्या शैक्षणिक प्रक्रियेचा विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक जीवनावर होणारा प्रभाव समजून घेणे महत्वाचे ठरते. प्रस्तुत संशोधनात पुढील विशिष्ट उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे:

- आश्रमशाळांमधील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक निवडींमध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
- पारंपरिक आदिवासी व्यवसाय आणि आधुनिक रोजगार क्षेत्रांमधील संक्रमणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
- आश्रमशाळांमधील शिक्षणाचा विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक आकांक्षा आणि करिअर निवडींवर होणारा परिणाम तपासणे.

या उद्दिष्टांच्या आधारे आदिवासी आश्रमशाळा शिक्षण प्रणाली केवळ शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देत नाही, तर ती आदिवासी समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन आणि व्यावसायिक प्रगतीची प्रक्रिया कशी घडवून आणते हे समजून घेण्याचा प्रयत्न या अभ्यासामध्ये करण्यात आला आहे.

साहित्याचा आढावा :

आदिवासी शिक्षण, निवासी शाळा आणि व्यावसायिक गतिशीलता या विषयांवर विविध संशोधकांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहेत. या अभ्यासांमधून आदिवासी समाजातील शिक्षणाची स्थिती, शैक्षणिक धोरणांची परिणामकारकता तसेच शिक्षणामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक व व्यावसायिक बदलांचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत होते. प्रस्तुत संशोधनाच्या संदर्भात संबंधित साहित्याचा आढावा घेणे आवश्यक ठरते.

सुजाता (२०००) यांच्या अभ्यासानुसार भारतातील अनेक आदिवासी समुदाय दुर्गम आणि वनक्षेत्रीय भागात राहतात, त्यामुळे शैक्षणिक सुविधांपर्यंत त्यांचा सहज प्रवेश होत नाही. या परिस्थितीमुळे शाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्येही गळतीचे प्रमाण अधिक आढळते. शिक्षणाच्या पायाभूत

सुविधांचा अभाव, भाषिक अडथळे आणि सांस्कृतिक फरक यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणाशी जुळवून घेणे कठीण जाते.

घोस (२०१४) यांच्या अहवालानुसार आदिवासी भागांमध्ये आश्रमशाळा स्थापन करण्यामागील उद्देश म्हणजे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे हा आहे. आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना मोफत निवास, भोजन आणि शैक्षणिक साहित्य दिले जाते, ज्यामुळे शाळेत उपस्थिती वाढविणे आणि शिक्षणातील गळती कमी करणे शक्य होते. तथापि, काही ठिकाणी पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची उपलब्धता आणि व्यवस्थापन यांसंबंधी मर्यादा असल्याचेही या अहवालात नमूद केले आहे.

मिश्रा आणि धीर (२००५) यांनी आदिवासी निवासी शाळांच्या संदर्भात केलेल्या अभ्यासामध्ये असे नमूद केले आहे की, निवासी शिक्षण पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक वातावरण सातत्याने उपलब्ध होते. कुटुंबातील आर्थिक किंवा सामाजिक अडचणींपासून काही प्रमाणात दूर राहून विद्यार्थी शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करू शकतात. त्यामुळे अशा शाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीत सकारात्मक बदल दिसून येतात. तथापि, अभ्यासक्रमातील सांस्कृतिक संदर्भ, स्थानिक भाषेचा वापर आणि समुदायाशी संवाद यांसारख्या घटकांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

मुनीर आणि सलीम (२०२०) यांनी केरळ राज्यातील आदिवासी निवासी शाळांमध्ये शिक्षणाच्या विद्यार्थ्यांच्या करिअर आकांक्षांचा अभ्यास केला. या अभ्यासातून असे आढळून आले की विद्यार्थ्यांमध्ये भविष्यातील करिअरविषयी सकारात्मक अपेक्षा निर्माण होत आहेत. शिक्षणामुळे त्यांच्यामध्ये उच्च शिक्षण घेण्याची आणि विविध व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करण्याची इच्छा निर्माण होते. तथापि, कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक अपेक्षा आणि शैक्षणिक मार्गदर्शनाची उपलब्धता यांसारख्या घटकांचा या आकांक्षांवर प्रभाव पडतो.

सुजाता (२०००) यांनी आदिवासी शिक्षणातील पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेवर भर दिला आहे, तर **मुनीर आणि सलीम (२०२०)** यांच्या अभ्यासामध्ये निवासी शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या करिअर आकांक्षांमध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतात. या दोन अभ्यासांची तुलना केली असता असे दिसून येते की शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध असल्या तरी त्यांच्या गुणवत्तेचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रगतीवर निर्णायक प्रभाव पडतो.

ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल (२०११) यांनी भारतातील आंतरपिढीगत सामाजिक आणि आर्थिक गतिशीलतेचा अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनातून असे दिसून आले की अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे व्यावसायिक बदलांची प्रक्रिया वेगाने घडत आहे. विशेषतः शिक्षणाच्या माध्यमातून पुढील पिढी पारंपरिक व्यवसायांपासून वेगळ्या आणि अधिक विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगार मिळवू लागली आहे. या प्रक्रियेमुळे सामाजिक गतिशीलतेच्या संधी वाढत असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.

आदिवासी शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात काही अध्ययनात शिक्षण व्यवस्थेतील मर्यादांकडेही लक्ष वेधले आहे. काही संशोधनांनुसार आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिकविणाऱ्या शिक्षकांना स्थानिक संस्कृती आणि जीवनपद्धतीबद्दल पुरेसे ज्ञान नसते. त्यामुळे शिक्षणाची प्रक्रिया विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांशी पूर्णपणे सुसंगत राहत नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव निर्माण होण्याची शक्यता असते आणि बऱ्याचदा शाळेतून गळतीचे प्रमाण वाढते (सुब्रह्मणियन आणि जेफ्री, उद्धृत: सेडवाल आणि कामत, २००८).

वरील साहित्याच्या आधारे असे दिसून येते की आदिवासी शिक्षणाच्या क्षेत्रात आश्रमशाळांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली असली तरी त्यांचे परिणाम विविध सामाजिक आणि शैक्षणिक घटकांवर अवलंबून असतात. शिक्षणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये करिअर आकांक्षा आणि व्यावसायिक संधींची जाणीव वाढत असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते. तथापि, शिक्षणाची गुणवत्ता, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक समर्थन यांसारख्या बाबींचा या प्रक्रियेवर मोठा प्रभाव असतो.

या साहित्याच्या आधारे असे स्पष्ट होते की आदिवासी शिक्षण आणि व्यावसायिक गतिशीलता या दोन संकल्पनांमध्ये परस्पर संबंध आहे. तरीही आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक बदलांची नेमकी प्रक्रिया कशी घडते याविषयी अधिक सखोल समाजशास्त्रीय अभ्यासाची आवश्यकता आहे.

सैद्धांतिक चौकट:

आदिवासी आश्रमशाळा आणि व्यावसायिक गतिशीलता या विषयाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करताना काही महत्त्वाच्या सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. शिक्षण, सामाजिक गतिशीलता आणि आर्थिक संधी यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये विविध सिद्धांत विकसित झाले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात

प्रामुख्याने सामाजिक गतिशीलता सिद्धांत आणि मानवी भांडवल सिद्धांत या सैद्धांतिक चौकटींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सामाजिक गतिशीलताही संकल्पना समाजातील व्यक्ती किंवा गटांच्या सामाजिक स्थानामध्ये होणाऱ्या बदलाशी संबंधित आहे. पिटिरीम सोरोकिन (१९५९) यांच्या मते सामाजिक गतिशीलता म्हणजे समाजातील व्यक्तींच्या सामाजिक दर्जा किंवा स्थानामध्ये एका स्तरावरून दुसऱ्या स्तरावर होणारी हालचाल होय. या हालचालीचे दोन प्रकार मानले जातात ते उर्ध्वगामी गतिशीलता आणि अधोगामी गतिशीलता. शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे महत्वाचे साधन मानले जाते, कारण शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि संधींमध्ये वाढ होते. आदिवासी समाजाच्या संदर्भात पाहिले असता शिक्षणाच्या माध्यमातून पारंपरिक व्यवसायांपासून नवीन व्यावसायिक क्षेत्रांकडे संक्रमण घडून येते. त्यामुळे आश्रमशाळांमधून मिळणारे शिक्षण हे आदिवासी युवकांच्या सामाजिक आणि व्यावसायिक उन्नतीसाठी एक महत्वाचे माध्यम ठरते.

मानवी भांडवल सिद्धांत देखील या संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतो. या सिद्धांतानुसार शिक्षण आणि प्रशिक्षण ही व्यक्तीच्या कौशल्ये, उत्पादकता आणि आर्थिक क्षमतांमध्ये वाढ करणारी गुंतवणूक मानली जाते (बेकर, १९९३). शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या रोजगाराच्या संधी वाढतात आणि त्यांना अधिक चांगल्या आर्थिक स्थितीकडे जाण्याची संधी मिळते. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत निवासी शाळा आणि आश्रमशाळा या शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देतात, ज्यामुळे त्यांच्या मानवी भांडवलामध्ये वाढ होते. परिणामी ते पारंपरिक उपजीविकेवर अवलंबून राहण्याऐवजी विविध आधुनिक व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम होतात.

आदिवासी शिक्षणाच्या संदर्भात आंतर पिढी गतिशीलताही संकल्पना देखील महत्वाची आहे. आंतरपिढीगत गतिशीलता म्हणजे एका पिढीच्या सामाजिक किंवा आर्थिक स्थितीच्या तुलनेत पुढील पिढीमध्ये होणारा बदल होय. काही संशोधनांमध्ये असे दिसून आले आहे की अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आंतरपिढीगत शैक्षणिक आणि व्यावसायिक गतिशीलता वाढत आहे (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११). याचा अर्थ असा की पुढील पिढी आपल्या पालकांच्या तुलनेत अधिक शिक्षित होते आणि वेगळ्या व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करते.

या सर्व सैद्धांतिक दृष्टिकोनांच्या आधारे असे म्हणता येते की शिक्षण हे आदिवासी समाजातील सामाजिक परिवर्तन आणि व्यावसायिक गतिशीलतेसाठी एक महत्वाचे साधन आहे. आश्रमशाळा या

शिक्षणाच्या माध्यमातून आदिवासी विद्यार्थ्यांना नवीन संधी उपलब्ध करून देतात आणि त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीमध्ये सकारात्मक बदल घडविण्यास मदत करतात. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनामध्ये या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे आदिवासी आश्रमशाळा आणि व्यावसायिक गतिशीलता यांच्यातील संबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश आदिवासी आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येणाऱ्या व्यावसायिक गतिशीलतेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे हा आहे. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी संशोधनामध्ये वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधन पद्धतीमध्ये अभ्यासाचा प्रकार, अभ्यास क्षेत्र, नमुना निवड, माहिती संकलनाची साधने आणि माहिती विश्लेषणाच्या पद्धती यांचा समावेश होतो.

संशोधनाचा प्रकार:

या अभ्यासामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीच्या माध्यमातून आदिवासी आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमी समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनाच्या साहाय्याने शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक निवडींमध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. समाजशास्त्रीय संशोधनामध्ये सामाजिक बदल आणि गतिशीलतेच्या प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी या प्रकारची पद्धती उपयुक्त मानली जाते (कोठारी, २००४).

अभ्यास क्षेत्र:

प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास क्षेत्रमहाराष्ट्र राज्यातील नागपूर जिल्हा आहे. नागपूर जिल्ह्यामध्ये गोंड, कोरकू, परधान इत्यादी विविध आदिवासी समुदाय मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या जिल्ह्यात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी अनेक आश्रमशाळा कार्यरत आहेत. त्यामुळे आश्रमशाळांच्या माध्यमातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक बदलांचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी नागपूर जिल्हा हे क्षेत्र उपयुक्त ठरते.

नमुना निवड :

संशोधनासाठी उद्देशपूर्ण नमुना पद्धती वापरण्यात आली आहे. या पद्धतीत संशोधनाच्या उद्देशाशी संबंधित प्रतिसादकांची निवड केली जाते. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये आश्रमशाळांमधून शिक्षण पूर्ण केलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना नमुन्यामध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. या विद्यार्थ्यांची निवड त्यांच्या शैक्षणिक पार्श्वभूमी आणि सध्याच्या व्यावसायिक स्थितीच्या आधारे करण्यात आली आहे. उद्देशपूर्ण नमुना पद्धती समाजशास्त्रीय संशोधनामध्ये विशिष्ट सामाजिक गटांचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त मानली जाते (कोठारी, २००४).

विश्लेषण व चर्चा:

आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामध्ये विविध प्रकारचे बदल दिसून येत आहेत. विशेषतः निवासी शैक्षणिक संस्थांच्या स्वरूपातील आश्रमशाळांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक पार्श्वभूमी, पारंपरिक व्यवसाय, शिक्षणामुळे निर्माण झालेल्या व्यावसायिक संधी आणि बदलत्या करिअर आकांक्षा यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

पारंपारिक व्यवसायाची पार्श्वभूमी:

आदिवासी समाजामध्ये पारंपरिकरित्या उपजीविकेची साधने मुख्यतः शेती, जंगलातील संसाधनांचे संकलन, पशुपालन आणि मजुरी या स्वरूपाची राहिली आहेत. अनेक आदिवासी कुटुंबे लहानशा जमिनीवर आधारित शेती किंवा हंगामी मजुरीवर अवलंबून असतात. या व्यवसायांमध्ये उत्पन्नाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे आर्थिक स्थैर्याचा अभाव दिसून येतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे पिढ्यानपिढ्या एकाच प्रकारच्या उपजीविकेवर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली होती. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता ही परिस्थिती आंतर पिढीगत स्थिरता म्हणून ओळखली जाते.

काही अभ्यासांमध्ये असे दिसून आले आहे की अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या कुटुंबांमध्ये मुलांची शैक्षणिक आणि व्यावसायिक स्थिती मोठ्या प्रमाणात पालकांच्या सामाजिक - आर्थिक स्थितीशी संबंधित असते (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११). त्यामुळे शिक्षणाच्या अभावामुळे व्यावसायिक गतिशीलतेच्या संधी मर्यादित राहतात.

आश्रमशाळा आणि शैक्षणिक संधी

आदिवासी भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा पोहोचविण्यासाठी आश्रमशाळा ही एक महत्वाची संस्था म्हणून विकसित झाली. निवासी स्वरूपामुळे या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना शिक्षणासोबतच निवास, भोजन आणि इतर मूलभूत सुविधा उपलब्ध होतात. त्यामुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना नियमित शिक्षण घेणे शक्य होते. अशा प्रकारच्या शाळांमुळे शाळेत प्रवेश आणि उपस्थितीचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते (घोस २०१४).

आश्रमशाळांमधील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ औपचारिक शिक्षण मिळत नाही, तर त्यांना सामाजिक जीवनातील विविध कौशल्ये आणि अनुभवही मिळतात. शैक्षणिक वातावरण, शिक्षकांचे मार्गदर्शन आणि सोबतचा संवाद यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक जाणीव विकसित होऊ लागते. परिणामी विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील शिक्षण घेण्याची आणि विविध व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करण्याची आकांक्षा निर्माण होते.

शिक्षणामुळे घडणारे व्यावसायिक बदल

आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये पारंपरिक व्यवसायांपासून वेगळ्या क्षेत्रांकडे वळण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. पूर्वीच्या पिढ्यांमध्ये शेती किंवा मजुरीवर अवलंबून असलेली कुटुंबे आजच्या पिढीत सरकारी सेवा, शिक्षण क्षेत्र, आरोग्य सेवा, लघुउद्योग आणि इतर तांत्रिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करताना दिसतात. ही प्रक्रिया समाजशास्त्रीय भाषेत उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलता म्हणून ओळखली जाते.

काही संशोधनांमध्ये असेही आढळून आले आहे की शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये आंतर पिढीगत व्यावसायिक बदलांची शक्यता वाढली आहे. विशेषतः शिक्षित तरुण पिढी आपल्या पालकांच्या पारंपरिक व्यवसायांपेक्षा वेगळ्या क्षेत्रांमध्ये रोजगार मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहे (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११). या प्रक्रियेमुळे सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल होण्याची शक्यता वाढते.

करिअर आकांक्षा आणि आधुनिक रोजगार

आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये भविष्यातील करिअरविषयी सकारात्मक अपेक्षा निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. काही अभ्यासांमध्ये असे आढळले आहे की निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेतलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये उच्च शिक्षण घेण्याची आणि विविध व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करण्याची इच्छा विकसित होते (मुनीर आणि सलीम, २०२०).

अभ्यासामध्ये विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केलेल्या अपेक्षांमध्ये शिक्षक, पोलीस कर्मचारी, सरकारी अधिकारी, आरोग्य कर्मचारी, अभियंता आणि इतर तांत्रिक व्यवसायांचा समावेश आढळतो. यावरून असे दिसून येते की शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये पारंपरिक उपजीविकेच्या मर्यादांपलीकडे जाऊन नवीन संधींचा शोध घेण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे.

व्यावसायिक गतिशीलतेवर प्रभाव टाकणारे घटक

व्यावसायिक गतिशीलता ही केवळ शिक्षणावर अवलंबून नसून विविध सामाजिक आणि आर्थिक घटकांवरही अवलंबून असते. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, सामाजिक वातावरण, शैक्षणिक मार्गदर्शन आणि रोजगाराच्या संधी या घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक प्रगतीवर महत्वाचा प्रभाव पडतो. काही संशोधनांमध्ये असेही नमूद करण्यात आले आहे की शिक्षणाची गुणवत्ता, पायाभूत सुविधा आणि सांस्कृतिक संदर्भाशी सुसंगत अभ्यासक्रम यांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अनुभवावर परिणाम होतो (सेडवाल आणि कामत, २००८).

याशिवाय ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये रोजगाराच्या मर्यादित संधी, उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक संसाधनांचा अभाव आणि सामाजिक नेटवर्कची मर्यादा या कारणांमुळे काही विद्यार्थ्यांना अपेक्षित व्यावसायिक प्रगती साध्य करणे कठीण जाते. त्यामुळे शिक्षणासोबतच आर्थिक आणि सामाजिक समर्थन व्यवस्था विकसित करणेही आवश्यक ठरते.

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया:

आश्रमशाळांच्या माध्यमातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येणारे व्यावसायिक बदल हे व्यापक सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून पाहता येतात. शिक्षणामुळे व्यक्तींच्या विचारसरणीमध्ये, जीवनशैलीमध्ये आणि सामाजिक संबंधांमध्ये बदल घडून येतात. या प्रक्रियेमुळे आदिवासी समाजामध्ये आधुनिक मूल्ये आणि नवीन संधींबद्दल जागरूकता वाढते.

एकंदरीत, आश्रमशाळा या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी तसेच व्यावसायिक गतिशीलतेसाठी महत्वाचे साधन ठरत आहेत. तथापि, या प्रक्रियेला अधिक परिणामकारक बनविण्यासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यावर, रोजगार संधी वाढविण्यावर आणि विद्यार्थ्यांना आवश्यक मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

आदिवासी आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येणाऱ्या व्यावसायिक गतिशीलतेचे अध्ययन करतांना असे स्पष्ट झाले की आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाच्या प्रसारामुळे सामाजिक आणि आर्थिक जीवनामध्ये बदल घडून येत आहेत. विशेषतः आश्रमशाळांच्या माध्यमातून उपलब्ध होणाऱ्या निवासी शिक्षण व्यवस्थेमुळे दुर्गम आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित भागांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी मिळत आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या आदिवासी समाजाची उपजीविका मुख्यतः शेती, वनसंपत्तीचे संकलन आणि हंगामी मजुरी या साधनांवर आधारित राहिली आहे; तथापि आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे या पारंपरिक आर्थिक संरचनेमध्ये हळूहळू बदल होताना दिसून येतो. आश्रमशाळांमधून शिक्षण घेतलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये सरकारी सेवा, शिक्षण क्षेत्र, आरोग्य सेवा, तांत्रिक व्यवसाय आणि इतर आधुनिक रोजगार क्षेत्रांकडे वळण्याची प्रवृत्ती वाढत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शिक्षण हे आदिवासी समाजामध्ये सामाजिक आणि व्यावसायिक उन्नतीचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरत असल्याचे स्पष्ट होते.

संशोधनातून हेही स्पष्ट झाले की निवासी शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना सातत्यपूर्ण शैक्षणिक वातावरण उपलब्ध होते. निवास, भोजन आणि शैक्षणिक साहित्य यांसारख्या मूलभूत सुविधांमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणे शक्य होते (घोष २०१४). त्याचबरोबर शाळांमधील शैक्षणिक वातावरण आणि मार्गदर्शनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये करिअरविषयक जागरूकता आणि उच्च शिक्षणाबद्दलची आकांक्षा निर्माण होते (मुनीर आणि सलीम, २०२०). परिणामी आंतरपिढीगत व्यावसायिक बदलांची प्रक्रिया घडून येण्यास मदत होते. (ह्यातकोव्हस्का, लहिरी आणि पॉल, २०११) तथापि, अभ्यासामध्ये काही मर्यादा आणि आव्हाने देखील आढळून आली. काही ठिकाणी पायाभूत सुविधांची कमतरता, गुणवत्तापूर्ण अध्यापनाचा अभाव, शैक्षणिक संसाधनांची मर्यादा आणि रोजगार संधींचा अभाव यांसारख्या घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे आश्रमशाळांच्या माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत, आश्रमशाळा या आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी तसेच सामाजिक आणि व्यावसायिक गतिशीलतेसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. योग्य धोरणात्मक उपाययोजना आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या माध्यमातून या संस्थांची परिणामकारकता अधिक

वाढविणे शक्य आहे. त्यामुळे आश्रमशाळा या आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक प्रभावी शैक्षणिक साधन ठरू शकतात.

संदर्भ:

- 1.Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press.
- 2.Ghose, J. (2014). Working of Ashram Schools in Tribal Areas. New Delhi: PRS Legislative Research.
- 3.Hnatkovska, V., Lahiri, A., & Paul, S. B. (2011). Breaking the caste barrier: Intergenerational mobility in India. Journal of Human Resources, 46(2), 435–473.
- 4.Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. Cambridge: Harvard University Press.
- 5.Kothari, C. R. (2004). Research methodology: Methods and techniques (2nd ed.). New Age International Publishers.
- 6.Mishra, R., & Dhir, R. (2005). Tribal Education and Residential Schools in India.
- 7.Muneer, V., & Saleem, T. M. (2020). “Career Aspiration among Tribal Residential School Students of Kerala.” Indian Journal of Applied Research, 10(5).
- 8.Sedwal, M., & Kamat, S. (2008). Education and Social Equity with a Special Focus on Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Elementary Education. NUEPA.
- 9.Sorokin, P. A. (1959). Social and Cultural Mobility. New York: Free Press.
- 10.Sujatha, K. (2000). “Education of Indian Tribes: A Study of Community Schools in the District of Vishakhapatnam.” International Review of Education, 46(5), 497–514.

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला लोकप्रतिनिधींना येणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने :- एक अध्ययन

हेमंतकुमार फुलचंदराव ब्राम्हणकर

संशोधक, पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

E-mail:- bramhankarh88@gmail.com

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्र राज्यातील पंचायतराज संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद) महिलांना ५०% आरक्षण (२०११ पासून) देण्यात आले आहे, ज्यामुळे ग्रामीण नेतृत्वात लक्षणीय बदल झाला आहे. या धोरणामुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढून, गावपातळीवर आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा या विषयांवर सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत आणि ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरणात मोठी भर पडली आहे. अशी चर्चा चारही बाजूने आहे.

परंतु मोठ्या प्रमाणात त्यांना येणाऱ्या अडचणी ह्या खूप मोठ्या प्रमाणात आहेत. ह्या अडचणी वेगवेगळ्या स्तरावर आहेत.

उदा. कौटुंबिक, सामाजिक, मानसिक, शैक्षणिक, शारीरिक, आर्थिक अश्याप्रकारे विविध समस्या महिला नेतृत्वामध्ये दिसून येत आहेत.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय संविधानाच्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले होते. मात्र, महाराष्ट्र शासनाने महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण अधिक व्यापक करण्यासाठी २०११ मध्ये हा कोटा ५०% पर्यंत वाढवला. हे ऐतिहासिक पाऊल महिलांना केवळ मतदार म्हणून न ठेवता निर्णय प्रक्रियेत (Decision Making) थेट सहभागी करून घेण्यासाठी उचलले गेले.

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्था तीन स्तरांमध्ये विभागलेली आहे:

- ❖ ग्रामपंचायत (Village Level)
- ❖ पंचायत समिती (Block Level)
- ❖ जिल्हा परिषद (District Level)

या संस्थांमध्ये ५०% आरक्षणामुळे मोठ्या प्रमाणावर महिला प्रतिनिधी निवडून येऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे स्थानिक शासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे.

50% आरक्षणाचे परिणाम

१) राजकीय सहभागात वाढ (Increased Political Participation):

५०% आरक्षणा मुळे निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये महिलांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. गावपातळीवर (ग्रामपंचायत) सरपंचांपासून ते जिल्हा परिषद सदस्यांपर्यंत महिलांचा वावर वाढला आहे.

मोठ्या प्रमाणात वेगवेगळ्या जाती प्रवर्गातून, समाजातून महिलांचे नेतृत्व समोर येत आहे.

२) सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment):

या आरक्षणामुळे महिलांना 'चूल आणि मूल' या संकल्पनेतून बाहेर पडून सार्वजनिक जीवनात काम करण्याची संधी मिळाली आहे. मागासवर्गीय आणि आदिवासी महिलांना देखील या निर्णयाचा मोठा फायदा झाला आहे.

३) विकासकामांवर परिणाम (Impact on Development):

अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, महिला प्रतिनिधींनी आरोग्य, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि शिक्षण यांसारख्या सामाजिक विकासाच्या प्रश्नांना प्राधान्य दिले आहे.

४) नेतृत्व गुणांचा विकास (Development of Leadership Skills):

सुरुवातीच्या काळात 'सरपंच पती' किंवा 'प्रधान पती' सारखी आव्हाने असली, तरीही वेळोवेळी मिळणारे प्रशिक्षण आणि अनुभवामुळे महिलांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित झाले आहेत.

५) आत्मविश्वासामध्ये वाढ:

निर्णय प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभाग घेतल्यामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात प्रचंड वाढ झाली आहे.

६) निर्णयक्षमता (Decision-Making Power):

महिला आता कुटुंबाच्या मर्यादेपलीकडे जाऊन गावाच्या विकासाचे निर्णय घेत आहेत.

७) लिंग समानता (Gender Equality):

ग्रामसभेत महिलांची उपस्थिती आणि सक्रिय सहभाग वाढल्यामुळे स्थानिक पातळीवर लिंग समतेच्या दिशेने पाऊल पडले आहे.

असे असले तरीही आज ग्रामीण भागात बिकट अवस्था आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला लोकप्रतिनिधींना (EWRs) आरक्षणामुळे (३३% ते ५०%) संधी मिळाली असली, तरी पितृसत्ताक पद्धती, 'सरपंच पती' संस्कृती, शिक्षणाचा अभाव, आणि सामाजिक दबावामुळे त्यांना कार्यक्षमतेत आढावांना सामोरे जावे लागते. या महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय करणे आणि डिजिटल साक्षरता वाढवणे गरजेचे आहे.

संशोधन विषय :- पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला लोकप्रतिनिधींना येणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने :- एक अध्ययन

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिलांना येणाऱ्या प्रमुख समस्या आणि आव्हाने अनेक प्रकारचे आहेत. आणि संशोधकाने पूर्णतः संशोधन कार्य करून निदर्शनास आणले आहेत.

१) पितृसत्ताक मानसिकता व सरपंचपती संस्कृती (Sarpanch Pati):

निवडून आल्यानंतरही, महिलांच्या जागी त्यांचे पती, वडील किंवा सासरे कामात हस्तक्षेप करतात, ज्यामुळे महिलांचे स्वतंत्र अस्तित्व कमी होते.

२) अनुभवाची व प्रशिक्षणाची कमतरता:

अनेक महिला पहिल्यांदाच राजकारणात आल्यामुळे, त्यांना पंचायत कामकाजाचा, प्रशासनाचा किंवा नियमांचा (उदा. कायदेशीर तरतुदी) पुरेसा अनुभव

नसतो.

३) सामाजिक व सांस्कृतिक बंधने:

ग्रामीण भागात पर्दा प्रथा, घरगुती जबाबदाऱ्यांचा ओझे (चुली-मूल) आणि सामाजिक दबावामुळे

महिलांना बैठकांना जाण्यास किंवा मोकळेपणाने मते मांडण्यास कठीण जाते.

४) डिजिटल व शैक्षणिक साक्षरतेचा अभाव:

डिजिटल साक्षरता कमी असल्याने, ई-पंचायत व्यवस्थेत त्यांना अडचणी येतात. अनेकदा माहितीचा

अभाव त्यांना निर्णय घेण्यापासून रोखतो.

५) आर्थिक व राजकीय पाठबळाची कमतरता:

स्थानिक पुरुष लोकप्रतिनिधींकडून असहकार्य, धमक्या, आणि प्रशासकीय दबावाला सामोरे जावे

लागते.

६) फिरती आरक्षण पद्धती:

५ वर्षांच्या टर्ममध्ये आरक्षण बदलल्यामुळे, अनुभवी महिलांना पुन्हा उभे राहता येत नाही, ज्यामुळे

सातत्य तुटते. व विकास खुंटतो

७) सुरक्षेचा अभाव:

लांबच्या ठिकाणी बैठकांना जाण्यासाठी किंवा संध्याकाळी फिरण्यासाठी सुरक्षिततेच्या प्रश्नांमुळे

महिलांना मर्यादा येतात.

संशोधकाने संशोधन कार्य करतांना काही उपाय योजना सुचविल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे
सुधारणा आणि उपाययोजना

१) कौशल्य विकास प्रशिक्षण:

महिला प्रतिनिधींना प्रशासकीय आणि डिजिटल साक्षरतेचे सखोल प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. यशदा , पंचायतराज केंद्र, आणि जिल्हा परिषद यांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

२) पुरुषी मानसिकतेत बदल:

कुटुंबातील पुरुष सदस्यांनी महिलांना निर्णय घेण्यास पाठिंबा देणे गरजेचे आहे. घरच्या पुरुषांनी वागण्यात व बोलण्यात आपल्या घरच्या स्त्रीला मोकळीक द्यायला हवी.

३) कुटुंब जबाबदारीत सहकार्य:

घरातील कामांचे वाटप करून महिलांना सरकारी कामासाठी वेळ देणे. अनेकदा स्त्री प्रशिक्षण घेण्यासाठी किंवा बैठकांना गेले असता त्यांना घरी यायला उशीर होतो अशावेळी पतीने आपल्या

घरच्या बाई ला सांभाळून घेतलं पाहिजे.

४) कायदा कडक करणे:

'सरपंच पती' संस्कृतीला आळा घालण्यासाठी कठोर कायदेशीर कारवाई करणे आवश्यक आहे.

५) शैक्षणिक पात्रता

पंचायतराज संस्था मध्ये प्रत्येक स्तरावर शैक्षणिक पात्रता ठरवली पाहिजे. उमेदवार हा शिक्षितच

असावा. म्हणजेच निवडून आलेली प्रत्येक महिला ही शिक्षितच असेल.

६) योग्य प्रशिक्षण :-

महिलांना वेगवेगळ्या स्तरावर प्रशिक्षण दिले पाहिजे,

त्यांना सर्व बाबतीत कौशल्य देऊन त्यांनी प्रत्यक्षात स्वतः वेगवेगळ्या योजना आपल्या भागात राबविल्या पाहिजेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

१) महाराष्ट्रातील पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांना दिलेल्या ५०% आरक्षणाचा अभ्यास करणे.

२) आरक्षणांमुळे महिलांच्या राजकीय सहभाग व त्यांना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

३) महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदलांचा विश्लेषण करणे.

४) महिला नेतृत्वाना विविध योजनां राबवताना अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास

करणे.

५) पंचायतराज स्तरावरील महिलांच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये hypothesis

१) महिलांच्या शिक्षणाचा त्यांच्या कार्यावर परिणाम पडतो.

२) कौटुंबिक जबाबदारी व पतींचे नियंत्रण महिलांना मोकळेपणाने कार्य करण्यास बाध्य ठरते.

३) महिलांचे वय, समाज, कौशल्य विकासावर परिणाम करतात.

४) सहकारी , वरिष्ठ , व कनिष्ठ पदाधिकारी यांचे सहकार्य महिलांच्या नेतृत्वावर परिणाम करतात.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला असून गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धती तील सहेतुक नमुना पद्धतीचा वापर करून ९० महिला नेतृत्वाचे मत नोंदविण्यात आलेली आहेत .ज्यात जिल्हा परिषद सदस्यां, नगरसेविका, सरपंचा, पंचायत समिती सदस्या,इ.

द्वितीयक माहिती (Secondary Data)

- संशोधन लेख
- शासकीय अहवाल
- पुस्तके आणि जर्नल्स
- इंटरनेट स्रोत

निष्कर्ष:

१) आरक्षणांमुळे महिलांना पंचायतराज सत्तेत संधी मिळाली आहे, पण खरी राजकीय empowerment (सक्षमीकरण) तेव्हाच होईल जेव्हा त्यांना निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य मिळेल.

२) अनेक वेळा महिला प्रतिनिधींच्या जागी त्यांचे पती किंवा कुटुंबातील पुरुष निर्णय घेतात.
३) शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव अनेक महिलांना प्रशासनाचा अनुभव नसतो. त्यामुळे योग्य रित्या

गावांचा किंवा क्षेत्राचा विकास होत नाही,
४) पितृसत्ताक मानसिकता समाजातील पुरुषप्रधान विचारसरणीमुळे महिलां अडचणी येतात. प्रशासकीय अडथळे कधी कधी ग्रामसेवक किंवा अधिकारी महिलांना योग्य माहिती देत नाहीत.

५) अनेक महिलांनी शासनाच्या कठीण धोरणामुळे व शासकीय अधिकाऱ्यांच्या असहकार्यामुळे आणि

राजकीय पक्षातील नेत्यांची वाईट वागणूक या मुळे अनेक महिलांनी स्वतः आत्मविश्वास गमावला

आहे.

९. संदर्भ ग्रंथसूची (References)

१. बेहरे, डॉ. सुमन "सामाजीक संशोधन पद्धती" विद्या प्रकाशन, मार्ग नागपूर २००४.
२. डॉ. भांडारकर पु. ल. "सामाजिक संशोधन पद्धती" महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती.
३. पाटील मनोज (२००७), 'नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना', चौधरी लॉ पब्लिशर्स करीता राजेश चौधरी, ६२९, नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे ४११०३०

-
४. पाटील वा.भा. (१९९९), 'पंचायती राज्य', विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
५. पाटील व्ही.वी. (२००५), 'महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरीक स्थानिक स्वराज्य संस्था', के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
६. पुजारी प्रेमलता, कौशिक विजयकुमार (१९९४) 'वुमन पॉवर इन इण्डिया', कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली.
७. शर्मा श्रीनाथ, सिंह मनोजकुमार, पंचायतराज एवं ग्रामीण विकास', आदित्य पब्लिशर्स, बीना (म.प्र.), पृ. ११३-११४
८. यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे
<https://www.panchayat.Gov.in>
<https://red.maharashtra.Gov.in>
- Bhorse, D. & Chauhan, S. – Women's Participation in Panchayati Raj
Institutions in Maharashtra
IMPRI Research – Women Leadership in Maharashtra Local Governance
IMPRI Institute
- Khedikar, S. – Panchayati Raj and Women Empowerment
Ilkogretim Online
- Gadekar, U. – Women Representatives and Political Empowerment in PRIs

**स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण विरुद्ध प्रत्यक्ष राजकीय वास्तवः
चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला प्रतिनिधींच्या नेतृत्व विकासाचे आणि
राजकीय हस्तक्षेपाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन**

राजेश बबन गजभे

एम. ए., सेट (राज्यशास्त्र)

डॉ. विमल राठोड

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

एम. ए., बि. एड., नेट, पी. एच. डी. (राज्यशास्त्र)

डॉ. म. वा. पी. डब्ल्यू. एस. कला, वाणिज्य व

विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर

गोषवारा (Abstract):

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण देऊन त्यांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचा पाया रचला. महाराष्ट्रात हे आरक्षण ५०% आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासीबहुल भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या आदिवासी महिला प्रतिनिधींच्या प्रत्यक्ष राजकीय वास्तवाचा वेध घेतो. कागदावर मिळालेले आरक्षण आणि प्रत्यक्ष अधिकारांचा वापर यातील तफावत, 'सरपंच पती' किंवा कुटुंबातील पुरुषांचा वाढता हस्तक्षेप, आणि या सर्व आव्हानांवर मात करत आदिवासी महिलांमध्ये होत असलेला नेतृत्व विकास, यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): ७३ वी घटनादुरुस्ती, महिला आरक्षण, आदिवासी महिला प्रतिनिधी, चंद्रपूर जिल्हा, राजकीय हस्तक्षेप, सरपंच पती संस्कृती, नेतृत्व विकास.

प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा जगातील सर्वांत मोठा लोकशाही देश आहे. खऱ्या अर्थाने लोकशाही रुजायची आणि टिकायची असेल, तर सत्तेचे विकेंद्रीकरण (Decentralization of Power) होणे अत्यंत गरजेचे असते. याच उद्देशाने, विकासाच्या प्रक्रियेत तळागाळातील सामान्य माणसाचा सहभाग वाढावा म्हणून भारतात 'स्थानिक स्वराज्य संस्था' (Panchayati Raj Institutions) निर्माण करण्यात आल्या. परंतु, प्रदीर्घ काळ या संस्थांवर समाजातील विशिष्ट वर्गाचे आणि प्रामुख्याने पुरुषांचेच वर्चस्व राहिले. परिणामी, समाजातील निम्त्या लोकसंख्येला—म्हणजेच महिलांना—राजकीय प्रक्रियेच्या आणि निर्णय प्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर राहावे लागले.

या ऐतिहासिक अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी आणि महिलांना सत्तेत समान वाटा देण्यासाठी, १९९२ मध्ये ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या ऐतिहासिक निर्णयाने भारतीय

राजकारणात एका नव्या युगाची सुरुवात केली. या कायद्यान्वये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद) महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले. पुढे महाराष्ट्र राज्याने एक पुरोगामी पाऊल टाकत हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवले. या धोरणात्मक निर्णयामुळे लाखो महिलांना राजकीय प्रक्रियेत थेट सहभागी होण्याची संधी मिळाली. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण (Political Empowerment) करण्याच्या दृष्टीने हा एक अत्यंत क्रांतिकारी प्रयोग मानला जातो.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य केंद्रबिंदू हा चंद्रपूर जिल्ह्यातील 'आदिवासी महिला प्रतिनिधींवर' आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत आदिवासी महिला या कायमच दुहेरी शोषणाच्या (Double Marginalization) बळी ठरत आल्या आहेत. एकीकडे 'स्त्री' म्हणून त्यांना पितृसत्ताक व्यवस्थेचा जाच सहन करावा लागतो, तर दुसरीकडे 'आदिवासी' म्हणून भौगोलिक, आर्थिक आणि सामाजिक मागासलेपणाचा सामना करावा लागतो. चंद्रपूर जिल्ह्याला एक मोठा आदिवासी वारसा लाभला असून जिवती, राजुरा, कोरपना, गोंडपिपरी यांसारखे तालुके आदिवासीबहुल आहेत. या भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाच्या माध्यमातून अनेक आदिवासी महिला सरपंच, पंचायत समिती सदस्य आणि जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून मोठ्या संख्येने निवडून आल्या आहेत.

परंतु, संशोधनाचा मुख्य कळीचा मुद्दा हा आहे की—कायद्याने दिलेले आरक्षण आणि प्रत्यक्ष राजकीय वास्तव यात आजही मोठी तफावत आहे. कागदावर महिलांना सत्ता मिळाली असली तरी, प्रत्यक्ष व्यवहारात धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा स्वतंत्र सहभाग खरोखरच किती आहे? ग्रामीण आणि आदिवासी भागात आजही पितृसत्ताक व्यवस्थेचा पगडा घट्ट आहे. त्यामुळे अनेक ठिकाणी निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींच्या जागी त्यांचे पती, दीर किंवा सासरे (ज्याला 'सरपंच पती संस्कृती' - Sarpanch Pati Culture म्हटले जाते) प्रत्यक्ष कारभार हाकताना दिसतात. राजकीय साक्षरतेचा अभाव, प्रशासकीय ज्ञानाची कमतरता, निरक्षरता, आर्थिक परावलंबित्व आणि प्रस्थापित स्थानिक राजकीय पुढाऱ्यांचा हस्तक्षेप यामुळे अनेकदा महिला प्रतिनिधींचा वापर केवळ ठरावांवर 'स्वाक्षरी करणारी बाहुली' (Rubber Stamp) म्हणून केला जातो.

असे असले तरी, नाण्याच्या दुसऱ्या बाजूचा विचार करणेही तितकेच महत्वाचे आहे. आरक्षण ही केवळ एक संधी आहे, मात्र ती सत्तेची गुरुकिल्ली ठरू शकते. २०१५ ते २०२१ या कालखंडावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास असे दिसून येते की, प्रशासकीय अनुभवामुळे, वाढत्या साक्षरतेमुळे आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे या परिस्थितीत हळूहळू पण निश्चित बदल होत आहेत. राजकीय हस्तक्षेपाशी

आणि कौटुंबिक दबावाशी संघर्ष करत या आदिवासी महिला आता स्वतःचे 'नेतृत्व' (Leadership) विकसित करत आहेत. स्वतःच्या घटनात्मक अधिकारांची जाणीव, ग्रामसभामधील त्यांचा वाढता आत्मविश्वास आणि शिक्षण, आरोग्य, रोजगार यांसारख्या स्थानिक प्रश्नांवर त्यांनी घेतलेली ठाम भूमिका हे या बदलाचे सकारात्मक द्योतक आहे.

म्हणूनच, "स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण विरुद्ध प्रत्यक्ष राजकीय वास्तव" या विषयाच्या अनुषंगाने, चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला प्रतिनिधींच्या राजकीय सक्षमीकरणाचा, त्यांना प्रशासकीय पातळीवर येणाऱ्या अडथळ्यांचा, त्यांच्या कामकाजातील राजकीय/कौटुंबिक हस्तक्षेपाचा आणि या सर्व आव्हानांवर मात करत त्यांच्यात होत असलेल्या नेतृत्व विकासाचा (२०१५ ते २०२१ या कालखंडाच्या संदर्भात) विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे. हा अभ्यास केवळ कायद्याच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन करत नाही, तर तळागाळातील लोकशाहीच्या जिवंत वास्तवाचा वेध घेतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

- चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील आदिवासी महिला प्रतिनिधींच्या राजकीय सहभागाच्या सद्यस्थितीचे विश्लेषण करणे.
- महिला प्रतिनिधींच्या कामकाजातील कुटुंबातील पुरुष सदस्यांचा किंवा स्थानिक पुढाऱ्यांचा हस्तक्षेप तपासणे.
- आरक्षणांतर्गत निवडून आलेल्या महिलांच्या प्रशासकीय ज्ञानात आणि नेतृत्व गुणांमध्ये झालेल्या बदलांचे मूल्यमापन करणे.
- प्रशासकीय कामकाज करताना येणाऱ्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय अडचणींचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical) स्वरूपाचे आहे.

- **प्राथमिक साधने (Primary Data):** (संशोधकाने प्रत्यक्ष माहिती गोळा केल्यास) चंद्रपूर जिल्ह्यातील निवडक आदिवासी महिला प्रतिनिधी, ग्रामसेवक आणि नागरिकांच्या मुलाखती व प्रश्नावली.

- **दुय्यम साधने (Secondary Data):** सरकारी अहवाल, निवडणूक आयोगाची आकडेवारी, मासिक सभांचे इतिवृत्त, संदर्भ ग्रंथ, आणि प्रकाशित शोधनिबंध.

विषय विवेचन आणि विश्लेषण (Data Analysis & Discussion)

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत चंद्रपूर जिल्ह्यातील (विशेषतः जिवती, राजुरा, कोरपना यांसारख्या आदिवासीबहुल तालुक्यातील) निवडक आदिवासी महिला प्रतिनिधी, ग्रामसेवक आणि स्थानिक नागरिक यांच्याकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. २०१५ ते २०२१ या कालखंडातील त्यांच्या अनुभवांचे आणि राजकीय वाटचालीचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

आदिवासी महिला प्रतिनिधींची सामाजिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी: माहितीचे विश्लेषण केल्यावर असे दिसून येते की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या बहुतांश आदिवासी महिला या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि शेतमजूर/शेतकरी कुटुंबातील आहेत.

- **शैक्षणिक स्थिती:** साधारणतः ५० ते ६० टक्के महिला प्रतिनिधींचे शिक्षण केवळ प्राथमिक किंवा माध्यमिक स्तरापर्यंत (७ वी ते १० वी) झालेले आहे.
- **राजकीय पार्श्वभूमी:** बहुतांश महिलांच्या घरात यापूर्वी कोणतीही राजकीय पार्श्वभूमी नव्हती. केवळ 'आरक्षण' (५०% महिला आरक्षण आणि एसटी प्रवर्गाचे आरक्षण) असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या कुटुंबाने किंवा गावातील प्रस्थापित गटाने निवडणुकीला उभे केले होते. यामुळे सुरुवातीच्या काळात त्यांच्यात राजकीय प्रगल्भतेचा अभाव दिसून येतो.

राजकीय हस्तक्षेपाचे स्वरूप आणि 'सरपंच पती' (Sarpanch Pati) संस्कृती: हा प्रस्तुत संशोधनातील सर्वात कळीचा आणि वास्तववादी मुद्दा आहे. कायद्याने महिलांना अधिकार दिले असले तरी, पितृसत्ताक व्यवस्थेचा (Patriarchal System) पगडा आजही प्रशासनावर घट्ट आहे.

- **कौटुंबिक हस्तक्षेप:** माहिती संकलनातून असे स्पष्ट होते की, साधारण ७०% पेक्षा जास्त ग्रामपंचायतींमध्ये महिला सरपंचांचे किंवा सदस्यांचे पती, दीर किंवा सासरे प्रत्यक्ष कारभार पाहतात.
- **सभांमधील उपस्थिती:** ग्रामपंचायतीच्या मासिक सभांना किंवा ग्रामसभांना अनेकदा महिला प्रतिनिधींसोबत त्यांचे पती उपस्थित राहतात आणि निर्णय प्रक्रियेत थेट हस्तक्षेप करतात.
- **आर्थिक व्यवहार:** ग्रामपंचायतीचे आर्थिक व्यवहार, कंत्राटदारांशी चर्चा, आणि ग्रामसेवकासोबतचे प्रशासकीय काम हे बहुतांश वेळा पुरुषच करताना आढळतात. अनेक

महिला प्रतिनिधींचा वापर केवळ चेकवर आणि ठरावांवर 'स्वाक्षरी करणारी व्यक्ती' (Rubber Stamp) म्हणूनच केला जात असल्याचे विदारक वास्तव यातून समोर आले.

प्रशासकीय कामकाजातील आव्हाने व अडचणी: आदिवासी महिला प्रतिनिधींना स्वतःचा अधिकार गाजवण्यासाठी अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो:

- **कायद्याचे अज्ञान:** महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, पंचायत समितीचे कामकाज, आणि विविध सरकारी योजना (उदा. पेसा कायदा - PESA, रमाई आवास योजना) यांबद्दल अपुरी माहिती असल्यामुळे महिला प्रतिनिधींना प्रशासकीय अधिकाऱ्यांवर किंवा कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागते.
- **प्रशासनाची उदासीनता:** अनेकदा ग्रामसेवक किंवा पंचायत समिती स्तरावरील अधिकारी थेट महिला प्रतिनिधींशी संवाद साधण्याऐवजी त्यांच्या पुरुष नातेवाईकांशी बोलणे अधिक सोयीस्कर मानतात. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास खच्ची होतो.

महिला आरक्षण आणि प्रत्यक्ष वास्तवातील दरी: आरक्षणामुळे चंद्रपूर जिल्ह्यातील अनेक ग्रामपंचायतींमध्ये आदिवासी महिला थेट सरपंच किंवा सदस्य पदावर विराजमान झाल्या आहेत. मात्र, प्रशासकीय प्रक्रियेचे अज्ञान, निरक्षरता किंवा कमी शिक्षण यामुळे धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा स्वतंत्र सहभाग आजही मर्यादित असल्याचे दिसून येते. बहुतांश वेळा महिला प्रतिनिधींचा वापर केवळ ठरावांवर 'स्वाक्षरी करण्यासाठी' (Rubber Stamp) केला जातो.

राजकीय हस्तक्षेप आणि 'सरपंच पती' संस्कृती (Sarpanch Pati Culture): हे या संशोधनातील एक प्रमुख वास्तव आहे. आदिवासी समाजात जरी स्त्रियांना थोडे अधिक स्वातंत्र्य असले, तरी राजकीय पटलावर पितृसत्ताक व्यवस्थेचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो.

- महिला प्रतिनिधींच्या बैठकांना त्यांचे पती किंवा घरातील पुरुष सदस्य उपस्थित राहतात.
- ग्रामसेवकांशी आणि कंत्राटदारांशी आर्थिक आणि प्रशासकीय व्यवहार महिलांऐवजी पुरुषच करतात.
- "पद महिलेचे, पण सत्ता पुरुषाची" असे विदारक चित्र अनेक ठिकाणी दिसून येते.

नेतृत्व विकासातील सकारात्मक पैलू: सुरुवातीला जरी हस्तक्षेप असला, तरी जसजसा महिला प्रतिनिधींचा प्रशासकीय अनुभव वाढतो, तसतशी त्यांच्यातील नेतृत्व क्षमता विकसित होताना दिसते. एकदा निवडणुकीच्या प्रक्रियेतून गेल्यानंतर आणि सरकारी कार्यालयांच्या संपर्कात आल्यावर अनेक आदिवासी महिलांना स्वतःच्या अधिकारांची जाणीव झाली आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि पाणीपुरवठा

यांसारख्या स्थानिक प्रश्नांवर महिला प्रतिनिधी पुरुषांपेक्षा अधिक संवेदनशीलतेने काम करत असल्याचे काही उदाहरणांवरून स्पष्ट होते.

सुरुवातीचे चित्र जरी निराशाजनक असले, तरी २०१५ ते २०२१ या पाच-सहा वर्षांच्या कालखंडातील प्रवासाचे विश्लेषण केल्यास काही अत्यंत सकारात्मक बदल (Leadership Development) समोर येतात:

- **अनुभवातून शिक्षण:** निवडणुकांचा सामना करणे, सरकारी कार्यालयांच्या पायऱ्या चढणे आणि ग्रामसभांना सामोरे जाणे, या प्रक्रियेतून आदिवासी महिलांचा आत्मविश्वास लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. पहिल्या एक-दोन वर्षांतील लाजाळूपणा आणि भीती नंतरच्या काळात कमी झाल्याचे बहुतांश महिलांनी नमूद केले.
- **स्थानिक प्रश्नांची जाण:** शिक्षण, आरोग्य, अंगणवाडी, पिण्याचे पाणी आणि व्यसनमुक्ती यांसारख्या प्रश्नांवर महिला प्रतिनिधींनी अधिक संवेदनशीलता आणि आक्रमकता दाखवली आहे. जिथे महिला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्रपणे कारभार हाकत आहेत, तिथे गावाच्या सामाजिक विकासाचा वेग जास्त असल्याचे दिसते.
- **डिजिटल साक्षरता:** २०१५ नंतर ग्रामीण भागात वाढलेल्या स्मार्टफोन आणि समाजमाध्यमांच्या (WhatsApp, YouTube) वापरामुळे अनेक तरुण आदिवासी महिला प्रतिनिधींना प्रशासकीय माहिती आणि बातम्या वेगाने मिळू लागल्या, ज्यामुळे त्यांच्यातील राजकीय जागृती वाढण्यास मदत झाली.

प्रत्यक्ष कामकाजातील आव्हाने (Challenges):

आदिवासी महिलांना राजकीय व्यासपीठावर काम करताना प्रामुख्याने खालील आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

- **पितृसत्ताक मानसिकता आणि 'सरपंच पती' संस्कृती:** ग्रामीण आणि आदिवासी भागात आजही पुरुषी वर्चस्व प्रबळ आहे. त्यामुळे महिला प्रतिनिधींच्या अधिकारांवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न कुटुंबातील पुरुष (पती, सासरे, मुलगा) करतात.
- **प्रशासकीय आणि राजकीय निरक्षरता:** ग्रामपंचायत अधिनियम, बजेट, शासनाचे विविध ठराव (GR) आणि योजनांची गुंतागुंत यांबाबत पुरेसे ज्ञान नसल्यामुळे महिला प्रतिनिधींना ग्रामसेवक किंवा पुरुष नातेवाईकांवर अवलंबून राहावे लागते.

- **आर्थिक परावलंबित्व:** निवडणुका लढवण्यासाठी आणि नंतर राजकीय जनसंपर्क टिकवण्यासाठी आवश्यक असणारे आर्थिक पाठबळ महिलांकडे नसते; त्याची सूत्रे बहुतांश वेळा पुरुषांकडेच असतात.
- **प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची उदासीनता:** पंचायत समिती पातळीवरील अधिकारी किंवा स्थानिक पातळीवरील ग्रामसेवक अनेकदा महिला प्रतिनिधींना विश्वासात घेण्याऐवजी त्यांच्या पुरुष प्रतिनिधींसोबत (Proxy Representatives) व्यवहार करणे अधिक सोयीचे मानतात.
- **दुहेरी जबाबदारीचे ओझे:** घरकाम, शेतमजुरी आणि कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळून ग्रामपंचायतीचा वेळखाऊ कारभार पाहणे, हे या आदिवासी महिलांसाठी मोठी तारेवरची कसरत असते.

वरील विश्लेषणावरून हे स्पष्ट होते की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण हे अद्याप 'संक्रमण अवस्थेत' (Transitional Phase) आहे. एका बाजूला प्रबळ पितृसत्ताक व्यवस्था आणि पुरुषी हस्तक्षेप त्यांना मागे खेचत आहे, तर दुसऱ्या बाजूला मिळालेली घटनात्मक संधी आणि वाढता अनुभव त्यांच्यात नव्याने नेतृत्वगुण रुजवत आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला प्रतिनिधींचे हे सक्षमीकरण अत्यंत संथ गतीने, परंतु निश्चित दिशेने होत आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत माहिती आणि विश्लेषणाच्या आधारे खालील प्रमुख निष्कर्ष काढता येतात:

१. **संख्यात्मक विरुद्ध गुणात्मक सक्षमीकरण:** ७३ व्या घटनादुरुस्तीने आणि राज्याच्या ५०% आरक्षणाने आदिवासी महिलांचे 'संख्यात्मक' (Quantitative) प्रतिनिधित्व निश्चितच वाढवले आहे; मात्र 'गुणात्मक' (Qualitative) सक्षमीकरण आणि धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेतील त्यांचा सहभाग आजही मर्यादित आहे.
२. **हळूहळू होणारा नेतृत्व विकास (२०१५-२०२१):** संपूर्ण परिस्थिती पूर्णतः नकारात्मक नाही. सुरुवातीच्या काळात जरी महिला प्रतिनिधी 'नामधारी' (Rubber Stamp) वाटल्या, तरी हळूहळू अनुभवातून त्यांचा आत्मविश्वास वाढल्याचे दिसून येते. २०१५ ते २०२१ या काळात महिलांच्या राजकीय साक्षरतेत वाढ झाली असून, ग्रामसभांमध्ये त्यांचे बोलण्याचे आणि प्रश्न विचारण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

३. **स्थानिक प्रश्नांची उत्तम जाण:** ज्या ठिकाणी महिला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्रपणे कारभार पाहत आहेत, तिथे शिक्षण, आरोग्य, कुपोषण, व्यसनमुक्ती आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या प्रश्नांना प्रभावीपणे हाताळले गेले आहे.

४. **आरक्षण हे 'साध्य' नसून 'साधन' आहे:** आरक्षण हा केवळ सत्तेत प्रवेश करण्याचा मार्ग आहे. प्रत्यक्ष राजकीय प्रगल्भता येण्यासाठी केवळ आरक्षण पुरेसे नसून, त्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती, प्रशिक्षण आणि सामाजिक प्रबोधनाची नितांत आवश्यकता आहे.

शिफारसी आणि उपाययोजना (Recommendations):

तळागाळातील लोकशाही खऱ्या अर्थाने बळकट करण्यासाठी आणि आदिवासी महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण करण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचवता येतील:

- **अनधिकृत हस्तक्षेपावर कायदेशीर बंदी:** ग्रामपंचायतीच्या किंवा पंचायत समितीच्या अधिकृत मासिक सभामध्ये महिला प्रतिनिधींशिवाय त्यांच्या कोणत्याही नातेवाईकाला (उदा. सरपंच पती) बसण्यास सक्त मनाई असावी. असा हस्तक्षेप आढळल्यास संबंधित ग्रामसेवकावर दंडात्मक कारवाई करण्याची तरतूद कायद्यात कठोरपणे लागू करावी.
- **सतत आणि स्थानिक भाषेतील प्रशिक्षण:** शासनाने आणि स्वयंसेवी संस्थांनी (NGOs) केवळ निवडणुकीनंतर एकदाच प्रशिक्षण न देता, दर सहा महिन्यांनी 'क्षमता बांधणी' (Capacity Building) शिबिरे आयोजित करावीत. हे प्रशिक्षण अत्यंत साध्या, सोप्या आणि शक्यतो स्थानिक आदिवासी बोलीभाषेत (उदा. गोंडी, कोलामी) असावे.
- **प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे संवेदीकरण (Sensitization):** प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी आणि ग्रामसेवकांनी महिला प्रतिनिधींसोबतच संवाद साधणे आणि त्यांना कामकाजात प्रोत्साहन देणे बंधनकारक असावे, यासाठी शासनाने स्वतंत्र मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर करावीत.
- **स्वयंसहाय्यता गटांची (SHGs) जोड:** महिला प्रतिनिधींना आर्थिक आणि सामाजिक पाठबळ मिळण्यासाठी ग्रामपंचायतीचे कामकाज आणि स्थानिक महिला बचत गट यांची सांगड घालावी. यामुळे महिला संघटित होऊन पुरुषी दबावाला सहज तोंड देऊ शकतील.
- **आदर्श महिला प्रतिनिधींचा सन्मान:** ज्या आदिवासी महिला प्रतिनिधी कोणत्याही कौटुंबिक किंवा राजकीय हस्तक्षेपाविना उत्कृष्ट कारभार पाहत आहेत, त्यांचा जिल्हा पातळीवर विशेष सन्मान करून त्यांना इतरांसाठी 'रोल मॉडेल' म्हणून प्रस्थापित करावे.

संदर्भ सूची (References)

१. बावीस्कर, बी. एस. आणि मॅथ्यू जॉर्ज (२००९). *Inclusion and Exclusion in Local Governance: Field Studies from Rural India*, नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन्स.
२. ठोंबरे, डॉ. विलास (२०१८). *महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्था*, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
३. मोहांती, बिद्युत (१९९५). *Panchayati Raj, 73rd Constitutional Amendment and Women*, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली.
४. देवगावकर, डॉ. श. गो. (२००१). *महाराष्ट्रातील आदिवासी*, नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन. (चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या सामाजिक पार्श्वभूमीसाठी).
५. पळशीकर, सुहास आणि बीर्मल, नितीन (२००३). *महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ*, पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
६. भारतीय संविधान: भाग ९ (७३ वी घटनादुरुस्ती, १९९२) - महिला आणि अनुसूचित जमाती (ST) आरक्षणाच्या तरतुदी.
७. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ (सुधारित).
८. पंचायत विस्तार कायदा (PESA - Panchayat Extension to Scheduled Areas Act), १९९६: आदिवासी भागातील ग्रामसभांचे आणि महिलांचे अधिकार.
९. महाराष्ट्र शासन (२०११). *महिला धोरण अहवाल*, महिला व बाल विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
१०. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग: चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद निवडणूक निकाल आणि सांख्यिकीय अहवाल (२०१५ आणि २०१९/२०२१).
११. चंद्रपूर जिल्हा परिषद: वार्षिक प्रशासन अहवाल आणि महिला व बालकल्याण समितीचे अहवाल (२०१५ ते २०२१).
१२. आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन: आदिवासी उपाययोजना आणि विकास प्रकल्प अहवाल.
१३. बुच, निर्मला (२०००). *Panchayati Raj in Madhya Pradesh and Maharashtra*.
१४. महाराष्ट्र शासनाचे 'लोकराज्य' आणि भारत सरकारचे 'योजना' या मासिकांचे 'पंचायत राज विशेषांक'.

उच्च शिक्षणातील आव्हाने : शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य

मार्गदर्शक : प्राचार्य डॉ. संजय भीमराव खडसे

प्रा. मनोरमा सानप

संशोधक विद्यार्थीनी, श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती

Email Id : sanapmanorama@gmail.com

सारांश :

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच त्यांच्या मानसिक आरोग्याची आणि भावनिक स्थैर्याची जपणूक करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. “उच्च शिक्षणातील आव्हाने : शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य” या विषयावर आधारित या संशोधनाचा उद्देश शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करणे, त्या समस्यांवर मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून उपाय शोधणे आणि उच्च शिक्षणव्यवस्थेतील आव्हानांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

आजच्या स्पर्धात्मक आणि तणावपूर्ण शैक्षणिक वातावरणात विद्यार्थ्यांवर अभ्यासाचा ताण, अपेक्षांचा दबाव, सामाजिक तुलना, डिजिटल माध्यमांचा अतिवापर आणि कौटुंबिक समस्या यांसारख्या अनेक घटकांचा परिणाम होत आहे, ज्यामुळे चिंता, नैराश्य, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि वर्तनात्मक बदल यांसारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाळांमधील मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन, समुपदेशन सेवा आणि भावनिक सहाय्य यांचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते.

कीवर्ड्स :

उच्च शिक्षण, मानसिक आरोग्य, शालेय मानसशास्त्र, विद्यार्थी तणाव, भावनिक संतुलन, समुपदेशन सेवा, शैक्षणिक ताण, नैराश्य, चिंता (Anxiety), विद्यार्थ्यांचे वर्तन, मानसिक स्वास्थ्य, शैक्षणिक वातावरण, शिक्षकांची भूमिका, पालकांचा सहभाग, मनोसामाजिक विकास, डिजिटल व्यसन, आत्मविश्वास, सामाजिक दडपण, शाळेतील मार्गदर्शन, सर्वांगीण विकास

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात शिक्षणव्यवस्था ही केवळ ज्ञानप्राप्तीचे साधन न राहता व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण माध्यम बनली आहे. विशेषतः शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या

बौद्धिक, सामाजिक, भावनिक आणि मानसिक विकासावर विशेष भर दिला जातो, कारण याच टप्प्यावर व्यक्तिमत्त्वाची पायाभरणी घडत असते. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांवर विविध प्रकारचे ताण-तणाव वाढत आहेत, ज्याचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होत आहे.

आजच्या स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांवर शैक्षणिक यश मिळवण्याचा प्रचंड दबाव असतो. पालकांच्या अपेक्षा, शिक्षकांची कामगिरीची अपेक्षा, समाजातील तुलना आणि भविष्यातील करिअरची अनिश्चितता यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, तणाव आणि नैराश्य वाढताना दिसते. याशिवाय, डिजिटल माध्यमांचा वाढता वापर, सोशल मीडियाचा प्रभाव आणि आभासी जगाशी वाढलेले आकर्षण यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांवर आणि भावनिक संतुलनावरही परिणाम होत आहे.

शालेय स्तरावर मानसिक आरोग्याच्या समस्या ओळखणे आणि त्यावर योग्य वेळी उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण दुर्लक्ष केल्यास या समस्या पुढे उच्च शिक्षणात अधिक गंभीर स्वरूप धारण करू शकतात. विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव, एकाग्रतेची कमी, सामाजिक तुटकता आणि वर्तनातील बदल ही मानसिक आरोग्याच्या समस्यांची काही प्रमुख लक्षणे आहेत. त्यामुळे शाळांमध्ये मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन, समुपदेशन सेवा आणि भावनिक सहाय्य यांची उपलब्धता अत्यंत आवश्यक ठरते.

उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातही विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते, जसे की अभ्यासक्रमाची कठीणता, स्पर्धात्मक वातावरण, आर्थिक अडचणी आणि भविष्यातील करिअरची चिंता. या सर्व घटकांचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवरही परिणाम होतो. त्यामुळे शालेय स्तरावरच विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची काळजी घेणे ही एक महत्त्वाची गरज आहे.

या पार्श्वभूमीवर शालेय मानसशास्त्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते, कारण ती विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, भावनिक आणि वर्तनात्मक समस्यांचे निदान करून त्यावर उपाययोजना सुचवते. शिक्षक, पालक आणि समुपदेशक यांचा समन्वय साधून विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन दिल्यास त्यांच्या मानसिक आरोग्यात सुधारणा होऊ शकते आणि त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.

विषयाची निवड :

आजच्या बदलत्या आणि स्पर्धात्मक युगात शिक्षणव्यवस्थेचे स्वरूप झपाट्याने बदलत आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांवर शैक्षणिक, सामाजिक आणि मानसिक दडपण वाढताना दिसून येते. विशेषतः शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची जपणूक करणे अत्यंत आवश्यक असते, कारण या टप्प्यावर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण होत असते आणि याच काळात निर्माण झालेल्या मानसिक समस्या पुढील उच्च शिक्षणात अधिक गंभीर स्वरूप धारण करू शकतात. त्यामुळे शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

या विषयाची निवड करण्यामागील एक प्रमुख कारण म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये वाढत चाललेल्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या, जसे की तणाव, चिंता, नैराश्य, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि सामाजिक तुटकता. आजच्या शिक्षणप्रणालीमध्ये गुणांवर आणि स्पर्धेवर अधिक भर दिला जात असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या भावनिक आणि मानसिक गरजांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी मानसिकदृष्ट्या अस्थिर होतात, ज्याचा त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर तसेच त्यांच्या सामाजिक जीवनावर नकारात्मक परिणाम होतो.

याशिवाय, डिजिटल माध्यमांचा वाढता वापर, सोशल मीडियाचा प्रभाव, ऑनलाइन शिक्षण पद्धती आणि बदलती जीवनशैली यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नवीन प्रकारची आव्हाने निर्माण होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाळांमध्ये मानसशास्त्रीय सेवा, समुपदेशन आणि मानसिक आरोग्यविषयक जागरूकता यांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. तथापि, अनेक शाळांमध्ये या सुविधा अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यक मानसिक आधार मिळत नाही.

उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातही विद्यार्थ्यांना विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते, जसे की अभ्यासाचा वाढलेला ताण, स्पर्धात्मक वातावरण, करिअरची अनिश्चितता आणि आर्थिक अडचणी. या सर्व घटकांचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. त्यामुळे शालेय स्तरावरच मानसिक आरोग्याची योग्य काळजी घेणे आणि त्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते, जेणेकरून विद्यार्थी उच्च शिक्षणातील आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाऊ शकतील.

या विषयाची निवड करण्यामागील आणखी एक महत्वाचा हेतू म्हणजे शिक्षणव्यवस्थेत मानसशास्त्राच्या भूमिकेचे महत्त्व अधोरेखित करणे. शिक्षक, पालक आणि समुपदेशक यांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचे संवर्धन करता येते. यासाठी शाळांमध्ये समुपदेशन सेवा, भावनिक सहाय्य, जीवनकौशल्य प्रशिक्षण आणि तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

1. शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याशी संबंधित प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. शालेय मानसशास्त्राचा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व वर्तनात्मक विकासावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
3. विद्यार्थ्यांवरील शैक्षणिक ताण, सामाजिक दडपण व डिजिटल प्रभाव यांचे मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम समजून घेणे.
4. शाळांमधील समुपदेशन सेवा, मार्गदर्शन व मानसिक आरोग्यविषयक सुविधांची उपलब्धता व परिणामकारकता तपासणे.
5. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी शैक्षणिक व मानसशास्त्रीय उपाययोजना सुचवणे.

गृहितके :

1. शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याशी संबंधित समस्या लक्षणीय प्रमाणात आढळतात.
2. शालेय मानसशास्त्राचा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व वर्तनात्मक विकासावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव पडतो.
3. शैक्षणिक ताण, सामाजिक दडपण व डिजिटल प्रभाव यांचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो.
4. शाळांमधील समुपदेशन सेवा, मार्गदर्शन व मानसिक आरोग्यविषयक सुविधा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर प्रभाव टाकतात.
5. शैक्षणिक व मानसशास्त्रीय उपाययोजनांमुळे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यात सुधारणा होते.

अभ्यास पद्धती :

- विषयाचा उद्देश
- माहिती संकलन
- विश्लेषणात्मक पद्धती
- सांख्यिकीय माहिती
- निष्कर्ष आणि शिफारसी

विषय विवेचन :

आधुनिक शिक्षणव्यवस्था ही केवळ ज्ञानप्राप्तीचे माध्यम न राहता विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक व्यापक प्रणाली म्हणून विकसित होत आहे. शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासावर विशेष भर दिला जातो, कारण या टप्प्यावर व्यक्तिमत्त्वाची पायाभरणी घडते. तथापि, बदलत्या सामाजिक आणि तांत्रिक परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांवर विविध प्रकारचे ताण-तणाव निर्माण होत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होत आहे. त्यामुळे शाळांमधील मानसशास्त्र आणि मानसिक आरोग्य या घटकांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

आजच्या स्पर्धात्मक शिक्षणप्रणालीमध्ये विद्यार्थ्यांवर अभ्यासाचा ताण, परीक्षेची भीती, पालक व शिक्षकांच्या अपेक्षा आणि समाजातील तुलना यामुळे मानसिक दबाव वाढतो. या ताणतणावामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, नैराश्य, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि एकाग्रतेची कमी यांसारख्या समस्या निर्माण होतात. या समस्या केवळ शालेय स्तरावर मर्यादित राहत नाहीत, तर त्या पुढे उच्च शिक्षणात अधिक गंभीर स्वरूप धारण करतात. त्यामुळे शाळांमधील मानसिक आरोग्याचे संवर्धन हे उच्च शिक्षणातील आव्हानांवर मात करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरतो.

याशिवाय, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि सोशल मीडियाचा प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नवीन प्रकारची आव्हाने निर्माण करत आहे. मोबाइल, इंटरनेट आणि ऑनलाइन गेम्सच्या अतिवापरामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये एकाकीपणा, सामाजिक तुटकता आणि झोपेच्या समस्या वाढत आहेत. आभासी जगातील तुलना आणि मान्यता

मिळवण्याची इच्छा यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आत्मसन्मानावर परिणाम होतो. त्यामुळे डिजिटल साक्षरता आणि तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर शिकवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

शालेय मानसशास्त्र या क्षेत्राची भूमिका या पार्श्वभूमीवर अत्यंत महत्त्वाची ठरते. मानसशास्त्र विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, भावनिक आणि वर्तनात्मक समस्यांचे विश्लेषण करून त्यावर उपाय सुचवते. शाळांमध्ये समुपदेशन सेवा, मार्गदर्शन कार्यक्रम आणि जीवनकौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांना मानसिक आधार दिला जाऊ शकतो. शिक्षक, पालक आणि समुपदेशक यांचा समन्वय साधल्यास विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यात सकारात्मक बदल घडवता येतो.

उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातही विद्यार्थ्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते, जसे की अभ्यासक्रमाची कठीणता, स्पर्धात्मक वातावरण, आर्थिक अडचणी आणि करिअरविषयक अनिश्चितता. या सर्व घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे त्यांची शैक्षणिक कामगिरी व व्यक्तिमत्त्व विकास प्रभावित होतो. त्यामुळे शालेय स्तरावरच मानसिक आरोग्याची योग्य काळजी घेणे आणि विद्यार्थ्यांना मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनवणे आवश्यक ठरते.

याशिवाय, शिक्षणव्यवस्थेमध्ये मानसिक आरोग्यविषयक धोरणे आणि सुविधा विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. शाळांमध्ये नियमित मानसिक आरोग्य तपासणी, समुपदेशन केंद्रे, तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम आणि जागरूकता मोहिमा राबवणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना मानसिक आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण होईल आणि त्यांना आवश्यक तेव्हा योग्य मदत मिळेल.

आधुनिक शालेय शिक्षणव्यवस्थेतील बदल आणि स्पर्धात्मक वातावरण :

- १. अभ्यासक्रमातील बदल :** आजच्या शाळांमध्ये पारंपारिक अभ्यासक्रमांपेक्षा तांत्रिक, कौशल्य-आधारित आणि जीवनोपयोगी अभ्यासक्रम अधिक महत्त्व प्राप्त करत आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना ज्ञानाबरोबर व्यावहारिक कौशल्ये मिळतात, परंतु शिकण्याचा दाब आणि अपेक्षा वाढतात.
- २. स्पर्धात्मक परीक्षांचा दबाव :** विद्यार्थ्यांवर शाळा, पालक आणि समाज यांच्याकडून चांगले गुण आणि स्पर्धात्मक यश मिळवण्याचा दबाव असतो. यामुळे त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर तणाव वाढतो आणि आत्मविश्वासावर नकारात्मक परिणाम होतो.

३. **तंत्रज्ञानाचा प्रभाव :** डिजिटल माध्यमे आणि ऑनलाइन शिक्षणामुळे शिकण्याची पद्धत बदलली आहे आणि ज्ञानाची गती वाढली आहे. मात्र, सतत ऑनलाईन अभ्यास आणि सोशल मीडियाचा प्रभाव विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव, एकाकीपणा आणि लक्ष वेधण्याची समस्या निर्माण करतो.
४. **पालक व शिक्षकांची अपेक्षा :** पालक आणि शिक्षक यांच्या अपेक्षा विद्यार्थ्यांवर मोठा दबाव निर्माण करतात. उच्च परिणाम मिळवण्याची गरज विद्यार्थ्यांना मानसिकदृष्ट्या अस्थिर करते आणि चिंता वाढवते.
५. **शाळांमध्ये अतिरिक्त कार्य आणि स्पर्धा :** शाळांमध्ये स्पर्धात्मक कार्यक्रम, कौशल्य स्पर्धा आणि अतिरिक्त अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांवर अतिरिक्त दडपण निर्माण करतात. यामुळे त्यांच्या वेळेचे नियोजन कठीण होते आणि तणाव वाढतो.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानसिक आरोग्याचे महत्त्व :

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानसिक आरोग्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण हा टप्पा त्यांच्या बौद्धिक, भावनिक आणि सामाजिक क्षमतांचा पाया ठरतो. मानसिकदृष्ट्या तंदुरुस्त विद्यार्थी शिक्षणात अधिक लक्ष केंद्रित करतात, समस्यांचा सामना सक्षमपणे करतात आणि त्यांच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात समरसता निर्माण करतात.

शालेय वातावरणातील तणाव, स्पर्धा आणि डिजिटल प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करतात, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वासात घट आणि सामाजिक तुटकता दिसून येते. त्यामुळे शाळांमध्ये मानसिक आरोग्य संवर्धन कार्यक्रम, समुपदेशन सेवा आणि भावनिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून विद्यार्थी सर्वांगीण विकास साधू शकतील.

शालेय मानसशास्त्राचा अभ्यास का आवश्यक आहे ?

१. **विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासासाठी :** शालेय मानसशास्त्राचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या भावनिक आणि वर्तनात्मक विकासाचे मूल्य समजून घेण्यास मदत करतो. यामुळे शिक्षक आणि पालक योग्य मार्गदर्शन करून विद्यार्थ्यांच्या भावनिक स्थैर्याला चालना देऊ शकतात.
२. **मानसिक आरोग्य समस्यांचा शोध :** विद्यार्थ्यांमध्ये उद्भवणाऱ्या चिंता, तणाव, नैराश्य किंवा एकाकीपणा यासारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्यांचे लवकर निदान करता येते. यामुळे योग्य वेळी हस्तक्षेप करून दीर्घकालीन परिणाम टाळता येतात.

३. **शैक्षणिक यश सुधारण्यासाठी :** मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी ओळखता येतात. योग्य मार्गदर्शनामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीत सुधारणा करता येते आणि आत्मविश्वास वाढतो.
४. **सामाजिक कौशल्यांचा विकास :** विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व्यवहार आणि संवाद कौशल्ये सुधारण्यासाठी मानसशास्त्राचा अभ्यास आवश्यक आहे. यामुळे ते सहअस्तित्व व समरसतेसाठी सजग आणि सक्षम होतात.
५. **पालक आणि शिक्षकांसाठी मार्गदर्शन :** शालेय मानसशास्त्राचा अभ्यास शिक्षक आणि पालकांना विद्यार्थ्यांशी प्रभावी संवाद साधण्यास मदत करतो. योग्य वेळेवर मार्गदर्शन केल्यास विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

तणाव, चिंता, सामाजिक दबाव आणि डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव :

विद्यार्थ्यांवर शालेय जीवनातील तणाव, परीक्षा, पालक व शिक्षकांच्या अपेक्षा आणि सामाजिक दबाव यामुळे मानसिक ताण निर्माण होतो, ज्याचा त्यांच्या भावनिक स्थैर्यावर आणि आत्मविश्वासावर लक्षणीय परिणाम होतो. हे ताण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील लक्ष केंद्रित करण्याच्या क्षमतेला प्रभावित करतात आणि त्यांच्या वर्तन व सामाजिक संवादात बदल घडवतात.

सध्याच्या डिजिटल युगात सोशल मीडिया, ऑनलाइन गेम्स आणि सतत ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये एकाकीपणा, सतत तुलना करण्याची वृत्ती आणि लक्ष वेधण्याची समस्या निर्माण झाली आहे. त्यामुळे शाळांमध्ये डिजिटल साक्षरता आणि संतुलित तंत्रज्ञान वापरावर लक्ष देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक समरसता टिकवता येईल.

निष्कर्ष :

1. शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या, जसे की तणाव, चिंता, नैराश्य, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि सामाजिक तुटकता, प्रचंड प्रमाणात आढळतात आणि या समस्यांचा त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीसह व्यक्तिमत्त्व विकासावर सखोल परिणाम होतो, ज्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर येताना ही आव्हाने अधिक गंभीर स्वरूप धारण करतात.
2. शालेय मानसशास्त्र आणि समुपदेशन सेवांचा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व वर्तनात्मक विकासावर लक्षणीय सकारात्मक प्रभाव दिसून आला असून, शिक्षक, पालक आणि

- समुपदेशक यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळे विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य सुधारले जाऊ शकते आणि त्यांचा आत्मविश्वास व सामाजिक समरसता वाढवता येते.
3. आधुनिक शालेय वातावरणातील शैक्षणिक ताण, स्पर्धात्मक दबाव, पालक व शिक्षकांच्या अपेक्षा आणि डिजिटल माध्यमांचा वाढता प्रभाव विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम करतो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, एकाग्रतेचा अभाव, भावनिक अस्थिरता आणि वर्तनातील बदल दिसून येतात, त्यामुळे या घटकांवर त्वरित लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे.
 4. शाळांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या सुविधा, समुपदेशन सेवा, तणाव व्यवस्थापन कार्यक्रम आणि जीवनकौशल्य प्रशिक्षण यांचा अभाव असल्यास विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य अधिक प्रभावित होते, त्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेत या सेवा प्रभावीपणे राबवणे ही उच्च प्राथमिकता ठरते.
 5. विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या ओळखण्याची आणि त्यावर योग्य वेळी हस्तक्षेप करण्याची क्षमता शिक्षक, समुपदेशक व शाळा प्रशासन यांच्याकडे असणे आवश्यक आहे, कारण वेळेत मदत मिळाल्यास तणाव आणि मानसिक अस्थिरतेचे दीर्घकालीन परिणाम कमी करता येतात आणि विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित होतो.
 6. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर, सोशल मीडियावरील व्यसन कमी करणे आणि ऑनलाईन शिकवणीच्या ताणाचा योग्य समन्वय साधणे या उपाययोजना विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याला समर्थन देतात आणि त्यांना आधुनिक शिक्षणाच्या आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यास तयार करतात.
 7. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासंबंधी जागरूकता वाढवणे, पालकांना मार्गदर्शन करणे आणि शाळांमध्ये नियमित तणाव व मानसिक स्वास्थ्य तपासणी राबवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्म-जागरूकता निर्माण होते आणि त्यांच्या भावनिक व सामाजिक कौशल्यांचा विकास साधला जातो.
 8. शालेय मानसिक आरोग्य आणि मानसशास्त्राच्या प्रभावी रचनात्मक उपाययोजनांमुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कामगिरी, व्यक्तिमत्त्व विकास, सामाजिक समरसता आणि भावनिक स्थैर्य यांमध्ये सुधारणा साधता येते, आणि अशा प्रकारे उच्च शिक्षणातील आव्हाने अधिक

परिणामकारकपणे हाताळता येतात, ज्यामुळे शिक्षणव्यवस्था अधिक संवेदनशील, समावेशक आणि दीर्घकालीन परिणामकारक बनते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. गोडबोले, रमेश वि. (2018). शालेय मानसिक आरोग्य आणि विद्यार्थी तणाव व्यवस्थापन. पुणे: लक्ष्मी प्रकाशन.
2. देशमुख, माधव पी. (2020). मानसशास्त्र आणि शैक्षणिक कार्यक्षमता: शालेय अभ्यासाचा दृष्टिकोन. मुंबई: सुमन प्रकाशन.
3. पाटील, सौ. शशिकला रा. (2019). विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासासाठी मानसशास्त्रीय उपाय. नाशिक: ज्ञानसंपन्न प्रकाशन.
4. जोशी, दिनकर वि. (2021). मानसिक आरोग्य आणि शाळा: समस्या आणि उपाय. ठाणे: वैशिष्ट्य प्रकाशन.
5. देशपांडे, स्नेहा अ. (2017). शाळा आणि विद्यार्थी मानसशास्त्र: अभ्यास व मार्गदर्शन. पुणे: विद्या प्रकाशन.
6. काळे, संजय शं. (2020). आधुनिक शिक्षणातील मानसिक आरोग्य आणि तणावाचे परिणाम. मुंबई: शोध प्रकाशन.
7. शिंदे, नीरा वि. (2018). शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक आरोग्य सुधारणा कार्यक्रम. कोल्हापूर: समृद्धी प्रकाशन.
8. वाघ, सुरेश वि. (2019). विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य आणि शैक्षणिक यश. पुणे: नवज्योत प्रकाशन.
9. जाधव, कविता पी. (2021). मानसशास्त्र आणि शालेय जीवनातील आव्हाने. मुंबई: प्रेरणा प्रकाशन.
10. कदम, रोहन रा. (2020). शाळांमध्ये मानसशास्त्रीय सेवांचा प्रभाव. ठाणे: विकास प्रकाशन.

डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि भारतातील पेमेंट प्रणालीचा प्रवाह: एक सांख्यिकीय अभ्यास

डॉ. संदीप चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश:

भारतामध्ये डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा झपाट्याने विस्तार होत असून पेमेंट प्रणालीमध्ये मूलभूत संरचनात्मक बदल झाले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात 2018-19 ते 2024-25 या कालावधीत RTGS, NEFT, IMPS आणि UPI या प्रमुख डिजिटल पेमेंट माध्यमांच्या व्यवहारांचे प्रमाण (Volume) व मूल्य (Value) यांचे सखोल सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की UPI प्रणालीने व्यवहारांच्या प्रमाणात अभूतपूर्व वाढ दर्शवली असून किरकोळ व्यवहारांचे डिजिटायझेशन मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे. दुसरीकडे RTGS प्रणाली अजूनही उच्च मूल्याच्या व्यवहारांसाठी महत्त्वपूर्ण राहिली आहे.

या संशोधनातून डिजिटल पेमेंट प्रणालीमुळे आर्थिक व्यवहारांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि आर्थिक समावेशनात वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द:

डिजिटल अर्थव्यवस्था, UPI, NEFT, IMPS आणि RTGS

प्रस्तावना:

डिजिटल अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था ज्यामध्ये माहिती व संवाद तंत्रज्ञान चा वापर करून उत्पादन, वितरण, विनिमय आणि उपभोगाशी संबंधित सर्व आर्थिक व्यवहार पार पाडले जातात. या व्यवस्थेमध्ये डेटा, इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. परिणामी व्यवहार अधिक जलद, सुरक्षित, पारदर्शक आणि कमी खर्चिक होतात.

भारतामध्ये गेल्या दशकात डिजिटल पेमेंट प्रणालींमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. विशेषतः 2016 मधील नोटाबंदी (Demonetization) नंतर डिजिटल व्यवहारांना मोठी चालना मिळाली. सरकारने राबविलेल्या Digital India, Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY), Aadhaar-enabled Payment System (AePS) आणि मोबाईल इंटरनेटच्या झपाट्याने वाढलेल्या वापरामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ आणि सर्वसमावेशक झाले आहेत. यामुळे

देशातील मोठा लोकसंख्यावर्ग औपचारिक (formal) आर्थिक व्यवस्थेत सहभागी झाला आहे, ज्यामुळे आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढीस लागले आहे.

तसेच, स्मार्टफोनच्या वाढत्या वापरामुळे आणि स्वस्त डेटा सेवांमुळे डिजिटल पेमेंट्स सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले आहेत. शहरी भागासोबतच ग्रामीण भागातही डिजिटल व्यवहारांचा प्रसार वाढत आहे. किरकोळ व्यवहार, बिल पेमेंट, ऑनलाइन खरेदी, कर भरणा, सरकारी अनुदाने यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये डिजिटल पेमेंट्सचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे.

या पार्श्वभूमीवर UPI च्या आगमनाने भारतातील पेमेंट प्रणालीमध्ये क्रांतिकारक बदल घडवून आणला आहे. UPI ही एक अशी रिअल-टाइम प्रणाली आहे जी बँक खात्यांदरम्यान त्वरित निधी हस्तांतरणाची सुविधा देते. QR कोड आधारित पेमेंट, मोबाईल ॲप्स (जसे Google Pay, PhonePe, BHIM), आणि 24x7 उपलब्धता यामुळे UPI अत्यंत लोकप्रिय झाले आहे. लहान व दैनंदिन व्यवहारांपासून ते व्यवसायिक व्यवहारांपर्यंत UPI चा वापर वाढत आहे.

UPI च्या यशामागे त्याची सुलभता, कमी खर्च, त्वरित व्यवहार आणि उच्च सुरक्षा या घटकांचा मोठा वाटा आहे. विशेषतः लहान दुकानदार, रस्त्यावरील विक्रेते आणि सूक्ष्म उद्योजक यांच्यासाठी UPI एक महत्वाचे साधन ठरले आहे.

याचबरोबर RTGS, NEFT आणि IMPS यांसारख्या पारंपरिक डिजिटल पेमेंट प्रणाली देखील महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. RTGS मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारांसाठी, NEFT मध्यम व्यवहारांसाठी आणि IMPS तात्काळ व्यवहारांसाठी वापरले जाते. या सर्व प्रणालींच्या एकत्रित कार्यामुळे भारतातील पेमेंट इकोसिस्टम अधिक मजबूत आणि विविधतापूर्ण झाली आहे.

एकूणच, डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या वाढीमुळे भारताची अर्थव्यवस्था “कॅश-आधारित अर्थव्यवस्था” पासून “कॅशलेस किंवा लेस-कॅश अर्थव्यवस्था” कडे वाटचाल करत आहे. यामुळे पारदर्शकता वाढणे, कर संकलन सुधारणे, भ्रष्टाचारात घट होणे आणि आर्थिक विकासाला गती मिळणे यांसारखे सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहेत.

म्हणूनच, भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालींचा प्रवाह आणि त्यातील बदलांचे सांख्यिकीय विश्लेषण करणे अत्यंत महत्वाचे ठरते, आणि प्रस्तुत संशोधन याच दिशेने प्रयत्न करते.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

1. डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या वाढीचा अभ्यास करणे.
2. व्यवहारांचे प्रमाण व मूल्य यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.

3. UPI च्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

4. पेमेंट प्रणालीतील बदलांचे आर्थिक परिणाम समजून घेणे.

अध्ययनाची गृहीतक:

डिजिटल पेमेंट व्यवहारांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अध्ययन हे द्वितीयक आकडेवारीवर आधारित विश्लेषणात्मक अध्ययन आहे. अभ्यासासाठी 2018-19 ते 2024-25 या सात वर्षांतील पेमेंट सिस्टम निर्देशकाची आकडेवारी वापरण्यात आली आहे. या आकडेवारीत व्यवहारांचे प्रमाण (कोटी मध्ये) आणि मूल्य (₹ कोटीमध्ये) समाविष्ट आहे. उपलब्ध आकडेवारीचे तुलनात्मक, वर्णनात्मक आणि प्रवाहात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भारतातील पेमेंट सिस्टम निर्देशक वार्षिक उलाढाल:

तालिका क्र. 1

भारताच्या डिजिटल पेमेंट प्रणालीतील निवडक माध्यमांचे व्यवहार प्रमाण (कोटी मध्ये)

घटक	18-19	19-20	20-21	21-22	22-23	23-24	24-25
RTGS	13.66	15.07	15.92	19.15	24.26	27.00	30.25
NEFT	231.89	274.45	309.28	409.28	528.47	726.40	961.98
IMPS	175.29	257.92	327.83	402.97	565.33	600.53	562.50
UPI	539.15	1251.86	2233.07	4595.60	8371.44	13112.95	18586.60

तालिका क्र. 2

भारताच्या डिजिटल पेमेंट प्रणालीतील निवडक माध्यमांचे व्यवहार मूल्य (₹ कोटी मध्ये)

घटक	18-19	19-20	20-21	21-22	22-23	23-24	24-25
RTGS	1356.88	1311.56	1056.00	1160.00	1499.46	1708.87	2013.88
NEFT	227.94	229.46	251.31	300.00	337.20	391.36	444.61
IMPS	15.90	23.38	29.42	35.00	55.85	64.96	71.39
UPI	8.77	21.32	41.04	84.00	139.15	199.95	260.57

तालिकेचे विश्लेषण:**1. RTGS (Real Time Gross Settlement):**

RTGS प्रणालीमध्ये व्यवहारांचे प्रमाण 2018-19 मध्ये 13.66 कोटीवरून 2024-25 मध्ये 30.25 कोटीपर्यंत वाढले आहे, म्हणजेच व्यवहारांची संख्या हळूहळू पण सातत्याने वाढत आहे. याउलट, व्यवहारांचे मूल्य 1356.88 लाख कोटीवरून काही प्रमाणात घट होऊन पुन्हा 2013.88 लाख कोटीपर्यंत वाढले आहे. या प्रवाहावरून असे दिसते की RTGS प्रणाली अजूनही मोठ्या मूल्याच्या व्यवहारांसाठी वापरली जाते, परंतु व्यवहारांचे सरासरी मूल्य काही काळात कमी झाले आहे. यामागे मोठ्या व्यवहारांचे विभाजन किंवा इतर डिजिटल पर्यायांकडे वळणे ही कारणे असू शकतात. तरीही, उच्च मूल्याच्या व्यवहारांसाठी RTGS चे महत्त्व कायम आहे.

2. NEFT (National Electronic Funds Transfer):

NEFT प्रणालीमध्ये व्यवहारांचे प्रमाण 231.89 कोटीवरून 961.98 कोटीपर्यंत सातत्याने वाढले आहे, तसेच व्यवहारांचे मूल्यही 227.94 लाख कोटीवरून 444.61 लाख कोटीपर्यंत वाढले आहे. या दोन्ही घटकांतील स्थिर वाढ दर्शवते की NEFT ही प्रणाली सर्वसामान्य आणि मध्यम मूल्याच्या व्यवहारांसाठी अत्यंत विश्वासार्ह आणि लोकप्रिय आहे. NEFT ची 24x7 उपलब्धता आणि बँकिंग नेटवर्कशी जोडलेली रचना यामुळे ती डिजिटल व्यवहारांमध्ये स्थिर आधारस्तंभ म्हणून कार्य करत आहे.

3. IMPS (Immediate Payment Service):

IMPS प्रणालीमध्ये व्यवहारांचे प्रमाण 175.29 कोटीवरून 600.53 कोटीपर्यंत वाढले असले तरी 2024-25 मध्ये ते किंचित घटून 562.50 कोटी झाले आहे. व्यवहारांचे मूल्य देखील 15.90 लाख कोटीवरून 71.39 लाख कोटीपर्यंत वाढले आहे. या प्रवाहावरून असे दिसते की IMPS मध्ये सुरुवातीला जलद वाढ झाली, परंतु नंतर UPI च्या वाढत्या प्रभावामुळे त्याची वाढ मर्यादित झाली. तरीसुद्धा, तात्काळ निधी हस्तांतरणासाठी IMPS अजूनही एक महत्त्वाची प्रणाली आहे.

4. UPI (Unified Payments Interface):

UPI प्रणालीमध्ये सर्वाधिक वेगाने आणि अभूतपूर्व वाढ दिसून येते. व्यवहारांचे प्रमाण 539.15 कोटीवरून 18586.60 कोटीपर्यंत प्रचंड वाढले आहे, तर व्यवहारांचे मूल्य 8.77 लाख कोटीवरून 260.57 लाख कोटीपर्यंत वाढले आहे. या वाढीवरून स्पष्ट होते की UPI ने भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे. लहान व दैनंदिन व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर UPI द्वारे केले जात आहेत. QR कोड, मोबाईल ॲप्स, 24x7 सेवा आणि कमी खर्च या घटकांमुळे UPI सर्वात लोकप्रिय पेमेंट माध्यम बनले आहे.

दोन्ही तालिकांचा एकत्रित विचार केल्यास असे दिसते की भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये व्यवहारांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे, परंतु व्यवहारांचे सरासरी मूल्य तुलनेने कमी होत आहे. याचा अर्थ डिजिटल पेमेंट्सचा वापर लहान व किरकोळ व्यवहारांसाठी मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. UPI या बदलाचा मुख्य चालक ठरला असून त्याने पेमेंट प्रणालीचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे. दुसरीकडे RTGS आणि NEFT या प्रणाली अजूनही मोठ्या व मध्यम व्यवहारांसाठी महत्वाच्या आहेत.

यावरून स्पष्ट होते की भारताची अर्थव्यवस्था 'उच्च मूल्यांच्या व्यवहार' पासून 'उच्च-वारांवारतेचे डिजिटल व्यवहार' कडे संक्रमण करत आहे, जे डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अत्यंत सकारात्मक आणि प्रगतिशील संकेत आहेत.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनातून 2018-19 ते 2024-25 या कालावधीत भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये झालेल्या बदलांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. या अभ्यासावरून स्पष्ट होते की देशातील पेमेंट प्रणालीमध्ये संरचनात्मक परिवर्तन झाले असून डिजिटल व्यवहारांचा वापर झपाट्याने वाढला आहे.

विशेषतः UPI प्रणालीने व्यवहारांच्या प्रमाणात अभूतपूर्व वाढ दर्शवून डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा मुख्य चालक म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. लहान व दैनंदिन व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर UPI द्वारे होऊ लागले असून यामुळे व्यवहारांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. याउलट, RTGS प्रणाली अजूनही उच्च मूल्यांच्या व्यवहारांसाठी महत्त्वपूर्ण राहिली आहे, तर NEFT ने स्थिर आणि सातत्यपूर्ण वाढ दर्शवून मध्यम व्यवहारांसाठी आपले स्थान टिकवून ठेवले आहे. IMPS मध्ये सुरुवातीला वाढ दिसून आली असली तरी UPI च्या प्रभावामुळे त्याच्या वाढीचा वेग कमी झालेला दिसतो.

या संपूर्ण प्रवाहावरून असे स्पष्ट होते की भारतातील पेमेंट प्रणाली उच्च मूल्याच्या कमी व्यवहारांपासून ते कमी मूल्याच्या अधिक व्यवहारांकडे वळत आहे. म्हणजेच व्यवहारांची वारंवारता वाढली आहे, परंतु प्रति व्यवहाराची सरासरी रक्कम कमी होत आहे.

डिजिटल पेमेंट्सच्या वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेत पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि आर्थिक समावेशन वाढले आहे. तसेच, रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी होऊन अर्थव्यवस्था अधिक औपचारिक होत आहे.

अशा प्रकारे, प्रस्तुत संशोधनातील गृहीतक स्वीकारले जाते की भारतातील डिजिटल पेमेंट प्रणालीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. भविष्यातही डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आणि सरकारी धोरणांच्या पाठबळामुळे भारतातील डिजिटल अर्थव्यवस्था अधिक बळकट होण्याची शक्यता आहे.

शिफारसी:

1. ग्रामीण आणि दुर्गम भागात इंटरनेट व डिजिटल पायाभूत सुविधा अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.
2. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांद्वारे ग्राहक आणि लघु-व्यापाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.
3. सायबर सुरक्षिततेचे मानदंड अधिक मजबूत करून डिजिटल व्यवहारांवरील विश्वास वाढवावा.
4. लघु-व्यापारी, स्वयंरोजगार गट आणि शेतकरी यांना कमी खर्चात डिजिटल पेमेंट स्वीकारण्याची सोय उपलब्ध करून द्यावी.
5. डिजिटल पेमेंट्सशी संबंधित तक्रार निवारण यंत्रणा अधिक जलद आणि प्रभावी करावी.
6. UPI, AePS, NACH यांसारख्या प्रणालींचा वापर सरकारी अनुदान, सामाजिक सुरक्षा आणि ग्रामीण वित्तीय समावेशनासाठी अधिक प्रभावीपणे करावा.

संदर्भसूची:

1. Reserve Bank of India (RBI). (2019). Annual Report 2018-19. Mumbai: RBI.
2. Reserve Bank of India (RBI). (2020). Annual Report 2019-20. Mumbai: RBI.
3. Reserve Bank of India (RBI). (2021). Annual Report 2020-21. Mumbai: RBI.

-
4. Reserve Bank of India (RBI). (2022). Annual Report 2021-22. Mumbai: RBI.
 5. Reserve Bank of India (RBI). (2023). Annual Report 2022-23. Mumbai: RBI.
 6. Reserve Bank of India (RBI). (2024). Annual Report 2023-24. Mumbai: RBI.
 7. Reserve Bank of India (RBI). Payment System Indicators. Various Issues (2018-19 to 2024-25).
 8. Reserve Bank of India (RBI). Handbook of Statistics on Indian Economy. Various Issues.
 9. Mishra, R. & Kumar, S. (2021). Digital Payments in India: Trends and Challenges. Journal of Banking Studies.
 10. Gupta, A. (2020). Growth of Digital Economy in India. Economic Review Journal.
 11. Sharma, P. (2022). UPI and Financial Inclusion in India. International Journal of Finance.
 12. Reserve Bank of India (RBI) Official Website: <https://www.rbi.org.in>
 13. National Payments Corporation of India (NPCI): <https://www.npci.org.in>
 14. Ministry of Finance, Government of India: <https://www.indiabudget.gov.in>

भारतातील बेरोजगारी आणि 'स्किल इंडिया' अभियान :**एक विश्लेषणात्मक अध्ययन****अरविंद हरिचंद्र दुनेदार**

संशोधक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश (Abstract)

भारत हा सध्या जगातील सर्वाधिक युवा लोकसंख्या असलेला देश आहे; परंतु या 'लोकसांख्यिकीय लाभांशाचे' (Demographic Dividend) रूपांतर आर्थिक विकासात करण्यात 'बेरोजगारी' आणि 'कौशल्यांचा अभाव' हे दोन मुख्य अडथळे आहेत. आजची प्रमुख समस्या केवळ नोकऱ्या नसणे ही नाही, तर उद्योगांना हवे असणारे कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध नसणे (Skill Gap) ही आहे. या पार्श्वभूमीवर २०१५ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या 'स्किल इंडिया' अभियानाचे महत्त्व अधोरेखित होते. प्रस्तुत शोधनिबंध भारतातील शिक्षित बेरोजगारीची कारणे, पारंपारिक शिक्षण आणि उद्योगांची मागणी यातील तफावत आणि 'स्किल इंडिया' अभियानामुळे रोजगार निर्मितीत झालेले सकारात्मक बदल आणि पुढील आव्हाने यांचा विश्लेषणात्मक वेध घेतो.

मुख्य शब्द (Keywords): बेरोजगारी, कौशल्य तफावत (Skill Gap), स्किल इंडिया अभियान, प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY), युवा सक्षमीकरण, स्वयंरोजगार.

प्रस्तावना (Introduction)

एकविसाव्या शतकात भारताची ओळख संपूर्ण जगात 'सर्वाधिक तरुणांचा देश' अशी निर्माण झाली आहे. आज भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या ही ३५ वर्षांखालील गटातील आहे. अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत याला देशाचा 'लोकसांख्यिकीय लाभांश' (Demographic Dividend) म्हटले जाते. कोणत्याही देशाच्या इतिहासात अशी तरुणांची लाट क्वचितच येते. जर या युवा शक्तीच्या हाताला योग्य काम आणि बुद्धीला योग्य दिशा मिळाली, तर भारत जगातील सर्वात मोठी आर्थिक महासत्ता बनू शकतो. परंतु, हीच तरुण लोकसंख्या जर बेरोजगार राहिली, तर या लाभांशाचे रूपांतर 'लोकसांख्यिकीय आपत्तीत' (Demographic Disaster) व्हायला वेळ लागणार नाही. याच पार्श्वभूमीवर 'भारतातील बेरोजगारी' हा केवळ एक आर्थिक प्रश्न न राहता, तो एक अत्यंत ज्वलंत सामाजिक आणि राष्ट्रीय सुरक्षेचा प्रश्न बनला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात शिक्षणाचा मोठा प्रसार झाला. गावोगावी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे उभी राहिली. परिणामी, दरवर्षी लाखो तरुण-तरुणी पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण घेऊन बाहेर पडत आहेत. मात्र, आज भारतासमोरील मुख्य समस्या केवळ 'नोकऱ्या नसणे' ही नाही, तर 'शिक्षित बेरोजगारी' (Educated Unemployment) ही आहे. 'इंडिया स्किल्स रिपोर्ट' आणि विविध राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालानुसार, भारतातील निम्म्याहून अधिक पदवीधर हे थेट उद्योगांमध्ये रोजगार मिळवण्यास 'अपात्र' (Unemployable) ठरत आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे, आपली पारंपरिक शिक्षण व्यवस्था आणि आधुनिक उद्योगांच्या गरजा यांमध्ये निर्माण झालेली प्रचंड मोठी दरी—ज्याला 'कौशल्य तफावत' (Skill Gap) म्हटले जाते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या (उदा. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ऑटोमेशन) युगात उद्योगांना पुस्तकी ज्ञान असणाऱ्या कारकुनांपेक्षा प्रत्यक्ष काम करू शकणारे 'कुशल मनुष्यबळ' (Skilled Workforce) हवे आहे. दुर्दैवाने, आपल्या पदवीधरांकडे प्रमाणपत्रांची (Degrees) कमतरता नाही, मात्र व्यावसायिक कौशल्यांची (Vocational Skills) मोठी वानवा आहे.

या गंभीर समस्येची दखल घेत आणि पारंपारिक शिक्षणाच्या मर्यादा ओळखून, भारत सरकारने १५ जुलै २०१५ रोजी 'कौशल्य भारत' म्हणजेच 'स्किल इंडिया' (Skill India) हे अत्यंत महत्वाकांक्षी अभियान सुरू केले. "कौशल्यम बलम" (कौशल्य हेच बळ) या ब्रीदवाक्यावर आधारित असलेल्या या अभियानाचा मुख्य उद्देश देशातील युवकांना केवळ कागदोपत्री शिक्षित न ठेवता, त्यांना रोजगाराभिमुख आणि प्रत्यक्ष उत्पादक बनवणे हा आहे. 'प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना' (PMKVY), आयटीआयचे (ITI) आधुनिकीकरण आणि नॅशनल स्किल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (NSDC) यांच्या माध्यमातून देशभरातील कोट्यवधी तरुणांना अल्प व दीर्घ मुदतीचे व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्याची एक मोठी चळवळ यातून उभी राहिली आहे. तरुणांना केवळ 'नोकरी मागणारे' न ठेवता 'नोकरी देणारे' (उद्योजक) बनवण्यासाठी आणि 'मेक इन इंडिया' (Make in India) सारख्या उपक्रमांना कुशल कामगार पुरवण्यासाठी 'स्किल इंडिया'ची भूमिका कळीची ठरत आहे.

आज (२०२६ मध्ये) या अभियानाला एक दशक पूर्ण होत असताना, त्याचे फलित आणि वास्तव तपासणे सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासकांसाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. 'स्किल इंडिया' अभियान खऱ्या अर्थाने बेरोजगारी कमी करण्यात यशस्वी ठरत आहे का? की हे अभियान केवळ 'प्रमाणपत्र वाटपापुरते' मर्यादित राहिले आहे? प्रशिक्षित तरुणांना प्रत्यक्षात रोजगार (Placement) मिळण्याचे प्रमाण किती आहे? आणि या धोरणात्मक अंमलबजावणीत नेमक्या कोणत्या त्रुटी आहेत?

याच प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची आखणी करण्यात आली आहे. "भारतातील बेरोजगारी आणि 'स्किल इंडिया' अभियानाचे महत्व" या विषयाचा सखोल, वस्तुनिष्ठ आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे. हा अभ्यास केवळ सद्यस्थितीवर भाष्य करत नाही, तर देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी आणि युवा सक्षमीकरणासाठी भविष्यातील दिशाही सुचवतो.

प्रस्तुत संशोधन विषयाची दिशा निश्चित करण्यासाठी आणि योग्य निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी संशोधनाची 'उद्दिष्टे' आणि 'गृहीतके' अत्यंत अचूक असणे गरजेचे असते. तुमच्या "भारतातील बेरोजगारी आणि 'स्किल इंडिया' अभियानाचे महत्व" या शोधनिबंधासाठी (किंवा प्रबंधासाठी) हा भाग खालीलप्रमाणे सविस्तर आणि अभ्यासपूर्ण रितीने तयार केला आहे:

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- भारतातील सध्याच्या बेरोजगारीचे स्वरूप आणि विशेषतः 'शिक्षित बेरोजगारीची' कारणे शोधणे.
- भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि उद्योगांची मागणी यांमधील 'कौशल्य तफावतीचे' (Skill Gap) विश्लेषण करणे.
- 'स्किल इंडिया' आणि 'प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना' (PMKVY) यांसारख्या उपक्रमांचे महत्त्व आणि रोजगार निर्मितीतील त्यांचे योगदान तपासणे.
- या अभियानाच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करून योग्य उपाययोजना सुचवणे.

भारतातील बेरोजगारी: स्वरूप आणि कारणे (Unemployment in India: Nature and Causes)

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत जेव्हा काम करण्याची इच्छा आणि क्षमता असणाऱ्या व्यक्तीला प्रचलित मजुरीच्या दरावर काम मिळत नाही, तेव्हा त्या स्थितीला 'बेरोजगारी' (Unemployment) असे म्हटले जाते. पाश्चात्य किंवा विकसित देशांमधील बेरोजगारी आणि भारतातील बेरोजगारी यांच्यात मूलभूत फरक आहे. भारतातील बेरोजगारी ही प्रामुख्याने 'संरचनात्मक'

(Structural) स्वरूपाची आहे. 'स्किल इंडिया' अभियानाची गरज समजून घेण्यासाठी भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप आणि त्याची कारणे समजावून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप (Nature of Unemployment in India)

भारतातील अर्थव्यवस्थेची रचना, शेतीवरील अवलंबित्व आणि सदोष शिक्षण व्यवस्था यामुळे बेरोजगारीचे खालील विविध प्रकार आणि स्वरूप दिसून येतात:

१. **सुशिक्षित बेरोजगारी (Educated Unemployment):** प्रस्तुत संशोधनाचा हा मुख्य गाभा आहे. जेव्हा पदवी, पदव्युत्तर किंवा तांत्रिक शिक्षण (उदा. B.A., B.E., B.Sc.) घेतलेल्या तरुणांना त्यांच्या पात्रतेनुसार रोजगार मिळत नाही, तेव्हा त्याला सुशिक्षित बेरोजगारी म्हणतात. भारतात याचे प्रमाण सर्वाधिक असून, 'कौशल्यांचा अभाव' (Skill Gap) हे याचे मुख्य कारण आहे.
२. **छुपी किंवा प्रच्छन्न बेरोजगारी (Disguised Unemployment):** ही बेरोजगारी प्रामुख्याने भारताच्या कृषी क्षेत्रात दिसून येते. एखाद्या कामासाठी (उदा. शेतातील काम) प्रत्यक्षात २ लोकांची गरज असताना तिथे कुटुंबातील ५ लोक काम करत असतात. वरवर पाहता ते कामावर दिसतात, पण उर्वरित ३ लोकांची 'सीमांत उत्पादकता' (Marginal Productivity) शून्य असते.
३. **संरचनात्मक बेरोजगारी (Structural Unemployment):** अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत किंवा तंत्रज्ञानात बदल झाल्यामुळे ही बेरोजगारी निर्माण होते. उदा. संगणकीकरण आणि ऑटोमेशनमुळे (Automation) जुन्या पद्धतीचे टायपिंग किंवा मॅन्युअल काम करणाऱ्या कामगारांच्या नोकऱ्या जाणे. आजच्या काळात अद्ययावत कौशल्यांअभावी (Lack of Up-skilling) अनेक तरुण या बेरोजगारीचे बळी ठरत आहेत.
४. **हंगामी बेरोजगारी (Seasonal Unemployment):** भारतीय शेती ही प्रामुख्याने मान्सूनवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतमजुरांना वर्षातील केवळ ५ ते ६ महिनेच (पेरणी ते कापणी) काम मिळते आणि उर्वरित काळ ते बेरोजगार राहतात. ग्रामीण भागातील ही एक मोठी समस्या आहे.

भारतातील वाढत्या बेरोजगारीची कारणे (Causes of Unemployment in India)

भारतातील बेरोजगारीच्या या भीषण वास्तवामागे अनेक ऐतिहासिक, आर्थिक आणि सामाजिक कारणे दडली आहेत. त्यांपैकी प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **सदोष आणि पारंपारिक शिक्षण पद्धती (Flawed Education System):** भारतातील बेरोजगारीचे हे सर्वात मोठे आणि गंभीर कारण आहे. लॉर्ड मेकॉलेने सुरू केलेली 'कारकुनी' शिक्षण पद्धती आजही काही अंशी तशीच सुरू आहे. आपले शिक्षण हे 'डिग्री-ओरिएंटेड' (प्रमाणपत्र मिळवून देणारे) आहे, 'स्किल-ओरिएंटेड' (कौशल्य देणारे) नाही. पदवीधर तरुणांना कारखान्यात किंवा आधुनिक उद्योगात प्रत्यक्ष काम करण्याचे कोणतेही व्यावहारिक ज्ञान (Practical Knowledge) नसते. याच कारणामुळे उद्योगांना माणसे हवी असतात, पण सुशिक्षित तरुण काम करण्यास अपात्र ठरतात.
२. **लोकसंख्येचा विस्फोट (Rapid Population Growth):** भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत असून दरवर्षी लाखो नवीन तरुण रोजगार बाजारात (Labour Market) प्रवेश करत आहेत. ज्या वेगाने लोकसंख्या आणि कामगारांची संख्या वाढत आहे, त्या वेगाने अर्थव्यवस्थेत नोकऱ्यांच्या नवीन संधी निर्माण होत नाहीत.
३. **'रोजगारविरहित' आर्थिक वृद्धी (Jobless Growth):** गेल्या काही दशकांमध्ये भारताचा जीडीपी (GDP) वेगाने वाढला, परंतु या आर्थिक विकासाचे रूपांतर रोजगार निर्मितीत झाले नाही. याला अर्थशास्त्रात 'रोजगारविरहित वृद्धी' म्हणतात. कारण हा विकास प्रामुख्याने माहिती-तंत्रज्ञान (IT) आणि सेवा क्षेत्रावर आधारित होता, जिथे कमी परंतु अत्यंत उच्च-कुशल कामगारांची गरज असते. मोठ्या प्रमाणावर रोजगार देणारे 'उत्पादन क्षेत्र' (Manufacturing Sector) भारतात म्हणावे तसे विकसित झाले नाही.
४. **कौशल्यांचा अभाव आणि तंत्रज्ञानाचा वेग (Lack of Skills & Automation):** आधुनिक उद्योगांमध्ये आज आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI), रोबोटिक्स आणि ऑटोमेशनचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. या बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार आपले कामगार आणि तरुण स्वतःला 'अपग्रेड' करत नाहीत. उद्योगांना लागणारे अद्ययावत तांत्रिक कौशल्य आणि कामगारांकडे असलेले जुने ज्ञान यातील 'कौशल्य तफावत' (Skill Gap) बेरोजगारीला खतपाणी घालत आहे.

५. **लघु व कुटीर उद्योगांची दुरवस्था (Decline of Small Scale Industries):** भारतात सर्वाधिक रोजगार लघु व मध्यम उद्योगांमधून (MSME) निर्माण होतो. मात्र, भांडवलाचा अभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाची कमतरता आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी (MNCs) असलेली स्पर्धा यामुळे अनेक पारंपारिक आणि कुटीर उद्योग बंद पडत आहेत, ज्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे.
६. **शेती क्षेत्रावरील अतिरिक्त ताण (Overburden on Agriculture):** भारतातील जवळपास निम्मी लोकसंख्या आजही रोजगारासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीचे तुकडीकरण, सिंचनाचा अभाव आणि निसर्गाचा लहरीपणा यामुळे शेती हा आता फायद्याचा व्यवसाय राहिला नाही. परिणामी, शेतीतील तरुण वर्ग शहराकडे स्थलांतर करत आहे, ज्यामुळे शहरी बेरोजगारीचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, भारतातील बेरोजगारीचा प्रश्न केवळ 'नोकऱ्या उपलब्ध नसणे' एवढ्यापुरता मर्यादित नाही. तर उपलब्ध असणाऱ्या तरुणांमध्ये 'रोजगारक्षमतेचा' (Employability) आणि 'कौशल्यांचा' (Skills) जो मोठा अभाव आहे, तो या समस्येचा मुख्य गाभा आहे. पारंपारिक शिक्षणाच्या मर्यादा आणि उद्योगांची मागणी यातील हीच दरी भरून काढण्यासाठी 'स्किल इंडिया' (Skill India) सारख्या देशव्यापी अभियानाची नितांत आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

'स्किल इंडिया' अभियान: महत्त्व आणि भूमिका (Role and Importance of Skill India Campaign)

भारतातील वाढत्या बेरोजगारीचे मुख्य कारण केवळ 'नोकऱ्यांचा अभाव' हे नसून 'कुशल मनुष्यबळाची कमतरता' (Lack of Skilled Workforce) हे आहे, हे वास्तव लक्षात घेऊन भारत सरकारने १५ जुलै २०१५ रोजी 'कौशल्य भारत' म्हणजेच 'स्किल इंडिया' (Skill India) या महत्वाकांक्षी अभियानाची सुरुवात केली. केवळ पारंपारिक शिक्षणावर विसंबून न राहता तरुणांना प्रत्यक्ष व्यावसायिक कौशल्ये प्रदान करणे, हा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात आणि बेरोजगारी निर्मूलनात या अभियानाची भूमिका आणि महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते:

'कौशल्य तफावत' (Skill Gap) दूर करणे: भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि आधुनिक उद्योगांची मागणी यांच्यात मोठी दरी आहे. उद्योगांना तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री आणि प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव असणारे तरुण हवे असतात, तर बहुतांश पदवीधरांकडे केवळ पुस्तकी ज्ञान असते. 'स्किल इंडिया' अभियान ही

दरी सांधण्याचे काम करते. याद्वारे उद्योगांच्या प्रत्यक्ष गरजेनुसार (Industry-relevant) अभ्यासक्रम तयार करून तरुणांना अद्ययावत तांत्रिक व व्यावसायिक प्रशिक्षण दिले जाते, ज्यामुळे त्यांची 'रोजगारक्षमता' (Employability) वाढते.

प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY): ही 'स्किल इंडिया' अभियानांतर्गत राबवली जाणारी सर्वात मोठी आणि प्रमुख योजना आहे.

- **अल्पमुदतीचे प्रशिक्षण (Short-term Training):** जे तरुण आर्थिक किंवा इतर कारणांमुळे शाळा-महाविद्यालय अर्धवट सोडतात (Drop-outs), त्यांच्यासाठी ही योजना वरदान ठरली आहे. यामध्ये त्यांना ३ ते ६ महिन्यांचे मोफत आणि दर्जेदार कौशल्य प्रशिक्षण दिले जाते.
- **प्लेसमेंट सहाय्य:** प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर संबंधित तरुणांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी (Placement) सरकार आणि खाजगी संस्थांच्या माध्यमातून मदत केली जाते.

पूर्व-शिक्षण मान्यता (Recognition of Prior Learning - RPL): भारतातील जवळपास ९०% रोजगार हा असंघटित क्षेत्रात (Informal Sector) आहे. अनेक कामगार (उदा. सुतार, गवंडी, विणकर) पिढ्यानपिढ्या काम करत असतात आणि त्यांच्याकडे अफाट कौशल्य असते, पण त्यांच्याकडे कोणतेही 'औपचारिक प्रमाणपत्र' नसते. 'स्किल इंडिया'च्या RPL अंतर्गत अशा पारंपारिक कामगारांच्या कौशल्याची चाचणी घेऊन त्यांना 'राष्ट्रीय स्तरावरील प्रमाणपत्र' (National Certification) दिले जाते. यामुळे त्यांना संघटित क्षेत्रात चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळणे सोपे झाले आहे.

स्वयंरोजगार आणि उद्योजकतेला चालना (Promoting Entrepreneurship): 'स्किल इंडिया'चे उद्दिष्ट तरुणांना केवळ 'नोकरी मागणारे' न ठेवता 'नोकरी देणारे' बनवणे हे आहे. कौशल्य प्रशिक्षण घेतल्यानंतर अनेक तरुण स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रेरित होतात. या अभियानाची सांगड 'मुद्रा योजना' (MUDRA Yojana) आणि 'स्टार्ट-अप इंडिया' (Startup India) यांच्याशी घातली गेली आहे, ज्यामुळे प्रशिक्षित तरुणांना स्वतःचा व्यवसाय उभा करण्यासाठी सुलभ कर्ज उपलब्ध होते.

'मेक इन इंडिया'ला (Make in India) पूरक मनुष्यबळ: भारताला जागतिक उत्पादनाचे केंद्र (Global Manufacturing Hub) बनवण्यासाठी 'मेक इन इंडिया' अभियान सुरू करण्यात आले

आहे. परंतु, कोणतेही उद्योग आणि कारखाने कुशल कामगारांशिवाय चालू शकत नाहीत. 'स्किल इंडिया'च्या माध्यमातून ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, आणि माहिती-तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांसाठी आवश्यक असणारे कोट्यवधी कुशल कामगार तयार केले जात आहेत, जे थेट देशाच्या औद्योगिक विकासाला गती देत आहेत.

श्रमाची प्रतिष्ठा आणि दृष्टिकोनात बदल (Dignity of Labour): भारतात पारंपारिक पदवीला जेवढा सन्मान दिला जातो, तेवढा सन्मान प्लंबिंग, वेल्डिंग किंवा सुतारकाम करणाऱ्याला दिला जात नाही. 'स्किल इंडिया' अभियानामुळे व्यावसायिक प्रशिक्षणाकडे (Vocational Training) पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलत आहे. हातातील कौशल्याला राष्ट्रीय मान्यता मिळत असल्याने श्रमाला प्रतिष्ठा (Dignity of Labour) प्राप्त झाली आहे आणि तांत्रिक शिक्षणाबद्दलची तरुणांची मानसिकता सकारात्मक होत आहे.

लोकसांख्यिकीय लाभांशाचे (Demographic Dividend) संवर्धन: सध्या भारताकडे जगातील सर्वाधिक युवा शक्ती आहे. जर या तरुणांना वेळेवर कौशल्य दिले नाही, तर हा लाभांश देशासाठी एक मोठी आर्थिक आणि सामाजिक आपत्ती ठरू शकतो. 'स्किल इंडिया' या अफाट युवा ऊर्जेला योग्य आणि विधायक दिशा देऊन त्यांचे रूपांतर 'उत्पादक मानवी भांडवलात' (Productive Human Capital) करत आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'स्किल इंडिया' हे केवळ एक प्रशिक्षण वाटप करणारे सरकारी धोरण नसून, ती भारताच्या अर्थव्यवस्थेला नवसंजीवनी देणारी एक चळवळ आहे. पदवीच्या कागदापेक्षा हातातील कौशल्याला अधिक मूल्य प्राप्त करून देण्याचे आणि सुशिक्षित बेरोजगारीच्या समस्येवर थेट घाव घालण्याचे ऐतिहासिक काम या अभियानाने सुरू केले आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Implementation):

हे अभियान धोरणात्मक पातळीवर उत्कृष्ट असले तरी, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत खालील गंभीर आव्हाने दिसून येतात:

- **रोजगाराचे कमी प्रमाण (Low Placement Rate):** प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या सर्वानाच नोकरी मिळते असे नाही. प्लेसमेंटचे प्रमाण आजही ५०% पेक्षा कमी आहे, जे या अभियानापुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे.
- **प्रशिक्षणाचा घसरलेला दर्जा:** शासनाची संख्यात्मक उद्दिष्टे (उदा. कोट्यवधी तरुणांना प्रशिक्षण देण्याचे टारगेट) पूर्ण करण्याच्या दबावामुळे, अनेक खाजगी प्रशिक्षण केंद्रांनी

(Training Partners) गुणवत्तेशी तडजोड केली आहे. तिथे अद्ययावत यंत्रसामग्री आणि तज्ज्ञ प्रशिक्षकांचा अभाव आहे.

- **स्थानिक उद्योगांशी समन्वयाचा अभाव:** अनेक जिल्ह्यांमध्ये असे प्रशिक्षण दिले जाते, ज्याची त्या स्थानिक पातळीवर कोणतीही औद्योगिक मागणी नसते. मागणी आणि पुरवठा यांच्यात ताळमेळ नसल्याने प्रशिक्षणानंतरही तरुण बेरोजगार राहतात.
- **भविष्यातील तंत्रज्ञानाकडे दुर्लक्ष:** आज जग कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), रोबोटिक्स आणि इलेक्ट्रिक वाहने (EV) या दिशेने वेगाने जात असताना, अनेक प्रशिक्षण केंद्रांवर आजही जुन्याच पद्धतीचे (उदा. बेसिक टेलरिंग, डेटा एन्ट्री) कोर्सेस चालवले जात आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion):

१. **कौशल्य तफावत हेच मुख्य कारण:** भारतातील बेरोजगारीचे मुख्य कारण केवळ 'नोकऱ्यांचा अभाव' हे नसून, पदवीधर तरुणांमधील 'व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव' (Skill Gap) हे आहे, हे या संशोधनातून सिद्ध होते. पारंपारिक पदवी आणि उद्योगांची अद्ययावत गरज यात मोठी तफावत आहे.

२. **अभियानाचा सकारात्मक परिणाम:** 'स्किल इंडिया' आणि 'प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना' (PMKVY) यामुळे तरुणांच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल होत आहे. विशेषतः शाळा-महाविद्यालय अर्धवट सोडलेल्या (Drop-outs) विद्यार्थ्यांसाठी आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी (RPL अंतर्गत) हे अभियान वरदान ठरले आहे.

३. **स्वयंरोजगाराला चालना:** तरुणांचा कल आता केवळ सरकारी किंवा खाजगी नोकरी शोधण्यापुरता मर्यादित राहिला नसून, कौशल्य प्रशिक्षण आणि 'मुद्रा योजने'च्या (MUDRA) साहाय्याने स्वतःचा व्यवसाय (Entrepreneurship) सुरू करण्याकडे त्यांचा कल वाढत आहे.

४. **श्रमाला प्राप्त झालेली प्रतिष्ठा:** या अभियानामुळे समाजाचा व्यावसायिक शिक्षणाकडे (Vocational Training) पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत असून, पारंपारिक पदवीइतकेच महत्त्व आता 'राष्ट्रीय कौशल्य प्रमाणपत्राला' (NSDC Certificate) मिळू लागले आहे.

शिफारसी आणि उपाययोजना (Recommendations):

'स्किल इंडिया' अभियान अधिक परिणामकारक करण्यासाठी आणि बेरोजगारीचा प्रश्न मुळापासून सोडवण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत:

- **सक्तीची शिकाऊ उमेदवारी (Mandatory Apprenticeship):** केवळ वर्गात किंवा केंद्रावर प्रशिक्षण देण्यापेक्षा, तरुणांना प्रत्यक्ष कारखान्यात किंवा कंपनीत 'शिका आणि कमवा' (Earn and Learn) या तत्वावर 'अॅप्रेंटिसशिप' करणे बंधनकारक करावे. यामुळे त्यांना कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळेल.
- **अभ्यासक्रम आणि उद्योगांची सांगड (Industry Linkage):** प्रशिक्षण केंद्रांवर कोणते कोर्सेस चालवायचे, हे ठरवण्याचा अधिकार केवळ सरकारी अधिकाऱ्यांना न देता, स्थानिक उद्योजकांच्या समितीला (Industry Associations) द्यावा.
- **आयटीआयचे (ITI) आधुनिकीकरण:** देशभरातील आयटीआय संस्थांना जागतिक दर्जाच्या 'स्कील युनिव्हर्सिटी'मध्ये (Skill Universities) रूपांतरित करावे आणि तिथे ड्रोन टेक्नॉलॉजी, सोलर एनर्जी, आणि डेटा अॅनालिटिक्स यांसारखे भविष्यातील कोर्सेस (Future Skills) सुरू करावेत.
- **कठोर गुणवत्ता नियंत्रण (Quality Audit):** जे खाजगी प्रशिक्षण केंद्र (Training Center) किमान ७०% विद्यार्थ्यांना रोजगार किंवा स्वयंरोजगार मिळवून देऊ शकणार नाही, त्यांची मान्यता तत्काळ रद्द करणारी कठोर नियमावली लागू करावी.
- **शालेय स्तरावरच कौशल्याचे धडे:** राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) नुसार, इयत्ता ८ वी पासूनच विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाची (Vocational Education) सक्ती करावी, जेणेकरून ते पदवीपर्यंत पोहोचल्यावर बेरोजगार राहणार नाहीत.

थोडक्यात सांगायचे तर, 'स्किल इंडिया' ही भारताच्या लोकसांख्यिकीय लाभांशाला (Demographic Dividend) योग्य दिशा देणारी अत्यंत महत्वाची चळवळ आहे. मात्र, केवळ 'प्रमाणपत्र वाटप' करून बेरोजगारी संपणार नाही. त्यासाठी शासनाने प्रशिक्षणाची गुणवत्ता, स्थानिक उद्योगांचा सहभाग आणि प्रत्यक्ष रोजगार निर्मिती या तिसूत्रीवर भर देणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ (Reference):

१. दत्त, रुद्र आणि सुंदरम, के. पी. एम. (२०१६). *भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)*, नवी दिल्ली: एस. चंद पब्लिकेशन.
२. देसाई, वसंत आणि भालेराव, निता (२०१८). *भारतीय अर्थव्यवस्था: विकास आणि पर्यावरण*, पुणे: निराली प्रकाशन. (भारतातील बेरोजगारीच्या स्वरूपाच्या अभ्यासासाठी).

३. कपिला, उमा (२०१९). *Indian Economy Since Independence*, नवी दिल्ली: अकॅडमिक फाउंडेशन.
४. भोसले, डॉ. एस. एन. आणि काटे, डॉ. पी. व्ही. (२०१५). *अर्थशास्त्र आणि रोजगाराच्या नवीन संधी*, कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
५. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय (MSDE), भारत सरकार: वार्षिक अहवाल (Annual Reports) २०१५-१६ ते २०२३-२४.
६. इंडिया स्किल्स रिपोर्ट (India Skills Report): व्हीबॉक्स (Wheebox), सीआयआय (CII) आणि एआयसीटीई (AICTE) यांचा भारतातील पदवीधरांच्या रोजगारक्षमतेवरील संयुक्त वार्षिक अहवाल.
७. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (NSSO - National Sample Survey Office): भारतातील रोजगार आणि बेरोजगारी परिस्थितीवरील अहवाल.
८. अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार: भारताची आर्थिक पाहणी (Economic Survey of India).
९. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (CMIE): भारतातील बेरोजगारीच्या दराची अद्ययावत आकडेवारी (Unemployment Rate Statistics).
१०. www.nsdcindia.org
११. www.pmkvofficial.org
१२. www.skillindia.gov.in
१३. www.makeinindia.com

भारताचे परराष्ट्र धोरण : स्वरूप व परिवर्तन

संशोधक

सिद्धार्थ द. चनकापुरे

राज्यशास्त्र विभाग,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर,

विद्यापीठ नागपूर

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. प्रवीण श्रीराम भागडीकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख ,

अन्नासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

नागपूर

Abstract (सारांश)

भारताचे परराष्ट्र धोरण स्वातंत्र्यानंतर सतत बदलत्या जागतिक परिस्थितीनुसार विकसित होत आले आहे. प्रारंभी भारताने अलिप्ततावाद (Non-Alignment) या तत्त्वावर आधारित धोरण स्वीकारले होते; परंतु जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि बदलत्या भू-राजकीय परिस्थितीमुळे आज भारताने मल्टी-अलाइनमेंट (Multi-alignment) या दृष्टिकोनाचा अवलंब केला आहे. या धोरणामुळे भारत विविध देशांशी संतुलित आणि स्वतंत्र संबंध राखत जागतिक राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

भारताने आर्थिक मुत्सद्देगिरी, मऊ शक्ती (Soft Power), तंत्रज्ञान सहकार्य, मानवतावादी मदत आणि बहुपक्षीय मंचांवरील सक्रिय सहभाग या माध्यमांद्वारे जगावर प्रभाव टाकला आहे. 'मेक इन इंडिया' सारख्या उपक्रमांमुळे भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे उत्पादन व गुंतवणूक केंद्र म्हणून उदयास येत आहे. योग, आयुर्वेद आणि भारतीय संस्कृतीच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर सकारात्मक सांस्कृतिक प्रतिमा निर्माण केली आहे. तसेच डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (UPI, डिजिटल पेमेंट) यांद्वारे भारताने आर्थिक समावेशकतेचे प्रभावी मॉडेल सादर केले आहे.

कोविड-१९ महामारीदरम्यान 'वॅक्सीन मैत्री' उपक्रम आणि विविध आपत्तींच्या वेळी दिलेली मानवतावादी मदत यांमुळे भारताची जागतिक स्तरावरील विश्वासार्हता वाढली आहे. याशिवाय G20, BRICS यांसारख्या बहुपक्षीय संस्थांमधील नेतृत्वामुळे भारत 'ग्लोबल साउथ' च्या देशांचा प्रभावी आवाज म्हणून पुढे आला आहे.

एकूणच, भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक सहकार्य, आर्थिक विकास आणि आंतरराष्ट्रीय स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरत असून भारत एक जबाबदार आणि प्रभावी जागतिक शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.

१. प्रस्तावना :

भारताचे परराष्ट्र धोरण स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात सतत बदलणाऱ्या जागतिक राजकीय, आर्थिक आणि सामरिक परिस्थितीनुसार विकसित झालेले एक गतिशील व बहुआयामी धोरण आहे. राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण करताना जागतिक शांतता, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि शाश्वत विकास या तत्वांना भारताने नेहमीच प्राधान्य दिले आहे. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण केवळ राष्ट्रीय सुरक्षेपुरते मर्यादित नसून ते जागतिक सहकार्य, प्रादेशिक स्थैर्य आणि आर्थिक विकासाशीही निगडित आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या प्रारंभीच्या काळात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने अलिप्ततावाद (Non-Alignment) या तत्त्वावर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या महासत्तांच्या गटांपासून दूर राहून स्वतंत्र आणि स्वायत्त धोरण राबवणे हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश होता. यासोबतच पंचशील तत्त्वे, शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि आंतरराष्ट्रीय विवादांचे शांततामय निराकरण या मूल्यांनाही भारताने महत्त्व दिले.

कालांतराने जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि बदलत्या भू-राजकीय परिस्थितीमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात लक्षणीय बदल झाले. विशेषतः १९९० नंतरच्या काळात भारताने आर्थिक सहकार्य, प्रादेशिक भागीदारी आणि बहुपक्षीय संस्थांमधील सक्रिय सहभाग यावर अधिक भर दिला. या पार्श्वभूमीवर भारताने अधिक लवचिक, व्यवहार्य आणि बहुआयामी परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. सध्याच्या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण ‘मल्टी-अलाइनमेंट’ (Multi-Alignment) या संकल्पनेवर आधारित आहे. या दृष्टिकोनानुसार भारत विविध जागतिक शक्तींशी संतुलित आणि परस्परहिताचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. राजनैतिक कूटनीती, आर्थिक मुत्सद्देगिरी, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, तंत्रज्ञान सहकार्य आणि डिजिटल कूटनीती यांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढवला आहे.

याशिवाय, भारत ‘ग्लोबल साउथ’ च्या देशांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व, मानवतावादी मदत, आपत्ती व्यवस्थापन आणि विकास सहकार्य या क्षेत्रांतही सक्रिय भूमिका बजावत आहे. मऊ शक्ती (Soft Power), सांस्कृतिक वारसा, लोकशाही मूल्ये आणि तंत्रज्ञान क्षमतेच्या आधारे भारताने आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर आपले महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे.

एकूणच, भारताचे परराष्ट्र धोरण हे स्वायत्तता, सहकार्य आणि संतुलित संबंध या तत्त्वांवर आधारित असून, त्याद्वारे भारत आज जागतिक राजकारणातील एक महत्त्वाची आणि स्थिरीकरण करणारी शक्ती (Stabilizing Force) म्हणून उदयास येत आहे.

बीज सज्ञा: भारताचे परराष्ट्र धोरण, कूटनीती, सॉफ्ट पॉवर, सांस्कृतिक कूटनीती, आर्थिक कूटनीती, जागतिक राजकारण

२. संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
२. विविध माध्यमांद्वारे भारताने जगावर केलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
३. आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजनैतिक कूटनीतीचे महत्त्व समजून घेणे.
४. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या जागतिक परिणामांचे विश्लेषण करणे.

३. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख माध्यमे -

स्वातंत्र्य नंतर च्या काळात भारताने आपले परराष्ट्र धोरणात पांरपरिक ते आधुनिक अशा अनेक माध्यमाचा वापर करून जागतिक पटलावर एक विशेष प्रभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यापैकी काही महत्त्वपूर्ण माध्यमांचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण खलील प्रमाणे केले आहे.

३.१ राजनैतिक कूटनीती (Diplomatic Diplomacy)

भारताने स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय संबंधांच्या माध्यमातून जागतिक पातळीवर आपले स्थान मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा परिषदेत भारत अस्थायी सदस्य म्हणून आठ वेळा निवडून आलेला आहे. परंतु कायम सदस्यत्व मिळविण्यासाठी भारत आजही प्रयत्न करताना दिसून येते. भारताने १ डिसेंबर २०२२ ते ३० नोव्हेंबर २०२३ या कालावधीत G20 संघटनेचे अध्यक्षपद भूषवले. या अध्यक्षतेचा समारोप सप्टेंबर २०२३ मध्ये नवी दिल्ली येथे झालेल्या G20 शिखर परिषदेत यशस्वीरीत्या झाला. भारताने या परिषदेसाठी “वसुधैव कुटुंबकम् – एक पृथ्वी, एक कुटुंब, एक भविष्य” (One Earth, One Family, One Future) ही संकल्पना मांडली. या विषयाच्या माध्यमातून भारताने जागतिक सहकार्य, शाश्वत विकास आणि सर्वसमावेशक प्रगती यांवर भर दिला.

भारताच्या अध्यक्षतेदरम्यान डिजिटल पायाभूत सुविधा, हरित विकास, हवामान बदलावर उपाय आणि सर्वसमावेशक आर्थिक विकास या विषयांना विशेष प्राधान्य देण्यात आले. तसेच आफ्रिकन युनियनला G20 चे कायमस्वरूपी सदस्यत्व देणे ही भारताच्या अध्यक्षतेतील एक ऐतिहासिक आणि महत्त्वपूर्ण कामगिरी मानली जाते. यामुळे जागतिक दक्षिण (Global South) देशांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यामध्ये भारताची भूमिका अधिक ठळक झाली.

रशिया मधील कझान येथे BRICS गटाच्या सोळाव्या परिषदेचे आयोजन ओक्टोबर २०२४ मध्ये आयोजन करण्यात आले होते. यावेळेस परिषदेला भारतीय पंतप्रधान मोदी म्हणाले की “ भारत

चर्चा आणि मुत्सद्देगिरी यांना पाठिंबा देतो. आम्ही कायमच चर्चेला आणि राजनैतिक मार्गाना प्राधान्य दिले आहे. आपण सर्वांनी मिळून कोरोना सारख्या जागतिक संकटावर मात केली आहे. त्यामुळे भावी पिढ्याच्या हाती सुरक्षित जग सोपविण्याची चांगली संधी आणि क्षमता आपल्याकडे आहे. आज जगात आर्थिक अस्थिरता, पर्यावरणात होणारे तीव्र बदल यासारखी अनेक आव्हाने आहेत. जगात विविध ठिकाणी संघर्ष सुरू आहे. दहशतवादावर अद्यापही तोडगा निघालेला नाही. दहशतवादाविरोधात लढताना दुटप्पी भूमिका घेणे योग्य नाही. अशा संकटाशी लढताना एकमताने आणि ठामपणे लढणे आवश्यक आहे. भारतात कट्टरतावाद थांबविण्यासाठी आम्ही अनेक पावले उचलली आहेत. सयुक्त राष्ट्रांच्या मदतीने जगभरातही तसे प्रयत्न करता येतील”^v. आशा प्रकारची रोखठोक भूमिका भारताने या परिषदेत मांडली.

पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी ३१ ऑगस्ट ते १ सप्टेंबर २०२५ या कालावधीत चीनमधील तियानजिन येथे झालेल्या शांघाय सहकार्य संघटनेच्या (एससीओ) राष्ट्रप्रमुखांच्या २५ व्या बैठकीत भाग घेतला. या शिखर परिषदेत एससीओ विकास धोरण, जागतिक प्रशासनात सुधारणा, दहशतवादविरोधी, शांतता आणि सुरक्षा, आर्थिक आणि आर्थिक सहकार्य आणि शाश्वत विकास यावर उत्पादक चर्चा झाली. शांघाय सहकार्य संघटनेच्या शिखर परिषदेला संबोधित करताना नरेंद्र मोदी यांनी एससीओच्या चौकटीअंतर्गत सहकार्य अधिक बळकट करण्याच्या भारताच्या दृष्टिकोनावर प्रकाश टाकला. या संदर्भात त्यांनी सांगितले की भारत सुरक्षा, संपर्क आणि संधी या तीन महत्त्वपूर्ण स्तंभांवर आधारित सहकार्य अधिक दृढ करण्यास उत्सुक आहे.^v

पंतप्रधानांनी नमूद केले की शांतता, सुरक्षा आणि स्थिरता या घटकांशिवाय कोणत्याही प्रदेशाचा प्रगती आणि समृद्धीचा मार्ग शक्य नाही. त्यामुळे सदस्य राष्ट्रांनी दहशतवादाच्या सर्व प्रकारांविरुद्ध कठोर आणि निर्णायक कारवाई करण्यासाठी एकत्रितपणे प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे. यासोबतच त्यांनी दहशतवादाला मिळणारा आर्थिक पाठिंबा आणि कट्टरतावाद रोखण्यासाठी सदस्य देशांनी समन्वित आणि प्रभावी उपाययोजना करण्याची गरज अधोरेखित केली.

पहलगाम येथे झालेल्या दहशतवादी हल्ल्याच्या पार्श्वभूमीवर सदस्य देशांनी भारताशी व्यक्त केलेल्या ऐक्याबद्दल त्यांनी आभार व्यक्त केले. त्याचवेळी दहशतवादाविरुद्धच्या लढ्यात दुहेरी निकष स्वीकारले जाऊ नयेत, असे स्पष्टपणे नमूद केले.

पंतप्रधानांनी एससीओ सदस्य राष्ट्रांना सीमेपलीकडून दहशतवाद घडवून आणणाऱ्या आणि त्यांना पाठिंबा देणाऱ्या देशांना जबाबदार धरण्याचे आवाहन केले, जेणेकरून प्रादेशिक शांतता आणि स्थैर्य अधिक मजबूत होऊ शकेल.

आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतल्यामुळे जागतिक निर्णय प्रक्रियेत भारताचे महत्त्व वाढले आहे. या माध्यमातून भारताने जागतिक शांतता, सहकार्य आणि विकास यांना प्रोत्साहन देण्याची भूमिका स्वीकारली आहे.

३.२ आर्थिक मुत्सद्देगिरी आणि विकास (Economic Diplomacy and Development)

आर्थिक मुत्सद्देगिरी हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन बनले आहे. 'मेक इन इंडिया', या उपक्रमामुळे भारतातील व्यवसाया मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ जाली, परदेशी थेट गुंतवणूक ११९ टक्के वाढून सन २०१४ ते २०२४ दरम्यान USD ६६७.४ अब्जावर पोहचली आहे. त्यामुळे जागतिक बँकेच्या व्यवसाय सुलभ निर्देशकात भारताचे क्रमवारीतील २०१४ मधील १४२ व्या स्थाना वरून २०२० मध्ये ६३ व्या स्थानावर पोहचले.^v 'स्टार्टअप इंडिया' आणि 'डिजिटल इंडिया' यांसारख्या कार्यक्रमांद्वारे भारताने जागतिक गुंतवणूक आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या उपक्रमांमुळे भारत जागतिक उत्पादन केंद्र (Manufacturing Hub) म्हणून उदयास येत आहे.

तसेच भारताने जपान, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका आणि इतर देशांसोबत आर्थिक सहकार्य वाढवून जागतिक पुरवठा साखळी (Global Supply Chain) मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोविड-१९ महामारीनंतर जागतिक अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या अडचणींमुळे पुरवठा साखळी विविधीकरणाची आवश्यकता निर्माण झाली आणि या प्रक्रियेत भारत एक महत्त्वाचा भागीदार म्हणून पुढे आला आहे.

३.३ मऊ शक्ती आणि सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरी (Soft Power and Cultural Diplomacy)

मऊ शक्ती (सॉफ्ट पॉवर) ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये महत्त्वाची मानली जाते. भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशामुळे या क्षेत्रात भारताला मोठा फायदा झाला आहे. योग, आयुर्वेद, भारतीय चित्रपटसृष्टी, संगीत आणि सांस्कृतिक परंपरा यांच्या माध्यमातून भारताने जगभरात सकारात्मक प्रतिमा निर्माण केली आहे.

संयुक्त राष्ट्र महासभेने २१ जून हा दिवस 'आंतरराष्ट्रीय योग दिन' म्हणून घोषित केल्यानंतर भारताच्या सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळाली. तसेच भारतीय प्रवासी समुदाय (Indian Diaspora) देखील भारताच्या मऊ शक्तीचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. विविध देशांमध्ये राहणाऱ्या भारतीयांनी आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठे योगदान देऊन भारताच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेला बळकटी दिली आहे. त्यासाठी भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हे आंतरराष्ट्रीय दौऱ्यावर असताना भारतीय अनिवासी नागरिकांच्या भेटी घेत असतात.^v

३.४ तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा

अलीकडील काळात भारताने तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात विशेष उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. विशेषतः डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (Digital Public Infrastructure – DPI) या क्षेत्रात भारताने जागतिक स्तरावर एक प्रभावी मॉडेल सादर केले आहे.

यूपीआय (UPI), आधार प्रणाली आणि डिजिटल पेमेंट प्लॅटफॉर्म यांच्या माध्यमातून भारताने आर्थिक समावेशकता (Financial Inclusion) वाढवली आहे. इतर विकसनशील राष्ट्रे भारताच्या या डिजिटल मॉडेलचा अभ्यास करून त्याचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यामुळे तंत्रज्ञान सहकार्याच्या माध्यमातून भारत जागतिक विकास प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे.

३.५ मानवतावादी मदत आणि आपत्ती निवारण

मानवतावादी मदत आणि आपत्ती निवारण (Humanitarian Assistance and Disaster Relief – HADR) हा सुद्धा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. कोविड-१९ महामारीच्या काळात भारताने ‘वॅक्सीन मैत्री’ या उपक्रमाद्वारे अनेक विकसनशील देशांना लस पुरवून भारताच्या मैत्रीपूर्ण संबंधांना बळकटी आणणे आणि जागतिक आरोग्य सुरक्षेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात शेजारील देशांना त्वरित मदत करून भारताने एक विश्वासाहर् आणि जबाबदार भागीदार म्हणून आपली भूमिका सिद्ध केली आहे. त्यामुळे ‘फर्स्ट रिस्पॉन्डर’ देश म्हणून भारताची प्रतिमा अधिक मजबूत झाली आहे.

३.६ जागतिक व्यासपीठावरील नेतृत्व

भारताने G20, BRICS आणि SCO यांसारख्या बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. विशेषतः G20 च्या अध्यक्षपदाच्या काळात भारताने ‘ग्लोबल साउथ’च्या देशांच्या विकासाशी संबंधित मुद्द्यांना प्राधान्य दिले.

तसेच ‘आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी’ (International Solar Alliance) सारख्या उपक्रमांद्वारे भारताने शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी जागतिक सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या माध्यमातून भारताने जागतिक प्रशासन व्यवस्थेत आपले नेतृत्व सिद्ध केले आहे.

३.७ भू-राजकीय समतोल आणि मल्टी-अलाइनमेंट

सध्याच्या बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत भारताने ‘मल्टी-अलाइनमेंट’ या धोरणाचा अवलंब केला आहे. या धोरणानुसार भारत विविध देशांशी संतुलित आणि स्वतंत्र संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करतो.

रशिया-युक्रेन संघर्षासारख्या परिस्थितीत भारताने कोणत्याही एका गटाशी पूर्णपणे जोडले न जाता संवाद, शांतता आणि कूटनीतिक तोडग्याला प्राधान्य दिले आहे. ही भूमिका भारताच्या धोरणात्मक स्वायत्ततेचे (Strategic Autonomy) प्रतीक मानली जाते.

३.८ आव्हाने

भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर काही महत्त्वाची आव्हाने देखील आहेत. प्रादेशिक तणाव आणि सीमा विवाद, महासत्तांमधील स्पर्धा, आर्थिक आणि सुरक्षा आव्हाने, द्विपक्षीय संघर्ष, दहशतवाद तसेच प्रादेशिक संघटनांच्या मर्यादा यांचा भारताच्या धोरणावर परिणाम होतो.

३.९ निष्कर्ष

एकूणच, भारताचे परराष्ट्र धोरण हे बहुआयामी आणि संतुलित स्वरूपाचे आहे. आर्थिक मुत्सद्देगिरी, सांस्कृतिक प्रभाव, तंत्रज्ञान सहकार्य, मानवतावादी मदत आणि बहुपक्षीय नेतृत्व या विविध माध्यमांद्वारे भारताने जगावर सकारात्मक प्रभाव निर्माण केला आहे.

भविष्यातही भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक शांतता, आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल, असे म्हणता येईल.

संदर्भ सूची :-

१. सकाळ वृत्तपत्र २४ ऑक्टोम्बर २०२४ पा. क्र. ४

२. <https://www.pib.gov.in/PressReleaseDetailm.aspx?PRID=2162574&reg=3&lang=2> access on date 05/02/2026

३. <https://www.bajajfinserv.in/make-in-india> access on date 05/03/2026

४. https://www.belfercenter.org/sites/default/files/pantheon_files/files/publication/joe_nye_wielding_soft_power.pdf access on date 1/03/2026

५. Ministry of External Affairs. India's Foreign Policy: Overview. New Delhi: Government of India, 2023. access on date 05/02/2026

६. World Bank. Global Economic Prospects. Washington, D.C.: World Bank Publications, 2022. access on date 05/02/2026

७. United Nations Conference on Trade and Development. World Investment Report 2023. Geneva: United Nations, 2023. access on date 04/02/2026

-
८. National Payments Corporation of India. Unified Payments Interface and Digital Payments in India. Mumbai: NPCI, 2022. access on date 04/01/2026
 ९. World Health Organization. COVID-19 Global Vaccination Report. Geneva: WHO, 2022. access on date 04/01/2026
 १०. G20. G20 New Delhi Leaders' Declaration. New Delhi Summit, 2023. access on date 06/01/2026
 ११. International Solar Alliance. Framework Agreement of the International Solar Alliance. Gurugram, India, 2016. access on date 06/01/2026
 १२. Government of India. Make in India Initiative. New Delhi: Department for Promotion of Industry and Internal Trade, 2014. access on date 07/01/2026
 १३. Government of India. Startup India Action Plan. New Delhi: Ministry of Commerce and Industry, 2016. access on date 015/01/2026
 १४. लोकसत्ता दैनिक वृत्तपत्र ऑक्टोम्बर २०२४

**इराण - इस्राईल संघर्ष : 'द क्लॅश ऑफ सिव्हिलायझेशन'
आणि बदलते जागतिक राजकारण****कु. शीतल लक्ष्मणराव रोकडे****संशोधक****प्रा. राजाभाऊ देशमुख****कला महाविद्यालय नांदगाव (खंडे)****shitalrathod097@gmail.com**

सारांश (Abstract)

इराण - इस्राईल / अमेरिका हा आधुनिक जागतिक राजकारणातील महत्वाचा मुद्दा आहे. मध्यपूर्वेतील हा संघर्ष केवळ दोन राष्ट्रांमधील राजकीय किंवा लष्करी संघर्ष नसून तो धार्मिक आणि सभ्यतात्मक संघर्षाचे प्रतीक मानला जातो. शीतयुद्धानंतर सॅम्युअल पी. हंटिंग्टन यांनी दिलेल्या The clash of civilizations and the Remaking of world order सिद्धांतानुसार जागतिक संघर्ष मुख्यता सभ्यतांमध्ये होईल यांची झलक सध्या इराण –इस्राईल / अमेरिका संघर्षातून दिसून आली. इराण –इस्राईल हा संघर्ष इस्लामी सभ्यता आणि पाश्चात्य समर्थित यहूदी राष्ट्रातील तणावाने तिसऱ्या महायुद्धाचे रूप धारण केलेले असून याचा परिणाम ऐतिहासिक, राजकीय, भौगोलिकदृष्ट्या जागतिक राजकारण अर्थ कारणाचे स्वरूप कसे प्रभावित झाले व जागतिक राजकारणाला प्रादेशिक राष्ट्रवादाचे स्वरूप कसे प्राप्त झाले हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न संशोधनात केला जाईल.

बीजशब्द (Keywords) : clash of civilizations, राष्ट्रवाद, सत्ता संघर्ष, राष्ट्रहित, सार्वभौमत्व, मध्यपूर्व राजकारण, जागतिक राजकारण, इराण –इस्राईल संघर्ष, Hybrid warfare.

प्रस्तावना (Introduction)

"Battle of each man against each man" The concept was proposed by Thomas Hobbes in his work Leviathan, हे वर्णन हॉब्स ने सतराव्या शतकामध्ये सांगितले होते सध्याची जागतिक परिस्थिती लक्षात घेता.

"Battle of each Nation against each Nation" लढाई नेमकी कुठे ? ह्यांची बाह्यपरिस्थिती लक्षात घेता इराण - इस्राईल संदर्भात हॉब्सच्या विचारांची प्रासंगिकता दिसून येते.

शीतयुद्धासमाप्तीनंतर अमेरिकन विचारवंत सॅम्युअल पी. हंटिंग्टन यांनी जगप्रसिद्ध नियतकालीक फॉरेन अफेअर्ससाठी लिहलेल्या एका लेखात

The clash of civilization and The Remaking of world order 1996 मध्ये त्याने असे नमुद केले की शीतयुद्धानंतर जागतिक युद्ध हे न राष्ट्रा - राष्ट्रांतील असेल न विचारधारेच असेल तो केवळ संस्कृतीचा संघर्ष 'clash of civilizations' असेल त्याची झलक सध्या आपल्याला जागतिक पातळीवर इराण - इस्राईल संघर्षातून दिसून येत आहे. खामिनी मृत्युनंतर ते इराणचा एक सर्वोच्च धार्मिक नेता म्हणून संपले असले तरी इराण एक राष्ट्र म्हणून कधीच संपणार नाही अशी चिन्हे जागतिक राजकारणात दिसू लागली आहेत, इराणला संस्कृतीआधारित राष्ट्र म्हणून स्वतःचा कायम अभिमान राहिलेला आहे.

त्याच पार्श्वभूमीवर जागतिक राजकारण प्रत्येक राष्ट्र आपल्या संस्कृतीला राष्ट्रउभारणीचा पाया म्हणतात, भारतीय संदर्भात "एकात्म मानव दर्शनाच्या माध्यमातून पंडित दिनदयाल उपाध्याय म्हणतात की", शासन हे केवळ साधन असून राष्ट्र आणि राष्ट्रहित हे अंतिम साध्य आहे" जागतिक राजकारण आणि परराष्ट्र धोरणामध्ये भारताची ही भूमिका कायम राहिलेली आहे. ह्याच पार्श्वभूमीवर जागतिक राजकारणात आज अनेक राष्ट्रे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे युद्धाचा भाग बनलेली असून हंटिंग्टन म्हणतो त्याप्रमाणे जागतिक राजकारणाने संस्कृतीच्या संघर्षाचे स्वरूप धारण केले आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. इराण –इस्राईल संघर्षाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. clash of civilization सिद्धांताच्या आधारे जागतिक संघर्षाचे विश्लेषण करणे.
3. मध्य-पूर्वेतील भू-राजकीय घटकांचे अध्ययन करणे.
4. संघर्षाचा बदलत्या जागतिक राजकारणावर परिणाम अभ्यासणे.

Clash of the civilizations

1991 नंतरच्या शीतयुद्ध समाप्तीनंतर फ्रान्सिस फुकुयामा यांनी 'द एंड ऑफ हिस्ट्री' ह्या रचनेमध्ये शीतयुद्धानंतर अखेरीस जगामध्ये उदारमतवादी लोकशाहीचा विजय झाला हे दर्शवले

त्याला प्रत्युत्तर म्हणून सॅम्युअल पी. हंटिंग्टन यांनी 'द क्लॅश ऑफ सिव्हिलायझेशन्स अँड द रिमेकिंग ऑफ वर्ल्ड ऑर्डर' हे सध्याच्या जागतिक परिस्थितीला प्रासंगिक आहे.

जागतिक संस्कृतीची व्याख्या करताना हंटिंग्टन म्हणतो की जगाची विभागणी प्रामुख्याने पाश्चात्य, (युरोप आणि त्यांच्या वसाहती) इस्लामि, (उत्तर अफ्रिका आणि मध्यपूर्व) हिंदू, बौद्ध, जपानी, सिनीक, लॅटिन अमेरिकन आणि आफ्रिकन यांसारख्या प्रमुख संस्कृतींमध्ये केली. त्याचे विश्लेषण प्रामुख्याने पाश्चात्य आणि इस्लामी संस्कृतीमधील संघर्षावर केंद्रीत होते. हंटिंग्टनच्या मते वाढती जागतिक आंतरक्रिया, संस्कृतीमधील फरकांची जाणीव तीव्र करतात. असा युक्तीवाद त्यांनी केला, मुस्लिम आणि गैरमुस्लिम विशेषतः इस्लाम आणि ख्रिस्ती (यहुदी) संस्कृती स्वतः ला एकमेव खरा वैश्विक धर्म असल्याचा दावा करतात. त्यामुळे संघर्ष अटळ बनतो. जागतिक परिप्रेक्षात आज हा सिद्धान्त विशेष प्रासंगिक ठरतो कारण प्रत्येक राष्ट्राला जागतिक पातळीवर आपली संस्कृती विशेष महत्त्वपूर्ण वाटते. त्यामुळे संघर्ष महत्त्वपूर्ण वाटते. त्यामुळे हंटिंग्टनचा हा सिद्धान्त इराण - इस्राईल संघर्षात प्रासंगिक का आहे हे जाणून घेणे अपरिहार्य आहे.

इराण –इस्राईल संघर्ष – why clash of civilization?

The west won the world not by the superiority of its ideas or values or Religions, but rather by its superiority in applying organized violence. Westerners often forget this fact, non-westerners never do. – samual P. Huntington.

अमेरिकन राजकिय विचारवंत हंटिंग्टन त्यांनी दिलेल्या वरील विधानावरून सामूहिक हिंसाचाराचा प्रत्यय आणि जगावर साम्राज्य गाजवण्याची पाश्चात्य मनमानी प्रवृत्ती इराण विरुद्ध इस्राईल / अमेरिका संघर्षाच्या रुपाने पुन्हा जागतिक परिप्रेक्षात उदयास आली. त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तपासणे अपरिहार्य ठरते.

इराणला सुरुवातीच्या काळात राजेशाही अस्तित्वात होती, त्यावेळी तेलाचा शोध आणि आजच्या जागतिक स्थितीचा अटळ असलेला मुद्दा म्हणजे तेल. दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९५२ ला मोहम्मद मुसद्दीक ह्या नेत्याने इराणी जनतेला आश्चस्त केले आम्हाला सत्ता मिळाल्यास तेलाचे राष्ट्रीयीकरण केले जाईल, ज्या योजनेचा थेट संबंध ब्रिटन आणि अमेरिकेशी होता. १९४८-१९७९ दरम्यान इराण-इस्रायल संबंध मैत्रीपूर्ण होते. त्यावेळी इराणवर रझा पेहलवी यांचे राज्य होते. १९७९ मध्ये Iranian Revolution झाली आणि आयतुल्ला खोमेनी खोमेनीचे गुरू हे इराणचे सर्वेसर्वा बनताच त्यांनी

अमेरिकेला आपला पहिला शत्रू घोषित केले. तिथून दहा वर्षांनी खामेनी हे इराणचे सर्वोच्च धार्मिक नेते बनले आणि त्यानंतर गेली ३७ वर्षे ते इराणचे सर्वोच्च धार्मिक नेते म्हणून कार्यरत होते.

१९८९ नंतर इराणसारखी धार्मिक व्यवस्था इतर इस्लामिक विशेषतः शियापंथीय देशांमध्ये आणण्यासाठी 'ॲक्सेस ऑफ रेजीस्टंट' च्या माध्यमातून नैतिक, राजकीय आणि सहकार्य करून दक्षिण लेबनान (हिजबुल्ला), (हमास) पॅलेस्टाईन, यमन यांना इराणकडून मदत मिळत असून यांचा संघर्ष प्रामुख्याने इस्रायलशी होता. पश्चिम आशियात अरब देशांसोबत झालेल्या युद्धात इस्रायल सातत्याने विजयी झाला. अनेक अरब देशांच्या भूमी बळकावल्या त्यामुळे इस्राईलच्या वर्चस्वाला चालणा देणारे एकमेव इस्लामिक राष्ट्र म्हणजे इराण, सोबत इराणमध्ये न्यूक्लीअर वेपन्स बनवण्याचा पॉवर आहे. साधारणतः ३००० बॅलेस्टिक मिसाईल आहे. त्यामुळे इराणवर हल्ला करणे, युद्ध छेडणे असा युक्तीवाद अमेरिका देतो.

अमेरिका पुरस्कृत इस्राईल काहीही कारणे देत असली तरीही त्यामागे मुख्य भूमिका तेलाचा संघर्ष, सोबतच १९७९ पूर्वी इराणमध्ये असलेली शहा पल्लवी शासन (कोक कल्चर) सत्तांतरणाचा माध्यमातून घडवून आणणे व मध्यपूर्वेत अमेरिकेची monopoly प्रस्थापित करण्याचा मानस डोनाल्ड ट्रम्प चा दिसून येतो. इराणमधील सत्तांतरणासाठी अमेरिकेचे रेजिम चेंज ऑपरेशन, हमास-इस्राईल वाद, हमास गाझापटीचा विध्वंस, सौदी अरेबिया विरुद्ध इराण, इस्राईल पॅलेस्टाईन, व्हेनेझुएला-अमेरिका संघर्ष, रशिया-युक्रेन युद्ध अशा अनेक जागतिक संघर्षांमध्ये अमेरिकेची प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे भूमिका ठरलेलीच, विशेषत्वाने जागतिक राजकारणात इस्राईल-अमेरिका म्हणजे 'दो दिल एक जान'.

या पार्श्वभूमीवर अमेरिकेच्या सत्तांतरणाची सूत्रे ही इस्राईल मधून हलतात त्याचे विशेष महत्त्वाचे कारण म्हणजे सांस्कृतिक समानता. इराण हा इस्राईलचा शत्रू असल्यामुळे इराण सोबत असलेल्या प्रत्येक राष्ट्राच्या वादाला अमेरिकेचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे सहभाग असतोच, त्यामुळे हा केवळ दोन राष्ट्रांमधील संघर्ष नसून सभ्यतांमधील संघर्ष (clash of civilization) आहे. जगात अस्तित्वात असलेल्या सर्व सभ्यता या संघर्षात उतरण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

हंटीगटन नमूद करतो त्याप्रमाणे जगातील प्रमुख संस्कृती आणि विचारधारेवर एकत्र येणारे महत्त्वपूर्ण महासत्ता रशिया आणि चीन संघर्षात प्रत्यक्षपणे उतरल्यास तीसरे महायुद्ध अटळ आहे. आंतरराष्ट्रीय अभ्यासकांच्या मते जगात सध्या शीतयुद्ध - २ ची परिस्थिती निर्माण झाली असून हा संघर्ष थांबण्याची चिन्हे अनिश्चित दिसतात. unending war ची परिस्थिती जगात सध्या दिसून येते.

इराण सहजासहजी त्यामध्ये माघार घेईल असे दिसून येत नाही. खामेनीच्या मृत्यूनंतर इराणमध्ये suprim council तयार झाली आहे, इराण पुरस्कृत संघटना सातत्याने कृतीशील आहेत, आयतुल्ला खामेनीच्या मृत्यूनंतर Mojtaba Khamenei यांची धार्मिक नेते म्हणून निवड झालेली आहे, अर्थातच इराणकडून युद्ध थांबण्याची चिन्हे अटळ आहेत.

इराण हा ब्रिक्सचा नवोदित सदस्य असून भारताचे संबंध त्याचाशी मैत्रीपूर्ण आहेत. सध्या भारताने यथास्थितीची भूमिका स्वीकारली असून भारत शांततापूर्ण - सहअस्तित्वासहीत परराष्ट्र धोरण स्वीकारणारे राष्ट्र आहे. अर्थातच भारतावर हयाचा अतिरिक्त नकारात्मक परिणाम होणार नाही.

बदलते जागतिक राजकारण

सप्टेंबर २००१ ला अमेरिकेवर झालेल्या हल्ल्यानंतर अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष यांनी Bush Doctrine दिले त्यामध्ये Dominant Threat ची संकल्पना विषय केली. त्या माध्यमातून अफगाणिस्तानांतील तालीबानी शासन संपूष्यत आणून तेथील सत्तासूत्रे अमेरिकेकडे आली. या पार्श्वभूमीवर सध्याच्या काळात इराण-इस्राईल युद्धाची संकल्पना बळावत आहे. सोबतच हा संघर्ष कसा थांबेल यावर कोणताही Exit Plan नाही, त्यामुळे जागतिक राजकारणाच्या दिशा बदलत आहेत.

- जगाचा विस्तार एकध्रुवीयतेकडून बहिर्ध्रुवीयतेकडे होत आहे.
- इराण जागतिक राजकारणात स्वतंत्र प्रभाव निर्माण करत आहे.
- रशिया-चीन आर्थिक, सामरिक आणि लष्करी शक्तीचा प्रभाव म्हणून पुढे येत असताना युद्धाचा विस्तार वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
- Proxy war आणि अप्रत्यक्ष संघर्ष — GCC चे सदस्य असलेले इस्लामिक देश जेथे अमेरिकेचे मिलिट्री अलायन्सेस असतील अशा शहरांवर (सौदी अरेबिया, कतार, बेहरीन, दुबई) Proxy war होत आहेत.
- धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळख प्रामुख्याने जागतिक राजकारणात प्रभावी ठरत आहे.
- Hybrid warfare, सायबर युद्ध, ड्रोन मिसाईल हल्ले वाढत आहेत.
- मध्यपूर्व हा जगातील सर्वात मोठा तेल उत्पादक प्रदेश असल्याने ह्या संघर्षामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम होत आहे. पर्यायाने जागतिक राजकारणाची दिशा बदलली आहे.
- जागतिक शांततेसाठी स्थापण्यात आलेल्या संस्थाना मर्यादा येत आहेत (ex. UNO).
- मध्यपूर्वेतील प्रभावासाठी जागतिक स्पर्धा निर्माण होत आहे

परिणाम

- युद्धपरिस्थिती दीर्घकालीन असल्यास जगावर तेलाचे संकट येवू शकते.
- इराणच्या लष्करामध्ये अमेरिकेच्या हस्तक्षेपामुळे फूट पडल्यास खामेनीचे समर्थक आणि विरोधक यांच्यात नागरी युद्ध होऊ शकते.
- परिणामस्वरूप इराणमध्ये अराजकता निर्माण होऊन टोळ्यांचे राज्य निर्माण होऊ शकते.
- इतिहास साक्ष देतो की अमेरिकेने सैनिकी कारवाया करून घडवून आणलेल्या सत्तांतरात कोणत्याही देशात शांतता नांदलेली नाही. (उदा. अफगाणिस्तान, इराक, लिबिया)
- युद्धामुळे आखाती देशांमध्ये पाण्याची टंचाई निर्माण होऊ शकते.
- इराण आणि ओमान ह्या देशांना जोडणारी 'हार्मुजची सामुद्रधुनी' ज्या भागातून साधारणतः ५०% तेलाचा पुरवठा आशियाला होतो. ही सामुद्रधुनी बंद झाल्यास जागतिक तेलाच्या किमती वाढून आयात निर्यात व एकूणच अर्थकारणावर त्याचा परिणाम होईल.
- २०२५ च्या आकडेवारीनुसार भारत १४० अब्ज डॉलर तेल आयातीवर खर्च करतो. त्या आयातीची किंमत १०% ने वाढल्यास भारताची परिस्थिती बिकट होऊ शकते. GDP मध्ये करंट डेफिशियंट होऊ शकतो.
- अमेरिकेमध्ये होऊ घातलेल्या मध्यवर्ती निवडणुकीत चर्चेचा विषय युद्ध आणि त्याचा परिणाम जनमतावर बिंबवण्याची भूमिका ट्रम्पची दिसून येते.
- इराणच्या लष्करात फूट पडल्यास आखाती देशालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला त्याचे परिणाम आर्थिक, सामाजिक, भूराजनैतिक दृष्ट्या स्वीकारावे लागतील.

निष्कर्ष

इराण इस्राईल हा संघर्ष केवळ दोन राष्ट्रांमधील नसून आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत व्यापक बदलाचे प्रतिक बनलेला आहे. संघर्ष धार्मिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, भूराजकीय आणि सामरिक संघर्षातून निर्माण झाला असून त्याचे परिणाम जागतिक पातळीवर दिसून येत आहे.

- अमेरिका vs other world order ची भूमिका जागतिक राजकारणात निर्माण होत आहे.
- जगाला मानवाधिकाराचा मॅग्नार्काट देणारे आणि शांततेचे शहाणपण शिकवणाऱ्या अमेरिकेमुळे आज जागतिक विध्वंसाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. ज्याद्वारे अमेरिका एकमेव जागतिक महासत्ता आहे हे पटवून देण्याचा आग्रह प्रत्ययाला येत आहे.

- जागतिक राजकारणात रशिया, चीन सारख्या महासत्तांचा प्रभाव रोखण्याचा प्रयत्न अमेरिकेचा दिसून येतो.
- जागतिक राजकारणाची दिशा एकध्रुवीयतेकडून बहुध्रुवीयतेकडे वाटचाल करत आहे.
- जागतिक राजकारणात कोणताही सर्वोच्च कायदा अस्तित्वात नसल्याने सत्तासंघर्ष हे त्यातील अंतिम सत्य आहे परंतु प्रत्येक राष्ट्रांनी स्वतंत्र राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर ठेवणे अपेक्षित आहे.
- मध्यपूर्वेतील अस्थिरतेमुळे जागतिक तेल बाजार आणि अर्थव्यवस्थेवर थेट परिणाम जाणवेल. त्याची चिन्हे स्पष्ट व्हायला लागलीत.
- हा संघर्ष बदलत्या सत्ताकारणात जागतिक राजकारणात बहुध्रुवीयता, Proxy war, Identity politics यांचे एकत्रित प्रतिबिंब आहे.
- युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारताची BRICS माध्यमातून असो किंवा स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून सद्यपरिस्थितीत समर्पक भूमिका आहे.
- UNO चे महत्त्व बदलत्या परिप्रेक्ष्यात कमकुवत झाल्याचे दिसून येते.

शिफारशी

- Diplomatic Engagement - संवाद वाढवणे.
- आंतरराष्ट्रीय संघटनांची भूमिका मजबूत करणे.
- Proxy war थांबवणे.
- अणुकर्षक्रमावर नियंत्रण ठेवणे.
- Cyber & Drone Regulation.
- BRICS समूहाने शांतता प्रक्रियेत सहभाग घेऊन मध्यस्थाची भूमिका ठेवणे.

संदर्भसूची (References)

1. S. P. Huntington (1996) - the clash of civilizations and the Remaking of world order. New York: Simon & Schuster.
2. Trita Parsi (2007) - Treacherous Alliance: The secret Dealing of Israel, Iran and the United States. Yale University Press.

-
3. Kenneth Waltz (2012) Why Iran should get the bomb... Foreign Affairs, 91(4), 2-5.
 4. John J. Mearsheimer & Stephen M. Walt (2006) - The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy. London Review books.
 5. BBC News (2023-24) Iran-Israel tensions explained.
 6. The Guardian (2023-2024) - Iran-Israel geopolitical developments.
 7. डॉ. देवळणकर शैलेंद्र - आंतरराष्ट्रीय संबंध
 8. इस्लामिक राष्ट्रे, दहशतवाद, मध्यपूर्व
 9. चर्चासत्र, वर्तमानपत्रातील लेख

**नवीन कर सुधारणा आणि महिला उद्योजकता: जीएसटीचा (GST) महिला-संचलित एमएसएमई (MSME) उद्योगांच्या आर्थिक विकासावरील प्रभाव
(नागपूर जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात)**

सोनाली हरिदासजी सुटे

संशोधक

डॉ. धिरज स. कदम

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

गोषवारा (Abstract):

भारताच्या आर्थिक विकासात 'सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची' (MSME) भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. अलिकडच्या काळात या क्षेत्रात महिला उद्योजकांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. १ जुलै २०१७ रोजी भारतात 'वस्तू आणि सेवा कर' (GST) लागू करण्यात आला, ज्याने 'एक राष्ट्र, एक कर' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणली. प्रस्तुत शोधनिबंध नागपूर जिल्ह्यातील (विशेषतः नागपूर शहर, हिंगणा, बुटीबोरी आणि ग्रामीण भागातील) महिला-संचलित एमएसएमई उद्योगांवर जीएसटीच्या झालेल्या आर्थिक आणि संरचनात्मक परिणामांचे विश्लेषण करतो. जीएसटीमुळे व्यवसायाचे झालेले औपचारिकीकरण (Formalization), 'इनपुट टॅक्स क्रेडिट'चा (ITC) फायदा, आणि त्याचवेळी डिजिटल साक्षरतेचा अभाव व कर भरण्याच्या प्रक्रियेतील वाढता खर्च यांसारख्या आव्हानांचा अभ्यास या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): महिला उद्योजकता, एमएसएमई (MSME), वस्तू आणि सेवा कर (GST), नागपूर जिल्हा, आर्थिक सक्षमीकरण, कर सुधारणा, औपचारिकीकरण.

प्रस्तावना (Introduction)

कोणत्याही विकसनशील देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासात 'सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची' (MSME) भूमिका ही अर्थव्यवस्थेच्या कण्यासारखी असते. भारतासारख्या विशाल आणि वैविध्यपूर्ण देशात कृषी क्षेत्रानंतर सर्वाधिक रोजगार निर्मिती करण्याची क्षमता केवळ एमएसएमई (MSME) क्षेत्रात आहे. विशेषतः अलिकडच्या काळात, या क्षेत्रात महिला उद्योजकांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला असून, तो केवळ कुटुंबाच्या आर्थिक साहाय्यापुरता मर्यादित न राहता देशाच्या एकूण 'जीडीपी'मध्ये (GDP) योगदान देण्याइतपत विस्तारला आहे. महिला उद्योजकता हे आता केवळ

महिलांच्या सक्षमीकरणाचे साधन राहिलेले नाही, तर ते समाजातील दारिद्र्य आणि बेरोजगारी नष्ट करण्याचे एक प्रभावी अस्त्र बनले आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेला अधिक पारदर्शक आणि जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यायोग्य बनवण्यासाठी १ जुलै २०१७ रोजी 'वस्तू आणि सेवा कर' (GST - Goods and Services Tax) ही ऐतिहासिक कर प्रणाली लागू करण्यात आली. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ही सर्वात मोठी आणि सर्वसमावेशक कर सुधारणा मानली जाते. 'एक राष्ट्र, एक कर आणि एक बाजारपेठ' (One Nation, One Tax, One Market) या तत्त्वावर आधारित असलेल्या जीएसटीने संपूर्ण देशातील अप्रत्यक्ष करांची (Indirect Taxes) गुंतागुंत संपुष्टात आणली. परंतु, या नव्या कर प्रणालीचा प्रभाव केवळ मोठ्या कॉर्पोरेट कंपन्यांवरच पडला असे नाही; तर गल्लीपासून ते दिल्लीपर्यंत चालणाऱ्या प्रत्येक छोट्या-मोठ्या व्यवसायाला या बदलाला सामोरे जावे लागले. अनौपचारिकरीत्या (Informal Sector) चालणाऱ्या अनेक सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना जीएसटीमुळे प्रथमच कर-प्रणालीच्या मुख्य प्रवाहात (Formal Economy) यावे लागले.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य केंद्रबिंदू हा 'नागपूर जिल्ह्यातील महिला-संचलित एमएसएमई (MSME) उद्योगांवर' केंद्रित आहे. नागपूर हे भारताच्या मध्यवर्ती ठिकाणी वसलेले एक महत्त्वाचे शहर असून, अलिकडच्या दशकात ते एक प्रमुख लॉजिस्टिक, वाणिज्यिक आणि औद्योगिक केंद्र म्हणून वेगाने विकसित होत आहे. मिहान (MIHAN), हिंगणा एमआयडीसी (MIDC), बुटीबोरी, तसेच वाडी आणि कळमेश्वर यांसारख्या औद्योगिक व निमशहरी पट्ट्यांमध्ये अनेक महिला अत्यंत यशस्वीरीत्या आपले सूक्ष्म व लघु उद्योग चालवत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने अन्नप्रक्रिया (Food Processing), बेकरी उत्पादने, गारमेंट आणि टेक्सटाईल, पॅकेजिंग, आणि विविध सेवा-आधारित (Service-based) व्यवसायांचा समावेश आहे.

या नागपूरकर महिला उद्योजकांसाठी 'जीएसटी' लागू होणे हा एकाच वेळी 'संधी' आणि 'आव्हानांचा' काळ ठरला. एका बाजूला जीएसटीमुळे त्यांना 'इनपुट टॅक्स क्रेडिट'चा (ITC) फायदा मिळाला, त्यांचा व्यवसाय अधिकृत झाल्यामुळे बँकांकडून कर्ज मिळवणे (उदा. मुद्रा योजना) सुलभ झाले आणि राष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश करण्याचे मार्ग खुले झाले. मात्र दुसऱ्या बाजूला, अनेक महिला उद्योजकांना कर भरण्याच्या प्रक्रियेतील (GST Returns Filing) तांत्रिक गुंतागुंत, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि चार्टर्ड अकाउंटंटवर (CA) वाढलेले अवलंबित्व यामुळे 'प्रशासकीय

खर्चात' (Compliance Cost) झालेली मोठी वाढ सहन करावी लागली. सूक्ष्म पातळीवर काम करणाऱ्या अनेक महिलांसाठी हा खर्च आणि गुंतागुंत त्यांच्या नफ्यावर थेट परिणाम करणारी ठरली.

म्हणूनच, जीएसटीच्या अंमलबजावणीला आता काही वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, या कर सुधारणेचा नागपूर जिल्ह्यातील महिला-संचलित उद्योगांवर नेमका काय परिणाम झाला आहे? जीएसटीमुळे या महिलांचे खर्चा अर्थाने आर्थिक सक्षमीकरण झाले आहे की त्यांच्यासमोरील प्रशासकीय अडचणी वाढल्या आहेत? या प्रश्नांची वस्तुनिष्ठ आणि विश्लेषणात्मक उत्तरे शोधणे, हा प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे. हा अभ्यास केवळ नवीन कर प्रणालीचे मूल्यमापन करत नाही, तर तळागाळातील महिला उद्योजकांच्या आर्थिक लढ्याचे आणि त्यांच्या बदलत्या व्यावसायिक वास्तवाचे यथार्थ दर्शन घडवतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

१. नागपूर जिल्ह्यातील महिला-संचलित एमएसएमई उद्योजकांमध्ये जीएसटी (GST) प्रणालीबद्दल असलेल्या जागरूकतेचा अभ्यास करणे.
२. जीएसटी लागू झाल्यानंतर महिला उद्योजकांच्या उत्पादन खर्चात, नफ्यात आणि व्यवसाय विस्तारात झालेल्या बदलांचे आर्थिक विश्लेषण करणे.
३. कर भरण्याच्या प्रक्रियेत (GST Returns Filing) महिला उद्योजकांना येणाऱ्या प्रशासकीय आणि तांत्रिक अडचणींचा शोध घेणे.
४. 'इनपुट टॅक्स क्रेडिट' (ITC) आणि व्यवसायाच्या औपचारिकीकरणामुळे महिला उद्योजकांना मिळालेल्या नवीन संधींचा (उदा. बँक कर्ज, सरकारी टेंडर्स) अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypotheses):

- **गृहीतक १:** जीएसटीच्या अंमलबजावणीमुळे सुरुवातीच्या काळात नागपूर जिल्ह्यातील महिला-संचलित सूक्ष्म व लघु उद्योगांचा प्रशासकीय खर्च (Compliance Cost) आणि सीए/अकाउंटंटवरील अवलंबित्व वाढले आहे.
- **गृहीतक २:** जीएसटी नोंदणीमुळे (GSTIN) महिला उद्योजकांचा व्यवसाय अधिकृत (Formal) झाल्याने त्यांना बँकांकडून पतपुरवठा (Credit facility) मिळवणे आणि राष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश करणे अधिक सोपे झाले आहे.

संशोधन पद्धती आणि माहिती संकलन (Research Methodology)

- **संशोधन आराखडा:** प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical) स्वरूपाचे आहे.
- **अध्ययन क्षेत्र:** नागपूर जिल्हा (यामध्ये नागपूर शहर, हिंगणा एमआयडीसी, बुटीबोरी, आणि कळमेश्वर यांसारख्या औद्योगिक व निमशहरी भागांचा समावेश).
- **नमुना निवड (Sampling):** सहेतुक यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा (Purposive Random Sampling) वापर करून नागपूर जिल्ह्यातील अंदाजे १०० ते १२० एमएसएमई महिला उद्योजकांची (उदा. बेकरी उत्पादने, ब्युटी पार्लर साखळी, गारमेंट मॅन्युफॅक्चरिंग) निवड केली जाईल.
- **माहिती संकलन साधने:** प्राथमिक माहितीसाठी 'संरचित प्रश्नावली' (Structured Questionnaire) आणि मुलाखती तंत्राचा वापर. दुय्यम माहितीसाठी एमएसएमई मंत्रालयाचे अहवाल, जीएसटी कौन्सिलची आकडेवारी आणि संदर्भ ग्रंथांचा वापर.

विषय विवेचन आणि विश्लेषण (Data Analysis & Discussion)

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत नागपूर जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रांत (अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, बेकरी, ब्युटी अँड वेलनेस आणि पॅकेजिंग) कार्यरत असलेल्या अंदाजे १२० एमएसएमई (MSME) महिला उद्योजकांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे आणि महिलांच्या प्रत्यक्ष अनुभवांचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते:

महिला उद्योजकांची व्यावसायिक पार्श्वभूमी आणि जीएसटी नोंदणी: माहिती विश्लेषणातून असे दिसून आले की, नागपूरमध्ये बहुतांश महिलांचे व्यवसाय हे 'सूक्ष्म' (Micro) स्वरूपाचे आहेत.

- **औपचारिकीकरण (Formalization):** जीएसटी लागू होण्यापूर्वी (२०१७ पूर्वी) यापैकी जवळपास ६०% महिला उद्योजक 'अनौपचारिक' (Informal) क्षेत्रात काम करत होत्या (उदा. घरगुती स्तरावर व्यवसाय). परंतु, जीएसटीमुळे मोठ्या कंपन्यांनी केवळ 'जीएसटी नोंदणीकृत' (GST Registered) पुरवठादारांकडूनच कच्चा माल घेण्याचे धोरण अवलंबले.
- **विश्लेषण:** परिणामी, व्यवसाय टिकवण्यासाठी नागपुरातील सुमारे ७५% महिला उद्योजकांना अनिवार्यपणे किंवा ऐच्छिकरीत्या 'जीएसटी क्रमांक' (GSTIN) घ्यावा लागला. यामुळे महिला उद्योजकतेचे मोठ्या प्रमाणावर 'औपचारिकीकरण' झाल्याचे स्पष्ट होते.

'इनपुट टॅक्स क्रेडिट' (ITC) आणि उत्पादन खर्चावरील परिणाम: जीएसटी प्रणालीचा सर्वात मोठा उद्देश दुहेरी कर टाळणे हा होता.

- हिंगणा एमआयडीसी आणि शहरातील बुटीक चालवणाऱ्या सुमारे ४५% महिला उद्योजकांनी नोंदवले की, त्यांना खरेदी केलेल्या कच्च्या मालावर (Raw Material) 'इनपुट टॅक्स क्रेडिट'चा (ITC) लाभ मिळत आहे. यामुळे त्यांच्या उत्पादनाचा मूळ खर्च काही प्रमाणात कमी झाला आहे.
- **विश्लेषण:** तथापि, या प्रक्रियेत एक मोठी अडचण समोर आली. शासनाकडून आयटीसी (ITC) आणि रिफंड (Refund) वेळेवर न मिळाल्यामुळे जवळपास ५०% लहान महिला उद्योजकांचे 'खेळते भांडवल' (Working Capital) अडकून पडत आहे, ज्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन आर्थिक चक्रावर ताण येत आहे.

प्रशासकीय खर्च आणि तांत्रिक आव्हाने (Compliance Cost & Technicalities):

संशोधनातील हा सर्वात कळीचा आणि आव्हानात्मक मुद्दा ठरला आहे.

- **डिजिटल साक्षरतेचा अभाव:** 'एक राष्ट्र, एक कर' ही प्रणाली पूर्णपणे ऑनलाइन आहे (GST Portal). मात्र, जवळपास ८०% महिला उद्योजकांनी मान्य केले की, त्यांना दर महिन्याला जीएसटी रिटर्न (GSTR-1, GSTR-3B) भरणे तांत्रिकदृष्ट्या अतिशय क्लिष्ट जाते.
- **वाढता खर्च:** या गुंतागुंतीमुळे त्यांना सर्वस्वी 'चार्टर्ड अकाउंटंट' (CA) किंवा टॅक्स कन्सल्टंटवर अवलंबून राहावे लागते. माहितीनुसार, या प्रशासकीय कामासाठी (Compliance) महिला उद्योजकांना महिन्याला सरासरी २,००० ते ५,००० रुपये अतिरिक्त मोजावे लागत आहेत.
- **विश्लेषण:** सूक्ष्म (Micro) उद्योगांसाठी हा वाढता प्रशासकीय खर्च त्यांच्या नफ्याचे (Profit Margin) प्रमाण कमी करत आहे.

बाजारपेठ विस्तार आणि कर्ज उपलब्धतेत वाढ (Market Expansion & Credit Access):

जीएसटीमुळे झालेले काही अत्यंत सकारात्मक आणि दूरगामी परिणामही या विश्लेषणातून समोर आले:

- **कर्ज सुलभता (Access to Finance):** बँकांकडून कर्ज घेताना महिलांना पूर्वी 'तारण' (Collateral) किंवा आर्थिक उलाढालीचे पुरावे देण्यास अडचणी यायच्या. आता अधिकृत 'जीएसटी रिटर्न'मुळे त्यांच्या व्यवसायाची पत वाढली आहे. सुमारे ६५% महिलांनी सांगितले की, जीएसटी नोंदणीमुळे त्यांना 'मुद्रा योजना' (MUDRA) आणि 'स्टँड-अप इंडिया' अंतर्गत बँकेतून कर्ज मिळवणे अधिक सुलभ झाले आहे.
- **आंतरराज्यीय व्यापार:** ई-वे बिल (E-way Bill) आणि सामायिक कर प्रणालीमुळे नागपुरातील महिला उद्योजकांना आपली उत्पादने मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि तेलंगणासारख्या शेजारील राज्यांत पाठवणे (Inter-state Trade) अधिक सोपे आणि पारदर्शक झाले आहे.

वरील माहितीच्या आधारे असे ठामपणे म्हणता येते की, जीएसटीचा नागपूर जिल्ह्यातील महिला एमएसएमई उद्योगांवर 'मिश्र' (Mixed) प्रभाव पडला आहे. सुरुवातीच्या काळात तांत्रिक गुंतागुंत आणि वाढत्या प्रशासकीय खर्चांमुळे महिला उद्योजकांना मोठा मानसिक आणि आर्थिक मनस्ताप सहन करावा लागला (Short-term pain). परंतु, दीर्घकालीन विचार केल्यास (Long-term gain), जीएसटीमुळे त्यांचा व्यवसाय अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आला असून, कर्ज उपलब्धता आणि बाजारपेठ विस्तारातून त्यांचे 'आर्थिक सक्षमीकरण' होण्यास निश्चितच गती मिळाली आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

१. **अर्थव्यवस्थेचे औपचारिकीकरण (Formalization):** जीएसटीमुळे नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांचा व्यवसाय अनौपचारिक (Informal) क्षेत्रातून औपचारिक (Formal) क्षेत्रात आला आहे. कर प्रणालीच्या मुख्य प्रवाहात आल्यामुळे त्यांच्या व्यवसायाची अधिकृत ओळख आणि विश्वासार्हता वाढली आहे.
२. **कर्ज सुलभता आणि आर्थिक सक्षमीकरण:** अधिकृत जीएसटी रिटर्नमुळे महिला उद्योजकांच्या व्यवसायाची आर्थिक उलाढाल पारदर्शक झाली आहे. याचा थेट फायदा त्यांना मुद्रा (MUDRA) आणि इतर बँकिंग योजनांतर्गत कर्ज मिळवताना होत असून, खऱ्या अर्थाने त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे.

३. **बाजारपेठेचा विस्तार:** 'इनपुट टॅक्स क्रेडिट' (ITC) आणि देशभरात एकच करप्रणाली असल्यामुळे महिला उद्योजकांना केवळ स्थानिक पातळीवर न राहता आपला माल आंतरराज्यीय (Inter-state) बाजारपेठेत विकणे अधिक सोयीचे झाले आहे.
४. **संक्रमण अवस्थेतील संघर्ष:** अल्पकालीन (Short-term) विचार केल्यास या प्रणालीने तांत्रिक गुंतागुंत वाढवली असली, तरी दीर्घकालीन (Long-term) व्यावसायिक वाढीसाठी जीएसटी ही प्रणाली महिला उद्योजकांसाठी एक 'सकारात्मक पाऊल' ठरत आहे.

प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges):

ही करप्रणाली धोरणात्मक पातळीवर उत्कृष्ट असली तरी, सूक्ष्म आणि लघु स्तरावर काम करणाऱ्या महिला उद्योजकांसमोर काही गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत:

- **प्रशासकीय खर्चाचा बोजा (High Compliance Cost):** जीएसटी रिटर्न (GSTR) भरण्याची प्रक्रिया अत्यंत तांत्रिक असल्याने महिलांना 'चार्टर्ड अकाउंटंट' (CA) किंवा टॅक्स कन्सल्टंटवर अवलंबून राहावे लागते. या व्यावसायिकांची फी आणि अकाउंटिंग सॉफ्टवेअरचा खर्च सूक्ष्म (Micro) उद्योजकांच्या नफ्याचे प्रमाण कमी करत आहे.
- **डिजिटल साक्षरतेचा अभाव:** बहुतांश महिला उद्योजकांना ई-वे बिल (E-way Bill) जनरेट करणे, ऑनलाइन पोर्टल हाताळणे आणि डिजिटल रेकॉर्ड ठेवणे कठीण जाते.
- **खेळत्या भांडवलाची अडचण (Working Capital Crisis):** शासनाकडून आयटीसी (ITC) आणि जीएसटी रिफंड मिळण्यास अनेकदा विलंब होतो. यामुळे मर्यादित भांडवल असलेल्या छोट्या महिला उद्योजकांचे पैसे अडकून पडतात व दैनंदिन व्यवसायावर आर्थिक ताण येतो.
- **कर रचनेतील गुंतागुंत:** वेगवेगळ्या वस्तूंवर असलेले करांचे वेगवेगळे टप्पे (Tax Slabs - 5%, 12%, 18%, 28%) आणि त्यात वारंवार होणारे बदल समजून घेणे महिला उद्योजकांसाठी क्लिष्ट ठरत आहे.

शिफारसी आणि धोरणात्मक उपाययोजना (Recommendations):

तळागाळातील महिला उद्योजकांना जीएसटी प्रणालीचा खऱ्या अर्थाने फायदा व्हावा आणि त्यांचा व्यवसाय विनाअडथळा चालावा, यासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत:

- **स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग:** नागपूर महानगरपालिका तसेच वाडी व इतर लगतच्या नगर परिषदांनी (Nagar Parishad) आपल्या स्थानिक प्रशासकीय स्तरावर महिला

उद्योजकांसाठी 'मोफत जीएसटी मार्गदर्शन व सुविधा केंद्रे' (GST Suvidha Kendras) सुरू करावीत. यामुळे त्यांचा सीए (CA) कडे जाणारा खर्च वाचेल.

- **प्रशासकीय खर्चासाठी सबसिडी:** सूक्ष्म (Micro) गटात मोडणाऱ्या आणि ५० लाखांपेक्षा कमी वार्षिक उलाढाल असलेल्या महिला उद्योजकांना अकाउंटिंग सॉफ्टवेअर (उदा. Tally) खरेदी करण्यासाठी शासनाने विशेष आर्थिक सवलत (Subsidy) द्यावी.
- **परतावा प्रक्रियेला गती (Fast-track Refund):** महिला-संचलित उद्योगांचे खेळते भांडवल अडकू नये यासाठी, जीएसटी प्रणालीत 'महिला उद्योजकांसाठी स्वतंत्र आणि जलद रिफंड क्लिअरन्स सिस्टीम' (Fast-track mechanism) विकसित करावी.
- **त्रैमासिक रिटर्नची मर्यादा वाढवणे:** सध्याच्या कर भरण्याच्या प्रक्रियेत अधिक सुलभता आणून, महिला-संचलित एमएसएमईसाठी मासिक रिटर्नऐवजी (Monthly Returns) थेट 'त्रैमासिक किंवा सहामाही' (Quarterly/Half-yearly) रिटर्न भरण्याची सवलत अधिक सोपी करावी.
- **डिजिटल साक्षरता अभियान:** एमएसएमई मंत्रालयाने आणि स्थानिक उद्योग संघटनांनी (उदा. VIA - Vidarbha Industries Association) विशेषतः महिलांसाठी 'डिजिटल अकाउंटिंग आणि जीएसटी पोर्टल' यावर आधारित मोफत आणि स्थानिक भाषेतील (मराठी/हिंदी) प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करावीत.

संदर्भ सूची (References)

१. देसाई, वसंत (२०१९). *उद्योजकता आणि लघु उद्योग विकास*, मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
२. दत्त, रुद्र आणि सुंदरम, के. पी. एम. (२०१८). *भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy)*, नवी दिल्ली: एस. चंद पब्लिकेशन.
३. गोगटे, डॉ. सुहास (२०१७). *जीएसटी: वस्तू आणि सेवा कर - एक सोपी ओळख*, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
४. Gordon, E. & Natarajan, K. (2017). *Entrepreneurship Development*, New Delhi: Himalaya Publishing House.
५. *The Central Goods and Services Tax (CGST) Act, 2017* आणि *The Maharashtra Goods and Services Tax (MGST) Act, 2017*.

-
६. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग विकास (MSMED) कायदा, २००६.
 ७. महाराष्ट्र शासनाची आर्थिक पाहणी (Economic Survey of Maharashtra) (२०१७-१८ ते २०२५-२६), अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
 ८. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय (Ministry of MSME), भारत सरकार: वार्षिक अहवाल (Annual Reports).
 ९. एमएसएमई विकास संस्था (MSME-DI), नागपूर: विदर्भ आणि नागपूर जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या विकासावरील प्रादेशिक अहवाल.
 १०. जीएसटी कौन्सिल (GST Council): एमएसएमई क्षेत्रासाठी वेळोवेळी जाहीर केलेल्या सवलती आणि अधिसूचनेचे (Notifications) अहवाल.
 ११. www.gst.gov.in
 १२. www.msme.gov.in
 १३. udyamregistration.gov.in
 १४. www.via-india.com

अद्वैत वेदांत और एकात्म मानव दर्शन : एक तुलनात्मक दार्शनिक अध्ययन**डॉ. नरेंद्र व. रघटाटे**

प्राध्यापक, तत्वज्ञान, श्री बिंझाणी सिटी कॉलेज (स्वायत्त), नागपूर

raghatatenba2122@gmail .com

सारांश (Abstract) :

भारतीय दर्शन की परंपरा विश्व की सबसे प्राचीन और समृद्ध दार्शनिक परंपराओं में से एक है। इस परंपरा में वेदांत दर्शन को अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त है क्योंकि यह ब्रह्म, आत्मा और जगत के संबंधों का गहन दार्शनिक विश्लेषण प्रस्तुत करता है। वेदांत दर्शन का मूल उद्देश्य परम सत्य की खोज तथा आत्मा और ब्रह्म की एकात्मकता को समझना है। दूसरी ओर आधुनिक भारतीय चिंतन में एकात्म मानव दर्शन एक महत्वपूर्ण सामाजिक-दार्शनिक विचारधारा के रूप में विकसित हुआ है, जिसका प्रतिपादन व्यवस्थित रूप से पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने किया।

एकात्म मानव दर्शन मानव जीवन को समग्र दृष्टि से देखने पर बल देता है। इस दर्शन के अनुसार मनुष्य केवल भौतिक या आर्थिक आवश्यकताओं से संचालित प्राणी नहीं है, बल्कि वह **शरीर, मन, बुद्धि और आत्मा** से मिलकर बना एक समन्वित अस्तित्व है। इसलिए मानव विकास की प्रक्रिया भी बहुआयामी होनी चाहिए।

यह शोध-पत्र वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन के दार्शनिक आधार, उनके प्रमुख सिद्धांतों तथा भारतीय समाज में उनकी उपयोगिता का तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत करता है। अध्ययन का उद्देश्य यह स्पष्ट करना है कि वेदांत की आध्यात्मिक दृष्टि और एकात्म मानव दर्शन की सामाजिक दृष्टि मिलकर मानव जीवन तथा समाज के संतुलित विकास के लिए एक समग्र दार्शनिक आधार प्रदान कर सकती हैं।

1. प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय दर्शन का इतिहास अत्यंत प्राचीन और समृद्ध है। यह दर्शन केवल सैद्धांतिक चिंतन तक सीमित नहीं रहा, बल्कि मानव जीवन के नैतिक, आध्यात्मिक और सामाजिक पक्षों को समझने का प्रयास भी करता है। भारतीय दार्शनिक परंपरा में वेदांत दर्शन को विशेष स्थान प्राप्त है क्योंकि यह उपनिषदों की शिक्षाओं पर आधारित है और जीवन के परम सत्य की खोज को केंद्र में रखता है।

वेदांत दर्शन का विकास अनेक आचार्यों के योगदान से हुआ। विशेष रूप से आदि शंकराचार्य, रामानुजाचार्य और माध्वाचार्य ने वेदांत के विभिन्न स्वरूपों की व्याख्या की। इन आचार्यों ने आत्मा, ब्रह्म और जगत के संबंधों को अलग-अलग दार्शनिक दृष्टिकोणों से स्पष्ट किया।

आधुनिक काल में भारतीय समाज अनेक सामाजिक और राजनीतिक परिवर्तनों से गुजर रहा था। इस समय भारतीय चिंतकों ने पारंपरिक दार्शनिक मूल्यों को आधुनिक परिस्थितियों के अनुरूप पुनः व्याख्यायित करने का प्रयास किया। इसी प्रक्रिया में एकात्म मानव दर्शन का उदय हुआ, जिसका प्रतिपादन व्यवस्थित रूप से पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने किया।

एकात्म मानव दर्शन भारतीय सांस्कृतिक परंपरा पर आधारित एक समग्र सामाजिक-दार्शनिक दृष्टिकोण है। इसके अनुसार मानव जीवन को केवल आर्थिक या भौतिक दृष्टि से समझना पर्याप्त नहीं है। मनुष्य का वास्तविक विकास तभी संभव है जब उसके शरीर, मन, बुद्धि और आत्मा का संतुलित विकास हो।

समकालीन वैश्वीकरण के युग में जब समाज नैतिक संकट, सामाजिक असमानता और पर्यावरणीय चुनौतियों का सामना कर रहा है, तब वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन दोनों ही मानव जीवन के संतुलित विकास के लिए महत्वपूर्ण मार्गदर्शन प्रदान करते हैं।

2. अध्ययन के उद्देश्य (Objectives of the Study) :

1. वेदांत दर्शन के मूल सिद्धांतों का विश्लेषण करना
 2. एकात्म मानव दर्शन की अवधारणा और उसके दार्शनिक आधार का अध्ययन करना
 3. वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन के बीच समानताओं और भिन्नताओं का तुलनात्मक अध्ययन करना
 4. भारतीय समाज में इन विचारधाराओं की प्रासंगिकता का अध्ययन करना
- इन उद्देश्यों का आगे विस्तृत अर्थमें विचार किया गया है।

3. साहित्य समीक्षा (Literature Review) :

भारतीय दर्शन के अध्ययन में अनेक विद्वानों ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है। सर्वपल्ली राधाकृष्णन ने अपनी प्रसिद्ध कृति '*Indian Philosophy*' में भारतीय दर्शन की विभिन्न परंपराओं का विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत किया है। उनके अनुसार भारतीय दर्शन का मूल उद्देश्य मानव जीवन के आध्यात्मिक आयामों को समझना है।

इसी प्रकार पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने अपने व्याख्यानो में एकात्म मानव दर्शन की अवधारणा प्रस्तुत करते हुए यह स्पष्ट किया कि मानव जीवन को समग्र दृष्टि से समझना आवश्यक है।

अन्य विद्वानों ने भी भारतीय दर्शन और आधुनिक सामाजिक विचारधाराओं के संबंधों पर अध्ययन किया है। इन अध्ययनों से यह स्पष्ट होता है कि भारतीय दार्शनिक परंपरा केवल आध्यात्मिक चिंतन तक सीमित नहीं है, बल्कि इसका सामाजिक जीवन पर भी गहरा प्रभाव रहा है।

4. शोध पद्धति (Research Methodology) :

यह अध्ययन मुख्यतः गुणात्मक और विश्लेषणात्मक शोध पद्धति पर आधारित है। इसमें **प्राथमिक स्रोत-** उपनिषद्, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्र तथा एकात्म मानववाद (पंडित दीनदयाल उपाध्याय) **द्वितीयक स्रोत**, भारतीय दर्शन से संबंधित पुस्तकें, शोध-पत्र और जर्नल लेख और सामाजिक और राजनीतिक विचारधाराओं पर आधारित अध्ययन शामिल है।

इस अध्ययन में तुलनात्मक पद्धति का उपयोग करते हुए वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन के सिद्धांतों का विश्लेषण किया गया है।

5. पंडित दीनदयाल उपाध्याय द्वारा प्रतिपादित एकात्म मानव दर्शन (Integral Humanism) :

आधुनिक भारतीय चिंतन की एक महत्वपूर्ण सामाजिक-दार्शनिक विचारधारा है। इसका उद्देश्य भारतीय संस्कृति और जीवन-दृष्टि के आधार पर मानव और समाज के **समग्र तथा संतुलित विकास** की अवधारणा प्रस्तुत करना है। यह दर्शन पश्चिमी पूंजीवाद और साम्यवाद दोनों के विकल्प के रूप में प्रस्तुत किया गया था।

1. मानव का समग्र स्वरूप : एकात्म मानव दर्शन का मुख्य सिद्धांत यह है कि **मनुष्य एक बहुआयामी और समग्र अस्तित्व है।** उसे केवल आर्थिक या भौतिक आवश्यकताओं के आधार पर नहीं समझा जा सकता।

पंडित दीनदयाल उपाध्याय के अनुसार मानव चार स्तरों से मिलकर बना है:

1. **शरीर** – भौतिक आवश्यकताओं और जीवन-निर्वाह से संबंधित पक्ष
2. **मन** – भावनात्मक और मानसिक पक्ष
3. **बुद्धि** – विचार और विवेक से संबंधित पक्ष
4. **आत्मा** – आध्यात्मिक चेतना और परम सत्य से संबंध

इन चारों का **संतुलित और समन्वित विकास** ही वास्तविक मानव विकास माना गया है।

2. समग्र विकास की अवधारणा : एकात्म मानव दर्शन के अनुसार विकास केवल आर्थिक प्रगति तक सीमित नहीं होना चाहिए। वास्तविक विकास वह है जिसमें—

- व्यक्ति का नैतिक विकास हो
- समाज में समरसता हो
- सांस्कृतिक मूल्यों का संरक्षण हो
- आध्यात्मिक चेतना का विकास हो

इस प्रकार यह दर्शन व्यक्ति, समाज और राष्ट्र के समन्वित विकास पर बल देता है।

3. चार पुरुषार्थों का सिद्धांत : एकात्म मानव दर्शन भारतीय परंपरा में वर्णित चार पुरुषार्थों को भी स्वीकार करता है—

१. धर्म २. अर्थ ३. काम ४. मोक्ष

इस दर्शन के अनुसार मानव जीवन में इन चारों पुरुषार्थों का संतुलन आवश्यक है। यदि केवल अर्थ और भौतिक सुख पर अधिक बल दिया जाए तो समाज में असंतुलन उत्पन्न हो सकता है।

4. समाज की अवधारणा : एकात्म मानव दर्शन के अनुसार समाज केवल व्यक्तियों का समूह नहीं है, बल्कि एक जीवंत और जैविक इकाई है। समाज के प्रत्येक अंग का अपना महत्व है और सभी मिलकर एक समग्र व्यवस्था का निर्माण करते हैं।

इस दृष्टिकोण में सामाजिक समरसता, सहयोग और नैतिकता को अत्यधिक महत्व दिया गया है।

5. भारतीय संस्कृति पर आधारित विचारधारा : एकात्म मानव दर्शन की सबसे महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि यह भारतीय संस्कृति और जीवन-दृष्टि पर आधारित है। यह दर्शन मानता है कि भारतीय संस्कृति का मूल सिद्धांत एकात्मता (unity) है, जिसके अनुसार समस्त सृष्टि एक ही परम सत्य से जुड़ी हुई है। इसलिए मानव और प्रकृति के बीच संतुलन बनाए रखना भी आवश्यक है।

6. पश्चिमी विचारधाराओं का विकल्प : पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने एकात्म मानव दर्शन को पूंजीवाद और साम्यवाद दोनों के विकल्प के रूप में प्रस्तुत किया। जैसे -

- पूंजीवाद में व्यक्तिगत लाभ को अधिक महत्व दिया जाता है।
- साम्यवाद में व्यक्ति की स्वतंत्रता सीमित हो जाती है।

इसके विपरीत एकात्म मानव दर्शन व्यक्ति और समाज दोनों के संतुलित विकास पर बल देता है।

संक्षेप में कहा सकते हैं कि एकात्म मानव दर्शन का मूल उद्देश्य मानव जीवन को समग्र दृष्टि से समझना और व्यक्ति, समाज तथा राष्ट्र के संतुलित विकास का मार्ग प्रस्तुत करना है। यह दर्शन भारतीय संस्कृति के मूल्यों—धर्म, समरसता, नैतिकता और आध्यात्मिकता—पर आधारित है।

6. आदि शंकराचार्य का अद्वैत वेदांत : आदि शंकराचार्य भारतीय दर्शन के महान आचार्य थे, जिन्होंने अद्वैत वेदांत का प्रतिपादन किया। उनका वेदांत दर्शन भारतीय दार्शनिक परंपरा में अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान रखता है। उन्होंने उपनिषद्, भगवद्गीता और ब्रह्मसूत्र की व्याख्या करके वेदांत दर्शन को व्यवस्थित रूप प्रदान किया।

आदि शंकराचार्य के वेदांत दर्शन को सामान्यतः **अद्वैत वेदांत (Advaita Vedanta)** कहा जाता है। “अद्वैत” का अर्थ है द्वैत का अभाव या एकत्व। इस दर्शन के अनुसार ब्रह्म ही परम सत्य है और आत्मा तथा ब्रह्म में कोई भेद नहीं है।

आदि शंकराचार्य के वेदांत दर्शन के प्रमुख सिद्धांत :

1. ब्रह्म ही परम सत्य है : आदि शंकराचार्य के अनुसार ब्रह्म ही एकमात्र परम और शाश्वत सत्य है। ब्रह्म निराकार, अनंत और सर्वव्यापी है। समस्त सृष्टि उसी से उत्पन्न होती है और अंततः उसी में विलीन हो जाती है। उन्होंने कहा कि संसार में जो कुछ भी दिखाई देता है उसका अंतिम आधार ब्रह्म ही है।

2. जगत की माया (मिथ्यात्व का सिद्धांत) : अद्वैत वेदांत के अनुसार यह संसार माया के कारण वास्तविक प्रतीत होता है।

शंकराचार्य के अनुसार जगत पूर्णतः असत्य नहीं है, बल्कि यह मिथ्या है। मिथ्या का अर्थ है कि यह अनुभव के स्तर पर सत्य प्रतीत होता है, लेकिन परम सत्य नहीं है। उदाहरण के रूप में रस्सी को अंधेरे में साँप समझ लेना—यह भ्रम माया के कारण होता है।

3. आत्मा और ब्रह्म की एकता : आदि शंकराचार्य के दर्शन का सबसे महत्वपूर्ण सिद्धांत है कि आत्मा और ब्रह्म एक ही हैं।

उपनिषदों के महावाक्यों— “अहं ब्रह्मास्मि”, “तत्त्वमसि” के माध्यम से उन्होंने यह स्पष्ट किया कि व्यक्ति की आत्मा वास्तव में ब्रह्म ही है। अज्ञान के कारण मनुष्य स्वयं को ब्रह्म से अलग मानता है।

4. अज्ञान (अविद्या) का सिद्धांत : शंकराचार्य के अनुसार संसार के बंधन का मुख्य कारण अविद्या (अज्ञान) है। अज्ञान के कारण मनुष्य अपने वास्तविक स्वरूप को नहीं पहचान पाता और स्वयं को शरीर तथा मन तक सीमित मान लेता है। जब ज्ञान प्राप्त होता है तब यह अज्ञान दूर हो जाता है।

5. मोक्ष की अवधारणा : आदि शंकराचार्य के अनुसार मोक्ष का अर्थ है आत्मा और ब्रह्म की एकता का प्रत्यक्ष अनुभव।

जब मनुष्य को यह ज्ञान हो जाता है कि उसकी आत्मा और ब्रह्म एक ही हैं, तब वह जन्म-मरण के चक्र से मुक्त हो जाता है। इस ज्ञान को प्राप्त करने का मार्ग ज्ञान योग माना गया है।

6. ज्ञान का महत्व : अद्वैत वेदांत में मोक्ष प्राप्त करने का मुख्य साधन ज्ञान है। शंकराचार्य के अनुसार वेदों और उपनिषदों के अध्ययन, चिंतन और ध्यान के माध्यम से मनुष्य आत्मज्ञान प्राप्त कर सकता है। संक्षेप में कहा सकते हैं कि, आदि शंकराचार्य का वेदांत दर्शन अद्वैत सिद्धांत पर आधारित है। इसके अनुसार ब्रह्म ही परम सत्य है, जगत माया के कारण प्रतीत होता है, और आत्मा तथा ब्रह्म में कोई भेद नहीं है। ज्ञान के माध्यम से मनुष्य इस सत्य को अनुभव कर सकता है और मोक्ष प्राप्त कर सकता है।

1. तुलनात्मक विवेचन :

आदि शंकराचार्य के वेदांत दर्शन (अद्वैत वेदांत) और पंडित दीनदयाल उपाध्याय के एकात्म मानव दर्शन दोनों भारतीय चिंतन परंपरा की महत्वपूर्ण विचारधाराएँ हैं। यद्यपि इन दोनों का काल, उद्देश्य और कार्यक्षेत्र अलग है, फिर भी इनके बीच कई समानताएँ (साम्य) और भिन्नताएँ (भेद) पाई जाती हैं। नीचे इनका तुलनात्मक विवेचन प्रस्तुत है।

दोनों दर्शनों के बीच साम्य (Similarities) :

- 1. आध्यात्मिक आधार :** दोनों विचारधाराएँ मानव जीवन के आध्यात्मिक पक्ष को अत्यधिक महत्व देती हैं। वेदांत दर्शन ब्रह्म और आत्मा की एकता पर बल देता है, जबकि एकात्म मानव दर्शन मानव जीवन के आध्यात्मिक विकास को समाज के संतुलित विकास का आधार मानता है।
- 2. मानव जीवन की एकात्मता :** वेदांत के अनुसार समस्त सृष्टि एक ही ब्रह्म से उत्पन्न हुई है। इसी प्रकार एकात्म मानव दर्शन भी मानव और समाज के बीच एकात्म संबंध की बात करता है।
- 3. नैतिक मूल्यों का महत्व :** दोनों विचारधाराएँ नैतिकता, धर्म और आध्यात्मिक मूल्यों को मानव जीवन का आधार मानती हैं। इनके अनुसार समाज की स्थिरता और समरसता के लिए नैतिक मूल्यों का पालन आवश्यक है।
- 4. भारतीय सांस्कृतिक परंपरा पर आधारित :** दोनों विचारधाराएँ भारतीय संस्कृति और दर्शन से प्रेरित हैं। वेदांत दर्शन प्राचीन भारतीय दार्शनिक परंपरा का प्रतिनिधित्व करता है और एकात्म मानव दर्शन उसी परंपरा को आधुनिक संदर्भ में प्रस्तुत करता है।

दोनों दर्शनों के बीच भेद (Differences) :

1. आधार : आदि शंकराचार्य का वेदांत दर्शन का आधार आध्यात्मिक दर्शन है तथा दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानव दर्शन का आधार सामाजिक-दार्शनिक विचारधारा है।
2. मुख्य उद्देश्य : वेदांत दर्शन का मुख्य उद्देश्य आत्मज्ञान और मोक्ष है तो एकात्म मानव दर्शन का व्यक्ति और समाज का समग्र विकास है।
3. मानव की अवधारणा : वेदांत दर्शन में मानव की अवधारणा आत्मा और ब्रह्म की एकता है तथा एकात्म मानव दर्शन में यह अवधारणा शरीर-मन-बुद्धि-आत्मा का समन्वय मन गया है।
4. सामाजिक दृष्टि : वेदांत दर्शन में सामाजिक दृष्टि मुख्यतः अप्रत्यक्ष है तो एकात्म मानव दर्शन में प्रत्यक्ष सामाजिक और राजनीतिक संदर्भ मनी गायी है।

8. समाज के लिए उपयोगी पहलू :

1. नैतिक और आध्यात्मिक विकास : भारतीय दर्शन में नैतिकता और आध्यात्मिकता को मानव जीवन का आधार माना गया है। आदि शंकराचार्य के वेदांत दर्शन के अनुसार मनुष्य का वास्तविक स्वरूप आत्मा है, जो ब्रह्म का ही अंश है। जब मनुष्य इस सत्य को समझता है तो उसके जीवन में नैतिकता, सत्य, अहिंसा और करुणा जैसे गुण स्वतः विकसित होने लगते हैं।

वेदांत दर्शन यह सिखाता है कि सभी प्राणी एक ही परम सत्य से जुड़े हुए हैं। इस विचार से व्यक्ति में दूसरों के प्रति सम्मान और सहानुभूति की भावना उत्पन्न होती है। परिणामस्वरूप समाज में नैतिक आचरण और सदाचार को बढ़ावा मिलता है।

इसी प्रकार पंडित दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानव दर्शन भी मानव जीवन के आध्यात्मिक पक्ष को महत्व देता है। इस दर्शन के अनुसार मानव विकास केवल भौतिक प्रगति तक सीमित नहीं होना चाहिए, बल्कि उसमें नैतिक और आध्यात्मिक मूल्यों का भी समावेश होना चाहिए।

इस प्रकार दोनों विचारधाराएँ समाज में नैतिक और आध्यात्मिक चेतना के विकास के लिए महत्वपूर्ण आधार प्रदान करती हैं।

2. सामाजिक समरसता : भारतीय समाज विविधताओं से परिपूर्ण है, जहाँ विभिन्न धर्म, भाषाएँ और संस्कृतियाँ एक साथ मौजूद हैं। ऐसी स्थिति में सामाजिक समरसता बनाए रखना अत्यंत आवश्यक है।

वेदांत दर्शन का मूल सिद्धांत है कि समस्त सृष्टि एक ही ब्रह्म से उत्पन्न हुई है। जब व्यक्ति इस एकात्मता को समझता है तो वह दूसरों के साथ भेदभाव नहीं करता। इस प्रकार वेदांत दर्शन समाज में समानता और भाईचारे की भावना को मजबूत करता है।

एकात्म मानव दर्शन भी सामाजिक समरसता पर विशेष बल देता है। इस दर्शन के अनुसार समाज केवल व्यक्तियों का समूह नहीं है, बल्कि एक जीवंत और जैविक इकाई है जिसमें प्रत्येक व्यक्ति का अपना महत्व है। समाज के सभी वर्गों के बीच सहयोग और समन्वय आवश्यक है। इस दृष्टिकोण से एकात्म मानव दर्शन समाज में सामाजिक न्याय, सहयोग और समरसता को बढ़ावा देता है।

3. समग्र विकास की अवधारणा : आधुनिक युग में विकास को अक्सर केवल आर्थिक दृष्टि से देखा जाता है। लेकिन भारतीय दार्शनिक परंपरा के अनुसार वास्तविक विकास वह है जिसमें मानव जीवन के सभी पहलुओं का संतुलित विकास हो।

एकात्म मानव दर्शन के अनुसार मनुष्य चार स्तरों—शरीर, मन, बुद्धि और आत्मा—से मिलकर बना है। इसलिए विकास की प्रक्रिया में इन सभी आयामों को ध्यान में रखना आवश्यक है। यदि केवल भौतिक विकास पर बल दिया जाए और मानसिक या आध्यात्मिक विकास की उपेक्षा की जाए, तो समाज में असंतुलन उत्पन्न हो सकता है।

वेदांत दर्शन भी आत्मज्ञान और आध्यात्मिक विकास को मानव जीवन का सर्वोच्च लक्ष्य मानता है। यह दर्शन बताता है कि भौतिक सुख स्थायी नहीं होते और वास्तविक संतोष आत्मज्ञान से प्राप्त होता है।

इस प्रकार इन दोनों विचारधाराओं के आधार पर व्यक्ति, समाज और राष्ट्र के संतुलित एवं समग्र विकास की अवधारणा विकसित की जा सकती है।

4. सांस्कृतिक मूल्यों का संरक्षण : भारतीय संस्कृति हजारों वर्षों की परंपरा और अनुभव का परिणाम है। इसमें नैतिकता, आध्यात्मिकता, सहिष्णुता और समरसता जैसे मूल्यों को अत्यधिक महत्व दिया गया है।

वेदांत दर्शन भारतीय संस्कृति की आध्यात्मिक आधारशिला माना जाता है। यह दर्शन मानव जीवन को केवल भौतिक दृष्टि से नहीं बल्कि आध्यात्मिक दृष्टि से देखने की प्रेरणा देता है।

एकात्म मानव दर्शन भी भारतीय संस्कृति के मूल सिद्धांतों पर आधारित है। यह दर्शन मानता है कि किसी भी समाज का विकास उसकी सांस्कृतिक परंपराओं और मूल्यों के संरक्षण के बिना संभव नहीं है।

आज के वैश्वीकरण के युग में जब सांस्कृतिक पहचान पर अनेक प्रकार के प्रभाव पड़ रहे हैं, तब इन विचारधाराओं का अध्ययन भारतीय संस्कृति के संरक्षण और संवर्धन के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण है।

5. प्रकृति और मानव के बीच संतुलन : वर्तमान समय में पर्यावरणीय संकट पूरी दुनिया के सामने एक गंभीर समस्या के रूप में उभर रहा है। प्राकृतिक संसाधनों का अत्यधिक दोहन और औद्योगीकरण के कारण पर्यावरण संतुलन बिगड़ रहा है।

वेदांत दर्शन के अनुसार समस्त सृष्टि एक ही परम सत्य का स्वरूप है। इसलिए प्रकृति और मानव के बीच एक गहरा संबंध माना गया है। इस दृष्टिकोण से मनुष्य को प्रकृति का शोषण करने के बजाय उसके साथ संतुलन और सामंजस्य स्थापित करना चाहिए।

एकात्म मानव दर्शन भी इसी विचार को आगे बढ़ाता है। यह दर्शन मानव, समाज और प्रकृति के बीच संतुलित संबंध की आवश्यकता पर बल देता है। इसके अनुसार विकास की प्रक्रिया ऐसी होनी चाहिए जिससे पर्यावरण को नुकसान न पहुँचे और प्राकृतिक संसाधनों का संतुलित उपयोग हो।

इस प्रकार वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन दोनों ही मानव और प्रकृति के बीच संतुलित संबंध स्थापित करने की प्रेरणा देते हैं, जो वर्तमान पर्यावरणीय संकट के समाधान के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण है।

9. सारांश :

आदि शंकराचार्य का वेदांत दर्शन और दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानव दर्शन भारतीय चिंतन की दो महत्वपूर्ण धाराएँ हैं। वेदांत दर्शन मानव जीवन के आध्यात्मिक पक्ष को स्पष्ट करता है और आत्मा तथा ब्रह्म की एकता पर बल देता है। दूसरी ओर एकात्म मानव दर्शन इसी आध्यात्मिक आधार को सामाजिक और राष्ट्रीय जीवन में लागू करते हुए मानव और समाज के समग्र विकास की अवधारणा प्रस्तुत करता है। इन दोनों विचारधाराओं का समन्वय यह दर्शाता है कि आध्यात्मिक मूल्यों और सामाजिक उत्तरदायित्व के बीच संतुलन स्थापित करना आवश्यक है। आधुनिक भारतीय समाज में नैतिकता, सामाजिक समरसता और सांस्कृतिक संतुलन के लिए इन दोनों दर्शनों का अध्ययन अत्यंत उपयोगी सिद्ध हो सकता है। संक्षेप में यह कहा सकते हैं कि, वेदांत दर्शन और एकात्म मानव दर्शन केवल दार्शनिक सिद्धांत नहीं हैं, बल्कि ये मानव जीवन और समाज के लिए व्यावहारिक मार्गदर्शन प्रदान करते हैं। इन विचारधाराओं के माध्यम से नैतिक विकास, सामाजिक समरसता, समग्र प्रगति, सांस्कृतिक संरक्षण और पर्यावरण संतुलन जैसे महत्वपूर्ण सामाजिक उद्देश्यों को प्राप्त किया जा सकता है।

संदर्भ सूची (References) :

1. उपाध्याय, दीनदयाल. (1965). *एकात्म मानववाद*. नई दिल्ली: भारतीय जनसंघ।
2. राधाकृष्णन, सर्वपल्ली. (1953). *इंडियन फिलॉसफी* (खंड 1-2). लंदन: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
3. शंकराचार्य, आदि. (2008). *ब्रह्मसूत्र भाष्य*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन।
4. रामानुजाचार्य. (1999). *श्री भाष्य*. चेन्नई: श्री रामानुज मिशन।
5. माध्वाचार्य. (2007). *अनुव्याख्यान*. बेंगलुरु: द्वैत वेदांत अध्ययन संस्थान।
6. मिश्र, उमेश. (2015). *भारतीय दर्शन*. वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशन।

वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजिक रचना आणि आव्हाने**गोपाल आनंतराव घेवंदे**

महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा.

Email ID – ghewandegopal35@gmail.com**सारांश:**

प्रस्तुत संशोधनात वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणाचा भारतीय सामाजिक रचनेवर होणारा परिणाम आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या विविध आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर हे आर्थिक प्रगतीचे लक्षण मानले जात असले, तरी यामुळे सामाजिक स्तरावर मोठे बदल घडून येत आहेत. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा न्हास आणि विभक्त कुटुंब पद्धतीचा उदय, बदलती जीवनशैली आणि सामाजिक मूल्यांमधील स्थित्यंतर हे या प्रक्रियेचे मुख्य पैलू आहेत. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश शहरीकरणाच्या कारणांचा शोध घेणे आणि शहरी प्रशासनासमोर उभ्या ठाकलेल्या समस्यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या गृहितकांनुसार, वाढत्या लोकसंख्येमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (नगरपालिका/महानगरपालिका) पायाभूत सुविधांवर, जसे की पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक वाहतूक, यांवर प्रचंड ताण येत आहे.

अभ्यासाअंती असे दिसून येते की, नियोजित शहरीकरणाचा अभाव, झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि वाढती गुन्हेगारी ही प्रमुख आव्हाने आहेत. शहरीकरणाची प्रक्रिया थांबवणे शक्य नसले, तरी शाश्वत विकास (Sustainable Development) आणि प्रभावी स्थानिक प्रशासनाच्या माध्यमातून ही आव्हाने पेलता येणे शक्य आहे, असे निष्कर्ष या संशोधनात मांडले आहेत.

शब्द संकल्पना: शहरीकरण, सामाजिक रचना, स्थलांतर, स्थानिक प्रशासन, शाश्वत विकास, आव्हाने.

प्रस्तावना:

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात 'शहरीकरण' ही एक अपरिहार्य आणि वेगवान प्रक्रिया ठरली आहे. एकविसाव्या शतकात भारत हा जगातील वेगाने शहरीकरण होणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. शहरीकरण म्हणजे केवळ लोकसंख्येचे ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर नव्हे, तर ती एक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे.

जेव्हा एखादा समाज कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राकडे वळतो, तेव्हा शहरांचा विस्तार होतो. मात्र, या विस्तारामुळे पारंपरिक सामाजिक रचनेत मोठे बदल घडून येत आहेत. संयुक्त कुटुंब पद्धतीची जागा विभक्त कुटुंब पद्धती घेत आहे आणि व्यक्तीवादाचा प्रभाव वाढत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शहरीकरणाच्या या बदलत्या स्वरूपाचा, त्यामागील कारणांचा आणि स्थानिक प्रशासनासमोर उभ्या ठाकलेल्या आव्हानांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. शहरीकरण हे प्रगतीचे प्रतीक असले तरी, नियोजनाचा अभाव असल्यास ते सामाजिक विषमतेला निमंत्रण देते, हा मुख्य विचार या संशोधनाचा पाया आहे.

साहित्य पुनरावलोकन

शहरीकरण आणि त्याचे सामाजिक परिणाम या विषयावर आतापर्यंत अनेक समाजशास्त्रज्ञ आणि नगररचनाकारांनी अभ्यास केला आहे. त्यांच्या साहित्यातील प्रमुख मते खालीलप्रमाणे आहेत:

किंग्सले डेव्हिस (Kingsley Davis): यांच्या मते, शहरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे जिथे एकूण लोकसंख्येतील शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण वाढत जाते. त्यांनी शहरीकरणाला केवळ सांख्यिकीय बदल न मानता 'सामाजिक परिवर्तन' मानले आहे. लुई विर्थ (Louis Wirth): यांनी 'Urbanism as a Way of Life' या आपल्या प्रसिद्ध प्रबंधात मांडले आहे की, शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या वर्तणुकीत आणि संबंधांमध्ये औपचारिकता वाढते. त्यांच्या मते, शहरीकरणामुळे नातेसंबंधांमधील जवळीक कमी होऊन ती अधिक व्यावसायिक बनते.

भारतीय संदर्भ (M.S.A. Rao): भारतीय समाजशास्त्रज्ञ एम.एस.ए. राव यांनी भारतातील शहरीकरणाच्या विशिष्ट स्वरूपावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या मते, भारतात ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीचे एक अनोखे मिश्रण पाहायला मिळते, ज्याला त्यांनी 'Rural-Urban Continuum' म्हटले आहे.

प्रशासकीय दृष्टिकोन: अनेक सरकारी अहवाल आणि नीति आयोगाच्या (NITI Aayog) अभ्यासानुसार, भारतातील शहरांमधील पायाभूत सुविधा (Infrastructure) लोकसंख्येच्या तुलनेत अपुऱ्या पडत आहेत. वाढत्या झोपडपट्ट्या आणि प्रदूषणाचे प्रश्न हे चुकीच्या नियोजनाचे परिणाम असल्याचे विविध संशोधकांनी नमूद केले आहे.

मुख्य मजकूर**शहरीकरणाची प्रमुख कारणे**

शहरीकरण ही प्रक्रिया अनेक घटकांमुळे वेगवान होते. प्रामुख्याने 'पुश आणि पुल' (Push and Pull Factors) या सिद्धांतानुसार याचे विश्लेषण करता येते. ग्रामीण भागातील शेतीवरील वाढता ताण, रोजगाराच्या संधींचा अभाव आणि आरोग्य सुविधांची कमतरता यांमुळे लोक शहरांकडे ढकलले जातात (Push Factors). दुसरीकडे, शहरांमधील उच्च राहणीमान, शिक्षणाच्या दर्जेदार संधी, औद्योगिक विकास आणि आधुनिक जीवनशैली लोकांना आकर्षित करते (Pull Factors). तंत्रज्ञानाचा विस्तार आणि दळणवळणाच्या साधनांमधील क्रांतीमुळे ग्रामीण तरुण वर्ग मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे, ज्यामुळे शहरी सीमा विस्तारत आहेत.

बदलती सामाजिक रचना

शहरीकरणामुळे समाजाच्या पारंपरिक ढाच्यात आमूलाग्र बदल झाले आहेत. शहरांमध्ये 'जातिव्यवस्था' आणि 'प्रादेशिकता' यांपेक्षा 'आर्थिक स्तर' आणि 'व्यावसायिक ओळख' यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे विघटन होऊन 'विभक्त कुटुंब' (Nuclear Families) ही संकल्पना रूढ झाली आहे. यामुळे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य वाढले असले तरी, कौटुंबिक आधार आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या भावनेत घट झाली आहे. स्त्रियांचे शिक्षण आणि नोकरीतील वाढता सहभाग यामुळे लिंगभाव समानतेकडे समाज झुकताना दिसत असला, तरी महानगरीय संस्कृतीत एकटेपणा आणि मानसिक ताणतणाव यांसारख्या समस्याही वाढल्या आहेत.

स्थानिक प्रशासनावरील ताण आणि पायाभूत सुविधा

संशोधनातील पहिल्या गृहितकानुसार, शहरांची लोकसंख्या ज्या वेगाने वाढत आहे, त्या तुलनेत स्थानिक प्रशासनाच्या (नगरपालिका/महानगरपालिका) मर्यादा स्पष्टपणे जाणवत आहेत. अपुरा पाणीपुरवठा, सांडपाणी निचरा करण्याची सक्षमता आणि घनकचरा व्यवस्थापनाची बिकट अवस्था ही मोठी आव्हाने आहेत. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था कोलमडल्यामुळे खाजगी वाहनांची संख्या वाढून प्रदूषणात प्रचंड वाढ झाली आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे उपलब्ध असलेला निधी आणि वाढती लोकसंख्या यांचा ताळमेळ बसवणे कठीण जात असल्याने शहरांचे नियोजन कोलमडताना दिसत आहे.

शहरीकरणासमोरील विविध आव्हाने

वाढत्या शहरीकरणामुळे केवळ भौतिकच नव्हे, तर गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक आव्हाने उभी राहिली आहेत:

- **झोपडपट्ट्यांची वाढ:** परवडणाऱ्या घरांच्या अभावामुळे अनधिकृत वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांची संख्या वाढत आहे, जिथे आरोग्याचे प्रश्न गंभीर असतात.
- **गुन्हेगारी आणि असुरक्षितता:** बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमतेमुळे शहरांमध्ये चोरी, अंमली पदार्थांचे सेवन आणि सायबर गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत आहे.
- **पर्यावरणीय ऱ्हास:** सिमेंटची जंगले वाढल्यामुळे नैसर्गिक पाण्याचे स्रोत आटत आहेत आणि उष्णतेच्या लाटा (Urban Heat Islands) निर्माण होत आहेत.
- **सामाजिक विषमता:** एका बाजूला टोलेजंग इमारती आणि दुसरीकडे मूलभूत सुविधांचा अभाव असलेली वस्ती, ही दरी सामाजिक असंतोषाला कारणीभूत ठरत आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष

क्षेत्राचा अभ्यास आणि माहितीच्या विश्लेषणातून खालील प्रमुख निष्कर्ष समोर आले आहेत:

- **स्थलांतराचे मुख्य कारण:** ग्रामीण भागातील शेतीवरील अवलंबित्व कमी होणे आणि शहरांमधील औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी हे स्थलांतराचे प्रमुख प्रेरक घटक (Pull Factors) असल्याचे आढळले.
- **प्रशासकीय मर्यादा:** लोकसंख्येचा वेग आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांचा ताळमेळ बसत नाही. यामुळे स्थानिक प्रशासनावर (नगरपालिका/महानगरपालिका) पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापनाचा प्रचंड ताण येत आहे.
- **सामाजिक स्थित्यंतर:** शहरांमध्ये 'विभक्त कुटुंब' पद्धतीमुळे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य वाढले असले, तरी सामाजिक एकटेपणा आणि असुरक्षिततेची भावना वाढल्याचे दिसून येते.
- **आर्थिक विषमता:** शहरांमध्ये उच्चभ्रू वस्त्या आणि झोपडपट्ट्या यांच्यातील वाढती दरी सामाजिक असंतोषाला आणि गुन्हेगारीला खतपाणी घालत आहे.
- **पर्यावरणीय ऱ्हास:** सिमेंटच्या बांधकामामुळे शहरांमधील तापमान वाढत असून (Urban Heat Island Effect), नैसर्गिक जलस्रोतांचे प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या बनली आहे.

उपाययोजना

शहरीकरणाची आव्हाने पेलण्यासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्यात येत आहेत:

अ) नियोजित शहरी विकास

शहरांचा विस्तार होण्यापूर्वीच त्याचा 'मास्टर प्लॅन' तयार असणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनांच्या माध्यमातून परवडणारी घरे उपलब्ध करून दिल्यास अनधिकृत बांधकामांना आळा बसेल.

ब) ग्रामीण विकास आणि 'रुर्बन' (Rurban) मॉडेल

शहरांवरील ताण कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागातच चांगल्या शैक्षणिक आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. 'स्मार्ट व्हिलेज' संकल्पनेद्वारे गावांमध्येच रोजगार निर्मिती झाल्यास शहरांकडे होणारे विनाकारण स्थलांतर थांबवता येईल.

क) पायाभूत सुविधांचे सक्षमीकरण

- **सार्वजनिक वाहतूक:** मेट्रो, बीआरटीएस (BRTS) आणि सायकल ट्रॅकचा वापर वाढवून खाजगी वाहनांची संख्या कमी करणे.
- **कचरा व्यवस्थापन:** 'शून्य कचरा' (Zero Waste) संकल्पना राबवून कचऱ्याचे वर्गीकरण आणि पुनर्चक्रीकरण (Recycling) सक्तीचे करणे.

ड) पर्यावरण स्नेही उपाय

शहरांमध्ये 'व्हर्टिकल गार्डन' (Vertical Gardens), छतावरील बागा आणि 'रेन वॉटर हार्वेस्टिंग' सक्तीचे करून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवण्यावर भर दिला पाहिजे.

इ) डिजिटल प्रशासन

स्थानिक प्रशासकीय कामात पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि नागरिकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा प्रभावी वापर करावा.

चर्चा आणि विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत शहरीकरणाच्या प्रक्रियेचा सामाजिक आणि प्रशासकीय अंगाने विचार केला असता, असे दिसून येते की शहरीकरण ही केवळ भौगोलिक वाढ नसून ती एक जटिल सामाजिक समस्या आहे. यावर खालील मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तर चर्चा करता येईल:

स्थलांतराचे अर्थशास्त्रीय व सामाजिक विश्लेषण

संशोधनाच्या पहिल्या उद्देशानुसार, शहरीकरणाच्या कारणांचा शोध घेता 'रोजगार' हे सर्वात मोठे आकर्षण असल्याचे स्पष्ट होते. परंतु, हे स्थलांतर नियोजित नसल्याने शहरांच्या परिघावर (Periphery) अनधिकृत वस्त्यांची वाढ होत आहे. ग्रामीण भागातील 'जातिधारित' सामाजिक रचना शहरात आल्यावर 'वर्गधारित' (Class-based) रचनेत रूपांतरित होते. विश्लेषणातून असे समजते की, शहरात व्यक्तीला स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची संधी मिळते, परंतु त्याच वेळी तो आपल्या मूळ सांस्कृतिक मुळांपासून तुटतो.

स्थानिक प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि मर्यादा (गृहितकाचे परीक्षण)

संशोधनाचे पहिले गृहितक असे होते की, 'शहरीकरणामुळे स्थानिक प्रशासनावर भार पडतो'. विश्लेषणांती हे गृहितक सत्य ठरते.

- **पायाभूत सुविधा:** लोकसंख्येची घनता इतकी वाढली आहे की, प्रति व्यक्ती पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी व्यवस्थापनाचे गणित कोलमडले आहे.
- **वित्तीय ताण:** कर वसुली आणि प्रत्यक्ष खर्च यात मोठी तफावत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना केंद्र आणि राज्य सरकारवर अनुदानासाठी अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे विकासकामांचा वेग मंदावतो.

सामाजिक बदल आणि आव्हाने (गृहितकाचे परीक्षण)

दुसरे गृहितक 'शहरीकरणासमोर विविध आव्हाने आहेत' हे देखील पूर्णतः सिद्ध होते.

- **विभक्त कुटुंब पद्धती:** शहरात जागेची टंचाई आणि वाढता खर्च यामुळे संयुक्त कुटुंबे मोडली आहेत. याचे विश्लेषण करताना असे लक्षात येते की, यामुळे लहान मुले आणि वृद्धांच्या संगोपनाचा प्रश्न गंभीर झाला आहे (उदा. पाळणाघरांची वाढती गरज).
- **मानसिक आरोग्य:** गजबजलेल्या शहरात राहूनही लोकांमध्ये 'एकाकीपणा' (Urban Loneliness) वाढत आहे. स्पर्धात्मक जीवनामुळे मानसिक तणावाचे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा शहरात अधिक असल्याचे दिसून येते.

पर्यावरणीय आणि आर्थिक विषमता

शहरांचे विश्लेषण करताना 'आर्थिक विषमता' हा मुद्दा प्रकर्षाने जाणवतो. एकाच शहरात 'स्मार्ट सिटी' प्रकल्प आणि त्याच शहरात 'मूलभूत सुविधांशिवाय जगणारी झोपडपट्टी' असे विरोधाभासी चित्र

दिसते. हे सामाजिक असंतोषाचे मुख्य कारण आहे. तसेच, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा (उदा. मोकळी मैदाने, तलाव) न्हास झाल्यामुळे शहरांचे तापमान ग्रामीण भागापेक्षा $2-3^{\circ}\text{C}$ ने अधिक असल्याचे (Urban Heat Island) शास्त्रीय विश्लेषण सांगते.

विश्लेषणाचे सार

एकूणच, शहरीकरण ही प्रगतीची अपरिहार्य प्रक्रिया असली तरी, ती 'शाश्वत' (Sustainable) नाही. जोपर्यंत 'नियोजित शहरीकरण' आणि 'प्रभावी प्रशासन' यांचा संगम होत नाही, तोपर्यंत ही आव्हाने वाढतच राहतील. तंत्रज्ञानाचा वापर (Smart Solutions) हा यावर एक प्रभावी पर्याय ठरू शकतो, मात्र त्याला मानवी मूल्यांची जोड असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून 'वाढत्या शहरीकरणामुळे बदलती सामाजिक रचना आणि आव्हाने' या विषयाचा सखोल अभ्यास केला असता, खालील प्रमाणे अंतिम निष्कर्ष काढता येतात:

शहरीकरण: एक अपरिहार्य प्रक्रिया

अभ्यासाअंती असे सिद्ध होते की, शहरीकरण ही केवळ लोकसंख्येची वाढ नसून ती आधुनिकतेची आणि आर्थिक प्रगतीची एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे. रोजगाराच्या संधी आणि उच्च राहणीमानाची ओढ यांमुळे ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबवणे अशक्य आहे. मात्र, हे स्थलांतर 'नियोजित' नसल्यामुळे शहरांच्या रचनेत गुंतागुंत निर्माण झाली आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप

शहरीकरणामुळे पारंपरिक सामाजिक चौकटी मोडीत निघाल्या आहेत. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा न्हास होऊन **विभक्त कुटुंब पद्धती (Nuclear Family)** स्वीकारली गेली आहे. यामुळे व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळाले असले, तरी सामाजिक सुरक्षितता आणि कौटुंबिक भावनिक आधार कमी झाला आहे. शहरात 'व्यक्तिवाद' वाढल्यामुळे शेजारीपाजारील संबंधांमध्ये औपचारिकता आली आहे.

प्रशासकीय असमर्थता

संशोधनातील पहिले गृहितक 'वाढत्या शहरीकरणामुळे स्थानिक प्रशासनावर भार पडतो' हे पूर्णतः सत्य असल्याचे आढळले. शहरांची लोकसंख्या ज्या वेगाने वाढत आहे, त्या प्रमाणात रस्ते, पाणीपुरवठा, सांडपाणी निचरा आणि वीज यांसारख्या मूलभूत सुविधा पुरवण्यात स्थानिक प्रशासन (नगरपालिका/महानगरपालिका) अपुरे पडत आहे. यामुळे शहरांमध्ये बकालपणा आणि अस्वच्छतेचे प्रश्न गंभीर झाले आहेत.

आव्हाने आणि भविष्यातील मार्ग

दुसरे गृहितक 'वाढत्या शहरीकरणासमोर विविध आव्हाने आहेत' हे देखील सिद्ध झाले आहे. झोपडपट्ट्यांची वाढ, वाढती गुन्हेगारी, वाहतूक कोंडी आणि पर्यावरणीय प्रदूषण ही प्रमुख आव्हाने आहेत. यावर मात करण्यासाठी केवळ शहरांचा विकास करून चालणार नाही, तर 'शाश्वत शहरीकरण' (Sustainable Urbanization) ही काळाची गरज आहे.

अंतिम मत:

शहरीकरणाची प्रक्रिया ही प्रगतीचा मार्ग असली तरी, ती पर्यावरणाचा समतोल राखून आणि मानवी मूल्यांची जोपासना करून राबवणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील सुविधांचा विकास (Rurban Mission) आणि शहरांमधील स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा वापर या दोन गोष्टींचा मेळ घातल्यास शहरीकरण ही शाप न ठरता वरदान ठरू शकेल.

संदर्भ सूची:

1. अहुजा, रा. (२०१४). सोशल प्रॉब्लेम्स इन इंडिया (३ री आवृत्ती). रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर
2. कन्हाडे बी. एम. (2011) “ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र”, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर
3. डेव्हिस, के. (१९५१). द पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया अँड पाकिस्तान. प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस. प्रिन्स्टन
4. नीती आयोग. (२०२१). सस्टेनेबल अर्बनायझेशन इंडेक्स: इंडियन सिटीज रिपोर्ट. भारत सरकार.
<https://niti.gov.in>
5. मिनिस्ट्री ऑफ हाउसिंग अँड अर्बन अफेअर्स. (२०१५). स्मार्ट सिटीज मिशन स्टेटमेंट अँड गाईडलाईन्स. भारत सरकार.
6. राव, एम. एस. ए. (१९९१). अर्बनायझेशन अँड सोशल चेंज. ओरिएंट ब्लॅकस्वॉन.
7. रजिस्ट्रार जनरल ऑफ इंडिया. (२०११). सेन्सस ऑफ इंडिया २०११: प्रोव्हिजनल पाँप्युलेशन टोटल्स - अर्बन अँग्लोमेरेशन्स. गृह मंत्रालय, भारत सरकार.
8. सांगवे, वि. (२००५). समाजशास्त्र: मूलभूत संकल्पना. पॉप्युलर प्रकाशन.
9. विर्थ, एल. (१९३८). अर्बनिझम अज अ वे ऑफ लाईफ. द अमेरिकन जर्नल ऑफ सोशिओलॉजी, ४४(१), १-२४.

सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम**डॉ. राजू बुरीले**

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

ई-मेल: burile.agc@gmail.com**गोषवारा:**

या अभ्यासाचा उद्देश सामाजिक माध्यमे आणि त्याच्या संकेतस्थळांचा कौटुंबिक संबंधांवर आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम शोधणे हा आहे. सामाजिक माध्यमांच्या संकेतस्थळांचा वापर जसजसा वाढत आहे, तसतसा त्यांचा कौटुंबिक व्यवस्थेवर होणारा परिणाम समजून घेणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. हा अभ्यास ‘अनुभवजन्य दृष्टिकोन’ स्वीकारतो; ज्यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्ये संकलित करण्यात आली आहेत. या अभ्यासाचे निष्कर्ष असे दर्शवतात की, सामाजिक माध्यमांच्या वापराचा कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधावर लक्षणीय परिणाम होतो. हा अभ्यास असे सुचवतो की, सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

बीजशब्द: सामाजिक माध्यमे, कौटुंबिक संबंध, सामाजिक संबंध, संवाद, अनुकूल परिणाम, दुष्परिणाम, उपाययोजना, निष्कर्ष

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून प्रकाशित पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे व वेबसाईटचा इ. स्रोतांच्या आधारे तथ्य संकलित केलेले आहे. यात वर्णनात्मक आराखड्याचा अवलंब केलेला असून सामाजिक माध्यमे, सुरक्षा व समस्या याविषयी पुस्तके, संकेतस्थळे, समाजमाध्यमे, दूरसंचार साधने अशा विविध साहित्याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१. सामाजिक माध्यमे उगम व इतिहास समजून घेणे.
२. तंत्रज्ञान आणि सामाजिक समन्वय समजून घेणे.
३. सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव लक्षात घेणे
४. दूरसंचार क्रांति आणि धोके याची चर्चा करणे.
५. कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणाऱ्या परिणामाची चर्चा करून उपाययोजना सुचविणे.

प्रस्तावना

दूरसंचार क्रांतीने जागतिक सामाजिक-सांस्कृतिक पटलाची आमूलाग्र पुनर्रचना केली आहे. सामाजिक माध्यमांच्या गगनाला भिडणाऱ्या लोकप्रियतेवरून हे स्पष्टपणे दिसून येते. अभूतपूर्व परस्पर क्रियेच्या या युगात सामाजिक माध्यमे हे केवळ 'नेटवर्किंग'चे एक साधन न राहता त्याहूनही अधिक काहीतरी चमत्कारिक बनले आहे. ते आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनून आपल्या परस्परसंबंधांवर प्रभाव टाकीत त्यांना आकार देत आहे. समाजाची पायाभूत मानली जाणारी 'कुटुंब संस्था' परस्परसंवादाच्या या विशाल पटलामध्ये विशेषत्वाने प्रभावित झाली आहे. कौटुंबिक बंध डिजिटल युगाशी जुळवून घेत असताना कौटुंबिक नातेसंबंध आणि सर्वत्र व्यापून राहिलेले सामाजिक माध्यमांचे जग यांच्या दरम्यान अस्तित्वात असलेल्या विविध गतिशीलतांचे अन्वेषण करणे आणि त्यांना समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. व्यक्तींच्या सामाजिकीकरणाचा आधार आणि शिक्षणाचे प्राथमिक स्रोत म्हणून 'कुटुंब' हीच संस्था राहिली आहे. जसजसा समाज विकसित होत गेला, तसतसे तंत्रज्ञानातील प्रगती, जागतिकीकरण आणि बदलत्या सामाजिक-सांस्कृतिक संकेतांसारखे बाह्य प्रभाव या कौटुंबिक सीमांमध्ये शिरकाव करू लागले. सामाजिक माध्यमांचे क्षेत्र ही यातील सर्वात अलीकडील आणि कदाचित सर्वात प्रभावशाली अशी बाह्य शक्ती आहे. फेसबुक, इन्स्टाग्राम, व्हाट्सअप आणि ट्विटरसारख्या सामाजिक माध्यमांनी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांमधील संबंधांच्या सीमा पुसट केल्या आहेत. ज्यामुळे नवीन प्रकारचे परस्परसंबंध, माहितीची देवाणघेवाण आणि अगदी संघर्षांचे निराकरण करणेही शक्य झाले आहे. तथापि, फेसबुकवरील एखाद्या पोस्टद्वारे दूरवर राहणाऱ्या नातेदाराशी सुखद संवाद कहाणी जशी ऐकायला मिळते, तशीच एखाद्या चुकीच्या अर्थाने घेतल्या गेलेल्या 'ट्विट'मुळे किंवा एखाद्या वादग्रस्त 'स्टेटस अपडेट' मुळे कुटुंबात कलह निर्माण झाल्याची दुसरी बाजूही पाहायला मिळते. सोशल मीडिया संकेतस्थळांनी लोकांच्या परस्परांशी संवाद साधण्याच्या आणि आंतरक्रिया करण्याच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली आहे. सोशल मीडियाच्या व्यापक वापरामुळे लोक एकमेकांच्या अधिक जवळ आले आहेत आणि त्यांना एकमेकांच्या संपर्कात राहणे अधिक सुलभ झाले आहे. सोशल मीडिया संकेतस्थळांमुळे व्यक्तींना दूरवर राहणाऱ्या कुटुंबातील सदस्यांशी जोडले जाणे, आपल्या आयुष्यातील घडामोडी, छायाचित्रे आणि व्हिडिओ सामायिक करणे, तसेच आपुलकीची भावना टिकवून ठेवणे शक्य होते.

तथापि, सोशल मीडियाचा वाढता वापर पाहता कौटुंबिक संबंधांवर होणाऱ्या त्याच्या परिणामांबद्दलही काही चिंता व्यक्त केल्या जात आहेत. असा युक्तिवाद केला जातो की, सोशल मीडियाचा कौटुंबिक संबंधांच्या गतिशीलतेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

या माध्यमांचा सर्वव्यापी प्रसार पाहता आता प्रश्न हा उरत नाही की सोशल मीडियाचा कौटुंबिक संबंधांवर प्रभाव पडतो की नाही; तर मुख्य प्रश्न हा आहे की, हे परिणाम किती महत्त्वपूर्ण आणि विविध स्वरूपाचे आहेत. या दृष्टिकोनातील बदलाचे दूरगामी परिणाम होणार आहेत. सोशल मीडिया हे खरोखरच एक असे माध्यम (सेतू) आहे का? जे कौटुंबिक संबंध अधिक दृढ करण्यास मदत करते, की ते नकळतपणे अशी दरी निर्माण करते; ज्यामुळे कुटुंबातील सदस्य आपापल्या स्वतंत्र 'डिजिटल विश्वात' अडकून पडतात. इन्स्टाग्रामवर दिल्या जाणाऱ्या 'लाईफ अपडेट्स' (आयुष्यातील घडामोडींची माहिती) कौटुंबिक मेळाव्यांमध्ये होणाऱ्या समोरासमोरच्या संवादांमधील जवळीकीची जागा घेऊ शकतात का? आणि सतत येणाऱ्या नोटिफिकेशन्स व डिजिटल माध्यमांमुळे होणारे लक्ष विचलित होणे. अशा आजच्या युगात 'कौटुंबिक वेळेची' संकल्पना नेमकी किती बदलली आहे? याचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

सामाजिक माध्यम म्हणजे काय?

सामाजिक माध्यम म्हणजे आता अशी वेब-आधारित ॲप्लिकेशन्स आहेत; जी वापरकर्त्यांनी तयार केलेल्या मजकुराच्या निर्मितीला आणि देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देतात. सामाजिक माध्यमाची व्याप्ती जागतिक आहे, आणि त्याचे विषय व वापरकर्त्यांचे प्रकार अक्षरशः अमर्याद आहेत. सामाजिक माध्यमामध्ये मेटाचे फेसबुक, इन्स्टाग्राम, एक्स (पूर्वीचे ट्विटर), यूट्यूब, आणि व्हाट्सअप यांसारख्या इंटरनेट साइट्स आणि असंख्य ब्लॉग्सचा समावेश होतो. सोशल मीडिया हे ऑनलाइन व्यासपीठांचे एक विशाल, अनौपचारिक जाळे बनले आहे . ज्यात सार्वजनिक आणि खाजगी, सशुल्क आणि विनामूल्य, तसेच लहान आणि मोठे असे सर्व काही आहे. याचा उपयोग विविध उद्देशांसाठी केला जाऊ शकतो, जसे की:

कौटुंबिक कार्यक्रम, राजकीय प्रचार, जाहिराती, आरोग्य सजगता, क्रीडा क्लब, प्रार्थना मंडळे, व्यवसाय, निधी संकलन, माहितीचे स्रोत, शिक्षण

सामाजिक माध्यम हे आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे. जगभरातील अब्जावधी लोक इतरांशी जोडले जाण्यासाठी आणि माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी

या माध्यमांचा वापर करत आहेत. फेसबुक हे सर्वात लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांपैकी एक म्हणून उदयास आले आहे. २०२१ च्या आकडेवारीनुसार, फेसबुकचे २.८ अब्जाहून अधिक सक्रिय मासिक वापरकर्ते होते. सोशल मीडियाने आपल्या संवादाच्या आणि आंतरक्रियांच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली असली तरी कौटुंबिक संबंधांवर होणाऱ्या त्याच्या परिणामांचा अभ्यास हे संशोधनाचे तुलनेने नवीन क्षेत्र आहे. विविध अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे की सोशल मीडियाच्या वापराचे कौटुंबिक संबंधांच्या गतिशीलतेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

पालक सामाजिक माध्यमांचा वापर केवळ पालकत्वाच्या उद्देशानेच करत नाहीत, तर किशोरवयीन मुलांच्या आयुष्यात आपला सहभाग वाढवण्यासाठी एक साधन म्हणूनही करतात. हे सहभाग मग माध्यमांचा एकत्रित वापर करून असो, त्याबद्दल चर्चा करून असो, किंवा सामाजिक माध्यमांना कुटुंबातील महत्त्वाच्या प्रक्रियांमध्ये समाविष्ट करून असो. सामाजिक माध्यमांद्वारे होणाऱ्या संवादाने कौटुंबिक संबंधांमधील समाधानात वाढ होते. या संदर्भात असेही नमूद करण्यात आले आहे की, जी कुटुंबे माध्यमांना आपल्या महत्त्वाच्या कौटुंबिक अनुभवांमध्ये यशस्वीपणे समाविष्ट करून घेतात, त्यांचे कार्य हे माध्यमांचा वापर नकारात्मक रीतीने किंवा शिक्षा देण्यासाठी करणाऱ्या कुटुंबांपेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारे चालते. त्याच वेळी, सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक संबंधांच्या गुणवत्तेवर आणि कुटुंबातील सदस्यांमधील परस्परसंबंधांच्या दृढतेवर होणाऱ्या परिणामांबद्दलही संशोधनामध्ये चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे.

सकारात्मक परिणामांव्यतिरिक्त, या गोष्टीवरही भर देणे आवश्यक आहे की, सामाजिक माध्यमांच्या वापराचे कौटुंबिक संबंधांवर, त्या संबंधांच्या गुणवत्तेवर आणि कुटुंबातील सदस्यांमधील परस्परसंबंधांवर होणाऱ्या परिणामांबाबतची माहितीही संशोधन उपलब्ध करून देते. सामाजिक माध्यमांच्या वापरामध्ये झालेली वाढ ही कौटुंबिक कलहांमध्ये होणाऱ्या वाढीशी संबंधित आहे; तसेच, यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रत्यक्ष, समोरासमोर होणाऱ्या संवादातही लक्षणीय घट झाल्याचे दिसून आले आहे शिवाय, सामाजिक माध्यमांचा वापर हा नैराश्य आणि चिंता या मानसिक विकारांशी संबंधित असल्याचे आढळले आहे; विशेषतः मुलांच्या तुलनेत मुलींमध्ये हा संबंध अधिक प्रकर्षाने दिसून आला आहे.

सोशल मीडियाचा इतिहास:

मानवजात स्वभावाने एक सामाजिक प्रजाती आहे. जेव्हा १९८३ च्या सुमारास इंटरनेट दैनंदिन जीवनात आले, तेव्हा जगभरातील संपर्क होण्यात जलदता शक्य झाले. शेजाऱ्याशी बोलण्याऐवजी आता पृथ्वीवरील कोणाशीही बोलता येऊ लागले आणि घरामागील कुंपणाची जागा कॉम्प्युटर मॉनिटरने घेतली. खाजगी हेतूसाठी असो वा व्यवसायासाठी संवाद साधणे हे मानवाचे काम आहे. नेहमीच सुबकपणे किंवा खरेपणाने नाही, पण निश्चितपणे सातत्याने. सोशल मीडियाची पहिली बीजे ई-मेलमध्ये होती. प्रत्यक्ष टपालपेटीत मित्राकडून पत्र मिळण्याचा आनंद कॉम्प्युटरपर्यंत विस्तारला.

संपर्क क्रांतीचे फायदे:**माहितीचा प्रवाह:**

सामाजिक माध्यमे ऑनलाइन बातम्या आणि माहिती पसरवण्याचा एक जलद आणि सोपा मार्ग उपलब्ध करून देतो. हे नवोदित ब्लॉगर्स किंवा युट्युबर्ससाठी, कथा शेअर करणाऱ्या पत्रकारांसाठी किंवा अगदी युनायटेड एअरलाइन्सच्या लेगिंग वादासारख्या विवादांसाठीही उत्तम आहे. युनायटेड स्टेट्समध्ये आणि जगभरातील अनेक लोक बातम्या किंवा नवीन गोष्टी शोधण्यासाठी सोशल मीडियाचा किंवा संकेत स्थळांचा वापर करतात. हे फायदेशीर असले तरी, मागील अध्यक्षीय निवडणुकीपासून खोट्या बातम्यांचा वाढता ओघ विचारात घेणे आवश्यक आहे. भविष्यात सोशल मीडियाला बातम्यांचा एक फायदेशीर स्रोत बनायचे असेल, तर ग्राहकांना माहितीच्या प्रवाहावर विश्वास ठेवता येईल याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक माध्यमांवरील माहितीच्या प्रवाहातून माणसे जगाकडे कसे पाहतात हे देखील कळू शकते. उदा. अण्णा हजारे यांचा लोकपाल विषयक मोर्चा. जर सोशल मीडियाचा प्रभाव नसता, तर बहुधा हा मोर्चा इतका प्रसिद्ध झाला नसता. इतर देशांमधील घडामोडींविषयीचे सोशल मीडियावरील वार्ताकन हे त्या देशांमध्ये काय घडत आहे? याबद्दल अंतर्दृष्टी देऊ शकते, ज्यामुळे लोक इतर संस्कृती कशा समजून घेतील यावर परिणाम होतो.

सोशल मीडियाचे सकारात्मक परिणाम:

- सामाजिक माध्यम आपल्या विचारांमध्ये सर्जनशीलता आणू शकते. कारण लोक आपली मते त्या मंचावर मांडू शकतात.
- कुटुंब, नातेवाईक आणि मित्रांशी दूर राहूनही संपर्कात राहता येते. त्यामुळे मानसिक ताण निरसनासाठी मदत होते.

- जरी गेम खेळण्याचे समर्थन करित नसले तरी, सोशल मीडिया गेम्समुळे सामाजिक संबंध निर्माण होऊ शकतात.
- ते विद्यार्थ्यांना वास्तविक जीवनातील यश आणि अपयशांना कसे सामोरे जावे? हे शिकवू शकतात.
- सामाजिक माध्यमांद्वारे कुटुंबीय, मित्र आणि काही सरकारी सुरक्षा संस्थांशी आभासी पद्धतीने जोडले गेल्यामुळे, लोकांना घराबाहेर पडताना सुरक्षित वाटत आहे. आपत्कालीन स्थितीत संपर्क साधता येतो.
- सामाजिक माध्यमांवरील नेटवर्किंगमुळे लोकांना त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात नोकऱ्या शोधण्यात कशी मदत झाली आहे. याचे लिंकडइन हे एक उत्तम उदाहरण आहे. इतरही माध्यमे उपलब्ध होतात.
- सामाजिक माध्यमांमुळे माहितीच्या आदान-प्रदानातून सामाजिक परिवर्तनास वाव मिळतो.
- सर्जनशीलतेसाठी एक माध्यम उपलब्ध होते. ज्ञानात अद्यावतता निर्माण होते.
- व्यावसायिक जनसंपर्कासाठी (Networking) संधी उपलब्ध करून देते.
- शैक्षणिक संधी आणि सामाजिक जागृती निर्माण करणे.
- नवीन व्यावसायिक संधी आणि विपणन माध्यमे (Marketing channels) निर्माण करणे.

सोशल मीडियाचे दुष्परिणाम:

- व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी, सामाजिक आणि संवाद कौशल्ये शिकण्यासाठी आवश्यक असलेले समोरासमोरचे संवाद लोकांच्या विशेषतः तरुण पिढीच्या जीवनातून नाहीसे झाले आहेत. मुलांना इतरांशी संवाद साधण्यात अडचण येत आहे. सामाजिक वर्तन मूल्यांचा ह्रास होऊन त्यांच्यात असामाजिक वर्तन निर्माण होऊ शकते.
- सामाजिक माध्यमांमुळे इतरांच्या आयुष्याशी तुलना करणे सोपे झाले आहे. लोक आपल्या सध्याच्या परिस्थितीमुळे नाखूश होतात, ज्यामुळे आत्मसन्मानाच्या समस्या आणि नैराश्यता निर्माण होते.
- सामाजिक माध्यमांचा वापर हा ऑनलाइन अज्ञात वापरकर्त्यांकडून होणाऱ्या सायबर गुन्हेगारी आणि सायबर गैरवर्तनाशी देखील जोडला गेला आहे, ज्यामुळे आत्मसन्मान, गोपनीयता इत्यादी समस्या निर्माण होतात.
- सामाजिक माध्यमांमुळे हिंसक खेळांमुळे मुलांमधील हिंसक प्रवृत्ती आणि वर्तनात वाढ होते.

- अफवा पसरवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा एक साधन म्हणूनही वापर केला जातो, ज्यामुळे समाजात हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे.
- सामाजिक माध्यमांमुळे वाईट बातम्या आणि आपल्या जीवनावरील नकारात्मक प्रभावांपासून दूर राहणे जवळजवळ अशक्य झाले आहे. यामुळे दीर्घकाळ टिकणारे मानसिक परिणाम होऊ शकतात आणि तणाव आणि चिंता निर्माण होऊ शकतात.

सोशल मीडियाचे नकारात्मक पैलू:

सोशल मीडियाच्या शक्तीचा वापर काही वेळा चुकीच्या पद्धतीने, इतरांना दुखावण्यासाठी केला जाऊ शकतो. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे होणाऱ्या काही नकारात्मक परिणामांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो:

- सायबरबुलिंग (आभासी छळवणूक)
- डॉक्सिंग (खाजगी माहिती उघड करणे)
- बालकांचे शोषण
- व्यसन

सायबरबुलिंग:

सोशल मीडियाचा वापर हे सायबरबुलिंगसाठी एक पोषक माध्यम ठरते. 'सायबरबुलिंग रिसर्च सेंटर' (CRC) सायबरबुलिंगची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करते: "जेव्हा एखादी व्यक्ती ऑनलाइन माध्यमातून, किंवा मोबाईल फोन व इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा वापर करताना, दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीचा वारंवार आणि हेतुपुरस्सर छळ करते, तिच्याशी गैरवर्तन करते किंवा तिची चेष्टा-मस्करी करते."

सायबरबुलिंगचा अनुभव कोणत्याही वयोगटातील व्यक्तींना येऊ शकत असला तरी १३ ते १७ वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ही बाब विशेष चिंतेची ठरते. या वयोगटावर आधारित CRC च्या २०२३ मधील एका राष्ट्रीय अभ्यासात, संशोधकांना असे आढळून आले की, यातील ५५% विद्यार्थ्यांनी सायबरबुलिंगचा अनुभव घेतला होता आणि या अनुभवामुळे त्यांच्या 'आत्मसन्मानाचे' नुकसान झाले होते.

सायबरबुलिंग अनेक विविध स्वरूपांत समोर येऊ शकते, उदाहरणार्थ लाजिरवाण्या किंवा अपमानास्पद टिप्पण्या, नकारात्मक पोस्ट किंवा फोटो, आक्षेपार्ह लैंगिक प्रतिमा (मार्फिंग), अफवा

पसरवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करणे. त्या व्यक्तीला, तिच्या कुटुंबाला किंवा पाळीव प्राण्याला धमक्या देणे, आक्षेपार्ह व्हिडिओ किंवा वेबपेजेस इ.

सायबरबुलिंगच्या घटना तात्पुरत्या लाजिरवाण्या प्रसंगाच्या पलीकडे जाऊन दीर्घकाळात घातक आणि हानिकारक ठरू शकतात. महिलांच्या बाबतीत तीव्र सायबरबुलिंगमुळे अपमान आणि आत्मसन्मानास ठेच पोहचल्यामुळे आत्महत्या करतात. त्यामुळे व्यक्ति आणि कुटुंबाची मानहानी होते.

डॉक्सिंग:

सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे होणाऱ्या गोपनीयतेच्या उल्लंघनाच्या एका प्रकाराला “डॉक्सिंग” असे म्हणतात. मॅक्स शेरिडन यांनी डॉक्सिंगची व्याख्या अशी केली आहे की, “दुर्भावनापूर्ण हेतूने वैयक्तिक ओळख पटवणारी माहिती किंवा खाजगी सामग्रीचे अनधिकृतपणे संकलन आणि सार्वजनिक वितरण होय” याचे एक उदाहरण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे नाव, घराचा पत्ता, ईमेल आणि दूरध्वनी क्रमांक त्या व्यक्तीच्या परवानगीशिवाय सार्वजनिक सामाजिक माध्यमांवर पोस्ट करणे. पोस्टमध्ये एखाद्या द्वेषपूर्ण गटाशी संबंध असल्याचा खोटा आरोपही असू शकतो. ही खाजगी माहिती अनेकदा सामाजिक माध्यमांद्वारे मिळविली जाते. डॉक्सिंगचा हेतू नुकसान पोहोचवणे हा असतो. तसेच त्यामागे सामान्यतः सूड, द्वेष, धमकावणे, दहशतवाद किंवा वाईट हेतूने केलेली कारवाई ही कारणे असतात.

बाल शोषण:

इंटरनेट आणि सोशल मीडियाची एक काळी बाजू म्हणजे बाल शोषण. डिजिटल संवादाच्या जागतिक व्याप्ती आणि वेगामुळे बाल लैंगिक शोषण करणारे डिजिटल मुखवट्याआड आणि गूढ गटांमध्ये फोफावले आहेत. मोबाइल उपकरणांवर सोशल मीडिया ॲप्स आणि प्लॅटफॉर्म वापरण्याच्या सुलभतेमुळे असे गुन्हेगार प्रौढांना टेक्स्ट मेसेज आणि लाइव्ह स्ट्रीमिंगद्वारे मुलांना जाळ्यात ओढणे, बाल लैंगिक शोषणाचे साहित्य शेअर करणे व पाहणे आणि लैंगिक शोषणासाठी मुलांकडून खंडणी वसूल करणे शक्य होते. अल्पवयीन मुले, हेतुपुरस्सर असो वा नसो, “सेक्सिंग” करून हे शोषण अधिक सोपे करतात. सेक्सिंगमध्ये मुलांच्या सोशल मीडिया खात्याद्वारे किंवा टेक्स्ट मेसेजद्वारे अश्लील फोटो शेअर करणे समाविष्ट असते. या शोषणाला आणखी गुंतागुंतीचे बनवणारी गोष्ट म्हणजे “किडफ्लुएन्सर्स”चा उदय. किडफ्लुएन्सर्स म्हणजे अशी मुले ज्यांचे यूट्यूब, टिकटॉक किंवा तत्सम प्लॅटफॉर्मवर स्वतःचे चॅनेल आणि फॉलोअर्स असतात. ज्या मुलांचे फॉलोअर्सचे मोठे गट असतात,

ती अनेकदा जाहिरात प्रायोजकांकडून पैसे कमवू शकतात. पण या मुलांना अभिनेते किंवा 'कामगार' मानले जात नाही.

व्यसन:

सामाजिक माध्यम मंचाचा अतिवापर आणि त्यामुळे विशेषतः तरुणांमध्ये मानसिक आरोग्यावर होणारा नकारात्मक परिणाम ही चिंतेची बाब असू शकते. 'ऑडिक्शन सेंटर' नुसार सामाजिक माध्यमांचे व्यसन ही वापरकर्त्यांच्या मानसिक आरोग्याला हानी पोहोचवणारी अद्याप औपचारिकपणे निदान झालेली स्थिती नाही. परंतु त्यावर उपचार शक्य आहेत आणि काही विमा कंपन्यांकडून त्याचा खर्च दिला जातो. 'ऑडिक्शन सेंटर' या प्रकारच्या व्यसनाची व्याख्या एक वर्तणुकीशी संबंधित स्थिती म्हणून करते, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे "सोशल मीडियाबद्दल अती काळजी करणे, सोशल मीडियावर लॉग इन करण्याची किंवा वापरण्याची अनियंत्रित इच्छा असणे आणि सोशल मीडियावर इतका वेळ आणि श्रम खर्च करणे की, त्यामुळे जीवनातील इतर महत्वाच्या क्षेत्रांवर परिणाम होतो."

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, ती व्यक्ती स्क्रोलिंग, टेक्स्टिंग आणि पोस्टिंग यांसारख्या सोशल मीडियाच्या सवरींमध्ये मग्न असते, जीवनातील इतर कामांकडे दुर्लक्ष करून फक्त ऑनलाइन वेळ घालवते आणि कुटुंबातील सदस्य व मित्रांकडे दुर्लक्ष करू शकते.

असे व्यसन आणि वापरकर्त्यांच्या मानसिक आरोग्याला होणारी हानी कशी होऊ शकते? सामाजिक माध्यमाच्या वापरामुळे मेंदूतील आनंदाची केंद्रे उत्तेजित होतात. काही लोकांसाठी हे प्रमाण खूप जास्त असू शकते. व्यसनमुक्ती केंद्र स्पष्ट करते की, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मशी सतत संवाद साधल्याने, कोकेनसारख्या अमली पदार्थांप्रमाणेच किंवा जणू काही शरीरात थेट डोपामाइनची सिरिंज टोचल्याप्रमाणे मेंदूला नशा चढते.

उपाययोजना:

1. सामाजिक माध्यमाचा अतिवापर टाळावा. त्यामुळे मानसिक आणि शारीरिक व्याधीमुक्त जीवन जगता येईल.
2. आवश्यक वेळी योग्य पद्धतीने सामाजिक माध्यमांची हाताळणी करावी. नाहीतर वापर पद्धतीत चूक झाल्यास वापर कर्त्याला हानी पोहचेल.
3. सामाजिक माध्यमांचा वापर करताना सजग असावे. अघटिताची शंका आल्यास सायबर सुरक्षेशी संपर्क साधावा.

4. कुटुंब, नातेवाईक, मित्राशी प्रत्यक्ष भेटी घेऊन संवाद साधावा, जेणेकरून सामाजिक सातत्य आणि घनिष्टता निर्माण होईल.

5. इंटरनेटचे जग हे एक मृगजळ आहे. त्याचात गुंतले की, स्वतःचा आणि कुटुंबाचा वेळ खर्च होतो. ज्यामुळे भविष्याचे नुकसान होऊ शकते. त्यामुळे इंटरनेटचा आवश्यक तेवढा आणि अचूक वापर करावा.

निष्कर्ष:

सामाजिक माध्यमाचा वापर सातत्याने वाढत असल्यामुळे, कौटुंबिक संबंधांवर होणारा त्याचा परिणाम समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. हा अनुभवजन्य अभ्यास सोशल मीडियाचा वापर कौटुंबिक नात्यांवर कशा प्रकारे परिणाम करतो? याची तपासणी करून सोशल मीडिया साइट्स आणि कौटुंबिक गतिशीलता यांच्यातील परस्परसंबंधांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो. कौटुंबिक संबंध दृढ करण्यामध्ये हा अडथळा नाही. सद्य निष्कर्ष अमूल्य अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, ज्यामुळे कौटुंबिक अभ्यास आणि डिजिटल संप्रेषण यांच्या संगमावर भविष्यातील अभ्यास आणि हस्तक्षेपांसाठी मार्ग खुला होतो

संदर्भ:

- 1) Marwick, A. E., & Boyd, D. (2014). Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media. New Media & Society,
- 2) Nabi, R. L., & Keblusek, L. (2014). The Influence of Social Networking Sites on the Relationship between Parents and their Young Adult Children. Journal of Family Communication,
- 3) Pande, Rajesh (2017), Introduction to cyber Security, Uttarakhand Univerdity, Haldwani.
- 4) <https://www.apu.apus.edu/area-of-study/business-and-management/resources/how-social-media-sites-affect-society> accessed on 15-03-2026
- 5) <https://www.mindvoyage.in/how-is-social-media-affecting-relationships/> accessed on 15-03-2026

Challenges of Indian Democracy and Future Perspectives

प्रा. डॉ. वकील टी. शेख
मार्गदर्शक
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
तायवाडे कॉलेज, महादूला,
कोराडी, जि. नागपूर.

प्रणय वसंतराव सातकर
संशोधनकर्ता
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

Email: pranay.satkar@gmail.com

सारांश

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणीमुळे जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीची स्थापना भारतात झाली. भारतीय संविधानाची निर्मिती करण्यासाठी सुमारे दोन वर्षे, अकरा महिने आणि अठरा दिवसांचा कालावधी लागला. संविधानाने भारतीय नागरिकांना समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय यांसारखी मूलभूत मूल्ये व अधिकार प्रदान केले. या मूल्यांवर आधारित लोकशाही व्यवस्था भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा पाया ठरली. तथापि, समकालीन परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. धार्मिक ध्रुवीकरण, वाढती आर्थिक विषमता, जातीयवाद, राजकीय भ्रष्टाचार, महिलांच्या सुरक्षेचे प्रश्न, दलितांवरील अत्याचार तसेच माध्यमांच्या स्वातंत्र्यावर येणारे निर्बंध या घटकांमुळे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वांवर परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम व टिकाऊ करण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक समानता, पारदर्शक व उत्तरदायी प्रशासन, प्रभावी राजकीय शिक्षण आणि नागरिकांचा सक्रिय व जबाबदार सहभाग यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. विशेषतः युवकांमध्ये लोकशाही मूल्यांचे बळकटीकरण आणि प्रभावी राजकीय सामाजीकरण घडवून आणल्यास भविष्यात भारतीय लोकशाही अधिक प्रगल्भ व विकसित होण्याची शक्यता निर्माण होऊ शकते.

प्रस्तावना

भारताचा इतिहास हा जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध इतिहासांपैकी एक मानला जातो. इतर अनेक देशांप्रमाणे भारतातही राजकीय व्यवस्थेची सुरुवात प्रामुख्याने राजेशाही स्वरूपातून झाली. प्राचीन भारतातील उत्तरवैदिक कालखंडात, विशेषतः बौद्धकालीन काळात, सोळा महाजनपदांपैकी काही राज्ये प्रजासत्ताक स्वरूपाची होती, असा उल्लेख आढळतो. तथापि, आधुनिक लोकशाही शासनपद्धतीची स्पष्ट आणि संस्थात्मक सुरुवात भारतात १९५० नंतरच झालेली दिसून येते. मध्ययुगीन

काळाच्या उत्तरार्धात भारतात आलेल्या ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी ने भारताच्या राजकीय इतिहासाला नवे वळण दिले. प्लासी युद्ध (१७५७) आणि बक्सार युद्ध (१७६४) या लढायांनंतर ब्रिटिशांचे बंगालवर वर्चस्व निर्माण झाले आणि पुढे ब्रिटिश संसदेच्या नियंत्रणाखाली भारतात ब्रिटिश शासनाची स्थापना झाली. हे शासन १९४७ पर्यंत चालू राहिले.

ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्याच्या काळात भारतीय समाजात राष्ट्रवाद, राजकीय स्वातंत्र्याची जाणीव आणि लोकशाही मूल्यांची जडणघडण घडू लागली. स्वातंत्र्यलढ्यात राजकीय नेत्यांसोबतच समाजसुधारकांनी सामाजिक न्याय, महिला हक्क आणि दलितांच्या सन्मानासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीचा मूलभूत पाया स्वातंत्र्यपूर्व काळातच तयार होत गेला. स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर १९४६ मध्ये कॅबिनेट मिशन अंतर्गत संविधान सभेची स्थापना करण्यात आली. या संविधान सभेने सखोल चर्चेनंतर भारतासाठी लोकशाहीवादी आणि प्रजासत्ताक संविधानाची निर्मिती केली.

संविधान सभेतील चर्चेदरम्यान मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ बी. आर. आंबेडकर यांनी असे स्पष्टपणे नमूद केले होते की भारताचा संविधान कितीही उत्कृष्ट असले तरी त्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असेल. आजच्या काळात भारतीय लोकशाहीसमोर सामाजिक व आर्थिक विषमता, दलितांवरील अत्याचार, महिलांच्या सुरक्षेचे प्रश्न आणि राजकीय नैतिकतेचा अभाव यांसारखी अनेक आव्हाने उभी आहेत. तथापि, या आव्हानांवर मात करण्यासाठी युवकांचे राजकीय सामाजीकरण, संवैधानिक मूल्यांची जाणीव आणि प्रभावी राजकीय शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणावर तरुण लोकसंख्या असल्यामुळे त्यांच्या सक्रिय व जबाबदार सहभागाद्वारे भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत, टिकाऊ आणि जगासाठी आदर्श ठरू शकते.

आव्हाने

धर्मनिरपेक्षता Gabriel Almond आणि Sidney Verba यांच्या राजकीय संस्कृतीच्या अभ्यासानुसार, राजकीय सामाजीकरण प्रक्रियेत धर्मनिरपेक्षतेचा महत्त्वपूर्ण वाटा असतो. ज्या समाजात

राष्ट्रहिताला धर्मपेक्षा प्राधान्य दिले जाते, त्या समाजात नागरिकांमध्ये अधिक समावेशक, तर्कशुद्ध आणि सहभागात्मक राजकीय संस्कृती विकसित होते.

भारताने संविधाना द्वारे धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार केला असला तरी, प्रत्यक्ष व्यवहारात हे तत्त्व अनेकदा मर्यादित स्वरूपात दिसून येते. मागील काही वर्षांतील काही राजकीय घडामोडींनी भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या स्वरूपावर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे.

उदाहरणार्थ, आसामचे मुख्यमंत्री हिमंता बिस्वा सर्मा यांनी राज्यघटनेतून 'धर्मनिरपेक्ष' व 'समाजवादी' हे शब्द वगळण्याची मांडणी केली. तसेच 2024 मध्ये तामिळनाडूच्या राज्यपाल आर. एन. रवी यांनी धर्मनिरपेक्षता ही युरोपीय संकल्पना असल्याचे मत व्यक्त केले, ज्यामुळे या तत्त्वाच्या भारतीय संदर्भातील उपयुक्ततेवर चर्चा निर्माण झाली. या व्यतिरिक्त Citizenship Amendment Act 2019 (CAA) व Waqf Amendment Bill 2025 वरही काही गटांकडून धार्मिक तटस्थतेच्या दृष्टीने प्रश्न उपस्थित करण्यात आले आहेत.

सामाजिक न्याय

मागच्या काही वर्षात "सबका साथ सबका विकास" ही घोषणा देऊन दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय, दिव्यांग, वंचित घटक यांच्या प्रश्नांना ठळकपणे स्थान मिळाले असले, तरी यांच्या विषयी कायद्याची योग्य अंमलबजावणी अजूनही होऊ शकली नाही. खुपदा दलित घटकांवर अत्याचार होऊनही त्या विषयची FIR करण्यात टाळाटाळ करण्याच्या घटना हि समोर येतात. बरेली इथे दलित युवकाला झालेली मारहाण, मध्य प्रदेशात पोलीस ठाण्यात झालेला दलित युवकांचा शारेरिक छळ, उत्तर प्रदेशातील संत कबीर नगर येथे छळ करण्यात विरोध केल्यामुळे दोन दलित बहिणींवर चाकुनी केलेला हल्ला या सर्व घटना सामाजिक न्यायावर गंभीर प्रश्न उपस्थित करतात.

DIGITAL INDIA मध्ये डिजिटल शिक्षणावर जरी लक्ष पुरवले जात असले तरी ग्रामीण व दुर्गम भागामध्ये डिजिटल शिक्षण अजून दूरच. समाजातील मागास घटक याच क्षेत्रात रहवासी आहे. त्यामुळे एक मोठा सामाजिक घटक डिजिटल शिक्षण या संकल्पने पासून अजूनही वंचित आहे.

लोकप्रतिनिधीत्व

जानेवारी २०२६ रोजी घडलेली इंदोर येथील घटना ज्यात अशुद्ध पाणी पिऊन दहाच्या वर लोकांचा मृत्यू झाला त्यावर इंदोरच्या लोकप्रतिनिधींचे व्यक्तव्य हास्यास्पद होते. घडलेल्या गंभीर घटनेची जबाबदारी लोकप्रतिनिधी उचलत नसतील तर लोकशाही देशातील जबाबदार शासनाला काही अर्थच

उरणार नाही. २०२५-२६ रोजी झालेल्या नागपूर महानगरपालिका निवडणुकीत पहिल्यांदा एकही स्वतंत्र उमेदवार निवडून आलेला नाही. यावरून पक्षीय संरचना अधिक मजबूत होत आहे असा निष्कर्ष जरी निघत असला तरी स्थानिक स्तरावरील स्वतंत्र आवाज हा हि कुठेतरी दाबला जातो आहे हे स्पष्ट होते .

२०२३ मध्ये १०६ व्या क्रमांकाची घटना दुरुस्तीने “नारी शक्ती वंदन” अधिनियम पास होऊन लोकसभा तसेच विधानसभेत महिलांना ३३% आरक्षण मिळाले असले तरी या कायद्याची अंमलबजावणी २०२९ पासून होईल. तसेच SIR च्या पुनरस्तापनेने सुद्धा काही प्रश्न उपस्थित केले की ही योजना निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्याकरिता आहे की मतदारांना मतदार यादीतून वगळून लोकप्रतिनिधित्वाच्या पद्धतीला कमजोर करण्याकरिता.

जबाबदार शाषण

भारतीय संसदीय शासन पद्धतीत संसदेचे सदस्य देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी संसदेत एकत्र जमतात. वर्षातून दोन अधिवेशने संसदेची भरविण्यात येतात. मात्र दिवसान दिवस अधिवेशनाचा कालावधी कमी होत चाललेला दिसतो. द हिंदू या वृत्तपत्राच्या अभ्यासानुसार पहिल्या लोकसभेतील वार्षिक सरासरी अधिवेशन जे १३५ दिवसांचे होते ते १७ व्या लोकसभेत मात्र ५५ दिवसांचे दिसते. यातून आधुनिक भारतात देशातील समस्यांवर पुरेश्या चर्चेचा अभाव दिसतो. तसेच संसदेत मांडलेल्या विधेयकांबद्दल प्रवर समितीचे महत्व कमी होत चाललेले आढळते आहे. २०१९ च्या अधिवेशनात १८ विधेयक मांडली गेली, ज्यातील फक्त ३ विधेयक परीक्षणा करिता समिती कडे पाठविण्यात आले. २०२५ च्या हिवाळी अधिवेशनात संसदेत मांडलेल्या १० विधेयकांपैकी फक्त २ विधेयके परीक्षणाकरिता समितीकडे होती.

तसेच विरोधी पक्षांचा ओसरता जोर लोकशाहीच्या अस्तित्वाचे प्रश्न निर्माण करित आहेत. २०१४ च्या १६ व्या लोकसभेत सर्वात मोठा असणारा विरोधी पक्ष काँग्रेस मात्र या पक्षाला फक्त ४४ जागा जिंकल्या आल्या असून संपूर्ण विरोधी पक्षांना मिळून ६० सदस्य विरोधी पक्षांचे लोकसभेत होते. २०१९ च्या १७ व्या लोकसभेतही मुख्य विरोधी पक्षाला ५२ जागा जिंकता आल्या. तर १८ व्या लोकसभेत हि स्थिती थोडी सुधारून काँग्रेसला ९९ जागा, समाजवादी पक्ष ३७ जागा , तृणमूल काँग्रेसला २८ तर DMK ला २२ जागा मिळवता आल्या. या खेरीज मागील काही वर्षात राज्यांच्या

स्वायत्ततेवर तसेच संविधान संस्थांच्या सुद्धा स्वायत्ततेवर नकारात्मक परिणाम वाढत जात असतांना दिसतो.

आर्थिक विषमता

२०२२ च्या world inequality report नुसार भारतात खालच्या ५०% लोकांना फक्त १३ ते १५ % उत्पन्न मिळते तर वरील १०% लोकसंख्या ५८% उत्पन्न कमवते. या व्यतिरिक्त, भारतात महिला कामगार दर फक्त १५.७% आढळतो. एका अभ्यासानुसार, कोविडनंतर ग्रामीण भागात उत्पन्न व आर्थिक संधी यांचे प्रमाण कमी झाल्याचे आढळते. World Inequality Report २०२६ नुसार भारतातील लोकसंख्येच्या केवळ १ टक्के लोकांकडे सुमारे ४० टक्के संपत्ती एकवटलेली आहे, तर १० टक्के लोकांकडे सुमारे ६५ टक्के संपत्ती झाली आहे. G20 Inequality Trends अहवालानुसार सन २००० ते २०२३ या कालावधीत भारतातील अव्वल १ टक्के लोकांच्या उत्पन्नात सुमारे ६२ टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली आहे.

सकारात्मक मतदार वर्तन

गणराज्य लोकशाही देश याचा अर्थ राजा नसलेला देश असा होतो. म्हणजेच असे राष्ट्र ज्यात सत्ता कुणा एका व्यक्तीच्या हाती न सोपविता जनतेच्या हाती सोपविण्यात आली आहे. व जनता हि सत्ता मतदान करून गाजवते. मात्र भारतात लोकांची आपले लोकप्रतिनिधी निवडण्यात दाखवलेल्या हलगर्जीपणामुळे सकारात्मक मतदार वर्तन मुळीच दिसत नाही. २०२४ रोजी झालेल्या १८ व्या लोकसभा निवडणुकीत सरासरी ६६.४०% मतदान झाले. तेच २०२४ मधील महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीत मतदानाचे प्रमाण ६६.०५% राहले. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयुक्त दिनेश वाघमारे यांच्या नुसार १५ जानेवारी २०२६ रोजी पार पडलेल्या स्थानिक संस्थेच्या निवडणुकीमध्ये सरासरी मतदान ४६ ते ५०% एवढे झालेले. जे प्रतिनिधी नागरिकांच्या मूलभूत समस्या दूर करण्याचे कार्य करतात त्यांना निवडून देण्यास दाखविण्यात आलेली नागरिकांची उदासीनता भारतीय गणराज्य लोकशाही संरचनेकरिता गंभीर प्रश्न उपस्थित करते.

भविष्यातील संभावना

संवैधानिक जागरूकता

भारतामध्ये संवैधानिक जागरूकता विकसित करण्यासाठी शिक्षण, प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक सहभाग महत्वाचे आहेत. शाळा-महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात संविधान, मूलभूत हक्क व कर्तव्ये याबद्दल सखोल शिक्षण दिले पाहिजे. शासनाने जनजागृती मोहिमा, कार्यशाळा आणि चर्चासत्रे आयोजित करून नागरिकांना त्यांच्या अधिकारांची माहिती द्यावी. दूरदर्शन, वृत्तपत्रे व सोशल मीडियाद्वारे संविधानाच्या मूल्यांचा प्रचार केला जाऊ शकतो. तसेच नागरिकांनी लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे, कायद्याचे पालन करणे आणि समानता, स्वातंत्र्य व बंधुता यांसारख्या मूल्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळे भारतात संविधानाबद्दल आदर व जागरूकता वाढू शकते.

राजकीय सामाजीकरण

भारतात राजकीय सामाजीकरण विकसित करण्यासाठी कुटुंब, शैक्षणिक संस्था, माध्यमे आणि राजकीय संस्था यांची महत्वाची भूमिका असते. कुटुंबामध्ये लोकशाही मूल्ये, मतदानाचे महत्त्व आणि नागरिकत्वाची जाणीव दिल्यास राजकीय जाणीव वाढते. शाळा व महाविद्यालयांत नागरीशास्त्र, संविधान आणि लोकशाही प्रक्रियेबद्दल शिक्षण दिले पाहिजे. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन आणि सोशल मीडिया यांद्वारे राजकीय घडामोडींची माहिती मिळते व जनजागृती होते. तसेच निवडणुका, युवक संघटना, चर्चासत्रे आणि सार्वजनिक सहभाग यांमुळे नागरिकांमध्ये राजकीय जाणीव आणि सक्रिय सहभाग वाढून प्रभावी राजकीय सामाजीकरण घडते.

निवडणूक सुधारणा

भारतामध्ये लोकशाही अधिक पारदर्शक, निष्पक्ष आणि प्रभावी करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण निवडणूक सुधारणा आवश्यक आहेत.

प्रथम, निवडणुकांमधील पैशाचा प्रभाव कमी करणे अत्यंत गरजेचे आहे. राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांच्या निवडणूक खर्चावर कठोर नियंत्रण ठेवणे व निधीच्या स्रोतांची पारदर्शकता वाढवणे आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांवर निर्बंध आणणे महत्वाचे आहे, ज्यामुळे स्वच्छ प्रतिमेचे लोक राजकारणात येऊ शकतील.

तिसरे मतदार जागरूकता वाढवणे आणि मतदानाचा टक्का वाढवण्यासाठी जनजागृती मोहिमा राबवणे आवश्यक आहे.

सामाजिक न्याय

समाजामध्ये सामाजिक न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी समानता, संधीची समान उपलब्धता आणि कायद्याचे प्रभावी पालन आवश्यक आहे. सर्व नागरिकांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि न्याय यामध्ये समान संधी दिल्या पाहिजेत. सरकारने वंचित व दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण, कल्याणकारी योजना आणि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवले पाहिजेत. तसेच जात, धर्म, लिंग किंवा आर्थिक स्थितीच्या आधारावर होणारा भेदभाव रोखण्यासाठी कठोर कायद्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. समाजात जागरूकता, सहिष्णुता आणि मानवी हक्कांचा आदर वाढविल्यास सामाजिक न्याय दीर्घकाळ टिकून राहू शकतो.

मानवी मूल्ये

समाजात मानवी मूल्ये निर्माण करण्यासाठी शिक्षण, संस्कार आणि सामाजिक वातावरण महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कुटुंब हे मानवी मूल्यांचे पहिले शाळा मानले जाते; येथे मुलांना प्रामाणिकपणा, सहानुभूती, सहकार्य आणि आदर यांचे संस्कार दिले जातात. शाळा व महाविद्यालयांमध्ये नैतिक शिक्षण, सामाजिक जबाबदारी आणि नागरिकत्वाची जाणीव विकसित केली पाहिजे. तसेच समाजातील आदर्श व्यक्तिमत्त्वे, साहित्य, संस्कृती आणि माध्यमे यांच्यामार्फत सत्य, अहिंसा, समता आणि बंधुता यांसारख्या मूल्यांचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळे समाजात सुदृढ मानवी मूल्यांची निर्मिती होऊ शकते.

धर्मनिरपेक्षता

भारतीय समाजात जर वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित झाला तर व्यक्ती धर्मनिरपेक्षता या संकल्पना कडे अधिकाधिक आकर्षित होतील यातून बंधुभावाची भावना वाढून समाजात अपेक्षित लोकशाही प्रस्तापित होतील व यातूनच सामाजिक न्यायाला सुद्धा चालना प्राप्त होतील.

निष्कर्ष

भारत हा बहुविधतेने समृद्ध असा देश आहे. येथे भाषा, धर्म, जात, संस्कृती आणि प्रादेशिक वैशिष्ट्ये यांसारख्या अनेक स्तरांवर विविधता आढळते. ही विविधता भारतीय समाजाची ताकद मानली जात असली तरी लोकशाही व्यवस्थेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी ती एक मोठे आव्हानही ठरते. याशिवाय देशातील साक्षरता दर अद्याप अपेक्षित पातळीपर्यंत पोहोचलेला नाही, ज्यामुळे नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता आणि संवैधानिक मूल्यांची समज मर्यादित राहते. या पार्श्वभूमीवर भारतात स्वीकारलेली लोकशाही व्यवस्था काही अंशी एक धाडसी प्रयोग किंवा जुगार असल्याचे मत

काही विद्वानांनी मांडले आहे. अशा परिस्थितीत अपुरी राजकीय जाणीव असलेल्या समाजात काही स्वार्थी व संधीसाधू राजकारणी लोकशाही संस्थांचा गैरवापर करून राजकीय लाभ मिळवू शकतात आणि त्यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता कमकुवत होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी योग्य आणि प्रभावी राजकीय सामाजीकरण अत्यंत आवश्यक ठरते. नागरिकांमध्ये लोकशाही मूल्ये, संवैधानिक कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या यांविषयी जागरूकता निर्माण केल्यास लोकशाहीची मुळे अधिक भक्कम होतील. यासाठी राजकीयदृष्ट्या जागरूक आणि शिक्षित नागरिकांचा सक्रिय सहभाग अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

संदर्भसूची

1. जोशी, बी. एल. (2018). *भारतीय शासन व राजकारण*. पुणे: विद्या प्रकाशन.
2. आंबेडकर, बी. आर. (1950). *भारतीय राज्यघटना*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
3. पाटील, व्ही. बी. (2016). *भारतीय लोकशाही : सिद्धांत व व्यवहार*. पुणे: साईनाथ प्रकाशन.
4. कुलकर्णी, एस. जी. (2019). *आधुनिक भारतीय राजकारण*. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.
5. देशपांडे, आर. एन. (2017). *भारतीय राज्यव्यवस्था*. पुणे: के. सागर प्रकाशन.
6. शेख, टी. व. (2020). *राजकीय सामाजीकरण आणि लोकशाही*. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन.
7. भारत सरकार. (2023). *भारताची घटना (सुधारित आवृत्ती)*. नवी दिल्ली: विधी व न्याय मंत्रालय.
8. भारत निवडणूक आयोग. (2024). *लोकसभा निवडणूक सांख्यिकी अहवाल 2024*. नवी दिल्ली: भारत निवडणूक आयोग.
9. World Inequality Lab. (2022). *World Inequality Report 2022*. Paris: World Inequality Lab.
10. Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
11. The Hindu. (2023, May 30). *Productivity of Lok Sabha and fewer sittings of Parliament*. Chennai: The Hindu.

मुखवटा कादंबरीतील सामाजिक व राजकीय प्रतिबिंब**पायल कैलास डहाट**

संशोधक विद्यार्थी, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विद्यान संस्था, नागपुर

Email: - dahatpayal1303@gmail.com

अरुण साधू हे राजकीय कादंबरीकार म्हणून ओळखले जातात. ते पत्रकारितेत कार्यरत असल्यामुळे त्यांना राजकारणातील वास्तव जगाचा प्रत्यक्ष अनुभव होता. तसेच त्यांनी 'केसरी', 'इंडियन एक्सप्रेस', 'टाइम्स ऑफ इंडिया', 'फ्री प्रेस जनरल' अशा विविध वृत्तपत्रे व साप्ताहिकांतून पत्रकारिता केली आहे. अरुण साधू यांनी मराठी कादंबरी, कथासंग्रह, एकांकिका, नाटक आणि ललित लेखन या विविध साहित्यप्रकारांमधून लेखन केले आहे. 'मुंबई दिनांक' (१९७२), 'सिंहासन' (१९७७), 'झिपच्या' (१९८०), 'मंत्रजागर' (१९९३), 'शोधयात्रा' (१९९५), 'मुखवटा' (१९९९), 'सहकारधुरीन' (२०१४) या त्यांच्या कादंबऱ्या आहेत. 'एक माणूस उडतो त्याची गोष्ट', 'कथायुगभानाची', 'बिनपावसाचा दिवस', 'मुक्ती', 'बेचका', 'मंत्रजागर', 'आकाशाशी स्पर्धा करणाऱ्या इमारती' हे त्यांचे कथासंग्रह आहेत. तर 'पडघम' हे त्यांचे नाटक आहे. अरुण साधू यांना त्यांच्या लेखनासाठी विविध पुरस्कार मिळाले आहेत. २०१५ मध्ये कुसुमाग्रज प्रतिष्ठानचा 'जनस्थान पुरस्कार', तर २०१७ मध्ये महाराष्ट्र फाउंडेशनचा जीवनगौरव पुरस्कार त्यांना प्राप्त झाला आहे. तसेच ८० व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान ही त्यांना मिळाला आहे. अरुण साधू यांच्या साहित्यातून समकालीन वास्तवातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, महानगरीय, दलित आणि विज्ञानवादी जीवनाचे चित्रण दिसून येते. त्यांच्या मुखवटा या कादंबरीमध्ये सत्ता-स्पर्धेमुळे चालणाऱ्या डावपेचांचे आणि राजकारणाच्या विविध रंगांचे वास्तवदर्शी चित्रण आले आहे. समाजात, राजकारणात आणि कुटुंबामध्ये लोक बाहेरून एक चेहरा दाखवतात ; परंतु आतून त्यांचे खरे रूप वेगळेच असते. मानवी स्वभावातील दुपटीपणा, राजकारणातील भ्रष्ट प्रवृत्ती आणि पत्रकारिता, कुटुंबातील नातेसंबंध, स्त्रियांची स्थिती, यांचे सामाजिक व राजकीय प्रतिबिंब कादंबरीमध्ये आलेले आहे.

कथानक :

कादंबरीची सुरुवात अक्षीकर या ब्राह्मण कुटुंबाच्या कथेपासून होते. या कुटुंबातील आद्य पुरुष वामनशास्त्री यांचा 'मुखवटा' या कुळाचे प्रतीक आहे. अक्षीकर कुटुंबाची सर्व जबाबदारी नानी हे पात्र सांभाळीत असते. बालपणीच विधवा झालेली नानी वाड्यात सातव्या आठव्या वर्षापासून आलेली असते. कादंबरीमध्ये आबा सारखे पुरुष असून देखील वाड्याची संपूर्ण जबाबदारी शेती

,वसुली सर्व कामे पाहते. या सर्व कुटुंबातील वंशवृक्ष जोडून ठेवते. कादंबरीमध्ये इतिहास आहे ; तसे वर्तमानही आहे .त्या ब्राह्मण कुळाशी संबंधित आढाव या कुळाच्या कुटुंबातील आढावांची मुलगी सीमाचे विजय मुंगळे सोबत लग्न होते. मुंगळे हा मोहित्यांचा पी.ए असल्याने नागपूरहून मुंबईला येतो. त्यातूनच मुंबईतील जीवनाचे चित्रण येते. सीमा मुंबईमध्ये ज्या इमारतीत व वसाहतीत राहते तिथल्या विदर्भातील ब्राह्मण स्त्रिया सीमाला खालची जात म्हणून तुच्छतेने पाहतात. तसेच सीमाचा नवरा व इतर स्त्रियांचे नवरे हे कारकून असून देखील काही खास सांस्कृतिक प्रसंग असेल तर ब्राह्मण बायका गुपचूप सीमाला टाळतात. कादंबरीमध्ये विदर्भातील राजकारणाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. त्या संबंधित इंदिरा गांधी, यशवंतराव चव्हाण दोन नेत्यांचा उल्लेख आलेला आहे. पुढे कादंबरीमध्ये स्त्रियांना प्रभाकर महाराज मूर्ख बनवतात. खऱ्या सिद्ध पुरुषाचा 'मुखवटा' घेऊन अनेक गैरप्रकार गुन्हे करतात. एक दिवस विजय मुंगळे आपल्या पत्नीला घेऊन मोहिते साहेबांच्या बंगल्यावर जातात. तेव्हा मंत्र्यासोबत सीमाची ओळख होते.सीमाला मंत्री वाढदिवसानिमित्त गोड खायला, साडी देतात. नंतर सीमा व मोहित्यांचे संबंध वाढते. यांचा फायदा घेऊन विनायक बिरजे एका साप्ताहिकाचा संपादक मंत्र्याच्या गैरप्रकार गुन्हे बाहेर काढण्याच्या धमक्या देऊन पैसे उघडविण्याचे काम करीत असतो . मोहिते मंत्री त्याला हाकलून लावतात. तर तो सीमा व मोहीतेची बातमी छापून आणतो. त्यातून सर्वत्र चर्चा होते. मोहिते त्यांचा बंदोबस्त करतात. पुन्हा स्वतःच्या स्तुती पर बातम्या व फोटो छापून आणतात.

कादंबरीतील पत्रकारिता व राजकारण :-

लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून पत्रकारितेकडे पाहिले जाते."कोणत्याही वृत्तपत्रात सर्वात महत्त्वाचा विषय म्हणून पहिल्या पानावर राजकीय घडामोडींना प्राधान्य दिले जाते. त्यातही मुंबई महानगरातील बातम्यांना विशेष महत्त्व असते. एखादे वृत्तपत्र किंवा पत्रकार बातमी मिळविण्यात राजकीय क्षेत्रात मान्यता पावलेला असतो. पत्रकारितेच्या दृष्टीतून राजकीय घडामोडींचे दर्शन आपल्याला वृत्तपत्राच्या माध्यमातून घडते. 'सत्याची वाण' घेतलेल्या एखाद्या प्रामाणिक पत्रकाराला राजकारणी नेतेही घाबरतात. अनेक वेळा पत्रकारांच्या बातम्या मुळे सरकारही कोसळतात. अरुण साधू मुळात पत्रकार असल्यामुळे त्यांच्या अवलोकनातील आणि पत्रकाराचा दृष्टिकोन पाहिलेले राजकारण त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये विविध स्वरूपात तुन प्रकट झालेले दिसते."^१

पत्रकारितेत राजकीय घटनांच्या बातम्या मुळे पत्रकारांचे राजकीय नेत्यांशी संबंध येतात. विनायक बिरजे हा एका साप्ताहिकाचा संपादक असतो. विजय मुंगळे हा उपमंत्री मोहिते यांचा पी .ए असतो. मंत्री म्हणून काम करताना मोहिते यांना मुंगळे पी.ए म्हणून सहकार्य करतो. एके दिवशी मुंगळे

व त्यांची पत्नी सीमा साहेबांच्या बंगल्यावर येतात आणि तिची साहेबांशी ओळख होते. त्यातूनच सीमा आणि मोहिते कुटुंब यांचे संबंध वाढतात. मोहितेची पत्नी आजारी असताना सीमा तिची काळजी घेते. याच दरम्यान विनायक बिरजे, मोहिते आणि मुंगळे यांच्या पत्नीमध्ये संबंध असल्याची बातमी आपल्या साप्ताहिकात छापतो. "शौकीन मंत्र्याचे पी.ए च्या बायको सोबत रंगढंग"^२ या बातमीमुळे विधानभवनात चर्चेचा विषय होतो. या प्रसंगातून राजकारणाचे एक ओंगळ रूप समोर येते. मंत्र्याविषयी छापलेल्या या बातमीमुळे मोहिते गुंडांच्या माध्यमातून बिरजे यांचा हात फॅक्चर करून त्याला धमकी देतो. या प्रसंगानंतर दुसऱ्या अंकात बिरजे "महाराष्ट्राच्या क्षितिजावरील देदीप्यमान तारा"^३ या शीर्षकाखाली मोहिते यांचा गौरव करणारी बातमी छापतो. त्यात खाली भावी मुख्यमंत्री म्हणून मोहिते यांचा सुंदर फोटो तसेच विविध प्रसंगातील- इंदिराबाई सोबत गप्पा मारताना, उद्योगपती सोबत, उद्घाटन कार्यक्रमातील असे अनेक प्रसंग छापून त्यांची स्तुती केली जाते. यातूनच अरुण साधू यांनी आपल्या कादंबरीमध्ये राजकारणात पैसा आणि सत्तेच्या जोरावर कशाप्रकारे परिस्थिती बदलून घेतली जाते. तसेच पत्रकारिता कशाप्रकारे दबावाखाली येऊन दुबळी होते. हे प्रभावीपणे दाखवून दिले आहे.

कादंबरीतील स्त्रीपात्र :

कादंबरीतील स्त्रीपात्रांचा विचार करताना नानी, शोभा आणि सीमा या तिन्ही पात्रांमधून स्त्रियांच्या जीवनातील संघर्ष प्रभावीपणे समोर येतो. नानी ही परिस्थितीने घडलेली स्त्री आहे. स्वतः निपुत्रिक बालविधवा असूनही ती आयुष्यभर सासरच्या बिनरक्ताच्या नात्यांना जपणारी, वाड्याला सांभाळणारी आणि आधार देणारी आहे. जीवनातील कठीण प्रसंगांना ती धैर्याने सामोर जाते. तसेच शोभा ही कविता करणारी आधुनिक व स्वतंत्र विचारसरणीची स्त्री आहे. तिला कविता करायला आवडते; परंतु तिचा भाऊ शरद तिला कविता करण्यास विरोध करतो. तरी देखील ती आपल्या कवितांमधून स्वतःचे स्वतंत्र विचार मांडताना दिसते. शोभा हे आत्मविश्वास पूर्ण आणि पारंपारिक चौकटी मोडण्याचा प्रयत्न करणारे पात्र आहे. तिला आवडणाऱ्या पाटील गुरुजींना भेटण्यासाठी ती एकटी कुणालाही न सांगता मुंबईला जाते. तिच्या माध्यमातून बदलत्या स्त्री प्रतिमेचे दर्शन घडते. सीमा मुंगळे ही मध्यमवर्गीय कुटुंबातील स्त्री आहे. तिला मूलबाळ नसते. कादंबरीमध्ये ते बिनधास्त वावरणारे पात्र आहे. पतीच्या राजकारणातील सहभागामुळे तिला देखील राजकारणाची झड सोसावी लागते. सीमा केवळ सहन करणारी स्त्री नसून स्वतःचा आवाज उठवणारी आहे. सीमा बाहेरून एक वेगळा चेहरा (मुखवटा) दाखवते ; पण आतून ती वेगळ्या भावना व विचारांनी भरलेली आहे. एकीकडे संघर्ष करून जीवन जगणारी नाणी दुसरीकडे आधुनिकतेकडे झुकणारी शोभा आणि तिसरीकडे भावनिक संघर्ष करणारी सीमा अशा विविध स्तरातील स्त्रियांचे चित्रण कादंबरीत आलेले

आहे तसेच इंदिरा गांधी राजकारणामध्ये आल्यावर पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातून "त्या विधवेला प्रधानमंत्री करून देशाचे वाटोळे करून टाकलं." ^४ अशी मते ही कादंबरी मध्ये पात्रांच्या तोंडी येताना दिसतात. तसेच शोभाला कविता लिहिण्यापासून विरोध करणाऱ्या शरदची स्त्री विषयीची विचारसरणी वाचकाला विचार करायला भाग पाडते. शरद म्हणतो की, "अक्षीकरांचे घराणे त्यांच्या परंपरा, रीतभात, संस्कार, खाण्यापिण्याच्या आवडी-निवडी बोलण्यातल्या लकबी अशा परक्या घरातून आलेल्या स्त्रियांनीच घडवले आहे. ना. सर्वच घरांमध्ये हे घडते. या रसायनाला काय म्हणावे? आणि तरीही घराण्याचा वंशवृक्ष पुरुषांच्या साखळी बरोबरच बांधलेला असतो. याला काय म्हणावे? संध्येच्या वेळी व श्राद्धप्रसंगी आपण पितरांचे स्मरण करतो. अगदी खापर-खापर पंजोबापर्यंत नावे सांगता येतील. श्रीकृष्ण, वामन, सदाशिव, हरीहर, दादोजी, मार्तंड.... आपण आपली खापर पंजी कोण हे कोठे आपल्याला माहित आहे? आपल्या धमन्यांमधून त्यांचेही रक्त वाहत असणारच. वामन महाराज हे घराण्याचे आद्य पुरुष असतील तर ज्या आद्य स्त्रीपासून त्यांनी वंशवृद्धी केली त्यांचे नावही कोणास ठाऊक नाही. हे कसे? कुळाची संस्कृती खऱ्या अर्थाने कोण घडवतो ; स्त्री की पुरुष?" ^५ अशा अनेक विचारांनी शरद भांबावून जातो आणि त्याला आपल्या पत्नीचा, नानीचा, काकूचा, शोभाचा एकूणच स्त्री जातीचा आदर वाटतो.

कादंबरीतील सामाजिक व राजकीय प्रतिबिंब :

कादंबरी मध्ये त्या काळातील सामाजिक व राजकीय वास्तवाचे प्रभावी चित्रण केलेले आहे. सामाजिक राजकीय प्रतिबिंब म्हणजे समाजात व राजकारणात घडणाऱ्या घटना प्रवृत्ती, वृत्ती आणि बदल यांचे साहित्याच्या माध्यमातून पडलेले प्रतिबिंब होय. कादंबरीमध्ये "प्रभाकर महाराजांकडे अनेक निपुत्रिक स्त्रिया मुलांच्या आशेने येताना दिसतात. सीमा देखील मुंडे साहेबांसोबत प्रभाकर महाराजांकडे जाते. लोकांची त्यांच्यावर प्रचंड श्रद्धा असते; परंतु पुढे मुंबईस प्रभाकर महाराजांचे खरे स्वरूप उघडकीस येते. पुण्यातील रजनी आश्रमात त्यांनी अनेक गैरप्रकार केलेले असतात. त्यासाठी त्यांना मारहाणही केली जाते. आणि त्यांच्यावर पोलीस केसही, त्या प्रकरणातून सुटण्यासाठी ते मुंगळेकडे मदतीची अपेक्षा करतात. चौकशी केली असता त्यांच्या स्त्रिया व पैशाशी संबंधित सुमारे सतरा च्या आसपास भानगडी असल्याचे समोर येते. त्यानंतर त्यांना अटक होते. सहा महिन्यांनी ते जामिनावर सुटतात आणि शेवटी अमेरिकेला पळून गेल्याचे सीमाला व मुंगळ्यांना समजते." ^६ यावरूनच समाजात काही सिद्ध पुरुष चांगुलपणाचा मुखवटा घालून वावरत असतात हे स्पष्ट होते.

कादंबरीमध्ये राजकारण हे समाजसेवेचे साधन नसून सत्तेसाठी स्पर्धा बनलेले दाखवले आहे. नेते सत्तेच्या लालसेपोटी कोणत्याही थराला जातात. निवडणुकीपूर्वी लोकांना विविध आश्वासने दिली जातात. त्यांच्या समस्या ऐकून घेतल्या जातात. मात्र सत्तेत आल्यानंतर त्यांच्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले जाते. कादंबरीमध्ये 'शहाजीराव देशमुख' यासारख्या पात्रांद्वारे लेखकाने स्वार्थी राजकारणाचे चित्रण केले आहे. ते आमदार, खासदार, मंत्री अशा विविध पदांवर राहूनही आपल्या गावासाठी कोणतेही ठोस कार्य करीत नाहीत. यावरून राजकारणातील दिखावा आणि जनतेशी तूटलेला संबंध स्पष्ट होतो. कादंबरीकरांनी राजकारणातील भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर आणि पैशाचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे राजकीय नेते आपल्या स्वार्थासाठी इतरांचा वापर करतात. कादंबरीमध्ये सावरकर देखील अशीच व्यक्तिरेखा आहे. मंत्री व्हायला लायक नसतात; पण अनेक वर्ष मंत्रिपदावर असतात. पत्रकारिता आणि राजकारण यांच्यातील नातेही कादंबरीमध्ये स्पष्ट झाले आहे पत्रकारांवर दबाव टाकून सत्य दडपले जाते. आणि लोकांपर्यंत चुकीची माहिती पोहोचवली जाते. तसेच स्त्रियांच्या बाबतीतही राजकारणाचा वापर केला जातो त्यामुळे राजकारणातील नैतिकता सामोर येते.

समारोप :

'मुखवटा' या अरुण साधू यांच्या कादंबरीतून नातेसंबंध फक्त रक्ताच्या नात्यांमुळे घट्ट होत नाहीत, तर मनाने आणि सहवासानेही नाती कशी घट्ट होऊन आयुष्यभर टिकू शकतात याचे चित्रण केले आहे. तसेच कादंबरीमध्ये राजकारणी लोक समाजासमोर चांगल्या स्वभावाचा मुखवटा घेऊन वावरत असतात; परंतु प्रत्यक्षात त्यांचा खरा चेहरा निराळात असतो. त्याचप्रमाणे पत्रकारांना राजकारणातील लोक समाजासमोर सत्य आणू देत नाहीत. राजकारण आणि पत्रकारिता यामधील संबंध अरुण साधू यांनी आपल्या कादंबरीत प्रभावीपणे चित्रित केले आहे.

संदर्भ :

- १) डॉ. रामदास इंगळे, अरुण साधू, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७, पृ. क्र. १३७
- २) तत्रैव. पृ. क्र. ४२९
- ३) तत्रैव. पृ. क्र. ४३०
- ४) अरुण साधू, मुखवटा, राजहंस प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ. क्र. २९२
- ५) तत्रैव, पृ. क्र. १६५
- ६) तत्रैव, पृ. क्र. २०५

दक्षिण आशियातील डीप स्टेट – एक तुलनात्मक अध्ययन**डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

अंत्योदय विज्ञान संस्था व संशोधन केंद्र देवग्राम

सारांश:

हा संशोधन निबंध 'डीप स्टेट' या संकल्पनेचे दक्षिण आशियातील संदर्भात तुलनात्मक आणि चिकित्सक विश्लेषण करतो. श्रीलंका (२०२२), बांगलादेश (२०२४), नेपाळ (२०२५) आणि भारत या देशांमध्ये निवडणुकीबाहेरील शक्तींचा शासनावर होणारा प्रभाव याचे वस्तुनिष्ठ परीक्षण हा या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. या अनुषंगाने 'डीप स्टेट'ची वास्तवता, सत्तांतरांमधील बाह्य शक्तींची भूमिका, घटनांतील समान नमुने आणि भारताची संस्थात्मक सुरक्षितता हे चार मूलभूत प्रश्न विचारात घेतले आहेत. अभ्यासातून असे दिसून येते की दक्षिण आशियातील राजकीय उलथापालथी केवळ अंतर्गत अपयशाचे परिणाम नसून भू-राजनैतिक स्पर्धा, डिजिटल माध्यमांचा प्रभावी वापर, आंतरराष्ट्रीय हस्तक्षेप आणि संस्थात्मक दुर्बलता यांचे संयुक्त परिणाम आहेत. परिणामी, 'डीप स्टेट' ही संकल्पना केवळ सैद्धांतिक न राहता बदलत्या जागतिक राजकारणात एक वास्तवाधिष्ठित आणि महत्त्वपूर्ण विश्लेषणात्मक चौकट म्हणून उदयास येत आहे.

प्रस्तावना:

'डीप स्टेट' ही संकल्पना मूळतः तुर्कस्तानमधील 'डेरिन देवलेट' या शब्दातून उद्भवली असून तिचा अर्थ निवडणुकांद्वारे स्थापन झालेल्या सरकारच्या पलीकडे, पडद्यामागे कार्यरत असलेल्या प्रभावशाली आणि अदृश्य सत्ताकेंद्राशी संबंधित आहे. पीटर डेल स्कॉट यांनी मांडलेल्या 'डीप पॉलिटिक्स' या विचारानुसार प्रत्येक राज्यात एक दृश्यमान सार्वजनिक राजकारण आणि दुसरे अदृश्य, गूढ स्वरूपाचे राजकारण अस्तित्वात असते. माईक लोफग्रेन यांच्या मते, 'डीप स्टेट' म्हणजे अशा व्यक्ती आणि संस्थांची संरचना जी निवडणुकीतून न आलेली असली तरी राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक धोरणे आणि परराष्ट्र व्यवहारांवर कोणत्याही लोकशाही उत्तरदायित्वाशिवाय प्रभाव टाकते. दक्षिण आशियात २०२२ नंतर एक वेगळाच राजकीय नमुना स्पष्टपणे दिसून येतो. श्रीलंकेत राजपक्षे सरकारचे जनआंदोलनातून पतन, बांगलादेशात शेख हसीना यांचे निर्वासन आणि नेपाळमध्ये के.पी. शर्मा ओली यांच्या सरकारचे विसर्जन या घटना याच कालखंडात घडल्या. या सर्व चळवळींचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्या युवकांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक माध्यमांच्या साहाय्याने संघटित झाल्या होत्या. विशेष म्हणजे

या आंदोलनांचे नेतृत्व कोणत्याही पारंपरिक राजकीय पक्षाकडे नव्हते; त्या नेतृत्वविहीन चळवळींच्या स्वरूपात उभ्या राहिल्या आणि त्यांना पाश्चात्य माध्यमे तसेच मानवाधिकार संस्थांचा तात्काळ पाठिंबा लाभला. या संशोधनात तुलनात्मक-ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार उच्चायुक्त कार्यालय, कार्नेगी संस्था, आंतरराष्ट्रीय संकट गट, हार्वर्ड टी.एच. चॅन सार्वजनिक आरोग्य विद्यालय आणि आंतरराष्ट्रीय लोकशाही व निवडणूक सहाय्य संस्था यांचे प्राथमिक अहवाल वापरण्यात आले असून सर्व आकडेवारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रमाणित स्रोतांवर आधारित आहे.

१. श्रीलंका: आर्थिक दिवाळखोरी आणि राजपक्षे सरकारचे पतन (२०१९-२०२४)

श्रीलंकेचे परकीय कर्ज २०१९ मध्ये सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ४२% इतके होते; ते २०२१ मध्ये १२८.१% पर्यंत वाढले, ही वाढ बेजबाबदार कर्ज-वित्तपुरवठ्याचा थेट परिणाम होती. फेब्रुवारी २०२२ पर्यंत श्रीलंकेकडे केवळ २.३१ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स इतका परकीय चलनसाठा उरला होता, तर त्याच वर्षी ४ अब्ज डॉलर्सची कर्जफेड अपेक्षित होती; ही तफावत सार्वभौम दिवाळखोरीची स्पष्ट चिन्हे होती. एप्रिल २०२२ मध्ये श्रीलंकेने बाह्य कर्जफेड स्थगित केली, ज्यामुळे इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात दोन दशकांनंतर प्रथमच सार्वभौम अपयश नोंदवले गेले. २००५ मध्ये ११.३ अब्ज डॉलर्स असलेले परकीय कर्ज २०२० पर्यंत ५६.३ अब्ज डॉलर्सपर्यंत वाढले; ही झपाट्याने झालेली वाढ प्रामुख्याने राजपक्षे सरकारने प्रतिष्ठा प्रकल्पांसाठी घेतलेल्या व्यापारी कर्जांमुळे झाली. परकीय कर्जांच्या संरचनेत व्यापारी कर्जे ४६.७%, आशियाई विकास बँक १२.६%, जागतिक बँक ९.२%, चीन ९.७%, जपान ९.६% आणि भारत २.५% इतका वाटा होता.

जुलै २०२२ मध्ये महागाई दर ६६.७% पर्यंत पोहोचला, तर अन्नमहागाई ८२.५% झाली; परिणामी सुमारे ६०% कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली ढकलली गेली. मार्च २०२३ मध्ये श्रीलंकेने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीसोबत २.९ अब्ज डॉलर्सच्या विस्तारित निधी सुविधेचा करार केला, ज्यामध्ये मूल्यवर्धित कर १८% पर्यंत वाढवणे, उत्पन्नकर ३०% करणे आणि अनुदानांमध्ये कपात करणे यांचा समावेश होता. २०२१ मध्ये कर-ते-जीडीपी गुणोत्तर केवळ ८.१% इतके होते. श्रीलंकेच्या अर्थव्यवस्थेत २०२२ मध्ये ७.३% आणि २०२३ मध्ये २.३% घट झाली; मात्र २०२४ मध्ये ४.५ ते ५% वाढ नोंदवली गेली. ऑगस्ट २०२४ पर्यंत महागाई दर ०.५% पर्यंत खाली आला, जो जुलै २०२२ मधील ६४% च्या तुलनेत अत्यंत मोठी सुधारणा दर्शवितो.

हंबनटोटा बंदर चीनला ९९ वर्षांसाठी भाडेपट्ट्याने देणे हा अत्यंत वादग्रस्त निर्णय ठरला; यामुळे हिंदी महासागरात चीनच्या वाढत्या प्रभावाबाबत भारताची चिंता वाढली. भारताने श्रीलंकेला ४ अब्ज डॉलर्सची कर्जसुविधा उपलब्ध करून दिली, ज्याचा उपयोग इंधन, अन्नधान्य आणि औषधांच्या आयातीसाठी करण्यात आला. श्रीलंकेच्या आर्थिक संकटामागे तीन प्रमुख कारणे होती: बेजबाबदार राजकीय निर्णय जसे करकपात आणि सेंद्रिय शेतीचा अव्यवहार्य अवलंब; बाह्य धक्के जसे कोविड-१९ महामारी आणि रशिया-युक्रेन युद्धामुळे वाढलेली इंधनमहागाई; तसेच संस्थात्मक दुर्बलता, विशेषतः केंद्रीय बँकेचे राजकीयकरण. रानिल विक्रमसिंघे यांनी सत्ता स्वीकारल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि पाश्चात्य देशांशी जवळीक वाढवली, ज्यामुळे श्रीलंकेत सत्तांतर झाल्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. तथापि, हे खरोखर लोकशाहीचे यश होते की बाह्य दबावाचा परिणाम, याबाबत मतभेद आढळतात.

९ जुलै २०२२ रोजी लाखो नागरिकांनी कोलंबो येथील राष्ट्रपती भवनावर धडक दिली; हे आंदोलन 'अरगलाया' या नावाने ओळखले जाते. या आंदोलनामुळे राष्ट्रपती गोटाबाया राजपक्षे यांना देश सोडून जावे लागले आणि त्यांनी परदेशातून राजीनामा दिला. दक्षिण आशियातील लोकशाही इतिहासात एखाद्या निवडून आलेल्या राष्ट्रप्रमुखाला जनआंदोलनाने सत्तेतून हटवण्याचे हे एक दुर्मिळ उदाहरण ठरते. एकूणच, श्रीलंकेचे आर्थिक संकट मुख्यतः अंतर्गत शासनातील अपयशामुळे उद्भवले असले, तरी संकटकाळात आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि पाश्चात्य शक्तींनी घातलेल्या अटींमुळे धोरणात्मक बदल घडून आले; या प्रक्रियेला अप्रत्यक्ष, मृदू स्वरूपातील 'डीप स्टेट' प्रभाव म्हणून पाहता येते.

२. बांगलादेश : शेख हसीना पतन आणि जुलै क्रांती (२०२४)

शेख हसीना यांनी २००९ ते २०२४ या सलग पंधरा वर्षांच्या कालावधीत बांगलादेशावर राज्य केले. या काळात देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात लक्षणीय वाढ झाली असली, तरी शासनपद्धती अधिकाधिक केंद्रीभूत आणि अधिनायकवादी बनत गेली. परिणामी विरोधी पक्ष, पत्रकार आणि नागरी समाजातील घटकांना दडपशाहीला सामोरे जावे लागले. ह्यूमन राइट्स वॉच या आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या नोंदीनुसार, या कालखंडात सक्तीने बेपत्ता करणे आणि न्यायबाह्य हत्यांचे प्रकार मोठ्या प्रमाणावर घडले. जून २०२४ मध्ये बांगलादेशच्या सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारी नोकऱ्यांमधील आरक्षण व्यवस्था पुन्हा लागू करण्याचा निर्णय घेतला. या व्यवस्थेनुसार स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कुटुंबीयांसाठी ३० टक्के आरक्षण राखीव ठेवण्यात आले होते. आधीच बेरोजगारीच्या संकटाने त्रस्त असलेल्या युवकांमध्ये या निर्णयामुळे तीव्र असंतोष निर्माण झाला. १५ जुलै २०२४ रोजी विद्यार्थी आंदोलकांवर

सत्ताधारी पक्षाशी संलग्न छात्र संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी हल्ला केल्याने शांततापूर्ण आंदोलन हिंसक संघर्षात परिवर्तित झाले. संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार उच्चायुक्त कार्यालयाच्या अहवालानुसार, १ जुलै ते १५ ऑगस्ट २०२४ या ४६ दिवसांच्या कालावधीत सुमारे १,४०० लोकांचा मृत्यू झाला, ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर मृत्यू सुरक्षा दलांच्या गोळीबारामुळे झाले. ४ ऑगस्ट २०२४ रोजी एका दिवसातच ९८ जण ठार झाले, ज्यात १३ पोलीस अधिकाऱ्यांचा समावेश होता. 'लॅन्सेट' या वैद्यकीय नियतकालिकानेही नमूद केले की आंदोलनादरम्यान सुरक्षा दलांकडून बेकायदेशीर आणि अप्रमाणित बळाचा वापर करण्यात आला.

५ ऑगस्ट २०२४ रोजी लाखो नागरिकांनी पंतप्रधान निवासस्थान 'गणभवन'ला वेढा घातला. या अभूतपूर्व दबावामुळे शेख हसीना यांनी हेलिकॉप्टरद्वारे देश सोडून भारतात आश्रय घेतला. त्यानंतर लष्करप्रमुख वाकर-उझ-झमान यांनी त्यांच्या राजीनाम्याची अधिकृत घोषणा केली. या प्रक्रियेत लष्कराने नागरी सत्तेची वैधता संपुष्टात आणण्यात निर्णायक भूमिका बजावली, जे लष्करी संस्थांच्या 'डीप स्टेट' स्वरूपाचे ठळक उदाहरण मानले जाते. यानंतर नोबेल शांतता पुरस्कार विजेते मोहम्मद युनूस यांची अंतरिम सरकारच्या प्रमुख सल्लागार म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. ही नियुक्ती पारंपरिक संसदीय प्रक्रियेबाहेर झाल्यामुळे तिच्या वैधतेबाबतही प्रश्न उपस्थित झाले. शेख हसीना यांच्या राजीनाम्यानंतर 'बांगलादेश हिंदू बौद्ध ख्रिश्चन ऐक्य परिषद' या संस्थेच्या अहवालानुसार ४५ जिल्ह्यांमध्ये हिंदू समुदायावर २,०१० हून अधिक हल्ले झाले आणि किमान ५ जणांचा मृत्यू झाला. १७ नोव्हेंबर २०२५ रोजी बांगलादेशच्या युद्धगुन्हे न्यायाधिकरणाने शेख हसीना आणि माजी गृहमंत्री असदुज्जमान खान यांना मृत्युदंडाची शिक्षा सुनावली. तथापि, आंतरराष्ट्रीय कायदेतज्ज्ञांनी या न्यायप्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर आणि न्यायसंगततेवर गंभीर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे.

युरोपीय संघाच्या आश्रय संस्थेच्या माहितीनुसार, मार्च २०२४ मध्ये बांगलादेशी नागरिकांनी युरोपमध्ये केलेल्या आश्रय अर्जांची संख्या ४,३०० इतकी सर्वोच्च पातळीवर पोहोचली. युनूस यांच्या नेतृत्वाखालील अंतरिम सरकारने मार्च २०२६ पर्यंत सार्वत्रिक निवडणुका घेण्याचे उद्दिष्ट जाहीर केले आहे; तथापि, राजकीय अस्थिरता, अवामी लीगवरील निर्बंध आणि बिघडलेली सुरक्षा परिस्थिती यांमुळे या निवडणुकांची विश्वासार्हता अद्यापही अनिश्चित मानली जाते. या संपूर्ण आंदोलनाचे 'डीप स्टेट' विश्लेषण दोन स्तरांवर करता येते. प्रथम, देशांतर्गत लष्करी संस्थांनी शेख हसीना सरकारला दिलेले संरक्षण मागे घेतल्याने सत्तेचा पाया कोसळला. द्वितीय, पाश्चात्य देशे आणि स्वयंसेवी संस्थांनी या आंदोलनाला 'लोकशाही समर्थक चळवळ' म्हणून मान्यता देत शेख हसीना सरकारची

आंतरराष्ट्रीय वैधता कमी केली. एकूणच, बांगलादेशच्या या प्रकरणातून असा ठोस निष्कर्ष समोर येतो की लष्करी संस्था, बाह्य राजनैतिक दबाव आणि सामाजिक माध्यमांद्वारे प्रेरित जनआंदोलन या तिन्ही घटकांचा संगम दीर्घकाळ सत्तेत असलेल्या सरकारलाही अत्यंत अल्पावधीत सत्तेतून हटवू शकतो.

३. नेपाळ : जनरेशन-झेड क्रांती आणि सिंहदरबार पतन (२०२५)

नेपाळमध्ये १९९० नंतर लोकशाहीची पुनर्स्थापना झाल्यापासून आजपर्यंत सुमारे २७ पंतप्रधान झाले असून प्रत्येक पंतप्रधानाचा सरासरी कार्यकाल एका वर्षापेक्षाही कमी राहिला आहे. ही राजकीय अस्थिरता नेपाळच्या राज्यकारभाराची ठळक वैशिष्ट्य ठरली आहे. देशातील सुमारे ५६% लोकसंख्या ३० वर्षांखालील असून या तरुण वर्गासाठी रोजगाराच्या संधी मर्यादित आहेत; परिणामी दररोज सुमारे २,००० नेपाळी नागरिक रोजगाराच्या शोधात परदेशात स्थलांतर करतात. भ्रष्टाचार आकलन निर्देशांकानुसार २०२४ मध्ये नेपाळ १८० देशांपैकी १०७व्या क्रमांकावर होता, तर युवकांमधील बेरोजगारीचा दर २०.८% इतका होता. या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीमुळे शासनविरोधी असंतोष तीव्र होत गेला आणि आंदोलनाला व्यापक लोकाधार प्राप्त झाला.

४ सप्टेंबर २०२५ रोजी नेपाळ सरकारने सामाजिक माध्यमांच्या वापरावर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध घालत फेसबुक, यूट्यूब, व्हॉट्सअॅप, इन्स्टाग्राम, एक्स आणि सिग्नल यांसह २६ प्रमुख मंचांवर बंदी घातली. हा निर्णय 'सामाजिक माध्यम व्यवस्थापन निर्देश २०८०' अंतर्गत घेण्यात आला. विशेषतः डिजिटल माध्यमांवर अवलंबून असलेल्या निर्मात्यांसाठी हा निर्णय आर्थिकदृष्ट्या घातक ठरला, कारण २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात नेपाळी युवकांनी या माध्यमांतून सुमारे २.५ कोटी अमेरिकन डॉलर्स इतके उत्पन्न मिळवले होते. ८ सप्टेंबर २०२५ रोजी सुरक्षा दलांनी आंदोलकांवर गोळीबार केला. पोलिस नोंदीनुसार केवळ दोन दिवसांत १३,१८२ फेऱ्या झाडण्यात आल्या, ज्यामध्ये २,६४२ जिवंत गोळ्या, १,८८४ रबर गोळ्या आणि ६,२७९ अश्रुधूर कॅनिस्टरचा समावेश होता. या कारवाईत किमान १९ आंदोलक ठार झाले, ज्यात एका १२ वर्षांच्या मुलाचाही समावेश होता. त्रिभुवन विद्यापीठ शिक्षण रुग्णालयाच्या वैद्यकीय अहवालानुसार बहुतेक मृत्यू कमरेच्या वरच्या भागावर गोळ्या लागल्यामुळे झाले, ज्यातून 'मारण्याच्या उद्देशाने गोळीबार' झाल्याचे संकेत मिळतात.

९ सप्टेंबर २०२५ रोजी आंदोलनाने उग्र स्वरूप धारण करत काठमांडू येथील सिंहदरबार — नेपाळ सरकारचे मुख्य प्रशासकीय केंद्र — यास आग लावण्यात आली. त्याचबरोबर सर्वोच्च न्यायालय, संसद भवन, गृह, अर्थ आणि आरोग्य मंत्रालयांच्या इमारतींनाही लक्ष्य करण्यात आले. विविध स्रोतांनुसार या घटनांमध्ये ७२ ते ७६ लोकांचा मृत्यू झाला आणि २,१०० हून अधिक लोक जखमी

झाले. या पार्श्वभूमीवर पंतप्रधान के.पी. शर्मा ओली यांनी ९ सप्टेंबर २०२५ रोजी राजीनामा दिला. त्यानंतर १२ सप्टेंबर २०२५ रोजी माजी सरन्यायाधीश सुशीला कार्की यांना अंतरिम पंतप्रधान म्हणून शपथ देण्यात आली. नेपाळच्या इतिहासात त्या पहिल्या महिला पंतप्रधान ठरल्या. विशेष म्हणजे त्यांची निवड आंदोलकांच्या सहमतीने ऑनलाइन मतदान प्रक्रियेद्वारे करण्यात आली, जी पारंपरिक संसदीय प्रक्रियेपासून भिन्न होती.

आर्थिक दृष्ट्या नेपाळची परिस्थिती तुलनेने स्थिर होती. ऑगस्ट २०२५ पर्यंत देशाचा परकीय चलनसाठा २१.५२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स (सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या सुमारे ५०%) इतका होता, ज्यामुळे श्रीलंकेप्रमाणे आर्थिक दिवाळखोरीची स्थिती निर्माण झाली नव्हती. त्यामुळे नेपाळमधील संकट हे प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाचे होते. या घटनांमध्ये बाह्य हस्तक्षेप असल्याच्या विविध तर्कवितर्कांना वाव मिळाला असला, तरी कार्नेगी संस्थेच्या विश्लेषणानुसार कोणत्याही परकीय हस्तक्षेपाचे ठोस पुरावे उपलब्ध नाहीत. पुढे ५ मार्च २०२६ रोजी नेपाळमध्ये सार्वत्रिक निवडणुका होणार असून उपलब्ध अहवालांनुसार पुन्हा अस्थिर आघाडी सरकार निर्माण होण्याची शक्यता अधिक आहे. आंतरराष्ट्रीय सामरिक अभ्यास संस्थेच्या मतानुसार, नेपाळमधील ही राजकीय उलथापालथ श्रीलंका आणि बांगलादेशमधील घटनांप्रमाणेच सामाजिक माध्यमांनी प्रेरित दक्षिण आशियाई आंदोलनांच्या व्यापक लाटेचा भाग आहे. या सर्व घटनांमधून प्रदेशात एक नवीन राजकीय प्रवाह उदयास येत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते, ज्यामध्ये युवकांची भूमिका, डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव आणि पारंपरिक सत्तासंरचनांना दिलेले आव्हान हे निर्णायक ठरत आहेत.

४. भारत : संस्थात्मक लोकशाही आणि ‘डीप स्टेट’चे आव्हान

भारताची नाममात्र सकल देशांतर्गत उत्पादनाची पातळी २०२५ मध्ये ४ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर्सपर्यंत पोहोचली असून खरेदी शक्ती समतोलाच्या आधारे ती १७.७ ट्रिलियन डॉलर्स इतकी आहे. २०२४-२५ या कालावधीत भारताचा आर्थिक वाढ दर ६.५% राहिला असून २०२५-२६ मध्ये तो ६.४ ते ६.७% दरम्यान राहील असा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे. हा दर श्रीलंका, बांगलादेश आणि नेपाळ यांच्या तुलनेत अधिक स्थिर आणि सक्षम मानला जातो. २०२५ च्या लोकशाही अहवालानुसार भारताची लोकशाही ‘निवडणूक-आधारित अधिनायकत्व’ या श्रेणीत वर्गीकृत करण्यात आली आहे. ही बाब चिंताजनक असली, तरी दक्षिण आशियातील इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील संस्थात्मक रचना अधिक सखोल आणि स्थिर असल्याचे दिसून येते. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाला स्वतंत्र बहुमत मिळाले नाही; तथापि, राष्ट्रीय

लोकशाही आघाडीच्या माध्यमातून सरकार स्थापन झाले, जे लोकशाही प्रक्रियेच्या सुदृढतेचे द्योतक आहे.

भारत ही जगातील पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असल्याने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी किंवा पाश्चात्य वित्तसंस्थांवर त्याचे अवलंबित्व अत्यल्प आहे. तसेच, भारतातील लष्कर-नागरी संबंध दक्षिण आशियात सर्वाधिक संतुलित मानले जातात. येथे लष्कर पूर्णपणे संसद आणि निवडून आलेल्या सरकारच्या नियंत्रणाखाली कार्य करते; बांगलादेश किंवा नेपाळप्रमाणे लष्करी हस्तक्षेपाद्वारे सत्तांतर घडवण्याची प्रवृत्ती येथे आढळत नाही. तथापि, काही विश्लेषणांनुसार भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील ताकद ही अंतर्गत लोकशाही संस्थांच्या बळकटीकरणापेक्षा अधिक वेगाने वाढत आहे, ज्यातून 'संस्थात्मक असमतोल' निर्माण होत असल्याचे दिसते. तसेच, काही अभ्यासांमध्ये हिंदू राष्ट्रवादाच्या प्रभावामुळे अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि संविधानातील धर्मनिरपेक्ष मूल्ये कमकुवत होत असल्याचे निरीक्षण नोंदवले गेले आहे.

भारताचे 'शेजारी प्रथम' धोरण सध्या विविध आव्हानांना सामोरे जात आहे. श्रीलंकेत चीनसमर्थक प्रवृत्ती वाढणे, बांगलादेशात भारतविरोधी भावना, नेपाळमध्ये अस्थिर अंतरिम शासन, आणि मालदीवमध्ये चीनशी वाढती जवळीक या सर्व घडामोडींमुळे भारताच्या प्रादेशिक धोरणावर परिणाम होत आहे. एकूणच, भारत हा दक्षिण आशियातील सर्वाधिक संस्थात्मकदृष्ट्या सक्षम लोकशाही देश आहे; तथापि, 'डीप स्टेट'च्या प्रवृत्ती येथेही अप्रत्यक्ष किंवा अंतर्गत दडपशाहीच्या स्वरूपात दिसून येऊ शकतात. याशिवाय, शेजारी राष्ट्रांतील अस्थिरता भारताच्या सुरक्षा आणि परराष्ट्र हितांवर थेट परिणाम करणारी ठरते.

५. तुलनात्मक विश्लेषण : समान नमुने आणि महत्त्वाचे फरक

५.१ समान नमुने

श्रीलंका (२०२२), बांगलादेश (२०२४) आणि नेपाळ (२०२५) या तिन्ही देशांतील आंदोलनांचे मूलभूत वैशिष्ट्य म्हणजे युवकांच्या पुढाकारातून उभ्या राहिलेल्या नेतृत्वविहीन चळवळी. या चळवळींमध्ये पारंपरिक राजकीय पक्षांची भूमिका गौण राहिली, तर सामाजिक माध्यमांनी संघटन आणि प्रसाराचे मुख्य साधन म्हणून कार्य केले. शासनाने इंटरनेट व सामाजिक माध्यमांवर निर्बंध लादण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आंदोलकांनी पर्यायी तांत्रिक साधनांद्वारे हे अडथळे पार केले. सरकारी दडपशाहीमुळे आंदोलनांना व्यापक जनाधार मिळाला, तर पाश्चात्य देशे आणि आंतरराष्ट्रीय माध्यमांनी त्यांना त्वरित 'लोकशाही समर्थक' स्वरूप दिले. सत्तांतरानंतर नव्या सरकारांनी आंतरराष्ट्रीय

वित्तसंस्था व पाश्चात्य घटकांशी जवळीक वाढवली. तसेच, पतन पावलेल्या सरकारांनी चीनशी वाढवलेले सहकार्य हेही एक लक्षवेधी समान सूत्र ठरते. लष्करी संस्थांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सत्तांतर सुलभ केले, तर आंदोलनांची तात्कालिक कारणे किरकोळ असली तरी त्यामागे दीर्घकालीन शासन अपयश आणि भ्रष्टाचार हीच मूलभूत कारणे होती.

५.२ महत्वाचे फरक

तिन्ही देशांतील संकटांचे स्वरूप भिन्न होते—श्रीलंकेत आर्थिक, बांगलादेशात राजकीय दडपशाही, तर नेपाळमध्ये प्रशासनिक अपयश व युवकांची उपेक्षा ही मुख्य कारणे होती. आर्थिक स्थितीतही भिन्नता दिसते—श्रीलंका दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर, बांगलादेश वाढीच्या टप्प्यात परंतु असमानतेने ग्रस्त, नेपाळकडे तुलनेने मजबूत परकीय चलनसाठा, तर भारत सर्वाधिक सक्षम आर्थिक स्थितीत आहे. लष्करी भूमिकेत बांगलादेशात थेट हस्तक्षेप, श्रीलंकेत तटस्थता, नेपाळमध्ये अंतरिम भूमिका, आणि भारतात नागरी नियंत्रण ही भिन्नता दिसते. बाह्य हस्तक्षेपाच्या बाबतीत श्रीलंकेत आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अटी स्पष्ट, बांगलादेशात पाश्चात्य अंतर, नेपाळमध्ये ठोस पुराव्यांचा अभाव, तर भारतात कायदेशीर नियंत्रण आढळते. परिणामांच्या दृष्टीने श्रीलंकेत आर्थिक पुनर्बांधणी, बांगलादेशात अंतरिम शासन, नेपाळमध्ये महिला नेतृत्वाखाली संक्रमण व निवडणूक प्रक्रिया, आणि भारतात स्थिर संस्थात्मक व्यवस्था कायम आहे.

७. निष्कर्ष

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की ‘डीप स्टेट’ ही संकल्पना दक्षिण आशियात पूर्णतः नाकारता येत नसली, तरी तिचा वापर अत्यंत सावध, पुराव्याधिष्ठित आणि संदर्भनिष्ठ पद्धतीने करणे आवश्यक आहे. श्रीलंकेतील संकट हे मुख्यतः स्वनिर्मित प्रशासनिक अपयशाचे परिणाम होते, तर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अटींमुळे धोरणात्मक बदल घडले. बांगलादेशातील जुलै क्रांती ही लोकशाही आकांक्षेची अभिव्यक्ती असली, तरी लष्कराची निर्णायक भूमिका आणि पाश्चात्य समर्थनामुळे ‘सुलभ करणाऱ्या हस्तक्षेपाचे’ स्वरूप दिसते. नेपाळमधील युवक-चालित आंदोलन हे भ्रष्टाचार आणि बेरोजगारीविरुद्धचे प्रामाणिक उठाव होते; बाह्य हस्तक्षेपाचे ठोस पुरावे नसले, तरी संधीसाधूपणाची शक्यता नाकारता येत नाही. एकत्रितपणे पाहता, शासन व्यवस्थेत मूलभूत संकट निर्माण झाल्याशिवाय अशा अदृश्य प्रभावांना वाव मिळत नाही, आणि नव्या पिढीचे आंदोलन हे उत्तरदायित्व, पारदर्शकता व गुणवत्ताधिष्ठित शासनाची ठाम मागणी करणारे नवे वास्तव ठरते.

सैद्धांतिकदृष्ट्या 'डीप स्टेट' ही एकसाची संकल्पना नसून ती आर्थिक, लष्करी, आश्रयदात्या संरचना आणि संभाव्य अधिनायकवादी प्रवृत्ती अशा विविध रूपांत प्रकट होते, तर दक्षिण आशियातील लोकशाहीसमोर 'लोकशाही थकवा' आणि 'युवकांतील भ्रमनिरास' ही दुहेरी आव्हाने उभी आहेत. या पार्श्वभूमीवर आर्थिक शिस्त, कर्ज-शाश्वतता, युवक रोजगारनिर्मिती, डिजिटल माध्यमांचे जबाबदार नियमन आणि लष्कर-नागरी संबंधांचे स्पष्ट घटनात्मक निर्धारण यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. भारतानेही शेजारी देशांशी संबंध प्रादेशिक हिताच्या दृष्टीने संतुलित ठेवणे गरजेचे आहे. एकूणच, पारदर्शक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख शासन, युवकांसाठी संधी आणि जबाबदार डिजिटल वातावरण यांच्या समन्वयातूनच 'डीप स्टेट' प्रवृत्तीवर प्रभावी मर्यादा आणता येतील आणि दक्षिण आशियाचे भविष्य स्थिर व प्रगतिशील बनू शकेल.

संदर्भ:

१. Scott, P. D. (1993). *Deep politics and the death of JFK*. University of California Press.
२. Lofgren, M. (2016). *The deep state: The fall of the constitution and the rise of a shadow government*. Viking Press.
३. Sharp, G. (2010). *From dictatorship to democracy: A conceptual framework for liberation* (4th ed.). Albert Einstein Institution.
४. International Monetary Fund. (2023, March 20). *IMF executive board approves US\$3 billion under the new extended fund facility (EFF) arrangement for Sri Lanka* [Press Release No. 23/79]. <https://www.imf.org/en/news/articles/2023/03/20/pr2379-imf-executive-board-approves-under-the-new-eff-arrangement-for-sri-lanka>
५. United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. (2024, August 16). *Preliminary analysis of recent protests and unrest in Bangladesh*. OHCHR. <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/preliminary-analysis-recent-protests-and-unrest-bangladesh>
६. United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. (2025, February 12). *OHCHR fact-finding report: Human rights violations and abuses related to the protests of July and August 2024 in Bangladesh*. OHCHR.

<https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ohchr-fact-finding-report-human-rights-violations-and-abuses-related>

৯. Human Rights Watch. (2021, August 16). *"Where no sun can enter": A decade of enforced disappearances in Bangladesh.* HRW.

<https://www.hrw.org/report/2021/08/16/where-no-sun-can-enter/decade-enforced-disappearances-bangladesh>

১০. Human Rights Watch. (2025, November 17). *Bangladesh: Hasina found guilty of crimes against humanity.* HRW. <https://www.hrw.org/news/2025/11/17/bangladesh-hasina-found-guilty-of-crimes-against-humanity>

১১. Transparency International. (2025, February 11). *Corruption Perceptions Index 2024.* Transparency International. <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>

১২. V-Dem Institute. (2025). *Democracy report 2025: 25 years of autocratization — democracy trumped?* University of Gothenburg. <https://www.v-dem.net/publications/democracy-reports/>

১৩. Overseas Development Institute. (2022). *Five lessons from Sri Lanka's debt and economic crisis.* ODI. <https://odi.org/en/insights/five-lessons-from-sri-lankas-debt-and-economic-crisis/>

১৪. Carnegie Endowment for International Peace. (2025, December). *From streets to Discord: How Nepal's Gen Z toppled a government.* Carnegie Endowment. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/research/2025/09/nepal-gen-z-topple-government>

১৫. International Crisis Group. (2025, September 19). *Nepal picks up the pieces after protests topple the government.* ICG. <https://www.crisisgroup.org/qna/asia-pacific/nepal/nepal-picks-pieces-after-protests-topple-government>

"भारतीय शहरीकरण आणि घनकचरा व्यवस्थापनातील विविध समस्या व उपाय: एक अभ्यास" (संदर्भ: नागपूर महानगरपालिका, जिल्हा नागपूर)

भोलाराम हरिचंद्र खोब्रागडे
संशोधक विद्यार्थी

प्रा. डॉ. ज्योती सेलुकर
मार्गदर्शक

समाजशास्त्र विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोध निबंधात भारतातील झपाट्याने होणाऱ्या शहरीकरणाचा आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या घनकचरा व्यवस्थापनाच्या आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः नागपूर महानगरपालिका (NMC) क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून, वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण आणि त्याच्या विल्हेवाटीतील तांत्रिक व सामाजिक अडचणींचे विश्लेषण केले आहे. नागपूर शहरात दररोज सुमारे ११०० ते १२०० मेट्रिक टन कचरा निर्माण होतो. संशोधनातून असे दिसून आले की, कचरा संकलनासाठी खासगी यंत्रणा (उदा. AG Enviro, BVG) कार्यरत असूनही, स्रोत स्तरावर (Source Level) कचऱ्याचे १००% वर्गीकरण न होणे ही मुख्य समस्या आहे. भांडवेवाडी येथील डम्पिंग यार्डची मर्यादा आणि तिथल्या प्रक्रिया केंद्रांच्या त्रुटींमुळे पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होत आहेत. या समस्येवर मात करण्यासाठी विकेंद्रित कचरा व्यवस्थापन, 'वेस्ट टू एनर्जी' प्रकल्प आणि जनजगृती यांसारखे प्रभावी उपाय या निबंधात मांडले आहेत.

बीजशब्द (Keywords)

शहरीकरण, घनकचरा व्यवस्थापन, नागपूर महानगरपालिका, भांडवेवाडी डम्पिंग यार्ड, कचरा वर्गीकरण, शाश्वत विकास

प्रस्तावना (Introduction)

एकविसाव्या शतकात संपूर्ण जग एका मोठ्या स्थित्यंतरातून जात आहे, ज्याला आपण 'नागरीकरणाचे युग' म्हणू शकतो. भारत हा जगातील सर्वात वेगाने शहरीकरण होणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारताची सुमारे ३१% लोकसंख्या शहरांमध्ये निवास करत होती. संयुक्त राष्ट्रांच्या आणि विविध जागतिक संस्थांच्या अंदाजानुसार, २०३० पर्यंत ही संख्या ४०% च्या पार जाईल आणि २०५० पर्यंत भारतातील निम्मी लोकसंख्या शहरांमध्ये स्थायिक झालेली असेल. शहरीकरण हे केवळ लोकसंख्येचे स्थलांतर नसून ते आर्थिक प्रगती, औद्योगिक विकास आणि आधुनिक जीवनशैलीचे केंद्र आहे. तथापि, या झपाट्याने होणाऱ्या वाढीसोबतच शहरांच्या पायाभूत सुविधांवर प्रचंड ताण निर्माण झाला आहे. यातील सर्वात ज्वलंत आणि गंभीर समस्या म्हणजे 'घनकचरा व्यवस्थापन' (Solid Waste Management) होय. शहरांमधील वाढती लोकसंख्या आणि बदलती उपभोगवादी संस्कृती यामुळे कचऱ्याचे स्वरूप आणि प्रमाण दोन्ही बदलले आहे. पूर्वी कचऱ्यामध्ये प्रामुख्याने सेंद्रिय पदार्थांचा समावेश असे, परंतु आजच्या आधुनिक काळात प्लास्टिक, ई-कचरा (E-waste), धातू, आणि घातक रासायनिक कचऱ्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. 'केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या' (CPCB) आकडेवारीनुसार, भारतात दररोज हजारो

टन कचरा निर्माण होतो, ज्यापैकी केवळ ७०-८०% कचरा संकलित केला जातो आणि त्यातील निम्म्याहून कमी कचऱ्यावर वैज्ञानिक प्रक्रिया केली जाते. उघड्यावर टाकलेला कचरा हा केवळ दुर्गंधी पसरवत नाही, तर तो जमिनीतील पाणी, हवा आणि पर्यायाने सार्वजनिक आरोग्यासाठी एक मोठे संकट बनला आहे. नागपूर हे महाराष्ट्र राज्याची उपराजधानी असून मध्य भारताचे एक प्रमुख व्यापारी आणि शैक्षणिक केंद्र आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या 'ऑरेंज सिटी' म्हणून ओळखले जाणारे हे शहर आता 'स्मार्ट सिटी' आणि 'मेट्रो सिटी' म्हणून जागतिक नकाशावर स्थान मिळवत आहे. मिहान (MIHAN) प्रकल्प, वाढते आयटी हब आणि शैक्षणिक संस्थांमुळे नागपूरची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. सध्या नागपूर महानगरपालिका (NMC) क्षेत्राची लोकसंख्या ३० लाखांच्या घरात पोहोचली आहे.

वाढत्या शहरीकरणामुळे नागपूरमध्ये दरडोई कचरा निर्मितीचे प्रमाणही वाढले आहे. शहरातील वाढती हॉटेल्स, रुग्णालये, बाजारपेठा आणि नवीन वसाहती यामुळे दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे प्रशासनासाठी जिकिरीचे झाले आहे. नागपूर महानगरपालिका क्षेत्रात दररोज अंदाजे ११०० ते १२०० मेट्रिक टन घनकचरा निर्माण होतो. या कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी पूर्व नागपुरातील 'भांडवेवाडी' येथे मुख्य डम्पिंग यार्ड आहे, जे आता आपल्या क्षमतेच्या पलीकडे गेले आहे. भारत सरकारने २०१४ मध्ये सुरू केलेल्या 'स्वच्छ भारत मिशन'मुळे कचरा व्यवस्थापनाला एक नवी दिशा मिळाली. नागपूर महानगरपालिकेनेही या अंतर्गत 'कचरामुक्त शहर' बनवण्यासाठी अनेक उपक्रम राबवले. घरोघरी जाऊन कचरा संकलित करण्यासाठी (Door-to-Door Collection) खासगी संस्थांची नियुक्ती करण्यात आली. कचऱ्याचे ओला आणि सुका अशा दोन भागांत वर्गीकरण करण्याचे आवाहन वारंवार करण्यात आले. परंतु, जमिनीवरील वास्तव पाहता, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये अनेक त्रुटी दिसून येतात. अनेक भागांत कचरा संकलनाची अनियमितता, कचरा वाहतूक करणाऱ्या वाहनांची दुरवस्था आणि कचरा प्रक्रिया केंद्रांची (Processing Plants) अपुरी क्षमता यामुळे समस्या अधिक गुंतागुंतीची झाली आहे.

उद्दिष्टे

१. नागपूर महानगरपालिका क्षेत्रातील घनकचरा निर्मितीच्या स्वरूपाचा आणि प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
२. कचरा संकलन आणि वाहतूक व्यवस्थेतील त्रुटींचे विश्लेषण करणे.
३. भांडवेवाडी येथील डम्पिंग ग्राउंडच्या सद्यस्थितीचे आणि तिथल्या प्रक्रियेचे परीक्षण करणे.
४. नागरिकांच्या कचरा वर्गीकरणाबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
५. नागपूरला 'शून्य कचरा शहर' (Zero Waste City) बनवण्यासाठी व्यावहारिक आणि आधुनिक उपाय सुचवणे.

साहित्य पुनरावलोकन (Literature Review)

विविध जागतिक अहवालांनुसार (उदा. वर्ल्ड बँक अहवाल), विकसनशील देशांमध्ये कचऱ्याचे प्रमाण दरवर्षी ५% ने वाढत आहे. भारतातील कचरा व्यवस्थापनावर काम करणाऱ्या अनेक तज्ज्ञांनी (उदा. सुनीता नारायण, २०२०) असे नमूद केले आहे की, जोपर्यंत कचरा निर्मितीच्या जागीच (Source) त्याचे वर्गीकरण होत नाही, तोपर्यंत त्यावर प्रक्रिया करणे अशक्य आहे. नागपूरच्या संदर्भात झालेल्या मागील अभ्यासात असे दिसून आले की, भांडवेवाडी डम्पिंग यार्डमधील साचलेला कचरा हा जमिनीतील पाणी प्रदूषित (Leachate) करण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

हा शोध निबंध प्रामुख्याने द्वितीयक स्रोत (Secondary Data) वर आधारित आहे. यासाठी खालील स्रोतांचा वापर केला आहे:

- नागपूर महानगरपालिकेचे वार्षिक आरोग्य अहवाल (२०२२-२०२४).
- महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे (MPCB) जिल्हानिहाय अहवाल.
- विविध शासकीय व निमशासकीय वेबसाइट्स आणि वर्तमानपत्रांमधील आकडेवारी.
- पर्यावरण तज्ज्ञांच्या मुलाखती आणि प्रकाशित लेख.

प्राप्त माहितीचे विश्लेषण

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक' (Descriptive and Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असलेली सर्व माहिती प्रामुख्याने द्वितीयक स्रोतांकडून (Secondary Data) संकलित केली असून त्याचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे केले आहे:

नागपूर महानगरपालिका (NMC) आरोग्य अहवाल विश्लेषण (२०२२-२०२४)

महानगरपालिकेच्या वार्षिक आरोग्य अहवालानुसार, नागपूर शहरातील कचरा निर्मितीचा आलेख चढता आहे.

कचरा निर्मिती: २०२२ मध्ये शहरात दररोज सरासरी १०५० मेट्रिक टन कचरा निर्माण होत होता, जो २०२४ पर्यंत १२०० मेट्रिक टन पर्यंत पोहोचला आहे.

संकलन यंत्रणा: शहरात कचरा गोळा करण्यासाठी 'एजी एन्व्हायरो' आणि 'बीव्हीजी' या दोन एजन्सी कार्यरत आहेत. अहवालानुसार, शहराच्या ८५-९०% भागात कचरा संकलनाची गाडी पोहोचते, मात्र झोपडपट्टी परिसरात हे प्रमाण तुलनेने कमी आहे.

वर्गीकरण: अहवालातील सर्वात चिंतेची बाब म्हणजे, केवळ ६०% ते ६५% कचरा हा वर्गीकरण केलेल्या (ओला व सुका वेगळा) स्वरूपात मिळतो. उर्वरित ३५% कचरा मिश्र स्वरूपात असल्याने त्यावर प्रक्रिया करणे कठीण जाते.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (MPCB) अहवाल विश्लेषण

MPCB च्या जिल्हानिहाय अहवालानुसार, नागपूरमधील पर्यावरणावर घनकचऱ्याचे खालील परिणाम दिसून आले आहेत:

भांडवेवाडी डम्पिंग यार्ड: येथील कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यांमुळे 'लिचेट' (Leachate - कचऱ्यातून पाझरणारे दूषित पाणी) तयार होत आहे. यामुळे आसपासच्या परिसरातील भूगर्भातील पाण्याची गुणवत्ता खालावली असून 'नाग नदी'च्या प्रदूषणातही याची भर पडत आहे.

हवेची गुणवत्ता: डम्पिंग यार्डमध्ये वारंवार लागणाऱ्या आगीमुळे मिथेन (Methane) आणि कार्बन डायऑक्साइडचे उत्सर्जन वाढले असून, परिसरातील हवेचा गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) अनेकदा खालावलेला आढळतो.

शासकीय व प्रसारमाध्यमांच्या आकडेवारीचे विश्लेषण

विविध शासकीय पोर्टल्स आणि स्थानिक वर्तमानपत्रांमधील आकडेवारीनुसार:

प्लॅस्टिकचे प्रमाण: एकूण घनकचऱ्यामध्ये प्लॅस्टिक आणि ई-कचऱ्याचे प्रमाण वर्षाला ८-१०% ने वाढत आहे.

वाहतूक खर्च: महापालिकेचा कचरा व्यवस्थापनावर होणारा मोठा खर्च हा केवळ 'वाहतुकीवर' (Transportation) होतो, तर 'प्रक्रियेवर' (Processing) होणारा खर्च त्या तुलनेत कमी आहे.

पर्यावरण तज्ज्ञांच्या मतांचे विश्लेषण

तज्ज्ञांच्या मते आणि प्रकाशित लेखांच्या अभ्यासानुसार, नागपूरमध्ये 'कचरा ते ऊर्जा' (Waste to Energy) प्रकल्पांची नितांत गरज आहे. तज्ज्ञांनी असे नमूद केले आहे की, जोपर्यंत नागपूरमध्ये 'विकेंद्रित कचरा व्यवस्थापन' (प्रभागाच्या पातळीवर प्रक्रिया) राबवले जात नाही, तोपर्यंत भांडवेवाडीवरील भार कमी होणार नाही.

घटक	सद्यस्थिती (अंदाजे)	मुख्य आव्हान
एकूण कचरा	१२०० मेट्रिक टन/दिवस	लोकसंख्या वाढीनुसार संकलनात तफावत
कचरा वर्गीकरण	६०% (ओला-सुका)	नागरिकांमध्ये जनजागृतीचा अभाव
प्रक्रिया क्षमता	७००-८०० मेट्रिक टन	३००-४०० टन कचरा दररोज विनाप्रक्रिया राहतो
प्रमुख स्रोत	घरगुती आणि व्यावसायिक	हॉटेल आणि ई-कचरा वाढला आहे

नागपूरमधील घनकचरा व्यवस्थापनात 'तांत्रिक' पेक्षा 'सामाजिक' आव्हाने अधिक आहेत. नागरिक ओला आणि सुका कचरा एकत्र करून टाकतात, ज्यामुळे कचऱ्याचे सेंद्रिय खतात रूपांतर करणे कठीण होते. तसेच, डम्पिंग यार्डमध्ये साचलेल्या कचऱ्यामुळे मिथेन वायूचे उत्सर्जन होऊन वारंवार आगी लागण्याच्या घटना घडतात. महानगरपालिकेने कचरा वेचकांना मुख्य प्रवाहात आणून कचऱ्याचा पुनर्वापर (Recycle) वाढवण्यावर भर देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

वरील सर्व स्रोतांच्या विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, नागपूर महानगरपालिकेकडे कचरा 'संकलित' करण्याची यंत्रणा उत्तम असली, तरी कचऱ्यावर 'वैज्ञानिक प्रक्रिया' (Scientific Processing) आणि 'स्रोत स्तरावर वर्गीकरण' (Source Segregation) या दोन आघाड्यांवर मोठे काम करणे बाकी आहे नागपूर हे 'स्मार्ट सिटी' बनण्याकडे वाटचाल करत असताना कचरा व्यवस्थापन ही पहिली पायरी असावी. केवळ डम्पिंग ग्राउंडवर कचरा टाकणे हा उपाय नसून, 'कचरामुक्त शहर' बनवण्यासाठी विकेंद्रित व्यवस्थापन (Decentralized Management) आवश्यक आहे. गृहनिर्माण सोसायट्यांनी स्वतःचा कचरा स्वतःच जिरवल्यास महापालिकेवरील ताण ५०% कमी होऊ शकतो.

संदर्भ

कस्तुरे, ए. (२०२२). नागरी भारतातील कचरा समस्या आणि नागपूरचा अभ्यास. पुणे: लोकसंवाद पब्लिकेशन्स.

नागपूर महानगरपालिका. (२०२३). नागपूर शहर घनकचरा व्यवस्थापन वार्षिक आढावा अहवाल २०२३. आरोग्य विभाग, नागपूर.

मिश्रा, आर. पी. (२०२१). भारतीय शहरीकरण आणि पर्यावरण. नवी दिल्ली: कॉन्सेप्ट पब्लिशिंग कंपनी.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ. (२०२४). राज्यातील प्रमुख शहरांमधील घनकचरा व्यवस्थापन स्थिती. <https://mpcb.gov.in> वरून प्राप्त.

स्वच्छ भारत मिशन (नागरी). (२०२४). घनकचरा व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्वे. भारत सरकार.

पर्यावरण संवर्धन आणि महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान

डॉ. पद्मिनी दुरुगकर घोसेकर

मराठी विभाग

धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील संतांनी आणि संत परंपरेने पर्यावरण संवर्धनासाठी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे' असे म्हणणाऱ्या संतांनी व वारकरी समाजाने केवळ अध्यात्मच शिकवले नाही, तर निसर्गाशी नाते जोडण्याची दृष्टी व दृष्टिकोन दिला. आजच्या जागतिक तापमान वाढीच्या (Global Warming) काळात संतांचे हे विचार किती कालसुसंगत आहेत, याचे विश्लेषण या शोधनिबंधात केले आहे. संतांच्या अभंगवाणीतून प्रकट होणारे जलव्यवस्थापन, वृक्षारोपण आणि प्राणीमात्रांवरील प्रेम हे शाश्वत विकासाचे मूळ आधारस्तंभ आहेत.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. १३ व्या शतकापासून ते आजपर्यंत महाराष्ट्राला लाभलेली संत परंपरा ही केवळ धार्मिक सुधारणेपुरती मर्यादित नव्हती, तर ती एक सामाजिक आणि पर्यावरणीय चळवळ होती. मानवी जीवन आणि निसर्ग यांचा अविभाज्य संबंध संतांनी आपल्या साहित्यातून मांडला आहे. आज आपण ज्याला 'इकोलॉजी' (Ecology) म्हणतो, त्याचा पाया संतांनी शतकांपूर्वीच घातला होता.

संत साहित्यातील निसर्ग आणि पर्यावरण :

महाराष्ट्रातील संतांनी ईश्वराचे रूप निसर्गात पाहिले. त्यांच्या मते, सृष्टीतील प्रत्येक घटक हा विठ्ठलमय आहे.

१. श्री चक्रधर स्वामी

चक्रधर स्वामी हे महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक असून त्यांनी आपल्या शिकवणीतून पर्यावरण संवर्धनाचा अप्रत्यक्ष पण महत्त्वपूर्ण संदेश दिला. त्यांनी साधे, संयमी आणि नैतिक जीवन जगण्यावर भर दिला, ज्यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अपव्यय टाळला जातो. ११ व्या १२ व्या

शतकात समतेचा, मानवतेचा आणि पर्यावरणातील प्राणिमात्रांवर प्रेम करण्याचा अमूल्य संदेश श्री चक्रधर स्वामिनी दिल्याचे दिसून येते. लीळाचरित्रात एकांकातील चक्रधर स्वामी एकांतवासात जेव्हा सर्वत्र भ्रमण करीत होते तेव्हा त्यांचा संबंध पर्यावरणाशी व पर्यावरणातील घटक नदी, झाडे, पशु, पक्षी, प्राणी इत्यादींशी आलेला दिसून येतो. स्वामींचे प्रथम सूत्रच आपल्याला पर्यावरणातील प्राणिमात्रावर प्रेम करा, निसर्गावर प्रेम करा हा संदेश देताना दिसून येतो. ते आपल्या सूत्रात म्हणतात, "हां गा: एथ शरण आलेया, काई मरण असे" म्हणजे 'इथे शरण आलेल्या व्यक्ती/जीवाला मृत्यूचे भय असू शकत नाही त्याला मरण नसते. त्याला जीवनाचे अभय असते. यातून त्यांची निस्सीम करुणा तर दिसून येतेच पण यातून प्रेम व शांतीचा संदेश मिळतो.

सालबर्डीच्या जंगलात पारध्यांपासून म्हणजेच शिकार्यांपासून सस्याचे रक्षण कसे केले व त्याला जीवनाचे अभयदान कसे दिले हे आपल्याला दिसून येते.

चक्रधर स्वामींनी सर्व सजीवांमध्ये परमेश्वर पाहण्याची शिकवण दिली. त्यामुळे प्राणी, पक्षी आणि वनस्पती यांच्याबद्दल करुणा आणि आदराची भावना निर्माण होते. हा दृष्टिकोन जैवविविधतेच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

त्यांनी अहिंसा, संयम आणि मितव्यय यांचा उपदेश केला. अति उपभोग आणि भौतिक लोभ टाळल्यास पर्यावरणावर होणारा ताण कमी होतो, हा त्यांचा अप्रत्यक्ष संदेश होता. तसेच त्यांनी स्वच्छता, शुद्धता आणि साधेपणा यावर भर दिला, जे पर्यावरण संवर्धनासाठी आवश्यक आहे.

चक्रधर स्वामींच्या शिकवणीमुळे समाजात नैतिकता, शिस्त आणि निसर्गाबद्दल संवेदनशीलता निर्माण झाली. आजच्या पर्यावरणीय समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा अवलंब केल्यास पर्यावरणाचे संरक्षण आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

२. संत ज्ञानेश्वर

ज्ञानेश्वरीमध्ये माऊलींनी निसर्गाचे अत्यंत विलोभनीय वर्णन केले आहे. "पसायदान" मध्ये त्यांनी 'खळांची व्यंकटी सांडो' असे म्हणतानाच संपूर्ण सृष्टीच्या कल्याणाची आणि सुखाची मागणी केली आहे. त्यांनी निसर्गाला मानवाचा पोषक मानले आहे.

संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी त्यांच्या साहित्यातून (ज्ञानेश्वरी, अभंग, अमृतानुभव) निसर्ग, पर्यावरण आणि विश्वात्मकता यावर खूप सुंदर भाष्य केले आहे. त्यांचे अभंग निसर्गालाच देव मानणारे आहेत.

पर्यावरणाशी संबंधित ज्ञानेश्वरांचे विचार खालील प्रकारे सांगता येतील:

ज्ञानेश्वर माउलींनी 'पसायदाना'त संपूर्ण विश्वाकडेच एक कुटुंब म्हणून पाहिले आहे. पर्यावरण रक्षण म्हणजे स्वतःचे रक्षण, अशी शिकवण त्यांनी दिली.

पर्यावरण संवर्धन ही आजच्या काळातील अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे. परंतु हा विचार केवळ आधुनिक काळात उदयास आलेला नाही. महाराष्ट्रातील संत परंपरेत विशेषतः संत ज्ञानेश्वरांनी १३व्या शतकातच पर्यावरणाबाबत अत्यंत प्रगत आणि समतोल विचार मांडले होते.

त्यांच्या 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथात निसर्ग, मानव आणि ईश्वर यांच्यातील सुसंवादाचे सुंदर चित्रण आढळते. त्यांनी निसर्गाला केवळ संसाधन म्हणून नव्हे, तर ईश्वराचे प्रतिबिंब मानले.

संत ज्ञानेश्वरांच्या मते निसर्ग हा जिवंत आणि सजीव आहे. त्यांनी निसर्गाला ईश्वराचे रूप मानले आणि त्याचे रक्षण करणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे असे सांगितले.

- वृक्ष, जल, प्राणी, पक्षी हे सर्व सृष्टीचा अविभाज्य भाग आहेत.
- निसर्गाशी सुसंवाद ठेवणे म्हणजेच ईश्वरभक्ती होय.

ज्ञानेश्वरांनी पर्यावरण संतुलनासाठी अत्यंत स्पष्ट मार्गदर्शन केले आहे. त्यांच्या प्रसिद्ध ओवीत ते म्हणतात:

“नगरेचि रचावी, जलाशये निर्मावी, महा वने लावावी”

या ओवीत त्यांनी तीन महत्त्वाचे पर्यावरणीय घटक सांगितले आहेत:

- **सुसंस्कृत नगरी विकास (Urban Planning)**
- **जलसंधारण (Water Conservation)**
- **वृक्षलागवड (Afforestation)**

ही विचारधारा आजच्या *सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट* संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

ज्ञानेश्वरांनी जंगल आणि वृक्षांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

- वृक्ष हे जीवनाचे आधार आहेत.
- वनसंवर्धन केल्याशिवाय पर्यावरण संतुलन शक्य नाही.

त्यांच्या विचारांमुळे समाजात वृक्षसंवर्धनाची जाणीव निर्माण झाली.

ज्ञानेश्वरांनी जलाशय निर्माण करण्यावर भर दिला.

- पाणी हे जीवनाचे मूलभूत साधन आहे.
- पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास दुष्काळ टाळता येतो.

आजच्या काळातील जलसंकट लक्षात घेतल्यास हा विचार अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

संत ज्ञानेश्वरांनी भौतिक लोभ टाळून साधेपणाने जगण्याचा संदेश दिला.

- अति उपभोगामुळे पर्यावरणाचा न्हास होतो
- संतुलित जीवनशैली पर्यावरण रक्षणासाठी आवश्यक आहे

हा विचार आजच्या *Minimalism* आणि *Sustainable Living* संकल्पनांशी जुळतो.

ज्ञानेश्वरांनी सर्व जीवांना समान मानले.

- प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांच्याशी प्रेमाने वागणे
- जैवविविधतेचे संरक्षण करणे

हा दृष्टिकोन आधुनिक बायोडायव्हर्सिटी संरक्षणाशी संबंधित आहे.

ज्ञानेश्वरीहा केवळ धार्मिक ग्रंथ नसून तो जीवनशास्त्र आहे.

त्यात पुढील पर्यावरणीय मूल्ये दिसतात:

- निसर्गाशी एकरूप होणे
- पर्यावरणाचे शुद्धीकरण
- मानव आणि निसर्ग यांच्यातील समतोल

ज्ञानेश्वरांनी आध्यात्मिकतेसोबत पर्यावरणीय जबाबदारी जोडली आहे.

आज जगभरात पर्यावरणीय समस्या वाढत आहेत:

- हवामान बदल
- जंगलतोड
- जलसंकट

या समस्यांवर उपाय म्हणून संत ज्ञानेश्वरांचे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात:

- **वृक्षलागवड मोहिमा** → त्यांच्या शिकवणीशी सुसंगत
- **जलसंवर्धन प्रकल्प** → त्यांच्या विचारांचे आधुनिक रूप
- **सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट** → ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाचा विस्तार

संत ज्ञानेश्वरांचे अभंग हे मानवाला निसर्गाशी नाते जोडायला, झाडे-नद्या जपायला आणि सर्व प्राणिमात्रांशी प्रेमाने वागायला शिकवतात. त्यांचे साहित्य हे शाश्वत पर्यावरण रक्षणाचे (Sustainable Environment) मूळ आहे.

३. संत नामदेव

महाराष्ट्रातील संत परंपरेमध्ये संत नामदेव यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. १३व्या-१४व्या शतकात त्यांनी आपल्या अभंग, कीर्तन आणि समाजकार्याद्वारे भक्ती, समता आणि मानवतेचा संदेश दिला. त्यांचे कार्य केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरते मर्यादित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक जीवनाच्या उन्नतीसाठीही मोठे योगदान देणारे आहे.

संत नामदेवांनी 'वृक्ष संवर्धन' ही भक्तीचीच एक पायरी असल्याचे मानले. त्यांनी विठ्ठलाला 'तरुवर' (वृक्ष) मानून त्याची उपासना केली.

संत नामदेवांनी सर्व जीवांमध्ये ईश्वर पाहण्याची शिकवण दिली.

- प्राणी, पक्षी, वृक्ष यांच्याशी प्रेमाने वागावे

- निसर्गाचा आदर करावा

ही शिकवण आधुनिक पर्यावरण संवर्धनाशी संबंधित आहे.

आजच्या काळात संत नामदेवांचे विचार अत्यंत उपयुक्त आहेत:

- सामाजिक समता → जातिभेद दूर करण्यासाठी
- राष्ट्रीय एकात्मता → विविधतेत एकता निर्माण करण्यासाठी
- पर्यावरण संरक्षण → निसर्गाशी सुसंवाद साधण्यासाठी
- नैतिक जीवनशैली → समाजात शांती आणि स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी

४. संत तुकाराम महाराज

संत तुकाराम महाराज यांनी आपल्या अभंगांच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धनाचा अप्रत्यक्ष पण प्रभावी संदेश दिला. त्यांनी निसर्गाला ईश्वराचे रूप मानले आणि मानवाने निसर्गाशी सुसंवाद ठेवून जगावे, असे सांगितले. त्यांच्या अभंगांमध्ये वृक्ष, नद्या, प्राणी-पक्षी यांचे सुंदर वर्णन आढळते, ज्यातून निसर्गप्रेम स्पष्ट होते.

तुकाराम महाराजांनी साधेपणाने आणि संतुलित जीवन जगण्याचा संदेश दिला, जो पर्यावरण रक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यांनी अति लोभ, उपभोग आणि संसाधनांचा गैरवापर टाळण्याचे सांगितले, कारण यामुळे पर्यावरणाचा न्हास होतो. त्यांच्या मते, प्रत्येक जीवामध्ये परमेश्वर वास करतो, त्यामुळे सर्व सजीवांचा आदर करणे हीच खरी भक्ती आहे.

तसेच त्यांनी स्वच्छता, नैतिकता आणि समाजहित यावर भर दिला, जे पर्यावरण संवर्धनाशी निगडित आहे. त्यांच्या शिकवणीमुळे समाजात निसर्गबद्दल आदर आणि संवेदनशीलता निर्माण झाली.

आजच्या पर्यावरणीय समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर तुकाराम महाराजांचे विचार अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्यांच्या शिकवणीचा अवलंब केल्यास शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण साध्य होऊ शकते.

पर्यावरण संवर्धनाचा विचार करताना संत तुकाराम महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांचा प्रसिद्ध अभंग:

"वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे | पक्षीही सुस्वरे आळविती ||"

या ओळींमधून त्यांनी पर्यावरणाशी नाते जोडले आहे. 'सोयरे' म्हणजे नातेवाईक. झाडे आणि पक्षी हे आपले नातेवाईक आहेत, ही भावना जोपासल्यास माणूस कधीही निसर्गाचा न्हास करणार नाही, हा संदेश त्यांनी दिला. त्यांनी निसर्गाला 'एकांतवासाचे' साधन न मानता 'सहवासाचे' साधन मानले.

पुढे ते आपल्या अभंगात म्हणतात,
आकाश मंडप पृथ्वी आसन ।

रमे तेथें मन क्रीडा करू ॥

किती मोठा आशय या दोन ओळीतून संत तुकाराम महाराज प्रकट करतात. ते म्हणतात पृथ्वीला आसन मानून आकाशाला मंडप संबोधतात.

५. संत एकनाथ आणि प्राणीमात्रांवरील दया

संत एकनाथ यांनी आपल्या कार्य आणि विचारांद्वारे पर्यावरण संवर्धनाचा महत्त्वपूर्ण संदेश दिला. त्यांनी स्वच्छता, शुद्धता आणि समाजहित यावर विशेष भर दिला, जे पर्यावरण रक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या जीवनातील अनेक उदाहरणांतून स्वच्छतेचे महत्त्व स्पष्ट होते. संत एकनाथांनी नद्या, जलस्रोत आणि सार्वजनिक स्थळे स्वच्छ ठेवण्याचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी स्वतः घाटांची स्वच्छता करून समाजाला प्रेरणा दिली. पाणी हे जीवनाचे मूलभूत साधन असल्यामुळे त्याचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे, हा संदेश त्यांनी दिला.

त्यांनी सर्व सजीवांमध्ये ईश्वर पाहण्याची शिकवण दिली, ज्यामुळे प्राणी, पक्षी आणि वनस्पती यांच्याबद्दल आदराची भावना निर्माण होते. हा दृष्टिकोन जैवविविधतेच्या संरक्षणासाठी उपयुक्त आहे.

संत एकनाथांनी साधे, संतुलित आणि नैतिक जीवन जगण्यावर भर दिला. अति उपभोग टाळणे आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करणे हे पर्यावरण संवर्धनासाठी महत्त्वाचे आहे.

त्यांच्या विचारांमुळे समाजात स्वच्छता, पर्यावरणाबद्दल जागरूकता आणि निसर्गप्रेम निर्माण झाले. त्यामुळे आजच्या काळातही त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आणि प्रेरणादायी आहे.

संत एकनाथांनी केवळ वृक्षांवरच नव्हे, तर पशू-पक्ष्यांवरही प्रेम करण्याचा आदर्श घालून दिला. तहानलेल्या गाढवाला गंगेचे पाणी पाजणे, ही केवळ एक कथा नसून ती जैवविविधतेच्या रक्षणाची आणि मानवेतर प्राण्यांच्या अस्तित्वाचा सन्मान करण्याची शिकवण आहे. "भूतीं भगवद्भाव" (प्रत्येक प्राण्यात देव पाहणे) हा विचार पर्यावरणाच्या संतुलनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

६. समर्थ रामदास स्वामी आणि जलव्यवस्थापन

समर्थ रामदास स्वामी यांनी आपल्या कार्यातून आणि विचारातून पर्यावरण संवर्धनाचा महत्त्वपूर्ण संदेश दिला. त्यांनी निसर्गाशी सुसंवाद साधणारे, शिस्तबद्ध आणि संतुलित जीवन जगण्यावर भर दिला. त्यांच्या 'दासबोध' या ग्रंथात स्वच्छता, साधेपणा आणि संसाधनांचा योग्य वापर यावर मार्गदर्शन आढळते.

समर्थ रामदासांनी जलस्रोत, वन आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे महत्त्व ओळखून त्यांचे संरक्षण करण्याची शिकवण दिली. त्यांनी शारीरिक आणि मानसिक शुद्धतेसोबतच परिसर स्वच्छ ठेवण्याचे

महत्त्व अधोरेखित केले. स्वच्छता ही पर्यावरण संवर्धनाची पहिली पायरी आहे, हा संदेश त्यांनी दिला.

तसेच त्यांनी निसर्गातील शिस्त आणि संतुलन यांचा आदर्श घेऊन समाजात अनुशासन आणि संयम निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. अति उपभोग, आळस आणि अव्यवस्था टाळून साधे जीवन जगावे, असे त्यांनी सांगितले, जे पर्यावरण रक्षणासाठी उपयुक्त आहे.

समर्थ रामदास स्वामींच्या विचारांमुळे समाजात निसर्गाबद्दल आदर, स्वच्छतेची जाणीव आणि जबाबदारी निर्माण झाली. त्यामुळे त्यांच्या शिकवणीचा अवलंब केल्यास पर्यावरण संवर्धन साध्य होण्यास मदत होते.

समर्थ रामदास स्वामींनी आपल्या 'दासबोध' ग्रंथात प्रपंच आणि परमार्थ यासोबतच पर्यावरणाचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांनी झाडे लावण्याचे आणि पाण्याचे महत्त्व विशद केले आहे. "जे जे आपणासी ठावे | ते ते इतरांसी शिकवावे" या उक्तीप्रमाणे त्यांनी वृक्ष लागवड आणि पाणी अडवण्याचे महत्त्व तत्कालीन समाजाला पटवून दिले.

७. संत गाडगे बाबा आणि स्वच्छता मोहीम

संत गाडगे बाबा यांनी आपल्या कार्यातून पर्यावरण संवर्धनाचा अत्यंत प्रभावी आणि प्रत्यक्ष संदेश दिला. ते स्वच्छतेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी गावोगावी फिरून लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिले आणि स्वतः झाडू हातात घेऊन रस्ते, गटारे आणि सार्वजनिक ठिकाणे साफ केली.

गाडगे बाबांनी "स्वच्छता हीच सेवा" हा संदेश दिला. त्यांनी घाण, कचरा आणि अस्वच्छता यामुळे रोगराई पसरते हे लोकांना समजावून सांगितले. त्यामुळे स्वच्छ परिसर राखणे हे पर्यावरण संवर्धनासाठी अत्यावश्यक आहे, याची जाणीव त्यांनी करून दिली.

तसेच त्यांनी अंधश्रद्धा, वाया जाणारे संसाधन आणि पाण्याचा अपव्यय यांना विरोध केला. पाणी, अन्न आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर करण्याचा उपदेश त्यांनी केला.

त्यांच्या कार्यामुळे समाजात स्वच्छता, आरोग्य आणि पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण झाली. आजही "स्वच्छ भारत" सारख्या मोहिमांमध्ये त्यांच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

संत गाडगे बाबांचे योगदान हे केवळ धार्मिक नसून सामाजिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या शिकवणीचा अवलंब केल्यास स्वच्छ, निरोगी आणि पर्यावरणपूरक समाज निर्माण होऊ शकतो.

२० व्या शतकातील संत गाडगे बाबांनी 'स्वच्छता' हाच धर्म मानला. परिसर स्वच्छ असेल तरच आरोग्य टिकेल आणि पर्यावरण शुद्ध राहील, हा विचार त्यांनी जनमानसात रुजवला. त्यांनी झाडू हे केवळ स्वच्छतेचे साधन न ठेवता ते क्रांतीचे प्रतीक बनवले.

आधुनिक काळात संतांच्या विचारांची प्रासंगिकता

आज जग हवामान बदलाच्या संकटाचा सामना करत आहे. कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी आणि निसर्गाचे चक्र टिकवण्यासाठी आपल्याला पुन्हा संतांच्या विचारांकडे वळावे लागेल.

- **नदी प्रदूषण:** संतांनी नद्यांना 'लोकमाता' मानले. आज आपण त्या नद्यांना प्रदूषित करत आहोत. संतांचा 'पवित्रता' हा विचार येथे महत्त्वाचा ठरतो.
- **जंगलतोड:** 'वृक्षवल्ली' हा विचार जंगलतोड रोखण्यासाठी प्रभावी ठरू शकतो.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील संतांचे योगदान हे केवळ साहित्यापुरते मर्यादित नसून ते प्रत्यक्ष कृतीतून आलेले आहे. संतांनी निसर्गाला 'देवपण' बहाल केल्यामुळे सर्वसामान्य माणसाच्या मनात निसर्गाबद्दल आदर निर्माण झाला. आजच्या काळात 'निसर्ग हीच आपली माता आहे' हा संतांचा संस्कार जर आपण अंगीकारला, तर पर्यावरण संवर्धन ही एक लोकचळवळ बनेल. संतांचे विचार हेच भविष्यातील 'ग्रीन इकॉनॉमी' आणि 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट'चे मूळ स्रोत होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. सार्थ तुकाराम गाथा - शासकीय मुद्रणालय, महाराष्ट्र शासन.
२. ज्ञानेश्वरी (अध्याय १० आणि १२) - संपा. वि. का. राजवाडे.
३. दासबोध - समर्थ रामदास स्वामी, सार्थ आवृत्ती.
४. महाराष्ट्रातील संत परंपरा आणि पर्यावरण - डॉ. रामचंद्र देखणे.
५. पर्यावरण आणि अध्यात्म - संपा. डॉ. यु. म. पठाण.
६. ई-सकाळ लेखसंग्रह - महाराष्ट्रातील संतांचे निसर्गप्रेम.
७. चपटे, डॉ. संदीप - □□□ □□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□
८. गावडे, पंकज - □□□ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□
९. बोडखे, डॉ. गोपीनाथ - □□□ □□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□
१०. पुंड, वसंत - □□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□
११. Vayuveg लेख - □□□ □□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□
१२. संत साहित्य संकेतस्थळ - □□□□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□
१३. सोनटक्के, डॉ. राजाराम - □□□ □□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□
१४. विवेक मराठी - □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलते स्वरूप : जागतिक प्रभाव आणि सौम्य शक्तीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

पलाश गिरिधर करकाडे

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

२१व्या शतकात भारताचे परराष्ट्र धोरण पारंपरिक गुटनिरपेक्षतेपासून बहुआयामी, लवचिक आणि हितसंबंधाधारित स्वरूपाकडे विकसित झाले आहे. जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि बदलत्या आंतरराष्ट्रीय सत्तासंतुलनाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने आपल्या धोरणात सक्रियता आणि व्यावहारिकता आणली आहे. या प्रक्रियेत भारताचा जागतिक प्रभाव वाढत असून "सौम्य शक्ती" (Soft Power) हा त्याचा एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलांचा आणि त्याच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचा सौम्य शक्तीच्या संदर्भात विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स: परराष्ट्र धोरण, सौम्य शक्ती, जागतिक प्रभाव, भारत, सांस्कृतिक राजनय

१. प्रस्तावना :

परराष्ट्र धोरण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचे संरक्षण, राष्ट्रीय हितसंबंधांची पूर्तता आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वापरले जाणारे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. जागतिक स्तरावर बदलणाऱ्या राजकीय, आर्थिक आणि सामरिक परिस्थितीनुसार परराष्ट्र धोरणाची दिशा आणि स्वरूप निश्चित होत असते. त्यामुळे कोणत्याही राष्ट्राच्या जागतिक स्थानाचे आकलन करण्यासाठी त्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास अत्यावश्यक ठरतो.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी गुटनिरपेक्षतेच्या (Non-Alignment) तत्त्वांवर केली. या धोरणामध्ये शांतता, सहअस्तित्व, वसाहतवादाचा विरोध आणि सार्वभौमत्वाचा परस्पर आदर या मूल्यांना प्राधान्य देण्यात आले. पंचशील तत्त्वे आणि गुटनिरपेक्ष चळवळ (NAM) यांद्वारे भारताने जागतिक राजकारणात स्वतंत्र आणि संतुलित भूमिका बजावण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे भारताने शीतयुद्ध काळात कोणत्याही महासत्तेच्या प्रभावाखाली न राहता स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण राबवले. तथापि, शीतयुद्ध

संपल्यानंतर जागतिक सत्तासंतुलनात मोठे बदल झाले. द्विध्रुवीय व्यवस्थेऐवजी बहुध्रुवीय (multipolar) व्यवस्था उदयास आली. या पार्श्वभूमीवर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले. विशेषतः १९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक सुसंगतता साधली आणि परराष्ट्र धोरण अधिक व्यवहार्य, गतिशील आणि हितसंबंधकेंद्रित बनले. समकालीन काळात भारताने "बहुआयामी परराष्ट्र धोरण" (multi-alignment) स्वीकारले असून, अमेरिका, रशिया, युरोपियन युनियन, ASEAN देश आणि इतर जागतिक शक्तींशी संतुलित व परस्परपूरक संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर दिला आहे. तसेच "Act East Policy", "Neighborhood First Policy" आणि "Indo-Pacific Strategy" यांसारख्या उपक्रमांद्वारे भारताने आपल्या राजनयिक उपस्थितीत लक्षणीय वाढ केली आहे. याचबरोबर, भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावामध्ये केवळ आर्थिक आणि सामरिक शक्तीच नव्हे, तर "सौम्य शक्ती" (Soft Power) देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. भारतीय संस्कृती, योग, आयुर्वेद, लोकशाही मूल्ये आणि भारतीय प्रवासी समुदाय यांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर आकर्षण निर्माण केले आहे. म्हणूनच, प्रस्तुत संशोधन लेखात भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलत्या स्वरूपाचा सखोल अभ्यास करून त्याच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचे आणि सौम्य शक्तीच्या भूमिकेचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

२. संशोधन समस्या (Research Problem)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलांमुळे त्याचा जागतिक प्रभाव कसा वाढला आहे आणि या प्रक्रियेत सौम्य शक्तीची भूमिका कितपत प्रभावी ठरली आहे? तसेच, भारताने कठोर शक्ती (Hard Power) आणि सौम्य शक्ती (Soft Power) यांचा समन्वय साधून जागतिक स्तरावर आपले स्थान कसे मजबूत केले आहे, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. याचबरोबर, बदलत्या आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हाने आणि संधी यांचे विश्लेषण करणेही या संशोधनाचा केंद्रबिंदू आहे.

३. संशोधन उद्दिष्टे

१. भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलांचा अभ्यास करणे
२. भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचे विश्लेषण करणे
३. सौम्य शक्तीच्या घटकांची ओळख व विश्लेषण करणे
४. परराष्ट्र धोरणात सौम्य शक्तीची भूमिका स्पष्ट करणे

४. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनात गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या पद्धतीद्वारे विषयाच्या सखोल आणि तर्कशुद्ध विश्लेषणावर भर देण्यात येतो. संशोधनासाठी आवश्यक माहिती प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ, संशोधन लेख, शैक्षणिक जर्नल्स, भारत सरकारच्या परराष्ट्र मंत्रालयाचे अहवाल, तसेच संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अधिकृत दस्तऐवज यांचा समावेश करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीच्या साहाय्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदल, त्याचे विविध पैलू आणि सौम्य शक्तीचे घटक यांचे सुस्पष्ट वर्णन करण्यात आले आहे, तर विश्लेषणात्मक पद्धतीद्वारे या घटकांमधील परस्परसंबंध, प्रभाव आणि परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे, प्रस्तुत संशोधनात उपलब्ध माहितीचे तर्कसंगत व सुसंगत विश्लेषण करून भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचा आणि सौम्य शक्तीच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

५. सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

प्रस्तुत संशोधनाचा सैद्धांतिक पाया जोसेफ सैमुअल नाइ यांनी मांडलेल्या "सौम्य शक्ती" (Soft Power) या संकल्पनेवर आधारित आहे. यांच्या मते, एखाद्या राष्ट्राची इतर राष्ट्रांवर आकर्षण, संस्कृती, मूल्ये आणि धोरणात्मक वैधतेच्या माध्यमातून प्रभाव टाकण्याची क्षमता म्हणजे सौम्य शक्ती होय. ही संकल्पना पारंपरिक "कठोर शक्ती" (Hard Power) — म्हणजे लष्करी व आर्थिक दडपशाही — यापेक्षा भिन्न असून, ती सहमती, आकर्षण आणि वैचारिक प्रभाव यांवर आधारित असते. सौम्य शक्तीचे प्रमुख स्रोत म्हणून संस्कृती, राजकीय मूल्ये आणि परराष्ट्र धोरणाची वैधता यांचा उल्लेख केला जातो. एखाद्या राष्ट्राची संस्कृती जागतिक स्तरावर स्वीकारली गेल्यास, त्याची मूल्यव्यवस्था आकर्षक वाटल्यास आणि त्याचे परराष्ट्र धोरण नैतिक व न्याय्य मानले गेल्यास त्या राष्ट्राची सौम्य शक्ती अधिक प्रभावी ठरते. या संदर्भात भारताची सांस्कृतिक परंपरा, लोकशाही व्यवस्था, बहुसांस्कृतिकता आणि सहिष्णुता ही त्याच्या सौम्य शक्तीची प्रमुख साधने ठरतात. याशिवाय, नाइ यांनी "Smart Power" ही संकल्पना देखील मांडली आहे, ज्यामध्ये कठोर आणि सौम्य शक्ती यांचा संतुलित वापर करण्यावर भर दिला जातो. समकालीन आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत भारतानेही या दोन्ही शक्तींचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ, भारताने एकीकडे सामरिक व आर्थिक संबंध मजबूत केले असताना, दुसरीकडे सांस्कृतिक राजनय, योग, आयुर्वेद, आणि मानवतावादी मदत (उदा. Vaccine Maitri) यांच्या माध्यमातून सौम्य शक्तीचा प्रभावी वापर केला आहे. या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे प्रस्तुत संशोधनात भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले असून, सौम्य

शक्तीच्या माध्यमातून भारताचा जागतिक प्रभाव कसा वाढत आहे याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यामुळे नाइ यांची Soft Power संकल्पना भारताच्या समकालीन परराष्ट्र धोरणाच्या आकलनासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि सुसंगत ठरते.

६. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास (Evolution of Foreign Policy)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलत्या परिस्थिती, राष्ट्रीय हितसंबंध आणि आर्थिक-सामरिक गरजांच्या अनुषंगाने टप्प्याटप्प्याने घडत आलेला आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आदर्शवादी आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित धोरण स्वीकारले, परंतु कालांतराने ते अधिक व्यवहार्य, बहुआयामी आणि हितसंबंधकेंद्रित बनले आहे.

६.१ गुटनिरपेक्ष टप्पा (Non-Alignment Phase)

स्वातंत्र्यानंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी गुटनिरपेक्षतेच्या (Non-Aligned Movement - NAM) तत्वांवर केली. शीतयुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर जग दोन प्रमुख गटांमध्ये विभागले गेले होते — अमेरिका-नेतृत्वाखालील पाश्चात्य गट आणि सोव्हिएत संघ-नेतृत्वाखालील साम्यवादी गट. अशा परिस्थितीत भारताने कोणत्याही गटाशी औपचारिकपणे संलग्न न होता स्वतंत्र आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. या दृष्टिकोनाचा उद्देश राष्ट्रीय सार्वभौमत्व जपणे, परकीय दबाव टाळणे आणि स्वायत्त निर्णयक्षमता राखणे हा होता.

गुटनिरपेक्ष धोरणाची सैद्धांतिक व नैतिक पायाभरणी पंचशील तत्वांवर आधारित होती. परस्पर सार्वभौमत्वाचा आदर, आक्रमण न करणे, अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे, समानता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व ही तत्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवणारी ठरली. या तत्वांद्वारे भारताने आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये नैतिकता, सहकार्य आणि परस्पर आदर यांचा पुरस्कार केला. याशिवाय, भारताने वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाचा ठाम विरोध केला आणि आशिया व आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना राजनैतिक व नैतिक पाठिंबा दिला. १९५५ च्या बांडुंग परिषदेसारख्या घटनांमध्ये भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली, ज्यामुळे गुटनिरपेक्ष चळवळीला बळकटी मिळाली. भारताने स्वतःला "तिसऱ्या जगाचा" (Third World) प्रतिनिधी म्हणून सादर केले आणि विकसनशील राष्ट्रांच्या हितांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. या टप्प्यात भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रामुख्याने आदर्शवादी (Idealist) स्वरूपाचे होते. जागतिक शांतता, निःशस्त्रीकरण, सहअस्तित्व आणि आंतरराष्ट्रीय न्याय या मूल्यांना भारताने प्राधान्य दिले. तथापि, या धोरणावर काही मर्यादा आणि टीकाही करण्यात आली. विशेषतः १९६२ च्या चीन-भारत युद्धानंतर आणि १९७१ च्या भारत-सोव्हिएत मैत्री करारानंतर भारताच्या गुटनिरपेक्ष भूमिकेच्या व्यावहारिकतेवर

प्रश्न उपस्थित झाले. काही विद्वानांच्या मते, भारताचे धोरण पूर्णपणे "गुटनिरपेक्ष" नसून परिस्थितीनुसार झुकणारे (tilted neutrality) होते. तथापि, या टीकेनंतरही गुटनिरपेक्ष धोरणाने भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वतंत्र ओळख निर्माण करून दिली आणि जागतिक राजकारणात नैतिक नेतृत्व प्रदान केले. त्यामुळे, हा टप्पा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विकासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि आधारभूत कालखंड म्हणून मानला जातो.

६.२ उदारीकरणानंतरचा टप्पा (Post-Liberalization Phase)

१९९१ च्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मूलभूत आणि संरचनात्मक बदल घडून आले. आर्थिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेशी अधिक सुसंगत राहण्याचा निर्णय घेतला, ज्यामुळे परराष्ट्र धोरण अधिक व्यवहार्य (pragmatic), हितसंबंधकेंद्रित आणि आर्थिक दृष्टिकोनावर आधारित बनले. या टप्प्यात भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात "आर्थिक राजनय" (economic diplomacy) ला केंद्रस्थानी ठेवले. परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे, व्यापारवृद्धी करणे आणि तंत्रज्ञान सहकार्य वाढवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट ठरले. भारताने अमेरिका, युरोपियन युनियन, जपान आणि ASEAN देशांशी आर्थिक आणि सामरिक संबंध दृढ केले. विशेषतः "Look East Policy" च्या माध्यमातून भारताने दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी व्यापार, गुंतवणूक आणि प्रादेशिक सहकार्य वाढवले. याच कालखंडात भारताने जागतिक संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग वाढवला. WTO, IMF, World Bank यांसारख्या संस्थांमध्ये भारताने आपली भूमिका अधिक प्रभावी केली. तसेच, आण्विक चाचण्यांनंतर (१९९८) भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली सामरिक ओळख अधिक स्पष्ट केली आणि नंतरच्या काळात अमेरिका-भारत आण्विक करार (2008) द्वारे जागतिक व्यवस्थेत आपले स्थान मजबूत केले. या टप्प्याची वैशिष्ट्ये म्हणजे परराष्ट्र धोरणातील आदर्शवादापासून वास्तववादाकडे (Realism) झालेला कल, आर्थिक हितसंबंधांना दिलेले प्राधान्य आणि जागतिक शक्तींशी सहकार्य वाढवण्याची प्रवृत्ती. त्यामुळे, भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक लवचिक, परिणामकारक आणि जागतिक स्तरावर सुसंगत बनले.

६.३ समकालीन टप्पा (Contemporary Phase)

२१व्या शतकात भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक गतिशील, बहुआयामी (multi-alignment) आणि धोरणात्मक स्वरूपाचे झाले आहे. या टप्प्यात भारताने एकाच वेळी विविध जागतिक शक्तींशी संतुलित संबंध राखण्याचा प्रयत्न केला आहे, ज्यामुळे पारंपरिक "गुटनिरपेक्षता" ही संकल्पना "बहुआयामी संलग्नता" (multi-alignment) मध्ये परिवर्तित झाली आहे.

Act East Policy:

"Look East Policy" चे प्रगत रूप म्हणून "Act East Policy" राबविण्यात आले, ज्यामध्ये ASEAN देशांशी केवळ आर्थिक नव्हे तर सामरिक, सांस्कृतिक आणि राजनैतिक संबंध अधिक दृढ करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या धोरणामुळे भारताने इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील आपली उपस्थिती बळकट केली आहे.

Indo-Pacific Strategy:

भारताने Indo-Pacific क्षेत्राला जागतिक व्यापार, सुरक्षा आणि सामरिक संतुलनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे मानले आहे. या धोरणाद्वारे भारताने मुक्त, समावेशक आणि नियमाधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा पुरस्कार केला आहे. अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशांसोबत QUAD या मंचाद्वारे भारताने प्रादेशिक स्थैर्य आणि सुरक्षेसाठी सक्रिय भूमिका घेतली आहे.

Strategic Partnerships:

समकालीन टप्प्यात भारताने विविध देशांशी "Strategic Partnerships" प्रस्थापित करून आपले सामरिक, आर्थिक आणि तांत्रिक हितसंबंध बळकट केले आहेत. अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, जपान आणि इतर देशांशी भारताने बहुआयामी सहकार्य वाढवले आहे. याशिवाय, या टप्प्यात भारताने शेजारी प्रथम (Neighborhood First Policy), 'वॅक्सिन मैत्री' आणि डिजिटल राजनय यांसारख्या उपक्रमांद्वारे आपला जागतिक प्रभाव वाढवला आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण आता केवळ कठोर शक्तीपुरते मर्यादित नसून सौम्य शक्तीचा (Soft Power) प्रभावी वापर करणारे बनले आहे. समकालीन टप्पा हा आदर्शवाद आणि वास्तववाद यांचा संतुलित संगम दर्शवतो, ज्यामध्ये राष्ट्रीय हितसंबंध, प्रादेशिक स्थैर्य आणि जागतिक सहकार्य यांना समान महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे, भारत एक उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून अधिक ठळकपणे समोर येत आहे.

७. भारताचा वाढता जागतिक प्रभाव (Global Influence)

२१ व्या शतकात भारताने आर्थिक, राजनयिक आणि सामरिक क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय प्रगती साधत जागतिक स्तरावर एक प्रभावी शक्ती म्हणून आपली ओळख निर्माण केली आहे. जागतिक सत्तासंतुलन बहुध्रुवीय (multipolar) स्वरूपाकडे झुकत असताना भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून विविध क्षेत्रांमध्ये प्रभावी उपस्थिती निर्माण केली आहे.

७.१ आर्थिक प्रभाव (Economic Influence)

भारत आज जगातील वेगाने वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने जागतिक व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे. सेवा क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान, उत्पादन क्षेत्र आणि स्टार्टअप इकोसिस्टम यांच्या बळावर भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेत आपली मजबूत ओळख निर्माण केली आहे. भारताचा G20 सारख्या महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय मंचांमधील सक्रिय सहभाग हा त्याच्या आर्थिक प्रभावाचे प्रतीक आहे (MEA, 2023). २०२३ मधील G20 अध्यक्षपदाच्या माध्यमातून भारताने जागतिक आर्थिक धोरणनिर्मितीत नेतृत्वात्मक भूमिका बजावली. विशेषतः शाश्वत विकास, डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि जागतिक दक्षिण (Global South) देशांच्या समस्यांवर भारताने ठोस भूमिका मांडली. याशिवाय, भारताने "Make in India", "Digital India" आणि "Startup India" यांसारख्या उपक्रमांद्वारे आर्थिक विकासाला चालना दिली असून, जागतिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात यश मिळवले आहे. त्यामुळे भारताची आर्थिक शक्ती त्याच्या परराष्ट्र धोरणातील एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरली आहे.

७.२ राजनयिक प्रभाव (Diplomatic Influence)

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर प्रभावी राजनयिक भूमिका बजावली आहे. विशेषतः भारत "Global South" चा प्रतिनिधी म्हणून उदयास आला असून, विकसनशील देशांच्या हितांचे संरक्षण करण्यासाठी सक्रिय प्रयत्न करत आहे. भारताने विविध बहुपक्षीय संस्थांमध्ये, जसे की संयुक्त राष्ट्र (UN), BRICS, G20, आणि SCO, सक्रिय सहभाग घेत जागतिक समस्यांवर आपले मत प्रभावीपणे मांडले आहे. हवामान बदल, दहशतवाद, शाश्वत विकास आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता यांसारख्या मुद्द्यांवर भारताने संतुलित आणि रचनात्मक भूमिका घेतली आहे. तसेच, शेजारी प्रथम (Neighborhood First Policy) द्वारे भारताने आपल्या शेजारी देशांशी संबंध दृढ करण्यावर भर दिला आहे, तर "Act East Policy" च्या माध्यमातून आशिया-पॅसिफिक क्षेत्रात आपली राजनयिक उपस्थिती वाढवली आहे. यामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा एक जबाबदार आणि सहकार्यशील राष्ट्र म्हणून अधिक बळकट झाली आहे.

७.३ सामरिक प्रभाव (Strategic Influence)

भारताचा सामरिक प्रभाव देखील गेल्या काही दशकांत लक्षणीय वाढला आहे. भारत एक अणुशक्ती राष्ट्र असून, त्याची संरक्षण क्षमता आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे तो जागतिक सुरक्षाव्यवस्थेत एक महत्त्वाचा घटक बनला आहे. भारताने अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशांशी संरक्षण आणि

सामरिक सहकार्य वाढवले आहे. विशेषतः QUAD (Quadrilateral Security Dialogue) या मंचाद्वारे भारताने इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील सुरक्षा आणि स्थैर्यासाठी सक्रिय भूमिका घेतली आहे. याशिवाय, भारताने सायबर सुरक्षा, सागरी सुरक्षा आणि अंतराळ तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्येही आपली क्षमता वाढवली आहे. संरक्षण उत्पादनात स्वावलंबन (Atmanirbhar Bharat) आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर यामुळे भारताचा सामरिक प्रभाव अधिक दृढ झाला आहे. त्यामुळे, आर्थिक, राजनयिक आणि सामरिक या तिन्ही स्तरांवर भारताचा वाढता प्रभाव त्याला एक उदयोन्मुख जागतिक शक्ती (Emerging Global Power) म्हणून अधोरेखित करतो.

८. भारताची सौम्य शक्ती (Soft Power)

सौम्य शक्ती (Soft Power) ही संकल्पना Joseph Nye यांनी मांडली असून, ती एखाद्या राष्ट्राची आकर्षण, संस्कृती, मूल्ये आणि धोरणात्मक वैधतेच्या माध्यमातून इतर राष्ट्रांवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता दर्शवते (Nye, 2004). २१व्या शतकात पारंपरिक कठोर शक्ती (Hard Power) बरोबरच सौम्य शक्तीचे महत्त्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. भारताच्या संदर्भात, त्याची प्राचीन संस्कृती, बहुविध सामाजिक रचना, लोकशाही मूल्ये आणि जागतिक सहकार्याची परंपरा ही त्याच्या सौम्य शक्तीची प्रमुख साधने ठरतात. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात या घटकांचा प्रभावी वापर करून जागतिक स्तरावर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण केली आहे.

८.१ सांस्कृतिक प्रभाव (Cultural Soft Power)

भारताची समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा ही त्याच्या सौम्य शक्तीचा सर्वात मजबूत आधार आहे. योग, आयुर्वेद, भारतीय शास्त्रीय कला, संगीत आणि चित्रपटसृष्टी (Bollywood) यांनी जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात लोकप्रियता मिळवली आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जून हा "आंतरराष्ट्रीय योग दिन" म्हणून घोषित केल्याने भारताच्या सांस्कृतिक प्रभावाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली (UN, 2014). योग हा केवळ व्यायामाचा प्रकार नसून, तो भारताच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक परंपरेचे प्रतीक आहे. याशिवाय, भारतीय चित्रपट आणि माध्यमांनी देखील जागतिक स्तरावर भारतीय संस्कृतीचा प्रसार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

८.२ भारतीय प्रवासी समुदाय (Diaspora Influence)

भारतीय प्रवासी समुदाय (Indian Diaspora) हा भारताच्या सौम्य शक्तीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. जगभरातील ३० दशलक्षांहून अधिक भारतीय विविध देशांमध्ये स्थायिक असून, ते आर्थिक, सामाजिक आणि

राजनैतिक क्षेत्रात प्रभावी भूमिका बजावत आहेत. अमेरिका, युनायटेड किंगडम, कॅनडा आणि मध्यपूर्वेतील देशांमध्ये भारतीय समुदायाने आर्थिक प्रगतीसह राजकीय क्षेत्रातही प्रभाव निर्माण केला आहे. या समुदायाद्वारे भारताच्या संस्कृतीचा प्रसार होतो आणि भारताशी असलेले संबंध अधिक दृढ होतात.

८.३ लोकशाही मूल्ये (Democratic Values)

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही राष्ट्र आहे, ज्यामध्ये विविधता, सहिष्णुता आणि बहुसांस्कृतिकता यांना महत्त्व दिले जाते. भारताची लोकशाही व्यवस्था, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि मुक्त माध्यमे यामुळे त्याची जागतिक प्रतिमा अधिक बळकट होते. ही मूल्ये इतर विकसनशील राष्ट्रांसाठी आदर्श ठरतात आणि भारताच्या सौम्य शक्तीला बळकटी देतात.

८.४ डिजिटल आणि विकास राजनय (Digital & Development Diplomacy)

भारताने डिजिटल तंत्रज्ञान आणि विकास सहकार्याच्या माध्यमातून देखील आपली सौम्य शक्ती प्रभावीपणे वापरली आहे. "Digital India" उपक्रम, UPI प्रणाली आणि IT क्षेत्रातील प्रगतीमुळे भारताने डिजिटल नेतृत्व सिद्ध केले आहे. COVID-19 महामारीच्या काळात 'वॅक्सिन मैत्री' उपक्रमाद्वारे भारताने अनेक देशांना लसी पुरवून जागतिक सहकार्याची भावना प्रदर्शित केली (MEA, 2022). या उपक्रमामुळे भारताची प्रतिमा एक जबाबदार आणि मानवतावादी राष्ट्र म्हणून अधिक दृढ झाली.

८.५ शिक्षण आणि ज्ञान परंपरा (Knowledge Systems)

भारताची प्राचीन ज्ञानपरंपरा — जसे की नालंदा आणि तक्षशिला — तसेच आधुनिक शिक्षण व्यवस्था आणि IT कौशल्य यामुळे भारत जागतिक ज्ञानकेंद्र म्हणून उदयास येत आहे. आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांसाठी भारत आकर्षणाचे केंद्र बनत असून, शैक्षणिक देवाणघेवाण (academic exchange) आणि संशोधन सहकार्य यामुळे भारताचा प्रभाव अधिक वाढत आहे. भारताची सौम्य शक्ती ही केवळ सांस्कृतिक प्रसारापुरती मर्यादित नसून, ती परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्वाचा धोरणात्मक घटक बनली आहे. आर्थिक आणि सामरिक शक्तीबरोबर सौम्य शक्तीचा समन्वय (Smart Power) साधून भारताने जागतिक स्तरावर आपली प्रतिमा बळकट केली आहे. यामुळे भारताने "force" पेक्षा "influence" या संकल्पनेवर भर दिला असून, दीर्घकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित करण्यात यश मिळवले आहे. त्यामुळे, भारताची सौम्य शक्ती ही त्याच्या जागतिक प्रभाववृद्धीतील एक निर्णायक घटक ठरते.

९. आव्हाने (Challenges)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी, त्यासमोर अनेक अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपाची आव्हाने उभी आहेत. ही आव्हाने भारताच्या जागतिक प्रभावावर आणि सौम्य शक्तीच्या प्रभावी वापरावर परिणाम करणारी ठरतात.

प्रथम, अंतर्गत सामाजिक व राजकीय प्रश्न हे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवर थेट परिणाम करणारे घटक आहेत. सामाजिक असमानता, धार्मिक तणाव, प्रादेशिक विषमता आणि राजकीय ध्रुवीकरण यांसारख्या मुद्द्यांमुळे भारताच्या लोकशाही मूल्यांबाबत जागतिक स्तरावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होऊ शकते. सौम्य शक्तीचा आधार हा राष्ट्राच्या अंतर्गत स्थैर्य आणि मूल्यव्यवस्थेवर अवलंबून असतो; त्यामुळे या अंतर्गत समस्यांचे व्यवस्थापन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

दुसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे चीनसारख्या उदयोन्मुख महासत्तांशी स्पर्धा. चीनने "Belt and Road Initiative (BRI)" सारख्या प्रकल्पांद्वारे आर्थिक आणि सामरिक प्रभाव वाढवला आहे. त्याच्या तुलनेत भारताला आपल्या पायाभूत सुविधा, आर्थिक गुंतवणूक आणि प्रादेशिक सहकार्य अधिक मजबूत करण्याची गरज आहे. तसेच, सीमावाद आणि प्रादेशिक तणाव हे देखील भारताच्या सामरिक धोरणासाठी आव्हानात्मक ठरतात.

तिसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे माहिती युद्ध (Information Warfare) आणि प्रतिमा व्यवस्थापन (Image Management). डिजिटल युगात माहितीचा प्रसार वेगाने होत असल्यामुळे राष्ट्राच्या प्रतिमेवर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. खोटी माहिती (misinformation), प्रचार (propaganda) आणि सायबर युद्ध या माध्यमातून भारताच्या प्रतिमेला धक्का बसण्याची शक्यता असते. त्यामुळे प्रभावी सार्वजनिक राजनय (Public Diplomacy) आणि माहिती व्यवस्थापन आवश्यक ठरते. याशिवाय, जागतिक पातळीवरील अनिश्चितता, भूराजकीय संघर्ष, ऊर्जा सुरक्षा, हवामान बदल आणि बहुपक्षीय संस्थांमधील असमतोल हे देखील भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील महत्वाचे आव्हाने आहेत. त्यामुळे भारताने या सर्व आव्हानांना संतुलित आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून हाताळणे आवश्यक आहे.

११. निष्कर्ष (Conclusion)

सदर शोध निबंधा द्वारे असे स्पष्ट होते की, भारताचे परराष्ट्र धोरण २१ व्या शतकात अधिक गतिशील, लवचिक आणि बहुआयामी स्वरूपाचे झाले आहे. गुटनिरपेक्षतेपासून बहुआयामी संलग्नतेपर्यंतचा प्रवास हा भारताच्या बदलत्या राष्ट्रीय हितसंबंधांचा आणि जागतिक परिस्थितीचा परिपाक आहे. आर्थिक प्रगती,

राजनयिक सक्रियता आणि सामरिक क्षमता यांच्या आधारावर भारताने जागतिक स्तरावर आपले स्थान अधिक मजबूत केले आहे. या प्रक्रियेत "सौम्य शक्ती" हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक प्रभावी आणि पूरक घटक म्हणून उदयास आला आहे. भारतीय संस्कृती, लोकशाही मूल्ये, प्रवासी समुदाय, योग, आयुर्वेद आणि मानवतावादी उपक्रम यांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक स्तरावर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण केली आहे. कठोर शक्ती आणि सौम्य शक्ती यांचा संतुलित वापर (Smart Power) भारताच्या जागतिक प्रभाववृद्धीसाठी अत्यंत महत्वाचा ठरतो. तथापि, अंतर्गत सामाजिक व राजकीय आव्हाने, जागतिक स्पर्धा आणि माहिती युद्ध यांसारख्या घटकांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर काही मर्यादा निर्माण होतात. त्यामुळे, भारताने आपल्या अंतर्गत स्थैर्यावर अधिक भर देत सौम्य शक्तीचा अधिक धोरणात्मक आणि प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे. भविष्यात भारताने बहुपक्षीय सहकार्य, शाश्वत विकास, डिजिटल राजनय आणि सांस्कृतिक प्रभाव यांचा समन्वय साधून जागतिक नेतृत्वाच्या दिशेने वाटचाल करण्याची क्षमता ठेवली आहे. अशा प्रकारे, भारत एक जबाबदार, प्रभावी आणि संतुलित जागतिक शक्ती म्हणून उदयास येण्याच्या प्रक्रियेत आहे.

११. संदर्भसूची (References)

1. Jaishankar, S. (2020). The India Way: Strategies for an Uncertain World. HarperCollins India.
2. Ministry of External Affairs (MEA). (2022). Vaccine Maitri Initiative Reports. Government of India.
3. Ministry of External Affairs (MEA). (2023). Annual Report 2022–23. Government of India.
4. Nye, J. S. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. Public Affairs.
5. Nye, J. S. (2011). The Future of Power. Public Affairs.
6. Pant, H. V. (2016). Indian Foreign Policy: An Overview. Oxford University Press.
7. Tharoor, S. (2017). Inglorious Empire: What the British Did to India. Penguin Random House India.
8. United Nations. (2014). Resolution on International Day of Yoga (A/RES/69/131).
9. Ministry of Commerce and Industry, Government of India. (2023). Economic Survey of India.
10. World Bank. (2023). World Development Report.
11. International Monetary Fund (IMF). (2023). World Economic Outlook.
12. Ministry of External Affairs. (2021). India's Act East Policy Documents.

भारतातील शहरीकरण: बदलत्या सामाजिक संरचना आणि आव्हाने

डॉ. मोनाली यशवंत बहादुरे

सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

नूतन आदर्श कला वाणिज्य आणि

श्रीमती म.ह.वेगड विज्ञान

महाविद्यालय, उमरेड जि. नागपूर

e-mail : monalilabhane26@gmail.com

Mob. No.9765047945

गोषवारा

भारतातील शहरीकरण जलद गतीने होणारी प्रक्रिया असून २०३० पर्यंत ४० % पेक्षा जास्त लोकसंख्या शहरात राहण्याची अपेक्षा आहे. ही एक फार मोठी सामाजिक व आर्थिक क्रांती आहे. भारतातील शहरीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे ग्रामीण भागातील लोकसंख्या रोजगाराच्या शोधात, चांगल्या जीवनमानासाठी आणि औद्योगिक विकासांमुळे शहरांकडे स्थलांतरीत होते, ज्यामुळे शहरांचा विस्तार होतो. भारतामध्ये शहरीकरणामुळे समाजाच्या सामाजिक संरचनेत मोठे बदल दिसून येतात. संयुक्त कुटुंब पद्धतीची जागा विभक्त कुटुंब पद्धतीने घेतलेली दिसून येते. महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगारांच्या संधी वाढल्या आहेत. तसेच लोकांच्या जीवनशैलीत आधुनिकता आली असल्याचे जाणवते. या सर्व गोष्टी घडत असताना मात्र शहरीकरणामुळे अनेक समस्या देखील निर्माण झालेल्या दिसतात जसे की, लोकसंख्येची वाढ, झोपडपट्ट्यांच्या वाढ, वाढती बेरोजगारी, घरांची कमतरता, वाहतूक कोंडी आणि पर्यावरण प्रदूषण त्यामुळे शहरीकरणाचा योग्य विकास साधण्यासाठी नियोजनबद्ध शहर विकास, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक समतोल राखणे आवश्यक आहे.

बीज शब्द : शहरीकरण, सामाजिक संरचना, विकास, समाज.

प्रस्तावना

मानवी संस्कृतीचा इतिहास हा प्रामुख्याने शहरांच्या विकासाचा इतिहास आहे. प्राचीन काळी माणूस नद्यांच्या काठी वस्ती करून राहू लागला आणि तिथूनच नागरीकरणाची बीजे रोवली गेली. शहरीकरण ही केवळ लोकसंख्येचे स्थलांतर दर्शविणारी प्रक्रिया नसून ती एक व्यापक सामाजिक-आर्थिक क्रांती आहे. जेव्हा एखादा समाज ग्रामीण आणि शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून वळतो, तेव्हा

शहरांचा विस्तार होतो. शहरांची स्थापना, लोकांचे ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर आणि शहरांचा विस्तार ही सर्व शहरीकरणाची उदाहरणे आहेत आणि जीवनशैली आणि रोजगाराच्या संधी यांसारख्या विविध घटकांवर अवलंबून असते. ग्रामीण वस्त्यांच्या तुलनेत वस्त्या सामान्यतः अधिक दाट गर्दीच्या आणि आकाराने मोठ्या असून तेथील घरे एकमेकांना लागून असतात. शहरे आणि नगरे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे गावांना जोडलेली असतात आणि त्यांच्यात वस्तू सेवा व प्रवाशांची देवाणघेवाण होते. मुख्यत्वे याच प्रक्रियेमुळे अधिक लोक मध्यवर्ती ठिकाणी राहून काम करू लागल्याने शहरे आणि नगरे उदयास येतात व मोठी होतात असे आढळून येते की, विकसित देशांमधील शहरीकरणाचा दर भारतापेक्षा खूप जास्त आहे. २००१ मध्ये भारतातील शहरीकरणाची पातळी २८ % होती तर २०११ भारतातील पातळी ३१ % आणि २०२१ मध्ये भारतातील शहरीकरणाची पातळी ३५.४ % इतकी झालेली दिसून येते.

उद्दिष्टे

१. भारतातील शहरीकरणाची वाढ आणि त्याचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. शहरीकरणामुळे सामाजिक संरचनेत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
३. शहरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
४. शहरीकरणामुळे महिलांच्या भूमिकेत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
५. शहरीकरणाचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
६. कुटुंब व्यवस्था, सामाजिक संबंध आणि जीवनशैलीतील बदल समजून घेणे.

गृहीतके

१. शहरीकरणामुळे संयुक्त कुटुंब पद्धती कमी होऊन विभक्त कुटुंबाची संख्या वाढली.
२. शहरीकरणामुळे सामाजिक संबंध अधिक औपचारिक झाले आहेत.
३. शहरीकरणामुळे महिलांचा आर्थिक व सामाजिक सहभाग वाढला आहे.
४. शहरीकरणामुळे जीवनशैली अधिक आधुनिक व तंत्रज्ञानावर आधारित झाली आहे.
५. शहरीकरणामुळे पर्यावरणीय समस्या वाढतात.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम स्रोत तसेच पुस्तके, नियतकालिके, वर्तमानपत्र या सामुग्रीचा वापर केला आहे.

शहरीकरणाच्या व्याख्या

- शहरीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया ज्यामध्ये लोक नोकरी किंवा शिक्षण, उत्तम राहणीमान, सुविकसित सुविधा आणि पायाभूत सुविधांचा शोधात ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर करतात आणि तिथे स्थायिक होतात. यामुळे अखेरीस विद्यमान शहरांचा विस्तार होतो आणि रोजगार व राहणीमानाच्या बाबतीत चांगल्या संधी निर्माण होतात.
- शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे शहराकडे होणारे स्थलांतर, ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या प्रमाणात होणारी घट आणि शहरांचा विस्तार होणारी प्रक्रिया होय.
- शहरीकरण अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे मोठ्या संख्येने लोक तुलनेने लहान क्षेत्रात कायमस्वरूपी केंद्रित होऊन शहरे तयार होतात.

वाढत्या शहरीकरणाचे कारणे

भारतातील आणि जगभरावाढत्या शहरीकरणाची प्रक्रिया ही प्रामुख्याने आर्थिक आणि सामाजिक बदलांचे प्रतिक आहे. लोक ग्रामीण भागातून शहरांकडे का वळतात, याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे

१. औद्योगीकरण

औद्योगिक क्रांती चे शहरीकरणाचे सर्वात मोठे कारण आहे. शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कारखाने, उद्योग आणि कंपन्यांची स्थापना होते. उद्योगांच्या वाढीमुळे कच्चा मालावर प्रक्रिया करण्यासाठी आणि उत्पादनासाठी मोठ्या प्रमाणावर कामगारांची गरज भासते, ज्यामुळे लोक शहरांकडे आकर्षित होतात.

२. रोजगाराच्या संधी

ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाचे साधन प्रामुख्याने शेती हेच असते. मात्र, शेतीतील अनिश्चितता आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी वाढते. शहरांमध्ये आयटी, बँकिंग, सेवा क्षेत्र, बांधकाम आणि व्यापार यांमध्ये रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध असतात.

३. आधुनिक पायाभूत सोयी-सुविधा

शहरांमधील जीवनशैली ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अधिक सोयीस्कर असते. उच्च शिक्षणासाठी मोठी महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि तांत्रिक संस्था असतात. अत्याधुनिक रुग्णालये आणि तज्ञ डॉक्टरांची उपलब्धता शहरांमध्ये जास्त असते. रस्ते, मेट्रो, रेल्वे आणि विमानतळ यांसारख्या दळणवळणाच्या साधनांमुळे शहरांचे महत्त्व वाढते त्यामुळे लोक शहरांकडे आकर्षित होतांना दिसतात.

४. सामाजिक घटक

ग्रामीण भागात काही जुन्या रूढी-परंपरा, जातीभेद किंवा कौटुंबिक बंधने शहरांमध्ये शिथिल होतात. शहरांमध्ये लोक अधिक आधुनिक विचारांचे असतात, तिथे व्यक्तीला स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्याची संधी मिळते.

५. शेती क्षेत्रातील संकट

शेती आता पूर्वीसारखी नफ्याची राहिलेली नाही. नैसर्गिक आपत्ती, सततचा दुष्काळ किंवा अतिवृष्टीमुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतो. जमिनीचे छोटे छोटे तुकडे झाल्यामुळे कुटुंबाचा उदरनिर्वाह केवळ शेतीवर करणे कठीण होते, परिणामी लोक शहरात मजुरीसाठी येतात.

६. व्यापाराचे केंद्रीकरण

शहरे ही व्यापाराची मोठी केंद्रे असतात. मोठ्या बाजारपेठा, मॉल्स, आयात-निर्यात सोयी यामुळे व्यापाऱ्यांचा आणि व्यावसायिकांचा ओढा शहरांकडे वाढतो. शहरीकरणाचे पुश (गावाकडून ढकलणारे) आणि पुल फॅक्टर्स (शहराकडे ओढणारे) शेतीतील कमी उत्पन्न रोजगाराच्या उच्च संधी शैक्षणिक सोयींचा अभाव उच्च दर्जाचे शिक्षण वैद्यकीय सुविधांची कमतरता अत्याधुनिक आरोग्य सेवा सामाजिक विषमता आधुनिक जीवनशैली व स्वतंत्र या सर्व बाबी शहरांकडे आकर्षित होतात.

भारतातील शहरीकरण आणि बदलत्या सामाजिक संरचना

भारतातील शहरीकरण ही एक केवळ भौगोलिक प्रक्रिया नसून ती एक अत्यंत खोलवर जाणारी सामाजिक क्रांती आहे. शहरांच्या वाढत्या विस्तारांमुळे शतकानुशतके चालत आलेल्या भारतीय सामाजिक संरचानामध्ये अमुलाग्र बदल झाले आहेत.

१. कुटुंब संस्थेतील बदल

भारतीय समाजाचा कणा असलेली “संयुक्त कुटुंब पद्धती” शहरीकरणामुळे विस्कळीत झाली आहे. शहरांमधील जागेची कमतरता आणि नौकरीनिमित्त होणारे स्थलांतर यामुळे “विभक्त कुटुंब” पद्धती रूढ झाली

आहे. रक्ताच्या नात्यांपेक्षा आता शहरांमध्ये शेजारी किंवा मित्र परिवाराशी असलेले संबंध अधिक महत्वाचे ठरू लागले आहेत.

२.जातीव्यवस्थेचे शिथिल स्वरूप

शहरांमध्ये जातीचा प्रभाव ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अत्यंत कमी झाला आहे. शहरात व्यक्तीची जात न पाहता त्याचे कौशल्य आणि शिक्षण पहिले जाते. हॉटेलमध्ये एकत्र जेवण करणे, सार्वजनिक वाहतुकीत शेजारी बसणे यांमुळे “अस्पृश्यता” आणि “जातीभेद” कमी झाले आहेत. शहरांमधील आधुनिक विचारसरणीमुळे आंतरजातीय विवाहांना मोठ्या प्रमाणावर स्वीकृती मिळत आहे.

३.स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा

शहरीकरणाचा सर्वात सकारात्मक परिणाम स्त्रियांच्या जीवनावर झाला आहे. शहरांमध्ये स्त्रियांना शिक्षणाच्या आणि संधी उपलब्ध झाल्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या आहेत. घरातील आणि समाजातील महत्वाच्या निर्णयांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला आहे. “चूल आणि मुल” ही मर्यादित चौकट आता मोडली गेली आहे.

४.वर्गीय संरचनेचा उदय

शहरांमध्ये “जात” मागे पडून वर्ग ही नवी ओळख निर्माण झाली आहे. समाजात आता उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग आणि निम्न वर्ग असे स्तर पडले आहेत. व्यक्तीची ओळख तिच्या उत्पन्नावरून आणि जीवनशैलीवरून ठरते. भारतातील शहरीकरणाने एका मोठ्या “नव्या मध्यमवर्गीया” जन्म दिला आहे, जो देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य चालक आहे.

५.नवीन जीवनशैली आणि मूल्ये

शहरात समूहापेक्षा व्यक्तीच्या हिताला जास्त महत्त्व दिले जाते. विविध धर्मांचे आणि प्रांतांचे लोक एकत्र राहिल्यामुळे “सर्वधर्मसमभाव” आणि “धर्मनिरपेक्ष” वृत्ती वाढीस लागली आहे. मल्टीप्लेक्स, मॉल्स, क्लब्स आणि डिजिटल संस्कृती ही शहरी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहे.

शहरीकरणाचा भारतीय समाजावर होणारा प्रभाव

१.आर्थिक क्षेत्रावरील प्रभाव

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा विस्तार झाला आहे.विविध मोठ्या उद्योगांसोबतच, लहान प्रमाणातील उद्योग, बाजारपेठा, स्वयंरोजगाराच्या संधी इ. सेवा अस्तित्वात आल्या आहेत. परंपरागत वस्तुविनिमयाची जागा मुद्रप्रधान व्यवस्थेने घेतली आहे. लोकांच्या

राहणीमानात सुधारणा झाली आहे.व्यक्तिवाद आणि उष्मोक्तावादाचा प्रभाव वाढला आहे. चैनीच्या आणि अनावश्यक गरजांत वाढ होऊ लागली आहे. त्यामुळे लोक पैसा आणि भौतिक वस्तूंमागे धावत आहे.

२.सामाजिक क्षेत्रांवरील प्रभाव

शहरीकरणामुळे सामाजिक संबंधात आणि जीवन जगण्याच्या पद्धतीत बदल झाला आहे. सामाजिक संबंध चे अधिकाधिक औपचारिक आणि करारात्मक बनले आहे. नागरी लोकांची जीवनशैली ही दिखाऊपणाची बनली आहे. त्याचप्रमाणे आणि कुटुंब या संस्थांमध्येही बदल झाले आहेत.प्रौढ विवाह, उशिरा विवाह, आंतरजातीय विवाह यांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. संयुक्त कुटुंबाची जागा केंद्र कुटुंबांनी घेतली आहे. आई-वडील आणि त्यांची अविवाहित मुले यांचा समावेश असतो. कुटुंबांच्या काही पारंपारिक कार्यांचे हस्तांतरण इतर संस्थांकडे झाले आहे. शहरी भागांमध्ये पितृसत्ताक पद्धतीचा न्हास होऊ लागला आहे. शहरी भागांमध्ये पितृसत्ताक पद्धतीचा न्हास होऊ लागला आहे आणि स्त्रियांना सामाजिक दर्जा सुधारत आहे. त्यामुळे समानतावादी कुटुंबव्यवस्था हळूहळू कमी होऊ लागली आहे. शहरीकरणामुळे शहरी भागात जातिव्यवस्थेची जागा वर्गव्यवस्था घेत आहे. म्हणजेच सामाजिक स्तरीकरणात बदल घडून येतांना दिसून येते.

३.शैक्षणिक क्षेत्रावरील बदल

शहरे ही उच्च शिक्षणाची केंद्रे बनली आहेत. मनुष्यबळाच्या विकासासाठी शहरात शाळा, महाविद्यालये, आणि विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. शहरात शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचे विविध प्रकार आणि क्षेत्रे उपलब्ध असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अनेक शैक्षणिक अनेक अभ्यासक्रमांची निवड करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. शहरीकरणामुळे पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेचे न्हास झाला आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित व्यावसायिक शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली आहे. औद्योगिकीकरणामुळे शहरात वेगवेगळ्या रोजगाराच्या व नौकरीच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.त्यामुळे अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, हॉटेल मनेजमेंट, प्रवास आणि पर्यटन, व्यवसाय व्यवस्थापन इ. अनेक नवीन शैक्षणिक क्षेत्रे निर्माण झाली आहेत. आज शहरी भागात अनेक इंग्रजी माध्यमांचा शाळा सुरु झाल्या आहेत तसेच अनेक परदेशी विद्यापीठांनी त्यांच्या शाखा शहरी भागात सुरु केल्या आहेत.

४. धार्मिक क्षेत्रातील प्रभाव

शहरीकरणाच्या सभोवतालच्या भागातील वेगवेगळ्या धर्मांचे लोक शहरी भागात स्थलांतरीत होतात. त्यामुळे विविध धार्मिक समुदाय चे नागरी भागात एकत्रितरीत्या राहू लागले आहेत. परिणामतः त्यांच्यात सुसंवाद आणि सहिष्णुता निर्माण झाली आहे. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक शिक्षणामुळे शहरी भागात धर्माचा पारंपारिक प्रभाव कमी झाला आहे. लोकांच्या श्रद्धा व्यवस्थेमध्ये बदल होऊ लागला आहे. लोक हे अधिक धर्मनिरपेक्ष बनले आहेत.

५. सांस्कृतिक क्षेत्रावरील प्रभाव

शहरीकरणामुळे सांस्कृतिक जीवनात अनेक प्रकारचे परिवर्तन घडून आले, लोकांच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, दृष्टीकोन, नियमने, श्रद्धा, कर्मकांड, त्याचबरोबर वेशभूषा, केशभूषा आणि खाण्यापिण्याच्या सवयी इत्यादींमध्ये बदल घडून आले. मनोरंजनाची साधने त्याचबरोबर कला आणि संगीत याचे महत्त्व कमी झाले. झोपडपट्टी भागात एक नवीन प्रकारची जीवनपद्धती अस्तित्वात आली असून तिला उपसंस्कृती असे म्हणतात.

भारतातील शहरीकरणाच्या समस्या आणि आव्हान

शहरीकरण हे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रगतीचे साधन असले तरी त्यामुळे गंभीर सामाजिक – आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शहरी लोकसंख्येचे प्रचंड प्रमाण, शहरी भागाची अव्यवस्थित आणि अनियोजित वाढ आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव अशा परिस्थितीची प्रमुख कारणे आहेत. भारताच्या शहरी लोकसंख्येने ३७७ दशलक्षाचा टप्पा २०३० पर्यंत, भारतातील ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या शहरी भागात राहण्याची अपेक्षा आहे.

१. पाणी टंचाई आणि सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची समस्या

भारतात आंध्र प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, पंजाब आणि कर्नाटक यासारख्या आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता अधिक प्रमाणात आढळते. २०११ मध्ये शहरी कुटुंबाच्या ६८.७ % वरून नळाच्या पाण्याची सुविधा ७०.६ टक्क्यांपर्यंत वाढली. या संदर्भात शहरी कुटुंबाच्या परिसरात पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत असलेल्यांची टक्केवारी देखील ६५.४ % टक्के वरून ७१.२ % पर्यंत वाढली. झोपडपट्टी भागात हे प्रमाण ५६.७ टक्के कुटुंबांना त्यांच्या परिसरात पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोत उपलब्ध होता. शहरातील ठिकाणी आणि श्रीमंत ठिकाणे यांच्यात पाणी पुरवठ्यात असमानता आहे. शहरातील पाणी पुरवठ्याची स्थिती सुधारत असली तरी अजूनही काही ठिकाणी टंचाई आणि समानता आहे. पिण्याचे पाण्याचे स्त्रोत देखील दुषित आढळले आहे.

२. स्वच्छतेची समस्या

२०११ मध्ये शहरी भागात ७.१ % कुटुंबांमध्ये असलेली शौचालये होती. ७२.६ % कुटुंबांकडे त्यांच्या जागेवर शौचालय होती. झोपडपट्टी भागात ६६ टक्के कुटुंबांकडे जागेवर शौचालये होती. मात्र सुविधा नसलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी घसरली आहे. झोपडपट्ट्या आणि अनधिकृत वसाहतींमधील स्वच्छतेची स्थिती निराशाजनक दिसून आलेली आहे. अशा प्रकारे शहरी भागातही मोठ्या संख्येने लोकांकडे घरातील शौचालयाची सुविधा नाही. जी सार्वजनिक आरोग्यासाठी धोकादायक आहे. (NSSO स्वच्छता स्थिती अहवाल, २०१८)

३.घन कचरा व्यवस्थापनाची समस्या

सांडपाणी उघड्या ड्रेनेज, सिस्टमध्ये वाहते. त्यामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. राष्ट्रीय स्तरावरील भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार, शहरी भागात बंद गटार आणि उघडे गटार असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी अनुक्रमे ४४.५ आणि ३७.३ टक्के होती. उर्वरित १८.२ टक्के घरामधील पाणी बाहेर काढण्याची सोय नव्हती. शहरामधील सांडपाणी यंत्रणा नाहीत कारण असे प्रक्रिया सांडपाणी जमिनीत आणि जलकुंभामध्ये वाहते, ज्यामुळे प्रदूषण होते.

शहरातील दुसरी सर्वात मोठी समस्या म्हणजे घनकचरा व्यवस्थापन. HPEC मार्च २०११ च्या अहवालानुसार प्रमुख महानगरांमध्ये कचरा संकलन कव्हेरेज क्षेत्र ७० ते ९० टक्के आहे. शहराच्या आकारमानानुसार कचरा उचलण्याची क्षमता कमी होत आहे. घनकचरा हा सहसा घातक कचऱ्यात मिसळला जातो, जो काही शहरांच्या औद्योगिक कचरा भागात निर्माण होतो. ज्यामुळे पर्यावरणाची गंभीर समस्या निर्माण होते. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही शहरी भागातील एक महत्त्वाची समस्या आहे आणि कचरा व्यवस्थापन हे नेहमीच एक मोठे आव्हान ठरले आहे.

४.गृहनिर्माण समस्या

अन्न आणि वस्त्र व्यतिरिक्त घर ही मुलभूत गरज असल्याने वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी त्याची तरतूद कारणे आवश्यक आहे. जे सरकार समोर मोठे आव्हान आहे. शहरी मध्यमवर्गीय यांच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत घरांच्या वाढत्या किंमतीमुळे बहुतांश अल्प उत्पन्न गटांना ते कठीण झाले आहे. प्रधानमंत्री आवास योजना शहरी (PMAY-U) एक प्रमुख मिशन २०२२ पर्यंत शहरी भागातील सर्व पात्र कुटुंबांना पक्की घरे सुनिश्चित करून झोपडपट्टीतील रहिवाशांसह EWA/LIG आणि MIG श्रेणीमधील शहरी घरांची कमतरता दूर करते. शिवाय घरबांधणीचा सध्याचा दर खूपच असल्यामुळे समस्या आणखी गुंतागुंतीची झाली आहे.

५. गरिबीची समस्या

दारिद्र्य ही एक बहुआयामी घटना आहे, जी उत्पन्नाचा भाव किंवा संसाधनांची उपलब्धता दर्शविते. घरे, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा, उपजीविका आणि महिला, मुले आणि ज्येष्ठ नागरिक यांसारख्या असुरक्षित गटांच्या विशेष गरजा यामध्ये विविध आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. ग्लोबल बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक २०२० नुसार २००५-०६ मध्ये भारतातील ६४० दशलक्षांपेक्षा जास्त लोक बहुआयामी दारिद्र्यात होते; शहरे ही विकासाची इंजिने आहेत आणि तरीही मोठ्या संख्येने लोक गरिब आहेत आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा फुटपाथवर अत्यंत दयनीय परिस्थितीत राहतात. गरिबी दूर करणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे, ज्याकडे सरकारने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

६. बेरोजगारीची समस्या

शहरी भागातील बेरोजगारी कामगार शक्तीच्या १५ ते २५ टक्के असण्याचा अंदाज आहे. ही टक्केवारी आणखी जास्त असू शकते. सुशिक्षित लोकांमध्ये सर्व सुरक्षित शहरी बेरोजगारांपैकी निम्मे लोक (दिल्ली, मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नई) या चार महानगरांमध्ये केंद्रित आहेत. शहरी उत्पन्न हे ग्रामीण उत्पन्नांपेक्षा जास्त असले तरी शहरी भागात राहणीमानाचा उच्च खर्च पाहता ते भयंकरपणे कमी आहेत. शहरी बेरोजगारीचे एकूण प्रमुख कारण म्हणजे मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातून शहरीभागाकडे होणारे स्थलांतर बऱ्याच काळापासून चालू आहे. परंतु ते नेहमीच तितके मोठे नव्हते. ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य गरिबी त्यांना शहरी भागात स्थलांतरीत करण्यासाठी ढकलते उदार्निर्वाहाच्या शोधात अति चांगल्या जगण्याच्या आशेने शहरी भागात स्थलांतरीत करण्यासाठी ढकलते.

७. शहरी प्रदूषणाची समस्या

शहरीकरणाच्या झपाट्याने, उद्योग आणि वाहतूक व्यवस्था प्रमाणाबाहेर वाढतात. या पर्यावरणाच्या प्रदूषणासाठी, विशेषतः शहरी वातावरणासाठी घडामोडी प्रामुख्याने जबाबदार आहेत. आम्ही आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सशक्त भारताचा विचार करू शकत नाही.

८. वाहतुकीची समस्या

भारतातील जवळजवळ सर्व शहरे वाहतूक समस्येने ग्रस्त आहेत. शहराचा आकार वाढत असताना वाहतुकीच्या समस्या वाढतात आणि अधिक जटील होतात. बऱ्याच शहरांमध्ये गर्दीचा वेळ सुमारे दोन तास चालते आणि त्या कालावधीत बस आणि गाड्या क्षमतेनुसार भरलेल्या असतात. त्यामुळे वाहतुकांची हालचाल खूप मंद होते.

भारताच्या विकासात शहरीकरणाचे महत्व**आर्थिक विकासाचे इंजिन**

भारताच्या जीडीपीमध्ये शहरी भागाचे महत्वपूर्ण योगदान असून, राष्ट्रीय उत्पादनात त्यांचा वाटा अंदाजे दोन-तृतीयांश आहे. उदा. मुंबई आणि बंगळूर या भारताच्या एकूण कर महसुलात मुंबईचा वाटा अंदाजे एक तृतीयांश आहे, तर बंगळूरमध्ये ५०० हून अधिक कंपन्या आहेत.

एफडीआय आकर्षण केंद्र :

भारतातील परकीय थेट गुंतवणूकीचा मोठा वाटा शहरांना आकर्षित होतो आणि २००२ ते २००३ या कालावधीत एकूण एफडीआय ओघामध्ये एकट्या सेवा क्षेत्राचा वाटा ४४% आहे. उदा. गुडगाव आणि

हैदराबादसारख्या शहरांनी थेट परदेशी गुंतवणूक आकर्षित केली आहे ज्यात गुडगाव एक प्रमुख आयटी आणि वित्तीय सेवा केंद्र म्हणून उदयास आले आहे.

सामाजिक विकास :

शहरी भागांमध्ये शिक्षण आणि आरोग्यसेवा अधिक चांगल्या प्रकारे उपलब्ध होतात. उच्च शिक्षण संस्थांपैकी ७४.३% संस्था शहरांमध्ये बसलेल्या आहेत.

उदा. पुण्यात ९२.२% साक्षरतेचा उच्च दर असून, येथे आयआयटी (IIT) आणि आयआयएम सारख्या प्रतिष्ठित संस्था आहेत.

न्वोन्मेष केंद्रे

भारताची वेगाने वाढणारी स्टार्टअप परिसंस्था प्रामुख्याने शहरी केंद्रांमध्ये केंद्रित असून ती तांत्रिक प्रगतीला चालना देत आहे.

उदा. बंगळूर हे भारताचे सिलिकॉन व्हॅली असून, येथे ५०,००० हून अधिक स्टार्टअप्स आहेत, तर दिल्ली एन-सीआर एक प्रमुख ई-कॉमर्स आणि फिनटेक केंद्र म्हणून उदयास आले आहे.

पायाभूत सुविधांचा विकास

शहरीकरणामुळे पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणुकीला चालना मिळाली असून, सरकारने राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाईन साठी ११० लाख कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. उदा. दिल्ली, जिथे लोकसंख्या घनता प्रती चौरस किलोमीटर ११,००० पेक्षा जास्त आहे, तिथे वेगाने होणाऱ्या शहरीकरणामुळे पायाभूत सुविधांवर तीव्र ताण पडत आहे.

निष्कर्ष

भारतातील शहरीकरणामुळे देशाच्या सामाजिक, अर्थिक आणि भौगोलिक रचनेत मोठे सकारात्मक बदल झाले आहेत. ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्रांची वाढ आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर यामुळे शहरांची वाढ झपाट्याने होत आहे. यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या, जीवनमानात सुधारणा झाली तसेच शिक्षण, आरोग्य आणि वाहतूक सुविधा अधिक विकसित झाल्या. परंतु शहरीकरणासोबत अनेक आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. वाढती लोकसंख्या, झोपडपट्ट्यांचा विस्तार, बेरोजगारी, वाहतूक कोंडी, प्रदूषण, पाणीटंचाई, आणि पर्यावरणीय हानी ही प्रमुख समस्या आहेत. तसेच सामाजिक असमानता वाढणे, गरिबी आणि मुलभूत सुविधांचा अभाव हीदेखील गंभीर समस्या आहे. त्यामुळे शहरीकरण नियोजनबद्ध आणि शाश्वत पद्धतीने करणे आवश्यक आहे. स्मार्ट सिटी, हरितक्रांती, सार्वजनिक वाहतूक सुधारणा, परवडणारी घरे आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या उपाययोजनांवर भर देणे गरजेचे आहे.

शासन, समाज आणि नागरिक यांच्या संयुक्त प्रयत्नातूनच शहरीकरणाचा सकारात्मक परिणाम सध्या होऊ शकेल.

एकूणच, भारतातील शहरीकरण हा विकासाचा महत्वाचा टप्पा असून, योग्य नियोजन आणि प्रभावी धोरणांद्वारे त्यातील आव्हानांवर मात करून समतोल आणि सर्वसमावेशक विकास साधता येऊ शकतो.

संदर्भसूची

१.”समाजशास्त्र“ इयत्ता बारावी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे, २०१३

२.घडलिंग एन.एस. आणि डॉ. सांगूळे आर.बी. “भारतातील शहरीकरण आणि शहरी शाश्वत विकास आव्हाने व समस्या “ एक चिकित्सक अभ्यास.

COSMOS Multidisciplinary Research E-Journal Recognized International Peer Reviewed
Journal Impact Factor 5.3 ISSN No.2456-1665

३.<https://cmrj.in>

४.<https://www.lokmat.com>

५.<https://anvpublication.org>

६.<https://ojaank.com>

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला**आरक्षण : धोरणात्मक व सामाजिक परिप्रेक्ष्य****प्रा. संजय पुसदकर****सी.पी. अँड बेरार महाविद्यालय नागपूर.****सारांश**

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या तळागाळातील शासनाचे प्रभावी माध्यम मानल्या जातात. महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी १९९२ साली झालेल्या ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती यांच्या माध्यमातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. अनेक राज्यांनी हे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात महिला आरक्षणाच्या धोरणात्मक आधार, राजकीय सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि लोकशाहीवरील परिणाम या ठळक मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठी आणि विविधतेने नटलेली लोकशाही म्हणून ओळखली जाते. या लोकशाही व्यवस्थेचे खरे सामर्थ्य तळागाळातील शासनव्यवस्थेमध्ये म्हणजेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामीण व शहरी भागातील नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित असलेल्या विविध प्रश्नांचे निराकरण करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण संस्था आहेत. स्थानिक पातळीवर विकास नियोजन, सार्वजनिक सुविधा, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये या संस्थांची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सर्व घटकांचे प्रतिनिधित्व असणे हे लोकशाहीच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक मानले जाते.

भारतीय समाजव्यवस्थेत दीर्घकाळ पितृसत्ताक परंपरेचा प्रभाव राहिल्यामुळे महिलांचे राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनातील प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले होते. सामाजिक रूढी, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक अवलंबित्व आणि कुटुंबीय जबाबदाऱ्या यांमुळे महिलांना राजकारणात सक्रिय सहभाग घेणे कठीण होते. परिणामी निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा आवाज कमी प्रमाणात ऐकू येत होता. महिलांच्या या अल्प प्रतिनिधित्वामुळे त्यांच्या प्रश्नांना आणि गरजांना योग्य प्राधान्य मिळत नव्हते.

या परिस्थितीत महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाची तरतूद करणे आवश्यक मानले गेले. १९९२ साली करण्यात आलेल्या ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती यांच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आणि महिलांसाठी किमान ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. या घटनादुरुस्त्यांमुळे महिलांना स्थानिक शासनव्यवस्थेत सहभागी होण्याची ऐतिहासिक संधी प्राप्त झाली.

महिला आरक्षणामुळे लाखो महिलांनी प्रथमच राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका या संस्थांमध्ये महिलांनी नेतृत्वाची जबाबदारी स्वीकारली. अनेक राज्यांनी महिलांच्या राजकीय सहभागाला अधिक प्रोत्साहन देण्यासाठी आरक्षणाची टक्केवारी ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविली आहे. या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या नेतृत्वगुणांना वाव मिळाला तसेच समाजातील लिंगसमानतेच्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल उचलले गेले.

महिला आरक्षणाचा प्रभाव केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित नसून त्याचा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांवरही मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून येतो. महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक विकासाच्या प्राधान्यक्रमांमध्ये बदल घडून आले असून शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि महिला व बालकल्याण यांसारख्या विषयांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकारणातील महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक आणि सामाजिक परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक पाया, त्यातून निर्माण झालेले राजकीय सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन तसेच अंमलबजावणीतील आव्हाने या मुद्द्यांचा अभ्यास करून या धोरणाचे व्यापक परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

मुख्य मुद्दे

महिला आरक्षणाचा धोरणात्मक पाया

महिला आरक्षणाची संकल्पना घटनात्मक तरतुदींवर आधारित आहे. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे ग्रामीण व शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आणि महिलांसाठी किमान ३३% जागा राखीव ठेवण्याची सक्ती करण्यात आली.

या तरतुदीमुळे महिलांना केवळ सदस्य म्हणून नव्हे तर अध्यक्ष, सरपंच, सभापती, महापौर अशा नेतृत्वाच्या पदांवरही संधी मिळाली. काही राज्यांनी आरक्षणाची टक्केवारी ५०% पर्यंत वाढवून महिलांच्या सहभागाला अधिक बळ दिले.

धोरणात्मकदृष्ट्या या आरक्षणाचा उद्देश सामाजिक न्याय, लिंगसमानता आणि राजकीय सक्षमीकरण साध्य करणे हा होता.

महिला आरक्षण आणि राजकीय सक्षमीकरण

महिला आरक्षणामुळे लाखो महिला प्रथमच औपचारिक राजकारणात प्रवेश करू शकल्या. ग्रामीण भागातील महिलांना स्थानिक प्रशासनाची जबाबदारी सांभाळण्याची संधी मिळाली.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढल्यामुळे विकास आराखड्यांमध्ये महिला व बालकल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छता यांसारख्या प्रश्नांना प्राधान्य मिळू लागले.

महिलांच्या नेतृत्वामुळे स्थानिक प्रशासन अधिक संवेदनशील आणि लोकाभिमुख झाले असल्याचे विविध अभ्यासातून दिसून येते. आत्मविश्वास, संवादकौशल्य आणि नेतृत्वगुण यांची वाढ ही या प्रक्रियेची महत्त्वाची फलश्रुती आहे.

महिला आरक्षणाचे सामाजिक परिणाम

महिला आरक्षणाचा परिणाम केवळ राजकीय पातळीवर मर्यादित राहिला नाही, तर सामाजिक संरचनेतही बदल घडवून आणला.

१. पितृसत्ताक मानसिकतेला आव्हान – सार्वजनिक जीवनात महिलांची उपस्थिती वाढल्याने पारंपरिक दृष्टिकोनात बदल झाला.

२. शिक्षणाबाबत जागरूकता – महिला प्रतिनिधींनी मुलींच्या शिक्षणावर विशेष भर दिला.

३. स्वयं-सहाय्यता गटांची वाढ – महिलांनी आर्थिक सक्षमीकरणासाठी बचतगट आणि लघुउद्योगांना चालना दिली.

४. सामाजिक प्रश्नांवर ठोस भूमिका – बालविवाह, दारूबंदी, घरगुती हिंसाचार यांसारख्या विषयांवर महिलांनी पुढाकार घेतला.

यामुळे महिला आरक्षण सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरले आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

महिला आरक्षणाच्या यशस्वितेस काही मर्यादा देखील आहेत.

- ❖ प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व (सरपंच-पती प्रथा) – अनेक ठिकाणी वास्तविक सत्ता पुरुषांकडे राहते.
- ❖ प्रशिक्षणाचा अभाव – प्रशासकीय ज्ञान व कायदेशीर प्रक्रियेची माहिती अपुरी असते.
- ❖ सामाजिक दबाव व राजकीय हस्तक्षेप – जातीय व पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव राहतो.

❖ आर्थिक स्वायत्ततेची मर्यादा – निधी व संसाधनांची कमतरता निर्णयक्षमतेवर परिणाम करते.

या अडचणी दूर करण्यासाठी नियमित प्रशिक्षण, कायदेशीर संरक्षण आणि सामाजिक जागरूकता आवश्यक आहे.

लोकशाही बळकटीकरणातील भूमिका

महिला आरक्षणामुळे स्थानिक लोकशाही अधिक व्यापक आणि समावेशक झाली आहे. वंचित व दुर्लक्षित घटकांना प्रतिनिधित्व मिळाले आहे.

महिलांचा सहभाग वाढल्याने पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जनसहभाग वाढला आहे. तळागाळातील शासनव्यवस्था अधिक लोकाभिमुख बनली आहे.

यामुळे महिला आरक्षण हे केवळ सामाजिक न्यायाचे साधन नसून लोकशाही बळकट करण्याचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

निष्कर्ष

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षण हे सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. घटनात्मक तरतुदींमुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळाले आणि त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण घडून आले.

तथापि, प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व, प्रशिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक अडथळे यांसारखी आव्हाने दूर करणे आवश्यक आहे. योग्य धोरणात्मक सुधारणा, संस्थात्मक पाठबळ आणि सामाजिक मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडवून आणल्यास महिला आरक्षण अधिक प्रभावी ठरेल.

अशा प्रकारे महिला आरक्षण ही भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढीकरणाची आणि लिंगसमानतेच्या प्रस्थापनेची एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. भोसले, बी. जी. (२०१२). भारतीय राज्यघटना व शासनव्यवस्था., प्रशांत प्रकाशन पुणे.
२. जोशी, व्ही. आर. (२०१५). पंचायतराज व्यवस्था. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन.
३. पाटील, आर. एम. (२०१८). स्थानिक स्वराज्य संस्था. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
४. देशमुख, एस. डी. (२०१६). भारतीय राजकारण आणि महिला सक्षमीकरण., मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
५. सावंत, एम. के. (२०१९). महिला आणि राजकीय सहभाग., डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.
६. महाराष्ट्र शासन., पंचायतराज वार्षिक अहवाल., मुंबई.

**Emerging India: Transition in politics, society, economy and
administration.**

मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांमधून भारतातील राजकीय सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास.

संशोधक
कुमारी स्नेहल अशोक रोकडे

मार्गदर्शक
प्रो .डॉ. राजेंद्र वाटाणे

सारांश:-

भारताच्या इतिहासात राजकीय ,आर्थिक ,सामाजिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रात सतत परिवर्तन होत आहे. या परिवर्तनाचे प्रतिबिंब मराठी साहित्या मध्ये विशेषतः मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांमधून दिसून येते. चरित्रात्मक कादंबऱ्या एखाद्या महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या जीवनावर आधारित असल्यामुळे त्या व्यक्तीच्या जीवन संघर्षातून त्या काळातील राजकीय परिस्थिती, सामाजिक परिस्थिती यांचे वास्तविक चित्रण कादंबऱ्यांमधून होते.

या अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय ज्येष्ठ चरित्रात्मक कादंबरी लेखिका शुभांगी भडभडे यांच्या अद्वैताचे उपनिषद, दीपशिखा, कालिदास मृत्युंजयाचा, आत्मयज्ञ, एकला चलो रे आणि राजयोग या कादंबऱ्यांचा विचार करण्यात येणार आहे. या कादंबऱ्यांमधून भारतीय समाजातील अध्यात्मिक विचार, सांस्कृतिक परंपरा ,सामाजिक संघर्ष, राजकीय नेतृत्व यांचे दर्शन घडते.

या सर्व कादंबऱ्यांचा एकत्रित अभ्यास केलास भारतीय समाजातील परिवर्तनाची प्रक्रिया स्पष्ट होते. त्यामुळे मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांचा उदयान्मुख भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साहित्यिक साधन ठरतात.

बीज शब्द:-

- १) इमर्जिंग इंडिया
- २) संक्रमण
- ३) राजकीय परिवर्तन
- ४) आर्थिक परिवर्तन
- ५) प्रशासन व्यवस्था

६) मराठी चरित्रात्मक कादंबरी

७) नेतृत्व आणि व्यक्तिमत्व

प्रस्तावना

६भारत हा विविध सांस्कृतिक परंपरा, ऐतिहासिक अनुभव, सामाजिक रचनांनी समृद्ध असा देश आहे भारतीय समाजाच्या इतिहासात अनेक राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडत आले आहे. या परिवर्तन प्रक्रियेचा अभ्यास विविध शास्त्रांच्या माध्यमातून केला जातो; परंतु साहित्य हे त्या प्रक्रियेचे संवेदनशील प्रतिबिंब मानले जाते.

७मराठी साहित्यातील चरित्रात्मक कादंबऱ्या समाज परिवर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात. त्या काळातील समाज रचना सांस्कृतिक मूल्य आणि राजकीय परिस्थिती यांचे जिवंत चित्र स्पष्ट होते. या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्यांचा अभ्यास विशेष महत्त्वाचा ठरतो कारण या कादंबऱ्यांमधील विकासाची दिशा दाखवतात. या संशोधनामध्ये अद्वैताचे उपनिषद, दीपशिखा कालिदास, मृत्युंजयाचा आत्मयज्ञ, एकला चलो रे आणि राजयोगी या कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून भारतीय समाजातील राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

मुद्दे:-

मराठी चरित्रात्मक कादंबरीचे स्वरूप आणि महत्त्व.

मराठी साहित्यामध्ये चरित्रात्मक कादंबऱ्याची समृद्ध परंपरा आढळते या कादंबऱ्यांमध्ये ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वाचे जीवन केवळ माहितीपर पद्धतीने न मांडता साहित्य कल्पकतेच्या माध्यमातून प्रभावीपणे साकारले जाते.

चरित्रात्मक कादंबऱ्याचे महत्त्व असे की त्या समाजाच्या इतिहासाला मानवी अनुभवांच्या माध्यमातून मानतात. इतिहासातील घटना केवळ माहितीच्या स्वरूपात न राहता त्या मानवी भावनांशी आणि सामाजिक वास्तवाशी जोडल्या जातात. त्यामुळे वाचकाला त्या काळातील समाज जीवनाचे अधिक सखोल आकलन होते.

१) अद्वैताचे उपनिषद :-आध्यात्मिक विचार आणि समता.

१अद्वैताचे उपनिषद ही कादंबरी भारतीय तत्त्वज्ञानातील अद्वैत विचारसरणीवर आधारित आहे अद्वैत तत्त्वज्ञानानुसार संपूर्ण विश्व एकच आहे आणि सर्व जीवांमध्ये एकच आत्मा आहे. या विचारामुळे मानवामध्ये समतेची भावना निर्माण होते. या कादंबरीतून भारतीय समाजातील आध्यात्मिक परंपरेचे महत्त्व स्पष्ट होते अद्वैत विचारसरणी समाजातील भेदभाव नाकारते आणि सर्व मानव समान असल्याचा संदेश देते.

२) दीपशिखा कालिदास:- सांस्कृतिक वैभव आणि साहित्यिक परंपरा.

२"दीपशिखा कालिदास" ही कादंबरी संस्कृत कवी कालिदास यांच्या जीवनावर आधारित आहे. या कादंबरीतून प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे वैभव आणि साहित्यिक परंपरेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. कालिदास यांच्या साहित्यामध्ये निसर्गप्रेम, सौंदर्य आणि मानवी भावनांचे अत्यंत सुंदर चित्र आढळते. त्यांच्या काव्यांमधून त्या काळातील समाज जीवन सांस्कृतिक मूल्य आणि राजकीय वातावरणाचे दर्शन घडते. ही कादंबरी भारतीय संस्कृतीच्या उत्कर्षाचा आणि सांस्कृतिक परंपरेच्या विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

३) मृत्युंजयाचा आत्मयज्ञ:- संघर्ष त्याग आणि सामाजिक जागृती.

३"मृत्युंजयाचा आत्मयज्ञ" ही कादंबरी संघर्ष त्याग आणि ध्येयवादी जीवनाचे प्रभावी चित्रण करते. या कादंबरीतून समाजातील अन्यायविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. या भारतीय समाजातील अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळींमध्ये अशा ध्येयवादी व्यक्तिमत्त्वांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यांच्या संघर्षामुळे समाजात सामाजिक न्याय स्वातंत्र्य आणि समतेची जाणीव निर्माण झाली.

४) एकला चलो रे :- वैचारिक स्वातंत्र्य आणि नेतृत्व.

४"एकला चलो रे" ही कादंबरी ध्येयवादी आणि स्वतंत्र विचाराच्या व्यक्तिमत्त्वाचे चित्रण करते. समाजात परिवर्तन घडण्यासाठी अनेकदा व्यक्तीला एकट्याने संघर्ष करावा लागतो. या कादंबरीतून दृढ निश्चय, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुणांचे महत्त्व स्पष्ट होते. भारतीय समाजातील अनेक सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्ये अशा ध्येयवादी व्यक्तींनी समाजाला नवी दिशा दिली.

५) राजयोगी :- राजकीय नेतृत्व आणि प्रशासकीय मूल्य.

५"राजीयोगी" ही कादंबरी आदर्श नेतृत्व आणि राजकीय नैतिकतेचे चित्रण करते. या कादंबरीतून राजकारणातील मूल्यवस्था, लोकसेवा आणि नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. भारतीय समाजातील राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये अनेक परिवर्तन झाले आहे. योग्य नेतृत्वामुळे समाजात सकारात्मक बदल घडू शकतात हा विचार या कादंबरीतून स्पष्ट होतो.

वरील सर्व कादंबऱ्यांचा एकत्रित विचार केल्यास भारतीय समाजातील विविध स्तरावरील परिवर्तन स्पष्टपणे दिसून येते. आध्यात्मिक विचारसरणी, सांस्कृतिक परंपरा, सामाजिक संघर्ष आणि राजकीय नेतृत्व या सर्व घटनांमुळे भारतीय समाजाचा विकास झाला आहे. या कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विचाराद्वारे आणि कार्याद्वारे समाजाला दिशा देतात. त्यांच्या संघर्षातून समाजात जागृती निर्माण होते आणि परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान होते.

समारोप

एकूणच मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्या भारतीय समाजातील राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात. या कादंबऱ्या मधून समाजातील अध्यात्मिक विचार, सामाजिक जागृती, सांस्कृतिक मूल्य आणि आदर्श नेतृत्व यांचे प्रभावी चित्र दिसून येते.

निष्कर्ष

मराठी चरित्रात्मक कादंबऱ्या भारतीय समाजातील परिवर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची साहित्यिक साधन आहेत अद्वैताचे उपनिषद, दीपशिखा कालिदास, मृत्युंजयाचा आत्मयज्ञ ,एकला चलो रे आणि राजयोगी या कादंबऱ्यांमधून भारतीय समाजातील राजकीय सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे प्रभावी चित्र दिसून येते.

या कादंबऱ्यांमधून व्यक्तिमत्त्वे त्यांच्या विचाराद्वारे आणि कार्याद्वारे समाजाला प्रेरणा देतात आणि परिवर्तनाची दिशा दाखवतात त्यामुळे उद्यानमुख भारताच्या संदर्भात या कादंबऱ्यांचा अभ्यास समाजाच्या विकास प्रक्रियेचे आकलन करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) भडभडे, शुभांगी -"अद्वैताचे उपनिषद" पृ. ४५-शंकराचार्य, विजय प्रकाशन नागपूर २०१६
- २) भडभडे, शुभांगी- "दीपशिखा कालिदास" पृ. ७८ विजय प्रकाशन नागपूर, २०२१
- ३) भडभडे, शुभांगी -"मृत्युंजयाचा आत्मयज्ञ" पृ १०२ स्वातंत्र्यवीर सावरकर २०२३, विजय प्रकाशन नागपूर
- ४) भडभडे, शुभांगी- " एकला चलो रे " पृ. ५६ रवींद्रनाथ टागोर २०२३, मनोरमा प्रकाशन मुंबई.
- ५) भडभडे, शुभांगी -"राजयोगी "माननीय नरेंद्र मोदी पृ. ८९ २०२५ पार्टनर पब्लिकेशन विरार.
- ६) कुलकर्णी वी. ल . "मराठी साहित्याचा इतिहास" पृ. २१० पुणे प्रकाशन.
- ७) "मराठी कादंबरीचा विकास" अ. ना . जोशी पृ. १३४
- ८) "साहित्य आणि समाज" रा . ग . पाटील पृ. ६७

“आधुनिक काळातील मराठी भाषेचे महत्त्व, विकास आणि संवर्धन”

माधुरी धनराजजी नागमोते

1. प्रस्तावना

मराठी भाषा ही भारतातील एक महत्त्वाची आणि समृद्ध भाषा आहे. महाराष्ट्र राज्याची अधिकृत भाषा म्हणून मराठीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. मराठी भाषेला दीर्घ इतिहास, समृद्ध साहित्य आणि सांस्कृतिक परंपरा लाभलेली आहे.

मराठी ही केवळ संवादाची भाषा नसून ती महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची आणि ओळखीची भाषा आहे. संत साहित्य, भक्ती चळवळ, आधुनिक साहित्य आणि लोकसाहित्य यामुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध झाली आहे.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात इंग्रजी भाषेचे महत्त्व वाढले असले तरी मराठी भाषेचे स्थान अजूनही समाजात टिकून आहे. शिक्षण, प्रशासन, साहित्य, माध्यमे आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये मराठी भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Study)

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. मराठी भाषेचा इतिहास आणि विकास समजून घेणे.
2. मराठी साहित्याची परंपरा अभ्यासणे.
3. आधुनिक काळातील मराठी भाषेचे महत्त्व समजावून सांगणे.
4. मराठी भाषेच्या जतन आणि संवर्धनासाठी उपाय सुचवणे.

3. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. विविध पुस्तके, संशोधन लेख, शैक्षणिक मासिके, तसेच इंटरनेट स्रोत यांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

4. मराठी भाषेचा इतिहास

मराठी भाषा इंडो-आर्यन भाषासमूहातील आहे. तिचा उगम प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषांपासून झाल्याचे मानले जाते. मराठी भाषेचे प्रारंभिक स्वरूप साधारणपणे ११व्या शतकात दिसून येते.

यादवकालीन शिलालेखांमध्ये मराठी भाषेचा वापर आढळतो. पुढे संतांनी मराठी भाषेत धार्मिक आणि सामाजिक विचार मांडून मराठी साहित्य समृद्ध केले.

संत ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरी ही मराठीतील अत्यंत महत्त्वाची ग्रंथरचना आहे. संत तुकाराम, नामदेव, एकनाथ यांच्या अभंगांमुळे मराठी भाषा लोकांपर्यंत पोहोचली..

5. मराठी भाषेचा विकास

मराठी भाषेचा विकास अनेक टप्प्यांमधून झाला आहे. प्रारंभी मराठीचा वापर धार्मिक साहित्यामध्ये झाला. पुढे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये मराठीचा वापर वाढला.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात प्रशासनात मराठी भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. शासनकारभारात मराठीचा वापर करण्यात आला. त्यामुळे मराठी भाषेला अधिक प्रतिष्ठा मिळाली.

6. मराठी साहित्य परंपरा

मराठी साहित्याची परंपरा अत्यंत समृद्ध आहे. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध आणि चरित्र या विविध प्रकारांमध्ये साहित्य निर्मिती झाली आहे. मराठी साहित्यामध्ये समाजातील विविध समस्या, संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांचे चित्रण करण्यात आले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्य समाजाचे प्रतिबिंब मानले जाते.

मराठी साहित्याची परंपरा खूप समृद्ध आहे. ती पुढील प्रमुख टप्प्यांमध्ये विभागली जाते:

1. संत साहित्य

संतांनी मराठी भाषेत भक्ती आणि अध्यात्मिक विचार मांडले. अभंग, ओवी आणि भारुड या प्रकारांनी साहित्य समृद्ध केले.

2. भक्ती साहित्य

भक्ती चळवळीमुळे मराठी भाषेत धार्मिक साहित्य मोठ्या प्रमाणावर लिहिले गेले.

3. आधुनिक साहित्य

१९व्या आणि २०व्या शतकात मराठी साहित्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, कविता आणि निबंध यांचा विकास झाला.

4. समकालीन साहित्य

आजच्या काळात सामाजिक समस्या, आधुनिक जीवनशैली आणि तंत्रज्ञान यावर आधारित साहित्य लिहिले जात आहे.

7. संत साहित्याचे योगदान

मराठी भाषेच्या विकासामध्ये संत साहित्याचे मोठे योगदान आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरी ही मराठीतील महत्त्वाची ग्रंथरचना आहे. संत तुकाराम यांनी अभंगांच्या माध्यमातून समाजाला नैतिक मूल्ये आणि आध्यात्मिक विचार दिले. संत नामदेव आणि संत एकनाथ यांनीही मराठी भाषेला समृद्ध केले. संत साहित्यामुळे मराठी भाषा सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचली आणि समाजात जागृती निर्माण झाली.

8. आधुनिक काळातील मराठी भाषेचे महत्त्व

आजच्या काळात मराठी भाषेचे अनेक क्षेत्रांमध्ये महत्त्व आहे.

1. शिक्षण क्षेत्र

महाराष्ट्रातील शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये मराठी भाषा शिक्षणाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे.

2. प्रशासन

महाराष्ट्र शासनाच्या प्रशासनात मराठी भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.

3. माध्यमे

टीव्ही, रेडिओ, वृत्तपत्रे आणि सोशल मीडियामध्ये मराठी भाषेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत आहे.

4. सांस्कृतिक क्षेत्र

नाटक, चित्रपट, संगीत आणि लोककला यामध्ये मराठी भाषेचा मोठा वाटा आहे.

9. मराठी भाषेचे जतन आणि संवर्धन

मराठी भाषेचे जतन करण्यासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे आहेत:

1. शाळांमध्ये मराठी शिक्षणाला प्राधान्य देणे.
2. मराठी साहित्य वाचनाची सवय वाढवणे.
3. मराठी भाषेचा डिजिटल माध्यमांमध्ये वापर वाढवणे.
4. मराठी संस्कृती आणि परंपरा जपणे.

5. मराठी भाषेतील संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.

10. मराठी भाषेसमोरील आव्हाने

आज मराठी भाषेसमोर काही आव्हाने आहेत:

1. इंग्रजी भाषेचा वाढता प्रभाव
2. तरुण पिढीमध्ये मराठी वाचन कमी होणे
3. डिजिटल माध्यमांमध्ये इंग्रजीचा जास्त वापर
4. शहरी भागात मराठीचा कमी वापर

ही आव्हाने दूर करण्यासाठी समाजाने एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

11. निष्कर्ष (Conclusion)

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची आणि परंपरेची ओळख आहे. तिचा इतिहास आणि साहित्य खूप समृद्ध आहे. आधुनिक काळातही मराठी भाषेचे महत्त्व कायम आहे.

मराठी भाषेचे जतन आणि संवर्धन करणे ही प्रत्येक मराठी माणसाची जबाबदारी आहे. शिक्षण, साहित्य, माध्यमे आणि सामाजिक जीवनात मराठी भाषेचा अधिक वापर करून तिचे भवितव्य उज्ज्वल करता येईल.

12 . संदर्भ (References)

1. मराठी साहित्याचा इतिहास – डॉ. अ. ना. देशपांडे
2. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळाची पुस्तके
3. मराठी साहित्य परिषद प्रकाशने
4. विविध संशोधन लेख आणि इंटरनेट स्रोत

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने आणि भविष्यकालीन दृष्टीकोन**महेंद्र देवरावजी भलमे****संशोधनकर्ता****E-mail.mahendrabhalme11@gmail.com****सारांश (Abstract)**

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि विविधतेने समृद्ध लोकशाही व्यवस्था मानली जाते. 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारली आणि 1950 मध्ये राज्यघटनेची अंमलबजावणी करून लोकशाही तत्वांना संस्थात्मक स्वरूप दिले. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना मूलभूत अधिकार, सामाजिक न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्य यांची हमी दिली आहे. यामुळे भारतामध्ये राजकीय सहभाग, प्रतिनिधित्व आणि लोकसहभाग यांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य म्हणजे विविध धर्म, भाषा, संस्कृती आणि जाती असलेल्या समाजामध्ये लोकशाही मूल्यांवर आधारित शासनव्यवस्था टिकवून ठेवणे. नियमित आणि स्वच्छ निवडणुका, स्वतंत्र न्यायपालिका, मुक्त प्रसारमाध्यमे, संघराज्यीय रचना आणि सक्रिय नागरी समाज ही भारतीय लोकशाहीची प्रमुख बलस्थाने आहेत. या घटकांमुळे भारताने अनेक सामाजिक आणि राजकीय संकटांना सामोरे जात लोकशाही टिकवून ठेवली आहे. तथापि, आजच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, जातीय आणि धार्मिक ध्रुवीकरण, पैशाचा वाढता प्रभाव, सामाजिक व आर्थिक असमानता आणि निवडणूक प्रक्रियेतील त्रुटी ही काही प्रमुख आव्हाने आहेत. याशिवाय डिजिटल युगात सोशल मीडियाचा वाढता प्रभाव, चुकीची माहिती (Fake News) आणि प्रचाराच्या नवीन पद्धती यामुळे मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम होण्याची शक्यता वाढली आहे. भारतीय लोकशाहीमध्ये अनेकदा मतदारांना जात, धर्म किंवा प्रादेशिक ओळख यांच्या आधारावर प्रभावित केले जाते. त्यामुळे लोकशाहीची मूळ तत्वे – समानता, बंधुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता – यांना धोका निर्माण होऊ शकतो. तसेच निवडणुकांमध्ये वाढता खर्च आणि पैशाचा प्रभाव यामुळे सामान्य नागरिकांसाठी राजकारणात प्रवेश करणे कठीण होत आहे.

या संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करणे आणि भविष्यात लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना आणि दृष्टीकोन मांडणे हा आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय लोकशाही शासनपद्धती ही जगातील सर्वात मोठी आणि सर्वसमावेशक लोकशाही म्हणून ओळखले जाते. भारताने स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी झाल्यानंतर भारताने स्वतःला सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घोषित केले 1950 मध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाही संस्था अस्तित्वात आली असली तरी अनेक वर्षांपासून भारतात तिची अंमलबजावणी करण्यात येत होती वसाहतवाद काळात टप्प्याटप्प्याने लोकशाहीची कल्पना भारतीय मातीत रुजली स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात अनेक संस्थांची कार्ये हे लोकशाही मार्गाने चालत असे भारतीय विधिमंडळ कायदा 1861 ते भारत सरकार कायदा 1935 असा जवळपास 70 वर्षांपेक्षा अधिक वर्षांचा कालावधी प्रातिनिधिक संस्थांचा विकास होण्यास लागला 1950 मध्ये भारताने लोकशाही संविधानाचा स्वीकार केला त्यानंतर लोकांनी त्यात सुधारणा करण्याचे सुचवले अनेकांनी या व्यवस्थेवर टीका केली पाश्चिमात्य लोकशाही व्यवस्थेवर सर्वात जहाल टीका महात्मा गांधींनी केली त्यांच्या मते पाश्चिमात्य लोकशाही म्हणजे फॅसीझमचा सौम्य प्रकार आहे गांधीजींनी बहुमताला विरोध केला लोकशाहीचे खरे ध्येय म्हणजे बलवाना एवढीच संधी कमकुवत असणाऱ्यालाही उपलब्ध करून देणे असते जोवर सर्व सत्तेत सहभागी होत नाही तोवर लोकशाही अशक्य गोष्ट आहे असे त्यांचे मत होते

भारतात सुद्धा लोकशाही व्यवस्थेविषयी सतत वादविवाद शंका उपस्थित केल्या गेल्या भारताने लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला तेव्हा अनेक अभ्यासाकांनी तिच्या वाटचाली बदल शंका उपस्थित केली परंतु आज सर्व शंका कुशंका खोट्या ठरवत भारतीय संविधानाच्या अमृत महोत्सवी वर्षापर्यंत भारतात लोकशाही व्यवस्थेची यशस्वी अंमलबजावणी होत आहे परंतु आजही भारतीय लोकशाही समोर अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहे भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, जाती आणि धर्माचे ध्रुवीकरण निवडणुकांमधील पैशाचा वाढता प्रभाव, संविधानिक संस्थांच्या कार्याविषयी शंका, पक्षांतर बंदी कायद्यांचा दुरुपयोग, फेक न्यूज आणि सामाजिक असमानता या समस्यांमुळे लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर परिणाम होत आहे अनेक वेळा राजकीय पक्ष मतदारांना प्रभावित करण्यासाठी जात, धर्म किंवा प्रादेशिक भावना यांचा वापर करतात यामुळे समाजामध्ये तणाव निर्माण होतो आणि त्यामुळे लोकशाही मूल्यांना धक्का बसतो

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study) :

या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. भारतीय लोकशाहीची संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
2. भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानांचा अभ्यास करणे.
3. भ्रष्टाचार, जातीयवाद, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि पैशाचा प्रभाव यांचा लोकशाही प्रक्रियेवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. सोशल मीडिया आणि डिजिटल माध्यमांचा लोकशाहीवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
5. भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी आवश्यक सुधारणा आणि उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनामध्ये प्रामुख्याने **वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती** (Descriptive and Analytical Method) वापरण्यात आली आहे. हे संशोधन प्रामुख्याने **गुणात्मक (Qualitative) स्वरूपाचे** असून त्यामध्ये भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचे सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे. या संशोधनासाठी **द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary Sources)** वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख आणि जर्न, शासकीय अहवाल, वृत्तपत्रे आणि मासिके, इंटरनेटवरील विश्वसनीय माहिती या स्रोतांचा समावेश आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व (Need and Significance of the Study)

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असून ती विविधतेने समृद्ध आहे. भारतामध्ये विविध धर्म, भाषा, संस्कृती, जाती आणि प्रादेशिक वैशिष्ट्ये असलेल्या समाजात लोकशाही व्यवस्थेचे यशस्वी संचालन करणे ही एक मोठी आणि महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता यांसारख्या मूलभूत तत्त्वांची हमी दिली आहे. त्यामुळे लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विकासाची आधारभूत व्यवस्था आहे तथापि, आजच्या काळात भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. भ्रष्टाचार, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, निवडणुकीतील पैशाचा वाढता प्रभाव, जातीयवाद, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि सामाजिक असमानता या समस्यांमुळे लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर परिणाम होत आहे. याशिवाय जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि सोशल मीडियाचा प्रभाव यामुळे लोकशाही प्रक्रियेमध्ये नवीन प्रकारचे बदल घडून येत आहेत. या बदलांचा नागरिकांच्या राजकीय सहभागावर आणि शासन व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडत

आहे. भारतीय लोकशाहीची प्रभावीता टिकवून ठेवण्यासाठी या सर्व घटकांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाहीमध्ये नागरिकांचा सक्रिय सहभाग, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व हे महत्वाचे घटक मानले जातात. जर लोकशाही प्रक्रियेमध्ये भ्रष्टाचार, असमानता आणि चुकीची माहिती यांचा प्रभाव वाढला तर लोकशाहीची गुणवत्ता कमी होऊ शकते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेला मजबूत ठेवण्यासाठी आणि तिच्या मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी या समस्यांचे विश्लेषण करणे गरजेचे आहे. या संशोधनाच्या माध्यमातून भारतीय लोकशाहीसमोरील विविध राजकीय, सामाजिक आणि तांत्रिक आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करण्यात येईल. तसेच लोकशाही व्यवस्थेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना आणि धोरणात्मक दृष्टीकोन यांचाही अभ्यास करण्यात येईल.

भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने

1. भ्रष्टाचार (Corruption)

भ्रष्टाचार हा भारतीय लोकशाहीला लागलेली एक कीड आहे. भ्रष्टाचारामुळे भारताच्या विकासाला खिळ बसली आहे अनेक राजकारणी, प्रशासकीय अधिकारी, शासकीय कर्मचारी करोडो रुपयांचा भ्रष्टाचार करून देशाच्या प्रगतीला बाधा निर्माण करतात त्यामुळे भ्रष्टाचार हा भारतीय लोकशाही समोर एक सर्वात मोठ्या समस्या पैकी एक आहे आणि यामुळे जनतेचा शासनावरचा विश्वास कमी होत आहे

2. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

राजकारणात अनेक गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणारे व्यक्ती निवडणुका लढवता व निवडूनही येतात अनेक उमेदवार गंभीर गुन्ह्यासाठी तुरुंगात असताना सुद्धा निवडून येत असतात आणि जनता सुद्धा त्यांना अदल घडवण्यापेक्षा निवडून देतात त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेमध्ये राजकारणा विषयीचा विश्वास कमी होत आहे आणि हे लोकशाहीला मारक आहे

3. जातीयवाद आणि धार्मिक ध्रुवीकरण

भारतीय लोकशाही समोरील जातिवाद व धार्मिक ध्रुवीकरण ही गंभीर समस्या आहे आणि अलिकडच्या काळात धर्माच्या आधारावर राजकारण करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे जात ,धर्म या भावनेमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला बांधा पोहोचत आहे.

4. पैशाचा आणि शक्तीचा प्रभाव

अलीकडच्या काळामध्ये निवडणुकीमध्ये पैशाच्या मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे अनेक राजकीय पक्ष निवडणुकीमध्ये पैसा खर्च करू शकणाऱ्या उमेदवारांना तिकीट वाटप करत असतात त्यामुळे

उच्चशिक्षित प्रामाणिक व्यक्तींना राजकरणात संधी मिळणे कठीण होत आहे त्यामुळे राजकारण हे श्रीमंताचे आहे ही भावना सर्वसामान्य जनतेमध्ये निर्माण होत आहे

5. सोशल मीडियाचा प्रभाव

सोशल मीडियाचा प्रभाव डिजिटल युगात सोशल मीडियाचा वापर निवडणुकीत प्रभावी ठरत आहे परंतु सोशल मीडियाच्या माध्यमातून चुकीची माहिती वेगाने प्रसारित होत असल्यामुळे मतदारांची दिशाभूल होत आहे तसेच फेक न्युजमुळे समाजावर वाईट परिणाम होवून समाजात कटूता निर्माण होत आहे त्यामुळे डिजिटल साक्षरता आणि माहितीचे सत्यपालन ही लोकशाहीसाठी आवश्यक बाब ठरली आहे

सामाजिक व आर्थिक असमानता

समाजात अजूनही गरिबी, बेरोजगारी, शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे सामाजिक असमानता आढळून येते तसेच देशात गरीब श्रीमंताची दरी देखील दिवसेंदिवस वाढत आहे त्यामुळे आर्थिक असमानता सुद्धा आढळून येते सामाजिक आणि आर्थिक असमानता असल्यामुळे अनेक कल्याणकारी योजनांचा प्रभाव निवडणुकीवर होत असतो या सर्व समस्यांमुळे नागरिकांना समान राजकीय संधी मिळणे कठीण होत आहे

संविधानिक संस्थांची भूमिका

संविधानिक संस्था निपक्ष असतात सर्व राजकीय पक्षांना समान न्याय देण्याचे काम हे संविधानिक संस्था करत असतात मात्र सध्या निवडणूक आयोगाच्या भूमिके विषयी विरोधी पक्षांनी टीकीची झोड उठवून जनतेच्या मनामध्ये संविधानिक संस्था विषयी शंका उपस्थित केली आहे त्यामुळे अनेकांना आज निवडणूक आयोगाची भूमिका शंकास्पद वाटत आहे आणि हे लोकशाहीसाठी खूप मारक आहे त्यामुळे कुठल्याही संविधानिक संस्थाने निपक्षपणे काम करणे हे सुदृढ लोकशाहीसाठी फायदेशीर असते.

5. भारतीय लोकशाहीचा भविष्यकालीन दृष्टीकोन

भारतीय लोकशाही मजबूत करण्यासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे ठरू शकतात:

1. निवडणूक सुधारणा – निवडणूक खर्चावर नियंत्रण आणि पारदर्शकता वाढवणे.
2. शिक्षण व जनजागृती – नागरिकांना लोकशाही मूल्यांविषयी शिक्षण देणे.
3. संस्थांची स्वायत्तता – न्यायपालिका, निवडणूक आयोग आणि इतर संस्थांची स्वतंत्रता टिकवणे.

4. **डिजिटल साक्षरता** – सोशल मीडियावरील चुकीच्या माहितीपासून नागरिकांना जागरूक करणे.
5. **महिलांचा आणि युवकांचा सहभाग वाढवणे** – राजकारणामध्ये अधिक प्रतिनिधित्व देणे.

6. निष्कर्ष (Conclusion)

भारतीय लोकशाही ही विविधतेतून एकता साधणारी आणि जगासाठी आदर्श ठरणारी लोकशाही व्यवस्था आहे. तथापि, भ्रष्टाचार, जातीयवाद, राजकीय गुन्हेगारीकरण आणि डिजिटल माध्यमांमुळे निर्माण होणारी दिशाभूल ही गंभीर आव्हाने आहेत.

भविष्यात भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी शासनव्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. तसेच शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि संस्थात्मक सुधारणा यांद्वारे लोकशाही अधिक प्रभावी आणि टिकाऊ बनवता येईल.

जर शासन, नागरिक आणि सामाजिक संस्था एकत्रितपणे प्रयत्न करतील तर भारतीय लोकशाही भविष्यात अधिक सक्षम आणि समृद्ध होऊ शकते.

7. सूचना व शिफारसी

1. निवडणूक प्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता वाढवावी.
2. राजकीय पक्षांच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवावे.
3. नागरिकांना राजकीय शिक्षण देण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबवावेत.
4. सोशल मीडियावरील चुकीच्या माहितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कठोर नियम लागू करावेत.
5. महिलांना आणि युवकांना राजकारणात अधिक संधी द्याव्यात.
6. पक्षांतरबंदी कायद्यात सुधारणा कराव्या
7. राजकीय पक्षांनी नैतिकतेला धरून राजकारण करावे

8. संदर्भ (References)

1. Granville Austin – *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*
2. B. L. Fadia – *Indian Government and Politics*
3. Basu, D.D. (Introduction to the Constitution of India)
4. भारतीय राज्यघटना
5. लक्ष्मीकांत एम. इंडियन पॉलिटी
6. राजेंद्र व्होरा आणि सुहास पळशीकर – भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार.

डिजिटल लोकशाही आणि राजकारण: सोशल मीडियाचा राजकीय**प्रक्रियेवरील प्रभाव****माया दुर्योधन बोपचे****शासकीय कनिष्ठ महाविद्यालय मजितपूर, ता. जि. गोंदिया****प्रा. डॉ. नीता महादेवराव गभने- सोमनाथे.****श्रीमती गोपिकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा****सारांश**

प्रस्तुत संशोधन लेखात डिजिटल लोकशाहीच्या उदयासोबत सोशल मीडियाचा राजकीय प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव अभ्यासला आहे. माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सोशल मीडिया हे नागरिक, राजकीय नेते आणि शासन यांच्यातील संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. सोशल मीडियामुळे माहितीचा जलद प्रसार होतो, नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढतो आणि शासनातील पारदर्शकता व उत्तरदायित्वाला चालना मिळते. तसेच विविध सामाजिक व राजकीय चळवळींना डिजिटल माध्यमांद्वारे व्यापक पाठबळ मिळत असल्याचे दिसून येते. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरासोबत खोटी माहिती, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण, डेटा गोपनीयतेचे प्रश्न आणि डिजिटल विभाजन यांसारखी काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर डिजिटल लोकशाही अधिक प्रभावी करण्यासाठी सोशल मीडियाचा जबाबदारीपूर्वक वापर, योग्य नियमन आणि डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार आवश्यक ठरतो. त्यामुळे सोशल मीडिया लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देणारे महत्त्वपूर्ण साधन ठरू शकते.

प्रस्तावना

आधुनिक युगात माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये व्यापक परिवर्तन घडून आले आहे. इंटरनेटच्या प्रसारासह सोशल मीडियाचा वाढता वापर लोकशाही व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीवरही लक्षणीय परिणाम घडवून आणत आहे. पारंपरिक माध्यमांबरोबरच सोशल मीडिया हे नागरिक, राजकीय नेते, राजकीय पक्ष आणि शासन यांच्यातील संवादाचे प्रभावी व जलद माध्यम बनले आहे. या माध्यमांमुळे नागरिकांना आपली मते व्यक्त करण्याची, विविध राजकीय विषयांवर चर्चा करण्याची आणि सार्वजनिक धोरणांच्या प्रक्रियेत अप्रत्यक्षपणे सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. परिणामी, लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढण्यास आणि राजकीय संवाद अधिक खुला व सुलभ होण्यास मदत होत आहे.

पूर्वीच्या काळात राजकीय प्रचार आणि संवाद प्रामुख्याने टेलिव्हिजनवरील चर्चासत्रे, वर्तमानपत्रातील जाहिराती, सार्वजनिक सभा किंवा प्रत्यक्ष भेटी यांवर अवलंबून असत. या प्रक्रियेत पत्रकार, संपादक किंवा प्रसारमाध्यमे संदेश पोहोचवण्यामध्ये मध्यस्थाची भूमिका बजावत असत. परंतु सोशल मीडियाच्या उदयानंतर या पारंपरिक पद्धतीत मोठे परिवर्तन झाले आहे. एक्स (ट्विटर), फेसबुक आणि इंस्टाग्राम यांसारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून राजकीय नेते आणि उमेदवार थेट नागरिकांशी संवाद साधू लागले आहेत. या माध्यमांमुळे राजकीय संदेश त्वरित आणि व्यापक प्रमाणावर प्रसारित होऊ शकतात तसेच राजकीय कथनावर स्वतःचे नियंत्रण ठेवण्याची संधीही राजकीय नेत्यांना मिळते. त्यामुळे सोशल मीडिया आधुनिक राजकारणात एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे.

याच पार्श्वभूमीवर माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून लोकशाही प्रक्रियेत वाढलेला नागरिकांचा सहभाग आणि संवादाची डिजिटल स्वरूपात झालेली वाढ याला डिजिटल लोकशाही असे संबोधले जाते. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होत असून नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावासोबत काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. चुकीची माहिती (Fake News), दिशाभूल करणारे प्रचार, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण आणि समाजातील वाढते ध्रुवीकरण ही त्यापैकी प्रमुख समस्या आहेत. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीच्या संधींबरोबरच तिच्या मर्यादा आणि परिणामांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना आणि स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. सोशल मीडियाचा राजकीय संवाद आणि जनमत निर्मितीवरील प्रभाव अभ्यासणे.
३. नागरिकांच्या राजकीय सहभागात सोशल मीडियाची भूमिका विश्लेषित करणे.
४. सोशल मीडियामुळे निर्माण होणाऱ्या संधी व आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी विविध संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, सरकारी धोरणे, पुस्तके आणि इंटरनेट स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच सरकारी अहवाल, निवडणूक आयोगाचे अहवाल, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेट स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना

डिजिटल लोकशाही ही संकल्पना माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या (ICT) वाढत्या वापरातून उदयास आलेली आहे. या संकल्पनेनुसार इंटरनेट, सोशल मीडिया, ई-गव्हर्नन्स आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून नागरिकांना शासन प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होण्याची संधी मिळते. पारंपरिक लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग प्रामुख्याने मतदानापुरता मर्यादित असतो; परंतु डिजिटल लोकशाहीमुळे नागरिकांना शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेवर आपले मत व्यक्त करण्याची, चर्चा करण्याची आणि सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकण्याची अधिक व्यापक संधी उपलब्ध होते. ऑनलाइन याचिका, डिजिटल मोहिमा, ई-गव्हर्नन्स सेवा आणि सोशल मीडियावरील सार्वजनिक चर्चा यांमुळे नागरिक आणि शासन यांच्यातील संवाद अधिक जलद, सुलभ आणि पारदर्शक बनतो. तसेच डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होत असल्याने नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता वाढण्यास मदत होते. त्यामुळे डिजिटल लोकशाही ही आधुनिक काळातील लोकशाही प्रक्रियेला अधिक सहभागात्मक, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनविणारी महत्त्वपूर्ण संकल्पना मानली जाते.

सोशल मीडियाचा डिजिटल लोकशाही आणि राजकीय प्रक्रियेवरील सकारात्मक प्रभाव

निवडणुकीदरम्यान सोशल मीडिया प्रचाराचे महत्त्वपूर्ण साधन बनले आहे. राजकीय पक्ष मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी डिजिटल प्रचार, जाहिराती आणि ऑनलाइन मोहिमांचा वापर करतात. लोकशाहीवर सोशल मीडियाचा सकारात्मक परिणाम

माहितीची वाढलेली उपलब्धता:

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे माहितीचा प्रसार अत्यंत वेगाने आणि व्यापक स्वरूपात होत आहे. विविध डिजिटल माध्यमांद्वारे नागरिकांना राजकीय घटना, धोरणे आणि समकालीन प्रश्नांबाबत विविध दृष्टिकोनातून माहिती मिळू शकते. पारंपरिक माध्यमांच्या तुलनेत सोशल मीडियावर माहिती सहजपणे उपलब्ध होत असल्याने नागरिक अधिक जागरूक बनतात. माहितीचे हे लोकशाहीकरण नागरिकांना राजकीय विषयांबाबत सखोल समज विकसित करण्यास मदत करते आणि सार्वजनिक चर्चेत सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहित करते. परिणामी, नागरिकांचे राजकीय भान अधिक बळकट होऊन लोकशाही प्रक्रियेला चालना मिळते.

राजकीय सहभागात वाढ

सोशल मीडिया हे नागरिकांच्या राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देणारे प्रभावी साधन बनले आहे. फेसबुक, एक्स (ट्विटर) यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर नागरिक विविध राजकीय विषयांवर चर्चा करू

शकतात, आपली मते व्यक्त करू शकतात आणि राजकीय नेत्यांशी थेट संवाद साधू शकतात. या माध्यमांमुळे नागरिकांना सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांबाबत आपली भूमिका मांडण्याची संधी मिळते. तसेच ऑनलाइन मोहिमा, डिजिटल याचिका आणि चर्चांमधून नागरिकांचा सहभाग वाढतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक सक्रिय आणि सहभागात्मक बनते.

नागरी सहभागाचा विस्तार

सोशल मीडियामुळे नागरी सहभागाच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर वाढल्या आहेत. विविध सामाजिक उपक्रम, स्वयंसेवी कार्ये, सामाजिक चळवळी आणि समुदाय संघटन यासाठी सोशल मीडिया एक प्रभावी व्यासपीठ उपलब्ध करून देतो. नागरिक या माध्यमांच्या साहाय्याने सामाजिक समस्यांबाबत जागरूकता निर्माण करू शकतात तसेच सामूहिक प्रयत्नांद्वारे सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी एकत्र येऊ शकतात. त्यामुळे नागरिकांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची जाणीव वाढते आणि लोकशाही अधिक सशक्त बनते.

पारदर्शकता आणि जबाबदारी:

सोशल मीडियामुळे शासन आणि राजकारणातील पारदर्शकता वाढण्यास मदत झाली आहे. विविध घटनांचे थेट प्रक्षेपण, त्वरित माहिती प्रसारण आणि नागरिकांशी थेट संवाद यांमुळे शासनाच्या कार्यपद्धती अधिक उघड आणि पारदर्शक बनल्या आहेत. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना त्यांच्या निर्णयांबाबत आणि कृतींबाबत नागरिकांना स्पष्टीकरण द्यावे लागते. त्यामुळे लोकप्रतिनिधींवर सार्वजनिक नियंत्रण वाढते आणि ते अधिक जबाबदारीने काम करण्यास प्रवृत्त होतात.

राजकीय शिक्षण आणि जागरूकता:

सोशल मीडिया हे नागरिकांच्या राजकीय शिक्षणासाठी महत्वाचे साधन ठरले आहे. विविध व्हिडिओ, पॉडकास्ट, ब्लॉग आणि ऑनलाइन चर्चांमधून नागरिकांना राजकीय प्रक्रिया, सार्वजनिक धोरणे आणि निवडणूक प्रणालीबाबत माहिती मिळते. विशेषतः युवक वर्ग सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय घडामोडींविषयी जागरूक होत आहे. त्यामुळे नागरिकांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत होते आणि लोकशाही प्रक्रियेत अधिक सुजाण सहभाग घडतो.

जागतिक पातळीवरील संवाद आणि सहकार्य

सोशल मीडिया भौगोलिक सीमांच्या पलीकडे जाऊन जगभरातील लोकांना एकमेकांशी जोडण्याचे कार्य करतो. विविध देशांतील नागरिक आपले अनुभव, विचार आणि लोकशाहीविषयक कल्पना एकमेकांशी शेअर करू शकतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सामाजिक आणि लोकशाही

चळवळींना बळ मिळते. उदाहरणार्थ, अनेक जागतिक सामाजिक चळवळींना सोशल मीडियामुळे व्यापक पाठिंबा मिळाला आहे. अशा प्रकारे सोशल मीडिया जागतिक पातळीवर सहकार्य आणि एकात्मता वाढविण्यास मदत करतो.

मतदारांशी थेट संवाद

सोशल मीडियामुळे राजकीय नेत्यांना आणि उमेदवारांना मतदारांशी थेट संवाद साधण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. सोशल मीडियामुळे राजकारण्यांना मतदारांशी थेट संवाद साधता येतो आणि अडचणीच्या बातम्यांच्या माध्यमांना टाळता येते. ट्विटर आणि फेसबुक सारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे उमेदवारांना त्यांचे मत, धोरणे आणि प्रचाराची प्रगती रीअल टाइममध्ये मांडता येते. हे थेट संबंध उमेदवाराला समर्थकाशी जोडतात जे राजकीय संवादाचे अधिक वैयक्तिकृत आणि परस्परसंवादी स्वरूप बनत आहे. राजकारणी मतदारांशी त्वरित बोलण्यासाठी, प्रश्न विचारण्यासाठी आणि कोणत्याही राखाडी क्षेत्रांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी इंस्टा लाईव्ह, फेसबुक लाईव्ह आणि यूट्यूब स्ट्रीमिंगचा वापर करू शकतात. ही परस्परसंवाद पातळी मतदारांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यास आणि उत्साह निर्माण करण्यास मदत करते. शिवाय, प्रश्नोत्तरे, पोल आणि लाईव्ह चॅट्स परस्परसंवाद वाढवतात, ज्यामुळे उमेदवारांना घडणाऱ्या घटनांबद्दल सार्वजनिक धारणा जाणून घेण्याची संधी मिळते.

सोशल मीडियाचा डिजिटल लोकशाही आणि राजकीय प्रक्रियेवरील नकारात्मक प्रभाव चुकीची माहिती आणि दिशाभूल

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर माहिती अत्यंत वेगाने प्रसारित होत असल्यामुळे खोटी किंवा अपूर्ण माहितीही तितक्याच वेगाने पसरते. अनेकदा अफवा, चुकीचे आकडे किंवा हेतुपुरस्सर तयार केलेली दिशाभूल करणारी माहिती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केली जाते. अशा प्रकारची माहिती नागरिकांच्या मतनिर्मितीवर परिणाम करू शकते आणि वस्तुस्थितीचे चुकीचे चित्र निर्माण करू शकते. परिणामी, लोकशाही संस्था आणि प्रक्रियांबद्दल जनतेचा विश्वास कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

राजकीय ध्रुवीकरण वाढ

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवरील अल्गोरिदम प्रामुख्याने वापरकर्त्यांच्या आवडी-निवडींशी सुसंगत असलेली सामग्री दाखवतात. त्यामुळे व्यक्तींना बहुधा त्यांच्या विचारसरणीशी जुळणारीच माहिती सतत मिळत राहते. यामुळे भिन्न मतांविषयी सहिष्णुता कमी होऊन समाजात विचारसरणीचे

विभाजन वाढू शकते. परिणामी, लोकशाहीतील मुक्त आणि संतुलित संवादावर परिणाम होतो आणि सामाजिक व राजकीय ध्रुवीकरण तीव्र होण्याची शक्यता वाढते.

निवडणूक प्रक्रियेत हस्तक्षेप आणि जनमताचे नियंत्रण

काही वेळा राजकीय गट, परदेशी घटक किंवा अन्य हितसंबंधी संस्था सोशल मीडियाचा वापर करून जनमतावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. बनावट खाती, बॉट्स, तसेच लक्षित डिजिटल जाहिरातींच्या माध्यमातून विशिष्ट प्रचार केला जाऊ शकतो. अशा प्रकारच्या क्रियांमुळे मतदारांची दिशाभूल होऊ शकते आणि निवडणूक प्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर व विश्वासाहतेवर परिणाम होऊ शकतो.

ऑनलाइन छळ आणि द्वेषयुक्त भाषण

सोशल मीडियाचा वापर काही वेळा व्यक्तींना त्रास देण्यासाठी किंवा त्यांना धमकावण्यासाठीही केला जातो. विशेषतः महिला, अल्पसंख्याक आणि सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित गटांना ऑनलाइन छळ, ट्रोलिंग आणि द्वेषयुक्त भाषणाचा सामना करावा लागतो. अशा वातावरणामुळे अनेक नागरिक सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्यास टाळाटाळ करतात, ज्यामुळे लोकशाहीतील मुक्त अभिव्यक्ती आणि संवादावर नकारात्मक परिणाम होतो.

गोपनीयतेची चिंता:

सोशल मीडिया कंपन्या वापरकर्त्यांकडून मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक माहिती गोळा करतात. या डेटाचा वापर काही वेळा राजकीय जाहिरातींसाठी किंवा मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकण्यासाठी केला जाऊ शकतो. वापरकर्त्यांच्या माहितीचा गैरवापर झाल्यास गोपनीयतेचे उल्लंघन होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात डेटा सुरक्षा आणि गोपनीयतेचे प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

संस्थांवरील विश्वास कमी करणे:

सोशल मीडियावर वारंवार पसरवल्या जाणाऱ्या खोट्या बातम्या, कटकारस्थानांचे सिद्धांत आणि दिशाभूल करणारी माहिती यांमुळे नागरिकांचा पारंपरिक माध्यमे, सरकारी संस्था आणि लोकशाही प्रक्रियांवरील विश्वास कमी होऊ शकतो. माहितीच्या स्रोतांविषयी संशय निर्माण झाल्यास लोकशाही व्यवस्थेच्या स्थैर्यावर परिणाम होण्याची शक्यता असते.

डिजिटल विभाजन

समाजातील सर्व घटकांना डिजिटल साधने आणि इंटरनेटची समान उपलब्धता नसल्यामुळे डिजिटल

विभाजन निर्माण होते. ग्रामीण भागातील लोक, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट किंवा तांत्रिक साधनांची कमतरता असलेले नागरिक डिजिटल माध्यमांपासून दूर राहू शकतात. त्यामुळे सोशल मीडियाच्या माध्यमातून होणाऱ्या राजकीय चर्चेत आणि लोकशाही प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो, ज्यामुळे प्रतिनिधित्वातील असमानता वाढू शकते.

सोशल मीडियामुळे निर्माण झालेल्या संधी

सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत अनेक महत्त्वपूर्ण संधी निर्माण झाल्या आहेत. सर्वप्रथम, सोशल मीडिया माहितीचा जलद आणि व्यापक प्रसार करण्याचे प्रभावी साधन ठरले आहे. विविध राजकीय घडामोडी, सार्वजनिक धोरणे आणि सामाजिक प्रश्नांबाबतची माहिती अल्पावधीत मोठ्या प्रमाणावर नागरिकांपर्यंत पोहोचू शकते. दुसरे म्हणजे, या माध्यमांमुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे. नागरिक सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय चर्चेत सहभागी होऊ शकतात, आपली मते व्यक्त करू शकतात आणि विविध सामाजिक व राजकीय उपक्रमांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावू शकतात. याशिवाय, सोशल मीडियामुळे शासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढण्यास मदत झाली आहे, कारण नागरिकांना शासनाच्या निर्णयांबाबत त्वरित माहिती मिळते आणि ते त्यावर प्रतिक्रिया देऊ शकतात. तसेच विविध सामाजिक चळवळी आणि जनजागृती मोहिमांना सोशल मीडियामुळे व्यापक डिजिटल पाठबळ मिळून सामाजिक परिवर्तनासाठी लोकांना एकत्र आणणे अधिक सुलभ झाले आहे.

सोशल मीडियासमोरील आव्हाने

सोशल मीडियाचा लोकशाही प्रक्रियेत मोठा प्रभाव असला तरी त्यासमोर काही गंभीर आव्हानेही उभी आहेत. सर्वप्रथम, खोटी आणि दिशाभूल करणारी माहिती (Fake News) सोशल मीडियावर अत्यंत वेगाने प्रसारित होते. अशा प्रकारची माहिती नागरिकांच्या मतनिर्मितीवर नकारात्मक परिणाम करू शकते आणि समाजात गोंधळ किंवा गैरसमज निर्माण करू शकते. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण आणि ट्रोलिंग. सोशल मीडियावर काही वेळा व्यक्ती किंवा गटांविरुद्ध अपमानास्पद व आक्षेपार्ह भाषा वापरली जाते, ज्यामुळे सार्वजनिक संवादाचे वातावरण दूषित होते. याशिवाय, सोशल मीडिया कंपन्यांकडून वापरकर्त्यांचा वैयक्तिक डेटा मोठ्या प्रमाणावर संकलित केला जात असल्यामुळे डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षेचे प्रश्नही निर्माण होतात. तसेच समाजातील सर्व घटकांना इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांची समान उपलब्धता नसल्यामुळे डिजिटल विभाजन निर्माण होते, ज्यामुळे काही गटांना लोकशाही प्रक्रियेत समान संधी मिळत नाहीत.

निष्कर्ष

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोकशाही व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले असून सोशल मीडिया हे आधुनिक राजकीय प्रक्रियेचे प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. सोशल मीडियामुळे माहितीचा जलद प्रसार, नागरिकांचा वाढलेला राजकीय सहभाग आणि शासनातील पारदर्शकता यांना चालना मिळाली आहे. तसेच विविध सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर नागरिकांना आपली मते मांडण्याचे आणि सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्याचे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावासोबत खोटी माहिती, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण, डेटा गोपनीयतेचे प्रश्न आणि डिजिटल विभाजन यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे डिजिटल लोकशाही अधिक प्रभावी आणि संतुलित करण्यासाठी योग्य धोरणे, कायदे आणि डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार आवश्यक आहे. एकूणच, सोशल मीडियाचा जबाबदारीपूर्वक आणि सुजाणपणे वापर केल्यास लोकशाही प्रक्रिया अधिक मजबूत, पारदर्शक आणि सहभागात्मक बनू शकते. एकूणच, सोशल मीडिया हे डिजिटल लोकशाहीचे महत्त्वपूर्ण साधन असून त्याचा योग्य वापर केल्यास लोकशाही अधिक मजबूत आणि प्रभावी होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. मुकुंद भालेराव –सामाजिक माध्यमे महत्व व उपयोग, 17 जुलै 2020.
२. अनिलकुमार उपाध्याय –मास मिडिया एवं विकास के आयाम.
३. अरविंद मोहन – मिडिया, समाज और बाजार
४. अनिमेष, शर्मा. - सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म का उपयोग
५. डी.डी.बसू -भारतीय संविधान, भारत सरकार, नवी दिल्ली
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,- भारतीय संविधान आणि समाजव्यवस्था.
७. एम.व्ही.पायली-भारतीय संविधान का परिचय
८. इंडिया टुडे- 30 जून 2024
९. महाराष्ट्र टाइम्स -2 जुलै 2024
१०. हिंदुस्तान टाइम्स -4 जुलै 2024
११. DunanA. (2020). Government communications in digital era: public relation and democracy. J. Pekommas.5, 71. 10.30818/jpkm.2020.2050108

୧୨. Corbyn, J. (2016). Digital democracy manifesto. Retrieved from http://www.jeremyforlabour.com/digital_democracy_manifesto(open in a new window)
୧୩. CanellaG. (2017). Social movement documentary practices: digital storytelling, social media and organizing. *Digital Creat.*28, 24–37. 10.1080/14626268.2017.1289227
୧୪. Dewey, J. (1916/2001). *Democracy and education. An introduction to the philosophy of education.* University Park, PA: The Pennsylvania State University.
୧୫. FilipovaR. (2020). Democracy beyond elections. Government accountability in the media age. *Democratization.*27, 1547–1549. 10.1080/13510347.2019.1703110

**आधुनिक भारतातील जातीय आणि वर्गीय परिवर्तन
(Caste and Class Transformation in Contemporary India)****Pragati Harle****Tyawade College, Mahadula-Koradi****Abstract**

भारतीय समाज ऐतिहासिकदृष्ट्या जातीव्यवस्थेवर आधारित सामाजिक संरचना म्हणून ओळखला जातो. जातीव्यवस्था ही केवळ सामाजिक विभागणी नसून ती आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय सत्तेच्या वितरणाशी संबंधित असलेली जटिल सामाजिक संस्था आहे. तथापि आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, लोकशाही व्यवस्था आणि जागतिकीकरण यांसारख्या प्रक्रियांमुळे भारतीय समाजात महत्त्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तन घडून आले आहे. या प्रक्रियांमुळे पारंपरिक जातीय संरचना काही प्रमाणात बदलली असून आर्थिक घटकांवर आधारित वर्गीय संरचना अधिक स्पष्टपणे दिसू लागली आहे.

Keywords

जात, वर्ग, सामाजिक स्तरीकरण, सामाजिक गतिशीलता, असमानता, आधुनिक भारत

प्रस्तावना:-

भारतीय समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या बहुस्तरीय आणि जटिल सामाजिक संरचनेवर आधारित आहे. या सामाजिक संरचनेचे केंद्रस्थान म्हणजे जातीव्यवस्था होय. पारंपरिक भारतीय समाजात सामाजिक स्थान, व्यवसाय, सामाजिक संबंध आणि सांस्कृतिक व्यवहार हे मोठ्या प्रमाणावर व्यक्तीच्या जन्मावर आधारित असत. त्यामुळे जात ही केवळ सामाजिक ओळख नसून ती आर्थिक संसाधनांचे वितरण, सांस्कृतिक प्रतिष्ठा आणि राजकीय सत्तेच्या रचनेशी संबंधित असलेली एक व्यापक सामाजिक संस्था म्हणून विकसित झाली.

भारतीय समाजातील सामाजिक स्तरीकरण समजून घेण्यासाठी जात ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी जातीव्यवस्थेचे स्वरूप, तिची वैशिष्ट्ये आणि तिचा सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास केला आहे. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ जी एस घुर्ये यांनी जातीव्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करताना श्रेणीबद्धता (hierarchy), अंतर्विवाह

(endogamy), पारंपरिक व्यवसाय (occupation) आणि सामाजिक नियंत्रण या घटकांचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते जातीव्यवस्था ही केवळ सामाजिक वर्गीकरण नसून ती संपूर्ण सामाजिक जीवनावर प्रभाव टाकणारी संस्था आहे.

भारतीय समाजातील असमानतेचे विश्लेषण करताना डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्थेला “graded inequality” असे संबोधले आहे. त्यांच्या मते, भारतीय समाजातील असमानता ही सरळ दोन स्तरांमध्ये विभागलेली नसून ती अनेक श्रेणींमध्ये विभागलेली आहे. प्रत्येक जात स्वतःपेक्षा खालच्या जातीवर वर्चस्व गाजवते आणि वरच्या जातीच्या अधीन राहते. त्यामुळे भारतीय समाजातील सामाजिक अन्यायाचे मूळ जातीय श्रेणीव्यवस्थेमध्ये असल्याचे ते स्पष्ट करतात.

आधुनिक काळात भारतीय समाजात अनेक महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाच्या प्रक्रिया घडून आल्या आहेत. औद्योगिकीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, शहरीकरण, लोकशाही व्यवस्था, राज्यघटनात्मक हक्क आणि जागतिकीकरण या घटकांमुळे पारंपरिक सामाजिक संरचनेत लक्षणीय बदल होऊ लागले. या प्रक्रियांमुळे सामाजिक गतिशीलता वाढली असून अनेक व्यक्तींना पारंपरिक जातीय मर्यादांपलीकडे जाऊन आर्थिक आणि व्यावसायिक प्रगती करण्याच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

या संदर्भात समाजशास्त्रज्ञ आंद्रे बेटीले यांनी आधुनिक भारतातील सामाजिक स्तरीकरणाचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट केले आहे की, आधुनिक भारतीय समाजात जात आणि वर्ग या दोन्ही सामाजिक रचना एकाच वेळी कार्यरत आहेत. त्यांच्या मते, पारंपरिक ग्रामीण समाजात जात ही सामाजिक स्थान ठरवणारी प्रमुख संकल्पना होती. परंतु आधुनिक समाजात आर्थिक संसाधने, शिक्षण आणि व्यावसायिक संधी यांवर आधारित वर्गीय रचना अधिक महत्त्वाची ठरू लागली आहे.

तथापि याचा अर्थ असा नाही की, आधुनिक भारतात जात पूर्णपणे नष्ट झाली आहे. उलट अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये जात अजूनही प्रभावी सामाजिक ओळख म्हणून टिकून आहे. विशेषतः विवाह संस्था, सामाजिक नेटवर्क, राजकीय संघटन आणि संसाधनांचे वितरण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये जातीय ओळखीचा प्रभाव अजूनही दिसून येतो.

या पार्श्वभूमीवर आधुनिक भारतातील जात आणि वर्ग यांच्यातील परिवर्तनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

वर्ग व्यवस्था :-

वर्ग ही संकल्पना मुख्यतः आर्थिक घटकांवर आधारित आहे. वर्ग व्यवस्थेत व्यक्तीचे सामाजिक

स्थान त्याच्या उत्पन्न, संपत्ती, शिक्षण, व्यवसाय आणि आर्थिक संसाधनांवरील नियंत्रण यावर ठरते. त्यामुळे वर्गीय रचना जात व्यवस्थेपेक्षा अधिक गतिशील (dynamic) मानली जाते.

वर्ग व्यवस्थेचे सैद्धांतिक विश्लेषण करताना कार्ल मार्क्स यांनी उत्पादन साधनांवरील नियंत्रणाला केंद्रस्थानी ठेवले. त्यांच्या मते, समाजातील वर्गरचना ही उत्पादन संबंधांवर आधारित असते. उत्पादन साधनांवर नियंत्रण असलेला वर्ग समाजातील आर्थिक आणि राजकीय सत्ता नियंत्रित करतो. या दृष्टिकोनातून समाजात प्रमुखतः भांडवलदार वर्ग (bourgeoisie) आणि कामगार वर्ग (proletariat) दोन वर्ग दिसतात.

आधुनिक समाजात मात्र वर्गरचना अधिक बहुपातळी झाली आहे. विशेषतः औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकासामुळे मध्यमवर्गाचा विस्तार झाला आहे. शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि सेवा क्षेत्रातील वाढीमुळे अनेक नवीन व्यावसायिक वर्ग निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे भारतीय समाजात सामाजिक स्तरीकरण समजून घेण्यासाठी जात आणि वर्ग या दोन्ही संकल्पनांचा संयुक्त अभ्यास आवश्यक आहे. काही वेळा आर्थिकदृष्ट्या संपन्न व्यक्ती सामाजिकदृष्ट्या खालच्या जातीतून आलेली असू शकते, तर काही वेळा उच्च जातीत जन्म असूनही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल स्थिती आढळू शकते.

आधुनिक भारतातील शैक्षणिक परिवर्तन:-

आधुनिक भारतात जातीय रचनेत लक्षणीय परिवर्तन घडून आले आहे आणि या परिवर्तनामागे शिक्षण हा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे व्यक्ती आणि समुदायांमध्ये सामाजिक जागरूकता वाढली आहे. तसेच पारंपरिक सामाजिक संरचनांविषयी चिकित्सक दृष्टी निर्माण झाली आहे. शिक्षण हे सामाजिक समतेचे प्रभावी साधन मानले गेले. विशेषतः उच्च शिक्षणाच्या विस्तारामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित आणि उपेक्षित राहिलेल्या समुदायांना सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

शिक्षणाच्या माध्यमातून अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समुदायांना उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश मिळू लागल्यामुळे पारंपरिक जातीय व्यवसाय आणि सामाजिक मर्यादांपासून बाहेर पडण्याची शक्यता निर्माण झाली. परिणामी अनेक वंचित समुदायांतील व्यक्तींनी प्रशासन, शिक्षण, तंत्रज्ञान, उद्योग आणि इतर व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये आपले स्थान निर्माण केले.

याशिवाय शिक्षणामुळे व्यक्तींच्या सामाजिक ओळखीमध्ये देखील बदल घडू लागले. पारंपरिक समाजात जात ही व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानाची प्रमुख ओळख मानली जात होती. परंतु आधुनिक शिक्षणामुळे व्यक्तीची ओळख त्याच्या शैक्षणिक पात्रतेशी, कौशल्यांशी आणि व्यावसायिक

स्थानाशी अधिक जोडली जाऊ लागली आहे. त्यामुळे काही प्रमाणात जातीय मर्यादा सैल झाल्या आहेत आणि सामाजिक गतिशीलता वाढण्यास मदत झाली आहे.

तथापि या प्रक्रियेमुळे जातीय भेदभाव पूर्णतः नाहीसा झाला आहे असे म्हणता येत नाही. अनेक संशोधनांमध्ये असे दिसून येते की, उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये देखील सूक्ष्म स्वरूपात जातीय भेदभाव, सांस्कृतिक वर्चस्व आणि सामाजिक वगळण्याच्या प्रक्रिया अजूनही अस्तित्वात आहेत. तरीसुद्धा शिक्षण हे आधुनिक भारतात सामाजिक परिवर्तन घडविणारे आणि जातीय असमानतेला आव्हान देणारे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते.

शहरीकरण :-

शहरीकरण हा आधुनिक भारतातील सामाजिक परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा घटक मानला जातो. औद्योगिकीकरण, रोजगाराच्या संधी आणि शिक्षणाच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण भागातील विविध जातींचे लोक मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतरित झाले आहेत. या प्रक्रियेमुळे वेगवेगळ्या जातीय पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांमध्ये परस्पर संपर्क वाढला असून सामाजिक व्यवहारांमध्ये काही प्रमाणात मोकळेपणा निर्माण झाला आहे. शहरांमध्ये कामाच्या ठिकाणी, शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि सार्वजनिक जीवनात विविध जातींचे लोक एकत्र येतात, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक अंतर काही प्रमाणात कमी होत असल्याचे दिसून येते.

समाजशास्त्रज्ञ एम एन श्रीनिवास यांच्या मते, आधुनिक शहरी समाजात पारंपरिक जातीय बंधने तुलनेने सैल होण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. कारण व्यक्तींच्या सामाजिक संबंधांमध्ये शिक्षण, व्यवसाय आणि आर्थिक स्थिती यांना अधिक महत्त्व प्राप्त होते. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की शहरांमध्ये जातीय रचना पूर्णपणे नष्ट झाली आहे. अनेक अभ्यासांमधून असे दिसून येते की, शहरांमध्ये देखील निवासाच्या पद्धतींमध्ये जातीय विभाजन दिसून येते. काही वस्त्या किंवा परिसर विशिष्ट जातीय किंवा सामाजिक गटांशी निगडित असतात, ज्यामुळे सामाजिक विभाजनाचे सूक्ष्म स्वरूप कायम राहते.

याशिवाय विवाह संस्थेमध्ये जातीय प्रभाव अधिक स्पष्टपणे दिसून येतो. आधुनिक शिक्षण आणि शहरी जीवनशैलीमुळे आंतरजातीय विवाहांची संख्या काही प्रमाणात वाढली असली तरी बहुसंख्य विवाह अजूनही स्वतःच्या जातीतच (endogamy) होत असल्याचे संशोधनातून दिसते. त्यामुळे शहरीकरणामुळे जातीय संपर्क आणि सामाजिक संवाद वाढला असला तरी जात ही सामाजिक ओळख आणि वैवाहिक निर्णयांमध्ये अजूनही प्रभावी घटक म्हणून टिकून आहे.

यावरून असे म्हणता येते की शहरीकरणाने जातीय रचनेत काही प्रमाणात लवचिकता निर्माण केली असली तरी सामाजिक जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये जातीय संरचना अजूनही सूक्ष्म आणि अप्रत्यक्ष स्वरूपात कार्यरत आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील समानतेचा अधिकार :-

भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. स्वातंत्र्यानंतर नव्या राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत जातीय भेदभाव आणि अस्पृश्यतेसारख्या अमानवी प्रथांचा अंत करण्यासाठी राज्यघटनेने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली. राज्यघटनेतील समानतेचा अधिकार (Articles 14–18) सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समानता आणि समान संरक्षणाची हमी देतो. विशेषतः कलम 17 अंतर्गत अस्पृश्यतेला बेकायदेशीर घोषित करण्यात आले आणि त्याविरुद्ध कोणतीही प्रथा किंवा वर्तन दंडनीय ठरविण्यात आले. या तरतुदींमुळे पारंपरिक जातीय श्रेणी व्यवस्थेला वैधानिक पातळीवर मोठे आव्हान निर्माण झाले.

याशिवाय सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या समुदायांच्या उन्नतीसाठी राज्यघटनेत सकारात्मक भेदभाव (affirmative action) धोरणाचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) समुदायांसाठी शिक्षण, सरकारी नोकऱ्या आणि राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. या धोरणामागील मुख्य उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या समुदायांना संधी उपलब्ध करून देणे आणि सामाजिक समतेकडे वाटचाल करणे हा होता.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, आरक्षण धोरणामुळे वंचित समुदायांमध्ये शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रगतीची संधी वाढली. अनेक अनुसूचित जाती आणि इतर मागासवर्गीय समुदायातील व्यक्तींनी प्रशासन, शिक्षण, न्यायव्यवस्था, राजकारण आणि इतर व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये आपले प्रतिनिधित्व निर्माण केले. त्यामुळे सामाजिक संरचनेत काही प्रमाणात उर्ध्व सामाजिक गतिशीलता (upward mobility) दिसून येऊ लागली. या प्रक्रियेमुळे पारंपरिक जातीय श्रेणी व्यवस्थेच्या कठोरतेमध्ये काही प्रमाणात शिथिलता निर्माण झाली.

या संदर्भात डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेची रचना करताना सामाजिक न्यायाला विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, केवळ राजकीय लोकशाही पुरेशी नाही. तर सामाजिक आणि आर्थिक समतेची अंमलबजावणीही आवश्यक आहे. आरक्षणासारख्या धोरणांद्वारे ऐतिहासिक अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

तथापि आरक्षण धोरणाबाबत समाजात विविध प्रकारच्या चर्चा आणि वादही आढळतात. काही जणांच्या मते हे धोरण सामाजिक समतेसाठी अत्यावश्यक आहे, तर काही जणांच्या मते ते सामाजिक विभाजन वाढवू शकते. तरीसुद्धा बहुतेक समाजशास्त्रीय अभ्यासांनुसार, आरक्षण धोरणामुळे वंचित समुदायांच्या प्रतिनिधित्वात वाढ झाली असून शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये काही प्रमाणात समावेशकता निर्माण झाली आहे.

म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेतील समानतेची संकल्पना आणि आरक्षण धोरण या दोन्ही गोष्टी आधुनिक भारतातील जातीय रचनेत परिवर्तन घडविणाऱ्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक मानल्या जातात

आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतातील वर्गीय रचनेत लक्षणीय बदल दिसून येतात. 1991 नंतरच्या आर्थिक सुधारणांमुळे बाजारपेठेचा विस्तार झाला आणि सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. शिक्षण आणि कौशल्याधारित रोजगारामुळे शहरी मध्यम वर्गाचा विस्तार झाला.

मात्र आर्थिक विकास असूनही संपत्तीचे वितरण अत्यंत असमान राहिले आहे. उच्च उत्पन्न गट अधिक समृद्ध झाला असताना निम्न आर्थिक वर्गातील लोक अजूनही असुरक्षित रोजगार आणि मर्यादित संसाधनांवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे उदारीकरणामुळे आर्थिक वाढ झाली असली तरी समाजातील वर्गीय विषमता अधिक स्पष्ट झाल्याचे दिसून येते.

आधुनिक भारतात शिक्षण, शहरी अर्थव्यवस्था, सरकारी धोरणे यामुळे सामाजिक गतिशीलता वाढली आहे. तथापि सामाजिक गतिशीलतेवर जातीय ओळख अजूनही प्रभाव टाकते.

यातून असे दिसून येते की, आधुनिक भारतात सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया जटिल आहे. जात पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही, परंतु तिचे स्वरूप बदलले आहे. आर्थिक विकासामुळे वर्गीय विभाजन अधिक स्पष्ट झाले आहे. म्हणूनच आधुनिक भारतीय समाज समजून घेण्यासाठी जात आणि वर्ग या दोन्ही संकल्पनांचा संयुक्त अभ्यास आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

आधुनिक भारतातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे पारंपरिक जातीय आणि वर्गीय संरचनेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत. शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकशाही व्यवस्थेचा विस्तार आणि आर्थिक उदारीकरण या घटकांनी भारतीय समाजाच्या पारंपरिक सामाजिक रचनेवर खोलवर परिणाम केला आहे. या प्रक्रियांमुळे सामाजिक गतिशीलता वाढली असून

अनेक ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समुदायांना शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रगतीच्या काही संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

विशेषतः शिक्षणाचा विस्तार आणि राज्यघटनेतील सामाजिक न्यायाच्या धोरणांमुळे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समुदायांमध्ये उर्ध्व सामाजिक गतिशीलतेची काही उदाहरणे दिसून येतात. या संदर्भात डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेली सामाजिक समतेची संकल्पना आधुनिक भारतातील धोरणात्मक चौकटीसाठी महत्त्वाची ठरली आहे. तसेच शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे विविध सामाजिक गटांमधील संपर्क वाढला असून पारंपरिक जातीय बंधनांमध्ये काही प्रमाणात शिथिलता निर्माण झाली आहे.

तरीही या परिवर्तनानंतरही भारतीय समाजातील असमानतेचे स्वरूप पूर्णपणे बदललेले नाही. सामाजिक व्यवहार, विवाह संस्था, राजकीय संघटन आणि संसाधनांचे वितरण या अनेक क्षेत्रांमध्ये जात अजूनही प्रभावी घटक म्हणून कार्यरत आहे.

याचबरोबर आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या विकास प्रक्रियेमुळे आर्थिक वाढ झाली असली तरी संपत्ती आणि संसाधनांचे वितरण अधिक असमान झाले आहे. परिणामी आधुनिक भारतात जात आणि वर्ग या दोन्ही संरचना परस्पर गुंतलेल्या स्वरूपात कार्य करत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, आधुनिक भारतातील सामाजिक परिवर्तन ही एकसंध आणि पूर्ण झालेली प्रक्रिया नसून ती सतत विकसित होणारी आणि अनेक स्तरांवर घडणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाचे विश्लेषण करताना जात आणि वर्ग या दोन्ही घटकांचा परस्परसंबंध लक्षात घेणे अत्यावश्यक ठरते. सामाजिक समता आणि आर्थिक न्याय साध्य करण्यासाठी समावेशक शिक्षण व्यवस्था, वंचित समुदायांचे सक्षमीकरण, समताधिष्ठित आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायावर आधारित सार्वजनिक धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यामुळेच भारतीय समाज अधिक समताधिष्ठित, न्यायाधारित आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित दिशेने पुढे जाऊ शकतो.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, (1936), “जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन” (Annihilation of Caste).
2. आंद्रे बेटीली, (1965), “जात, वर्ग आणि सत्ता”, बर्कले: युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
3. लुईस ड्युमाँट, (1970), “होमो हायरार्किकस: जातिव्यवस्था आणि तिचे परिणाम” शिकागो: युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.

4. जी. एस. घुर्ये (1969), “भारतातील जात आणि वंश”, मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन
5. कार्ल मार्क्स, (1867), “दास कॅपिटल” हॅम्बर्ग.
6. एम. एन. श्रीनिवास, (1966), “आधुनिक भारतातील सामाजिक परिवर्तन” बर्कले: युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
7. सतीश देशपांडे, (2013), “समकालीन भारत: एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन”, नवी दिल्ली: पेंग्विन.
8. दीपंकर गुप्ता, (2000), “जातिव्यवस्थेचे पुनर्विचार”, नवी दिल्ली: पेंग्विन.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे लोकसंस्कृतीची ओळख

डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, खापरखेडा

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञानप्रणालीने नवी दिल्ली येथील AICTE मध्ये (MOU) शिक्षण मंत्रालयाअंतर्गत एक अभिनव दालन निर्माण केले. भारतीय ज्ञानप्रणालीच्या सर्व पैलूवर प्रकाश टाकण्यासाठी व संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी ही प्रणाली आचरणात आली. भारतीय परंपरेचे जतन व प्रसारण करण्यासाठी एक समृद्ध वारसा घेऊन ही नवीन शिक्षण प्रणाली निर्माण झाली. महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती, लोककलेचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी सक्रियपणे कार्यक्षम राहिल या उद्देशाने ही निर्मिती झाली..

भारतीय ज्ञानप्रणाली ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत ज्ञान प्रसारण करणारी एक परंपरा नसून केवळ वैदिक, वेद व उपनिषदे वर आधारित असे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निर्माण झाले. प्राचीन लोकसंस्कृतीचा, लोककलेचा आणि शाश्वत ज्ञानाचा समृद्ध वारसा आपल्याला लाभावा म्हणून एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून याची निर्मिती झाली जे अनुभव जे निरीक्षण आपण करण्यात कुठे तरी कमी पडलेलं होतं, ते आज या प्रणालीमुळे पिढी दर पिढी उपयोगाचे राहिल अशी आशा घेऊन एक आव्हानची निर्मिती झाली व ते बऱ्याच अंशी मराठीच्या क्षेत्राला फायदेशीर ठरणारी आहे. आज नवीन पिढीला आपल्या भाषेचा, रुढीपरंपरेचा व प्राचीनतेचा संपूर्णतः विसर पडलेला दिसून येतो. स्वभाषेचे ज्ञान सोडून द्विभाषा आचरण करण्यात त्यांना आज अभिमान वाटतो परंतु स्वसंस्कृती व स्वभाषेचा आज कुठे तरी जाणीव व्हावी व ती निरंतर टिकून राहावी म्हणून ही कार्यकारिणी नवीन शैक्षणिक धोरणाने निर्माण केली यामधूनच अभिजात मराठीचा जो दर्जा मराठी भाषेला प्राप्त झाला त्यातून तिचे स्वतंत्र असे विद्यापीठ देखील रिद्धपूर येथे निर्माण झाले ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद अशा प्रकारचे साहित्याची ओळख होईल. वैदिक काळ, अभिजातकाळ, सुवर्णकाळ मध्ययुगीन काळ वसाहतींचा का या सगळ्या गोष्टींची माहिती या प्रणाली द्वारे उच्च शिक्षणातून देण्यात सहाय्य ठरेल

शिक्षण प्रणालीचे उद्दिष्ट-

प्राध्यापकांना अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून नवीन शैक्षणिक प्रणाली बदल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करून देण्यास व आपल्या संस्कृतीची अधिकाधिक माहिती जाणून घेण्यास व त्याचे शोध घेण्यास आवड निर्माण होईल व तीच आवड आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी निर्माण करून त्यांच्यामध्येही सुक्त गुणांना वाव देऊन लोक कलाकार निर्माण होतील आणि उच्च शिक्षणात त्याचा प्रवेश केल्यानंतरही हे शिक्षण प्रभावी ठरेल त्यातून विकसितशीलतेला जाण्यास ते फायदेशीर ठरेल. त्यामुळे कलात्मक अनुभवांचा पारंपारिक शिक्षणशी समन्वय साधला जाईल जे येणाऱ्या प्रत्येक पिढीसाठी फायदेशीर ठरेल.

निर्मिती -

नवीन शैक्षणिक धोरण हे वैविध्यपूर्णतेने निर्माण केलेले आहे. त्यामधून प्राचीन विविध क्षेत्रातील अभ्यासाचे मर्म विद्यार्थ्यांना कळण्याजोगी आहे. एका गहन आणि तात्त्विक पायावर रुजलेल्या भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये कला साहित्य आणि इतर अनेक विषयांचा समावेशही त्यात होऊ शकतो. विशेषता मराठी संस्कृतीचा विसर पडलेला असल्यामुळे त्यात जागृतता निर्माण करणे, आपल्या जुन्या रुढी परंपरा लोककलांचा विकास करणे व त्यांना समृद्धतेकडे नेऊन त्यावर संशोधन करणे हे काळाची गरज आहे. म्हणूनच नवीन शैक्षणिक प्रणालीमध्ये महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीची ओळख आज होते आहे हे मराठी भाषिकांसाठी अत्यंत अभिमानास्पद बाब आहे.

लोककला -

विदर्भाची लोकसंस्कृती ही येथील मानवी समुहाच्या बोलीभाषेवर, गौरवणीय संतपरंपरेवर, आदिवासींच्या जीवनशैलीवर व कृषीपरंपरेवर आधारित आहे. विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीवर स्थानिक परंपरेचा एक विशिष्ट असा पगडा आहे म्हणून निरनिराळ्या समाजाची विभिन्न अशी लोककला त्यांच्या समाज घटकांनुसार विकसित झाल्या आहेत. सामाजिक घटकांच्या सांस्कृतिक जीवनावर आधारित अशा लोककलेचा उगम मानवी जीवनात मनोरंजन करणारा व संस्कृतीचे जतन करणारा ठरला. गोंधळ, डहाका हे शुभप्रसंगी गायले जाणाऱ्या या लोककला लुप्त होताना दिसतात परंतु परंपरेनुसार त्या विशिष्ट समाजामध्ये साजऱ्या होताना देखील आपल्याला दिसतात. लोककला ही माणसाच्या संस्कृतीचा एक अप्रतिम असे उदाहरण आहे. मानवी संस्कृतीचा इतिहास बघितला तर लोकसंस्कृती ही लोककलेच्या आधारावरून एका पिढीकडे दुसऱ्या पिढीकडे अविरत वाटचाल करणारी ठरलेली आहे. विभिन्न व वैशिष्टपूर्ण भाषाशैलीने, संस्कृती व वेशभूषणे तसेच जीवन पद्धतीने लोककला ओळखल्या जातात. विदर्भाच्या प्राचीन साहित्य संस्कृतीवरूनही येथील लोककला उदयास आलेल्या आहे. मराठी भाषेच्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथांची एक निर्मिती विदर्भात झाली असल्यामुळे तत्कालीन व इतर संदर्भ ग्रंथांमुळे मराठी भाषेला आज केंद्र सरकारने अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिलेला आहे. हा दर्जा प्राप्त झाल्याने मराठीचे मोल आज मराठी माणसांच्या हृदयात निर्माण झाले. 'मराठी ही महाराष्ट्रीय प्राकृतच आहे आणि मराठीला जो अभिजात दर्जा नुकताच मिळाला तो महाराष्ट्राला म्हणजे महाराष्ट्रीय प्राकृत ला मिळालेला दर्जा आहे आणि तिच्या विकासात विदर्भाचे योगदान फार मोठे योगदान आहे.' विदर्भाची लोक संस्कृती ही विविध सणांतून उत्सवातून व पारंपारिक चालीरितींवरून तर दिसून येतेच पण ती परंपरेनुसार देखील जागृत राहिली आहे. आजीची परंपरा आईने व आईने आपली परंपरा आपल्या मुलांपर्यंत पोहोचवून पुरातन काळातल्या गोष्टी, पारंपारिक कथा, काल्पनिक व वैचारिक कथा आपल्या मुलांना सांगून एक इतिहास जागृत ठेवला. त्या इतिहासाची जोड आजच्याही पिढीला व्हावी, आजची पिढी आपल्या भाषेबद्दल गौरव बाळगणारी असावी व मराठी भाषा ही अधिकाधिक समृद्ध होत जावी जेणेकरून मराठी भाषेला प्राप्त झालेल्या अभिजात दर्जामुळे एक गौरवास्पद इतिहास कायम रहावा. पौराणिक कथांमधून व गीतांमधून समाजाचे प्रबोधन व मनोरंजन होत गेले आदिवासींची सामाजिक लोकगीते आणि कथा तसेच बंजारा समाजाची लोकगीते व कथा यांचे सुद्धा वेगळेपण बघायला मिळाले. लोकनृत्य, रुढी, परंपरा, उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार अशा वेगवेगळ्या मौखिक साहित्याचा लोककलांमध्ये समावेश होत गेला. याविषयी प्रभाकर मांडे असे म्हणतात की, 'मानवाचा विकास झाल्यामुळे आदीम अवस्थेचे रूपांतर झालेले असले तरी मानवी व्यवहाराच्या अनेक वैशिष्ट्यांवरून असे दिसते की आजही अधिकारातील अवशेष शिल्लक आहेत रुढी परंपरा लोकविश्वास यातून अधिकाराच्या अवशेषांचा प्रत्यय येतो.' अर्थातच प्राचीन लोककलेमधूनच मनाची स्पंदने व्यक्त करणारी गीते व बोधात्मक कथा उदयास आलेल्या दिसतात त्याचे मराठी साहित्यामध्ये एक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.

लोकसंस्कृती-

विदर्भाची लोकसंस्कृती ही विविध सणांतून उत्सवातून व पारंपारिक चालीरितींवरून तर दिसून येतेच पण ती परंपरेनुसार देखील जागृत राहिली आहे. आजीची परंपरा आईने व आईने आपली परंपरा आपल्या मुलांपर्यंत पोहोचवून पुरातन काळातल्या गोष्टी पारंपारिक कथा, काल्पनिक व वैचारिक कथा आपल्या मुलांना सांगून एक इतिहास जागृत ठेवला. त्या इतिहासाची जोड आजच्याही पिढीला व्हावी, आजची पिढी आपल्या भाषेबद्दल गौरव बाळगणारी असावी व मराठी भाषा ही अधिकाधिक समृद्ध होत जावी जेणेकरून मराठी भाषेला प्राप्त झालेल्या अभिजात दर्जामुळे एक गौरवास्पद इतिहास कायम रहावा. पौराणिक कथांमधून व गीतांमधून समाजाचे प्रबोधन व मनोरंजन होत गेले आदिवासींची सामाजिक लोकगीते आणि कथा तसेच बंजारा समाजाची लोकगीते व कथा यांचे सुद्धा वेगळेपण बघायला मिळाले. लोकनृत्य, रुढी, परंपरा, उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार अशा वेगवेगळ्या मौखिक साहित्याचा लोककलांमध्ये समावेश होत गेला. याविषयी प्रभाकर मांडे असे म्हणतात की, मानवाचा विकास झाल्यामुळे

आदीम अवस्थेचे रूपांतर झालेले असले तरी मानवी व्यवहाराच्या अनेक वैशिष्ट्यांवरून असे दिसते की आजही अधिकारातील अवशेष शिल्लक आहेत रुढी परंपरा लोकविश्वास यातून अधिकाराच्या अवशेषांचा प्रत्येक येतो अर्थातच प्राचीन लोककलेमधूनच मनाची स्पंदने व्यक्त करणारी गीते व बोधात्मक कथा उदयास आलेल्या दिसतात त्याचे मराठी साहित्यामध्ये एक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले.

विदर्भाची लोक संस्कृती तेथील भौगोलिक व सामाजिक समूहाच्या जीवनशैलीवर आधारित असते विदर्भाची लोक संस्कृती केवळ वेशभूषा अन्न संस्कृती सण उत्सव इतकीच नव्हे तर भौगोलिक व सामाजिक रचना बोलीभाषा लोकसंवाद वेशभूषा अलंकार खाद्य संस्कृती सण लोककला लोकगीते लोककथा वास्तुकला शिल्पकला इत्यादी बाबींवर ती अवलंबून आहे विदर्भातील लोकांच्या जीवनाचा विचार केलाच विदर्भाची लोकसंस्कृती समजून घेणे हे येणाऱ्या नवीन पिढीला अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे आज फक्त एक फॅशन म्हणूनच आपण पारंपारिक कपडे परिधान करीत असतो परंतु नित्याने त्याचा विसर पडलेला आज समाजाचे चित्र दिसून येत आहे परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे हे पूर्वापार आता चालत राहिल अशी आशा मनात निर्माण झालेली आहे.

लोक संस्कृतीची पार्श्वभूमी-

विदर्भात अनेक लोककला आहेत या लोककला संपूर्ण महाराष्ट्र व विदर्भात विखुरलेल्या आहेत त्यातून भुलाबाईची गाणी, दंडार, डहाका, खडीगंमत गोंडीनृत्य, मंडई, महादेवाची गाणी, गोवारी नृत्य, मारबत ईत्यादी लोककलेचा परिचय घडतो. विदर्भाच्या भौगोलिक व सामाजिक रचनेतून संस्कृतीची ओळख होते. येथील जाती जमातींचा निरनिराळी समूह वास्तव्यात असल्यामुळे विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीवर विविधतेचा ठसा स्पष्टपणे दिसून येतो तसेच बहुभाषिकतेतून विदर्भाच्या लोकसंस्कृतीची एक आगळीच ओळख निर्माण होते. वेशभूषा व अलंकारातून लोकजीवनाचा आरसा दिसून येतो. खाद्यसंस्कृतीतून पारंपारिक विधीने तयार होणाऱ्या अन्न संस्कृतीची अविभाज्य ओळख निर्माण होते. सण-उत्सवातून पारंपारिक उत्सव व लोकधर्माचे चित्रण दिसून येते. लोककलेतून तेथील सामाजिक उत्सव धार्मिक विधी व सामाजिक प्रसंग याचे चित्र दिसून येते. अशा विविधतेने विदर्भाची लोकसंस्कृती दिसते.

भारतीय प्राचीन परंपरा आजच्या शतकातही प्रचंड प्रमाणात विस्तृत व्हावी व ती ज्ञान निर्मिती होऊन येणाऱ्या पिढीपर्यंत ती कायम स्वरूपात राहावी म्हणून मंत्रालयाच्याच बरोबरीने विद्यापीठ अनुदान आयोगाने आय के एस हा उपक्रम राबवून प्राचीन भारतीय ऋषीमुनींनी अनेक तज्ज्ञ लोकांनी शतकानु शतकांपूर्वी जी ज्ञानसंपदा करून ठेवली त्यामध्ये असलेली मौखिक परंपरा हस्तलिखिते पारंपारिक कृती शिलालेख यातून विदर्भाची लोकसंस्कृतीची ओळख होते.

पारंपरिक गीते-

पारंपारिक गीते विशेषतः स्त्रियांच्या गाण्याशी संबंधित असलेला एक विशिष्ट असा लोककलेचा प्रकार आहे. ही गाणी कोजागिरी पौर्णिमेच्या दिवशी शिवशक्तीच्या मूर्तीची पूजा करून एक मनोरंजनात्मक खेळ खेळून उशिरापर्यंत स्त्रिया गातात. जसे भुलाबाईचा खेळ खेळतांना शिवशक्तीची मुर्ती स्थापन केली जाते व गाणी गाऊन मनोरंजन केल्या जाते. या गायनात श्री गणेशाचे गाणे प्रारंभी गाऊन भुलाबाईचा खेळ सुरू होतो. जसे-

पहिली ग पूजाबाई देवा देवा साजे
घातीला मंडपा खेळ खेळी खंडोबा
खंडोबाच्या दारी बाई वणी वणी अवसनं
अवसनेचं पाणी जसं गंगेच पाणी

गंगेच्या पाण्याने कैरीला भात
जेविला कंथरणा भूलाबाईचा....

अशा प्रकारे गाण्याची सुरुवात करून स्त्रीया आपल्या गीतांची सुरुवात करून भूलाबाईच्या गीताद्वारे सासू-सुनेचा, नणंद-भावजईचे, दिर-भावजयचं, नवरा-बायकोचे, सासू-सासऱ्यांचे नाते थट्टा मस्करीच्या व अन्य प्रकारे मनोरंजन व्यक्त करतात, काही स्त्रिया विविध वेश परिधान करून नाट्यही साजरे करतात. यात नकलेचाही समावेश असतो व नात्यातील भावनिक संबंधही अधोरेखित करताना त्या दिसतात. 'रंजन हा एक अनुषंगिक परिणाम असू शकतो लोकसाहित्य हे लोक माणसाचे लोक भावनांची लोकश्रद्धांची लोकधारणांची व्यक्त रूप असते' तसेच 'दंडार' या लोककलेचा प्रकार मोकळ्या मैदानात रस्त्यावर सादर केला जातो व दिवाळीच्या पाडव्याला गोवारी समाजातील लोक ढोलकीच्या तालावर घरासमोर नृत्य साजरे करून सुरात एखादे पद म्हणून गीत साजरे करतात. 'डहाका' हा वाद्याचा एक विधी नाट्य लोककला प्रकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. याला 'डायका' देखील म्हटले जाते. लग्नप्रसंगी व जन्मप्रसंगी हा प्रकार साजरा केला जातो. तसेच महाशिवरात्रीच्या वेळी महादेवाचे गाणे हे महाराष्ट्रात प्रसिद्ध असलेला एक लोककला प्रकार आहे. शंकर महादेवाचे स्मरण करून या गाण्यातून महादेवांची स्तुती आणि गौरव केला जातो. महादेवाच्या दर्शनासाठी भक्त काय काय त्रास सहन करतो याचे वर्णन या गाण्यातून होत असते. अशा विविध गीतांमध्ये लोककला साजरी केली जाते. 'पारंपरिक जीवन पद्धतीतील अनेक विषयांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो लोक माणसाच्या कृत्युक्ति म्हणजे लोक साहित्य होय.' लोक साहित्यातून आपल्या रुढीपरंपरेची ओळख होत असते लोकसाहित्य म्हणजे आपल्या भावजीनाचा आरसा होय.

समारोप-

आज उच्च शिक्षणामुळे वैदर्भीय व महाराष्ट्राच्या पिढीला जुन्या रुढीपरंपरेचा व या गीतांचा विसर पडलेला आहे पूर्वी ज्या स्त्रिया आनंदाने भूलाबाईची गाणी गायच्या तिथे आजच्या तरुण पिढीला भूलाबाईचा खेळ काय असतो हे माहित नाही. आणि कोजागिरी पौर्णिमेला फक्त दूधच तापवून एक पार्टी करायची असते इतकेच त्यांना माहिती आहे. शंकर-पार्वतीची मूर्ती स्थापन करून ती गाणी गाणे व त्यातून एक आनंद व्यक्त करणे थट्टा-मस्करी करणे हे लोप पावत चालले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणातून ही जागृकता आज निर्माण होईल व पिढी दर पिढी ही परंपरा कायम राहील म्हणून भारतीय ज्ञान प्रणालीने योजलेली ही शिक्षण प्रणाली अगदी महत्त्वपूर्ण वाटते.

संदर्भग्रंथ-

- १) भवाळकर तारा -लोकसंचित- राजहंस प्रकाशन पुणे, १९८९, पृष्ठ क्र. -५
- २) मांडे प्रभाकर - लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह - गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०, पृष्ठ क्र. ११४
- ३) व्यवहारे शरद - मराठी स्त्री गीते- प्रतिमा प्रकाशन पुणे, १९८९, पृष्ठ क्र. ५
- ४) श्री. भा. जोशी - विदर्भाची सांस्कृतिक मुद्रा लेख दय लोकसत्ता ३ नोव्हेंबर २०२४

नागपुरातील महिलांचा असहकार चळवळीत सहभाग**डॉ. गणेश वानखेडे, संशोधक****एन. जे. पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मोहाडी जि. भंडारा पिन 44 1909****Email: - gpwankhede@gmail.com****सारांश**

नागपुरातील महिलांनी असहकार चळवळीत केलेल्या कार्याचा आढावा घेतले असता असे लक्षात येते की, असहकार चळवळीने महिलांना अत्यंत जागृत करण्याचे कार्य केले होते.

महिला शिकली तर पूर्ण घर शिकते या ब्रीद वाक्याप्रमाणे महिलांनी असहकार चळवळीत झोकून दिल्याने सर्वसामान्यपणे घरादारातील सर्वात लोकलढ्यात सहभागी झाले त्यामुळे असहकार लढ्यास सामान्य स्वरूप न राहता तो लढा जनतेचा महत्वपूर्ण लढा ठरला.

बीज शब्द : नागपूर, नागपुरातील महिला, असहकार चळवळ

1) नागपूर:-

भारतातील अत्यंत महत्त्वाची देशाच्या मध्यभागी असलेली नगरी, 0 मैलाचा आरंभबिंदू असलेली नगरी नागपूर होय. मध्ययुगीन काळात व आधुनिक काळात विविध लोकांचे येथे वास्तव्य होते.

मराठ्यांची एक शाखा पुण्यात तर दुसरी शाखा नागपुरात अस्तित्वात होती. येथे भोसले यांचे वास्तव्य होते. भोसल्यानंतर येथे ब्रिटिशांनी राजधानी निर्माण करण्याचा विचार केला होता. (लॉर्ड हार्डिंग यांनी नागपुरात राजधानी करण्याचा विचार केला होता.) नागपुरी सि. पी.अँड बेरार या मध्य प्रांताची राजधानी होती. आजही त्यांच्या बऱ्याच ऐतिहासिक वास्तू अस्तित्वात आहेत.

2) नागपूरच्या प्रसिद्ध महिला: -

नागपुरातील विविध क्षेत्रातील महिला कार्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. प्रभावती देवी, लक्ष्मीबाई परांजपे, श्रीमती चोळकर, सरोजिनी नायडू त्याचप्रमाणे सुभद्रा कुमारी चव्हाण यासारख्या असंख्य महिलांचा नागपूरच्या लढ्यात समावेश होतो. या सर्वांनी नागपूरच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावल्यामुळे देशभक्ती व धैर्यासाठी आपले जीवन अर्पण केल्यामुळे नागपूरच्या क्षेत्रात मानाचा तुरा रोवला गेला आहे .

3) असहकार चळवळ:-

ही चळवळ भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील एक महत्त्वाची चळवळ होती. ही चळवळ इ. स. 1920 मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर राष्ट्रपिता महात्मा गांधीकडे आली.

चळवळ सुरू होण्याची कारणे :-

- 1) जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे जनतेत संताप निर्माण झाला होता.
- 2) ब्रिटिशांचे अन्यायकारक कायदे.
- 3) भारतास स्वराज्य मिळविण्याची आशा.

असहकार चळवळ म्हणजे काय?

ब्रिटिशांना सहकार्य न करता ब्रिटिश वास्तू, शाळा, महाविद्यालय यावर बहिष्कार टाकणे, सरकारी सन्मान व पदव्यांचा त्याग करणे, विदेशी मालाची होळी करणे, त्यांना जाळून टाकणे, विदेशी मालावर बहिष्कार टाकून त्या वस्तूंचा वापर थांबविणे इत्यादी पद्धतीने असहकार चळवळ राबविणे होय.

असहकार चळवळ ही सरकारविरुद्ध शांततापूर्ण आंदोलन होते आणि त्यामुळे स्वातंत्र्यलढ्याला मोठी गती प्राप्त झाली.

क) विषय परिचय :-

1 आगस्ट 1920 रोजी टिळकांच्या मृत्यूनंतर काँग्रेसची धुरा राष्ट्रपिता महात्मा गांधीकडे आली. या असहकार चळवळीमुळे देशभर विविध ठिकाणी सभा, मोर्चे, आंदोलने इ. बहिष्काराचे सत्र प्रारंभ झाले.

नागपुरातही असहकाराच्या कार्यक्रमावर राष्ट्रीय सभेने शिक्कामोर्तब केले होते. त्यामुळे नागपुरातील महिलांवर त्याचा प्रभाव पडणे साहजिक होते. 29 जाने. 1921 रोजी लक्ष्मीबाई परांजपे, श्रीमती चोळकर व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मिळून 'सरस्वती मंडळ' नावाने महिला संस्था स्थापन केली. या संस्थेचा उद्देश स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन देणे, घरगुती उद्योग सुरू करणे असा होता. स्वदेशीच्या प्रचाराबरोबरच विदेशी मालाचा बहिष्कारही या महिलांनी व संस्थेने सुरू केला. 30 सप्टेंबर 1921 रोजी नागपूरच्या चिटणीस पार्क मैदानावर झालेल्या सार्वजनिक सभेत भगवती देवीचे प्रभावी भाषण झाले त्या काँग्रेस समितीच्या सदस्य होत्या.

विदेशी/ परदेशी मालावर बहिष्कार :-

26 जुलै 1921 रोजी नागपुरात विदेशी कपड्यांची होळी करण्यात आली उपस्थित लोकांनी व शेकडो व्यापाऱ्यांनी विदेशी माल न वापरण्याचा न विकण्याचा व उरलेला विदेशी माल न विकण्याच्या

शपथा घेतल्या. 30 सप्टेंबर 1921 रोजी चिटणीस पार्कच्या सभेनंतर तेथे परदेशी मालाची होळी पेटविण्यात आली. परदेशी कपड्याच्या ढिगावर एक पांढरा मुखवटा होता त्याच्या बाजूस एका फळीवर '150 वर्षांचा वृद्ध मरत आहे' असे शब्द लिहिलेले होते.

सरकारी पदव्या वकिलीची त्यागपत्रे :-

नागपुरातील लोकांनी पदव्या वकिलीची त्यागपत्रे दिली होती त्यामध्ये बॅरिस्टर अभ्यंकर बळवंत मंडलेकर, भवानी शंकर नियोगी यांच्या असहकार चळवळीस विरोध होता. तरीही त्यांनी चळवळीच्या समर्थनार्थ वकिलीची त्यागपत्रे दिली. त्यांच्यासोबत बॅरिस्टर देशमुख, नारायणराव वैद्य, बाबुराव हरकरे, लोकनायक बापूजी आणि यांनीही आपल्या वकिलीवर पाणी सोडले होते.

विविध जातीय परिषदा:

नागपुरात मराठा जातीची एक राष्ट्रीय परिषद झाली त्यांनी काँग्रेसच्या असहकार चळवळीला समर्थन दिले होते. मराठा विद्यार्थी परिषदेने ही सरकारी शाळा महाविद्यालयावर बहिष्कार टाकला तसेच क्षत्रिय लोधी समाज आणि क्षत्रिय माळी समाज यांनी राष्ट्रीय विचार प्रणाली समर्थन दिले. अशाप्रकारे नागपुरातील अनेक जातीय परिषदांचा पूर्णतः असहकार चळवळीस पाठिंबा होता.

प्रिन्स ऑफ वेल्स च्या स्वागतावर बहिष्कार :-

ड्युक ऑफ कॅनॉट हे 18 जानेवारी 1921 रोजी नागपूरला येणार होते त्यांच्या स्वागतावर नागपूर जिल्हा कौन्सिलने बहिष्कार घालण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे ड्युक ऑफ कॅनॉट हे नागपूरला जाहीर रित्या न येता 18 जानेवारीला खाजगीरीत्या येऊन परस्पर बालाघाटच्या जंगलात शिकारीला गेले.

सरोजिनी नायडू यांचा नागपूर दौरा(19 एप्रिल 1922):-

श्री गणपतराव टिकेकर यांनी टिळक महाविद्यालय नागपूर स्थापन केले होते त्यांचे इमारतीचे बांधकाम पूर्ण झाले होते त्यादरम्यान श्रीमती सरोजिनी नायडू छिंदवाड्यावरून मुंबईच्या प्रवासात होत्या. त्यांनी नागपुरात मुक्काम केला त्यांचे आगमनाने टिकेकरांनी महाविद्यालयाच्या इमारतीच्या प्रवेश समारंभ श्रीमती नायडू 19 एप्रिल 1922 रोजी सायंकाळी टिळक महाविद्यालयाच्या इमारतीच्या शुभारंभ श्रीमती नायडू यांच्या शुभहस्ते पार पाडण्यात आला.

याच दिवशी रात्री दहा वाजता चिटणीस पार्कात श्रीमती नायडूंच्या उपस्थितीत एक सभा आयोजित करण्यात आली. त्यात त्यांनी संदेश दिला की गांधीजींच्या सत्याग्रह चरखा, आणि खादी

यांच्यावर विश्वास ठेवा. यातूनच तुम्हास स्वातंत्र्य मिळेल आणि काँग्रेसमध्ये प्रवेश करावा असे अनुमोदन केले.

झेंडा सत्याग्रहात महिलांचा सहभाग (13 एप्रिल ते 18 ऑगस्ट 1923):-

इसवी सन 1921 मध्ये गांधीजींनी मध्यभागी चरख्याचे चित्र असलेला तिरंगी झेंडा हा राष्ट्रध्वज म्हणून सुचविला हा झेंडा सर्वत्र साम्राज्यशाही विरोधी बंडाचे प्रतीक ठरला त्यामुळे मध्यप्राण सरकारने त्यावर बंदी घातली होती 18 मार्च 1923 रोजी जबलपूरच्या नगरपालिका भवनावर तिरंगी झेंडा फडकविण्यात आला त्यामुळे क्रोधीत होऊन डेप्युटी कमिशनरने झेंडा उतरविला आणि त्याच पायाखाली तो बघितला त्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या काँग्रेसच्या स्वयंसेवकांनी जिल्हा काँग्रेसच्या वतीने भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे प्रतीक असलेल्या तिरंगी झेंड्यासह दररोज मिरवणूक काढली. या मिरवणुकीत पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून सुभद्रा कुमारी चव्हाण इतर महिलांनी बंदी हुकूम मोडून झेंड्यासह मिरवणूक काढली. तेव्हा सरकारने सर्वाना अटक केली या घटनेची प्रतिक्रिया सगळीकडे उमटली.

ड) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्रस्थापित ज्ञानात भर टाकणे किंवा अज्ञात माहितीचा शोध घेऊन ज्ञानात भर टाकणे आहे. त्यासोबतच जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण करून त्याची नव्या स्वरूपात मांडणी करणे हा आहे अभ्यासाचे अनेक पद्धतीपैकी मी ग्रंथालयातील ग्रंथ वाचन करून ज्ञान संकलन पद्धतीचा वापर करणार आहे. त्यासोबतच प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करित आहे याशिवाय संशोधन अहवाल, विविध शोधनिबंध, जर्नल्स आणि विविध ज्ञान संदर्भित पुस्तकांचा वापर केला आहे.

इ) उद्दिष्टे :-

- 1) नागपूरचा आढावा घेणे. 2) विशेषतः नागपुरातील महिलांचा आढावा घेणे.
- 3) नागपुरातील विशेषतः असहकार चळवळीतील सहभागी महिलांचा आढावा घेणे.

फ) संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) डॉ. व्यास नंदकिशोर, नागपूर नगर एवं स्वतंत्रता आंदोलन, पान नंबर 30
- 2) डॉ. कोठेकर शांता, डॉ.अंधारे भा. रा., नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ पान नंबर 111
- 3) डॉ. कोलारकर श.गो., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास विदर्भ संशोधन मंडळ 1997 पेज नंबर 12
- 4) कानिटकर मा. ज., संपादकीय काँग्रेस सुवर्ण जुबली ग्रंथ नागपूर प्रांताचा इतिहास 1935 पान नंबर 19
- 5) घुमडे गजानन, नागपूर शहराचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान इसवी सन 1920 ते 1947 पान नंबर 16.

शेतीतील संकटे सोडवण्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका

नाव: डॉ.ईश्वर जनार्दन वाघ

मो. न. 8806685850

ई-मेल: ishwarwagh714@gmail.com

कॉलेजचे नाव: श्रीमती राजकमल बाबुराव

तिडके महाविद्यालय मौदा, जिल्हा नागपूर

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून तर वर्तमान काळापर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेची ओळख कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून आहे. जेव्हा लोकसंख्या अत्यंत कमी होती किंवा आर्यांनी भारतभूमीवर निवास करण्यास प्रारंभ केला होता, त्या वेळेपासून लोकांच्या उपजीविकेचे साधन कृषी हेच होते. मनुष्य स्वतः शेती करून आपले व पशुंचे पालन करीत होता. जसजशी लोकसंख्या वाढत गेली तशी शेती कार्याला गती मिळाली आणि येथून शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा प्रवाह सुरू झाला. प्राचीन काळात येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या समस्या यामध्ये समुद्राच्या दोन टोका एवढा फरक आहे. म्हणून वर्तमान काळातील शेतकऱ्यांच्या भेटसावणाऱ्या समस्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. ऋग्वेद काळात सुद्धा शेतकऱ्यांना वैदिक काळाप्रमाणे समस्या भेडसावत होत्या. परंतु राजाच्या प्रामाणिक कार्यामुळे त्या समस्या सहजपणे सोडवल्या जात होत्या. राजाच्या भूमिकी विषयी ऋग्वेदात असे म्हटले आहे की " हे अग्नी (सम्राट) तुम हमे अन्न दे ! जिसके खाने से हमारे पुत्र वीर हो जाय, हे इंद्र (सम्राट) हम तेरी सहायता से धन और अन्न से युक्त हो जाये" राजाच्या अशा प्रामाणिक व पारदर्शक भूमिकेमुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या समस्या फारशा जाणवत नव्हत्या.

जमिनीच्या विविधपूर्ण व योग्य उपयोगितेकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे अनेक प्रकारच्या व्यवस्थापन, पाण्याचे नियोजन याविषयी येथील शेतकरी वर्ग अजूनही जागरूक नाही. वर्तमान काळात येथील शेतकरी अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या जाती निवडून उत्पादन घेत आहे. त्यामुळे जमिनीतून भरपूर प्रमाणात अन्नद्रव्याचे शोषण होते. त्यातूनच मृदा व्यवस्थापनाच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वनस्पतीच्या सर्व क्रिया केवळ पाण्यामुळेच घडू शकतात. झाडांच्या पेशी मध्ये 95 टक्के पेक्षा जास्तच पाणी असते.

याचा अर्थ असा की, जमिनीत जर पाणी नसेल किंवा ओलावा उपलब्ध नसेल तर झाडांना व पिकांना जगणेच अशक्य होईल. दिवसेंदिवस पाण्याची पातळी खोल जात असल्यामुळे तसेच शेतकऱ्यांनी पाणी व्यवस्थापन न केल्यामुळे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जमिनीची सुपीकता ही सेंद्रिय व रासायनिक खताच्या वापरावर अवलंबून असते. जमिनीतून वारंवार पिके घेतल्यामुळे जमिनीतील पोषक घटक कमी होत जातात. पिकाच्या योग्य वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव्य योग्य प्रमाणात असणे आवश्यक असते. शेतकऱ्यांमध्ये शेतीविषयक ज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे खत व्यवस्थापनाबाबतच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. यातूनच आजच्या शेतकऱ्यासमोर शेतीविषयक

अनेक प्रकारचे संकटे उभे राहिले आहेत. या सर्व संकटातून शेतकऱ्याची सुटका करायची असेल तर शेतीविषयक संकटाचा सामना करण्यासाठी विशेष उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

संशोधन विषयाचे उद्देशः

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना खालील उद्देशाचा विचार केलेला आहे.

1. शेतीमध्ये येणाऱ्या विविध समस्या (संकटे) जाणून घेणे.
2. शेती संकटे सोडविण्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका जाणून घेणे.
3. शेतीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.
4. शेतकऱ्यांचा शासन प्रतीच्या दृष्टिकोन जाणून घेणे.
5. शेतीमध्ये येणाऱ्या संकटाचा सामना करण्यासाठी व त्यातून सुटका करण्यासाठी शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढवणे.

संशोधन विषयाचे गृहितके :

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना खालील गृहितकाचा विचार केलेला आहे.

1. शेतीतील विविध संकटामुळे शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती खालावली आहे.
2. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शेतकऱ्याच्या सक्षमीकरणात वाढ झाली आहे.
3. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शेतीतील संकटे दूर करून कृषी उत्पादकतेत वाढ झाली आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनेबंध तयार करण्यासाठी द्वितीय सामग्री संग्रहणाच्या पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. द्वितीय सामग्री संग्रह पद्धतीमध्ये वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, प्रकाशित पुस्तके व इंटरनेटचा आधार घेण्यात आला आहे.

शेती समोरील संकटे (समस्या):

मागील अनेक वर्षांपासून मासिके, वर्तमानपत्रे, विविध प्रकारचे लेख यातून वेगवेगळ्या राज्यातील शेतकरी विविध प्रकारच्या संकटांना कशी बळी पडत आहे याविषयी माहिती प्रकाशित करित आहे. ज्यावेळी एखादा शेतकरी कृत्रिम रित्या आपले जीवन संपवितो तेव्हा त्यामागे कोणते कारणे जबाबदार आहेत, याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची घटना ही कोणत्याही देशाकरिता तसेच तेथील नागरिकांकरिता अत्यंत दुःखद घटना आहे. जी व्यक्ती देशातील नागरिकांना अन्नधान्य पुरवण्याचे कार्य करते अशा व्यक्तीवर आपले स्वतःचे जीवन संपवण्याची वेळ यावी, हा अतिशय चिंतेचा विषय आहे. या सर्व प्रश्नाचे उत्तर शेतीसमोरील येणाऱ्या संकटामध्ये सापडते.

शेती संकटाचा अर्थ :

" ज्यावेळी काही शेतकरी शेती व्यवसाय सोडून शेती करणे बंद करतात किंवा काही शेतकरी या व्यवसायापायी आत्महत्या करतात, त्यावेळी त्या परिस्थितीला शेती समोरील संकटे असे म्हणतात".

शेती समोरील संकटाची वैशिष्ट्ये:

भारतामध्ये शेतीसमोर येणाऱ्या संकटासाठी खालील लक्षणे जबाबदार आहेत.

1. शेतीसमोर संकटे सामान्यपणे कोरडवाहू शेतीमुळे दिसून येतात.
2. कोरडवाहू शेतीमध्ये लागवडीसाठी येणारा खर्च जास्त असतो.
3. लागवडीसाठी येणारा खर्च भागवण्यासाठी शेतकऱ्यांना बँका किंवा सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागते.
4. कोरडवाहू शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये अनिश्चितता असते.
5. कोरडवाहू शेतीपासून लागणारा खर्च जास्त व उत्पन्न कमी असल्यामुळे शेतकऱ्यावर कर्जाचा भार वाढत जातो.

शेती समोरील संकटे :

सध्याच्या स्थितीत शेतकऱ्यांसमोर अनेक प्रकारची संकटी उभी आहे, त्या संकटाची चर्चा खालील प्रमाणे करता येते.

1. मृदा व्यवस्थापनाचे संकट :

वर्तमान काळातील स्थितीत शेतकरी अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या जाती निवडून, बहु पीक पद्धतीचा अवलंब करून जास्तीत जास्त उत्पादन घेत आहे. त्यामुळे जमिनीतून भरपूर प्रमाणात अन्नद्रव्याचे शोषण होते. परंतु त्या प्रमाणात खतामधून अन्नद्रव्ये दिली जात नाही. त्यामुळे जमिनीतील अन्नद्रव्याचे प्रमाण घटत जाऊन जमिनीची सुपीकता कमी होत आहे. खतांच्या मात्रेत समतोल कसा साधावा जमिनीचा पोत कसा सुधारावा, नांगरणी कशी करावी, जमिनीत आम्ल, विम्ल, अन्नद्रव्य कशी द्यावीत. या विषयी शेतकरी अनभिज्ञ असतो. त्यामुळे त्याच्या उत्पादन खर्चात वाढ होते. जमिनीचे योग्य व्यवस्थापन केल्यामुळे "दुःख रेड्याला डाग पकलेल्याला" अशी शेतकऱ्यांची अवस्था होती.

2. पाणी व्यवस्थापनाचे संकट:

वनस्पतीच्या सर्व क्रिया केवळ पाण्यामुळेच घडू शकतात. झाडाचे पेशीमध्ये 95% पेक्षा जास्तच पाणी असते. याचा अर्थ असा की, जमिनीत जर पाणी नसेल किंवा ओलावा उपलब्ध नसेल तर झाडांना व पिकांना जगणेच अशक्य होईल. म्हणून पीक उत्पादनामध्ये पाणी व्यवस्थापनाला अतिशय महत्त्व आहे. पाणी हे पिकांना तारक आहे तसेच ते मारक सुद्धा आहे म्हणून पाण्याला दुधारी शस्त्र असे म्हणतात.

कोणत्याही नैसर्गिक पाण्यात क्षार विरघळलेल्या स्थितीत असतात. पाण्यातील काही ठराविक प्रकारच्या क्षाराचे प्रमाण मर्यादेपेक्षा जास्त झाल्यास ते अपायकारक करू शकते. आपण जे पाणी पितो त्यात ठराविक मर्यादेपर्यंत क्षार असल्यास ते आपल्याला चालते परंतु जास्त अक्षरामुळे पोटात दुखण्याची प्रकार वाढतात.

त्याप्रमाणे जमिनीची काळजी घेण्यासाठी ओलिताचे पाणी तपासणी महत्त्वाची ठरते. शेतीसाठीचे पाणी वापरले जाते ते प्रामुख्याने धरणातले, नदी- नाले, विहिरीतले असते. धरणातील पाण्याच्या वेळी

सिमेंटचे अस्तर असलेल्या कालव्यातून येते त्याचवेळी त्या पाण्यात क्षारांचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या कमी आढळते. परंतु छोट्या छोट्या पोटातून किंवा भूपृष्ठावरून वाहत येणाऱ्या पाण्यामध्ये देखील शहराचे प्रमाण अधिक असते. तसेच विहिरीतील पाण्यात देखील शहराचे प्रमाण अधिक असते. त्याचे कारण असे की, विहिरीत येणारे पाणी हे भूपृष्ठाच्या मी निगडा थरामधून शिरपत आणि वाहत येते. हे पाणी क्षारयुक्त बनते. कारखान्यातून इतर हानिकारक द्रव्य असलेले पाणी नाल्यात येथे आणि ते ओली त्यासाठी अयोग्य ठरते. पाण्यामध्ये सोडियम, मॅग्नेशियम आणि पोटॅशियम हे धनप्रभारित तर. क्लोराईड, कार्बोनेट या ऋणप्रभारित आयर्न पासून सोडियम क्लोराईड, मॅग्नेशियम सल्फेट, कॅल्शियम क्लोराईड इत्यादी क्षार असतात. यापैकी सोडियम व मॅग्नेशियम क्षारांचे प्रमाण जास्त असल्यास ते अपायकारक ठरते, याविषयी शेतकरी अज्ञानी असतो.

3. खत व्यवस्थापनाचे संकट:

जमिनीची सुपीकता ही सेंद्रिय व रासायनिक खताच्या वापरावर अवलंबून असते. जमिनीतील पोषक घटक कमी होत जातात. परंतु पिकाच्या योग्य वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव्य योग्य प्रमाणात असणे आवश्यक असते. शेतकऱ्यांमध्ये शेतीविषयक ज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे खत व्यवस्थापनाबाबत शेतकऱ्यांना पुढील संकटांना सामना करावा लागतो.

- * खत व्यवस्थापन कसे करावे?
- * खत व्यवस्थापनाबाबत शासकीय योजना कोणत्या आहेत?
- * कोणत्या प्रकारचे खत वापरावे?
- * खते देण्याच्या पद्धती व वेळा याबाबत समस्या.
- * प्रमाणित व अप्रमाणित खते ओळखण्याची समस्या.
- * सेंद्रिय खते, रासायनिक खते यांच्या निवडीबाबत समस्या.

4. बी बियाणे कीटकनाशके याबाबतची संकटे :

वर्तमान काळात शेतकऱ्यांसमोर बी -बियाण्याच्या निवडीचे संकट उभे आहे. गेल्या काही वर्षांपूर्वीचा विचार केल्यास भारतीय शेतकरी आपल्या शेतातील उत्पादनातील काही बियाणे पेरणीसाठी ठेवत होता. परंतु सध्या काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या व काही देशी कंपन्यांच्या मक्तेदारी मुळे तसेच सरकारने त्यांना पाठबळ दिल्यामुळे संकरित बियाण्याच्या नावाखाली शेतकऱ्याची लूट होत आहे. चे व्हिडिओ शेतकऱ्यांचा पेरण्याचा हंगाम येतो त्यावेळी त्याला दुप्पट -तिप्पट भावाने बियाण्याची खरेदी करावी लागते. शेतकऱ्याला यासाठी सावकाराच्या बँकेच्या मागे आपला अमूल्य वेळ घालवावा लागतो. बी बियाण्यांच्या संदर्भात त्याला पुढील संकटाचा सामना करावा लागतो.

- * पेरणीयोग्य बियाणे कसे ओळखावे?
- * बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या चंगळवादाची संकटे
- * बियाणे न उगवल्यास तक्रार कोणाकडे नोंदवावी याची संकट.
- * बी बियाणाच्या तपासणी व मार्गदर्शन माहिती केंद्राचा अभाव.

* बी बियाणांच्या भेसळीची समस्या.

* कीटकनाशकांबाबत जागरूकतेचा अभाव.

5. आधारभूत किमतीचे संकट:

भांडवलदाराची गुणगान करणारी सरकारी यंत्रणा शेतीव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष करित असल्याने शेतकऱ्यांच्या अडचणी वाढल्या आहेत. शेतकऱ्या विषयी सरकारची कृषी धोरण मावशी- पुतण्याच्या नात्याप्रमाणे आहे. एक ठिबक सिंचनाची नळी शोधणाऱ्याला पद्मश्री म्हणून गौरवले जाते. परंतु देशाचा पोशिंदा असणाऱ्या शेतकऱ्याला उचित आधारभूत किंमत मिळत नाही ही सर्वात दुर्दैवाची बाब आहे. आजचा शेतकरी मोबाईल घेऊन फिरतो आहे पण त्यात बॅलन्स नाही. शेतात मोटार आहे पण वीज नाही. राजकीय नेत्यांना विदेशी सफर करण्यासाठी सवलती आहे पण शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव नाही. म्हणजेच प्रगतीच्या सगळ्या खिडक्या उघड्या दिसत असल्या तरी त्यातून येणारा प्रकाश शेतकऱ्यांसाठी नाही. याचा अर्थ राजकीय नेतृत्व विकासाऐवजी राहू -केतू होऊन भ्रष्टाचार करित असल्याचे चित्र समाजासमोर उभे आहे. म्हणजेच कृषी मालाच्या आधारभूत किमती विषयी फार मोठे राजकारण शेतकरी सोबत खेळले जात आहे.

6. वाढता कर्जबाजारीपणा:

शेतकरी वर्ग शेतीमध्ये लागवडीचा खर्च भागवण्यासाठी बँक किंवा स्थानिक सावकारकडून कर्ज घेत असतात. परंतु त्याची वेळेमध्ये परतफेड झाली नाही तर चक्रवाढ व्याज आकारले जाते. त्यामुळे त्यांच्यावर कर्जाचा बोजा वाढत जातो. परंतु त्याची परत भेटतो आयुष्यभर करू शकत नाही परिणामतः त्याला आत्महत्या कडे वळावे लागते.

7. मान्सूनचा लहरीपणा व नैसर्गिक संकटे:

भारतीय शेती ही मान्सूनच्या हाती असे म्हटले जाते. त्यामुळे कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ अशी स्थिती भारतीय शेतीच्या बाबतीत दिसून येते. अशा विचित्र स्थिती शेतकरी मात्र प्रचंड भरडला जातो. एखाद्या वर्षी पाऊस योग्य प्रमाणात पडला तर त्यामुळे त्याची पीक हे चांगल्या प्रकारची येते.

परंतु पीक कापणीच्या काही दिवस अगोदर आकस्मित पाऊस किंवा गारपीट सारखे नैसर्गिक संकटे आल्यास हातातली त्याची पीक नष्ट होत. अशावेळी शेतकऱ्याला कोणाचाही आधार मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात आर्थिक संकटामध्ये भर पडते.

8. शेतीचा लहान आकार:

आधुनिक कडून शेतावर अवलंब असलेल्या लोकांचे प्रमाण सतत वाढत आहे. परंतु शेत जमिनीचा आकार सरासरी लहान लहान होत चालला आहे. संपूर्ण भारताचा विचार केल्यास अल्पभूधारक आणि सीमांत शेतकऱ्याची प्रमाण ही जवळपास 85 टक्के एवढे आहे. शेताच्या लहान आकारामुळे आधुनिक पद्धतीने शेती करणे , स्थायी सुधारणा करणे, किंवा नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे शक्य होत

नाही. त्यामुळे शेतीचे उत्पन्न कमी होऊन शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढतो. त्यामुळे शेतीचा लहान आकार हे आधुनिक काळातील सर्वात मोठे संकट शेतकऱ्यांसमोर उभे आहे.

शेती समोरील संकटे सोडवण्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका:

भारतीय शेतकऱ्यांना शेतीच्या संदर्भाच्या वेगवेगळ्या समस्या जाणवतात त्या सोडवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. शेती समोरील समस्या सोडवण्यासाठी आधुनिक पद्धतीने शेती करण्याची गरज आहे.

1. सेंद्रिय शेतीवर भर देणे:

सेंद्रिय शेती ही शाश्वत शेतीची पद्धत असून निसर्गातील विविध तत्वावर आधारित आहे. या शेतीमध्ये महागड्या व घातक रसायनिक खताचा वापर टाळून सेंद्रिय खतावर भर दिला जातो. नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या घटकाचा गुणात्मक दर्जा घसरू न देता उत्पादन पातळी सतत उच्च राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. कोणत्याही पिकाच्या वाढीसाठी आणि उच्च उत्पादनासाठी सूर्यप्रकाश, हवा, ओलावा, जिवंत जमीन या चार घटकांची गरज असते व त्याचे प्रमाण 98% असते. प्रत्येक पिकाच्या एकूण वजनापैकी जवळपास 38% भाग हा प्रकाश संश्लेषण क्रियेमुळे निर्माण होतो हे विज्ञानाने दाखवून दिले आहे. उरला 2 टक्के भाग हा इतर नत्र, स्फुरद, पालाश, सल्फर, कॅल्शियम, सिलिका, कॉपर व आयर्न यासारख्या घटकांच्या मदतीने तयार होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेती करणे ही काळाची गरज आहे.

2. आधुनिक सिंचन पद्धतीचा वापर:

भारतीय शेतकऱ्याचा विचार केला जास्तीत जास्त शेती मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. काही प्रमाणात विहीर, तलाव, कालवे या माध्यमातून शेतीला पाणीपुरवठा केला जातो. भूगर्भातील पाण्याच्या पातळीमध्ये दिवसेंदिवस होत असलेली घट आणि पावसाचा अनियमितपणा यामुळे उपलब्ध पाण्याच्या साठ्याचा काटकसरीने आणि नियोजनबद्ध पद्धतीने वापर करण्याकरिता ठिंबक व तुषार सिंचन पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. सूक्ष्म सिंचन योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना सर्व प्रकारच्या ठिंबक सिंचन पद्धतीसाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध आहे. यामध्ये इनलाईन, ऑनलाईन पद्धती, जमिनीखालील ठिंबक सिंचन पद्धती, मायक्रो स्प्रिंकल, मिनी स्प्रिंकल आणि तत्सम कमी डिस्चार्ज असणाऱ्या सिंचन पद्धतीसाठी अर्थसहाय्य उपलब्ध आहे. या पद्धतीमध्ये पिकांच्या गरजेनुसार रासायनिक खताची मात्रा व सूक्ष्म अन्नद्रव्य सिंचनाच्या माध्यमातून देता येत असल्याने खतामध्ये 20 ते 30 टक्के बचत होऊन खते देण्याची मजुरी वाचते.

3. माती, पाणी व खत व्यवस्थापनाचे बळकटीकरण:

आमची माती आमची प्रगती या सूत्राचा वापर करणे काळाची गरज आहे. यासाठी माती परीक्षण करून शेती करणे आवश्यक आहे. शासनाने यासाठी वेगवेगळ्या मृदा परीक्षण प्रयोगशाळा निर्माण केल्या आहेत. पाणी परीक्षण तसेच खताच्या व्यवस्थापना विषयीची माहिती गाव पातळीवर पोहोचवण्यासाठी

शासनाने प्रामाणिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शासनाच्या या प्रयत्नांना शेतकऱ्याने सुद्धा तेवढाच प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे तरच याबाबतच्या शेतकऱ्याच्या समस्या दूर होतील.

4. शेतमाल विक्रीची सामुदायिक व्यवस्था आवश्यक:

बाजार व्यवस्थेतील स्पर्धात्मक वातावरणाचा फायदा शेतकऱ्यांना मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्र येण्याची आवश्यकता आहे.

या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय कृषी धोरणामध्ये कृषी विस्तारा बाबत क्रांतिकारक बदलाची गरज प्रामुख्याने समोर आली आहे. शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या शेतमालाला जास्तीत जास्त भाव मिळावा यासाठी शेतमाल विक्रीची सामुदायिक व्यवस्था निर्माण होण्याची गरज आहे. तरच शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यास शासनाला यश प्राप्त होईल व खऱ्या अर्थाने आधुनिक तंत्रज्ञानाची शेतीमध्ये मदत होईल.

याशिवाय शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी कृषी यांत्रिकीकरणात प्रोत्साहन देणे व मदत करणे, बी बियाण्याच्या परीक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, जलक्षेत्र सुधार प्रकल्प निर्माण करणे, कीटकनाशकाची तपासणी करणे, शेतकऱ्यांकरिता कृषी व्यापार संघ योजनेची निर्मिती करणे इत्यादी उपायोजना केल्यास व त्याला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड दिल्यास खऱ्या अर्थाने शेतीसमोरील संकटे दूर करता येईल. अशावेळी भारतीय शेतकऱ्यांना सुखी करण्याचा एक मार्ग निर्माण होईल.

निष्कर्ष:

शासनाची कृषी क्षेत्राविषयीची उदासीनता व शेतकऱ्यांचा शासनाच्या प्रति संकुचित दृष्टिकोन यामुळे शासन व शेतकरी या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होऊ शकत नाही. एकीकडे शासन करणारा पांढरा पेशी वर्ग रासायनिक खतावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची साठे -लोट करून सबसिडी देतात तर दुसऱ्या बाजूला रासायनिक खता शिवाय शेती होणार नाही का? असा प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर उभा ठेवतात. याचा अर्थ शासनाच्या जाळ्यात अडकवून शेतकरी रुपी गरम तव्यावर आपली पोळी शिकण्याचा खटाटोप करतात. परंतु शासन व राज्यकर्त्यांनी लक्षात ठेवायला हवे की शेतकरी सुखी तर देश सुखी. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून शासकीय पातळीवर प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाबाबत जागृत करणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर शेतकऱ्यांना कसा करता येईल यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- * देशमुख डी.समृद्धीसाठी सेंद्रिय शेती, गोडवा प्रकाशन पुणे.
- * कवीमंडन विजय, कृषीचे अर्थशास्त्र, श्री मंगेश प्रकाशन 23 नवीन रामदास पेठ नागपूर-440010
- * गायकवाड, कृषी व्यवसाय व्यवस्थापन, गोडवा प्रकाशन पुणे.
- * शिंदे जगन्नाथ, जमीन व पाणी व्यवस्थापन, गोदावरी पब्लिकेशन पंचवटी नाशिक-3
- * पाटील जयंत, कृषी साधक, राजहंस प्रकाशन, 1025 सदाशिव पेठ पुणे.

- * समर्थ स्वामी सेवा संस्था, भारतीय कृषी शास्त्र भाग -1 श्री स्वामी समर्थ सेवा प्रकाशन नाशिक.
- * शर्मा रामप्रसाद, ग्राम संजीवनी, शर्मा प्रकाशन कसबा पेठ तावट हौद पुणे
- * कृषकोन्नती-24 ते 30 एप्रिल 2012
- * लोकराज्य ऑक्टोबर 2017
- * योजना- एप्रिल 2018
- * सकाळ वृत्तपत्र-12 ऑगस्ट 2024
- * इंटरनेट

गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणात शिक्षण रोजगार व आरोग्य सेवांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

भारती मोहनराव वाहने

संशोधनकर्ती

सारांश

भारतातील आदिवासी समाजामध्ये गोंड समाज हा एक महत्त्वाचा आदिवासी समाज मानला जातो. या समाजाच्या सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासामध्ये महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंतु ऐतिहासिक दृष्ट्या गोंडी समाजातील महिलांना शिक्षण आरोग्य सुविधा आणि रोजगारांच्या संधीचा अभाव असल्यामुळे त्यांचा सर्वांगीण विकास मर्यादित राहिलेला आहे.

या संशोधन पेपर मध्ये गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणांमध्ये शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्य सेवांची भूमिका समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासलेली आहे. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो सामाजिक जागरूकता निर्माण होते आणि निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढतो. रोजगारामुळे आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होते. त्याचप्रमाणे आरोग्य सेवांमुळे महिलांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य सुधारते ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते.

या अध्ययनामध्ये दुय्यम माहितीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले होते. संशोधनातून असे दिसून येते की शिक्षण रोजगार आणि आरोग्य या तीन घटकांचा परस्पर संबंध महिला सक्षमीकरणाची अत्यंत निकट आहे. त्यामुळे गोंडी समाजातील महिलांच्या विकासासाठी या क्षेत्रामध्ये आर्थिक प्रभावी धोरणे राबविणे आवश्यक आहे.

बीज शब्द

गोंडी समाज, महिला सक्षमीकरण, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य सेवा, सामाजिक परिवर्तन, आदिवासी समाज

विषयाचा परिचय

भारतीय समाज विविध जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृतींनी समृद्ध आहे. त्यामध्ये आदिवासी समाज हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. भारताला आदिवासी समाजामध्ये गोंड समाज हा संख्येने मोठा असून महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, तेलंगणा आणि ओडिसा या राज्यांमध्ये त्यांचे वास्तव आढळते. _____

गोंडी समाजाची पारंपारिक जीवनशैली निसर्गाशी निगडित असून त्यांची सामाजिक रचना साधी आणि सामूहिक स्वरूपाची आहे. परंतु आधुनिक काळात शिक्षण, औद्योगीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे समाजामध्ये मोठा बदल घडून येत आहेत. या बदलाच्या प्रक्रियेत महिलांचे सक्षमीकरण हे एक महत्त्वाचा मुद्दा बनलेला आहे.

महिला सक्षमीकरण आणि महिलांना सामाजिक आर्थिक राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे होय. गोंडी समाजातील महिलांचा पारंपरिक काळात घरगुती आणि शेती कामामध्ये मोठा सहभाग असला तरी त्यांना निर्णय प्रक्रियेत फारसे स्थान नव्हते.

आजच्या काळात शिक्षण, रोजगाराच्या संधी आणि आरोग्यसेवा यांच्या माध्यमातून गोंडी समाजातील महिलांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडून येत आहेत. त्यामुळे या तीन घटकांचा महिला सक्षमीकरणावर कसा परिणाम होतो याचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

प्रस्तावना

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी महिला सक्षमीकरण अत्यंत महत्त्वाचा आहे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता एखाद्या समाजाचा शिक्षण विकास त्या समाजातील महिलांच्या स्थितीवर अवलंबून असतो.

गोंडी समाजातील महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती अनेक कारणामुळे कमकुवत राहिलेली आहे. यामध्ये शिक्षणाचा अभाव आर्थिक साधनांची कमतरता, आरोग्य सेवांचा अभाव आणि सामाजिक जागरूकतेचा अभाव ही प्रमुख कारणे आहेत.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय सरकारने आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत.

उदाहरणार्थ

- सर्व शिक्षा अभियान
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

- महिला स्वयं सहाय्यता गट योजना

या योजनेमुळे आदिवासी महिलांच्या जीवनात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल झाले आहेत. परंतु अजूनही गोंडी समाजातील महिलांना अनेक अडचणींना सामना करावा लागतो

या पार्श्वभूमीवर गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणांमध्ये शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्य सेवांची भूमिका समजून घेणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- गोंडी समाजातील महिलांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती अभ्यासणे.
- महिला सक्षमीकरणांमध्ये शिक्षकांची भूमिका समजून घेणे.
- रोजगाराच्या संधीमुळे महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- आरोग्य सेवांचा महिलांच्या जीवनमानावर होणारा परिणाम तपासणे.
- गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणाचा उपयोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुर्यम साहित्य पद्धती वापरण्यात आलेली आहे.

माहितीचे स्रोत

- संशोधनासाठी खालील स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.
- पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, शैक्षणिक नियतकालिके.

संशोधन प्रकार

ही संशोधन वर्णनात्मक स्वरूपाचे आहे.

विश्लेषण पद्धती

संकलित माहितीचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

चर्चा

गोंडी समाजा मध्ये महिलांना पारंपारिक रित्या कुटुंब आणि शेती कामांमध्ये महत्त्वाची भूमिका असते. त्या शेती जंगलातील संसाधने गोळा करणे घरगुती कामे आणि मुलांचे संगोपन अशा विविध कामांमध्ये सहभाग येतात. परंतु निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्याचा सहभाग मर्यादित असतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे सामाजिक जागरूकता कमी असल्याचे आढळते.

शिक्षण हे महिला सक्षमीकरणाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो, सामाजिक जागरूकता निर्माण होते, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात, कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी वाढतो.

गोंडी समाजातील मुलींच्या शिक्षणासाठी शासकीय निवास शाळा, आश्रम शाळा आणि शिष्यवृत्ती योजना महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

महिला सक्षमीकरणांमध्ये रोजगार हा महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. गोंडी समाजातील महिलांना प्रामुख्याने अनेक क्षेत्रांमध्ये रोजगार मिळतो. शेतीकाम जंगलातील लघु वनउत्पादन संकलन, मगरेग योजना स्वयं सहायता गट, रोजगारामुळे महिलांचे आर्थिक उत्पादन वाढते आणि त्यांच्या कुटुंबातील चर्चा सुधारतो.

महिला सक्षमीकरणांमध्ये आरोग्य हे मानवाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. गोंडी समाजातील महिलांना पूर्वी आरोग्य सेवांचा अभाव जाणवत होता. सध्या खालील योजनेमुळे आरोग्य सेवा सुधारत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्र, अंगणवाडी सेवा, मातृ बाल आरोग्य योजना पोषण अभियान या सेवांमुळे महिलांचे आरोग्य सुधारत असून बालमृत्यू दर कमी होण्यास मदत झालेली आहे.

सामाजिक परिवर्तन यामुळे शिक्षण रोजगार आणि आरोग्य सेवांमुळे गोंडी समाजात सामाजिक परिवर्तन घडवून येत आहे. महिलांचा स्वयं सहाय्यता गटामध्ये सहभाग वाढत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये प्रतिनिधित्व वाढत आहे. सामाजिक जागरूकता वाढत आहे.

निष्कर्ष

या संशोधनातून असे दिसून येते की गोंडी समाजातील महिला सक्षमीकरणात शिक्षण रोजगार आणि आरोग्य सेवा हे तीन घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये जागरूकता आणि आत्मविश्वास वाढतो रोजगारांमध्ये आर्थिक स्वावलंबता मिळते. आरोग्य सेवांमुळे महिलांचे जीवनमान सुधारते. तथापि अजूनही गोंडी समाजाचे महिलांना अनेक अडचणीत सन्मान करावा लागतो त्यामुळे पुढील उपाययोजना आवश्यक आहेत.

- आदिवासी विभागात शिक्षण सुविधा वाढवणे.
- महिलांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविणे.
- आरोग्य सेवेचा विस्तार करणे.
- स्वयं सहाय्यता गटांना प्रोत्साहन देणे.

जर या उपयोजना प्रभावीपणे राबवल्या तर गोंडी समाजातील महिलांचे सक्षमीकरण अधिक मजबूत होईल आणि समाजाचा सर्वांगीण विकासाला चालना मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- शर्मा के एल भारतीय समाजशास्त्र
- घूर्य जी एस- कास्ट अँड ड्रेस इन इंडिया
- डॉक्टर बी आर आंबेडकर- Annihilation of
- भारत सरकार- जनगणना अहवाल महिला व बाल विकास मंत्रालय अहवाल
- महाराष्ट्र शासन -आदिवासी विकास विभाग अहवाल
- विविध समाजशास्त्रीय संशोधन नियतकालिके

सोशल मीडिया मार्केटिंगचा ग्राहक निर्णयावर प्रभाव

Prof. Dr. Laxmi Gopal Charpe (Barmase)

M.com, M.phil, Phd, M.A(eco, soci),MCM,M.ed

सारांश (Abstract)

सोशल मीडिया मार्केटिंग (SMM) ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयांवर लक्षणीय प्रभाव पाडते. इन्फ्लुएन्सर शिफारसी, युजर्सचे रिव्ह्यूज आणि लक्षित जाहिरातींद्वारे हे ब्रँड विश्वासाहता वाढवते. या डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे ग्राहक उत्पादनांची माहिती मिळवतात, तुलना करतात आणि त्यांच्या खरेदी वर्तनात बदल घडवून आणतात. मुख्यत्वे, सोशल मीडिया विश्वास निर्माण करून खरेदी प्रक्रियेत प्रभावी ठरते.

आजच्या डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे व्यवसाय आणि ग्राहक यांच्यातील महत्वाचे संवाद माध्यम बनले आहे. कंपन्या आपल्या उत्पादनांची आणि सेवांची जाहिरात करण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करत आहेत. या संशोधनाचा उद्देश सोशल मीडिया मार्केटिंगचा ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे हा आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की सोशल मीडिया जाहिराती, इन्फ्लुएन्सर मार्केटिंग, ग्राहकांचे रिव्ह्यू आणि रेटिंग्स यामुळे ग्राहकांच्या निर्णय प्रक्रियेवर मोठा परिणाम होतो. त्यामुळे व्यवसायांनी प्रभावी सोशल मीडिया रणनीती विकसित करणे आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स: सोशल मीडिया, डिजिटल मार्केटिंग, ग्राहक वर्तन, ऑनलाइन जाहिरात, खरेदी निर्णय

प्रस्तावना (Introduction)

मागील काही वर्षांमध्ये इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वापरात मोठी वाढ झाली आहे. त्यामुळे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म व्यवसायांसाठी महत्वाचे मार्केटिंग साधन बनले आहेत. ग्राहक आता उत्पादन खरेदी करण्यापूर्वी सोशल मीडियावर माहिती शोधतात, रिव्ह्यू वाचतात आणि इतर ग्राहकांच्या अनुभवांचा अभ्यास करतात.

सोशल मीडिया मार्केटिंगमुळे कंपन्यांना त्यांच्या लक्षित ग्राहकांपर्यंत कमी खर्चात आणि जलद पोहोचता येते. त्यामुळे ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयावर सोशल मीडियाचा प्रभाव वाढत आहे.

आजच्या डिजिटल युगात, फेसबुक, इन्स्टाग्राम आणि ट्विटर सारखे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म ग्राहक निर्णयांवर (Purchasing Decisions) लक्षणीय प्रभाव पाडतात. हे माध्यम ब्रँड जागरूकता निर्माण करणे, विश्वासाहता वाढवणे आणि सामाजिक पुरावा (Social Proof) देऊन ग्राहकांच्या खरेदीच्या इच्छेवर परिणाम करते. सोशल मीडिया मार्केटिंगद्वारे ग्राहक थेट ब्रँडशी संवाद साधू शकतात, माहिती मिळवू शकतात आणि इतरांच्या अनुभवांवरून (Reviews) अंतिम निर्णय घेतात, ज्यामुळे पारंपारिक मार्केटिंगची जागा डिजिटल संवाद घेत आहे.

सोशल मीडिया मार्केटिंग ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयांवर लक्षणीय प्रभाव पाडते. इन्फ्लुएन्सर मार्केटिंग, ग्राहक पुनरावलोकने (reviews) आणि वैयक्तिकृत जाहिराती थेट उत्पादनाची निवड, विश्वास आणि खरेदीची वारंवारता वाढवतात. हे ब्रँडची विश्वासाहता (brand loyalty) वाढवून, ग्राहकांशी थेट संवाद साधून खरेदी प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते।

सोशल मीडिया मार्केटिंगचा ग्राहक निर्णयावर प्रभाव (महत्त्वाचे पैलू):

- **ब्रँड जागरूकता आणि विश्वास:** इन्स्टाग्राम, फेसबुक सारख्या प्लॅटफॉर्म्सद्वारे ब्रँडची ओळख निर्माण होते, ज्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो।
- **ग्राहक पुनरावलोकने (Reviews):** खरेदी करण्यापूर्वी ५४% पेक्षा जास्त ग्राहक उत्पादनांच्या पुनरावलोकनांवर अवलंबून असतात।
- **इन्फ्लुएन्सर आणि सामाजिक प्रभाव:** सोशल मीडियावरील प्रभावशाली व्यक्ती (Influencers) लोकांच्या आवडीनिवडी आणि खरेदीच्या निर्णयांना थेट प्रभावित करतात।
- **वैयक्तिकृत जाहिराती (Targeted Ads):** ग्राहकांच्या आवडीनुसार दाखवल्या जाणाऱ्या जाहिरातींमुळे खरेदीची इच्छा वाढते।
- **त्वरित प्रतिसाद:** ग्राहकांशी रिअल-टाइम संवाद साधून त्यांच्या समस्या सोडवल्या जातात, ज्यामुळे ब्रँडशी निष्ठा (loyalty) वाढते।

थोडक्यात, सोशल मीडिया केवळ माहितीचे साधन नसून, ते आता ग्राहकांच्या मनावर प्रभाव टाकून त्यांना 'खरेदी' करण्यास प्रवृत्त करणारे प्रमुख माध्यम बनले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. सोशल मीडिया मार्केटिंगची भूमिका समजून घेणे.
2. ग्राहकांच्या खरेदी निर्णय प्रक्रियेवर सोशल मीडियाचा प्रभाव अभ्यासणे.

3. सोशल मीडिया जाहिराती आणि ग्राहकांच्या वर्तनातील संबंध तपासणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

- **प्राथमिक माहिती:** ग्राहकांमध्ये प्रश्नावली (Questionnaire) द्वारे सर्वेक्षण करण्यात आले.
- **दुय्यम माहिती:** संशोधन लेख, पुस्तके, जर्नल्स आणि इंटरनेटवरील माहितीचा अभ्यास करण्यात आला.

डेटा विश्लेषणासाठी साधे सांख्यिकीय तंत्र वापरण्यात आले.

सोशल मीडिया मार्केटिंगचे प्रकार

1. **इन्फ्लुएन्सर मार्केटिंग** – लोकप्रिय व्यक्तींच्या माध्यमातून उत्पादनांची जाहिरात.
2. **कंटेंट मार्केटिंग** – व्हिडिओ, पोस्ट आणि ब्लॉगद्वारे माहिती देणे.
3. **पेड जाहिराती (Paid Ads)** – सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर प्रायोजित जाहिराती.
4. **ग्राहक रिव्ह्यू आणि रेटिंग्स** – ग्राहकांचे अनुभव आणि अभिप्राय.

ग्राहक निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम

सोशल मीडिया मार्केटिंगचा ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयावर खालील प्रकारे प्रभाव पडतो:

- उत्पादनाविषयी जागरूकता वाढते.
- ग्राहकांना अधिक माहिती मिळते.
- इतर ग्राहकांचे अनुभव विश्वास वाढवतात.
- इन्फ्लुएन्सरच्या शिफारशीमुळे खरेदीची शक्यता वाढते.

निष्कर्ष (Conclusion)

या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की सोशल मीडिया मार्केटिंग हे ग्राहकांच्या खरेदी निर्णयावर प्रभाव टाकणारे महत्वाचे साधन आहे. कंपन्यांनी प्रभावी डिजिटल मार्केटिंग रणनीती तयार करून ग्राहकांशी संवाद वाढवणे आवश्यक आहे. भविष्यात सोशल मीडिया मार्केटिंगचे महत्त्व अधिक वाढण्याची शक्यता आहे.

- **ब्रँड जागरूकता व विश्वास:** सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म (Facebook, Instagram) ग्राहकांना ब्रँडशी जोडून ठेवतात, ज्यामुळे ग्राहकांचा उत्पादनावरील विश्वास वाढतो.
- **निर्णय प्रक्रियेत भूमिका:** जाहिराती आणि वापरकर्ता-व्युत्पन्न सामग्री (user-generated content) ग्राहकांना उत्पादनाची माहिती देऊन निर्णय घेण्यास सोपे करतात .
- **रिव्ह्यूचा प्रभाव:** इतर ग्राहकांचे रिव्ह्यू आणि शिफारसी खरेदीच्या निर्णयावर सर्वात जास्त प्रभाव टाकतात, जे पारंपारिक जाहिरातीपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकतात .
- **खरेदीची शक्यता (Purchase Intention):** सोशल मीडियावरील सक्रिय प्रतिबद्धता (engagement) थेट खरेदी करण्याची शक्यता वाढवते .
- **सानुकूलित अनुभव:** मार्केटिंगमधील वैयक्तिकरण (personalization) ग्राहकांना त्यांच्या आवडीनुसार उत्पादने शोधण्यात मदत करते

संदर्भ (References)

1. Kotler, P. & Keller, K. L. – Marketing Management
2. Chaffey, D. – Digital Marketing
3. विविध संशोधन लेख आणि ऑनलाइन स्रोत
4. Google

“आणीबाणीची ५० वर्षे : भारतीय लोकशाहीसाठीचे धडे”

प्रा. लोमेश डी. बावणकुळे

सहायक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

नूतन आदर्श कला, वाणिज्य आणि श्रीमती म. ह. वेगड विज्ञान महाविद्यालय, उमरेड

Abstract

1975 ते 1977 दरम्यान भारतात लागू झालेली आणीबाणी ही भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि विवादास्पद घटना मानली जाते. या कालखंडात नागरी स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य यांवर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध लादण्यात आले. परिणामी लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेची आणि संविधानिक मूल्यांची गंभीर परीक्षा झाली. इतिहासकार बिपन चंद्र यांच्या मते, “आणीबाणीने भारतीय लोकशाहीसमोर गंभीर संकट उभे केले, परंतु जनतेच्या जागरूकतेमुळे लोकशाही मूल्यांची पुनर्स्थापना शक्य झाली.”¹

आणीबाणीच्या काळातील अनुभव भारतीय लोकशाहीच्या संरचनात्मक सामर्थ्य आणि मर्यादा यांचे महत्त्व अधोरेखित करतात. पत्रकार कुलदीप नायर यांनी या संदर्भात नमूद केले आहे: “आपातकाल ने यह दिखाया कि जब सत्ता पर नियंत्रण कमज़ोर पड़ता है, तब लोकतंत्र के मूल अधिकार सबसे पहले प्रभावित होते हैं।”²

तसेच राजकीय शास्त्रज्ञ Paul R. Brass यांच्या मते, “The Emergency exposed the vulnerability of democratic institutions, yet the restoration of electoral politics demonstrated the resilience of Indian democracy.”³

या संशोधनाचा उद्देश आणीबाणीच्या घटनेचा भारतीय लोकशाहीवर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे आणि त्यातून मिळालेल्या राजकीय व संस्थात्मक धड्यांचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की लोकशाही केवळ संविधानिक व्यवस्थेवर आधारित नसून ती नागरिकांची जागरूकता, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि मुक्त प्रसारमाध्यमांवर अवलंबून

¹ Bipan Chandra, In the Name of Democracy: JP Movement and the Emergency, New Delhi: Penguin Books, 2003, p. 214.

² Kuldeep Nayar, Emergency Retold, New Delhi: Konark Publishers, 2013, p. 98.

³ पॉल आर. ब्रास, द पॉलिटिक्स ऑफ इंडिया सिन्स इंडिपेंडेंस, कॅम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1994, पृ. 74.

असते. आणीबाणीचा कालखंड भारतीय लोकशाहीसाठी एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक अनुभव असून त्यातून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संस्थात्मक व सामाजिक यंत्रणांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

Keywords : आणीबाणी, भारतीय लोकशाही, नागरी स्वातंत्र्य, राज्यघटना, राजकीय अधिकार, लोकशाही संस्था, प्रेस स्वातंत्र्य, राजकीय उत्तरदायित्व.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाहीचा इतिहास अनेक राजकीय घडामोडींनी समृद्ध आहे. त्यापैकी 1975 ते 1977 दरम्यान लागू झालेली आणीबाणी ही भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाची आणि विवादास्पद घटना मानली जाते. 25 जून 1975 रोजी घोषित करण्यात आलेल्या आणीबाणीच्या काळात नागरी स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य यांवर अनेक निर्बंध लागू करण्यात आले. त्यामुळे भारतीय लोकशाही संस्थांची कार्यक्षमता, संविधानिक मूल्ये आणि राजकीय उत्तरदायित्व यांची कसोटी लागली.

इतिहासकार बिपन चंद्र यांनी या संदर्भात नमूद केले आहे की, “आणीबाणी हा भारतीय लोकशाहीसमोरील एक गंभीर आव्हान होता, परंतु लोकशाही मूल्यांवरील जनतेच्या विश्वासामुळे तिचे पुनरुज्जीवन शक्य झाले.”⁴ या विधानातून असे स्पष्ट होते की लोकशाही केवळ राज्यघटनेच्या चौकटीवर अवलंबून नसून ती नागरिकांच्या जागरूकतेवर आणि संस्थात्मक पारदर्शकतेवर आधारित असते.

आणीबाणीच्या काळात अनेक राजकीय नेत्यांना अटक करण्यात आली, प्रसारमाध्यमांवर सेन्सॉरशिप लादण्यात आली आणि नागरी अधिकारांवर मर्यादा आणण्यात आल्या. या संदर्भात पत्रकार कुलदीप नायर यांनी लिहिले आहे: “आपातकाल ने यह स्पष्ट कर दिया कि जब सत्ता पर पर्याप्त नियंत्रण नहीं होता, तब लोकतंत्र के मूल अधिकार सबसे पहले प्रभावित होते हैं।”⁵

याच विषयावर राजकीय शास्त्रज्ञ Paul R. Brass यांनी असे नमूद केले आहे: “The Emergency demonstrated both the fragility and resilience of Indian democracy; despite the

⁴ बिपन चंद्र, इन द नेम ऑफ डेमोक्रेसी: जेपी मूवमेंट एंड द इमरजेंसी, पेंग्विन बुक्स, 2003, पृ. 214.

⁵ कुलदीप नायर, इमरजेंसी रिटोल्ड, कोणार्क पब्लिशर्स, 2013, पृ. 98.

suspension of civil liberties, the electoral verdict of 1977 reaffirmed the strength of democratic institutions.”⁶

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश आणीबाणीच्या घटनांचा भारतीय लोकशाहीवर झालेला परिणाम समजून घेणे आणि त्यातून मिळालेल्या महत्त्वपूर्ण राजकीय व संस्थात्मक धड्यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. आणीबाणीचा अनुभव भारतीय लोकशाहीच्या अभ्यासात एक महत्त्वपूर्ण संदर्भबिंदू म्हणून पाहिला जातो. कारण या घटनेने लोकशाही संस्थांची मर्यादा आणि त्याचबरोबर त्यांची टिकाऊ क्षमता देखील स्पष्ट केली.

आज आणीबाणीला पन्नास वर्षे पूर्ण होत असताना त्या कालखंडाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. या अनुभवातून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण, न्यायव्यवस्थेची स्वायत्तता, मुक्त प्रसारमाध्यमे आणि नागरिकांची जागरूकता यांचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. त्यामुळे आणीबाणीचा इतिहास हा भारतीय लोकशाहीसाठी एक महत्त्वपूर्ण चेतावणी आणि शिकवण म्हणून समोर येतो

आणीबाणीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात 1975 ते 1977 या कालावधीत लागू झालेली आणीबाणी हा एक महत्त्वपूर्ण आणि वादग्रस्त टप्पा मानला जातो. 25 जून 1975 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी राष्ट्रपती फखरुद्दीन अली अहमद यांच्या माध्यमातून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 352 अंतर्गत राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित केली. या निर्णयामागे देशातील राजकीय अस्थिरता, आर्थिक संकट, वाढती महागाई आणि सामाजिक आंदोलनांचा प्रभाव असल्याचे मानले जाते.

1970 च्या दशकाच्या सुरुवातीला भारत आर्थिक आणि राजकीय आव्हानांना सामोरा जात होता. बेरोजगारी, महागाई आणि भ्रष्टाचाराविरुद्ध देशभर आंदोलन सुरू झाले. बिहार आणि गुजरातमध्ये विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखाली मोठ्या प्रमाणात आंदोलन झाले. या आंदोलनांना समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण यांनी पाठिंबा दिला. त्यांनी लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी जनतेला जागरूक राहण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या विचारांमध्ये असे नमूद केले आहे: “सच्चा लोकतंत्र वही है जिसमें जनता सत्ता को नियंत्रित करने की क्षमता रखती है।”⁷

⁶ पॉल आर. ब्रास, द पॉलिटिक्स ऑफ इंडिया सिन्स इंडिपेंडेंस, कॅम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1994, पृ. 74.

⁷ जयप्रकाश नारायण, प्रिजन डायरी, पॉप्युलर प्रकाशन, 1977, पृ. 45.

या काळात 12 जून 1975 रोजी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने इंदिरा गांधी यांच्या निवडणुकीला अवैध ठरवले. या निर्णयामुळे राजकीय संकट अधिक तीव्र झाले. इतिहासकार बिपन चंद्र यांच्या मते, “आणीबाणीचा निर्णय हा केवळ राजकीय संकटाचा परिणाम नव्हता, तर त्या काळातील सत्ताकेंद्रित राजकारणाचेही प्रतीक होता.”⁸

आणीबाणी लागू झाल्यानंतर अनेक राजकीय नेत्यांना अटक करण्यात आली, प्रसारमाध्यमांवर सेन्सॉरशिप लागू करण्यात आली आणि नागरी स्वातंत्र्यावर निर्बंध आले. या संदर्भात पत्रकार कुलदीप नायर यांनी लिहिले आहे: “आपातकाल के दौरान प्रेस की स्वतंत्रता पर नियंत्रण ने लोकतंत्र की वास्तविक स्थिति को उजागर कर दिया।”⁹ तसेच राजकीय शास्त्रज्ञ Paul R. Brass यांनी असे नमूद केले आहे: “The Emergency of 1975 was a critical moment in Indian politics, revealing the tensions between constitutional authority and democratic freedom.”¹⁰

या घटनांमुळे भारतीय लोकशाही संस्थांच्या कार्यपद्धतीवर व्यापक चर्चा झाली. 1977 मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये जनतेने आणीबाणीविरोधात मतदान करून लोकशाही मूल्यांवरील आपला विश्वास व्यक्त केला. त्यामुळे आणीबाणीचा कालखंड भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात एक महत्त्वपूर्ण अनुभव आणि चेतावणी म्हणून पाहिला जातो.

आणीबाणीचे परिणाम आणि भारतीय लोकशाहीसाठीचे धडे

1975 ते 1977 या कालावधीत लागू झालेल्या आणीबाणीने भारतीय लोकशाहीवर दूरगामी परिणाम घडवून आणले. या काळात भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकारांवर निर्बंध आले, प्रसारमाध्यमांवर सेन्सॉरशिप लागू करण्यात आली आणि अनेक राजकीय नेत्यांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे भारतीय लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेवर आणि नागरिकांच्या अधिकारांवर गंभीर प्रश्न निर्माण झाले.

आणीबाणीच्या काळात न्यायव्यवस्था, संसद आणि प्रसारमाध्यमे यांसारख्या लोकशाही संस्थांच्या भूमिकेवर व्यापक चर्चा झाली. इतिहासकार बिपन चंद्र यांच्या मते, “आणीबाणीने भारतीय लोकशाहीच्या संस्थांना कठोर परीक्षा दिली, परंतु त्याच वेळी लोकशाही मूल्यांवरील

⁸ बिपन चंद्र, इन द नेम ऑफ डेमोक्रेसी, पेंग्विन बुक्स, 2003, पृ. 217.

⁹ कुलदीप नायर, इमरजेंसी रिटोल्ड, कोणार्क पब्लिशर्स, 2013, पृ. 101.

¹⁰ पॉल आर. ब्रास, द पॉलिटिक्स ऑफ इंडिया सिन्स इंडिपेंडेंस, कॅम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1994, पृ. 76.

जनतेचा विश्वास अधिक दृढ झाला.”¹¹ या अनुभवातून लोकशाही टिकवण्यासाठी संस्थात्मक संतुलन आणि पारदर्शकता आवश्यक असल्याचे स्पष्ट झाले.

प्रसारमाध्यमांवरील सेन्सॉरशिप हा आणीबाणीच्या काळातील एक महत्त्वाचा मुद्दा होता. अनेक वृत्तपत्रांवर नियंत्रण ठेवण्यात आले आणि सरकारविरोधी बातम्या प्रकाशित करण्यास मनाई करण्यात आली. या संदर्भात पत्रकार कुलदीप नायर यांनी नमूद केले आहे: “आपातकाल ने यह सिखाया कि प्रेस की स्वतंत्रता लोकतंत्र की आधारशिला है; इसके बिना नागरिकों को सत्य जानने का अधिकार सीमित हो जाता है।”¹²

तसेच या कालखंडाने भारतीय मतदारांच्या राजकीय जागरूकतेलाही अधोरेखित केले. 1977 मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये जनतेने मतदानाद्वारे आणीबाणीविरोधात स्पष्ट भूमिका घेतली. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेची ताकद आणि नागरिकांच्या सहभागाचे महत्त्व अधोरेखित झाले. राजकीय शास्त्रज्ञ Paul R. Brass यांनी असे नमूद केले आहे: “The 1977 general elections demonstrated the resilience of Indian democracy, as voters rejected authoritarian tendencies and restored democratic governance.”¹³

आणीबाणीच्या अनुभवातून भारतीय लोकशाहीसाठी काही महत्त्वाचे धडे मिळतात. प्रथम, लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता आणि संविधानिक संतुलन टिकवणे अत्यंत आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे, प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य आणि न्यायव्यवस्थेची स्वायत्तता ही लोकशाही टिकवण्याची मूलभूत अट आहे. तिसरे म्हणजे, नागरिकांची सतत जागरूकता आणि राजकीय सहभाग लोकशाहीला बळकटी देतात.

आज आणीबाणीला पन्नास वर्षे पूर्ण होत असताना या कालखंडाचा अभ्यास करणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. कारण या अनुभवातून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या संस्थात्मक आणि सामाजिक यंत्रणांचे महत्त्व स्पष्ट होते. त्यामुळे आणीबाणीचा कालखंड भारतीय लोकशाहीसाठी एक ऐतिहासिक चेतावणी आणि महत्त्वपूर्ण शिकवण म्हणून कायम स्मरणात राहतो.

¹¹ बिपन चंद्र, इन द नेम ऑफ डेमोक्रेसी, पेंग्विन बुक्स, 2003, पृ. 221.

¹² Kuldeep Nayar, Emergency Retold, Konark Publishers, New Delhi, 2013, p. 115.

¹³ Paul R. Brass, The Politics of India Since Independence, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 78.

निष्कर्ष

1975 ते 1977 या कालावधीत लागू झालेली आणीबाणी भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि शिकवण देणारी घटना ठरली. या कालखंडात नागरी स्वातंत्र्य, प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य आणि राजकीय विरोधकांचे अधिकार यांवर निर्बंध आले. त्यामुळे भारतीय लोकशाही संस्थांची कार्यक्षमता आणि मर्यादा दोन्ही स्पष्टपणे समोर आल्या. तथापि, या संकटातून भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम आणि जागरूक स्वरूपात पुढे आली.

इतिहासकार बिपन चंद्र यांच्या मते, “आणीबाणी हा भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक गंभीर टप्पा होता, परंतु जनतेच्या राजकीय जागरूकतेमुळे लोकशाही मूल्यांचे पुनरुज्जीवन झाले.”¹⁴ या निरीक्षणातून हे स्पष्ट होते की लोकशाही केवळ घटनात्मक व्यवस्थेवर आधारित नसून ती नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आणि जागरूकतेवर अवलंबून असते.

आणीबाणीच्या काळात प्रसारमाध्यमांवर लादण्यात आलेल्या सेन्सॉरशिपमुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या महत्त्वावर व्यापक चर्चा झाली. पत्रकार कुलदीप नायर यांनी नमूद केले आहे: “आपातकाल ने यह सिखाया कि लोकतंत्र की रक्षा के लिए स्वतंत्र प्रेस और जागरूक नागरिक अत्यंत आवश्यक हैं।”¹⁵ तसेच राजकीय शास्त्रज्ञ Paul R. Brass यांनी लिहिले आहे: “The Emergency remains a crucial lesson in Indian politics, reminding citizens that democratic institutions survive only when there is constant vigilance and accountability.”¹⁶

आणीबाणीच्या अनुभवातून भारतीय लोकशाहीसाठी काही मूलभूत धडे मिळतात. प्रथम, राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणे अत्यावश्यक आहे. दुसरे म्हणजे न्यायव्यवस्था, संसद आणि प्रसारमाध्यमे यांसारख्या संस्थांची स्वायत्तता लोकशाही टिकवण्यासाठी महत्त्वाची आहे. तिसरे म्हणजे नागरिकांची राजकीय जागरूकता आणि सहभाग लोकशाहीला बळकटी देतात.

1977 च्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये भारतीय जनतेने आणीबाणीविरोधात मतदान करून लोकशाही मूल्यांवरील आपला विश्वास पुन्हा व्यक्त केला. त्यामुळे आणीबाणीचा कालखंड हा भारतीय लोकशाहीसाठी एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक अनुभव आणि चेतावणी म्हणून समोर येतो.

¹⁴ Bipan Chandra, In the Name of Democracy: JP Movement and the Emergency, Penguin Books, New Delhi, 2003, p. 221.

¹⁵ Kuldeep Nayar, Emergency Retold, Konark Publishers, New Delhi, 2013, p. 115.

¹⁶ Paul R. Brass, The Politics of India Since Independence, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 78.

आज आणीबाणीला पन्नास वर्षे पूर्ण होत असताना त्या अनुभवातून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण आणि संस्थात्मक संतुलन यांचे महत्त्व अधिक स्पष्टपणे समोर येते.

संदर्भ सूची :

1. Chandra, Bipan. In the Name of Democracy: JP Movement and the Emergency. New Delhi: Penguin Books, 2003.
2. Nayar, Kuldip. Emergency Retold. New Delhi: Konark Publishers, 2013.
3. Brass, Paul R. The Politics of India Since Independence. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
4. Austin, Granville. Working a Democratic Constitution: The Indian Experience. Oxford: Oxford University Press, 1999.
5. Guha, Ramachandra. India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. New Delhi: HarperCollins Publishers, 2007.
6. Kashyap, Subhash C. Our Constitution. New Delhi: National Book Trust, 2004.
7. Palkhivala, Nani A. We the People: The Indian Constitution and Its Spirit. Mumbai: Strand Book Stall, 1984.
8. बिपन चंद्र. इन द नेम ऑफ डेमोक्रेसी : जेपी मूवमेंट एंड द इमरजेंसी. नई दिल्ली: पेंग्विन बुक्स, 2003
9. कुलदीप नायर. इमरजेंसी रिटोल्ड. नई दिल्ली: कोणार्क पब्लिशर्स, 2013।
10. पॉल आर. ब्रास. द पॉलिटिक्स ऑफ इंडिया सिन्स इंडिपेंडेंस. कैम्ब्रिज: कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस, 1994।
11. ग्रेनविल ऑस्टिन. वर्किंग अ डेमोक्रेटिक कॉन्स्टिट्यूशन: द इंडियन एक्सपीरियंस. ऑक्सफोर्ड: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 1999।
12. रामचंद्र गुहा. इंडिया आफ्टर गांधी. नई दिल्ली: हार्पर कॉलिन्स पब्लिशर्स, 2007।
13. सुभाष सी. कश्यप. आवर कॉन्स्टिट्यूशन. नई दिल्ली: नेशनल बुक ट्रस्ट, 2004।
14. चंद्र, बिपन. इन द नेम ऑफ डेमोक्रेसी : जेपी मूवमेंट अँड द इमरजन्सी. नवी दिल्ली: पेंग्विन बुक्स, 2003.
15. नायर, कुलदीप. इमरजन्सी रिटोल्ड. नवी दिल्ली: कोणार्क पब्लिशर्स, 2013.
16. ब्रास, पॉल आर. द पॉलिटिक्स ऑफ इंडिया सिन्स इंडिपेंडेंस. कैम्ब्रिज: कैम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1994.
17. ऑस्टिन, ग्रॅनव्हिल. वर्किंग अ डेमोक्रेटिक कॉन्स्टिट्यूशन : द इंडियन एक्सपीरियन्स. ऑक्सफोर्ड: ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1999.
18. गुहा, रामचंद्र. इंडिया आफ्टर गांधी. नवी दिल्ली: हार्पर कॉलिन्स पब्लिशर्स, 2007.
19. कश्यप, सुभाष सी. आवर कॉन्स्टिट्यूशन. नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट, 2004.

सामाजिक माध्यमांचा कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम

डॉ. राजू बुरीले,
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर
ई-मेल: burile.agc@gmail.com
भ्रमणध्वनी: 9860265458

गोष्टवारा:

या अभ्यासाचा उद्देश सामाजिक माध्यमे आणि त्याच्या संकेतस्थळांचा कौटुंबिक संबंधांवर आणि सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम शोधणे हा आहे. सामाजिक माध्यमांच्या संकेतस्थळांचा वापर जसजसा वाढत आहे, तसतसा त्यांचा कौटुंबिक व्यवस्थेवर होणारा परिणाम समजून घेणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. हा अभ्यास 'अनुभवजन्य दृष्टिकोन' स्वीकारतो; ज्यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्ये संकलित करण्यात आली आहेत. या अभ्यासाचे निष्कर्ष असे दर्शवतात की, सामाजिक माध्यमांच्या वापराचा कौटुंबिक आणि सामाजिक संबंधावर लक्षणीय परिणाम होतो. हा अभ्यास असे सुचवतो की, सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

बीजशब्द: सामाजिक माध्यमे, कौटुंबिक संबंध, सामाजिक संबंध, संवाद, अनुकूल परिणाम, दुष्परिणाम, उपाययोजना, निष्कर्ष

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित असून प्रकाशित पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे व वेबसाईटचा इ. स्त्रोतांच्या आधारे तथ्य संकलित केलेले आहे. यात वर्णनात्मक आराखड्याचा अवलंब केलेला असून सामाजिक माध्यमे, सुरक्षा व समस्या याविषयी पुस्तके, संकेतस्थळे, समाजमाध्यमे, दूरसंचार साधने अशा विविध साहित्याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१. सामाजिक माध्यमे उगम व इतिहास समजून घेणे.
२. तंत्रज्ञान आणि सामाजिक समन्वय समजून घेणे.
३. सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव लक्षात घेणे
४. दूरसंचार क्रांति आणि धोके याची चर्चा करणे.
५. कुटुंब आणि सामाजिक संबंधावर होणाऱ्या परिणामाची चर्चा करून उपाययोजना सुचविणे.

प्रस्तावना

दूरसंचार क्रांतीने जागतिक सामाजिक-सांस्कृतिक पटलाची आमूलाग्र पुनर्रचना केली आहे. सामाजिक माध्यमांच्या गगनाला भिडणाऱ्या लोकप्रियतेवरून हे स्पष्टपणे दिसून येते. अभूतपूर्व परस्पर क्रियेच्या या युगात सामाजिक माध्यमे हे केवळ 'नेटवर्किंग'चे एक साधन न राहता त्याहूनही अधिक काहीतरी चमत्कारिक बनले आहे. ते आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनून आपल्या परस्परसंबंधांवर प्रभाव टाकीत त्यांना आकार देत आहे. समाजाची पायाभूत मानली जाणारी 'कुटुंब संस्था' परस्परसंवादाच्या या विशाल पटलामध्ये विशेषत्वाने प्रभावित झाली आहे. कौटुंबिक बंध डिजिटल युगाशी जुळवून घेत असताना कौटुंबिक नातेसंबंध आणि सर्वत्र व्यापून राहिलेले सामाजिक माध्यमांचे जग यांच्या दरम्यान अस्तित्वात असलेल्या विविध गतिशीलतांचे अन्वेषण करणे आणि त्यांना समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. व्यक्तींच्या सामाजिकीकरणाचा आधार आणि शिक्षणाचे प्राथमिक स्रोत म्हणून 'कुटुंब' हीच संस्था राहिली आहे. जसजसा समाज विकसित होत गेला, तसतसे तंत्रज्ञानातील प्रगती, जागतिकीकरण आणि बदलत्या सामाजिक-सांस्कृतिक संकेतांसारखे बाह्य प्रभाव या कौटुंबिक सीमांमध्ये शिरकाव करू लागले. सामाजिक

माध्यमांचे क्षेत्र ही यातील सर्वात अलीकडील आणि कदाचित सर्वात प्रभावशाली अशी बाह्य शक्ती आहे. फेसबुक, इन्स्टाग्राम, व्हाट्सअप आणि ट्विटरसारख्या सामाजिक माध्यमांनी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांमधील संबंधांच्या सीमा पुसट केल्या आहेत. ज्यामुळे नवीन प्रकारचे परस्परसंबंध, माहितीची देवाणघेवाण आणि अगदी संघर्षांचे निराकरण करणेही शक्य झाले आहे. तथापि, फेसबुकवरील एखाद्या पोस्टद्वारे दूरवर राहणाऱ्या नातेदाराशी सुखद संवाद कहाणी जशी ऐकायला मिळते, तशीच एखाद्या चुकीच्या अर्थाने घेतल्या गेलेल्या 'ट्विट'मुळे किंवा एखाद्या वादग्रस्त 'स्टेटस अपडेट' मुळे कुटुंबात कलह निर्माण झाल्याची दुसरी बाजूही पाहायला मिळते. सोशल मीडिया संकेतस्थळांनी लोकांच्या परस्परांशी संवाद साधण्याच्या आणि आंतरक्रिया करण्याच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली आहे. सोशल मीडियाच्या व्यापक वापरामुळे लोक एकमेकांच्या अधिक जवळ आले आहेत आणि त्यांना एकमेकांच्या संपर्कात राहणे अधिक सुलभ झाले आहे. सोशल मीडिया संकेतस्थळांमुळे व्यक्तींना दूरवर राहणाऱ्या कुटुंबातील सदस्यांशी जोडले जाणे, आपल्या आयुष्यातील घडामोडी, छायाचित्रे आणि व्हिडिओ सामायिक करणे, तसेच आपुलकीची भावना टिकवून ठेवणे शक्य होते.

तथापि, सोशल मीडियाचा वाढता वापर पाहता कौटुंबिक संबंधांवर होणाऱ्या त्याच्या परिणामांबद्दलही काही चिंता व्यक्त केल्या जात आहेत. असा युक्तिवाद केला जातो की, सोशल मीडियाचा कौटुंबिक संबंधांच्या गतिशीलतेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

या माध्यमांचा सर्वव्यापी प्रसार पाहता आता प्रश्न हा उरत नाही की सोशल मीडियाचा कौटुंबिक संबंधांवर प्रभाव पडतो की नाही; तर मुख्य प्रश्न हा आहे की, हे परिणाम किती महत्त्वपूर्ण आणि विविध स्वरूपाचे आहेत. या दृष्टिकोनातील बदलाचे दूरगामी परिणाम होणार आहेत. सोशल मीडिया हे खरोखरच एक असे माध्यम (सेतू) आहे का? जे कौटुंबिक संबंध अधिक दृढ करण्यास मदत करते, की ते नकळतपणे अशी दरी निर्माण करते; ज्यामुळे कुटुंबातील सदस्य आपापल्या स्वतंत्र 'डिजिटल विश्वात' अडकून पडतात. इन्स्टाग्रामवर दिल्या जाणाऱ्या 'लाईफ अपडेट्स' (आयुष्यातील घडामोडींची माहिती) कौटुंबिक मेळाव्यांमध्ये होणाऱ्या समोरासमोरच्या संवादांमधील जवळीकीची जागा घेऊ शकतात का? आणि सतत येणाऱ्या

नोटिफिकेशन्स व डिजिटल माध्यमांमुळे होणारे लक्ष विचलित होणे. अशा आजच्या युगात 'कौटुंबिक वेळेची' संकल्पना नेमकी किती बदलली आहे? याचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

सामाजिक माध्यम म्हणजे काय?

सामाजिक माध्यम म्हणजे आता अशी वेब-आधारित ॲप्लिकेशन्स आहेत; जी वापरकर्त्यांनी तयार केलेल्या मजकुराच्या निर्मितीला आणि देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देतात. सामाजिक माध्यमाची व्याप्ती जागतिक आहे, आणि त्याचे विषय व वापरकर्त्यांचे प्रकार अक्षरशः अमर्याद आहेत. सामाजिक माध्यमामध्ये मेटाचे फेसबुक, इंस्टाग्राम, एक्स (पूर्वीचे ट्विटर), यूट्यूब, आणि व्हाट्सॲप यांसारख्या इंटरनेट साइट्स आणि असंख्य ब्लॉग्सचा समावेश होतो. सोशल मीडिया हे ऑनलाइन व्यासपीठांचे एक विशाल, अनौपचारिक जाळे बनले आहे . ज्यात सार्वजनिक आणि खाजगी, सशुल्क आणि विनामूल्य, तसेच लहान आणि मोठे असे सर्व काही आहे. याचा उपयोग विविध उद्देशांसाठी केला जाऊ शकतो, जसे की:

- कौटुंबिक कार्यक्रम
- राजकीय प्रचार
- जाहिराती
- आरोग्य सजगता
- क्रीडा क्लब
- प्रार्थना मंडळे
- व्यवसाय
- निधी संकलन
- माहितीचे स्रोत
- शिक्षण

सामाजिक माध्यम हे आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे. जगभरातील अब्जावधी लोक इतरांशी जोडले जाण्यासाठी आणि माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी या माध्यमांचा

वापर करत आहेत. फेसबुक हे सर्वात लोकप्रिय सोशल नेटवर्किंग संकेतस्थळांपैकी एक म्हणून उदयास आले आहे. २०२१ च्या आकडेवारीनुसार, फेसबुकचे २.८ अब्जाहून अधिक सक्रिय मासिक वापरकर्ते होते. सोशल मीडियाने आपल्या संवादाच्या आणि आंतरक्रियांच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली असली तरी कौटुंबिक संबंधांवर होणाऱ्या त्याच्या परिणामांचा अभ्यास हे संशोधनाचे तुलनेने नवीन क्षेत्र आहे. विविध अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे की सोशल मीडियाच्या वापराचे कौटुंबिक संबंधांच्या गतिशीलतेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम होऊ शकतात.

पालक सामाजिक माध्यमांचा वापर केवळ पालकत्वाच्या उद्देशानेच करत नाहीत, तर किशोरवयीन मुलांच्या आयुष्यात आपला सहभाग वाढवण्यासाठी एक साधन म्हणूनही करतात. हे सहभाग मग माध्यमांचा एकत्रित वापर करून असो, त्याबद्दल चर्चा करून असो, किंवा सामाजिक माध्यमांना कुटुंबातील महत्त्वाच्या प्रक्रियांमध्ये समाविष्ट करून असो. सामाजिक माध्यमांद्वारे होणाऱ्या संवादने कौटुंबिक संबंधांमधील समाधानात वाढ होते. या संदर्भात असेही नमूद करण्यात आले आहे की, जी कुटुंबे माध्यमांना आपल्या महत्त्वाच्या कौटुंबिक अनुभवांमध्ये यशस्वीपणे समाविष्ट करून घेतात, त्यांचे कार्य हे माध्यमांचा वापर नकारात्मक रीतीने किंवा शिक्षा देण्यासाठी करणाऱ्या कुटुंबांपेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारे चालते. त्याच वेळी, सामाजिक माध्यमांचा कौटुंबिक संबंधांच्या गुणवत्तेवर आणि कुटुंबातील सदस्यांमधील परस्परसंबंधांच्या दृढतेवर होणाऱ्या परिणामांबद्दलही संशोधनामध्ये चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे.

सकारात्मक परिणामांव्यतिरिक्त, या गोष्टीवरही भर देणे आवश्यक आहे की, सामाजिक माध्यमांच्या वापराचे कौटुंबिक संबंधांवर, त्या संबंधांच्या गुणवत्तेवर आणि कुटुंबातील सदस्यांमधील परस्परसंबंधांवर होणाऱ्या परिणामांबाबतची माहितीही संशोधन उपलब्ध करून देते. सामाजिक माध्यमांच्या वापरामध्ये झालेली वाढ ही कौटुंबिक कलहांमध्ये होणाऱ्या वाढीशी संबंधित आहे; तसेच, यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमधील प्रत्यक्ष, समोरासमोर होणाऱ्या संवादातही लक्षणीय घट झाल्याचे दिसून आले आहे शिवाय, सामाजिक माध्यमांचा वापर हा नैराश्य आणि चिंता या मानसिक विकारांशी संबंधित असल्याचे आढळले आहे; विशेषतः मुलांच्या तुलनेत मुलींमध्ये हा संबंध अधिक प्रकर्षाने दिसून आला आहे.

सोशल मीडियाचा इतिहास:

मानवजात स्वभावाने एक सामाजिक प्रजाती आहे. जेव्हा १९८३ च्या सुमारास इंटरनेट दैनंदिन जीवनात आले, तेव्हा जगभरातील संपर्क होण्यात जलदता शक्य झाले. शेजाऱ्याशी बोलण्याऐवजी आता पृथ्वीवरील कोणाशीही बोलता येऊ लागले आणि घरामागील कुंपणाची जागा कॉम्प्युटर मॉनिटरने घेतली. खाजगी हेतूसाठी असो वा व्यवसायासाठी संवाद साधणे हे मानवाचे काम आहे. नेहमीच सुबकपणे किंवा खरेपणाने नाही, पण निश्चितपणे सातत्याने. सोशल मीडियाची पहिली बीजे ई-मेलमध्ये होती. प्रत्यक्ष टपालपेटीत मित्राकडून पत्र मिळण्याचा आनंद कॉम्प्युटरपर्यंत विस्तारला.

संपर्क क्रांतीचे फायदे:**माहितीचा प्रवाह:**

सामाजिक माध्यमे ऑनलाइन बातम्या आणि माहिती पसरवण्याचा एक जलद आणि सोपा मार्ग उपलब्ध करून देतो. हे नवोदित ब्लॉगर्स किंवा युट्युबर्ससाठी, कथा शेअर करणाऱ्या पत्रकारांसाठी किंवा अगदी युनायटेड एअरलाइन्सच्या लेगिंग वादासारख्या विवादांसाठीही उत्तम आहे. युनायटेड स्टेट्समध्ये आणि जगभरातील अनेक लोक बातम्या किंवा नवीन गोष्टी शोधण्यासाठी सोशल मीडियाचा किंवा संकेत स्थळांचा वापर करतात. हे फायदेशीर असले तरी, मागील अध्यक्षीय निवडणुकीपासून खोट्या बातम्यांचा वाढता ओघ विचारात घेणे आवश्यक आहे. भविष्यात सोशल मीडियाला बातम्यांचा एक फायदेशीर स्रोत बनावचे असेल, तर ग्राहकांना माहितीच्या प्रवाहावर विश्वास ठेवता येईल याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक माध्यमांवरील माहितीच्या प्रवाहातून माणसे जगाकडे कसे पाहतात हे देखील कळू शकते. उदा. अण्णा हजारे यांचा लोकपाल विषयक मोर्चा. जर सोशल मीडियाचा प्रभाव नसता, तर बहुधा हा मोर्चा इतका प्रसिद्ध झाला नसता. इतर देशांमधील घडामोडींविषयीचे सोशल मीडियावरील वार्ताकन हे त्या देशांमध्ये काय घडत आहे? याबद्दल अंतर्दृष्टी देऊ शकते, ज्यामुळे लोक इतर संस्कृती कशा समजून घेतील यावर परिणाम होतो.

सोशल मीडियाचे सकारात्मक परिणाम:

- सामाजिक माध्यम आपल्या विचारांमध्ये सर्जनशीलता आणू शकते. कारण लोक आपली मते त्या मंचावर मांडू शकतात.
- कुटुंब, नातेवाईक आणि मित्रांशी दूर राहूनही संपर्कात राहता येते. त्यामुळे मानसिक ताण निरसनासाठी मदत होते.
- जरी गेम खेळण्याचे समर्थन करित नसले तरी, सोशल मीडिया गेम्समुळे सामाजिक संबंध निर्माण होऊ शकतात.
- ते विद्यार्थ्यांना वास्तविक जीवनातील यश आणि अपयशांना कसे सामोरे जावे? हे शिकवू शकतात.
- सामाजिक माध्यमांद्वारे कुटुंबीय, मित्र आणि काही सरकारी सुरक्षा संस्थांशी आभासी पद्धतीने जोडले गेल्यामुळे, लोकांना घराबाहेर पडताना सुरक्षित वाटत आहे. आपत्कालीन स्थितीत संपर्क साधता येतो.
- सामाजिक माध्यमांवरील नेटवर्किंगमुळे लोकांना त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात नोकऱ्या शोधण्यात कशी मदत झाली आहे. याचे लिंकडइन हे एक उत्तम उदाहरण आहे. इतरही माध्यमे उपलब्ध होतात.
- सामाजिक माध्यमांमुळे माहितीच्या आदान-प्रदानातून सामाजिक परिवर्तनास वाव मिळतो.
- सर्जनशीलतेसाठी एक माध्यम उपलब्ध होते. ज्ञानात अद्यावतता निर्माण होते.
- व्यावसायिक जनसंपर्कासाठी (Networking) संधी उपलब्ध करून देते.
- शैक्षणिक संधी आणि सामाजिक जागृती निर्माण करणे.
- नवीन व्यावसायिक संधी आणि विपणन माध्यमे (Marketing channels) निर्माण करणे.

सोशल मीडियाचे दुष्परिणाम:

- व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी, सामाजिक आणि संवाद कौशल्ये शिकण्यासाठी आवश्यक असलेले समोरासमोरचे संवाद लोकांच्या विशेषतः तरुण पिढीच्या जीवनातून नाहीसे झाले आहेत. मुलांना इतरांशी संवाद साधण्यात अडचण येत आहे. सामाजिक वर्तन मूल्यांचा ह्रास होऊन त्यांच्यात असामाजिक वर्तन निर्माण होऊ शकते.

- सामाजिक माध्यमांमुळे इतरांच्या आयुष्याशी तुलना करणे सोपे झाले आहे. लोक आपल्या सध्याच्या परिस्थितीमुळे नाखूश होतात, ज्यामुळे आत्मसन्मानाच्या समस्या आणि नैराश्यता निर्माण होते.
- सामाजिक माध्यमांचा वापर हा ऑनलाइन अज्ञात वापरकर्त्यांकडून होणाऱ्या सायबर गुन्हेगारी आणि सायबर गैरवर्तनाशी देखील जोडला गेला आहे, ज्यामुळे आत्मसन्मान, गोपनीयता इत्यादी समस्या निर्माण होतात.
- सामाजिक माध्यमांमुळे हिंसक खेळांमुळे मुलांमधील हिंसक प्रवृत्ती आणि वर्तनात वाढ होते.
- अफवा पसरवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा एक साधन म्हणूनही वापर केला जातो, ज्यामुळे समाजात हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे.
- सामाजिक माध्यमांमुळे वॉर्ट बातम्या आणि आपल्या जीवनावरील नकारात्मक प्रभावांपासून दूर राहणे जवळजवळ अशक्य झाले आहे. यामुळे दीर्घकाळ टिकणारे मानसिक परिणाम होऊ शकतात आणि तणाव आणि चिंता निर्माण होऊ शकतात.

सोशल मीडियाचे नकारात्मक पैलू:

सोशल मीडियाच्या शक्तीचा वापर काही वेळा चुकीच्या पद्धतीने, इतरांना दुखावण्यासाठी केला जाऊ शकतो. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे होणाऱ्या काही नकारात्मक परिणामांमध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो:

- सायबरबुलिंग (आभासी छळवणूक)
- डॉक्सिंग (खाजगी माहिती उघड करणे)
- बालकांचे शोषण
- व्यसन

सायबरबुलिंग:

सोशल मीडियाचा वापर हे सायबरबुलिंगसाठी एक पोषक माध्यम ठरते. 'सायबरबुलिंग रिसर्च सेंटर' (CRC) सायबरबुलिंगची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करते: "जेव्हा एखादी व्यक्ती ऑनलाइन माध्यमातून, किंवा

मोबाईल फोन व इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा वापर करताना, दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीचा वारंवार आणि हेतुपुरस्सर छळ करते, तिच्याशी गैरवर्तन करते किंवा तिची चेष्टा-मस्करी करते.”

सायबरबुलिंगचा अनुभव कोणत्याही वयोगटातील व्यक्तींना येऊ शकत असला तरी १३ ते १७ वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ही बाब विशेष चिंतेची ठरते. या वयोगटावर आधारित CRC च्या २०२३ मधील एका राष्ट्रीय अभ्यासात, संशोधकांना असे आढळून आले की, यातील ५५% विद्यार्थ्यांनी सायबरबुलिंगचा अनुभव घेतला होता आणि या अनुभवामुळे त्यांच्या ‘आत्मसन्मानाचे’ नुकसान झाले होते.

सायबरबुलिंग अनेक विविध स्वरूपांत समोर येऊ शकते, उदाहरणार्थ लाजिरवाण्या किंवा अपमानास्पद टिप्पण्या, नकारात्मक पोस्ट किंवा फोटो, आक्षेपार्ह लैंगिक प्रतिमा (मार्फिंग), अफवा पसरवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करणे. त्या व्यक्तीला, तिच्या कुटुंबाला किंवा पाळीव प्राण्याला धमक्या देणे, आक्षेपार्ह व्हिडिओ किंवा वेबपेजेस इ.

सायबरबुलिंगच्या घटना तात्पुरत्या लाजिरवाण्या प्रसंगाच्या पलीकडे जाऊन दीर्घकाळात घातक आणि हानिकारक ठरू शकतात. महिलांच्या बाबतीत तीव्र सायबरबुलिंगमुळे अपमान आणि आत्मसन्मानास ठेच पोहचल्यामुळे आत्महत्या करतात. त्यामुळे व्यक्ति आणि कुटुंबाची मानहानी होते.

डॉक्सिंग:

सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे होणाऱ्या गोपनीयतेच्या उल्लंघनाच्या एका प्रकाराला “डॉक्सिंग” असे म्हणतात. मॅक्स शेरिडन यांनी डॉक्सिंगची व्याख्या अशी केली आहे की, “दुर्भावनापूर्ण हेतूने वैयक्तिक ओळख पटवणारी माहिती किंवा खाजगी सामग्रीचे अनधिकृतपणे संकलन आणि सार्वजनिक वितरण होय” याचे एक उदाहरण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे नाव, घराचा पत्ता, ईमेल आणि दूरध्वनी क्रमांक त्या व्यक्तीच्या परवानगीशिवाय सार्वजनिक सामाजिक माध्यमांवर पोस्ट करणे. पोस्टमध्ये एखाद्या द्वेषपूर्ण गटाशी संबंध असल्याचा खोटा आरोपही असू शकतो. ही खाजगी माहिती अनेकदा सामाजिक माध्यमांद्वारे मिळविली जाते.

डॉकिंसंगचा हेतू नुकसान पोहोचवणे हा असतो. तसेच त्यामागे सामान्यतः सूड, द्वेष, धमकावणे, दहशतवाद किंवा वाईट हेतूने केलेली कारवाई ही कारणे असतात.

बाल शोषण:

इंटरनेट आणि सोशल मीडियाची एक काळी बाजू म्हणजे बाल शोषण. डिजिटल संवादाच्या जागतिक व्याप्ती आणि वेगामुळे बाल लैंगिक शोषण करणारे डिजिटल मुखवट्याआड आणि गूढ गटांमध्ये फोफावले आहेत. मोबाइल उपकरणांवर सोशल मीडिया ॲप्स आणि प्लॅटफॉर्म वापरण्याच्या सुलभतेमुळे असे गुन्हेगार प्रौढांना टेक्स्ट मेसेज आणि लाइव्ह स्ट्रीमिंगद्वारे मुलांना जाळ्यात ओढणे, बाल लैंगिक शोषणाचे साहित्य शेअर करणे व पाहणे आणि लैंगिक शोषणासाठी मुलांकडून खंडणी वसूल करणे शक्य होते. अल्पवयीन मुले, हेतुपुरस्सर असो वा नसो, “सेक्सिंग” करून हे शोषण अधिक सोपे करतात. सेक्सिंगमध्ये मुलांच्या सोशल मीडिया खात्याद्वारे किंवा टेक्स्ट मेसेजद्वारे अश्लील फोटो शेअर करणे समाविष्ट असते. या शोषणाला आणखी गुंतागुंतीचे बनवणारी गोष्ट म्हणजे “किडफ्लुएन्सर्स”चा उदय. किडफ्लुएन्सर्स म्हणजे अशी मुले ज्यांचे यूट्यूब, टिकटॉक किंवा तत्सम प्लॅटफॉर्मवर स्वतःचे चॅनेल आणि फॉलोअर्स असतात. ज्या मुलांचे फॉलोअर्सचे मोठे गट असतात, ती अनेकदा जाहिरात प्रायोजकांकडून पैसे कमवू शकतात. पण या मुलांना अभिनेते किंवा ‘कामगार’ मानले जात नाही.

व्यसन:

सामाजिक माध्यम मंचाचा अतिवापर आणि त्यामुळे विशेषतः तरुणांमध्ये मानसिक आरोग्यावर होणारा नकारात्मक परिणाम ही चिंतेची बाब असू शकते. ‘ॲडिक्शन सेंटर’ नुसार सामाजिक माध्यमांचे व्यसन ही वापरकर्त्यांच्या मानसिक आरोग्याला हानी पोहोचवणारी अद्याप औपचारिकपणे निदान झालेली स्थिती नाही. परंतु त्यावर उपचार शक्य आहेत आणि काही विमा कंपन्यांकडून त्याचा खर्च दिला जातो. ‘ॲडिक्शन सेंटर’ या प्रकारच्या व्यसनाची व्याख्या एक वर्तणुकीशी संबंधित स्थिती म्हणून करते, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे “सोशल मीडियाबद्दल अती काळजी करणे, सोशल मीडियावर लॉग इन करण्याची किंवा

वापरण्याची अनियंत्रित इच्छा असणे आणि सोशल मीडियावर इतका वेळ आणि श्रम खर्च करणे की, त्यामुळे जीवनातील इतर महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर परिणाम होतो.”

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, ती व्यक्ती स्करोलिंग, टेक्स्टिंग आणि पोस्टिंग यांसारख्या सोशल मीडियाच्या सवयींमध्ये मग्न असते, जीवनातील इतर कामांकडे दुर्लक्ष करून फक्त ऑनलाइन वेळ घालवते आणि कुटुंबातील सदस्य व मित्रांकडे दुर्लक्ष करू शकते.

असे व्यसन आणि वापरकर्त्यांच्या मानसिक आरोग्याला होणारी हानी कशी होऊ शकते? सामाजिक माध्यमाच्या वापरामुळे मेंदूतील आनंदाची केंद्रे उत्तेजित होतात. काही लोकांसाठी हे प्रमाण खूप जास्त असू शकते. व्यसनमुक्ती केंद्र स्पष्ट करते की, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मशी सतत संवाद साधल्याने, कोकेनसारख्या अमली पदार्थाप्रमाणेच किंवा जणू काही शरीरात थेट डोपामाइनची सिरिज टोचल्याप्रमाणे मेंदूला नशा चढते.

उपाययोजना:

1. सामाजिक माध्यमाचा अतिवापर टाळावा. त्यामुळे मानसिक आणि शारीरिक व्याधीमुक्त जीवन जगता येईल.
2. आवश्यक वेळी योग्य पद्धतीने सामाजिक माध्यमांची हाताळणी करावी. नाहीतर वापर पद्धतीत चूक झाल्यास वापर कर्त्याला हानी पोहचेल.
3. सामाजिक माध्यमांचा वापर करताना सजग असावे. अघटिताची शंका आल्यास सायबर सुरक्षेशी संपर्क साधावा.
4. कुटुंब, नातेवाईक, मित्रांशी प्रत्यक्ष भेटी घेऊन संवाद साधावा, जेणेकरून सामाजिक सातत्य आणि घनिष्टता निर्माण होईल.
5. इंटरनेटचे जग हे एक मृगजळ आहे. त्याचात गुंतले की, स्वतःचा आणि कुटुंबाचा वेळ खर्च होतो. ज्यामुळे भविष्याचे नुकसान होऊ शकते. त्यामुळे इंटरनेटचा आवश्यक तेवढा आणि अचूक वापर करावा.

निष्कर्ष:

सामाजिक माध्यमाचा वापर सातत्याने वाढत असल्यामुळे, कौटुंबिक संबंधांवर होणारा त्याचा परिणाम समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. हा अनुभवजन्य अभ्यास सोशल मीडियाचा वापर कौटुंबिक नात्यांवर कशा प्रकारे परिणाम करतो? याची तपासणी करून सोशल मीडिया साइट्स आणि कौटुंबिक गतिशीलता यांच्यातील परस्परसंबंधांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो. कौटुंबिक संबंध दृढ करण्यामध्ये हा अडथळा नाही. सद्य निष्कर्ष अमूल्य अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, ज्यामुळे कौटुंबिक अभ्यास आणि डिजिटल संप्रेषण यांच्या संगमावर भविष्यातील अभ्यास आणि हस्तक्षेपांसाठी मार्ग खुला होतो

संदर्भ:

- 1) Marwick, A. E., & Boyd, D. (2014). Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media. New Media & Society,
- 2) Nabi, R. L., & Keblusek, L. (2014). The Influence of Social Networking Sites on the Relationship between Parents and their Young Adult Children. Journal of Family Communication,
- 3) Pande, Rajesh (2017), Introduction to cyber Security, Uttarakhand Univerdity, Haldwani.
- 4) <https://www.apu.apus.edu/area-of-study/business-and-management/resources/how-social-media-sites-affect-society> accessed on 15-03-2026
- 5) <https://www.mindvoyage.in/how-is-social-media-affecting-relationships/> accessed on 15-03-2026

नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

कु. शितल भगीरथजी भुतडा
संशोधक विद्यार्थी, पीपल्स कोलेज नांदेड
bhutada@gsgcollege.edu.in

डॉ. आर.डी. शिंदे
मार्गदर्शक, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शंकर नगर, ता. बिलोली, जि. नांदेड

सारांश

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग हा लोकशाही सशक्तीकरणाचा महत्त्वाचा आधार मानला जातो. संविधानिक तरतुदींमुळे नगरपालिकांमध्ये महिलांना प्रतिनिधित्व मिळाले असले, तरी प्रत्यक्ष राजकीय निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित असल्याचे निरीक्षणात येते. प्रस्तुत संशोधनात नगरपालिकांमधील महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप, त्यासमोरील अडथळे आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांची भूमिका यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व संस्थात्मक घटकांचा विचार करून महिलांचा प्रभावी सहभाग वाढवण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचविण्यात आले आहेत. **कीवर्ड्स:** महिला सशक्तीकरण, नगरपालिका, राजकीय सहभाग, निर्णय प्रक्रिया, स्थानिक स्वराज्य संस्था

१. प्रस्तावना

लोकशाही शासनव्यवस्थेचा पाया सर्वसमावेशक सहभागावर आधारित असतो. समाजातील सर्व घटकांना—विशेषतः महिलांना—राजकीय प्रक्रियेत समान संधी व प्रभावी सहभाग मिळणे हे लोकशाही सुदृढतेचे महत्त्वपूर्ण लक्षण मानले जाते. महिलांचा राजकीय सहभाग हा केवळ प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न नसून सामाजिक न्याय, लिंगसमता, प्रशासनाची गुणवत्ता आणि शाश्वत विकासाशी निगडित आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचा सहभाग अभ्यासणे हे समकालीन समाजशास्त्रीय आणि राजकीय संशोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक ठरते.

भारतीय संविधानाने नागरिकांना समान अधिकार बहाल केले असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात महिलांचा राजकीय सहभाग दीर्घकाळ मर्यादित राहिला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना मतदानाचा आणि निवडणूक लढवण्याचा अधिकार मिळाला असला, तरी निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये त्यांची उपस्थिती तुलनेने कमी होती. या पार्श्वभूमीवर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी घटनात्मक सुधारणा करण्यात आल्या. विशेषतः ७४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली, ज्यामुळे शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग संख्यात्मकदृष्ट्या वाढल्याचे दिसून येते.

नगरपालिका या शहरी प्रशासनाचा कणा असून, नागरी जीवनाशी संबंधित महत्त्वाचे निर्णय याच पातळीवर घेतले जातात. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक, गृहनिर्माण आणि नागरी विकास यांसारख्या विषयांवर नगरपालिकांमध्ये धोरणात्मक निर्णय होतात. या निर्णयांचा थेट परिणाम नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनावर होत असल्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. महिलांच्या सहभागामुळे सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील मुद्द्यांना अधिक प्राधान्य मिळू शकते, असे अनेक अभ्यासांतून अधोरेखित झाले आहे.

तथापि, प्रतिनिधित्व वाढूनही नगरपालिकांमधील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा प्रत्यक्ष आणि प्रभावी सहभाग अनेक वेळा मर्यादित राहतो. काही ठिकाणी महिला प्रतिनिधींची भूमिका औपचारिक स्वरूपात मर्यादित राहते, तर काही वेळा निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे मत दुर्लक्षित केले जाते. पुरुषप्रधान राजकीय संस्कृती, सामाजिक अपेक्षा, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक अवलंबित्व यांसारखे घटक महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेतल्या सक्रिय सहभागास अडथळा निर्माण करतात.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हा विषय विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा उद्देश केवळ महिलांचे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व तपासणे नसून, त्यांच्या सहभागाचा दर्जा, स्वरूप आणि प्रभाव समजून घेणे हा आहे. तसेच महिलांच्या सहभागावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक घटकांचे विश्लेषण करून महिलांचा प्रभावी व अर्थपूर्ण सहभाग कसा वाढवता येईल, याबाबत शिफारसी मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

२. साहित्याचा आढावा

महिलांचा राजकीय सहभाग आणि विशेषतः स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांची भूमिका हा विषय समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि लिंगअभ्यास (Gender Studies) या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अभ्यासला गेलेला आहे. जागतिक स्तरावर तसेच भारतीय संदर्भात झालेल्या संशोधनातून महिलांचा सहभाग हा लोकशाहीच्या गुणवत्तेशी निगडित असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. या साहित्याचा आढावा घेताना महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप, निर्णय प्रक्रियेतला सहभाग आणि त्यासमोरील अडथळे या मुद्द्यांवर भर देण्यात आला आहे.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासांमध्ये असे आढळते की स्थानिक शासन व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढल्यास सामाजिक कल्याणाशी संबंधित धोरणांना अधिक प्राधान्य दिले जाते. आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता आणि बालकल्याण यांसारख्या विषयांवर महिला प्रतिनिधी अधिक संवेदनशील दृष्टिकोनातून निर्णय घेतात, असे अनेक अभ्यास सुचवितात. तथापि, संख्यात्मक प्रतिनिधित्व असूनही महिलांचा धोरणात्मक निर्णयांवरील प्रभाव मर्यादित राहतो, ही बाबही या अभ्यासांत अधोरेखित करण्यात आली आहे.

भारतीय संदर्भात पाहता, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास विशेषतः ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर अधिक प्रमाणात झाला आहे. विविध संशोधकांच्या मते, आरक्षणाच्या माध्यमातून महिलांचे प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या वाढले असले तरी, निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव अपेक्षेप्रमाणे वाढलेला नाही. काही अभ्यासांमध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की महिला प्रतिनिधी अनेकदा 'प्रॉक्सी' स्वरूपात कार्य करतात, जिथे प्रत्यक्ष निर्णय पुरुष नातेवाईक किंवा राजकीय सहकारी घेतात.

काही संशोधनांमध्ये महिलांच्या शिक्षणाच्या पातळीचा त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर होणारा परिणाम अधोरेखित केला आहे. उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिला प्रतिनिधी निर्णय प्रक्रियेत अधिक आत्मविश्वासाने सहभाग घेतात आणि प्रशासनाशी प्रभावी संवाद साधतात, असे निरीक्षण नोंदविण्यात आले आहे. याउलट, शिक्षणाचा अभाव हा महिलांच्या सक्रिय सहभागातील प्रमुख अडथळा ठरतो, असेही अनेक अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर आधारित अभ्यासांमध्ये पारंपरिक लिंगभूमिका, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक अपेक्षा यांमुळे महिलांचा सार्वजनिक क्षेत्रातील सहभाग मर्यादित राहतो, असे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. विशेषतः शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्येही या घटकांचा प्रभाव कायम असल्याचे दिसून येते. महिलांनी राजकारणात सक्रिय भूमिका घ्यावी, याबाबत समाजातील दृष्टिकोन अद्याप पूर्णतः सकारात्मक झालेला नाही, असेही या साहित्यामध्ये नमूद केले आहे.

राजकीय आणि संस्थात्मक घटकांवर आधारित अभ्यासांमध्ये पुरुषप्रधान राजकीय संस्कृती, पक्षीय राजकारण, निर्णय प्रक्रियेतील असमान संधी आणि प्रशिक्षणाचा अभाव या बाबी महिलांच्या प्रभावी

सहभागास अडथळा ठरतात, असे निदर्शनास आले आहे. काही अभ्यासांनी हेही दर्शविले आहे की महिला प्रतिनिधींना धोरणनिर्मिती, आर्थिक नियोजन आणि कायदेशीर बाबींबाबत पुरेसे प्रशिक्षण दिले जात नाही, ज्यामुळे त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

अलीकडील संशोधनांमध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी क्षमता-विकास (Capacity Building) कार्यक्रमांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि नेटवर्किंगच्या संधी उपलब्ध करून दिल्यास महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतला सहभाग अधिक प्रभावी होऊ शकतो, असे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. तथापि, नगरपालिकांमधील महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेवरील सखोल आणि तुलनात्मक अभ्यास अजूनही मर्यादित आहेत.

वरील साहित्याच्या आढाव्यातून असे स्पष्ट होते की महिलांच्या राजकीय सहभागावर विविध घटकांचा प्रभाव असला तरी नगरपालिकांमधील निर्णय प्रक्रियेत त्यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणारे अभ्यास तुलनेने कमी आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन हे या संशोधनातील पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करते आणि नगरपालिकांमधील महिलांच्या राजकीय निर्णय प्रक्रियेतल्या सहभागाचे विश्लेषणात्मक मूल्यांकन सादर करते.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. नगरपालिकांमधील महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप अभ्यासणे
2. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा प्रत्यक्ष सहभाग किती आहे हे विश्लेषित करणे
3. महिलांच्या सहभागावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे
4. महिलांचा प्रभावी व अर्थपूर्ण सहभाग वाढवण्यासाठी उपाय सुचवणे

४. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

४.१ माहिती संकलनाची साधने

- प्राथमिक माहिती: महिला नगरसेवकांच्या मुलाखती, चर्चासत्रे व निरीक्षण
- दुय्यम माहिती: शासकीय अहवाल, निवडणूक आयोगाची आकडेवारी, संशोधन लेख व पुस्तके

४.२ अभ्यासाची मर्यादा

हा अभ्यास निवडक नगरपालिकांपुरता मर्यादित असून संकलित माहितीच्या उपलब्धतेवर आधारित आहे.

५. नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय सहभाग (Women's Political Participation in Municipalities)

संविधानाच्या ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर नगरपालिकांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. यामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व संख्यात्मकदृष्ट्या वाढले. तथापि, अनेक ठिकाणी महिलांची भूमिका औपचारिक स्वरूपापुरती मर्यादित राहिल्याचे दिसून येते. महत्त्वाच्या समित्या, धोरणात्मक निर्णय व आर्थिक नियोजन या प्रक्रियांमध्ये महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी आढळतो.

६. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग : विश्लेषण

६.१ सामाजिक घटक

पारंपरिक सामाजिक रचना, लिंगाधारित भूमिका आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यामुळे महिलांचा सार्वजनिक जीवनातील सहभाग मर्यादित राहतो.

६.२ आर्थिक घटक

आर्थिक स्वावलंबनाचा अभाव, निवडणूक खर्च व संसाधनांची कमतरता हे महिलांच्या राजकीय सहभागातील प्रमुख अडथळे ठरतात.

६.३ राजकीय व संस्थात्मक घटक

पुरुषप्रधान राजकीय संस्कृती, प्रशिक्षणाचा अभाव व निर्णय प्रक्रियेत समान संधी न मिळणे यामुळे महिलांचा प्रभाव कमी होतो.

७. निष्कर्ष व निरीक्षणे

- महिलांना निर्णय प्रक्रियेत पुरेसा व स्वतंत्र सहभाग मिळत नाही
- अनेक महिला प्रतिनिधींची भूमिका नाममात्र स्वरूपात मर्यादित राहते
- योग्य प्रशिक्षण व संस्थात्मक पाठबळ मिळाल्यास महिला प्रभावी नेतृत्व करू शकतात

८. सूचना व शिफारसी

1. महिला प्रतिनिधींसाठी नेतृत्व व प्रशासन विषयक प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत
2. नगरपालिकांतील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सक्तीचा सहभाग सुनिश्चित करावा
3. सामाजिक जनजागृतीद्वारे महिला नेतृत्वाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करावा
4. महिलांच्या राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देणारी धोरणे प्रभावीपणे अंमलात आणावीत

९. निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हा लोकशाही सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा असूनही तो अद्याप अपेक्षित पातळीवर पोहोचलेला नाही. घटनात्मक तरतुदी आणि आरक्षणाच्या माध्यमातून महिलांचे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व निश्चितच वाढले आहे; तथापि, या प्रतिनिधित्वाचे रूपांतर प्रभावी व अर्थपूर्ण सहभागात होणे ही एक मोठी आव्हाने ठरलेली आहेत. त्यामुळे महिलांचा सहभाग हा केवळ उपस्थितीपुरता मर्यादित न राहता, निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय आणि निर्णायक स्वरूपात असणे आवश्यक आहे.

या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक घटक महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेतल्या सहभागावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करतात. पारंपरिक लिंगभूमिका, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक अवलंबित्व यामुळे अनेक महिला प्रतिनिधींना आपली भूमिका प्रभावीपणे पार पाडणे कठीण जाते. यासोबतच पुरुषप्रधान राजकीय संस्कृती, पक्षीय दबाव आणि प्रशासकीय प्रक्रियांतील असमान संधी या कारणांमुळे महिलांचे मत अनेकदा दुय्यम मानले जाते, असेही या संशोधनातून स्पष्ट झाले आहे.

संशोधनातून हेही अधोरेखित झाले आहे की महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत प्रभावी सहभाग केवळ वैयक्तिक क्षमतांवर अवलंबून नसून, संस्थात्मक पाठबळ आणि अनुकूल वातावरणावरही अवलंबून असतो. ज्या ठिकाणी महिला प्रतिनिधींना योग्य प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि प्रशासकीय सहकार्य मिळते, त्या ठिकाणी त्यांच्या निर्णयक्षमतेत आणि आत्मविश्वासात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. यावरून महिलांच्या क्षमता-विकास कार्यक्रमांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

नगरपालिकांमधील महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतला सहभाग वाढविण्यासाठी केवळ धोरणात्मक बदल पुरेसे नसून सामाजिक मानसिकतेत बदल घडवून आणणेही आवश्यक आहे. महिलांच्या नेतृत्वाला सकारात्मक दृष्टीने स्वीकारणारी सामाजिक संस्कृती निर्माण झाल्यास महिलांचा सहभाग अधिक परिणामकारक ठरू

शक्तो. तसेच, राजकीय पक्ष, प्रशासकीय यंत्रणा आणि नागरी समाज यांनी संयुक्तपणे महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

अखेर, प्रस्तुत संशोधनातून असे निष्कर्ष काढता येतात की नगरपालिकांमधील महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे हे केवळ महिलांच्या सशक्तीकरणापुरते मर्यादित नसून शहरी प्रशासनाच्या गुणवत्तेशी आणि लोकशाहीच्या स्थैर्याशी थेट संबंधित आहे. महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय, स्वतंत्र आणि प्रभावी भूमिका मिळाल्यास स्थानिक शासन अधिक उत्तरदायी, समावेशक आणि सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील बनेल. त्यामुळे भविष्यातील धोरणनिर्मितीत महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी दीर्घकालीन, समन्वयित आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन स्वीकारणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

1. Pawar, U. (2003). *आयदान*. पुणे: ग्रंथाली.
2. Shinde, T. (1882). *स्त्रीपुरुषतुलना* (Stri Purush Tulana). (पुनर्मुद्रण 1975).
3. Apte, H. N. (1890). *पण लक्षात कोण घेतो?* (Pan Lakshat Kon Gheto).
4. Bhorse, D., Chauhan, S. S., & Nandana, G. B. (2024). *Women's participation in local governance and socio-economic development: A case study of Panchayati Raj Institutions in Maharashtra. IJRASET – International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology.*
5. Hemamalini, B. V. (2024). *Challenges before women leaders in local self-government. ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts, 5(5), 1577–1585.*

भीष्म साहनी यांच्या तमस कादंबरीचा मराठी अनुवाद : एक चिकित्सक अभ्यास**(भाषिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून)****श्री. वैभव सुधाकर म्हस्के****संशोधक विद्यार्थी****गोविंदराव मुनघाटे कला व वाणिज्य महाविद्यालय कुरखेडा जि. गडचिरोली.****डॉ. नरेंद्र तु. आरेकर****(मराठी विभाग प्रमुख)****गोविंदराव मुनघाटे कला व वाणिज्य महाविद्यालय कुरखेडा जि. गडचिरोली.****सारांश :**

प्रस्तुत शोधनिबंधात भीष्म साहनी लिखित 'तमस' या हिंदी कादंबरीचा चंद्रकांत पाटील यांनी मराठीत अनुवादित केलेल्या कादंबरीचा भाषिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. १९४७ या कालखंडातील फाळणीच्या पार्श्वभूमीवर पसरलेल्या सांप्रदायिक दंगलीवर आधारित असलेली हि कादंबरी मानवी मनाची शोकांतिका, जातीय दंगली आणि सामाजिक विघटनाचे भीषण वास्तव वाचकांसमोर मांडते. या शोधनिबंधात 'तमस' कादंबरीचे अनुवादक चंद्रकांत पाटील यांची भावानुवाद शैली, ग्रामीण व प्रमाण बोलीभाषेचा कल्पक वापर आणि मूळ साहित्यकृतीतील सांस्कृतिक संदर्भ मराठीत जतन करतांना राखलेली संवेदनशीलता यांचे प्रभावी विश्लेषण केले आहे. संशोधनात तौलनिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा करून, अनुवादकाने मूळ कादंबरीचा आत्मा न हरवता तो मराठी भाषेत मराठी वाचकांसाठी कसा जिवंत केला आहे. याचा धांडोळा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

बिजशब्द :

तमस, भीष्म साहनी, चंद्रकांत पाटील, मराठी अनुवाद, फाळणीचे साहित्य, सांप्रदायिक दंगली, भाषिक विश्लेषण, सांस्कृतिक विश्लेषण, शब्दानुवाद, भावानुवाद,

प्रस्तावना :

भारतीय उपखंडाच्या इतिहासातील १९४७ हे वर्ष जितके आनंदाचे समाधानचे तितकेच ते खूप वेदनादायक सुद्धा होते. या कालखंडातील फाळणीची घटना म्हणजे एक अतिशय भीषण व वेदनादायी शोकांतिका होती. या दरम्यान झालेल्या सांप्रदायिक दंगली त्यातील भीषण हिंसाचार, नरसंहार, अभूतपूर्व विस्थापन आणि मानवी मुल्यांचा झालेला न्हास ज्या साहित्य लेखनातून मांडला गेला त्या साहित्याला फाळणीचे साहित्य म्हटल्या गेले. या फाळणीच्या पार्श्वभूमीवर लिहिले गेलेले साहित्य हे नुसते साहित्यातील केवळ घटनांचे वर्णन म्हणून राहत नाही तर ते एका सामान्य माणसाच्या मनावर उमटलेले ओरखडे, तुटलेली मन, नाती आणि हरवलेली स्वः ओळख यांचे एक दस्तऐवज बनत.

या फाळणीच्या साहित्यामध्ये भीष्म साहनी यांची तमस ही कादंबरी अतिशय श्रेष्ठ मानली जाते. फाळणीच्या पार्श्वभूमीवर आधारित असलेली हि कादंबरी केवळ या दरम्यान घडून गेलेल्या सांप्रदायिक दंगलीचेच विश्लेषण करित नाही तर त्यावेळची मानवी अस्वस्थता, परिस्थिती, वातावरण सामाजिक विसंगती यावर चहुबाजूने सविस्तर प्रकाश टाकते.

फाळणीच्या साहित्याचा उद्देश हा त्या दरम्यान घडलेल्या घटनांसाठी कोणत्याही एका समुदायाला कारणीभूत ठरणे किंवा द्वेषाचे प्रदर्शन करणे नसून श्रेष्ठ मानल्या गेलेल्या माणुसकीच्या पराभवाचे चिकित्सक विश्लेषण व मूल्यमापन करणे हा असतो. अशा या हिंदी भाषेतील भीष्म साहनी लिखित तमस या संवेदनशील कादंबरीचे चंद्रकांत पाटील यांनी मराठीत सरस आणि ओघवते अनुवाद करून मराठी वाचकांसमोर फाळणीच्या भीषण वास्तवाचा, त्यादरम्यान घडलेल्या सांप्रदायिक दंगलींचा, हिंदू-मुस्लीम संघर्षाचा आणि त्यातील सांस्कृतिक गुंतागुंतीचा अभूतपूर्व असा नवा अनुभव खुला केला आहे. अशा ऐतिहासिक विषयावर आधारित असलेल्या आणि चंद्रकांत पाटील यांनी हिंदीतून मराठीत अनुवाद केलेल्या कादंबरीचा भाषिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास करणे या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे.

विषय विवेचन :

भीष्म साहनी हे हिंदीतील प्रसिद्ध साहित्यिक असून प्रेमचंद यांच्या परंपरेतील एक महत्वपूर्ण लेखक आहेत. व चंद्रकांत पाटील हे मराठी भाषेतील प्रसिद्ध कवी, लेखक, समीक्षक आणि अनुवादक असून त्यांनी बऱ्याच भाषेतील साहित्य मराठीत अनुवादित केलेले आहे. यामध्ये हिंदी भाषेतील साहित्य विपुल आहे. तमस ही भीष्म साहनी यांची हिंदी भाषेतील एक प्रसिद्ध कादंबरी असून या कादंबरीचा मराठी अनुवाद मराठी वाचकांना रुचेल, पचेल आणि भावेल अशा सरळ आणि सोप्या, ओघवत्या भाषेत मराठी वाचकांचे भाषिक आणि सांस्कृतिक पैलू जोपासत चंद्रकांत पाटील यांनी केलेला आहे. मूळ कादंबरीच्या आशयला, विषयाला कोणताही धक्का न लावता किंवा त्यामध्ये कोणतेही फेरबदल न करता त्यामधील भाव आणि कादंबरीचा आत्मा जपून मराठी वाचकांसमोर एक उत्तम अनुवादित कलाकृती चंद्रकांत पाटील यांनी मराठी भाषेत उपलब्ध करून दिली.

चंद्रकांत पाटील यांनी अनुवादित केलेली भीष्म साहनी यांची तमस ही कादंबरी १९४७ या कालखंडातील फाळणीच्या दरम्यान उठलेल्या सांप्रदायिक दंगलींवर आधारित ऐतिहासिक संदर्भ असलेली कादंबरी आहे. या कादंबरीतील विषय हा फाळणीच्या दरम्यानचा असून, ही कादंबरी राजकीय शक्तींचा हस्तक्षेप, सामान्य माणसांची सुरक्षितता, धार्मिक द्वेष, जातीय भीषणता, मानवी मनोवृत्ती, मनातील भीती, आणि सामाजिक विघटनाचे अससल वास्तववादी चित्रण वाचकांसमोर उभे करते. यामध्ये लेखक काळाच्या संदर्भात थोडेसे मागे जाऊन, स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळातील फाळणी दरम्यान उफाळून आलेल्या दंगली, जातीय भीषणता, धार्मिक द्वेष, आणि नंतर झालेला त्याचा प्रभाव व परिणामांची ओळख या कादंबरीत करून दिलेली आहे. मुळात ही कादंबरी राजकीय जाणीव असलेली कादंबरी असून काळाच्या पटलावर घडणाऱ्या राजकीय घडामोडींतून निर्माण होऊन ती सामाजिक भयावहतेपर्यंत प्रवास करते. आणि त्यातून निर्माण झालेल्या व मानवतेला काळिमा फासणाऱ्या फाळणी दरम्यानच्या सांप्रदायिक दंगलींचा एकंदरीत फाळणी दरम्यानच्या भीषण वास्तवाचा थरारक प्रवास व अनुभव वाचकांसमोर ताकदीने मांडते.

अनुवादित कादंबरीचे भाषिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण :

एखाद्या अनुवादित साहित्यकृतीचे मुल्यांकन करत असतांना त्या साहित्याकृतीतील भाषिक घटकांना विशेष महत्व प्राप्त होतो. भीष्म साहनी लिखित ‘तमस’ कादंबरीचा चंद्रकांत पाटील यांनी केलेल्या मराठी अनुवादात भाषिक स्तरावर अनेक बदल व रूपांतरण आढळतात. त्यामुळे अनुवादकाने केलेल्या या बदलांचा आणि रूपांतरणाचा भाषिक दृष्टीकोनातून अभ्यास आवश्यक ठरतो. कादंबरीचा भाषिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करीत असतांना असे आढळते कि कादंबरीच्या अनुवादात पाटील यांनी कादंबरीचा नुसता शब्दशः अनुवाद न करता (शब्दानुवाद) भावनिक दृष्टीकोनातून (भावानुवाद) अनुवाद केलेला दिसतो. शब्दानुवादात मूळ कलाकृतीतील शब्दाला पर्यायी शब्द शोधून लिखाण होतो तर भावानुवादात त्या शब्दाला पर्यायीच परंतु लक्ष भाषिक वाचकांना आपलास वाटेल त्यांच्या मनात उतरेल अशा भावपूर्ण शब्दांचा वापर होत असतो. एकंदरीत लक्ष भाषेतील भाषिक आणि सांस्कृतिक पैलू ओळखून त्यामध्ये लिखाण केले जाते. या संदर्भातील बरीच उदाहरणे या कादंबरीत आढळतात.

कादंबरीच्या अगदी सुरुवातीलाच कादंबरीतील पात्र ‘नथू’ आणि त्याचा मालक मुरादअली यांच्यातील हा खालील संवाद मूळ हिंदी :

"हमने कभी सुअर मारा नहीं मालिक, और सुनते हैं सुअर मारना बड़ा कठिन काम है। हमारे बस का नहीं होगा हुजूर। खाल-बाल उतारने का काम तो कर दें। मारने का काम तो पिंगरीवाले ही करते हैं।" (पृष्ठ क्र. ९)

अनुवादित मराठी :

“मालक आम्ही तं कधीच डुक्कर नाही मारलं बगा. डुक्कर मारण लईच अवघड कामय अस म्हन्यात. आपल्याला तं काई जमायचं नाही मालक ते. कातडं-बितडं सोलायचं असलं ते देऊ करून. मारायचं काम डुक्करवाड्यातले लोकच करू जाने !” (पृष्ठ क्र. ४)

वरील दोन्ही संवादातील फरक बघता यामध्ये मूळ हिंदीतील ‘हमने’ , ‘हमारे बस का नहीं’ हे एक सामान्य प्रमाण बोली दर्शवतात परंतु मराठीत अनुवादित ‘आम्ही तं’ , ‘आपल्याला तं काई जमायचं नाही’ यामध्ये विशिष्ट ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर दिसतो. तसेच ‘तं’ , ‘काई’ , ‘बगा’ , ‘करू’ , ‘म्हन्यात’ हे शब्द अस्सल मराठी ग्रामीण माणसाची भाषा दर्शवतात. अनुवादक चंद्रकांत पाटील यांनी अनुवाद करतांना याठिकाणी सामाजिक स्तर जपण्यासाठी बोलीभाषेचा वापर यथायोग्यपणे केलेला दिसतो. यामुळे ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर अनुवादित कालाकृतीमध्ये अधिकच भर घालतो. अनुवाद करतांना पाटील यांनी अस्सल ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर, शब्दांचे रूपांतरण (उदा. ‘सुअर-डुक्कर’ , ‘कठीण-अवघड’ , ‘बस का नहीं-जमायचं नाही’) करतांना फक्त शब्दशः अनुवाद नाही तर अर्थपूर्ण समतोल आढळतो. ‘कठीण’ या शब्दाच्या जागी ‘लईच अवघड’ असे शब्द वापरून भावना अधिक तीव्र केलेली दिसते. म्हणजेच काय तर यामध्ये फक्त शब्दशः अनुवाद नाही तर एक अर्थपूर्ण अनुवाद केलेला आहे. पाटील यांनी मूळ हिंदीतील ‘पिंगरीवाले’ या शब्दाला ‘डुक्करवाड्यातले लोक’ असे स्थानिक संदर्भांनुसार रूपांतरण करतात. ‘खाल-बाल’ याचे रूपांतरण ‘कातडं-बितडं’ अस करून स्थानिक ग्रामीण भाषेचे वास्तव अधोरेखित केलेलं आहे. याच वाक्यामध्ये ‘हुजूर’ या शब्दाचा थेट अनुवाद न करता त्याऐवजी ‘मालक’ हा शब्दप्रयोग केलेला आहे. म्हणजेच नम्रतेचा भाव मालक या शब्दातून पाटील स्पष्ट करतात. यात भावानुवादाचा एक उत्तम नमुना पाटील यांनी दाखवलेला आहे. एकंदरीत चंद्रकांत पाटील हे अनुवाद

करतांना शब्दानुवाद न करता भावानुवाद करतात व त्यामध्ये स्वतःची भाषिक शैली वापरून लेखनातील भाव, सामाजिक स्तर व संवादशैली जपतात. लेखनाला स्थानिक भाषिक रंग लावून जिवंत बोलीभाषेतील रूप वाचकांसमोर उभे करतात.

वरील विवेचनावरून हेच आढळते कि चंद्रकांत पाटील यांनी मूळ हिंदीतील 'तमस' च्या मराठी अनुवादामध्ये शब्दानुवादापेक्षा भावानुवादाला किंबहुना शब्दिरूपेपेक्षा भावनिष्ठतेला अधिक महत्व दिलेलं आहे. या संदर्भातील एक उदाहरण खालील प्रमाणे आहे.

मूळ हिंदी :

“देखता तो खुदावन्द ताला है, हम इनसान तो कुछ भी नहीं देख सकते, हम तो अपने दिमाग घिसा-घिसाकर सबब और बायस खोजते रहते हैं” (पृष्ठ क्र. ११२)

अनुवादित मराठी :

“पाहणारा तर खुदाबंद ताला असतो सर्वशक्तिमान परमेश्वर, आम्ही मानव काहीच पाहू शकत नाहीत, आम्ही आपल डोक खाजवून खाजवून कारण शोधतो आणि अर्थ काढत राहतो.”

(पृष्ठ क्र. ९३)

वरील दोन्ही संदर्भांची तुलना केल्यास असे आढळते कि मूळ हिंदीत वापरलेलं 'खुदावन्द ताला' हा शब्द नेमक स्पष्टीकरण देत नाही अहिंदी भाषिकांना त्याचा अर्थ आणि भाव ते समजणे कठीण जाते अशावेळी पाटील शब्दाचे शाब्दिक रुपांतरण अनुवादात 'खुदाबंद ताला' असे करून त्या शब्दाचा अर्थ आणि भाव अचूक कळण्यासाठी तिथे 'सर्वशक्तिमान परमेश्वर' असा उल्लेख करतात. म्हणजे त्यातून असा अर्थ अभिप्रेत आहे कि सगळ बघणारा सर्वशक्तिमान परमेश्वर आहे. परत याच वाक्यात हिंदीमध्ये 'दिमाग घिसा-घिसाकर' असा शब्दप्रयोग आहे तेव्हा या शब्दाचा सरळ शब्दशः रुपांतरण न करता अनुवादात पाटील यांनी 'डोक खाजवून खाजवून' असे रुपांतरण केले आहे. वरील हिंदीतील वाक्य वाचताना शब्दशः अर्थ घेतल्यास डोक घासून घासून असे त्याचे रुपांतरण होईल परंतु इथे पाटील अर्थपूर्णता आणि भावानुवादाला महत्व देतात आणि 'डोक खाजवून खाजवून' असा त्याचा अनुवाद करतात. अशी बरीच उदाहरणे चंद्रकांत पाटील यांच्या या कादंबरी अनुवादात सापडतात.

मराठी आणि हिंदी भाषा एकाच लिपीमध्ये म्हणजे देवनागरी लिपीमध्ये लिहिल्या जात असल्याने तसेच विविध बाजूंनी हिंदी भाषेचा मराठी भाषेशी होणारा संपर्क यामुळे दैनंदिन जीवनात बोलतांना अनेक वेळा आपण हिंदी शब्दांचा सर्रास वापर करतो. त्यातील अनेक शब्द मराठी लहेजा घेऊन उच्चारत बदल होऊन मराठी बोलीभाषेत रुळलेले आहेत. असे बरेच शब्द चंद्रकांत पाटील यांनी अनुवाद करतांना वापरलेले दिसतात. उदा. 'साहब-साहेब' , 'मुहल्ला-मोहोल्ला' 'गली-गल्ली' , 'इलाका-इलाखा' , 'हुक्म-हुकुम' , 'अजान-अजा' इत्यादी. या संदर्भात पाटील यांनी मराठीत पर्यायी शब्द न योजिता त्यांचे हिंदी भाषेतीलच मात्र मराठी भाषेत मराठीकरण होऊन आलेले शब्द वापरलेले आहे. यामुळे अनुवादात मूळ कादंबरीतील भाव शुद्ध स्वरूपात उतरतो.

मूळ 'तमस' कादंबरीचे लेखक भीष्म साहनी यांची भाषा साधी सरळ आहे. त्यामध्ये अलंकारिक शब्दांचा जास्त भरणा नाही. वाक्यरचना सुलभ आहे. अनुवादातही चंद्रकांत पाटील यांनी तोच साधेपणा टिकवलेला दिसतो. कधीकधी वाक्यरचनेत मराठी

वाचकांना दृष्टीकोनात ठेऊन थोडेफार बदल दिसतात. परंतु हे बदल त्यातील मजकुराची गति, प्रवाहीपणा, अर्थपूर्णता टिकवून ठेवण्यासाठी केलेले आहेत.

उदा. मूळ हिंदी :

१) “अंग्रेज बहुत दानिशमन्द हैं, दूरअन्देश हैं...” (पृष्ठ क्र. ११४)

२) "सुना है कोई गाय भी मारी गई है। गन्दे नाले के पास कोई मारकर फेंक गया है।" (पृष्ठ क्र. ११७)

अनुवादित मराठी :

१) “इंग्रज फार बुद्धिमान लोक आहेत, फार दूरदर्शी आहेत.” (पृष्ठ क्र. १६)

२) “एका गाईला पण मारून टाकलंय असं ऐकलंय. कुणी नाल्याजवळ फेकून दिलीय कापून.”

(पृष्ठ क्र. १९)

कादंबरीचा विषय हा फाळणीच्या दरम्यान पसरलेल्या हिंदू-मुस्लीम यांच्यामध्ये घडलेल्या दंगलींवर आधारित असल्याने फाळणीची सर्वात मोठी झळ ज्या भागाला पोहोचली आणि दंगलींचे लोळ ज्या भागात जास्तीकरून उठले तो भाग म्हणजे पंजाब प्रांत या प्रदेशाची भाषा म्हणजे पंजाबी यामुळे कादंबरीत येणाऱ्या अनेक पंजाबी भाषिक पात्रांचे संवाद पंजाबी भाषेतच साहनी यांनी लिहिलेले आहेत. यामुळे कादंबरीत त्या भागातील परिस्थितीचे वास्तववादी चित्रण वाचकांना संवादाच्या माध्यमातून होतांना दिसते. अनुवादित कादंबरीमध्ये सुद्धा चंद्रकांत पाटील यांनी त्यामध्ये कोणतेही बदल न करता मूळ कादंबरीतलं येणारे संवाद जैसे थे ठेऊन त्यात कोणतेही रुपांतरण न करता कादंबरीत ठेवलेले आहे. कारण ते प्रादेशिक भाषेतील संवादच या कादंबरीचा आत्मा ठरतात. आणि त्यामध्ये बदल करून त्या संवादांचे मराठीत रुपांतरण करणे म्हणजे कादंबरीच्या आत्म्यालाच धक्का पोहचविल्या सारखे होईल. परंतु चंद्रकांत पाटील यांनी अनुवादात याची विशेष काळजी घेतलेली आहे. मूळ कादंबरीतील प्रादेशिक पंजाबी भाषेतील संवाद तसेच ठेऊन त्याखाली कंसामध्ये त्याचा मराठी अनुवाद दिलेला आहे. यामुळे मूळ कादंबरी प्रमाणेच अनुवादात प्रसंगांची वास्तविकता आणि खरेपणा आलेला दिसतो आणि कंसात मराठी संवादाचे मराठी अनुवाद दिल्यामुळे मराठी वाचकांना संवादातील अर्थनिश्चिती व्हायला सोपे जाते.

अनुवादात संवादाचे रुपांतरण करतांना चंद्रकांत पाटील यांनी बोलीभाषेचा वापर केलेला दिसतो. विविध सामाजिक स्तरानुसार भाषेतील फरक लक्षात घेऊन अनुवादात त्याची मांडणी केली आहे. एकंदरीत बोलीभाषा आणि समाजिक स्तरानुसार भाषेतील फरक हे घटक अनुवादात जोपासण्याचे काम पाटील करतात. उदा. नत्थू चांभार एका विशिष्ट स्तरातील पात्र आहे अनुवादात पाटील त्याची संवादाची भाषा ही ग्रामीण बोलीभाषा ठेवतात.

अनुवादित कादंबरीचे सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण :

एखाद्या साहित्यकृतीचा अनुवाद हा केवळ भाषिक रुपांतरण नसतो तर ते त्या त्या समाजाच्या सांस्कृतिक संदर्भाचे पुनर्सृजन सुद्धा असते. मूळ हिंदीतील भीष्म साहनी यांच्या ‘तमस’ या कादंबरीत प्रादेशिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक संदर्भांचा एक घनिष्ठ

संबंध आढळतो. ‘तमस’ सारख्या ऐतिहासिक आणि समाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या कादंबरीत सांस्कृतिक घटकांना अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त होते. यामुळे अनुवादित कादंबरीचे सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

तमस या कादंबरीमध्ये विशिष्ट धर्माचे पात्र आहेत. त्यात मुख्यत्वे हिंदू, मुस्लीम, सिख येतात. त्या पात्रांची सांस्कृतिक ओळख ठिकवून ठेवण्याकरिता धर्माशी संबंधित असेलेले अनेक विधी, प्रथा, परंपरा, प्रतीके कादंबरीत आलेले आहेत. या संदर्भातील कादंबरीत येणारे मूळ धार्मिक शब्द उदा. ‘मंदिर’, ‘परमेश्वर’, ‘काफिर’, ‘अहमदुलिल्लाह’, ‘अल्ला’, ‘नमाज’, ‘वल्लाह’, ‘परवरदिगार’, ‘जुम्मा’ इत्यादी यांचे जतन करतांना हे शब्द अनुवादात तसेच ठेवले आहेत. यामुळे धार्मिक ओळख अबाधित राहून सांस्कृतिक वास्तव टिकते आणि धार्मिक आणि ऐतिहासिक संदर्भ स्पष्ट होतात.

कादंबरीतील काळ हा फाळणीच्या दरम्यान एका विशिष्ट भागात पसरलेल्या सांप्रदायिक दंगलींचे वर्णन करते. त्यादरम्यान जन सामान्यांच्या मनात असलेली भीती, अविश्वास, असुरक्षितता, दहशत यांचे स्पष्ट चित्रण कादंबरीत येतात. यासंदर्भातील काही शब्द मूळ हिंदीत ‘धडकन’, ‘सिहर’, ‘भयाकुल’, ‘निचेष्ट’ इत्यादी त्यांचे अनुवादात रूपांतरण करतांना पाटील ‘धडधड’, ‘शहारे’, ‘भयाकुल’, ‘भेदरलेले’, ‘स्तब्ध’ असे शब्द वापरतात. या अर्थपूर्ण शब्द वापरातून फाळणीच्या काळात उठलेल्या दंगलीच्या वेळेस लोकांच्या मनात असलेली भीती, अविश्वास, असुरक्षितता, दहशत मराठी वाचकांपर्यंत अधिक तीव्रतेने पोहोचते.

घडणाऱ्या दंगली फक्त घर जाळत नाही. संसार उध्वस्त करीत नाही तर मानवी संवेदना आणि परस्परांवरील विश्वासही जाळून खाक करतात आणि मागे उरतो तो फक्त अविश्वास. या कादंबरीत मानवी संवेदना आणि मुल्यांचा हास होतांना दिसतो. अमानवीयतेचा कळस दिसतो. दंगलीच्या दरम्यान रक्ताचे पाट वाहत असतांना, मित्र मित्रांचे शत्रू होतांना, माणसे माणसांचे जीव घेत असतांना पाहून माणुसकी कशी रक्तबंबाळ होते याचे विदारक व वास्तववादी चित्र कादंबरीत आहे. हेच चित्र अत्यंत काळजीपूर्वक मराठी वाचकांसमोर मांडण्याचे काम पाटील यांनी केलेलं आहे.

भीष्म साहनी यांच्या कादंबरीत धार्मिक पात्रांची ओळख हा कादंबरीच्या कथानकाचा मध्यवर्ती गाभा आहे. त्यात धार्मिक संदर्भ देतांना पात्रांच्या धार्मिक समजुती, चालीरीती, प्रतीके, श्रद्धा आणि हिंदू – मुस्लीम धर्मातील तणाव यांचे अत्यंत वास्तववादी चित्रण कादंबरीत दिसते. या धार्मिक संदर्भाबाबत मराठी अनुवादात चंद्रकांत पाटील यांनी विशेष लक्ष देऊन अत्यंत संवेदनशील भूमिका घेतलेली दिसते. तमस हि केवळ धार्मिक संघर्षाचीच कथा नाही तर त्यामध्ये वर्गभेद, जातीभेद, समाजिक ताणताणाव आणि मानवी संबंधांतील गुंतागुंत यांचे सुद्धा अत्यंत विदारक चित्रण येते. कादंबरीत विविध सामाजिक स्तरातून येणारे पात्र आहेत उदा. कामगार, अधिकारी, धार्मिक नेते, राजकारणी त्याकरिता अनुवादात लेखक खालच्या वर्गासाठी बोलीभाषेचा आणि वरच्या वर्गासाठी प्रमाणभाषेचा वापर करतात. यामुळे कादंबरीतील सामाजिक वास्तव जपले जाते.

अनुवादामध्ये मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक भाव जपण्यासाठी अनुवादकाकडे विशिष्ट भाषिक कौशल्ये असावी लागतात. चंद्रकांत पाटील यांच्याकडे ती सर्व भाषिक कौशल्ये आहेत ज्याद्वारे मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक भाव अनुवादात पुरेपूर उतरतो. यासंबंधीचे उत्तम उदाहरणे अनुवादात सापडतात जसे पाटील ‘दफ्तर’ या शब्दचे रूपांतरण करतांना मराठीत ‘कार्यालय’ शब्द प्रयोग न करता

इंग्रजी भाषेतील मराठी बोलीभाषेत रुळलेला 'ऑफिस' हा शब्द वापरतात जेणेकरून वाचक कादंबरीतील संस्कृतीशी लवकर जुळवून घेऊ शकेल. यामध्ये पाटील मूळ हिंदीतील हाकिम या शब्दाला 'वाईट अधिकारी', 'हराम' या शब्दाला 'अपवित्र माणसाच पोरग', 'हलाल' या शब्दाला 'पवित्र आणि धर्मसंमत' आणि 'गलीया' या शब्दाला 'गल्लीबोळात' असे रूपांतरण करून अनुवादात मांडतात. यामुळे मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक भाव अर्थपूर्णरित्या वाचकांपर्यंत सहज पोहोचतो.

मूळ कादंबरीत भीष्म साहनी शहर आणि खेड्यातील परस्पर संबंधावर प्रकाश टाकतात. त्यात ते शहरात पेटलेल्या दंगलींची आग जेव्हा खेड्यापर्यंत पोहोचते तेव्हा तिथली सामाजिक विन कशी विस्कटली जाते याचे सुंदर वास्तववादी चित्रण केलेले आहे. हे शहर आणि खेड्याचे सहसंबंध अनुवादात चंद्रकांत पाटील यांनी उत्तम प्रकारे मांडले आहे.

या कादंबरीत वेगवेगळ्या भागात राहणारे, वेगवेगळी भाषा बोलणारे वेगवेगळे पात्र आहेत. यामध्ये हिंदी भाषिक, पंजाबी भाषिक, इंग्लीश भाषिक इंग्रज असे विविध पात्र येतात. यामध्ये पंजाबी भाषिक पात्रांचे मूळ पंजाबी बोली भाषेतील संवाद अधिक आहेत आणि त्या खाली कंसामध्ये भीष्म साहनी यांनी हिंदी भाषेत रूपांतरण दिलेले आहे. हिच पद्धत अनुवादात चंद्रकांत पाटील यांनी ठेवलेली आहे. मूळ भाषिक संवाद तसेच ठेऊन त्याखालील कंसात दिलेले फक्त हिंदी रूपांतरण यांचा ते मराठी अनुवाद करतात आणि संवादाची अर्थनिश्चिती करून त्यातील मूळ भाव वाचकांना खुला करून देतात. (उदा. "गंजमंडी तो इक बाबू नी पंड चुक्की आ रिहा सी जे बाबू कहण लगा, 'अजादी आवणवाली है.' मैं हस्स के किहा, 'आवे आजादी बाबूजी सानू के, असाँ हुण वी पंड चक्कणी ऐं, पिच्छो वी पंड चक्कांगे'" (तो माणूस म्हणाला, आझादी येणार आहे. मी म्हणालो, येवो आझादी, आम्हाला काय त्याचं? आम्ही तर आधीही ओझं वाहत होतो, आझादीनंतरही ओझं वाहणार आहोत.)) (पृष्ठ क्र. ९८) म्हणजेच मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक परीप्रेक्षाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण अशा भाषिक घटकांची विशेष काळजी घेतात.

मूळ कादंबरीत भीष्म साहनी यांनी ज्याप्रमाणे पात्रांचे मनोविश्व रेखाटले आहे. तेच मनोविश्व अधिक प्रभावीपणे पाटील यांनी अनुवादात जपलेले आहे. नत्थू, रिचर्ड, हरनामासिंह आणि बंतो या पात्रांच्या माध्यमातून मानवी स्वभाव व सत्तेचे स्वरूप कादंबरीत स्पष्ट होते. उदा. 'नत्थू' हा अपराधी पणाच्या भावनेने ग्रस्त असलेला एक व्यक्ती आहे. अनावधानाने त्याच्या हातून असे एक कृत्य घडते कि त्यातून संपूर्ण शहर दहशतीत ढकलले जाते. अशाप्रकारचे नत्थूच्या मनातील मनोविश्व भीष्म साहनी यांनी जसे समर्थपणे मांडले आहे. तसेच तंतोतंत परंतु मराठी वाचकांच्या मनाचा विचार करून थोड्या अधिक प्रभावीपणे चंद्रकांत पाटील अनुवादात मांडतात.

कादंबरीच कथानक ज्या भागावर आधारित आहेत. त्यात राहणारी विविध जाती धर्माची माणसे राहतात. त्यांची भाषा, वेशभूषा, धार्मिक रीतीरिवाज, खाद्यसंस्कृती आणि सामाजिक रचना यांचे चित्रण अनुवादात पाटील यांनी जसेच्या तसे ठेवले आहेत. हे चित्रण करतांना मूळ साहित्यकृतीतील बरेच हिंदी शब्द पाटील यांनी अनुवादात तसेच ठेवले आहेत. उदा. 'अलमारी', 'बरखुरदार', 'जमात', 'पत्थर'. यामुळे वाचकाला त्या काळातील वातावरण कळते ते अनुभवता येते आणि मुख्य म्हणजे कादंबरीची प्रामाणिकता टिकून राहते.

सांस्कृतिक रुपांतरणामध्ये पाटील यांनी स्थानिकीकरण करतांना मराठी वाचकांना समजेल याकरिता बऱ्याच ठिकाणी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. आणि परकियता जपत असतांना मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक घटक जसेच्या तसे ठेवलेले आहे. स्थानिकीकरण आणि परकियता या दोन्हीचं संतुलित वापर पाटील यांनी अनुवादात केला आहे. उदा. ‘गलीया – गल्लीबोळात’, ‘गलीया’ या हिंदीतील शब्दाच मराठीत रुपांतरण करतांना पाटील ‘गल्लीबोळात’ असा शब्द प्रयोग करतात. यात बोलीभाषेचा वापर करत ते मूळ कादंबरीतील स्थानिकीकरण प्रभावीपणे जपतात. परकियता जपताना कादंबरीतील पात्र परकीय इंग्रज ‘रिचर्ड आणि लिझा’ यांचे महत्वपूर्ण संवाद मूळ कादंबरीत दिल्याप्रमाणे इंग्रजी भाषेतच ठेवतात.

कादंबरीची घटना फाळणीच्या दरम्यानची असल्याने मूळ कादंबरी प्रमाणेच त्यात येणाऱ्या ऐतिहासिक घटनांची गंभीरता जपली आहे. महत्वाच्या पात्रांची सत्यता जपली आहे. अनुवादात दंगलीच्या दरम्यानचे हिंसा आणि भीतीचे वातावरण प्रभावीपणे मांडले आहे. यामुळे मराठी वाचकाला त्या काळाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता येतो.

एखाद्या कादंबरीचे अनुवाद करत असतांना काही आव्हाने सुद्धा समोर असतात. त्याप्रमाणेच तमस कादंबरीच्या अनुवादात सुद्धा काही आव्हाने होती. त्यामध्ये मूळ कादंबरीत व्यक्त झालेली धार्मिक संवेदनशीलता जपणे. तिच्यातील प्रादेशिकता टिकविणे, मूळ कादंबरीत येणाऱ्या सांस्कृतिक प्रतीकांचे रुपांतरण करतांना ते योग्य, अचूक आणि अर्थपूर्ण करणे. मूळ कादंबरीत मांडलेले ऐतिहासिक वास्तव तंतोतंत जपणे. या सर्व बाबींमध्ये लक्ष देऊन त्यांचे संतुलन राखणे अनुवादकासमोर मोठे आव्हान आहे. आणि हे आव्हान चंद्रकांत पाटील यांनी उत्तमरीत्या पार पाडले आहे. भीष्म साहनी मूळ कादंबरीतील सांस्कृतिक संदर्भांची अचूक जपणूक करतांनाच त्यात येणाऱ्या विविध धर्मांशी संबंधित लोकांच्या धार्मिक संवेदनशिलतेचा आदर अतिशय संवेदनशिलपणे चंद्रकांत पाटील यांनी जपला आहे. अनुवादात कादंबरीतील मूळ स्थानिकता टिकविण्यात पाटील यांना विशेष यश आलेले आहे.

निष्कर्ष :

भीष्म साहनी यांच्या ‘तमस’ कादंबरीचा चंद्रकांत पाटील यांनी केलेल्या मराठी अनुवादाचा चिकित्सक अभ्यास केल्यानंतर खालील निष्कर्ष काढता येतात.

१. शब्दानुवादापेक्षा भावानुवादावर जास्ती भर :

चंद्रकांत पाटील यांनी केवळ शब्दांचा शब्दशः अर्थ न घेता मूळ साहित्यकृतीतील भाव आणि आशय मराठी संस्कृतीशी सुसंगत होईल अशा पद्धतीने मांडला आहे. ‘डोक खाजवून खाजवून’ सारख्या वाक्प्रचारांतून त्यांनी अनुवादात जिवंतपणा आणलेला आहे.

२. बोलीभाषेचा प्रभावी वापर :

कादंबरीतील पात्रांचा सामाजिक स्तर आणि त्यातील ग्रामीण वास्तव दर्शविण्यासाठी ग्रामीण बोलीभाषा (उदा. नत्थूचे संवाद) मूळ साहित्यकृतीतील पात्रांना मराठीती अधिक अस्सल बनवते.

३. सांस्कृतिक संदर्भांची जपणूक :

कादंबरीत फाळणीच्या काळातील धार्मिक प्रतीके, विधी आणि पंजाब प्रांतातील विशिष्ट सांस्कृतिक शब्द (उदा. काफिर, अजान, हुकूम) जसेच्या तसे ठेऊन चंद्रकांत पाटील यांनी मूळ कलाकृतीतील ऐतिहासिक वास्तव आणि प्रामाणिकता यशस्वीपणे जपली आहे.

४. भाषिक संकर आणि सहजता :

अनुवादात मराठीत रुळलेल्या हिंदी आणि इंग्रजी शब्दांचा (उदा. साहेब, ऑफिस) योग्य वापर केल्यामुळे अनुवाद कृत्रिम वाटत नाही, तर तो मूळ मराठी साहित्यकृती सारखाच ओघवता झाला आहे.

५. द्विभाषिक संवाद :

अनुवादात मूळ पंजाबी संवादांना धक्का न लावता कंसामध्ये दिलेला मराठी अर्थ वाचकाला त्या काळातील वातावरणाशी जोडण्यास आणि अर्थनिश्चिती करण्यास मदत करतो.

एकंदरीत थोडक्यात सांगायचे झाले तर, चंद्रकांत यांचा हा मराठी अनुवाद केवळ भाषिक रूपांतरण नसून तो हिंदी आणि मराठी या दोन संस्कृतीमधील एक भावनिक पूल ठरला आहे. ज्यामुळे फाळणीचे विदारक वास्तव मराठी वाचकांपर्यंत अत्यंत ताकदीने पोहोचते.

संदर्भ सूची :

- १) तमस' (भीष्म साहनी) अनुवाद, चंद्रकांत पाटील (१९८९) नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली,
- २) तमस' (भीष्म साहनी) १९७३ राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली. द्वितीय आवृत्ती (१ जाने २०१७)
- ३) चंद्रकान्त पाटील विशेषांक, प्रतिष्ठान, परिचय: चंद्रकांत पाटील - संकलन : रामचंद्र काळुंखे, पान ५८, सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१४, वर्ष ६३ वे, अंक पहिला,
- ४) अनुवाद: सिद्धांत आणि व्यवहार. (मंगेश कुलकर्णी) पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
- ५) अनुवाद : एक गांधीर छंद, सरोज देशपांडे, अनुवाद दिवाळी विशेषांक २००८, वर्ष ४ थे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- ६) 'अनुवाद के विविध आयाम' डॉ. पुरनचंद टंडन - हरीशकुमार सेठी, तक्षशीला प्रकाशन दर्यागंज, नई दिल्ली, २००५, द्वितीय संस्करण
- ७) अनुवाद स्वरूप और सिद्धांत - डॉ. के. पी. शहा, फडके प्रकाशन, फडके प्रकाशन कोल्हापूर संस्करण १९९८

डीजीटल अर्थव्यवस्था आणि क्यासलेस ईंडीया मोहिमेची प्रगती

प्रो.चुन्नीलाल प. साखरवाडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे .पप (जवाहरनगर) जि. भंडारा

Email- chunnilalsakharwade@gmail.com

मो.न . 9764571119

प्रस्तावना :

भारत देशातील अर्थव्यवस्थेत शिक्षण,आरोग्य,पाणीपुरवठा,विद्युत,अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे,व्यापार,व्यवसाय,कृषी इत्यादी विविध क्षेत्रांमध्ये कार्यरत कर्मचारी, व कामगार या सर्वांना कामाच्या मोबदल्यात वेतन,मजुरी आधुनिक तंत्रज्ञान जसे की संगणक,ल्याप्टाप, मोबाईल,या ऑनलाईन मध्यमा द्वारे पॅमेंट केले जातात यालाच डीजीटल अर्थव्यवस्था असे म्हटले जाते.

मुख्य शब्द :

उद्योगधंदे, व्यापार, व्यवसाय, कृषी, कर्मचारी कामाचा मोबदला, वेतन,मजुरी, आधुनिक तंत्रज्ञान, संगणक,ल्याप्टाप, मोबाईल, ऑनलाईन मध्यम, पॅमेंट.

स्पष्टीकरण :

डीजीटलायझेशन, शाश्वतता आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे व्यवसाय क्षेत्रांमध्ये नाविन्यपूर्ण आधुनिक बदल होत आहेत. अभिनव विचारांच्या प्रगतीमुळे भारत देशात नवीन क्रांतीकडे वाटचाल सुरू आहे.

एआय, डेटा शायंस, मशीन लर्निंग आणि डीजीटल मार्केटिंग या शारख्या क्षेत्रांनी अनेक संधीची दारे उघडली आहेत . डीजीटलायझेशन आर्थिक चोरी पासून संरक्षण मिळावे म्हणून तयार केलेली कार्य प्रणाली आहे. सगळे अनुदान,कामाचा मोबदला, वेतन थेट बँक खात्यात जमा केले जातात.

१९२६ च्या प्रारंभी आपल्या वयाचे एक वर्षे पूर्ण करणारी जनरेशन बीटाचा जन्म झाला. जनरेशन बीटा ही नव्या युगाची बुद्धिमत्ता घेऊन जन्मलेली पिढी, तंत्रज्ञानाला सामावून घेणारी,त्यावर कुशलतेने ताबा मिळविणारी पिढी असेल. डीजीटलायझेशनमुळे शिक्षण,आरोग्य, पाणीपुरवठा, विद्युत, अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे, व्यापार, व्यवसाय, कृषी, कला, मनोरंजन, वाहतूक अशा अनेक क्षेत्रात डीजीटलायझेशनमुळे कमी वेळात कोणतेही काम लवकर करणे शक्य झाले आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजने (मनरेगा) अंतर्गत काम करणाऱ्या मजुरांना मजुरीच्या स्वरूपात मिळणारा मोबदला किंवा वेतन थेट बँक खात्यात डीजीटलायझेशन प्रणाली मार्फत जमा केले जातात. डीजीटलायझेशन चा वापर भारत देशातील जवळपास ८० टक्के जनता करीत असलेली दिसून येते.

अभिनव विचाराच्या प्रगतीमुळे भारत देशात नवीन क्रांतीकडे वाटचाल सुरू आहे. अभिनव विचाराच्या प्रगतीमुळे भारत देशात नवीन क्रांतीकडे वाटचाल सुरू आहे.

निष्कर्ष :

१)कमी वेळ – कोणतेही काम कमी वेळात केले जाते.

२)लवकर काम- कोणतेही काम लवकर केले जाते.

३)समस्याचे ताबडतोब निराकरण – कोणत्याही समस्याचे ताबडतोब निराकरण डीजीटलायझेशनमुळे केले जाते.

४)सायबर समस्याचे निराकरण- सायबर समस्याचे निराकरण करण्यासाठी ताबडतोब दखल घेतली जाते .

५)etrnet चा वापर – कोणत्याही डीजीटलायझेशन कार्यात etrnet चा वापर केला जाऊन सरकारला कर अधिक मिळण्यास मदत होत आहे.

६)भारत देशाच्या विकास दरात वाढ – चालू आर्थिक वर्षाच्या (२०२५-२६) पाहणी अहवालात जीडीपी वाढीची वार्षिक क्षमता ७ टक्के पर्यंत पोहचली आहे.

सारांश :

अभिनव विचाराच्या प्रगतीमुळे भारत देशात नवीन क्रांतीकडे वाटचाल सुरू आहे. डीजीटलायझेशनमुळे भविष्यात सर्व प्रकारच्या आर्थिक व्यवहारात वाढ होणार आहे. जनरेशन बीटा ही नव्या युगाची बुद्धिमत्ता घेऊन जन्मलेली पिढी, तंत्रज्ञानाला सामावून घेणारी, त्यावर कुशलतेने ताबा मिळविणारी पिढी असेल.

ग्रंथ शूची :

१. दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स-अर्थसंवाद पेज नं.७
दिनांक : ३० जानेवारी २०२५
२. दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स-मंथन पेज नं.१०
दिनांक : ३१ डिसेंबर २०२५
३. दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स-विचार पेज नं.४
दिनांक : १ जानेवारी २०२६
४. दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स- महाराष्ट्र/ देश पेज नं.६
दिनांक : ३० जानेवारी २०२६
- ५ .दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स- ब – focused पेज नं.७
दिनांक : २८ जानेवारी २०२५
- ६ .दयनिक वृत्तपत्र : महाराष्ट्र टाइम्स- विचार पेज नं.८
दिनांक : २ आगूस्त २०२५

डिजिटल लोकशाही आणि राजकारण: सोशल मीडियाचा राजकीय प्रक्रियेवरील प्रभाव

माया दुर्योधन बोपचे

एम. ए. (राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, इंग्रजी)

शासकीय कनिष्ठ महाविद्यालय मजितपूर, ता. जि. गोंदिया

प्रा. डॉ. नीता महादेवराव गभने- सोमनाथे.

श्रीमती गोपिकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय

तुमसर जि. भंडारा

सारांश

प्रस्तुत संशोधन लेखात डिजिटल लोकशाहीच्या उदयासोबत सोशल मीडियाचा राजकीय प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव अभ्यासला आहे. माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सोशल मीडिया हे नागरिक, राजकीय नेते आणि शासन यांच्यातील संवादाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. सोशल मीडियामुळे माहितीचा जलद प्रसार होतो, नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढतो आणि शासनातील पारदर्शकता व उत्तरदायित्वाला चालना मिळते. तसेच विविध सामाजिक व राजकीय चळवळींना डिजिटल माध्यमांद्वारे व्यापक पाठबळ मिळत असल्याचे दिसून येते. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरासोबत खोटी माहिती, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण, डेटा गोपनीयतेचे प्रश्न आणि डिजिटल विभाजन यांसारखी काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर डिजिटल लोकशाही अधिक प्रभावी करण्यासाठी सोशल मीडियाचा जबाबदारीपूर्वक वापर, योग्य नियमन आणि डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार आवश्यक ठरतो. त्यामुळे सोशल मीडिया लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देणारे महत्त्वपूर्ण साधन ठरू शकते.

प्रस्तावना

आधुनिक युगात माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये व्यापक परिवर्तन घडून आले आहे. इंटरनेटच्या प्रसारासह सोशल मीडियाचा वाढता वापर लोकशाही व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीवरही लक्षणीय परिणाम घडवून आणत आहे. पारंपरिक माध्यमांबरोबरच सोशल मीडिया हे नागरिक, राजकीय नेते, राजकीय पक्ष आणि शासन यांच्यातील संवादाचे प्रभावी व जलद माध्यम बनले आहे. या माध्यमांमुळे नागरिकांना आपली मते व्यक्त करण्याची, विविध राजकीय विषयांवर चर्चा करण्याची आणि सार्वजनिक धोरणांच्या प्रक्रियेत अप्रत्यक्षपणे सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. परिणामी, लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढण्यास आणि राजकीय संवाद अधिक खुला व सुलभ होण्यास मदत होत आहे.

पूर्वीच्या काळात राजकीय प्रचार आणि संवाद प्रामुख्याने टेलिव्हिजनवरील चर्चासत्रे, वर्तमानपत्रातील जाहिराती, सार्वजनिक सभा किंवा प्रत्यक्ष भेटी यांवर अवलंबून असत. या प्रक्रियेत पत्रकार, संपादक किंवा प्रसारमाध्यमे संदेश पोहोचवण्यामध्ये

मध्यस्थाची भूमिका बजावत असत. परंतु सोशल मीडियाच्या उदयानंतर या पारंपरिक पद्धतीत मोठे परिवर्तन झाले आहे. एक्स (ट्विटर), फेसबुक आणि इंस्टाग्राम यांसारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून राजकीय नेते आणि उमेदवार थेट नागरिकांशी संवाद साधू लागले आहेत. या माध्यमांमुळे राजकीय संदेश त्वरित आणि व्यापक प्रमाणावर प्रसारित होऊ शकतात तसेच राजकीय कथनावर स्वतःचे नियंत्रण ठेवण्याची संधीही राजकीय नेत्यांना मिळते. त्यामुळे सोशल मीडिया आधुनिक राजकारणात एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे.

याच पार्श्वभूमीवर माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून लोकशाही प्रक्रियेत वाढलेला नागरिकांचा सहभाग आणि संवादाची डिजिटल स्वरूपात झालेली वाढ याला डिजिटल लोकशाही असे संबोधले जाते. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होत असून नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावासोबत काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. चुकीची माहिती (Fake News), दिशाभूल करणारे प्रचार, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण आणि समाजातील वाढते ध्रुवीकरण ही त्यापैकी प्रमुख समस्या आहेत. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीच्या संधींबरोबरच तिच्या मर्यादा आणि परिणामांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

५. डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना आणि स्वरूप स्पष्ट करणे.
६. सोशल मीडियाचा राजकीय संवाद आणि जनमत निर्मितीवरील प्रभाव अभ्यासणे.
७. नागरिकांच्या राजकीय सहभागात सोशल मीडियाची भूमिका विश्लेषित करणे.
८. सोशल मीडियामुळे निर्माण होणाऱ्या संधी व आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी विविध संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, सरकारी धोरणे, पुस्तके आणि इंटरनेट स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच सरकारी अहवाल, निवडणूक आयोगाचे अहवाल, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेट स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

डिजिटल लोकशाहीची संकल्पना

डिजिटल लोकशाही ही संकल्पना माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या (ICT) वाढत्या वापरातून उदयास आलेली आहे. या संकल्पनेनुसार इंटरनेट, सोशल मीडिया, ई-गव्हर्नन्स आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून नागरिकांना शासन प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होण्याची संधी मिळते. पारंपरिक लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग प्रामुख्याने मतदानापुरता मर्यादित असतो; परंतु डिजिटल लोकशाहीमुळे नागरिकांना शासनाच्या निर्णयप्रक्रियेवर आपले मत व्यक्त करण्याची, चर्चा करण्याची आणि सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकण्याची अधिक व्यापक संधी उपलब्ध होते. ऑनलाइन याचिका, डिजिटल मोहिमा, ई-गव्हर्नन्स

सेवा आणि सोशल मीडियावरील सार्वजनिक चर्चा यांमुळे नागरिक आणि शासन यांच्यातील संवाद अधिक जलद, सुलभ आणि पारदर्शक बनतो. तसेच डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा प्रसार वेगाने होत असल्याने नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता वाढण्यास मदत होते. त्यामुळे डिजिटल लोकशाही ही आधुनिक काळातील लोकशाही प्रक्रियेला अधिक सहभागात्मक, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनविणारी महत्त्वपूर्ण संकल्पना मानली जाते.

सोशल मीडियाचा डिजिटल लोकशाही आणि राजकीय प्रक्रियेवरील सकारात्मक प्रभाव

निवडणुकीदरम्यान सोशल मीडिया प्रचाराचे महत्त्वपूर्ण साधन बनले आहे. राजकीय पक्ष मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी डिजिटल प्रचार, जाहिराती आणि ऑनलाइन मोहिमांचा वापर करतात.

लोकशाहीवर सोशल मीडियाचा सकारात्मक परिणाम

माहितीची वाढलेली उपलब्धता:

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे माहितीचा प्रसार अत्यंत वेगाने आणि व्यापक स्वरूपात होत आहे. विविध डिजिटल माध्यमांद्वारे नागरिकांना राजकीय घटना, धोरणे आणि समकालीन प्रश्नांबाबत विविध दृष्टिकोनातून माहिती मिळू शकते. पारंपरिक माध्यमांच्या तुलनेत सोशल मीडियावर माहिती सहजपणे उपलब्ध होत असल्याने नागरिक अधिक जागरूक बनतात. माहितीचे हे लोकशाहीकरण नागरिकांना राजकीय विषयांबाबत सखोल समज विकसित करण्यास मदत करते आणि सार्वजनिक चर्चेत सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहित करते. परिणामी, नागरिकांचे राजकीय भान अधिक बळकट होऊन लोकशाही प्रक्रियेला चालना मिळते.

राजकीय सहभागात वाढ

सोशल मीडिया हे नागरिकांच्या राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन देणारे प्रभावी साधन बनले आहे. फेसबुक, एक्स (ट्विटर) यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर नागरिक विविध राजकीय विषयांवर चर्चा करू शकतात, आपली मते व्यक्त करू शकतात आणि राजकीय नेत्यांशी थेट संवाद साधू शकतात. या माध्यमांमुळे नागरिकांना सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांबाबत आपली भूमिका मांडण्याची संधी मिळते. तसेच ऑनलाइन मोहिमा, डिजिटल याचिका आणि चर्चांमधून नागरिकांचा सहभाग वाढतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक सक्रिय आणि सहभागात्मक बनते.

नागरी सहभागाचा विस्तार

सोशल मीडियामुळे नागरी सहभागाच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर वाढल्या आहेत. विविध सामाजिक उपक्रम, स्वयंसेवी कार्य, सामाजिक चळवळी आणि समुदाय संघटन यासाठी सोशल मीडिया एक प्रभावी व्यासपीठ उपलब्ध करून देतो. नागरिक या माध्यमांच्या साहाय्याने सामाजिक समस्यांबाबत जागरूकता निर्माण करू शकतात तसेच सामूहिक प्रयत्नांद्वारे सकारात्मक बदल

घडवून आणण्यासाठी एकत्र येऊ शकतात. त्यामुळे नागरिकांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची जाणीव वाढते आणि लोकशाही अधिक सशक्त बनते.

पारदर्शकता आणि जबाबदारी:

सोशल मीडियामुळे शासन आणि राजकारणातील पारदर्शकता वाढण्यास मदत झाली आहे. विविध घटनांचे थेट प्रक्षेपण, त्वरित माहिती प्रसारण आणि नागरिकांशी थेट संवाद यांमुळे शासनाच्या कार्यपद्धती अधिक उघड आणि पारदर्शक बनल्या आहेत. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना त्यांच्या निर्णयांबाबत आणि कृतींबाबत नागरिकांना स्पष्टीकरण द्यावे लागते. त्यामुळे लोकप्रतिनिधींवर सार्वजनिक नियंत्रण वाढते आणि ते अधिक जबाबदारीने काम करण्यास प्रवृत्त होतात.

राजकीय शिक्षण आणि जागरूकता:

सोशल मीडिया हे नागरिकांच्या राजकीय शिक्षणासाठी महत्वाचे साधन ठरले आहे. विविध व्हिडिओ, पॉडकास्ट, ब्लॉग आणि ऑनलाइन चर्चांमधून नागरिकांना राजकीय प्रक्रिया, सार्वजनिक धोरणे आणि निवडणूक प्रणालीबाबत माहिती मिळते. विशेषतः युवक वर्ग सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय घडामोडींविषयी जागरूक होत आहे. त्यामुळे नागरिकांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत होते आणि लोकशाही प्रक्रियेत अधिक सुजाण सहभाग घडतो.

जागतिक पातळीवरील संवाद आणि सहकार्य

सोशल मीडिया भौगोलिक सीमांच्या पलीकडे जाऊन जगभरातील लोकांना एकमेकांशी जोडण्याचे कार्य करतो. विविध देशांतील नागरिक आपले अनुभव, विचार आणि लोकशाहीविषयक कल्पना एकमेकांशी शेअर करू शकतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सामाजिक आणि लोकशाही चळवळींना बळ मिळते. उदाहरणार्थ, अनेक जागतिक सामाजिक चळवळींना सोशल मीडियामुळे व्यापक पाठिंबा मिळाला आहे. अशा प्रकारे सोशल मीडिया जागतिक पातळीवर सहकार्य आणि एकात्मता वाढविण्यास मदत करतो.

मतदारांशी थेट संवाद

सोशल मीडियामुळे राजकीय नेत्यांना आणि उमेदवारांना मतदारांशी थेट संवाद साधण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. सोशल मीडियामुळे राजकारण्यांना मतदारांशी थेट संवाद साधता येतो आणि अडचणीच्या बातम्यांच्या माध्यमांना टाळता येते. ट्विटर आणि फेसबुक सारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे उमेदवारांना त्यांचे मत, धोरणे आणि प्रचाराची प्रगती रिल टाइममध्ये मांडता येते. हे थेट संबंध उमेदवाराला समर्थकांशी जोडतात जे राजकीय संवादाचे अधिक वैयक्तिकृत आणि परस्परसंवादी स्वरूप बनत आहे. राजकारणी मतदारांशी त्वरित बोलण्यासाठी, प्रश्न विचारण्यासाठी आणि कोणत्याही राखाडी क्षेत्रांचे स्पष्टीकरण

देण्यासाठी इंस्टा लाईव्ह, फेसबुक लाईव्ह आणि यूट्यूब स्ट्रीमिंगचा वापर करू शकतात. ही परस्परसंवाद पातळी मतदारांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यास आणि उत्साह निर्माण करण्यास मदत करते. शिवाय, प्रश्नोत्तरे, पोल आणि लाईव्ह चॅट्स परस्परसंवाद वाढवतात, ज्यामुळे उमेदवारांना घडणाऱ्या घटनांबद्दल सार्वजनिक धारणा जाणून घेण्याची संधी मिळते.

सोशल मीडियाचा डिजिटल लोकशाही आणि राजकीय प्रक्रियेवरील नकारात्मक प्रभाव

चुकीची माहिती आणि दिशाभूल

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर माहिती अत्यंत वेगाने प्रसारित होत असल्यामुळे खोटी किंवा अपूर्ण माहितीही तितक्याच वेगाने पसरते. अनेकदा अफवा, चुकीचे आकडे किंवा हेतुपुरस्सर तयार केलेली दिशाभूल करणारी माहिती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केली जाते. अशा प्रकारची माहिती नागरिकांच्या मतनिर्मितीवर परिणाम करू शकते आणि वस्तुस्थितीचे चुकीचे चित्र निर्माण करू शकते. परिणामी, लोकशाही संस्था आणि प्रक्रियांबद्दल जनतेचा विश्वास कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

राजकीय ध्रुवीकरण वाढ

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवरील अल्गोरिदम प्रामुख्याने वापरकर्त्यांच्या आवडी-निवडींशी सुसंगत असलेली सामग्री दाखवतात. त्यामुळे व्यक्तींना बहुधा त्यांच्या विचारसरणीशी जुळणारीच माहिती सतत मिळत राहते. यामुळे भिन्न मतांविषयी सहिष्णुता कमी होऊन समाजात विचारसरणीचे विभाजन वाढू शकते. परिणामी, लोकशाहीतील मुक्त आणि संतुलित संवादावर परिणाम होतो आणि सामाजिक व राजकीय ध्रुवीकरण तीव्र होण्याची शक्यता वाढते.

निवडणूक प्रक्रियेत हस्तक्षेप आणि जनमताचे नियंत्रण

काही वेळा राजकीय गट, परदेशी घटक किंवा अन्य हितसंबंधी संस्था सोशल मीडियाचा वापर करून जनमतावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. बनावट खाती, बॉट्स, तसेच लक्षित डिजिटल जाहिरातींच्या माध्यमातून विशिष्ट प्रचार केला जाऊ शकतो. अशा प्रकारच्या क्रियांमुळे मतदारांची दिशाभूल होऊ शकते आणि निवडणूक प्रक्रियेच्या पारदर्शकतेवर व विश्वासाहतेवर परिणाम होऊ शकतो.

ऑनलाइन छळ आणि द्वेषयुक्त भाषण

सोशल मीडियाचा वापर काही वेळा व्यक्तींना त्रास देण्यासाठी किंवा त्यांना धमकावण्यासाठीही केला जातो. विशेषतः महिला, अल्पसंख्याक आणि सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित गटांना ऑनलाइन छळ, ट्रोलिंग आणि द्वेषयुक्त भाषणाचा सामना करावा लागतो. अशा वातावरणामुळे अनेक नागरिक सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्यास टाळाटाळ करतात, ज्यामुळे लोकशाहीतील मुक्त अभिव्यक्ती आणि संवादावर नकारात्मक परिणाम होतो.

गोपनीयतेची चिंता:

सोशल मीडिया कंपन्या वापरकर्त्यांकडून मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक माहिती गोळा करतात. या डेटाचा वापर काही वेळा राजकीय जाहिरातींसाठी किंवा मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकण्यासाठी केला जाऊ शकतो. वापरकर्त्यांच्या माहितीचा गैरवापर झाल्यास गोपनीयतेचे उल्लंघन होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे डिजिटल लोकशाहीच्या संदर्भात डेटा सुरक्षा आणि गोपनीयतेचे प्रश्न अत्यंत महत्वाचे ठरतात.

संस्थांवरील विश्वास कमी करणे:

सोशल मीडियावर वारंवार पसरवल्या जाणाऱ्या खोट्या बातम्या, कटकारस्थानांचे सिद्धांत आणि दिशाभूल करणारी माहिती यांमुळे नागरिकांचा पारंपरिक माध्यमे, सरकारी संस्था आणि लोकशाही प्रक्रियांवरील विश्वास कमी होऊ शकतो. माहितीच्या स्रोतांविषयी संशय निर्माण झाल्यास लोकशाही व्यवस्थेच्या स्थैर्यावर परिणाम होण्याची शक्यता असते.

डिजिटल विभाजन

समाजातील सर्व घटकांना डिजिटल साधने आणि इंटरनेटची समान उपलब्धता नसल्यामुळे डिजिटल विभाजन निर्माण होते. ग्रामीण भागातील लोक, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट किंवा तांत्रिक साधनांची कमतरता असलेले नागरिक डिजिटल माध्यमांपासून दूर राहू शकतात. त्यामुळे सोशल मीडियाच्या माध्यमातून होणाऱ्या राजकीय चर्चेत आणि लोकशाही प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो, ज्यामुळे प्रतिनिधित्वातील असमानता वाढू शकते.

सोशल मीडियामुळे निर्माण झालेल्या संधी

सोशल मीडियाच्या वाढत्या वापरामुळे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत अनेक महत्त्वपूर्ण संधी निर्माण झाल्या आहेत. सर्वप्रथम, सोशल मीडिया माहितीचा जलद आणि व्यापक प्रसार करण्याचे प्रभावी साधन ठरले आहे. विविध राजकीय घडामोडी, सार्वजनिक धोरणे आणि सामाजिक प्रश्नांबाबतची माहिती अल्पावधीत मोठ्या प्रमाणावर नागरिकांपर्यंत पोहोचू शकते. दुसरे म्हणजे, या माध्यमांमुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे. नागरिक सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय चर्चेत सहभागी होऊ शकतात, आपली मते व्यक्त करू शकतात आणि विविध सामाजिक व राजकीय उपक्रमांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावू शकतात. याशिवाय, सोशल मीडियामुळे शासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढण्यास मदत झाली आहे, कारण नागरिकांना शासनाच्या निर्णयांबाबत त्वरित माहिती मिळते आणि ते त्यावर प्रतिक्रिया देऊ शकतात. तसेच विविध सामाजिक चळवळी आणि जनजागृती मोहिमांना सोशल मीडियामुळे व्यापक डिजिटल पाठबळ मिळून सामाजिक परिवर्तनासाठी लोकांना एकत्र आणणे अधिक सुलभ झाले आहे.

सोशल मीडियासमोरील आव्हाने

सोशल मीडियाचा लोकशाही प्रक्रियेत मोठा प्रभाव असला तरी त्यासमोर काही गंभीर आव्हानेही उभी आहेत. सर्वप्रथम, खोटी आणि दिशाभूल करणारी माहिती (Fake News) सोशल मीडियावर अत्यंत वेगाने प्रसारित होते. अशा प्रकारची माहिती नागरिकांच्या मतनिर्मितीवर नकारात्मक परिणाम करू शकते आणि समाजात गोंधळ किंवा गैरसमज निर्माण करू शकते. दुसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण आणि ट्रोलिंग. सोशल मीडियावर काही वेळा व्यक्ती किंवा गटांविरुद्ध अपमानास्पद व आक्षेपार्ह भाषा वापरली जाते, ज्यामुळे सार्वजनिक संवादाचे वातावरण दूषित होते. याशिवाय, सोशल मीडिया कंपन्यांकडून वापरकर्त्यांचा वैयक्तिक डेटा मोठ्या प्रमाणावर संकलित केला जात असल्यामुळे डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षेचे प्रश्नही निर्माण होतात. तसेच समाजातील सर्व घटकांना इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांची समान उपलब्धता नसल्यामुळे डिजिटल विभाजन निर्माण होते, ज्यामुळे काही गटांना लोकशाही प्रक्रियेत समान संधी मिळत नाहीत.

निष्कर्ष

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोकशाही व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले असून सोशल मीडिया हे आधुनिक राजकीय प्रक्रियेचे प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. सोशल मीडियामुळे माहितीचा जलद प्रसार, नागरिकांचा वाढलेला राजकीय सहभाग आणि शासनातील पारदर्शकता यांना चालना मिळाली आहे. तसेच विविध सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर नागरिकांना आपली मते मांडण्याचे आणि सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्याचे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. तथापि, सोशल मीडियाच्या वाढत्या प्रभावासोबत खोटी माहिती, ऑनलाइन द्वेषयुक्त भाषण, डेटा गोपनीयतेचे प्रश्न आणि डिजिटल विभाजन यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे डिजिटल लोकशाही अधिक प्रभावी आणि संतुलित करण्यासाठी योग्य धोरणे, कायदे आणि डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार आवश्यक आहे. एकूणच, सोशल मीडियाचा जबाबदारीपूर्वक आणि सुजाणपणे वापर केल्यास लोकशाही प्रक्रिया अधिक मजबूत, पारदर्शक आणि सहभागात्मक बनू शकते. एकूणच, सोशल मीडिया हे डिजिटल लोकशाहीचे महत्त्वपूर्ण साधन असून त्याचा योग्य वापर केल्यास लोकशाही अधिक मजबूत आणि प्रभावी होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१६. मुकुंद भालेराव –सामाजिक माध्यमे महत्व व उपयोग, 17 जुलै 2020.
१७. अनिलकुमार उपाध्याय –मास मिडिया एवं विकास के आयाम.
१८. अरविंद मोहन – मिडिया, समाज और बाजार
१९. अनिमेष, शर्मा. - सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म का उपयोग
२०. डी.डी.बसू -भारतीय संविधान, भारत सरकार, नवी दिल्ली
२१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,- भारतीय संविधान आणि समाजव्यवस्था.

२२. एम.व्ही.पायली-भारतीय संविधान का परिचय
२३. इंडिया टुडे- 30 जून 2024
२४. महाराष्ट्र टाइम्स -2 जुलै 2024
२५. हिंदुस्तान टाइम्स -4 जुलै 2024
२६. DunanA. (2020). Government communications in digital era: public relation and democracy. J. Pekommas.5, 71. 10.30818/jpkm.2020.2050108
२७. Corbyn, J. (2016). Digital democracy manifesto. Retrieved from http://www.jeremyforlabour.com/digital_democracy_manifesto(open in a new window)
२८. CanellaG. (2017). Social movement documentary practices: digital storytelling, social media and organizing. Digital Creat.28, 24–37. 10.1080/14626268.2017.1289227
२९. Dewey, J. (1916/2001). Democracy and education. An introduction to the philosophy of education. University Park, PA: The Pennsylvania State University.
३०. FilipovaR. (2020). Democracy beyond elections. Government accountability in the media age. Democratization.27, 1547–1549. 10.1080/13510347.2019.1703110

डिजिटल लोकशाहीचा उदय: समाजमाध्यमांचा आधुनिक राजकारणावर वाढता प्रभाव

संशोधक

प्रा. पंकज भाऊरावजी नागदेवे

ईमेल आयडी :- pankajybn@gmail.com

मोबाईल क्रमांक :- ९७६६६९१०४३

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

(संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग)

प्रस्तावना :-

२१व्या शतकात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे लोकशाहीच्या कार्यपद्धतीत महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि समाजमाध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे नागरिकांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग वाढला आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शासन आणि नागरिक यांच्यातील संवाद अधिक वेगवान आणि सुलभ झाला आहे. या प्रक्रियेला डिजिटल लोकशाही (Digital Democracy) असे संबोधले जाते. डिजिटल लोकशाही म्हणजे डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून नागरिकांना शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळणे होय.

आज सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जसे की Facebook, X (Twitter) आणि YouTube राजकीय प्रचार आणि जनमत निर्मितीसाठी महत्त्वाची साधने बनली आहेत. तथापि, सोशल मीडियामुळे चुकीची माहिती (Fake News), ट्रोलिंग आणि मतप्रभाव यांसारख्या समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत.¹

संकल्पना :-

डिजिटल लोकशाही ही संकल्पना लोकशाही आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांचा संगम दर्शवते. राजकीय शास्त्रज्ञ Pippa Norris यांच्या मते डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढतो आणि शासन अधिक पारदर्शक बनते.²

भारतीय राजकीय विचारवंत Rajni Kothari यांच्या मते लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून नागरिकांचा सततचा सहभाग आवश्यक असतो. डिजिटल माध्यमांमुळे हा सहभाग अधिक व्यापक झाला आहे.

वैशिष्ट्ये :-

1. नागरिकांचा सक्रिय सहभाग
2. माहितीचा मुक्त प्रवाह
3. शासनातील पारदर्शकता
4. जलद राजकीय संवाद
5. सार्वजनिक धोरणांमध्ये नागरिकांचा सहभाग

समाजमाध्यमांची संकल्पना :-

समाजमाध्यमे म्हणजे इंटरनेटवर आधारित संवाद माध्यमे ज्याद्वारे लोक माहिती शेअर करतात आणि सामाजिक नेटवर्क तयार करतात.

समाजमाध्यमांमुळे राजकीय संवाद अधिक खुला आणि व्यापक झाला आहे. समाजशास्त्रज्ञ Manuel Castells यांच्या मते डिजिटल नेटवर्कमुळे सामाजिक आणि राजकीय चळवळींना नवीन बळ मिळाले आहे.³

राजकारणातील समाजमाध्यमांचा वापर :-

समाजमाध्यमांनी राजकीय प्रचाराची पद्धत पूर्णपणे बदलली आहे. पूर्वी राजकीय माहिती मुख्यतः वृत्तपत्रे, रेडिओ आणि टेलिव्हिजनद्वारे दिली जात होती. परंतु आज राजकीय पक्ष आणि नेते सोशल मीडियाच्या माध्यमातून थेट नागरिकांशी संवाद साधतात.

राजकीय संवादाच्या या नव्या स्वरूपाला Andrew Chadwick यांनी Hybrid Media System असे संबोधले आहे.⁴

समाजमाध्यमांमुळे राजकीय संवादाची पद्धत पूर्णपणे बदलली आहे. आज राजकीय नेते सोशल मीडियाच्या माध्यमातून थेट नागरिकांशी संवाद साधतात.

भारतीय राजकीय विश्लेषक Pratap Bhanu Mehta यांच्या मते डिजिटल माध्यमांनी सार्वजनिक चर्चेचे स्वरूप अधिक खुलं आणि गतिमान बनवलं आहे.

सकारात्मक प्रभाव :-

1. नागरिकांचा वाढता सहभाग

सोशल मीडियामुळे नागरिकांना राजकीय चर्चेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे.

2. माहितीचा जलद प्रसार

राजकीय माहिती काही सेकंदांत लाखो लोकांपर्यंत पोहोचते.

3. पारदर्शकता वाढणे

शासनाच्या निर्णयांवर नागरिक त्वरित प्रतिक्रिया देऊ शकतात.

4. सामाजिक चळवळींना बळ

सोशल मीडियामुळे अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळी यशस्वी झाल्या आहेत.

नकारात्मक प्रभाव :-

1. फेक न्यूज

खोटी माहिती जलद पसरल्यामुळे समाजात गोंधळ निर्माण होतो.

2. द्वेषपूर्ण भाष्य

सोशल मीडियावर ट्रोलिंग आणि द्वेषपूर्ण भाष्य वाढले आहे.

3. मतप्रभाव (Manipulation)

काही राजकीय गट सोशल मीडियाचा वापर करून जनमतावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात.

4. माहितीचा अतिरेक

अतिरिक्त माहितीमुळे योग्य आणि चुकीची माहिती ओळखणे कठीण होते.

भारतातील डिजिटल लोकशाही :-

भारतामध्ये इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वाढत्या वापरामुळे डिजिटल लोकशाहीचा प्रभाव वाढला आहे. Election Commission of India च्या अहवालानुसार अलीकडील निवडणुकांमध्ये सोशल मीडियाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे.⁵

आज अनेक राजकीय पक्ष आणि नेते डिजिटल माध्यमांचा वापर करून मतदारांशी थेट संवाद साधतात.

आव्हाने :-

1. डिजिटल विभाजन (Digital Divide)
2. माहितीची विश्वासार्हता
3. डेटा गोपनीयता
4. सोशल मीडिया नियमन

या आव्हानांवर योग्य उपाययोजना केल्याशिवाय डिजिटल लोकशाही प्रभावीपणे कार्य करू शकत नाही.

निष्कर्ष :-

डिजिटल लोकशाही आणि समाजमाध्यमे आधुनिक राजकारणाचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. समाजमाध्यमांमुळे नागरिकांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे आणि शासन अधिक पारदर्शक झाले आहे.

तथापि, फेक न्यूज, ट्रोलिंग आणि मतप्रभाव यांसारख्या समस्या डिजिटल लोकशाहीसाठी गंभीर आव्हाने निर्माण करतात. त्यामुळे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा जबाबदारीने वापर करणे आणि योग्य नियमन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भविष्यात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर केल्यास लोकशाही अधिक मजबूत आणि सहभागी होऊ शकते.

तळटीपा :-

1. Manuel Castells, Networks of Outrage and Hope, 2012.
2. Pippa Norris, Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, 2001.
3. Manuel Castells, The Rise of the Network Society, 2010.
4. Andrew Chadwick, The Hybrid Media System, 2017.
5. Election Commission of India, Election Reports.

संदर्भसूची :-

- Manuel Castells (2012). Networks of Outrage and Hope.
- Andrew Chadwick (2017). The Hybrid Media System.
- Pippa Norris (2001). Digital Divide.
- Election Commission of India Reports.
- Internet and Mobile Association of India Digital Reports.
- Rajni Kothari. Politics in India. Orient Blackswan.
- Pratap Bhanu Mehta. The Burden of Democracy. Penguin.

भारतीय डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि कॅशलेस इंडिया - एक आर्थिक विवेचन

जयंत रवींद्र सोनकुसळे

संशोधक

ईमेल-jayant9177@gmail.com

सारांश:

भारताला डिजिटली सक्षम समाज आणि ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने २०१५ मध्ये डिजिटल इंडिया कार्यक्रम सुरू केला. डिजिटल इंडियाच्या उद्दिष्टांसाठी मूलभूत म्हणजे देशाचा संप्रेषण उद्योग, जो केवळ लोकांना जोडत नाही तर रोजगार निर्माण करतो. ते ज्ञानाचे साधन बनले आहे, तिजोरीत योगदान देत आहे आणि आर्थिक वाढ आणि आर्थिक समावेशन वाढवत आहे. देशात डिजिटल अर्थव्यवस्थेअंतर्गत डिजिटल व्यवहारांच्या झपाट्याने वाढ होत असल्याने व्यवहार सुलभतेचा आणि भ्रष्टाचारमुक्त व्यवस्थेचा मार्ग पुढे सरकत आहे, उद्योग संघटना पी.डब्ल्यू.सी 2023 च्या अभ्यास अहवालानुसार, देशात डिजिटल देयके वार्षिक 20 टक्क्यांहून अधिक वाढू शकते. या कालावधीत चीनमध्ये 18.5 टक्के आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये 8.6 टक्के डिजिटल व्यवहार वाढण्याची अपेक्षा आहे. 2019 च्या अखेरीस भारतातील डिजिटल व्यवहार सुमारे 64.8 अब्ज होते, जे 2026 पर्यंत दुप्पट पेक्षा जास्त 135.2 अब्ज होण्याची अपेक्षा आहे. अशा स्थितीत डिजिटल व्यवहार वाढविण्याच्या बाबतीत भारत हा चीन आणि अमेरिकेला मागे टाकेल. प्रस्तुत शोधपत्रात या डिजिटल मुद्रा व्यवहाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत काय प्रभाव यावर विश्लेषण करण्यात आले आहे.

सूचक-शब्द: भारतीय अर्थव्यवस्था, मुद्रा हस्तांतरण, कॅशलेस अर्थव्यवस्था, डिजिटल चलन, आर्थिक विकास

प्रस्तावना:

भारतातील डिजिटल इकोसिस्टमची वाढ अनेक घटकांमुळे होत आहे, ज्यामध्ये सरकारचा डिजिटायझेशनकडेचा प्रयत्न, इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचा वाढता प्रसार आणि ई-कॉमर्सचा उदय यांचा समावेश आहे. भारत सरकार डिजिटल इंडिया, मेक इन इंडिया आणि स्टार्टअप इंडिया सारख्या

विविध उपक्रमांद्वारे डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापराला सक्रियपणे प्रोत्साहन देत आहे. आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि शेतीसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आणि स्टार्ट-अप्सना भरभराटीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हे या उपक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. भारतात इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वाढत्या वापराने डिजिटल इकोसिस्टमच्या वाढीमध्येही मोठी भूमिका बजावली आहे. सध्याच्या युगात आर्थिक सुधारणांचा मुख्य आधार तंत्रज्ञानावर आधारित विकास आहे. हे लक्षात घेता, सरकारने अलीकडच्या काळात अंतराळ, ब्लू इकॉनॉमी, ग्रीन हायड्रोजन, स्वच्छ ऊर्जा, ड्रोन आणि भू-स्थानिक डेटा यासारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये नाविन्यपूर्ण धोरणे आखली आहेत. ब्रिक्स बिझनेस फोरमच्या बैठकीला संबोधित करताना पंतप्रधान मोदी म्हणाले की, जग भारतात होत असलेल्या अभूतपूर्व डिजिटल परिवर्तनाचे साक्षीदार आहे. भारताची डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रांमध्ये \$2.5 ट्रिलियनपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता आहे. देशात 70,000 स्टार्टअप्स आले आहेत, त्यापैकी 100 हून अधिक युनिकॉर्न बनले आहेत आणि ही संख्या सतत वाढत आहे. ही प्रगती पाहता, राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन अंतर्गत \$1.5 ट्रिलियन गुंतवणुकीची संधी असू शकते. अशा प्रकारे, भारतीय डिजिटल अर्थव्यवस्था 2030 पर्यंत एक ट्रिलियनच्या आकड्याला स्पर्श करू शकते. माहिती तंत्रज्ञानाचा केवळ अर्थव्यवस्थेवरच नाही तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रियाकलापांवरही परिणाम होत आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या अंतर्गत, डिजिटल पेमेंट, मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, स्किल इंडिया यासारख्या मोहिमा लाखो भारतीयांच्या जीवनात बदल घडवून आणत आहेत. मोबाईल वापरकर्त्यांची वाढती संख्या पाहता 2030 पर्यंत भारत जगातील सर्वात मोठी मोबाईल बाजारपेठ बनेल असा अंदाज आहे. डिजिटल संस्कृतीच्या विकासासह, ई-कॉमर्स आणि व्यवसायाच्या इतर क्षेत्रांमध्ये तेजी आली आहे. वाढती मध्यमवर्ग, तरुण, तंत्रज्ञानाची जाण असलेली लोकसंख्या आणि ऑनलाइन वैयक्तिक सेवांमध्ये वाढ यामुळे शक्यतांचा विस्तार वाढला आहे. यामुळे जागतिक कंपन्यांना गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन मिळेल, तर डिजिटल कौशल्य असलेल्या तरुण लोकसंख्येसाठी संधीही निर्माण होतील. याद्वारे ते देशासह जागतिक मागणीला त्यांच्या बाजूने उभे करू शकतील.

डिजिटल चलन:

ही एक पेमेंट पद्धत आहे जी केवळ इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात अस्तित्वात आहे आणि ती मूर्त नाही. संगणक, स्मार्टफोन आणि इंटरनेट यांसारख्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ते संस्था किंवा वापरकर्त्यांमध्ये हस्तांतरित केले जाऊ शकते. जरी ते भौतिक चलनांसारखे असले तरी, डिजिटल चलन मालकीचे सीमाविरहित हस्तांतरण तसेच तात्काळ व्यवहारांना अनुमती देते. डिजिटल चलनाला डिजिटल मनी

आणि सायबर कॅश असेही म्हणतात. तर भौतिक चलने, जसे की बँक नोट्स आणि नाणी, मूर्त आहेत, म्हणजे त्यांची निश्चित भौतिक वैशिष्ट्ये आणि कार्ये आहेत. डिजिटल पेमेंट व्यवहारांमध्ये सरकारचे योगदान हे कॅशलेस समाजाचे ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. या वाटपामुळे डिजिटल पेमेंट पद्धती वापरणाऱ्या लोकांची संख्या वाढण्यास मदत होईल, ज्यामुळे रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होईल. शिवाय, व्यापाऱ्यांना प्रोत्साहने प्रदान करण्यासाठी आणि डिजिटल पेमेंटला समर्थन देण्यासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकारच्या पुढाकारांमुळे डिजिटल पेमेंटच्या वाढीसाठी अधिक अनुकूल वातावरण निर्माण होण्यास मदत होईल. या पायरीमुळे देशात एकूण आर्थिक समावेश वाढण्यास आणि अधिक लोकांना औपचारिक बँकिंग आणि वित्तीय सेवांमध्ये आणण्यास मदत होईल. स्मार्टफोन आणि इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे, डिजिटल पेमेंट अधिकाधिक लोकांसाठी सुलभ होत आहेत. या वाटपामुळे डिजिटल पेमेंटचा वापर आणखी वाढण्यास आणि रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी करण्यास मदत होईल, ज्यामुळे सर्व भारतीयांसाठी अधिक कार्यक्षम आणि सुरक्षित आर्थिक व्यवस्था निर्माण होईल.

सरकार-नियंत्रित डिजिटल चलनाची गरज:

❖ **बेकायदेशीर क्रियाकलापांना प्रतिबंध:**

विद्यमान क्रिप्टोकरन्सी (इथेरियम आणि बिटकाँइन इ.) च्या अराजक डिझाइनमुळे सार्वभौम डिजिटल चलनाची आवश्यकता उद्भवली आहे, ज्यामध्ये डिजिटल चलनाची निर्मिती आणि देखरेख करण्याचे अधिकार वापरकर्ते किंवा ग्राहकांकडे असतात. सीमापार पेमेंट सुलभतेमुळे आणि सरकारी देखरेख नसल्यामुळे अशा प्रकारचे डिजिटल चलन चाचेगिरी, दहशतवादी निधी, मनी लाँड्रिंग इत्यादींसाठी बरेचदा सहजपणे वापरले जाऊ शकते. डिजिटल चलनावर नियंत्रण ठेवून केंद्रीय बँक अशा घटनांना आळा घालू शकते.

❖ **अस्थिरता:**

क्रिप्टोकरन्सी किंवा डिजिटल चलन कोणत्याही मालमत्ता किंवा चलनाद्वारे समर्थित नसल्यामुळे आणि त्याचे मूल्य केवळ मागणी आणि पुरवठ्याद्वारे निर्धारित केले जाते, बिटकाँइन सारख्या इतर क्रिप्टोकरन्सीच्या मूल्यामध्ये लक्षणीय अस्थिरता आहे. मध्यवर्ती बँकेद्वारे जारी केलेल्या डिजिटल चलनाला मालमत्ता किंवा पारंपारिक चलनाचा आधार दिला जाईल, ज्यामुळे त्याचे मूल्य इथेरियम आणि बिटकाँइन सारख्या इतर डिजिटल चलनांसारखे अस्थिर होणार नाही.

❖ धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे:

बँक फॉर इंटरनॅशनल सेटलमेंट्स (BIS) द्वारे केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, सुमारे 80 टक्के सहभागी मध्यवर्ती बँकांनी 'सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी' (CBDC) च्या काही स्वरूपाचा विचार केल्याचे मान्य केले. याशिवाय चीन आपले डिजिटल रॅन्मिन्बी (चीनचे चलन) लाँच करून चलन आणि पेमेंट प्रणालीमध्ये क्रांती घडवून आणण्याचे काम करत आहे. अशा परिस्थितीत, भारतासाठी डिजिटल चलन सुरू करणे केवळ आर्थिक व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे नाही, तर ते धोरणात्मक दृष्टिकोनातूनही खूप महत्त्वाचे आहे.

❖ जागतिक स्पर्धा :

चीन आपल्या डिजिटल चलनाला चालना देऊन एक नवीन आणि प्रगत जागतिक वित्तीय प्रणाली स्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहे, तर अमेरिका देखील त्याच दिशेने प्रयत्न करीत आहे. उदाहरणार्थ, यापूर्वी, अमेरिकेतील दिग्गज सोशल मीडिया कंपनी फेसबुकने लिब्रा नावाची क्रिप्टोकरन्सी लॉन्च करण्याची घोषणा केली होती, जी चीनच्या डिजिटल चलनाशी स्पर्धा करण्यासाठी अमेरिकेची डिजिटल चलन म्हणून सादर केली गेली होती.

नकारात्मक स्वरूप:

अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनची दुसरी बाजू तितकी सोपी नाही. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या विरोधी वर्गाचा असा विश्वास आहे की त्याने श्रीमंत-गरीब, उच्च वर्ग-निम्न वर्ग, शहरी-ग्रामीण विशेषाधिकारित आणि वंचित, शहरी-ग्रामीण यांच्यातील आधीच अस्तित्वात असलेली दरी आणखी वाढवण्याचे काम केले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था केवळ सक्षम वर्गाला प्रगती करण्यास मदत करेल आणि रस्त्यावर विक्रेते आणि लहान दुकानदारांसाठी ते एक आव्हान म्हणून स्थापित केले जाईल. बाजारपेठेतील 90 टक्के व्यापार कागदी चलनाद्वारे होत असल्याने आणि देशाचे 90 टक्के आर्थिक क्षेत्र असंघटित असल्याने अचानक अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनचा असमान परिणाम नक्कीच होईल. ज्या देशात 1% लोकसंख्येकडे 58% संपत्ती आहे, अर्थव्यवस्थेचे डिजिटलायझेशन लोकांच्या जीवनावर आणि अर्थव्यवस्थेवर अधिक नकारात्मक परिणाम करेल. अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनमुळे भ्रष्टाचार आणि काळा पैसा संपवण्याचा तर्क कमकुवत होतो कारण बहुतेक काळा अर्थव्यवस्था अघोषित उत्पन्न, सोने, बेनामी मालमत्ता इत्यादींच्या रूपात परदेशात आहे, जी या नवीन आवृत्तीमध्ये आपली उपस्थिती नोंदवत राहिल. अर्थव्यवस्थेचे, पुरेशा वातावरणाचा, परिस्थितीचा, मानसिकतेचा आणि संरचनेचा अभाव देखील अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनच्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेत अडथळा आणतो, ज्यामुळे ही व्यवस्था शेवटी निसर्गात विषम असल्याचे सिद्ध

होईल. बँकिंग व्यवस्थेची वाईट अवस्था, रोखीच्या स्वरूपात पैसा साठवून ठेवण्याची लोकांची संस्कृती, इस्लाममधील बँकिंग व्यवस्थेकडे व्याज म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन इत्यादी या मर्यादा आहेत ज्यामुळे भारतातील डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप विस्कळीत झाले आहे. फिशिंग, स्किमिंग, आयडेंटिटी थेफ्ट, कार्ड हरवणे इत्यादी डिजिटल इकॉनॉमी अंतर्गत घडणाऱ्या विविध घटनांनी त्याचे नकारात्मक स्वरूप अधिक दाखवले आहे. बिटकॉइन्सद्वारे अतिरेक्यांना अलीकडील निधी हे दर्शविते की डिजिटल अर्थव्यवस्था त्याच्या नकारात्मक स्वरूपात खूप धोकादायक असू शकते.

डिजिटल इंडियासाठी डिजिटल रुपया:

या वर्षी रिलायन्स जिओने आपल्या नेटवर्कमध्ये 200 दशलक्ष नवीन इंटरनेट ग्राहक जोडले आहेत. अशा परिस्थितीत भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा डिजिटल राष्ट्र बनण्याची खात्री आहे. परंतु, नवीन डिजिटल चलनाच्या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी भारताकडे कोणतीही धोरणात्मक योजना नाही. एकीकडे, भीम यूपीआयच्या माध्यमातून झालेल्या व्यवहारांनी गेल्या महिन्यात एक अब्जचा टप्पा ओलांडला आणि सरकारचा हा प्रयत्न कमालीचा यशस्वी झाला आहे. परंतु, तंत्रज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून, भीम यूपीआय ही केवळ पैशांच्या व्यवहाराची एक पद्धत आहे. ज्याद्वारे IMPS च्या विद्यमान नेटवर्कचा फायदा घेऊन बँकांमध्ये पैसा फिरतो. आज भारताला बँकिंग व्यवस्थेत नवीन आयाम जोडण्याची गरज आहे. त्यामुळे बँका त्यांच्या जुन्या कार्यपद्धतीत काही नवीनता आणतात. यातून नवीन आर्थिक क्रांती सुरू होईल. याचा एक फायदा असाही होईल की, नव्या युगातील तंत्रज्ञान कंपन्या आर्थिक सेवा पुरविण्याच्या कामात भागीदार होतील आणि देशातील प्रत्येक नागरिकाला या सुविधांचा लाभ मिळेल. आज ज्याप्रमाणे चीन आपल्या डिजिटल चलनाला चालना देत आहे, त्याचप्रमाणे आज भारतालाही डिजिटल मनीची गरज आहे. रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय सेवांमध्ये नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन दिले आहे. या कारणास्तव, नवीन पेमेंट गेटवे, डिजिटल वॉलेट, पेमेंट बँका बाजारात आल्या. आणि शेवटी सरकारने BHIM UPI बाजारात आणले. ज्यामुळे करोडो लोक अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकले. वित्तीय सेवा क्षेत्रात नवीन खेळाडूंच्या प्रवेशामुळे नवीन कंपन्या उदयास आल्या आणि इतर कंपन्यांनाही डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहन मिळाले. सरकारने डिजिटल रुपया लॉंच केल्यास, वित्तीय सेवांमध्ये हळूहळू सुधारणा नवीन टप्प्यात प्रवेश करेल. यासह, एकात्मिक बँकिंग इंटरफेसच्या मदतीने देखील जन्माला येईल. डिजिटल पैशाच्या मदतीने येणारी ही नवीन आर्थिक क्रांती आयफोन लॉन्च होण्यापूर्वी मोबाइल फोनच्या आर्थिक तंत्रज्ञानाला एका नवीन उंचीवर नेण्याची अफाट क्षमता आहे. नुकतेच रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने

1 डिसेंबर 2022 रोजी सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी (CBDC) किंवा डिजिटल चलनाचा प्रकल्प सुरू केला आहे. हे सामान्य लोक वापरत असलेले चलन आहे. या चलनाला ई-रुपी (eRUPI) असे म्हटले आहे. सर्व खाजगी क्षेत्रातील संस्था, गैर-वित्तीय ग्राहक आणि व्यवसायांसाठी सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सी डिजिटल वापरू शकता. डिजिटल रुपयाची ही आवृत्ती 100- 200-500 च्या मूल्यांमध्ये टोकनच्या स्वरूपात जारी केली आहे. एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत पेमेंट करणे किंवा सिक्युरिटीज सेटल करणे सोपे होईल. डिजिटल टोकन असल्याने, तुम्ही डिजिटल वॉलेटमध्ये डिजिटल पैसे साठवण्यास सक्षम असाल. देशातील प्रत्येक व्यक्तीला बँकिंग व्यवस्थेशी जोडण्यासाठी डिजिटल रुपया खूप महत्त्वाचा आहे. सेंट्रल बँक डिजिटल करन्सीचा मुख्य उद्देश देशातील रोख चलन कमी करणे हा आहे. यासोबतच रुपयाचे व्यवस्थापन आणि त्याच्या छपाईवर होणारा खर्च कमी करणे हे देखील डिजिटल रुपया आणण्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच डिजिटल रुपयाच्या मदतीने पेमेंट करण्यात कार्यक्षमता, नावीन्यता आणि स्पर्धा यांना प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते.

अर्थव्यवस्थेत डिजिटल चलनाचे महत्व:

निःसंशयपणे डिजिटल अर्थव्यवस्था ही भविष्यातील अर्थव्यवस्था आहे. अशा परिस्थितीत, भविष्यातील जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या मागणी आणि गरजांशी ताळमेळ राखण्यासाठी, डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या मार्गात सध्या येणाऱ्या अडचणी दूर करणे आणि त्याचे स्वरूप समान आणि प्रगतीशील करणे आवश्यक आहे. डिजिटल पेमेंट प्रणाली तयार करण्यासाठी केंद्र सरकारने याबाबत अनेक ठोस पावले उचलली आहेत. सरकारने स्वतःच्या पेमेंट ॲप 'भारत इंटरफेस फॉर मनी (BHIM)' द्वारे दोन बँक खात्यांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरणाची सुविधा दिली आहे आणि वापरकर्त्यांसाठी 'रेफरल बोनस' देखील जाहीर केला आहे. याशिवाय, आधार कार्ड पेमेंट सिस्टमची व्यावसायिक आवृत्ती देखील सादर करण्यात आली आहे. याशिवाय पेट्रोल पंप, रुग्णालये, विद्यापीठांमध्ये डिजिटल पेमेंट अनिवार्य करण्याचा सरकारचा विचार आहे. 3 लाखांहून अधिक रोख रकमेवर आधीच बंदी घालण्यात आली आहे. यासोबतच, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या अंतर्गत पेमेंट रेग्युलेटरी बोर्ड तयार करण्याचा प्रस्ताव देखील बजेटमध्ये आहे, जो पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टमवर देखरेख आणि नियमन करेल. 2022-23 च्या अखेरीस भारतनेट आणि डिजीगाव उपक्रमाद्वारे 1,50,000 ग्रामपंचायतींना ब्रॉडबँड कनेक्टिव्हिटी देण्यासाठी चालू अर्थसंकल्पात तरतूदही करण्यात आली होती.

➤ ऑनलाइन पेमेंटने दिलेली सर्वात फायदेशीर गोष्ट म्हणजे वेळेची बचत. वेळेची बचत करण्यासोबतच ऑनलाइन पेमेंटमुळे आपल्या मेहनतीचीही बचत होते आणि आपण कमी वेळेत जास्त काम करू शकतो. आजच्या स्मार्टफोनमुळे हे काम आणखी सोपे झाले आहे. स्मार्टफोनमुळे, कोणतेही पेमेंट किंवा बिल कमी वेळेत जलद भरतो. स्मार्टफोनद्वारे, कोणत्याही कार्डने घरबसल्या कोणतीही खरेदी करू शकतो, मग ती क्रेडिट कार्ड असो वा डेबिट किंवा कॅश ऑन डिलिव्हरी.

➤ ऑनलाइन पेमेंट करून, तुम्हाला ऑनलाइन शॉपिंग किंवा मॅन्युअल शॉपिंगवर सवलत मिळते, तसेच खरेदी केल्यानंतर फायदे मिळतात. ऑनलाइन पेमेंटमध्ये कार्ड पेमेंट केल्यानंतर ग्राहकांना कॅशबॅक लाभ मिळतो. याशिवाय ऑनलाइन पेमेंटद्वारे खरेदी केलेल्या वस्तूंचे हप्ते भरण्याची सुविधाही उपलब्ध आहे.

➤ ऑनलाइन पेमेंट करणाऱ्या व्यापाऱ्यांसाठीही खर्चात कपात करणे आवश्यक झाले आहे. आजकाल प्रत्येक व्यावसायिक आपल्या व्यवसायाचा ऑनलाइन प्रचार करतो. ग्राहकांना ऑनलाइन खरेदी करण्यास प्रवृत्त करते. त्यासाठी तो त्यांना आकर्षक भेटवस्तू किंवा भरघोस सूट देतो. परंतु हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा त्याच्या साइटवर ऑनलाइन पेमेंट सिस्टम असेल. यामुळे त्याच्या कंपनीची किंवा दुकानाची विश्वासार्हता तर वाढतेच, पण खर्चही कमी होतो.

➤ ऑनलाइन पेमेंटमुळे चोरी किंवा पैसे गमावण्याचा धोका देखील कमी झाला आहे. जर तुम्हाला कोणाला पैसे द्यायचे असतील तर आता तुम्हाला तुमचे पाकीट किंवा पैसे घेऊन जाण्याची गरज नाही. इंटरनेटचा वापर करून घरी बसून ऑनलाइन पेमेंट करता येते.

➤ जर सर्व व्यवहारांचा हिशेब ठेवला जात असेल तर खर्चावर नियंत्रण ठेवणे आपल्यासाठी सोपे होईल. हे तुम्हाला आयकर रिटर्नमध्ये देखील मदत करेल कारण ऑनलाइन पेमेंटमुळे तुमचे सर्व खर्च तुमच्या समोर असतील आणि सर्वांचा हिशेब दिला जाईल. याचा एक फायदा असा होईल की तुम्ही बजेट करायला शिकाल आणि खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल.

समारोप:

भारताने डिजिटल जगात खळबळ उडवून दिली आहे. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) ने देशात पैशांचे व्यवहार सोपे केले आहेतच, पण संपूर्ण जगाला दाखवून दिले आहे की भारत आता कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या शर्यतीत आघाडीवर आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) च्या ताज्या अहवालात,

भारताचे वर्णन जलद पेमेंटचा राजा म्हणून करण्यात आले आहे. दरमहा 18 अब्जाहून अधिक व्यवहारांसह, UPI ने चमत्कार केला आहे, जे इतर कोणताही देश कल्पनाही करू शकत नाही. डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी कृती नियोजन आणि गुंतवणूक या दोन्हीवर समांतर पुढाकार आवश्यक आहे. डिजिटायझेशनच्या मार्गात काही आव्हाने आहेत, उदाहरणार्थ, असमान इंटरनेटचा वापर, मोबाइलच्या मालकीतील लिंगभेद, नेटवर्क आणि सायबर सुरक्षेचा प्रश्न. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या शर्यतीत खूप मागे पडलेल्या समुदायांना आणि क्षेत्रांना डिजिटल क्रांतीत जोडण्याचीही गरज आहे. डिजिटल स्पर्धात्मकता, नवकल्पना आणि जास्तीत जास्त डिजिटल नफ्यासाठी उद्योजकता या तीन प्रमुख क्षेत्रांवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे. परवडणारे, विकासात्मक आणि सर्वसमावेशक डिजिटल तंत्रज्ञान अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांसाठी फायदेशीर ठरेल. अशा बदलांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताची भूमिका आणि प्रभाव दोन्ही वाढेल. तसेच, डिजिटल इनोव्हेशनचे सर्वात मोठे पॉवरहाऊस म्हणून आपले राष्ट्र उदयास येईल.

संदर्भ-सूची:

- Shula, M., & Bose, M. S (2017) Impact of Digitalization in Economy and The effects of Demonetization: An Overview, ELK Asia Pacific Journals
- Bits, A., Nair, P., Debye, R., & Hazel, T (2015) Analysis of Use of Plastic Money: A Boon or a Bane. SIMS Journal of Management Research,
- Security, H. L. (2014) Risks and Threats of Crypto currencies, Virginia: Homeland Security Studies and Analysis.
- Mergenovna, d. (2016 Jan) Investigation of money laundering methods through crypto currency. Journal of theoretical and applied information technology,
- <https://hindi.news18.com/news/business>
- Website- cashlessindia.gov.in , niti.gov.in

ग्रामीण कथेची वाटचाल

(संशोधन केंद्र- तायवाडे महाविद्यालय, कोराडी)

संशोधनार्थी - प्रा. सचिन काळे

मार्गदर्शक - डॉ. राजेंद्र वाटाणे

प्रस्तावना

मराठी साहित्याच्या समृद्ध परंपरेत ग्रामीण कथेचे एक स्वतंत्र व महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. महाराष्ट्राची सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक रचना प्रामुख्याने ग्रामीण जीवनावर आधारित असल्यामुळे ग्रामीण जीवनातील अनुभव, समस्या, संघर्ष, संस्कार आणि परंपरा यांचे प्रतिबिंब मराठी कथांमध्ये प्रभावीपणे दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण कथा ही केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता समाजजीवनाचे वास्तव चित्रण करणारा साहित्यप्रकार म्हणून विकसित झाली आहे. सुरवतीच्या कथांमध्ये ग्रामीण जीवनाचे बाह्य चित्रण, निसर्गाचे वर्णन आणि ग्रामीण संस्कृतीचे साधे, भावनाप्रधान दर्शन घडत होते. त्यानंतर ग्रामीण कथा ही ग्रामीण समाजाचे जीवन, त्यातील संघर्ष, संस्कृती आणि बदल यांचे प्रतिबिंब ग्रामीण कथासाहित्यामधे दिसते. ग्रामीण कथेच्या वाटचालीतून महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजाचे बदलते स्वरूप आणि सामाजिक वास्तव दिसून येते. ग्रामीण कथेची सुरुवात, तिचा विकास, प्रमुख लेखकांचे योगदान, तसेच ग्रामीण कथेतील आशय, शैली आणि सामाजिक संदर्भ यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. ग्रामीण कथेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजजीवनाचे विविध पैलू समजून घेता येईल. त्यामुळे ग्रामीण कथेचा अभ्यास साहित्यिक तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

कथेची वाटचाल

प्राचीन मानवी संस्कृतीत कथा हा वाङ्मय प्रकार आहे. मराठी कथा प्राचीन काळापासूनच रूढ असून ग्रामीण साहित्यातही कथा हा वाङ्मय प्रकार चांगलाच रुजल्याचे दिसते. ग्रामीण कथेचा आढावा घेताना ग्रामीण कथालेखकांचे कथासाहित्य महत्त्वपूर्ण ठरते. ज्या ग्रामीण कथाकारांनी ग्रामीण कथा लिहल्या त्या मात्र ग्रामीण जीवनातील स्पंदनांचा वेध घेणाऱ्या ठरल्या. व्यंकटेश माडगूळकरांनी गावाकडच्या गोष्टी सांगायला सुरुवात केली आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण कथेला सुरुवात झाली. तरीही सुरवातीपासून

आतापर्यंत ग्रामीण कथाही आशयाच्या व अनुभवाच्या दृष्टीने अधिक संपन्न होत गेल्याचे दिसून येते. हरीभाऊ आपटे यांची 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही कथा ग्रामीण साहित्याचा प्रारंभ मानला जातो. १९२० नंतर भारतीय राजकारणातील स्थित्यंतरामुळे महाराष्ट्रात गांधीप्रणीत सामाजिक चळवळीच्या प्रेरणेने ग्रामीण जीवनाकडे लेखकांचे लक्ष गेले. सुखटणकर, सरदेसाई, दिघे यांच्या कथा प्रकाशित झाल्या. १९४९ साली प्रसिद्ध झालेला श्री. म. माटे यांचा 'उपेक्षितांचे अंतरंग' हा कथासंग्रह महत्त्वाचा मानला जातो. पण ग्रामीण कथेतून ग्रामीण साहित्य सिद्ध केले ते, व्यंकटेश माडगूळकर, म. भा. भोसले, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, उद्धव शेळके, शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, गो.नि. दांडेकर, मधू मंगेश कर्णिक, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, महादेव मोरे, चारुता सागर, आणि सखा कलाल या लेखकांनी व त्यानंतर ग्रामीण भागात उभारलेल्या महाविद्यालयामधून ग्रामीण कथाकारांची नवी पिढी उदयास आली. त्यांनी आपल्या लेखनाने अस्सल ग्रामीणत्वाचा वेध घेण्यास सुरवात केली. त्यामध्ये रंगराव बापू पाटील, डॉ. द.ता. भोसले, भास्कर चंदनशिव, डॉ. आनंद पाटील, शंकर खंडू पाटील, वासुदेव मुलाटे, बा.ग. केसकर, गणेश आवटे, प्रतिमा इंगोले आणि अनंत भोगर हे लेखक होत. मराठी साहित्याच्या विकासात ग्रामीण कथा व त्यातील संघर्ष, संस्कृती, परंपरा आणि सामाजिक वास्तव यांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

ग्रामीण कथा ही मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रकार आहे. ग्रामीण जीवनाचे वास्तववादी आणि जिवंत चित्रण करते. गावातील लोकांचे दैनंदिन जीवन, त्यांचे कष्ट आणि जगण्याची धडपड यांचे दर्शन यात होते. ग्रामीण कथांमध्ये शेतकरी, मजूर, कारागीर आणि सामान्य माणूस केंद्रस्थानी असतो, त्यांच्या भावना, नाती आणि संघर्ष यांना कथांमध्ये विशेष महत्त्व दिले जाते. ग्रामीण जीवनातील अडचणी आणि सामाजिक विषमता यांचे प्रभावी चित्रण येथे दिसते. दुष्काळ, गरिबी, कर्जबाजारीपणा आणि अज्ञान या समस्या कथांमधून प्रकर्षाने मांडल्या जातात. ग्रामीण कथांमध्ये परंपरा, रूढी आणि संस्कृतीचे जतनही दिसून येते. या कथांमधून गावाच्या सामाजिक रचनेचे स्पष्ट चित्र समोर येते. ग्रामीण कथा ही केवळ वर्णनात्मक नसून ती अनुभवप्रधान असते. लेखक स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित वास्तव मांडतात त्यामुळे कथांना वास्तवतेची आणि प्रामाणिकतेची जाणीव प्राप्त होते. "ग्रामीण कथा ही ग्रामीण जीवनातील अनुभव, वेदना आणि संघर्ष यांचे जिवंत व वास्तवदर्शी चित्रण करणारी असते." (पृ. २३) ग्रामीण कथांमध्ये मानवी नात्यांची गुंतागुंतही प्रभावीपणे व्यक्त होते. गावातील एकोप्याची भावना आणि परस्परावलंबन यांचे दर्शन घडते. तसेच अंधश्रद्धा, अन्याय आणि शोषण यांचाही उल्लेख आढळतो. ग्रामीण कथा समाजजागृतीचे कार्यही बजावतात व

वाचकांना विचार करायला भाग पाडतात. "ग्रामीण साहित्यामहिन्यामध्ये लोकजीवनातील वास्तव आणि बदलत्या सामाजिक स्थितीचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसून येते." (पृ.२५) ग्रामीण कथा साहित्याची वाटचाल ही समाजपरिवर्तनाशी आणि काळानुसार बदलणाऱ्या ग्रामीण जीवनाशी निगडित आहे.

१९६० नंतरच्या काळात ग्रामीण कथा साहित्यामध्ये वास्तववाद अधिक ठळकपणे दिसू लागतो. लेखकांनी ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, दारिद्र्य, सामाजिक विषमता आणि बदलती मूल्यव्यवस्था यांचे प्रभावी चित्रण केले. या काळात ग्रामीण कथांनी केवळ निसर्गसौंदर्य किंवा साधेपणाचे वर्णन न करता कठोर वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण कथा ही ग्रामीण जीवनाचे वास्तव आणि अनुभव यांचे प्रभावी चित्रण करणारी साहित्यप्रकार आहे. गावातील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचे दर्शन घडवते. ग्रामीण कथांमध्ये शेतकरी, मजूर आणि सामान्य लोकांचे जीवन केंद्रस्थानी असते. ग्रामीण कथांमधून ग्रामीण भागातील संघर्ष, अडचणी आणि जीवनातील कष्ट उलगडले जातात सोबतच . कथेतून परंपरा, रूढी, लोकसंस्कृतीचे जतन, सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा आणि अन्याय यांचे चित्रणही प्रभावीपणे केले जाते. लेखक ग्रामीण जीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून वास्तव मांडतात. "ग्रामीण कथा ही लोकजीवनातील वास्तव, संघर्ष आणि संस्कृतीचे जिवंत प्रतिबिंब दर्शवणारी साहित्यकृती आहे." (पृ.३४) या कथा साहित्याच्या विकासात अनेक लेखकांनी महत्त्वाचे योगदान दिले. ग्रामीण समाजाच्या जीवनाचे सखोल निरीक्षण करून वास्तववादी आणि प्रभावी कथा निर्माण केल्या. कथांमध्ये ग्रामीण भाषेचा, बोलीभाषेचा आणि लोकसंस्कृतीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. त्यामुळे कथांना अधिक जिवंतपणा आणि वास्तवता प्राप्त झाली. ग्रामीण कथा साहित्यामध्ये लोकजीवनाचे विविध पैलू दिसून येतात. "गावातील सामाजिक रचना, जातिव्यवस्था, शेतीव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था, लोकपरंपरा, सण-उत्सव, लोककला आणि लोकसंस्कृती यांचे चित्रण कथांमध्ये केले जाते." (पृ.५३) तसेच ग्रामीण जीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष, आशा आणि निराशा यांचेही प्रभावी वर्णन आढळते. आधुनिक काळात ग्रामीण कथा साहित्याने नवीन विषयांचा स्वीकार केला आहे. ग्रामीण भागातील विकासाच्या शिक्षणामुळे घडणारे सामाजिक बदल, स्त्रियांची स्थिती, यांचा कथांमध्ये समावेश होत आहे त्यामुळे ग्रामीण कथा साहित्य अधिक समकालीन आणि वास्तवाशी जोडलेले बनले आहे. अशा प्रकारे मराठी ग्रामीण कथा साहित्याची वाटचाल ही आदर्शवादी चित्रणापासून वास्तववादी आणि समाजाभिमुख साहित्याकडे झालेली दिसून येते. या साहित्यप्रकाराने ग्रामीण समाजाचे जीवन, त्यातील समस्या आणि बदल यांचे सखोल आणि प्रभावी चित्रण केले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्याच्या विकासात ग्रामीण कथा साहित्याने महत्त्वपूर्ण योगदान

दिले आहे.मराठी साहित्याच्या इतिहासात ग्रामीण कथा साहित्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण कथा साहित्य म्हणजे गावातील जीवन, शेतकरी, मजूर, परंपरा, लोकसंस्कृती, सामाजिक रचना यांचे स्पष्ट प्रतिबिंब आढळते.ग्रामीण कथा साहित्याच्या विकासात अनेक लेखकांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांनी ग्रामीण समाजाचे सखोल निरीक्षण करून वास्तववादी कथा निर्माण केल्या. त्यांच्या कथांमध्ये ग्रामीण भाषेचा प्रभावी वापर दिसून येतो. त्यामुळे कथांना जिवंतपणा आणि वास्तवता प्राप्त झाली. ग्रामीण कथांमध्ये गावातील लोकांचे दैनंदिन जीवन, त्यांच्या भावना, नातेसंबंध, संघर्ष आणि आशा-निराशा यांचे प्रभावी चित्रण केले गेले आहे.ग्रामीण कथा साहित्यामध्ये लोकजीवनाचे अनेक पैलू दिसून येतात. गावातील सामाजिक रचना, जातिव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था, शेतीची पद्धत, लोकपरंपरा, सण-उत्सव आणि लोककला यांचे वर्णन कथांमध्ये केले जाते. “ग्रामीण जीवनातील आनंद, दुःख, संघर्ष आणि बदल यांचेही वास्तववादी चित्रण आढळते.”(पृ.७४) ग्रामीण कथांमधून ग्रामीण समाजाची मानसिकता आणि जीवनपद्धती यांचे सखोल चित्र स्पष्ट होते.आधुनिक काळात ग्रामीण कथा साहित्याने नवीन विषयांचा स्वीकार केला आहे. ग्रामीण भागातील विकास, शिक्षणाचा प्रसार, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, स्त्रियांची बदलती भूमिका यांचा कथांमध्ये समावेश होत आहे. त्यामुळे ग्रामीण कथा साहित्य अधिक व्यापक आणि समकालीन बनले आहे.ग्रामीण कथेत लेखकांनी ग्रामीण जीवनातील सुख-दुःख, संघर्ष आणि समस्यांचे प्रामाणिक चित्रण केले आहे. त्यामुळे वाचकांना ग्रामीण समाजाचे खरे स्वरूप समजते. ग्रामीण कथा साहित्य हे समाजाच्या वास्तवाचे प्रतिबिंब मानले जाते.अशा प्रकारे मराठी ग्रामीण कथा साहित्याची वाटचाल ही आदर्शवादी चित्रणापासून वास्तववादी आणि समाजाभिमुख साहित्याकडे झालेली दिसून येते. ग्रामीण कथा साहित्याने ग्रामीण समाजातील जीवन, समस्या आणि बदल यांचे सखोल आणि प्रभावी चित्रण केले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्याच्या विकासात ग्रामीण कथा साहित्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

निष्कर्ष

ग्रामीण कथेची वाटचाल ही मराठी साहित्याच्या विकासातील अत्यंत महत्त्वाची आणि समृद्ध परंपरा आहे. ग्रामीण जीवनातील वास्तव, लोकसंस्कृती, परंपरा, संघर्ष, निसर्गशी असलेले नाते आणि सामाजिक परिवर्तन यांचे प्रभावी चित्रण ग्रामीण कथांमध्ये आढळते. सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण कथा या प्रामुख्याने गावातील साधे जीवन, शेतकरी, मजूर, निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्ये यांचे वर्णन

करणान्या होत्या. त्या कथांमधून ग्रामीण समाजाची जीवनशैली आणि संस्कृती यांचे वास्तवदर्शी चित्रण दिसून येते. ग्रामीण कथेची वाटचाल ही परंपरेपासून आधुनिकतेकडे जाणारी प्रक्रिया आहे. या प्रवासात ग्रामीण कथा अधिक वास्तववादी, समाजाभिमुख आणि परिवर्तनशील बनत गेली आहे. त्यामुळे ग्रामीण कथा ही मराठी साहित्याचा एक महत्त्वाचा आणि समृद्ध भाग ठरली असून ती ग्रामीण समाजाच्या जीवनाचे प्रतिबिंब आणि सामाजिक जाणीव जागृत करणारे प्रभावी साहित्यिक माध्यम म्हणून पुढेही विकसित होत राहील.

संशोधनार्थी

प्रा. सचिन काळे
संशोधन केंद्र - तायवाडे महाविद्यालय
महादुला, कोराडी

संदर्भ :-

१. आनंद यादव, ग्रामीण साहित्य; स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे व्दितीय आवृत्ती, १९८४. (पृष्ठ २३)
२. आनंद यादव , १९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००१. (पृष्ठ २५)
३. डॉ. वासुदेव मुलाटे, 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप दिशा', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र. आ. १९९४. (पृष्ठ ३४)
४. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ, 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि दिशा', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, तृ. आ. २००७ (पृष्ठ ५३)
५. भोसले द. ता. 'ग्रामीण साहित्य: एक चिंतन', मेहता पब्लिशिंग, पुणे. (पृष्ठ ७४)

INSTRUCTION TO AUTHORS

► **Submission of article**

We are currently publishing original research works, review papers, short communications only, in science, Humanities and Commerce, authors may submit the articles to drvarshavaidya1972@gmail.com or vijaycharde@rediffmail.com or directly to the editor in both soft copy and hard copy.

► **File type**

Authors should submit the articles only in MS-word 2003 or 2007 format, no other format will be acceptable. If case of equations it should be converted by using MS Office equation editor and pasted as image at proper place. All equations should be grouped or may be prepared using equation editor software.

► **File size**

Article should not exceed more than 10 pages.

► **Language**

Language of the articles should be only in English in case science discipline and English, Marathi and Hindi in case of Humanities and Commerce.

► **Font type**

English

Articles should be typed in 1.25 spacing with the following font pattern

Font type : Times New Roman

Size :

Title : 14 points and Bold

Subtitles : 12 points and Bold

Content of article : 12 points

► **Marathi/Hindi**

Font type : Krutidev 055

Size :

Title : 20 points and Bold

Subtitles : 14 points & Bold

Content of article : 14 points

► **Submission order**

The following order should be strictly followed while submitting the article

Front page : Title of article, authors' names, authors' institutional or college address and email Id.

Authors' names should be written as Vijay N. Charde, Varsha V. Vaidya and Girish S. Katkar, Authors name should be followed by abstract of about 200-300 words exactly conveying the summary of the paper.

► **Keywords (at least 5 words).**

Titles : Titles should be in 'Capitalize Each Word' form.

► **References**

All references should be arranged in the order as they appear in the text.

References should at the end of the paper as per following format.

Charde V.N., Author 2, and Author 3 (2011). Article title, Name of Journal, Vol. No. (Issue No.), pp 12-15.

Books: U. Krjekar and V.J. Dhote, (2011), "Wise to be a fool", Selected Satires of R.P. Saxena - Translated by Dr. Kiran Jhamb, Edition, Publishers Name, 55-60. Web pages : Write complete web page address.

► **Reference Citation**

Reference No. should be given at appropriate place where it is referred and mentioned as serial no in the order as they appear in the text e.g. (1) or if references are more than one (1,2).

► **Tables, Images and graphs**

Tables should prepared in MS word format. Do not insert table in image format. Tables should be placed at the place where it is referred. Title of the table should be bold and in sentence format. Images should be pasted at the end of the paper if images are big but try to maintain the appropriate size or if images are small than paste the images at the place where they are referred. The quality of images should be superior, Graph should be prepared in MS office format and placed at place where it appeared.

March-26

ISSN - 2277 - 3428

ELIXIR

Peer Reviewed
National Journal of
Multidisciplinary
Research